

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission

स्मृतितत्त्वस्य

प्रथमो भागः ।

[तिथितत्त्वम् + थाङ्गतत्त्वम् + प्राङ्गिकतत्त्वम् + प्राशयित्तत्त्वम्
ज्योतिस्तत्त्वम् + मलमासतत्त्वम् + संस्कारतत्त्वम्]

महामहोपाध्याय श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्य-
विरचितः ।

विण, उपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिर्था
श्रीजीवानन्दविद्यासागरेण संस्कृतः
प्रकाशितश्च ।

द्वितीय संस्करणम् ।

२०२५/२५
१.११.१

कलिकातानगर्यां

“नारायण यन्त्रे”

मुद्रितः ।

इं० १८८५ ।

प्रथमभागस्य सूचीपत्रम् ।

तिथितत्त्वम् ।

		पृष्ठायां
प्रकरणम्		१
तिथिरूपनिरूपणम्	...	२
विशेषतिथिकर्मोपनिर्णयः	...	१३.
अथ विघ्नपतितमृताद्याविदितत्राह्वयः	...	२०
अथ जन्मतिथिहस्तं	...	२६
अथ प्रतिपत्	...	२८
अथ द्वितीया	...	३०
अथ तृतीया	...	३२
अथ चतुर्थी	...	३३
अथ पंचमी	...	३५
अथ षष्ठी	...	३५
अथ सप्तमी	...	३६
अथ विधासप्तमी	...	३७
अथाष्टमी	...	३९
अथ अष्टम्याष्टमी	...	४०
अथ पारवर्षाहः	...	४४
अथ अश्विपारवर्षाहः	...	४५
अथ भोपाष्टमी	...	४८
अथ अनाकाष्टमी	...	४८
अथ नवमी	...	४८
अथ द्वादशमनवमी	...	४९
अथ अश्वि	...	५१
अथ दशमी	...	५५
अथ दुर्गाह्वः	...	५६
अथ अश्विदूषा	...	५६

प्रकरणम्		पृष्ठायां
अथ वैधर्मिणां विचारः	...	८४
महानवमीपूजाकल्पः	...	८८
अथ कुण्डविधिः	...	८५
अथ एकादशी	...	१०४
तदयं सत्तेपः	...	१०८
अथ द्वादशी	...	११४
अथ त्रयोदशी	...	११७
अथ चतुर्दशी	...	१२१
अथ शिवरात्रिर्व्रतं	...	१२४
तदयं सत्तेपः	...	१२६
शिवरात्रिर्व्रतप्रयोगः	...	१२६
अथ मदनचतुर्दशी	...	१३३
अथ पौर्णमासी	...	"
अथ कौजागरहृत्वं	...	१३५
अथ चतुरङ्ग	...	१३७
अथ रविसंक्रान्तिः	...	१४०
तदयं सत्तेपः	...	१४४
अथ ग्रहणं	...	१५०
अमावास्याश्राद्धकालः	...	१६७
अथार्द्धेदययोगः	...	१८७
अथ युगाद्या	...	"

श्राद्धतत्त्वम् ।

अथ श्राद्धदेशाः	...	१८७
अथ श्राद्धदेवाः	...	१८८
अथासनं	...	२००
अथ दर्भाः	...	२०१
अथानुष्ठा	...	२०२
अथ पिण्डपितृयज्ञातिदेशः	...	२०७
अथ कुमासन	...	"

प्रकरणम्			पृष्ठायां
अथावाहनं	२०८
अथाध्यं	२१०
अथ गन्धादिदानं	२१५
अथ पुण्यं	"
अथ धूपाः	२१६
अथ दीपाः	"
अथाच्छादनं	"
अथ यज्ञोपवीतानि	"
अथ पात्रम्यामं	२१७
अथ पात्राणि	"
अथान्नोकरणं	२१८
अथ कृतशेषदानं	२२०
अथ विहितविहितद्वयादि	२२४
अथ परिश्रमं	२२८
अथाद्याजगोमत्तरहस्यं	२३०
अथान्नदद्यादिनास्रविहरणं	२३१
अथ विष्णुदानं	२३३
अथ शीघ्रपितृकृत्याहं	२३०
अथ पार्वदप्य प्रतिमासकृत्याहं	२३१
अथ मन्मथि मविष्णुनातरदाहनिदिधः	२३१
अथ प्रतिमासपार्वदाहस्य कृत्याहं	२३१

प्रकरणम्			पृष्ठायां
आद्यश्राद्धकालः	"
अथ सपिण्डोत्तरणम्	२८८
अथ सांवत्सरिकश्राद्धम्	३०२
अथाभ्युदयिकश्राद्धम्	३००
भाङ्गिकतत्त्वम् ।			
अथ विष्णुस्तोत्रम्	३२०
अथ शौचम्	३३०
आचमनविधिः	३३२
शिखावन्धे विशेषः	३३४
आचमने उदकप्रक्षेपप्रकारपरिमाणम्	३३६
अथ दन्तधावनम्	३४०
अथ प्रातःस्नानसन्ध्ये	३४४
अथ प्रथमयामार्द्धकृत्यम्	३४५
अथ द्वितीययामार्द्धकृत्यम्	३४६
लिखनविधिः	३४७
अथ तृतीययामार्द्धकृत्यम्	३४८
अथ चतुर्थयामार्द्धकृत्यम्	३५४
अथ तर्पणम्	३७०
अथ सन्ध्योपासनम्	३७८
उपासनाविधिः	३८४
अथ सवितुरुपस्थानम्	३८८
अथ ब्रह्मयज्ञः	३८५
अथ देवपूजा	३८६
अथ गणेशपूजनम्	४०४
अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः	४०६
अथ धूपः	४१३
अथ दीपः	"
अथ नैवेद्यम्	४१४
अथ पञ्चमयामार्द्धकृत्यम्	४१८
वलिदानप्रकारः	४२३

प्रकरणम्	पृष्ठायां
अथातिथिभोजननित्यथाहे	४२५
अथ गोघासदानम्	४२८
अथ भोजनम्	४२८
प्राणाहुतिमुद्रा	४३४
अथ ऋतुगुणाः	४३६
अथ षड्भुजगुणाः	४३८
अथ धातुप्रकृतिः	४४०
अथ धान्यादि गुणाः	४४०
अथ शाकगुणाः	४४१
अथ लवणगुणाः	४४२
अथ फलगुणाः	४४३
अथ तीक्ष्णगुणाः	४४५
अथ क्षीरगुणाः	४४६
अथ दधिगुणाः	"
अथ तक्रगुणाः	"
अथ घृतगुणाः	४४७
अथेच्छादिगुणाः	"
अथ पठयामाहकृत्यम्	४५८
अथ रात्रिकृत्यम्	४६०
अथ शयनविधिः	"
अथ दारोपगमनविधिः	४६१
प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।	
अथ प्रायश्चित्तलक्षणम्	४६७
अथ तन्त्रप्रसङ्गको	"
अथ प्रसङ्गः	४७०
अथाह्नोने काम्येऽपि फलं	४७६
अथ द्विजातीय प्रायश्चित्तात् विजातीयपापनाशः	४७८
अथ चान्द्रायणादौ भोजनपरिमस्या	४८५
अथ गुरुप्रायश्चित्तेन लघुपापनाशः	४८६
अथ गङ्गामाहात्म्यं	४८८

प्रकरणम्			पृष्ठायां
अथात्र प्रयोगः	४८७
गङ्गायाम् अस्थिप्रक्षेपः	५०३
गोबधादौ बालत्वादिना प्रायश्चित्तभेदः	५१०
अथ प्रायश्चित्तोपदेशादि	५११
अथ चौराह्नाभविनिर्णयः	५१३
अथ क्रयनिर्णयः	५१४
अथ प्रायश्चित्तपूर्वाह्नकृत्यं	५१५
अथ बाल्यादिभेदात् प्रायश्चित्तम्	५१६
अथ धेनुमूल्यव्यवस्था	५१७
अथ ज्ञानकृतादि निरूपणम्	५१८
अथ विप्रादिस्त्रामिकगोबधप्रायश्चित्तम्	५१८
अथैकहायनादि गोबधप्रायश्चित्तम्	५२६
अथ रोधादिनिमित्तकगोबधप्रायश्चित्तम्	५२६
अथापालननिमित्त गोबधप्रायश्चित्तम्	५२८
अथ गोबधापवादः	५३४
अथ निमित्तिनो नरवधापवादः	५३८
अथ चारुडालाद्यन्नभक्षणप्रायश्चित्तम्	"
अथान्यजस्त्रीगमनभोजनप्रायश्चित्तम्	५५१
तदयं सत्क्षेपः	५५३
अथ गोमांसादिभक्षणप्रायश्चित्तम्	५५३
अथ भार्यायां मातृत्वादिबदतः प्रायश्चित्तम्	५५४
अथोपबौतच्छेदनप्रायश्चित्तम्	५५५
अथ रेतोमूत्रपुरीषभक्षणप्रायश्चित्तम्	५५६
अथोच्छिष्टस्य चारुडालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम्	५५६
अथ रजस्रलास्पर्शप्रायश्चित्तम्	५५७
ज्योतिस्तत्त्वम् ।			
अथ राश्यादिनिर्णयः	५५८
पल्लदण्डयोः प्रमाणम्	५६२
मूलत्रिकोणागव्यवस्था	५६४
अथ रयिसंक्रान्तिगणनम्	५६८

प्रकरणम्		पृष्ठायां
अथाष्टवर्गः	...	५७४
वारफलम्	.	५७८
अथ अहणम्	...	५८३
अथ नाम्ना नक्षत्रज्ञानार्थं शतपदचक्रम्	...	५८७
अथ चन्द्रताराद्यशुभप्रतीकारः		५८८
अथ प्रकोर्णकम्	...	५८९
अथ निर्घातः	...	५८३
अथ केतुः	...	"
अथाकालवृष्टिः	.	५८४
अथ सर्वतो भद्रम्	...	५८८
अथ बालादि चक्रं	...	६०३
अथ विवाहः	.	६०३
अर्जुनवेधः	..	६०८
नाडी नक्षत्रं	..	६१२
अरिपडटक	...	६१३
अथ नववध्वागमनं	..	६१५
अथ प्रथम रजो योगः	...	६१६
अथ गर्भाधान	..	६१७
अथ षोडशवर्षीयागभिर्णिषो चिन्ता	.	६१८
अथ पुंमवनं	...	६१८
अथ पञ्चाश्रुतं	.	६१८
अथ मौमन्तोश्रुतं	..	६१८
अथ जातभद्रादि	.	६२०
अथ गण्डयोगः	..	६२३
अथ पताकीवेधः	..	६२४
अथ लक्ष्मरागिः स	.	६३०
अथ जन्मनक्षत्रफल	.	६३१
अथ प्रत्यस्तदंगाफलं	...	६३८
अथ वर्षयताकी	...	६४०
अथ कृतेषु क्षमद्वैतिकम्	..	६४२

प्रकरणम्			पृष्ठायां
अथ जातकर्म	६४८
अथ षष्ठौपूजा	६४८
अथ नामकरणं	६५०
अथ निष्क्रामणं	६५१
अथान्नप्राशन	६५२
अथ नवान्न	६५३
अथ चूडाकरणं	६५३
अथ कर्णवेधः	६५५
अथ विद्यारम्भः	६५६
अथ उपनयनम्	६५८
अथ समावर्तनम्	६६१
अथ गृहादि	६६२
अथ गृहप्रवेशः	६७०
अथ पुष्करिण्यारम्भः	६७२
अथ परोक्षा	६८२
अथ कृषिकर्म	६८२
अथ लाङ्गलचक्रम्	६८४
अथ बोजोत्तिचक्रम्	..	.	६८४
अथ हृषचक्रम्	६८५
अथ मुष्टिपहणम्	६८०
अथ धान्यच्छेदनप्रकारः	६८०
अथ वीजमञ्चयः	"
अथ पट्टिसवत्सरगणना	६८२
अथाङ्गत्तम्	७०४
अथ यात्रा	७१२
अथ कृत्रचक्रम्	७१३
अथ सिद्धासनचक्रम्	...	:	७१४
मलमासतत्त्वम् ।			
अथ मासशक्यम्	७३८
अथ कर्माविशेषे मासविशेषादिः	७४१

प्रकरणम्	पृष्ठायां
अथ दर्शान्तमामशक्यत्वे साधकान्तराणि ...	७५४
अथ चैत्रादिशब्दानां चान्द्रवाचिता	७५८
अथ मन्मसाः ...	७६८
अथ दौक्षाकालः ...	७८४
अथ दीक्षायां प्रतिप्रसवः ...	७८५
अथ स्त्रौशूद्रयोः प्रणवयुद्धन्वनिषेधः ...	७८७
अथ दौक्षितस्यागोचे जपायधिकारः ...	"
अथागोचे विष्णुकीर्तनम् ...	"
अथाधिमासे विवाहादिनिषेधः ...	७८८
अथ पर्युदासविचारः ...	८०३
अथ नवाक्षम् ...	८११
अथ समयागृहिः ...	८१७
अथ रोगे दानादि ...	८३५
अथ सुमुहुक्त्यम् ...	८३६
अथ महाटानलक्षणम् ...	८४०
अथ मन्मसकर्मव्यव्रतम् ...	८४१
अथ पितृपक्षमृतक्रिया ...	८४१
अथाश्वयुक् कृष्णपक्षयाहः ...	८४३
अथामावस्था ...	८४८
अथाधिमासे प्रत्याह्दिकादिविचारः ...	८५०
अथ सपिण्डनापकर्षविचारः ...	८५१
अथ सप्त्यामनिषेधविचारः ...	८५४
अथापुत्रस्य मृताह्ने न पार्षणम् ...	८५५
अथाधिमासे मृतस्याधिमासे प्रत्याह्दिकं कर्त्तव्यम्	८५५

संस्कारतत्त्वम् ।

अथ अग्निध्यापनम् ...	८५७
अथ वरणविधिः ...	८६१
अथ मन्त्रध्यापनम् ...	८६२
अथ द्रव्यासादनम् ...	८६४

प्रकरणम्		पृष्ठायां
अथ चक्रविधानम्	...	८६४
अथ भूमिजपाटिविधानम्	...	८६७
अथास्तरणम्	...	८६८
अथ विंगतिक्राष्टिका	...	८६८
अथाव्यसंस्कारः	..	८६८
अथ सुवादिन्तक्षणम्	.	८७१
अथ विरूपाक्षजपः	...	८७३
अथ प्रकृतं कर्म	...	८७४
अथ प्रायश्चित्तम्	...	८७८
अथ यज्ञवास्तुकरणम्	...	८७८
अथ पूर्णाहुतिः	...	८७८
अथ वन्दनादि कर्म	..	"
अथ विवाहः	...	८८१
अथाहुणम्	...	८८६
अथ विवाहपरिषाटी	...	८८८
अथ पाण्ड्यहणम्	...	८८८
अथ यानारोहणादि	..	८८५
अथ गर्भाधानम्	.	८०५
अथ पुंसवनम्	...	८०७
अथ सौमस्तोत्रयनम्	..	८०८
अथ शीथ्यन्तो होमः	...	८१२
अथ जातकर्म	...	८१५
अथ नामकरणम्	...	"
अथ निष्क्रामणम्	...	८१७
अथान्नप्राशनम्	...	८१८
अथ चूडाकरणम्	...	८२१
अथोपज्ञयनम्	...	८२२
अथ समावर्तनम्	...	८२६
अथ नवगृहप्रवेश कर्म	...	८३८
अथ अहयज्ञः	...	८४१
	...	८४३

योगवेशाय नमः ।

तिथितत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं रामं कामदमौश्वरम् ।

तिथ्यादितत्त्वं तत्प्रतीत्यै वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

तत्र तिथिस्वरूपमाह हेमाद्रिकालमाधवीययोः स्कान्दे
प्रभासखण्डम् । “अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।
सस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥ अमादिषौण्-
मास्थन्ता या एव शशिनः कनाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोड-
शैव वरानने” ॥ चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता देह-
धारिणी आधारशक्तिरूपा अमानाम्नी महाकला प्रोक्ता अयो-
दयरहितत्वान्नित्या सकृच्चूचवत् सर्वानुस्यूता तदन्याः पञ्चदश
कलाः प्रतिपदादितिथिविशेषरूपा इति षोडशैव कलास्त्रिधय
इति । अत्र प्रथमकला क्रियारूपा प्रतिपत् एवं द्वितीयादि-
कला क्रियारूपा द्वितीयादिः सा च वृद्धिरूपा चेत् शुक्ला
ह्यारूपा चेत् कृष्णेति । तथा च षट्त्रिंशत्तमम् । “तत्र
पचावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः
कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥ पञ्चत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्च-
दश स्मृताः । दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके” ॥
पञ्चतिः प्रतिपत् एतत्सर्वे क्रियैव काल इति मतानुसारा-
दुक्त तदतिरिक्तकालवादिमते तु तत्तत्क्रियोपनक्षितः काल
इति । यथा विष्णुपुराणे । “कालस्वरूपं रूपं तद्विद्योर्मन्त्रेय
वर्त्तते” । विष्णुधर्मोत्तरे च । “अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्-

'पूणः स्यूतः । कलनात् सयभूतानां स कालः परिकीर्तितः" ॥
 कलनात् सयकरणात् । तथा च विष्णुपुराणम् । "ये समर्था
 जगत्त्रिभिन् सृष्टिसंसारकारिणः । तेषुपि कालेन न्येयस्ते कालो
 द्विवलवत्तरः" ॥ न च "घटमांसे घतुर्दृश्याः क्षीणो भवति
 चन्द्रमाः । अमावास्याघटमांसे च ततः किमभयेदनुः" इति
 काव्ययानीयदर्शनाच्चतुर्दृश्याः शेषयामे ऽप्यसदृश्याः कलायाः
 चधारणादेवं दर्शान्तयामे आस्यकलाया इत्यन्तेविरोध इति
 वाच्यं तस्य दर्शयाद्वोपयुक्तपारिभाषिकप्रयोत्पत्तिपरत्वं न तु
 तदाभूतं सृष्टिज्योतिःशक्लविरोधात् । तथाच गोभिलः ।
 "सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः साऽमावस्या" इति परः
 सन्निकर्षस्य उपर्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन रात्रेकांशा-
 यच्छेदेन सहावस्थानरूपः । तथा च अमावास्याघटक-
 तादृशसहावस्थानयुक्ताकर्मण्डनाचन्द्रमण्डलस्य । "अर्कादिनिः-
 सृतः प्राचीं धृद् याल्यहरदः शशी । भागेर्हादशभिस्तात् स्यात्ति-
 थियाचन्द्रमसं दिनम्" । इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेन । "विंशतिंशक-
 स्तयाराशिभाग इत्यभिधीयते ॥ आदित्याद्विष्वक्कृष्टु भागं
 द्वादशकं यदा । चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते"
 इति विष्णुधर्मोत्तरवचनाद्राशिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मक-
 निर्गमरूपवियोगेन शक्लायाः प्रतिपदादि तत्तत्तिथेरुत्प-
 त्तिरेवं "सूर्याचन्द्रमसोर्यः परो विप्रकर्षः सा प्रीर्णमासौ" इति
 गोभिलोक्तेन प्रीर्णमासौघटकसप्तमराश्वयस्थानरूपपरमवियो-
 गानन्तरमकर्मण्डलप्रवेशाय चन्द्रमण्डलस्य राशिद्वादशांश-
 द्वादशांशभोगात्मकप्रवेशरूपसन्निकर्षेण कृष्णायामुत्पत्तिथे-
 योत्पत्तिः ।

तत्र तिथिविशेषविहिते कर्मणि उभयदिने तिथिसाभे
 मग्नपूर्वकं निर्णयमाह विष्णुधर्मोत्तरम् । "नद्यत्वं देवदेवेश

तिथिर्वाहविनिर्गताम् । दृष्टोपवासः कर्त्तव्यः कथं शङ्कर
जानता ॥ शङ्कर उवाच । “सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्या-
मभ्युदितो रविः । तथा कर्माणि कुर्वीत द्वासहस्री न कार-
णम् ॥ सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितो रविः । तथा
कर्माणि कुर्वीत द्वासहस्री न कारणम्” इति । “शुक्लपक्षे
तिथिर्वाह्या यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्वाह्या
यस्यामस्तमितो रविः” । अत्रामावास्यावत्तिथिर्वाह्ययाभ्यां
न व्यवस्था । किन्तु रवेरुदयास्तमयतिथिसम्बन्धात् शुक्ल-
कृष्णपक्षाभ्यां व्यवस्था । सा च युग्माद्यनाम्नात्तिथिकर्मपरा
सामान्यविशेषन्यायात् । युग्ममाह गृह्यपरिशिष्टं निगमय ।
“युग्मान्निर्गतभूतानि पयस्योर्वधुरभ्युयोः । रुद्रेण द्वादशी-
युक्ता चतुर्दश्याथ पूर्णिमा ॥ प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं
महाफलम् । एतद्द्वयं महाघोरं हन्ति पुण्य पुराकृतम्” ॥
द्वितीयाद्वितीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः षष्ठीसप्तम्योरष्टमौनवम्यो-
रेकादश्याद्दश्याश्चतुर्दशीपूर्णिमास्योः प्रतिपदमावास्यायोर्युग्मं
मेव न तत्तत्तिथिमात्रनिमित्तके कर्मणि महाफलम् । एतत्
प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहिते कर्मणि तिथिस्रष्टविशेषनि-
यमनम् । स्वतिथ्या कर्मानिर्वाहे सहायभावे नान्यतिथ्यनु-
प्रवेशादुपयामाद्याचरणञ्च । अथप्य विष्णुधर्मोत्तरे । सा
तिथिस्तदहोरात्रमित्यनेन षण्डतिथेरहोरात्रत्वानुकीर्त्तनमहो-
रात्रसाध्योपवसादिकर्माहत्वात् तत्र तिथ्यन्तरमहायभावं
विना प्रायगो न मन्भवतीति । अतः प्रातःकाले तत्तत्तिथ्य-
न्तरे तिथ्यन्तरेऽधुपवसासहस्यः । अहोरात्राभोजनरूपस्य
तस्य प्रातरारम्भाहत्वात् । संवत्सरप्रदीपेऽपि “प्रातःमन्थ्या-
न्ततः कृत्वा मद्युग्मं शुभं पाचरेत्” । इत्युक्तम् अत्रेदं योजं
कर्मणस्तदप्युपजनकत्वेन विधेयत्वेन च प्राधान्यं तिथ्यादेस्तु

गुणत्वेन क्वचिदुपलक्षणत्वं तदाहं गर्गः । “तिथि नक्षत्र-
 वारादि साधन पुण्यपापयोः । प्रधानगुणभावेन स्यात्तन्नेरण
 न ते चमाः” । प्रधानस्य विधेयकर्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन तदुक्तं
 “कर्मासन्निहितं नैव बुद्धौ विपरिवर्तते शब्दात् तदुपस्थानमु-
 पादेये गुणो भवेत्” । प्रमाणान्तरामन्त्रिचितं कर्म बुद्धौ प्रथमं
 न विपर्ययभवति प्राथमिकशब्दादेव तस्य कर्मण उपस्थिति-
 रिति उपादेये सविधेये कर्मणि पूजादौ चन्द्रादिक्रियात्वेन
 तदवच्छिन्नकालत्वेन वा शचि तत्कालजीविनः कर्माधिका-
 रात्तस्मिन् प्रमाणान्तरलभ्यत्वेनाविधेयत्वात् तिथ्यादिगुण इति ।
 अतस्तत्तिथिं विनापि प्रातरैव सङ्कल्पः नतु तत्सिद्ध्यनुरोधा-
 दन्यत्रेति । एवञ्च मासपक्षतिथीनाञ्चेत्याद्यनुरोधेन प्रातः-
 सङ्कल्पयेदित्यनुरोधेन च अन्यतिथिकर्मणोऽन्यतिथ्यारम्भेऽमुक-
 तिथावारभ्यामुक्तं कर्म कर्त्तव्यमिति वक्तव्यम् । आरम्भ एव
 तत्तिथेरनुपवेशान्न दीपः । एतद्वरसां युग्मविपरीतं प्रतिपद्
 द्वितीययोः तृतीयाचतुर्थ्यारित्याद्योर्मेलनं महाघोरं महापाप-
 क्षनकम् । अत्रापवादो वक्ष्यते अतः “पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यं
 दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणाम् ।” इत्यादि युत्वाद्यनुरोधि-
 नोभयदिने कर्मयोग्यप्रशस्तकाले द्वितीयाह्णान्ने तृतीयायुतैव
 द्वितीया प्राह्णा न प्रतिपद्युता तृतीयापि द्वितीयायुतैव न
 चतुर्थीयुता एवमन्यत्र नत्वेकादिन एव कर्मयोग्यप्रशस्तकाल-
 लाभेऽपि युग्माद्यादरः । अतएव, “कर्मणो यस्य यः काल-
 स्तत्कालव्यापिनो तिथिः । तथा कर्मणि कुर्वति ह्यसहस्रो
 न कारणम्” ॥ इति हृदयाज्ञवल्कीयेन सन्देहनिरासात्
 सन्देहविषय एव युग्मादिवचनप्रवृत्तेः प्रधानस्य कर्मणो बोध-
 केन पूर्वोक्तादिशास्त्रेण गुणस्य तिथ्यादेर्निवृत्तकर्म युग्मादि-
 शास्त्रस्य जेतव्यत्वात् । अतस्तत्तिथिनिन्दार्थवादीऽपि सन्देह-

धिप्रयनिर्णयपर एव विधिप्रेषत्वात्तस्य । एवञ्च पूर्वदिने
पूर्वाह्णे युग्मसम्बन्धिपरतिघेरप्राप्तौ परदिने च तत्प्राप्तौ
तत्तिथिविहितपूजादेः पूर्वाह्णानुरोधात् परदिनकर्त्तव्यत्वं
प्रतीयते । नतु युग्मानुरोधात् पूर्वदिने । अत्र च । “पञ्चमौ
सप्तमौ चैव दशमौ च त्रयोदशो । प्रतिपन्नमो चैव कर्त्तव्या
साम्मुखो तिथिः” ॥ इति पैठोमसिबचनस्य तु । “साम्मुख्यं
नाम सायाह्णश्यापिनो दृश्यते यदा” । इति स्कन्दपुराणेन
सायाह्णश्यापिनो तिथेः साम्मुख्यविधानेन पूजादावनवकाशादु-
पवासपरत्वम् । एव, “त्रिसन्ध्यश्यापिनो यातु सैव पूज्या
सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्” ॥
इति पाराशरोयेण त्रिसन्ध्यश्यापित्वेन नियमाभिधानं तद-
पवादकमिति सायाह्णश्यापित्वमपि मूहूर्त्तान्यूनत्वेन ज्ञेयम् ।
“व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला
ज्ञेया पितृर्धे चापरात्तिकी” ॥ इति देवहवचनात् । नन्दहो-
रात्रसाध्योपवासादौ कुतो न रात्रियुग्मग्रहणमैवं तत्रापि
कर्माथं दिवा तदङ्गस्नानदेवतापूजादौनां कर्मणां कर्त्त-
व्यत्वाद्वात्रौ च तद्विषेधात् दिवायुग्मस्यैव ग्रहणमिति तिथि-
विवेकः । अतएव जावालः । “अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मा-
नुष्ठानतो दिवा । नक्तादि व्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते” ॥
दिवाकर्मानुष्ठाने कर्त्तव्ये अहःसु तिथयः पुण्याः तिथ्यन्तर-
सयोगात् पुण्या अतः कर्मानुष्ठाने ता एव प्राच्याः । अन्यथा-
हर्विहिते कर्मस्यहर्विधानमनर्थकं स्यात् । नक्तादिव्रतयोगे-
त्विति निशासाध्यकर्मापक्षघणम् अत्र रात्रियोगो विशि-
ष्यते रात्रौ तिथ्यन्तरसंयोगो विशिष्यत इत्यर्थः । वस्तुतस्तु
पञ्चमौसप्तमौ चैव इत्यादिना विशेषतः सायाह्णश्यापिनो तिथे-
र्ग्रहणादुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादरः अन्यथा तदभिधानं मन-

र्थकं स्यात् । एतच्च जयन्तो शिवरात्र्यादिविगेपेतरपरम् ।
 यद्यपि “स्नानं दानं जपःश्राद्धमनन्तं राहुदर्शने । आसुरी
 रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्” ॥ इति पर्युदस्तेतर-
 कालोऽपि कर्मयोग्यस्तथापि, “पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यं दिनं
 मनुष्याणामपराह्णः पितृणाम्” । इति श्रुत्युक्तकाललाभे स
 एव नियामकः प्रशस्तत्वात् । अतएव “ययास्तं सविता याति
 पितरस्तामुपासते । तिथिन्तेभ्योऽपराह्णे हि स्वयं दत्तः स्वयम्भु-
 वा” ॥ इति श्रुत्यपरिशिष्टीयेन अस्तगामिन्यास्तियेः प्राये-
 षापराह्णसम्बन्धेनापराह्णे हेतुतया निर्दिष्टो नतु पर्युदस्तेतर-
 कालः प्रशस्तकाललाभे तु सामान्यकालमादाय युग्मादिना
 व्यवस्था क्वचित् विशेषवचनादेव रात्रियुग्मादरः यथा ।
 “मध्याह्नव्यापिनौ ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः । नक्तादि-
 द्रतयोर्गो तु रात्रियोगो विशिष्यते” ॥ अत्र युग्मेतर कृष्णपक्ष-
 प्रतिपदुभयपक्षदशमी त्रयोदशी कृष्णचतुर्दशी द्वैधे तु प्रागुक्त-
 शुक्लपक्षे तिथिर्प्राञ्चेत्यादिना वक्ष्यमाण प्रतिपत् तद्वितीया
 स्यादित्यादिवचनाद्व्यवस्था । तिथेः पूज्यकालापेक्षा विधेयकर्म-
 स्थेव निषेधे कर्मणि तु तत्तत्तिथिमात्रापेक्षा । न तत्र पूज्य-
 कालमात्रापेक्षा । तदाह कालमाधवौये बृहदारण्यः । “निमित्तं
 कालमादाय हत्तिर्विधिनिषेधयोः । विधिः पूज्यतिथौ तत्र
 निषेधः कालमात्रके ॥ तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठा-
 नतो मता । निषेधस्तु निहत्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥”
 एतद्वचनद्वयं कलञ्जाधिकरणन्यायमूलमिति विद्वतमेका-
 दशौतत्वे । कर्मानुष्ठानतः कर्मानुष्ठाने वृत्तिः पालनम् । गार्ह्य-
 वचनोक्तनिमित्तमित्यत्र विधिनिषेधयोरनुष्ठानाननुष्ठानरूप-
 पालने कालस्य निमित्तत्वेन अभिधानात् । “अतःकालं
 प्रवक्ष्यामि निमित्तं कर्मणामिह” । इति भविष्यपुराणाच्च ।

आवश्यकपर्वादिक्लिष्टमाणस्य नित्यनैमित्तिकत्वम् । व्यक्तमाह
मार्कण्डेय पुराणम् । “नित्यं नैमित्तिकं ज्ञेयं पर्वश्राद्धादि
पण्डितैः” इति एवञ्च अशौचान्तात् द्वितीयेऽङ्गोल्यादिकस्य
कालविशेषस्य निमित्तत्वेनोल्लेखः सङ्गच्छते । “मासपक्ष-
तिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणो न
तस्य फलभाग्भवेत् । इति ब्रह्माण्डभविष्यपुराणोक्तेः ।
निमित्तानामुत्पत्तिविधिसमभिव्याहृतनियतानां न तु प्राश-
स्वेनोक्तानाम् अत्र चकारद्वयश्रुतेर्मासादीनां पृथक्निमि-
त्तानाञ्चोल्लेखः । न तु मासपक्षतिथीनां निमित्तोभूता-
नामिव ।

अत्रे च वैदिकक्रियानिमित्तस्य कालविशेषस्य शुचितत्-
काल जोवित्वेनाधिकारिविशेषणीभूतस्यान्ते या सप्तमो मा
नाधिकरणे यो जटाभिः स भुङ्क्त इतिवत् कालस्य विशेषणत्वेन
द्वितीयाप्राप्तेः किन्तु कालभावयोः सप्तमौत्यनेन तद्वाधिका
पुनः सप्तमौ विधीयते शरदि पुष्यान्ति सप्तच्छदा इतिवत् ।
अतः कर्तृविशेषणीभूतस्यापि कालस्य वैदिकक्रियाया निमित्त-
तयोल्लेखः क्रियैव कात्त इति मतेतु सुतरां नाधिकरणता सूर्या-
दिक्रियाया कर्तव्यस्य कर्मणो अधिकरणतानुपपत्तेरिति पूर्वा-
ह्लादिस्तु प्रशस्तत्वेन निमित्ततया नोल्लेख इति । युग्मादरन्तु
देवकृत्य एव न पित्रकृत्ये । तथा च व्यासनिगमौ “द्विती-
यादिकयुग्मानां पूज्यतानियमादिषु । एकोद्दिष्टादिहृद्वादी
ऋसहस्रादिदेपणा” ॥ इति एकोद्दिष्टादिहृद्वादी एको-
द्दिष्टादिश्राद्धनिमित्तभूत तिथिविशेषस्य हृद्वादी हृद्वादावित्य-
त्रादिगण्डात् अयस्तम्भितत्वे प्राप्ते तथा सति श्राद्धकालस्य
सन्देहे ऋसहस्रादिदेपणा ऋसहस्रादिविधायको नियामक
इति यावत् । अत्र हृदिऋसौ चन्द्रस्य ताभ्यां शक्तकृष्णपक्षौ

कथ्येते । “शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।
 कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः” ॥ इति विष्णु-
 धर्मोत्तरैकवाक्यत्वात् । तेन तिथिद्वेषे अपराह्निकेतरपिब-
 क्तत्वे शुक्लकृष्णपक्षयो रवेरुदयास्ताभ्यां व्यवस्था । आप-
 राह्निके तु सपिण्डोकरणादौ ज्ञासहस्रादीत्यादिशब्दात्
 प्रागुक्त ययास्तमित्यादिना व्यवस्था । एतद्विषय एव काल-
 माधवीयधृतं सुमन्तु वचनम् । “इह हन्तु व्यापिनो चेत् स्या-
 न्मृताइत्य तु या तिथिः । पूर्वस्यां निर्वपेत् पिण्डमित्याह्नि-
 रसमापितम्” ॥ तिथिविवेकेऽपि । पिबकृत्ये च पूर्वाह्ने
 मध्याह्नविहिते मंशये विष्णुधर्मोत्तरवचनात् शुक्लपक्षकृष्ण-
 पक्षभेदेन व्यवस्था । एवञ्च प्रागुक्तविष्णुधर्मोत्तरवचने उप-
 वासय कर्त्तव्यः कथमित्यत्रोपवासपदमपराह्नविहिततर-
 पिबकृत्यदेवकृत्योपनचकम् एतच्च प्रत्युत्तरवचने उपवास-
 मित्यनभिधाय कर्ममात्रनिर्देशात् कर्मोष्णोति बहुवचन-
 निर्देशाच्चावगम्यते । अपराह्नविहितन्तु ययास्तां सविता
 यातीत्यस्य विषयो हेतुवन्निगदस्वरमादित्युक्तम् । एतच्च
 उभयदिनापराह्नलाभे ज्ञेयम् । यत्र चोभयदिनेऽपि न
 तन्नामस्तत्र दर्शंतरतिथिषु । “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजि-
 द्रोहिषोदये । यदत्र दौपते जन्तोस्तदन्नयमुदाहृतम्” ॥ इति
 मत्स्यपुराणवचनादपरदिने गौणापराह्णे आहम् । अभिजिद-
 टमघटिका रौहिणं नवमघटिका सुख्यापराह्नस्तु पञ्चधा-
 विभक्तदिनचतुर्थीशी यथा “प्रातःकालो मूङ्गर्त्ता स्त्री न सङ्ग-
 वस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमूङ्गर्त्तः स्यादपराह्नस्ततः परम् ॥
 सायाह्नस्त्रिमूङ्गर्त्तः स्यात् आहं तत्र न कारयेत् । रात्रसो
 नाम सा येला गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥

ननु सपिण्डोकरणस्यापराह्निकत्वे किं मानमिति चेदप-

राह्ये तु पैटकमित्युक्तगवचनमेव मानम् । किञ्च । “यद्यप्यद-
 न्तकः पूषा पैष्टमत्ति सदा चरुम् । अग्नौन्द्रेश्वरसामान्या-
 त्तण्डुलोऽत्र विधीयते” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टे यथा बहूना-
 मनुरोधात्तण्डुलचरुर्नैकानुरोधात् पैष्टचरुः ‘विरुद्धधर्मसमवाये
 भूयसां स्यात् मधर्मकृत्वम्’ इति जैमिनिसूत्राच्च तद्वदत्रापि
 बहुदेवताकपार्वणानुरोधादेकोद्दिष्टकालवाध इति । एवं संव-
 त्सरमधिकृत्य । “सपिण्डौकरणं तस्मिन् काले राजेन्द्र तच्छृणु ।
 एकोद्दिष्टविधानेन कार्यं तदपि पार्थिव” ॥ इति विष्णुपुरा-
 णीयमेकोद्दिष्टांगे तदितिकर्तव्यतापरं नतु तत्कालपरं तथाच
 परिशिष्टप्रकाशष्टतम् । “आह्वयमुपक्रम्य कुर्वीत सप्तपिण्ड-
 नम् । तयोः पार्वणवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम्” ॥ इति शङ्ख-
 वचनान्तरं यत्र च प्रथमपणमासाभ्यन्तरे मलमासपातेऽपि
 षष्ठमासिकपूर्वतिथिरेव प्रथमपणमासिकस्य कालः एकाह-
 न्यूनपणमासे तस्य विधानात् । द्वितीयस्य तु त्रयोदशमासिक-
 पूर्वतिथिः एकाहन्यूनसंवत्सरे विधानात् यथा छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । “एकाहेन तु पणमासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।
 न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्याता पाणमासिके तदा” ॥ संवत्सरश्च
 त्रयोदशभिरपि मासैर्भवति । तथाच श्रुतिः । द्वादशमासाः
 संवत्सरः क्वचिच्चयोदशमासाः संवत्सरः इति । अत्र काल-
 माधवीयष्टतेन । “पाणमासिकाद्दिके आह्वे स्यातां पूर्वदुरेव
 ते । मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि च” ॥ इति
 पैठोनसिद्धचने कवाक्यत्वात् । एकाहन्यूनपदेन मृततिथिपूर्व-
 तिथेर्ग्रहणम् । एतच्च पूर्वमृततिथि विहाय अपरमृततिथि-
 मादाय मासवर्षगणनया सिद्धम् । एतेन पूर्वमृततिथि-
 मादाय मासवर्षगणनया मृततिथेः पूर्वतिथिं विहाय तत्
 पूर्वदिने भैथिलानां यत् पाणमासिकद्वयकरणं तदेयमेव । अत्र

स्यातां पाख्यानिके तदा इत्यत्र । “द्वादशप्रतिमास्यानि धार्वा
 पाख्यानिके तथा । सपिण्डोकरणश्चैव इत्येतत् आद्यपोडयम्” ॥
 इति छन्दोगपरिशिष्टोद्यगनायामपि पाख्यानिके इत्युपा-
 दानात् प्रथमद्वितीयपाख्यानिकत्वेनैवीक्षिष्यः नतु न्यूनपाखा-
 निकत्वेन न्यूनमावत्सरिकत्वेनेति । एवञ्च द्वितीयपाख्यानिक-
 कस्य पौठोनसिना यदाष्टिकत्वमुक्तं तत्र । “आष्टिके कच्छ-
 पादः स्यादेकाहः पुनराष्टिके” । इति शङ्खोक्तप्रायश्चित्त-
 विधिपञ्चापनार्थं तत्परदिनकर्त्तव्यमेतथावस्य पुनराष्टिक-
 त्वाद्येञ्च अतएव “पूर्वेद्युराष्टिक आहं परेद्युः पुनराष्टिकम्” ।
 इति शङ्खवचनान्तरम् एतेन द्वितीयाह्योय प्राप्तपितृत्व-
 सम्प्रदानकथाद्यभोजनेऽपि शूलपाण्डुक्तप्रायश्चित्तं हेय-
 मिति । नन्वेव परत्र सप्तमे मामि क्रियमाणस्य कथं पाखा-
 निकत्वमिति चेत् भाक्तम् । उत्तरपरमासि मलमासपतिऽपि
 तथात्वस्यावश्यकत्वात् । अथ यत्रापकृष्ट सपिण्डनं कृतं तत्र
 यथात् बहुप्राप्स्यती का गतिरिति चेत् यथा अपकृष्ट सपि-
 ण्डनजन्यापूर्वं पूर्णसवत्सरकालं प्राप्य पितृत्वप्रापकम् । “कृती
 मपिण्डोकरणे नरः संवत्सरात्परम् । प्रेतदेह परित्यज्य भोग-
 देहं प्रपद्यते” ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरोयत्तथा वृद्धारम्भकाले
 ऽपि कल्पयति । “अर्धाक् सवत्सराद्दुडौ पूर्णसवत्सरेऽपि वा ।
 ये सपिण्डोक्तताः प्रेता न तेषाम्तु पृथक् क्रिया” ॥ इति
 शातातपोय पूर्णसवत्सरवृद्धारम्भकालयोस्तुत्याभिधानात्
 यत्र तु “यदहवरां वृद्धिरापद्येत” इति गौभिलघृत्वेण अथकप्यो
 विधोयते तत्र “प्रागावत्तनादङ्गकाल विद्यात्” इति गौभिल
 सूत्रान्तरं चूडादिरूपहृद्वेद्यामहयान्तर्विधानात् सपिण्डो-
 करणस्य अपराह्ये विधानात्तयोर्वाधायामत्रपूर्वदिने अथ
 कप्यः । एवञ्च शुद्धितत्त्वनिश्चितस्वमस्तकोपाख्यानवद्भूति

निश्चित्य कृतं सपिण्डनं तदानीं विघ्नेन वृद्धभावेऽपि वृद्ध्याः
 रश्मकालान्तरं पूर्णसंवत्सरं वा प्राप्य तदेव पिढत्वप्रापकमिति ।
 न सपिण्डनान्तरम् । अत्र “खः कर्त्तास्तीति निश्चित्य दाता
 विप्रान्निमन्त्रयेत्” । इतिवन्निश्चित्येति उक्तकोटिकसम्भाव-
 नोपलक्षणं भविष्यन्निमित्तस्य कर्मणः प्रत्यूहार्हत्वात् । एवञ्च ।
 वृद्ध्यात्तं यदर्थं कृतं तत्कर्म चेत् विघ्नात् तद्दिने न क्रियते ।
 तदा दिनान्तरे तत् कर्मणि क्रियमाणे तदङ्गत्वेन पुनर्वृद्धि-
 यादं कर्त्तव्यमेव । “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते ।
 पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत् क्रिया” ॥ इति
 छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् हेमाद्रिपुत्रम् । “पूर्णे
 संवत्सरे यादं षोडशं परिकीर्त्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं
 तेनैवाश्लिष्यते” ॥ अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणयादाद् यथो-
 भयनिर्वाहस्यापकृष्टयादाद् व्युभयनिर्वाहाच्च पूर्णसंवत्सरे
 आश्लिष्यकान्तरम् । एवञ्च पञ्चदशयादे कृतेऽप्युच्येयम् । गोभि-
 सेन पूर्णसंवत्सरे सपिण्डीकरणमभिधाय “अत ऊर्ध्वं संवत्सरे
 संवत्सरे प्रेतायाच्च दद्याद् यच्चित्रहनि प्रेतः स्यात्” इति
 सूत्रेणाद्यान्दादूर्ध्वं सांवत्सरिकविधानाच्च ।

यानितु “सुर्यं यादं मासि मासि अपर्याप्ताहृतं प्रति ।
 द्वादशाह्नेन वा कुर्यादेकाहं द्वादशायवा” ॥ इति मरौचि-
 वचनेन एकाहकर्त्तव्यतया द्वादशमासिकयाहान्युक्तानि तानि
 शूद्रेणापि आद्यमासिकदिन एव कार्याणि तत्त्वाद्यमासिकं
 कृत्वा तत् परदिन एकादशमासिकानोति ज्ञेयम् । एवञ्च
 तेषामपकर्षं तन्मध्यं तदन्तकात्कर्त्तव्यतया पाण्णमासिकद्वय-
 सपिण्डीकरणापकर्षः सिद्ध्यतीति सुधोभिर्माध्यम् ।

सपिण्डीकरणेति कर्त्तव्यतायां ब्रह्मपुराणम् । “चतुर्भ्य-
 यार्घ्यपात्रेभ्य एकं यामेन पाणिना । गृहीत्वा दक्षिणेनैव ।

पाणिना च तिलोदकम् ॥ मन्मार्जयित्वा पृथिवीं ये समाना
इति स्मरन् । प्रेतविषय इस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥
ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् । ये समाना
इति हाभ्यां तज्जलन्तु समर्पयेत् ॥ अर्घ्यन्तेनैव विधिना प्रेत-
पात्राश्च पूर्ववत् । तेभ्यः अर्घ्यं निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमाचरेत् ॥
एकं प्रेतपात्रं बामेनानन्तरं दक्षिणेन च गृहीत्वेति सम्बन्धः ।
ये समाना इति मन्त्रद्वयं पठन् प्रेतपात्रस्थमुक्षुष्टजलं कुश-
रेखाशयेण चतुर्धा विभज्य भागमेकं प्रेतब्राह्मणइस्ते क्षिपेत्
दद्यात् उक्षुष्टजलपिण्डयोः संविभागे मन्त्रस्य करणत्वं व्यक्त-
माह शातातपः । “निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रति-
नामतः । ये समाना इति हाभ्यामाद्यन्तु विभजेत् त्रिधा ।
एष एव विधिः पूर्वसर्घ्यपात्रचतुष्टये” ॥ इति ततस्तदनन्तरं
तन्मन्त्रैः पितामहादिभेदेन त्रिराहुत्तैर्यादिव्या इति मन्त्रैश्चका-
रात् पितामहाद्युक्षुष्टवाक्यैश्च तदुक्षुष्ट्यं ये समाना इति हाभ्यां
मन्त्राभ्यामर्घ्यं तज्जलं प्रेतपात्रस्थजलन्तेनैव विधिना प्रत्येकेन
पूर्ववक्षुष्टुर्भृगरूपं प्रेतपात्रात् समर्पयेत् पितामहादिपात्रेषु
मिश्रयेत् । तेभ्यः पितामहादिभ्यस्त्रिभ्यस्तन्निमित्तमुप्यतिलो-
दकरूपमर्घ्यं निवेद्य तत्तत् ब्राह्मणइस्ते प्रक्षिप्य पश्चादाचामे-
दित्यर्थः । तेन प्रेतब्राह्मणइस्ते उक्षुष्टदत्तस्यैवार्घ्यं जलस्य
तदवशिष्टजलस्य भागत्रयं पितामहाद्युक्षुष्टार्घ्यं जलेषु मिश्री-
कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । अतएव दत्तस्यैव प्रेतपिण्डात्

ब्रह्मपुराणे प्रेतार्घ्यदानानन्तरं ततः पितामहादिभ्य इति
 शब्दक्रमस्यावाधेनार्घ्यपात्रेषु गन्धपुष्पदानपर्यन्तं पिष्टपूर्व-
 कता उत्सर्गं तु प्रेतपूर्वकता । यथाचमने "अक्षिणी नासिके
 कर्णा" इति गोभिलसूत्रस्यपाठक्रममुल्लङ्घ्य "अङ्गुष्ठेन प्रदे-
 शिन्या घ्राणं पयादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुः
 श्रोत्रे पुनः पुनः" ॥ इति दक्षोक्तशब्दक्रमो गृह्यत इति अत-
 एव कन्दोगपरिशिष्टेन सूत्रक्रमान्यथात्वं स्पष्टीकृतं यथा "त्रिः
 प्राश्यापो द्विरमुच्य मुखमेतान्युपसृशेत् । आस्येनासाक्षि-
 कर्णांश्च नाभिवचः शिरोऽंशकात्" ॥ एतेनानुसृष्टजलेन
 अनुसृष्टजलसमन्वयोत्तरोत्सर्गः पिष्टदयितायामुक्तो निरस्तः ।
 ब्रह्मपुराणे ये समाना इति स्मरणानन्तरं जलप्रक्षेपमात्राभि-
 धानेन पूर्वमुत्सर्गप्रतीतिः एवं संस्रवजन्ममन्वयस्तु मैथिलोक्तो-
 ऽपि न युक्तः प्रागुक्तवचनेषु समन्वयोत्तरार्घ्यनिवेदनोक्तेः स्वय-
 माचमेदित्येव पाठः कल्पतरौ तथा दर्शनात् आचमनं कुर्या-
 दिति वाचस्पतिमिश्रव्याख्यानाच्च । आचमेदिति ऋक्संह्यान्दसः
 आचरेदिति तु लैखकप्रमादपाठः अत्र च शेषमन्नमनुष्णाप्य
 सर्वमन्नमेकत्रोद्दृत्य उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु मधुमध्विति अचन्नमौ
 मदन्तेति जपित्वा त्रींस्तौन् पिण्डान् दद्यात्" इति गोभिल-
 सूत्रेण "सर्वस्मात् प्रकृतादन्नात् पिण्डान् मधुतिकान्वितान् द्रव्य-
 शेषेण" इत्यनेन च आहद्रव्यशेषद्रव्येष्वेव पार्षणे पिण्डविधानात्
 तद्विकृताक्षपि सपिण्डोकरणे तन्नियमात् यद्यपि शेषांभावे
 पिण्डनिवृत्तिरायाति तथापि यद्योक्तवस्त्वमप्यतो पात्रं तदनु-
 कारि यत् । "यवानामिव गोधूमा व्रीहौणामिव गान्तयः" ।
 इति कन्दोगपरिशिष्टात् "सुत्यांक्षामे प्रतिनिधिः शास्त्रार्थः"
 इति न्यायाच्च मध्वाद्यभावे गुडादिप्रदणवत् । द्रव्यान्तरेणापि
 पिण्डदानं शेषद्रव्यनियमस्तु तत्सम्भवे द्रव्यान्तरत्यागाद्य
 अन्यथा तदङ्गाभावे कर्मवैगुण्यं स्यात् "महपिण्डक्रियायाम्"
 इति मनक्तोः पिण्डस्य प्रेतपिण्डेन सहमित्योकरणं यवेति
 सपिण्डोकरणसमाख्यासिद्ध्यर्थं सुतरां तत्र तथाचरणं प्रति-
 पत्तिरूपकर्मार्ह एव प्रतिपाद्याभावे तद्विहृतिः "पशुयानि
 सोहितं निरस्यति गलदिरस्यति" इत्यादायुक्ता । अतएव

“यज्ञवास्तुरूपप्रतिपत्तिघातेऽपि यज्ञो यस्मिन् वसतीति”
 यज्ञवास्तु समाख्यातुरीधेनास्तुतकुशविरहेऽपि कुशान्तरप्रति-
 निधिर्मद्वेनारायणैर्गोभिलभाष्ये उक्तः । “प्राक्स्रिष्टिकृत आवाप
 इति गोभिलसूत्रस्य ध्यास्यान्ऽपि षाडप्यत इत्यावापः प्रधान-
 होमः स तु स्रिष्टिकृतोभात् प्राक् न पथाटित्वयः” एवञ्च “सुग्य-
 होमे त्वकते यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदान्यः पाथ्यः
 सुख्ये कृते चेन्नष्टदुष्टो तदाज्येनैव स्रिष्टिकृतोम” इति भरुना
 भाष्ये एतेन शेषनामे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पतिभिर्योक्तं
 हेयम् । अत्र भविष्यपुराणं “गन्धोदकतिर्त्तयुक्तं कथ्यत् पात्रचतु-
 ष्टयम् । अर्घ्याद्यं पिण्डपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रमेचयेत् ॥ ये समाना
 इति द्वाभ्यामेतत् त्रेयं सपिण्डनम् । नित्येन तुल्यं शेषं स्यादे-
 कोद्दिष्टं स्त्रिया पपि” ॥ नित्येनेति नित्यपदमत्रावश्यकपरम् ।
 तेन सपिण्डीकरणस्योभयात्मकत्वात् । शेषमद्भजातं पार्वणांशे
 पार्वणतुल्यमेकोद्दिष्टांशे एकोद्दिष्टेन तुल्य बोध्यम् एकोद्दिष्ट-
 मिति एकोद्दिष्टं तदभावाद्भित्वात् सपिण्डीकरणस्यैवभयपरम् ।
 “एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया पपि” इति याज्ञ-
 वल्करवचनैकवाक्यत्वात् तेन आहोपु मध्ये एतत् आह्वयमेव
 स्त्रिया कर्त्तव्यं नत्वाभ्युदयिकयाद्वादि अत्र च स्त्रिया इति
 कर्त्तरिक्तव्य इति कर्त्तरि पठ्यति कर्त्तृत्वनियमः । वृद्धि-
 आह्वादी स्त्रीणां भोजनदर्शनात् भोक्तृत्व नियमः । अत्र च
 मातुःपत्या सह सपिण्डने श्वशुरार्थश्वशुरयोः पिण्डी कुशै-
 राच्छाद्यौ । तथा च गार्ग्यः । “पतिनेकेन कर्त्तव्यं सपिण्डी-
 करणं स्त्रियाः । सा गता हि मृतकत्वं कुशैरन्तयन् पितृन् ॥
 श्वशुरस्याशतो यस्माच्छ्वरः प्रच्छादन क्रिया । पुर्वेर्दभेण सा
 काथ्या मातुरभ्युदयार्थिभिः” ॥ अन्तरयन्तीत्यर्थेऽन्तरयन्निति
 लिङ्गव्यत्ययेन पुस्त्वमिति विस्रायुषः । परवचनं गोभिल-
 यादसूत्रभाष्यकृतापि लिखितम् अतएव प्रव्रजिते पतिते वा
 पितरि मृतेऽपि न पितामहादिभिः सह मातुः सपिण्डीकरणं
 किन्तु पितामहादिभिरेव “स्त्रेण भर्ता सहैवास्याः सपिण्डी-
 करणं स्त्रियाः । एकत्वं सा गता यस्माच्चरमन्वाहुतिव्रतेः ।
 तस्मिन् सति सुताः कुर्व्युः पितामहा सहैव तु” इति अत्र

तस्मिन् सतीति आदानर्हं भर्तृरूपलक्षणम् । अतएव “तस्या-
 श्वैव तु जौवन्यां तस्याः श्वश्रुतिं निश्चयः इति लघुहारीतेन
 श्वश्रुजोवने तस्याः श्वश्रुत्युक्तं न तु श्वश्रुरेणेति क्वचिदव्युक्तम्
 एव पितामहादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणे सामग्रेण “ये चात्र
 त्वामनु यांच त्वमनु तस्मैते स्वधा” इति मन्त्रो न पाठ्यः मन्त्र-
 लिङ्गविरोधादतत्रवाभ्युदयिके मातृपक्षे श्रीदत्तादिभिर्मन्त्रान्तरं
 लिखितं न ये चात्र त्वेति वस्तुतस्तु आभ्युदयिके छन्दोगानां
 मातृपक्ष एव नास्तौत्युक्तम् । एवञ्च “अध्वार्यं पितृपात्रेषु
 प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् । एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया
 अपि” इति याज्ञवल्केन पार्वणैकोद्दिष्टविकृतौभूतपुंसपि-
 ण्डनातिदेशात्तद्विकृतौभूत श्वश्रादिभिः सह स्त्री सपिण्डनेऽपि
 ये समाना इति मन्त्रद्वयस्य पार्वणोक्तं ये चात्र त्वामिति
 मन्त्राणां लिङ्गार्थासमवेतत्वेऽपि प्रकृत्यर्थममवेतार्थत्वात्
 पाठः । एवञ्च “मातामहानामप्येवं आहं कुर्याद्विचक्षणः ।
 मन्त्रोद्दिष्टेण यथा न्यायं श्रेयाणां मन्त्रवर्जितम्” ॥ इत्यनेन
 श्रेयाणां यन्मन्त्रवर्जनमुक्तं तत् “शुद्धन्तां पितरः शुद्धन्तां
 पितामहाः” । इत्यादि प्रकृत्युद्देशयोग्यमन्त्रवर्जनपरं न तु
 निष्कौद्देशयोग्यमन्त्रवर्जनपरम् । सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरित्यादि-
 मार्कण्डेयपुराणौयञ्चैतदानुगुण्येन व्याख्यातं शुद्धितत्त्वे आह-
 तत्त्वे च ।

अथ विघ्नपतितमृताहाविदितआहकालः । लघुहारीतः ।
 “आहविघ्ने समुत्पन्ने मृताहाविदिते तथा । एकादश्यां प्रकु-
 र्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः” ॥ अत्र मृताहाज्ञाने यत् आहं
 तद्दिनकरणयोग्यं मासिकं सावस्वरिकञ्च तदेव आहविघ्न-
 मित्यत्राप्यन्वेति उपस्थितत्वात् न तु अमावास्यादिविहितम्
 एवञ्चेत् कथं मृताहेतरक्रियमाणानाम् भाव्यपाण्मासिकद्वय-
 आदानां ग्रहणमिति चेत्तदादितदन्तन्यायात् । “यथाक्रमेण
 पुत्रेण कार्यां प्रेतक्रियां सदा । पतितापतितावापि एकोद्दिष्ट-
 विधानतः” ॥ इति जावालवचनात् । “व्युत्क्रमात् प्रेत-
 आदानि यो नरो धर्ममोदितः । ददाति नरकं याति पितृभिः
 सह शाश्वतम्” ॥ इति देवलवचनाच्च । अन्यथा तीपामकरणे

तदन्तर्भूतयादानामकरणप्रसङ्गात् । एवञ्च पतितप्रेतयाहं
यदि कृष्णैकादश्यां न कृतं तदा परयाहकाले कर्त्तव्यं
न तु पतितयाहगौणैकादशीकालानुरोधेन परयाहमुख्य-
कालबाधः । एतथायमूलं हेमाद्रिद्वयं देवत्ववचनम् । “एको-
द्विष्टे तु श्मशाने यदि विघ्नः प्रजायते । मासेऽन्यस्मिंस्त्रिंशो
तस्मिंश्चिदा दद्यात् प्रयत्नतः” ॥ अत्र सृताहयाहस्य विघ्ने-
ऽपि देयत्वावधारणात् ऋष्यशृङ्गवचने देयमिति विशेषण
सार्यकं तथ्या—“देये पितृणां याहे तु अगौचं जायते
यदि । तदगौचे व्यतीते तु तेषां याहं विधीयते ॥ शुचो-
भूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते । मा तिथिस्तस्य
कर्त्तव्या न त्वन्या वै कदाचन” ॥ देये विघ्नेऽप्यवश्यं
देये अत्र कृष्णैकादशी प्रतीक्षणीया नवेत्यत्राशुचोभूतेनेत्यादि
दातव्यमित्यत्र शयनोपवत् याहं दातुमर्हत्यास्मिन् काल इति
कृत्य शुटोऽन्यथापि चेत्यनेनाहंतावित्यधिकृत्य शक्ति च कृत्या
इत्यनेन चार्हणाधिकरणे सत्यप्रत्ययः । अन्यथा पुनर्वचन-
पराहेन पौनरुक्त्यापत्तेः । ततश्च दातव्यं याहपूज्यकाल
मध्याह्नादिक प्राप्य या तिथिः शुचोभूतेन प्राप्यते सा तिथि-
स्तस्य याहस्य कर्त्तव्या करणाहं न त्वन्या कृष्णैकादशी
अगौचविघ्ने प्रतीक्षणीया । ततः शुचोभूताश्वद्विदिवसोय-
याहप्रशस्तकाल प्राप्तितिथिखण्डनियमादप्रशस्तकालेऽपि त-
त्तिथिखण्ड एवं याहं न शक्यपत्नीय तद्वितीयखण्डे अनुप-
स्थितेः । एवञ्चागौचान्ते मङ्गवाभ्यन्तरसमाप्य तिथौ न याहं
किन्तु मध्याह्नादिप्राप्तित्यौ याहं प्रशस्तकालत्वात् । यथा
खण्डतिथौ प्रशस्तकालनामे तत्काल एव कर्म न तु शुभमा-
दिना सामान्यकालनाम इति । मध्याह्नेऽपि कुतपस्य पूर्वो-
त्तरभागयोरैकोद्विष्टारम्भकालत्वेन तत्प्राप्तिरादरणीया यथा
कालमाधवोयधृतो व्यासः । “कुतपप्रथमे भागे एकोद्विष्ट-
सुपक्रमेत् । श्रावर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियताकवान् ॥ श्राव-
र्त्तनं पश्चिमदिगवस्थितक्यायाः पूर्वदिगमनारम्भकालः तत्-
समीपे कुतपस्येपदण्डे । गौतमोऽपि “धारभ्य कुतपे याहं
कुष्यादारौद्विष्टं बुधः । विधिज्ञो विधिमास्त्याय रौद्विष्टं

न लक्षयेत्" ॥ एतद्वचनं भुजबलमीमे भोजदेवेन धृतम् ।
 वीधायनः "यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे । तिथि-
 र्याभिमतता सा तु कार्या नोपक्रमोऽङ्गिता" ॥ अतएव मदन-
 पारिजाते लोकाधिः "गणितात् ज्ञायते कालो यत्र तिष्ठन्ति
 देवताः । वरमेकाहुतिः काले नाकाले लक्षकोटयः" ॥

अथैवं षोडश्यादानां यथाक्रमस्यावश्यकत्वे भ्रान्त्या
 एकस्याप्यकरणे तदादित्यादानां पुनः करणप्रसङ्गः "प्रवृत्त-
 मन्यथा कुर्याद् यदि मोहात् कथञ्चन । यतस्तदन्यथा भूतं
 तत एव समापयेत्" इति छन्दोगपरिशिष्टादिति चेन्न क्रम-
 रूपाङ्गानुरोधेन हि प्रधानोभूत्यादान्तराणांमाहत्तरयुक्तत्वात्
 किन्तु यत् पतितं तदेव कर्त्तव्यं तुस्यकघाणा षोडश्यादाना-
 मेकतरासिद्धौ षोडश्यानामपूर्वाणामनुदये प्रधानापूर्वासिद्धे-
 र्दृग्दर्शयत् । न चाङ्गामिहावपि समानमेतदिति वाच्यं
 तेषां कथं स्यादित्याकाङ्क्षायां पूर्वसुत्पत्त्यमानतया प्रधान-
 विषयोत्पत्तिवाक्यविषयत्वाभावात् । अतएव सर्वगत्यधि-
 करणेऽङ्गामिहावपि नित्ये क्वचित् प्रधानसिद्धिरिति सिद्धान्तः
 प्रधानैकतरासिद्धौ तु प्रधानापूर्वसिद्धिः सर्वतन्त्रविरुद्धैव अत-
 एव छन्दोगपरिशिष्टम् । "समाप्ते यदि जानीयात्प्रयैतद्यथा
 कृतम् । तावदेव पुनः कुर्यात्ताहृत्तिः सर्वकर्मणः ॥ प्रधान-
 स्याक्रिया यत्र साङ्ग तत्क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
 नाहृत्तिर्न च तत्क्रिया" इति नाहृत्तिर्न साङ्गप्रधानाहृत्तिः ।
 न चेति न च तावन्मात्रस्याङ्गस्य करणं किन्तु तद्देगुत्पत्तिसमा-
 धानार्थं विष्णुस्मरणमाह योगियाङ्गवस्त्राः । "अघ्नानाद्
 यदि वा मोहात् प्रणवेताध्वरेषु यत् । स्मरणदेव तद्विद्योः
 सपूर्णे स्यादिति श्रुतिः" ॥ एषश्च प्रवृत्तमिति प्रागुक्तवचनं
 प्रयोगमध्य एव सुकरत्वेन बोध्यम् । न च सपिण्डनानन्तरं
 पतितमामिककरणे पुनः सपिण्डोकरणप्रसङ्गः । "सपिण्डो-
 करणे हृत्ते पृथक्त्वं नोपपद्यते । पृथक्ते तु कृते पयात् पुनः
 कार्या सपिण्डता" इति सपुद्दारौतवचनादिति याच्यम् ।
 तद्वचनस्य प्राप्तपिण्डलोकप्रेतस्य गाम्भोतद्वनपूर्वक मासिज्ञा-
 दिकरणपरत्वात् । तथा च "प्रेतानामिह सर्वेषां ये मन्येष

नियोजिताः । कृतार्थास्तो हि संवृत्ताः सपिण्डीकरणे कृते ॥
 प्रेतत्वाच्चेह निस्तौर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते । यः सपिण्डी-
 कृतं प्रेतं पृथक् पिण्डे नियोजयेत् । विधिघ्नस्तेन भवति
 पितृहा चोपजायते” । इति श्रातातपवचने पितृत्वप्राप्त्यन-
 न्तरं पृथक्करणं निषिद्धम् । अत्र तु षोडशश्राद्धासम्पत्त्या
 तदसिद्धौ पृथक्करणेऽपि न दोषः कृन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च तद्-
 यथा, “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात् प्रतिमासिकम् । एको-
 द्विष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः” ॥ न दद्यात् प्रति-
 मासिकमेकोद्विष्टविधानेनेति सम्बन्धात् दद्यादित्याह शौनक
 इत्यनेनेकोद्विष्टस्यैवापकृष्टसपिण्डीकरणादूर्ध्वं विकल्पो दर्शितः ।
 स चाप्राप्तप्रेतभावविषय इति आहविवेकोक्तवत् भ्रमपतित-
 मासिकविषयोऽपीति । प्रागुक्त लघुहारीतवचने विशेषत
 इत्यभावस्यापिचया तस्या अपि विघ्ने विधानात् । यथा
 हेमाद्रिद्वयं षट्त्रिंशत्तं “मासिके चाब्दिके त्वद्धि मंप्राप्ते
 मृतसूतके । वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दग्धं चापि विचक्षणैः” ॥
 राजमार्तण्डे “आहविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरामृतसूतके । एका-
 दश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपत्रे विशेषतः ॥ आहविघ्ने समुत्पन्ने
 मृतस्याविदिते दिने । अमावास्यां प्रकुर्वीत यदत्येके मनौ-
 पिणः” ॥ अत्र मृतसूतकोपादानादृष्यशृङ्गवचनेऽगौचपद-
 मेतत्परम् । यत्त्वन्तरामृतसूतकेऽपि एकदश्या आहविधान
 तत्र त्वन्या वै कदाचन इति ऋथ्यशृङ्गवचनविरोधादगौचान्त-
 दिने मलमासादिरूपविघ्नान्तरेण तदकरणे शीध्यम् । अतएव
 आहविवेके अपाटपाद्यगौचाभ्यामपि पतितमेकोद्विष्टमेका-
 दश्यामगौचान्ते च मलमासे न कर्त्तव्यं किन्तु मलमासा-
 व्याप्तकृष्णैकादश्यामेवेत्युक्तम् । यत् “जातकर्मणि यत्प्राहं
 नव आह तथैव च । प्रतिशवत्सर आह मलमासेऽपि तत्-
 स्मृतम् । प्रतिशवत्सर आहमगौचात् पतितञ्च यत् ॥ मलमासे-
 ऽपि कर्त्तव्यमिति भागुरिभाषितम्” ॥ इति ज्योतिर्वचनद्वयं
 तत्र पूर्ववचनशेषादिस्य “असक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथम
 द्विजैः” इति लघुहारीतवचनैकवाक्यतया अन्त्याधिमासविष-
 यकत्वात् “मलमास मृतानाञ्च आहं यत्प्रतिशवत्सरम् । मन्त-

मासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचन” इति कालमाधवीय-
 धृतपैठीनसिवचनैकवाक्यतया मलमासमृतविषयकत्वाच्च न
 दोषः परवचनेनापि तदुभयस्याहस्याशौचपतितस्य मलमासा-
 भ्यन्तरे कर्त्तव्यतोक्ता न तु तद्विन्नस्यानुपस्थितस्य राजमास-
 षडेन एकादश्यां कर्त्तव्यतोक्तेः । प्रचेताः “अविज्ञाते मृते
 अमावास्यायां श्रवणदिवसे वा” इत्यत्रामावास्यायामपि मृता-
 हाविदितस्याहविधानेनैकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषत
 इत्यमावस्यापेक्षयैवोपपत्तौ विशेषत इति श्रवणात् मैथिलोक्तं
 शुक्ले कादश्यां तत्करणं न युक्तं एकादशीमात्रे प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे
 विशेषतः कुर्वीतेति वाक्यभेदापत्तेः । अस्मन्मते तु कृष्णपक्षे
 एकादश्याममावास्यापेक्षया विशेषतः कुर्वीतेत्येकं वाक्यं श्रवण
 दिवस इति मरणस्येति शेषः मृतशब्दोऽत्र मृताहपरोऽनिश्चित
 मृतस्योर्द्धदेहिकाभावादिति आहविवेकः । मृताहनीत्येव
 सूत्रे पाठी मैथिलपाद्यात्यदाक्षिणात्यानाम् । अत्रामावास्या-
 यामिति गमनमाससम्बन्धिनां “प्रवामवासरे ज्ञेयं तन्मासेन्दु-
 क्षयेऽयवा” । इति स्मरणादिति मिताक्षरा । एतच्च मृतदिन-
 मामयोरज्ञाने वक्ष्यमाणवृहस्पतिवचनात् । मृतमासे ज्ञाते
 मरणदिनाज्ञाने तु तदीयामावास्यायाम् । तथा च हेमाद्रि-
 कालादर्शनिर्णयामृत नव्यवर्द्धमानधृतानि वचनानि । “वृह-
 स्पतिः । न ज्ञायते मृताहयेत् प्रोषिते संस्थिते सति । मास-
 क्षेत् प्रतिविज्ञातस्तद्दृशे स्यान्मृताहनि” ॥ मृताहनीत्यत्र यत्
 कर्त्तव्यमिति शेषः प्रोषित इत्यज्ञानकारणोपलक्षणं मासाज्ञाने
 तिथिज्ञाने तु स एव “यदिमासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव
 हि । तदा मार्गशिरि मासि माघे वा तद्दिनं भवेत्” ॥ काला-
 दर्श निर्णयामृतयोर्मार्गशिर इत्यत्र पाषाढक इति पाठः ।
 भविष्यपुराणम् । “दिनमेव तु जानाति मामं नैव तु यो नरः ।
 मार्गशीर्षे तथा भाद्रे माघे वा तद्दिनं भवेत्” ॥ एषु मृताहा-
 वधारणज्ञाविध्यान्मासविशेषो याद्यः । मृतदिनमासयोरज्ञाने
 तु वृहस्पतिः “दिनमासो न विज्ञातो मरणस्य यदा पुनः ।
 प्रम्यान दिनमासो तु याज्ञौ पूर्वोक्तया दिग्वा” पूर्वोक्तया
 दिग्मेति यदा मरण दिनमासज्ञाने तद्व्यवहृतं तयोरेकतराज्ञाने

यथा व्यवस्थापितं तथात्रापौति तेन प्रस्थानदिनमासज्ञाने
 तद्व्यवहृणं प्रस्थानमासमात्रज्ञाने तदौयामावास्या प्राज्ञा ।
 प्रस्थानतिथिमात्रज्ञाने तु मार्गशीर्षादौ तत्तत्तिथिर्मासोति ।
 सन्देहेतु भाव यमः । “गतस्य न भवेत् वात्ता यावत् हादग-
 वार्षिकी । प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं सुतवान्वयैः । यन्मासि
 यदहर्वातस्तन्मासि तदह.क्रिया । दिनाज्ञाने कुङ्कुमास्य
 पापाटम्याद्यवा कुङ्कुः” । एवञ्च मरण प्रस्थानदिनमासमात्रज्ञाने
 श्रवणदिवसस्य विषयः । प्रभासखण्डम् । “मृतस्याहो न
 जानाति मासं वापि कथञ्चन । तेन कार्यमभावस्यां श्राद्धं
 भाषेद्य भागंके” कथञ्चनेति मरणप्रस्थान दिनमास श्रवणादि
 रूपेण केनाप्यज्ञाने । अतएव एषां मृततिथ्यादौनां अज्ञा-
 नेऽपि यस्यान्तिथी मृतिः श्रूयते तस्यामेव तत्तिथेरपि विष्मरणे
 तन्मासैकादश्यामनावास्यायां वा एकोद्दिष्टं तथा श्रवणमास-
 स्थापि विष्मरणे न कार्यमेकोद्दिष्टं प्रमाणाभावाटिति वाच-
 स्पतिभिर्योक्तं हेतुं श्रवणदिनविष्मरणे तन्मासोयेकादश्यामा
 वास्ययोर्भेदं यदुक्तं तदपि प्रमाणशून्यम् । इत्यञ्च सर्वत्र तन्मा
 सोयत्कालोकादश्याभाव एव अभावास्या प्राज्ञा श्राद्धविघ्न इति
 वचनात् । अन्यथा तद्वचनस्यमृताद्याविदित इत्यस्य विषया-
 नुपपत्तेः । तस्याथ प्राधान्यं तद्वचने विशेषत इत्यभि-
 धानात् ।

ननु अशौचे तु व्यतीते वै इति श्रवणादशौचान्त इति प्रयोगि
 वक्तव्यमिति याद्वचिन्तामणिः । मैवं यथा मृताहनि तु कर्त्त-
 व्यमित्यादिना मृताहानिर्निमित्तत्वेऽपि तत्तत्तिथिविशेषस्यैव
 उल्लेखः न तु मृताहत्वेनैव उल्लेखः यथा वा तत्र श्राद्धे विघ्न-
 पतिते एकादश्यादिविधानात् एकादश्यादिरूपेणैव उल्लेखः ।
 तथा तत्रापि श्रौभूतेन दातव्यमित्यादिना श्राद्धप्रशस्तकाल
 प्राप्तितिथिविशेषस्यैव उल्लेखः । न तु अशौचान्तस्यैव उल्लेखः ।

यद्य जन्मतिथिकृत्यम् । तच्च मूलभागे न कर्त्तव्यं चान्द्र-
 मासोयत्वेन सावकाशत्वात् । न च तस्य सीरमासोयत्वं तथात्वे
 तन्मासे तत्तिथेः कदाचिदप्राप्तौ तदर्थं तत्कृत्यलोपापत्तेः नचे-
 द्वापत्तिः प्रतिषेधकारं तद्विधानात् यथा ब्रह्मपुराणं गर्गश्च

“सर्वेषु जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः । गुरुदेवाग्निविप्राद्य
पूजनौयाः प्रयत्नतः ॥ स्वनक्षत्रञ्च पितरौ तथा देवः प्रजा-
पतिः प्रतिसवन्सरश्चैव कर्त्तव्यश्च महीश्वरः” । स्नातैस्तिल-
स्नातैः प्रजापतिर्ब्रह्मा । तथा च तत्तिथिमधिकृत्य “तिलोदृत्ती
तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः तिलभुक् तिलवापी च पट्-
तिलो नावसीदति” । मङ्गलपाणिभिः अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं
तद्देतुतया गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन गुग्गुल्वादिपाणिभि-
रित्यर्थः । तथाच कृत्यचिन्तामणौ “गुडदुग्धतिलानद्याज्जन्म-
ग्रन्थेषु बन्धनम् । गुग्गुलुं निम्बसिद्धार्थं दूर्वागीरोचनायुतम् ।
सपूज्य भानुविज्ञेगौ महर्षिं प्रार्थयेददम् । चिरजीवी यथा
त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ! । रूपवान् वित्तवाञ्छैव श्रिया-
युक्तश्च सर्वदा । मार्कण्डेय ! महाभाग ! सप्तकल्पान्तजीवन ! प्रायु-
रिष्टार्थं सिद्धार्थमस्त्राक वरदो भव” ॥ स्वनक्षत्रमिति स्वन-
क्षत्रं अग्निन्यायन्तर्गतं जन्मकालीननक्षत्रं नामकरणे
तथा दर्शनात् बह्यमाणब्रह्मपुराणीकप्रणवादिनमोऽन्तेन
नाम्नैव पूजाविधानाच्च तदज्ञाने स्वनक्षत्राय नम इत्युल्लेखम् ।
पूजायामर्घ्यानन्तरं पाद्यमाह मत्स्यपुराणम् “प्रर्घ्यपाद्यादिक-
न्तत्र मधुपर्कं प्रयोजयेत्” । पाद्यानन्तरमर्घ्यमाह नरसिंह-
पुराणम् । “पाद्यं चैव तृतीयया चतुर्थ्याद्यं प्रदापयेत्” ।
तृतीयया पुरुषसुक्तोत्तमोत्तमया ऋचा उभयकर्मदर्शनादि-
च्छाविकल्पः इति श्रौतः श्रौपतिव्यवहारनिर्णये “नवाम्बर-
धरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम्” । तथा “द्विभुजं जटिलं
सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् । मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत्
प्रयतस्तथा ॥ ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणि कृपं बलिम् ।
प्रह्लादञ्च हनुमन्तं विभोषणमथाश्चयेत्” ॥ रामोऽत्र परशु-
रामः चिरजीविनाहचर्यात् द्रौणिरश्वत्थामा । तथा “स्वन-
क्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्पूजयेन्नरः । पठोश्च दधिभक्तेन वर्षे
वर्षे पुनः पुनः । योगियाप्रवल्करः । “ध्यायेन्नारायणं नित्यं
स्नामादियु च कर्मसु तद्विष्णोरितिमन्त्रेण स्नायादसु पुनः
पुनः । गायत्री वैष्णवोद्धोषा विष्णोः सन्मरणाय वै” ॥ ध्यायेत्
स्मरेत् । स च मन्त्रः । “तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यान्ति

सूरयः दिवोव चचुराततम्" । वामनपुराणम् । "मर्यमङ्गल-
मङ्गलं वरेण्यं वरदं शुभम् । नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि
कारयेत्" ॥

संकल्पाकरणे निन्दामाय भविष्यपुराणम् । "संकल्पेन
विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फलश्चास्याल्पकं तस्य
धर्मस्याङ्घ्रियो भवेत्" ॥ ब्रह्मपुराणं "प्रणवादिममायुक्तं
नमस्कारान्तकीर्तितम् । "स्वनाम मर्यमत्वानां मन्त्र इत्य-
भिधीयते । अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत्" ॥ एकै-
कस्य प्रकुर्वीत यद्योद्दिष्टं क्रमेण तु । गन्धपुष्पमात्रं पशोप-
चारादसम्भवे । यथा "मन्त्राच्छतगुणं प्रोक्तं भक्त्या सप्तगुणो-
त्तरम् । भक्तिमन्त्रसमेतन्तु कीटिकीटिगुणोत्तरम् ॥ सर्वत्र
कर्मापदेगक दक्षिणादिभिरर्चयेत् । तद्योपदेष्टारमपि पूज-
येच्च ततो गुरुम् ॥ न पूज्यते गुरुर्यत्र नरेस्तत्राफला क्रिया"
इति मत्स्यपुराणवचनात् । ततः कर्मानन्तरं तिलहोमस्तु
पूजितदेवतानामभिः कार्यैः "एकैकां देवतां राम । समुद्दिश्य
यथाविधि । चतुर्थ्यन्तेन धर्मज्ञ ! नाम्ना च प्रणवादिना ॥ होम-
द्रव्यमथैकैकं शतसंख्यन्तु होमयेत्" इति विष्णुधर्मोत्तरदर्श-
नात् एव होमं स्वाहान्तता च मन्त्रस्य । "स्वाहावसाने जुह-
यात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्" ॥ इति स्मृतेः भगवतो तु देवी-
पुराणम् । "होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । षष्ठा-
विंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते" ॥ स्कान्दे । "खण्डन
नखकेशानां मेथुनाध्वानमेव च । भामिय कलहं हिंसां वयं-
हृद्वी विवर्जयेत्" ॥ अध्वानम् अध्वगमनं कलहमित्यत्र सङ्गर-
मिति क्वचित् पाठः । सङ्गरं युद्धम् । वर्षहृद्वीजन्मदिने हृदमनुः ।
"मृते जन्मनि संक्रान्तौ याचे जन्मदिने तथा । अस्पृश्यस्पर्शने
चैव न स्नायादुष्णवारिणा" ॥ जन्मनि । पुत्रजन्मनि ज्योतिषे ।
"स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्वमोष्टा त्रियम् ।
मत्स्यान्मोचयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुचिरं वदति" । शक्नुन्
स्नादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति ध्रुवं भुङ्क्ते यस्तु
निरामिय स हि भवेत् जन्मान्तरे पण्डितः । दौषिकायां
"जन्मर्चयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य ध्रुवं जन्मैतियिर्भवेच्च ।

भवन्ति तद्वस्त्रमेव यावन्नैरुज्यसम्मानसुखानि तस्य ॥ कृतान्त-
 कुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत् । अनृक्षयोगसम्प्राप्ते
 विघ्नस्तस्य पदेपदे ॥ कृतान्तकुजयोः शनिमङ्गलयोः । “तस्य
 सर्वोपधौस्त्रान् ग्रहविप्रसुरार्चनम् । ग्रहानुद्दिश्य ह्योमी वा
 ग्रहाणां प्रीतिमिच्छता ॥ सोरारयोर्दिने मुक्ता देवानृचे तु
 काञ्चनम् । सुरामासौ वचा कुष्ठ शैलेयं रजनौद्वयम् ॥
 शठीचम्पकमुस्ताश्च सर्वोपधिगणः स्मृतः” ॥ सोराययोः शनि-
 भौमयोः । रजनौद्वयं हरिद्रादारुहरिद्रे एषां पत्रादीनामपि
 ग्रहणं कषायावयवग्रहणमाह मत्स्यपुराणम् “एषा पत्राणि
 साराणि मूलानि कुसुमानि च । एवमादीनि चान्यानि
 कषायाख्योगणः स्मृतः” ॥ तत्र क्रमः । तिलोद्दत्तं तिल-
 युक्तमलेन स्नानं नववस्त्रपरिधानं गुग्गुलुनिम्बखेतसर्पप-
 दूर्वागोरोचनात्मकं जन्मयन्त्रिं दक्षिणपाणौ बध्नीयात् । गुह-
 देवाग्निविप्राः पूजनोयाः स्नानचक्रमपि पूजनोयम् । अत्र च
 हस्ता स्वातीश्रयणा पक्षोवे मृगशिरी नपुंसि स्यात् । पुंसि
 पुनर्वसुपुथो मूल त्वस्ती स्त्रियः शेषा इत्यनेन लिङ्गनिर्णयः ।
 जन्मनक्षत्रादीनां गोपनमाह विष्णुधर्मोत्तरे । “गोपयेज्जन्म-
 नक्षत्रं धनसारं गृहे मलम् । प्रभोरप्यवमानश्च तस्य दुय-
 रितश्च यत्” ॥ धनसारं धनश्रेष्ठं मलं छिद्रम् । पितरौ प्रजा-
 पतिः सूर्यो गणगतिर्मार्कण्डेयश्च पूजनीयः । “सतिलं गुड-
 संयुक्तमध्वर्यवेमितं पयः । मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुध-
 हृतवे” इति गुडतिलदुग्धपानमन्त्रः । ततः प्रार्थनामन्त्रो ।
 “चिरजोवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने । रूपवान्
 वित्तवायैव त्रियायुक्तश्च सर्वदा ॥ मार्कण्डेय महाभाग मत्त-
 कल्पान्तं जीवनं । आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमप्याकं वरदो भव” ॥
 ततो ध्यासपरशुरामाश्रयामकृपबलिप्रदादहनमहिभौपत्याः
 पूजनीयाः । पठ्यापि । “द्वैलोक्ये यानि भूतानि स्यावराणि
 चराणि च । ब्रह्मविष्णुशिवैः भावं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे” ॥
 इति मत्स्यपुराणीयं रघार्यं पठेत् । पितृमातृवादेपह्नवकामस्तु
 विष्णुपुराणादुच्येयः यथा “लृप्सोऽपि वसुदेवस्य पादौ कषाह
 सत्वरः । देवक्याय महावाह्वंसदेवसहायवान्” ॥

सूरयः दिवीव चचुराततम्” । वामनपुराणम् । “सर्वमङ्गल-
मङ्गल्यं वरस्यं वरदं शुभम् । नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि
कारयेत्” ॥

संकल्पाकरणी तिन्दामाय भविष्यपुराणम् । “संकल्पेन
विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फलञ्चात्याख्यक तस्य
धर्मस्याईक्षयो भवेत्” ॥ ब्रह्मपुराणं “प्रणवाटिसमायुक्तं
नमस्कारान्तकीर्तितम् । “स्व नाम सर्वसत्वानां मन्त्र इत्य-
भिधोयते । अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत्” ॥ एकै-
कस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्टं क्रमेण तु । गन्धपुष्पमात्रं पञ्चोप-
चाराद्यसम्भवे । यथा “मन्त्राच्छतगुणं प्रोक्त भक्त्या नक्षगुणो-
त्तरम् । भक्तिमन्त्रममेतन्तु कीटिकीटिगुणोत्तरम् ॥ सर्वेषु
कर्मापदेशक दक्षिणादिभिरर्चयेत् । तथोपदेष्टारमपि पूज-
येच्च ततो गुरुम् ॥ न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्राफला क्रिया”
इति मत्स्यपुराणवचनात् । ततः कर्मान्तरं तिलहोमस्तु
पूजितदेवतानामभिः कार्यं : “एकैकां देवतां राम । समुद्दिश्य
यथाविधि । चतुर्थस्तेन धर्मज्ञ ! नाम्ना च प्रणवादिना ॥ होम-
द्रव्यमयैकैकं शतमल्यन्तु होमयेत्” इति विष्णुधर्मोत्तरदर्श-
नात् एव होमे स्त्राहान्तता च मन्त्रस्य । “स्त्राहावसाने जुह्व-
यात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्” ॥ इति ऋतेः अशक्तौ तु देवी-
पुराणम् । “होमो अहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टा-
विंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते” ॥ स्कान्दे । “खण्डन
नखकेशानां मेषुनाध्वानमेव च । आमिष कलहं हिंसां वर्ष-
हृदौ विवर्जयेत्” ॥ अध्वानम् अध्वगमनं कलहमित्यत्र सङ्गर-
मिति क्वचित् पाठः । सङ्गर युद्धम् । वर्षहृदौ जन्मदिने हृदमनुः ।
“मृते जन्मनि संक्रान्तौ यादौ जन्मदिने तथा । असृग्ग्रस्पर्शने
चैव न स्त्रायादुष्णवारिणा” ॥ जन्मनि । पुत्रजन्मनि ज्योतिषे ।
“स्त्रात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यभोष्टा श्रियम् ।
सत्स्यान्मोक्षयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुश्चिरं वर्हेते” । शक्तून्
खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति ध्रुवं मुङ्क्ते यस्तु
निरामिष स हि भवेत् जन्मान्तरे पण्डितः । दोषिका
“जन्मर्चयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य ध्रुवं जन्मतिथिर्भवे”

माह मह्यपुराणम् । “नवग्रहमखं कृत्वा ततःकर्म समारभेत् ।
 अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित्” ॥ वामनपुराणे ।
 कार्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य वस्तिं प्रति भगवद्वाक्यं “वीरप्रति-
 पदानाम तव भावी महोत्सवः । अत्रत्वां नरशार्दूल ! इष्टाः पुष्टाः
 खलकृताः ॥ पुष्यदोषप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः” । तत्र
 मन्त्रः । “बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत ! प्रभो ! । भवि-
 ष्येन्द्रसूरागति ! पूजियं प्रतिगृह्यताम्” ॥ प्रतिपदा प्रतिपत्तिष्या
 अत्र प्रतिपदि । ब्रह्मपुराणे बलिराजेति मन्त्रस्य पूर्वम् ।
 “मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्त्रो मपुरोद्धितः” इत्यर्द्धं पद्यादपि ।
 “एवं पृजां नृपः कृत्वा रात्रौ जागरणं ततः” इत्युक्तमिति पुन-
 र्ब्रह्मपुराणि । “शङ्करश्च पुरा दूतं समर्जं सुमनोहरम् । कार्तिके
 शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ! ॥ जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च
 पार्षतो । अतोऽर्थाच्छङ्करो दृःश्वो गौरो नित्यं सुश्रोषिता ॥ तस्मा-
 द्द्यत प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः । तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य
 मवत्सरः शुभः ॥ पराजयो विरुद्धस्तु लब्धनाशकरो भवेत्” ॥
 द्यूतश्चाप्राणिभिः क्रोडनं यथा मनुः । “अप्राणिभिर्यत् क्रियते
 तन्नोक्तं द्यूतमूचते” । तत्तिथिमधिकृत्य भविष्योत्तरे । “यो यो
 यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! । हर्षदैन्यादिना तेन तस्य
 वर्षं प्रयाति हि” ॥ तथा “महापुण्यातिथिरियं बलिराज्य-
 विशर्दिनी । स्नानं दानं शतगुणं कार्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्” ॥
 भविष्ये “रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गं मामि मितेतरा । गङ्गायां
 यदि लभ्येत सूर्यग्रहग्रतेः समा” ॥ कल्पतरो । वामनपुराणं
 “नन्दासु. नाभ्यद्रमुपाचरेण क्षीरसु रिक्तासु जयासु मामं
 पूर्णासु योषितु परिवर्जनोया भद्रासु सर्वाणि समाचरेण” ।
 नन्दादिक्रममाह ज्योतिषे । नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च
 प्रतिपदः क्रमात् ।

प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु कुष्माण्डादिपञ्चदशद्वयभक्षणे
 क्रमेण दोषमाह गमतिः । “कुष्माण्डे चाद्येष्टानिष्याद्दृष्ट्यां न
 ग्रहैरिम् । बृहस्पतेः पटोने व्याहनद्यानिन्तु मूनके ॥ कनटो
 क्षात्रते यिष्ये तिथेर्ग्योनिय निम्नके । ताने ग्रहोरमागः
 प्यात् नारिकेने च भूषता । सुखो गोमांमनुष्या प्यात्

“पृथक्पितृमाता भौरवेणातिरिच्यते” इति मनुवचने
 सहस्रं पितृनपेक्ष्य यज्ञोरवमुक्तं तत्प्राणपरचार्यम् अतएव
 मनुः । “मृते भर्तारि पुत्रस्तु वाच्यो मातररक्षिता” । वाच्यो
 ब्रह्मणीयः अत्र वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादिभ्यधिकारः वेद-
 मन्त्रवर्जे शूद्रस्य इति छन्दोगाङ्घ्रिकाचारविस्तारमणिधृतस्मृतौ
 वेदेति विशेषणात् । एवञ्च पुराणमधिकृत्य “अध्येतव्यं न
 चान्येन ब्राह्मण्यं क्षत्रियं विना । श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्ये-
 तव्यं कदाचन” इति भविष्यपुराणवचनं पुराणमन्त्रेतरपरम् ।
 पञ्चयज्ञस्नानत्याहेषु पौराणिकमन्त्रोऽपि निषिद्धः । शूद्रमधि-
 कृत्य “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञात् शपयेत्” इति याज्ञ-
 वल्क्येन “ब्रह्मक्षत्रविगामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । तूष्णीमेव
 हि शूद्रस्य मनमस्कारकं मतम्” इति योगियाश्रवल्क्येन
 आहमधिकृत्य “अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।
 अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य पिप्रो मन्त्रेण नृह्यते” इति वराहपुराणेन
 च नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्जित इति चाभिधाना-
 देतत्परं वैदिकपरञ्च शूद्राधिकारे शीतमवचनम् “अनुमतोऽस्य
 नमस्कारो मन्त्र” इति अनुपनीतस्यापि शूद्रममत्वेन आहा-
 तिरिहो वेदपाठनिषेधमाह मनुः । “नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म-
 क्षत्रानिनयनादृते । शूद्रेण हि समस्तापत् यावहेदे न
 जायते” ॥ स्त्रौणामपि वैदिकमन्त्रनिषेधमाह ऋषिंहतांष-
 नीयम् । “सावित्रीं प्रथवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रो यदि जानोयात् ससृती-
 ऽधो गच्छति इति नेच्छन्तीति पर्यन्तं पराशरभाष्येऽपि
 लिखितम् । जन्मतिथेः प्रागुक्तं ब्रह्मपुराणीयत्वात् पौर्ण-
 मास्यन्तमासादारः । नृह्यपरिगिष्टम् । “उपाकर्मं तथोत्-
 सर्गैः प्रमवाहोऽष्टकादयः । मानहृदौ पराः कार्यं वर्जयित्वा
 तु पैत्रकम्” ॥ अत्राटकासाहचर्यांस्तथाष्टम्यां तथा दर्शनाच्च
 प्रमवाहो जन्मदिनं द्वादशमासाः संवत्सरः क्वचिन्नयोदशमासाः
 सवत्सर इति श्रुत्या वर्षे मासहृदिरूपा मानहृदिरूपा सेवात्र
 प्राद्या न तु सीरे मासि तिथिद्वयत्वाभावात्मानहृदिरुत्पत्तौ
 नोक्ता प्राद्या तिथिद्वयत्वाभस्य मानहृदित्वे प्रमाणाभावात् ।

वशिष्ठस्याष्टौ च शर्गो यवनो दशाष्टम् । जन्तार्यमामं किल
 भागुरिथ चूडे विवाहे चरुकर्णवेधे ॥ एतद्विषयभेदस्तु राज-
 मार्त्तण्डे “उक्तानि प्रतिपिदानि पुनः सन्ध्यावितानि च ।
 सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कीवितैः” ॥ सापेक्षनिर-
 पेक्षाणि समर्थसमर्थविषयकाणि । क्षुरति क्षुरकर्म राज-
 मार्त्तण्डे । “देवकार्ये पित्र्याह्वे रवेरंशपरिचये । क्षुरकर्म
 न कुर्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे” ॥ एवञ्च चूड इति चूडाकरणे
 अधिकटोपाय नार्यास्तु जन्ममासे विवाहमाह श्रौषतिव्यव-
 हारममुच्ये । “स्नानं टान तपोविद्या सर्वमङ्गल्यवर्धनम् ।
 उद्वाहय कुमारोणां जन्ममासे प्रशस्यते” ॥ एवं “जन्मोदये
 जन्मसु तारकासु मासेऽथ वा जन्मनि जन्मभे वा । ज्ञतेन विप्रो
 न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम्” इति व्यास-
 वचनेन जन्ममासे उपनयनविधानान्तदङ्गमाश्रयवपनेऽपि न
 दोषः । उदये लग्ने भे राशौ न बहुश्रुतोऽपि स्वल्पविद्योऽपि ।
 अत्र जन्ममासकृत्याल्लत्ये मौरादरो यात्रादिमाहचर्यात् व्यव-
 हाराऽपि तथा । प्रातमासे जन्मनक्षत्रकृत्यमाह विष्णुधर्मो-
 त्तरम् । “जन्मनक्षत्रगे सोमे शिरः स्नानेन यत्नतः । पुजा
 सोमस्य कर्त्तव्या नक्षत्रस्य तथात्मनः ॥ आदं कुर्यात् प्रयत्नेन
 वाङ्मनाह्वणपूजने । वाहनायुधरत्नाभ्यं पूजनौयं प्रयत्नतः ।
 सुराणामर्चनं कार्यं केशवस्य विशेषतः” ॥

अथ प्रतिपत् । सा च कृष्णा द्वितीयायुता ग्राह्या “प्रति-
 पत् सद्वितीया स्यात्” इत्यापस्तम्बीयात् । न चैतस्य शुक्ला-
 परत्व प्रतिपदाप्यभावः । त शुक्लापरेण मङ्गोच्चात् । ततश्च
 शुक्लामावास्यायुता ग्राह्या “त्रिसन्ध्यापित्वे तु सर्वत्र न
 युग्मादरः” तथा च पराशरः “त्रिसन्ध्यापिनौ या तु सैव
 पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवाभरात्” ॥
 कृष्णाप्युपवासो द्वितीयायुता न ग्राह्या । तथा च बृहद्वाग्विदः ।
 “द्वितीया पञ्चमो वेधाद्दशमो च त्रयोदशो । चतुर्दशोऽधोप-
 वासे चन्द्रः पूर्वोत्तर तिथौ” द्वितीयावेधाद्योगात् प्रतिपत्
 द्वितीये हन्तौत्यर्थः । एवमन्यत्र अत्रोपवासपरेण विशेषविधि-
 नापस्तम्बीय सामान्यस्य मङ्गोच्चात् । कर्मादौ नवग्रहपूजा-

माह मत्स्यपुराणम् । “नवग्रहसमं कृत्वा ततःकर्म ममारभेत् ।
 अन्यथा फलदं पुंसां न कास्य जायते क्वचित्” ॥ वामनपुराणे ।
 कार्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य बलिं प्रति भगवद्वाक्यं “वैरप्रति-
 पदानाम तव भावो महोत्सवः । अथ त्वां नरशार्दूल ! हृष्टाः पुष्टाः
 खलकृताः ॥ पुष्पटोपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः” । तत्र
 मन्त्रः । “बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत ! प्रभो ! । भवि-
 खेन्द्रसूराराते ! पूजेयं प्रतिगृह्यताम्” ॥ प्रतिपदा प्रतिपत्तिष्या
 अथ प्रतिपदि । ब्रह्मपुराणे बलिराजेति मन्त्रस्य पूर्वम् ।
 “मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्तो सपुरोहितः” इत्यर्द्धं पद्यादपि ।
 “एवं पूजा नृपः कृत्वा रात्रौ जागरणं ततः” इत्युक्तमिति पुन-
 र्ब्रह्मपुराणे । “शङ्कराय पुरा दूतं समर्जं सुमनोहरम् । कार्तिके
 शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते । ॥ जितय शङ्करस्तत्र जयं नेभे च
 पार्वती । अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःश्रीगोरो नित्य सुश्रीषिता ॥ तस्मा-
 द्द्यत प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानयैः । तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य
 सवत्सरः शुभः ॥ पराजयो विरुदन्तु लब्धनाशकरी भवेत्” ॥
 द्यूतश्चापानिभिः क्रोडनं यथा मनुः । “अप्राणिभिर्यत् क्रियते
 तन्नोक्तं द्यूतमुच्यते” । तत्तिथिमधिकृत्य भविष्योत्तरं । “यो यो
 यादृग्भावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! । र्षपटैर्यादिना तेन तस्य
 वर्षं प्रयाति हि” ॥ तथा “महापुष्यातिथिरियं बलिराज्य-
 विशर्हितो । स्नानं दानं गतगुणं कार्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्” ॥
 भविष्ये “रीडिष्या प्रतिपद्युक्ता मागं मामि मितेतरा । गङ्गायां
 यदि लभ्येत सूर्य्यशङ्कतेः ममा” ॥ कल्पतरौ । वामनपुराणं
 “नन्दासु. नाभ्यद्रमुपाचरेद्य चौरसु रिक्तासु जयासु मामं
 पूर्णासु योषित् परिवर्जनीया भद्रासु सर्वाणि समाचरेद्य” ।
 नन्दादिक्रममाह ज्योतिषे । नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च
 प्रतिपदः क्रमात् ।

प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु कुष्माण्डादिपञ्चदशदिव्यभक्त्ये
 क्रमेण टोपमाह स्मृतिः । “कुष्माण्डे चार्घ्यदानिष्याद्दृष्ट्वा न
 म्भरेहरिम् । बृहस्पतेः पटोने श्याहनदानिन्तु मूलके । कनटो
 जायते विल्ये तिज्येगुणोनिच निम्बके । तानि शरीरभागः
 श्यात् नारिकेने च मूलता । तस्यो गोमामनसा प्यात

कनस्यो गोवधात्मिका ॥ शिष्यो पापकरो प्रोक्ता पृतिका
 ब्रह्मधात्मिका । वार्त्ताकी सुतहानि स्यात् चिररोगी च
 भापके ॥ महापापकर भास प्रतिपदादिपु वजयेत् ॥ अत्र
 सप्तम्यामेव तालनिषेधादन्यत्रैतद्ब्रह्मण प्राप्तमत "ताल श्वेताश्च
 वार्त्ताकी न खाद्रेद्देषुवो नर" । इत्यनेन तालमपि श्वेत
 निषिद्ध साहचर्येण नपुंसकलिङ्गेन श्वेतानुपङ्गात् । एव अलाप
 वर्तुनाकारा वार्त्ताकी कुन्दसन्निभा इति यदपि "कुसुम्भ
 नालिकाशाक वृन्ताक पौतिक तथा । भक्षयन् परिततस्तु
 स्यादपि वेदान्तगो द्विज" इत्युग्रनसा सामान्यतोऽभिहित
 तत्र नालिका श्वेतकलम्ब्रीति कल्पतरु । "पृतिका च द्वाद
 श्यामधिकदोप्राय शूद्रविषयिका वा वार्त्ताकी वक्तुलेति समुद्र
 करभाष्यम् अवेदमस्वरसवीज वर्तुनाकारामित्यस्यानुपङ्गकल्प-
 नम् । व्याधितस्योपधक्रियायामपवादमाह सुमन्तु । "लशुन
 पलाण्डुगृध्ननकुम्भीत्याहसृतिकान्नाभोज्यान्नमधुमामभूत्ररतो
 ऽनेध्याभष्यभक्षणे गायत्र्यष्टसहस्रेण नृभिर्मम्यातानवनये
 दुपवामश्च पतान्येव व्याधितस्य भिषक् क्रयायामप्रतिसिद्धानि
 भवन्ति यानि चान्यान्येष प्रकाराणि तेष्वप्यदोष" इति
 कुम्भीपाना इति ग्याता सम्पातानुदकविन्दून गिरसि पातये
 दिति प्रायश्चित्तविवेक । प्रायश्चित्त वचनान्तरैकवाक्यतया
 यथायोग्यमूहनोय कल्पतरौ "नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे
 चोरश्च शुकऽय कुजे च मासम् । बुधि च यापा न समाचरञ्च
 शेषेषु सर्वाणि सदैव कुष्यात् । चित्रा स्वहस्तायवणासु तल
 शौरं विशात्रा प्रतिपत्सु धर्ज्यम् । नूले सृजे भाद्रपदासु
 मास योपिन्नाघाक्तिकमात्तरासु" ॥ स्र धानष्टा सृग सृग-
 गिरसि मघाक्तिकाभ्या मघोत्तरास्तासु दतोया समाम
 ष्णान्दस । अति । "एतश्च सार्यप तैल यत्तन पुष्पवासि
 तम् । षट् पकतैलश्च सानाम्यत्रे च नित्यम्" प्रचेता
 "नेनाभ्यङ्गनिषेधे तु तिलतैल निषिध्यत । वार प्रतिप्रसव
 माह सृति । रवो पुष्प गुरो द्रुवा भूमि भूमिजवामर ।
 भार्गवे गामय दद्यात् तैमदापापगान्तये । "दद्यात्तैल इति
 शक" ।

अथ द्वितीया “सा च कृष्णा पूर्वयुता याद्या प्रतिपत्
सद्वितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपत् युता” इत्यापस्तम्बवचनात् ।
तत्रोक्तयुक्तेः प्रतिपत् कृष्णा तत्त्वाद्दृष्ट्यात् द्वितीयापि तथेति
शुक्ला तु परयुता याद्या युग्मात् एवं वक्ष्यमाण उपवासविधाय-
कयोः विरुद्धवचनयोः व्यवस्थोन्नेया यथा नारदः । “द्वितीयै-
कादशौ षष्ठी तथा चैवाष्टमीतिथिः । विधादधस्तादनुम्नः
उपवासो तिथौस्त्रिमाः” ॥ अत्र द्वितीयाद्यास्तृतीयादियुता
नोपोष्या इत्यर्थः विष्णुरहस्यम् “एकादश्याष्टमो षष्ठी द्वितीया च
चतुर्दशौ । त्रयोदश्याष्यमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विता” ।
तस्मात् पूर्ववचनं कृष्णपक्षविषयं परवचनं शुक्लपक्षविषय
गनारथद्वितीयायान्तु दिवा वासुदेवार्चनं रात्रौ चन्द्रोदयेर्घा-
टान नक्त भोजनादिकम् । यथा विष्णुधर्मोत्तरे । ‘देवमभ्यर्च्यं
पुष्ये च धूपद्रोपानुलेपनं । उद्गच्छतश्च बालेन्दोर्दद्यादर्घ्यं
समाहितः ॥ नक्त भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।
अस्तं गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गभयाच्चरः’ ॥ अस्तं गते चन्द्रे विष्णु-
पूजने । “दिवारात्रो व्रत यच्च एवमेव तिथौ स्मृतम् । तस्या-
मुभययोगिन्यामाचरन्तद् व्रतं व्रतौ” ॥ एवमेव तिथौ दिवा
रात्रिसम्पन्न्यतिथौ । स्मृतं मुनिभिः अतएव तस्यामित्यादि ।
स्कन्दपुराणे “आषाढस्य मिते पक्षे द्वितीया पुष्ययुता । तस्यार्-
थं समारोप्य रामं सा भद्रया मह । चात्रोत्सव प्रहृत्पाथ प्रौ-
द्येच्च द्विजान् बहून्” ॥ तथा “ऋक्षाभावे तिथौ कार्या मदा सा
प्रोतये मम” । लिङ्गपुराणे “कार्तिके तु द्वितीयाया शुक्लाया
भ्रातृपूजन । या न कुर्याद्दिनम्वन्ति भ्रातरः समाजन्तानि” तस्या
इति शेषः । महाभारते “कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधि-
ष्ठिर ! । यमा वसुनया पूर्वं भोजितः स्वर्गद्वे स्वयम् ॥ तस्या
निजरात्रे पार्श्वे । न भोजयिष्यमतां बर्ध” । यत्नेन भगिनी एस्तां-

यमस्ते” ॥ प्रणाममन्त्रस्तु “धर्मराज ! नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुना-
 ग्रज ! । पादं मा किङ्करैः सार्धं सूर्यपुत्र । नमोऽस्तु ते” ॥ यमु-
 नाञ्च सपूज्य नमस्कुर्यात् । “यमस्वसर्गमस्तोऽन्नु यमुने । लोक-
 पुजिते । । वरदा भव मे नित्य सूर्यपुत्रि । नमोऽस्तु ते” ॥ अत्र
 दत्त्वा पठेत् “भ्रातस्त्वावानुजाताह भुङ्क्ते भक्तमिदं शुभम् । प्रीतये
 यमराजस्य यमुनाया विशेपत ” । ज्येष्ठाचेत्तटा अग्रजाताहमिति
 वदेत् । अत्र भोक्तव्यं पुष्टिर्वदनमिति विधिसमभिव्याहृतफन
 च्युत्वा भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य सुव्यकालोऽष्टधा विभक्त-
 दिगपञ्चमाशो ग्राह्य । यथा दत्त । “पञ्चमे च तथा भागे
 सविभागो यथाहंत । पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोप-
 दिशते ॥ संविभागं तत कृत्वा गृहस्य शेषभुग् भवेत् ।
 इतिहासपुराणौ, पठञ्च सप्तमं नयेत्” ॥ सविभागो विभ-
 ज्यान्न प्रतिपादनं देवोऽत्र वैश्वदेवकर्मसम्बन्धो पञ्चमाशालाभे
 तु । “न भुञ्जीतोदृतस्नेहं नातिमौहित्यमाचरेत् । नातिप्रगे
 नातिसायम” ॥ इति मनुकूपर्युदम्हासूर्यादयास्तेतरकालोऽपि
 ग्राह्य । सौहित्यं दक्षि । अत्र भोजनस्य रागप्राप्तत्वेऽपि तत्काल-
 लस्य “सुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यैर्वाग्निना नित्यम् ।
 अहनि च तथा तमस्त्रिन्धां सार्धं प्रचरयामान्” ॥ इति कात्या
 यनीयेन नियमितत्वाद्भोजनकालस्य वैधत्वेन शास्त्रोक्तत्वात्
 न सामान्यशास्त्रप्राप्तपञ्जीविपर्युदासासङ्गति । अत्रानध्ययन
 भ्रान्तानां प्रेतपक्षीत्तरद्वितीयया तन्निषेधतः तथा च राज
 सार्धं पठे । “प्रेको चैवा द्वितीयास्तां प्रेतपक्षे गते तु या । या
 तु कोजागरे याते चैत्रयावत्त्वा परेऽपि च ॥ चातुर्मास्ये समाप्ते
 च द्वितीया या भवेत्तिथि । परास्वेतास्त्रनध्याय पुराणै
 परिकीर्तित” ॥ ज्योतिषे । तथा “यमद्वितीयाया यात्राया
 मरणं भवेत्” ॥

अथ तृतीया । सा च चतुर्थीयुता रश्माव्रतेतरदैवकर्मसु
 याह्या । “रश्माख्या वर्जयित्वा तु तृतीया मुनिमत्तम । ।
 अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते” ॥ इति ब्रह्मवैवर्तात्
 गणोगणपतिस्त्रिथिचतुर्थी ततश्च युग्मवाक्यं रश्माव्रतमात्र
 परं भविष्योत्तरे । “भद्रे ! कुरु प्रयत्नेन रश्माख्यं व्रतमुत्तमम् ।

ज्येष्ठ-शुक्ल-तृतीयायां स्नाता नियमतत्पराः” ॥ रश्मया हत-
मिति रश्माव्रतं स्मृतिः “वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृती-
यिका । अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता हस्तिकारोद्धिणोयुता ॥
तस्यां टानादिकं पुरासमर्थं समुदाहृतम्” ॥ भविष्ये । “या
शुक्ला कुरुशाटून् । वंशाखे मासि वै तिथिः । तृतीया साऽचया
लोके गौर्वाणेरभिवन्दिता ॥ योऽस्यां ददाति करकान् वारि-
वाजसमन्वितान् । स याति पुरुषो वीर ! लोकान् वै हेममा-
लिनः” ॥ करकान् शुम्भान् वाजमन्न हेममालिनः सूर्यस्य ।
ब्रह्मपुराणे । “यः पश्यति तृतीयायां हृष्यं चन्दनरूपितम् ।
वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्छतमन्दिरम्” ॥ रूपितं चर्चितं
स्कन्दपुराणम् । “वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाऽचयमञ्जिता ।
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनेरतिशोभितम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
“वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्दनः । यवानुत्पादया-
माम युगञ्चारथवान् कृतम् ॥ ब्रह्मलोकात्त्रिपथगां पृथिव्या-
मवतारयत् । तस्यां कार्यां यवैर्होमी यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राग्वेदयवान् । पूजयेत्
शङ्करं गङ्गां कौलाशस्य हिमालयम् ॥ भगौरथस्य नृपतिं
मागराणां सुप्रावहम् । स्नानं टानं तपः त्याजं जपहोमादि-
कञ्च यत् ॥ अहया क्रियते तत्र तटानन्त्याय कल्प्यते” ॥ अत्रा-
नन्त्यश्रुतेः पूर्ववचने नक्षत्रयोगः फलातिशयार्थः ।

अथ चतुर्थी । सा च पञ्चमीयुता याद्या युग्मात् ‘एका-
दशष्टमी पठो अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः परमयुक्ताः
पराः पूर्वेषु मंथुताः’ इत्यग्निपुराणाच्च भविष्ये । “अमा वै
सोमवारिण रविवारिण सप्तमी । चतुर्थी भौमवारिण अथया-
टपि चाक्षया” । यत्तु “चतुर्थीमंथता कार्या तृतीया च
चतुर्थिका । तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित्”
इति ब्रह्मवैवर्तवचनं पञ्चमीयुतानिषेधकं तदिनायत्रतपर-
मिति गुरुचरणाः । तृतीयायुतानिषेधकत्वे क्वचिदित्यनुपपत्तेः
मन्वैधेव पञ्चमीयुताया ग्रहणात् । नारस्यत्यादिप्रदीपमाह स्मृतिः
“त्रयोदश्याचतुर्थाय मत्तम्या हादगोतियेः । प्रदीपेऽध्ययनं
धीमान् न कुर्वीत यथाक्रमम् । सारस्वतो गापपतः नीरथ

वैष्णवस्तथा” ॥ प्रदोषशब्दोऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रिः । रात्रिपर इति निर्णयास्यतद्भद्र भोजदेवः “शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु मिहे चन्द्रस्य दर्शनम् । मिथ्याभिगाप कुरुते न पश्येत्तत्र तं ततः” चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात्तत्रोदितस्य चन्द्रस्य पञ्चम्यां दर्शने तु न दोषः । अतः । “पञ्चाननगते भानौ पञ्चयोरुभयोरपि । चतुर्थ्यामुदितचन्द्रो नैचितय्य कदाचन” ॥ चतुर्थ्यां नैचितय्य इति मुनिभिरुदित उक्त इत्यर्थः । अथवा चतुर्थ्यामित्यस्य प्रधान-क्रियान्वयाभ्यर्हितत्वादोदितस्य इत्यनेनान्वयो न तु उदित इत्यनेन तथा च “अव्यक्तं प्रधानगामि” इति सूत्रे अव्यक्तस्य शब्दस्य प्रधानेन मह सम्बन्ध इति भट्टनारायणव्याख्यानम् इति उदितस्वर्णोदितव्याहृत्तिपरः सरूपाख्यानपरी वा । “ब्राह्मणो तु शनादटा जम्बुकोट्रेण वा गवा । उदितं सोम-नक्षत्रं दृष्ट्वा सदा शुचिर्भवेत्” इति पराशरोक्तोदित इतिवत् नव्येऽपदस्य कथमनेकार्थतेति चेन्न यावन्तोऽर्घ्याम्नावन्ति पटानौत तथा चोक्तम् । “यावतामेव धातूना निद्र रूढिगतं भवेत् । अर्घ्यैवाभिषेयस्तु तावद्भिर्गुणविग्रहः” ॥ निद्र सामर्थ्यं रूढिगतं प्रमिद्व न त्वप्रमिद्व चनर्हिंजागत्वोरित्यादौ गमना-टिकम् अभिषेयो वाच्यः तावद्भिर्धातुभिर्गुणविग्रहो गुणैर्गण-नाभिर्विग्रहो ग्रहण यत्तार्थं स तथा एतेन धातुसमसप्यार्थत्व पदस्य ब्रह्मपुराणे मिडाकाधिकारे “नारायणोऽभिर्गणस्तु निशाकरमरौचिषु । स्थितचतुर्थ्यामद्यापि मनुष्याय पतेच्च सः ॥ अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रस्तु प्रमाटाहीत्य मानवः । पठेद्वाले-यिकावाक्यं प्राञ्जलो वाप्युदङ्गुत्” ॥ अभिर्गणः वरोवाद्-विवयोभूतः सोऽभिगापः । धातेयिकावाक्यं विष्णुपुराणे । ‘मिद्वः प्रसेनमवधीत् मिहो जाम्बवता हतः । सुकुमारक । मा रोदोस्तव ह्येप स्यमन्तक” ॥ अनेन मन्वेणाभिमन्वितं जन्म मेयम थावारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । माघे शुक्ल-चतुर्थ्यां गौरो पूज्या वक्ष्यमाणवचनात् ।

अथ पञ्चमी । सा च चतुर्थीश्रुता ग्राह्या युग्मात् “पञ्चमी च प्रकृत्या चतुर्थीमहिता विभो” । इति ब्रह्मपुराणाच्च । “अत्र पञ्चमी तु प्रकृत्या पष्टायुक्ता तु नारद” । इति ब्रह्मवैवर्त-

पचनं तच्छुक्लापरं शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येत्येकवाक्यत्वात् इति केचित्तच्चिन्त्यम् “चतुर्थीमंयुता कार्या पञ्चमी परया न तु । देवे कर्मणि पैत्रे च शुक्लपक्षे तथासिते” इति कालमाधवौघट-
 हारौतवचनात् । यद्यपि पैत्रे तन्निषेधो निरर्थकः युग्मवचनस्य देवशक्त्यमात्रपरत्वात् तथापि यथा आपराह्निके पित्रे स्वतएव परविद्या न आद्या तथा देवेषुपैत्रे विवक्षया देवपित्रयोः सहोपन्यासः । ब्रह्मवैवर्तवचनन्तु स्कन्दोपवासविषयकमिति माधवाचार्यः । अत्र पञ्चम्यामुपवासः षष्ठ्या स्कन्दोपासनाय षष्ठोसमेता कर्त्तव्या सप्तमो नाष्टमोयुता । यतद्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुरुपोषणम् ॥ इति भविष्यपुराणोक्तवत् । पतङ्गः सूर्यः । तथा च वगिष्ठः “कृष्णाष्टमी स्कन्दपटौ शिवरात्रि चतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारण भवेत्” ॥ वस्तुतस्तु पञ्चमी परया न त्विति वचनान्तरैकवाक्यतया षष्ठ्याऽयुतेति पाठः । स्कन्दपटौ वक्ष्यते देवोपुराणे । “सुप्ते जनार्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने । पूजयेन्मनसादेवीं सुह्री-
 विटपसस्थिताम् । पञ्चनाभे गते शय्यां देवैः सर्वैरनन्तरम् । पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगो” ॥ मनसादेवीं विपहरीं सुह्रीं सिञ्ज ह्वत्तः । देवैरिति सहार्थं तृतीया । “देवीं संपूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् । पञ्चम्यां पूजयेन्नामानमन्ता-
 यान्महोरगान् । चोरं सपिस्तु नैवेद्यं देयं सर्पविपापहम्” । मनसाध्यानं यथा पद्मपुराणम् “देवौमम्यामहोना शशधर-
 वदनां चारुकान्तिं वदान्याम् । हंमारुटामुदारामरुणित-
 वसना सर्वदां सर्वदेव । स्मरास्यां मण्डिताङ्गीं कणकमणि-
 गणैर्नागरक्षैरनेकैर्वन्देऽहं साष्टनागामुरुकुचयुगलां भोगिनीं कामरूपाम् । पुराणान्तरे । “अनन्तो वासुकिः पद्मो महा-
 पद्मोऽथ तच्चक्रः । कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागा प्रकी-
 र्त्तिताः ॥ शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः । वासु-
 किस्तत्रकचैव कालियो मणिभद्रक ॥ ऐरावतो घृतराट्टः कर्कोटकधनञ्जयौ” । मारुडेऽपि तत्रैव “अनन्त वासुकिं शङ्ख पद्मं कम्बलमेव च । तथा कर्कोटकं नागं घृतराट्टञ्च शङ्खकम् ॥ कालियं तच्चक्रञ्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम् । यजे-

तानमितान्नागान् ददृमुक्ती त्विं व्रजेत् ॥ अत्र च “योऽमी
 वानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् । पुष्पवधारयेन्मूर्द्धिं तस्मै
 नित्यं नमो नमः” ॥ इत्यनेन प्रणवपूर्वेषु मास्यपुराणोक्ते-
 नानन्तं पूजयेत् । रत्नाकरे “पिचुमर्दस्य पत्राणि स्यापयेद्भवनी-
 दरे । स्वयञ्चापि तदग्नोयात् ब्राह्मणाद्यापि भोजयेत्” ॥ पिचु-
 मर्दस्य निम्बस्य भविष्योत्तरे माघशुक्लपक्षमधिरात्रे “चतुर्थी
 वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता । मौभाग्यमतुलं कुर्व्यात्
 पञ्चम्यां शोरपि श्रियम्” ॥ स्वत्सरप्रदीपे “पञ्चम्यां पूजये-
 ह्मन्मौ पुष्पधपात्रवारिभिः । मय्याधारं लेखनीञ्च पूजयेन्न
 लिखेत्ततः ॥ भावे मामि मिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया ।
 तस्याः पूर्वाङ्ग एवेह कार्यः सारस्वतीकवः” ॥ सारस्वत इत्यु-
 पादानात् श्रियः सरस्वत्याः तथा च व्याडिः । “लक्ष्मोमरस्वती
 धोत्रिवर्गमम्बुहिर्भातशोभासु । उपकरणवेगरचनाविधासु च
 शौरिति प्रथिता । तथा चोक्तं यां दद्यादित्यादौ नानाशब्द-
 स्यापि प्रमिडार्थमेव व्यवहारः विपरीतार्थशाङ्कवाक्यविशेष-
 सखे तु अप्रमिडार्थत्वेन च व्यवह्रियते । सर्वदा नानार्थानां
 व्यवहारस्तु श्लेषकाव्यादाविति । “तरुशशकलमिन्दोर्विभ्रतौ
 शुभ्रकान्तिं कुचभरनामिताङ्गी सन्निभत्रामिताङ्गे । निज-
 करकमनोदल्लेखनी पुस्तकयोः सकलविभवमिद्वै पातु
 वाग्देवता नः” ॥ इति शारदोक्तं ध्यायेत् पाद्यादिभिः पूज-
 यित्वा “भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः । वेद-
 वेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा” इति ब्रह्मपुराणो-
 येन त्रिः पूजयेत् । मत्स्यसूक्ते । “वभुञ्जीवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै
 न दापयेत्” । सरस्वतीं सपूज्य “यथा न देवीं भगवान् ब्रह्मा
 लोकपितामहः । त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
 वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि वृत्त्यगीतादिकञ्च यत् । न विद्मो न
 त्वया देवि ! तथा मे मन्तु सिद्धयः ॥ लक्ष्मोर्मधाधरापुष्टिर्गौरी-
 तुष्टिः प्रभाधृतिः । एताभिः पाद्वि तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वती”
 इति मत्स्यपुराणोक्तैः प्रार्थयेत् ।

अथ पृथी । सा तु सप्तमोयुता याद्या युग्मात् राजमार्गच्छे
 “जैष्ठे मासि मिते पक्षे पृथी चारण्यसञ्चिता । व्यजनेककरा-

सास्या मटन्ति विपिने स्त्रियः ॥ तां विन्ध्यवासिनीं वन्दे पठो-
माराधयन्ति च । कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं शुभाम् ॥
कन्दं सूरणादिमूलं ताडितरत् भविष्ये “येयं मार्गशिरं मासि
पठौ भरतसत्तम ! । पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुह-
प्रिया” ॥ देवीपुराणे चैत्रमधिकृत्य “पठ्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या
पुत्रा सर्वापचारिका । इहैव सुखमीभाग्यमन्ते विष्णुपदं
व्रजित्” ॥ इयमेव स्कन्दपठो पञ्चमी युतैवोपोथा । “कृष्णा-
ष्टमी स्कन्दपठो शिवरात्रि चतुर्दशो । एताः पूर्वयुताः कार्या-
स्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्” ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् विष्णुधर्मो-
त्तरे “अष्टमौश्च तथा पठौ नवमौश्च चतुर्दशोम् । शिरोऽभ्यङ्गं
न कुर्वीत पर्यमन्यौ तथैव च” ॥

अथ मत्तमी । सा च पटोयता याद्या युग्मात् पैठिनसि-
यचनाच्च यथा “पञ्चमौ मत्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।
प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या भाग्युषी तिथिः” ॥ भाग्युष्यमूर्त्तं
स्कान्दे “भाग्युष्यं नाम मायाङ्गव्यापिनो दृश्यते यदा” ।
अतएव परदिने त्रिसन्ध्यकालाव्यापित्वे पठोयुक्तपञ्चम्यामुप-
याममाह भविष्यपुराणं “पठोममेता कर्त्तव्या मत्तमी नाष्टमी
युता । पतङ्गोपासनावेह पठ्यामाङ्कुरोपणम्” ॥ यथा
उपोषणे तथा कर्मान्तरे तथा “पठ्यायुता मत्तमी च कर्त्तव्या
सर्वदा तिथिः । पठौ च मत्तमी यत्र तत्र मन्त्रिहितो हरिः” ॥
इति स्कन्दपुराणात् तथा “शुक्लपक्षस्य पञ्चम्यां सूर्येशरो यदा
भवेत् । मत्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्” ॥ भविष्ये
“शान्तिगण्डनप्रम्यस्य कुर्यादसं सुमस्कृतम् । सूर्याय चरुर्कं
दत्त्वा मत्तम्याश्च विगेषतः ॥ यावन्तस्मण्डलास्तास्त्रिभवेद्यपरि-
सन्ध्याया । तावद्वर्षमदद्यात् सूर्यभोके महीदते” ॥ गोपथ-
ब्राह्मणं “द्वाविंशत् पलिकं प्रम्यमुक्तं स्यमयवर्षणा” । उपोतिथे
पथान् मौक्तिकैर्मानैः साष्टरत्तिदिमापकम् । तौलकद्वितयं
ज्ञेयं ज्योतिषं । स्मृतिमग्नतम्” ॥ तेन चतुरत्तिकाधिकमाप-
ययाधिकपडधिकप्रतमौलकमिताः प्रम्यतण्डुला इति एव-
द्वैतत् न्यूनाधिकयोः फलतारतम्य बोध्यम् । परं देवतान्तर-
द्वि तर्कधीकरादित्यस्मै न कल्पयितुं युक्तम् अतएव त्रिभ्ये-

ऽप्येवं वक्ष्यते । घराहपुराणे “अथापरं महाराज ! व्रतमारोग्य-
संज्ञितम् । कथयामि परं पुरुषं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ तस्यैव
नाघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितम् । पूजयेद्वास्करं देवं विष्णुरूपं
सनातनम् ॥ आदित्य ! भास्कर ! रवे ! भानी ! सूर्य ! टिवा-
कर ! । प्रभाकरेति संपूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः ॥ पट्टाशैक-
कृताहारः सप्तम्यां समुपोषितः । अष्टम्याञ्चैव भुञ्जीत एष एव
विधिः स्मृतः ॥ अनेन वत्सरं पूर्णं विधिना योऽर्चयेद्रविम् ।
तप्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते ॥ परत्र च शुभं
स्थानं गृहत्वा न निवर्तते” ॥ सप्तम्यां समुपोषित इति
आदिशर्मणि क्तः । तेन सप्तम्यां समुपवस्तुमारब्धवानित्यर्थः ।
ततश्च प्रातःसप्तम्यामेव उपवासमद्वयः । रविश्च विष्णुरूपतया
पूजाकाले ध्येयः अभिनापे तु तत्तियावित्युक्त्वा आरभ्येति
ऐहिकारोग्यघनधान्यपारलौकिकशुभस्थानलाभकामः । संव-
त्सरं यावदारोग्यव्रतमिति विशेषः । ततः प्रभृति सप्तम्यामुप-
वासं कुर्वन् । “आदित्य ! भास्कर ! रवे ! भानी ! सूर्य ! टिवा-
कर । नमस्तुभ्यं” इति मन्त्रेण पूजयेत् । अत्र पट्टादिषु तत्तत्
कर्मविधानात् पट्टोत्तमेतेत्यस्य न विषयः कानिकापुराणे भक्तं
प्रति सूर्यवाक्यम् । “अदृष्टं मां न भुञ्जीत विष्णुत्वं नैव
दर्शयेत्” । तथा “मदृष्टां हृतनिर्मालं शरीरं न तु धारयेत्” ।
अर्घा प्रतिमा ।

अथ विधानसप्तमी कृत्यचिन्तामणौ “अर्कायं शुचिगीमयं
समरिचं तोयं फलच्छाशुते सूत्रं नक्तमुपोषणञ्च विधिवत्
सत्त्वैकभक्तं नरः । चौरं वायुशनं घृताशनमिति प्रोक्तान्वभूनि
क्रमात् । कृत्वा द्वादशसप्तमीं दिनकृतः प्राप्नोत्यभोटं फलम्” ॥
अवाचाकार्काप्राटीतरभीजननिहृत्तिरवसीयते तपस्वात् तथा च
मत्स्यपुराणे “तपोमिः प्राप्यतेऽभोटं नासाध्यं हि तपस्वतः ।
दुर्ममत्वं हृष्टः लोको वदति अति साधने” ॥ तपसः क्लेश-
स्वभावात् तर्षेणोक्तम् “उमेति चपला पुत्रि न क्षमं तावकं
पपुः । मोटं क्लेशस्वभावात् तपसः सीन्यदर्शनं” ॥ व्यक्तमुक्त
यथाः “अर्कपत्राद्भरमात्रमन्तरीचमृहीतक चापिलाविडयव-
मात्रं मञ्जुल मरीच जलम् । कदलीफलमध्यन्तु कथासात्र-

भपक्तकम् । कुशमूलं यवमात्रं स्वकायाद्दिगुणे क्षणे ॥ भक्ष्यं
 मितौदनं नक्तं शुद्धीपवसनं तथा । एकभक्तं मयूराण्डप्रमाणं
 भोजनं मतम् ॥ अर्द्धप्रसृतिमात्रन्तु कपिनादुग्धभक्षणम् ।
 स्नात्वा संपूज्य मार्त्तण्डं प्राङ्मुखो वायुमाशयेत् ॥ घृतं स्वल्पं
 पौषमामे माघादब्दं समाचरेत् । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या
 गुडक्षीरनिरामिपैः ॥ विप्राय दक्षिणा देया विभवस्थानुरूपतः ।
 अष्टम्यां पारणं कुर्यात् कटुस्त्ररहितेन च ॥ मुद्गमापतिना-
 दीनि घृतञ्चैव विवर्जयेत् । एकसिद्धं भक्ष्यमुक्तमर्वातन्वानुसा-
 रतः ॥ एतद्भृतस्य माघादिमासविशेषविहितकर्म्मत्वेन मल-
 मासेतरकर्त्तव्यमाह । वशिष्ठनिहृपुराणम् । “प्रारब्धेतु व्रते
 पश्चात् सम्प्राप्ते त्वधिमासके । पूर्वमानेन तं त्यक्त्वा कार्यं द्वादश-
 मासिकम्” ॥ पूर्वमानेन मलिन्नुच शून्यवत्सरमानेन तं मल-
 मासं द्वादशमासिकं द्वादशमासेषु एव कार्यं न मनमास
 इत्यर्थः यत्तु “मामे मलिन्नुचेऽप्येवं यजेद्देवीं सगङ्गराम् । किन्तु
 नोद्यापनं कार्यमित्याह भगवान् शिवः” ॥ इति विष्णुरहस्य-
 वचनं तन्मासविशेषानद्वितमासमात्रकर्त्तव्यामावास्यादिव्रत-
 कर्त्तव्यता परम् उद्यापनं प्रतिष्ठा एवमारम्भोऽपि निषिद्धः
 गार्ग्यः । “अस्तं गते गुरौ शुक्ले बाले हृद्दे मलिन्नुचे । उपा-
 यनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्” ॥ उपायनं प्रतिष्ठा उपा-
 रम्भमारम्भम् एतच्च कालाशुद्धिमात्रपरं तत्तन्मात्रविधिकल्पने
 गौरवात् भविष्ये “भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां निययेन
 या । स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च महाभ्यिकम् । पूज-
 येच्च तदा तस्यां दुष्प्रापं नैव विद्यते” ॥ इदं कुक्कुटीघ्नत्वेन
 ख्यातं भविष्ये “सूर्य्यग्रहणतुल्या हि शुक्लमाघस्य सप्तमौ ।
 अरुणोदयवेलायां तस्या स्नानं महाफलम् ॥ माघे मामि मिति
 पक्षे सप्तमौ कोटिभास्करा । दद्यात् स्नानार्घ्यं दानाभ्यामायु-
 रारोग्यसम्पदः ॥ अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमौ ।
 गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहणतैः समा” ॥ कोटिभास्करा
 कोटिसप्तमौतुल्या सूर्य्यग्रहणफलं स्नानजं “मन्निहिते बुद्धि-
 रन्तरङ्गा” इति न्यायात् । तेन बहुगतसूर्य्यग्रहणकालीन-
 गङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिः फलमत्र ज्ञेयम् अत्र बहुतर-

शतसूर्यप्रहाणां प्रत्येकाधिकरणतासंसर्गेषान्वात् कालानां
 स्नानानां तत्फलानामपि बहुशतत्वं लभ्यते अनी नाप्रसिद्धिः
 पूर्णसप्तम्यां पूर्वापरयोर्यत्राणोदयकाले सप्तमौ तत्र पूर्वदिने
 तत्काले स्नानम् । “चतस्री घटिका प्रातरुणोदय उच्यते ।
 यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाभ्यः सृष्टः स्मृतः ॥ त्रियामां
 रजनीं माहुस्त्वह्नाद्यन्तचतुष्टयम् । नाड्योनां तदुभे मध्ये
 दिवमाद्यन्तमसिद्धि” ॥ इति कालमाधवीयधृत ब्रह्मवैवर्त्तयेन
 पूर्वव्युत्कालस्य पूर्णतिथिमन्वि दिनकर्त्तव्यकर्माङ्गत्वेन
 इतरस्य चेतुराङ्गत्वेनाभिधानात् अतएव दक्षेण तत्कालमार-
 भ्याङ्गिककृत्यमभिहितम् अत्राणोदयकाले मुहूर्तान्यूनतिथि-
 नाम एव स्नान “व्रतोपवामस्नानादौ घटिकेका यदा भवेत् ।
 उदये मा तिथिर्प्राप्ता यादादावस्तगाग्निनी” इति विष्णु-
 धर्मोत्तरात् अत्र घटिका मुहूर्त्तं यादयोग्यकालानुगीधादिति
 वक्ष्यते ब्रह्मवैवर्त्तवचने घटिका दण्डरूपा परवचने नाड्योना-
 माद्यन्तचतुष्टयमित्येकवाक्यत्वात् ये तु सूर्योदयात् प्रागपि
 प्रातः स्नानविधानात् तत्रैव माघसप्तम्याप्यगुणफलविधिनां व-
 दादित्याहुः तस्मिन् “प्रकरणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वम्” इति
 जैमिनिध्वेषेण प्रकरणभेदे गुणविध्यसिद्धेः अतएव कल्पतरु-
 रदाकरयोः । “य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यप्रहोपमान् ।
 प्रातः स्नायौ भवेन्नित्यं हो मासौ माघफालगुनी” इति विष्णु-
 स्मृतौ नित्यस्नानप्रकरणात् प्रकरणान्तराद्यानात् प्रकरणात्त-
 राधिकरणन्यायेन काम्यस्नानान्तरमिदमप्युक्तं न तु गुणफल-
 विधिः किन्तु काम्यकरणे प्रसङ्गात्त्रत्यमिदिरिति अत्र माघ-
 मासनिमित्तकमाघसप्तमीनिमित्तककाम्यस्नानयोः प्रातर्विधा-
 नान् नैमित्तकत्वेन प्रायश्चित्तवत् सकृदनुष्ठानम् । “प्रधानस्या-
 क्रिया यत्र सार्द्धं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
 नाहर्त्तिर्न च तत्क्रिया” ॥ इति कात्यायनवचनात् “न स्नान-
 माचरेद् भुक्त्वा नातुरी न महानिधि । न वासोभिः सहाजसं
 नाविघ्नान्ते जलागये” ॥ इति मनुवचनैकदाजस्रस्नाननिषेधाच्च
 “धर्मो विनाचरेत् स्नानमाङ्गिकञ्च पुनः पुनः” । इति मनुवच-
 नाच्च अतएव नान्दीमुखप्रकरणशेषे प्रधानानामपि काम्यानां

तत्तद्देशकालविहितानां तन्त्रेणैव सिद्धिरिति यावच्चिन्तामणिः
निष्कामविष्णुप्रौतिकामयोः सुतरां सकृदनुष्ठानं “गुणतार-
तम्यात् फलतारतम्यम्” इति न्यायेन फलं बोध्यम् । तत्तु
इत्तु चौरगुडादिमाधुर्यभेदवन्निर्देष्टुमशक्यं “पक्षान्तरंऽपि क-
न्यास्ये रवौ यावत् प्रशस्यते । कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव
कारयेत्” ॥ इति हेमाद्रिप्रतिष्ठाटिल्यपुराणोक्तवत् एतद्वचनप्रागर्हं
कार्तिकमन्त्रमासाब्दविषयं “देशकालान्यामक्षेत्रदाहद्रथमनो
गुणा । सुकृशस्यापि दानस्य फलातिशयहेतवः” ॥ इति ब्रह्म-
पुराणोक्तवच्च तौर्धभेदे त्वेकदापि नानास्नानम् । “विषुवद्विषु-
प्राप्ते पञ्चतौर्धीविधानतः” इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् तौर्ध-
भेदे तन्त्रप्रसङ्गयोरसम्भवाच्च । अतएव गङ्गावाक्त्रावन्नीतौर्ध-
चिन्तामण्योः । यत्तु प्रयागे त्रयह स्नानक्रोडौकृतेऽपि माघ-
सप्तमौस्नानादावसाधारणमङ्गल्येन पुनस्तथैव प्रातःस्नानाचरणं
तदयुक्तं तदा सकृत् स्नानस्यैव विहितत्वात् । अन्यथा तत्
त्रयहफलकामनायां तद्वानन्यापत्तेरित्युक्तम् । स्नाने परिपाटी-
साह कृत्यकल्पनतायां विष्णुः “सप्त वदरपत्राणि सप्ताक-
पत्राणि च शिरसि निधाय” “यद्यत् जन्मकृतं पापं मया सप्तसु
जन्मसु । तन्मे रोगञ्च शोकञ्च भाकरौ हन्तु सप्तमौ” ॥ इत्यु-
च्यार्थे स्नायादिति शेषः । रोकश्चिद्र तिथिकृत्यस्य पौर्णमास्यन्त-
मामाङ्कत्वात्माकरोति पद्मं मकराकारं चान्द्रमासीय तिथि-
कृत्यपरम् । “तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत्” ॥ इति ब्रह्म-
पुराणान्मन्त्रन्तरादित्वेन तथा युक्तत्वाच्च यथा मत्स्यपुराणि ।
“यस्मान्मन्त्रन्तरादीं च रथमापुर्दिशाकराः । माघमासस्य
सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमौ । अरुणोदयवेलायां तस्या स्नानं
महाफलम्” ॥ अतएव नारमिंहि रथ्याय्यायामित्युक्तं यथा
“महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि चैव हि । तथाचयत्तौ-
यायां शिष्यान्नाध्यापयेद् बुधः । माघमासे तु सप्तम्यां रथ्या-
य्यायाञ्च वर्जयेत्” ॥ द्वादश्यां शयनोत्थानद्वादश्यां भरण्यां
शक्रध्वजपातभरण्यामिति कल्पतरुः पत्रं महानवम्यादिसाह-
चर्याञ्च न्त्रं प्रतीयते अतएव चतुर्दशमन्त्रन्तरादिगणने क्वापि

न राश्युल्लेखः । यथा भविष्यमत्स्ययोः । “अश्वयुक् शुक्लनवमी
द्वादशी कार्तिकी तथा । तृतीया चैत्रमामस्य तथा भाद्रपदस्य
च ॥ फाल्गुनस्याप्यमावस्या षोडशैकादशी तथा । आषाढ-
स्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥ आषाढस्याष्टमी कृष्णा
तथाषाढस्य पूर्वमा । कार्तिकी फाल्गुनी चैत्रो ज्येष्ठौ पञ्च-
दशी मिता । मन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याद्यकारिकाः” ॥
अत्र अमावस्याष्टमीव्यतिरिक्ताः शुक्लाः पुनः पुनस्तथा पदोपा-
दानात् । उपक्रमोपसंहारयोः शुक्लत्वकोत्तनाच्च अत्र काम-
धेनौ तृतीया चैव माघस्येति कल्पतरौ तु तृतीया चैत्रमामस्येति
लिखितम् अत्र, षाठहैधे औपतिरत्रमानायाम् । अश्वयुजि
शुक्लनवमीद्वादश्यां मधौ तृतीया च इति पाठाच्चैत्रतृतीयैव
याद्या । औदत्तोऽप्येवम् । माघसप्तम्याथान्दत्तं सोरामस्येति
“अकंपत्रैः स्वदरैर्दवांसत नचन्दने । अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं
दद्यादादित्यतुष्टये ॥ माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्दे माघ-
सप्तमी । साकरोति च यत् प्रोक्तं तत्प्रायो वृत्तिदयंनात् ॥
अष्टाङ्गविधिना योऽर्घ्यं भानोर्मुद्गं निवेदयेत् । ताम्ब-
पात्रार्घ्यदानेन पुण्यं दशगुणं स्मृतम्” ॥ इति विष्णुपुराणौघेन
आदित्यपुराणे “ऋचराशिविशिषेण यत् कर्म विहितत्रयैः ।
दैवं वाप्यथवा पैवं तदन्यत्रापि दृश्यते” अर्घ्यमन्त्रस्तु “जननो
सर्वभूतानां सप्तमी सप्तमसिके । सप्तम्याहृतिके देव । नमस्ते
रविमण्डले” ॥ प्रणाममन्त्रस्तु “सप्त सप्तिवहप्रोत सप्तनोक-
प्रदीपन । सप्तम्या हि नमस्तुभ्य नमोऽनुन्ताय वेधने” ॥
सप्तिरश्वः ।

अथाष्टमी । सा च शुक्ला नवमीयुता प्राज्ञा युग्मात् ।
कृष्णा च सप्तमीयुता यथा निगमः “कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्ण-
पक्षे चतुर्दशी । पूर्वविधेव कर्त्तव्या परविहा न कुत्रचित् ॥
उपवासादि कार्येषु एष धर्मः सनातनः” । भविष्यपुराणे ।
“चतुर्दश्या तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः । याऽब्दमेक न
मुञ्चोत शिवार्चनपरो नरः ॥ यत् पुण्यमक्षय प्रोक्तं सतत
सचयाजिनाम् । तत् पुण्यं सकलं तस्य शिवनोकञ्च गच्छति” ॥
ततः सततसत्रयाज्यक्षयपुण्यसप्तपुण्यप्राप्तिः शिवलोकगतिश्च

फलम् । फाल्गुनशुक्लाष्टमो चतुर्दशोरारभ्य वर्षं यावत् प्रत्य-
ष्टमौ प्रति चतुर्दशुपवासव्रतम् । कालिकापुराणे । “यैषा
ललितकान्त्याख्या देवी मङ्गलचण्डिका । वरदाभयहस्ता च
द्विभुजा गौरदेहिका ॥ रक्तपद्मासनस्था च सुकुटकुण्डल-
मण्डिता । रक्तकौपेयवस्त्रा तु स्मितवक्त्रा शुभानना ॥ नव-
यौवनसम्पन्ना चार्वङ्गी ललितप्रभा । उमया भाषितं मन्त्रं
यत्पूर्वं त्वेकमक्षरम् ॥ मन्त्रमस्यास्तु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूज-
येत्” । एकमक्षरं शक्तिवीजरूपम् “तथाष्टम्यां नवम्याश्च पूजा
कार्या विवृद्धये । पटेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिकाम् ॥
यः पूजयेद्भौमवारे शुभैर्दूर्वाक्षतैः शिवाम् । सततं साधकः
सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात्” ॥ ज्योतिषे । “शनैश्चरस्य वारिण
वारिणाद्धारकस्य च । कृष्णाष्टमौ चतुर्दशौ पुण्यात् पुण्यतरे
स्मृते” ॥ तथा “सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्या हितु सप्तमौ ।
चतुर्थद्धारवारे तु अष्टमौ च वृद्धस्यती ॥ अत्र यत् क्रियते
पापमथवा धर्मसञ्चयः । प्रष्टिजन्मसहस्राणि प्रतिजन्म तद-
क्षयम्” ॥ प्रणम्य जगतामौशं वसुदेवसुतं हरिम् । तज्जन्म-
तिथितत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

अथ जन्माष्टमौ । ब्रह्मपुराणे । “अथ भाद्रपदे मासि
कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ
देवकौसुतः । अष्टाविंशतिमे सार्वर्णिकमन्वन्तरप्रथमयुगा-
पेक्षयेति शेषः ॥ विष्णुपुराणे महामायां प्रति भगवदाकथम् ।
“प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यामहं निशि । उत्पत्स्यामि
नवम्याश्च प्रसूतिं त्वमथाप्स्यसि” ॥ इत्यादियु भाद्रपदनभः
पदयोर्नविरुद्धान्यता तत्कालस्यैकश्रुतिमूलतया गौणचान्द्रेण
भाद्रता मुख्यचान्द्रेण आवणतेति । अभिलापस्तु गौणचान्द्रेणैव
तदर्थमेव भाद्रपदप्रयोगात् अन्यथा तदभिधानमनर्थकं स्यात्
तिथिकृत्ये च कृष्णादिमिति वचतात् । यत्तु वशिष्ठसंहितायाम् ।
एकास्मिन् वचने आवणनभस्योपादानं तत् सोराभिप्रायेण ।
यथा “आवणे वा नभस्ये वा रोहिणी संहिताष्टमौ । यदा
कृष्णे नरेर्लब्धा सा जयन्तीति कौत्सिता” ॥ कृष्णे कृष्णपक्षे
अत्र वक्ष्यमाणवचनान्मध्यरात्रिप्राप्तावेव जयन्तीत्वं न रोहिण्य-

दृश्योयोगमात्रे यथा “सिद्धार्कं रोहिणीयुक्ता नरा कृष्णाष्टमी
 र्याद । रात्रिर्दृष्ट्वापरना जयन्तो कलयन्ति च” ॥ इति वराह-
 संहिता । एतेन द्वादशमासेषु कृष्णाष्टमीष्वपि रोहिणीयोग-
 पुरस्कारेण जयन्तो व्रतमिति हैतनिर्णयोक्तं निरस्तं उत्पद्यन्-
 विरोधात् । “सूर्याचन्द्रमसोर्यं परं सत्किंकर्यं मामावाभ्या” ।
 एति गोभिलसूत्रेण ज्योति शास्त्रगणनया च चन्द्रसूर्ययोरमा
 वस्थायामेकराश्विनाननियमेन द्वादशसु मासेष्वष्टम्या रोहिणी
 योगश्च सर्वथैवा भव्यवान् । भविष्योत्तरे । “श्रावणे वहले
 पक्षे कृष्णजम्भाष्टमीव्रतम् । न करोति नरो यस्तु न भवेत्
 क्रूरराक्षस ॥ वर्षे वर्षे तु या नारो कृष्णजम्भाष्टमीव्रतम् ।
 न करोति महाक्रूरः व्याधी भवति ज्ञानिने” ॥ भविष्ये ।
 “यत्प्रसोसाक्षेयामश्चेद्देहिणी या न ससृष्टेत् । व्रतं सकल्पये
 तत्र न च रात्रौ कदाचन” ॥ तत्र सप्तम्या तद्दिने तस्या एव
 प्रातर्लाभात्तदानीं सकल्पमाह हृदयति । “प्रातः सन्ध्यां तत्र
 हत्वा सकल्पं बुधं श्राचरन् । प्रातः सकल्पयेद्दिद्वानुपवास
 व्रतादिकम्” ॥ प्रसन्नवेवर्त्त । “मन्वादिदिवसे प्राप्ते यत्फलं
 खानपुजनैः । फलं भाद्रपदेऽष्टम्या भवेत् कोटिगुणं द्विजम्” ॥
 तथा “श्रद्धा तिथौ वास्मिन्न यं पितृषु प्रयच्छति । गया-
 श्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र मशय” ॥ पूजा च मध्यरात्रे ।
 “कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्हं रात्रेऽर्चनं हर” । इति गार्हडा,
 इत्यमाणवचनज्ञाताच्च । अन्यदाप्युक्ता भविष्ये । “त्रिकाली
 पूजयेद्देव दिवारात्रौ विश्वतः । अर्हं रात्रौष्वपि तथा पुण्यं
 नानाविधैरपि” ॥ अत्र भविष्यपुराणविद्योत्तराभ्यां सन्धिष्य
 पूजाविधिरभिधीयते । “पार्थ ! तद्दिवसे प्राप्ते दन्तधात्रेण पूर्वकम् ।
 उपवासश्च नियमः शृङ्खोयाद्भक्तिभावतः ॥ वासुदेवं समुद्दिश्य
 सर्वपापप्रशान्तये । उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्या नमस्क-
 रम् ॥ अथ कृष्णाष्टमी देवी नमस्कन्दसरोहिणीम् । अर्च-
 यित्वापवासिनं भीष्मं ऽहमपरं ऽहनि ॥ एतसी मोक्षकामो
 ऽस्मि यशोविन्द । त्रिषोनिभम् । तन्मे सुदुत्तु मा त्वाहि पतित
 शोक्सागरं ॥ भाजन्मरणं यास्यदुक्कया दुष्कृतं कृतम् । तत्
 प्रणाशय गोविन्द ! प्रसौदं पुरुषोत्तमः” ॥ एतन्मन्त्रचतुष्टय

सर्वस्वरप्रदौपधृतं तथा "एकेनैवोपवामेन कृतेन कुरुनन्दन ! ।
सप्तजन्म कृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः" ॥ गृहमुपक्रम्य
तथा "तन्मध्ये प्रतिमा स्याप्या काञ्चनादिविनिर्मिता । प्रतप्त-
काञ्चनाभासा देवकौ सुतपस्विनौ ॥ माञ्चापि बालकं सुप्तं
प्रसूता नोरदच्छविम् । वसुदेवोऽपि तत्रैव खड्गचर्मधरः स्थितः ॥
यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका । वलभद्रस्ताया नन्दो
दत्तो गर्गश्चतुर्मुखः ॥ एवं प्रपूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः" ।
तथा "स्यण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीं तथा । देवकीं
वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च ॥ चण्डिकां वलदेयं संपूज्य
पापैः प्रमुच्यते । अर्द्धरात्रे वसोधारां पातयेद्गुडमर्षिपा । ततो
वर्द्धापनं पश्यां नामादेः करण मम । कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्रौ
प्रभाते नवमोदिने । यथा मम तथा कार्यो भगवत्या मञ्जो-
त्सवः ॥ ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काञ्चनं गाय वामांसि कुसुमानि च ॥ यद्यदिष्टमं
लोकं कृणो मे प्रीयतामिति । यं देवं देवकौ देवी वसुदेवा-
दजोजनत् ॥ भौमस्य ब्राह्मणो मुख्ये तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
सुवर्णं वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥ शान्तिरस्तु शिव-
श्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विमर्जयेत् । एवं यः कुरुते देव्या देवक्याः
सुमहोत्सवम् ॥ वर्षे वर्षे भगवतो मङ्गलो धर्मनन्दन ! ॥ नरो
वा यदि वा नारो यथोक्तं फलमाप्नुयात् । पुत्रसन्तान-
मारोग्य धनधान्यदिं मदृगृहम्" ॥ तथा "मम्यर्केणापि यः
कुर्यात् कविज्जन्माष्टमोव्रतम् । विष्णुलोकमयाप्नोति सोऽपि
नास्त्वत्र संशयः ॥ जयन्त्यामुपवामय मद्यापातकनाशकः ।
नर्यः कार्यो महाभद्रया पूजनोद्यच्च केशवः ॥ तुष्टयं देवकौ-
रुनोर्जयस्तीमंजकं व्रतम् । कर्त्तव्यं चिन्तमानेन भक्त्या
भक्तजनैरिष्ट ॥ अकुर्वन् निरयं याति यावदिन्द्रायनुर्दम" ।
वर्द्धापनं नाडीच्छेदनम् । सुवर्णमवागोतिरत्तिकापरिमितं
श्लेष्म काञ्चनं ततो न्यूनं काञ्चनमित्यत्र मदिनोमिति कश्चित्
पाठः । भौमस्य पृथिवीमन्मन्थिनः कृणो मे प्रीयता मित्युक्त्वा
दद्यादित्यनेगान्यथः । तान् ब्राह्मणान् भक्तजनैरिति तेः सहे-
त्यर्थः अथएव विष्णुपुराणम् । "सदृशं दक्षिण्यो हि चत्वारि-

मपि शस्यते" । अथ पूजोपवासयोः प्रधानत्वेनाकाङ्क्षा-
 विरहादनन्वये अन्यतरस्य गुणत्वमवश्यं वाच्यम् एवञ्च पूजे-
 बाह्यम् उपवासस्तु प्रधानं उपवासस्य नियममित्युपक्रमे श्रव-
 णात्तत्रैव विध्यन्वयात् । अङ्गस्य प्रधानविधिविधेयत्वेन पूजाया
 विध्यन्तरानपेक्षणात् अतएवोपसंहारेऽपि जयन्त्यामित्यादिना
 उपवाससमिधाय पूजनोपयेर्त्वाभहितम् । न चैव पूजने
 फलानुपपत्तिः "यस्य पर्यमयीजुहर्भवेति न स पापशोकं
 शृणोति" इत्यादौ गुणेऽपि फलश्रवणात् । अतएव ब्रह्मवैवर्तः
 शृणां विना व्रतेनापि भक्तानां वित्तवर्जिनाम् । कृतं नैवोपवा-
 सेन प्रीतो भवति माधवः ॥ भक्त्या विनोपचारेण रात्रौ जाग-
 रणेन च । फलं यच्छति देव्यारिर्जयन्तीव्रतसम्भवम् ॥
 वित्तशाल्यमकुर्वाणः सम्यक्फलमवाप्नुयात् । कुर्वाणो वित्त-
 शाल्यस्तु लभतेऽसदृशं फलम्" ॥ विना व्रतेन पूजायाङ्गं विना ।
 एवञ्च करणे फलश्रुतेरकरणे प्रागुक्त श्रावणे बहुले पक्षे इत्या-
 दिना दोषश्रुतेः सास्य काम्यत्वं नित्यत्वञ्च । ननु काम्यत्वम-
 नित्यत्वं असति कामे परित्यक्तं शक्यत्वात् तथा सत्ये कस्य
 कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्या हेतुष्याद्भोकारे नित्यानित्य-
 संयोगविरोधः सैव संयोगप्रयत्नकृत्यायात् । स च न्यायो
 यथा खादिरं पशुं वध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वी-
 तेति श्रूयते । अत्र संयोगः किं काम्यस्यैव खादिरता नित्येऽपि
 स्यात् उत निति अत्र फलार्थत्वेनानित्यतया नित्यप्रयोगाङ्गता
 न युक्ता यत् नित्येऽपि खादिरत्वयवणं तत्काम्यस्यैव पशुवन्ध-
 नाय यूपाययज्ञापनार्थम् अतो न नित्ये खादिरतेति प्राप्ते
 दान्दान्ताय चतुर्थार्थाय सूत्रम् एकस्य च उभयत्वे संयोग-
 प्रयत्नत्वमिति अत्र संयोगः सम्बन्धमात्रम् । एकस्य खादिरस्य
 क्रत्वपेपुर्कार्यत्वरूपोभयात्मकत्वे वाक्वद्वये क्रतुशेषत्व फल-
 श्रुत्वत्त्वं संयोगसंज्ञादवयवत्वात् न नित्यानित्यसंयोगविरोधः ।
 न च आश्रयज्ञापनार्थं नित्यवाक्यं सन्निधानादेवाश्रयत्वाभा-
 दत उभयार्था खादिरतेति । "एवं दधा जुहोति दध्नेन्द्रिय
 कामस्य" इत्यादावुभयार्थत्वे दधित्वस्य हेतुश्रवणात् । गरुड-
 भविष्योत्तरवचनानि राजमातृच्छ हृत्त्वचिन्तासिणि धृतानि

यथा "तमेवीपवसेत् काल रात्रौ कुर्याच्च जागरम् । एकाग्रे-
 णैव भावेन विष्णोर्नामानुकोत्तयन् ॥ अनघं वामन शौरिं
 वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् । वासुदेवं हृषीकेश माधवं मधुसूद-
 नम् ॥ वराह पुण्डरीकाक्ष नृसिंह देवसूदनम् । दामोदरं
 पद्मनाभ केशव गरुडध्वजम् ॥ गोविन्दमच्युत कृष्णमनन्त-
 मपराजितम् । अधोक्षज जगन्नाथ सर्गस्थित्वन्तकारिणम् ॥
 अनादि निधन विष्णु त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् । नारायण चतु-
 र्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ पौताम्बरधरं नित्यं वनमाला-
 विभूषितम् । शिवस्नाहं जगत्सेतु श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् ॥
 प्रपद्येऽह मदा देव सर्वकामप्रसिद्धये । एवं पठित्वा बरद कृष्ण
 वन्देत भक्तितः ॥ प्रणमामि मदा देव वासुदेवं जगत्पतिम् ।
 नामान्येतानि संकीर्त्य गत्यर्थं प्रार्थयेन्नरः ॥ त्राहि मा सर्व-
 लोकेश । हरि ! संसारसागरात् । त्राहि मां सर्वपापघ्न ! दुःख-
 शोकार्णवात् प्रभो ! ॥ सर्वलोकेश्वर ! त्राहि पतितमां भवार्णवे ।
 दैवकीनन्दन । शोश । हरि ! संसारसागरात् ॥ त्राहि मा सर्व-
 दुःखघ्न ! रोगशोकार्णवात् हरि ! । दुर्गतां स्त्रियसं विष्णो । ये
 स्मरन्ति मङ्गलं सकृत् ॥ सोऽहं देवातिदुर्हं तस्त्राहि मा शीरु-
 सागरात् । पुष्कराक्ष ! निमग्नोऽह मायाविज्ञानसागरे ॥ त्राहि
 मां देवदेवेश । त्वत्तो नान्योऽस्ति रक्षिता" । ततश्चोपवाम पूर्व-
 दिने नियमं विधाय तद्दिने प्रातःस्नानादिक विधाय "सूर्य-
 सामोयम.काल सन्ध्ये भूतान्यहःक्षपाः । पवनो दिक्पतिर्भूमि-
 राकाशश्च चराऽमराः ॥ ब्राह्म शासनमास्याय कल्पध्वमिह
 मन्निधिम्" इति पठित्वा "तद्विष्णोः परम पद मदा पश्यन्ति
 सूरयः । दिवोय चक्षुराततम्" ॥ इति सन्ध्ये नारायणं मन्त्रत्य
 तत्सदित्युच्चार्य उदङ्मुखो दर्भत्रयफलपुष्पातिन जलादिपूर्णं
 यथा लाभोपपन्न वा पात्र गृह्येत्वा श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतम्
 अश्वेत्यादिना संकल्पयेत् यद्युपवासदिने प्रातःप्रातमी तदा
 मन्त्रम्या तिथावारभ्येति वक्तव्यं "धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये
 धर्ममन्त्रवाय गोविन्दाय नमो नमः" । इत्युच्चार्य प्रागुक्त-
 वासुदेवं मसुहृग्नेति रुन्धचतुष्टय पठेत् । अहंरात्रे तु प्रण-
 वादि नमोऽन्तैस्तत्तन्नामभिर्वासुदेव देवकी वसुदेव यमोदानन्द

रोहिणीचण्डिका बलदेशान् पूजयेत् । दक्षमर्गचतुर्मुखानपि
 तथा संवत्सर प्रदोषे भविष्योत्तरीयम् । बलभद्रस्तथा नन्दो
 दक्षोर्गर्गचतुर्मुखः । पूजनोयस्तथा भक्त्या गन्धपुष्पाद्यैर्जलैः ॥
 ततश्च "माञ्चापि बालकं सुप्तं पथ्यङ्गे स्नानपायिनम् । श्रौवस्त-
 वक्ष पूर्णाङ्ग नीलोत्पलदलच्छविम्" ॥ इति भविष्योत्तरीय-
 ध्यानं कृत्वा गरुडपुराणोक्तैर्मन्त्रैः विप्रैरेव इतरत्र प्रणवादि
 नमोऽन्तेन श्रौकण्यनाम्ना पूजनम् । अर्घ्यं तु । "यज्ञाय
 ब्रह्मैश्वराय यज्ञपतये यज्ञमभवाय गोविन्दाय नमो नमः" ।
 इति स्नाने तु "योगाय योगेश्वराय योगपतये योगमभवाय
 गोविन्दाय नमो नमः" इति एवं नैवेद्ये एवं विष्णवेत्यादि
 घृततिनाभ्यां होमे धर्माद्येत्यादि स्वाहान्तेन शयने विष्णो-
 येत्यादि ततो देवक्यादि पूजा कार्या "पादायमुच्चयन्ती
 श्रोदेवक्याथरणान्तिके । निपत्या पङ्कजे पूज्या नमो देव्यै
 श्रियै" इति संवत्सर प्रदोषघृतवचनात् श्रौपूजापि ततो
 गुडघृतैर्वसोर्धारा नाडीच्छेदनं पृथोपूजनं नामकरणादिकञ्च
 कुर्यात् । "पूजयेदुद्दिजाः सर्वे स्तोशूद्राणाममन्त्रकम् । चन्द्रो-
 दये शशाङ्काय दद्यादर्घ्यं हरिं स्मरन्" ॥ तद्विधये "शङ्खे
 तोय समादाय सपुष्पकुशचन्दनम् । जानुभ्या धरणीं गत्वा
 चन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत्" ॥ अर्घ्यमन्त्र "क्षीरोदारणवसंभूत !
 अविनेत्रमसुहृव ! । गृह्णाणार्घ्यं शशाङ्के रोहिण्या सहितो
 मम ॥ सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय गोवि-
 न्दाय नमो नमः" । प्रणाममन्त्रो यथा "श्रौत्स्त्रायाः
 पतये तुभ्य जोतिषां पतये नमः । नमस्ते रोहिणीकान्त !
 सुधावास ! नमोऽस्तु ते ॥ नभोमण्डलदोषाय शिरोरत्नाय
 धूर्जटेः । कलाभिर्वक्षेमानाय नमश्चन्द्राय चारणे" ॥ ततश्चानघं
 वामनमित्वादिना "प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम्"
 इत्यन्तेन नामकौत्सम् प्रणामौ त्राञ्छि मामित्वादिना त्वत्तो
 नान्योऽस्ति रचितेत्यन्तेन "यद्वाक्ये यच्च कोमारं वार्द्धके यच्च
 यौवने । तत्पुण्यं हृदिमाप्नोत पाप हर हनायुध !" इति शिव-
 रक्षस्योयेन प्रार्थनं कुर्यात् "ततः स्तोत्रैः स्तुति कृत्वा वासुदेवं
 जनादनम् । गौतवादित्रयैश्च शेष कालं यथाशुभम्" नये-

दिति शेषः । परदिने प्रातर्भगवन्तं यथासंख्यं दुर्गायाय
महोत्सवः कार्यः ततो ब्राह्मणान् भोजयेत् तेषु दक्षिणाश्च
स्वर्णादि यत्किञ्चिद्विष्टतमं कृणो मे प्रीयतामित्युक्त्वा दद्यात्
ततः यं देवमित्यादि शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु इति मन्त्र पठित्वा
ब्राह्मणान् विभर्जयेत् ततः पारणं कुर्यात् तन्मन्त्रः । “सर्वाय
सर्वेश्वराय सर्वपतये सर्वमन्त्रवाय गोविन्दाय नमो नमः” ।
पारणानन्तरं समापनमन्त्र भूताय इत्यादिकं पठेत् ।

अथ द्रवकालव्यवस्था । तद्वहिरात्रे रोहिणीकृष्णाष्टम्ये-
र्लाभे जन्माष्टमीप्रताय स एव कालः तस्य मुख्यत्वेनाभि-
धानात् । तथा च वशिष्ठः “अष्टमौरोहिणीयुक्ता निगार्ह-
दृश्यते यदि । मुख्यः कालः स विज्ञेयस्तत्र जातो हरिः
स्वयम्” ॥ भविष्यपुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः । “अहोरात्रे तु
रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्शनं सोरहन्ति
पापं विजम्बजम् । सीपवासो हरिः पूजां कृत्वा तत्र न
सोदति” । अयमेव जयन्त्यः ग्यो योगः । तथा च यराह-
महितायां “सिंहार्के रोहिणीयुक्ता नराः कृष्णाष्टमी यदि ।
रात्रहपूर्वापरगा जयन्तो कनयापि च” इति विष्णुधर्मो-
त्तरादिपुराणयोः । “रोहिणी सहिता कृष्णा मासि भाद्रपदे-
ऽष्टमी । सप्तम्यामहोरात्राधः कनयापि यदा भवेत् । तत्र
जातो जगन्नाथः कौस्तुभो हरिरौग्ररः । तमवोपवसेत् स्थानं
तत्र कुर्याच्च जागरम्” ॥ इत्यत्र “अविद्यायाश्च मर्त्यायां
जातो देवकीनन्दनः” । इति सप्तम्येधे जगन्नाथ इत्यत्र अहोरात्राधयोर्हमिति
भविष्यपुराण-वायुपुराणयोः पाठः । स्कान्दे “जयं पुष्पश्च
कुरुते जयन्तोमिति तां विदुः । रोहिणी सहिता कृष्णा मासि
च यावत् ऽष्टमी ॥ अहोरात्राधयोर्हं कनयापि यदा भवेत् ।
जयन्तो नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणामिनी” ॥ अन्यत्रापि
“अहोरात्राधयोर्हं मेकाहघटिकाश्रिता । रोहिणी चाष्टमी
पाश्चा उपवासप्रतादिषु” ॥ एकघटिकाश्रिता अहोरात्राधयो-
श्रिता इत्यर्थः । अतएव यदा मूर्च्छोदये अस्याऽष्टमौ रोहिणी-
युता स्वमन्त्रं पूर्वा गवमौ सीमशारेण बुधशारेण वा युता

स्यात्तदा सर्वापवादिका सैवोपोष्या इति । यदाह ब्रह्मवेवर्त्तः
 “उदये चाष्टमौ किञ्चिन्नवमौ सकला यदि । भवेत्तु बुधसंयुक्ता
 प्राजापत्यर्चमयुता ॥ अपि वर्षशतेनापि नभ्यते वा न वा
 विभो !” । पद्मपुराणेऽपि “प्रेतयोनिगतानान्तु प्रेतत्वं नाशितन्तु
 तैः । यैः कृता श्रावणे मामि अष्टमौ रोहिणीयुता । किं
 पुनर्बुधवारण सोमेनापि विशेषतः ॥ किं पुनर्नवमौयुक्ता कुल-
 कोप्यास्तु सुक्तिदा” इति निरस्तं गुणफलानुरोधेन जयन्त्याख्य-
 मुख्यकालवाधायोगात् । स्कान्दे “न करोति यदा विष्णो-
 र्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम् । यमस्य वशमापन्नः महते नारकीं
 व्यधाम्” ॥ भविष्ये “तुद्यर्थं देवकीसूनोर्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम् ।
 कर्त्तव्यं चिन्तमानेन भक्त्या भक्तजनैरिह ॥ अकुर्वन्निरय याति
 यावदिन्द्रायतुर्दश” । इति जयन्तीलङ्घने प्रत्यवायश्रुतेय । बुध-
 सोमलङ्घने प्रत्यवायाश्रवणात् गुणफलत्वमेव महार्णवेऽपि
 बुधसोमवारयोगो गुणफलान्येत्युक्तम् । हेमादिरपि यदा तु
 यह्निस एव रोहिण्यष्टमौयोगस्तदा तत्रैव बुधवारादियोगः
 फलातिशयः । अन्ये त्वेवमाहुः । यदा पूर्वदिनाहारात्
 रोहिणीयुताष्टमौ नोत्तरा तथाविधा मा चेद्बुधे सोमे च भवति
 तदोत्तरैवोपोष्या न पूर्वा उदये चाष्टमौ किञ्चिदिति वचना-
 तन्न । यद्यप्यहारात् तु रोहिण्यामित्यादिवाक्यं बुधसोमवार-
 युक्ताष्टमौव्यतिरिक्तविषयत्वेन सावकाशम् । बुधसोमवाक्यञ्च
 द्वितीयदिवस एव रोहिणीयोगे सावकाशं तथापि बुधसोम-
 वाक्यस्य सद्बोचे कर्मकालव्यापितिथिसम्भवादहारात्तवाक्यस्य
 सद्बोचे तद्वाधप्रसङ्गात् । तथा च बुधसोमवाक्यस्यैव सद्बोचो
 नाहारात्तवाक्यस्येत्यन्तेनाह । माधवाचार्याऽप्येवम् । किन्त्वयं
 योगो बुधसोमवारे प्रातः किञ्चिदष्टमौ अनन्तरं तद्दिने नवमौ-
 चय उभयतिथ्योरैव रोहिणी स्यात् तदैव भवति । ब्रह्मवेवर्त्त
 “उदये चाष्टमौ किञ्चिन्नवमौ सकला यदि” इत्यत्र सकलेति
 विशेष्याभिधानात् अतएव अपि वर्षशतेनापीत्युपपद्यते अस्य
 प्राङ्गता च जयन्त्यलाभ एव प्रागुक्तयुक्तेः ननु बुधसोमवार-
 षट्दश्यां रोहिणीयोगो गुणफलमस्तु मैवं तिथिद्वये रोहिण्या-
 नियामकत्वेनाभिधानात् । तथा हि स्मृतिः “प्राजापत्यर्च-

संयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमौ । मुहूर्त्तमपि लभ्येत सैवो-
पोष्या महाफला ॥ वशिष्ठः “वासरं वा निशायां वा यदा
युक्ता तु रोहिणौ । विशेषेण नभो मासि सैवोपोष्या सदा
तिथिः” ॥ अनयोरेवकारश्रुतेः । “एकादशीशताद्राजन्नाधिकं
रोहिणौव्रतम् । ततो हि दुर्लभं मत्वा तस्यां यत्नं समाचरेत्” ॥
इति ब्रह्माण्डपुराणे रोहिणौव्रतमिति श्रवणाच्च बुधादि-
वाक्यन्तु न नियामकं प्रमाणाभावात् प्रत्युत फलश्रुतेर्गुणफल-
बोधत्वमिति । एवञ्च तिथिविशेषनियन्ततापवादविधाविव-
कारश्रुतेः प्रष्टिदण्डात्मिकामष्यष्टमीं रोहिणोरहितां परि-
त्यज्य रोहिणौसहिता सख्याष्यष्टमौ उपोष्या यदा तु पर-
दिनेऽपि रोहिणोरहिता तदा पूर्वोपोष्या । “प्रष्टिदण्डा-
त्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परं । अकर्मण्यं तिथिमल विद्या-
देकादशीं विना” इत्यनपोदित सामान्यविषयत्वात् वक्ष्य-
माणवचनजाताश्च । यदा तूभयदिने जयन्तीयोगस्तादा परे-
द्युरूपवामः स इत्यकालमारभ्य तिथिव्याप्तिसम्भवात् अतएव
बोधायनः “यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे । तिथि-
र्याभिमतता सा तु कार्या नोपक्रमोञ्जिता” ॥ स इत्यकालः
प्रातरेव प्रातःसङ्कल्पयेद्दिद्धानित्यादि वराहपुराणात् “प्रातः-
मन्या ततः कृत्वा सङ्कल्प बुध आचरेत्” इति संवत्सरप्रदीप-
वचनात् “उदये तूपवामस्य नक्षत्र्यास्तमये तिथिः । मध्याह्न-
व्यापिनी प्राच्या एकभक्ते सदा तिथिः” इति बोधायनवचने-
नोपवामे उदयगामि तिथेर्विधानात् नक्षत्रस्यास्तनिगोचमन्व-
न्धेन बलवत्त्वात् तिथेस्तिमन्यव्यापित्वाच्च । तथा च भविष्य-
पुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः “उपोषितस्यं नक्षत्रं येनास्तं याति
भास्करः । अत्र वा युज्यते राम निगोये शशिना सह” ॥
निगोयेऽर्हराधे । पराशरः । “विमन्यव्यापिनी या तु मैव
पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरूपमन्यत्र हरिवासरात्” ॥
किं पुनर्नवमौयुक्ता इति लिखित्यमाणवचनाच्च । एतद्विषय
एव ब्रह्मधेवर्त्तवचनं “वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमौ सहिताष्टमौ ।
ना सप्तमिपि न कर्त्तव्या सप्तमौ सहिताष्टमौ । पविद्यायान्तु
सर्वायां जाती देशकीनन्दनः” । यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे “जयन्ती

शिवरात्रिश्च कार्ग्यं भद्रजगान्विते । कृत्योपवामं तिथ्यन्ते
 तदा कुर्याच्च पारणम् ॥ गरुडपुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः
 “जयन्त्या पूर्वविद्यायामुपवासं समाचरेत् । तिथ्यन्ते वास्तवान्ते
 वा व्रतौ कुर्वीत पारणम् ॥ तत्पूर्वदिनमात्रे जयन्तीनामे
 विद्या प्रतिप्रसवाय बोध्यम् । यदा तु विना जयन्तोयोग-
 सुभयदिने रोहिणीयुताष्टमौ लभ्यते तदापि परित्यक्तुपवासः ।
 तथा च कालमाध्वौये स्कन्दपुराणब्रह्मवैवर्तयोः । सप्तमौ
 संहिताष्टम्यां भूत्वा ऋतं द्विजीत्तम । प्राजापत्यं द्वितोयेऽष्ट
 सुहृत्तांश्च भवेद्यदि । तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रीक्षं व्यासादिभिः
 पुरा । सुहृत्तेनापि सयुक्ता सा सम्पूर्णाष्टमौ स्मृता । किं पुन-
 नवमोयुक्ता कुलकोट्यान्तु मुक्तिदा” सुहृत्तादिमप्याष्टयामिकं
 सम्पूर्णदिनं तत्कार्यकारित्वात् । पद्मपुराणे “पूर्वविद्याष्टमौ
 या तु उदये नवमौ दिने । सुहृत्तेनापि सयुक्ता सा सम्पूर्णा-
 ष्टमौ भवेत् । कला काष्ठा सुहृत्तापि यदा कृष्णाष्टमौ तिथिः ।
 नवम्या सेव याज्ञा म्यात् सप्तमौ सयुता न द्वि” । सयुता
 रोहिण्येति शेषः । रोहिणीरक्षितायान्तु तथाविधायां पूर्व-
 दिन एवोपवामस्य ब्रह्ममाणत्वात् । यत्तु सप्तमौ रात्रिशेषे
 रोहिणीसंहिताष्टमौ परदिने च रोहिणी नास्तथापिनो
 तदा पूर्वद्युरुपवासो बलवन्नक्षत्रसम्बन्धादित्युक्तं तच्चिन्त्य
 बलवन्नक्षत्रसम्बन्धस्य सामान्यस्य प्रागुक्तब्रह्मवैवर्तस्कन्द-
 पुराणविशेषवचनेरप्रयोजकीकृतत्वात् । एवञ्च “व्रतोपवास-
 क्षानादौ घटिकैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला श्रेय
 पित्र्ये चापरार्हिकौ” इति देवलवचनस्याप्यत्र न विषयः
 क्शनाकाष्ठादिविशेषवचनात् । न च सप्तमौसंहिताष्टम्या-
 मित्युपक्रमात् एव सप्तमौ संहिता न हीत्युपादानाच्च ब्रह्म-
 वैवर्तवचनाद्यविषयत्वे पूर्णाखण्डयोजयन्तीं विना रोहिणी-
 योगे परदिने कथमुपवास इति वाच्यं किं पुनर्नवमोयुक्ता
 कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा इत्यनेन नवमोयोगस्य तत्रापि हेतुत्वेन
 कौर्त्तनात्तस्यात्रापि सत्त्वात् । तिथिद्वये उपवासनियामकस्य
 नक्षत्रस्योभयदिनत्वात् प्रागुक्तेनीपोपितव्यमित्यादि भविष्य-
 पुराणविष्णुधर्मोत्तरीयेषु परदिननियमितत्वाच्च । तिथिविवेके

य्येवम् एवञ्च नक्षत्राम्बुध्वे अष्टम्यां पूर्णायां नास्ति विप्रति-
 पत्तिः त्रिसन्ध्यापित्वात् । खण्डायान्तु निशोधसम्बन्धि-
 न्यामुपवासः । तथा च माघवाचार्येष्टत परशरवचनम् ।
 “दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेट्रोद्दिष्टौकला । रात्रियुक्तां
 प्रकुर्वीत विशेपेण्दुसंयुताम्” । नारदोयसंहितायामपि
 “अपोष्य जन्मचिह्नानि कुर्याज्जागरणन्तु यः । अर्द्धरात्रयुता-
 ष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेत्” ॥ अत्र अर्द्धरात्रयुतेर्विशेपेण्दु-
 सयुतामित्यत्रापि तथा । एवञ्च पूर्वद्युरेवाष्टम्यां निशोधयोगे
 तद्वैवोपवासः । “कृष्णाष्टमौ स्कन्दपठौ शिवरात्रि चतुर्दशौ ।
 एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्” इति वशिष्ठ
 ब्रह्मवैवर्त्तपैठो नस्युक्तस्याप्येव एव विषयः । कृष्णाष्टमौ कृष्ण-
 जम्भाष्टमौ स्कन्दपठ्यादि साहचर्यात् तिथ्यन्ते पारणविधा-
 नाश्च । अत्रैव विषये तिथेरस्तगामित्वे विष्णुपुराणम् । “अनाभे
 रोद्दिष्टौभस्य कार्याष्टम्यस्तगामिनी । तत्रोपवासं कृत्वैव
 तिथ्यन्ते पारणं स्मृतम्” ॥ एतादृशवचनं भविष्येऽपि किन्तु
 तत्रोपवासः कर्त्तव्य इति तृतीयचरणे पाठः । न चैतद्वचनयोः
 पूर्वद्युरेव निशोधप्राप्तौ पर्यदुरस्तगामित्वमात्रेऽपि विषय
 इति वाच्यं विशेपेण्दुसंयुतामित्यस्यार्द्धरात्रयुताष्टम्यामित्यस्य
 च बाधापत्तेः तिथ्यन्ते पारणं भवेदित्यनुवादापत्तेः च । त्रिस-
 न्ध्यापिनौत्वस्य कर्मोपक्रमकालौन तिथिनिगामकस्य च
 तिथिसामान्यविषयकस्य विशेपेण्दुसंयुतामित्यनेन अर्द्धरात्र-
 युताष्टम्यामित्यनेन च जम्भाष्टमोमात्रविषयकेण याधितत्वात् ।
 एवञ्च परदिनमात्रे उभयदिने वा निशोधसम्बन्धे उभयदिने
 वा तदम्बुध्वे पर्यदुरेवोपवासः सङ्ख्यकासानुरोधोपात्तयेऽस्ति-
 सन्ध्यापित्वाच्च । “विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुता-
 ष्टमौ” इत्यादि पुराणाश्च । माघवाचार्यप्रभृतयोऽप्येवम् ।

अथ पारणकालः । पारणकालय भविष्य विष्णुरदस्य
 ब्रह्मवैवर्त्तेषु । “षट्म्यामथ रोद्दिष्टा न कुर्यात् पारणं
 कश्चित् । अन्यात् पुरा कृतं कर्म उपवासार्जितं फलम् ।
 तिथिरष्टगुणं हस्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् । तस्मात् प्रयत्नतः
 कुर्यात्तपिभान्ते च पारणम्” ॥ अत्र उभयविधौ पारण-

सुकम् । यदा च सार्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे एकस्य वियोग-
 म्युदैकतरवियोगोऽपि पारणम् । तथा च नारदीये "तिथि-
 नक्षत्रयोगे उपवासो यदा भवेत् । पारणन्तु न कर्तव्य
 यावन्नैकस्य संक्षयः । सायोगिके व्रते प्राप्ते यद्येकोऽपि वियु-
 ष्यते । तत्रैव पारणं कुर्यादेव वेदविदो विदुः" ॥ यद्येकस्यापि
 सार्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे न वियोगस्तदा तयोरवियोगोऽपि प्रात-
 रुत्सवान्ते पारणं "तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रतौ कुर्वीत
 पारणम्" इत्युक्तवचनात् । निर्णयामृतं तु प्रतिशुर्वीत पारण-
 मिति पाठः । न च भोजनस्य रागप्राप्तत्वे न विधित्वासम्भवात्
 तिथिनक्षत्रयोर्वियोगं विना न पारणं कुर्यादित्येवार्थ इति
 वाच्यम् । "उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्ने पारणं भवेत् । अन्यथा
 तु फलस्यार्हे धर्ममेषोपसर्पति" इति देवलवचने पारणनिय-
 मात् । किञ्च यदि पारणमहं न स्यात्तदा प्रतिनिधिविधानं
 नोपपद्येत । तथा च कात्यायनः "शय्यादिकं भवेन्नित्यं
 पारणन्तु निमित्ततः । अस्मिन् पारयित्वा तु नैतिकान्ते भुजि
 क्रिया" इति । अतएव हेमाद्रिप्रभृतिपुस्तकवचनं "तिथ्याद्ययो-
 र्यदाभेदो नक्षत्रस्यान्त एव वा । अर्द्धरात्रेऽथवा कुर्यात् पार-
 णन्त्यपरेऽहनि" ॥ यदा रात्रेः सार्धप्रहरमतिक्रम्य तिथि-
 नक्षत्रयोर्विच्छेदः अथवा केवलस्य नक्षत्रस्यान्तस्तदाऽपरिऽहनि
 उपवासपरदिने पारणं कुर्यात् नक्षत्रस्यैकतरोदलक्षणम् ।
 हेमाद्रिस्तु यदा परदिनेऽर्द्धरात्रादुपरिभान्तास्तिथ्यन्तो वा भवति
 तदा अर्द्धरात्रे पारणं कुर्यात् इत्याह । तत्र, वर्जयित्वा महा-
 निशामिति वक्ष्यमाणवचनविरोधात् अर्द्धरात्रादुपरिभान्तास्ति-
 थ्यन्तो वा भवतीत्यर्थे प्रमाणं नास्ति किन्त्वर्द्धरात्र एव तदाधि-
 करणं सन्निधानात् तु कारणाद्धरात्रं व्यवहृत्य उपवास-
 दिनात् परदिने पारणं विधीयते । जोनूतवाहनस्तु न हि
 तिथिभान्ते च पारणमिति पारणकर्तव्यतापरत्वेन तदन्त
 एव विधिः । किन्तु नक्षत्रे तिथौ च वर्तमाने न कुर्यात्-
 दिति तात्पर्यं तत्रैव लोपयुतेः रागप्राप्तभोजनानुवादेन
 तिथिनक्षत्रेतरकाले पारणं कुर्यादिति वा विधिः । स
 च रात्रिगोत्रे भोजनेऽप्यविरुद्धः द्वितीय एवाहनि पारणं

भविष्यति ग्रहणेऽपरेऽहनीतिवन्नियमाभावादित्याह । तत्र, पारणविधेर्नियमरूपतयोक्तत्वात् रात्रिग्रहे भोजनस्याविहितत्वात् । तथा च ब्रह्मवैवर्ते, “त्रियामां रजनीं प्राहु-स्वज्ञाद्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्त-संज्ञिते” ॥ एतद्वचनबलात् महानिशा परकालस्य नाडी-चतुष्टयस्य परदिनादित्वेन तदानीं पूर्वदिवसीय भोजनानुप-पत्तेः तद्दिनकृत्यलोपापत्तेश्च । अतएव “सुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा” इत्युक्तम् । कात्यायनोऽपि “मुनि-भिर्हिरण्यं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्या सार्धेप्रहर यामान्तः” ॥ इत्यनेन रात्रौ सार्ध-प्रहराभ्यन्तर एव भोजनं न तु तत्परत आह ग्रहणवदपरेऽहनि पारणेऽपि दत्तवचनाच्च कीचित् तु तिष्ठृक्षयोरिति वचने अपरे-ऽहनि उपवासद्वितीयदिवसे पारणं कुर्यात् । यथा वचन-वनात् पारणे शौक्लर्गिक पूर्वाह्नपरित्वागेऽपि न व्रतयेगुण्यं तथात्राप्यौक्लर्गिक द्वितीय दिनपरित्वागेऽपि न तथात्वमिति । यत्पुनरुभयमत्वे रात्रादेव तत्रैव दिवसे पारणविधायकं तिष्ठृ-क्षयोरिति वचनं तदसत् अपरेऽहनीत्यत्रापर इत्यस्य वैयर्थ्या-पत्तेः । यथा न्युतार्थपरतयैवोपपन्नस्य वचनस्य तिथिनक्षत्र-सत्त्वे पारणनिषेधकानां वचनानां बाधने सामर्थ्याभावादित्याहुः । तत्र शौक्लर्गिक द्वितीयदिन परित्वागे प्रमाणमेव नास्ति तिष्ठृक्षयोरिति वचनश्लेदस्य तद्रूपाद्यत्वे प्रमाणं नास्ति । न च अपर इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या तथात्वमिति वाच्यं तथात्वे निःसन्देहाद्यं न परेऽहनीत्येवं ब्रूयात् ।

वस्तुतस्तु पारणत्वपरिऽहनीत्यनेन अवश्यवक्तव्योपोपित तिष्ठृक्षयोर्भेद इत्यत्रोपस्थितोपवासस्य परदिन इत्येव प्रतीयते न तु द्वितीयदिवसस्य परदिने अतएव “यद्य कृत्वाऽर्चो देवीं नमयन्द्रसरोहिणौम् । अर्चयित्वाऽपवासेन भोष्येऽहमपरे-ऽहनि” इति मन्त्रलिङ्गमपि मद्गच्छते । किञ्चात्रैव वचने नक्षत्रस्यान्त इत्यत्र भोजनार्चकाले एकतरवियोगेऽन्यस्य अर्ध-रात्रवियोगेऽपरेऽहनीत्यस्य सांयोगिक इत्यादि वचनेकवाद्य-तया उपवासद्वितीयदिवसपरत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वे न अर्धरात्रे

उभय वियोगेऽपि तथैव युक्तत्वात् । अन्यथा सांयोगिकं
 इत्यस्य निर्विषयतापत्तेः । एवञ्च "सायमाद्यन्तयोरङ्गाः सायं
 प्रातश्च मध्यमे । उपवासफलं प्रेक्षोर्वर्ज्यं भक्तचतुष्टयम्" इति
 महाभारतयोस्तर्गिक द्वितीय दिनपारणस्याप्यबाधः । एत-
 द्विषय एवोक्तवान्ते पारणमाह "तिथ्यन्ते वीतृसवान्ते वा
 व्रती कुर्वीत पारणम्" इति । न च अत्र तिथ्यन्तं तारकान्ते
 वेति पाठ इति वाच्यं पूर्वपाठस्य हेमाद्रिनिर्णयान्तत माधवा-
 धार्य्येष्टतत्वात् व्याख्यातत्वाच्च एतद्विषये ब्रह्मवैवर्तः । "सर्वेष्वे-
 वोपवासेषु दिवा पारणमिच्छते । अन्यथा फलहानिः स्यादृते
 धारणं पारणम्" ॥ धारणं नियमग्रहणं ततश्चागृहीतं नक्त-
 यतस्य रात्रिपारणनिषेधः । गरुड पुराणेऽपि "अन्यतिथ्या-
 गमोरात्रौ तामसस्तोत्रसो दिवा । तामसे पारणं कुर्वे स्तामसीं
 गतिमाप्नुयात्" ॥ न च यदि प्रथमं निशायामेकतरवियोग-
 म्नादापि ब्रह्मवैवर्तादि वचनाद्दिवा पारणमनन्तमह माधवा-
 धार्य्योक्तं युक्तमिति वाच्यं "न रात्रौ पारणं कुर्यादृते वै रोहि-
 णीव्रतात् । निशायां पारणं कुर्यात् वर्जयित्वा महानिशां"
 इति सवत्सरप्रदीपदृष्टस्य "न रात्रौ पारणं कुर्यादृते वै
 रोहिणीव्रतात् । अत्र निश्यपि तत् कार्यं वर्जयित्वा महा-
 निशां" इति ब्रह्माण्डोक्तस्य च निर्विषयतापत्तेः । स्त्रोणां
 यवादादि भोजनमप्याह ब्रह्मपुराणं "ततः प्रविश्य च गृहं
 यवाद्यं भुञ्जते च ताः । युक्तमिच्छाविकारैश्च मध्वाज्यमरिचैः सह" ॥
 तदयं सचेपः । यच्चैकदिने जयन्तीलाभस्तद्वैशोपवासः ।
 उभयदिने चेत्तदा परदिने । जयन्त्यनामे च रोहिणीयुक्ता-
 टस्याम् । उभयदिने रोहिणीयुक्ताष्टमीनामे परदिने । रोहि-
 ण्यनामे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्याम् । उभयदिने निशीथ-
 सम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिन इति । उपवास परदिने
 तिथिनक्षत्रयोगावसाने, पञ्चम्या, गुरु, च, अष्टमिगायाः,
 पूर्वमेकं तरस्यावसानं मन्वतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा
 तदेकतरावसाने पारणम् । यदा महानिशायासुभयस्थिति-
 क्षणोत्पन्नान्ते प्रातःपारणमिति । इति वन्द्यदटोय श्रीरघु-
 नन्दनमहाचार्य्यविरचितं श्रीलक्ष्मणस्यष्टमोत्तमं समाप्तम् ।

अथ दूर्वाष्टमौ । शुक्लापि पूर्वविद्धा ग्राह्या । “यावन्ती
दौर्गन्वमौ दूर्वा चैव हुताशनौ । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिव-
रात्रिवर्लेर्दिनम्” ॥ इति वृहस्पतिवचनात् । बर्लेर्दिनं द्युत-
प्रतिपत् हुताशनौ रभ्राहतीया भविष्योत्तरे “पक्षे भाद्रपदस्यैव
शुक्लाष्टम्यां युधिष्ठिर । दूर्वाष्टमौ व्रतं पुण्यं यः करोतीह
मानवः ॥ न तस्य क्षयमाप्नोति सन्तानं साप्तपोरुपम् । नन्दते
बर्हते नित्यं यथा दूर्वा तथा कुलम्” ॥ भौमपराक्रमे कार्तिक-
शुक्लपक्षमधिकृत्य “गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोप्रासं गोप्रदक्षि-
णम् । गवानुगमनं कुर्यात् सर्वपापविमुक्तये” ।

आग्रहायण्या ऊर्द्धं तिसृषु कृष्णाष्टमौषु आहानि नित्यानि
यथा गोभिलः “अष्टकायोर्द्धं आग्रहायण्यास्तमित्याष्टमौ” इति
ब्रह्मपुराणे “पित्रदानाय मूले स्युरष्टकास्त्रिस एव च । कृष्ण-
पक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैवौ विभाव्येते ॥ प्राजापत्याद्वितीया
स्यात् ततोया वैश्रदेवकौ । आद्यापूपैः सदा कार्या मांसै-
रन्या भवेत्तया । शकैः कार्या ततोया स्यादेव द्रव्यगती-
विधिः” ॥ मूले प्रधानम्याने अमावास्यायां अमावास्या हि
आहम्य प्रधानकालस्तद्वदिति यावत् । ऐन्द्रीसग्नेरिन्द्रदेवता-
कयागमस्वन्धात् । एव प्राजापत्या वैश्रदेवको च मांसैः पशोः ।
तथाच गोभिलः “यद्युवाल्पतरमम्भारः स्यादापि पशुनेव
कुर्यात्” इति यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यथं पशुरिति ह्यग
एव “ह्यगोऽनादेशे पशुः” इति गीतमात् न च “तेषा ऊर्द्ध-
मष्टम्यां गौः” गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्व-
मिति वाच्यं तदमभवे पशुरित्यनेन यः पशुरुपदिष्टस्य
विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् तेषो षोषो । वस्तुतस्तु हरिषगे
मृगोऽपि विहितः यथा “इच्छाकुस्तु विकुचि वै अष्टकाया-
मथादिशत् । मांसमानय आहाय मृगं हत्वा महावन”
इति । स्त्रियावधाभावमाह स एव चवध्याच्च स्त्रियं ग्राह्य
स्त्रिय्यग्योनिगतंत्वपि” ॥ एतदर्थं ब्रह्मपुराणेऽपि चारण्या-
नामगस्यप्रोक्षितत्वं वक्ष्यते पञ्चभावे स्थानीपाकेन यथा
गोभिलः “अपि वा स्थानीपाकं कुर्वीत” इति तद्विधान-
न्तु “स्थानीपाकं पशुस्थाने कुर्याद् यद्यानुकल्पितम् ।

अपवेत्तं सवत्सायास्तदृष्ट्या गोः पयस्यनु” । इति ह्रन्दोगपरि-
 गिटोक्तं ब्राह्मम् । भवति श्रोतनचरोः पथात् अतएव गाता-
 तपः “नवीदके नवात्रे च ऋष्टप्रच्छादने सदा । पितरः स्पृह-
 यन्त्यत्रमष्टकासु मवासु च ॥ तस्माद्दद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु
 ब्राह्मणेषु च” ॥ तस्माद्दत्तं प्रधानं पूपादिकं तूपकरणत्वेन
 शक्तानामावश्यकमुभयत्र सदेति श्रवणात् । तथाच “नित्यं
 सदा यावदायुर्न कटाक्षितिक्रमेत् । उपेत्यातिक्रमे दोष-
 श्रुतेरत्यागदर्शनात् । फलाश्रुतेर्वीक्षया च तन्नित्यमिति कौत्सि-
 तम्” ॥ नवीदके वर्षोपक्रमे आर्द्रागते रवाविति यावत् ।
 “आर्द्रादितो विशाखान्तं रविचारेण वर्षति” इति नव्यवर्द्ध-
 मानधृतात् । “प्राष्टृकाले समायाति रौद्रऋतगते रवौ ।
 नाडौवेधसमायोगे जनयोग वटाम्यहम्” ॥ इति रुद्रयाम-
 लाच्च । रौद्रमार्द्रानवीदकश्राद्धस्य सावकाशत्वात् त्रयोदश्या-
 दिकनिषेधमाह टौपिकायाम् । “त्रयोदशी जन्मदिनश्च नन्दां
 जन्मक्षतारां सितवामरश्च । त्वन्ना हरौज्येन्दुकरान्त्यमैव भ्रुवेषु
 च श्राद्धविधानमिष्टम्” ॥ सितवामर शुक्रवारम् ऋत्तं राशिः
 चर्यादयः श्रवणपुष्य श्रुगशिरो चस्तारवत्यनुराधा उत्तर-
 त्रितयरीहिष्णः । कृत्तपक्षे चैत्रवीदकश्राद्धकालस्तादोभयोः
 श्राद्धयोस्तन्वात् सिद्धिः ।

ज्योतिषे “रजोयुक्क्ष्मास्त्रुवाचो च रौद्राद्यपदगे रवौ ।
 तस्यां पाठी वीजत्रापो नाहिमौर्दुग्धपानतः ॥ ऋगशिरसि
 निवृत्ते रौद्रपाटेऽम्बुवाचो ऋतुमति खलु पृथ्वी वर्जयेत्सोऽग्न-
 हानि । यदि वर्षति कृपाणः क्षेत्रसामाद्य वीजं न भवति
 फलभागी शस्यचाण्डालपाकः” । रजोयुक्क्ष्मा ऋतुमतो
 पृथ्वी । मत्स्यसूत्रे “घरण्याऋतुमत्याश्च भूमिकर्म्ये तथैव च ।
 अन्तरागमने चैव विद्यां नैव पठेद्बुधः” ॥ ज्योतिषे “यस्मिन्
 धारे सहस्रांशुयत्काने मिद्युनश्चरेत् । अम्बुवाचो भवेन्नित्यं
 पुनस्तत् कालवारयोः” ॥ इदन्तु प्रायिकं सावकाशश्राद्धमधि-
 कृत्य महाभारते “नक्षत्रे न च कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।
 न प्रोष्ठपदयोः कार्ये तथानेवे च भारत ॥ दारुणेषु च सर्वेषु
 प्रत्यरी च विवर्जयेत् । ज्योतिषे याणि प्रीक्तानि तानि सर्वाणि

वर्जयेत्” ॥ प्रोष्ठपदा पूर्वभाद्रपदा दिनक्षत्रत्वाद्दिवचनम् आग्नेय क्लृप्तिका दारुणमुक्त ज्योतिषे । “दारुणश्चौरग रौद्रमैन्द्रं नैर्ऋतमेव च” । उरगमशेषां रौद्रमाद्री ऐन्द्र ज्येष्ठा नैर्ऋतं मूला । विष्णुधर्मोत्तरे च “नक्षत्राणि तथैवात्र दारुणोग्राणि वर्जयेत्” । तत्रोपनक्षत्राणि पूर्वात्रयमघाभरण्य ।

नवान्न आहकालश्च ज्योतिषे । “सूर्यो चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे त्रिजन्मान्विते नन्दामन्द महीजकाव्यादिवसे पोषे मधो कार्तिके । भेषुग्राहिशिवेषु विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे आह भोजनक नवान्नविहित पुत्रार्थनाशप्रदम् । “ज्येष्ठाशेषाहगे सूर्यो ऽभृगनेत्रा निशात्मके । नवान्नैर्भोजन आह जन्म चन्द्रे तिथौ न च” ॥ सूर्यो चैव विशाखगे मार्गशोषस्य विंशति दण्डाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते स्मरतिथौ त्रयोदश्यां पापे पञ्चमतारात्रये । उपनक्षत्र पूर्वात्रय मघाभरण्यः अहिरश्लेषा शिव आद्री । भोजराजः “ब्रह्मा विष्णु हृहस्पती शशधरो मार्त्तण्ड पोष्णादितौ मैत्रे चित्रविशाखवायु धनमे मूलाश्चि वज्रा तथा । शक्रे वारुण ऋचके शुभदिने आहं नव शस्यते । नन्दाभार्गव भूमिजेषु न भवेत् आहं नवान्नाह्वयम्” ॥ ब्रह्मादयः रोहिणी यवणापुष्यनृगशिरोरुद्रा रेवती पुनवस्त्रनुराधा चित्रा विशाखा स्वाति धनिष्ठा मूलाश्विनी क्लृप्तिका ज्येष्ठा शतभिषा । नवान्नयाधे मूला क्लृप्तिका ज्येष्ठा विधानात्तच्छेषमक्षणप्राप्तेः “अश्लेषा क्लृप्तिका ज्येष्ठा मूलाजपटकेषु च । भृगुभोमदिने रिक्ते तिथौ नाद्यान्नबोदन” इति आहशेषाभोजिमात्रपरम् । अजपट पूर्वभाद्रपदा ।

चन्द्रताराद्यशुभो प्रतीकारमाह देवलः । ‘कर्म कुर्यात् फलावाप्त्यै चन्द्रादि शोभने बुधः । सुस्यकाले त्विट मयं नार्त्तः कालमपेक्षते ॥ चन्द्रे च शङ्कं लवणश्च तारे तिथावभद्रे सिततण्डुलाय । धान्यश्च दद्यात् करणधंधारं योर्गं तिलान् हेममण्डिषु लग्ने” ॥ तारे जन्मविपत् पापकष्टे । ऋधमाविहितनक्षत्रम् । राजमार्त्तण्डे ताराभेदाह्वयणपरिमाणमाह “एकत्रि पञ्च सप्त द्विजाय दद्यात् पलाणि लवणस्य क्षमगा जन्मविपत् प्रत्यरिमरणाय तारासु । पलन्तु भौतिकैर्मानैः

साष्टरत्तिहिमापकम् । तोलकचितय ज्ञेय ज्योतिर्ज्ञेयः स्मृति
सम्मतम्" वामनपुराणञ्च "विष्टयो व्यतिपातश्च येऽन्ये दुर्नीति-
सम्भवाः । ते नाम स्मरणाद्विष्णोर्नामं यान्ति महात्मनः" ॥
विष्णुधर्मोत्तरे "सर्वाशुभाना परिमोक्षकारि संपूजन देववरस्य
धिष्णो" इति ब्रह्मपुराणे "प्राञ्चोयाद्दधिसयुक्तं नव विप्राभि-
मन्त्रितम्" । अभिमन्त्रित मन्त्रानादेशे गायत्रीति वचनात्
गायत्रेति । स्मृतिः "गृह्योत्वा ब्राह्मणानुज्ञा सदधिप्राथये-
च्चवम्" ।

अथ भोष्माष्टमी । भविष्योत्तरे "शुक्लाष्टम्यान्तु माघस्य
दद्याद्भोष्माय यो जनम् । सवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव
नश्यति" ॥ धवलहृतास्मृतिः । "अष्टम्यान्तु मिते पक्षे भोष्माय
मृत्तिलोदकम् । अत्र च विधिवद्दद्यात् सर्वे वर्णा द्विजातयः" ॥
सर्वे वर्णा इत्युपादानात् ब्राह्मणशूद्रयोरप्यधिकारः । द्विजातय
इति सम्बोधनम् । "ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां यः करत्यौर्ध्वं देहि-
कम् । तद्वर्णत्वमसौ याति इहलोकं परत्र च" इति मरीचि-
वचनन्तु भौष्मकृत्येतरपरम् । तथा च स्मृतिः "ब्राह्मणाद्यास्तु
ये वर्णा दद्याद्भोष्माय नो जनम् । सवत्सरकृतं तेषां पुण्यं
नश्यति सत्तम" ॥ अमवर्णजनदाननिषेधस्तु प्रकरणादपि
भावादि विषय इति शोदत्तः । अत्र तर्पणमन्त्र "वैद्यान्न-
पद्यगोवाय माकृति प्रवराय च । अपुवाय ददाम्येतत् मलिल
भोष्ममणे" इति "भोष्मं शान्तनवो वीर सत्यवादी जिते-
न्द्रियः । आभिरद्विवराप्रोतु पुत्रपोषोचिता क्रिया" इत्या-
ग्रभा मन्त्रः । पुत्रपोषोचितामित्यभिधानात् पिष्टकर्मरौत्या
ब्राह्मण पिष्टतर्पणानन्तरं च त्रियादिकस्तु तत्पूर्वं तर्पयेत् इति
सवत्सरप्रदोपादयः । अत्र योज वर्णज्येष्ठम् ।

अथ अमाकाष्टमी । स्कान्दे "मौने मधौ शुक्लपक्षे अशो-
काभ्यां तथाष्टमीम् । पिवेदशोककनिकां चायासौहित्य-
वार्णिणि" ॥ अमाकाभ्यामित्युपादानात्तियिमात्रेऽपि तत्पानं
फलन्तु मन्त्रनिष्ठात् शोकरहितत्वमयगन्तव्यं कौटिल्य-
वार्णिणि ब्रह्मपुत्राभ्यां नदजने । पुनर्वसुयोगे तु फला-
धिदामाद् निद्रगरुडपुराणयोः । "अशोककनिकायाष्टो

ये पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकम-
 धाप्नुयुः ॥ पानमन्त्रस्तु । “त्वामशोक हरामौष्टमधुमास-
 समुद्भव । पिबामि शोकसन्तमो मामशोकं सदा कुरु” ॥
 स्त्रोशूद्रकर्तृकपानेऽपि प्रागुक्तयुक्तेः स्वयं मन्त्रः पठनीयः । स्त्री-
 पक्षे उधोऽपि नास्ति विवृतमेकादशैतत्त्वे । अशोकपानन्तु
 पञ्चमार्हप्रहरव्यापिन्यामष्टम्यां भ्रातृद्वितीयोक्तवत् । “पुनर्वसौ
 वृषे लग्ने चैत्रे मासि सिताष्टमौम् । लोहित्यविरजे स्यायात्
 सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ पृथिव्यां यानि तौर्यानि सरितः सागरा-
 दयः । सर्वे लोहित्यमायान्ति चैत्रे मासि सिताष्टमौम् ॥
 ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन । अमोघागर्भसंभूत
 पापं लोहित्य मे हर” इति स्नानमन्त्रः ॥ कालिकापुराणे
 “चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतन्द्रियः । स्यायाल्लोहि-
 त्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥ चैत्रन्तु सकलं मासं
 शुचिः प्रयतमानसः । लोहित्ययोये यः स्यायात् स कैवल्यम-
 धाप्नुयात् ॥ लोहितात्तरसो जातो लोहित्याख्यस्ततोऽभवत्” ।
 स्रोतोमात्रे विष्णुः “पुनर्वसु बुधोपेतां चैत्रे मासि सिताष्टमौम् ।
 स्रोतःसु विधिवत् स्रात्वा वाजपेय फलं लभेत्” ॥

अथ नवमी । साचाष्टमौद्युता याद्या युग्मात् भविष्ये
 “मासैद्यतुर्भिर्यत्पुण्यं विधिना पूज्यं चण्डिकाम् । तत् फलं
 लभते वीर ! नवम्यां कार्तिकस्य च” ॥ तथा “नवम्यां नव-
 वर्षाणि राजन् पिष्टाशनी भवेत् । तस्य तुष्टा भयेद्गौरी सर्व-
 कामप्रदा शुभा” ॥ अद्येत्यादि नवम्यां तिथावारभ्य नव-
 वर्षाणि यावत् प्रति शुक्ल नवम्यां पिष्टेतर भोजनं निवृत्ति
 व्रतमिति सद्ब्रह्मण्ये विशेषः । सर्वकामप्रदा गौरीतोयः फलं
 भविष्ये “माघे मासि तु या शुक्ला नवमी लोकपूजिता । महा-
 नन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी नृणाम् ॥ स्नानं दानं तपो-
 होमोदेवार्चनसुषोषणम् । सर्वं तदद्यं यत्ति यदस्यां क्रियते
 नरेः” ॥

अथ श्रीरामनवमी । अगस्त्य संदितायाम् । चैत्रे मासि
 नवम्यान्तु जातो रामः स्वयं हरिः । पुनर्वसूचसंयुक्ता सा
 तिथिः सर्वकामदा ॥ पुनर्वसूच संयोगः स्वर्गोऽपि यदि

लभ्यते । चैत्रशुक्ल नवम्यान्तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥ श्रीराम-
 नवमौ प्रोक्ता कोटिसूर्ये ग्रहाधिका । तस्मिन् दिने महा-
 पुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः ॥ यत्किञ्चित् क्रियते कर्म तद्भ-
 वत्तयकारकम् । उपोषणं ज्ञागरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ॥
 तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिसभोयुस्मिन् ॥ चैत्रपदं
 चान्द्रपरम् । “भ्रं पूपणि संप्राप्ते लग्ने च कर्कटाद्भवे ।
 श्राविरामोत् सकनया कौशल्यायां परः पुमान्” ॥ अत्र मेपस्य
 सूर्ये चान्द्र चैत्रस्यैव सम्भवात्तिथिकृतत्वाच्च । तथा ‘तस्मिन्
 दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः । जपेदेकान्त शमीनो
 यावत् प्याद्दशमौ टिनम् ॥ तेनैव म्यात् पुत्रशय्या दशम्यां
 भोजयेद्दिजान् । भक्ष्यभोज्यैर्बहुविधैर्भक्त्या दद्याच्च टचिणाम् ॥
 छतकृत्वी भवेत्तेन सद्यो रामः प्रमोदति” । तथा “चैत्र शुक्ला
 तु नवमौ पुनर्वसु युता यद्वि । सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्य-
 तया भवेत् ॥ नवमौ चाष्टमौ विद्या त्याज्या विष्णुपरायणैः ।
 उपोषणं नमस्यान्तु दशम्यामेव पारणम्” ॥ एतद्वचनद्वयं
 कालमाधवीयेऽपि किन्तु महापुण्यत्वत्र महाफलमिति पाठः ।
 शब्देति व्यवणात् सर्वत्र श्रद्धाया श्रद्धादरी नषिदायामिति अत-
 एषाष्टमोविद्या नवमौ मनस्येवापि नोपोष्येति माधवाचार्यः ।
 सैव तादृशेष न तु विद्या । यदा तु परदिने एकादश्यां दशमौ
 पारणयोग्या तदा दशमौ युक्ता नवम्युपोष्या वैष्णवैर्विष्णुपरा-
 यणैरिति व्यवणात् अथैष्णवैस्तु अष्टमोविद्यैव श्रद्धा यदा तु
 पूर्वदिने अष्टमोविद्या नवमौ परत्र दशमौ युता नवमौ एका-
 दशी दिने च दशमौ न पारणयोग्या तदा नक्षत्रयोगायोगी-
 ऽष्टमोविद्यैव श्रद्धा परदिने दशम्यामेव पारणमिति निय-
 मात् । तथा च रामार्चनचन्द्रिकायां दशम्यादिषु वृद्धियेत्
 त्याज्या विद्यैव वैष्णवैः । ‘तदन्येषान्तु सर्वेषां व्रतं तत्रैव
 तिथितम् । दशम्यामेव जपेन दशमौ नैव नहुयेत् ॥ तिथि-
 त्वैषं विचार्य नवमौव्रतमाचरेत्’ इति कारिकाभ्यामगमस्य
 मन्दिताद्याग्यानम् । धत्तुतन्तु दशमौपारणमत्वे सर्वैरेवाष्टमौ
 विद्या नोपोष्या विष्णुपरायणैरिति तु विष्णुपरायणत्वेन भवि-
 तव्यमित्युपदेश परं न तु कर्त्तव्यविशेषणम् । अगमस्यैनापैष्ण-

वस्य विद्वीपवासानुपदेशात् । कर्तृभेदे विधिद्वय कल्पनापत्तेश्च
अतएव माधवाचार्येण सामान्यत एव विद्वा निषिद्धा ।

अगस्त्यसंहितायामस्य नित्यत्वमाह “प्राप्ते श्रीरामनवमी
दिने मर्त्यो विमूढधी । उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु
पच्यते ॥ यस्तु रामनवम्यान्तु भुङ्क्ते मोडादिमूढधी । कुम्भी
पाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः ” ॥ अत्र मर्त्य इत्युपादानात्
नरमात्रस्याधिकारः । एवञ्च “कुर्याद्रामनवम्यां य उपोषणं
मतन्द्रितः । मातुर्गर्भमवाप्नोति नैव रामो भवेत् स्वयम् ॥
तस्मात् सर्वात्मना सर्वे कृत्वैव नवमोद्व्रतम् । सुच्यन्ते पातकै
सर्वैर्यान्ति ब्रह्म सनातनम् ” ॥ इति फलकौर्त्तन प्रागुक्तसयोग
पृथक्त्वन्वायात् सिद्धम् अगस्त्यसंहिताया “शान्प्राम
शिनायाञ्च तुनचोदनकल्पिना । पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटि
कोटिगुणाधिका ” ॥ तत्रानुष्ठानमगस्त्यसंहितात सच्चिष्य
निश्च्यते । कृतप्रातः स्नानादि “उपोष्य नवमीन्वद्य ग्रामेष्वष्टसु
राघवः । तेन प्रीतो भवत्व भो । ससाराक्षादि मा हरः ” ॥
इति निवेद्य । “कोमलाङ्ग विशालाक्षमिन्द्रनोक्तसमप्रथम् ।
दक्षिणाश्रे दशरथ पुत्रावेष्टनतत्परम् ॥ पृष्ठतो लक्षणं देव
सच्छब्द कृतकप्रथमं पाश्व भरतशत्रुघ्नौ तान्ब्रह्मन्तराघुभौ ।
“अग्रे व्यग्र हनुमन्त रामानुग्रहकाङ्क्षिणम् ” ॥ एव ध्यात्वा
श्रीरामपूजयेत् । स्नानमन्त्रस्तु ‘इन्द्राग्निश्च यमश्चैव नैर्ऋतो
वरुणोऽनिलः । कुबेर ईशो ब्रह्माऽऽदिकपाला स्नापयन्तु ते’ ॥
अधिरनन्त कौशल्या पूजयेत् । मन्त्रस्तु “रामस्य जननी चासि
राममयमिदं जगत् । अतस्त्वा पूजयिष्यामि लोकमात नमोऽस्तु
ते’ ॥ तथा “नमो दशरथायेति पूजयेत् पितरं ततः । ततो
ऽनुज्ञाप्य देवेश परिवारान् समर्चयेत् । पूर्वपटकोण कोणेषु
हृदयादीनि च क्रमात् ” ॥ हृदयादीनि यथा रा हृदयाय
नमः रौ शिरसे स्वाहा रू शिखायै वषट् रै कवचाय हु रौ
नेत्राभ्यां धौपट र अस्त्राय फट् इति । तथा ‘हनुमन्तं सुसु
श्रीव भरतं सविभीषणम् । लक्ष्मणाद्दशरथं जाम्बवन्तं
दनादियु ॥ धूम्रं जयन्तं विजयं सुराद्द्र राश्वर्हनम् अकोप
धूम्रपालाद्दं नन्तं दलमध्यतः । दलाश्रे लोकापालाय तद

स्त्राणि तदपतः” ॥ लोकापाला इन्द्रादयो दश तदस्त्राणि वज्र-
शक्ति दण्ड खड्गपाश अद्भुतगदा शूल चक्र पद्मानि । मध्याह्ने
जन्म भावयेत् । “उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरो सेन्दो नवम्यान्तिथौ
रुग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूषणि । निर्दम्बुं
निखिलाः पलाशममिधो मध्यादयोध्वारणेराविर्भूत मभूदपूर्व-
विभवं यत्किञ्चिदेकं महः” ॥ पलाशा राक्षसाः “मत्त्वैव
वाटयेद्वाद्यानघ्यं दद्यात्तज्जगत्पतेः । फलपुष्पाभ्युत्सर्गं गृह्णीत्वा
शङ्खमुत्तमम् । अशोकरत्नकुसुमेर्युक्तञ्च तुलसौदनेः” ॥ मन्त्रस्तु
“दशाननवधाद्याय धर्मसंस्थापनाय च । दानवाना विनाशाय
दैत्याणां निधनाय च ॥ परित्राणाय साधनां रामो जातः
स्वयं हरिः । गृह्णाण्यं मया दत्त भ्रातृभिः सहितो मम ॥
पुष्पाञ्जलि पुनर्दत्त्वा यामयामेष्वतन्द्रितः । पूजयेद्विधिवद्भक्त्या
दिवारात्रं नयेद्बुधः” ॥

तदयं मन्त्रैः । शुद्धायां नक्षत्रयुक्तायां विवाटाभावः विहा-
यान्तु एकादशदिने दशमीपारणयोग्या न चेत् तदा नक्षत्र-
योगायोगेऽपि अष्टमीविहायां पारणयोग्या चेत् तदा अष्टमी
विहां त्वक्ता परेऽहनि उपवासः ।

अथ दशमी । सा च शुक्ला एकादश्या कृष्णा तु नवम्या-
युता याज्ञा । यथा अङ्गिराः “सम्पूर्णा दशमी कार्या पूर्वया
परयाथवा । युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतोमुखी” ॥
यथा सम्पूर्णा दीपरहिता तथा विहापीति विकल्पे व्यवस्था-
पयति विष्णुधर्मोत्तरीयं “शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो
रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः” । ब्रह्म-
पुराणब्रह्मवैवर्तयोः । “व्येष्टस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता ।
तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥ यां काञ्चित्
सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भस्त्रिभोदकम् । सुच्यते दशभिः पापैः
सुमहापातकोपमैः” ॥ अत्र केवलदशम्यां नदीमात्रे दर्भ-
करणकतिनतर्पणाद्भक्तानाद्दशविधपापघ्नयः फलम् एवं
दानादपि वस्तुतस्तु वध्यमाणभविष्ये जाह्नवीपदत्रयवणात्
हेतुमद्दिग्दम्भसाज । ब्रह्मवैवर्तेऽपि सरित्पदं जाह्नवीपरम्
अन्यथा नानारिधिः सात् । यां काञ्चिदिति तु जाह्नवी-

स्वावकम अन्यथा कुल्यास्नानेऽपि दशविधपापक्षयः स्यात् मन्त्र-
लिङ्गे जाङ्गवोपदश्रवणाच्च । गङ्गामधिकृत्य ब्राह्मणे “शुक्ल-
पक्षस्य दशमो ज्येष्ठे मासि द्विजोत्तम । हरते दश पापानि
तस्माद्दशहरा स्मृता” ॥ अत्र केवलदशम्या दशविधपापक्षयः
फलम् । भविष्ये “ज्येष्ठशुक्लदशम्यान्तु हस्तयोगेन जाङ्गवी ।
हरते दशपापानि तस्माद्दशहराच्यते” ॥ दशपापानोति दश-
जन्मकृतपापानोति विशेषणोयमाह पराशरभाष्ये यमः ।
“ज्येष्ठे मासि मिते पक्षे दशम्या हस्तयोगतः । दशजन्मा-
ऽवहा गङ्गा दशपापहरा स्मृता” ॥ अत्र दशजन्म कृतदशविध-
पापक्षयः फलम् । अत्र “प्राप्ते कर्मणि नानैको विधातुं
शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधोयन्ते बहुवोऽव्येकयत्नतः” इति
न्यायेन हस्तानक्षत्र गङ्गारूपगुणद्वयविशिष्ट दशमौ विधे-
र्यस्मिन्नहनि तस्माभस्तत्र स्नानम् उभयदिने तु तज्जामे परदिने
एव अत्रापि पूर्वदिने बह्यमाणकुम्भवारन्नाभे तत्रापि स्नानं
वारस्थोभयद्वान्नाभात् । ततश्च पूर्वदिने तथाविधस्नान कृत्वा
परदिने केवल दशम्यामपि दशविधपापक्षयकार्मेन स्नातव्यम् ।
गङ्गः “ज्येष्ठे मासि चित्तिसुतादिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्ते
शैलान्निरगमदिय जाङ्गवी मर्त्यलोकम् । पापान्यस्यां हरति
च तिथो सा दशेत्याहुरार्याः पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजि-
मेधायुतस्य” ॥ भौम हस्तायुक्तदशम्यां गङ्गास्नानाद्दशविध-
पापक्षय शतगुण वाजिमेधायुतजन्य पुण्य समपुण्य फलम् ।
राजमार्त्तण्डे वाल्मीकिः । “अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवा-
विधानतः । परदारोपमेवा च कार्याक विविधं स्मृतम् ॥
पारुष्यमनृतश्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वगः । समग्र्यन्धप्रनापय
वाङ्मय स्याच्चतुर्विधम् ॥ परद्रव्येष्वभिध्यान मनमानिष्ट-
चिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च विविध कर्म मानसम् ॥ एतानि
दश पापानि प्रशमं यान्तु जाङ्गवि ! । स्नातस्य मम ते देवि !
जले विष्णुपदाङ्गवे ॥ विष्णुपादार्घ्यमभ्युते गङ्गे त्रिपद्य-
गामिनि । धर्मद्रवोति विद्याते पाप मे हर जाङ्गवि !” ॥ अथ
मन्त्रलिङ्गेन प्रणवपूर्वकार्येतरानि सामान्यस्नानमन्त्रान्ते मज्जन-
स्यादौ पादार्घ्यानि “सागन्तु जानामन्तेऽर्भान्निपेगः” इति न्यायात्

“मन्वान्ते कर्मसन्निपात” इति न्यायात् “मन्वान्ते कर्मा-
 दोनि सन्निपातयेत्” इत्यापस्तम्बीयाञ्च । हिमादेशुन्यादि-
 भेदमाह कामधेनो देवस्य । “कायक्लेश मनोदुःखं वधो वा
 प्राणिना पुनः । यः प्रवर्त्तयति हेपात् सा हिंसति समासतः ।
 यन्नाथं ब्राह्मणेर्बध्ना प्रगम्या सृगपक्षिणः । भृत्यानाञ्चैव
 हृत्पथमगम्यो ह्याचरत् पुरा” ॥ तथा “परुषवचनमपवाद
 पैशुन्यमनृत वृथालापा निहुरवचनमिति वाङ्मयानि पटः ।
 परेषां देशजाति कुलविद्याशिल्परूपवृत्ताचारपरिच्छेद
 शरीरकर्मजोविना प्रत्वक्षदोषवचनपरुषमः ॥ यद्यन्यत्
 क्रोधमन्तापव्रामसजननवचः । परुषतश्च विज्ञेय यद्यन्यश्च
 तथाविधम् ॥ चक्षुष्मिति कुप्ताच्च चण्डालब्राह्मणिति च ।
 प्रशमानिन्दनहेपात् परुषान्नविशिष्यते” ॥ तेषामिव परुष
 वचनानां परीक्षमुद्राहरणमपवादः । गुरुनृपतिबन्धुभ्राष्ट-
 मित्रसकाशे अर्थोपघातार्थं दोषोपाख्यानपैशुन्यम् । अनृतं
 द्विविधमसत्यमसवाद्येति । “देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थं परि-
 कल्पनात् । नर्महासप्रसङ्गाच्च भाषणव्यर्थभाषणम् ॥ गुह्या-
 ङ्गामिध्यमज्ञानावचननिहुरविदुः । यदन्यदावधो नोच
 स्त्रोपुसोर्मिथुनाश्रयम् ॥ इत्येव पट्टधिकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य
 भाषणात् । इह वा मुत्र वा क्रूरमनस्य प्रतिपद्यते” ॥ प्रशमा-
 निन्दनप्रशमया निन्दनम् अत्र चतुर्विधं पञ्चविधयोरविरोधः ।
 समक्षत्वासमक्षत्वभेदानादरणेन पारुष्यापवादयोरैक्यात् नि-
 हुरस्य परुषान्तर्भावोऽत्र । असम्बन्धप्रलापव्यर्थभाषणयोः पट्ट्या-
 यत्वात् नार्थान्तरत्वम् । अभिधानमपहरणार्थमिति शेषः ।
 वितथे असत्यभूते बन्तुनि अभिनिवेशेन पुनः महत्त्वम् । स्रुति
 तत्त्वे महादेवी सृष्टिस्थित्यन्तकारिणीम् । नत्वा वदति तत्
 पूजाकालेन शिरधुनन्दनम् ।

अथ दुर्गास्तव । मार्कण्डेयपुराणे “शरत्काले महापूजा
 क्रियते या च वार्षिकी” इति यथा “सृताहनि तु कर्त्तव्य
 प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिमवत्सरश्चैव पाद्यमकादशोऽहनि”
 इति याज्ञवल्क्यप्रवचने आह्वयं प्रति सवत्सरकर्त्तव्यत्वं श्रुते
 यथा वा “प्रति सवत्सरमाश्रयणेषु कुर्यात्” इति प्रति

सवत्सरकर्त्तव्यत्व श्रुते सावत्सरिक विशेषण प्रतीयते तथात्राप्येति वार्षिकीति श्रवणात् “प्रति सवत्सरं कुर्यात् स्थापनञ्च विसर्जनम्” इत्यत्र प्रति सवत्सर श्रुते प्रागुक्त शरत्काल इति श्रुतेश्च वर्षशरदोर्निमित्तत्वेन वार्षिकशरत्कालीनेति दुर्गापूजाया विशेषण प्रतीयते । ततश्च वार्षिकशरत्कालीनदुर्गापूजा एकवचनान्तनिर्देशात्तत्त्वत्पोक्त नानादिनसाध्याप्येकैव प्रतीयते । “शारदीया महापूजा चतु कर्ममयी शुभा । ता तिथि त्रयमासाद्य कुर्याद्भक्त्या विधानत ” इति लिङ्गपुराणीये चतु कर्ममयोत्यनेन चतुरवयवकत्वेन अभिधानात् स्तूपनपूजन बलिदान होमरूपा वक्ष्यमाणयुक्तेश्च । सा च प्रतिवर्षकर्त्तव्या दुर्गाया इत्युपक्रम्य “द्विशरीरे चरेचैव लग्ने केन्द्रगते रदौ । वर्षे वर्षे विधातव्य स्थापनञ्च विसर्जनम्” इति देवीपुराण-वचने वीष्णुश्रुते अत्र द्विशरीरे कन्याया चरे तुलाया केन्द्र-गते लग्नगते रदौ अन्यद्विशरीरादे पूर्वाह्णेऽमम्भवात् “सवत्सर-व्यतीते तु पुनरागमनाय च” इति मन्त्रलिङ्गाच्च । सा पूजा नित्या यौष्ठाश्रुते अक्षरणि प्रत्युपायश्रुतेश्च । यथा शारदीया महापूजामधिष्ठत्य कामिकापुराण “यो मोहादयवालस्याद्देवो दुर्गां मद्योत्सवे । न पूजयति टग्नाद्वा हेपाद्वाप्यथ भैरव ॥ क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान्निहन्ति वै” । विधिसमभिव्याहृत फलश्रुते कात्याय च । यथा तत्रैव “हृत्वेव परमामा पुनिर्वृति त्रिदिवीरुस । एवमन्यैरपि सटा देव्या कार्ये प्रपूजनम् ॥ विभूति मतुना लब्धु चतुर्वर्गप्रदायिकाम्” । पूजये दित्याधिष्ठत्य भविष्योत्तरेऽपि “भवानीतुष्टये पार्थ सवत्सर सुखाय च । भूतप्रेत पिशाचाना नाशार्थञ्चोत्सवाय च” ॥ देवीपुराण ‘तुष्टाया नृपदुर्गाया निमिषार्हेन यत् फलम् । न तद्वक्तु मद्देशोऽपि शक्नो वर्षगतेरपि” ॥ एवञ्चातुल विभूत्यादिर्मनित वा भवानोप्रोतिर्वा तत्तत् कस्योक्त वा फल निर्देश्यमिति । एवञ्च तत्तत्कल्पकरणे तत्तत्तिथि पूजाया द्रव्यदानादिषु यत्तदन्तर्गतं फल तत्तत्प्राणीय द्रव्यदानवदानुपद्रिकम् अतो न तत्र काम्याभिन्नापापेक्षा बलिघाते तु “ततो देवी समुद्दिश्य काममुद्दिश्यचात्मनः” । इति कामिका-

प्रत्यहमिति वार्षिकं शरत्कालीनं दुर्गामहापूजनमिति च यथास्थानं वाक्ये प्रयोष्यं अन्यथा संकल्पकालीनं तिथेरन्यदिनेऽसम्भवात्तदन्वयानुपपत्तेरिति सुधीभिर्भाव्यम् ।

एवञ्च तत्रैव वक्ष्यमाणतत्तद्वचनात् कृष्णानवभ्यादि प्रतिपदादि षष्ठादि सप्तम्यादि महाष्टम्यादि केवलं महाष्टमौ केवलं महानवमौ पूजारूपाः कल्पा उच्येयाः । तदगन्तरमशौचमपि न प्रतिबन्धकम् । “व्रतयज्ञ विवाहेषु याज्ञे होमेऽर्चने जपे । आरभ्ये सूतकं न स्यादनारभ्ये तु सूतकम् ॥ आरभ्यो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतजापयोः । नाष्टौश्राद्धं विवाहादौ याज्ञे पाकपरिक्रिया निमन्त्रणन्तु वा याज्ञे आरभ्यः स्यादिति श्रुतिः” इति राघवभट्टवृत्तविष्णुवचनात् पाकपरिक्रियेति साग्नेदर्शश्राद्धविषयं तत्र तस्य तदुद्धरणस्य असाधारणाङ्गत्वात् । सकल्प उक्तो हारोतेन यथा “मनसा सकल्पयति वाचाभिलषति कर्मणा चोपपादयति” इति भविष्यपुराणेन च “सङ्कल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फलक्षाल्पाल्पकं तस्य धर्मस्याऽक्षयो भवेत्” ॥ ब्रह्मपुराणेनापि “आशास्य च शुभ कार्यमुद्दिश्य च मनोगतम्” । इत्यगस्त्यपूजने उक्तं मनोगतं शुभ फलम् आशास्य मनसा सङ्कल्प्य उद्दिश्य वाचा अभिलष्य कार्यं कर्मणा उपपाद्यम् । भविष्ये “शुक्तिशङ्खाग्निहस्तैश्च कांस्यरूप्यादिभिस्तथा । सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृगमयेन कदाचन ॥ गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् । दर्भत्रयं साप्रमूलं फलपुष्पतिक्षान्वितम् ॥ जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः । साधारणे चोत्तरास्य ऐशान्यां निक्षिपेज्जलम्” ॥ अत्र केवलहस्तनिषेधस्तु पात्रान्तरसङ्गावविषयशङ्कादिमाहचर्यादिकहस्तपरी वा । “गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः । उपवामन्तु गृह्णीयाद्यद्वा वार्येव धारयेत्” ॥ इति वराहपुराणदर्शनादिति । अथ व्रतत्वञ्च शारदीयपूजामुपक्रम्य “महाव्रतं महापुण्यं शङ्करायैरनुष्ठितम् । कर्त्तव्यं सुरराजैर्देवैर्भक्तिसमन्वितैः” ॥ इति देवीपुराणवचनात् । “व्रती प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये” इति भविष्यपुराणाच्च । दुर्गापूजाया व्रतत्वं व्यक्तं श्रीभागवते

“चेदहंविष्य भुञ्जाना कात्यायन्यर्चनघ्नतम्” । स्कान्दभविष्य-
पुराणयो “शारदो चण्डिकापूजा त्रिविधा परिगोयते ।
सात्त्विको राजसो चैव तामसो चेति ता शृणु ॥ सात्त्विको
जपघञ्जाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषै । साहास्य भगवत्याद्य पुरा
णादिषु कीर्तितम् ॥ पाठस्तस्य जप प्रोक्त पठेद्देवीमना
प्रिये । राजसो बन्दिदानेन नैवेद्यै सामिषैस्तथा ॥ सुरामासा
द्युपहारैर्जपघञ्जावर्चना तु या । विना मन्त्रैस्तामसो स्यात्
किरातानाञ्च समाता” ॥ शरत्कालौनदुर्गापूजाधिकारे भवि
ष्योत्तरोय “ब्राह्मणैश्च त्रिविधैर्वैश्वै शूद्रैरन्यैश्च सर्वकै । एव
नानाम्नेच्छगणै पूज्यते सर्वदस्युभि” ॥ देवीपुराण “स्वय
वाप्यन्यतो वाप पूजयेत् पूजयेत वा” । पूजयेत्त्यात्मनेपदा
हेतुनिजन्तता अत्र स्वय करणास्त्रामस्य अन्यदारा तद्यथा दञ्ज
“स्वय हाम फल यत्तु तदन्येन न जायते । ऋत्विक् पुत्रो
गुरुर्भाता भामिनेयाऽथ विटपति । एभिरेव दूत यत्तु तदुत
स्वयमव हि” ॥ विटपतिर्जामाता एवञ्च ऋत्विगादौतरत्र फल
न्यूनता । इयशीर्षपञ्चरात्रे “अर्चकस्य तपोधोमादर्चनस्याति
शायनात् । आभिरुष्याच्च विद्याना देव सात्त्विकसृच्छति” ॥
विद्याना प्रतिमानाम् । अत्राशौचादिशङ्कया बोधनादनात्
पूर्व शुचि तत्कालत्रोवित्तरूपाधिकाराभावेऽपि यद्वरणादिक
क्रियते तत्कालकाले तस्य नारदोक्त स्वय प्रवर्तनवत् प्रवर्तनाय
न तु तदानीं प्रतिनिधोयते । अथवा “निर्जिप्याग्नि स्वदारपु
परिकल्पार्चिज तथा । प्रवसेत् कार्यवान् । वपो वृथैव न
चिर क्वचित्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तवदत्रापि प्रतिनिधो
यते एवञ्च वरणं विनापि यदि क्वचित् स्वय प्रवर्तते तथापि
तत्कालसिद्धिर्दक्षिणा च तस्मै शुचिकाले दातव्येति । तथाच
विवादकल्पतरुत्राकरशान्तिदोषिकासु नारद “ऋत्विक् च
त्रिविधो दृष्ट पूर्वजुष्ट स्वय कृत । यदृच्छया च य कुर्या
दात्विन्य प्रीतिपूर्वकम्” ॥ यदृच्छया स्नेच्छया एतत् प्रपञ्चित
मुदितत्त्वे । अतएव शङ्खनिखिती “राज्ञा पुरोहितोऽमात्य
शहिस्तस्य तदायथा” नृपतीनामात्मप्रतिनिधोभूत पुरोहित
स्तेन नृपतेरयोचे पुरोहितस्याशौचाभावात् नृपते शान्तिक-

पौष्टिकं पुरोहितेन स्वीयशुद्धा कर्त्तव्यमिति चारुताप्रभृ-
तयः । पूजादिक्त्तु शुचिकाले तदर्थीपकल्पितद्रव्येण कर्त्तव्य
यथा यमः “पूर्वसङ्कल्पितार्थे वा तस्मिन्नाशोचमिष्यते” । ह्यत्य-
चिन्तामगौ । “विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्नरामृतमूर्तके । पूर्व-
महत्कृतं द्रव्यं दोगमानं न दूष्यति” ॥ स्वयं प्रवर्त्तमाना-
दृत्विगादेरनुज्ञया प्रवर्त्तनात् फलाधिष्यम् । तथा कूर्मपुराणम्
“ऋत्विक्पुत्रोऽथवा पत्नी शिष्यो वार्षि सङ्घोदरः । प्राथ्यानुज्ञा
विशेषेण जुहुयाद्वा यथाविधि” ॥

पुत्रं विशेषयति श्रुतिः “अन्वैः शतकृताहोमादेकः पुत्र-
कृतो वरः । पुत्रैः शतकृताहोमादेको ज्ञात्मकृतो वरः” ॥
संबन्धरप्रदोपे “माहात्म्यं भगवत्याद्य पुराणादिषु कीर्तितम् ।
पठेच्च शृणुयाद्वापि सर्वकाममसृद्धये” ॥ सर्वकाममसृद्धये तत्त-
दभिलषितमिदये । यत्र यद्यपि देवीमाहात्म्यपाठस्य “सकृत्-
कृते कृतः शास्त्रार्थः” इति न्यायात् सकृत्करणादेव तत्तत् फल-
सिद्धिर्जायते तथापि तत्फलवाङ्मुखाय पुनः पुनः पाठः
वेदादौ तथादर्शनात् तथाच ब्रह्मबधप्रायश्चित्ते मनुः “पठेद्वा
नियताचारस्त्रिवै वेदस्य मंडिताम् । प्रायश्चित्तेऽवशिष्टेऽपि
त्रिः पठेदधर्मपणम्” इति सस्वतीस्तवेऽपि “पञ्चदशेऽपि यो
भक्त्या त्रयोदशेकविंशतिम् । अविच्छेद पठेद्दोमान् ध्यात्वा
देवीं सरस्वतीम्” ॥ नन्दिकेश्वरपुराणीयेन्द्राक्षीस्तवेऽपि “शत-
मावर्त्तयेद् यस्तु मुच्यते व्याधिबन्धनात्” इति जैमिनिरपि
“फलस्य कर्मनिष्पत्तिस्तीषां लोकावत् परिमाणतः फलविशेषः
स्यात्” इति यथा लौकिककर्मणादोनां बाहुल्येन फलाधिक्यं
तथा वैदिकपाठादीनामपोत्यर्थः । “सङ्कल्पितं स्तोत्रपाठे
संख्यां कृत्वा पठेत् सुधोः” । इति वाराहोत्तन्त्राच्च इन्द्राक्षी-
स्तवसरस्वतीस्तववत् चण्डोपाठस्याहन्तो फलभूमादिव्यक्तम् ।
वाराहोत्तन्त्रे “चण्डोपाठफलं देवि ! शृणुष्व गदतां मम ।
एकाहृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥ सङ्कल्पपूर्वं
सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् । पाठाङ्गनिप्रदानाच्च मिहि-
माप्नोति मानवः ॥ उपसर्गांशान्त्यर्थं त्रिगृह्यत्तं पठेन्नरः ।
गृहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चाहत्तं वरानने ! ॥ सङ्गामये समुत्पद्ये

सभाहृत समुद्रयेत् । नवाहृताद्भयेच्छान्तिर्वाजपेयफल भवेत् ॥
 राजवश्यायभूत्वे च रुद्राहृतमुद्रोरयेत् । अर्काहृतात् काम्य
 सिद्धिर्वारहानिश्च जायते ॥ सन्वाहृत्या रिपुवश्याया स्त्रोव-
 ज्ञतामियात् । मोक्ष पञ्चदशाहृत्या श्रियमाप्नोति मानव ॥
 कनाहृत्या पुत्रपौत्रधनधान्यागम विद् ॥ राघो भोतिधिमो-
 क्षाय रिपारुह्याटनाय च ॥ कुर्वात् सप्तदशाहृत तयाष्टा-
 दशक प्रिये ॥ महाप्रविभोन्नाय विशाहृत पठेव सुधी ॥
 पञ्चविशावर्त्तनात् भवेद्दम्भविमोक्षणम् । मङ्गटे समनुप्राप्ते
 दुयिक्रिष्णामये तथा ॥ जातिध्वसे कनोच्छ दे प्रायुपो नाश-
 मागते । बग्निहो व्याधिहो धननाशे तथा जये ॥ तथैव
 विविधोत्पाते तथा चैवातिपातके । कुर्वाद् यत्रात् यताहृत
 तत सम्पद्यते शुभम् ॥ श्रियोवृद्ध यताहृत्या राज्यवृद्धिन्नुत्पा-
 धरा । मनसा चिन्तित देवि । सिद्धोदष्टोत्तराच्छतात् ॥
 शताश्रमेधयज्ञाना फलमाप्नोति सुवते । सहस्रावर्त्तनाहृत्प्रो-
 रावृणोति स्वय स्थिरा ॥ भुक्ता मनोरथान् कामान् नरी
 मोक्षमवाप्नुयात् । यथाश्रमेध क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरि ॥
 स्त्रवानामपि सर्वेषा तथा सप्तशती स्तव । अथवा बहूनीत्तेन
 किमेतेन वरानने ॥ चण्ड्या यताहृतपाठात् सर्वा सिद्धयन्ति
 सिद्धय ॥ पठनश्रवणवत् पाठनश्रावणेऽपि कार्यं "प्रयोज-
 यिता अनुमन्ता कर्त्ता चेति सर्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो यो
 भूय चारभत तस्मिन् फले विशेष" इत्यापस्तेनापि प्रवृत्त-
 प्रायत्तकलक्षणप्रयोजकस्यापि फलश्रुते । अत्र पाठयित्थे श्राव-
 यित्थे इति प्रयोग । एव भारतादावपि अत्राविशेषात् सर्वेषा
 मेवाधिकारं विज्ञाना पाठश्रवणयो शूद्रस्य श्रवणंऽधिकार ।
 अत्र काम्येऽपि आत्तकर्मत्वन प्रतिनाशमश्रवात् यथायथ
 पठिष्याम श्रोस्यामि इति मङ्गल्य तै प्रतिनिधीयते । तथाच
 अधिकरणमालाकन्नाधवाचार्येऽहृतपराशरभाष्ये शाताशप ।
 "श्रीत कर्म स्वय कुर्वादन्याऽपि स्मार्त्तमाचरत् । अशक्तो
 श्रीतमप्यन्य कुर्वादाचारमन्तत" ॥ एतद्वचन काम्येऽपि
 प्रातर्नाशविधायक नित्यनैमित्तिकमात्रपरत्वे तु श्रीतस्मार्त्त
 भेदेनोपादान व्यय स्यात्तयोरविशेषादेव प्रतिनिधिलाभात् ।

अन्तं उपक्रमात् परतः । “कास्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्य-
नैमित्तिके हि सः । कास्येऽपक्रमादूर्ध्वं केचिदिच्छन्ति
सत्तमाः” ॥ इत्येकवाक्यत्वात् ततश्च स्मार्त्तं कास्य प्रतिनिधि-
नाप्यारभ्यते न तु श्रौतमिति स्थितम् ।

माहात्म्यादिपाठे तु नारायणाय नमः नाराय नमः
नरोत्तमाय नमः देव्यै सरस्वत्यै नमः व्यासाय नमः
इति नत्वा पाठ्यं “नारायण नमस्कृत्य नरश्चैव नरो-
त्तमम् । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्” इति
विधेः भागवतीयचतुस्तौ उदीरयेदित्यस्य स्वयं तद्योदीर-
यन्नन्यान् पौराणिकानुपशिष्यतीति श्रीधरस्वामिव्याख्यान-
मनुशासनविरुद्धञ्चैवेत्यत्र व्यासमिति भागवते पाठात् ।
अकारेण व्यासो लब्ध भागवते तु सरस्वतीञ्चैवेत्यत्र सरस्वती
व्यासमिति साक्षात्लिखितम् । जयपदार्थमाह ब्रह्मचारिकाण्डे
भविष्यपुराणम् “अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥ कार्ण्यं च पञ्चमो
वेदा यस्मिन्नाभारत स्मृतम्” ॥ कार्ण्यं कृष्णवैपायनप्रणीतं
“मौराय धर्मा राजेन्द्र । मानवोक्ता महोपते । जयेति नाम
एतेषां प्रवदन्ति मनोपिण ” ॥ जयत्यनेन ससारमिति जय-
स्तत्तदुग्रन्थः । एवञ्चार्यानवलीकनादाचारादादावेपः श्लोकः
पठ्यते । मत्स्यसूक्ते वाराहोत्तरे च । “जघ्ना च प्रणवञ्चादौ
स्तोत्रं वा सहिता पठेत् । अन्ते च प्रणव दद्यादित्युवाचादि-
पूरुष ॥ सर्वत्र पाठे विज्ञेयोऽन्यथा विफल भवेत् । शुद्धे-
नानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ॥ न कार्यासक्तमनसा कार्यं
स्तोत्रस्य वाचनम् । आधारे स्थापयित्वा च पुस्तकं प्रजपेत्
सुधी ॥ हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत् । स्वयञ्च
लिखितं यच्च कृतिना लिखितं न यत् ॥ अत्राह्मणेन लिखितं
तच्चापि विफलं भवेत् । ऋषिहृन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं
विचक्षणं ॥ स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवस्यासमाचरेत् । सक-
ल्पिते स्तोत्रपाठे संख्या कृत्वा पठेत् सुधीः ॥ अध्यायं प्राप्य
विरमेन्न तु मध्ये कदाचन । कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं
पठेन्नरः” ॥

तत्र च मार्कण्डेयपुराणोद्यदेवीमाहात्म्यपाठस्यादौ ऋषि-
 छन्दादिकं पठेत् तद्यथा प्रथमचरितस्य “ब्रह्मऋषिर्महा-
 कानौदेवता गायत्री छन्दो मन्दाग्रक्तो रक्तदन्तिकाषीजभग्नि-
 स्तत्त्वं महाकानौप्रौत्यर्थं जपे विनियोगः” । मध्यमचरितस्य ।
 “विष्णुऋषिर्महानक्ष्मोदेवता अनुष्टुप्छन्दः शाकम्भरीशक्ति-
 दुर्गाषीजं सूर्यस्तत्त्वं महानक्ष्मोप्रौत्यर्थं जपे विनियोगः” ।
 उत्तरचरितस्य “रुद्रऋषिः सरस्वतीदेवता उष्णिक्छन्दोभौमा-
 शक्तिर्भार्गीवीजं वायुस्तत्त्वं सरस्वतीप्रौत्यर्थं जपे विनियोगः”
 नैयतकान्तिककल्पतरी भविष्यपुराणम् “इतिहासपुराणानि
 श्रुत्वा भक्त्या विद्यां पते । मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्म इत्यादिभि-
 विभो ॥ ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्वयवर्णजमादरात् । श्रुत्वान्व-
 यणं जाद्राजन् वाचकाश्चरकं ब्रजेत्” ॥ तथा “देवार्चामग्रतः
 हत्वा ब्राह्मणानां विद्येपतः । श्रित्वाश्च शिथिलं कुर्याद्वाचकः
 कुरुनन्दन ॥ पुनर्वध्नोत तत्क्षेत्रं न मुक्त्वा धारयेत् क्वचित् ।
 द्विरण्यं रजतं गाय तथा कांस्योपदोहनाः ॥ दत्त्वा तु वाच-
 कायेह श्रुतम्याप्रानि तत्फलम्” । कांस्योपदोहनाः कांस्य-
 क्रोडाः “वाचकः पुजितो येन प्रसन्नास्तस्य देवता” । तथा
 “ज्ञात्वा पर्वसमाप्तिञ्च पूजयेत् वाचकं बुधः । आत्मानमपि
 विक्रीय य इच्छेत् सफलं हतम्” ॥ तथा “विस्मृतमद्भुतं शान्तं
 स्मृताक्षरपदं तथा । कनस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
 युध्यमानः मदा शुद्धो ग्रन्थार्थे हतस्त्रगो नृप । ब्राह्मणादिषु
 सर्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेन्नृप ॥ य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो
 ध्याम उच्यते” । तथा “सप्तस्वरसमायुक्तं कालेकाले विद्यां पते ।
 प्रदर्शयन्मान् सर्वान् वाचयेद्वाचको नृप” ॥ देवौपुराणे “इषे
 माय्यसितं पत्ते कन्याराशिगते रवौ । नवम्यां वीधयेद्देवो
 क्रोडाकौतुकमङ्गलैः ॥ व्येष्टानक्षत्रयुक्तायां पठरां विस्वाभि-
 मन्त्रणम् । सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेगनम् । पूर्व-
 पाटायुताष्टम्यां पूजा होमाद्युपोषणम् ॥ उत्तरणं नवम्यान्तु
 पत्रिभिः पूजयेत्स्थिवाम् । श्रवणेन दशम्यान्तु प्रणिपत्य विस्-
 र्जयेत्” ॥ पत्र नवम्यादिकल्प उक्तः । तथा “यावद्दुर्वायु-
 राकारं कर्तं वष्टिं गमिष्यथाः । तावच्च चष्टिका पूजा भवि-

यति सदा भुवि ॥ प्राहृट्काने विशिषेण आश्विने द्वाष्टमीपु
च । महाशब्दो नवम्यान्तु लोके ख्यातिं गमिष्यति” ॥ अनेन
महाष्टमी-महानवमीकल्पावुक्तौ । सङ्कल्पोऽपि तद्रूपेण । अत्र
कन्याराशिगते रवावित्वस्याभिधानं फलाधिक्यार्थं प्रायि-
काभिप्रायं वा न तु नियमार्थम् । तथात्वे सौराश्विने प्रति-
वर्षे कृष्णनवमीमारभ्य शुक्लदशमीं यावत् पूजाक्रमस्यानुप-
पत्तेः । अत्र कृष्णादित्वादिषु इत्यपि गौण आश्विनपरम् ।
अतएव कालकौमुद्यादिष्टतं “कर्किण्यर्कं हरौ सुप्ते शक्रध्वज-
क्रियाश्विने । तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनादंनम्” ॥
इति बोधयेदिति पष्ठ्यामिति शेषः । अत्रापि नवमीबोधनं
कन्यायामेव तथैव सम्भवात् तेन सिंहार्के कन्यार्के तुलार्के-
ऽप्याश्विनत्वेन वाक्यरचना महाष्टमी-महानवम्योरपि मास-
पक्षोत्तरेणः । मासपक्षतिथोनामिति वचनात् अमायास्या-
पौर्णमास्योः पक्षोत्तरेणवत् एतेन वाक्यादिवत् महा-
ष्टम्यादावपि विशिष्टविधित्वान्न मासाद्युत्तरेण इति निर-
स्तम् ।

अत्र कान्तिकापुराणे नवम्यां बोधनमष्टादशभुजायाः पष्ठ्यां
बोधनं दशभुजायाः विशिष्याभिधानात्तथैवेति वदन्ति तत्र
कान्तिकापुराणे एव कामाख्यापञ्चमूर्त्तिप्रकरणे “शरत्काले
पुरा यस्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः । शारदा मा समाख्याता
घीठे लोके च नामतः” ॥ इत्युपक्रम्य “रूपमस्याः पुरा प्रोक्तं
सिंहस्यं दशबाहुभिः” । तथा “रूपन्त्वेवं दशभुजं पूर्वोक्तन्तु
विचिन्तयेत्” । इति तथा “पञ्चाननं कासरश्च दैत्यस्ये
प्रपूजयेत्” । इत्यनेन सिंहमहिषयुक्ताया दशभुजाया अपि
नवम्यां बोधनमुक्तम् । अतएव नतैव “उग्रचण्डेति या मूर्त्ति-
र्भद्रकाली त्वहं पुनः । यया मूर्त्त्यां त्वां हनिष्ये सा दुर्गेति
प्रकीर्त्तिता ॥ एतासु मूर्त्तिषु सदा पादलग्नो नृणां सदा ।
पूज्यो भविष्यसि त्वं वै देवानामपि रक्षसाम्” ॥ इत्यनेन
कात्यायन्या दुर्गायाः पादलग्नत्वेन महिषासुरस्य पूज्यत्वं
पूर्वमुक्तम् । अतएवाष्टादशभुजायाः पादलग्नत्वं महिषासुरस्य
न सम्भवतीति तस्माद्दशभुजाया नवम्यां पष्ठ्यां वा बोधनमिति ।

अत्र शरत्कालबोधनीयत्वेन शरदापटव्युत्पत्तेस्तत्पदं ताल-
व्यादिसारं ददातीति व्युत्पत्तिस्तु कालानिकौ ।

एवं प्रतिवर्षकर्तव्यत्वाद्दार्ढ्यादि नक्षत्रालाभेऽपि पूजा
कार्या नक्षत्रयोगस्तु फलातिशयाय तथा च लिङ्गपुराणं
“मूलाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् । तथा तिथ्य-
न्तरेष्वेव मृत्तेषु तु फलोच्चयः” । देवस्यः “तिथिनक्षत्रयोर्धोमे
हयोरैवानुपालनम् । योगभावे तिथिर्याह्या देव्याः पूजन-
कर्मणि” । कृष्णनवम्यामार्द्रायोगोविधौ मन्त्रे च श्रूयते तथा च
लिङ्गपुराणम् । “कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाऽर्धमे दिवा ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवावस्तरैः” । चतुर्थवरणे गौत-
वादिब्रह्मिस्त्रैः इति कालिकापुराणे पाठः । “इषे मास्य-
मिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः । शौहृत्वे बोधयाभि त्वं
यावत् पूजां करोम्यहम् । ऐं रावणस्य वधार्थाय रामस्या-
नुग्रहाय च । अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा”
इति मन्त्रलिङ्गस्य । अकाल इति तु रावित्वेन दक्षिणायणस्य च
तथा च श्रुतिः । “तपस्तपस्यो शिशिराहृतुः । मधुस्य माघ-
वस्य वामन्तिकाहृतुः । शुक्रस्य शुचिस्य श्रैष्णाहृतुः । अथै-
तदुत्तरायणं देवानां दिनं नभाय नभस्यश्च वार्दिकाहृतुः इषश्च
ऊर्जस्य शरदाहृतुः । महास्य सहस्यश्च हेमन्तिकाहृतुः ।
अथैतदक्षिणायणं देवानां रात्रिः” इति एवञ्च “रात्राविव
महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा । तथैव च नराः कुर्युः प्रति-
संवत्सरं नृप” इति अप्याप्येतद्विषयम् । अतएव लिङ्गपुराणे
दिव्येत्युक्तम् । एवञ्च कालिकापुराणेऽपि बोधनी रात्राविति-
पटं देवता रात्रिपरम् । ततश्च पूर्वाह्णे नवम्यामार्द्रानक्षत्र-
युगाद्या बोधनं पूर्वाह्णे तरकाले आर्द्रानामे नवम्यामार्द्रमे दिवे-
त्यत्र दिशापदान्तत्रापि बोधनम् अन्यथा दिशापद व्यर्थं
स्यादिति । ज्योतिषार्णवे व्याजमुञ्जं वराहस्य “कन्यादिमौन-
पर्यन्तं यत्र संप्राप्यते शिवः । तत्र बोधः प्रकर्तव्यो दिव्या-
रात्रा गुह्यपटः” । शिव आर्द्रा एवद्यौभयदिने पूर्वाह्णे नवमौ-
नामे परवार्द्रानामे परत्र बोधनं न युग्मात् पूर्वव युग्मवाधक
पूर्वाहस्य वाधकनक्षत्रानुगोधात् दिवानक्षत्रालाभे तु पूर्वाह्ण एव

नमस्याम् उभयत्र पूर्वाह्णलाभे तु पूर्वदिने एव युग्मात् अत्र
 क्षेत्रननवस्या बोधनविधेर्नक्षत्रस्यापि गुणफलत्वाच्च । “माघे
 धा फाल्गुने वापि भवेद्दे माघसप्तमो । माकरोति च यत्
 प्रोक्तं तत् प्रायो वृत्तिदर्शनात्” इति मौरागसान्नाकरोति
 च वत् आर्द्रायोग इत्यस्य प्रायिकत्वेनाभिधानं प्रतीयते ।
 ततश्चादीरहितबोधने मन्वान्तरानुपदेशात्तदयुक्तमन्त्रः प्रणव-
 युक्तत्वेन प्रयुज्यते । “यन्मूलनश्चातिरिक्तञ्च यच्छिद्र यदयन्नियम ।
 यदमेध्वमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत् । तदोद्धारप्रयुक्तेन सर्व-
 श्चाविकलं भवेत्” । इति योगियाञ्जवल्क्यावचनात् ।

षष्ठ्यबोधनेऽप्येव नवम्यां बोधनासामर्थ्यं तु षष्ठ्यां सायं
 बोधनं यथा भविष्ये “षष्ठ्या विस्वतरौ बोध सायं सन्ध्यासु
 कारयेत्” मन्व्योक्ता वराहमिहिरेण । “अर्द्धास्तमयात्
 सन्ध्या व्यक्तौभूता न तारका यावत्” । षष्ठ्यां बोधने तु
 प्रागुक्तं “ऐं रावणस्य वधार्थाय” इति “अहमप्याश्विने षष्ठ्यां
 मायाङ्गे बोधयाम्यतः” इति च पठेत् ।

अत्र बोधनामन्त्रणयोः पृथक्त्वं तत्प्रकाशकमन्त्र-
 भेदात् अत्र बोधनमन्त्रावुक्त्वावेव आमन्त्रणमन्त्रौ तु “मेरुमन्दर-
 कैलासहिमवच्छिखरे गिरौ” । इत्यादि प्रागुक्तं देवोपुराणे
 नवमौषष्ठ्योर्बोधनामन्त्रणयोः पृथक्त्वाभिधानाच्च । ततश्च
 षष्ठ्यासुभयकरणेऽपि पञ्चमैश्वर्यं पूर्वदिने सायं षष्ठ्यलाभे
 एकदेवोभयकरणम् । यदा तु पूर्वदिने सायं षष्ठ्यलाभः न
 परदिने सायं षष्ठ्यलाभः तदा पूर्वद्युर्बोधनं परदिने सायमा-
 मन्त्रणम् । यदा तु उभयदिने सायं षष्ठ्यलाभस्तदा परदिने
 पूर्वाह्णे षष्ठ्या बोधनं “बोधयेद्विस्वशाखायां षष्ठ्यां देवीं
 फलेषु च । सप्तम्यां विस्वशाखा तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ॥
 पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् । जागरञ्च स्वयं
 कुर्याद्वलिदानं महानिधि ॥ प्रभूतबलिदानञ्च नवम्या विधि-
 वञ्चरेत् । ध्यायेद्दशभुजां देवीं दुर्गामन्त्रेण पूजयेत् ॥ विस्-
 र्वनं दशम्यान्तु कुर्याद्दे शशरोत्सवैः । धूलिकर्दमविशेषैः
 क्लोडाकौतुकमङ्गलैः भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः” ॥
 इति कालिकापुराणात् । शवरो स्त्रिच्छः शाखां विशेषयति

लिङ्गपुराणम् । “युग्माभिन्नाश्च विस्वस्य फलाभ्यां शाश्विकां
 तथा । तथाच शृण्वर्यो देवो ज्ञात्वा पूज्य प्रवेशयेत्” ॥
 एतानि पद्यार्दिकस्यविधायकानि । पद्यार्दं बोधने तु नक्ष-
 तानुपदेशान्न तदादरः । ज्येष्ठादरस्तु आमन्त्रण एव तत्रापि
 विशेषो वक्ष्यते । आमन्त्रणन्तु पद्यो विना सायमेव ।
 “यद्यौघा देवताः सर्वाः श्वः कार्ये यत्र कर्मणि । सायमावाह-
 येद्विद्वाद्वाग्यत्रेति निमित्तकात् ॥ श्वो भाविनि जगत्सिद्धेः
 प्रवेशे विन्ध्यवासिनी । विस्वपादपमभ्येति पूजायै सायम-
 भिका” ॥ इति द्युश्रीर्षपञ्चरात्रौघदेवौकाण्डात् । “ज्येष्ठा-
 वाग्ययथा पद्यो सायं कालेन चैद्भवेत् । सायमेव तथापि
 स्यात् विस्वशाखाभिमन्त्रणम् ॥ पूर्वा पद्यो सनक्षत्रां सायं
 प्रातामपि त्वजेत् । यदा तु पत्रिका पूजा न परेद्युर्भविष्यति ।
 सत्रिण्डत्त यत्पूर्वं पत्रिका दिवसस्य तु । तद्दिने वरुणं कृत्वा
 परं शाखां प्रवेशयेत्” ॥ इति स्मृति सागरद्वय सख्यसूक्ताच्च
 ब्रह्माण्डनन्दिकेग्वरपुराणयोः “पद्योपवेश्यात् पूर्वद्युः सायाह्ने
 विन्ध्यवासिनीम् । षण्डीमामन्त्रयेद्विद्वां नात्र पद्यो पुर-
 ष्किया” ॥ विन्ध्यवासिनीमित्यत्र विस्ववासिनीमिति भविष्य-
 पुराणे पाठः पठन्ति च । “सायं पद्यान्तु कर्त्तव्यं पार्वत्या
 अधिशामनम् । पद्यभावेऽपि कर्त्तव्यं सप्तम्यामपि मानद” ॥
 इति । ये त्वेतानि वचनान्युनाकोच्य पद्योपवेश्याव्यवहित-
 पूर्वदिन एव पद्यमेव विस्वाभिमन्त्रणं भ्रूवते तेषां पूर्णपद्य-
 नन्तरं पद्योनामे घटिकान्युन पद्योनामे वा तत्परदिने घटिका
 तदधिकं सप्तमीनामे वा तदनुपपत्तेः पूर्वदिवसोपायाः पद्य-
 व्यवहितत्वात् परदिवसोपायाः कर्मानर्हतादिति ।

अथ सप्तमीपूजा । तत्र सप्तम्यां मूलशुक्लायां कीवलायां
 वा पूर्वाह्ने पद्योपवेशः । सप्तम्यां सप्तमीनामे परत्र । “युगाद्या
 वर्षेष्टद्वय भागो पायंतोमिया । रवेरुदयमीचन्ते न तत्र
 तिथियुक्तता” ॥ इति देवोपुराणात् । ज्योतिषे “पूर्वाह्ने
 नक्षत्रिका शुभकरो सर्वाद्यैर्माह्वरटा पारोग्यं धनदा करोति
 विज्ञयं षण्डी प्रवेशे शुभा । मध्याह्ने जनपोहनक्षयकरो
 मंगलमघोरावहा सायाह्ने बधवस्यनादिकस्य सर्पघतं सुवेदा ।

सप्तम्यामस्तगाया यदि विशति गृहं पत्रिका त्र्योफलाब्द्या
 राज्ञ सप्ताङ्गराज्य जनसुखमखिल इन्ति नूलानुरोधात् ॥
 तस्मात् सूर्योदयस्या नरपतिशुभदा सप्तमी प्राप्य देवीम् ।
 भूपालो वैशयेत्ता सकलजनहिता राक्षसर्ष विहाय ॥ राक्ष-
 सर्ष नूना “पत्रोप्रवेशन रात्रौ विमर्ग वा करोति य । तस्य
 राज्यविनाश स्याद्राजा च विकलो भवेत्” ॥ देव्या गृह
 दक्षिणायनेऽपि कर्त्तव्य कल्पतरुधृतदेवीपुराणे प्रतिष्ठाविधा-
 नेन तद्विधानात् । तथाच “महिषासुरहन्वराश्च प्रतिष्ठा-
 दक्षिणायने” । तत्रैव “यस्य देवस्य य काल प्रतिष्ठाध्वज-
 रोपणे । गर्त्तापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजित” ॥ यस्य
 देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे य काल शुभदस्तस्य गर्त्तापूरशिला-
 न्यासे गृहहारभ्ये सकाल पूजित इत्यर्थः । तस्य प्रवेशेऽपि
 सकाल । “ज्येष्ठाटितित्या मयुक्त गृहहारभ्योदितश्च यत ।
 तत्सर्गं योजयेद्देशमप्रवेशे दैवचिन्तक” ॥ इति ज्योतिर्वचनात्
 आदति पुनर्थसु ।

पत्रिका तु “कटली दाडिमो धान्यं हरिद्रा मानक कचु ।
 विल्वोऽशोकी जयन्तौ च विज्ञेया नवपत्रिका” ॥ विल्वयुग्म-
 सुपक्रम्य गवाक्षतन्त्रे । “वायव्यस्य राक्षसस्य न गृह्णीयात्
 कदाचन” । व्याहृतिभिरावाहनमाह मत्स्यपुराणे “विना-
 यक तथा दुर्गा वायुमाकाशमेव च । आवाहयेद्वाहृतिभि-
 स्तथैवाश्वि कुमारकौ ॥ तस्मिन्नावाहयेद्देवान् पूर्ववत् पुष्य-
 तण्डुलैः” ॥ तस्मिन् मण्डलादौ ।

प्राणप्रातष्ठावधिमाह कालिकापुराणे “प्रतिमाया कपोली
 ही स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना । प्राणप्रतिष्ठा कुर्वीत तस्या देवस्य
 वा हरे ॥ अकृताया प्रतिष्ठाया प्राणाना प्रतिमासु च ।
 यथा पूर्वं तथा भाव स्वर्णादोना न विष्णुता ॥ अन्येषामपि
 देवाना प्रतिमासुपि पार्थिव । प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्या
 देवत्वसिद्धये ॥ वासुदेवस्य धीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च । तथै-
 वाङ्गाङ्गिमन्त्राभ्या प्रतिष्ठाभाचरेद्धरे ॥ तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं
 दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रवित् । एभिर्मन्त्रै प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि
 समाचरत् ॥ अस्मै प्राणा प्रतिष्ठन्तु अस्मै प्राणा चरन्तु च ।

असौ देवत्वमंख्यायैः स्वाहेति यजुरीरयन् ॥ अङ्गिमन्त्रैरङ्ग-
मन्त्रैर्वैदिकैरित्वनेन च । प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समा-
चरेत् ॥ तथा भावः स्वर्णादिमासम् । अङ्गिमन्त्रैरङ्गन्यास-
मन्त्रैः अङ्गिमन्त्रैर्मूलमन्त्रैर्वैदिकैः “मनोज्योतिर्जुषतामाज्यस्य
वृहस्पतिर्यज्ञमिमम् । तनो त्वरिष्टं यज्ञं समिम दधातु
विश्वेदेवा स इह भादयन्तामोम्प्रतिष्ठ” ॥ इति मन्त्रैः एवञ्च
दुर्गायाः प्राणप्रतिष्ठायां कपोलौ घृत्वा मूलमन्त्रं पङ्कजमन्त्रञ्च
पठेत् । छन्दोऽङ्गुष्ठं दत्त्वा अस्य इत्यत्र असौ इत्यङ्गुष्ठं कृत्वा
तदादिकं पठेत् । तथा “निङ्गस्यां पूजयेद्देवीं मण्डलस्यां
तथैव च । पुद्गाकस्या महादेवीं पावके प्रतिमासु च । चित्रे
च विशिष्ये खड्गे जनस्याञ्चापि पूजयेत्” ॥ अत्र जलसेकाद-
योग्ये स्नान गृह्णादावाह कालिकापुराणम् । “सद्यः सिग्धे
शृण्वये वा सर्पिः सिन्दूरले तथा । त्र्योचन्दनप्रतिष्ठे वा लेपजे
प्रतिमा तनो । अन्तिकस्यापि ते सत्रे स्नापयेद्दर्पणेश्वरा” ॥
इति सत्रे प्रतिविश्वयोष्यनोऽनिर्मिते ।

पूजामधिकृत्य बोधायनः “प्रतिमास्थानेष्वप्सुसनी आवा-
हगविमर्जनवर्जम्” इति प्रतिमास्थानेषु स्थिरतरप्रतिष्ठानेषु
इत्यर्थः । जमदग्निः “देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यति दृष्ट्वाप्यद-
ग्निदग्निम् । नसंस्कार न कुर्व्याद्यः प्रायश्चित्तोचते नरः” ॥ प्राय-
श्चित्तोक्तम् इदं । कालिकापुराणम् । “टिम्बिभागे तु कौवेरी
दिक् गिराप्रोतिदायिनो । तस्मात्तन्मुख आसोनः पूजये-
द्यष्टिकां मदा” ॥ कौवेरी उत्तरादिक् तन्मुख उत्तरामुखः ।
विमुरामारममुखे । “स्नात्वा यथाविधिनिधोतकराननाङ्गि-
राचस्य मन्त्रगमनाम्परयत्तस्युवः । प्रागाननो धनदटिम्बटनो-
ऽथ वापि बडामनो गणपतिश्च गुरुश्च नत्वा” इति वाक्यात्
प्रागाननोऽपि देवीप्रतिमोपक्रम्य सत्यपुराणम् । “सिन्दूरं
नामचूषेत् तामां गिरामि पातयेत् । स्मृतिः “मधुमूयं घृतं
गन्धो गुग्गुलुगुरुगेनजम् ॥ मरुतं सिद्धमिडायां दगात्री धूप
दपते” ॥ दगाहे । दगपटितः मैनजं स्नानामप्यातं सिद्धार्थः
मेतमर्थवः । “तुदकं यन्त्रिकर्पूरनागरागुरुकुङ्कुमैः । सुरा-
मांसोषितानिध्रं धूपं दद्यात्तुदकम्” ॥ तुदकं सिद्धकं

यस्यि गांडीयानोति ख्याता । सिता शर्करा नागर शण्डी ।
 भविष्ये “वल्लिहोने तु दुर्भिन्न गन्धहोने त्वभाष्यताम् । धूप-
 होने तथोद्देग वस्त्रहोने धनैश्चयम्” ॥ प्राप्रयादिति शेषः ।
 कालिकापुराणे “लाङ्गल क्रसुक दत्त्वा रुचक करमर्दकम् ।
 सौभाग्यमतुल प्राप्य देवल्लोके महीयते । परमान्न पिष्टकश्च
 यावक क्षपरन्तथा ॥ मोदक पृथुकादौनि कन्दुपक्वानि चोत्-
 सजेत् । इवि शाल्योदन दिव्यमाज्ययुक्त सशर्करम् ॥ निवे-
 दयेन्महादेव्यै सर्वाणि व्यञ्जनानि च । क्षोरादौन्यथ गव्यानि
 महिषाटोनि सर्वश” ॥ लाङ्गल नारिकेल क्रसुक गुवाकफल
 रुचक वोजपूरक करमर्दक पानोयामन्नक कन्दुपक्व जलोप
 सेक विना केवलपात्रे यद्वह्निना पक्व भ्रष्टतण्डुनादि ।

“कन्दुपक्वानि तैलेन पायस दधिगन्धव” । द्विजैरेतानि
 भोज्यानि शूद्रगोहक्तान्यपि” ॥ इति कूर्मपुराणदर्शनात् शूद्र
 कर्तृककन्दुपक्वादान देयानि शूद्रेतरक्तान्यपि । “गोकुले
 कन्दुशाल्याया तैलयन्त्रक्षुयन्त्रया । षमी मास्यानि गौचानि
 स्तोपु यान्नातुरपु च” इति शातातववचने षमीमास्यानि
 गोचागौचभागितया न विचारणीयानि इति भवदेवरत्नाकर
 व्याख्यानदर्शनाच्च । एवञ्च गङ्गावाक्पावत्या त्रैवर्णिकेन सिद्धा-
 न्त्रेन नैवेद्य देय शूद्रेण द्विजशूद्रपारतनच । तदुक्त वराहपुराणे
 ‘त्रिप यर्षपु कर्त्तव्य पाकभोजनमेव च । शूद्रयामभिपन्नाना
 शूद्राणाञ्च वरानने” ॥ एतच्चातुर्वर्ण्यवाककरण कलौतरपरम् ।
 ‘ब्राह्मणादिपु शूद्रस्य पक्वतादिक्रियापि च” इत्यभिधाय ।
 “एतानि लोकगुह्यस्य कलेरादौ महात्मभि । निवर्त्तितानि
 कार्याणि व्यवस्थापूर्वकं बुधे ॥ समयचापि साधुना प्रमाज
 वेदवद्भवेत्” ॥ इत्यधिकरणमानाह्ननाधवाचार्यपृतादित्य-
 पुराणवचनात् । ततश्च शूद्रकर्त्तृकहपोक्षागादौ ब्राह्मणकर्त्तृक
 चरुवत् ब्राह्मणद्वारा पक्वान्नैवेद्यादि शूद्राऽपि दातुमर्हति ।
 एवञ्च “पास शूद्रस्य पक्वाच्च पक्वमुच्छिष्टमुच्यते” इति म्वय
 पाकविषय योगिमौतन्ते । “श्रिवागारं भक्षकश्च सूर्यागार
 च गङ्गकम् । दुर्गागारं वशिवाद्य मधुरौश्च न वाटयेत्” ॥
 भक्षक कास्यनिर्मितकरतालम् । मह्यपुराण “गीतशादिव-

निर्घोषं देवस्याग्रे च कारयेत् । विरिञ्चेय गृहे टाकां घण्टां
लक्ष्मो गृहे त्वजेत् ॥ घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः ।
विल्वपत्रञ्च माध्यञ्च तमालामलकीटलम् । कङ्कारं तुलसी
चैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकम् । एतत् पर्युषितं न स्याद्यज्ञान्यत्
कलिकात्मकम् ॥ माध्यं कुन्दं मुनिपुष्पं वक्रपुष्पम् । पुण्य-
बुद्ध्या परकीयधर्मकार्ये वेतनमगृह्यन् तत्कार्यं कुर्वन् फल-
माप्नोति । “अभिरूपेण सम्पन्नान् घट्टयित्वा विना भृतिम् ।
धर्मकार्यमिति ज्ञात्वा न गृह्णाति कथञ्चन ॥ योऽसौ सुवर्ण-
कारश्च दरिद्रोऽप्यथामस्यवान् । न मूल्यमादाद्देश्यातः सभार्यं
चट्टिसंयुतः । सप्तद्वीपपतिर्जातः सूर्यायुतसप्तप्रभः” ॥ इति
मत्स्यपुराणे लीलावतीवेश्याया लवणाचनदाने हेमतर्घटकस्य
तथाविधफलदर्शनात् । कालिकापुराणे “महिषन्तु ददद्देव्यै
भैरव्यै भैरवाय च । अनेनैव तु मन्त्रेण त वलिं परिपूजयेत् ॥
यथावाहं भवान् द्वेष्टि यथा वहसि चण्डिकाम् । तथा मम
रिपून् द्विमं शुभं वह लुनापक” ॥ वाहोऽश्वः । लुलापको
महिषः । “यमस्य वाहनस्त्वं हि वररूपधराव्यय । आयु-
र्वित्तं यशो देहि कामराय नमोऽस्तु ते” ॥ कामरो महिषः ।
“प्रभूतबलिदाने तु द्वौ वा त्रौन् वायतः कृतान् । पूजयेत्
प्राङ्मुखान् कृत्वा सर्वास्तन्त्रेण साधकः” ॥

बलिदानप्रकारं तत्रैव । भगवानुवाच । “स्नापयित्वा
बलिं तत्र पुष्पचन्दनवन्दनैः । पूजयेत् साधको देवीं मूल-
रन्त्रेर्मुहुर्मुहुः ॥ उत्तराभिमुखो भूत्वा बलिं पूर्वमुखं तथा ।
निरोध्य साधकः पद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ नरत्वं बलि-
रूपेण मम भाग्यादुपस्थितः । प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं बलि-
रूपिणम् ॥ चण्डिकाप्रीतिदानेन दातुरापदिनाशन । चासुण्डा-
बलिरुपायबले तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥ यत्रार्थं पशवः सृष्टाः
स्यमेव स्वयम्भवा । अतस्त्वां घातयास्यद्य तस्मिन्नाट्यचे बध्ने-
ऽवधः ॥ ऐं ह्रीं श्रीमिति मन्त्रेण तं बलि मत्स्वरूपिणं चिन्त-
यित्वा न्यसेत् पुष्पं मूर्द्ध्नि तस्य तु भैरव । ततो देवीं समुद्दिश्य
काममुद्दिश्य चात्मनः । अभिषिष्य बलिं पथात् करवालन्तु
पूजयेत् ॥ रसना त्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः । ह्रीं

श्रीं खड्गेति मन्त्रेण ध्यात्वा खड्गं प्रपूजयेत् ॥ मत्स्वरूपिणं
 शिवस्वरूपिणम् अभिषिच्य घाताभिलाषजनेनेति शेषः ।
 ध्यान तत्रैव । “कृष्ण पिनाकपाणिञ्च कालरात्रिस्वरूपिणम् ।
 उग्र रक्तास्यनयन रक्तमाख्यानुलेपनम् ॥ रक्ताम्बरधरञ्चैव
 पाशहस्तं कुटुम्बिनम् । पिबमानञ्च रुधिर भुञ्जान क्रव्य-
 सहतिम् ॥ अर्षिर्विशपणः खड्गस्तौष्णधारो दुरासदः ।
 श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालः । नमोऽस्तु ते ॥ इत्यष्टौ तव
 नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा । नचक्रं कृत्तिका तुभ्यं गुरु-
 देवो महेश्वरः ॥ हिरण्यञ्च शरीरन्ते घाता देवो जनार्दनः ।
 पिता पितामहश्चैव त्वं मां पालय सर्वदा ॥ नीलजौमूत-
 मङ्गाशस्तौष्णदद्भः कथोदरः । भावशुद्धोऽमर्षणश्च अतितेज-
 स्तथैव च । इयं येन धृता क्षीणो हतश्च महिषासुरः ।
 तौष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः ॥ पूजयित्वा ततः
 खड्गम् आ ह्रीं फडिति मन्त्रकैः । गृह्येत्वा विमलं खड्गं
 हृदिदेहलिमुत्तमम् ॥ ऐं ह्रीं श्रीं कौशिक रुधिरैणाप्याय-
 ताम्” इति “स्थाने नियोजयेद्रक्त शिरश्च सप्रदोषकम् ।
 एव दत्त्वा बलिं पूर्णं फल प्राप्नोति साधकः ॥ हीनन्तु
 स्यादोनताया निष्फल स्याद्विपर्ययात् । अन्येषां महिषा-
 दोनां बन्धोनामथ पूजनात् ॥ कायोमेध्वत्वमाप्नोति रक्तं
 गृह्णाति वै शिवा । अन्येभ्याऽपि च देवेभ्यो यदा यदयत्
 प्रदीयते ॥ तदर्चितं प्रदद्यात्तु पूजिताय सुराय वै । बाल-
 दाने तु दुर्गायाः सर्वत्राय विधिः स्मृतः” ॥ तथा “हृदिदेत्तेन
 खड्गेन बलिं पूर्वमुखन्तु तम् । अथबोत्तरवक्त्रन्तु स्वयं पूर्व-
 मुखस्तथा” ॥ अत्र सर्वत्राय विधिः स्मृत इत्यतिदेशान्नरे-
 त्यत्र छागादिरूह्यः । मन्त्रे घातयामीति श्रुतेः ॥ “पशु-
 घातश्च कर्त्तव्यो गवलाजबधस्तथा” इति विधेयं देव्यै घात-
 यिष्ये इति प्रयोगः कार्यः अत्र स्वकर्त्तृकहननेऽपि घाति-
 प्रयोगश्चूरादौ इत्यर्थयिष्येति पाठात् । एवञ्च पयादपि रुधिर
 शीर्षवलिदानमुपपद्यते एतत्प्रकारकवलिदानादेव “महि-
 यन्तु ददहेष्ये” इत्युपपद्यते । वक्ष्यमाण भविष्यपुराणेऽपि
 बधानन्तरं मांसादिदानमुक्तम् । अतएव दुर्गाभक्तितर-

द्विषोक्तत्वमहाणवधृतेन देवीपुराणेन पशुघातवलिदानयोः
 पृथक् फलमभिहितम् । यथा “देवी ध्यात्वा पूजयित्वा
 चर्हगवेष्टसौपु च । घातयन्ति पशून् भक्त्या ते भवन्ति
 महावलाः ॥ वलिं ये च प्रयच्छन्ति सर्वभूतविनाशनम् ।
 तेषाम् तु त्यते देवो यावत् कस्यन्तु शास्त्रम्” । सर्वभूतानि
 विहितमाहपादौर्णि विनाशयन्ते यस्मिन् यमौ चर्मणि होषिनं
 हन्तीतिवत् । ह्यागादौ पशुपदपयोगमाह यज्ञपावः ।
 “उष्ट्रो वा गटि वा मेपश्यामो वा गटि वा हयः । पशुन्यानि
 नियुक्ताना पशुशब्दा विधीयते” ॥ कालिकापुराणे “शोणितं
 मन्त्रपुतञ्च शौर्षं पौशुपमुच्यते । तस्माच्च पुत्रने दद्यादनेः
 शौर्षञ्च शोणितम् ॥ सफलैस्तीर्थमंयुक्तैः शकरामधुसयुतैः ।
 अभ्युच्य रुधिर दद्यात् कामवीजिन भैरव ॥ ततो वनीनां
 रुधिर तोयसेश्वरमत्फलैः । मधुभिः पुष्यगन्धैश्च अधिवाम्ना
 प्रयत्नतः” ॥ इत्यादि वचनात् मधुमैश्वरयुतं कृत्वा दद्यात् ।
 तथा “पूजामु नाम मासानि दद्याद्दे साधकः कश्चित् । ऋते
 तु श्रीहितं शौर्षममृतं तत्तु जायते” ॥ अत्र बहुपशुघातेऽपि
 मन्त्रं एकवचनान्त एव प्रयोञ्जी न बहुवचनोद्घाः नरं पक्षत्व-
 मागतमित्यत्र नार्थ्या लिङ्गोद्घाभाववत् । अतएव बहुपशुघात-
 यज्ञमानप्रयोगेऽपि पदौ मन्त्रेति मन्त्र एकवचनान्त एव-
 ल्युक्तमिति श्योदन्नोपाध्यायेन दृष्टान्तोक्तम् ।

ऊह प्रकृत्य “नपकृतावपूर्वत्वात्” इति काल्यायनसूत्रेणो-
 द्घ प्रतिषेधात् विकृताधिवाद्यो “अपूर्वात्प्रेक्षणम् ऊह” इति
 लज्जणात् । न वा मन्त्रस्य बाधः वैभक्तिकार्यापेक्षया प्राय-
 मिकत्वेन बलवतः प्रातिपदिकाद्यस्य समवेतार्थत्वेन विनि-
 योन्यत्वात् । अत्र पशुघातपूर्वकं रक्तशौर्षयोर्वलित्वम् ।
 पशुघातपूर्वकं रुधिरशौर्षदानानन्तरं “एवं दत्त्वा वलिं पूर्णं
 फल प्राप्नोति साधकः” इत्युक्तेः “नानापाशुकमज्जमांसरुधिरैः
 कृत्वा नवम्यां वलिम्” इति राजमातङ्गोद्घाह । एवञ्च प्रकृतौ
 नररूपबहुपशो बहुवचनोद्घाभावात् ह्यागादौ विकृतो-
 भूतेऽपि न बहुवचनोद्घः किन्तु एकवचनमात्रम् एव प्रति-
 निधिपुत्रादिना क्रियमाणे कर्मणि । तथा मम रिपून् हिंस

शुभं वद्द लुलापक” इत्याद्युक्त फलं यजमान एव भवेति ।
 “यां वै काञ्चन यज्ञऋत्विज आशिपमाशासते यजमानश्चैव
 तामाशासते इति होवाच” इति श्रुतेः । “ऋत्विग्वादे नियु-
 क्तश्च समी संपरिकीर्त्तितौ । यज्ञे स्त्राम्याप्रुयात् पुण्यं हानिं
 वादेऽथवा जयम्” इति बृहस्पतिवचनाच्च एवञ्च “आयान्तु नः
 पितरः” इति वदन्नाप्यनूहः एवं वाक्ये तु काल्पनिके यज-
 माननामीक्षेत् इति भविष्ये “अजानां महिषाणाञ्च मेपाणाञ्च
 तथावधात् । प्रौणवेद्विधिवद्दुर्गां मांसशोणित तर्पणैः ॥
 दुर्गाया दर्शनं पुण्यं दर्शनादभिवन्दनम् ॥ वन्दनात् स्पर्शनं
 श्रेष्ठं स्पर्शनादभिपूजनम् । पूजनात् स्नपनं श्रेष्ठं स्नपनात्त-
 र्पणं स्मृतं तर्पणान्नां सदानन्तु महिषाजनिपातनम्” ॥
 महिषोऽजो वा निपात्यते यस्मिन् वनौ चर्मणि हीपिनं हन्ति
 इति वत् तथा मांसम् आसं शोषं तदितरत् प्रक्तम् उक्त-
 वचनात् । तथा “स्वमेकमेकं वरदा दत्ता भवति चण्डिका ।
 रुधिरेशोरणस्येह तर्पिता विधिवन्नृप । अजस्य दशवर्षाणि
 रुधिरेश सुतर्पिता । महिषेण शतं वीर दत्ता भवति चण्डिका ॥
 सहस्रं दत्तिमाप्नोति स्वदेहरुधिरेश च । तर्पिता विधिवद्दुर्गां
 भित्त्वा बाहुरुजङ्गकम् ॥ नारेण शिरसा वीर पूजिता विधि-
 वन्नृप । दत्ता भवेद्दृशं दुर्गां वर्षाणां नक्षमेव तु” ॥ स्वमेकं
 संवत्सरं “स्वमेको वत्सरो यथो मासः” इति श्रुतेः उरणस्य
 मेघस्य तथा “प्रदाने कृष्णसारस्य मन्त्रोऽयं परिकल्पितः ।
 कृष्णसार ब्रह्ममूर्त्ते ब्रह्मतेजोविवर्धने ॥ चतुर्वेदमयं प्राञ्च प्रघ्नां
 देहि यगो महः” । तथा “वैष्णवीतन्त्रकल्पोक्तक्रमः सर्वत्र
 सर्वदा । साधकैर्वलिदाने तु याज्ञः सर्वसुरस्य तु” ॥ एवञ्च
 चामुण्डेत्यत्र पठिकेत्युक्तः ततश्च अभिमतस्तत् तत् फलकामो
 दुर्गाप्रौतिकामो वा पशुघातं कुर्व्यात् ततोऽमुकस्य दशवर्षाव-
 च्छिद्य देवो प्रौतिकामनया एष रुधिर वनिर्नम इत्युक्तजेत् ।
 ततः शिरसि ज्वलद्दुर्गां दत्त्वाऽमुकस्य योदुर्गाया दर्शनाभि-
 वन्दनं स्पर्शनाभिपूजनस्नपनतर्पणजनितं पूजं पूर्वं पुण्याधिकं
 पुण्यप्राप्तिकामनया एष स प्रदोषद्वागशीर्षवनिर्नम इति
 एतत् उच्यते । “वलिदानप्रदानार्थं नमस्कारो यतः हतः” इति

छन्दीमपरिशिष्टात् प्रदोयतेऽनेनेति प्रदानं मन्त्रः । कालिकापुराणे । “महामाये जगन्मातः सर्वकामप्रदायिनि । ददानि देवर्षिधरं प्रसौद वरदा भव ॥ इत्युक्त्वा मूलमन्त्रेण नतिपूर्वं विचक्षणः । स्वगात्ररुधिरं दद्यान्मानवः सिद्धसन्निभः” ॥ तथा “स्त्रियं न दद्यात्तु बलि दत्त्वा नरकमाप्नुयात् । न च वैमासिक न्यूनं पशुं दद्याच्छिवा बलिम् ॥ न च वैपक्षिकन्यूनं प्रदद्याद् वै पतत्त्रिणम् । काणव्यङ्गादिदुष्टं वै न पशुं न पतत्त्रिणम् ॥ छिन्नलाङ्गलकर्णादिं भग्नशृङ्गादिकं तथा । कुष्माण्डमिक्षुदण्डञ्च मद्यमास्य एव च ॥ एते बलिसमाः प्रोक्तामृतो ह्यगसमाः क्षताः । चन्द्रशेखरं कट्टारैश्छेदनं मुख्यमिथ्यते ॥ हस्तेन च्छेदयेद्यस्तु साधकः प्रोक्षितं पशुम् । पक्षिणं वापि राजेन्द्र ब्रह्महत्यामवाप्नुयात्” ॥ मत्स्यस्मृतौ “छेदयेत्तीक्ष्णखड्गेन प्रहारेण सकृद्बुधः” । याज्ञवल्क्यस्मृतौ पक्षिकार्यां ब्रह्मपुराणं “नराश्वमेधौ मद्यञ्च कर्णौ वर्ज्या द्विजातिभिः” निषेधं स्पष्टयत्यशनाः । “मद्यमपेयमदेयमनिर्घ्राद्यम्” इति । अनिर्घ्राद्यमस्त्रौकार्यमिति कल्पतरुः । कालिकापुराणेऽपि “स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा आत्महत्यामवाप्नुयात् । मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव शूयते ॥ न कृष्णसारमितरे बलिन्तु चक्रियादयः । ददतः कृष्णसारञ्च ब्रह्महत्यामवाप्नुयुः” । अतो मद्यप्रतिनिधिं दानमप्ययुक्तम् ।

अथ वैधर्हिंसाविचारः । “मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि” इत्यत्र सर्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया एतद्विधिभङ्ग इव । “वायव्यं श्वेतमालभेत” । इत्यादि विधेर्विषयाप्राप्तेरगत्या वैधातिरिक्तं विषयत्वं सर्वाः सर्वाणि छन्दसि वैत्यनेन तत् पदं सिद्धम् । यदपि नानादर्शनतौकाङ्क्षद्विर्वाचस्यतिमिथः तत्त्वकौमुद्याम् अभिहितं न च “मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि” इति व्याख्यानशब्दं विशेषशब्देण “अस्त्रोद्योत्पीय पशुमालभेत” इत्यनेन बाध्येत इति वाच्यं विरोधाभावात् विरोधे हि बन्धोयसा दुर्बलं बाध्यते । न च अस्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् । तथा हि मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो प्राप्यते न पुनरकृत्यत्वमपि । न च अनर्थहेतुत्व क्रतूपका-

रकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिमा हि पुरुषस्य दीपमा-
 धच्छति क्रतोद्योपकरिष्यतीत्यन्तेन तदपि सांख्यनवे । सोमां-
 सकमते तु विरोध एव तथा हि गुरुनये न खलु सर्वभूतहिमा-
 भावविषयकं कार्यम् इति निषेधविध्यर्थस्य वाध विना
 अग्नोपोमीयपश्चालभनविषयकं कार्यमिति भावविध्यर्थे
 उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा तथास्तु । न च मुख्यपशु-
 यागे पुरुषार्थपशुहिसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वस्योपप-
 द्यते विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्वैव कुतो
 विधेरप स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात् परम्परया वा पुरु-
 यार्थसाधनत्वमवगमयति अन्यथाऽङ्गानां प्रधानोपकारकत्व-
 मपि नाङ्गीक्रियेत । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धोऽ-
 साधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं न चानयोरे-
 कत्र समावेश इति । अतएवोक्तं “तस्माद्यज्ञे बधोऽबधः”
 इति । ननु एष “श्येनेनाभिचरन् यजेत्” इत्यत्र श्येनस्य शत्रु-
 बधरूपेष्टसाधनत्वमवगतम् “अभिचारो मूलकर्म च” इति
 मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्टसाधनत्वमवगतम् । तदे-
 तत् कथमुपपद्यतामिति चेन्मैवं “आततायिनमायान्तं हन्या-
 देवाविचारयन्” इत्येकवाक्यतया आततायिस्थने इष्टसाध-
 नत्वं अनाततायिस्थले तु उपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्व-
 मित्यविरोध इति गुरुचरणा श्येनम् । देवोपुराणे “पूर्वापाटा-
 युताष्टम्यां” इत्यत्र पूर्वापाटायास्पष्टाभिधानात् । “कन्यासंख्ये
 रवावोपे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् । सोपवासो निशाङ्गं तु महा-
 विभवविस्तरैः ॥ पूजां समारभेद्देव्या नक्षत्रे वारुणेऽपि वा ।
 पशुघातः प्रकृत्तंथ्यो गवलाजवधस्तथा ॥” इति पुनर्देवोपुरा-
 णवचने वारुणपदेन वरुणदेवत जलं पुनरणप्रत्ययेन तद्दे-
 वतपूर्वापाटोच्यते । न तु त्र्योदत्तहरिनाथविद्यावाचस्पतिमि-
 त्त्याक्ता शतभिषा तदष्टम्यां तस्या अनाभात् तथात्वे तदनन्तर-
 पौर्णमास्यां गोभिलोक्तसूर्याचन्द्रमसोः सप्तमराश्वस्थानरूप
 नियमभङ्गापत्तेः । तथा च गोभिलः । “सूर्याचन्द्रमसोः
 परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी” इति । कृत्वरद्वाकरे तु “नक्षत्रे
 वारुणेऽपि वा” इत्यत्र पुनर्देवोपुराणे “रघुर्चं वारिभेऽपि वा”

इति पाठः व्याख्यातश्च रचयित्वा नूतनचित्रे वारिभे पूर्वाषाढा-
नक्षत्रे इति मोपवास, प्रारम्भोपवासः । उक्तवचनेऽष्टम्यां
पशुघातश्रुते, “अष्टम्या रुधिरैर्भास्मैर्महामासैः सुगन्धिभिः ।
पूजयेद्दण्डजातौयैर्बलिभिर्भोजने शिवाम्” ॥ इति कालिकापुरा-
णाच्च । “अष्टम्या बलिदानेन पुत्रनाशो भवेत् भ्रुवम्” इति
देवीपुराणीयम् । सन्धिपूजाबलिदानपरम् । तत्पूजाया उभ-
यतिथिकर्तव्यत्वेन तद्वलिदानस्य नवम्या सावकाशत्वात् ।

तत्पूजाविधायकन्तु कालिकापुराणवचनान्तरम् । “अष्ट-
मीनवमौसन्धौ दतोया श्वश्रु कथ्यते । तत्र पूज्या त्वह पुत्र
योगिनोगणसयुता” ॥ ज्योतिषे “अष्टम्या सन्धियोगे सकल-
परिजने, पूजयेत् सत्वभावैः” कामरूपोयनिबन्धे स्मृतिमागरे
च । “अष्टम्या, ज्येष्ठशुद्धे नवम्या पूर्वे एव च । अत्र या
क्रियते पूजा विश्रया सा महाफलदा” ॥ मत्स्यसूक्तेऽपि “अष्ट-
मीनवमौयोगो रात्रिभागे विशिष्यते । अर्द्धरात्रे षडगुणं
सन्ध्याया त्रिगुणं भवेत्” ॥ आश्विनाधिकारे । “अष्टमीनव-
मौयुक्ता नवमौ चाष्टमौयुता । अर्द्धनारोत्तरप्राया उमा-
माहेश्वरी तिथिः” ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरोयमध्येतद्विषय न तु
महानवमोपूजापरम् । तस्या अष्टम्युपवासपरदिनविधानेन
सप्तमौषदयुग्मानादरात् ॥ तथा विष्णुधर्मोत्तरे । “भद्रकाली
पटे कृत्वा तत्र सपूजेद्विज । आश्विने शुक्लपक्षस्य चाष्टम्या
प्रयतस्तत्” ॥ इत्याद्यभिधाय । “उपोषितो द्वितीयेऽङ्गि
पूजयेत् पुनरेव ताम्” । तत्र तदर्थकल्पितमृद्धे । षट् इति
पूजाधारोपलक्षणम् । कृत्यतस्त्वार्षिके राजमार्तण्डे । “सूलेन
प्रतिपूजयेद्भगवतीं चण्ड्रीं पञ्चशुद्धिस्तिस्राऽष्टम्यानुपवासमयत-
धिदा भक्त्या समाराध्य च । नागापाशुकमल्लमास्रुधिरैः
हस्ता नवम्या बलि नक्षत्रे अथपि तिथिश्च दशमीं सप्राप्य सप्रे-
पयेत्” ॥ धियेत्यत्र तथेति कात्यायनीय. पाठः । दुर्गा-
भक्तितरङ्गिण्याम् । “गून प्राप्य प्रथमपरणोभ्यर्चनं चण्डि-
काया कृत्वाऽष्टम्यामशनरहितस्यकनिद्रय पूजाम् । प्रात-
काले पशुबलिविधिः स्नानदानं नवम्या निर्माल्यञ्च अथण-
दशमीं द्वात्मपक्षेऽनुष्णात्” ॥ तद्विद्वेष्वरपुराणि । “भम्-

घत्वाः प्रवेशाद्विमर्गान्ताश्च याः क्रियाः । तिथाबुदयगामिन्यां
 सर्वास्ताः कारयेद्बुधः ॥ तथा चक्रनारायण्यां क्रियायोगो-
 पसवादे च । “शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।
 सा काव्योदयगामिन्यां न तत्र तिथियुग्मता” ॥ एतद्वचनं
 दुर्गाभक्तिप्रकाशे पुराणोपमिति कृत्वा लिखितम् । अत्रोदय-
 कालौ न घटिकामात्रतिथ्यादौ सम्यक् पूजनासामर्थ्यं कालिका-
 पुराणम् । “सम्बक्कल्पोदितां पूजां यदि कर्तुं न शक्यते ।
 उपचारांस्तथा दातुं पञ्चेतान् वितरेत्तदा ॥ नम्यपुष्पश्च
 धूपश्च दौषं नैवेद्यमेव च । अभावे पुष्पतोयाभ्यां तदभावे तु
 भक्तितः । संक्षेपपूजा कथिता तथा वस्त्रादिकं पुनः” ।
 नवम्यां बलेरावश्यकत्वात् बलिर्दातव्यः । दाक्षिणात्यकाल-
 निर्णयधृतभविष्योत्तरोयम् ॥ अष्टमौ नवमौ पूजा दिनभेदाय
 प्रातःप्रातरिति घोषान्नुतेः । यथा “प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव
 प्रवेशयत् । प्रातःप्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विमर्जयेत्” ॥ एतानि
 सप्तम्यादिकल्पविधायकानि । अत्र प्रातःपदं पूर्वाह्नपरम् ।
 “पूर्वाह्णे नवपत्रिका शुभकरौ” इत्यादि प्रागुक्तैकवाक्यत्वात् पत-
 एव ध्यासः । “वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवेद् यदि ।
 ऋषिभिर्निश्चितं तत्र का गृह्णा म्बान्मनोविषाम्” ॥ तिथिद्विष-
 यादेव कश्चिन्न तथा यथा भविष्ये । “व्रतो प्रपूजयेद्देवीं सप्त-
 म्यादिदिनत्रये । हाभ्यां चतुरस्रोभिर्वा द्वासहद्विवशात्तिथेः” ॥
 न चास्य अष्टाह्णे विमर्जयेत्कं तदहो न तु पार्वतीम् । न्यूना-
 धिकं न कर्तव्यं रात्रौ राट्टधनघयात्” ॥ इति लिङ्गपुराणोपेन
 विरोध इति वाच्यम् । पूर्ववचने पूजयेदित्युक्तत्वात् पूजानुरो-
 धेन न्यूनाधिकदिनावस्थितिप्रतिपादनात् परवचनस्य तु
 विमर्जयेदित्युक्तत्वात् विमर्जन एव अष्टपूजने कृतेऽपि नवमी-
 युत दशम्यां अवधानुरोधेन न्यूनत्वप्रमत्तो यत्र वा नवमीपटि-
 दण्डात्मिका तत्परदिने च नवमी तत्परदिने एकादश्यां
 दशमो तत्रोदयानुरोधादधिकत्वप्रमत्तो च निषेधकत्वात् न तु
 सप्तम्याः पटिदण्डात्मिकायाः परदिने हद्वावपि पूर्वदिने निषे-
 धकत्वम् । “पारित्योदयवेनापा पारभ्य पटि नादिकाः ।
 तिथिस्तु सादि गृहा स्यात् सार्वतिथ्यो ह्ययं विधिः” ॥ इति

कालमाधवीयधृतनारदीयात् । ना हि शुद्धा सैत्र शुद्धा नान्ये-
त्यर्थः । “प्रकर्षस्थं तिथिमलम्” इत्युक्तत्वाच्च । अतएव
नक्षत्रानुरोधोऽपि नास्ति तस्य गुणफलत्वेन प्रधानानुयायि-
त्वात् । ततश्च महामोपूजावन्महाष्टम्यादिकृत्यमपि षष्टि-
दण्डात्मिकायामेव न तु परदिवसोय खण्डतिथौ किन्तु
पूर्वोक्तसन्ध्यनुरोधादिगादाविव खण्डतिथावपि सन्धि-
पूजैति । एवञ्च यस्मिन् दिने महाष्टमोपूजा तस्मिन् दिने
एव उपवासः । न तु सन्धिपूजादिने षष्टमौत्वेनीपवामविधेः
पूर्वमुक्तत्वात् अत्रैव पुत्रवतो ऋद्धस्यम्य निषेधः यथा कालिका-
पुराणम् । “उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवाच समाचरेत्” ।
अथेदं पूजाङ्गीपवासातिरिक्तपरम् अन्वया प्रधानम्यानिर्वा-
हापत्तेः इति केचित् तस्मिन् “यथा तथैव पूतात्मा व्रतो देवीं
प्रपूजयेत्” इत्युत्तरादेन पुत्रवत एव उपवासेतरङ्गविषयादिना
पूतात्मनः पूजाविधानात् । तथा च मत्स्यसूक्ते । “अयवाश-
युजे शुकपञ्चमासाय नन्दिकाम् । समारभ्य ततो दुर्गां
हविष्यामी जितेन्द्रियः” ॥ इति नन्दिकां पर्वीं जितेन्द्रियो
निष्ठतमैयुनादिः । अत्र पुत्रवतः पूजाहमहाष्टमोनिमित्त-
कोपवामनिषेधान्नाष्टमोमात्र निमित्तकोपवासनिषेधः इति
सवत्सराद्याचरणमपि साधु सगच्छते । एवञ्च पूर्णाष्टम्याम-
ष्टमोपूजा तत् परदिने षष्टमीनवम्योः सन्धिपूजा तत्परदिने
महानवमोपूजा प्रागुक्तनन्दिकेश्वरपुराणाद्युक्ताष्टयगामितिथ्य-
नुरोधात् तत्परदिने दशम्यां विसर्जनं पूजानुरोधेनाधिक
दिनलाभात् ।

महानवमोपूजाकल्पमाह भविष्यपुराणम् । “लब्धाभि-
पेका वरदा शुक्ले चाशुभस्य च । तस्मात्ता तत्रसंपूज्या नवम्या-
खण्डिका बुधैः” ॥ कीवनाष्टमो केवलनवमोकल्पावाह
कालिकापुराणम् । “यस्त्वेकस्यामयाष्टम्यां नवम्यां वाय
साधकः । पूजयेद्भरदां देवीं सर्वकामफलप्रदाम्” ॥ इति
सर्वत्र षटिकाव्यापिनो तिथिपीड्या । “व्रतोपवासस्नानादो
षटिकैका यदा भवेत् । तामेव तिथिमाश्रित्य कुर्यात्
कर्माण्यतन्द्रितः” । इति व्यासोक्तनियमश्रुतेः । एवञ्च

घटिकौनदशम्यामपराजितापूजानर्हत्वात् तत् पूजनं पूर्वदिने ।
 अतएव तत्परमेवेदम् । “आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत्
 तथा । एकादश्यां न कुर्वीत पूजनञ्चापराजितम् ॥” इति
 शिवरहस्योक्तैकादशैयुक्तदशमीनिषेधकवचनम् । ततश्च तत्
 पूर्वकृत्यं देवो विसर्जनमपि तदेव तदन्तापकर्षं न्यायात्
 वाचस्पतिमित्रोऽप्येवम् । अत्र घटिकापदं मुहुर्त्तपरम् । “घटि-
 कैकात्वमावास्याप्रतिपत्सु नचेत् तदा । सर्वं तदासुरं
 दानं देवे कर्मणि चोदितं मुहुर्त्तमप्यमावास्या प्रतिपत्सु यदा
 भवेत् । तद्दानमुत्तमं देव शेषं पूर्वं हि पूर्ववत् । इति राज-
 मार्त्तण्डधृतजावालवचनयोर्घटिकामुहुर्त्तयोरेकार्थत्वात् शेषं
 तिथ्यन्तर पूर्वं पूर्वोक्त घटिकान्यूनं पूर्ववदासुरं घटिकाधिक-
 शोत्तमम् । एवञ्च यदा हि तिथिचयवशात् पठैयुक्तसप्तम्यां
 पत्नी प्रवेशनं नवमीयुक्तदशम्यां विसर्जनं तदा चरलग्नाप्राप्ती
 पूर्वाह्ने नवपत्रिकेत्यादिभिर्विशेषतो विहितस्य देवकर्मत्वेन
 श्रुत्युक्तस्य च पूर्वाह्नस्यावाधाय हथिक एव चरनवांशि तदुभयं
 कार्यम् । “चरलग्ने चरांशि वा देव्या नियतमानसः । प्रति-
 संवत्सरं कुर्यात् स्थापनञ्च विमर्जनम्” ॥ इति देवीपुरा-
 णात् । “राज्ञी विनाशमिच्छेत् स्थिरलग्ने शिवार्चिता इति
 निन्दा तु चरांशेतरपरा चरलग्नसम्भवपरा वा । अत्राशक्त्वा-
 धनुरादौ कार्यं प्रागुक्तेन पत्नी प्रवेशनमित्यनेन रात्रिपर्युदा-
 मात्तदितरत्वेन तस्यापि प्राप्तेः । “मध्याह्ने जन पीडन चय-
 करौ” इति निन्दसपि रात्रौतरत्वेन रौहिणपूर्वकुतपप्रभृतिषु
 आपराह्लिकश्राद्धसत्वेऽपि रौहिणन्तु न लङ्घयेदिति वदप्राश-
 स्यपरा ।

अष्टम्युपवासफलञ्च देवीपुराणम् । “एकादशी कोटि-
 सहस्रतुल्या कृष्णाष्टमीपर्वतराजपुत्र्याः । ततोऽपि शुक्ला-
 गुणिता शतेन पराशरव्यासवशिष्ठमुख्यैः” ॥ कालमाधवौदे
 निर्गमः । “शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविहा
 न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसयुता ॥ उपवासादिकार्येषु एष धर्मः
 सनातनः” । स्कान्दे “अष्टमी नवमीमित्रा कर्त्तव्या भूति-
 मिच्छता” । अत्र भूतिमिति श्रवणात् पुत्रादेस्तदन्व.पातात्

‘पुत्रादिकामनयाप्युपवासस्य व्यवहारः । भविष्ये “शुक्रपक्षे
 तथाष्टम्यानुपवासपरायणः । मान्तौकरवैरेण विश्वपतेश्च
 पूजयेत् ॥ दुर्गाति नाम जप्तव्यं पुरतोऽष्टमत् नृप ! । मर्धमङ्ग-
 लनामैति जप्तव्यं किल भारत” ॥ ननु अष्टम्युपवासे सामेन
 पारणविधानात् पिष्टमरणादावपि तत् प्रमज्ज्येत । तथा
 देवोपुराणम् । “अष्टमी ममुपोथैव नवम्यामपरैऽहनि ।
 मत्स्यमांसोपहारेण दद्यात्त्रैवेद्यमुत्तमम् ॥ तेनेव विधिनात्रन्तु
 स्वयं भुञ्जीत नान्यथा” ॥ स्त्रियास्तु “ये त्विह वै पुरुषाः पुरुष-
 मेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति ताश्च ताश्च ते
 पशव इह निहता यमसदनं यातयन्तो रक्षोगणाः मैत्रिका
 इव स्वधितिनावदायास्तुक् पिबन्ति” इति श्योभागवतपञ्चम-
 स्कन्धख्येन पशुमांसभक्षणनिन्दया न तेन पारणं क्रिन्तु मत्-
 स्येन मैत्रिकाः प्राणिवधनिधुक्ता स्वधितिना परशुना ।

तेषां पशूनां प्राण्यारण्यभेदज्ञात् प्रैठोलसि । “प्राण्यारण्य-
 यत्तुर्दंशगोरविरजोऽम्बोऽम्बतरो गदेभो मनुष्यासेति मत्तप्राण्याः
 पशवः । महिषवागर ऋक्ष सरौक्षपशुरुष्टपत् सृगासेति रुमा-
 रण्यः” । अश्वाद्यां गदेभेन जाताऽश्वतरः । एवञ्च मनुष्यस्यापि
 पशुत्वादध्ययने गुरुशिष्ययोर्न्तरागममध्यहोरात्रमनध्यायः ।
 “पशुमण्डूकनकुलखाडिमाज्जीर भूर्पिकैः । क्षतेऽन्तरत्वष्टो-
 रात्र शक्रपाते तयोच्छ्रये” इति याज्ञवल्करोयात् तथा अन-
 ध्यायः । उच्छ्रये शक्रध्वजस्यैव अनुज्ञया तु न दोषः “नाग्नि-
 ब्राह्मणयोर्न्तराव्यपेयात् न गुरुशिष्ययोरनुज्ञया तु व्यपेयात्”
 इति मटनपारिजातधृतवशिष्ठवचनात् ।

उच्यते । “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पात्रिके सति ।
 तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिमप्येति गीयते” । पात्रिके रागतः
 पक्षतः प्राप्ते रागाभावात् पक्षतोऽप्राप्तावेव तत्र प्राक्ष्यर्थे
 नियमविधिः । न तु वैधनिपेधेन अप्राप्तेऽपि । प्रायश्चित्त-
 विवेककृता मते तु “मत्स्यास्तु कामतो जम्घा सोपवासस्वरह
 वसेत्” इति याज्ञवल्कराद्युक्तप्रायश्चित्तश्रवणेन कामतो मांस-
 भक्षणं निषिद्धस्य ‘प्राण्यारण्ये तथा आहो प्रोचितं द्विज-
 सास्यया । देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषमाक्’

इति तेनैव प्रतिपद्यतस्य रविवारादौ निषेध इति सुतरामष्ट-
 म्युपवासपारणेऽपि रविवारादौ मांसनिषेधः । एव मांसाशन-
 त्वागकृतनियमेन नियोगादिष्वपि मांसं वर्जनीयमाह प्राय-
 श्चित्तविवेके यमः । “भक्षयेत् प्रोक्षित मांसं भक्षत् ब्राह्मण-
 काम्यया । देवे नियुक्तं ग्राहे वा नियमे तु विवर्जयेत्” ॥
 पूर्वाक्तवचनस्य मत्स्यमांसोपहारिण्य नैवेद्यं टत्त्वेव भोजनं
 कार्यं नतु षट्त्वेत्यर्थः अन्यथा मूलभूतशुभौ वाक्भेदः स्यात्
 नैवेश्यावशिष्टमांसादेराहृत्यापत्तेयेति । प्रोक्षितं यज्ञार्थं मन्त्रैः
 संस्कृतम् आरण्यानामिडानोन्तनप्रोक्षणान्यपेक्षा नास्तीति ।
 यथा महाभारते । “आरण्याः सर्वदेवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो-
 ष्टगाः । अगस्त्येन पुरा राजन् सृगया येन पूज्यते” ॥ अत्र
 प्रमाणान्तराप्राप्तत्वेन “पशुना यजेत” इत्यत्रैकत्ववद्विधेय-
 विशीपणत्वेन अरख्यादेः पुंस्त्वं विवर्चितम अतएव हरिवशेऽपि
 “अवध्याञ्च स्त्रिय प्राहु स्त्रियैर्योनिगतेष्वपि” । ततश्च हरि-
 ख्यादौनामप्रोक्षितत्वेनाभक्ष्यत्वम् । यत्तु ब्रह्मपुराणे । “पशोस्तु
 मार्यमाणस्य न मांसं ग्राहयेत् क्वचित् । पृष्ठमास गर्भशय्यां
 शुष्कमांसमथापि वा” इति गर्भशय्या निषेधेन तत्सारस्वत्या
 मेध्यायागौ बोधे ततस्तु “नियुक्तस्तु यथा न्याय यो मांसं नात्ति
 मानवः । स प्रेत्य पशुता याति सम्भवानेकविश्रतिम्” ॥ इति
 मनुवचनं तत्कालीनानिषिद्धमांसभुग्विषयम् । प्रेत्येत्यव्ययं
 परलोके इत्यर्थः । तथा च अमरः “प्रेत्यामुत्र भवान्तरे” इति ।
 तथा च महाभारते । “रोगार्तोऽभ्यर्थितो वापि यो मांसं-
 नात्त्यलोलपः । फलं प्राप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधशतस्य च” ॥
 मांसत्यागोपदेशेऽपि तत् फलमाह नन्दिकेश्वरपुराणे । “यद्यो-
 पदेशं कुरुते परस्य तु महात्मनः । मांसस्य वर्जनफलं सो
 मांसादफलं लभेत्” । अतो रविवारादौ मत्स्यमांसाशनं विनापि
 अष्टम्युपवासपारणसिद्धिः । स्मृताग्निष्टेज्यायामावाहनं विनैव ।

रविवारे आमिषनिषेधो भविष्ये । “आमिषं रक्तशाकञ्च
 यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने । सप्तजन्म भवेत् कुष्ठो दरिद्रयोप-
 जायते ॥ तस्मात् सर्वप्रयत्नेन एकमहं रवेर्दिने । कुर्यात्-
 व्रतं हविष्यं वा रोगयुक्तोऽन्यथा भवेत्” ॥ स्मृतिः । “माय-

भामियमांसञ्च मसूरं निम्बमाद्रकम् । भक्षयेद् यो रवेर्वारि
सप्तजन्मन्यपुत्रकः ॥

स्फुराश्लिष्टेज्याधिकरणञ्च । स्फुरस्य खड्गाकारकाष्ठस्य
भक्ताश्लेषनिमित्तकैज्यायामिष्टित्वेन प्रकृतिवद्विकृतिरित्यति
देशेन दर्शात्मकप्रकृतिधर्माणां प्राप्तौ पूर्वदिनप्रातःकालो-
हवनीय देशतावाहनमपि प्राप्तं तच्च तदानीं न विधीयते
नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारितया प्रकृते ज्ञोभावि
भक्ताश्लेषरूपनिमित्तसंशयेन प्रधानानधिकारिणोऽङ्गानधि-
कारान् तदुत्तरदिने च निमित्तनिश्चये तदधिकारसिद्धावपि
नावाहनानुष्ठानम् आवाहनस्य पूर्वदिनप्रातःकालनैष्ठ्यादि-
तौज्याया आवाहनं विनैवानुष्ठानमिति । अथ तत्र पूर्वदिन-
प्रातःकाल नैयत्यादस्तु तथा प्रकृते तु यद्यपि तथात्वाभावात्त-
द्वैषस्यं तथापि यथा तदङ्गवैगुण्यात् कर्मवैगुण्यं तथात्रापि
वचनान्तरनिषिद्धमांसभोजनपुरुषस्य तदङ्गवैगुण्यात् तदङ्गि-
वैगुण्यमित्यवैषस्यम् ।

अधिकरणञ्च “विषयो विशयस्यैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्ण-
ययेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं श्रुतम्” । विषयो विचाराद्
वाक्यम् । विशयोऽस्यायमर्थो नवेति संशयः । पूर्वपक्षः प्रकृ-
तार्थविरोधितर्कोपन्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुकूल तर्कोपन्यासः ।
निर्णयः महावाक्यार्थतात्पर्ये निश्चयः । एवं क्रमेण विवेचन-
मवाधिक्रियते इत्यधिकरणमिति । कालिकापुराणे “कन्या-
संख्ये रवा वीषे या शक्ता तिधिरष्टमौ । तस्यां रात्रौ-पूजि-
तया महामिभन्नविस्तरैः ॥ नवम्यां वनिदानन्तु कर्त्तव्यं वै
यथाविधि । जपं होमञ्च विधिवत् क्षुर्ध्यात् तत्र विभूतये” ।
अत्र नवम्यां होमश्रुतेः “पूर्वाषाढायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्यु-
पोषणम्” इति श्रुतेर्योभयत्रैकतरस्मिन् वा होमः । अत्र होमे
विहिते तदङ्गत्वात् पूर्णपात्रादिका षडङ्गदक्षिणा षट्त्रिंशदु-
पचारान्तर्गतदाने दक्षिणादानवत् । तथा च मत्स्यपुराणं
“देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दत्त्वा च दक्षिणाम् । तत् सर्वं
ब्राह्मणे दद्यादग्नया निष्कलं भवेत्” ॥ दत्त्वात्वित्यत्र देया-
नीति वाराहोतन्त्रे पाठः अतएव ब्रह्मपुराणे विष्णुत्पापनीय-

पूजने स्पष्टमुक्तं यथा । “सुरान् संपूजयेद्भक्त्या सुमनोभिश्च
कुङ्कुमैः । दीपैर्धूपैश्च नेत्रेभ्यो पायसेन च भूरिणा । माच-
यान्नप्रदानेश्च ह्योमैः पुण्यै सदक्षिणैः” ।

पूजाजपहोममन्त्रस्तु देवौपुराणे “पूजयेत्तिलह्योमैस्तु दधि-
घौर घृतादिभिः” । कुर्याद्देव्यास्तु मन्त्रेण इत्यभिधाय
“जयन्तो मङ्गलाकालो भद्रकालो कपालिनौ । दुर्गा शिवा
क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते ॥ अनेनैव तु मन्त्रेण
जपहोमौ तु कारयेत्” एव “पुरश्चरणकार्येषु विल्वपत्रैर्युतै-
स्तिलैः । साक्षतैः सष्टैर्वापि शिवामुद्दिश्य भक्तितः । जुहु-
यादनलवृद्धं सस्कृतं कामवृद्धये” इति कालिकापुराणात्
अत्रापि विल्वपत्र घृतीपयोगित्ति अत्र दुर्गाभक्तिरद्विष्ट्या
स्वधा पूजानन्तरं स्वाहा पूजालिखनात् स्वाहान्तपाठ निणय
इति तत्र मत्स्यसूक्त विरोधात् । तथा च “पञ्चोपचारैर्विधि-
वज्जयन्त्याद्यास्ततः परम् । जयन्तो मङ्गलाकालो भद्रकालो
कपालिनौ ॥ दुर्गा क्षमा शिवा धात्री पूजनौया प्रयत्नतः ।
दक्षपार्श्वं ततोदेव्याः स्वाहाश्चैव स्वधान्तथा” ॥ इति । न च
अत्रापि तथा क्रमः । तथात्वे पञ्चमाक्षरस्य लघुत्वानुपपत्तेः ।
दुर्गाभावात्प्रान्तर्गतागलाया तथा पाठ दर्शनात् प्राचीन
ग्रन्थे तथा दर्शनाच्च । पूजाया ह्योमिति चतुरक्षरमप्याह
कालिकापुराणम् । “चतुरक्षरमन्त्रेण पाद्यादौनद्य पोडश ।
वितरेदुपचाराश्च पूर्वप्रोक्तास्तु भैरव” । तदनन्तरं प्रणवाटि-
नमोस्तु देवता नामोच्चारणमाहाग्निपुराणम् । “तस्मिन्ने-
पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहित । ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु
तन्नाम्ना सुसमाहितः । नमस्कारेण पुण्यादि विन्ध्यसेत्तु पृथक्
पृथक्” ॥ अत्र च “तत्राष्टम्या भद्रकालो दक्षयज्ञविनाशिनौ ।
आविर्भूता महाघोरा योगिनौकीटिभिः सह । अतोऽत्र
पूजनौया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ॥ इति ब्रह्मपुराणात्
“दक्षयज्ञविनाशिन्ये महाघोरायै योगिनौकीटिपरिवृतायै
भद्रकाल्यै ह्यो दुर्गायै नमः” । इत्यनेनापि पूजा प्रचरति ।
पूजाया विशेषस्तु दुर्गापूजातत्त्वेऽनुसन्धेय ।

होमादावङ्गाल मानादिग्रहणे छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“मानक्रियायासुक्ताया मनुक्ते मानकर्त्तरि । मानकृद्दयञ्ज
 मानः स्याद्विदुषामेव निर्णयः” ॥ यजमानासन्निधानं तु साधा-
 रणाद्गन्निमानप्रक्षणम् । यथा कपिलपञ्चरात्रम् । “षष्ट-
 भिक्षोर्भवेत् ज्यैष्ठ मध्यमं मङ्गभियंवैः । कन्यसपट्भिरुद्दिष्ट
 मङ्गुलं मुनिसत्तम” ॥ तेः प्रकृत्यमानयवेः कन्यसं कलिष्ठम् ।
 मानन्तु पाश्र्वेन “षड्यवाः पाश्र्वंसमिताः” इति कात्यायन-
 वचनात् । काञ्चिकापुराणम् । “यथानां तण्डुलैरेक मङ्गुलं
 चाष्टभिर्भवेत् । अदीर्घं योजितैर्हस्तैश्चतुर्विंशतिगङ्गुलैः ॥
 त्रीणि ब्रह्मवरणं प्रथमतः । ज्योतिष्टोमं ब्रह्मोद्गाहोद्गा-
 ध्वर्युत्थादि दर्शनेनान्यत्राप्याकाङ्क्षा दृष्टकल्पनाया न्याय्य-
 त्वात् । सुगति मीपान प्रभृतयोऽप्येवम् । तत्तु यजमान-
 कर्त्तृकम् । “दानवाचनात्वारभ्यणवरणव्रतप्रमाणेषु यज-
 मान प्रतीयात्” इति कात्यायनोक्तेः ब्रह्मस्थापनन्तु होत-
 र्कर्त्तृकमेव “अग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमासीथ्य”
 इति कात्यायनेनेककर्त्तृत्वाभिधानात् ।

तत्र हस्तोमानां ब्रह्मस्थापन प्रकारमाह गोभिलः । “अग्ने-
 णाम्निं परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तीर्थं
 तेषां मुखस्तात् प्रत्यङ्गं वस्तिष्ठन् सव्यपाने रङ्गुष्टेनोपकनि-
 ष्ठया चाङ्गुल्या ब्रह्मासनात् दक्षिणमभिसंगृह्य दक्षिणापरमष्टमं
 देगं निरस्यति निरस्यः परावसुः” इति “अथ उपसृग्याय
 ब्रह्मासने उपविशत्वावसोः सद्ने सौदामि” इति “अग्न्य-
 भिमुखी वाग्यतः प्राञ्जलिरास्ते आकर्म्मणः पर्यवसानात् ।
 भाषेत यज्ञमसिद्धिं नायज्ञीयां वाचं वदेत् यद्ययज्ञीयां वाचं
 वदेद्देष्टवोश्च यजुर्वा जपेत् अपि वा नसो विष्णवे” इति
 ब्रूयात् । “यद्युवीभयं चिकीर्षेहोतं ब्रह्मत्वञ्च” इति तेन कल्पेन
 “ह्रत्वं दोत्तरामङ्गं सोदकं कमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने
 निधाय तेनैव प्रत्याहुष्यान्वशेषेष्टेत्” इति । अग्रेण पूर्वया
 दिशा प्रदक्षिणेनाग्निं गत्वा अग्नेर्दक्षिणस्था दिशि प्रागग्रान्
 कुशानास्योर्ग्रान्ध्वष्टेनेति व्यवहिते न सन्नत्यः न तु निर-
 स्यतीत्यनेन ब्रह्मोति कर्त्तृनिर्द्देशात् । न च ब्रह्मेत्यस्य आस-
 नेन सन्नत्यः उपवेचनात् पूर्वं तत् सन्नत्याभावात् । ततश्च

दर्भास्तरणान्तं याजमानिकं कर्म । ब्रह्मा तु तेषां पुरस्ता-
दासृत कुशानां पूर्वदिग्भागे तिष्ठन् अनुपविष्ट एव सव्यस्य
धामस्य उपकनिष्ठया अनामिकया आसनादयजमानासृतं
कुशपत्रं गृह्यत्वा दक्षिणापर दक्षिण पश्चिममष्टमदेशम् उभय-
दिगष्टमभागं नैऋतकोणमिति यावत् निरस्तः परावसु
रित्यनेन क्षिपतीति । अप उपसृश्य दक्षिणपाणिना जलं
स्पृष्ट्वाऽथानन्तरम् आसने ब्रह्मा ब्रह्मत्वेन उपकल्पित उप-
विशति । आवसोः सद्ने सोदामोति मन्त्रेणेति एव मेव
भट्टनारायण प्रभृति व्याख्यानात् । एतेन तेषां पुरस्तादि-
त्यादि आवसोः सद्ने सोदेत्यन्त याजमानिकं कर्म यजमान-
कर्तृकं सोदामौति प्रतिवचन ब्रह्म कर्तृकमिति भवदेव भट्ट-
कल्पनमेव सोटेति सूत्रानुपात्तत्वात् । भाषेत यज्ञसंसिद्धिम्
इति होत्रान्यथा क्रियमाणे कर्मणि तस्मिन्पर्यमेतदेवं कुरु-
एतत् कर्त्तव्यं कुर्वित्वादि भाषेत तत्राप्ययज्ञीयाम् अमस्कृतां
यदि गिर वटेत्तदा वैष्णवोऽऋक् इदं विष्णुरिति यज्ञविष्णार-
राटमसौत्यादि नमो विष्णवे इत्यादि प्रकार त्रितयान्यतम-
प्रकारं प्रायश्चित्तमिति ।

अत्र ऋगादि लक्षणमाह जैमिनिः । “तेषामृक् यत्रार्थ-
वशेन पादव्यवस्थितिः” इति । तेषां मन्त्राणां मध्ये यत्रार्थ-
वशेन एकान्वयित्वेनानुष्टुवादि पादस्थितिः सा ऋक् । यजु-
राह स एव । “शेषे वा यजुः शब्दः” इति शेषे ऋक् साम
भिन्ने मन्त्रजाते ततश्च यश्मन्त्रजातं प्रश्नस्य पठितं गानादि
विच्छेदरहितं तद्यजुरिति । सामाप्याह स एव “गौतमेषु
सामाख्याः” इति गौतमानेषु मन्त्रेषु साममंत्रेत्यर्थः । यद्यु वेति
अथक्त्वा उत्तरामङ्गम् उत्तरोय दर्भवटु कुशब्राह्मणः ।

अथ कुण्डविधिः । तत्र मत्स्यपुराणम् । “प्रागुदकप्लवनां
भूमिं कारयेद्यज्ञतो नरः” । प्रागुदकप्लवनां पूर्वनीचा उत्तर-
नीचां वा । तत्र वशिष्टपञ्चरात्रे विज्ञानश्रुतितायाश्च
“सर्वाधिकारिकं कुण्डं चतुरस्रन्तु सर्वदम्” । चतुरस्रं चतु-
ष्कोणम् । भविष्योत्तरे । सद्यसेत्वथ होतव्ये कुप्यात् कुण्डं
करात्मकम् । द्विहस्तमयुते तत्र सद्यहोमे चतुष्करम् ॥ द्विह-

स्त्रादिके मानमाह जामलेः । “पूर्वं पूर्वस्य कुण्डस्य कोण-
 सूत्रेण निर्मितम् । उत्तरोत्तरः कुण्डानां मानन्तत्परिकोर्त्ति-
 तम्” ॥ पूर्वं पूर्वस्य हस्त द्विहस्तादिमितस्य कोणसूत्रेण
 प्रमाण कोणाधिकृति कोणदत्त सूत्रेण निर्मितं परिमितं
 यन्मानम् उत्तरोत्तर कुण्डानां तदेव पारिभाषिकं द्विहस्तादि
 मानं न तु प्रकृत हस्ताद्देगुखादिमितम् । तथात्वे द्विहस्तादि
 मितस्य चतुर्दशनादि परिमाणापत्तेः । कृपकपरिमाणवत् ।
 यशश्चपञ्चरात्रे । “यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननन्ताव-
 दिष्यते । हस्तैके मेखनास्त्रिस्तो वेदाग्नि नयनाङ्गनाः ॥ कुण्डे
 द्विहस्ते ता श्रेया रसवेद गुणाङ्गनाः । चतुर्दशो तु कुण्डे ता
 वसुतर्कयुगाङ्गनाः” । मेखना ब्रह्मचारिमेखलावत् । कुण्ड-
 विष्टिता सृष्टघटिता स्त्राय खातदेशाद्वाह्ये । एकाङ्गनरूपं
 कण्ठं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण इत्यादि क्रमेण वेदा-
 ष्टङ्गनाः एतद्विपरीतास्तन्वान्तरोक्ता व्यवहारविबुधाः । वेदा-
 चत्वारः अन्नयस्त्रयः । नयने हे । रसाः षट्गुणास्तयः ।
 वसुतर्क युगानि षट्पट् चत्वारि । कालोत्तरे । “स्याताद्वाह्ये-
 ऽङ्गनः कण्ठः सर्वकुण्डेष्वय विधिः” । पिङ्गनामते तु ।
 “खातादेकाङ्गलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत्” । एकाङ्गस्य
 पश्चिम दिक्कूर्त्तव्यतामाह महादाननिर्णये । “भुक्तौ मूर्त्तौ
 तथा पुष्टौ जीर्णोदारे तथैव च । सदा होमे तथा शान्ता-
 येक वारुणदिगात्तम्” । शाब्दातिके “होतुरथे योनिरासा-
 मुपय्यग्रत्यपत्रवत् । मुष्टरक्षेकहस्तानां कुण्डानां योनि-
 रौरिता । षट्चतुर्दशङ्गलायाम विस्तारोत्रतिशालिनी ।
 एकाङ्गनन्तु योन्यथ कुर्यादोपदधोमुखम् । एकैकाङ्गलितो-
 योनि कुण्डेष्वन्येषु वहेयेत् । यवइयक्रमैव योन्यग्रमापि
 वहेयेत् । स्यादादारभ्य नान् स्यात् योन्यामध्ये सरन्मुकम्” ।
 आषां मेखलानाम् । अग्रत्यपत्रवदित्यनेन चतुरङ्गल विस्तृत-
 मूलादुपयोक्त क्रमेणैवाङ्गन्तः सकुचित विस्तारा । जामले
 “नालमेखलयोर्मध्ये परिधेः स्थापनाय च । रभ्यं कुर्यात्
 तथा विहान् द्वितीयमेखलो परि” ॥ पुरयरणचन्द्रिकायान्तु
 एतद्वचनात् पूर्वं “स्यादादारभ्य नान् स्याद्योगिमूलस्य

धारणे" ॥ इत्यर्द्धं लिखितं परिधींस्तद्दिन्यासांशाद्द्वन्द्वो-
परिशिष्टम् । "बाहुमात्राः परिधयः ऋजवः सत्वचोऽन्नणाः
त्रयोभवन्त्यगौर्णाया एतेपान्तु चतुर्द्दिशम् । प्रागग्रावभितः
पश्चाद्दुदगग्रमथापरम् । न्यसेत् परिधिमन्यद्येदुदगग्रः सपू-
र्वतः" ॥ अन्नणाश्छिद्ररहिताः अभितः अग्ने पाश्वर्द्धये दक्षि-
णतः उत्तरतश्च पश्चात् पश्चिमे उदगग्रमुत्तराग्रं त्रैलोक्यसारे ।
"कुम्भद्वयसमायुक्ता अश्वत्थदलवन्नता । अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता
मध्ये त्वान्यस्त्रितिर्यथा" ॥ कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकार-
मूनदेशयुक्ता । नता नन्ना । अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता अङ्गुष्ठमित-
मृद्धटितमेखलावेष्टनयुक्ता । तथात्वे हस्तगलिताज्यस्त्रित्या
कुण्डे तत्पातो भवतीत्यर्थः । अतएव स्वायम्भुवे । "अङ्गुष्ठ-
मानौष्ठकण्ठा कार्याश्वत्थदनाकृतिः" । अङ्गुष्ठमानौष्ठं कण्ठे
यस्या योनेः सा तथा ओष्ठोऽत्रायं हयशोर्षपञ्चरात्रे "कल्पये-
दन्तरे नाभिं कुण्डस्याम्बुजमन्निभम् । सुष्यरत्नेरकचस्थानां
नाभिरुत्तमधविम्बुता ॥ नेत्रवेटाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्द्ध-
येत् । यवद्वयक्रमेणैव नाभि पृथगुदारधीः ॥ नाभिचेवं
त्रिधा भित्त्वा मध्ये कुर्वीत कर्णिकाम् । वहिरंशद्वयेनाष्टौ
पत्राणि परिकल्पयेत्" ॥ खादिरादि सुवाभावे तु राघवमदृष्टत-
महितायाम् । "पनाशपत्रे निम्बिद्रे रुचिरे स्तुक् स्रुवौ स्मृतौ ।
विदध्याद्वाश्वत्थपत्रे सच्चिमे होमकर्मणि" ॥ तत्र कुण्डदोषानाह
विश्वकर्मा । "खाताधिके भवेद्दोगी खातहीने धनक्षयः ।
वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं क्षिन्नमेखले । मेखलारहिते शोको
ह्यधिके वित्तमञ्जयः । भार्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या
विना कृतम् । अपत्यध्वंमनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्" ।

अतएव वशिष्ठसहितायां "तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यं
कर्त्तव्यं शुभवेदिकम् । हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संचिमे होम-
कर्मणि" ॥ क्रियासारेऽपि । "कुण्डमेवंविधं न स्यात्
स्थण्डिलं वा समाश्रयेत्" ॥ शारदातिलकेऽपि "नित्यनैमि-
त्तिकं काम्यं स्थण्डिले वा समाचरेत् । हस्तमात्रन्तु तत्कुर्यात्
चतुरस्रं समन्ततः" ॥ महाकपिल पञ्चरात्रे । "संख्यानुक्तो
शतं सष्टं सहस्रं वा जपादिषु" ।

होमे स्वाहान्ततामाह यज्ञपार्ष्वः । “आदाय दक्षिणे पाणौ सवच्चिमधुरं इविः । प्राङ्मुखो वज्रजायान्ते जुहुयाद्ब्राह्मपाणिना” ॥ त्रिमधुरं घृतमधुशर्करात्मकम् । विष्णुधर्मोत्तरे । “दूर्वाहोमः परः प्रोक्तस्तेन स्वर्गं महीयते । तस्माद्भगुणं पुण्यम् इक्षुभिः प्राप्नुयात् कृते । तस्माद्भगुणं शर्म्यैर्विदिभिर्दिगुण भवेत् ॥ यवैश्चतुर्गुणं प्रोक्तं तिलैर्दशगुणं स्मृतम् । विष्वैर्दशगुणं प्रोक्तं घृतेनाष्टगुणं ततः” ॥ इत्यनेन घृतस्य सर्वोत्कृष्टत्वं दर्शितम् । वज्रजाया स्वाहा । “मन्त्रेषोऽहारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः । स्वाहावसाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्” ॥ इति स्मृतेः । स्वाहान्तमन्त्रे स्वाहान्तरं निषेधयति मन्त्रतन्त्रप्रकाशः । “नमोऽन्तेन नमो टयात् स्वाहान्ते द्विठमेव च । पूजयामाहुतौ चापि सर्वत्राणं विधिः शिवे” ॥ अन्तशब्दोऽत्रावसानार्थः द्विठः स्वाहा टकारेण लिपिसाम्याद्विन्दुरुच्यते तस्य द्वित्वं तेन विसर्गः स च शक्तिरूपः तेन द्विठ शब्देनाग्निशक्तिः स्वाहोक्तेति राघवभट्टः तथा च द्विठः स्वाहानलप्रियेति वर्णाभिधानम् । अत्र तु स्वाहाशब्दः स्त्रियद्रव्यत्यागार्थकः । यथा “उपरिष्ट होमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः” । इति हरिश्चरमधेत स्वाहाकारेण स्वाहेति पदेन प्रदानं त्वागो यासु तास्तथा अतएव स्वाहाकारस्य प्रदानार्थकत्वाद्द्विस्वागस्यान्त्रायसिद्धत्वेनैव कृतार्थत्वात् द्वितीयस्यां मानमनर्थकं स्यात् इति भट्टभाष्यम् । प्रदानार्थकत्वं तु तत्रैव यत्र मन्त्रस्यनाम्नि चतुर्थ्यन्तता अतो जयन्तोत्वादी नमः स्वाहयोर्यथायथं पुनर्देयतेतिन्युजपाणिनेति शाख्यन्तरो-यम् ।

“उत्तानेनैव हस्तेन अङ्गुष्ठाद्येण पौडितम् । संहताङ्गुलि-पाणिस्तु वाम्यतो जुहुयाद्विः ॥” इति महादार्मनिर्णयघृत-गोभिलवचनात् एतद्वचनं परिशिष्टोपमिति माधवाचार्यः । भविष्येऽपि “आहुतिस्तु घृतादीनां स्रुषेणाधोमुखेन तु । इनेत्तिलाज्याहुतिस्तु दैवोत्तानपाणिना” ॥ स्रुवस्तुपञ्चा-हुतां द्यक्षा गृहमुद्रया धार्यः । “पञ्चाहुतान् वदिस्यन्ता

धारयेत् शङ्खमुद्रया" । इति वाचस्पतिमिश्रकृतमहादान-
निर्णयधृतवचनात् ।

अग्नेर्नामानि गोभिलपुत्रकृतगृह्यसंग्रहे । "लौकिके
पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकल्पितः । अग्निस्तु मादतीनाम
गर्भाधाने विधीयते ॥ पुंसवने चन्द्रनामा शुद्धाकर्मणि शोभनः ।
सौमन्ते मङ्गलो नाम प्रमल्भी जातकर्मणि ॥ नाम्नि स्यात्
पार्थिवो ह्यग्निः प्राग्ने च शुचिस्तथा । सत्यनामाथ चूडायां
व्रतादेशे समुद्भवः ॥ गोदाने सूर्यनामा च देशान्ते ह्यग्नि-
रुच्यते । वैश्वानरो विसर्गं तु विवाहे योजकस्तथा" ॥ गोदाने
गोदानाख्यमंस्कारि । "चतुर्थ्यान्तु शिखीनाम धृतिरग्नि-
स्तथापरं" । अपरे धृतिहोमादौ । "प्रायश्चित्ते विधुषेव
पाकयज्ञे तु साहमः" । प्रायश्चित्तात्मकमहाध्याहृतिहोमादौ ।
पाकयज्ञे पाकाङ्ककवृषोत्तमर्गगृहप्रतिष्ठाहोमादौ । "लक्ष-
होमे च वङ्गिः स्यात् कीटिहोमे इताशनः । पूर्णाहुत्यां सृङो-
नाम शान्तिके वरदः सदा । पौष्टिके वन्दयेव क्रोधोऽग्नि-
खाभिचारके । कोष्ठे तु जठरो नाम क्रव्यादोमृतमक्षणे ।
"आहूय चैव हीतव्य एव यो विहितोऽनलः" ॥

तथा "शुभं पात्रन्तु कांश्यं स्वात्तेनाग्निं प्रीणयेद्दधः ।
तस्याभावे शरावेन नयेनाभिसुखञ्च तत् । विशेषनामाज्ञाने
गुणविष्णुधृता स्मृतिः "सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽर्चि शिरो-
मुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रणोतः सर्वकर्मसु" अग्नि-
प्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो युज्यते प्रणोत इति मन्त्र-
निहात् । अन्यथा स्थापनानन्तरमेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् ।
गुणविष्णुना श्रुतिरिति कृत्वा सर्वतः पाणिपादान्त इति लिखि-
तम् । एवञ्च दुर्गापूजनस्य पौष्टिककर्मत्वात् । तदङ्गहोमे
बलदनामाग्निरिति ।

ध्यानमादित्यपुराणे । "पिङ्गभ्रुः श्मश्रुकेशाक्षः पीताङ्गो
जठरोऽक्षः । छागस्थः साक्षस्रवोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधा-
रकः" ॥ यत् प्रकृतकर्मवैगुण्यप्रथमनाय शाखायनहोमा-
भिधानं भवदेव भट्टसम्मतं तत्र प्रामाणिकं तस्मादपि महा-
प्रामाणिकैर्महानारायणचरणैर्गोभिलभाष्ये तदपसापीकृत-

त्वात् । हृन्दोगपरिशिष्टेऽपि प्रायश्चित्तार्थे प्रकारद्वयमात्रमुक्तं
यथा "यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् । चतस्र-
स्तत्र विज्ञेया स्तोपाण्यग्रहणे यथा । अपि वा ज्ञातमित्येषा
प्राजापत्यापि वा हृतिः । होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्त-
विधिः स्मृतः" ॥ त्रिविकल्प इत्यनेन कल्पान्तरनिषेधाहोमि-
शोयकर्मणि शाव्यायनहोमो न युक्तः । किन्तु च्यवत् महा-
व्याहृतिभिश्चतस्रभिः प्रायश्चित्त होमा युक्तः । विशारदप्रसृतयो-
ऽप्येवम् । शाव्यायन होमस्य समूलत्वेऽपि शाख्यन्तरीयत्वम् ।

अग्नेः शुभलक्षणमाह वायुपुराणम् । "अर्चिष्मान् पिण्डि-
तयिषः सर्पिः काश्वनसन्निभः । मृगवः प्रदक्षिणश्चैव वज्रः
स्यात् कार्यसिद्धये" ॥ ब्रह्मपुराणे । "चुतृट्क्रीधत्वरायुक्तो
होममन्त्रं जुहोति यः । अग्रवहे सधुमेवा मोऽस्यः स्यादन्यजन्मनि ।
अल्पे रुचे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके । आर्द्रकाष्ठे च सम्पन्ने
फुत्कारवति पावके । क्षुण्णार्चिषि सुदुर्गन्धे तथा निहति
मेदिनौम् । आहृतिं जुहुयाद्यथ तस्य नाशो भवेत् भुवम् ॥
आपस्तम्बः । "नाप्रोक्षितमिश्रनमन्त्रादाध्यात्" इति ।

पूजामाह मार्कण्डेयपुराणम् । "संपूजयेत्ततो वज्रं दद्या-
द्भेवाहृतिं क्रमात् । कर्ममतसंधादिनौ स्मृतिः । "आदो तु
देवतोद्देशं तैत्तिरीय कठशास्त्रिनोः । काश्वमाध्यन्दिनानाञ्च
पसादुक्षेत्र्येत् सुरान्" ॥ अन्येषां नाम्नेव देवतोद्देशः । स्मृत्यर्थ-
सारमदनपारिजातयोः । "नक्षिधौ यजमानः स्यादुद्देशत्याग-
कारकः । असन्निधौ तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारिका । अस-
न्निधौ तु पत्न्याः स्यादध्यर्च्युत्सदनुष्ठया । अन्नादे प्रसवे चार्त्तो
क्षुर्वेत्तानुष्ठया विना" । अध्वर्युर्जुर्वेदिहोमकर्त्ता ।

पूर्णाहुतिस्तत्याय सर्वदातत्या यथा अग्निपुराणम् ।
"मूर्धानन्दिवमन्त्रेण संसवेण च धारया । दद्यादुत्थाय पूर्णां
वै नोपदिश्य कदाचन" ॥ परार्द्धे भविष्येऽपि । मूर्धानन्दि-
वेति यजुर्वेदिनां मन्त्रः । सामगानान्तु पूर्णहोममित्यादि ।

शान्तिदोषिकायां वगिष्ठः । "दद्यात्पाद्यादिकं वज्रेर्दृतेनाम्बु
विना बुधः । पयसा शीतनीकुर्यात् ऐशान्यां भस्म चाह-
रेत् । ऐशान्यामाहरेदस्म सुचावाय सुवेण वा । वन्दनां

कारयेत्तेन शिरः कण्ठांसकेषु च ॥ कश्यपस्येति मन्त्रेण यथानुक्रमयोगतः । ततः शान्तिं प्रकुर्वीत अवधारणवाचनम् । दक्षिणा च प्रदातव्या प्रहादीनां विसर्जनम् ॥ शान्तिर्वाम-
देश्यगानादिः । “पर्युक्षणञ्च सर्वत्र कर्त्तव्यमदितेन्विति अस्ते च वामदेश्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा” इति छन्दोगपरिशिष्टात् गानं कुर्यात् ऋचस्त्रिधेति वा पाठः ।

अवधारणमच्छिद्रावधारणं दक्षिणानन्तरं कर्त्तव्यं न तु पाठक्रमादरः । “हया विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभे ! । अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति नरकं ध्रुवम्” इति नारदीयात् अतएव भवदेवभट्टेनापि वामदेश्यगानानन्तरं दक्षिणोक्ता तथा यशिश्टेन दक्षिणानन्तरं विसर्जनाभिधानेन आहोऽपि तथादर्शनेन अनिर्दिष्टकालाङ्गस्य प्रधानकालकर्त्तव्यत्वेन च शारदाः पूजाया नवम्यामेव दक्षिणा देया । व्यक्तं मत्स्यधृक्ते “नवम्यां पूर्ववत् पूजा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता । दक्षिणां वस्तुशुभञ्च आचार्याय निवेदयेत्” ॥ न तु देवौविसर्जनानन्तरं दक्षिणेति दुर्गाभक्तितरङ्गिष्युक्तं युक्तम् । “उत्तरेण नवम्यान्तु बलिभिः पूजयेत् शिवाम् । अरण्येन दशम्यान्तु प्रणिपत्य विसर्जयेत्” इत्यनेन “आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेनैव प्रवेगयेत् । पूर्वोत्तराभ्यां संपूज्य अरण्येन विसर्जयेत्” इत्यथ ह्या निर्देशेन च नवम्युत्तरापादयोः पूजान्तता प्रतीतेः । “आश्विने मामि शक्ते तु कर्त्तव्यं नवरात्रिकम् । प्रतिपदातिक्रमेणैव यावन्नवमी भवेत् । द्विरात्रं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम्” ॥ इति कृत्यकल्पलताधृतभविष्योत्तरवचने पूजनम्य नवम्यन्तता प्रतीतेय । कर्मान्ते छन्दोगपरिशिष्टेन दक्षिणाभिधानात् । यथा “ग्राह्ये दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तिता । कर्मान्तेऽनुष्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत्” ॥ ग्राह्ये इति कर्मकारयित्रपनक्षणम् । अत्र नवरात्रिकमित्योस्तर्गिकं तिथि-
हृदिष्ठासाभ्यामधिकन्यूनतामग्भशात् अतएव प्रतिपदादि तत्तत्तिथिषु कृत्यमाह भविष्ये “केगमंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपदिने । पष्टोः द्वितीयायां केगसंयमहेतवे ॥ दशम्यश्च तृतीयायां सिन्दूरासक्तकस्तथा । मधुपर्कश्चतुर्थांश्च

तिलकं नेत्रमण्डनम् ॥ पञ्चम्यामङ्गरागांश्च शक्त्वालङ्करणानि
 च । पद्भ्यां विल्वतरौ बोधं सायं मन्थ्यासु कारयेत् ॥ सप्तम्यां
 प्रातरानोय गृहमध्ये प्रपूजयेत् । उपोषणमथाष्टम्यामष्टशक्तेः
 प्रपूजनम् ॥ नवम्यामुपचण्डायास्तद्वदेवार्चनं दिवा । पूजा च
 बलिदानञ्च तदन्त्यात् प्रपूजयेत् ॥ कुमारौ पूजनौया च
 भूपत्नीया च भूपत्नैः । संपूज्य प्रेषणं कुर्यात् दशम्यां शावरी-
 त्तवैः ॥ अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयति नरः । स्कन्द-
 यत् पालयेत् तन्तु देवी सर्वापदि स्थितम् ॥ पुत्रदारधनर्हिनां
 संख्या तस्य न विद्यते । भुक्तिं ह्य विपुलान् भोगान् प्रेत्य देवो-
 गणो भवेत् ॥ अत्र कल्पे प्रतिपदि कलमस्यापनं यजमान-
 स्नानार्थं दुर्गोभक्तितरङ्गिण्यां यदुक्तं तन्न युक्तम् । तस्य देवो-
 पूजानङ्गत्वेन तत्र तद्विधानस्यायुक्तत्वात् । मत्स्यपुराणे ऋषयाग
 एव तस्मीकत्वाच्च । यद्यपि “अग्निर्ब्रह्मा भवानो च गणवत्कौ-
 महोरगः । स्कन्दीभानुर्मातृगणो दिक्पालाश्च नवग्रहाः ॥
 षण्णां घटे तु प्रत्येकं पूजयित्वा यथाविधि । मूर्त्तिं पवित्रमे-
 केकं दद्यादेव समाहितः” ॥ इति कालिकापुराणोद्येन प्रति-
 पदि ब्रह्मपूजनमावसुक्तम् । तत्र युक्तं ब्रह्मपूजनवदग्न्यादि-
 पूजनस्यापि तद्वचनोक्तत्वेन सद्भिधानस्यापि युक्तत्वात् किन्तु
 तद्वचनं सामान्यतः पूजान्तरविधायकतया बोध्यम् । मत्स्ये ।
 “अथ ह्येनो दृष्टे द्राष्टं मन्त्रह्येनस्तथत्विजम् । आत्मानं दक्षिणा-
 ह्येनो नास्ति यन्नसमी रिपुः” ॥ अर्थो द्रव्यम् ।

देवोद्यावाकानि निर्मल्यनविधिमाह पूजारङ्गाकरि देवो-
 पुराणम् । “भक्त्या पिष्टप्रदोपाद्यैश्चुताम्बत्यादिपद्मैः । शोष-
 धोमिय मेघ्याभिः सर्वपौजेयवादिभिः । नवम्यां पर्वकाले तु
 यात्राकाती विरेपतः । यः कुर्यात् अथवा घोर देव्या नीरा-
 लनं नरः । गृहमेघ्यादिनिनदेज्यगम्यैश्च युक्तैः । यावतो
 दिवमान् घोर देव्या नीरालनं कृतम् । राक्षसं कल्पमङ्ग-
 स्थाणि दुर्गालोके महीयते । यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन सूर्यलोके
 नहीयते” ॥ पर्वकाले उत्सवकाले । देव्या इति स्त्रीत्वम-
 विधितम् । विष्णुादि प्रतिमायां तथाचारात् ।

योगाधिकारि हरिः स्तुतिमाह मत्स्यपुराणम् । “श्रीयतां

पुण्डरीकाक्षः सर्वयज्ञेश्वरो हरिः । तस्मिं स्तुष्टे जगत्सृष्टं
प्रीणिते प्रीणितं जगत् ॥ कृत्य महार्णवधृत भविष्यप्रिवर-
हस्ययोः । “दग्म्यां दीयते यत्र बलिदानन्तु मानवैः ।
तद्राष्ट्र नागमायाति मरकोपद्रवैः स्फुटम्” ॥ अत्रीकविक्रह-
वचनानि भोजदेवजोमूतवाहन इलायुधरत्नाकर दुर्गाभक्ति-
तरङ्गिणी वाचस्पतिमिश्र स्मृतिसागररायमुकुट कृत्य महा-
र्णवे प्रभृतिभिः अनादृतानि ।

विजयादशमोमधिहात्य । “दशमी यः समुत्तङ्गप्र प्रस्थानं
कुरुते नृपः । तस्य सबत्सरं राज्ञो न कापि विजयो भवेत्” ॥
अग्रजौ खड्गादियाचामाह राजमान्तेण्डः । “कार्यवशात्
स्वयमगमे भूमर्तुः केचिदाहुराचार्याः । कृचायुधाद्यमिष्टं
वैजयिकं निर्गमे कुर्यात्” ।

ज्येतिपे । “अस्मिं गते तु मिथे यया दिशा खञ्जनं नृपो-
यान्तं पश्येत्तया प्रयातस्य क्षिप्रमरातिर्वगमुपैति” ॥ मिथे
सूर्ये । तथा “कृत्वा नीराजनं राजा बलहृदैर्यथावलम् ।
शोभनं खञ्जन पश्येत् जलगोशोहसन्निधौ ॥ नील शीव शम्भ-
श्रीव सर्वकामफलप्रद । पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट नमो-
ऽस्तु ते” ॥ वसन्तराजे “दृष्टोदितेऽगस्त्यमुनी सुदेगे सुचेष्टितं
खञ्जनको विदध्यात्” । इत्युपक्रम्य “त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रक-
स्त्वमदृग्ग्रतामोप शिखीहमेन । संदृग्ग्रसे प्राहृषि निर्गतायां
त्व खञ्जनासर्थ्यमयो नमस्ते” । एतद्वचनात् यदा शिरसि
शिखीहमस्तदा खञ्जनी न दृश्यते अगस्त्योदयानन्तरं शिखा-
विगमात् पुनर्दृश्यते दर्शनफल “बलेषु गोषु गजवाजिमहो-
रगीषु । राज्यप्रदः कुशलदः शुचि शादलेषु । भद्रास्थिकेश-
नखनोमनुष्येषु दृष्टो दुःखं ददाति बहुगः खनु खञ्जरीटः” ॥
वर्षकृत्ये “वित्तं द्राघ्रपि कार्यसिद्धिरतुला गच्छे इतागे भयं
याम्यामग्निभयं सुरद्विपि कलिर्नाभः समुद्रालये वायव्यां वर-
वस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे । ऐगान्यां मरणं ध्रुवं
निगदितं दिग्बलघणं खञ्जने । ज्येष्ठोरुते क्षुतेऽप्येवन्नुचुः
केचिच्च कोविदाः” ।

क्षुते तु मदनपारिजातधृतम् । “जीवेति क्षुवतो श्रूयात्

जीवेत्युक्तस्त्वया सह । अशुभं खञ्जनं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनम् ।
दानं कुर्वीत कुर्याच्च स्नानं सर्वोपधीजसैः । क्षुतोत् पतन
जृम्भासु जीवोत्तिष्ठाद्भुक्तिध्वनिः । शत्रोरपि च कर्त्तव्य-
मन्यथा ब्रह्महा भवेत्” । इति वन्द्यघटीय हरिहर-
भट्टाचार्यात्मज। श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितदुर्गापूजातत्त्वं
समाप्तम् ।

अथ एकादशी । सा च परयुता ग्राह्या युग्मात् । आग्नेये
“गृहस्थो ब्रह्मचारौ च आहिताग्निस्तथैव च । एकादश्यां न
भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि” ॥ कृष्णायां पुत्रवती गृहस्थस्य
निषेधमाह ब्रह्मपुराणम् । “आदित्येऽहनि मंक्रान्त्वाममिते-
कादशी दिने । व्यतीपाते कृते आह्वे पुत्रो नोपवसेत् गृही”
अस्यैव शयनबोधनमध्ये प्रतिपसवमाह ब्रह्मवैवर्त्तः । “शयनो
बोधनोमध्ये या कृष्णैकादशो भवेत् । सैवोपाया गृहस्थेन
नान्या कृष्णा कदाचन” ॥ वैष्णवस्य तु यावत् कृष्णायामुप-
वाममाह नारदः । “नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।
पक्षेपक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् । सपुत्रस्य सभाय्यस्य
स्वजनैर्भक्तिसंयुतैः । एकादश्यामुपवसेत् पचयोरुभयोरपि” ॥

तत्त्वसागरे । “यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथे-
तरा । तुल्येति मन्यते यस्तु नवै वैष्णव उच्यते” इति वैष्णव-
भक्ष्यमप्युक्तम् । वैधोषवाते भोजन चतुष्टयनिवृत्तिमाह
महाभारतम् । “सायमाद्यन्तयोग्योः सायं प्रातश्च मध्यमे ।
उपवासफलं प्रेषोर्ध्वं भक्तचतुष्टयम्” ॥ पुत्रवती ब्रह्मपुरा-
णोक्त रविवाराद्युपवासनिषेधस्तु तस्मात् निमित्तकोपवास-
परः । “तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः । नानुपवृ-
क्तो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणम्” ॥ इति जैमिनिवचनात् ।
“भृगुभानुदिनोपेता सूर्यमंक्रान्ति संयुता । एकादशो सदे-
पोष्या पुत्रपौत्र विवर्द्धिनौ” इति विष्णुधर्मोत्तराच्च । तन्नि-
मित्तोपवासमाह संवर्त्तः । “पमाषास्या द्वादशी च संक्रान्तिस्य
विशेषतः । एताःप्रगस्तास्त्रिययो भानुवारस्तथैव च ॥ अत्र
स्नानं जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम् । उपवासस्तथादानमे-
कैकं पावनं स्मृतम्” ॥ पिष्टवासरादी तु वराहपुराणविष्णु-

धर्मात्तरकात्यायिनाः । “उपवासो यदा नित्यः आहं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पिष्टसेवितम् ॥ रविवारेऽर्कसक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरि । पारणञ्चोपवासञ्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही” इति पारणनिषेधो रविवार संक्रान्तिमात्र प्राप्तोपवासनिषेधवत् रविसक्रान्तिमात्र प्राप्तपारणपरः । तयोरेव पारणन्तु “सप्तधारानुपोथ्येव सप्तधा सयतेन्द्रियः । सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥ इति । सवत्सर प्रदोषघृतेन । “नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विपुवतोः द्वयोः । चन्द्राकंयोर्घृहणयोर्ब्यतोपातेषु सर्वसु ॥ अहोरात्रोपितः स्नान दान आहं तथा जपम् । यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयञ्च तत्” ॥ इति ब्रह्मपुराण वचनाभ्याञ्च । शनिवारोपवाससक्रान्तिपूर्वदिनोपवासविधानेन प्राप्तमिति ।

विधवायास्तु सर्वथा नित्यत्वमाह कात्यायनः । “विधवा या भवेन्नारौ भुञ्जीतैकादशो दिने । तस्यास्तु सुकृतं नश्यत् भ्रूणहत्या दिने दिने” ॥ स्मृतिः । अष्टाब्दादधिकोमर्त्याह्य-पूर्णाशौतिवत्सरः । भुङ्क्ते यो मानवो मोहात् एकादश्यां स पापकृत्” ॥ एकादशी व्रत नित्यं तदाह ब्रह्मवैवर्तः । “इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यमेकादशी व्रतम् । विशेष नियमाशक्तोऽहोरात्रं भुङ्क्तिवर्जितः” ॥ भविष्ये “नित्यमेतत् व्रतं नाम कर्त्तव्यं सार्ववर्णिकम् । सर्वाश्रमाणां सामान्यं सर्वधर्मेष्वनुत्तमम् ॥ एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयारपि” । प्रचेताः “पूर्णाप्येकादशी त्याज्या हितयं वर्द्धते यदि । द्वादश्यां पारणालामे पूर्णैव परिगृह्यते” ।

एकादश्याः पूर्णत्वं विशेषयति सौरधर्मः । “आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता । सैकादशी तु संपूर्णा विद्वान्या परिकीर्त्तिता” ॥ हितयमेकादशी द्वादशो च वर्द्धते परादिनगामिनी । द्वादश्यां पारणाया अलामे पूर्णापरिग्रहे अधिकाकारिभेदमाह स्कान्दे । “सपूर्णेकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोत्तरां यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेत् गृही” ॥ कौर्म्यं । “एकादशी प्रगृह्या चेत् शुक्ले क्षण्ये विशेषतः । उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेत् गृही” । गारुडे “पुनः

प्रभात समये घटिकौका यदा भवेत् । तत्रोपवासो विहितो
वनस्थस्य यतस्तथा । विषवायाद्य तत्रैव परतो द्वादशौ नचेत् ॥
प्रह्लादा एकादश्येव प्रकर्षेण हृदा न द्वादशौत्यर्थः । तत्रैवीत्तरा-
मेव । यत्र तु पूर्वदिने दशमौषिहा परदिने द्वादशौ मिस्या तत्र
सर्वत्रैव परदिने द्वादशौनाभे तदनाभेऽपि परोपोष्या । “एका-
दशौ द्वादशौ-मिस्या परतोऽपि न वर्हति । ऋद्धिभिर्यतिभिश्चैव
सैवोपोष्या सदा तिथिः” ॥ इति श्रुतेः । अपि भिन्नक्रमेण वर्हते
द्वादशौत्यर्थः । एतत् द्विसृष्टिं स्त्रिसृष्टिं च सम्भवत्यविशेषात् ।

अत्रैव त्रयोदश्यां पारणफलमाह । “एकादशौ द्वादशौ च
रात्रिशेषे त्रयोदशौ । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पार-
णम्” । यत्तु “द्वादश द्वादशौर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणम्” इति
तदुपवास परदिने “द्वादशौलाभे तां विहाय पारणं बोध्यम् ।
तथाह ब्रह्मपुराणम् । “एकादश्यामुपोष्यैव द्वादश्यां पारणं
श्रुतम् । त्रयोदश्यां न कुर्यात् द्वादश द्वादशौचयात्” ॥
कालविवेक संवत्सर प्रदीप पञ्चतिपु कूर्मपुराणम् । “एका-
दशौमुपवसेत् द्वादशौमथवा पुनः । विमिश्रां वा प्रकुर्वीत
न दशम्या युता क्वचित् ॥ कुर्यादनाभे सयुतां नानाभेऽपि
प्रवेगिनोम् । उपोष्या द्वादशौ तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥
उदयात् प्राग्दशम्यास्तु शेषः सयोग इष्यते । उपरिष्ठात्
प्रवेगस्तु तस्मात्ता परिवर्जयेत्” ॥ द्वादश्यां कलाहमात्रम-
प्येकादश्या अतिर्गमे यदि दशमी नोदय सृष्टति उदयात्
प्रागरुणोदयकाल एवावतिष्ठते तदा सयुक्तोच्यते सैवोपोष्या ।
अत्रैव विषये “एकादशौ दशाविहा परतोऽपि न वर्हति ।
ऋद्धिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः” ॥ इति भविष्य-
पुराणौयादिपचनानि दशमौषिहाकर्तव्यताबोधकानि बो-
ध्यानि । अत्र द्वादश्यामेकादश्यानाम एव परुणोदयविहायाः
कर्तव्यतापदेशात् द्वादश्यामेकादश्यानाभे तादृश्विभवां न
कुर्यात् इत्यर्थातोऽवगतेस्तत्र परैकादशुपोष्या इत्यवगम्यते ।
एतद्विषये “घटिदण्डात्मिकायाद्य तिथेर्निष्क्रमणे परे ।
अक्षमेष्य तिथिमन विद्यादेकादशीं विना” ॥ इति सगच्छते ।
तथा कान्तमाधवीये गारुडम् । “भादित्योदयवेलायामा-

रभ्य पष्टिनाडिकाः । सङ्कीर्णैकादशोनाम त्याज्या कर्मफले-
 सुभिः ॥ अत्रापि त्रयोदश्यां द्वादशौ लाभ एव परोपोष्या-
 इत्यवधेयम् । नोचेत् तत्र पूर्वामुपोष्य परदिने द्वादश्याद्य-
 पाद समुत्तार्य पारण कुर्यात् “विहायैकादशो ग्राह्या परतो
 द्वादशौ नचेत्” इति “मुहूर्त्तं द्वादशौ न स्यात् त्रयोदश्यां
 यदा मुने । उपोष्या दशमौविहा सर्वैरेकादशौ तदा” ॥ इति
 “त्रयोदश्यां यदा न स्यात् द्वादशौ घटिकाद्वयम् । दशम्यैका-
 दशौविहा सैवोपोष्या सदा तिथिः” ॥ इति मत्स्यकूर्म नारदीय-
 वचनेभ्यः अत्र मुहूर्त्तं घटिकेति पारणयोग्यकालोपलक्षणम् ।
 “कलाङ्गं द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्ध्वमेव हि । आमध्याह्नाः
 क्रियाः सर्वाः कर्तव्याः शम्भु शासनात्” ॥ इति शौधरस्त्रामि-
 धृतवचनात् ।

अथोदयानन्तरवर्तिनी दशमौ यद्येकादशौ सृजति तदा
 सा प्रवेशनी पदवाच्या । तां विहाय द्वादशौमवोपवसेत् ।
 तदिदमुक्तं नालाभेऽपि प्रवेशिनोमिति । अलाभेऽपि परदिने
 एकादश्यालाभेऽपि । अतएव कण्वः । “उदयोपरिविहा तु
 दशम्यैकादशौ यदि । दानवेभ्यः प्रौणनार्थं दत्तवान् पाक-
 शासनः” ॥ स्कान्दे “दशम्यैकादशौविहा गान्धारौ तामुपो-
 षिता । तस्याः पुत्रगत नष्ट तस्मात् तां परिवर्जयेत् । ये
 कारयन्ति कुर्वन्ति दशम्यैकादशीं युताम् । आलोक्य तन्मुख
 ब्रह्मन् सूर्य्यदर्शनमाचरेत्” ॥

अथारुणोदयविहा पष्टिदण्डैकादशौ पूर्णैकादशोर्ध्वव-
 स्थाया मविशेषः इति चेन्न “द्वादश्यां पारणालाभे पूर्णैव परि-
 गृह्यते ॥ इत्यविशेषात् अत्र वैष्णवेनापि पूर्णोपोष्या इति ।
 अरुणोदयविहातु द्वादश्यां पारणस्यालाभेऽपि वैष्णवेर्नोपोष्या
 किन्तु खण्डैकादशोपोष्येति । “दशमौशेष संयुक्तो यदि
 स्यादारुणोदयः । नैवोपोष्य वैष्णवेन तद्दिनेकादशौव्रतम्” ॥
 इति गारुडे वैष्णवेनेत्यभिधानात् । तत्रापि कृष्णपक्षे अरुणो-
 दय विहैवोपोष्या शुक्लपक्षे तु न तथेति विशेषः । “एकादशीं
 दशाविहां वर्द्धमाने विवर्जयेत् । पक्षे हानौ स्थिते सीमे
 लहयेद्दशमौयुताम्” ॥ इति कालविवेककृत्य महार्णवधृत

भविष्यपुराणैकवाक्यत्वात् । अरुणोदय कालमाह स्कन्द-
पुराणम् । “उदयात् प्राक्चतसस्तु नाडिका अरुणोदयः ।
तत्र सानं प्रशस्तं स्यात्तद्वि पुण्यतमं स्मृतम्” ॥ नाडिका
दण्डः ।

तदयं संक्षेपः । गृहस्थादीनामुभयपक्षे एकादश्यामुपवासा-
धिकारः । क्षणपक्षेकादश्यां पुत्रवतो गृहस्थस्य नाधिकारः ।
हरिगयनाभ्यन्तरे तस्याध्यधिकारः । वैष्णवपुत्रवद्गृहस्थस्य
सर्वं क्षणायामध्यधिकारः । शुक्रवार रविवारादावप्येकादश्या-
मुपवासफलाधिष्यम् । विधावायास्तु सर्वत्राधिकारः । अत्र
अष्टाब्दादधिकापूर्णाशीति वर्षमानवो नित्याधिकारी एका-
दशीव्रतं नित्यं पारणदिने द्वादशीलाभे सर्वेव पूर्णमेका-
दशीं त्यक्त्वा खण्डामुपवसेत् । तदलाभे गृही पूर्वां तदन्यः परां
विधवापि । यदा तु पूर्वदिने दशम्यायुतैकादशी तदोत्तरामु-
पोष्या द्वादश्यां पारणं कुर्यात् । परदिने द्वादश्यनिर्गमे तु
त्रयोदश्यामपि यदा तु सूर्योदयानन्तरं दशम्यायुतैकादशी
परदिने न निःसरति तदा तां विहाय द्वादश्यामुपवसेत् ।
यदा तु सूर्योदयपूर्वकालीन दशम्योविहैकादशी परदिने न
निःसरति तदा तामुपवसेत् । यदा तु तथाविधा सती पर-
दिने निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा तां विहाय खण्डा-
मुपोष्य द्वादश्यां पारयेत् यदा तु उभयदिने तद्विधैकादशी
तत्परदिने च न द्वादशौ तदा पष्टिदण्डात्मिकां विहामुपोष्य
परदिने द्वादश्याद्यपादमुत्तीर्य पारयेत् वैष्णवंस्तु तवापि
शुक्रपक्षे तु परामुपोष्य त्रयोदश्यां पारयेत् । एकादश्याप-
वासः सूतकादावपि कार्यः । भविष्योत्तरं पद्मपुराणयोः ।
“एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोहभयोरपि । सूतके सूतके
वापि अन्यस्मिन् वाप्यशौचके । सर्वथा न परित्याज्या इच्छता
शियमात्मनः” । स्त्रियास्तु पुलक्यः । “एकादश्यां न भुञ्जीत
नारो दृष्टे रजस्यपि” ॥ अगस्तं प्रति नारदीयम् । “अनुकल्पो
नृणां प्रोक्तः शोणानां वरवर्णिनि ।” । वायुपुराणे “उपवास
निषेधे तु किञ्चित् भक्ष्यं प्रकल्पयेत् । न दुष्येदुपवासेन उप-
वासफलं सभेत्” ॥

उपवासनिषेधासामर्थ्ययोर्भक्ष्यप्रकाशमाह नारदीये ।
 “मूलं फलं पयस्योयमुपभोग्यं भवेत् शुभम् । नखैवं भोजनं
 क्लेशित एकादश्यां प्रकौर्त्तितम्” ॥ एवमित्यनुकल्यातिरिक्तम् ।
 पद्मपुराणे “नक्तं इविष्यान्नमनीदनं वा फलं तिलाचौरमथा-
 म्बुधान्यम् । यत्पञ्चगव्यं यदिवाद्य वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरसुत्त-
 रश्च” ॥ फलाहारादावपि तुलसीरहितत्वे दोषमाह गरुड-
 पुराणम् । “तुलसीं विना या क्रियते न पूजा स्नानं न तदय-
 त्तुलसीं विनाकृतम् । भुक्तं न तदयत्तुलसीविवर्जितं पौतं
 न तद् यत्तुलसीविवर्जितम्” ॥ अत्र श्रीभगवद्वाक्यम् । “मच्छ-
 यने मदुत्याने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने । फलमूलजलाहारी हृदि
 शल्यं ममार्षयेत्” ॥

इविष्यान्नमाह स्मृतिः । हैमन्तिकं मितास्त्रिंशं धान्यं
 मुहा यवास्तिनाः । कलाया कङ्कनीवारा वास्तूकं हिनसो-
 चिका । पटिका कानशाकश्च मूलकं केमुकेतरत् । सवणे
 सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिमर्षिपो । पयोऽनुद्वृतसारश्च पन-
 साम्बहरोतकी । तिल्लिडौजौरकश्चैव नागरश्च पिप्पली
 कटलौ लबलौ धात्री फलान्यगुडमैत्रवम् । अतैन्नपक्वं मू-
 यो इविष्यान्नं विदुर्बुधाः” ॥ अत्रास्त्रिंशमित्युपादानादन्यत्र
 स्त्रिंशं धान्यतण्डुले न दीपः । हैमन्तिकमित्यभिधायागम्य
 सङ्घितायाम् । नारिकेलफलश्चैव कदलीं लवलीन्तथा ।
 आम्रमामलकश्चैव पनसश्च हरोतकीम् । व्रतान्तरप्रशस्तश्च
 इविष्यं मन्वते बुधाः । शक्तौ तु मनुः गृह्यपरिशिष्टश्च “प्रभुः
 प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते । न साम्परायिकं तस्य
 दूर्मतेर्विद्यते फलम्” ॥ इति । अनुकल्पेऽपि विष्णूपामनं
 पारणश्च कर्त्तव्यम् । “एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
 उपवासेन दानेन नैशाहादशिको भवेत्” ॥ इति मार्कण्डेय-
 वचनात् दानेन ब्रह्मवैवर्त्तक्येन । यथा “उपवासानमर्थये-
 देकं विप्रन्तु भोजयेत् । तावदनानि वा दद्याद् यद्भक्तद्विगुणं
 भवेत् । सदस्रसन्नितां देवीं लपेहा प्राणसंयमान् । कुर्व्याद्
 हादयसंस्त्यकान् यथा शक्तिं व्रते नरः” ॥ देवीं गायत्रीम् ।
 मात्ये । “दशम्यां नियताहारी मांसमैयुनवर्जिताः । एका-

दद्यात् न भुञ्जीत पक्षयोक्तभयोरपि ॥ सूरिसन्तोषे “काष्ठ
मास मसूरश्च चनक कोरदूषणम् । शाक मधुपराजश्च त्यजे-
दुपवसन् स्त्रियम्” ॥ चनक क्षीलेतिख्यात श्लोपवसदिति
तद्दिने भोजनासम्भवात् सामीप्यात् पूर्वापरयार्थद्वयम् ।
स्मृति । “शाक मास मसूरश्च पुनर्भोजनमैद्युने । द्यूतमत्य-
म्बुपानश्च दशम्या वैष्णवम्यजेत्” ॥

स्मृति । “प्रात मभ्यां तत कृत्वा सङ्ख्य सुध आचरेत्” ।
वाराहे “गृहीत्वोङ्मुख पात्र वारिपूर्णमुदङ्मुख । उप-
वासन्तु गृहीयात् यद्वा वाय्वेव धारयेत् । एकादश्या निरा-
हारो भूत्वा चैवापरिहनि । भोक्ष्येऽह पुण्डरीकाक्ष । शरण मे
भवाच्युत” ॥ यद्वैति ताम्रपात्राभावे जनमात्र गृहीत्वा
सङ्ख्ययेदित्यर्थः । कालराधवीर्यष्टतस्त्रान्दे “उपवासन्तु
सङ्ख्य मन्त्रपूत जल पिवेत्” ॥ मन्त्रमाह कात्यायन ।
“प्रष्टाचरण मन्त्रेण विर्जपेनाभिमन्त्रितम् । उपवासफल
प्रेम्पु पिवेत् पात्रगत जलम्” । आचमनवन्नात्र दूषणम् ।
तत प्रार्थयेत् । “इदं व्रत मया देव । गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्ना सिद्धिमाप्नोतु त्वत्प्रसादाज्जनादेन” ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
“एकादश्यामुभे पक्षे निराहार समाहित । सपूज्य विधिव-
द्विष्णु यद्दया सुमसाहित । याति विष्णो परम्यान नरा
नास्त्यत्र मशय” ॥ नृसिंहपुराणम् । “उपवासो नरयेष्ट । एका-
दश्या विधीयते । नरसिंह ममर्ष्येच सर्वपापे प्रमुच्यते” ॥

हादगौमधिकृत्य कात्यायन । “प्रात स्नात्वा हरि पूज्य
उपवासं मूमर्षयेत् । अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव । ॥
प्रमोद सुमुखो नाघर्षं ज्ञानदृष्टिप्रदो भव । मन्त्र जपित्वा हरये
निवेशोपोषणम व्रतौ । हादश्या पारण कुर्यात् वज्रयित्वा
ज्ज्पोदकौम्” ॥ उर्वोटकी पृथिकाशाकम् । हादगौमर्षने
दोषमाह नारदीयम् । “यद्वाऽनिकरौ श्लेषा हादगौ
मर्षिता नृणाम् । कृष्ण । कृष्ण । कृष्णानुस्त्वमगतीना गतिर्भव ।
समारणवसन्नाना प्रमोद मधुसूदन” । इत्यननापि निवे-
दयेत् इति । विष्णुधर्मोत्तर * हादश्या प्रथम पादा हरि-
वासरेष्टक । तसतिक्रम्य कुधीत पारण विष्णुतत्पर ॥

श्रुतिः “कलादीं द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्ध्वमेव हि । आम-
ध्याङ्गाः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुशामनात्” ॥ निशीथा-
दूर्ध्वं साहेप्रहरत्रयोपरि । अत्रामामर्थ्यं कात्यायनः । “सन्ध्या-
दिकं भवेन्नित्यं पारणन्तु निमित्ततः । अद्भिस्तु पारयित्वा तु
नेत्यिकान्ते भुजिक्रियाः” ॥ ब्रह्माण्डपुराणम् । “कांस्वं मांसं
सुरा चोदं लोभ वितथभाषणम् । व्यायामश्च व्यवयश्च
टिवा स्वप्न तथाश्चनम् । शिनापिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि
वैष्णवः । द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

नामनपुराणे । “एकादश्यां जगत्स्वामि शयनं परि-
कल्पयेत् । शेषाहि भोगपर्यङ्क कृत्वा संपूज्य केशवम् ॥
अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः । लब्धा पीता-
म्बरधरं देव निद्रां ममानयेत्” ॥ अनुज्ञां लब्धा इति अन्वयः ।
एकादश्याममये दिवाशयनं परिकल्पयेत् रात्रौ द्वादशीं च ये
निद्रेति ।

व्यक्तं वराहे । “आषाढ शुक्लद्वादश्यां षोडशमास्यामयापि
वा । चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे ॥ अभावे
तु तुलाकेऽपि मन्त्रेण नियमं व्रतौ । कार्तिके शुक्लद्वादश्यां
विधिवत्तत् समापयेत् ॥ चतुर्धापि हि तच्चीर्णं चातुर्मास्यं
व्रतं नरः । कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तस्मात्पयेत्” ॥
मात्स्ये । “चतुरो वापिकान् मामान् देवस्योत्पापनावधि ।
मधुखरो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् ॥ तैलस्य वर्जनादेव
सुन्दराङ्गः प्रजायते । कटुतैलपरित्यागात् शशुनाशः प्रजा-
यते । नभते मन्ततिं दौर्घां स्थानौपाकमभघयन् ॥ सदा
मुनिः सदा योगी मधुर्मासस्य वर्जनात् । निराधिर्नीरुगो-
क्षस्त्रो विष्णुभक्तय जायते ॥ एकान्तरोपवासेन विष्णुसोक-
मवाप्नुयात् । धारणावप्रनोन्नाश्च गङ्गाद्यानं दिने दिने
ताम्बूलवर्जनाद्दोगो रक्तकण्ठय जायते ॥ दृतत्यागात् सुलावर्ष्यं
सर्वं क्षिप्य वपुर्भवेत् । फलत्यागात् मतिमान् बहुपुत्रश्च
जायते” ॥ “नमो नारायणायैति ज्ञानजनकं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्दोदानकं फलम् । एवमादिव्रतैः
पापं ! तुष्टिमायाति केशवः” ॥ सनत्कुमारः “इदं व्रतं मया

देव ! गृहीतम् पुरतस्त्वय । निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रमत्ने त्वयि
 केशव ! । गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्णं त्वहं स्त्रिये । तन्मे
 भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ! ॥ समाप्तौ च “इदं व्रतं मया
 देव ! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! । न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसा-
 दाज्जनार्दन ! ॥ अथैव यतिप्रधिकृत्य काठकाष्टह्यम् “एकरात्रं
 वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च
 चतुरो वसेत्” ॥ एतदशक्तविषयम् । “ऊर्ध्वं वार्षिकार्या
 मासाभ्यां नैकस्थानवासी” ॥ इति शङ्खोक्तेः ।

माह्व्ये । “श्रीते विष्णुः सदापाठे भाद्रे च परिवर्तते ।
 कार्तिके परिवृष्टे शुक्लपक्षे हरेर्दिने” । भविष्यनारदौययोः ।
 “मैत्राक्षपादे स्त्रपितोऽपि विष्णुर्वैष्णव्यमध्ये परिवर्तते च ।
 पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता प्रवृध्यते मासचतुष्टयेन” ॥
 मैत्रमनुराधा । वैष्णव्यं श्रवणा पौष्णं रेवती । भविष्ये ।
 “निगि स्वापो दिवोत्यानं सभ्यायां परिवर्तनम् । अन्यत्र
 पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत्” ॥ अन्यत्र स्वापादिवि-
 हितरात्ररादौतरकाले दशमी प्रतिपदौच । “किन्तश्चैत्राक्ष-
 पादेन दशम्येन यो टिया । पौष्णशेषेण किन्तेन प्रति-
 पद्य यो निगि ॥ दशम्येन दशम्या शशो एव पादे तेन ।
 यः पादो दियाप्राप्त्येन वा किम् । अत्र दशमौ प्रतिपदोर्व-
 लनात् तदितरैकादश्यादि पञ्चतिथिषु भेदादिनचत्र पाद-
 विग्रेषुनामेऽपि द्वादशीं विनापि शयनादिरिति प्रतीयते ।
 वचनात्तरं “रेवत्यन्ती यदा रात्रौ द्वादश्या च समायुतः ।
 तदा विवृध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम्” ॥ दिनान्ते
 विधाविमशदिनद्वितीयभागे दिवोत्यानमित्यनुरीधत् । विष्णु-
 धर्मोत्तरे । “विष्णुर्दिवा न स्त्रपिति न च रात्रौ प्रवृध्यते ।
 द्वादश्याश्च संयोगे पादयोगो न कारणम् । अप्राप्ते द्वादशी-
 शेषे चत्यानशयने हरिः । पादयोगेन कर्त्तव्ये नाहोरात्रं
 विचिन्तयेत्” ॥ यथाहपराणम् । “द्वादश्यां मन्थिमसये
 नद्यवनाममश्वे । आभाकामितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम्” ॥
 आभाकानां धापादभाद्रकार्तिकानाम् । ततश्च द्वादश्यां
 निगादो नचचमात्रयागात् द्वादश्याश्चाभाषे तिथ्यन्तरे

निशाद्यनादरेण पादविशेषयोगात् तदभावे द्वादश्यां सन्ध्या-
यामेव शयनादिकं बोधनन्तु द्वादश्यां रात्रौ रिवत्सन्तपादयोगे
दिनद्वितीयभाग इति विशेषः । शयने मन्त्रमाह वराहपुरा-
णम् । “नमो नारायणेत्युक्त्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् । मेघान्यपि
मेघश्यामं ह्युपागतं सिन्धुमानं महौमिमां निद्रां भगवान्
गृह्णातु लोकनाथ वर्षास्त्रिमं पश्यतु मेघहृन्दम् । ज्ञात्वा च
पश्यैव च देवनाथ मासाद्यत्वारि वैकुण्ठस्य तु पश्यनाथ । ततश्च
“सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेद्विदम् । विबुधे त्वयि
बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम्” ॥ इत्यनेन पूजयेत् । पाश्र्वं
परिवर्त्तने तु । “वासुदेव ! जगन्नाथ ! प्राप्तेयं द्वादशी तव ।
पाश्र्वेण परिवर्त्तन्न सुखं स्वपिष्टि माधव !” ॥ इति पठेत् ।
“त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेद्विदम् । विबुधे त्वयि
बुध्येत जगत्सर्वं चराचरम्” ॥ इत्यनेन पूजयेत् । नैयत-
कालिककल्पतरौ ब्रह्मपुराणं कार्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य ।
“उपवामः प्रकृत्तं च एकादश्यां प्रजागरः । द्वादश्यां वासु-
देवस्य पूजितव्यः प्रयत्नतः” । उत्थानमन्त्रस्तु “महेन्द्र रुद्रैर-
भिनूयमानो भगवन्पिष्ववन्दितवन्दनीयः । प्राप्ता तवेयं क्लृप्त
कौमुदाग्या जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ! ॥ मेघा गता निर्मल-
पूर्णचन्द्रः शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ ! । अहं ददामीति च
पुण्यहेतोर्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ !” ॥ ततः “उत्तिष्ठोत्तिष्ठ
गोविन्द त्वज निन्द्रां जगत्पते ! । त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं
भुवनत्रयम्” ॥ इति पठित्वा पूजयेत् ।

मत्स्यपुराणे भीमं प्रति भगवद्वाक्यं “यद्यद्यस्यां चतुर्दश्यां
द्वादश्यामथ भारत ! । अन्येष्वपि दिनर्षेषु न शक्तस्त्वमुपो-
षितम् ॥ ततः पुष्ट्यामिमां भीमतिथिं पापप्रणागिनोम् ।
उपोष्य विधिनानेन गच्छेर्विष्णोः परं पदम्” । भीमतिथिं
भीमतिथित्वेन स्यातामेकादशीम् । विष्णारम्भेकादशीतत्वे-
ऽनुक्तत्वेः । त्रिस्तुभर्त्तं “नृनामोर्षं शशधरे साधे सासि प्रजा-
पते । एकादश्यां सिते पक्षे मोपवामो जितेन्द्रियः । द्वादश्यां
पट्तिनाचार कृत्वा पापात् प्रमुच्यते । तिनस्रायो तिनोद्धर्त्ता
तिलक्ष्मी तिलोदको । तिनस्य दाता भीष्मा च पट्तिनी

नावसोदति । मल्लसु पट्टिनो भूत्वा मर्षपापैः प्रसुष्यते ।
त्रिंशदर्पसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते” ॥

अथ द्वादशी । मा च एकादशीयुता श्राद्धा युग्मात् नार-
देवे । “वैशाखशुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः । तस्यां
शीतल तोयेन श्रापयेत् केशधं गुचिः” ॥ इयं पिपीतक द्वादशी
अत्र “पट्टोममेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता । पतङ्गोपा-
सनावेह पट्टामाधुर्योपपद्यम् । एकादश्यां प्रकुर्यन्ति उप-
वासं मनोपिपः । उपवासनाथ द्वादश्यां विष्णोर्यददिय
तथा” ॥ इति भविष्य पुराणंन एकादश्यापवासानन्तरं द्वादश्यां
विष्णुपासनाया उल्लाहादत्रापि तथा व्यवहरन्तीति नात्र युग्मा-
दरा । द्वादशीचयेतूपवासानन्तर्यं विनापि पूजति । इयं
पूर्ववचनोक्तपट्टोयुता सप्तमीयत् श्रापाद्द्वादश्यादिषु गयना-
दिकं प्रागुक्तवचनात् ।

भविष्योत्तरं । “द्वादशी अश्वनीवेता मर्षपापहरा तिथिः ।
दुग्धवारममा युक्ता ततः गतगुणा भवेत् । तामुपोष्य समाप्नोति
द्वादश द्वादशीफलम्” । उभयदिने तन्नाभे तु एकादशी युता
श्राद्धा । “द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्यायुता द्विभो ! । मटा
कार्या च विद्भिर्द्वेषुभक्तैश्च मानवैः” ॥ इति स्कान्दात् ।
यदात्वेकादश्यामेव अश्वना तदा तामुपवसेत् । तथा च
नारदः । “धाः काश्चित्त्रिभयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।
तास्त्रेव तद्भुत कुर्यात् अश्वनाद्द्वादशीं विना” ॥ भविष्योत्तरे ।
“एकादशी यदा तु स्यात् अश्वनेन समन्विता । विजया सा
तदा प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा । तिथिनक्षत्रमयोगे उपवासी
यदा भवेत् । तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य सत्तयः । विष्ण-
येण महीपाल अश्वनं वर्द्धते यदि । तिथिचयेण भोक्तव्यं द्वादशीं
नैव लङ्घयेत्” । तिथिचयेण एकादशीचयेण भोक्तव्यं
द्वादश्यां पारयेदित्यर्थः । अत्र हेतुः द्वादशीमित्यादिः ।
यदात्वेकादश्यापवासादिने अश्वनं नास्ति परदिने
द्वादश्यां तत् तदोपवासद्वयमाह ब्रह्मवैवर्त्तः । “एका-
दशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् । नश्चात्र विधि-
लोपः स्याद्भयोदेवता हरिः” ॥ अत्र च “असमाप्ते व्रते पूर्व

नैव कुर्यात् व्रतान्तरम् ॥ इति स्मृतेः पारणस्याकरणेन पूर्वोपवासमाप्तवापुपवासान्तरारम्भे विधिनीपो न भवेदित्यर्थः । हेतुमाह उभयोरित्यादिः । उभयोपवासामर्थं तु श्रवणहादशेखोपोथा तथा च स्मृतिः । “वरमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोपयेत् । पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयः” । तथा “उपोथ द्वादशीं पुण्यां विष्णुऋत्वेण मंयुताम् । एकादश्यात्पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयः” ॥ द्वादश्यापवासः काम्यः । तथाह मार्कण्डः । “द्वादश्यामुपवासेन सिद्धात्मा नृप ! सर्वशः । चक्रवर्तित्वमतुलं मंप्राप्नोत्यतुलां श्रियम्” ॥

अत्र कालिकापुराणात् शक्रोत्थानविधिर्लिख्यते । “अथातः शृणु राजेन्द्र ! शक्रोत्थानध्वजोत्सवम् । यत्कृत्वा नृपतिर्याति नो कदाचित्पराभम् । अर्जुनोऽप्यश्वकर्णश्च प्रियकोधव एव च । श्रीङ्गेश्वरश्च पञ्चैते केत्वर्थे सत्तमाः स्मृताः । अन्ये च देवदायाः शालाद्यास्तरवस्तथा । तच्च वृत्तं तुदेद्रावीं स्पृष्ट्वा मन्त्रः सिद्धं पठेत्” ॥ तदेत्च्छेदयेत् । “यानि वृत्ते तु भूतानि तेभ्यः स्वस्ति नमोऽस्तु वः । उपहारं गृह्णीत्वैवं क्रियता वामवध्वजः ॥ पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नगोत्तम । । ध्वजार्यं देवराजस्य पूजये प्रतिगृह्यताम् ॥ ततोऽपरे ऽङ्गि तं च्छित्वा मूलमष्टाङ्गल पुनः । जले क्षिपेत्तदग्रस्य च्छित्त्वं चतुरङ्गुलम् । ततो नीत्वा पुरहारं केतुं निर्माय तत्र वै । शुक्लाष्टम्यां भाद्रपदे केतुं वेदिं प्रवेशयेत् । द्वाविंशद्दशमानस्तु अधमः केतुरुच्यते । द्वाविंशत् ततोऽज्यायान् द्वाचत्वारिंशदेव तु । कुमार्यः पञ्च कर्त्तव्याः शक्रस्य नृपसत्तम ! । शालमय्यस्तु ताः सर्वास्वपराः शक्रमाह्वयाः । केतोः पादप्रमाणेन कार्याः शक्रकुमारिकाः । माह्वकादिप्रमाणात् यन्तं हस्तद्वयं तथा । एवं कृत्वा कुमारौय माह्वकां केतुमेष च । एकादश्यां सिते पक्षे यष्टोनामधिवासनम् । अधिवास्य ततो यष्टिं गन्धदारादिमन्त्रकैः । द्वादश्यां मण्डलं कृत्वा वामवं विस्तृतात्सकम् । अन्युतं पूजयित्वादो शक्रं पद्यात् प्रपूजयेत् । शक्रस्य प्रतिमां कुर्यात् कानकीं दारवीं तथा” ॥ कानकीं कनकमयीं “अन्यतैजसभूतां वा सर्वाभावे तु नृपस्योम् । तां मण्डलस्य मध्ये

तिशयार्थः । गुणविशेषे फलविशेषः स्वादिति न्यायोक्तौ ।
 व्यक्तं विशुद्धमोक्षरे । मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राक्ष
 स्वयोदगौ । तत्राप्यं भवेच्छाहं मधुना पायसेन च ॥
 तत्राप्य युक्कृष्णपत्रे अत्र यत्थाहं तत्रभु योगेन पायम-
 योगेन वाचय भवेत् । एवं मनुषवने यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं
 इत्यनेन मधुमात्रयुक्तत्वमुक्तम् । अतोऽत्र सुतरां शूद्रस्याप्य-
 धिकारः । अत्र गजच्छाया योगे फलातिशयः । तथा च
 कृत्यचिन्तामणौ स्मृतिः । “कृष्णपत्रे वयोदगरां मघास्त्रिन्दुः
 करे रविः । यदा तदा गजच्छाया आहो पुच्छेस्वाप्यते” ॥
 करे इस्तानक्षत्रे कन्यादशमशोपरिमपादवयोविंशंश इति
 यावत् । अविभक्तानामप्यत्र पृथक् आह्रमावश्यकम् । यथा
 आहचिन्तामणौ स्मृतिः । “विभक्ता अविभक्ता वा कुर्युः
 आहमदैविकम् । मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथग्विना” ॥
 अदैविकं प्रत्वाब्दिकैकोटिष्ट अन्यत्र कृष्णपत्रादौ नाधिकारः
 न तित्याधिकारः । “सपिण्डोकरणान्ताति यानि आहानि
 षोडश । पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि कथित्
 इत्यत्रापिना समुच्चितानाम् अपृथग्द्रव्याणां पुंसां सपिण्डौ-
 करणान्तानीति विशेषणात् तदुत्तरआहानां पृथक्करण-
 मपि प्रतीयते । मघावयोदशौनिमित्तक आहो पुत्रवता
 पिण्डा न देयाः “भोजङ्गी तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कमङ्गमम् ।
 तत्रापि महती पूजा कर्तव्या पिण्डदेवते । ऋचे पिण्डप्रदा-
 नन्तु ल्येष्टपुत्रौ विवलयेत्” ॥ इति देवीपुराणात् भोजङ्गी
 पञ्चमो चन्द्रार्कं सङ्गमम् अमावास्या पिण्डदेवते ऋचे मघा-
 याम् । शातातपः । पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु थाहं विधौ-
 पते । स्रधा वाचनलोपीऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते । अक्षय-
 दक्षिणा खान्दा सीमनस्थं तथास्त्विति” ॥

स्कन्दपुराणे “वाहणेन समायुक्ता मघौ कृष्णा अयोदशौ ।
 गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यपङ्कजतैः समा” ॥ वारुणं शत-
 भिया । “शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणो भृता । गङ्गायां
 यदि लभ्येत कोटिसूर्यप्रहैः समा । शुभयोगसमायुक्ता शनौ
 शतभिया यदि । महासहेति विख्याता त्रिकोटि कुनसुह-

रेत् ॥ कुलं पुरुषमिति याज्ञवल्क्यदीपकलिका । तथा च
मेदिन्यां “कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणोऽपि च । भवने
च तनोः क्लोव कण्टकार्योपधौ कुलो” ॥ अत्र संज्ञाविधेः
सार्थकत्वाय निमित्तत्वेन मासपक्षतियुल्लेखानन्तरं महा-
वारुणो महामहावारुण्यावुल्लेखनीये आद्ये पार्वणादि संज्ञो-
ल्लेखवत् पौर्णमास्यमावास्ययोः पक्षोल्लेखवच्च । “मासपक्ष-
तियौनाश्च निमित्तानाश्च सर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणो न
तस्य फलभागभवेत्” ॥ इति वचनात् । तेन चैत्रे मासि
कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां तिथौ महावारुण्यां महामहावारुण्यां
यथायथं प्रयोज्यम् । वारस्तु सूर्योदयादुदयान्तरं यावत्
तथा च सूर्यसिद्धान्तः “सूतकादि परिच्छेदो दिनमासाब्दपा-
स्तथा । मध्यमपक्षभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिताः । उद-
यादुदयाद्गानोर्भूमि सावन वाभराः” ॥ दिनाधिपस्य रव्या-
देर्भोग्यं दिनं वाररूपं सावनगणनेनोक्तं भोमेति पित्रादि-
दिनव्याहृत्त्वर्थे कौर्म पाञ्चयोः “द्वौ तिथ्यन्ताधिकवारे यत्र
स्यात् स दिनत्रयः” ॥ यत्रिष्टः । “एकस्मिन् सावने त्वङ्कि
तिथीनां त्रितय यदा । तदा दिनत्रयः प्रोक्तस्तत्र साङ्गसिकं
फलम्” ॥ इत्येतयोर्वचनयोरैकवाक्यतयापि तथावगम्यते ।
रेखापूर्वापरयोरित्यादिकन्तु ज्योतिःशास्त्रोक्तं कालशोरादि-
ज्ञानार्थमिति । अत्र “संक्रान्तिषु च्यतीपाते प्रहणे चन्द्र-
सूर्ययोः । पुष्ये स्नात्वा च गङ्गाया कुलकोटीः समुहरेत्” ॥
इति ब्रह्माण्ड पुराणात् प्रहणमात्रे त्रिकोटि कुलोदरणविधा-
नात् ततोऽधिकेषु वारुण्यादिपूरीत्तरगुरुषु महामहावारुण्या-
मपि यत् त्रिकोटि कुलोदरणमुक्तं तदुदरणगततारतम्येनावि-
रुद्धम् । “य य क्रतुमधीते च तस्य तस्याप्रुयात् फलम्” ॥
इति याज्ञवल्क्योक्ताध्ययनात् यथा तत्तदयागकरथेऽधिक फलम्
अतएव शिष्टानामादरोऽपि तथेति । न चात्र “स्नानं कुर्वन्ति
या नार्थ्यशन्द्रे शतभिषा गते । सप्तजन्म भवेयुस्ता दुर्भगा
विधवा ध्रुवम्” ॥ इति । “त्रयोदश्या तृतीयाया दशम्याश्च
विशेषतः । शूद्रविट्, चत्रियाः स्नान नाचरयुः कथञ्चन” इति
प्रचेतोऽज्ञानवचनाभ्यां स्त्रीणां शूद्रादीनाश्च स्नाननिषेध

भोजनं कुर्यात् “उपवासे त्वगन्तानां नक्तं भोजनमिच्छते” इति तद्दृत्वचनान्तरात् षण्णदा चेत् पूजां कारयेत् । आयिकस्योपवासादिकं सदा श्रद्धया अगृह्या च स्वयं क्रियते । एवं स्रुतिपारिभाषिकायां वर्द्धमानोपाध्यायाः । नारदः “दिवाभागे त्रयोदश्यां यदा चतुर्दशी भवेत् । तत्र पूज्या महासाध्वो देवो सत्यवता सह” ॥ दिवाभागे दण्डद्वयमात्रं मर्त्येऽपि चतएव प्रदोषे व्रतमाचरन्ति । पूर्वाह्णे तद्विधत्स्येऽपि पराह्णे त्रिसन्ध्यव्यापित्वे पराह्णे एव त्रिसन्ध्यव्यापिनोति वचनात् । यदा तु पूर्वपरयोर्न तथाविधा तदापि पराह्णे एव यथा ज्योतिषे “चतुर्दश्याममावास्या यदा भवति नारदः । उपोष्या पूजनोया सा चतुर्दश्यां विधानतः” ॥ सा सावित्री । ततयामावास्यायां सावित्रीव्रतविधानं शिवाघोरेति वचनश्चेत्परम् । पराशरः । “सावित्रीमर्चयित्वा तु फलाक्षरापरैऽङ्गि । ततयाविधका नारी वित्तभोगान् लभेत सा” ॥

भविष्योत्तरे “भाद्रे मास्यमिते पक्षे अधोरात्र्या चतुर्दशी । तामुपोष्य नरो याति शिवलोकमयन्नतः” ॥ भविष्ये “अनन्तव्रतमेतद्धि सर्वपापहरं शुभम् । सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ! ॥ तथा शुकचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् । तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वं पापं प्रणश्यति” ॥ व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्वर्ज्यकालमाह ज्योतिषे । “गुरोर्भृगोरस्तवाख्ये धार्ष्टके त्रिंशदके गुरो । वक्रिजोवाष्टविशेऽङ्गि गुर्वादिष्ये दशाष्टके ॥ पूर्वराशावनायातातिचारि गुरुवत्सरे । प्रायाश्रिगन्तुजोवस्य चातिचारि विपचके ॥ कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे नीचस्येर्ष्यं मलिन्द्वये । भानुलङ्घितके मासि चये राहु युते गुरो ॥ पौषादिकचतुर्मासि चरणाङ्घ्रितवर्षणे । एकेनाङ्गा चैकदिने द्वितीयेन दिनचये ॥ तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि शुभान्विताः । विद्यारम्भं कर्णवेधौ मूत्रोपनयनोत्सवन् ॥ तौषेष्ठानममाहर्षं नद्यानादिसुरक्षणम् । परौचा रामयज्ञांश्च पुरश्चरणटीक्षणे ॥ व्रतारम्भं प्रतिष्ठे च गृह्यारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भणे देवकृपादेवर्जयन्ति च ॥ द्वात्रिंशद्विषाद्यास्तौ जीवस्य भार्गवस्य तु । द्वासप्ततिर्महत्स्ये पादास्तौ द्वादशकृमात् ॥ अस्तात्

प्राक् परयोः पक्षं गुरोर्वाहकवालते । पक्षं वृद्धो महास्ते तु
भृगुर्वालोदशाहिकः । पादास्ते तु दशाहानि वृद्धो बालो दिन-
त्रयम् ॥ न च “मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्थ्य सरित्ते ।
ददृशे शौला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम् । चतुर्दश्यामर्च-
यन्तं भक्त्या देव पृथक् पृथक्” ॥ इति भविष्योत्तरीयान्मध्याह्न-
व्यापिनो तिथिर्प्राज्ञेति वाच्य पूर्वाह्नो वै देवानामिति श्रुत्या-
दिभिः पूर्वाह्ने देवकृत्यविधानात् । विध्यसमभिव्याहृतार्थ-
वादेन तद्वाधायोगात् । किन्तु तस्यैव गौणकालबोधक तत् ।
कालमाधवोयोरप्येवम् । भविष्येऽपि पूजाविधायको मध्याह्नो
नोक्तः यथा “कृत्वा दर्भमयानन्तं वारिधान्यां निवेश्य च ।
पूजयेद्बन्धुपुण्याद्येर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥ चतुर्दशफलैर्मूलैर्जलजैः
कुसुमैरपि । यवगोधूमशालीनां चूर्णेनैकतरस्य च ॥ कृत्वा
पूप द्वय तस्मै दद्यादेकं घृतान्वितम् । स्वयमेकन्तु भुञ्जीत
करे बद्धा सुडोरकम् ॥ चतुर्दशपन्थियुक्तं कुङ्कुमेन विलि-
पितम् । सुविन्यस्तं विष्णुनाम प्रतिग्रन्थिसमन्वितम् ।
चतुर्दशसूत्रमयं सूत्र कार्पासमेव च” ॥ पूजाडोरकवन्धन-
मन्त्रस्तु रत्नाकरे । “अनन्तसंसारमहासमुद्रे भग्नान् सम-
भ्युद्धर वासुदेव ! अनन्तरूपिन् ! विनियोजयस्व अनन्तरूपाय
नमो नमस्ते” ॥ इति मन्त्रमुक्त्वा “ऽनेन डोरक बद्धा भोक्तव्यं
सुख्यमानसैः” इत्यहं भविष्योत्तरीयं कालकौमुद्यां लिखित-
मिति तथा “पापोऽह पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।
वाहि मां पुण्डरीकाक्ष ! सर्वपापहरो भव ॥ अद्य मेसफल जन्म
ज्जोषितश्च सुजीवितम् । यत्तवाद्भि युगलापाये मूर्धा मे भ्रम-
रायते” ॥ इत्याभ्या नमस्कृत्यात् । अनन्तकथामप्यत्र
शृण्वन्ति ।

सैङ्गे “कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां दिनोदये । अवश्य-
मेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभौरुभिः ॥ अपामार्गपङ्कवश्च भ्रामये-
च्छिरसोपरि । ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ।
नरकाय प्रदातव्यो दोषः संपूज्य देवताः” ॥ नरकाय नरक-
निहतये । “अर्थोभिधेयोरेवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु” इति
निवृत्तावपि तादर्थ्यं इत्यनेन चतुर्थीविधानात् । अपामार्ग-

भ्रामण्यमन्त्रः “श्रीतलोष्णममायुक्त सकण्टकदलान्वित । हर
पापमघामार्ग ! भ्राम्यमाणः पुनः पुनः ॥ ततः प्रदोषममवे
दोषान् दद्यात् प्रयत्नतः । ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु
च” ॥ भविष्ये “कार्तिके भोमवारे तु चित्रा कृष्णचतुर्दशौ ।
तस्यामाराधितः स्याणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥ यां काञ्चित्
सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशौम् । यमुनायां विशेषेण निय-
तस्त्रपयेद् यमान् ॥ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतत्रयाय च ॥ शोडश्वराय दध्राय
नीलाय परमेष्ठिने । हृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
एकैकस्थ तिलैर्मियां स्त्री स्त्रोन् दद्याज्जनाश्रमोन् । संव-
त्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥ अत्राचारात् चतु-
र्दशशकभक्षणञ्च कर्त्तव्यम् अत्र निर्णयामृतघृत “शोलं केमुक-
वास्तूकं सर्पपं कालञ्च निम्बं जयाम् । शान्तिञ्च डिल्लमोचि-
काञ्च पटुकं शीरुफं गुडुचीं तथा ॥ भण्टाकीं सुमिपखुक्रं
शिवदिने खादान्ति ये मानवाः । प्रेतत्व न च यान्ति कार्त्तिक-
दिने कृष्णे च भूते तिथौ” ॥ जयां जयन्तीं पटुकं पटोनम् ।
भविष्ये “हृदिके शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशौ । तस्यामा-
राधयेद्द्वैरीं नक्त पाषाणभोजनेः” ॥ पाषाणाकारपिष्ट-
भोजनैः । यमः “माघे मास्यसिते पक्षे रटन्याख्या चतुर्दशौ ।
तस्यामुदयवेलायां स्नातो नावेक्षते यमम्” ॥ उदयवेलाया-
मरुणोदयवेलायाम् । “अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतु-
र्दशौ । सतारव्योमकाले तु तत्र स्नानं महाफलम् । स्नात्वा
सन्तर्व्यं तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते” । अत्र तिथिकृतत्वात्
शौणचान्द्रादरः । अत्रारुणोदयकाल एव स्नानं पूर्वाक्तचतु-
र्दशयमतर्पणञ्च ॥ यत्त उदयवेलायां सूर्योदयवेलायां अनर्का-
भ्युदित इतीपदर्थे नञिति व्याख्यानं तत् समुद्रकरभाष्यघृत-
सतारव्योमित्युत्तराहो नवलीकनेनेति ।

अथ शिवरात्रिव्रतम् । कालमाघधीये स्कान्दे नागरखण्डं
“माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च । कृष्णा चतु-
र्दशौ सा तु शिवरात्रिः प्रकौर्त्तिता” । अत्रैकस्यास्तिथेर्माघी-
यत्वफाल्गुनीयत्वे सूर्यमौण्डवृत्तिभ्याम् अविरोधे ततस्तु

माध्यनन्तरा चतुर्दशशिवरात्रिः अस्यामुपवासः प्रधानं “न
 स्नानेन न वस्त्रेण न धूपेन न चार्घ्या । तुष्यामि न तथा पुष्यै-
 र्यथा तत्रोपवासतः” ॥ इति शङ्करोक्तेः । स्कान्दे “ततो
 रात्रौ प्रकर्त्तव्यं शिवप्रीणनं तत्परैः । प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजा
 चैव विशेषतः” ॥ अथ वीष्ण्या प्रहरेचतुष्टयसाध्यं व्रतं
 प्रतीयते । नरसिंहाचार्य्येष्टेश्वरसंहितायाम् । “शैवी वा
 वैष्णवी वापि यो वा स्यादन्यपूजकः । सर्वे पूजाफलं वृन्ति
 शिवरात्रिविहिर्मुखः” । संवत्सरप्रदोषे “दुग्धेन प्रथमे स्नानं दध्ना
 चैव द्वितीयके । तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा” ॥
 ईशानसंहितायां “माघे कृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् ।
 भौगो वापि भवेद्देवि ! कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥ शिवयोगस्य
 योगेन तद्भवेदुत्तमोत्तमम् । शिवरात्रिव्रतं नाम सर्व-
 पापप्रणाशनम् । आचारण्डालमनुष्याणां मुक्तिमुक्तिप्रदा-
 यकम्” ॥ नागरखण्डे । “उपवासप्रभावेण बलादपि च
 जागरात् । शिवरात्रेस्तथा तस्य निद्रस्यापि प्रपूजया ।
 अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥” पाश्चे
 “वर्षे वर्षे महादेवि ! नरो नारी पतिव्रता । शिवरात्रौ महा-
 देवं कामं भक्त्या प्रपूजयेत्” ॥ ईशानसंहितायाम् । “एव-
 मेव व्रतं कुर्यात् प्रतिवत्सरं व्रतौ । द्वादशाब्दिकमेतदि
 चतुर्विंशदिकं तथा ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च
 मानवः” हेमाद्रिधृता स्मृतिः । “प्रदोषव्यापिनौ याद्या शिव-
 रात्रि चतुर्दशौ” ॥ प्रदोषमाह वत्सः । “प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं
 घटिकाद्वयमिष्यते” । अर्द्धमनन्तरम् । वायुपुराणे । “त्रयो-
 दश्यास्तगे सूर्यं चतसृष्वपि नाडिषु । भूतविधातु या तत्र
 शिवरात्रि व्रतश्चरेत्” ॥ ईशानसंहितायाम् । “माघे कृष्ण-
 चतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि । शिवनिद्रतयोद्भूतः क्वाटि-
 सूर्यसमप्रभः ॥ तत्कालव्यापिनौ याद्या शिवरात्रिव्रते तिथिः ।
 अहोरात्रादधयोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशौ । व्याप्ता मा दृश्यते यस्यां
 तस्यां कुर्यात् व्रतं नरः” ॥ अत्र “महानिशि हे घटिके
 रात्रेर्मध्यमयामयोः” ॥ इति देवलोका महानिशि याद्या ।
 घटिका एकदण्डः । एवञ्च यहिने प्रदोषनिशौयोभयव्यापिनौ-

चतुर्दशी तद्दिने व्रतम् उभयव्याप्त्यनुरोधात् । कान्माघ-
 वीयोऽप्येवम् । एतेन परदिने उभयव्यापित्वेऽपि पूर्वदिनसौय-
 रात्रि द्वितोययामप्रभृतिचतुर्दशीसत्त्वे बहुप्रहरव्यापित्वेन
 पूर्वदिन एव व्रतमिति निरस्तम् । यदा तु पूर्वदुर्निशौघ-
 मात्रव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषमात्र व्याप्तिस्तदा पूर्वद्युर्व्रत प्रधान-
 कान्माघानुरोधात् । “पूर्वेद्युरपरेद्युर्न मङ्गानिग्रि चतुर्दशी ।
 व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्यात् व्रतं नरः” ॥ इति
 ईशानसंहितावचनाच्च । एतद्विषय एव भविष्यपुराणम् “अङ्ग-
 रात्रात् परस्तात्तु जयायोगो भवेत् यदिति । पूर्वविष्टैव कर्त्तव्या
 शिवरात्रिः शिवप्रियैः” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे “जयन्ती शिव-
 रात्रिश्च कार्यं मद्रजयान्विते । कृत्वोपवामं तिथ्यन्ते तदा
 कुर्याच्च पारणम्” ॥ तिथ्यन्ते पारणं जयन्तीमात्रपरम् अत्र
 चतुर्दश्यामेव तत् । “ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि
 मन्ति वै । पूजितानि भवन्तीश्च भूतायां पारणे कृते” ॥ इति
 स्कान्दात् । “दिनमानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्दशी ।
 शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया चतुर्दश्यान्तु पारणम्” ॥ इति गौत-
 मीयाच्च । यदा तु पूर्वदिनेन निशौघव्याप्तिः परदिने प्रदोष-
 मात्रव्यापिनी तदा परा प्राज्ञा प्रदोषव्यापिनीति प्रागुक्तत्वात्
 तिथेस्त्रिमन्थव्यापित्वाच्च । एतद्विषय एव लिङ्गपुराणं “शिव-
 रात्रिव्रते भूतां कामविष्टां विवर्जयेत् । एकेनैवोपवासेन
 ब्रह्महत्यां व्यपोहति” अत्रामावस्यायामेव पारणम् । “शिवा-
 घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी । कुह्युक्तैव कर्त्तव्या
 कुह्यामेव हि पारणम्” ॥ इति वचनात् ।

तदयं संक्षेपः । यद्दिने प्रदोषनिशौघोभयव्यापिनी चतु-
 र्दशी तद्दिने व्रतम् । यदा तु पूर्वद्युर्निशौघव्यापिनी परेद्युः
 प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा पूर्वद्युर्व्रतम् । यदा तु न पूर्वद्युर्नि-
 शौघव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्यापिनी
 तदा परदिने । पारणन्तु परदिने चतुर्दशीनामे चतुर्दश्या
 तदन्तामे अमावास्यायाम् ।

तत्र प्रयोगः । प्रातरुदयस्यः तत्सदित्युशाख्यं सूर्यः
 सोम इति पठित्वा जलादीन्वादाय सद्व्यवेत् “मन्त्रेणानेन

गृह्णीयान्नियमं भक्तिमात्ररः । शिवरात्रिव्रतं ह्येतत्करिष्येऽहं
महाफलम् । निर्विघ्नमस्तु मे चात त्वत्प्रमाटाज्जगत्पते !” इति
शिवरहस्यात् शिवरात्रि इत्यादिना नियम्य “चतुर्दश्या निरा-
हारो भूत्वा गन्धो ! ऽपरेऽहनि । भोक्ष्येहं भुक्तिमुत्तयर्थं शरणं मे
भवेश्वर” ॥ इति गरुडपुराणीयं पठेत् । रात्रौ प्रथमप्रहरे
प्रतिष्ठिते लिङ्गेऽप्रतिष्ठिते वा प्रतिष्ठा विधाय पूजां कुर्यात् ।
हौं अस्त्राय फडिति पादघातत्रयेण विघ्नान्नि सार्य तेनैव
तालत्रयेण करछोटिकया च दशदिग्बन्धन कृत्वा भूतशुद्धिं
विधाय हा हूटयाय नम इत्यादिना षडङ्गानि न्यस्य हौमिति
मन्त्रेण प्राणायाम विधाय पूजयेत् । पार्थिवलिङ्गे चित्तदा
वक्ष्यमाण पूजाविधिना पूजयेत् । तत्राय विशेषः । हौं
ईशानाय नम इति प्रथमप्रहरे दग्धेन स्नापयित्वा पुनर्जलेन
स्नापयित्वा । “शिवरात्रिव्रत देव पूजाजपपरायणः । करोमि
विधिवद्दत्तं गृह्णाणार्घ्यं महेश्वर !” ॥ इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धा-
दिभिः सपूज्य मूलमन्त्रं जपित्वा प्रणम्य गौतमृत्यादिभिस्तं
प्रहरं नयेत् । “तद्ग्रान तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
उपवामकृतो ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनोपिभिः” ॥ इति देवी-
पुराणे सामान्यतः श्रवणात् श्रवापि तथा । द्वितीयप्रहरे तु
विशेषः । हौं अघोराय नम इति दध्ना स्नानम् । अर्घ्य-
मन्त्रस्तु “नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च । शिवरात्रौ
ददाम्यर्घ्यं प्रसीद उमया सह” ॥ तृतीयप्रहरे तु हौं याम-
देवाय नम इति घृतेन स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु “दुःखदारिद्र-
शोकेन दग्धोऽहं पार्वतीश्वर ! । शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यमुमाकान्त !
गृह्णाण मे” ॥ चतुर्थं प्रहरे तु हौं सद्योजाताय नम इति मधुना
स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु “मया कृतान्यनेकानि पापानि हर
शहर ! । शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं उमाकान्त । गृह्णाण मे” ॥ ततो
नमः शिवाय इति मूलमन्त्रं जपित्वा प्रभातेऽविघ्नेन इत्यादि
वक्ष्यमाणमन्त्रान् पठेत् । तथाच गरुडपुराण “सूत्रमन्त्र
ततो जघ्ना प्रभाते तत्तमापयेत् । अविघ्नेन व्रतं देव ! त्वत्प्रमा-
टात् समर्पितम् ॥ जमस्र जगतां नाथ ! त्रैलोक्याधिपते ! हर ! ।
यन्मयाद्य कृत पुण्य तद्दृष्टस्य निवेदितम् ॥ त्वत्प्रसादान्नया

देव ! व्रतमद्य समर्पितम् । प्रसन्नोभव मे शोभन् ! मदभूतिं प्रतिपद्यताम् ॥ तदानोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः” । परदिने ब्राह्मणान् भोजयित्वा चतुर्हंशीलाभे तत्र तदक्षामि त्वमावास्यायां पारणं कुर्यात् । तत्र मन्त्रः “संमारक्ते शदम्भस्व व्रतेनानेन शङ्कर ! । प्रसौद सुमुखो नाथ ! ज्ञानदृष्टि प्रदो भव” ॥

अत्र पार्यवशिवनिङ्गपूजाविधिः । तत्र शिववाक्यं स्कान्दे “विप्रस्य तु सदैवाहं शुचे रप्य शुचे रपि । गृह्णन् बलिं प्रह्व-
 ष्यामि प्रियाणामिव दर्शनात्” ॥ बलिं पूजाम् । तथा “शूद्रः कर्माणि यो नित्यं स्त्रीयानि कुरुते प्रिये ॥ तस्याहमर्घ्यां गृह्णामि चन्द्रखण्डविभूषिते !” । तथा “नमोन्तेन शिवे नैव स्त्रीणां पूजा विधीयते” ॥ एवकारेण प्रणवनिवृत्तिः । एवं शूद्रस्यापि तथा नृसिंहतापनीये । “सावित्रीं प्रणव यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्र-
 योर्नेच्छन्ति । सावित्रीं प्रणव यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रो यदि जानी-
 यात् स मृतोऽधो गच्छति” ॥ इति नेच्छन्ति पर्यन्तं पराशर-
 भार्योऽपि लिखितम् । गोविन्दभट्टकृतम् । “स्वाहा प्रणव-
 संयुक्तं शूद्रे मन्त्र ददद्भिजः । शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणः
 शूद्रतामियात्” ॥ गौतमः । “रात्रावुदङ्गुखः कुर्याद्देवकार्यं
 सदैव हि । शिवार्घनं सटाप्येवं शक्तिः कुर्यादुदङ्गुखः” ।
 सदा दिवारात्रौ । अत्र हेतुमाह रुद्रजामले । “न प्राचीम-
 व्रतः शम्भोर्नादौचीं शक्तिमंस्थिताम् । न प्रतीचीं यतः पृष्ठ-
 मतोदक्ष ससाययेत्” ॥ यजमानः शम्भोः प्राचीमवस्थितये न
 समान्ययेत् । शम्भोर्जगत् सहरकस्यापतः सांसुष्यात् पञ्च-
 वक्त्रपक्षे प्रधान वक्त्रं प्राच्यवस्थितं एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा ।
 तद्रूपमाह आदित्यपुराण “सौम्यं मौलीन्दुभृत्पञ्चं एकवक्त्रं
 चतुर्भुजं शूलपङ्कजहस्तश्च वरदाभयपाणिकम् । आयताक्षं
 सुराराध्यं सर्वाभरणभूषितम् ॥ शिवरूपं गृहे कुर्यात् प्रासादे
 वाप्यनिन्दितम्” । अत्रापि पूजानिषेधात् “दिक्षामे स्वस्य चाप्यग्रे
 प्राचो प्रोक्ता गुरुक्रमैः” इत्यस्य न विषयः । किन्त्वभिधानादि-
 प्रसिद्धा प्राची प्राज्ञा एतदनुसाराद्वक्ष्यमाण पूर्वाद्याग्नेय्यान्ता
 पूजा । अतएव तन्वान्तरम् । “यत्रैव भातुस्तु वियत्युदेति
 प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति । तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च

सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तान्” । एवञ्च देवतान्तरपूजा पूर्वाह्णे प्राङ्मुखेन साय पश्चिमाभिमुखेन रात्रावुदङ्मुखेन कार्या । प्राक्पश्चिमोद्देशस्य प्रातः सायं निशासु च” इति वचनात् इति वाचस्पतिमिश्राः । मैवं पूजारद्वाकरोक्त भविष्यपुराणोप-सप्ताचरसूर्यमन्त्र प्रस्ताव एव प्रागादिदिङ्नियमाभिधानात् । व्यवहारोऽपि अत्र न तथेति लिङ्गपुराणे । “विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥ तस्मान्मृटापि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकः । सवत्सरप्रदोपे “त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याक्षोऽपतस्तु ये । अशुभोविन्दवस्ते तु रुद्राक्षाऽभवन् भुवि” ॥ यद्यप्येकादि-चतुर्दशमुखरुद्राक्षेषु मन्त्रफलविशेषाः सन्ति तथापि सुभ-त्वात् पञ्चवक्त्रस्य फलमन्त्रावभिधीयते । यथा स्कान्दे “पञ्च-वक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नामनामतः । अगम्यागमनाञ्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् । सुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धार-णात्” ॥ हं जम इति प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जप्त्वा शिवाश्रमा प्रक्षाल्य धारणीयं “विनामन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः । स याति नरकं घोरं यावदिन्द्राश्चतुर्दश” ॥ नन्दिपुराणे । “आयुष्मान् बलवान् श्रोमान् पुत्रवान् धनवान् सुखी । बर-मिष्टं लभेन्नृङ्गं पार्थिव यः समर्चयेत् । तस्मात्तु पार्थिवं लिङ्गं ज्ञेयं सर्वार्थमाधकम् ॥” भविष्ये । “मृद्भस्मगो शकृत्पिण्डं ताम्रकाश्यमयं तथा । कृत्वा लिङ्गं सकृत् पूज्यं वसेत् कल्या-युतं दिवि । वाघं वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् । नर्मदागिरिजं श्रेष्ठमन्त्रदपि चिं लिङ्गवत् । कृत्वा पूजय राजेन्द्र ! लक्ष्मणे चोषणं फलम्” ॥ लिङ्गवत् लिङ्गाकारम् । कालकौ-मुद्याम् । “घृत्वाद्यपरोमाणं न लिङ्गं कुत्रचिन्नरं । कुर्वी-ताङ्गुष्ठतो ऋक्षं न कदाचित् समाचरेत्” ॥ अक्षोऽशोतिरत्तिका तथाचामरः । “गुञ्जाः पञ्चाद्यमापकः तेषोडशाक्षः कर्पोस्तौ” इति । अङ्गुष्ठतः तद्दृष्टत्पर्वशान्तिः । “अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र दृष्टत् पर्वशान्त्याभर्मिनुयात् सदा” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । शिवधर्मे । “सहस्र-मर्चयेन्नृङ्गं निरयं स न गच्छति । रुद्रलोकमवाप्नोति भुक्त्वा

भोगाननुत्तमान् ॥ तथा “बालुकानि च लिङ्गानि पार्थि-
 वानि च कारयेत् । सहस्रपूजनात् मोऽपि लभते वाञ्छितं
 फलम् ॥ ततश्चामुकतियावाग्भ्यामुकलाभकामः सहस्रमित-
 पार्थिवशिवलिङ्गं पूजनमिति च यथास्थाने वाक्यं देयमिति ।
 ब्रह्मपुराणे । “यावन्न दीयते चार्थ्यं भास्कराय निवेदितम् ।
 तावन्न पूजयेद्दिषुं गङ्गर वा महेश्वरौम् ॥ राघवभट्टतम् ।
 “सर्वत्रैव प्रशस्तोऽहः शिवसूर्यार्जनं विना” ॥ अहः शङ्कः ।
 अग्निपुराणे” तस्मिन्ने, पूजयेन्नन्तैः सर्वदेवान् पृथक् पृथक् ।
 ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुममाहितः । नमस्कारेण
 मन्त्रेण पुष्पाणि विन्यसेत् पृथक् ॥ देवीपुराणे । “मृदा-
 हरणसंघट्टे प्रतिष्ठाह्वानमेव च । स्त्रपन पूजनश्चैव विसर्जन-
 मतः परम् ॥ इरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् । पशु-
 पतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमात् ॥ अथ पूर्वोक्त सप्त-
 कर्माणि परवचनोक्त सप्तनामभिः क्रियानुरूपविभक्तिमद्भि-
 येशायथं कार्याणि । अष्टष्टार्ययोर्यक्रमसम्भवेन पाठक्रमा-
 देवावाहनात् प्राक् प्रतिष्ठा आहं कुशासनदानवत् । तत्रानु-
 ह्वान इराय नम इति मृदाहरणं महेश्वराय नम इति मघ-
 टनं शूलपाणे इह सुप्रतिष्ठितो भवेति प्रतिष्ठा । ध्यायेन्नित्यं
 महेशमित्यादिना ध्यात्वा पिनाकधृक् इहा गच्छेत्यावाहनं
 पशुपतये नम इति स्त्रपनम् एतत्पाद्यं नमः शिवाय नमः एव-
 मर्घ्यादिना पूजयेत् । विसर्जनात् पूर्वं भविष्यपुराणोक्तं स्त्रभा-
 सिद्ध प्राच्यैशान्यादिदिक्षु वामावर्त्तेन पूजनम् । यथा सर्वाय-
 क्षितिमूर्त्तये नमः भवाय जलमूर्त्तये नमः रुद्राय अग्निमूर्त्तये
 नमः । उग्राय वायु मूर्त्तये नमः भौमाय आकाशमूर्त्तये
 नमः पशुपतये यजमान मूर्त्तये नमः महादेवाय सोममूर्त्तये
 नमः इशानाय सूर्यमूर्त्तये नमः । “मूर्त्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः
 पूर्वादिक्रमयोगतः । आग्नेय्यन्ताः प्रपूज्यास्ता विद्यां लिङ्गे
 शिव यजेत् ॥ ततो महादेव क्षमस्व इति सहारमद्रया
 विमर्जयेत् । नन्दिपुराणे । “गोभूहिरण्यवस्त्रादिवनि पुष्प-
 निवेदने । श्रेयो नमः शिवायेति मन्त्रः सर्वार्यसाधकः ।
 सर्वमन्त्राधिक्यायसोऽकाराद्यः यङ्घरः । तन्मन्त्रापी तत्कर्म-

रतस्त्रहतमानसः । निष्कामः पुरुषो राजन् ! स रुद्रपदम-
 श्रुते" ॥ भविष्ये पञ्चाक्षरमुपक्रम्य । "अपवित्रः पवित्रीवा
 सर्वावस्थां गतोऽपि वा । मद्यापातकयुक्तो वा मन्त्र-
 स्यास्य जपे यथा । अधिकारी भवेत् सर्व इति देवोऽब्रवी-
 च्छिवः" ॥ इति तथेत्यर्थः । पूर्वोक्तं यथा पदानुरोधात् तेन
 यथाधिकारी भवेत् तथा अब्रवीदित्यर्थः । तथा "सर्वेषामेव
 पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः । पतन्तं त्रायते यस्मादतीव
 नरकार्णवात् । शिवमुद्दिश्य यद्दत्तं सर्वकारणकारणम् । तद-
 नन्त फलं दातुर्भवतीह किमद्भुतम् । दत्त्वा नैवेद्य वस्त्रादि
 नाददौत कदाचन । त्यक्तव्यं शिव मुद्दिश्य तदा दानेन तत्-
 फलम्" ॥ आदाने षड्दशे । शिवधर्मे । "तस्मात् पुष्पैः फलैः
 पत्रैस्तोयैरपि च यत् फलम् । तदनन्तफलं ज्ञेयं भक्तिरेवात्र
 कारणम्" ॥ भविष्ये "लिङ्गानुलेपनं कार्यं दिव्यगन्धैः सुग-
 न्धिभिः । वर्षकोटिशतं दिव्यं शिवलोके महीयते" ॥ शिव-
 धर्मे । "तस्मात् पुष्प प्रदानेन लिङ्गेषु प्रतिमासु च । अगौति-
 वर्षकोटीनां दुर्गतिं न नरो व्रजेत्" ॥ स्कान्दे । "शुष्काण्यपि
 च पत्राणि । श्रीवृक्षस्य सदैव हि" । दातव्यानीति शेषः ।
 भविष्ये । "धुस्तूरकैश्च यो लिङ्गं सङ्कत् पूजयते नरः । स गो-
 लक्षफलं प्राप्य शिवलोके महीयते । विष्णुपत्रैरखलैश्च
 यो लिङ्गं पूजयेत् सङ्कत् । सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः शिवलोके मही-
 यते" ॥ तथा "सर्वकाम प्रदं विष्णुं दारिद्रस्य प्रणाशनम् ।
 विष्णुपत्रात् परं नास्ति येन तुष्यति शङ्करः" । तथा "केश-
 कौटापविधानि निशिष्युपितानि च । स्वयं पतित पुण्याधि-
 स्यजेदुपहतान्यपि" ॥ तथा । "देवदारुममेतच्च सर्जयौवास-
 कुन्दुरुम् । श्रीफलं चाज्यमित्यन्तु दत्त्वाप्नोति परां गतिम्" ।
 सर्जः शालरमः श्रीवासः सरलद्रवः । कुन्दुरुः शैलेयम् ।
 "एभ्यः सौगन्धिकं कृत्वा षट् सहस्रगुणोत्तरम् । शगुदं शत-
 साहस्रं द्विगुणञ्चामितागुरुम् । गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं साक्षात्
 षट्हाति शङ्करः" ॥ तथा "तैलेनापि हि यो दद्याद्घृताभावेन
 मानवः । तेन दीपप्रदानेन शिववद्राजते भुवि" ॥ नन्दि-
 तीश्वरे । "अथ भक्त्या शिवं पूज्य नैवेद्यमुपकल्पयेत् । यद्-

देव नश्यति । अर्द्धायुतश्च तिष्ठेत् स्वर्गलोके न संशयः ॥
 ब्रह्मपुराणे । “महाज्येष्ठमासु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गाम्बुमज्जनात् ॥ ऐन्द्रे गुरुः
 शशौचैव प्राजापत्ये रविस्तथा । पूर्णिमा गुरुवारिणं महाज्येष्ठो
 प्रकीर्त्तिता” ॥ ऐन्द्रे ज्येष्ठायाम् । प्राजापत्ये रोहिष्याम् ।
 विना गुरुवारिणापि । “ऐन्द्रे गुरुः शशौचैव प्राजापत्ये रवि-
 स्तथा । पूर्णिमाज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ अनु-
 राधास्यगुरावपि । “ऐन्द्रे मैत्रे यदा लोवप्तात्पञ्च दशके रविः ।
 पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ अनुराधास्य-
 चन्द्रेऽपि व्याघ्रभूतिः । “ऐन्द्रे च त्वयवा मैत्रे गुरुचन्द्री यदा-
 स्थितौ । पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥
 राजमार्त्तण्डः । “ज्येष्ठे संवत्सरे चैव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा ।
 ज्येष्ठाभेन समायुक्ता महाज्येष्ठौ प्रकीर्त्तिता” ॥ ज्येष्ठसंवत्स-
 रश्च “ज्येष्ठामूलोपगौ जीवे वर्षं स्याच्छक्रदैवतम्” ॥ इति
 विष्णुधर्मोत्तरोक्तौ शास्त्रः । न तु सबत्सरादि पञ्चकान्त-
 र्गतं वर्षविशेषः ज्येष्ठ इति वर्षविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
 सबत्सरे यदि स्यादिति पाठः काल्पनिकः प्रपञ्चस्तु मूलमास-
 तत्त्वेऽनुमन्त्रेयः । विष्णुधर्मोत्तरे ब्रह्मपुराणम् । “मामि
 ज्येष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदैवते । पौर्णमास्यां तदा स्नानं
 सर्वकामं हरेर्हिजाः ॥ तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति
 पुरुषोत्तमम् । वनभद्रं सुभद्राञ्च ते यान्ति पदमव्ययम्” ॥
 स्कन्दपुराणम् । “ज्येष्ठामहश्चावतीर्णस्तत् पुण्यं लक्ष्मवा-
 सरम् । तस्यां मे स्नपनं कुर्यात् महास्नानविधानतः । ज्येष्ठ्यां
 प्रातस्स्नाने काले ब्रह्मणा सहितश्च माम् । रामं सुभद्रां संस्त्राय
 मम लोकमवाप्नुयात्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “पौर्णमासी तथा
 माघो आबणौ च नरोत्तम । प्रोष्ठपद्यामतीयायां तथा
 कृष्णवयोदशौ । एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाहं प्रजा-
 पतिः” ॥ अत्र पूर्वदिने सङ्गवलाभे रोहिणलाभे वा परदिने
 सङ्गवलाभे पूर्वदिने आहम् । “शक्रपक्षस्य पूर्वाह्ने आहं
 कुर्यात् विचक्षणः । कृष्णपक्षापराह्णे तु रोहिणस्तु न लङ्घ-
 येत्” इति । वायुपुराणात् उभयदिने तु तलाभे तु परदिने ।

शुक्लपत्रे तिथिर्षांश्चेति वचनात् एवमक्षय तृतीयादावपि ।
 आपादकार्तिकमाघपौर्णमासीषु दानमावश्यकम् । तथा-
 चायोध्याकाण्डे भरतशपथे । “आपादौ कार्तिकी माघी
 र्तिथयः पुण्यसम्भवाः । अप्रदानवतोयान्तु यस्यार्य्यनुमतो
 यतः” ॥ अप्रदानवतो दानरहितस्य एतास्तिथयोयान्तु आर्य्यः!
 श्रीरामचन्द्रोगतोयस्यानुगत इत्यर्थः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दात्
 न तच्छब्दापेक्षा ।

अथ कोजागरकृत्यम् । कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् “आश्व-
 युज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो बालुकार्णवात् । आयाति सेनया
 सार्द्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥ तस्मात्तत्र नरैर्भार्गाः स्वर्गस्य
 समीपतः । शोधितव्याः प्रयत्नेन भूपितव्याश्च मण्डनैः ॥
 पुष्पाध्यफलमूलाद्भसर्पप्रकरैस्तथा । वेश्मानि भूपितव्यानि
 नानावर्णैर्विशेषतः ॥ सुस्नातेरनुलितैश्च नरैर्भाष्यं सवान्धवैः ।
 दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥ स्त्रोबालमुख-
 वृद्धैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः” ॥ पूजितैः सुरैरिति विशेषणे
 तृतीया तेन पूजितसुरैरित्यर्थः “पूज्याश्च सफलैः पुष्पैस्तथा
 द्वारोर्द्धभित्तयः । द्वारोपान्ते सुदौप्तस्तु संपूज्यो हव्यवाहनः ॥
 यवाक्षतघृतोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः । संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः
 पयसा पायसेन च ॥ स्कन्दः सभार्य्यस्कन्दश्च तथा नन्दोश्चरो
 मुनिः । गोमद्भिः सुरभिः पूज्या छागवर्द्धिर्हुताशनः ॥ उर-
 भ्रवद्विर्वरुणो गजवद्विर्विनायकः । पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथा
 विभवविस्तरैः ॥ ततः पूज्यो निकुम्भोऽपि समांसैस्त्रिलतण्डुलैः ।
 सुगन्धिभिर्घृतोपेतैः कृपराख्यैश्च भूरिभिः ॥ ब्राह्मणान् भोज-
 यित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् । घृष्टिपार्श्वगतैर्नया दृष्ट्वा
 क्रौडाः पृथग्विधाः” ॥ ततश्च द्वारोर्द्धभित्ति हव्यवाहन पूर्णेन्दु
 सभार्य्यरुद्र स्कन्द नन्दोश्चरमुनयः सर्वैः पूज्याः । द्वारोर्द्धभित्ति
 शब्दोऽत्र बहुवचनान्तः नन्दोश्चरो मुनिरिकः । गोमता सुरभिः
 छागवता हुताशनः मेघवता वरुणः हस्तिमता विनायकः ।
 अश्ववता रेवन्तः सर्वैरेव निकुम्भः पूज्यः महार्णवे लिङ्गपुरा-
 णम् । “आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेजागरणं निशि । कौमुदी
 सा समाख्याता काव्यां लोका विभूतये ॥ कौमुद्यां पृत्रयेन्न-

क्षोमिन्द्रमेरावते स्थितम् । सुगन्धिर्निशिसद्देशोऽधेर्जागरणं चरत् ॥ तथा “निशोथे वरदा लक्ष्मी, कोजागर्तीति भाषिणी । तस्मै वित्तप्रयच्छामि अक्षै, क्रौडां करोति यः । नारिकेलैश्चिपिटकैः पितृन् देवान् समर्चयेत् । बन्धुंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदग्रतो भवेत्” ॥ अत्र निशोति निशोथ इति चाभिधानात् रात्रिकृत्यमिदम् ।

ततश्च “प्रदोषव्यापिनौ ग्राह्या तिथिर्नक्षत्रते सदा । प्रदोषोऽस्तमयापूर्द्धं घटिकाद्वयमिष्यते” ॥ इति वक्ष्यवचनात् । याद्दिने प्रदोषनिशोथोभयव्यापिनौ घोरमासौ तद्दिने कोजागरणत्वम् । उभयव्याख्यनुरोधात् । यदा तु पूर्वदिने निशोथव्याप्तिः, परदिने प्रदोषव्याप्तिस्तदा परेद्युस्तत्कृत्यम् । प्रधानपूजाकालव्याख्यनुरोधात् । यदा तु पूर्वदिने निशोथव्याप्तिः, परदिने न प्रदोषव्याप्तिस्तदा सुतरा पूर्वद्युस्तत्कृत्यम् । “अहसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा । नक्षत्रादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते” ॥ इति वचनात् । विषर्जयेदित्यनुवृत्तौ मत्स्यसूक्ते । “महालक्ष्म्यास्तु तुलसी भिक्षिकां काञ्चनन्तथा” लक्ष्मीध्यानमादित्यपुराणे । “पाशाक्ष मालिकाश्चोजशृण्णिभिर्याम्यमौम्ययोः । पद्माननस्यां ध्यायेच्च त्रियत्रैलोक्यमातरम् ॥ गौरवणा सुरूपाश्च सर्वालङ्कारभूषिताम् । रौक्मपद्मश्रयकरां वरदा दक्षिणेन तु” ॥ पाशेति दक्षिणे पाशाक्ष मालाभ्यां वामे पद्माद्गुग्गुलाभ्यां भूषिता वामकरे हेमपद्मे दक्षिणकरे वरदधतीमित्यर्थः । ततः पाद्याभिः संपूज्य “नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये । या गतिस्त्वत् प्रपन्नानां मा मे भूयास्त्वदर्शनात् ॥ विग्रहरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शभे । सर्वतः पाद्वि मां देवि ! महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते” ॥ इत्यनेन नत्वा पूजयेत् । इन्द्रध्यानमादित्यपुराणे । “चतुर्दश गजारूढो वज्रपाणिः पुरन्दरः । शचीपतिय ध्यातव्यो नान्यभरणभूषितः” ॥ पाद्यादिभिः संपूज्य । “विष्वेरावतस्याय भासत् कुलिश पादये । पीलोम्यालिङ्गिताङ्गाय महसाक्षाय ते नमः” ॥ इत्यनेन पुण्याञ्जलितयं दत्त्वा प्रणमेत् । ततः कुपेरः पूज्य इति रुद्रधरः । त पाद्यादिभिः संपूज्य “धन-

षाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च । भवन्तु त्वत् प्रसादान्ने
 धनधान्यादिमम्यदः ॥ इति पुष्याञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत् ।
 अत्र सर्वेषां प्रदोषे पूजेति रुद्रधरः । न च निकुम्भपर्यन्तानां
 पूर्वाह्न एव पूजनं निरपवादमिति वाच्यं दिवा तत्र न
 भोक्तव्यम् इत्युपक्रम्य पूज्याय सफलैः पत्रैरित्यादिना विगिथ्य
 पूजामभिधाय भोक्तव्यमित्यभिधानाद्वात्रावेव पूजाभोजनं ऽव-
 गम्येते । अतएवाशक्तानामेव भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः इत्यभिधा-
 नेन विगिथ्य दिवापूजनभोजने विहिते । योगिनोतन्त्रे ।
 “विरिञ्चेस्तु गृहे ठक्का चण्टां लक्ष्मो गृहे त्यजेत् । सर्ववाद्य-
 मयीं चण्टा वाद्याभावे प्रवादयेत्” ॥ लक्ष्मोवाक्यं “प्रकीर्ण-
 भाण्डामनवेद्यकारिणीं सटा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।
 परस्य येश्माभिरता मलज्जानियं विधां स्त्रीं परिवर्ज्जयामि” ॥
 मार्कण्डेयः । “शिरः सपुष्पं चरणौ सुपूजितौ वराङ्गनामैदन-
 भल्पभोजनम् । अनग्नगायित्वमपर्वमेधुन चिरप्रनष्टां श्रिय-
 मानयन्ति पट् ॥ मानुषास्त्रि गृहे यत्र चक्षोरावन्तु तिष्ठति ।
 तत्रालक्ष्मि तयावामस्तयान्येषान्तु रघुनाम् । सूर्यदात्रादिकं
 यत्र पदाकर्षं तथासनम्” ॥ हरिवंशे । “यत्र स्त्रीः श्रौः स्थिता
 तत्र यत्र श्रौस्तत्र सवतिः । सवतिर्होम्याया श्रौश्र नित्यं
 लण्णे महात्मनि” ॥ मत्स्यपुराणम् । “स्थिरोपायो हि पुरुषः
 स्थिरश्रौरेव जायते । रक्षितुं नैव शक्नोति चपनचपनां
 श्रियम् ॥ अथश्रमुद्योगवता श्रौरपारा भवेत् मदा । मल्ल-
 प्रोषादिता देया नमस्तुः पुनरमुधिम्” ॥ ह्यत्यकीमुद्याम् ।
 “नारिकेलोदकं पीत्वा चक्षोर्जागरणं तिग्मि । तस्मै पित्तं
 प्रयच्छामि को लागर्भि मद्योतने” ॥

अथ चतुरङ्गम् । अथक्रोडार्यां व्यामयुधिष्ठिरसंवाटः प्रच-
 रति । युधिष्ठिर उवाच । “पटकोष्ठान्च या क्रोडा तां मे
 मूढि तपोधन । प्रकर्षणेव मे नाथ चतुराजो यथा भवेत्” ॥
 ध्याम उवाच । “पटो कोष्ठान् ममाभिरप्य प्रदक्षिण क्रमेण तु ।
 अक्षरं पूर्वतः हृत्या दक्षिते हरितं वनम् ॥ पार्यं ! पयिमतः
 पीतमुत्तरं श्यामलं वनम् । राश्री यामे गजं पुष्यात् तस्मा-
 दग्नं ततस्मारिम् ॥ पुष्यात् कोन्तेषु पुरतो बुधे पक्षिपतु-

दृश्यम् । कोणे नौकाद्वितीयेऽथ तृतीये च गजो वसेत् ॥ तुरीये
 च वमेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः । पञ्चकेन वटीराजा चतु-
 र्ध्वेणैव कुञ्जरः ॥ त्रिकेणैव चलत्यथः पार्श्वे नौकाद्वयेन तु ।
 कोष्ठमेकं विनश्यत्प्रायः सर्वतो याति भूपतिः ॥ अथ एव वटी-
 याति बलं हन्त्यप्रकोणगम् । यथेष्टं कुञ्जरो याति चतुर्दिक्षु
 महीपते । तिर्यक्तुरङ्गमो याति सङ्घियत्वा त्रिकोष्ठकम् ॥
 कोणकोष्ठद्वयं सङ्घ्रयं ब्रजेनौका युधिष्ठिर । सिंहासनं चतुराजो
 नृपाकृष्टश्च पट्पदम् ॥ काककाष्ठं वृद्धनौका नौकाकृष्टप्रकार-
 कम् । घाताघाते वटीनौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ॥ राजा
 गजोद्वयद्यापि त्यक्त्वाघातं निहन्ति च । अत्यन्तं स्वबलं रक्षेत्
 स्वराजं बलमुत्तमम् ॥ अस्यैव रक्षया पार्श्वे हन्तव्यं बलमुत्त-
 मम् ॥ नौकायाद्यत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि इत्या-
 धिक्यमश्वस्य । “मतङ्गलस्य गर्वेण राजा क्रौडति निर्भरम् ।
 तस्मात् सर्वबलं दत्त्वा रक्ष कोन्तेय कुञ्जरम् ॥ सिंहासनं
 चतुराजो यदवस्थानतो भवेत् । सर्वसैन्यैर्गजैर्वापि रक्षितव्यो
 महीपतिः ॥ अन्यद्राजपटुः राजा यदा यातो युधिष्ठिर ।
 तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम ॥ राजा च नृपतिं
 हत्वा कुर्यात् सिंहासनं यदा । द्विगुणं वाहयेत् पश्यमन्यथैक-
 गुणं भवेत् ॥ द्विगुणं पश्यं दातव्यत्वेन प्रापयेत् । “मिदं
 सिंहासनं पार्श्वे यदारोहति भूपतिः । तदा सिंहासनं नाम
 सर्वं नयति तद्वलम् ॥ यदा सिंहासनं कर्तुं राजा पष्टपदा-
 श्रितः । तदाघातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः ॥ विद्य-
 माने नृपे यद्ये स्वकीये च नृपत्वयम् । प्राप्नोति तु यदा तस्य
 चतुराजो तदा भवेत् ॥ नृपेणैव नृपं हत्वा चतुराजो यदा
 भवेत् । द्विगुणं वाहयेत् पश्यमन्यथैकगुणं भवेत् ॥ स्वपदस्थ
 यदा राजा राजानं हन्ति पार्श्वे । चतुरङ्गे तदा भूपं वाह-
 येच्च चतुर्गुणम् ॥ यदा सिंहासने काले चतुराजो समुत्थिता ।
 चतुराजो भवत्येव न तु सिंहासनं नृप ॥ अत्रेदं वीजं उभ-
 राया जयेऽपि परसिंहासनाधिकारात् परं राजवधे शौच्याधिक्य-
 निष्कण्टकत्वदर्शनात् क्रौडायामपि तथा कल्प्यते । “राजद्वय
 यदा हस्ते भात्मनो राज्ञि संस्थिते । परेण सङ्घतयैको बलेनाप्य-

पहार्यते ॥ राजद्वयं यदा हस्ते न स्यादन्यकरे परः । तदा राजा हि राजान घातेऽपि तं हनिष्यति ॥ नृपाकृष्टो यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठिर । घाताघातेऽपि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षकः ॥ कोणं राजपदं त्यक्त्वा वटिकान्तं यदा व्रजेत् । वटौ च पट्पदं नाम तदा कोष्ठबलं नयेत् ॥ यदा तस्य भवेत् पार्थ चतुराजौ च पट्पदम् । तदापि च चतुराजौ भवत्येव न सशयः ॥ पदाते. पट्पदे विद्धे राज्ञा वा हस्तिना तथा । पट्पदं न भवेत्तस्य अवश्यं शृणु पार्थिव ॥ सप्तमे कोष्ठके यत् स्याद्वटिका दशमेन वै । तदान्योन्यञ्च हन्तव्यं सुखाय दुर्वलं बलम् ॥ त्रिवटोकस्य कौन्तेय पुरुषस्य कदाचन । पट्पदं न भवत्येव इति गोतमभाषितम् । नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि । गाढावटौति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥ पदं राजपदं कोणपदञ्च । “हस्ते रद्धे बलं नास्ति काककाष्ठं तदा भवेत् । वदन्ति राजसाः सर्वे तस्य नस्तौ जयाजयौ ॥ प्रीत्यते पञ्चमे राज्ञि मृते वय्याञ्च पट्पदे । अशौचं स्यात्तदा हन्ति चलित्वा चालितं बलम् ॥ हिरावृत्त्यागते तस्मात् हन्यात् परबलं जयौ । पार्थ सिंहासने काले काककाष्ठं यदा भवेत् ॥ सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते । उपरिष्टञ्च यत् स्थानं तस्योपरि चतुष्टये ॥ नौकाचतुष्टयं यत्र क्रियते तस्य नौकया । नौकाचतुष्टयं तस्य हृद्द्वौकेति भण्यते । न कुर्यादेकदा राजन् गजस्याभिमुखं गजम् ॥ यदि कुर्वीत धर्मज्ञः पापयस्तौ भविष्यति । स्थानाभावे यदा पार्थ हस्तिसमुष्यम् ॥ करिष्यति तदा राजन् इति गोतमभाषितम् । प्राप्ते गजद्वये राजन् हन्तव्यो-वामतो गजः” ॥ इति चतुरङ्गक्रीडनम् ।

वैष्णवाभ्युदये स्कन्दपुराणम् । “पौष्यान्तु समतीतायां यावत् भवति पूर्णिमा । माघमासस्य देवेन्द्रं पूजा विष्णोर्विधायते” ॥ इति पौर्णमास्यन्तमाघमुपक्रम्य “पितृणां देवतानाञ्च भूयः कर्तव्यं नैव दापयेत् । दत्त्वा नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि । ब्राह्मणो भूयः कर्तव्यं भुञ्जीत चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् । अन्यथा नरकं याति चतुर्विंशद् एव च । वरं भूयः कर्तव्यं भुञ्जीत पितृणां

मर्हितश्च यत् । वर्जनीयं प्रयत्नेन भूलकं मटिरा-
समम् ॥

फाल्गुनपौर्णमास्यां दोलयात्रामाह कृत्यचिन्तामणौ
ब्रह्मपुराणम् । “नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
फाल्गुन्यां संयतोऽभूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत्” ॥ स्कन्द-
पुराणौ पुरुषोत्तममाहात्म्ये कनत्रिंशोऽध्याये । “फाल्गुन्यां
क्रीडनं कुर्याद्दोलायां मम भूमिप” ॥ विष्णुपुराणे । “चतु-
दंशष्टमीचैव समावस्याथ पूर्णिमा पर्वाण्येतानि राजेन्द्र
रविसंक्रान्तिरेव च । स्रोतैश्च मांससम्भोगौ पर्वस्वैतेषु वै
पुमान् । विष्णुव्रतभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृतः” ॥

अथ रविसंक्रान्तिः । भविष्यमास्त्वज्योतिषेषु । “सृग-
कर्कटं सक्रान्तौ ह्येतूदक् दक्षिणायणे । विपुवती तुलामपि
गोलमध्ये तथापराः” ॥ सृगो मकरः गोलोराशिचक्रम् ।
“धनुर्मिथुनकन्यासु मौने च पङ्कशोतयः । ह्यप ह्यश्विं सिंहेषु
कुम्भे विष्णुपदो स्मृता” ॥ देवीपुराणम् । “यावद्द्विंशकला-
भुक्ता तत्पुण्यं चोत्तरायणे । निरग्ने भास्करे दृष्टे दिनान्तं
दक्षिणायने ॥ अर्द्धरात्रे त्वमपूर्णं दिवापुण्यमनागतम् । अर्द्ध-
रात्रे व्यतीते तु विज्ञेय चापरेऽहनि ॥ संपूर्णं चार्द्धरात्रे च उद-
येस्तऽमयेऽपि वा । मानार्द्धं भास्करे पुण्यमपूर्णं शर्वरीदले ॥
सपूर्णं तूभयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनि । पङ्कशोतिमुखेऽतीते
वृत्ते च विपुवदये ॥ भविष्यत्वयने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ।
आदौ पुण्यं विजानीयात् यद्यभिन्ना तियिर्भवेत्” ॥ विश-
कला विंशतितमो कला सक्रान्तिक्षणादृद्धं यावत् भवति
तावत् पुण्यम् । निरग्नेऽशकशून्ये सक्रान्तिकाले हि भास्करोऽशकरहितो भवति तस्मिन् दृष्टे दिवेति यावत् दिनञ्च
दिनकरकरसंस्कृता स्त्रिशन्नाडिका इति ज्योतिर्विदः । तदन्तं
तत् समाप्तिं यावत् तावत् पुण्यम् । तथा च बृहद्दशमिष्ठः
“त्रिंशत् कर्कटे नाड्योमकरे विशतिः स्मृताः” ॥ नाड्यो दण्डः ।
“उत्पन्नाद्विपल पथ्या विपन्नात्तु पल नयेत् । पन्नात् पथ्या नये-
न्नाड्यो तत् पथ्यात्तु रवेर्दिनम्” ॥ इति सिद्धान्तमन्दभात् । ततश्च
देवीपुराण बृहद्दशमिष्ठयोरेकवाक्यतया कलानाड्योः पर्यायता ।

रात्रिमक्रमणेत्वाह अर्द्धरात्रेत्विति अर्द्धपूर्णं कलान्युनाह-
 रात्रे । “कलान्युनाहारात्रे तु याद सक्रमण भवेत् । तदह-
 पुण्यमिच्छन्ति गार्ग्य गान्धर्वगोतमा ” ॥ इति कृत्याचन्तामणि
 यपेक्षत्यधृतगगवचनात् । कालकोमुद्याह । गान्धर्वेत्यथ हारौत
 इति पाठ । ततश्च कलान्युनाहारात्राभ्यन्तरे द्वादशस्त्रैव सक्ता-
 न्तिषु अनागत नागत सक्रमणेन यत्र टिवा तदेव पुष्य पुष्य
 जनक तप्तु पूर्वदिन तदेव सक्रान्तरनागतत्वसम्भवात् तेन
 सक्रमणकालादर्धागैव टिवा परार्द्धं स्नानादिक कर्त्तव्य-
 मित्यथ । अर्द्धरात्रे व्यतीते कलाधिकाहारात्रे व्यतीते ।
 पूर्णेऽर्द्धरात्रे रात्रिमध्यकालयो । कलान्युनाहारात्रेत्विति
 वचनानन्तर भुजधनभौमे “अर्द्धरात्रे कलाधिवगे यदा सक्र-
 मते रवि । तदोत्तरदिन प्राचीं स्नानदानजपादिषु । अर्द्ध-
 रात्रे तु सपूर्णे यदा सक्रमते रवि । प्राहुर्दिनद्वय पुण्य त्यक्त्वा
 मकरकर्कटो” इति वचनाभ्या तथा प्रतीते । कालविवेके
 कालकोमुद्याह शातातपजाबानी “पूर्णे चेदहारात्रे तु रविसक्र-
 मण भवेत् । प्राहुर्दिनद्वय पुण्य त्यक्त्वा मकरकर्कटो” ॥ एतयो-
 र्यवस्थामाह कालमाधवीये भविष्योत्तरम । “मिशुनात्
 कृत्तिसक्रान्तिर्याद स्यादशुमालिन । प्रदोपे वा निगौथे वा
 कुर्यादहनि पूर्वत ॥ कार्मुकश्च परित्यज्य भूप सक्रमते रवि ।
 प्रभाते वाहारात्रे वा स्नान कुर्यात् परऽहनि” ॥ ततश्च रात्रि-
 मध्यदण्डद्वयात्मकार्द्धरात्रसक्रान्तावदयेऽस्तमयेऽपि चेत्यननो-
 दयोपक्रममस्तमयान्तश्च मानार्द्धं पुण्यम् । एवञ्चाभयदिने
 पुण्यकाले पूर्वदिनाकरण एव परादन “इव कार्यमद्य कर्त्तव्य
 पूर्वाह्णे चापराह्निकम् । न हि प्रतीक्षते मृत्यु कृतमस्य नवा-
 कृतम्” ॥ इति निहृपुराणात् मोक्षधर्माद्य । तत्रापि दक्षि-
 णायने पूर्वदिनार्द्धमात्रमिति विशेष । उत्तरायणे परदिनार्द्ध-
 मात्रमिति विशेष । मानार्द्धमिति भास्कर भास्करापनक्षिते
 काले टिविति यावत् तस्मिन् सक्रमणेऽपि मानार्द्धं पुण्यम्
 एतच्च विपुवपडशीति विषयम् । अयनकालयो पूर्वमुक्तत्वात्
 विष्णुपद्याञ्चाभयत षोडशकलाना पञ्चदशनाडिकाना वा
 पुण्यत्वस्य शातातपादिवचनन वक्ष्यमाणत्वात् । तेन दिवा

एकैव तिथिर्भवेत् तेन मध्यरात्रे संक्रमणे यदुभय दिनमा-
 नाहं पुण्यमुक्तं तद्विचरतिथिविषयम् । अतीते पुनरर्द्धरात्रे
 पूर्वेणाह्ना तिथ्यभेदेऽपि परस्यैव पूर्वाह्ने पुण्यमिति तात्प-
 र्यार्थः । एवञ्च रात्रिमंक्रान्तौ दिन एव पुण्यत्वाभिधानात् ।
 “राहुदर्शनसंक्रान्ति विवाहाद्ययहृदिषु । स्नानदानादिकं
 कुर्वन्निशि काम्यव्रतेषु च” ॥ इति देवलेन दिन संक्रमणस्य
 रात्रिप्रविष्ट पुण्यकालांशे संक्रान्तिनिमित्तेन स्नानदानादि
 विधीयते इति । यत्तु “मन्दा मन्दाकिनो ध्वांची घोराचैव
 महोदरौ । राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ।
 मन्दा भ्रवेपु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनो तथा ॥ क्षिप्रं ध्वांची
 विजानीयादुष्टे घोरा प्रकीर्तिता । चरैर्महोदरौ चोया क्रूरै-
 ऋचैश्च राक्षसौ । मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितचक्षु
 संक्रमे” ॥ इत्येत्यैर्हादशस्त्रेव संक्रान्तिषु भ्रवादि नक्षत्रयोगा-
 ष्मन्दादिरूपतया सप्तधा भिन्नासु । “त्रिचतुः पञ्चसप्ताष्ट नव
 द्वादश एव च । क्रमेण घटिकाह्येतास्तत् पुण्यं पारमार्थि-
 कम्” ॥ इति देवीपुराण एव त्रिचतुरादिघटिकानां पुण्यत्व-
 मुक्तम् तद्विवारात्रयोस्तत्कालोपदेगादवकाशमलभमानं स-
 न्ध्याद्वयसंक्रान्ति विषयमिति समयप्रकाशः । ध्रुवादिगणस्तु
 द्वीपिकायाम् “उग्रः पूर्वं भवान्तका ध्रुवगण स्त्रीण्युत्तराणि
 स्वभूर्वातादित्यहरित्रयं चरगणः पुष्याश्विहस्तालघुः । चित्रा-
 मित्तमृगान्यभं मृदुगणस्तौष्णीह रुद्रेन्द्रयुक् मिश्रोऽग्निः
 स विशाखभः शुभफलाः सर्वस्वकृत्ये गणाः” ॥ अन्तको
 भरणौ स्वभू रोहिणी वातादित्यहरित्रयं स्वातोपुनर्वसु श्रवणा
 धनिष्ठा शतभिषा मित्र मृगान्यभम् अनुराधा मृगशिरोरै-
 वत्यः । अहिरुद्रेन्द्रयुक् अश्लेषा आर्द्रा ज्येष्ठा मूलाः अग्निः
 कृत्तिका । कल्पतरुस्तु क्रमेण यथामख्येन एता घटिकास्तत्
 पुण्यं तस्य संक्रमणस्य पुण्यहेतुत्वात् पुण्यं पारमार्थिकं
 मुख्यं “वृष्टेः सहस्र भागोयः स कालो रविसंक्रमः” ॥ इत्युक्त-
 सूक्ष्म सक्रमकालो नानुष्ठानजन्य समपुण्य हेतव इत्याह ।
 वृष्टिस्तु “लघुचर चतुर्भाग स्फुटिरित्यभिधीयते । वृष्टिद्वयं
 क्षवः प्रोक्तौ निर्मपस्तु लवद्वयम्” ॥ इति स्मृत्युक्ता पतदेव

मत युक्तम अतएव देवनेन "या या मन्त्रिहिता नाड्य स्ता स्ताः
 पुण्यतमा स्मृता" ॥ इत्युक्तम् । एवञ्चैता घटिका पुण्यतमाः
 मानार्हादिकन्तु पुण्यमात्रमिति तस्मान्मन्त्रेत्यादि न सन्ध्या-
 सक्रान्तिविषयकमिति सन्ध्यासक्रान्तिविषयत्वे पारमार्थिक-
 मित्यनुपपत्तेः पुण्यमित्यनेनैव सिद्धे । पारमार्थिकमित्यत्र
 कल्पतरुव्याख्यानवलोकनादविमक्रम इति पाठकल्पन कल्पन-
 मेव समयप्रकाशकतापि तथा पठितत्वात् । लोमूतवाह-
 नोऽपि कालविवेके "अङ्गिमक्रमणे पुण्यमह छत्स्र प्रकीर्त्ति-
 तम् । रात्रौ सक्रमणे भानोर्दिर्गार्ह स्नानदानयो ' ॥ इति
 बृहद्ब्रह्मिष्ठादिवचन पर्यालोचनया दिवासक्रान्तौ दिनमात्र
 पुण्य पुण्यतरास्तु विशेष विहितानाद्य इत्याह । अतएव
 तद्वृत्त जावालिवृहत्स्रतिशातातपवचनमपि सगच्छते । यथा
 "वर्त्तमाने तुला मेघे नाद्यस्तूभयतोदश" । कालमाधयोऽपि
 अङ्गित्वभिधाय पाशस्यतारतम्यमुक्तम् । एवञ्च दिवामक्रान्तौ
 छत्स्र दिन पुण्य षडशीतिमुखेऽतोते इति वचन पुण्यतर-
 परम् । ननु देवोपुराणे दिवारात्रौ समक्रमे विशिष्य काला-
 भिधानात् सन्ध्यासक्रान्ते क काल इति चेत् "त्रिंशन्महर्त्त
 कथित महोरात्रन्तु यन्मया" ॥ इति विष्णुपुराणेन सन्धयो
 पृथगनुपादानात् दिवारात्रि सन्ध्वित्वान्महर्त्तर्हेन तयोरन्त-
 र्भाव । तथा च दक्ष "अहोरात्रस्य य सन्धि सूर्येनक्षत्र-
 वर्जित । सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभि" ॥
 योगियाशवल्लर । "झासहस्रो च सतत दिनरात्रोर्यथा-
 क्रमम् । सन्ध्यामुहूर्त्तमाख्याता झासहस्रो समास्मृता" ॥
 वराह "अर्हस्तमयात् सन्ध्या व्यक्तौभूता न तारका यावत् ।
 तेज परिहानिरुपा भानोरर्हदिय यावत्" ॥ अतएव केनापि
 मुनिना नानादेशीय सप्रकारेण च सन्ध्यासक्रान्तित्वेन विशेषो
 नाभिहित ।

तदय मक्षेप । दिनसक्रमणे छत्स्र दिन पुण्य षडशीति
 मुखे इत्याद्युक्त पुण्यतर मन्दा मन्दाकिनीत्यादि रूपेण
 त्रिचतुरादि घटिका पुण्यतमा । दिनहत्तोत्तरायणादिवि-
 दित विशति दण्डादीना रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्व

रात्रिसंक्रमणे तु कल्याण्यून प्रथमाह्नगते तद्विषयौ शेषयाम-
ह्य पुण्यम् । कालाह्यात्मक मध्यरात्रगते तद्विषयौ तिथेर-
भेदे तद्विषयौ शेषयामह्य पुण्यं भेदे तु तद्विषयौ शेष-
यामह्य परादिवसोयाद्ययामह्यश्च पुण्यम् उभयदिने पुण्य-
कालेऽपि पूर्वदिनाकरण एव परदिने तद्विहित कार्यम् ।
तिथिभेदाभेदयोर्दक्षिणायने तद्विषयौ शेषयामह्यम् उत्त-
रायणे तु परादिवसोयाद्य यामह्यं पुण्यमिति मध्यरात्रीय-
कनोत्तरशेषाह्नरात्रमक्रमणमात्रे तु परदिनाद्य यामह्यं
पुण्यामिति मन्व्यासक्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे
रात्रेर्व्यवस्थितिः ।

ब्रह्मपुराणे । “शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः ।
महाजया तदा प्रोक्ता ममसौ भास्करप्रिया ॥ स्नान दानं
तपो होमः पिबदेवाभिपूजनम् । सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं तप-
नेन महोजसा ॥” अत्र “मासपक्षतिथोनाश्च निमित्ताश्च
सर्वश ” इत्यनेन प्राप्त तिथ्यङ्गेषु तद्विशेषणत्वेन महाजये-
त्यङ्गेषु सप्ता विधेरेतदेव प्रयोजन यत्तयानिर्देश इत्युक्तत्वात्
एवञ्च सक्रान्तिविशेषस्य निमित्तत्वेन प्राप्तौ विषुवाद्यङ्गेषो-
ऽपि । स्कान्दे “एकान्ततो मया प्रोक्ताः कालाः सक्रान्ति-
सप्तकाः । नैतेषु विद्यन्तेऽनिष्टं यतश्चाक्षयसञ्जिताः ॥ अत्रह-
यापि यद्वत्त कुपात्रेभ्योऽप मानवै । अकालेऽपि हि तत्-
सर्वं सत्यमद्यता व्रजत्” ॥ भाष्ये । “अयने कोटिगुणितं
सर्वं विष्णुपदापु च । षडशीति सहस्रन्तु षडशीत्यामुदाह-
तम् ॥ शतमन्दुक्षये पुण्य सहस्रन्तु दिनक्षये । विषये शत-
साहस्र माकाभावेऽनन्तकम्” ॥ आकाशवैष्णवापाटो
कार्तिकौ माघो वैशाखौ पूर्णिमासु । देवोपुराणे । “रवि-
संक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यस्तु स्नानः । ममजन्मस्यसौ रोगौ
निधनश्चापजायते” ॥ दौषकायाम् । “नाडौनक्षत्र दिवसौ
रविभोम शनैश्चरा । सक्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य क्लेशाऽभि-
क्षायते ॥ मोसूत्र सर्पपेः स्नानं सर्ववैधिशलेन च । विशुद्धं
काञ्चन दद्याद्वाडौदोषोपशान्तये” ॥ नाडौनक्षत्राणिचाथ दश
षोडशाष्टादश त्रयाविंशति पञ्चविंशतयः । रत्नमाग्यायाम् ।

“तारावनादिन्दुरथेन्दुवोर्याद्दिवाकरः संक्रममाण उक्तः ।
 ग्रहाय सर्वे भवितुर्वलेन महीसुताद्याः क्रमशः प्रगस्ताः” ॥
 संवत्सरप्रदीपे “धुस्तूरवौजसलिलैः छायात् सक्रान्तिशान्तवे ।
 तथा सर्वापधौभिय विष्णुमन्त्रांश्च संजपेत् ॥ यदङ्घ्रि मेषसं-
 क्रान्ति स्तुलासंक्रमणं निशि । तदा प्रजा विवर्द्धन्ते धनधान्य-
 समृद्धिभिः । कुजार्कं शनिवारिण म्हासंक्रमणं यदा । तदा
 भवेत् प्रजानागो दुर्भिक्षादिभयं महत्” ॥

ब्रह्मवैवर्ते । “अप्राप्ते मास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः ।
 अर्घ्यं दद्युरगस्त्याय गोडदेशनिवासिनः” ॥ भौमपराक्रमे ।
 “यस्तु भाद्रपदस्यान्ते उदिते कलसोद्भवे । अर्घ्यं दद्यादग-
 स्त्याय सर्वान् कामान् लभेत सः” ॥ नारसिंहे । “शङ्खे तोयं
 विनिःक्षिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युतम् । मन्त्रेणानेन वै दद्याद्दक्षि-
 णाशामुखस्थितः ॥ काशपुष्पप्रतीकाश ! अग्निमारुत सम्भव ! ।
 मित्रावरुणयोः पुत्र ! कुम्भयोनि ! नमोऽस्तु ते” ॥ प्रार्थनमन्त्रस्तु ।
 “आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च म्हासुरः । समुद्रः शोषितो
 येन स मेऽगस्त्यः प्रसौटतु” ॥ गन्धादिकन्तु अगस्त्याय नम इति
 दातव्यं विशेषानुपदेशेन सामान्यतः प्राप्तत्वात् । दक्षिणाशा-
 मुखस्थित इति गन्धाटावपि । प्रयोगाङ्गं कर्तृधर्मत्वादिति
 रत्नाकरः । नारदीयं “न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कोर्मं नान्य-
 देवहि । चण्डालो जायते राजन् ! कार्तिके मांसभक्षणत्” ॥
 महाभारते । “कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ! ।
 वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मोऽत्र विधीयते” ॥ कौमुदं कार्त्तिक-
 कम् । कार्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् “एकादश्यादिषु तथा
 तासु पञ्चसु रात्रिषु । दिने दिने च स्नातव्यं शौतन्नासु नदोषु
 च । वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च” ॥ ततश्च
 मांसभक्षणनिषेधे कार्तिकमासतच्छुक्लपक्षतदेकादश्यादिपञ्च
 दिनानि शक्ताशक्तभेदात् पापतारतम्याद्वा निषिद्धानि ।

ब्रह्माण्डे “दामोदराय नमसि तुलायां लोत्तया सह ।
 प्रदीपन्ते प्रवच्छामि नमोऽनन्ताय वेधने” ॥ लोत्तया लक्ष्मणा
 “इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना । आकाशे
 स्पृष्ट्वे वापि सचाक्षयफलं लभेत्” ॥ विष्णुसैरुमनि यो दद्याद्

कार्तिके मासि दीपकम् । अग्निष्टोम सहस्रस्य फलं प्राप्नोति
मानवः” ॥ नारदोये । “निदपावान् राजमापांश्च सुप्ते देवे
जनार्दने । यो भक्षयति राजेन्द्र ! चाण्डालादधिको हि सः ॥
कार्तिके तु विशेषेण राजमापांश्च वर्जयेत् । निष्यावाभ्मुनि-
श्चादूर्ण ! यावदाहृतनारकी ॥ कदम्बानि पटोलानि हुन्ताक्-
सहितानि च । न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी ॥
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्दने । शतजन्मार्जितं
पुण्यं दहते नात्र संशयः” ॥ निष्यावः शिम्बीसदृशो दक्षिणा-
पथे प्रसिद्ध इति कल्पतरुः । कदम्बादीनि फलानि
नपुंसक निर्देशात् कदम्बानीत्यत्र कलम्बानीति केचित्
पठन्ति कलम्बीत्वेन प्रसिद्धानीति व्याचक्षते च आह-
तनारकी आहृतानि क्ष्मादिपर्यन्तानि प्रलयावधीति
यावत् तावत्कालं नारकीत्यर्थः । आहृत इत्यत्र भकारश्च
हकारश्चान्दसः । काशीखण्डे । “ऊर्जे यवान्नमश्रीयादे-
कान्नमथवा पुनः । हुन्ताकं शूरणश्चैव शुकशिम्बीश्च वर्जयेत् ।
कार्तिके वर्जयेत् तैलं कार्तिके वर्जयेन्मधु । कार्तिके वर्जये
कांश्च कार्तिके मासि सन्धितम्” ॥ ऊर्जे कार्तिके । शूरण मोलं
सन्धितमासवादि । गारुडे । “गवामयुतदानेन यत्फलं
जभते खग ! । तुलसीपत्रकेकेन तत्फलं कार्तिके स्मृतम्” ॥
भौमनाथधृतम् । “विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्टेण केशवम् ।
कार्तिके योऽर्क्षयेद्ब्रह्मा वाजिमेघफलं लभेत्” ॥ पद्मपुराणम् ।
“तुलामकरमेपेषु प्रातः स्नानं विधीयते । हविष्यं ब्रह्मचर्यश्च
महापातकनाशनम्” ॥ पितामहः । “कार्तिकस्य तु यत्
स्नानमाघे मासि विशेषतः । कृच्छ्रादि नियमानाश्च चान्द्र-
मानप्रमाणतः” ॥ आभ्यां कार्तिकादिस्नाने सौरचान्द्रयोर्वि-
कल्पेनानुष्ठानम् । मदनपारिजातधृतविष्णुवचनम् । “दर्शं वा
वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् । पुण्यान्वहानि
त्रिंशत्तु मकरस्ये दिवाकरे” ॥ दर्शं पौर्णमासीमिति पूर्वदिन-
भङ्गपरमिति नारायणोपाध्यायाः । वैष्णवाभ्युते तु भविष्य-
पुराणवचनम् । “गवामहंप्रसूतानां लक्षं दत्त्वा तु यत् फलम् ।
तत्फलम् लभते राजन् ! मेघे स्नात्वा तु जाह्नवीम्” ॥ कार्तिके

पुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥ चान्द्र स्नाने तु मकरार्का-
 स्पृष्टकाले मकरस्ये रधाविति मन्त्रस्तु न पाठः असमवेतार्थं
 त्वात् आरव्य कार्तिकादि स्नाने तु व्याध्यादिना सामर्थ्याभावे
 पुत्रादि प्रतिनिधिना कारयितव्यं नानुकल्पविधिना नित्यस्नान
 एव तद्विधानादिति विद्याकरः । स्कन्दपुराणम् । संप्राप्ते
 मकरादित्ये पुष्ये पुष्यप्रदे सटा । कर्त्तव्यो नियमः कश्चित्
 घ्नतरूपो नरोत्तमैः ॥ षट्त्रिंशन्मतनिगमौ । “संक्रान्त्यां
 पञ्चदश्याञ्च द्वादश्यां श्राद्धवासरे । घ्नन् न पीडयेत् तत्र न च
 क्षारेण योजयेत् । संक्रान्त्याञ्च त्रयोदश्यां पञ्चान्ते नवमौ-
 टिने । सप्तम्यां रविवारे च स्नानं मामलकैस्त्वजेत् ॥ श्राता-
 तपः । “रविवारेऽर्कं संक्रान्त्यां षष्ठ्यां वै सप्तमौतियो । आरो-
 ग्यकामस्तु मरो निम्बपत्रं न भक्षयेत् ॥

कृत्यचिन्तामणौ गुणिसर्वस्वे च । “चैत्रे मासि च संपूज्यो
 घण्टाकर्णो घटात्मकः । आरोग्याय स्रुद्धीमूलं संक्रान्त्यां तत्र
 कारयेत् ॥ पूजामन्त्रः । “घण्टाकर्णं महावीर ! सर्वव्याधि-
 विनाशन ! । विस्फोटक भये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल ! ॥ शिव-
 पुराणे । “घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीव वल्लभः ॥
 कृत्यचिन्तामणौ “मसूरं निम्बपत्रञ्च योऽस्ति मेपगते रवौ ।
 अपि रोषान्वितस्तस्य तत्रकः किं करिष्यति ॥ संवत्सर प्रदीपे
 तूत्तरार्धे “मेपस्ये च विधौ तस्य नाख्यब्दं विषजं भयम् इति
 स्मृतिः । “मेपादौ शक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ॥ वारि-
 दाने मन्त्रः । “एष धर्मघटोदत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः । अस्य-
 प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः । वैशाखे यो घटं पूर्णं
 सभोज्यं वै द्विजन्मने । ददात्यभुक्त्वा राजेन्द्र ! स याति परमां
 गतिम् ॥ पूर्णं जलेनेति शेषः । महार्णवे । “यो ददाति
 हि मेपादौ शक्तूनम्बुघटान्वितान् । पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यः सर्व-
 पापैः प्रमुच्यते । विप्रेभ्यः पादुके ह्यत्रं पिष्टभ्यो विपुवे शुभं ॥
 पितृभ्यः पितृनुद्दिश्य इत्यर्थः । अत्र विपुवस्य पुष्यविशेषजनक-
 त्वेन विवक्षितत्वात् मेपादाविति विपुवसंक्रान्तिपुष्यकाल-
 परम् । अन्यथा कालहयकल्पनापत्तेः । कर्मापदेशिन्यां व्यासः ।
 “संक्रान्त्यां पञ्चयोरन्ते द्वादश्यां श्राद्धवासरे । सायं सभ्यां न

सुवीर्यं ह्यते च पिष्ट्वा भवेत् ॥ देवीपुराणे । “अतीताना-
गतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्मृताः । सान्निध्यन्तु भवेत् तत्र
ग्रहाणां संक्रमे रवेः । पुण्य पाप विभागेन फलं देवो प्रय-
च्छति” ॥ भोगः पुण्यपापजननयोग्यकालः पुण्यपापविवेचने
विश्वामित्रः । “यमाख्याः क्रियमाणं हि संक्रान्त्यागमवे-
दिभिः । सधर्मोयं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते” ॥ आगम-
वेदिभिः क्रियमाणमिति सम्बन्धः । तान्त्रिकास्तु । “विहित
क्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः । प्रतिपिह क्रियासाध्यः
सगुणो धर्म उच्यते” ॥ अत्रैकस्मिन्नेव काले पुण्यपापफलदा-
नदर्शनात् । संक्रमण पुण्यकाल एव स्नानादिवत्तेनादित्यागः ।
एवमेव गुरुचरणाः एकादशौ प्रकरणोक्त मक्रान्त्युपवासस्य व्रत-
त्वेन भायरूपत्वाद्भावघटितत्वाद्दोषभयथापि तत्र पृथ्ये विधेर्वृ-
त्तिरित्यनेन पुण्यकालयुक्ताहोरात्रकर्तव्यता अष्टम्युपवासवत् ।
एकादशोत्सवे एतद्बहुधा विमृष्टम् एवञ्च रात्रिप्रागर्ह मक्रान्तो
दिवाशेषार्ह मात्रस्य तत्पुण्यकालत्वाद्वा त्रिसुहृत्तार्हं सायमन्त्यो-
पासन कार्यमेव । ब्रह्मपुराणे । “नित्यं ह्ययोग्यनयोर्नित्य विपु-
र्धनोर्दयोः । चन्द्रार्कयोर्ध्वजयोर्व्यतोपातेषु पयसु । अहोरात्रो-
पितः स्नानं आर्हं दान तथा जपम् । यः करोति प्रसन्नात्मा
तस्य स्यादक्षयञ्च तत्” ॥ अहोरात्रोपितः पूर्वदिने ह्यतोप-
वास एतत् परमेव “अहोरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्ददधर्भवेत् ।
पूर्वे व्रतादिकं कुर्वात् परेषुः स्नानदानयोः” इति भीमपरा-
क्रमीयम् । स्नानदानयोरित्यत्र सप्तमीनिर्देशात् परदिवसीय
स्नानदाननिमित्तक पूर्वादिने उपवास सयम रूप व्रतादिकं
सुख्यादित्यर्थः ।

अथ ग्रहणम् । ज्योतिषे “भद्रिपादान्तरे राहोः केतोर्वा
संखितो रविः । चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तटा संभाव्यते यद्” ॥
भद्रिपादान्तरे नक्षत्रस्य नक्षत्रयोर्वा त्रिपाटाभ्यन्तरे । “यस्मि-
न् श्रे रविस्तस्माच्चतुर्दशगतः शशी । पूर्णिमा प्रतिपत्तन्धौ
राहुणा अस्वते शशी” ॥ एतदपि पूर्ववचनानुसारेण तच्चतु-
ष्पादाभ्यन्तरे सति ज्ञेयं तस्मात्तमारभ्य तत् परतो वा इत्यर्थः ।
“उष्णपक्षे दशोयायां मासर्हं यदि जायते । ततस्त्रयोदशे

सूर्य्यं राहुणा ग्रस्यते रविः” ॥ मासर्चं कार्तिकादौ कृत्तिकादि
 एतदापि भविष्यान्तरे सति ज्ञेय राहोः पादभोगश्च मास-
 ह्येन । “रविभौमनवांशितु निरभ्रं घासमादिशेत् । बुध-
 सौरिनवांशे तु मलिनं शुद्रवर्षणम् ॥ गुरो रंशकमासाद्य
 सबलाहकः । शशिशक्रनवाशितु प्राहृत्काले महज्जलम् ॥
 अन्यवाव्यक्तभूतौ तौ दृश्येते छादिताम्बरो” ॥ अन्यत्र वर्षेतर-
 काले तौ चन्द्राकौ । कृत्यचिन्तामणौ वराहः । “श्वेते क्षेम-
 सुभिचं ब्राह्मणपोडाश्च निर्दिशेद्राहौ । अग्निभयमनलवर्षे
 पोडा च हृताशुत्तनाम् ॥ हरिते रोगानुतापः शयानामी-
 तिभिश्च विध्वंसः । कपिले शोघ्नगत्वन्नेच्छध्वसोऽथ दुर्भिचम् ।
 अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिचं वृष्टयो विहगपीडा धूम्राभे क्षेम-
 सुभिचमादिशेन्नन्दहृष्टश्च कापीतारुण कपिले श्यामाभे च
 तुङ्गयं विनिर्दिशेत् । कापीतः शूद्राणा व्याधिकरः कृष्णवर्णश्च
 विमलकमलपोताभो वैश्वध्वसो भवेत् । सुभिचाय सार्चिथ-
 ग्निभय गैरिकरूपे च युवानि दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे चापि
 निर्दिशेन्नरकम् । अग्निभयसंप्रदायौ पाटलिकुसुमोपमो-
 राहुः” ॥ राजमार्त्तण्डे । “सप्ताष्टजन्मशेषेषु चतुर्थे दशमे
 तथा । नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम्” ॥ श्योपति-
 व्यवहारनिर्णये वशिष्ठः । “जन्मभे जन्मराशौ च षष्ठाष्टम गते
 तयोः । चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम् ॥ घासदर्शन-
 मात्रेण चार्थहानिर्महद्भयम् । जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्-
 परिवर्जयेत्” ॥ जन्मनक्षत्रापेक्षया षष्ठे अर्थात् सप्तमतारायां
 निधनेऽपि चेत्येकवाक्यत्वात् जन्मराश्यापेक्षया षष्ठमे चन्द्रे
 अत्राप्युपलक्षणश्चेत्तदा नवमे चन्द्रेऽहृत्येकवाक्यत्वात् वराह-
 संहितायाम् । “जन्मसप्ताष्टरिप्फाद्दशमस्ये निशाकरे ।
 दृष्टोऽरिष्ट प्रदो राहुर्जन्मर्चे निधनेऽपि च” ॥ रिप्फ द्वादश-
 राशिः । अङ्गो नवमः । निधनं सप्तमतारा तथा “वैनाशिक-
 ऋषे दृष्टं प्रदं सुधांशुभास्करयोः । जन्मरति रोम बहुधा
 क्लेश वित्तक्षयं चाशु । जन्माष्टजायान्त्यखधर्मसंस्थे निशाकरे
 जन्मसु तारकासु । दृष्टा तमचन्द्रमसं प्रयत्नादभ्यर्च्य दद्यात्
 वानक द्विजाय” ॥ उपक्रमे सुधाशुभास्करयो रिति दर्शनात्

चन्द्रमसमिति . सूर्यस्याप्युपलक्षणम् । वैनाशिकऋषे त्रयो-
विंशतिनक्षत्रे इति केचित् । यस्तु तस्तु वैनाशिकपटं निध-
नतारापरम् । निधनेऽपि चैत्येकवाक्यत्वात् वैनाशिकपदस्य
गर्भेण विपत्करादिसाहचर्यात् त्रयोविंशतिनक्षत्रस्य प्रत्यरिपद-
प्राप्तत्वादपि सप्तमतारायां पठितत्वाच्च । यथा “विपत्करप्र-
त्यरिसंगीतेषु वैनाशिकर्षेषु कृतं हि कर्म । सर्वे नृणां निष्फ-
लमेव तस्मात् कृतेऽपि तत्रास्ति शुभं न किञ्चित्” ॥ जाया-
न्यज्जधर्मा सप्तमहादशदशमनवमराशयः । ननु ज्योतिः
शास्त्राद्युक्त निषेधो हिंसावदृष्टच्छिकपरोस्तु न तु वैधपरः
मेवं “राहुदर्शनं संक्रान्ति विवाहात्प्रवृत्तिषु । स्नानदाना-
दिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च” । इति देवल वचने दर्शन-
पदश्रवणाद्दर्शने सति स्नानादेर्महाभ्युदयहेतुत्वाद्दर्शनमपि
विधेयम् । तथा च संवत्सर प्रदीपे भार्कण्डेयः । “एकरात्र-
मुपोथैव राहूँ दृष्ट्वाक्षयं नरः । पुण्यमाप्नोति कृत्वा च दानं
प्राहं विधानतः” ॥ ततश्च तस्यैव प्रकृतत्वेनोपस्थितस्य वैध-
दर्शनस्य पर्युदासो न तु रागप्राप्तदर्शनस्य निषेधोऽप्रकृतत्वे-
नानुपस्थितेः । एवञ्च पदार्थान्तर साकाङ्क्ष विशेष विधि-
मपचाय तदितरत्र सामान्यमन्वेतोति सर्वत्र पटाहवनोयादौ
सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वे बीजम् । यथा अहरहर्दद्यात्
दोचितो न ददातीति प्रतिषेधात् दौचितेतरपरं न रागप्राप्त-
निषेधकम् । तदुक्तं “त्रिधैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण प्रति-
क्रियम् । योग्यत्वं प्रतिषिद्धत्वं विशेषेण पटान्वयैः” ॥ यज्ञ-
भानः पठतीति श्रुत्या तदुद्योग्योविद्वान् दोचितो न ददा-
तीति प्रतिषेधाद्दौचितेतरपरः “स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेत”
इत्यत्र विशेषणात् स्वर्गकामः कर्त्तेति तेन सप्तमचन्द्रादौतरो
राहुँ दृष्ट्वा स्नायादिति लभ्यते । एवं वैधदर्शनपर्युदासेऽपि
निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणाद्वागप्राप्तदर्शनस्य प्रसज्यप्रतिषेधः
ऋत्विगमननियमे पर्वणः पर्युदस्तत्वेऽपि तत्र रागप्राप्तगम-
नस्य प्रसज्य प्रतिषेधवदिति प्रपञ्चितं मन्मसासतत्त्वे । अतएव
भोजराजः । “पौषे चैवे कृष्णपक्षे नवाक्षं नाचरेद्बुधः । भवे-
ज्जन्मान्तरे रोगो पितृणां नोपतिष्ठति” ॥ अत्र निन्दाश्रवणात्

प्रसज्यता नोपनिष्ठत इति श्रवणात् पर्युदासतेति । देवत्व-
वचने निशोति पर्युदस्तममयमात्रपरमन्यथा मायाङ्गे विवा-
हादि र. हृदगर्भेन मक्रान्त्यादिनिमित्तं स्नानादि च न स्यात् ।
अतएव “ग्रहणोद्वाह संक्रान्ति यात्रादौ प्रसवेपु च । दानं
नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते” इति दानदर्पणधृतं ब्रह्म
वशिष्ठवचनं रात्रावपौत्यापिना प्रतिषिद्धं कालान्तरं समुच्चो-
चते । छन्दोगपरिशिष्टम् । “यव्यद्वयं श्रावणादिं सर्वां नद्यो
रजस्रलाः । तासु स्नानं न कर्तव्यं वज्रयित्वा समुद्रगा” । उपा-
कर्मणि चोत्सर्गं प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजो
दोषो न विद्यते । स्वर्धुन्यम्भ ममानि स्युः सर्वाश्चर्याभि
भूतस्ये । कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संशयः” ॥ यव्यो-
मासः ।

नदीलक्षणमाह । “धनुः सहस्रांशुष्टौ च गतिर्यासां न
विद्यते । न ता नदोश्चद्वडा गत्तास्ताः 'परिको र्त्ता” ।
स्वर्धुनोगङ्गा यासामपाम् । धनुः प्रमाणमाह विष्णुधर्मोत्तरीय
प्रथमकाण्डम् । “द्वादशाङ्गुलिकः शङ्खस्तद्वयन्तु शयं स्मृतः ।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशीधनुः महास्रकः” ॥ शयोऽस्तः ।
अत्र विशेषो मदन पारिजाते निगमः । न दृष्येत्तीरवासना-
मिति । अत्रैव व्याघ्रपादः । “अभावे कूपवापानाम् अन्ये-
नापि समुद्धृतं । रजादुष्टेऽपि पर्यासं ग्रामभागो न दृष्यति” ॥
अन्येन कुम्भादिना । अतएव छन्दागपरिशिष्टकतापि तास्त्रि-
त्याधिकरणेन निर्दिष्टम् । देवस्य । ‘गङ्गा च यमुनाचैव ब्रह्म-
जाता सरस्वती । रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदमञ्जकाः”
कुरुक्षेत्रे या सरस्वती सा ब्रह्मजाता । “श्रीणसिन्धुः द्विरप्या-
स्यकोकलोऽहित्यघर्घरः । शतद्रुह नदाः सप्त पाथनाः ब्रह्मणः
सुता” ॥ ग्रहणे कूपस्थप्रशसया ग्रहणप्राक्कालीनोद्धृतव्या-
घ्रतः । व्याघ्रः । “आदित्यकिरणैः पूत पुनः पूतश्च वर्द्धना ।
व्याघ्रातुर, स्नायात् ग्रहणेऽप्युष्णं वारिणा” ॥ एवमभूत् जल
यतोऽत उष्णवारिणापि स्नायादित्यर्थः । व्यासः । “मघं
भूमिसमं दानं सर्वं व्याससमा द्विजाः । सर्वं गङ्गासमं तोयं
ग्रहणे नात्र संशयः” ॥ तथा “इन्दोर्लक्षगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगु-

षष्ठं तत् । गङ्गातीरे तु संप्राप्ते इन्द्रोः कोटीरवेदशः । संयोग-
 हृद्यक्त्वन्यायात् अत्र आहं नित्यं काम्यञ्च । तथा च ऋष-
 षुङ्गं प्रातातपौ । “सर्वस्त्रेणापि कर्त्तव्यं आहं वै राहुदर्शने ।
 भकुर्वाणस्तु तच्छ्रावणं पद्मे गौरिव सौदति । चन्द्रसूर्यग्रहे यन्तु
 आहं विधिवदाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी इत्ता विप्रस्य
 वै ऋरि” ॥ अत्रामयाहमाह प्रचेताः । “भापयानमनो तीर्थं च
 चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । आमन्त्राहं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदै-
 वदि” ॥ यमिष्ठः “शस्यं चेत्रगतं प्राज्ञं सतुपं धान्यमुत्तते ।
 आमं बितुषमित्युक्तं खिन्दमद्यमुटाहृतम्” ॥ योगिनीतन्त्रे ।
 “रिनरन्ने रामयाहे तु अत्र न जालयेत् क्वचित् । ह्यौ तु
 जालयेदद्यं सक्रमे ग्रहणेषु च” ॥ ग्रहणनिमित्तयाहादि मल-
 मासेऽपि कार्यं “नित्यं नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलि-
 न्मुचे । तीर्थं स्नानं गजच्छाया प्रेत आहं तथैव च” ॥ इति
 हृद्यस्मृतिवचनात् । आहविवेकेऽप्येवम् । “चन्द्रसूर्यग्रहे
 स्नानं आहदानजपादिकं । कार्योणि मलमासेऽपि नित्य-
 नैमित्तिकं तथा” ॥ इति कालमाधवौयधृतवचनाच्च । अपिना
 अन्येऽपि कालदोषाः समुच्चिताः । सारसग्रहे “सत्तीथेऽर्क-
 विधुप्राप्ते तन्तु दामन पर्वणोः । मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मास-
 र्क्षादीन्न शोधयेत्” ॥ तन्तु पर्वपरमेश्वरीपवीतदानतिथिः
 यावन्ती दामन पर्वं मदनभस्त्रनतिथिश्चैत्रग्रहचतुर्दशौ । रामा-
 र्जनचन्द्रिकायां “चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थं सिद्धचेत्रे शिवालये ।
 मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते” ॥ गारुडे । “सूर्यग्रहः
 सूर्यवारि सोमे सोमग्रहो भवेत् चूडामखिरयम् योगस्तत्रानन्त-
 फलं स्मृतम् । अन्यस्मात् ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्” ॥
 देवोपुराणे । “यस्य राशौ ग्रहाः पञ्चायवा सप्त सुराधिप । ।
 ग्रहणं चन्द्रसूर्यस्य ग्रहेर्वाष्टमसंस्थितैः ॥ वलिदानं प्रकर्त्तव्यं
 मातृणां पूजनं हितम् । सूर्यस्याभ्यर्चनं कार्यं शिवस्याशुभ-
 नाशनम्” ॥ न च देवत दर्शनेत्यत्र राहुर्दृश्यतेऽनेनेति व्युत्-
 पत्त्या राहुदर्शनं ग्रहणं न तु तस्य दर्शनमिति वाच्यं “चन्द्रे
 वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहो महाग्रहे । अघयं कथितं पुण्यं
 तन्नाप्यर्कं विशेषतः” ॥ इतिमार्कण्डेय वचने राहौ दृष्ट इत्य-

भिधानात् राहुं दृष्ट्वाऽद्यं नर इत्युक्तत्वात् यावद्दर्शनगोचर इति वचनाच्च तच्च दर्शनं चाक्षुषज्ञानं न ज्ञानमात्र चन्द्र-सूर्योपरागस्य स्नानादो संक्रान्तिवत् ज्ञातस्यैव निमित्तत्वात् ज्ञाने प्राप्ते राहुदर्शन इति वचने चन्द्रसूर्योपरागे च यावद्दर्शनगोचर इति जावाल वचने च दर्शनपदाच्चाक्षुषज्ञानविषय-स्यैव निमित्तता विधीयते तत्रैव दृशेर्मुख्यत्वात् । तथा च संवत्सरप्रदीपे । “चक्षुषा दर्शनं राहोर्यत्तद्ग्रहणमुच्यते । तत्र कर्माणि कुर्वीत गणनामावती न तु” ॥ ग्रहणं ग्रहणनिमित्तक कर्मप्रयोजकं राहुदर्शनमप्याख्यातोपस्थापित स्नानादि कर्तुः सान्निध्यात्तन्निष्ठमेव ज्ञाघवात् । अन्यथा “सौमन्नो-न्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखं पिष्टगणं पूजयेत् प्रयतो ष्टही” ॥ इति विष्णुपुराणेऽपि स्वपुत्रस्यान्यकर्तृक मुख-दर्शने ज्ञातेऽपि यावत् प्रमज्जेत् । पूर्वलिखित मार्कण्डेयवचने दृष्टेति ज्ञा श्रवणाच्च हेमाद्रिस्तु यावद्दर्शनगोचरस्तावत् पुण्य-कालो यदास्तं गतः । न दृश्यते तदा न पुण्यकालः । तथा च प्रस्तासुमिते वशिष्ठं पूर्वमेव स्नानार्थं तिष्ठति ऋद्धिं । देव-लोऽपि “यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा । सोम-स्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते” ॥ निगमोऽपि “सूर्य-ग्रही यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहो भवेत् । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यात् दानं न कुत्रचित्” ॥ इत्याह साधवाचार्योऽपि प्रस्ता-स्तमथपर्यन्तं दर्शनयोग्यत्वात्तावान् पुण्यकालो भवतीत्याह । एतेतान्यकर्तृक दर्शने प्रस्तास्तानन्तरञ्च यत् स्नानादिकमभि-हितं नारायणोपाध्यायेन तर्ह्यमिति ।

एवञ्च प्रस्तास्ते प्रस्तोदये च पुरश्चरणं न सम्भवति स्वर्गा-दिमुक्तिपर्यन्तमित्यभिधानात् । यथा पुरश्चरणचन्द्रिकादिषु । “अथत्रान्य प्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते । ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्वा-शुचिः पूर्वमुपोषितः । नद्यां समुद्रगामिन्या मामिमात्रजले स्थित । यदा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः । ग्रह-णादि विमोघान्तं जपेन्नन्व समाहितः । अनन्तरं दशांशिन क्रमाद्दोसादिव क्षरेत् । तदन्ती महतीं पूजां कुर्यात् ब्राह्मण-तर्पणम् । ततो रुद्रप्रसिद्धार्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत् । एवञ्च

णश्च तत् । गङ्गातीरे तु संप्राप्ते इन्दोः कीटीरवेदश" । संयोग-
 कृत्स्नन्यायात् भद्रं यादं नित्यं काम्यञ्च । तथा च ऋष-
 ऋशतातपो । "सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं यादं वै राहुदर्शने ।
 अमुर्वाणस्तु तच्छाब्दं पद्मे गौरिव सौदति ॥ चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु
 यादं विधिवदाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी इत्ता विप्रस्य
 वे करे" ॥ अत्रामयाहमाह प्रचेताः । "आपदानम्नो तीर्थे च
 चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । - आमयादं द्विलेः कार्यं शूद्रेण तु सदै-
 वहि" ॥ यमिष्ठः "शस्यं चैत्रगतं प्रोक्तं सतुपं धान्यमुत्तते ।
 आसं वितुपमित्युक्तं खिलमन्नमुदाहृतम्" ॥ योगिनीतन्त्रे ।
 "रिभरन्ने रामयाहे तु भद्रं न चालयेत् कश्चित् । वृहो तु
 चालयेदन्नं मंक्रमे यद्दण्डेषु च" ॥ यद्दण्डनिमित्तयाहादि मल-
 मासेऽपि कार्यं "नित्यं नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मन्त्रि-
 न्मूचे । तीर्थं स्नानं गजच्छायां प्रेतं यादं तथैव च" ॥ इति
 वृहस्पतिवचनात् । याहविवेकेऽप्येवम् । "चन्द्रसूर्यग्रहे
 स्नानं याहदानजपादिकं । कार्याणि मलमासेऽपि नित्य-
 नैमित्तिकं तथा" ॥ इति कालमाधवौयधृतवचनाच्च । अपिना
 अन्येऽपि कालदोषाः समुच्चिताः । सारसग्रहे "सप्तौघेऽर्क-
 विधुग्रासे तन्तु दामन पर्वणीः । मन्त्रदौचां प्रकुर्वाणो मास-
 र्चादौत्र शोधयेत्" ॥ तन्तु पर्वपरमेश्वरोपवीतदानतिथिः
 आवणी दामन पर्वं मदनभस्त्रनतिथिश्चैत्रशुक्लचतुर्दशौ । रामा-
 र्शनचन्द्रिकाया "चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
 मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते" ॥ गार्हर् । "सूर्यग्रहः
 सूर्यवारे सोमे सोमग्रहो भवेत् चूडामणिरयम् योगस्तत्रानन्त-
 फलं स्मृतम् । अन्यस्मात् ग्रहणात् कीटिगुणमत्र फलं लभेत्" ॥
 देवोपुराणे । "यस्य राशौ ग्रहाः पञ्चायवा सप्त सुराधिप । ।
 ग्रहणं चन्द्रसूर्यस्य ग्रहेर्वाष्टमसंस्थितैः ॥ बलिदानं प्रकर्त्तव्यं
 मातृणां पूजनं हितम् । सूर्यस्याभ्यर्चनं कार्यं शिवस्याशुभ-
 नाशनम्" ॥ न च देवन् दर्शनेत्यत्र राहुदृश्यतेऽनेनेति व्युत्-
 पत्त्या राहुदर्शनं ग्रहणं न तु तस्य दर्शनमिति वाच्यं "चन्द्रे
 वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहो महाग्रहे । अक्षयं कथितं पुण्यं
 तन्माप्यर्कं विशिषतः" ॥ इतिमार्कण्डेय वचने राहो दृष्ट इत्य-

भिधानात् राहुं दृष्ट्वाऽचयं नर इत्युक्तत्वात् यावद्दर्शनं गौचरं इति वचनाच्च तच्च दर्शनं चाक्षुषज्ञानं न ज्ञानमात्रं चन्द्र-सूर्योपरागस्य स्नानादौ संक्रान्तिवत् ज्ञातस्यैव निमित्तत्वात् ज्ञाने प्राप्ते राहुदर्शनं इति वचने चन्द्रसूर्योपरागे च यावद्दर्शनं गौचर इति जावान् वचने च दर्शनपदाच्चाक्षुषज्ञानविषयस्यैव निमित्तता विधीयते तत्रैव दृश्येमुच्यत्वात् । तथा च संवत्सरप्रदीपे । “चक्षुषा दर्शनं राहोर्यत्तद्ग्रहणमुच्यते । तत्र कर्माणि कुर्वीत गणनामात्रतो न तु” ॥ यद्दणं यद्दणनिमित्तक कर्मप्रयोजकं राहुदर्शनमप्याख्यातोपस्थापित स्नानादिकर्तुः सान्निध्यात्तन्निष्ठमेव ज्ञाप्यत्वात् । अन्यथा “सौमन्ती-क्षयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखं पिष्टगणं पूजयेत् प्रयती ष्टही” ॥ इति विष्णुपुराणेऽपि स्वपुत्रस्यान्यकर्तृक मुखदर्शने ज्ञानेऽपि श्राद्धं प्रमज्ज्येत । पूर्वलिखित मार्कण्डेयवचने दृष्टेति ज्ञा श्रवणाच्च हेमाद्रिस्तु यावद्दर्शनं गौचरस्तावत् पुण्यकाली यदास्तं गतः । न दृश्यते तदा न पुण्यकालः । तथा च ग्रस्तास्तमिते वशिष्ठः पूर्वमेव स्नानार्थं तिष्ठति नोद्धुं । देवलोऽपि “यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा । सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते” ॥ निगमोऽपि “सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहो भवेत् । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यात् दानं न कुत्रचित्” ॥ इत्याह माधवाचार्योऽपि ग्रस्तास्तमयपर्यन्तं दर्शनयोग्यत्वात्तावान् पुण्यकालो भवतीत्याह । एतेनान्यकर्तृक दर्शने ग्रस्तास्तानन्तरञ्च यत् स्नानादिकमभिहितं नारायणोपाध्यायेन तद्देयमिति ।

एवञ्च ग्रस्तास्ते ग्रस्तोदये च पुरश्चरणं न सम्भवति स्वर्गादिमुक्तिपर्यन्तमित्यभिधानात् । यथा पुरश्चरणचन्द्रिकादिषु । “अथवान्य प्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते । ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्वा-शुचिः पूर्वमुपोषितः । नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रजले स्थितः । यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः । ग्रहणादि विमोक्षान्तं जपेन्नान्ध समाहितः । अनन्तरं दशांशिन-क्रमादोसादिकञ्चरेत् । तदन्ते महतीं पूजां कुर्यात् ब्राह्मण-तर्पणम् । ततो रुक्मप्रसिद्धार्थं शुक्लं संपूज्य तीपयेत् । एवञ्च

मन्त्रमिद्धिः स्याद्देवता च प्रमोदति । अथवान्य प्रकारोऽयं
 पोरधारणिकी विधिः । चन्द्र मूर्त्योपरगो च स्नात्वा प्रयत-
 मानसः । स्वर्गादि मोक्षपर्यन्त जपेन्नन्त्र समाहितः । जपात्
 दशांशतो होमं तथा होमात् तर्पणम् । एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य
 जायते सिद्धिरुत्तमा ॥ गोपालमन्त्र तर्पणे तु होमसम-
 सख्यत्व यथा । “इह गोपाल मन्त्राणां तर्पण होमसंग्रहः ।
 समं ज्ञेयन्तु सर्वेषामित्यागमाविदोविदुः” ॥ पुरास्क्रुयाचर्या-
 याम् । “होमाशक्तौ जपं कुर्युर्होमसंग्रहाचतुर्गुणम् । षड्-
 गुणं चाष्टगुणितं यथामख्यं द्विजातयः ॥ तथा खीणान्तु
 विज्ञेयस्तेषामेव समोजपः । यं वर्णमाश्रितः शूद्रस्तज्जपस्तस्य
 कौर्त्तितः” ॥ तथा “मूलमन्त्र समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
 द्वितीयान्तामहं पद्यात्तर्पयामि नमाऽन्तकः । तर्पणस्य दशां-
 शिन मार्जनं कथितं किञ्च । तच्चैवं देवतारूपं ध्यात्वात्मानं
 प्रपूज्य च । नमोऽन्त मन्त्रमुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
 द्वितीयान्तामहं पद्यादाभिपञ्चाम्यनेन तु । तायैर्गङ्गाभिना
 शुद्धैरभिपिञ्चेत् स्रन्मूर्धनि । मार्जनस्य दशांशेन त्राह्मणानपि
 भोजयेत् । विप्राराधनमात्रेण व्यङ्ग माङ्ग भवेद्दयतः । जपो-
 ऽद्यापूर्वको होमस्तर्पणं चाभिषेचनम् । भूदेवपूजनं च प्रकार-
 रैश्च पुरास्क्रुया” ॥

तत्र प्रयोगः । स्नात्वाचम्य तत्सदित्यचार्यं चयेत्यादि
 राहुग्रस्ते निशाकरं अमुकगोत्रः अथमुक देवशर्मा अमुकदेव-
 ताया अमुकमन्त्रसिद्धिकामो यासादिसुक्तिपर्यन्तं तज्जपमहं
 करिष्ये इत्यभिलष्य तावत्कालं जपेत् । ततः प्रातः पूजयेत् ।
 ततो जपदशांशहोमं कुर्यात् तदसम्भवे राहुग्रस्त निशाकर-
 कालीनामुकमन्त्रं जपदशांशहोममसख्याचतुर्गुणं जपमहद्व-
 रिष्ये इति मङ्गल्यजपं कृत्वा समप्यं राहुग्रस्त निशाकर
 कालीनामुकमन्त्रं जपदशांशहोमं तद्दशांशं तर्पणमहद्वरिष्ये
 इति मङ्गल्य मन्त्रं मुच्चार्यामुक देवतामहं तर्पयामि नम
 इत्यनेन तर्पयेत् । गोपाल मन्त्रे तु होमदशांश इत्यत्र होम-
 समसख्येति निर्देश्य ततस्तु राहुग्रस्त निशाकरकालीनामुक-
 मन्त्रं जपदशांशहोमं तद्दशांशं तर्पणं तद्दशांशाभिषेकं मङ्

करिष्ये इति सङ्कल्पयात्मानं देवतारूपं ध्यात्वा नमोऽन्तं मन्त्र-
सुचार्यामुकमङ्गमभिषिञ्चामौत्थनेन स्वमूर्धन्यञ्जलिनाभिषि-
ञ्चेत् । गोपालमन्त्रे तु होमदशांशेत्यत्र होमसमसख्येति
निर्देश्यम् । ततो महतीं पूजां विधाय तदभिषेकदशांश-
ब्राह्मणभोजनमहं कारयिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् भोजयेत् ।
गुरुं संपूज्य दक्षिण्या तोषयेत् । सूर्यग्रहणे तु राहुग्रस्ते
दिवाकर इति विषेपः । ग्रहणदर्शने स्नानमावश्यकम् । तथा
च वृहद्विशिष्टः । “संक्रमे ग्रहणे चैव न स्नायाद्यस्तु मानवः ।
सप्तजन्मसु कुष्ठो स्यात् दुःखभागो च सर्वदा” ॥ अत्रागौचेऽपि
साङ्ग स्नानं कर्त्तव्यं न याद्वादि । तथा च संवत्सरप्रदीप-
गङ्गावाक्यावस्थोः स्मृतिः । “सूतके सूतके चैव न दीपो राहु-
दर्शने । स्नानमावन्तु कर्त्तव्यं दानत्राहविवर्जितम्” ॥ भविष्ये
“चन्द्र सूर्यग्रहे चैव स्नानां पिण्डकर्मणि महातीर्थे तु संप्राप्ते
क्षतदीपो न विद्यते” ॥ महातीर्थे गङ्गादी संप्राप्ते तत्तत् क्षेत्र-
वामादिना सम्यक् प्राप्ते न तु प्रथम प्राप्तिमात्रे संशब्दानर्थ-
क्यापत्तेः । पराशरवचने तीर्थपरस्य तत्तन्निमित्तक कर्मणि
जनन मरणागौचाभावोक्त्या सुतरां क्षतेऽपि तथा कल्पनाया-
युक्तत्वाच्च । यथा “दोक्षितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरिषु च ।
तपोदानप्रसक्तेषु नागौचं सूतसूतके” । दोक्षितेष्विति यज-
मानानां सोमयागाद् दोक्षणीयेष्टौ कृतायां दोक्षितत्वं भवति
तेन दोक्षणीयेष्टुत्तरं कान्तं यजमानस्य यत् कर्त्तव्यं विहितं
तथागौचं नास्ति अभिषिक्तेषु प्राप्तराजत्वाभिषेकचत्रियेषु
तद्विशेष विहित व्यवहारदर्शनादि कर्मण्यगौचं नास्ति । व्रत-
परो व्रतानुष्ठानप्रसक्तः तीर्थपरस्तत्तत् क्षेत्रवामादिना तत्रि-
मित्तक कर्मानुष्ठानप्रसक्तः । एवं तपोदानप्रसक्तेष्वपि नागौचं
गर्गः । “यस्मिं स्त्रिजन्मनक्षत्रे ग्रथ्येते शशिभास्करो । तज्जा-
तानां भवेत् षोडाशे नराः शान्तिवर्जिताः” ॥ दोषिकायां
“ग्रहण ग्रहपरिपोडित नाडीनक्षत्र टोपगमनाय सह गत-
पुष्यैः स्नायात् फलिनीफलचन्दनोगौरैः” ॥ गतपुष्या शुभुफा
फलिनी प्रियङ्गुः फलं जातीफलं नाडी नक्षत्राणि च पाद-
दगम षोडशाष्टादश त्रयोविंश पञ्चविंशानि । ज्योतिषे

“ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यमर्पिषा । भास्करगृहे
 दद्याद्वाडौदोषोपपौडितः । घृतकुम्भीपरिनिहितं शङ्खं नव-
 नीतपूरितं दद्याद्वाद्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय टोषाकरग्रहणे ।
 राशौ यत्र विधन्तुदेन तरणियन्द्रोऽथवा ग्रस्यते । तस्माद्दे-
 हुताश शङ्कररमाः कल्याणटा राशयः । मध्यस्थारविशाय-
 काङ्कदशमाः सामान्यभोगप्रदा युग्मग्नौ तुरगाष्टमाः खनु-
 नृणां यच्छन्ति नेष्टं फलम्” ॥ वेदहुताश शङ्कररमाद्यतुस्ये-
 काटशपट् रविशायकाङ्क दशमाः हादश पञ्चनवमदशमाः
 युग्मग्नौ तुरगाष्टमाद्येक सप्तमाष्टमाः । कृत्यचिन्तामणौ ।
 “अविद्यतं सलिलपातैः सप्ताहान्तः सुभिन्नमादेश्यम् । यच्चा-
 श्वभं ग्रहणजं तत् सर्वं नाशमुपयाति” ॥ अविद्यतेति करका-
 दिरहितेत्यर्थः । यत्तु ग्रहणे भोजनविधिनिषेधौ दृष्टोपराग-
 विषयावेव नपुंमात्रविषयो मानाभावात् । मुक्तिं दृष्ट्वेत्या-
 दिना तस्यैव प्रकृतत्वाच्चेत्याहुः । तन्न मनोरमम् । “चन्द्रस्य
 यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भागंध । ग्रहणन्तु भवेत् तत्र तत्-
 पूर्वां भोजनक्रियाम् । नाचरेत् सग्रहे चैव तथैवास्तु सुपा-
 गते । यावत् स्यान्नोदयस्तस्य नाश्रीयात्तावदेव तु । मुक्तिं
 दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वापरैऽहनि” इति विश्वधर्मोत्तरवच-
 नेन सामान्यतो निषेधात् तथैवेतिसग्रहत्वेनैवेत्यर्थः । चन्द्र-
 सूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति । तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा
 विरात्राच्छुद्धिरिष्यते” इति देवजवचनेन सामान्यतः प्रायश्चित्त-
 विधानाच्च । तस्मिन्नेव दिने तद्विषमोय निषिद्ध कालाभ्यन्तरं ।
 “आदित्येऽहनि सक्रान्तौ चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । पारणशोप-
 वामञ्च न कुर्यात् पुत्रवान् शृङ्गौ” ॥ इति निषेधात् पुत्रिणो
 शृङ्गस्यस्यापि यस्मात्तोऽपि नोपवामः किन्तु ग्रहणानन्तरं पूर्वं
 वा निर्दोषकाले तेन किञ्चित् भक्ष्यमिति सवत्सरप्रटीपः ।
 ग्रहणपूर्वभोजननिषेधे विशेषमाह वृहह्नोतमः । “सूर्यग्रहे
 तु नाश्रीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामां स्त्रोन्-
 वालहदातुरैर्विना” ॥ चन्द्रस्य यस्तीदये विशेषमाह वृहह-
 गिठः । “यस्तीदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्” ॥ वाल-
 हदातुरविषये वाचस्पतिमिश्रधृतमार्कण्डेयवचनम् । “सायाह्ने

ग्रहणं चेत्यादपराह्णे न भोजनम् । अपराह्णेन मध्याह्णे मध्याह्णे
चेत्ससङ्गवे । नङ्गवे ग्रहणं चेत्यात् न पूर्वं भोजनक्रिया ॥

अत्रानध्यायोऽपि न दृष्टापरागमावविषयः । “व्रह्मं न
कौर्त्तयेद् ब्रह्म राश्रीराहोय सूतके” ॥ इति मनुवचने सामान्यतो
निषेधात् एष व्रह्मनध्यायो अस्तास्तविषय इति मितान्तरा ।
अत्रानिष्टाधिक्यमपि । “अस्तावुदितास्त्वामितौ शारदधान्या-
वनोखरक्षयदौ सर्वप्रस्तौ दुर्मिघमरकदौ पापमदृष्टौ” ॥ इति
वचनात् । अन्यत्रत्वहोरात्रमनध्यायो याज्ञवल्क्यात् यथा
“सन्ध्यागर्जित निर्घात भूकम्पोल्कानिपातने । समाप्य वेदं
द्युनिशमारण्यकमधौत्व च ॥ पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्या राहु-
सूतके । ऋतुमन्धिषु भुक्त्वा वा थादिकं प्रतिपद्य च” ॥ द्युनि-
शमहोरात्रम् । पुष्पलिङ्घिचक्षुरीको द्युरङ्घ्रिवङ्घ्रावपांपित्त-
मिति विश्वप्रकाशात् । ननु तदहोरात्रस्य पञ्चदशीप्रतिपत्-
घटितत्वात् अनध्यायप्राप्तौ राहुसूतके इत्यनेन पुनरनध्याया-
भिधानेऽनुवादापत्तिरिति चेन्न चैत्रत्यावणमार्गशीर्षाणामादि
प्रतिपदो नित्या इति ब्रह्मचारि काण्डधृत हारौतवचने
एतासामनध्याये नित्यत्वाभिधानादन्वासा काम्यत्वात्
आदिप्रतिपदः शुक्लप्रतिपदः । “साच योधिष्ठिरौ सेना
गाङ्गेय शरताडिता । प्रतिपत्पाठमोजानां विश्वेव
तनुतां गता” ॥ इति व्यास वचनमपि तावन्मात्रपरं
गाङ्गेयो भोषः । एवञ्च ऋतुमन्धिष्विति चतुसंबन्धरा-
भिप्रायेण ततय राहुसूतक इत्यपि नित्यत्वाय अतएव
गौतमोक्ताकालिकानध्यायोऽपि सङ्गच्छते । यथा आकानि-
कानिर्घात भूकम्पराहुदर्शनोल्काइत्याकालिका इति निमित्त-
कालमारभ्य परेद्युर्वावत् स एव कालस्तत्र भवा एते चोत्-
कटनिर्घातादिविषया मनुनीस्त्रायां तथा विधानात् यथा
“विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च मङ्गवे । आकालिकमन-
ध्यायमेतेषु मनुरत्रवीत्” ॥ महोल्कानां मङ्गवे इतस्ततोऽनेक
महोल्कानां सन्निपाते अज्ञादिषु प्रतिप्रसवमाह मनु । “वेदी-
पकारणे चैव स्वाध्याये चैव नित्यके । नानुरोधीऽस्त्यनध्याये
होममन्त्रेषु चैव हि” ॥ पराशरभाष्ये पुंमपुरापञ्च । “चन-

ध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः । न भर्मशास्त्रेष्वन्येषु
 पर्वस्त्रेतानि वर्जयेत् ॥ अङ्गान्याह शिष्वापद्यम् । “इन्द्रः
 पादो तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते । ज्योतिषामयमं नेत्रं
 निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ शिष्वा प्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं
 स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके मञ्चोयते” ॥ कल्पो-
 नाना शाखागतलिङ्गादिकल्पितः प्रत्यक्षवेदमूलकः स्वसंज्ञा-
 भिरनुष्ठानप्रतिपादको ग्रन्थ इति कल्पतरुः । ज्योतिषामयमं
 ज्योतिःशास्त्रं निरुक्तं वैदिकशब्दनिर्बचनं ग्रन्थः । पर्वस्त्रित्व-
 नेन संक्रान्तिपरिग्रहेऽह्यन विषुवयोरेव परिग्रहः । तथा च
 नारदः । “अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः । अध्यायस्तु
 न कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु” ॥ सन्ध्यागर्जने तु शास्त्रमात्र-
 चिन्तानिन्दा माह कृत्यचिन्तामणौर्दुर्वासाः । सन्ध्यायां गर्जिते
 सेधे शास्त्रचिन्तां करोति यः । चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयु-
 र्विद्या यशोबलम् । प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितं निस्सर्जने ।
 सज्योतिः स्यादनध्याय इत्याह भगवान् मनुः इति मनु वचनं
 वर्षाविषयम् । अग्निषु तु आवसथ्यादिषु प्रादुष्कृतेषु हीमार्थं
 प्रज्वलितेषु प्रातःसाय सन्ध्यायामित्यर्थः । तस्यां विद्युत् स्तनित-
 निस्सर्जने सति सौरनाशत्रान्यतर ज्योतिषा सह वर्त्तते यः काष्ठः
 सदिनमात्रं वा रात्रि मात्रमित्यर्थः । अष्टम्यादिषु विशेषमाह
 हेमाद्रि घृतापस्तम्बः । उदयेऽस्तमये वापि सुहृत्तत्रयगामि
 यत् । तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायविधौ विदुः” ॥ केचिदाहुः
 क्वचिद्देशे यावत्तु दिननाडिकाः । तावदेव त्वनध्यायो न
 तन्मिथ्यदिनान्तरे । तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्यर्थः । दिनान्तरे
 तिथ्यन्तरे तत्र पूर्ववचनमुत्तरमौमांसाध्यायिभिः परिगृह्येत
 परवचनन्तु अन्य ग्रन्थपरं यत्तु निर्णयामृतघृतं “प्रतिपल्लेश-
 मात्रेण कलामात्रेण चाष्टमौ । दिनं हूपयते सर्वे सुरा गव्य-
 घटं यथा” ॥ इति । तत् हूपयत इत्यभिधानात् पूर्ववर्त्तिता-
 मात्रेण सर्वदिनदूषणाय । यज्ञापरमुक्तं यस्तास्तक्षयपक्षे तद्दिने
 उपवास एव “मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वापरिऽह्नि” ॥
 इत्यादेः पूर्वदिनभोजनव्यावर्त्तकं तथैव सार्धकत्वादिति तदपि
 न सुन्दरम् । परेऽहनि दृष्ट्वैव स्नात्वा भुञ्जीत रोगादिना तद्दिने

तदकरणे तत्परदिने भोजने तु न दर्शनाद्यपेक्षेत्येतावतैव परे-
 ऽहनि इत्यादेः सार्थकत्वात् । एवञ्च “अद्वैरात्रे व्यतीते तु यदा
 चन्द्रग्रहो भवेत् । सायन्त्र न भुञ्जीत न तु प्रातरभोजनम्” ॥
 इति बृहन्नारदौय वचनस्याप्यसद्बोधः स्यादत एव नारायणो-
 पाध्यायेन “न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा” इत्यादि मनुवचनमप्येत-
 दितरविषयमिति यस्तास्तमिते चन्द्रे प्रातर्भोजनस्याभ्यनुष्ठाना-
 दिति चाभिहितम् । एष च दर्शननियमो न रागप्राप्तदर्शन
 एव मेघादिना तु अदर्शने तु उदयकालमाकलय्यैव भुञ्जीत ।
 ‘मेघमानादिदोषेण यदि मङ्गिर्न दृश्यते । आकलय्य तु तं
 कालं भुञ्जीत स्नानपूर्वकम्” ॥ इति कृत्यतस्वार्णवधृतवचनात् ।
 नचेदमयस्तास्तमिते विषयं तावन्मात्रविषयत्वे प्रमाणा-
 भावात् । प्रकृत यस्तास्तमिते एवेदं सार्थकमन्यत्र दर्शना-
 पेक्षायां प्रमाणाभावात् तत्र मुक्ते शशिनो भुञ्जीत इत्येताव-
 न्मात्रमुक्तम् । यत्तु “सूतके सृतके चैव सूतकं राष्ट्रदर्शने ।
 तादत्स्यादनुचिर्विप्रो यावन्मुक्तिर्न दृश्यते” ॥ इति वचनं
 तदपि मुक्त्यवधारणपरम् । तथा च ब्रह्मपुराणम् । “यदे-
 वास्तं गतचन्द्रो राष्ट्रोराननगोचरः । आकलय्य तु तं कालं
 क्लिया कार्या विचक्षतेः” ॥ अतएवात्रेणापि उदयकालमा-
 कलय्य भुञ्ज्यत इति । तथा च संश्लेषप्रदोषे । “यस्ते घास्तं
 गतं त्विन्दो ज्ञात्वा मुक्त्यवधारणम् । सात्वा पाकादिकं कार्यं
 भुञ्जीतन्द्रुदये पुनः” ॥ कालमाधवीये भृगुः “यस्तावेवास्तम-
 नन्तु रघोन्तु प्राप्नुतो यदिति । तयोः परेद्युदये स्यात्वाभ्यवह-
 रेश्वरः” ॥ अनयोर्दयमात्रापेक्षोक्ता तस्मात्संज्ञं दृष्टेति दर्श-
 नापेक्षा निर्विरोधविषय एवेति अगोचातिदेशे तु राष्ट्रदर्श-
 नस्य निमित्तता । सूतक इति प्राणवचने षट्षिगणतवचने
 च दर्शनश्रुतेः । तदुच्यते “गर्भेपामेष वर्षानां सूतकं राष्ट्र-
 दर्शने । स्यात्वा कर्नाणि क्षुर्वन्ति श्रुतमत्र विवर्जयेत्” ॥ अत-
 एव स्रुतिः । “प्रेतश्चाहो यदुष्पिष्टं यद्वे पयुपितस्रं यत् ।
 दम्पतीर्भुक्तगेष च न भुञ्जीत कदाचन” ॥ उष्पिष्टं पाक-
 पात्रेष्वगिष्टम् । यद्वे उपराने पयुपितं न्यितं दम्पतीराश्रम-
 स्नामिनोभोजनानन्तरं पाकस्यान्वामगिष्टमिति यादृचि-

न्तामणिः । यत्तु देवस्य वचनम् “एकोद्दिष्टस्य शेषन्तु ब्राह्म-
 णेभ्यः समुत्सृजेत् । पथात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मङ्गल भोज-
 नम्” ॥ तस्य एकोद्दिष्टस्य शेषं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् नत्व-
 वशेषयेत् पथात् स्वयं पुनर्मङ्गल भोजनं पाकान्तरकृतात्
 भुञ्जीत इत्यर्थः तस्थानाचरणात् शास्यन्तर विषयम् । अह-
 यादर्शनापि सुक्ती स्नातव्यं मुक्तिमावस्यैव जननाशौचनिमित्त-
 त्वात् यथा ब्रह्माण्ड पुराणम् । “अहणे शावमाशौचं विमुक्तौ
 सौतकं स्मृतम् । तयोः सम्यत्तिमात्रेण उपसृश्य क्रियाक्रमः” ॥
 उपसृश्य स्नात्वा । सवत्सर प्रदीपे सुक्ती स्नात्वा पठितव्यम् ।
 “उत्तिष्ठ गम्यतां राहो ! त्वज्यतां चन्द्रसङ्गमः । कर्मचाण्डाल-
 योगीत्यं कुरु पापक्षयं मम” ॥ इति । सूर्यग्रहणे तु सूर्यसङ्गम
 इति विशेषः । अर्चाऽप्याचारवशाद्वातव्य इति । न च “नेचे-
 तोद्यन्त मादित्यं नास्त्वं यान्तं कटाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं
 न मथ्यं नभमोगतम्” ॥ इति मनुवचनेन वैधदर्शन निषेधोऽस्तु
 जन्म सप्ताष्टेत्यादि निषेधवदिति वाच्यं तत्रोद्यदादित्यादिदर्श-
 नस्य रागप्राप्तस्य साहचर्यां द्राहुदर्शनस्यापि तथाभूतस्य
 निषेधः । अतएव “चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहौ महा-
 ग्रहे । अक्षयं कथितं पुण्यं तत्राऽप्यर्कं विशेषतः” ॥ इति मार्क-
 ण्डेयवचनं वैधदर्शन परम् । एवञ्च “तैले जले तथावस्त्र
 मादर्शं च मलान्विते । न पश्येन्न तथा पश्येदुपरक्तं टिवा-
 करम्” ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरीयमपि वैधेतरनिषेधकम् ।
 इन्द्रितेत्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः । नाशुचौ राहुतारका इत्यवा-
 शुचेः पर्युदासाच्छुचेर्दर्शनमनुज्ञातम् । अत्राशुचिर्मूत्रपुरोषो-
 त्कर्गाद्य शौचवान् न तु जननाद्यशौचवान् तत्र दत्तवचनात् ।
 भोजराजः । “एकरात्रं परित्वज्य कुर्व्यात् पाण्डिग्रह ग्रहे ।
 प्रयाणे सप्तरात्रन्तु त्रिरात्रं व्रतवन्धने” ॥ व्रतवन्धने उपनयने ।
 अधामावास्या । सा च प्रतिपद्युता प्राज्ञा युग्मात् ।
 वराहपुराणे चाण्डाल शपथे । “पह्यष्टम्यप्यमावास्या उभे
 पक्षे चतुर्दशी । अस्नातानां गतिं यास्ये यद्यह नागमे पुनः” ॥
 अतोऽत्र स्नानमावश्यकम् अतोऽत्र जौवत्पिटकेणापि स्नात-
 व्यम् । “अमास्नानं गयाग्राहं दक्षिणामुखभोजनम् । न

प्रयोगो यथा । ऊनविंशति दास्यमानपिण्डस्थानानि यथा दक्षिण भागचतुष्टयेन कृतानि तत्र दक्षिणाग्रान् कुशाना-
 स्तौर्ये “अस्मत् कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते । आवा-
 हयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥ मातामहकुले ये
 च गतिर्येषां न विद्यते । आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे
 तिलोदकैः ॥ बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते । आवा-
 हयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः” ॥ इत्येतैस्त्रिलोद-
 कैरावाह्य “आव्रह्मस्त्रभपथ्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः । तप्यन्तु
 पितरः सर्वे मातृमातामहादयः । अतोतकुलकोटीनां मम-
 ह्यौपनिवासिनाम् ॥ आव्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलो-
 दकम्” ॥ इत्येताभ्यां तिलोदकाञ्जलीन् दद्यात् ततो मूला-
 दितः पितृतौर्येन पिण्डान् दद्यात् तत्र क्रमः । “अस्मत्कुले
 मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुहरणार्थाय इमं पिण्डं
 ददाम्यहम् ॥ मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
 तेषामुहरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ बन्धुवर्गकुले ये च
 गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुहरणार्थाय इमं पिण्डं ददा-
 म्यहम् ॥ अजातदन्ता ये केचित् ये च गर्भे प्रपौडिताः ।
 तेषामुहरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ अग्निदग्धाश्च ये
 केचिद्वाग्निदग्धान्ताथा परं । विद्युद्यौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं
 ददाम्यहम् ॥ दावदाह्ये मृता ये च सिंहव्यान्नहताश्च ये ।
 दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वर्षि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ उहन्धन-
 मृता ये च विषगमनहताश्च ये । आत्मोपघातिनो ये च
 तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ अरण्ये वर्त्मनि वने च धया तृष-
 या हताः । भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम्” ॥
 घने जले । “शेरवे चान्यतामिस्रे कालघृषे च ये म्यिताः ।
 तेषामुहरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ अनेक यातना-
 संस्थाः प्रेतलोके च ये गताः । तेषामुहरणार्थाय इमं पिण्डं
 ददाम्यहम् ॥ अनेक यातनासंस्था ये नीता यमकिङ्करैः ।
 तेषामुहरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ नरकेषु ममस्तेषु
 यातनासु च ये म्यिताः । तेषामुहरणार्थाय इमं पिण्डं
 ददाम्यहम् ॥ पण्ड्योनिगता ये च पक्षिकोट सरीसृपाः ।

अथवा ह्ययोनिस्या स्त्रीभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ जात्यन्तर
 षड्दशेषु भ्रमन्ताः स्वेन कर्मणा । मानुषं दुर्लभं तेषां तैभ्यः
 पिण्डं ददाम्यहम् ॥ दिव्यान्तरोक्ष भूमिष्ठाः पितरो बान्धवा-
 दयः । मृता असकृताये च तैभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ये
 केचित् प्रेतरूपेषु वर्तन्ते पितरो मम । ते सर्वे दक्षिमायान्तु
 पिण्डदानेन सर्वदा ॥ ये बान्धवा बान्धवा वा येऽन्य जन्मनि
 बान्धवाः । तेषां पिण्डो मया दत्तोऽद्यमुपतिष्ठताम् ॥
 पिण्डवंगे मृताये च मातृवंगे च ये स्थिताः । गुरुग्वरवन्भूतां
 ये चान्ये बान्धवामृताः । ये मे कुले नुत्तपिण्डाः पुत्रदारवि-
 षजिताः । क्रियासोपगता ये च जात्यभ्याः पद्मवन्तया ।
 विरूपा आरगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम । तेषां पिण्डो
 मेया दत्तोऽद्यमुपतिष्ठताम् ॥ अथ ह्यथा ये पिण्डवग जाता
 मातृस्तया षगभवा मदोयाः । कुलद्वये ये मम दासभूता-
 मृत्यास्तद्यैवाग्रितमेवकाश्च ॥ मित्राणि मर्याः षगवद्य ह्यथा
 दृष्टाश्च दृष्टाय कृतोपकाराः । जन्मान्तरे ये मम दासभूता-
 स्तेभ्यः स्वधा पिण्डमहं ददानि ॥ अथोत्तमिदं पिण्डे
 योऽगपिण्डकं प्रारिभापिकं पञ्चाम्रवत् ।

प्रोष्ठपद्युः सग्ययुक्कृष्णपक्षस्य प्रतिपदादिपक्षदशक षष्ठशदि
 दशक एकादश्यादिपक्षक त्रयोदश्यादितिक तिथिरूप कल्प-
 चतुष्टयान्यतमेपु प्रति तिथिषु आहं कर्त्तव्यं पूर्वं पूर्वकृत्यं फल-
 भूयम्ब्रं तथा च ब्रह्मपुराणम् । “अग्ययुक्कृष्णपक्षे तु आहं
 कुर्यात् दिने दिने । त्रिभागहीन पक्षं वा त्रिभागं तद्वैभवे
 वा” ॥ अहंभवेति अहं कुर्यादित्येवयोग्यवच्छेदपरं अहं तत्पुन-
 न्यवच्छेदपरं वा उभयथापिऽहंस्यावश्यकत्वं तत्र विभागस्थेऽ-
 हंत्वे सम्यगिति न तु पक्षस्य तयात्वे त्रिभागत्वात् अहंभवेति
 नियमानुपपत्तेः । अग्ययुगश्रितो नद्युक्कपोर्वमामो मन्वभ्याङ्ग-
 दया मासैःप्यग्ययुक्पटप्रयोगः । ततश्च निमन्वदादौ चाग्निने
 मासि कृष्णपक्षे इत्येव श्रावणिकः प्रयोगः कर्त्तव्यः आश्विन-
 पक्षे दिने दिने तिथौ तिथौ । “तिदिनेऽहं दिवमद्यान्मानं
 प्रक्षीतिम्” । इति विश्वुपमीनरोषानुमारेण गोदद्यान्ना-
 पित्रस्यापि चाश्विनात् दिनस्यापि तथैव मुह्यतात् विश्व-

धर्मोत्तरे । “उत्तरादयनात् आह्वे श्रेष्ठं स्याद्विष्णायनम् ।
 चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुते केशवे हितम् ॥ प्रौष्ठपद्याः
 परः पञ्चस्तत्रापि च विशेषतः । पञ्चम्युद्धञ्च तत्रापि दश-
 म्युद्धंमतोप्यति । मघावुक्ता तु तत्रापि शस्ता राजं स्तयो-
 दशौ” ॥ बृहद्राजमार्तण्डे । मत्स्यपुराणम् । “कन्यां गते
 सवितरि दिनानि दशपञ्च च । पार्वणेन विधानेन आह्वं
 तत्र विधीयते” । काष्णाञ्जिनिभविष्योत्तरीययोः । “नभस्य
 स्यापरं पचे आह्वं कुर्यात् दिने दिने । नैव नन्दादि वध्यं
 स्यात् नैव वज्यां चतुर्दशौ” ॥ नभस्यस्येति सुख्यचान्द्रेण
 भाद्रस्य । अत्र प्रागुक्त देवीपुराणान्मघाचयोदश्यां पुत्रवता
 पिण्डरहित आह्वेन कृते नैवाश्वयुक्कल्पयाहस्य निर्वाहो न
 त्वङ्गभूत पिण्डानुरोधेन आह्वान्तरं कर्तव्यम् । “प्रधानस्या-
 क्रिया यत्र साहं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्या क्रियायान्तु
 नावृत्तिर्न च तत् क्रिया” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । एवं
 प्रेतपञ्चादिस्मृतस्य पार्वणविधिना सांवसरिक आह्वे कृते
 मातामहादि आहाय न पुनः पार्वणारम्भः । “पितरो यत्र
 पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवम्” । इति बृहस्पतिवचनेन “माता-
 महानामव्येव आह्वं कुर्याद्विचक्षणम्” ॥ इत्यनेन च पितुः
 आहाधौनप्रवृत्तेः । एवमविभक्तसापन्न भ्रात्रोरैकेन पावणे
 कृतेऽपरं मातामहायाहाय पुनः पार्वणं न करणीयम् ।
 अतएव हेतु निर्णयेऽपि साग्निक्षीरमेन पितुः क्षयाहे पित्वादि-
 त्रिकस्य आह्वे कृते तत्र मातामहायाहाय न पार्वणारम्भः वाजि-
 नवत्तस्याप्रयोजकत्वादित्युक्तम् ।

स्मृतिः । “तीर्थे तिथिविधिषु च गङ्गायां प्रेतपञ्चके ।
 निपिदेऽपि दिने कुर्यात्तपणं तिलमिश्रितम्” ॥ गङ्गाद्वति-
 रित्त तिलतपणस्य निषेधमाह “पित्रोः आह्वे रवो शक्रो
 मक्रान्त्यो निशिनन्धयोः । सप्तम्या वर्षवृद्धौ च न कुर्यात्तिल-
 तपणम्” ॥ प्रपञ्चन्तु मलमासतत्त्वेऽनुमन्धेयः । भविष्ये ।
 “देय टोपान्वितारालम् । स्याता पञ्चदशौ भुवि । तस्यादद्या-
 चचेत्त पितृणां सं महालये” ॥ महालये कन्यागतापरपत्ने
 नषेत्त मलमासादिना घमायास्याथामपि । मलमासे आहा-

भावमाह कौशुभिः । “संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यादयो-
दशः । तस्मिं स्रयोदशे यादं न कुर्यादितिन्दुमक्षवे” ॥ संव-
त्सर प्रदोषे । “एकराशिस्थिते सूर्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् ।
दर्शयादं तदादौ स्यात् न परत्र मलिस्तुवे” ॥ यत्तु “जात-
कर्मणि यच्छ्रादं दर्शयादं तथैव च । मलमासेऽपि तत्कार्यं
व्यासस्य वचनं यथा” इति व्यासवचनं तत्पिण्डपितृयज्ञास्य-
श्राद्धपरमिति मलमासतत्त्वे विवृतम् ।

अमावास्या श्राद्धकालमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “पिण्डा-
न्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयांशे
नातिमभ्यामसौपतः” ॥ पिण्डान्वाहार्यकमिति । “ततः
प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञान्तु लेभिरे” ॥ इति मत्स्यपुराणात्
पिण्डानां पितृणां अन्वाहार्यं श्राद्धं मासैकदशमिजनकं यत्तथा
तथा च मनुः । “पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदु-
र्वुधाः” ॥ राजनि चन्द्रे । अथत इत्यनेन क्वचिच्चन्द्रक्षया-
भावेऽप्यमावास्या श्राद्धं सूचितं एतादृग्भ्युत्पत्तेः । साग्नि-
निरग्निमाधारणत्वाद्दृश्यमाणं कात्यायनोक्तरीत्या क्षीणा
स्तम्भितावर्द्धमानामिदः साधारणः । यत्तु “पितृयज्ञान्तु
निर्वृत्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् । पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं
कुर्यान्नामानुमामिकम्” ॥ इति मनुवचनं तत्साग्निः पिण्ड-
पितृयज्ञ निर्वृत्य मासानुमामिकं प्रतिमासिकं श्राद्धं कुर्यादिति
क्रमविधायकम् अत्रानुशब्दस्य वीष्णार्थकत्वं तथा च “नक्षत्र-
वोषेत्यभूतस्वभिर्भागेपरिप्रतो । अनुरेषु महार्थं च ह्रीने
उपच कथ्यते” ॥ चन्द्रक्षयेऽमावास्यायां न तु कात्यायनोक्त
क्षये तथात्वे वर्द्धमानादौ प्रतिमासानुपपत्तेः । एवमेव श्राद्धवि-
वेकः । अतएव तत्रैवामावास्याव्यतिरिक्तं कृत्वापक्षविहितं पार्व-
णश्राद्धे यथास्तमिति वचनाद्भवस्येत्युक्तं तत्र साग्निकर्तव्यत्वा-
विशेषितामावास्याव्यतिरेकाभिधानात् क्षीणादिभेदेन व्यवस्था
साग्निनिरग्नि साधारणोत्पन्नगम्यते । एवञ्चामावास्यायां मृताह-
निमित्तकौरस क्षेत्रज्ञ पुत्र कर्तव्यं पार्वणेन घोयमाणादिना न
व्यवस्था किन्तु यथास्तमित्यनेन । एतद्विहितं मलमासतत्त्वे ।
यत्तु दशममुहूर्त्तकस्य मत्स्यपुराणोक्तापराह्निकत्वेऽपि श्राद्धे

तस्य त्यागः । पिण्डपितृयज्ञार्घ्यवेति वासर तृतीयां-
 शाभिधानं साग्निं कपरमेवेति परिशिष्टप्रकाशोक्तं तत्र युक्तं
 “पूर्वाह्णे वै देवा नां मध्यं दिनं मनुष्याणाम् अपराह्णं पितृ-
 णाम्” ॥ इति श्रुत्वा तन्मुहूर्तस्य मनुष्यकर्माङ्गत्वेन बोधना-
 देव आह्वे परित्यागः । एतत् श्रुतिमूलकमेव वासरस्य तृती-
 यांश इत्युक्तं वासरस्य तृतीयांशे त्रिधाविभक्तस्य दिनस्य
 तृतीयभागे नातिसन्ध्यासमीपत इति सन्ध्यासमीपैकमुहूर्तं
 आपद्यपि वर्जनीय इत्यर्थः । तेन “प्रातःकालो मुहूर्तां स्त्रीन्
 सङ्गवस्तावदेवतु । मध्याह्नेस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥
 सायाह्ने स्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् । राक्षसो
 नाम सा वेत्ता गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥ इति मत्स्यपुराणे निषिद्ध-
 मुहूर्तत्रये आपदि मुहूर्तद्वयमभ्यनुज्ञातम् अतिशब्दस्वरसौत् ।
 “त्रिमुहूर्तापि पूर्वादिर्गा च बह्वृचैः” ॥ इति हारीत वचनाच्च
 तेन पूर्वदिने मुहूर्तत्रयमात्रलाभे परदिने वासरतृतीयांश-
 लाभे पूर्वदिन एव आह्वम् एतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन
 राक्षसो वेनामात्रं निषिध्यत इति मैथिलमतसपास्तं सर्व-
 कर्मसु स्नानदानादिवपि अनापदीत्यर्थं इति आहविवेकः ।
 तेनागक्तो तस्यामपि तत्करणम् अतएव पराशरः “दिवाकर-
 करैः पूतं दिवा स्नानं प्रशस्यते । अप्रशस्तं निशि स्नानं राहो
 रन्यत्र दर्शनात्” ॥

दशहोत्रे कुत्र आहमित्याह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।
 “यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या चौय-
 माणा तदैव आहमित्यते” ॥ चतुर्दश्याम चतुर्दशी मन्वन्धि-
 दिनयाममिति तद्दिनस्यामावास्यासम्बन्धे ऽपि चतुर्दशी निर्दे-
 शोऽधिकेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । तेन यदा अमा-
 वास्याचतुर्दशोमन्वन्धि दिनस्य चतुर्थं प्रहरं कृत्वा किञ्चिद्गुर-
 मवा अनुपूरयेत् । अत्रानुपूरयेदित्यभिधानात् तुरीययामस्य
 पादान दण्डद्वयान्यूनं प्रथमं मुहूर्तस्य बहुकालत्वं प्रतीयते ।
 एतेन प्रहरं त्रयाभ्यन्तरे किञ्चिदधिकं प्रहरत्रये वा चतुर्दशी
 प्रतीयते । ततयोमयवामरीय तृतीयांशसम्बन्धि पञ्चधा विभ-
 क्तापराह्णमुहूर्तयोर्मुहूर्तान्यूनं दशलाभे द्वेषं नत्वेकदिनमात्रे

तन्नाभे । तत्र पूर्वोक्तं न वामरस्य तृतीयांश इत्यत्रैव हेधातु-
 टयात् । अतो यद्दिने वासर तृतीयांशे तादृश दर्शनाभस्त-
 चैव आहम् । मुहूर्त्तान् तिथेस्तु कर्मानर्हत्वात् हेर्धावसरः ।
 तथा च भविष्ये “त्रतोपशामनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।
 सा तिथिः सकलाश्रेया पितृयै चापरार्हिको ॥” इति । अत्र
 च प्रागुक्तं जावान्निवचनोक्ता मुहूर्त्तार्हिका घटिका ग्राह्या
 योग्यत्वात् नत्वेकदण्डात्मिका वध्यमाणरौहिणादिघट्टे तथा
 दृष्टत्वाच्च । तत्र पूर्वोक्तहेधे तद्विद्यमानेषु चतुर्दशपेक्षया पर-
 दिने प्रमावास्या श्रेयमाणा न्यून कालव्यापिनी न तु पूर्वापर
 दिवसौ यथावच्चतुर्दशपेक्षयाऽनुपस्थितेः । एवं स्तम्भितावहं-
 मानयोरपि तदैव पूर्वदर्श एव आहम् । स्वोक्तचन्द्रक्षयानुरो-
 धात् । यदा त्रिशदण्डात्मकदिवसे चतुर्दशधिकं चतुर्थयाम-
 पूरणे मुख्यापराह्णौय किञ्चिन्नूनमुहूर्त्तं साभस्तटापि तदैवेत्य-
 नेन चन्द्रक्षयानुरोधात् पूर्वदिने आहं नतु मुख्यापराह्णौय-
 मुहूर्त्तनाभेऽपि परदिने अत्र चन्द्रक्षयचतुर्दशमयामात्
 प्रभृति प्रमावास्यासप्तमयामपर्यन्तमिति वक्ष्यते । तदैवेत्येवका-
 रव्यवणात्तिथिहेधे खण्ड विशेषो नियम्यते कर्मणि खण्डान्तर-
 व्युत्थमाय । एवञ्च यत्र पूर्वापरदिने वासर तृतीयांशीय-
 मुख्यापराह्णे मुहूर्त्तान्दर्शनाभस्तवापि पूर्वदिने एव आहं
 वासरतृतीयांशे चन्द्रक्षयान्ति शब्दस्वरसात् । त्रिमुहूर्त्तापीत्य-
 नुरोधाच्च । यत्र तु पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तमात्रव्यापिन्यामावास्या-
 परदिने तृतीयांशमुहूर्त्तव्यापिनी सतो श्रेयमाणा तत्र पर-
 दिने चन्द्रक्षयभावेऽपि मुख्यापराह्णनाभात् आहम् अन्यथा
 “यदा चतुर्दशौयाम तुरोयमनुपूरयेत्” ॥ इति विशेषाभि-
 धानं व्यर्थं स्यात् । अथ यत्र पूर्वाह्णे आहं तत्र “यदहस्त्वे-
 व चन्द्रमा न दृश्येत ताममावस्यां कुर्वीत” ॥ इति गोभिल-
 विरोधः तथाविधं चतुर्दशौयुक्तामावास्यायाः मिनीवालोत्वेन
 अतदहस्त्वेनाहम् । तत्राह स एव । “यदुक्तं यदहस्त्वेव
 दर्शनं नैति चन्द्रमाः । ततश्चापेक्षया श्रेयं क्षीणे राजनि
 चैत्यपि” ॥ यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावस्यां

अन्यथा गोभिलीय तादृश सूत्रान्तरेण सह पौनरुक्त्यापत्तेः
 तस्मात् प्रथमसूत्रं कुहपरं तच्च बर्द्धमानापत्ते नियतं क्षीणा-
 स्तम्भितयोस्तु यथायोग्यमनुसरणीयम् । एवञ्च “यदहस्त्वेव
 चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” ॥ इति श्रुतिरेतत्
 समानार्थकं श्रुत्यन्तरं वा तदपि बर्द्धमानादि परं न तु कात्या-
 यन वचनात्तत्र क्षयलक्षणा कल्पतरु प्रभृतिभिस्तथा युक्ता
 “श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी” ॥ इति विरोधात् ।
 क्षीण इति कात्यायनेन मया यत् क्षीणे राजनीत्युक्तं तदपि
 क्षयाभिप्रायकम् । “अथैवं दृश्यमानेऽप्येकदा” ॥ इति यज्ञो-
 भिलस्य सूत्रान्तरं तद्व्यर्थं यदहस्त्वे धेत्यादि द्वितीयसूत्रं प्राप्त-
 तिथेः सिनौबालीत्वेनैव चन्द्रदर्शनं प्राप्तेरित्यत आह स एव ।
 “यज्ञोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया । अमावास्यां प्रती-
 क्षेत तदन्ते वापि निर्यपेत्” ॥ दृश्यमानेऽप्येकदेति यदुक्तं तच्च
 तुर्दश्यां आहाय पूर्वसूत्रममावास्यापदोपादानाश्चन्द्रक्षये मात
 अमावास्याविषयम् । इदं पुनरित्यभूतचतुर्दशीविषयमिति
 आहविवेकः । तत्किममावास्यावच्चतुर्दशीत्यत्राह अमावास्यां
 प्रतीक्षेत त उभय तिथिप्राप्तौ आहायामावास्या प्रतीक्षणीया
 यत्र पूर्वदिने दिवासाहं मुहूर्त्तमात्रेऽमावास्या परदिने च साह-
 दगम मुहूर्त्तमात्रे तत्र सोभयदिने आह योग्यामावास्या न
 प्राप्यते तत्र तदन्ते चतुर्दश्यन्ते निर्यपेत् दद्यात् । अत्रैवविषये
 साग्निनिरग्न्योर्विशेषमाह कालमाधवोचे जावान्निः । “अप-
 राह्णद्वयाध्यापौ यदि दर्शस्तिथिचये । आह्विताग्नेः सिनौबाली
 निरग्न्यादेः कुहर्मता” ॥ आदिगच्छादनुपनीतशूद्रयोर्षहणम् ।
 क्षयमाह कात्यायनः । “अष्टमेऽंगे चतुर्दश्याः क्षीणी-
 भवति चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमांगे च ततः क्लिप्त भवेदणुः” ॥
 चतुर्दश्याष्टमे यामे चन्द्रमाः क्षीणः चतुर्थं भागोनकलावगिष्टो-
 भवति । “अथेन्दुराद्य प्रहरेऽयतिष्ठते” ॥ इत्यादिस्वरसात् ।
 अमावास्याष्टमे यामे चाणुर्भवति पुनरुत्पद्यते किलेत्वागमवा-
 तायां तेनामावास्यायाः सप्तमे यामे कृत्यक्षय इत्यवगम्यते ।
 ततयान्व कलापयवनायोत्पत्तिरेव क्षयः सा च शुक्लतायां
 विनागेऽप्यस्तीति आहविवेकः । उत्पत्तिराद्यक्षयस्यन्तः तेन

विनाशस्यानन्तत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्रविशेषमाह स एव ।
 “आग्रहायणमावास्या तथा ज्यैष्ठस्य या भवेत् । विशेषमाभ्यां
 द्रवते चन्द्रचारविदो जनाः” ॥ आभ्यामिति ख्यप्लोपे पञ्चमो ।
 इमे प्राप्येत्यर्थः चन्द्रचारविदो ज्योतिर्विदः । अत्र पौर्णमास्यन्त-
 मास इति परिशिष्टप्रकाशः । अत्र वीजं ब्रह्मपुराणीयतिथि-
 कृत्यम् । तथा च आहमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । “पयोमूल-
 फलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा” ॥ अत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशी-
 व्यतिरिक्तायां यस्यां कस्याञ्चित्तिथौ आहविधानादमावा-
 स्यापि लभ्यत इति कोविशेष इत्यत्राह स एव । “अत्रेन्दुराद्ये
 प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकलावशिष्टः । तदन्त एव क्षय-
 मिति कृत्स्नमेवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति” । अत्र मासद्वयेऽ-
 ऽमावास्यायां चतुर्थभागोनकलावशिष्टः चतुर्थभागोना या
 कला तयावशिष्टः कलाभागत्रयमात्रः सत्राद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते ।
 अर्थात् चतुर्दश्यष्टमयामे क्षयारम्भ इति तदन्त एव अमावस्या-
 न्तयाम एव क्षयं कृत्स्नमेति । अन्यत्रामावास्यासप्तमयाम
 इति विशेषः । तेन मार्गशौर्षं ज्यैष्ठयोरुभयदिने चन्द्रक्षय-
 नाभे यद्यपि यदा चतुर्दशोयाममिति वचनात् पूर्वदिन एव
 आह प्राप्नोति तथापि तद्वचनं चन्द्रक्षयानुरोधमूलमिति कृत्-
 स्नक्षयानुरोधात् क्षीणायामपि परचापराह्णनाभे आहम् अन्य-
 यैतद्विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात् । अत्रापि विशेषान्तरमाह
 स एव । “यस्मिन्नष्टे द्वादशैकथ यद्यस्तस्मिंस्त्वतौयया परि-
 दृश्यो नोपजायेत” यद्योमासः तृतीययामात्रया चतुर्थभागोन-
 कलया परिदृश्यद्यन्द्रो न भवति किन्तु तदधिक न्यूनकलयेति ।
 तेन मलमामयुताब्दे अन्यमामवदनयोरपि चतुर्दश्यन्तयामादि-
 दशमसप्तमयामपर्थेन्त क्षय इति । मलमामयुताब्दस्तु एकस्मा-
 न्नलमासादष्टद्वयानन्तराब्दे तृतीयेऽब्दे मलमामस्यावश्यभा-
 वादिति । चन्द्रक्षयानुरोधे क्षीणपक्षमुपसंहरति स एव ।
 “एव चारं चन्द्रमसो विदित्वा शौणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात्” ॥
 एव चारं गतिविशेषम् ।

स्मृताया व्यवस्थामाह स एव । “मस्मिन् यया चतुर्दशा
 अमावास्या भवेत् क्वचित् । उर्वितां तां विदुः केचिदुपेक्ष-

मिति चापरं ॥ क्षीणायाः पूर्वमुक्तत्वात् वर्धमानायाश्च वक्ष्य-
माणत्वादस्य वचनस्य स्तम्भितापरत्वम् । खर्वितां नौचाम् ।
पिटल्लोकप्रापणानर्हां केचित् यजुर्वेदिनः अपरं ऋग्वेदिनः
तामेव उपेध्वमुपगच्छत आहायेति शेषः उपेध्वमित्यत्र गताध्वा
मिति पाठे गतः प्राप्तः पिटल्लोकप्रापणाय अध्वाऽनयेति
गताध्वा प्रशस्तेत्यर्थः । तस्माच्छन्दोगा उभयानुरोधादिच्छात्
उभयादरं कुर्वन्ति इति कात्यायनस्वरसः । व्यक्तमाह लघु-
हारौतः “त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वादर्शा च वद्धृचैः । कुङ्कुर-
ध्वर्युभिः कार्या यथेष्ट सामग्रीतिभिः” ॥ अत्र त्रिमुहूर्त्तत्वं
पादानात् स्तम्भितायाः पूर्वादिने त्रिमुहूर्त्तमात्र लाभेऽपि वद्धृ-
चानां आहं मुख्यापराह्लाभादपि परदिने सामगानां तत्रा-
प्यनियमः एतादृश्विषय एव उभयत्रापराह्लाभाभेऽपीयं व्यव-
स्येति आहविवेकः । मुख्यापराह्लस्य एकदिन मात्र लाभेऽप्यु-
भयदिनालाभात् ।

वर्धमानायां व्यवस्थाभाह कात्यायनः । “वर्धमानाममा-
वास्यां लक्षयेत्परिऽहनि । यामां स्त्रीनधिकान् वापि पिट-
यज्ञस्ततो भवेत्” ॥ यामां स्त्रीनिति पूर्वदिवसीय यामत्रयं
न्यून चतुर्दशपक्षया अथैवं वासर द्वतीयांशानुरोधेन आह-
विधानात् कथममावास्यायाह पर्युदस्तरात्रादौतरकालपरि-
ग्रहः सत्यम् । तिथिद्वये क्षीणादिभेदेन खण्डविशेषपरिग्र-
हाय वासर द्वतीयांशापेक्षा अन्यथोभयदिने वासर द्वतो-
यांशाप्राप्तौ आह्नोपापत्तेः प्रागुक्त निरग्न्यादेः कुङ्कर्मतत्त्वस्य
निर्विषयतापत्तेश्च अतः पर्युदस्तेतरकालस्यापि परिग्रहः
यदा तु पूर्वापरखण्डयोरन्यतरस्यैव परिग्रहस्तदा यथा योग्यं
तत्रैव सायाह्न सुहूर्त्तद्वय पर्युदस्तेतरकाल कुतपादि सुहूर्त्त-
पक्षक रौहिणादि सुहूर्त्तचतुष्टय वासर द्वतीयांशोयापराह्न-
सुहूर्त्तद्वयकाला यथाक्रममापत् सामान्यप्रशस्त प्रशस्ततर प्रश-
स्ततमत्वेन ज्ञेयाः एवमखण्डतियावपि नातिमन्यासमौपत
इति पूर्वोक्तत्वात् । “सायाह्न स्त्रिमुहूर्त्तःस्याच्छाहं तत्र न
कारयेत्” इति मत्स्यपुराणात् “रात्रौ आहं न कुर्वति राक्षसो-
क्तीर्त्ता हि सा । मन्ययोऽरुभयोश्चैत्र सूर्यं चैवाचिरोदितं”

इति मनुवचनाभ्याम् “ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तं चतु-
 ष्टयम् । मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते” इति मत्स्य-
 पुराणात् मुहूर्त्तपञ्चकमित्यत्र कुतपादिति ल्यप्लोपे पञ्चमो
 कुतपमारभ्येत्यर्थः । ततस्तेनैव “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजि-
 त्रौहिणेदये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदचयमुदाहृतम्” ॥ इत्युक्तम् ।
 “पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यं दिन मनुष्याणाम् अपराह्णः पितृ-
 णाम्” ॥ इति श्रुतेः । वासरस्य तृतीयांश इति कात्यायन-
 वचनं मायाङ्ग स्त्रिमुहूर्त्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेदित्येषामे-
 कवाक्यत्वाद्वासरतृतीयांशीयापराह्ण मुहूर्त्तद्वयस्य लाभ इति ।
 अत्र “दश्याहन्तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितम् । अप-
 राह्णः पितृणान्तु तत्र टान प्रशस्यते” ॥ इति शाततपोय वचने
 प्रशस्यत इत्यभिधानात् “मासि मास्यपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयान्” ॥
 इत्यापस्तम्बवचने श्रेयानित्यभिधानाच्च प्रशस्यतारतम्यं कल्प्यते
 न तु मुख्यकल्पानुकल्पत्वमिति । अपरपक्षस्य कृष्णपक्षमात्रस्य
 तथा च श्रुतिः “पूर्वः पक्षो देवानामपरःपक्षः पितृणाम्” इति
 एवञ्जामावास्या न निमित्तान्तरं किन्तु कृष्णपक्षनिमित्तक-
 याहस्य प्रशस्तकालपरा अतएव शक्तेस्तारतम्येन बहून् कल्पा-
 नाह गोतमः । “अथ याहममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्
 पञ्चमौ प्रभृति वापरपक्षस्य यथा याहं सर्वस्मिन् वा द्रव्यदेश-
 द्राघ्येण सन्निधौ वा कालनियमः शलित इति” ॥ योऽयममा-
 वास्यादि कालनियमः स शक्तस्य सदृच्यस्यारोगिणीबोद्धव्य इति
 याहविवेकः । अतएवामावास्यायामिति प्राशस्यमाह निगमः ।
 “अपरपक्षे यदहः सम्यद्यते अमावास्यायान्तु विशेषेण” ॥
 तथा च मनुः । “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशौ ।
 याहे प्रशस्तास्त्रिथयो यथंता न तथेतराः” ॥ अत्र चतु-
 र्दशौ वर्जनं तदन्ते वापि निर्वपेदित्युक्तं विपचेतरविषयम-
 न्यथा तद्वचने व्यर्थं स्यात् नचेद शस्तइत पिष्टमात्रविषयं तस्य
 प्रकरणभेदादनुपस्थितं अमावास्यायाः प्रतीचायाः अमश्वे
 चतुर्दशौ विधानाच्च । यत्तु “कार्यं याहममावास्यां मासि-
 मास्युडुपक्षये” । इति मार्कण्डेयपुराणेऽभिहितं तन्नामि
 मासि यत् कार्यं याहं तच्चन्द्रचयेऽमावास्यां प्राप्यातिप्रशस्तं

गोतमादि वचनैकमूनत्वाच्चन्द्रक्षयाभावेऽपि वर्धमानादौ
 आहविधानेनामावास्याया अलाभेऽपि चतुर्दश्यन्तयामे आह-
 विधानेन च विशिष्टविध्यनुपपत्तेयः । यत्तु “अमावास्या-
 ष्टका कृष्णपक्षपञ्चदशौसु च” । इत्यभिधाय “एतच्चानुपनी-
 तोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु । आहं माधारणं नाम सर्वकाम-
 फलप्रदम् ॥ भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवामस्योऽपि नित्यशः ।
 शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना वधः” ॥ इति मतस्य पुरा-
 णम् । तत्र अनुपनीतोऽपौत्यपि शब्देनोपनीतः समुच्चोयते ।
 तत्रानुपनीतस्य जात मात्राहिताग्नेरुपनीतस्य च माग्नेः
 सम्भवात्तयोः । “न दग्गेन विना आहमाहिताग्नेर्हि जन्मनः”
 इति मनुना कृष्णपक्षीय आहस्यामावास्याया विधानात्तदेक-
 वाक्यतया मतस्य पुराणे नित्यश इत्यनेनामावास्याया यन्न-
 त्यत्वाभिधानं तत्साग्निपरं कृष्णपक्षस्य यन्नित्यत्वाभिधानं
 तत्साग्निभिन्नस्य योस्यत्वात् एवमन्वानि वचनानि व्याख्ये-
 यानि । अत्र च वसुरुद्रादित्याकारेण पितृपितामहानां
 ध्यातव्यत्वं आहविवेकोक्तं व्यक्तमाह “वसुरुद्रादित्यरूपान्
 आदायै तर्पयेत् पितॄन् । नामगोत्रे समुच्चार्य तिमैस्तोर्येषु
 भवतः” ॥ इति स्मृत्यर्थसारमदनपारिजातधृत वचनमिति
 वस्त्रादीनां ध्यानमादित्यपुराणे “प्रसन्नवदनाः मौस्या वरटाः
 शक्तिपाणयः । पद्मासनस्था हिभुजा वसवोऽष्टौ प्रकौर्त्तिताः ॥
 करे विशूनिनो वामे टक्षिणे चाक्षमानिनः । एकादश प्रक-
 र्त्तव्या रुद्राम्नाप्रचेन्दुमोलयः ॥ पद्मासनस्था हिभुजाः पद्म
 गर्भाङ्गकान्तयः । करादिस्कन्धपयन्तनालपङ्कजधारिणः ॥
 इन्द्राद्या द्वादशादित्यास्तेजोमण्डलमध्यगाः” । अत्र पितृ-
 दयिताप्रयोगान्पूर्वाधिकान्येतानि । “निधायथ दर्भचय-
 मानेषु समाहितः । प्रैथानुप्रैथसंयुक्तं विधानं प्रतिपाद-
 येत्” ॥ इति वचनात् “ब्रह्मणानामसपत्नौ कृत्वा दर्भमयान्
 द्विजान् । आह कृत्वा विधानेन पथादिप्रेषु दापयेत्” ॥
 इति आहसूत्रभाष्यकर समुद्रकरधृत वचनाच्च यस्य प्रेषणस्य
 प्रत्युत्तरमयाधित तद्गुणकर्मणो विधानात् दर्भवटुरूप दर्भ-
 धयमादाय कर्मकरणे निमन्त्रितोऽस्मि तृप्ताः स्म इति प्रत्यु-

पराभावान्निमन्त्रणदृष्टिप्रत्याभावः । कुरुष्वेत्यादि प्रत्युत्तरा
 षान्तु अन्येनापि सम्भवादानुज्ञादीना कर्तव्यतैव । अन्नोत्-
 सर्गानन्तरं भाजनात् पूर्वं भोजनकालेऽपि मधुधातेति पाठ
 स्तथा च याज्ञवल्करः । “मध्याह्नतिका गायत्री मधुधाता
 इति द्वात्रिंशत् । जप्ता यथासुखं वाच भुञ्जोर स्तोत्रेण वाग्-
 यता ॥ अन्नमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादक्रोधनीऽत्वरः । आह-
 षेच पवित्राणि जप्ता पूर्वजप तथा” ॥ पूर्वजपमित्यनेन तत्-
 प्राप्तेः अत्र च भोजनात् पूर्वं मधुमध्विति जपानन्तरम् अन्न
 ह्येनमित्यादिक पाठ्यम् “अन्नह्येन क्रियाह्येन विधिह्येनश्च
 यज्ञवेत् । तत् सर्वमहिद्रमस्वित्युक्ता यत्नेन भोजयेत्” ॥ इति
 यमवचनात् । एवञ्च “यस्यैव आवयेत् आहो ब्राह्मणान
 पाठमन्तत । अन्नयमन्नपानन्ततः पितृस्तस्योपतिष्ठते” ॥
 इत्यादि पर्यायि आहो भारतीय श्लाक पादादि आवणोक्ते
 मन्त्रेण भारतवर्षद्वयनिरूपकत्वेन दुर्व्योधनी मन्त्रमयो
 गुधिष्ठिरो धर्ममय इति श्लोकद्वयं पठनीयम् अपहृतगुरुगवो-
 मामकृत आहमहत्वप्रकाशक पितृमायात्वेन सप्तव्याधा इति
 च पठनीयम् । अत्र मध्यसम्पत्तौ । “घृतं न लभ्यते यत्र
 शुष्कक्षोरश्च होमयेत् । क्षोरस्य च दधि ज्ञेयं मधुनयं गुडो
 भवेत्” ॥ इति मत्स्यसूक्तवचनेन “मधु यत्र न विद्येत तत्र
 क्षोणं गुडो भवेत्” । इत्यायुर्वेदोद्येनापि प्रतिनिधिश्च गुडेऽप्य-
 विकृत एव मधुधातादि मन्त्रं पठनीयम् । “तैलं प्रतिनिधि
 कुर्यात् यज्ञार्थं याज्ञिको यदि । प्रकृत्यैव तदा हीता ब्रूयाद्
 घृतवतोमति” । इति यज्ञपात्रं वचनदर्शनात् “शब्दोऽपि
 प्रतिपात्तः” । इति श्रौतकात्यायनसूत्राच्च । प्रतिनिहित
 द्रव्ये श्रुतशब्दं प्रयोज्य श्रुतद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिधुपादानाच्छ-
 व्दान्तरप्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्ध्यात् । एव हस्तादावग्नौ
 करणेऽप्यग्नौ करिष्ये इति ।

वैदिकप्रयोगमात्रे प्रणवादिस्वमाह योगियाश्चवल्करः ।
 “यद्यन्नञ्जातिरिक्तञ्च यच्छिद्रं यदयज्ञियम् । यदमेध्यमशु-
 क्षञ्च यातयामश्च यज्ञवेत् । तदोद्धारप्रयुक्तेन सर्वेषु विकल
 भवेत्” ॥ तस्य पूर्वपाठमाह भगवन्नीतायाम् । “तस्मादो-

मित्युदाहृत्य यज्ञदानतप क्रिया । प्रवर्तन्ते विधानोक्ता
 सतत ब्रह्मवादिनाम् ॥ तथोदाहृतं ब्रह्मपुराणे । “तानग्नी
 करिष्य इति प्रणत प्रार्थयेद्विजान् । कुरुष्वेति स तैरुक्ती
 दक्षिणाग्नि समाह्वयेत्” ॥ अत्र प्रश्ने तदनुपदेशात् उपदेशे
 ऽधिकगुणत्व प्रतीयते । इति प्रश्नेऽपि प्रणवादित्व युक्तम्
 अतएव पितृदयिताकृत्यप्रदीपादिषु तथा लिखितम् । एवञ्च
 सर्वत्र वैधप्रश्नोत्तरादौ प्रणवादित्वे फलाधिक्यमेव तथा अग्नि-
 दग्धेत्यन्नविकरणानन्तर हस्तद्वयप्रचालनाचमन हरिस्मरणं
 कृत्वा गायत्री मधुवातादिवय मधुत्रयञ्च जपेत् । तथा च
 ब्रह्मपुराणम् । “तत प्रचास्य हस्तौ च आचम्य च हरि
 स्मरेत् । प्रेतभाग विस्तृज्याथ प्रायश्चित्तोपशान्तये ॥ सव्या-
 हृति सप्रणवा गायत्रीञ्च ततो जपेत् । पाठेन्मधुसतो पुण्या
 स्तथा च मधुमध्विति” ॥ प्रायश्चित्तोपशान्तये प्रायश्चित्तमाध्या
 या उपशान्तिस्तत् सिद्धये । गायत्रीजपविधिमाह योगि
 याज्ञवल्क्य । “प्रणव पूर्वमुच्चार्य भूर्भुव स्वस्तत परम ।
 गायत्रीप्रणवदान्ते जपेद्द्विषमुदाहृता” ॥ अत्रान्तेऽपि प्रणव
 श्रुते “तिष्ठेदाद्यनात् पूर्वा मध्यमामपि यत्कित । आसो
 तोद्भ्रमाद्यान्त्या मन्व्या पूर्वविक जपन” ॥ इति छन्दोगपर
 शिष्टोक्त पूर्वविक प्रणवव्याहृतिमावित्रीरूपमिति ततप्रकाश
 कष्याप्यानञ्च प्रणवत्वेन द्वयोरैक्यादविरुद्धमिति आह्लाद्यव
 मान पिण्डार्थकुशास्तरणात् पद्यात् अवनैजनात् प्राक् देव
 ताभ्य इति द्वि पठनीयम् । “उपवेश्य जपेहीमान गायत्री
 तदनुप्रया । मन्त्र यद्याम्यह तस्मादमृत ब्रह्मनिर्मितम् ॥
 देवताभ्य पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नम स्वधायै
 स्वाहायै नित्यमव भवन्त्विति ॥ आद्यावमाने आह्वय त्रिरा
 ह्वया जपेत् सदा । पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत् समाहित ॥
 याव्यमानमिम श्रुत्वा आह्वान उच्यन्ति । पितर क्षिप्र
 मायान्ति राक्षसा प्रदूवन्ति च” ॥ इति ब्रह्मपुराणात् ।

गोत्रपदमेवोच्चार्यम् । “गोत्र मरान्त सर्वत्र गोत्रस्था
 चय्यक्रमेण । गोत्रमु तर्पणे प्रोक्त कर्त्ता एव न मुञ्चति” ॥
 इति गोभिनेन विवेकतोऽभिधानात् । एव “सर्वत्रैव पित

प्रीक्तं पिता तर्पणकर्मणि । पितुरक्षयकाले तु अक्षयां
 ह्यतिमिच्छता ॥ इति गोभिलवचनान्तर्गात् पितरित्येव
 वक्तव्यं ससम्बन्धिकशब्दानां पदिन्यायेन ससम्बन्धिपरत्वाच्च
 नत्वस्मत् पितरिति अन्यथा एतदस्मदन्वमित्याद्यभिलाषापत्तेः
 एवं यजुर्धेदिनां पिण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गेन प्रयुज्यते यथा
 वनिक्तं पिण्डं दद्यादसावेतत्ते इति आहविवेकधृतपिण्डपितृ-
 यज्ञीयकात्यायनवचने पिण्डविशेषणत्वेनैतदिति नपुंसक-
 मिर्देशात् “भाषेतैतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकम्” । इति
 ऋथ्यशृङ्गवचनेऽपि तथा दर्शनाच्च पिण्डान दत्त्वा करं सम्प्राज्यं
 प्रक्षाल्याचम्य हरिं स्मरेदित्याह ब्रह्मपुराणम् । “ततो दर्भेषु
 विधिवत् सम्प्राज्यं च करं ततः । प्रक्षाल्य च जलेनाथ
 विराचम्य हरिं स्मरेत्” ॥ यद्यपि करसम्प्राज्जनादीनि पितृ-
 पक्षे उक्तानि तथापि पितृपार्वण एव “मातामहानामप्येवं देव
 पूर्वं याहं कुर्वीत” । इति गोभिलसूत्रेण पितृपक्षधर्मातिदे-
 शेन एकोद्दिष्टादि आदिऽपि आवाहनादि निषेधानुपपत्त्या
 पार्वणधर्मातिदेशात् सर्वत्र तानि प्राप्तानि किन्तु पार्वणे षट्-
 पिण्डदानानन्तरं सामगेतराभ्युदयिकादौ नवपिण्डदानान-
 न्तरञ्च तन्वेणैतानि कार्याणि लाघवात् आग्नेयादिव्रयेषु
 प्रयाजादि तन्त्रतावत् तत्रापि पितृपक्षास्तृतदर्भेषु करसम्प्रा-
 ज्जनं लेपभागिनो बृहस्पितामहादीं स्त्रीनुद्दिश्य कर्त्तव्यं “नृप्य
 पिण्डां स्ततस्तां स्त्रीन प्रयतो विधिपूर्वकम् । तेषु दर्भेषु तं
 हस्तं प्रमृज्याल्लेपभागिनाम् ॥ लेपभाजयतुर्थाद्याः पित्राद्याः
 पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं साप्तपौरु-
 षम्” ॥ इति यथास्थानस्यमनुवचनाभ्यां सहैकवाक्यत्वात्
 इति तदपि दर्भाणां मूले “दक्षिणाशेषु दर्भेषु पुष्यधूपसमन्वि-
 तम् । स्वपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टमन्निधौ ॥ पिता-
 महाय चैवाथ तत्पित्रे च ततः परम् । दर्भमूले लेपधुजस्त-
 र्पणैलेपघर्षणैः ॥ पिण्डैर्मातामहांस्तु इत् मन्थमाख्यादिरुंयुतैः ।
 प्रीणयित्वा ईहजायाणां दद्यादाचमनं ततः” ॥ इति विश्व-
 पुराणात् । नचैतत् पाठक्रमाम्नातामहपिण्डदानात् प्राक्-
 लेपघर्षणमिति वाच्यं “सर्वेषु मधुसध्वित्यक्षमौ मदन्तेति

नपित्वा वीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यादवनिल्य” इति गोभिलसूत्रे
 “दमेपु वीं स्त्रीन् पिण्डान् भवनिल्य दद्यात्” इति कात्यायन-
 गृह्ये च वीं स्त्रीनिति वीष्मा दर्शनात् पट्पिण्डदानमध्ये
 पिण्डदानेति कर्त्तव्यताव्यतिरिक्तानां निवृत्तिः प्रतीयते अतएव
 पितृदयिता आहकल्पतरुप्रभृतिभिः पट्पिण्डदानानन्तरमेव
 करचर्पणं लिखितम् । विष्णुपुराणन्तु दर्भमूलविधायकं न
 तु क्रमविधायकम् अन्यथा प्रत्यवनेजनदानादेः प्रागपि तदुक्त-
 ब्राह्मणाचमनापत्तेः । पुष्पधूपममन्वितं पिण्डदानं शास्त्रि-
 भेदपरमिति । अतो मतासहपत्ते न करमार्जनमिति
 एकोद्दिष्टे तु लेपभुजामसम्भवेऽपि निरुद्देश्यकरमार्जनप्रक्षा-
 ननाचमनहरिष्मरणानि कार्याणि साधारणप्रवृत्तप्रागुक्त ब्रह्म-
 पुराणात् ।

अत्र आहचिन्तामणिः । त्रिःपिवेदोचितं तोयमित्या-
 दिना तावदाचमनं विहितं तदत्र विरावर्त्तते आचारप्रदीपो-
 ऽप्येषमिति तत्र “विराचामिटपः पूर्वं द्विःप्रमृश्यात्ततोमुखम्” ।
 इति मनुवचने उदगन्नेरुत्क्रम्य “प्रक्षाल्य पाणी पादौ चोप-
 विश्य विराचामेत् । द्विःपरिमृजोत पाणि पादावभ्युक्ष्य शिरो-
 ऽभ्युक्षयेद्विन्द्रियाण्यग्निः संस्पृशे दक्षिणी नामिके कर्णा” ॥ इति
 गोभिलसूत्रे च त्रिः पिषेदित्यत्रैव विराचामिटित्यत्राभिधाना-
 दत्रापि तथैव युक्तत्वात् मनो गोभिलेऽपि तद्यार्थत्वे पूर्वापरा-
 द्वाभिधानं व्यर्थं स्यात् तस्मात् ब्रह्मपुराणेऽपि विराचामेत्
 त्रिः पिवेदित्यर्थः । त्र्योदसोऽप्येषम् । पिण्डपूजानन्तरं वस-
 न्तायेत्यस्य पाठः । तथाच ब्रह्मपुराणं “पूजयित्वा तु पिण्ड-
 स्यान् पितॄन् य प्रणमेद्वतून् । वसन्ताय नमस्तुभ्यं शोषाय च
 नमोनमः ॥ वर्षाभ्ययं शरत् मंस्र ऋतये च नमः मदा ।
 हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ॥ मासमं वक्षरे-
 भ्यय दिवसेभ्यो नमो नमः” ॥ इति ब्राह्मणनिमन्त्रणपत्रे
 यमः । “प्रार्थयेत् प्रदोषान्ते भुक्तार्थं जयितान् द्विजान् ।
 वर्षायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः । भवितव्यं भव-
 दिय ग्रांभृते आहकर्मणि ॥ ते त तथेत्यविप्रे न याति चेद-
 ज्ञो सुखम्” ॥ प्रार्थयेत् निमन्त्रणपूर्वकं नियममर्थयेत् ।

“परकोय गृहे यस्तु स्वान् पितॄं स्तर्पयेज्जडः । तद्भूमिस्त्रा-
मिनस्तस्य हरन्ति पितरं बलात् । अग्रभागं ततस्तेभ्यो
दद्यान्मूल्यञ्च जीवताम्” ॥ गृह इति भूमिमात्रपरं तद्भूमि-
पिटहरणस्य हेतुत्वेनाभिधानात् मूल्यदानायदानयोः प्रत्येकं
हरणनिवर्तकत्वेन वैकल्पिकत्वं ततश्च ग्राहविघातनिवर्तक-
त्वेन तदङ्गत्वात् पिटरौत्या भूस्वामिपितृभ्यः प्रथमतो देयम् ।
अतः पार्वणादौ प्राचीनावीतत्वादिना नान्दीमुखे उपवीति-
त्वादिनेति । अत्र पिटपदस्य प्राप्तपिटलोकमात्रपरत्वे
प्रेतानां हरणासम्भवात् । सुतरां स्वधेति निर्देश्यम् । प्रमौत-
मात्रपरत्वेऽपि “न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके” ।
इति ऋष्यशृङ्गवचने दशाह्निकत्वश्रवणादन्यत्र स्वधा प्रयोगा-
दत्रापि तथा । असवर्णाह्निं देहिकनिषेधस्य भ्रात्रादिप्रकरणी-
यत्वादन्यभूमात्रे अग्रदानमिति भौधमतर्पणेऽप्युक्तं श्रौदत्तो-
ऽप्येवम् । लिङ्गपुराणे “शालग्रामशिलाये तु तच्छ्राद्धं क्रियते
नृभिः । तस्य ब्रह्मान्तिकं स्थानं तस्माच्च पितरा दिवि” ॥
विष्णुपुराणे “चित्तञ्च चित्तञ्च नृणां विशुद्धं शस्तश्च कालः
कथितो विधिश्च । पात्रं यथाक्तं परमा च भक्तिर्नृणां प्रय-
च्छन्त्यभिवाञ्छितानि” ॥ ब्रह्मपुराणे । “यस्त्वासन्नमतिक्रम्य
ब्राह्मणं पतितादृते । दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ॥
तस्मात्प्रातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशकान् । सम्बन्धिनः
तथा सर्वान् दोहिव विट्पति तथा ॥ भागिनैय विशिषेण
तथा बन्धून् गृहाधिपान् । नातिक्रामेन्नरसैतान् समूर्खानपि
गोपते । अतिक्रम्य महारोद्र रौरव नरकं व्रजेत्” ॥ ब्राह्म-
णोऽत्रास्पविद्यः । मूर्खब्राह्मणातिक्रमे दोषभावस्य व्यासा-
दिभिर्नास्ति मूर्खे ध्यातिक्रम इत्यनेनाभिधानात् । विट्पात-
जांमाता समूर्खानिति सम्बन्ध दोहिव्रादि विशेषणमिति
कल्पतरुव्याकरो । मत्स्यपुराणे: “शम्भोः समूला दर्भाश्च
गुच्छेन चाधिकक फलम्” इति अग्नौ करण्यहोमे मत्स्यपुरा-
णम् । “अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणाविव जलेऽपि वा” । यत्तु
ग्राहाश्रपरिवेगनन्तु दक्षिणपाणिमात्रेणैव अज्ञानभिधानादिना
मोयसोक्तं तत्र “एकम पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत्” ।

इत्यादि पुराणीयेनैकपाणिदत्तभक्षणनिषेधेन तस्मात्परि-
वेशनस्यापि निषिद्धत्वात् व्यक्तं मत्स्यपुराणोपपिष्टकल्पे
“उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेशयेत्” । पाणिभ्या-
मपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम् । “हस्तदत्ताय ये स्नेहा लवणं
व्यञ्जनानि च । दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते च
किल्बिषम् ॥ तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ तृणेन वा । प्रद-
द्यान्न तु हस्तेन नायसेन कटाचन” ॥ इति वशिष्टेन सामा-
न्यतो विधानात् पिष्टभक्तितरङ्गिण्यामप्येषम् । वृहस्पतिः
“यद्येकं भोजयेत् आद्ये स्त्र्यत्वात् प्रकृतस्य च । स्तोकं
स्तोकं समुद्धृत्य तेभ्यो ह्यन्नं निवेदयेत्” ॥ प्रकृतं आहोचितं
द्रव्यं स्तोकं स्तोकं पात्रे समुद्धृत्य एकस्मिन्नेव पित्रादिभ्यो
विभज्यान्नं निवेदयेत् संकल्पयेदित्यर्थः ।

इषकण्यभूजातेनैव वैधकर्माचरणं तथा च हरिवंशे शत्रुं
प्रति सुरभिवाक्यम् । “कर्षकान् पुङ्गवैर्वाह्यैर्मध्येन हविषा-
सुरान् । त्रिय शकृत् प्रहृत्तेन तर्पयिष्यामहे वयम्” ॥ अत्र
पुङ्गवैरित्युपाटानात् तेन च स्त्री गवौवाहनस्यावैधत्वेन तज्जात-
द्रव्यस्यावैधत्वं प्रतीयते । आहोयपात्रनिषेधे पैठौनसिः ।
“सौमकायसपापाणपात्राणि ह्येनपात्राणि भग्नपात्राणि चेति” ।
हारीतः । “ह्येनपात्रन्तु तत् प्रोक्तं न्यूनमष्टाङ्गलात्तु यत्” ।
स्मृतिसारसागरि स्मृतिः । “नारिकेलजलं कांस्थे ताम्रपात्रे
स्थित मधु । गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥
ताम्रपात्रघृतं मांसं यच्च गव्यं घृतेतरत् । आमिषन्तु गर्वा
माम दधिमद्यं पयोरजः ॥ द्रव्यान्तरयुतं मांसं पयसा संयुतं
दधि । पयोऽनुद्धृतसारञ्च ताम्रपात्रे न दुष्यति” ॥ एतत्
परादानुसाराच्छारदातिलकीलम् । “ततश्च मंस्कृते वज्रो
गोक्षीरेण चरुं पचेत् । अस्त्रेण क्षान्ति पात्रे नवे ताम्रम-
यादिके” ॥ अस्त्रेण अस्तमन्त्रेण । इहशातातपः । पात्रे
तु सृग्मये यस्तु आद्ये भोजयते पितृन् । स वै दाता पुरोधाय
भोक्ता च नरकं व्रजेत् ॥ गुणाय स्वशाकाद्यान् पयोदधि
घृतं मधु । विन्यसेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेष समाहितः” ॥
भूमौ न तु पात्रान्तरोपरि तत्तत् पात्राणि । मार्कण्डेयः

पुराणम् । “अभक्ष्य यत् स्वरूपेण निषिद्धं स्नातकेषु च ।
 वर्जनीयं प्रयत्नेन तद्रव्यं श्राद्धकर्म्मणि” ॥ विष्णु । “कुष्माण्डा
 लाववात्तार्त्तिको ग्राम्यमाहिपदुग्धकम् । पालङ्की राजिका
 आर्द्धे द्विस्त्रिंशच्च विवर्जयेत्” ॥ द्विस्त्रिंशच्च तदेव यत् सू-
 कारं शास्त्रोक्तापेक्षितपाकनिष्पत्त्यनन्तरं शैत्यादिनिवृत्तये
 पुनः पाकान्तरमुक्तं नत्वर्द्धपाकानन्तरतच्छास्त्रोक्तसम्भारणरूप
 पाकान्तरसिद्धं व्यञ्जनादि अतोतार्थान्तिर्देशात् अतएव
 भृष्टानन्तरं गुडादिपक्वं मोदकादिकं शिष्टर्दीयते भुज्यते च
 अन्यथा द्विस्त्रिंशत्स्य तस्य भोज्यत्वं न स्यात् “पर्युषितं पुनः
 सिद्धमभोज्यमन्यत्र द्विरण्योटकस्यार्थात्” इति सुमन्तुक्ते श्रुता
 तपाऽपि । “गोकुले कन्दुशालाया तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः । अभी-
 मास्थानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च” ॥ वालोऽत्र पञ्चवर्षा
 भ्यन्तरवयस्कं अभीमास्थानि शौचाशौचभागितया न विचा-
 रणीयानीति भवदेवभट्टरत्नाकरादयः । अतएव कूर्मपुराणम् ।
 “कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिं शक्त्व । द्विजैरतानि
 भोज्यानि शूद्रगैर्हृत्तान्यपि” ॥ कन्दुपक्वं जलोपसकं विना
 केवलपात्रे यत् वज्जिना पक्वं भृष्टतण्डुलादि । यमोऽपि ।
 “अपूपाय करभाय धाना वटकशक्त्व । शाकं माममपूपञ्च
 सूपं क्षपरमेव च ॥ यवागु पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहमभ्रम् ।
 सर्वं पर्युषितं भक्ष्यं सूक्तञ्च परिवर्जयेत्” ॥ भृष्टपक्वापकतया
 पूपापूपद्विविधं सूक्तं यन्मधुरं कालवशादन्तता गतमिति
 प्रायश्चित्तविवेकः । करभो दधिशक्त्व । मनु “दधिभक्ष्यञ्च
 सूक्तेषु सर्वेषु दधिमभ्रम्” । भक्ष्यमिति शेषः ।

देवल । “ये चात्र विश्वदेवार्थं विप्रा पूर्वं निमन्विता ।
 प्राङ्मुखान्यामनान्येषां द्विर्दर्भापिहितानि च ॥ दक्षिणामुख
 युक्तानि पितृणामासनानि च । दक्षिणाशैकं दर्भाणि प्रोचि-
 तानि तिलाटक ॥ ब्रह्मपुराणे । “पृथक् पृथक् चामनेषु
 तिनतैलेन दोषकाः । अविच्छिन्नास्तथा देवास्तु तु रक्षन्ति
 ये द्विजान्” ॥ चामनेषु तस्त्रिधानेषु अविच्छिन्ना श्राद्ध
 कालावधिभ्यामिति । विष्णुपुराणे पिण्डानुपक्रम्य “पूजयित्वा
 द्विजाभ्यां दद्यादाचमनं ततः । पैत्रेभ्यः प्रथमं भक्त्या

तन्मनस्को नराधिप । सुखधेत्याशिषा युक्तां दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् । द्विजाश्राणां विश्वदेवादि पक्षत्रय आहभोक्तृ-
णाम् ॥ पैत्रेभ्यः प्रथमं भक्त्या तेषां ब्राह्मणानां मध्ये पितृ-
ब्राह्मणेभ्यः प्रथमम् आचमनं दक्षिणाञ्च दद्यात् ततश्च दक्षि-
णाया देवादित्वाभावः प्रतीयते । न च मातामहापेक्षया पितृकर्ममात्र एव प्राथम्यस्य प्रागुक्तत्वादानुवादापत्तेः सु खधेति शाख्यन्तरीयम् इदानोन्तनीया दक्षिणापि शाख्यन्तरीया । यजुः सामविदोस्तु न्युजोत्तानानन्तरम् । तथा च कात्यायन-
गोभिलौ । “उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्” इति । मत्स्यपुराणे । “दत्त्वा पिण्डान् पितृभ्यस्तु रजतं दक्षिणां दद्यात् । स्वस्तौत्युक्ते द्विजैस्तैस्तु सुरान् हेम्ना प्रत-
र्पयेत् वाजेवाजे इति जपन् कुशाग्रेण विमर्जयेत् । रतिशक्तिः स्त्रियः कान्ता भोग्यं भोजनशक्तिता ॥ दानशक्तिः सविभवा-
रूपमारोग्य सम्पदः । आहपुष्पमिद मोक्तं फलं ब्रह्मसमागमः” ॥ पुष्पं तद्वदस्य फलं तद्वत् महत् ।

वृहस्पतिः । “वन्दिभ्यश्चैवमर्थिभ्योऽप्यन्नार्थिभ्योऽन्नमर्थितः । यदि तत्र न दद्याच्च विफलं शक्तितो भवेत्” ॥ वन्दिनो वीर्यस्ती-
तारः । अर्थितः सन् यदि पभ्योऽन्न शक्तितो न दद्यात् तदा आहं निष्फलं भवेदित्यर्थः । तत्र आहोत्तरकाले आशीर्षं ह्येष “ततः स्वधावाचनिकं विश्वे देवेषु चोदकम् । दत्त्वाशिषः प्रगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखः पृथक्” इति मत्स्यपुराणवचनस्य “दक्षिणां दिग्माकांश्चन् याचेतेमान् वरान् पितॄन्” इति मनुवचनस्य च सामञ्जस्यादुपवोती प्राङ्मुखो दक्षिणां दिशं मनसा पश्यन् कुर्यादिति वाचस्पति मित्र्याः तत्र “पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्रे” इति गोभिलसूत्रेण वैश्वदेव कर्मातिरिक्ते दक्षिणासु-
खत्वप्रतीतेः । दक्षिणां दिग्माकांश्चन्निति मनुवचनस्य तथार्थत्वे प्रमाणाभावाच्च । अतएव दक्षिणां दिग्माकांश्चन् बोध्य-
माण इति टीकाकारैर्याप्यातम् । मनुना च आकांश्चि-
त्यनन्तरं “दातारो नोऽभिवर्द्धन्ताम् अन्नधेवेत्युदीरयन् । अभ्यु-
दीरयन्” इत्येव पठितं न तु “अघोराः पितरः सन्तु” इति । मत्स्यपुराणवचनेऽपि अन्नयोदकदानानन्तरं दत्त्वेति न

पठितं किन्तु “ततः स्वधा वाचनिकं विश्वेदेवेषु चोदकम्” इत्यनन्तरं दत्त्वाशीरित्यर्धं पठित्वा “अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्तः पुनर्द्विजैर्गोत्रं तथा वर्द्धतां नस्तथेत्युक्तः स तैः पुनः । दातारो नाऽभिवर्द्धन्तामन्नश्चैवेत्युदौरयेत्” इति पठितं ततश्च शाखिविशेषे एतादृशक्रम कर्मणि प्राङ्मुखत्वं न तु गोभिलाद्युक्तकर्मणि अतएव पितृदयितादावाशौःप्रार्थने प्राङ्मुखत्वं नाभिहितम् ।

कुशाग्रेण विसर्जनमाह मत्स्यपुराणं “वाजे वाजे इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत्” । तत्र आहोत्तरकाले देवलः । “निर्वृत्ते पितृमेधेत्तु दौषं प्रच्छाद्य पाणिना । आचम्य पाणी प्रचाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ॥ ततो ज्ञातिषु भुक्तेषु स्वान् भृत्यान्पि भोजयेत् । पद्यात् स्वयञ्च पत्नी च आहशेषमुटाहरेत्” ॥ निर्वृत्ते शमदेव्यगानान्ते प्रच्छाद्याच्छाद्येति पारिजातगणेश्वरौ । न तु निर्वापणम् । दौषनिर्वापणात् पुंसः कुष्माण्ड-छेदनात् स्त्रियाः । अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेत् ध्रुवम्” ॥ इति नव्यवर्द्धमानधृतात् । “दौषनिर्वापकोऽभ्यः स्यात्” इति वचनाच्च । उदाहरेत् अभ्यवहरेत् । एष च रागप्राप्तत्वान्न विधिः किन्तु आहाङ्गत्वेन नियमविधिः । तथा च आहशेषमुपकृत्यापस्तम्बः । “सर्वस्मात् ग्रामावराद्धिमश्री-यात्” इति ग्रामावराद्धं प्राप्त एव अवराद्धं निकृष्ट कोटिर्यस्य तत्तथा । अनियमत्वे सर्वस्मादिति आहशेषविशेषणं व्यर्थं स्यात् । व्यक्तं शिवरहस्ये । “आहं कृत्वा तु यः शेषं नान्न-मग्राति मन्दधीः । लोभान्मोहाद्भयाद्वापि तस्य तद्विफलं भवेत्” ॥ नांभाहृव्यान्तरस्येति शेषः । अत्र लोभादित्यभिधा-नात् वैधोपवासादो न नियमः । एवञ्च “यत्किञ्चित् पच्यते गृहे मध्यं भोज्यमयापिवा । अनिवेद्य न भुञ्जीत पिण्डमूले कथञ्चन” ॥ इति शङ्कोक्तं न शेषेतरभोजनव्यापत्तकं किन्तु यत्किञ्चित् इति आहार्यत्वेन विशेषणीयम् अन्यथा आहप्रति-पिह द्रव्याणां भक्षणं न स्यात् तेन आहार्यपक्त तत्र अदत्त्वा न भोक्तव्यमिति तत्प्रार्थः ।

ग्रातातपः । आहं कृत्वा परयाहे भुञ्जते ये च जिहलाः ।

पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रियाः” ॥ जिह्वला लोलुपाः ।
विष्णुपुराणम् । “वर्ज्यानि कुर्वता आहं कोपोऽध्वगमनं
खरा । भीक्षुरन्यत्र राजेन्द्र ! त्रयमेतन्न शक्यते” ॥ राजमा-
र्त्तण्डे । “पुनर्भोजनमध्वानं द्यूताध्ययनमैद्युनम् । दानं
प्रतिग्रहं सन्ध्यां आहं कृत्वाष्ट वर्जयेत्” ॥ नव्यवर्द्धमानधृता
स्मृतिः । “पुनर्भोजनमध्वानं द्यूताध्ययनमैद्युनम् । दानं
सन्ध्यां पुनः स्नानं आहं कृत्वाष्ट वर्जयेत्” । अध्वानमध्वगमनं
क्रोशात् परं न कार्यम् । “अध्वगमनमाक्रोशपूरणम्” इति
हारीतवचनात् । मैद्युनम् ऋतुकालीनमपि तथा च आहान-
नन्तरं शङ्खलिखितौ । ऋतुस्नातां तदहोरात्रं परिहरेत्”
इति । दानं याचिताद्वाद्यतिरिक्तपरम् । वन्दिभ्यश्चेति
प्रागुक्तत्वात् ।

ज्योतिषे “तुलाराशिगते भानौ अमावास्यां नराधिप ! ।
स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च ॥ कृत्वा तु
पार्वण्यआहं दधिक्षौरगुडादिभिः । ततोऽपराह्नममये घोषये-
दगरे नृपः ॥ लक्ष्मोः सम्पूज्यतां लोका उल्काभिद्यापि
वेष्ट्यताम्” ॥ दर्शहेधे प्रदोषव्याप्त्या निर्णयः । “तुलामंस्ये
महस्रांगौ प्रदोषेभूतदर्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां
मार्गदर्शनम्” ॥ इति ज्योतिषात् । उभयतः प्रदोषप्राप्तौ
परदिन एव युग्मात् । “दण्डैको रजनीयोगो दर्शस्य स्यात्
परेऽहनि । तदा विहाय पूर्वद्युः परेऽह्नि सुपरात्रिका” ॥
इति ज्योतिषवचनाच्च । उभयत्र प्रदोषाप्राप्तावपि उल्काटानं
परदिने पूर्वोक्तपार्वणानुरोधत् । “भूताहे ये प्रकुर्वन्ति उल्का-
ग्रहमचेतसः । निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारु-
णम्” । इति ज्योतिषवचनाच्च । अत्रैव लक्ष्मोः पुषांहे रात्रौ
पूज्या “अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशे । पूजनीया
तदा सङ्घ्नीर्विज्ञेया सुपरात्रिका” ॥ इति ज्योतिषवचनात्
उल्काग्रहणादि पिष्टकृत्यत्वात् प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन
कर्त्तव्यम् । तथा च मनुः “प्राचीनावीतिना सम्यगपमव्यम-
तन्द्रिणा पिष्टमानिधनात् कार्यं विधिवद्भपापिना” । इति
तत्र ग्रहणमन्त्रः । “शस्त्रागस्तइतानाश्च भूतानां भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वल ज्योतिषा देहं दह्येय व्योमवह्निना” ॥ दानमन्त्रश्च ।
 “अग्निदग्धाश्च ये जौवा येऽप्यदग्धाः कुले मम । उज्ज्वल-
 ज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्” ॥ इति विसर्जनमन्त्रः ।
 “यमलोक परित्यज्य आगता ये महालये । उज्ज्वलज्योतिषा
 वत्सं प्रपश्यन्ती व्रजन्तु ते” ॥ इति ब्रह्मपुराणम् । “अमावास्यां
 यदा देवाः कार्तिके मासि केशवात् । अभय प्राप्य सुप्ताश्च
 घोरोदार्यावसानुषु ॥ लक्ष्मोदित्यभयान्मुक्ता सुख सुप्ताम्बुजी-
 दरे । चतुर्युगसहस्रान्ते ब्रह्मा स्वपिति पद्भजे ॥ अतोऽत्र
 विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका । दिवा तत्र न भोक्तव्य-
 मृते बालातुराज्जनात् ॥ प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथा-
 क्रमम् । दीपवृक्षास्तथा कार्या भक्त्या देवगृहेष्वपि ॥ चतु-
 ष्यशमशानेषु नदोपर्वतसानुषु । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरिषु
 गृहेषु च । वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ॥
 दीपमालापरिचिते प्रदोषे तदनन्तरम् । ब्राह्मणान् भोजयि-
 त्वादौ विभज्य च वुभुक्षितान् ॥ अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रो-
 पशोभिना । सिन्धुसुग्धैर्विदग्धैश्च वान्यवैर्भृतकैः सह” ॥
 सुग्धैः सुन्दरैः । सुग्धःसुन्दरमूढयोरिति विश्वः ।

अत्र लक्ष्मीपूजायां पुष्पदानकाले । “नमस्ते सर्वदेवानां
 वरदासि हरि प्रिये । या गतिस्त्वत् प्रपन्नानां सा मे भूयात्
 त्वदर्चनात्” ॥ लक्ष्मीं नम इत्यनेन वारत्रय पूजयेत् । “सुख-
 रात्रया प्रदोषे तु कुवेरं पूजयन्ति ये । इति रुद्रधरधृतात्
 कुवेरमपि पूजयन्ति । धनदाय नमस्तुभ्य निधिपद्माधि-
 पाय च” ॥ भवन्तु त्वत् प्रभादान्मे धनधान्यादिमम्पटः ।
 इति पठित्वा कुवेराय नम इति त्रिः पूजयेत् । ततो देव-
 गृहादिषु दीपान् दद्यात् । तत्र मन्त्रः । “अग्निज्योतीरवि-
 ज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च । उत्तमः सर्वज्योतीनां दीपोऽयं
 प्रतिगृह्यताम्” ॥ ततो ब्राह्मणान् बभ्रुंश्च भोजयित्वा स्वयं
 भुक्त्वा सुखं सुषा प्रत्यपि भविष्योक्तं कर्मं कुर्यात् । यथा
 “सुखरात्रे रूपः काले प्रदोषोऽज्ज्वलितालये । बभ्रुर्वभ्रुनव-
 भ्रुंश्च वाचा कुशलयार्चयेत् ॥ प्रदोषवन्दनं कार्यं लक्ष्मी-
 मङ्गलहेतवे । गौरीचणाक्षतस्यैव दद्यादङ्गेषु सर्वतः” ॥ लक्ष्मी-

पूजामन्त्र । “विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।
महालक्ष्मि ! नमस्तुभ्य सुखरात्रि कुरुष्व मे ॥ वर्षाकाले महा-
घोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् । सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मी-
र्यपोहतु ॥ या रात्रि सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।
सर्वस्वरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥ माता त्व सर्व-
भूतानां देवानां सृष्टिसम्भवा । आख्याता भूतले देवि । सुख-
रात्रि नमोऽस्तु ते” ॥ लक्ष्म्यै नम इति त्रि पूजयेत् ।

अथ अर्द्धादययोगः । स च रविवारव्यतोपातश्रवणचतु-
र्युक्ता चेत् पौषमाघयोरमावास्या स्यात्तदा भवति । यथा
पाद्यात्यनिर्णयान्ते । “अमाकंपातश्रवणैर्युक्ता चेत् पौष-
माघयो । अर्द्धादयः स विश्वेय कोटिसूर्य्यग्रहे सम” ॥ अत्र
सूर्य्यपर्वशताधिक इति कृत्यचिन्तामणौ पाठः । तथा “दिवैव
योग शस्तोऽयं न तु रात्रौ कदाचन” । स्कन्दपुराणे । “अर्द्धो
दये तु सप्राप्ते सर्वं गङ्गासमं जलम् । शुद्धात्मानो द्विजा सर्वे
भवेयुर्ब्रह्मसम्भिता । यत्किञ्चित् क्रियते दानं तद्दानं सेतु-
मन्त्रिभम” । विष्णुशिवस्नानप्रशस्तकालोऽपि वृद्धवारदीयम् ।
“अर्द्धादये च पुण्यार्के इस्तार्के राह्मिणीबुधे” इति ।

अथ युगाद्या । तासु च “युगाद्या वर्षहृद्विद्यं सप्तमी
पार्वतीप्रिया । रवेरुदयमोक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता” ।
इत्यनेन व्यवस्था । ब्रह्मपुराणे । “वैशाखे शुक्लपक्षे तु
द्वितीयाया कृत युगम् । कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेताऽथ नवमे-
ऽहनि ॥ अथ भाद्रपदे कृष्ण त्रयोदश्यान्तु हापरम् । माघे
च पौर्णमास्या वै घोरं कलियुगं स्मृतम् । युगारम्भास्तु
तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुता” ॥ अत्र वैशाखादयः
पौर्णमास्यन्ता एव । ब्रह्मपुराणे । तथैव तिथिकल्पाभि-
धानात् । मुख्यवाचित्वे कार्तिके नवमेऽहनि नैव सिद्धौ
शुक्लपक्ष इति व्यर्थं स्यात् तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशो अथ
युक् कृष्णपक्षोयेति मैथिलोक्तं निरस्तम् । आसा प्रशसा-
माह विष्णुपुराणं “वैशाखमासस्य तु या द्वितीया नव-
म्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे । नमस्य मासस्य तमिसपक्षे त्रयो-
दशो पञ्चदशो च माघे ॥ एता युगाद्या, कथिता, पुराणे-

रनन्तपुण्याङ्गितययत्तसः । उपप्लवे चन्द्रमसो रवेय त्रिष्व-
 टकास्त्रययनर्हये च” ॥ उपप्लवे ग्रहणे “पानौयमप्यत्र तिलै-
 विमिश्रं दद्यात् पिष्टभ्यः प्रयतो मनुष्यः । याज्ञं कृतं तेन
 समाः सहस्रं रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति” ॥ स्नानमधिकृत्य
 भविष्ये । “संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्तिके तथा । मन्वाटौ
 च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत्” ॥ विरुहं गुरुवाक्यस्य
 यदत्र भाषितं मया । तत्तन्तव्यं बुधैरेव स्मृतितत्त्वबु-
 क्षया” ॥ स्मृतितत्त्वे प्रमादाद् यद्विरुहं बहुभाषितम् । गुण-
 सेयानुरागेण तच्छोध्यं धर्मदर्शिभिः ।

इति वन्द्यघटौय श्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दन-
 भट्टाचार्यविरचिते स्मृतितत्त्वे तियितत्त्वं समाप्तम् ।

श्राद्धतत्त्वम् ।

प्रथमस्य सच्चिदानन्दं कृष्णं वेदान्तविस्तृतम् । पार्वणादि
श्राद्धतत्त्वं वक्ति शौरधुनन्दनः । अथ पार्वणश्राद्धम् । तत्र
गोभिलः । “अथ श्राद्धसमावास्यायां पिण्डभ्यो दद्यात् पञ्चमौ
प्रभृति वाऽपरपचस्य यदहरूपद्यते तदहर्ब्राह्मणानामन्त्र
पूर्वदुर्वा अनिन्ये नोपामन्वितोनातिक्रामेदामन्वितो वा
नान्यदन्न प्रतिगृह्णीयादिति” । यत्गृह्ये “शान्वष्टक्य स्थाली-
पाकेन” एतेन पिण्डपिण्डयज्ञो व्याख्यातः - “अमावास्यायां
तच्छ्राद्धमितरदन्वाहार्यं मासौनम्” इति सूत्रे गोभिलेनान्व-
ष्टक्यस्थालीपाकधर्मातिदेशेन अमावास्याया पिण्डपिण्डयज्ञ
सभिधाय तच्छ्राद्धमित्यनेन तस्य श्राद्धत्वमुक्त्वा इतरदन्वाहा-
र्यमित्यनेन तस्यामेव श्राद्धान्तरमुक्तं मासौनमित्यनेन तयो-
र्मासि मासि कर्त्तव्यत्वमुक्तं “मासिमासिवीक्षणम्” इति श्रुतेः
नत्वन्वाहार्यं श्राद्धस्य तद्गृह्य इति कर्त्तव्यताविधानमुक्तम्
इदानीं गोभिलेन ग्रन्थान्तराद्येत्यादिना तदभिधीयते । अथ
शब्द-स्नानविधानानन्तर्यार्थः स्नानविधानमुक्त्वा एतत् सूत्रा-
भिधानात् अथवा साम्नेर्गृह्योक्त पिण्डपिण्डयज्ञानन्तर्यार्थः
तथा च मनुः पिण्डयज्ञन्तु निर्वर्च्यं विप्रचन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ चन्द्रक्षये
अमावास्याया मासानुमासिकं प्रतिमासिकम् । महलार्थेय
यथा श्रुतिः । “प्रणवद्याय शब्दस्य दावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकादुभौ” ॥ श्राद्धमि-
त्यभिधाय कर्मणो नामधेय “यद्दाम्बितः श्राद्धं कुर्वीत” इति
गोभिलसूत्रात् “सस्कृतं व्याघ्रनायश्च पयोदधिघृत्तान्वितम् ।
श्रद्धया दौयते यस्मात् श्राद्धं तेन निगद्यते” ॥ इति पुलस्त-
कवचनाच्च । यद्वा शास्त्रार्थे दृढप्रत्ययः । “प्रत्ययोधर्माकार्येषु
तथा श्राद्धेत्युदाहृता । नास्ति ह्ययद्विधानस्य धर्मकृत्ये प्रयो-

जनम्” ॥ इति देवलवचनात् । एवञ्च अहयाऽन्नादिर्यद्दानं तच्छ्राद्धमिति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम् । तथाचापस्तम्बः । “अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच” इति । श्राद्धशब्दं श्राद्धनामकं कर्म एवं पार्वणादीनामपि वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकत्वं पित्रभ्य इति यजमानस्य पित्रादित्रिकमातामहादित्रिकपरम् । “असावेतत्ते यजमानस्य पित्रे असावेतत्ते यजमानस्य पितामहाय असावेतत्ते यजमानस्य प्रपितामहाय” इति श्रुतेः । “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भ्रुवम् । अविशिषेण कर्त्तव्यं विशेपान्नरकं ब्रजेत्” ॥ इति हृदयाज्ञवल्करवचनाच्च । मातामहा इति तदादित्रिकपरम् इत्यादिवहुवचनान्ता गणस्य संसूचका इत्युक्तेः । व्यक्तमाह गोभिलः । “पित्रभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यः हृदप्रमातामहेभ्यः स्वधोच्यतां” इति अत्र प्रागुक्तश्रुतौ यजमानस्य इति श्रुतेः पित्रादिपदं स्वजनकादिपरम् । न तु “वसुरुद्रादितिश्रुताः पितरः श्राद्धदेवताः” इति याज्ञवल्करवचनादस्त्रादिपरम् एतद्वचनन्तु तदाकारत्वेन भावनापरमिति श्राद्धविवेकप्रभृतयः । व्यक्तं स्मृत्यर्थसारमदनपारिजातयोः । “वसुरुद्रादित्यरूपान् श्राद्धार्थं तर्पयेत् पितॄन् । नामगोत्रे समुच्चार्य तिलैस्तौर्येषु संयत” इति वस्त्रादीनां ध्यानमादित्यपुराणे । प्रसन्नवदनाः सोम्या वरदाः शक्तिपाणयः । पद्मासनस्या द्विभुजा वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ करे त्रिगूलिनो कायदक्षिणे चाक्षमालिनः । एकादश प्रकर्त्तव्या रुद्रा स्त्रचेन्दुमौलयः ॥ पद्मासनस्या द्विभुजा पद्मगर्भाङ्गकान्तयः । करादिस्कन्धपर्यन्तं नालपद्मजधारिणः ॥ इन्द्राद्या द्वादशादित्यास्तेजोमण्डलमध्यगाः” ॥ उक्तश्रुत्यादियु पित्रादीनां प्रत्येकनिर्देशात् अत्र पितरो देवता इत्यापस्तम्बश्रुते देवता इति बहुवचननिर्देशात् न योपिद्वय इत्यादिवचनाच्च पित्रादीनां प्रत्येकेन पदोन्निरपेक्षेण च देवतात्वं पित्रभ्य इत्यत्र तु बहुवचनात् साहित्यप्रतीतिरभिधानाक्रियापेक्षया गर्गाभीक्ष्यन्तामितिषत् न तु दद्यादित्यनेनोक्तप्रधानक्रियापेक्षया स्मृत्यपेक्षया श्रुतेर्वस्त्रवत्त्वस्य जायासिगोक्तत्वात् । तथाच जायासः

“श्रुतिस्मृविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे सदा कार्यं
 स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा” ॥ इति अपरपक्षस्य कृष्णपक्षस्य
 तथाच शुक्लप्रतिपदादिमासमधिकृत्य श्रुतिः । “पूर्वः पक्षो
 देवानामपरः पक्षः पितॄणाम्” इति । यदहरिति चतुर्दशौ-
 तरकृष्णपक्षौयां यां कार्ष्णिक्तिथिं प्राप्य शौचादिद्रव्यसम्पदुप-
 पद्यते तस्मिन् श्राद्धं कुर्यात् । चतुर्दशौवर्जनमाह मरौचिः ।
 “विषगन्धश्चापदा हि तिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् । चतुर्दश्यां
 क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता” ॥ विषादिषाहचर्यात्
 ब्राह्मणघातीति ब्राह्मणकृतघातीऽस्यास्तीति बोध्यम् । अत्र
 यदमावास्यापञ्चमीप्रभृति तत्पूर्वकृष्णप्रतिपदादितिष्युपादानं
 तत्प्रतिपदाद्यपेक्षया परपरकालस्य श्राद्धे निरग्नेः प्राशस्व-
 ज्ञापनार्थं तथाच निगमः । “अपरपक्षे यदहः सम्पद्यते
 अमावास्यायान्तु विशेषेण” इति । अन्यतिथावपि श्राद्धमाह
 गातमः । “तथा सर्वस्मिन् दिने द्रव्यदेगसन्निधौ कालनियमः
 शक्तिः” इति योऽयम् अमावास्यादिकालनियमः सद्व्यस्य
 शक्तस्य अरोगिणो बोधव्य इति श्राद्धविवेकः । चतुर्दशौवर्जन-
 माह मनुः । “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशौम् ।
 श्राद्धे प्रशस्नास्तिथयो यथेता न तथेतरा” इति । यत्तु
 अमावास्यायुक्ता कृष्णपक्षपञ्चदशीषु च” इत्यभिधाय । “एत-
 श्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु । श्राद्धं साधारणं नाम
 सर्वकामफलप्रदम् ॥ भाष्यो विरहितोऽप्येतत् प्रवासभ्योऽपि
 नित्यगः । शूद्रोऽप्यमन्यवत् कुर्यादनेन विधिना बुध” इति
 मत्स्यपुराणि कृष्णपक्षपृकक्षेनामावास्याया नित्यग इत्यनेन
 नित्यत्वाभिधानं तदनुपनीतस्य । “लाते कुमारैररिचिं मणित्वा
 तस्मिन्नायस्य होमान् जुहोति तस्मिन् बृहद्वाकरचोपमयन-
 प्रतादेगमोदानक्रियास्तस्मिन्नेनमुदाहयेयुः” इति यैत्रव-
 पापोलज्जाताग्नेः “अपिगर्धमसुजितोपनीतस्य च साम्नेः
 कर्त्तव्यत्वरं तयोरेमावास्यातिरिक्तकृष्णपक्षनिमित्तज्जापर्व-
 निषेधात् । तथाच मनुः “न दग्नें विना श्राद्धमाहि-
 तान्नेर्दिग्मन” इति अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः ।

अतामावास्याकर्त्तव्यपर्यन्तस्ययोः पार्षदत्वमाह भविष्य-

पुराणम् । “अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्वणमुदाहृतम् ।
क्रियते वा पर्वणि यत् तत्पार्वणमिति स्मृतिः” ॥ अत्र यदि-
त्याटेरुभयत्राभिधानेन विकल्पार्थं वाशब्देन च पार्वणस्य
लक्षणद्वितयमुक्तं पर्वणि यत्क्रियते इत्यनेनामावास्यायाः
पर्वत्वात्तच्छ्राद्धस्य वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकत्वेन पार्वणत्वप्राप्तौ
अमावास्यायां यत् पृथगुपादानं तदमावास्याश्राद्धस्य रूढित्वार्थं ।
तेन पार्वणेन विधानेन इत्यादौ यौगिकनानावयवशक्त्यपेक्षया
एकस्या एव समुदायशक्तेर्लघुत्वात् अमावास्या पार्वणधर्माति-
देशो लभ्यते न तु पूपादिद्रव्याष्टकादिपार्वणधर्मातिदेशः ।
अतोऽमावास्यायामष्टस्याटिपर्वणि च तन्निमित्तक-श्राद्धे
पार्वणश्राद्धम् अन्यत्र पार्वणविधिना श्राद्धमित्यभिनापे विशेषः ।

ब्राह्मणानामन्त्रेति ब्राह्मणानामन्त्रं निमन्त्रं श्राद्धं कुर्यात्
पूर्वेद्युर्वा पूर्वेदिने वा निमन्त्रणं नत्वामन्त्रणं यत्र प्रत्याख्याने
प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणं यत्र प्रत्याख्याने कामचारस्तटामन्त्रण-
मिति पाणिनिस्त्वभाय्ये भेदेनोपाटानात् अतएव निमन्त्र-
णातिक्रमनिषेधमाह । “अनित्येनोपामन्त्रितो नातिक्रामे-
दिति” नात्र पूर्वापरदिननिमन्त्रणे इच्छाविकल्पः किन्तु पूर्व-
दिनासामर्थ्यं परदिने तथाच देवलः । “श्वः कर्त्तास्मौति
निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् । निरामिष सकृद्भुक्त्वा सर्व-
सुप्तजने गृहे । अमश्वे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत्” ॥
अत्र निश्चित्येति पदान्निश्चये निरामिषसकृत् भोजनस्याङ्गत्वं
यद्यपि निश्चयोऽत्र श्वोभायि कर्मणि प्रत्युद्देशश्रद्धादशक्य-
स्तथापि शास्त्रप्रतिपादित श्वः कर्त्तव्यत्वज्ञानमात्रविवक्षितः ।
अतो यत्र तादृक् ज्ञानं नास्ति तत्र तदङ्गरहिते नापि श्राद्धं
कर्त्तव्यम् । वराहपुराणम् । “वस्तुश्रीचादिकर्त्तव्यं श्वः कर्त्ता-
स्मौति जानता । स्थानोपलेपनश्चैव कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ।
दन्तकाष्ठञ्च विसृजेत् ब्रह्मचारौ शुचिर्भवेत्” ॥ विसृजेत्
श्राद्धोद्योगाङ्गणेभ्यो दद्यादिति श्राद्धचिन्तामणिः । एतच्च
पार्वणप्रकृतिकत्वात् सर्वश्राद्धेऽप्यायाति आभ्युदयिके तु श्राद्ध-
दिने एव निमन्त्रणं प्रातरामन्त्रितान् विप्रानिति छन्दोगपरि-
शिष्टात् । श्राद्धदिने योषित् प्रसङ्गौतरस्य निमन्त्रणमाह

भार्कण्डेयपुराणम् । “निमन्त्रयेच्च पूर्वद्युः पूर्वोक्तान् द्विज-
सत्तमान् । अप्राप्तौ तद्दिने वापि द्वित्वा योषित् प्रसङ्गिनम्” ॥
अत्र प्रशब्दात् क्रियानिष्पत्तिरूपमैथुनकर्तृनिषेधः नतु स्मर-
णादिरूपमैथुनकर्तृनिषेधः । मैथुन चाष्टविधं तथाच दत्तः ।
“स्मरण कौत्सनं केलि, प्रेक्षण गुप्तभाषणम् । सङ्ख्योऽध्यवसा-
यश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च” ॥

श्राद्धदिने श्राद्धकर्त्ता दन्तकाष्ठमखादित्वा द्वादशजल-
गण्डुपेण मुखं परिशोध्य प्रातःस्नात्वा धीतवस्त्रे विस्तृयात् ।
“श्राद्धे जन्मदिने चैव विवाहे जीर्णसम्भवे । व्रते चैवोपवासे
च वर्जयेत् दन्तधावनम्” ॥ इति विष्णुपुराणात् । “अलाभे
दन्तकाष्ठस्य प्रतिपिच्छदिने तथा । अपा द्वादशगण्डुपैर्मुख-
शुद्धिर्विधीयते । तथैवामन्त्रितो दाता प्रातः स्नातः महास्वरः” ॥
इति देवन्वचनात् । तथैवामन्त्रितो तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण
आमन्त्रितो येन स तथा देवकृत्यमुदङ्मुखेन पिष्टकृत्यं दक्षि-
णामुखेन कर्त्तव्यमाह श्रातातपः । “उदङ्मुखस्तु देवानां
पितृणा दक्षिणामुखः । प्रदद्यात् पार्वणश्राद्धे देवपूर्वं
विधानतः” ॥ द्विजसत्तमाभावे भविष्यपुराणम् । “यस्त्वा-
सन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतिताहते । दूरस्थं भोजयेद्गृही
गुणाय नरकं व्रजेत् ॥ तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान्
प्रातिवेशिकान् । सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं
तथा । भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून् गृहाधिपान् ॥ नाति-
क्रमेन्नरथैतान् सुसूत्रानपि गोपते । अतिक्रम्य महारौद्रं
रौरवं नरकं व्रजेत्” ॥ ब्राह्मणोऽवास्पविद्यः सूत्रं ब्राह्मणाति-
क्रमे दोषाभावस्य ध्यामादिभिर्नास्ति सूत्रं व्यतिक्रम इत्यनेन
अभिधानात् । विट्पतिर्जामाता गृहाधिपान् गृहस्थान् सुसू-
त्रानिति सम्बन्धिदौहित्रादि विशेषपमिति । दानकल्पतरु-

रत्नाकरौ । यमः प्रार्थयेत् प्रदोषान्ते भुक्त्वात्रं शयितान् द्विजान् ।
 सर्वायासविनिर्मुक्तेः कामक्रोधविवर्जितेः ॥ भवितव्यं भवद्भिश्च
 शोभूते आहूतकर्मणि । ते तं तथेत्यविघ्नेन याति चेद्रजनो
 सुखम् ॥ प्रार्थयेत् निमन्त्रणपूर्वकं नियमं आवयेत् । तन्नियम-
 माह सर्वायासेति ते ब्राह्मणास्तं निमन्त्रयितारं तथेत्युचुरिति
 शेषः । अत्रैकब्राह्मणनिमन्त्रणपक्षेऽपि प्रकृताबूहाभावान्न
 बहुवचनस्थाने एकवचनोद्घः नवावाधः वैभक्तिकार्यापेक्षया
 प्राथमिकत्वेन बलवतः प्रातिपादिकार्थस्य समवेतत्वेन नियो-
 च्यत्वात् किन्तु अविज्ञात एव मन्त्रः पाठ्यः मत्स्यपुराणेऽपि त्वं
 मयात्र निमन्त्रित इत्युपक्रम्य बहुवचनान्त मन्त्रपाठाच्च तद्-
 यथा । “दक्षिणं जानु चालभ्य त्वं मयात्र निमन्त्रितः । एवं
 निमन्त्रय नियमान् आवयेत् पेटकान् बुधः” ॥ तन्नियममाह
 “अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः । भवितव्यं भव-
 द्भिश्च मयात्र आहूतकर्मणि” ॥ प्रकृतावेवं प्राप्तत्वात् एकीद्दिष्टे
 अपि नोद्घः । एवं देवताभ्यः पितृभ्यश्च इत्यप्यनुद्घ पाठ्य
 पितृपदस्याग्निस्वात्तादिपरत्वात् अत्र परदिने निमन्त्रणे
 सर्वायासेत्यस्य न पाठः श्वः पदानन्वयात् किन्त्वक्रोधनैरित्यस्य
 पाठः अत्र निमन्त्रित इत्यस्यातीतमात्र प्रकाशकत्वात् आहू-
 कर्तुं त्वां निमन्त्रये इति लडन्त एव प्रयोगो युक्तः अतएव
 विद्वतावेकीद्दिष्टप्रयोगे विप्रःत्वामहं निमन्त्रय इति वराह-
 पुराणे लडन्त एव प्रयोग उक्त इति तत्त्वम् ।

ब्राह्मणासम्पत्तो कुशमयब्राह्मणे आहूतमुक्तं आहूतविवेके ।
 “निधायाय दर्भस्यमासनेषु समाहितः । प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं
 विधानं प्रतिपादयेत्” ॥ इति तद्भूतवचनात् “ब्राह्मणानाम-
 सम्पत्तो कृत्वा दर्भमयान् द्विजान् । आहूतं कृत्वा विधानेन
 पयाहिषेषु दापयेत्” ॥ इति आहूतभाव्यकारसमुद्भूतकर-

धृतवचनाच्च । दर्भवटुलक्षणमाह रत्नाकरि ऋद्धामंशुः ।
 “ऊर्ध्वकेशो भवेत् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्तको
 ब्रह्मा वामवर्तस्तु विष्टरः” ॥ इति यादृक् ब्रह्मा तादृक् क्रमेण
 ब्राह्मण इति भाष्यम् । शान्तिदीपिकायाञ्च आपस्तम्बः । “सप्त-
 भिर्नवभिर्वापि सार्धद्वितयवेष्टितम् । प्रणवेनैव मन्त्रेण द्विजः
 कुर्यात् कुशद्विजम्” इति नवभिरित्यर्थः पञ्चभिरिति कर्मो-
 पदेशिन्यां पाठः दर्भसंख्या विशेषाभिधानं छन्दोगेतरपरम् ।
 “यज्ञवास्तुनि सुध्याञ्च स्तम्भे दर्भवटौ तथा । दर्भसंख्या न
 विद्विता विष्टरास्तरणेष्वपि” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टान्
 ब्राह्मणप्रतिनिधित्वेन गोभिलगृह्ये कमण्डलुं दर्भवटुं वा
 निधयेति दृष्टं प्रागुक्तवचनप्राप्तञ्च दर्भवटुरूप दर्भचयमादाय
 कर्मकरणे यस्य प्रैषस्य प्रश्रयानुप्रैषं प्रत्युत्तरमवाधितं तद्-
 युक्तकर्मणोऽभिधानात् निमन्वितोऽस्मि दृष्टास्मः इति प्रत्यु-
 त्तराभावात् निमन्त्रणद्वयप्रश्राभावात् । न च दर्भब्राह्मणपक्षे
 होत्रैषावसोः सद्ने सौदामीत्यपि कृतमेव वक्तव्यमिति भट्टभाष्य-
 दर्शनादत्रापि निमन्वितोऽस्मौत्यनेन वक्तव्यमिति वाच्यं
 “यद्युवा उभयश्चिकीर्षेत् होत्रत्वं ब्रह्मत्वं च तेनैव कल्पेन
 क्वत्रमुत्तरासङ्गमुदक कमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय”
 इति गोभिलगृह्येण होतुर्ब्रह्मकर्मकर्तृत्वेन विधानात् तत्र
 सौदामीत्यस्य प्रतिनिधित्वारोपवेगनेन समवेतार्थत्वात् एते-
 नैवेत्त्वकारेण सौदेत्यस्य कल्पनाया अयुक्तत्वाच्च अत्र तु निम-
 न्वितोऽस्मौत्यस्य सर्वथैवासमवेतार्थत्वेनायुक्तत्वं कुरुष्वेत्यादि
 प्रत्युत्तराणान्यन्येनापि सम्भवादानुज्ञादीनां कर्तव्यता एव ।
 एवञ्च दर्भवटो श्राद्धस्य करणेऽपि “अविच्छिद्ये कथभाये यत्
 प्रधानस्य पठ्यते । अविज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाद्भूता” ॥
 इति न्यायेन श्राद्धाद्भूत्वात् कर्तृमस्कारकत्वाच्च निमन्त्रणा-
 भावेऽपि सक्तस्त्रिरामिपभोजनमेयु नवर्जनयोः कर्तव्यतेति ।

उपवेशनमाह गोभिलः । “स्नातान् शुचीनाचान्तान् प्राङ्मुखान् उपवेश्य देवे युग्मान् यथाशक्ति अयुग्मान् पित्रेण एकैकस्योद्भृज्यान् हो देवे त्रीन् पैत्रेण एकैकमुभयत्र वा । मातामहानामध्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम् । देवपूर्वं श्राद्धं कुर्वीत” इति स्नातानवगाहितान् न तु मन्त्रस्नातान् । शुचीन् सूतकादिरहितान् एवं प्रयतत्वादियुक्तानां ब्राह्मणानां दर्भासनैस्त्रागतप्रश्नपाद्यादिना भासनस्पर्शहस्तग्रहणपूर्वकम् उपवेशनानिकाय्याणि एवं प्रयतोऽपराह्णे शुचिःशुक्लवासां दर्भेषु तिष्ठन् एवं स्नागतमिति ब्रूयात् “पाद्यार्घ्याचमनीयोदकानि दत्त्वा ब्राह्मणानुपसंगृह्य उपवेशयेदासनमालभ्य” इति श्रद्धलिखितवचनात् । स्वयमपि सूतकादिरहितः स्नातः कृतदेवपूजान्तनित्यकृत्यः । अत्र श्राद्धदिने अङ्गेषु तैलं न ग्राह्यम् । तथा च स्मृतिः । “प्रातःस्नाने पितृश्राद्धे षष्ठ्याञ्च द्वादशीषु च । सुरास्नानममं तैलं पितरं नरकं नयेत् ॥ घृतञ्च सारपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । अदुष्टं पक्षतैलञ्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यशः” ॥

ततश्च प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः । उदङ्मुखो वा देवत्ये पैत्रके दक्षिणामुखः” इति देवलवचनात् दक्षिणामुखः भन् कृतपादगौचस्तावापि वामपाटाटिक्रमः । यथा गोभिलः “सव्यं पादमवने निजे” इति वामपादं प्रक्षालयति “दक्षिणं पादमवने निजे” इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयति इति । कात्यायनगृह्येऽपि “सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयतीति” तेन यजुर्वेदिनामपि प्रथमं वामपादप्रक्षालनं एवं शूद्रस्यापि ततो दक्षिणपाणी पवित्रं वामे बहुतरकुशान् धारयेत् “सव्यः मोपग्रहः कार्या दक्षिणः सपवित्रकः” इति ऊर्ध्वोपपरिशिष्टात् ततः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कृताचमनः

“शुचि देशं विविक्षञ्च गोमयेनीपलेपयेत् । दक्षिणापूर्वन-
 क्षेव प्रयत्नेनीपपादयेत्” ॥ इति मनुक्त गोमयोपलिप्तदेशे
 उपविशेत् “आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नैष्टगः । तदा-
 सीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता” इत्यादि छन्दोगपरि-
 शिष्टात् आसीन उपविष्ट ऊर्ध्वं दण्डवत् स्थितः प्रह्वोऽवनतपूर्व-
 कायः । जानुपातं विशेषयति वशिष्ठः । दक्षिणं पातयेज्जानु
 देवानुपचरन् सदा । पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि”
 इतरहामम् ।

अथ श्राद्धदेशाः । यमः । “रूचं कृमियुतं क्लिन्नं सङ्घी-
 णानिष्टगन्धिकम् । देशं त्वनिष्टशब्दश्च वर्जयेत् श्राद्धकर्म्मणि”
 रूचं धूलियुतं क्लिन्नं पङ्क्तिम् अनिष्टगन्धिकम् असुरभिगन्धम्
 अनिष्टशब्दं प्रतिकूलशब्दम् । विष्णुः । “न स्नेच्छधिपये
 श्राद्धं कुर्व्यान्नेच्छेत्तु तं तथा । चातुर्वर्ष्यव्यवस्थानं यस्मिन्
 देशे न विद्यते । तं स्नेच्छदेशं जानीयादार्यावर्त्तमतः परम्” ॥
 गृहलिखितौ “नेष्टकारचिते पितॄन् सन्तर्पयेत्” इति
 ब्रह्मपुराणं “पृथक् पृथक् चासनेषु तिलतैलेन दीपकाः ।
 अविच्छिन्नास्तथा देयान्ते तु रक्षन्ति वै द्विजान्” ॥ आसनेषु
 तस्मिन्निधानेषु अविच्छिन्नाः प्रच्छादनावध्यवस्थायिनः । रक्षन्ति
 श्राद्धमिति शेषः । द्विजा इति सस्योधनम् । ततो वास्तुपुरुषाय
 जम इति वास्त्वर्धां कुर्यात् । “श्राद्धाधिकरणे यत्र नार्थितो
 वास्तुदेवतः । तत्र शून्यं भवेत् सर्वं रक्षोविघ्नादिभिर्हितम् ॥
 तस्माद्वास्त्वर्धनं कार्यं सम्यक् सन्यदमीप्सुभिः” इति राघव-
 महद्युत-वास्तुशास्त्र-कट्टयम-वचनात् । योगियां च वक्त्राः ।
 “ध्यायेद्दारायणं नित्यं शानादिषु च कर्म्मषु । प्रायश्चित्तपि
 सर्वं श्राद्धं कृतास्तुष्यते पुमान् ॥ ममादात् कुर्वतो कर्म्म
 प्रप्यवेताधरेषु यत् । अरथादेव तदित्योः सम्पूर्णं स्यादिति

श्रुतिः ॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मज्जोदस्य पुनः पुनः । गायत्री
 वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै ॥ ततश्च आइम्यादौ
 “तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवोव चक्षुरात-
 तम्” । इत्यनेन विष्णुं स्मरेत् । अग्निपुराणम् । “अर्च-
 यित्वा जगन्नाथ शुभं कर्म समाचरेत् । दत्त्वायं देवदेवाय
 तच्छेषाण्युपयुञ्जयेत्” ॥ उपयुञ्जयेत् कर्मणि योजयेत् ।
 लिङ्गपुराणे “शालग्रामशिलायां तु यच्छ्राद्धं क्रियते नृभिः ।
 तस्य ब्रह्मान्तिक म्यान दत्त्वाय पितरो दिवि” ॥ ततश्च शाल-
 ग्रामे विष्णुं मपूज्य आह्वीयायं दद्यात् ।

ब्रह्मपुराणे । “परकीय गृहे यस्तु स्वान् पितॄन् तर्पये-
 ज्जडः । तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् ।
 अयभागं ततोऽम्भ्यो दद्यात् मूल्यञ्च जीवताम्” ॥ गृह इति
 भूमात्रपरम् । यद्भूमिस्वामिपितृहरणस्य हेतुत्वेनाभिधानानात्
 मूल्यदानाद्यटानयोः प्रत्येक हरणनिवर्त्तकत्वेन वैकल्पिकत्व
 स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापुराणे सति” इति भविष्य-
 पुराणात् । ततश्च आइविघातनिवर्त्तकत्वेन तदङ्गत्वात्
 पितृरीत्या भूस्वामि पितृभ्यः प्रथमतो दियम् । ततः पार्व-
 णादौ प्राचीनावीतित्वादिना नान्दोमुखे उपवीतित्वादिना
 इति । अत्र पितृपदस्य प्राप्तपितृलोकमात्रपरत्वे प्रेतानां
 हरणासम्भवात् सुतरां स्वधेति निर्देश्य “स्वधाकारा परित्वागो
 सर्वेषु पितृकर्मसु” । इति आइकाण्डे विष्णुवचनात् प्रमौत-
 मात्र परत्वे तु “नृस्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके” इति
 ऋष्यशृङ्गवचने दशाह्निकग्रहणादन्यत्र स्वधाप्रयोगादत्रापि
 तथा । असवर्णोऽह्निदह्निकनिषेधस्य भ्रात्रादि प्रकरणीयत्वा-
 दन्वभूमात्रेऽपदानमिति भोषतर्पणे उक्तम् । शोदतोऽप्येवम् ।
 एतच्च स्वभूमावस्वामिकायाञ्च भूमौ न दद्यात् अस्वामिका-

न्याह यमः । “अटव्यः पर्वताः पुष्ट्या नद्यस्तोर्यानि यानि च । सर्वाण्य स्वामिकान्याहर्न द्वि तेषु परिग्रहः” ॥ पुष्ट्या इति विशेषणादटव्यो नैमिषाद्याः पर्वता हिमालयाद्या नद्यो-
गङ्गाद्यास्तोर्यानि पुरुषोत्तमादिक्षेत्राणि वाराणस्याद्यायत-
नानि च । स्वाम्यभावे हेतुमाह न द्वितेष्विति । परिग्रहो
यथेष्टदानविक्रयणादिविनियोगलक्षणः ।

देवनः “श्राद्धस्य पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती ।
सुकुक्षेत्रं प्रयागश्च नैमिष पुष्कराणि च ॥ नदीतटेषु तीर्थेषु
शैलेषु पुलिनेषु च । विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेनेह पिता-
महा” ॥ विविक्तं विजन ततश्च तथाविधान् ब्राह्मणान्
स्वागतादिना पूजयित्वापवेशयेत् । श्राद्धार्थं यद्देवां प्रवेशयि-
तव्यं तदुत्तरदिशा यन्नि मारयितव्यं तदक्षिणदिशा “उत्तरे-
णाहरेद्देवां दक्षिणेन विमर्जयेत्” इति वायुपुराणात् । वेदिरत्र
दक्षिणाङ्गवनदेशः । याज्ञवल्क्यः । अपराह्णे समभ्यर्च्य
स्वागतेनागतांस्तु तान् । पवित्रपाणिराचान्तानामनेपूषवेश-
येत् ॥ उभयत्रेति देवपक्षे पित्रपक्षे चेत्यर्थः । एवं माता-
महपक्षेऽपि पृथक् वैश्वदेवब्राह्मण मातामहब्राह्मणश्च तन्त्रं
वा वैश्वदैविकमिति एव पित्रपक्षे मातामहपक्षार्थमेक वैश्व-
देवब्राह्मणोपवेशनम् एव ब्राह्मणानामसम्यक्तौ पक्षत्रया-
सनेषु दर्भघटुत्रयोपवेशनम् ।

अथ श्राद्धदेवाः । तत्र श्राद्धभेदे देवताभेदमाह बृहस्पतिः ।
“इष्टिश्राद्धे क्रतुदक्षः सत्योनान्द्रीमुखे वसु । नैमित्तिके
कालकामो काम्ये च धूरिलोचनो ॥ पुरुरवा माद्रवाय पार्यणे
समुदाहृतौ” ॥ इष्टिश्राद्धे इच्छाश्राद्धे नैमित्तिके एकोऽष्टौ ।
“एकोऽष्टौ यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते । तदप्यदेव कर्त्तव्य-
मयुग्मानागचेष्टिज्ञान्” ॥ इति भविष्यपुराणात् । एवञ्च

एकोद्दिष्टे विश्वदेवकरणाकरणयोः शास्त्रिभेदेन व्यवस्था । तत्र सामर्ग्यलुर्विदोर्गृह्यानुसारात् विश्वदेवरहितत्वं साम्नेर्कृत्वेदि-
नोर्विश्वदेवसहितत्वं तदगृह्यपरिशिष्टोक्तत्वात् यथा “यस्मिन्नवे
पुराणे वा विश्वे देवा न लेभिरे । आसुरं तद्भवेच्छाहं हृपलं
मन्त्रवर्जितम्” ॥ इति । “काम्यं कामाय तु हितं काम्यमभिप्रेता
र्थसिद्धये । पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं स्वगाधिप” इति भविष्य-
पुराणोक्तं काम्यश्राद्धे कामाय इत्यनेनैवाभिप्रेतार्थलाभे अभि-
प्रेतार्थसिद्धय इति यत् पुनरुपादानं तत् स्वगतपुत्रादिफलोद्देश्य-
कत्वेन तिथ्यादि श्राद्धानामेवात्र काम्यत्वार्थम् अतःसंक्रान्त्यादि-
श्राद्धादस्य भेदः । एवञ्च संक्रान्त्यादिश्राद्धे पितृवृत्तेः प्राधान्यं
पुत्रादेः फलस्थानुपङ्गिकत्वं तिथ्यादिश्राद्धे तु पुत्रादेः फलस्य
प्राधान्यं पितृवृत्तेरानुपङ्गिकफलत्वमिति देवविशेषवाचकस्य
अपि पुरुरवस ऊकारमध्यता पितृदयिता-श्राद्धकारण-कल्प-
तरुमैथिलयन्यप्राचीनश्राद्धविवेकेषु तथा लिखनात् रायमुकुट-
प्रभृतिभिरेव पुरोरुयन्त इति स्वकपोलरचित व्युत्पत्त्या
ओकारयुक्तः पाठः कृतः । स तु राजविशेषवाचकः ।

अथासनम् । तत्र विशेषमाह देवलः । “ये चात्र विश्वे
देवार्थं विप्राः पूर्वं निमन्त्रिताः । प्राङ्मुखान्यासनान्तेषां
द्विदर्शोपहितानि च ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामासनानि
च । दक्षिणाग्रैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलीदकैः” ॥ प्राङ्मु-
खत्वं दक्षिणामुखत्वञ्चायभागापेक्षया ज्ञेयम् एषां विश्वदेव-
ब्राह्मणानां पितृणां पितृब्राह्मणानामेतच्चासनं ब्राह्मणोपवेश-
नार्थं नतु विश्वदेवार्थं पितृव्यर्थं वा तथा च यमः । “ततः
सिद्धमिति प्रोच्य कल्पिते आसने तथा । आसध्वमिति तान्
ब्रूयादासनं संसृगन्नपि” इत्यत्र कल्पितासनस्य ब्राह्मणोपवेशन
एवोपयोगावगतीर्विश्वदेव-पितृव्यर्थार्थासनन्तु कुशत्रयात्मकमेव

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि “श्राधाद्येदनुज्ञातो
विश्वे देवा स इत्यच्चा । तथा द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा
उग्रन्तस्त्रेतृचा पितॄन्” इति याज्ञवल्क्योक्तेः प्रक्षाल्यतेऽनेन
इति प्रक्षालनं जलं तेन तूष्णीं ब्राह्मणपाणी जलं दत्त्वा विष्ट-
रार्थमासनार्थमिति दीपकलिका । कुशान् ऋजून् दद्यात्
द्विगुणानित्युक्तेः ।

अथ दर्भाः । ब्रह्मपुराणे “सपिच्छलाय हरिताः पुष्टाः
स्निग्धाः समाहिताः । गोकर्णमात्राय कुशाः सक्तच्छिन्नाः
समूलकाः ॥ पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्वाश्यामाक एव च ।
काशाः कुशा वस्वजाय तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः ॥ मौष्णाय
शादलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः” ॥ तीक्ष्णरोमशा इति
वस्वजानां विशेषणं तेन तेषामलाभ “शूकदणशरशीर्ययुत-
वस्वज उलपशुण्ठवर्जं सर्वदणानोति” गोभिलेन तद्व्यतिरिक्त-
वस्वजानां निषेधो बोद्धव्यः । सपिच्छलाः साप्राः स्निग्धा
अकर्कशाः पुष्टा न सूक्ष्माः समाहिता निर्दोषा शादला इति
मौष्णस्य विशेषणं शूकानि फलपुष्पमञ्जयैस्ता येषां दणानां
मन्ति तानि शूकदणानीति भट्टनारायणधरणाः गोकर्णमात्रा
विस्तृताद्गुष्ठानामिका परिमिताः । विष्णुः । “कुशस्थाने
काशं दूर्वां या दद्यादिति” कृतसुष्टिहस्तपरिमिताः कुशाः
प्रस्तरणार्थाः तथा च वायुपुराणम् । “रद्विप्रमाणाः शस्ता
वै पितृतीर्थेन संस्कृताः । उपम्यूले तथा सूनाः प्रस्तारार्थं
कुशोत्तराः” ॥ अथ कुशानाद्दृशरोतः “चितो दर्भाः पथिदर्भा
ये दर्भा यज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परि-
यर्जयेत् ॥ पिण्डार्थं ये स्मृता दर्भा येः कृतं पितृतपेणम् ।
मूकोच्छिष्टप्रलेपे तु त्यागस्तेषां विधीयते” ॥ अग्नीगपरि-
गिटम् । “दृतेः कृते च विष्णवे त्यागस्तेषां विधीयते ।

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ॥ पवित्रां स्थानं
विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः । आचम्य प्रयतो नित्यं
पवित्रेण द्विजोत्तमः । नोच्छिष्टन्तु भवेत्तत्र भुक्तशेषं विवर्ज-
येत् ॥ इति वचनानुरोधात् पवित्रदानमेव सम्यक् ।

अथानुष्ठा । पूर्वदिननिमन्त्रणे तदहर्निमन्त्रणे वा आहूदिने
निमन्त्रणानन्तरमनुष्ठाप्यहणमाह आपस्तम्बः । “पूर्वेद्युर्निवेदनं
वेदनं परेद्युर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणमिति” निवेदनं श्वो मया
आहं कर्त्तव्यं तत्र भवन्तो निमन्त्रणीया इत्येवं रूपं निवेदनम् ।
द्वितीयं त्वामहं निमन्त्रये इत्यनेन निमन्त्रणम् । त्वयि आह-
महं करिष्ये इति तृतीयमनुष्ठाप्यहणरूपं तत्र दर्भवटुपक्षे
निवेदननिमन्त्रणयोरभावः किन्त्वनुष्ठायां त्वयीति स्थाने
दर्भमयब्राह्मणे इति वक्तव्यं साक्षात् ब्राह्मणपक्षे द्वितीयतृतीय-
मिति बोधनापेक्ष्यं ब्रह्मपुराणम् । “उपवेश्य जपेद्भीमान्
गायत्रीं तदनुष्ठाया । मन्त्रं वक्ष्यामहं तस्मादमृतं ब्रह्म-
निर्मितम् ॥ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
ममः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव भवन्त्विति ॥ आद्यावसाने
आहस्य त्रिराहृत्या जपेत् सदा । पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत्
समाहितः ॥ पाठ्यमानमिमं श्रुत्वा आहकाल उपस्थिते ।
पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्वयन्ति च” ॥ उपवेश्य
ब्राह्मणानुपवेश्य तदनुष्ठाया तस्य आहस्यानुष्ठाया ततश्च कुरु-
ष्वेति प्रतिवचने लभ्ये आहाङ्गत्वेन गायत्रीजपादिकं कुर्या-
दित्यर्थः । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम् । “आहं करिष्ये इत्येवं
पृच्छेद्दिमान् समाहितः । कुरुष्वेति स तैरुक्तः कुर्याद्दर्भासनं
तथा” ॥ विमान् निमन्त्रितब्राह्मणान् तदसम्भवे ब्राह्मणान्त-
रानपि कुरुष्वेति प्रत्युत्तरस्य उभयत्र सम्भवात् । अतएव
पितृदयिताया आहानुष्ठापानन्तरं गायत्रीजप उक्तः न च गायत्री-

जपार्थमनुज्ञापद्वयानन्तरं वधनान्तरसिद्ध-आह्वानुज्ञापरत्व-
 सम्भवे अन्यपरत्व कल्पनानुपपत्तेः अत्र देवताभ्य इति मन्त्रे
 वेदिभेदेन मैथिलानां यत् पाठकल्पनं तत् कल्पनमेव । ब्रह्म-
 पुराणे एकधैव लिखितत्वात् । ततश्च स्वधायै स्वाहायै
 नित्यमेव भवन्त्विति इति सर्ववेदिनां बहुसम्मतः पाठः । अत्र
 अनुज्ञायाः सङ्कल्पकार्यकारित्वेन तत्तन्मासाद्युल्लेखमाचरन्ति ।
 अत्र ब्रह्मपुराणे तत्तन्मासे कृष्णपक्षकृत्यमभिधाय शुक्लपक्षकृत्या-
 भिधानेन कृष्णपक्षनिमित्तकपार्वणयाहस्यापि ब्रह्मपुराणोप-
 त्वात् पौर्णमास्यन्तमासेनोल्लेखः । तद्यथा “पयोमूलफलेः शाकैः
 कृष्णपक्षे च सर्वदा । पराधीनः प्रवासौ च निर्धनो वापि मानवः ।
 मनसा भावशुद्धेन याद्दे दद्यात्तिलोदकम्” ॥ एवमश्वयुज कृष्ट-
 पक्षाष्टका मघात्रयोदशीषु च यत्र राशुल्लेखः श्रूयते तत्र सीरेण
 एतदुभयसाधकासत्वे तु दर्शान्तेन वैशाखादिनोल्लेखः । याद्दे
 गोत्राद्युल्लेखमाहतुःपारस्करप्रचेतसौ । “गोत्रसम्बन्धनामानि
 पितृणां परिकल्पयन्” । गोभिलोऽपि । “गोत्रं स्वरान्तं
 सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्य कर्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता
 एव न मुह्यति ॥ सर्वधैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।
 पितुरक्षय्यकाले तु अक्षयां द्युत्तमिच्छता ॥ शर्मन्नर्घ्यादिके
 कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि । शर्मणोऽक्षय्यकाले तु पितृणां
 दत्तमक्षयम्” ॥ शर्मन्नित्यनेन गोत्रसम्बन्ध-नामानि इत्यनेन
 एकवाक्यतया शर्मान्तं नाम प्रतीयते । तथा च विश्वपुराणम् ।
 “ततश्च नाम कुर्वति पितैव दशमेऽहनि । देवपूर्वं नराख्यं
 द्वि शर्मावर्णादिसंयुतम्” ॥ देवपूर्वं देवात् पूर्वं नराख्यं नर
 नाम तत्र विशिष्टं शर्मयुतं एतश्च विप्रपरम् । “शर्मा देवय
 विप्रस्य वर्मं त्राता च भूभुजः । भूतिर्गुप्तय धेयस्य दासः
 गृहस्य कारयेत्” ॥ इति यमवचनात् अत्र चकारेण देव-

शर्मणोः समुच्चयः । तत्रापि शर्मवर्माद्यन्ततामाह श्राद्ध-
तपः । “शर्मान्तं ब्राह्मणस्य श्राद्धशर्मान्तं चतुर्विधस्य च ।
धनान्तञ्चैव वैश्यस्य दासान्तं चान्यजन्मनः” अत्र धनान्तमिति
श्रुतेः प्रागुक्तवचने भूतिपदश्रुतेषु भूतिपदधनपदयोर्वैकल्पिक-
त्वम् । एवं शर्मन्वित्यनेन शर्मान्तं नाम्ना विशेष्यस्य विशेषण-
त्वात् पितरिति विशेषणवत् गोत्रस्य विशेषणस्यापि सम्बुद्धान्तत्वं
स्वरान्तमित्यनेन भद्रान्तरेणाभिहितम् । एवं सम्बुद्धान्तत्वादि-
युक्तं गोत्रपदम् । कर्त्ता उच्चारयिता न मुह्यतीत्यनेन श्राद्धादौ
गोत्रपदमेवोच्चार्यं न तु पित्रदधिताकल्पतरुश्राद्धविवेकोक्तं
गोत्रपर्यायकमपि सगोत्रपदम् । एवं पितरित्यादिश्रुतेः
सम्बन्धिशब्दानां पदिन्यायेन स्वसम्बन्धिपरत्वात् लौकिकेऽपि
तथैवाभिधानात् पितरित्यादिवक्तव्यं नत्वस्मत् पितरित्यादि
अन्यथा अत्रोत्सर्गादावपि एतदस्मदन्नमित्यभिनापापत्तेः ।
एवमेव श्रोतृत्तपभृतयः । मिथोऽपि कृत्यप्रदोपेऽप्येवमिति ।

पित्रादीनां नामाज्ञाने तु आश्वलायनसूत्रं “नामान्यविद्वां
सस्तत् पित्रपितामह-प्रपितामहा इति” अत्र पित्रादीनां
नामाज्ञाने गोत्रसम्बन्धान्तरं देवदत्तपितरित्यादि प्रयोज्यम्
अस्मदित्वनभिधाय तदित्यनेन नामाविद्धत् कर्त्तृनामपराम-
र्शात् । अतएव श्राद्धविवेके नामाज्ञाने अमुकपित्रपितामह-
प्रपितामहा इति कृत्वा दद्यादित्युक्तम् । एवञ्च शर्मन्वित्यादिके
कार्यमित्याद्यथाधायामुकपित्रदेवशर्मन्वित्यादिकं प्रयोज्यम् ।
न च नामघटकत्वेन शर्मन्ति पुत्रेण वक्तव्यमिति वाच्यं
शर्मान्तं ब्राह्मणस्य श्राद्धित्यादौ शर्मादिनामभिन्नत्वेनोपपद-
त्वेन च प्रतीतेः । अतएव सम्बन्धवाचकादस्य भेदः । एवं
पितामहादौ मातामहादावप्युचनीयम् ।

अभिलापप्रकारमाह ब्रह्मपुराणम् । “एतद्दोष्यन्नमित्युक्त्वा

विश्वान् देवान् संयजेत् । पिबेभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन
 तु ॥ असुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः ॥ एतद् इति
 बहुवचनान्तोपादानेन सम्बोध्या विश्वे देवा अपि तथा प्रती-
 यन्ते तथा विश्वान् देवान् प्रति वृहस्पतिना च तत्तत् आदे
 क्रतु दक्षादिसप्तकद्वितयद्वितयोक्तत्वात् तत्तत् सार्थकत्वाय
 उर्वस्यप्सरस इति वत् पुरुरवो माद्रवसो विश्वे देवा एतद्वोऽन्नं
 नमः ॥ इति द्विवचनबहुवचनाभ्यां वाक्यरचना पिबेदयितादौ
 लिखिता गरुडपुराणेऽप्येतादृशी वाक्यरचना । अतएव
 इच्छायाहे क्रतुदक्षादि नामान्युक्ताः वृहस्पतिना तदन्नानि
 आगच्छस्वित्यादि मन्त्रपाठ उक्तः यथा “उत्पत्तिं नामचैतेषां
 न विदुर्यं द्विजातयः । अयमुच्चरणीयस्तैः श्लोकः अद्वासम-
 न्वितैः ॥ आगच्छन्तु महाभागा विश्वे देवा वरप्रदाः । ये
 यत्र विद्विता आहे साधयाना भवन्तु ते” ॥ इति ततश्च नाम-
 ज्ञाने सुतरां तस्यैवोच्चारणं प्रतीयते ।

देवे नम इत्यनेन त्यागमाह विष्णुः । “नमो विश्वेभ्यो
 देवेभ्यो इत्यन्नमादौ प्राङ्, स्वयोर्निवेदयेदिति” अत्र नम इत्यनेन
 विश्वेभ्यो देवेभ्यो दद्यादित्यन्वयः । ततो देवपक्षकर्मानन्तरं
 पित्रादित्रिकं मातामहादि त्रिकञ्च सम्बुद्धान्तगोत्रसम्बन्धनात्
 एतत्तुभ्यमन्नं स्वधेति सर्वशास्त्रिगोचरपौराणिकत्वेन सम्बोध-
 नेन नामान्तसुच्चार्य तत्तच्छास्त्रीकप्रकारेण वाक्यरचना । अत्र
 “अर्घ्येऽन्नयोदकेचैव पिण्डदानेऽवने जने । तन्वस्य विनिवृत्तिः
 स्यात् स्वधावचन एव च” ॥ इति कन्दोगपरिशिष्टवचनाद-
 सति वाधके लाघवमेव तन्वतान्याये युक्तिरित्युक्तत्वाच्च अर्घ्या-
 देरितरत्र “एतद्दः पितरो वासस्विति जल्पन् पृथक् पृथक् ।
 असुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः । दद्यात् क्रमेण
 वासांसि श्वेतवस्त्रभवा दगाः” ॥ इति ब्रह्मपुराणवचने वासो-

दानमन्त्रयोः पृथक्त्वाभिधानात् तदितरत्र च कुशासनगम्भा-
 यन्नोत्सर्गदक्षिणादाने तन्त्रेणैव वाक्यरचना अतएव तुभ्यमिति
 पदेन प्रकृतवाचिनां निरपेक्षाणामेव पित्रादीनां सम्बोधनपदेन
 उपनीतानां तन्त्रेणोद्देश्यत्वसम्भवात् तन्त्रेणैव स्वधा पदसम्बन्ध
 इति श्राद्धविवेकः । अत्र तु प्रकृतेत्यनेन सन्निधानात् प्रपिता-
 महमात्रस्य तुभ्यमित्यनेन नोपस्थितिः किन्तु सर्वनामत्वात्
 पित्रादित्रिकाणां निरपेक्षाणामित्यनेन साहित्यासत्त्वेन
 बहुवचनेनानुश्लेखात्तुभ्यमित्येकवचनेनैवोश्लेष इति । एवञ्च
 गृह्योक्त एतत्त इत्यादौ ते इत्यस्य तुभ्यं पदस्थानीयत्वेन तद्या-
 त्वमिति । एष ते पिण्ड इत्यनन्तरं मन्त्रे “ये चात्र त्वामनु-
 जांस त्वमनु तस्मै ते” इति ते पदस्य गोभिलेन पुनरुपादानात्
 सामगेन श्राद्धवाक्ये उभयं प्रयुज्यते तत्र प्रथमं ते इति तवे-
 त्यर्थे एवञ्च श्राद्धानुष्ठानन्तरं गायत्रीजप उक्तः तं विशेषयति
 योगियाज्ञवल्करः । “प्रणवं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्ततः परम्-
 गायत्रीप्रणवयान्ते जपे ह्येव उदाहृतः” । तदनन्तरं देवताभ्य
 इति त्रिः पठेत् । ततः पुण्डरीकाक्षं स्मरेत् । “गङ्गचक्रधरं
 विष्णुं द्विभुजं पीतवाससम् । प्रारम्भे कर्मणां विप्रः पुण्डरीकं
 स्मरेद्दरिम्” ॥ इति वाक्यात् पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षम् । स्मरण-
 फलं गारुडे । “अपवित्रः पवित्री वा, सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
 यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं सवाङ्माभ्यन्तरः शुचिः” ॥

श्राद्धीयद्रव्यप्रोक्षणमाह वायुपुराणे । “नाप्रोक्षितं स्पृशेत्
 किञ्चित् पेत्रे देवेऽथ वा पुनः” ॥ स्पृशेत् दद्यात् उपघातशङ्कायां
 स्पृज्जलप्रोक्षणं तत्रैव “श्वा चैव इन्ति श्राद्धानि दर्शनादेव
 सवशः । श्वविट्शूकरसंस्पृष्टं दौर्घरोगिभिरिव च ॥ पतितैः
 मलिनैश्चैव न स्पृष्टव्यं कथञ्चन । अस्त्रं पश्येयुरेते यत्तत्र श्राद्ध-
 व्यकथ्ययोः ॥ उत्सृष्टव्यं प्रदानार्थं शंस्कारस्वापदि स्मृतः ।

द्विधा संस्कृतानान्तु पूर्वमेव हि मर्जनम् ॥ मृत्स्रा युक्ता-
भिरद्विष प्रोक्षणन्तु विधीयते ॥ प्रदानार्थं आहार्यं उत्-
स्रष्टव्यं तदर्थं न नियोज्यमिति कल्पतरुः । देवलः “चण्डालेन
शुनावापि दृष्टं हविरयस्त्रियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं
दुष्टमन्नं विवर्जयेत् अन्यत्र हिरण्योदकस्यर्गादिति” तदनन्तरं
रक्षार्थं मुकदपात्रमेकदेशे स्थापयेत् इति पिष्टदयिता । तथा
च बृहमनुः । “रक्षणाय तु यद्दत्तमुदकं आहकर्मणि । ताव-
दग्रन्ति पितरो यावत्तिष्ठति सोदकम्” इति दत्तं स्थापितं
आहकर्मणि आहं कर्त्तव्ये सोदकं पात्रमिति श्रेयः ।

अथ पिष्टपिष्टयज्ञातिदेशः । तत्र गोभिलः “पिष्ट-
पिष्टयज्ञवदुपचारः पित्रे इति” पित्रे पित्रादिषाट्पुरुषिक-
कृत्ये पिष्टपिष्टयज्ञवत् स्रष्टव्योक्त पिष्टपिष्टयज्ञरीत्या
प्राचीनावीतित्वं दक्षिणामुखत्वं पातितषामजानुत्वं सतिलत्वं
द्विगुणभुग्नकुशवयवत् ये चात्रत्वेति मन्त्रोच्चारणरूपतया
उपचरणं कार्यमित्यर्थः । अत्र “अच्योदकदानन्तु अर्घ्यं-
दानवदिष्यते । पष्ठैव नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन”
इति छन्दोमपरिशिष्टवचनेन पष्ठया एवेत्यनेन गोत्रसम्बन्ध-
नान्नां पष्ठान्तता प्रतीतौ न चतुर्थ्येत्यनेन तत्र चतुर्थी निषेधा-
नुपपत्त्या पिष्टपिष्टयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तये चात्रत्वेति मन्त्रस्य
तस्मै ते इत्यस्य निषेधेऽन्वयानुपपत्त्या तदुक्तं मन्त्रनिषेधोऽपि
सङ्गच्छते । “एकोद्दिष्टस्य पिष्टे तु अनुशब्दो न युज्यते”
इत्यति आश्रलायनगृह्यपरिशिष्टेऽनुशब्दनिषेधादनुयुक्तं मन्त्र-
निषेधवत् एतेन कुशासनान्नोत्सर्गयोः ये चात्रत्वेत्यादिमन्त्र-
स्यान्निखनं मैथिलानां हेयम् ।

अथ कुशासनम् । तत्र गोभिलः । “पित्रे द्विगुणांस्तु
दर्मान् पवित्रपापिर्दयादासोनः सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धनं

पृच्छति सर्वान् वा सवत्रासनेषु दर्भानास्तीर्येति” पित्रेऽपि
 पितृव्यदाने तत्रादौ जलगण्डूपप्रक्षेपः । ततो द्विगुणभुम्भ-
 कुशपत्र त्रयं पितृणाम् आसनार्थं दद्यात् एतच्च आदौ विश्वे
 देवपक्षे कृत्वा पितृपक्षे कर्त्तव्यं तथा च याज्ञवल्क्यः । “पाणि-
 प्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि । आवाहयेदनुज्ञाती
 विश्वे देवा स इत्यृचा ॥ द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा उपन्तस्वे-
 त्यृचा पितृन् ॥ प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं जलं तेन तूष्णीं
 ब्राह्मणपाणौ जलं दत्त्वा विष्टरार्थम् आसनार्थमिति दीप-
 कलिका कुशान् ऋजून् दद्यात् व्यक्तमाह आश्रलायनः । “अपः
 प्रदाय दर्भान् द्विगुणभुम्भानासनं प्रदाय” इति आसनमित्वनेन
 उपवेशनीयत्वप्रतीतेर्हस्ते तददानं प्रतीयते । तथा च
 कार्णाजिनिः “दर्भान्यैवासने दद्यात् न तु पाणौ कदाचन ।
 पितृदेवमनुष्याणाम् एवं षष्टिर्हि शाश्वती” ॥ अत्र पितृदेव-
 मनुष्योपादानात् पार्वणादियाह्वे विश्वेपां देवानां नित्यश्राद्धे
 सनकादि मनुष्याणामपि कुशासनदानं प्रतीयते । अत्र
 दैविकत्वेन कुशानां ऋजूत्वमिति विशेषः । देवपितृविप्रयोः
 दक्षिणवामयोः कुशासनस्थापनमाह श्राद्धसूत्रभाष्येऽतवच-
 नम् । “पितृणामासनं दद्याद्दामपार्श्वे कुशान् सुधीः ।
 दक्षिणेचैव देवानां सर्वत्र श्राद्धकर्मासु” ॥ सर्वत्र दैवे पित्रे
 च पवित्रपाणिः पवित्रयुक्त दक्षिणकरः आसीन उपविष्ट स्तथा
 च छन्दोगपरिशिष्टम् । “सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः
 सपवित्रकः” इति “आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा नियमो यत्र
 नेदृशः । तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्नेन न तिष्ठता” ॥ इति
 सव्यो वामकरः उपग्रहो बहुलकुशः आसीन उपविष्टः ऊर्ध्वो
 दण्डवत् स्थितः प्रह्नः अवनतपूर्वकायः सवचेत्यनेन देवकार्यं
 पितृकार्यं च पवित्रपाणित्वमासीनत्वञ्च प्रथेपु श्राद्धं करिष्ये

पितृनावाहयिष्ये इत्यादि प्रश्नेषु आसनेषु ब्राह्मणोपविष्टदम-
युक्तासनेषु दर्भानास्तोष्यं विश्वे देवाद्यर्थात्सृष्टदर्भानास्तोष्यं
वक्ष्यमाणमावाहनं कुर्यादित्यर्थः । यत्तु अनिरुद्धमष्टेन पाद-
योरधः कुशासनदानमुक्तं तत्र प्रमाणं न विद्म इति पङ्क्ति-
मूर्द्धन्यं पितृब्राह्मणं पृच्छेदिति ऋज्वन्यत् ।

अथ आवाहनम् । तत्र गोभिलः “यवानादाय प्रणवं कृत्वा
विश्वान्देवानावाहयिष्ये इति पृच्छेत् आवाहयेत्यनुज्ञातः विश्वे
देवाः आगत शृणुताम इमं हवम् एदं वह्निर्निषीदत”
इत्यावाह्यं यवान् विकिरित् । “विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं ये
मिऽन्तरोक्षे उपद्यविष्टयेऽग्नि जिह्वा उतवो यजत्रा आसद्या-
स्मिन् वह्निपि मादयध्वं औपधयः समवदन्त सोमेन सह
राज्ञा यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि” इति अत्र
समवदन्तेति वकारयुक्तः पाठः वदस्यैष्ये इत्यस्मात् धातोरिति
गुणविष्णुलिखनात् व्यङ्गमपरम् । अत्रावाहनानन्तरं कृत्य-
प्रदोषे यवविकरणे यवोऽसोति मन्त्रलिखन प्रमाणशून्यं पितृ-
दयिता आहकल्पादिषु तूष्णीमित्यभिधानात् । अत्र देवता-
वाहने गृह्यादधिकं विप्राङ्गुष्ठग्रहणमाह ब्रह्मपुराणम् “देवाना-
वाहयिष्येऽहं प्राङ्गुरावाहयस्व च । विप्राङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान्
देवान् समाह्वयेत्” । आवाहयस्वेति शाख्यन्तरीयं गोभिलका-
त्यायनाभ्यामावाहयेत्यभिधानात् । गोभिलः “पित्रे तिस्राना-
दाय प्रणवं कृत्वा पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छति आवाहयेत्यनु-
ज्ञातः एत पितरः सोम्यासो गन्धोरेभिः पथिभिः पूर्वेषेभिर्दे-
त्तास्रभ्यं द्रविणेऽह भद्रं रयिञ्चनः सर्ववीरं नियच्छत ।
उशन्तस्त्वानिधीमद्युशन्तः समिधीमहि उशन्नुगत आवह
पितृन् हविषे अत्तवे” । इत्युक्त्वावाह्यं “आयान्तु नः पितरः
सोम्यासोऽग्निस्त्रात्ताः पथिभिर्देव्यानाः अस्मिन् यज्ञे स्वधया

मदन्तोऽधिभुवन्तु ते भवन्त्वस्मान्” इति जपित्वा अपहृतेति
 तिलान् विकीर्य इति पूर्वणेभिरिति पूर्वं कृतमित्यर्थे इत्यौ
 चेति इन्प्रत्यय इति गुणविष्णुव्याख्यानादिनस्य तद्वितत्वेन
 पूर्वशब्दस्याकार लोपात् तत्पदं सितम् अत्र मूलभूतगोभिल-
 ग्रन्थे तद्भाष्यद्वये पितृदयितायाश्च एतपितर इत्यनन्तरम्
 उग्रन्तस्व्येति लिखितेन मैथिलानामेतत् विपरीतलिखनं
 हेयम् आवाहनात् ब्राह्मणाचमनपर्यन्तं कर्त्री त्रिषैश्च विहिते-
 तरशब्दोच्चारणं न कार्यम् । आवाहनात् वाम्यत आ उप-
 स्पर्शनादामन्त्रिताद्यैव” इति कात्यायनवचनात् ।

• अथ अर्घ्यं तत्र गोभिलः । “अप उपसृश्य यज्ञिय
 वृक्षचमसेषु पविचान्तर्हितेषु एकैकस्मिन् अप आसिञ्चति
 शब्दोदेवीति” अप उपसृश्य जल स्पृष्ट्वा अत्र पितृमन्त्रोच्चारणं
 योज तथा छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । “पित्रमन्तानुहरणे
 आत्मान्श्रेष्ठवेक्षणे । अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेनऽनृतभाषणे ॥
 मार्जारमूपिकसर्गे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे । निमित्तेषु च
 सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत्” ॥ पितृमन्तानुहरणे यज्ञादौ
 विहिते आत्मान्श्रेष्ठे हृदयसर्गे अवेक्षणे तस्मैव अधोवायुसमु-
 त्सर्गे गोर्वाहारे प्रहासे महति द्वासे न तु क्षिते आक्रुष्ट परुष-
 भाषणे क्रोधसम्भवे क्रोधोत्पत्तौ भाषणं विनाऽपि मनसा एव
 निमित्तेषु सर्वत्र कर्मकरणकाले जल स्पृशेत् नलाचामेत् ।
 याज्ञवल्क्योऽपि “रौद्रपितृसुरान् मन्त्रान् तथा वैराभि-
 चारिकान् । व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः स्पृष्ट्वान्यदाचरेत्” ॥
 चममास्तु १ “तच्छाखायमसादौघाः प्रादेशायतुरङ्गुलाः । तथैव
 उत्सेधतो ज्ञेयायतुरमास्तु इत्यपि” ॥ तच्छाखा यज्ञिय-
 वृक्ष-शाखायतुरङ्गुलाः चतुरङ्गुल-विस्तृता तथैव चतुरङ्गुल-
 परिमाणाः उत्सेधतः कर्तव्यतः । अत्र अर्घ्यपात्रस्थापनं

कुशोपरीत्याह वैजवापगृह्यं “प्राचीनावीति प्रात्राण्यप्
 पूर्णानि सदर्भाणि सतिलानि दक्षिणाग्रेषु कुशेषु निधाय”
 इति पवित्रान्तर्हितेषु मध्यापितपवित्रेषु एकैकस्मिन्निति
 धीसा देवपात्रेऽपि जलादिप्रक्षेपार्था । तथा च याज्ञवल्करः
 “यवैरनुविकीर्याथ भाजने सपवित्रके । शन्नोदेव्यापयः
 क्षिप्वा यवोऽसोति यवा स्तथा । या दिव्या इति मन्त्रेण हस्ते-
 प्वर्घ्यं निवेदयेत्” ॥ गोभिलः । “एकैकस्मिन्नेव तिलानाव-
 पति तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवी देवनिर्मितः । प्रत्नमद्भिः
 पृक्तः स्रधया पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः!स्त्राहा” इति सौवर्ण-
 राजतौडुम्बरखाङ्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु अप्रसिद्ध-
 यत्रपुटेषु वा यानि वा विद्यन्ते एकैकस्मिन्नेकैकेन ददाति
 सपवित्रेषु हस्तेषु “या दिव्या आपः पयसा!सम्बभ्रुवुर्या अन्त-
 रीक्षा उत्पार्थवीर्यां हिरण्यवर्णा यज्ञिया स्तान आपः शिवाः
 सश्योनाः सुहवा भवन्तु” इति पाठत्वा असावेतत्तेऽर्घ्यमिति
 अत्र एकैकस्मिन्निति पूर्वसूत्रप्रकृतत्वादेव प्रत्येकपात्रलाभे
 पुनर्यदेकैकस्मिन्निति नियमाभिधानं तस्मन्ते पितृनिति
 बहुवचनदर्शनादावाहनादिमन्त्रपाठवत् सकृन्मन्त्रपाठ.स्या-
 दिति तन्निषेधार्थं किन्तु प्रत्येकमेव तिलप्रक्षेपमन्त्रं बहु-
 वचनन्तु “एतद्गः पितरो वासः” इति वत्प्रयोगसाधुत्वेनोप-
 पन्नम् । अत्र तिलानावपतौत्यविशेषित गोभिल-दर्शनात्
 देवपक्षेऽपि तिलप्रक्षेपः । तथा च विश्वे देवा स आगत
 इत्यावाह्य विकरणमपि तिलानामिति कर्कोपाध्यायमतं यत्
 तन्न युक्तम् । आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वे देवा स इत्युच्यते ।
 यवैरनुविकीर्याथ भाजने सपवित्रके । शन्नोदेव्यापयः । चया
 यवोऽसोति यवांस्तथा” इति याज्ञवल्करविरोधात् । यवतिल-
 प्रक्षेपानन्तरं गन्धपुष्पप्रक्षेपणसाह ब्रह्मपुराणम् । “अर्घ्याः

पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याः स्वशास्त्रतः” अर्घ्यां आप इति शेषः
 स्वशास्त्रतः आहोयगन्धपुष्पप्रतिपादकात् । शास्त्रायनोऽपि
 “गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य या दिव्येति पठन् सृजेत् । सृजेत् उत्-
 सृजेत् ततो देवब्राह्मणहस्ते प्रागग्रमर्घ्यपात्रीय पवित्रं जला-
 न्तरश्च प्रक्षिप्य पितृर्ब्राह्मणहस्ते दक्षिणाग्रमर्घ्यपात्रीय पवित्रं
 जलान्तरश्च प्रक्षिप्य वामहस्तेऽर्घ्यपात्रं धृत्वा या दिव्येति
 पठित्वा वाक्येन विप्रकरस्यपवित्रसहितमर्घ्यजलमुत्सृजेत्
 दद्यात् । तथा च वायुपुराणम् । “ततो वामहस्तेन गृह्येत्वा
 चमसानक्रमात् । पिष्टतीर्थेन तत्तीयं दक्षिणेन च पाणिना ।
 दत्तदर्भोदके हस्ते विप्रेभ्यश्च पृथक् पृथक्” ॥ जलप्रक्षेपान-
 न्तरं या दिव्येति पाठात् पूर्वं पुष्यान्तरेण शिरःप्रभृति सर्वगात्र-
 पूजनमाह समुद्रकरधृतगोतमः । “शिरसः पादतथैव
 सम्यगभ्यर्चयेत्ततः । पूर्ववत् पृथगेकैकमेकैकेनार्चयेत् क्रमात्” ॥
 श्रीडुम्बर ताम्रपात्रं खाञ्जं मण्डो शरोऽस्थिनिर्मितं पात्रं
 मणिमयानि स्फाटिकादीनि यानि येति अप्रतिपिहानि
 कदलीवृक्षत्वगादीनि अत्र चमसादीनां वैकल्पिकत्वात् अन्य-
 तमेष्विति शब्दाश्चैकजातोयेनैव सर्वाण्यर्घ्यपात्राणि असाविति
 सम्बोधनान्तनामोपलक्षणम् । “असाविति नाम गृह्णातीति”
 कात्यायनदर्शनात् यद्यऽप्यसाविति असम्बुद्धिप्रथमान्तोऽपि
 सम्भवति तथापि तै इति युक्तत् पदप्रयोगात् सम्बुद्धान्तता
 प्रतीयते । एतएव छन्दोगपरिशिष्टं “गोत्रनामभिरामन्त्र
 पितृमर्घ्यं प्रदापयेत्” ॥ प्रयोगविधायकगोभिलसूत्रे एतत्ते-
 ऽप्यमित्यभिधानात् तद्गृह्योऽप्यर्घ्यमर्घ्यमित्यभिधानाच्च
 सामगानां सर्वत्राभिज्ञापे नपुंसकलिङ्गेनैव प्रयोगः अभिज्ञापे-
 तरत्र एकोऽप्य इति गोभिलेन पुंस्त्वेन निर्दिष्टः अन्येषां
 सर्वत्र पुंसिङ्गेनैव प्रयोगः तथापि पाद्यार्घ्याभ्यां यदिति

पाणिनिस्त्रेण यद्यद्विधानं तत्सामगप्रयोग एवान्यत्र निर्य-
कार एवार्थशब्दः । प्रागुक्तं वै जवापगृह्यावचनेऽर्घ्यपात्र-
स्थापनीयकुशानां दक्षिणाग्रत्वदर्शनात् तत्पात्रोपरि पवित्र-
स्थापनेऽपि तद्व्या पशुप्रोक्षणवत् तथैव व्यवहारात् आसना-
स्तरणौय कुशेषु तथादर्शनेन दक्षिणाग्रत्वव्यवहारात् ब्राह्मण-
हस्ते पवित्रदानेऽपि तथा प्रतीयते अतएव गोभिलोय श्राद्ध-
कल्पभाष्यकृन्महा यशसादृण्डुपद्धतौ गार्गीयपद्धतौ च पवि-
त्राणां दक्षिणाग्रत्वं लिखितमिति नव्यवर्द्धमानपशुपत्यपि
पालरायमुकुटपद्धतिष्वपि तथा लिखितम् अतएव “वशिष्टोक्तो
विधिः कृत्स्नोद्रष्टव्योऽत्र निरगमिशः” इति छन्दोगपरि-
शिष्टेन वृद्धिश्चादे पार्वणधर्मातिदेशेऽपि अर्घ्यं “व्येष्टोत्तर-
करान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् कृत्वार्घ्यं सम्प्रदातव्यं
नैकैकस्यात्र दीयते” इत्यनेन पवित्राणामुत्तराग्रत्व विधेयते
प्रत्येकहस्तेऽर्घ्यदानं निषिध्यते च अतः पार्वणे दक्षिणाग्रत्वं
एकैकहस्तदानत्वं प्रतीयते । गोभिलः । “प्रथमे पात्रे
संस्त्रवान् समवनोयपात्रं न्युज्जं कुर्यात् पित्रभ्यः स्नानमसि”
इति प्रथमे पात्रे पित्रपात्रे संस्त्रवान् पितामहादिपञ्चाध्य-
पात्रस्थश्रेय जनानि समवनोय पशुप्रोक्षणवत् क्रमेण स्थाप-
यित्वा तत्पात्रस्य प्रपितामहपात्रेणाच्छादनमाह शौनकः ।
“प्रपितामहपात्रेण पिथाय प्रतिष्ठापयति” इति याज्ञवल्क्येन
अपि तत्पात्रस्थाप्यत्वाभिधानात् पात्रान्तरेण विधानमा-
क्षिप्तं तथा च याज्ञवल्करः । दत्तार्घ्यं सप्तवां स्तेषां पात्रे
कृत्वा विधानतः । पित्रभ्यः स्नानमसीति न्युज्जं पात्रं करो-
त्यधः” ॥ विधानतो यथापूर्वं स्थापितं तत्क्रमेण तेन प्रपिता-
महपात्रेणाधः कृतं पित्रपात्रं ऊर्ध्वं सुखावस्थितं न्युज्जं करोति
नतु केवलं पित्रपात्रं न्युज्जं करोति तदेवपात्रं पात्रान्तरेणाधः

करोति “पैट्कं प्रथमं पात्रं तस्मिन् पैतामहं न्यसेत् ।
 प्रपितामहं तथान्यस्य नीदरेत् न च चालयेत्” इति यम-
 वचनादिति मैथिलोक्तं युक्तं याज्ञवल्क्यवचने करोतीत्यनुपहा-
 पत्तेर्वाक्यभेदापत्तेः शौनकोक्तपिधानानन्तरं न्युजोकरणानुप-
 पत्तेः यमवचनेऽपि पिट्पात्रस्य याज्ञवल्क्योपाधस्थत्वाय
 शौनकीयं प्रपितामहपात्रमात्रपिधानवैकल्पिकं पितामह-
 प्रपितामहपात्रद्वयपिधानभुक्त्वा वचनान्तराभ्युजोक्तस्य तत्-
 पात्रस्योदरणादिनिषेध उक्तः तथास्य “पिट्पात्रे निधायाथ
 न्युजमुत्तरतीत्यसेत्” इति मत्स्यपुराणवचने न्यसेदित्यत्रास्या-
 तोपस्थापितकर्तुर्वागमपार्श्वे कर्तव्यः “तस्माद्दृश्यं दक्षिणतो
 लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मोक्तमित्याचक्षते उत्तरतः स्त्रियाः”
 इति उत्तरायणा हि स्त्रीति शतपथश्रुतेः “उत्तरे चास्य
 सौवर्ण्यं नक्षत्रपार्श्वे भविष्यति” इति महाभारतवचनाच्च
 उत्तरशब्दस्य वामवचनता सिद्धा पिट्कर्मणि प्राच्यादिश्च
 उत्तरादिकत्याश्च तथा च रायमुकुटधृतं पित्रमिष्टमुपक्रम्य
 “वाङ्मणं या दक्षिणा सा प्राची या पूर्वा सोत्तरा” इति । एवञ्च
 भोक्तृवाङ्मणानामपि सोत्तरादिगोवेति कल्पतरुक्त्या सहैक-
 वाक्यतापि सिद्धा इति । एवं कर्तुर्दक्षिणासुवस्य वामपार्श्व-
 सुत्तरादिभवति इति ततश्च कल्पतरुत्याहविवेकाम्याम् एक-
 स्थानं भङ्गा द्वितयेनाभिहितं स च न्यासोदर्भस्तम्बोपरीत्य-
 निरुद्धभट्टः । अत्र गोभिलसूत्रे पिट्पात्रे इत्यभिधानात्
 संस्त्रावानिति बहुवचनाच्च मन्त्रे पितृभ्य इति पितृत्वेन आह-
 तास्तत्र तिष्ठान्त पितरः शौनकोऽग्रवीदित्याश्वनायन गृह्य-
 परिशिष्टवचने पितृत्वेन षडर्थास्थितेरावाहनवत् षट्पुरुषानु-
 दिश्य सकृदेव न्युजोकरणं न तु मातामहादोनां मैथिलोक्तं
 प्रयत्नं करणमिति ।

अथ गन्धादिदानम् । तत्र गीभिलः । “गन्धपुष्पधूप-
द्वीपाच्छादनानां सम्प्रदानमिति” । तत्र गन्धादिपञ्चानां
इन्द्रनिर्देशास्त्राघवाच्च मिलितानां तन्त्रेणैकीकृत्यः निवेदनन्तु
प्रत्येकशः तथा च शाठ्यायनः एष ते गन्ध एतत्ते पुष्पं एष ते
धूप एष ते द्वीप एतत्ते आच्छादनम् इति अत्र बहुषु यवेषु
सम्पन्नो यव इति जात्यापेक्षैकवचनं तद्वद्गन्धादीनां प्रत्येकं
बहुत्वेऽप्येकवचनान्तत्वेन निर्देशः । “इदं वः पुष्पमित्युक्त्वा
पुष्पाणि च निवेदयेत् । अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा
नमः” इति ब्रह्मपुराणादिष्वेकजातीयानेकद्रव्येऽपि एकवच-
नान्तप्रयोगात् अतएव नवमाध्यायेऽपि “सूर्यस्य चक्षुर्गमय-
तात्” इति मन्त्रे सूर्यस्य चक्षुर्बहुत्वेऽप्येकवचनान्तपदनिर्दे-
शात् संगर्गिद्रव्याणामन्नतोयतेजसां प्रयोगे एकवचनान्तप्रयोग
इति विचारितम् । अतएव आभ्युदयिके पात्रद्वयाऽन्नोक्तग-
वाक्य एतत्तेऽन्नम् इति सर्वैः पद्धतिस्तद्धिर्लिखितम् एवञ्च पितृ-
दत्तगन्धादीनां ब्राह्मणाय निवेदने शाठ्यायनोक्त निवेदनवाक्ये
ते इत्येकत्वेन निर्दिष्टम् एकब्राह्मणपक्षे ब्रह्मपुराणे च इति
बहुवचनेन निर्दिष्टं तदनेकब्राह्मणपक्षे एकस्मिन्नपि गुरुत्व-
विवक्षया च इत्यविरोधः तत्र गन्धः । विष्णुः “चन्दनकुङ्कुम-
कर्पूरागुरुपद्मकाष्ठान्यनुलेपनार्थं” ।

अथ पुष्पम् । ब्रह्मपुराणे । “शुक्लाः सुमनसः त्रेधाः
तथा पद्मोत्पलानि च । गन्धरूपोपपन्नानि यानि चान्यानि
कृत्स्नशः” निषेधमाह “जवादिक्कुसुमं भाण्डीरूपिका सकुरु-
ण्टका । पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धकर्म्मणि नित्यशः” ॥
जवादीत्यादि शब्दा देवं विधं रक्तकुसुमं रूपिका अर्कपुष्पं
कुरुण्टकः पीता भ्रिण्टी “उग्रगन्धान्यगन्धीनि चैत्यहृत्ती-
रुवानि च । पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च ॥

श्राद्धे जात्यः प्रशस्ताःस्युर्मल्लिकाकुन्दयूथिकाः” ॥ दद्यादित्यु-
पक्रम्याह । “केतकीं करवौरञ्च वकुलं चम्पकं तथा ।
जातौदर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः” ॥ जातीति
रक्तजातिविषयम् ।

अथ धूपाः । “ब्राह्मे चन्दनागुरुणी चोभे तथैवोशीर-
पद्मकं तुरुष्कं गुग्गुलुञ्चैव घृताक्तं युगपद्दहेत्” । उशीरं
वीरणमूलं तुरुष्कं सिद्धकम् ।

अथ दीपाः । तत्र शङ्खः । “घृतेन दीपो दातव्यस्त्रिल-
तैलेन वा पुनः । धूपार्थं गुग्गुलुं दद्यात् घृतयुक्तं मधु-
सूतम्” ।

अथाच्छादनम् । वायुपुराणे । “आच्छादनन्तु यो
दद्यादाहृतं श्राद्धकर्म्मणि । आयुः प्रकाममैश्वर्यं रूपञ्च लभते
शुभम्” ॥ आहृतमत्रपारिभाषिकमेव “ईपधीतं नवं श्वेतं
सदयं यत्र धारितम् । आहृतं तद्विजानीयात् सर्वकर्म्मसु
पावनम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् । अनङ्गलग्नं यदङ्गं विभवे तद्
युगं शुभम् । वस्त्राभावे क्रिया नास्ति यज्ञदानतर्पांसि च ॥
तस्मादस्त्राणि देयानि श्राद्धकाले विशेषतः” ॥ अतो वस्त्र-
दानस्यावश्यकत्वं तद्विनाक्रियाभावश्रुतेः ।

अथ यज्ञोपवीतानि । वायुपुराणे । “यज्ञोपवीतं यो
दद्यात् श्राद्धकाले तु धर्मवित् । पावनं सर्वयिप्राणां ब्रह्मदानस्य
तत्फलम्” ॥ अतोऽस्य काम्यत्वं ब्रह्मपुराणे । “श्वेतचन्दन-
कपूरकुद्दुमानि शुभानि च । विलेपनार्थं दद्यात्तु यज्ञान्यत्
पितृवत्तमम्” ॥ रजतादिजीवतां वा यदभिलपितमासीत्
श्राद्धाप्रतिपिहं तद्देयमिति । वायुपुराणं “लोके श्रेष्ठतमं
सर्वमात्मनद्यापि यत् प्रियम् । सर्वं पितृणां दातव्यं तदेवाहय-
मिच्छता” ॥ गन्धाद्यभावे प्रतिनिधिमाह पेटोनसिः । “काण्ड-

मूलपत्रपुष्पफलप्ररोहसगन्धानां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात्
सर्वालाभे यवः प्रतिनिधिर्भवतीति” काण्डं नालं प्ररोहो-
ऽहुरः सर्वालाभे यव इति कल्पतरुः । अवयव इति नाराय-
णोपाध्यायाः । तथा च वस्त्रयुग्माभावे खण्डवस्त्रं देयमिति ।

अथ पात्रस्थानम् । ततो मण्डलं कृत्वा ताम्बादिपात्रं
पातयेत् तत्र भृगुः “भस्मना वारिणावापि कारयेन्मण्डलं ततः” ॥
मण्डलं चतुष्कोणम् अत्र दैवे ऐशानौमारभ्य दैवत्वात् दक्षि-
णावर्त्तेन प्रागग्रान्तरेखया वायवौमारभ्य उदगग्रान्तरेखया
वा मण्डलं कारयेत् । प्रागुदगथेति कात्यायनदर्शनात्
पित्रे तु नैर्ऋतिमारभ्य पिष्टत्वाद्दामावर्त्तेन दक्षिणाग्रान्त-
रेखया मण्डलं धिन्यस्य “पात्रे दक्षिणाग्र” इति च कात्या-
यनसूत्रात् नव्यवर्द्धमानोऽप्येवम् । मण्डलाकरणे दीपमाह
स्मृतिः । “अन्नञ्च मण्डलैर्हीनं राक्षसैर्भुज्यते बलात्” ।

अथ पात्राणि । तत्र हारीतः । “काञ्चनेन तु पात्रेण
राजतोडुम्बरेण वा । दत्तमन्त्रयतां याति खड्गेनार्य्यकृतेन
च” ॥ श्रीडुम्बरेण ताम्ब्रेण । खड्गेन गण्डकशिरोऽस्थि-
निर्मितेन आर्य्यकृतेन त्रैवर्णिककृतेन अन्यदपि पात्रमभिमत-
मिति कल्पतरुः । एवं कदलीत्वगादीन्यपि ब्रह्मपुराणे
“सौवर्णरोप्यताम्बाश्म स्फाटिक्य शङ्खशङ्खयः । भिन्नान्यपि
नियोज्यानि पात्राणि पिष्टकर्मणि” ॥ कल्पतरौ । “राजतं
रजताक्तं वा पितृणां पात्रसुच्यते । रजतस्य तथा दानं
दर्शनं नाम शस्यते” ॥ दैवे तु तन्निषिद्धम् । “अथार्य्यपिण्ड-
भोज्येषु पितृणां राजतं मतम् । अमङ्गल्यन्तु रजतं दैवकार्य्येषु
वर्जयेत्” ॥ इति वायुपुराणात् । याज्ञवल्क्यः । “इतश्चैवं
प्रदद्यात् भोजनेषु समाहितः । यथा सामोपपन्नेषु रीष्येषु
च विशेषतः” ॥ आतातपः । “पात्रे तु मृण्मये यस्तु याहे

भोजयते पितृन् । तत्र दाता पुरीधाश्च भोज्जा च नरकं
 ब्रजेत्” ॥ श्राद्धीयपात्रनिषेधे पैठोनसिः “सोमकायस-
 पापाणपात्राणि हीनपात्राणि भग्नपात्राणि चेति” न कार्या-
 शीति शेषः अत्र पापाणस्य निषिद्धत्वात् ब्रह्मपुराणे विहित-
 ताच्च विहितनिषिद्धत्वमिति ततश्च पात्रान्तराभावे तदुपादेय-
 तेति हीनपात्रलक्षणमाह हारौतः “हीनपात्रन्तु तत्प्रोक्तं
 न्यूनमष्टाङ्गलात्तु यत्” । तत्र प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मपुराणम् ।
 “रूप्यपात्रेण पाद्यादि तस्मात् सूक्ष्मेण कारयेत्” तस्मात्
 अष्टाङ्गलात् ।

अध्याग्नौकरणम् । तत्र गोभिलः । “उद्धृतघृताक्तमन्नं
 पृच्छति अग्नौ करिष्यामि कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपिष्टयज्ञबन्धु-
 त्वाचेति” ॥ उद्धृत्य श्राद्धस्योपकरणादुद्धृताक्तमन्नम् उद्धृत्य
 घृताक्तमित्यभिधानात् व्यञ्जनादिवर्जं प्रतीयते तथा च विष्णु-
 पुराणम् । “सुहृद्याद्वाङ्मनचारवर्जमन्नं ततोऽनले” । अत्र
 अग्नौ करिष्यामीति निर्देशात् गोभिलगृह्ये अग्नौ करिष्या-
 मीत्यामन्त्रणं हीयत इति सूत्रे अग्नौ करिष्यामीति श्रुतेः अग्नौ
 करिष्यामि इति छन्दोगानां प्रश्नवाक्यं हीयतः हवनं करि-
 ष्यतः पुरुषस्यान्येषान्तु तानग्नौ करिष्य इति “प्रणतः प्रार्थयेत्
 द्विजान् कुरुष्वेति च तैरज्ञो दक्षिणाग्निं समाह्वयेत्” इति
 कल्पतरुघृतब्रह्मपुराणवचनात् अग्नौ करिष्ये इति प्रश्न-
 वाक्यम् अत्र कुरुष्वेति श्रुतेर्बेदिकप्रश्नोत्तरयोः प्रणवादित्वं
 प्रतीयते एवञ्च सुन्यन्तरवाक्ये प्रणवासत्त्वेऽपि प्रणवादित्वं
 कल्परते अग्नौ करिष्ये इति मन्त्रेण पृच्छतीति कर्कभाष्यकृता-
 ऽस्य मन्त्रत्वाभिधानात् सुतरां तथा अतएव पिष्टदयितादि-
 यपि सर्वत्र प्रणवादित्वेनोक्तेः । पिण्डपिष्टयज्ञयदित्यति-
 देगेन स्याद्वा सोमाय पिष्टमते स्याद्वा अग्नये कव्यवाहनाय

इति पिण्डपिष्टयज्ञोद्योममन्त्रौ श्राद्धे प्रतीयते एवं पिण्ड-
 पिष्टयज्ञातिदेशात् द्विस्रूणीमिति बोध्यम् । अत्र स्वाहेत्यनेन
 हुत्वा सोमायेत्यादि पाठमाह छन्दोगपरिशिष्टे “स्वाहा
 कुर्यान्न मन्त्रान्ते न चैवं जुहुयादविः । स्वाहाकारेण हुत्वाम्नौ
 यथान्मन्त्रं समापयेत्” ॥ अत्र सामगेनाग्नौकरणहोम-
 मन्त्रान्ते स्वाहा न प्रयोज्या स्वाहां विना होमश्च न कर्तव्य
 इति प्रतिषेधमुक्त्वा स्वाहाकारेणेत्यादि तेन कारणप्रकारमाह
 “स्वाहाकारेण हुत्वा सोमायेति वदेत्” । अत्र होमे अत
 ऊर्द्धे प्राचीनावीतिना कृत्यमिति ऋद्धसूत्रान्तरेऽग्नौकरण-
 होमानन्तरं प्राचीनावीतित्वाभिधानात् तत् पूर्वमुपवीतित्व-
 प्राचीनावीतित्वपरेकतरनियमाभावः सूचितः अतएव तद्-
 व्यक्तं छन्दोगपरिशिष्टेन सहेतुकवचनद्वयेन व्यक्तीकृतम् । यथा
 “अग्नौकरणहोमश्च कर्त्तव्य उपवीतिना । प्राञ्चु खेनैव देवेभ्यो
 जुहोतीति श्रुतिः श्रुतिः ॥ अपसव्येन वा कार्यां दक्षिणाभि-
 मुखेन तु । निरूप्य हविरन्यथा अन्यस्मै न हि श्रूयते” ॥
 इत्यग्न्युद्धरणसत्त्वेऽभिहितं तदसत्त्वे मत्स्यपुराणम् । “अग्न्य-
 भावे तु विप्रस्य पाणाविव जलेऽपि वा” ॥ इति इस्तमन्त्रयो-
 रप्यग्नौकरिष्यामोनि वक्तव्यम् । “तेन प्रतिनिधिं कुर्यात्
 यज्ञार्थं याज्ञिको यदि । प्रकृत्यैव तदा होता ब्रूयाद् दृप्त-
 वतीमिति” यज्ञपात्रं वचनदर्शनात् “शब्देऽविप्रतिपत्तिः”
 इति श्रोतकात्यायनसूत्राच्च ततश्च प्रतिनिहितद्रव्ये श्रुतशब्द
 एव प्रयोष्यः श्रुतद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिध्युपादानात् शब्दान्तर-
 प्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रमद्वाद्य एव प्रतिनिहितगुडादायपि
 विप्रपाणावग्नौकरणपक्षे तत्पात्रे हुतशेषं न दद्यात् तथा च
 छन्दोगपरिशिष्टम् । “पित्रो यः पङ्क्तिमूहेन्यस्तस्य पाणाव-
 नग्निमान् । हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूषो पात्रेषु निक्षिपेत्” ॥

अन्येषामिति ग्रहणात् तत्पात्रे हुतशेषं न देयमिति श्राद्ध-
विवेकः ।

अथ हुतशेषदानम् । तत्र गोभिलः । “हुतशेषं दत्त्वा
पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्रं द्यौःपिधानं ब्राह्मणस्य
सुखेऽमृतेऽमृतं जुहीमि स्नाहा” । इत्यत्र पात्रमात्रश्रुतेर्विश्व-
देवेषुऽपि हुतशेषदानं प्रतीयते । यत्तु यमवचनं “अग्नी-
करणशेषन्तु पित्रेऽत्र तु प्रतिपादयेत् । प्रतिपाद्य पितृणान्तु
न दद्याद्देवदेविके” इति तत् पित्रेऽत्रत्विति तु रप्यर्थी न तु
नियमार्थः अतएवोत्तरार्द्धेन पित्रदानानन्तरं विश्वदेवदानं
निषिध्यते न तु विश्वदेवदानानन्तरं पित्रदानं निषिध्यते
समुद्रकरघृतघृताद्यपि । “अनाहिताग्नेर्विप्रस्य यदग्नीकरणं
हुतम् । विश्वदेवाय दातव्यं पयात् पित्रेऽत्र निवेदयेत्” इति ।
हुतशेषं पात्रेषु दत्त्वा ‘पिण्डार्थमवशेषमाह यमः । “हुतो-
च्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय पिण्डार्थमवशेषयेदिति” हारौतो-
ऽपि “अग्नीकरणशेषन्तु पिण्डार्थमवशेषयेदिति” । एवञ्च
हुतशेषमात्रप्रतिपादानात् गोभिलेन हुतशेषं दत्त्वेत्यत्र तथा-
भिधानात् पारस्करेण च हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति
पृथिवी ते इत्यनेन तथैवाभिधानाच्च मन्त्रे चामृतमित्यनेन
“अमृतं विषयो यज्ञशेषभोजनशेषयोः” इत्यमरसिंहीतात्
यज्ञशेषमात्रप्रतीतेः तत् प्रक्षेपानन्तरमेव छन्दोगयजुर्विदोः
पात्रमालम्बनं तदनन्तरमग्नादिपरिवेशनम् एवमेव अग्निरुहमष्ट-
प्रभृतयः । यत्तु “हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।
यथा स्नातोपपन्नेषु रोष्येषु तु विशेषतः ॥ दत्त्वाद्यं पृथिवी-
पात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् । कृत्वेदं विष्णुरित्यग्ने दिजाद्गृहं
निवेशयेत्” ॥ इति याज्ञवल्करवचनेन हुतशेषमग्नान्तरं
दत्त्वा पात्रात्तत्रमुक्तं तच्छ्राव्यस्तरौयं मन्त्रसिद्धविरोधात्

शुल्यन्तरकल्पनापत्तेय द्रुतशेषं दत्त्वा पात्राभिमन्त्रणं कृत्वा
 अन्नं प्रदद्यादिति योजना कार्या एतेताच्चादिदानानन्तरं
 पात्रालम्भनं मैथिलोक्तं निरस्तम् । अतएव पयादेवाच्चादि-
 परिवेशनमाह मार्कण्डेयपुराणम् । “द्रुतावशेषं दद्याच्च भाज-
 नेषु द्विजन्मनाम् । भाजमालम्भनं कृत्वा दत्त्वा चान्नं यथा-
 विधि ॥ यथा सुखं क्षुपङ्गुभो इति वाच्यमनिष्टुरम्”
 इति ।

पात्रालम्भनं देवेऽनुत्तानहस्ताभ्यां पित्रेषु उत्तानपाणिभ्यां
 कार्यम् । “देवेऽनुत्तानपाणिभ्यामुत्तानाभ्याश्च पितृके” इति
 यमवचनात् । गोभिलः । “वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्त्रे
 निधायापहता” इति तिलान् विकीर्य उष्णमन्त्रं दद्यादिति
 वैष्णवो ऋक् इदं विष्णुरित्यादि पूर्वोक्तं याज्ञवल्करवचनात् ।
 यजुषा कृष्णकव्यमित्यादिना “पृथिवो ते पात्रमित्यन्नमसृतं
 चिन्तयेत् पठन् । कृष्ण कव्यमिदं रक्ष मदीयमिति कौत्सयेत् ।
 एकैकस्याथ विप्रस्य गृहीत्वाङ्गुष्ठमादरात्” इति ब्रह्मपुराणात्
 कव्यमिति पितृपक्षे हव्यमिति देवपक्षे ऊहनौय व्यक्तं ऋग्वे-
 दीयपक्षे “विष्णो हव्यश्च कव्यश्च ब्रूयाद्रक्षेति वैक्रमात्” ।
 अत्र याज्ञवल्क्योयब्रह्मपुराणयोः ऋग्यजुषीः प्रत्येकमन्त्रोक्तेः
 गोभिलसूत्रे वा शब्दो विकल्पार्थः समुच्चयार्थत्वे निःसन्देहायं
 इत्यादिकमेव निर्दिशेत् एवमेव अनिरुद्धभट्टप्रभृतयः । एतेन
 मैथिलोक्तं समुच्चयार्थं हेयः ।

ऋक्परिभाषामाह जैमिनिः । “तेषामृक् यथार्थवशेन
 पादव्यवस्थितिः” इति तेषां मन्त्राणां मध्ये यथार्थवशेन एका-
 न्वयत्वेनानुष्टुबादि पादस्थितिः सा ऋक् यजुः परिभाषामपि
 स एवाह “शेषे यजुः शब्द” इति शेषे ऋक्सामभिन्ने मन्त्रजाते
 सामपरिभाषामाह स एव “गौतियु सामाख्या” इति गौतियु

अन्येषामिति यद्दृष्ट्वात् तत्पात्रे हुतशेषं न देयमिति श्राद्ध-
विवेकः ।

अथ हुतशेषदानम् । तत्र गोभिलः । “हुतशेषं दत्त्वा
पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्रं द्यौःपिधानं ब्राह्मणस्य
सुखेऽमृतेऽमृतं जुहोमि स्नाहा” । इत्यत्र पात्रमात्रश्रुतेर्विश्व-
देवपात्रेऽपि हुतशेषदानं प्रतीयते । यत्तु यमवचनं “अग्नी-
करणशेषन्तु पित्रेऽत्र तु प्रतिपादयेत् । प्रतिपाद्य पितृणान्तु
न दद्याद्द्वैश्वदेविके” इति तत् पित्रेऽत्रत्विति तु रष्यर्थी न तु
नियमार्थः अतएवोत्तरार्द्धेन पित्रदानानन्तरं विश्वदेवदानं
निषिध्यते न तु विश्वदेवदानानन्तरं पित्रदानं निषिध्यते
समुद्रकरधृतस्मृतावपि । “अनाहिताग्नेर्विप्रस्य यदग्नीकरणं
हुतम् । विश्वदेवाय दातव्यं पश्चात् पित्रेऽत्र निवेदयेत्” इति ।
हुतशेषं पात्रेषु दत्त्वा पिण्डार्थमवशेषमाह यमः । “हुतो-
च्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय पिण्डार्थमवशेषयेदिति” हारौती-
ऽपि “अग्नीकरणशेषन्तु पिण्डार्थमवशेषयेदिति” । एवञ्च
हुतशेषमात्रप्रतिपादानात् गोभिलेन हुतशेषं दत्त्वेत्यत्र तथा-
भिधानात् पारस्करेण च हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति
पृथिवी ते इत्यनेन तथैवाभिधानाच्च मन्त्रे चामृतमित्यनेन
“अमृतं विद्यपो यज्ञशेषभोजनशेषयोः” इत्यमरमिहोक्तात्
यज्ञशेषमायप्रतीतेः तत् प्रक्षेपानन्तरमेव हृद्योगयजुर्विदोः
पात्रमालभ्य तदनन्तरमस्त्रादिपरिवेशनम् एवमेव अनिरुद्धमष्ट-
प्रभृतयः । यत्तु “हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।
यथा साभोषपत्रेषु रोष्येषु तु विशेषतः ॥ दत्त्वात्कं पृथिवी-
पात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् । कृत्वेदं विश्वुरित्यन्ने द्विजाद्गुहं
निषेगयेत्” ॥ इति याज्ञवल्करवचनेन हुतशेषमस्यान्तरात्
दत्त्वा पात्रमालभ्य तच्छ्रायन्तरोप मन्त्रनिवृत्तिविरोधात्

श्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेषु हुतशेषं दत्त्वा पात्राभिमन्त्रणं कृत्वा
 अन्नं प्रदद्यादिति योजना कार्या एतेतान्नादिदानानन्तरं
 पात्रालम्बनं मैथिलोक्तं निरस्तम् । अतएव पद्यादेवान्नादि-
 परिवेशनमाह मार्कण्डेयपुराणम् । “हुतावशेषं दद्याच्च भाज-
 नेषु द्विजम्बनाम् । भाजनालम्बनं कृत्वा दत्त्वा घानं यथा-
 विधि ॥ यथा सुखं जुषद्बुभी इति वाच्यमनिष्ठुरम्”
 इति ।

पात्रालम्बनं दैवेऽनुत्तानहस्ताभ्यां पित्रेऽनुत्तानपाणिभ्यां
 कार्यम् । “दैवेऽनुत्तानपाणिभ्यामुत्तानाभ्याञ्च पैढके” इति
 घमउचनात् । गोभिलः । “वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्त्रे
 निधायपङ्कता” इति तिलान् विकीर्य उष्णमन्नं दद्यादिति
 घैष्णवौ ऋक् इदं विष्णुरित्यादि पूर्वोक्तं याज्ञवल्क्यवचनात् ।
 यजुषा कृष्णकव्यमित्यादिना “धृधिवो से पात्रमित्यन्नमन्त्रं
 चिन्तयेत् पठन् । कृष्ण कव्यमिदं रक्ष मदीयमिति कीर्त्तयेत् ।
 एकैकस्याथ विप्रस्य गृह्णीत्वाङ्गुष्ठमादरात्” इति ब्रह्मपुराणात्
 कव्यमिति पिढपक्षे इव्यमिति देवपक्षे ऊहनौयं व्यक्तं ऋग्वे-
 दीयपक्षे “विष्णो हव्यश्च कव्यश्च ब्रूयाद्रचेति वैक्रमात्” ।
 अत्र याज्ञवल्क्योयब्रह्मपुराणयोः ऋग्यजुषीः प्रत्येकमन्त्रोक्तेः
 गोभिलसूत्रे वा शब्दो विकल्पार्थः समुच्चयार्थत्वे निःसन्देहार्थं
 इन्द्रादिकमेव निर्दिशेत् एवमेव अग्निरुदभद्रप्रभृतयः । एतेन
 मैथिलोक्तं समुच्चयार्थं हेयः ।

ऋक्परिभाषमाह जैमिनिः । “तेषामृक् यथार्थवशेन
 पादव्यवस्थितिः” इति तेषां मन्त्राणां मध्ये यथार्थवशेन एका-
 न्त्यत्वेनानुष्टुपादि पादस्थितिः सा ऋक् यजुः परिभाषामपि
 न एवाह “शेषे यजुः शब्द” इति शेषे ऋक्मामभिन्ने मन्त्रजाते
 सामपरिभाषामाह स एव “गोतिषु सामाख्या” इति गोतिषु

गीयमानेषु मन्त्रेषु सामसंज्ञेत्यर्थः । ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रशिष्ट-
 पठितं गानपादविच्छेदरहितं तद्व्यञ्जुरिति एवञ्च यजुष्वात्
 ऋन्दी नास्ति इति यत् प्रमाणिकैरुक्तं तदेवेतादृक्मन्त्रपरं न
 तु यजुर्वेदोक्तमन्त्रमात्रपरं ततश्च भोक्तृब्राह्मणाद्भुष्टं गृहीत्वेदं
 विष्णुरिति क्षुण्ण कव्यमित्यन्यतरं पठित्वा इदं हविरित्युक्त्वा
 अन्ने निवेशयेत् “इदं हविरित्येवमद्भुष्टमन्नविधां ब्राह्मणेभ्यो
 दद्यात्” इति पैठौनसिवचनात् अद्भुष्टं निवेशयेति शेषः अन्न-
 विधां अन्नप्रकारमिति कल्पतरुः । एषु वचनेषु अन्नेऽद्भुष्ट-
 निवेशनमात्रश्रुतेर्जलादावद्भुष्टनिवेशनं हेयम् । अत्र “निरद्भु-
 ष्टश्च यच्छ्राद्धं वहिर्जानु च यत्कृतम् । वहिर्जानु च यद्भुक्तं
 सर्वं भवति चासुरम्” ॥ इति यमवचने निरद्भुष्टश्राद्धे निन्दा-
 श्रुतेर्ब्राह्मणाभावेऽपि तत् प्रतिनिधित्वेन श्राद्धकर्त्ताद्भुष्टं निवे-
 शयेत् अतएव गोभिलेन सामान्यतोऽद्भुष्टं निधायेत्युक्तम् ।
 ततोऽपहतेति मन्त्रेण तिलान् विकिरेत् । अत्रापहता इति
 मन्त्रपाठस्तु पितृपक्ष एव रक्षोघ्नत्वात् । देवानान्तु स्वतोर-
 क्षोघ्नत्वात् न तत्रापहता इति मन्त्रापेक्षा अतएव पितृपक्षोय-
 त्वादेव तिलविकरणमुक्तं न तु यवविकरणमिति एवमेव
 कर्कभाष्यम् । गुणविष्णुनाप्ययं मन्त्रस्तिलविकरणार्थत्वेन
 व्याख्यातस्तथागिरुद्रभट्टेन यत् देवपक्षेऽपि समन्त्रकयव-
 विकरणमुक्तं तत् गोभिलस्त्वानुपात्तत्वात् हेयम् । ततोऽन्ने
 मधु तदभावे गुडं वा प्रतिनिधिं दत्त्वा गायत्रीं मधुवातेति
 मन्त्रत्रयं मधुमधुमध्वित्यनेनान्नमभिमन्त्र्य प्रोष्य वामहस्तेन
 पक्षपादं धृत्वा द्वाह्मणे जलगण्ड्यं दत्त्वा सोपकरणमन्नं
 प्रागुक्तगोत्रमन्त्राद्युक्तेषु दद्यात् । “मधुमध्विति यस्तत्र
 विजंपोऽग्नितुमिच्छताम् । गायत्रानन्तरं गोत्रमधुमन्त्रविव-
 र्जितः” इति ऋग्वेदपरिमिटवचने पार्वणे भोक्तुमिच्छतां

ब्राह्मणानां श्राद्धत्वेन मधुमध्विति त्रिजंपो मधुवातेति मन्त्र-
सहितो गायत्रीजपानन्तरं क्रियते सोऽवाभ्युदयिकश्राद्धे मधु-
वातेति मन्त्रवर्जित इति श्राद्धविवेककृद्गाख्यानात् । “गायत्रीं
त्रिःसकृद्वापि जपेद्गाह्यतिपूर्विकाम् । मधुवाता इति वृत्रं
मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत्” ॥ इति मिताक्षराष्टतपारस्कर-
वचनात् । देवपूर्वं पिष्टभ्योऽन्न माज्यपूतं मधुप्लुतम् । मन्त्रितं
पृथिवीत्वेवं मधुवाते त्त्र्यं जगौ” इति ब्रह्मपुराणात् । “अन्नं
मधुमयं कृत्वा मधुवाताभिमन्त्रितम्” इति यमवचनात् ।
“अद्भिरभ्युक्ष्य दद्यादात्मभ्यः” इति हारीतवचनात् । आत्मभ्य
सृष्ट्वा “अतो मधुष्टताक्तन्तु सोष्णमन्नं तिलान्वितम् । गृहीत्वा
दक्षिणेनैव प्रणवेनैव तत् पुनः ॥ एतद्दोह्यन्नमित्युक्त्वा विश्वान्
देवांश्च संयजेत् । पिष्टभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन तु ।
अमुकामुकगोवैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” ॥ इति ब्रह्मपुराण-
वचनाच्च । अत्र “सोष्णभागा हि पितरः” इति श्रुतिदर्शनात् ।
सोष्णमित्युक्तम् अतएव मनुः । “यावदुष्णं भवत्यन्नं याव-
दश्रन्ति वाग्यताः । तावदश्रन्ति पितरो यावन्नोक्ता हवि-
गुणाः” ॥ अत्र वाग्यतत्त्वाभिधानेनैव श्राद्धभोक्तृणां हविर्गुणा-
नभिधाने सिद्धे यावन्नोक्ता हविर्गुणा इति पुनर्वचनम् इङ्गि-
तादिना गुणप्रतिपादननिषेधार्थम् । अत्र पृथुकादीनामुष्णत्वं
नापेक्षितम् । आपस्तम्बेन पर्युपितस्यापि प्रतिप्रसृतत्वात् ।
तथा च प्रतिपिडसुपक्रम्य आपस्तम्बः । “कृतान्नं पर्युपितं
पृथुकतरण्डुलकरशक्तुलाजपिष्टकचौरविकारोपधिवर्जम्” इति
दैवे तिलान्वितमिति श्राद्ध्यन्तरौयम् । एषु वचनेषु मधुप्लुतं
मधुमयं मधुष्टताक्तमिति श्रुत्या मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत् इति
पारस्करवचनाच्च मधुमध्वितित्रिजंप इत्यस्य मधुद्रव्यसम्बन्धि-
मध्विति त्रिजंप इति ध्याख्येयं न तु मधुमध्वित्यस्य त्रिजंपः

मधुवाताभिमन्त्रितमिति । मधुवातेति ऋक्त्रयेणाभिमन्त्रितम् । तिमृणामासाञ्चर्वा युगनक्षत्राद्विद्यैष सर्वत्र प्रयोगदर्शनान् । अभिमन्त्रणमाभिसुर्येन मन्त्रपाठः । तच्च अभिमन्त्रणौयं स्पर्शं विनैव ह्यपमभिमन्त्रयेदिति वदिति गव्यौनवर्द्धमानः । एतेन याचस्यतिमित्योक्तमशस्पर्शपूर्वकमभिमन्त्रणं हेयम् । तेनैव ह्यपोक्षर्गं स्पर्शं विनैव ह्यपामभिमन्त्रणमित्युक्तम् ।

अथ विहिताविहितद्रव्याणि । वायुपुराणे । “कृष्णामाषास्तिलाद्येषु श्रेष्ठाः सूर्य्यवशात्तयः” । शालिहर्मन्त्रिकां धान्यं तत् प्रभवतण्डुलादि । अथ ह्यपकृष्टप्रभवधान्येन वैधर्म्यकरणं तथा च हरिवंशे शकं प्रति सुरभिवाक्यम् । “कर्मकान् पुद्गवैर्वाद्येर्मध्येन हविषासुरान् । श्रियं शकत् प्रहृत्तेन तर्पयिष्यामहे वयम्” ॥ वायुपुराणं “द्विस्वामलसृष्टीकापनसाम्नातदाडिमम् । भव्यं पाणिवताचोडं खर्जूराम्नाफलानि च । कशेरुकोविदारस्य तालकन्दं तथा विषम्” ॥ ऋद्धीका द्राक्षा भव्यं कामरङ्गं पाणिवतं करमर्दकम् आचोडं जम्बोराकारफलम् आचोडं काश्मोरादौ प्रसिद्धम् । कोविदारः श्वेतकाञ्चनसदृश इति श्राद्धविवेकः । तालकन्दं तालमूलौति प्रसिद्धम् विषं मृणालम् । मनुः । “तिलैर्वीक्षियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा । दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृणाम्” ॥ ब्रीहिः शरत्पक्षधान्यम् । याज्ञवल्क्यः । “हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन च वत्सरम् । मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनिच्छागपार्पतेः ॥ ऐणरौरववाराहशशैर्मासैर्यथाक्रमम् । मासहृदयाभिलष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः” ॥ हविष्यान्नेन शालिब्रीह्यन्नेन मात्स्येति मत्स्यादिमांसैः षडभ्योमेपः शकुनिर्विहितलावकादिः घृतपतचित्तमृगः एणः कृष्णमृगः शरवडुशृङ्गी

शृगः क्षत्रियव्रतीपयुक्तमृगचर्म इति दीपकभिका । अत्र
 “यश्चरत्तः पिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन
 नात्तव्यं देवानामग्रताहविः” इति मनुवचनेन मद्यादि मांस-
 चर्यान्मांसम् आममांसमिति भट्टटीकाकृद्भिर्व्याख्यातं तद्दृष्ट्वा
 याज्ञे आममांसं न देयमिति वदन्ति । तत्र “सुन्यन्नानि
 पयःसोमो मांसं यद्यानुपस्कृतम् । अक्षारलवणश्चैव प्रकृत्या
 हविरुच्यते” इति मनुवचनविरोधात् । अद्यानुपस्कृतमित्यनेन
 पाकोपस्काररहितमांसमित्युक्तं तदपि हविः । न चानुप-
 स्कृतमधिकृतं पूतिगन्धादिरहितमिति कुल्लूकभट्टव्याख्यान
 युक्तं शब्दानभिधेयत्वादिति । गौडदाक्षिणात्वाभ्यां तथा
 व्यवह्रियते सुन्यन्नानि नौवारादौनि वशिष्ठः “अन्नं पर्युषित
 भावदुष्टं सद्ब्रह्मेण पुनः सिद्धमासं ऋजोपपन्नं काममन्तर्दध्ना
 घृतेन वारिघारितमुपभुञ्जीतेति” आमन्तण्डुलादि पर्युषि-
 तादि ऋजोप पन्नान्तमन्नं निषिद्धमपि काम दध्ना घृतंन
 वाभिघारितमुपभुञ्जीतेत्यनेन भोज्यान्तरासम्भवे एव भुञ्जीतेति
 नैयतकालिककल्पतरुणा व्याख्यातं तत्राम तण्डुलादि इति
 व्याख्यातं तद्वोजश्च । “शस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः सतुष धान्य-
 सुच्यते । आम वितुषमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतम्” ॥ इति
 वशिष्ठ-वचनेन खिन्नाखिन्नतण्डुलयोयथा संश्लमन्त्रत्वेन
 आमत्वेन च परिभाषितत्वात् पूर्वसूत्रेऽपि अन्नामपदाभ्या-
 न्तयैव प्रतीयते नत्वामपदेनार्द्रकादि प्रतीयत इति । ततश्च
 “अपादनग्नी तीर्थे च चन्द्रसूर्यप्रष्टे तथा । आमयाह द्विजैः
 कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि” इति प्रचेतोवचनात् तण्डुलादे-
 स्तदानौमभ्यह्यत्वेऽपि पद्यात् पाकेन भक्ष्यत्ववदाममांसस्य
 तदानौमभक्ष्यत्वेऽपि पद्यात् पाकेन भक्ष्यत्वात् याज्ञे देयत्वं
 प्रतीयते । अतएव मनुनैव श्राद्धप्रकरणे “सुन्यन्नानि पयः

सोमी मांसं यज्ञानुपस्कृतम् । अक्षारलवणञ्चैव प्रकृत्वा
 हविरुच्यते” इति अनुपस्कृतम् इत्यनेन पाकीपस्काररहितं
 यत् मांसं तदपि हविरित्युक्तं न चानुपस्कृतमविकृत पूतिगन्धा-
 दिरहितमिति कुल्लुकभट्टव्याख्यानं युक्तं शब्दानभिधेयत्वा-
 दिति गौडदाक्षिणाभ्यां तथा व्यवह्रियते । सुन्यन्नानि नीवा-
 रादीनि इत्यञ्च तत् ब्राह्मणेन नात्तव्यम् इत्यामतादशायाम् ।
 हारौतः । “कालशाकञ्च वास्तूकं मूलकं कृष्णमालिकाम् ।
 वेत्नाङ्गुर कलायञ्च पटोलं सर्पपं तथा ॥ सूर्यावर्त्तं सुनिपणं
 शाकान्याहुर्मनौषिणः” ॥ सूर्यावर्त्तं सुलिटया इति ख्यातं
 सुनिपणं सुपुणोति प्रसिद्धं वायुपुराणे । “वैकड्वतं नारिकेलं
 शृङ्गाटकपरूपकम् । पिप्पलीमरिचञ्चैव पटोलं हृत्तीफलम् ॥
 एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च” ॥ अन्यानि
 अनिपिचानि । “नागरञ्चात्र वैदेयं दीर्घमूलकमेव च” ।
 नागरमार्द्रकं “कट्फलं किङ्किणीं द्राक्षां लकुचं मोचमेव च” ।
 कट्फलं गाम्भारिफलं किङ्किणीं अम्लरसा द्राक्षा इति रुद्रधरः
 जलजम्बुरिति हलायुधः । लकुचं डडुफलं मोचं कदलीफलम् ।
 आदित्यपुराणे । “मधुकं रामठञ्चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।
 श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्र्युपपन्ताया” ॥ रामठं हिङ्गु-
 त्र्युपपु सुखाशिका । शङ्खः “पिप्पलीं मरिचञ्चैव तथा वै पिण्ड-
 मूलकम् । कृतकं लवणं सर्वं वशाप्रञ्च विवर्जयेत्” ॥ कृतकं
 लवणं चारुसृत्तिकादिभिः कृत्रिमं लवणम् अतएव मनुनापि
 हविष्यान्ने अक्षारलवणं विहितम् । अत्र हिङ्गुमरिचशण्ठी-
 पिप्पलीनां स्वरूपेणादेयता द्रव्यान्तरसस्कारकत्वेन देयता
 पूर्ववचनसिद्धा । विष्णुः “कुष्माण्डालावुवात्ताकीं ग्राम्यमाहि-
 पदुग्धकम् । पालङ्गो राजिकां श्राद्धे द्विस्त्रिञ्च विवर्ज-
 येत्” ॥ द्विस्त्रिञ्च तदेव यत् सूपकारशास्त्रीज्ञापेक्षित-

पाकनिप्यच्यनन्तरं ग्रैत्यादिनिवृत्तये पुनः पाकान्तरमुक्तं नत्व-
 र्द्विपाकानन्तरं तच्छास्त्रोक्तं सम्भारणरूपपाकान्तरसिद्धं व्यञ्ज-
 नादि अतीतार्थं क्लानिर्देशात् । अतएव तिलादिभृष्टानन्तरं
 मोदक गुडादिपक्वमोदकादि शिष्टैर्दीयते भुज्यते च । अन्यथा
 द्विः संसृतस्य भोज्यत्वं न स्यात् । “पर्युषितं पुनः सिद्धमभोज्य-
 मन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति” सुमन्तूक्तेः । यमः । “यच्च
 भुक्त्वा पुनर्भुङ्क्ते यत्तु तैलाभिघारितम् । रजस्रलाभिर्यदृष्टं
 तद्वै रक्षांसि गच्छति” ॥ तैलाभिघारितमिति घृतसम्भवे
 तदसम्भवे तैलपक्वमित्यापस्तम्बेन तैलेन पाकविधानात् ।
 “तिलैः आहं पुष्टिकामः कुर्यात् पूषैः ऋद्धिकामो घृतगुड-
 तैलपक्वैस्तेजस्कामः सौभाग्यारोग्यकामो वा परमान्नरूपर-
 दधिमांसयवागूभिः सर्वकामः” इति हारीतेन फलकथनाच्च ।
 एवञ्चैतेषां काम्याभिलाषं विनापि पिष्टव्यतिशयसम्पादक-
 त्वेन फलविशेषजनकत्वम् । शातातपः । “गोकुले कन्दु-
 शालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः । अमौमांस्यानि शौचानि
 स्तोपु बालातुरेषु च” ॥ बालः पञ्चवर्षाभ्यन्तरवयस्कः ।
 अमौमांस्यानि शौचाशौचभागितया न विचारणीयानीति
 भवदेवभट्टरत्नाकरादयः । अतएव कूर्मपुराणम् । “कन्दु-
 पक्वानि तैलेन पायसं दधिगन्धवः । द्विजैरितानि भोज्यानि
 शूद्रगृहकृतान्यपि” ॥ कन्दुपक्वं जलोपसेकं विना केवलपात्रेषु
 यत् वङ्गिना पक्वं भृष्टतण्डुलादि । पायसं पाकसंस्कृतं
 दुग्धपरमासपरत्वे पुंलिङ्गनिर्देशापत्तेः । “परमासन्तु पायसः”
 इत्यमरात् । वयुपुराणे । “शर्कराधीरसंयुक्ताः पृथुका नित्य-
 मद्ययाः । शङ्खान् साजान् तथा पूषान् कुष्माण्डान् व्यञ्जनेः
 सह । सर्पिः स्निग्धानि सर्वाणि दध्ना सत्कृत्य भोजयेत् ।
 आह्वेषेतानि यो दद्यात् पितरः प्रीषयन्ति तम्” ॥ अत्रासपाके

मपिण्डाधिकारमाह देवलः । “तथैवामन्वितो दाता प्रातः
 स्नातः सहाम्बरः । आरभेत नवैः पात्रैरन्वारम्भं सवाश्ववः” ॥
 तथैवामन्वितः सर्वायासविनिर्मुक्तैरित्यादिभिर्निमन्वितो येन ।
 सहाम्बर इति द्वितीय वस्त्रप्रतिपत्त्यर्थम् एकवस्त्रस्य नमनत्व-
 प्रतिषेधेन प्राप्तत्वात् एतेन कुशरज्जादिर्वस्त्रप्रतिनिधिर्न भवे-
 तीति सूचितम् । एवमेव स्नाने ब्रह्मदत्तभाष्यकल्पतरुप्रभृतयः ।
 आहपाकार्यतण्डुलस्य सकृत् प्रक्षालनमाह गोभिलः । “त्रिफ-
 लीकृतांस्तण्डुलान् त्रिर्द्वेषेभ्यः प्रक्षालयेत् द्विर्मनुष्येभ्यः सकृत्
 पितृभ्यः” इति ।

आमथाह योगिनीतन्त्रम् । “निरग्नेरामथाह तु अन्नं
 न क्षालयेत् क्वचित् । वृद्धो तु क्षालयेदन्नं संक्रामे घृहणेषु
 च” ॥ मार्कण्डेयपुराणम् । “यत् सर्वाय च नीत्सृष्टं
 यथाभोग्यनिपानजम् । तद्वर्ज्यं सल्लिनन्तात सदैव पिब-
 कर्मणि” ॥ “श्रुतिः । पादेन घटसुत्याप्य भालने पूरयेज्जलम् ।
 तज्जलं मदिरातुल्य भाण्डस्यं सुरया समम्” ॥ मदिरा सुरेत्-
 ररूपा सुरा पैथी । वराहपुराणे । “अकृताग्रयणश्चैव धान्य-
 जातं द्विजोत्तम । राजमापाननूचैव मसुरांश्च विवर्जयेत्” ॥
 अकृताग्रयणमकृतनवशस्येष्टियाहं यथा योग्यं साग्निनिरग्नि
 परम् । ब्रह्मपुराणे । “द्विः स्त्रियं परिदग्धश्च तथैयाग्रा
 वलेहितम् । शर्करा क्रीटपापाणैः केशैर्यश्चाप्युपद्रुतम् ॥
 पिप्लाकं मथितश्चैव तथातिलवणश्च यत् । सिद्धाः कृताद्य
 ये भक्ताः प्रत्यक्षसवणीकृताः । वाग्भावदृष्टाय तथा दुष्टैशो-
 पइता म्लया ॥ वाससा चावधूतानि वज्यानि आहकर्मणि” ॥
 अथावलेहितं आहार्योपकल्पितं सदुपभुञ्जाग्रभागं सिद्धाः
 कृताः सिद्धेषुत्तरकालं प्रत्यक्षसवणप्रघेपकृताः विष्णुपुराणे ।
 “अन्नायुं गृह्णन्तश्चैव पलायं पिण्डमृत्तकम् । मान्यारकं

करन्नायि लवणान्यौषधानि च ॥ आरक्ताद्येव निर्यासाः
प्रत्यक्षलवणानि च । वर्ज्यान्वेतानि वै आह्वे यच्च वाचा न
शस्यते ॥ नक्ताहृतमनुत्सृष्टं द्रव्यते न च यत्र गौः । दुर्ग-
न्निफेणिलङ्घाभ्नु आह्वयोग्यं न पार्थिव ॥ क्षीरमेकशफानां
यदौद्गमाविक्रमेय च । मार्गश्च साहिपश्चैव वर्जयेत् आह्व-
कर्मणि” इति निषेधवचनानि ।

अथ परिवेशनम् । मनुः । “पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वय-
मन्नस्य वह्नितम् । विप्रान्तिके पितृभ्यायन् ग्रनकैरुपनिक्षि-
पेत्” ॥ अन्नम्येति षष्ठौ तृतीयार्थे वह्नितं पूरितं पात्रमिति
शेषः । उपनिक्षिपेत् परिवेशनार्थं समीपे धारयेत् तथा च
पाकस्याख्या आकृत्य प्रथमं भोजनपात्रे न देयं किन्तु स्याख्या-
दिकं पाणिभ्यां पात्रसमीपे भूमौ संस्थाय पयादुभाभ्यां
पाणिभ्यां पात्रान्तरिताभ्यां आह्वे परिवेशनं कुर्यात् । “उभा-
भ्यामपि पाणिभ्यामाहृत्य परिवेशयेत्” इति मत्स्यपुराणात् ।
यत्तु । आह्वे परिवेशनश्च दक्षिणपाणिमात्रेषैवाङ्गानभि-
धानादिति मैथिलोक्तं तन्न । “एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं
न भक्षयेत्” इत्यादि पुराणीयेनैकपाणिदत्तं शूद्रदत्तं भक्षण-
निषेधेन तन्मात्रपरिवेशनस्यापि निषिद्धत्वात् । पाणिभ्या-
मपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम् । “इन्द्रदत्ताय वै खेदा लवणं
व्यञ्जनानि च । दातारं नोपतिहस्ते गोक्ता शुङ्गे तु
किंस्वियम् ॥ तन्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ त्रणेन वा । प्रद-
द्यात् न तु हस्तेन नायसेन कदाचन” ॥ इति वसिष्ठेन
सामान्यतोऽभिधानात् पितृभक्तितरङ्गित्यामर्थेवम् । मनुः ।
“गुणांश्च सृपशाकाद्यान् पयोदधिघृतं मधु । विन्यसेत् यत्रतः
सम्यक् भूमावेव समाहितः ॥ भक्ष्यं भोज्यश्च विविधं भूनाणि
च फलानि च । इत्यानि चैव मांसानि पाणानि सुरभीपि

च ॥ उपनोय तु सत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः । आमिषं
पानपात्रञ्च भोक्तुर्दक्षिणतो न्यसेत् ॥ परिवेशयेच्च प्रयतो
गुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ॥ गुणान् उपकरणानि । भूमा-
वेव न तु व्यञ्जनादि पात्रादन्नपात्रोपरि निक्षिपेत् पात्रान्तरा-
सत्त्वे भोजनपात्रेऽपि ।

अथान्नीत्सर्गान्तरकृत्यम् । तत्र गोभिलः । “सकृत्
सकृदपो दत्त्वा गायत्रीं मधुवाताञ्च पठित्वा अश्रुत्स जपेत्
व्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं सप्रणवामिति” ॥ एतच्च ब्राह्मण-
हस्ते सकृत् सकृज्जलम् इच्छातो जुषध्वमित्युक्त्वा भवन्तः
प्राशयन्त्विति मन्त्रेणापोशनार्थं दद्यात् “दत्त्वा जुषध्वमिच्छातो
वाच्यमेतदनिष्ठुरम्” इति विष्णुपुराणात् । “दत्त्वापोशनमा-
सीनः सावित्रीं विर्जयेद्य । मधुवाता इति चृचं मध्वित्यन्तेन
भोजयेत्” इति समुद्रकरघृतेन तेभ्यो दद्यादापोशनं भवन्तः
प्राशयन्त्विति ब्रह्मपुराणीयेन चैकवाक्यत्वात् । ततो गायत्रीं
मधुवातेति चृचञ्च जपित्वाऽन्नहीनमिति पठेत् । तथा च
ब्रह्मः । “अन्नहीनं क्षियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवेत् । तत्-
सर्वमच्छिद्रमस्त्वित्युक्त्वा यत्नेन भोजयेत्” ॥ ततो भुञ्जानेषु
ब्राह्मणेषु सप्रणवां सव्याहृतिकां गायत्रीं जपेत् एतदनन्तरं
मधुवातेति ऋक्त्रयं मधुमधुमध्विति च जपेत् तथा च याज्ञ-
वल्करः । “सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति चृचं जप्त्वा
यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरं स्तोऽपि वाग्यताः । अन्नमिष्टं हवि-
ष्यञ्च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः । आढ्येस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्व-
जपन्तथा” ॥ अन्नमिष्टमित्यनेन उत्सर्गान्तरमपि पिष्ट-
त्स्यर्थमन्नान्तरादिकं देयम् । पवित्राणीत्यनेन विष्णुपुरा-
णाद्युक्तानि सूचितानि । अत्र रषोघ्नमन्त्रपाठमाह विष्णु-
पुराणम् । “यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य भोक्ताव्ययात्मा हरि-

शौखरोऽत्र । तत् सन्निधानादपयान्तु सद्यो रक्षांस्यशेषाण्य-
सुराश्च सर्वे” ॥ याज्ञवल्करः । “श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद् यः
श्राद्धे श्रावयिष्यति । पितॄणां तस्य हृत्तिः स्यादक्षया नात्र
भंगयः” ॥ अस्मान्मदीयग्रन्थात् । एवञ्च “यद्यैनं श्रावयेत्
श्राद्धे ब्राह्मणान् पादमन्ततः । श्रचय्यमन्नपानं वै पिष्टभ्य-
क्षोपतिष्ठते” इत्यादि पर्वणि श्राद्धे महाभारतीयश्लोकपादादि-
श्रवणोक्तेः संचेषेण भारतवंशद्वयनिरूपत्वेन दुर्व्योधिनी मन्वु-
मय इति युधिष्ठिरो धर्ममय इति श्लोकद्वयम् । अपहृत-
गुरुगवौमांमकृतश्राद्धमहत्त्वप्रकाशकपिष्टगाथात्वेन समव्याधा
इति च पठ्यते । कल्पतरौ मत्स्यपुराणम् । “ब्रह्म-
विष्णुर्करुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च । विप्राणामात्मन-
श्चैव तत् सर्वं समुदौरयेत्” ॥ विप्राणामात्मनश्चेत । श्राव्यत्वेन
इति शेषः । एवञ्चात्मनः श्राव्यत्वेन रक्षोघ्नत्वेन पिष्टहृत्तिकार-
कत्वेन च दर्भब्राह्मणपक्षेऽपि जपः कार्यः । तथा रक्षो-
घ्नत्वेन पिष्टहृत्प्रार्थत्वेन च पिष्टकार्यत्वात् प्राचीनावीतिना
जपः कार्यः । प्राचीनावीति पितॄणामिति श्रुतेः “प्राची-
नावीतिना सम्यगपसव्यमतन्त्रिणा पितॄणामनिधनात् कार्यं
विधिवद्दर्भपाणिना इति मनूक्तेः । भट्टभाष्येऽप्येवम् । पिष्ट-
दयितायामप्येवम् ।

अथाग्निदग्धादिनाशविकरणम् । गोभिलः । “हृत्तिं
ज्वात्वा सतिलमन्नं प्रविकीर्य्य अग्निदग्धाय ये जीवा येऽप्य-
दग्धाः कुले मम । भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु दत्ता यान्तु पराङ्गति-
मिति” ॥ हृत्तिं ब्राह्मणानामिति शेषः । तज्ज्ञानप्रकार-
माह स्मृतिः । दीयमानं न गृह्णन्ति अन्नञ्च बहु विद्यते ।
ज्वात्वा हृत्तिं तदा देयो दर्भेषु विकिरय यः” ॥ अन्नं विशे-
षयति ब्रह्मपुराणम् । “उच्छिष्टे सतिलान् दर्भान् दक्षिणा-

श्राद्धिधापयेत् । यद्यन्निघेदितं क्लिष्टित् पिबन्मयाथ तत्र
 च ॥ तस्मात्तस्माच्च भागन्तु गृहीत्वा चमसे शुभे । दत्त्वा
 श्रुताभिधानान्तु विप्रेभ्यश्च सकृत् सकृत् ॥ उच्छिष्टे तत्
 समीपे उच्छिष्टाग्रत इति वक्ष्यमाणत् । प्रविकीर्याग्नि-
 दग्धायैति मन्त्राभ्यां सकृद्ग भूमिरभ्युक्ष्यमाह विष्णुः । “भुक्त-
 वत्सु च विप्रेषु भूमिं सकृद्गमभ्युक्ष्यान्नविकरणमुच्छिष्टाग्रत
 इति” । अथ पराङ्गतिमित्यनन्तरं सूत्रस्थितिकारिण्येपां न
 माता न पिता इति मन्त्रान्तरमुक्तमित्यादि बहुवचनान्ता
 गणस्य संसूचका इत्युक्तेः । तथा च मत्स्यपुराणम् । “सार्ध-
 वर्षिकमग्राद्यं सन्नीयाद्वाप्य धारिणा । समुत्सृजेत् भुक्तवता-
 मघतो विकरन् भुवि ॥ अग्निदग्धाय ये लीवा येऽप्यदग्धाः
 कुले मम । भूमौ दत्तेन लप्यन्तु तस्मा यान्तु परां गतिम् ।
 येपां न माता न पिता न बन्धुर्नैवात्रसिद्धिर्न तद्यान्नमसि ॥
 तत् तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत् प्रयान्तु लोकाय सुखाय तद्दत् ।
 असंस्कृतप्रमौतानां योगिनां कुलयोऽपिताम् ॥ उच्छिष्टं
 भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरय यः” ॥ सार्धवर्षिकं सर्व-
 प्रकारं सन्नीय मिश्रयित्वा ततश्च मन्त्राभ्या तदुक्तफलमुद्दिश्य
 कुशोपरि दद्यात् । एतदेवामंस्कृतीत्यादिनोपसङ्गतम् । ततो
 हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य हरिं स्मरेत् । “ततः प्रक्षाल्य हस्तौ च
 तथाचम्य हरिं स्मरेत् । प्रेतभागं विसृज्याथ प्रायश्चित्तोप-
 शान्तये” ॥ इति ब्रह्मपुराणात् गोभिलः । सकृत् सकृदपो
 दत्त्वा पुनर्मधुवातां मधु च त्रिर्जघ्ना तृप्ताःस्य इति पृच्छति
 तृप्ताःस्य इत्युक्ते शेषमन्नमनुज्राप्येति” अथ सकृत् सकृदिति
 श्रुतेः । प्रतिपत्ते प्रत्यापोशानजलं दद्यात् । “दत्त्वा श्रुता-
 पिधानान्तु विप्रेभ्यश्च सकृत् सकृत्” इति ब्रह्मपुराणात् एतच्च
 प्रत्यापोशानजलपानं हस्तं प्रक्षाल्य न कर्तव्यम् । तथा च

शातातपः । “हस्तं प्रक्षाल्य यथापः पिवेद्भुक्ता द्विजाधमः ।
तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरो गताः ॥ इत्यञ्च मत्स्यं
भुञ्जानस्य हस्तप्रक्षालनानन्तरमेवापोशानस्य वैधत्वात्तेन हस्तं
प्रक्षाल्य निरामिषमन्नादिकं भुञ्जानपोशानं कर्त्तव्यं व्यक्तीकृत-
मितदाङ्गिकतत्त्वे । गोभिलेन मन्त्ररहितजलदानाभिधानात्
दर्भब्राह्मणेऽपि जनदानाचारः । पुनर्मधुवातेत्यत्र पुनरित्य-
भिधानं पुनर्गायत्रानन्तरमधुवाता प्रतिपत्त्यर्थं तथा च ब्रह्म-
पुराणम् । “सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीञ्च ततो जपेत् ।
पाठेन्मधुमतीः पुष्यास्तथा च मधुमध्विति” ॥ प्रत्यापोशानात्
परतः । कात्यायनोऽपि षप्तिं ज्ञात्वा अन्नं प्रकीर्त्तय सक्तत्
सक्तदपोदत्वा पूर्ववत् गायत्रीं जपित्वा मधुमतीमधुमधुम-
ध्विति च जपेत् । षप्ता.स्य इति घृच्छति शेषमन्नमनुज्जाप्येति
षप्तिं ज्ञात्वा सर्वेषां षप्तिमनुमाय षप्ता.स्य इति घट्टुवचन-
निर्देशात् । सक्तदभिधानं षप्ता.स्य इति तेषामपि सक्तत्
प्रतिवचनम् । एतच्च कुशवाह्नये नास्ति अयोग्यत्वात् अनु-
ज्जाप्य शेषमन्नं क्व देयमिति ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य इष्टेभ्यो दीय-
तामिति प्रत्युत्तरं गृह्णीयादिति शेषः । तथा च ब्रह्मपुरा-
णम् । “सतानाह पुनः शेष क्व देयश्चात्रमित्यपि । इष्टेभ्यो
दीयतामेतदिति सम्प्रवदन्ति ते” ॥

अथ पिण्डदानम् । तत्र गोभिलः । “सर्वमन्नमेकशो-
दृत्य उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु मधुमधुमधु इत्यञ्चसमीपदन्तेति
च जपित्वा त्रीं स्तोत्रान् पिण्डान् दद्यादवने निष्क्येति” । अत्रेति-
कर्त्तव्यता पिण्डपितृयज्ञप्रवदुपचार इति पितृप्रति पूर्वाङ्ग-
सूत्रेषातिदिष्टा प्रत्येतय्या । तत्र देगमाह देवनः । “पुर-
स्तादुपविष्टेषां पिण्डावापं निवेदयेत् । ततस्तैरभ्यनुघ्रातो
दक्षिणां दिग्मेत्य सः ॥ उपस्थिते शुशो देगे स्थानं कुर्वीत

सैकतम् । मण्डलं चतुरस्रं वा दक्षिणायनतं महत् ॥ पवित्र-
पाणिथ जपेन्मन्त्रं रक्षीघ्नमुत्तमम् । निहन्मि सर्वं यदमेध-
वद्भवेदताश्च सर्वेऽसुरदानवा मया ॥ रक्षांसि यक्षाः सपिशाच-
सहा इता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥ इति दक्षिणादिक् आह-
कारं धेचयेति कल्पतरुः गोभिलघृत्रेऽपि उच्छिष्टसमीप इत्यु-
क्तम् अतएव ब्रह्मपुराणोक्तदिगन्तराभिधानं शाख्यन्तर्रीयम् ।
अत्र मण्डलमुपक्रम्याभिहितेन “निहन्मि सर्वमित्यादिर्यस्मिन्
देशे च पठ्यते । एष मन्त्रस्तु तं देशं राक्षसा वृजयन्ति हि”
इति ब्रह्मपुराणे निहन्मोत्यनेन मण्डलकरणं प्रतीयते । अनि-
रुद्धमष्टप्रभृतिभिरपि तथा लिखितम् । पिण्डपिष्टयज्ञाति-
देशेन तत्प्रकृतिभूतान्वष्टका पिण्डोक्तरेषां मण्डलमध्ये
कुर्यात् । सव्येन पाणिना दर्भपिञ्जलिं गृहीत्वा रेखासु-
स्त्रिखेत् । अपहतेति अन्वष्टकाया गोभिलगृह्यात् । अत्र
वामेन दर्भपिञ्जल्याग्रदणमात्रं रेखान्तु वामान्वारब्धेन दक्षिण-
हस्तेन कुर्यात् । “सव्येन पाणिनेत्येव यदत्रासकृदीरितम् ।
परिग्रहणमात्रन्तु सव्यस्यादिशति ध्रुवम् ॥ पिञ्जल्याद्यभि-
मगृह्य दक्षिणेनेतरात् करात् । अन्वारभ्य च सव्येन कुर्या-
दुल्लेखनादिकम्” इति छन्दोगपरिगिष्टात् । अत्र दर्भपिञ्ज-
ल्यवनेजनार्थादिकपात्रवासः सूत्रादिग्रहणे यत् सव्येनेति
वारं वारं गोभिलगृह्योक्तं तत्र सव्यस्योपदेशो दर्भपिञ्जल्यादि-
ग्रहणार्थः । उल्लेखनादिकन्तु वामकराद्दक्षिणकरेण दर्भ-
पिञ्जल्यादिकां नीत्वा वामान्वारब्धे दक्षिणेन रेखादिकं कुर्या-
दित्यर्थः । पिञ्जलीपवित्तम् । “अनन्तर्गर्भिण सायं कीशं
द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेय पवित्रं यत्र कुत्रचित् ।
एतदेव हि पिञ्जल्यानघण समुदाहृतम्” इति छन्दोगपरि-
गिष्टात् । अत्र गृह्ये रेखाकरणे अपहता इत्यत्र इति कारे-

षाद्यर्थके नापदता इति समुदायमन्त्रो निहन्तीत्यादि
 समुदायमन्त्रोऽप्युक्तः । निहन्ति सर्वमित्युक्ता । “अनेन
 मन्त्रेण समयतात्मा येदोष सर्वां मरुदुल्लिखेत् । शिवाश्च
 सुविं ध्रुवमिच्छमानः क्षिपेत् द्विजातिर्दिग्मुत्तराश्च” ॥ इति
 वायुपुराणैकवाक्यत्वात् निहन्तीत्यादिमन्त्रद्वयं ब्रह्मपुराणेऽपि
 किन्तु द्विजातिरित्यादौ कुशांस्त एव दक्षिणायानिति पाठे
 विशिष्यः । ततश्च वायुपुराणात् तत्पवित्रमुत्तरस्यां दिशि
 क्षिपेत् । ब्रह्मपुराणपाठास्तु रेखीपरि दक्षिणाग्रान् कुशाना-
 स्तरेदित्यर्थः । अतएव अनिरुद्धमद्वेन यन्निहन्तीत्यनेन रेखा-
 करणमुक्तं तदशुभं एवञ्चैक दर्भेण तन्मध्यमुल्लिख्याभ्यस्य तं
 व्यजेदिति देवसूक्तम् । सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्या-
 दुल्लिखनादिकम्” इति यमवचनञ्च गोभिलगृह्यतत्परिशिष्ट-
 विरोधाच्छास्यन्तरोयम् । ततश्चोक्तं गोभिलसूत्रे दर्भेषु
 पिण्डदानाभिधानाद्रेखीपरि दर्भानास्तौष्यं प्रागुक्तब्रह्म-
 पुराणवचनेन देवताभ्य इति त्रिः पठेत् पिण्डान् दद्यात्तवने-
 निज्येत्यनेनावने जने पिण्डदानकरणमुक्तं तत्प्रकारन् अन्वष्ट-
 कोक्तो ग्राह्यः । तथा च गोभिलगृह्यम् । “अत्र पितृना-
 वाहयति एत पितरः सौम्यास इति तथा अथोदकपात्रं
 गृहीत्वा अपसनविपूर्वस्यां कर्षां दर्भेषु निनयेत् पितृर्नाम
 गृहीत्वा असाववनेनिक्ष्व ये चात्रत्वामित्यादि अप उपसृश्य
 एवमेवेतरयोस्तथाऽपसनविदर्भेषु निदध्यात् पितृर्नाम गृहीत्वा-
 ऽसावेव ते पिण्डी ये चात्रत्वामनु यांस त्वमनु तस्मै ते
 स्वधेति मन्त्रेण अप उपसृश्य एवमेवेतरयोस्तथा निधाय
 जपति अत्र पितरो मादयध्वं यथा भागमाहृपायध्वमिति
 अपपर्याहृत्य पुरोच्छासादभिपर्यावर्त्तमानो जपेत् अमीम-
 दन्त पितरो यथा भागमाहृपायिपत इति अथाञ्जलिहते

अपति नमो वः पितरः पितरो नमो वः इति गृहानवेक्षते
 गृहान्नः पितरो दत्तेति पिण्डानवेक्षते सदो वः पितरो देस
 इति सव्येनैव पाणिना सूत्रतन्तुं गृहीत्वा अयसलविपूर्वस्वां
 कर्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वा असावितत्ते वासो
 ये चात्र त्वामनुयांय त्वमनु तस्मै ते स्रधेति । अप उपसृश्य
 एवमेवेतरयोः सव्येनैव पाणिना उदकपात्रं गृहीत्वा अपस-
 लवि पिण्डानामुपरि सिञ्चेत् । ऊर्जं वहन्तोरमृतं घृतं पयः
 कौसालं परिश्रुतं स्रधास्तु तर्पयत मे पितॄन् । मध्यमं पिण्डं
 पत्नीपुत्रकामाश्रीयादाधत्त पितरो गर्भम् इति अक्षु पिण्डा-
 नासाटयेत् प्रणोते वा अन्तो ब्राह्मणान् भोजयेद्वा गवे वा
 दद्यादिति । एषामर्थः यद्यप्यन्वष्टकायां पितृनितिपित्रा-
 दिविक्रमत्र परं तथाऽप्यत्र त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यात् इत्य-
 नेन षट्पुरुष पिण्डदानानुरोधेन पितृनिति षट्पुरुषपरं
 पूर्वाक्तावाहनानन्तरं तिल-विकरण श्रुतेरत्राप्यावाहनानन्तरं
 तिलविकरणम् उदकपात्रं तिलयुक्तं “प्रागग्नेष्वय दर्भेषु
 आद्यमामन्ता पूर्ववत् । अपः क्षिपेन्मूनदेशेऽवने निष्लेति
 निस्त्रिलाः द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः” ॥ इत्याभ्यु-
 दयिकप्रकरणौघच्छन्दीगपरिशिष्टवचनेन आभ्युदयिके निस्त्रि-
 लत्वाभिधानेनान्यत्र सतिलत्वप्रतीतिः पुष्पयुक्तत्वञ्च । मपुष्पं
 जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् । अपदक्षिणं नेनिच्या-
 ह्नोत्रे नामानुमन्त्रितम्” इति ब्रह्मपुराणवचनात् अपसलवि
 पितृतीर्थेन प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसलवि अपसव्यं वा
 तेन पितृभ्योनिदधातीति भट्टभाष्यघृतगृह्यान्तरात् अपसव्य-
 शब्देन पितृतीर्थमुच्यते अस्मादेववचनात् तथा च मनुः
 “प्राचोनावोतिना सम्यगपसव्यमतन्त्रिणा” इत्यादि कर्वांमि-
 त्यन्वष्टकापरं तत्र तु मण्डलोपरि असाविति सम्बोधनविभक्त्या

मातामहादीनुपक्रम्य श्रवनेजनवत् पिण्डान् कृत्वा विष्णु-
 प्रमाणकानिति श्रुतेः सामगयजुर्वेदिनोर्विष्णुप्रमाणकत्वम् ।
 “पृथङ्मातामहानाश्च केचिदिच्छन्ति सत्तमाः । त्रीन् पिण्डा-
 नानुपूर्वेण साङ्गुष्ठसुष्टिवन्धनान्” इति वायुपुराणीयं शास्त्र-
 न्तरौयम् । ततः षट् पिण्डान्मधु घृताभ्यां सेचयेत् । ‘अभ्यञ्ज
 मधुसर्पिर्भ्यां’ तान् षपेत् कुशसञ्चय” इति देवलवचनात् ।
 षपेन्निरूपेदुत्सृजेदिति यावत् तान् पिण्डान् ततोमधुमध्विति
 सूक्तोक्तेन मधुसम्बन्धि मधु प्रकाशकं सन्नियोगं शिष्टं प्राप्तं
 मधुवातेति ऋक्त्रयं मधुमधुमधु च जपित्वा पितुर्नाम
 गृहीत्वा सगृहीतविधिना पिण्डं दद्यात् । एवमेव प्रत्येकं
 जलस्पर्शपूर्वकं पितामहादिपञ्चभ्यस्तत्तदवनेजनस्थाने पिण्डान्
 दद्यात् । “भूनमध्याग्रदेशेषु ईषत् शक्तांश्च निर्वपेत्”
 इति छन्दोगपरिशिष्टात् ईषत् शक्तान् पिण्डानित्यर्थः ।

ततो दर्भेषु करं समार्च्यं प्रक्षाल्याचम्य हरिं स्मृत्वा पुन-
 रवनेनिज्य अत्र पितर इति जपित्वाह ब्रह्मपुराणम् । “ततो
 दर्भेषु विधिवत् समार्च्यं च करन्ततः । प्रक्षाल्य च जलेनाथ
 विराचम्य हरिं स्मरेत् । वेभ्यः संस्रवपात्रेभ्यो जलेनैवावने-
 जनम् । दत्त्वात्र पितरथेति पठेच्चोदङ्मुखस्थितः । चिन्त-
 यञ्च पितृं स्तुष्टान् सर्वान् भास्वरमूर्त्तिकान् । अमीमदन्त
 पितरस्त्विति पश्यन् धिया पठेत्” । पश्यन् प्राग्दत्तान्
 पिण्डानिति श्रेयः । यद्यपि करमार्जनादीनि पितृपक्षे
 उक्तानि तथापि पितृपार्वण एव “मातामहानामप्येवं देव-
 पूर्वं श्राद्धं कुर्वीतेति” गोभिलसूत्रेण पितृपक्षधर्मातिदेशादे-
 कोद्दिष्टादि श्राद्धेऽपि श्रावाहनादिनिषेधानुपपत्त्या पार्वण-
 धर्मातिदेशात् सर्वत्र तानि कार्याणि एवञ्च पार्वणे षट् पिण्ड-
 दानानन्तरं सामगेतराभ्युदयिकादौ नवपिण्डदानानन्तरञ्च

तन्नेष्वैव तानि कुर्यात् लाघवात् शान्त्यादिव्रितयेषु प्रया-
जादि तन्ततावत् किन्तु पिण्डपचास्तृतदर्भेषु करमार्जनं
लेपभागिनो हृद प्रपितामहादीं स्त्रीनुद्दिश्य कर्त्तव्यम् ।
“न्युष्य पिण्डां स्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् । तेषु दर्भेषु
तं हस्तं निम्नञ्चाहोपभागिनाम्” इति । “लेपभाजयतुर्याद्याः
पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड
साप्तपौरुषम्” ॥ इति स्यान्वयस्य मनुवचनाभ्यां सहैकवाक्य-
त्वात् । तदपि दर्भाणां मूले । “दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पुष्य-
धूपसमन्वितम् । स्वपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ।
पितामहाय चैवाथ तत्पित्रे च ततः परम् । दर्भमूले लेप-
भुजस्तर्पणेष्वेवघर्षणैः । पिण्डैर्मतामहां स्तद्वत्सभ्रमाख्यादि-
संयुतैः । प्रीणयित्वा द्विजाग्र्याणां दद्यादाचमनन्ततः” ।
इति विष्णुपुराणात् नचैतत् पाठक्रमान्नातामहपिण्डदानात्
पूर्वं लेपघर्षणमिति वाच्यम् । “दर्भेषु मधुमधित्वचन्नमी
मदन्तेति जपित्वा त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यादवनेनिज्येति”
गोभिलसूत्रे “दर्भेषु त्रीं स्त्रीन् पिण्डानवनेनिज्य दद्यात्”
इति कात्यायन गृह्ये च त्रीं स्त्रीनिमित्तं धौषादर्शनात् पट्टं
पिण्डदानमध्ये पिण्डदानेति कर्त्तव्यता ध्यतिरिक्तानां निवृत्तिः
प्रतीयते । अतएव पिण्डदयिता श्राद्ध कल्पतरुप्रभृतिषु पट्टं
पिण्डदानानन्तरमेव करघर्षणं लिखितम् । विष्णुपुराणन्तु
दर्भमूलविधायकं न तु मातामहादिपिण्डदानपूर्वकं कर-
घर्षणक्रमविधायकम् अन्यथा प्रत्यवनेजनदानादेः प्रागपि
तदुक्तं ब्राह्मणाचमनापत्तेः । पुष्यधूप समन्वितपिण्डदानं
शास्त्रिभेदपरमिति । अतो मातामहपत्ते न करमार्जनम् ।
एकोद्दिष्टे तु लेपभुजामसम्भवेऽपि निरुद्देश्य करमार्जनाचमन-
हरिश्चरणानि कार्ध्याणि स्नापारण्यं प्रहृतं प्रागुक्तं ब्रह्मपुराण-

वचनात् । त्रिराचम्येति अत्र श्राद्धचिन्तामणिः त्रिः पिवे-
दित्यदिना विहितमाचमनं तदत्र त्रिरावर्त्तते आचार प्रदोषो-
ऽप्येवमिति तत्र “त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततोमुश्वम्”
इति मनुवचनेन सह त्रिराचामेद्विः परिशृजौतेति गोभिलैक-
वाक्यत्वात् किन्तु सहदेव । तेभ्यः संस्रवपात्रेभ्यः पूर्वदत्ता-
घनेजनसंस्त्रवपात्रेभ्यः । एतच्च छन्दोगेतर परम् । छन्दी-
गानान्तु पिण्डपात्रप्रचालनेन पूर्ववदवनेजयेत् । यथा
छन्दोगपरिशिष्टम् । “तत् पात्रचालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्”
अत्राप्यवनेजयेदिति श्रुतेर्द्वितीयावनेजनेति अवनेनिच्चेति
वक्तव्यं न तु प्रत्यवनेनिच्चेति ब्रह्मपुराणे अवनेजनं
दत्त्वात्र पितरथेति क्रमदर्शनात् गोभिल गृह्येपि तिधाय
जपतौत्यत्र तिधायेत्यनेन पुनरवनेजनानन्तरम् अत्र पितर
द्वत्यस्य जपो बोध्यः ।

तज्जपानन्तरं कर्त्तव्यमाह गृह्ये अपपर्याहृत्येति अत्रा-
पेत्यनेनाप्रादक्षिण्यावर्त्तनं पर्याहृत्य गत्वा उदगन्तं दक्षिणान्तं
वा तथा च छन्दोगपरिशिष्टं “वाममावर्त्तनं केचिदुदगन्तं
भ्रूयन्ते । सव्यं गोतम शाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एव च” ।
गोभिल गृह्ये वाममावर्त्तनं यद्गमनमुक्तं तदुत्तरादिकं पर्यन्तं
केचिद्वदन्ति गोतमादयः सव्यं दक्षिणम् अत्रापि उदगन्त-
मिति बहुक्षिणाभिमुखान्तमित्याहुः । यद्यप्यत्र विकल्प
उक्तस्तथापि बहुवादिसम्मतत्वात् प्रागुक्तत्वाच्च उदङ्मुखीभूय
यथाशक्ति श्वासं विष्टव्यं तेनैव यथा परावर्त्तमानः पितॄन्
भास्वरमूर्त्तिकान् परितुष्टान् ध्यायन् विष्टतप्राणत्वेन व्यक्तज-
पस्थाशक्तत्वादुपांशुरूपेण अमौमदन्त इति जप्त्वा श्वासं
त्यजेत् । एतद्व्यक्तीकृतं छन्दोगपरिशिष्टेन “आहूतप्राणाना-
यस्य पितॄन् ध्यायन् यथार्हतः । जपं स्तेनैव चाहृत्य ततः

प्राणान् विमोचयेत्” । अक्षन्निहत इति कृताञ्जलिरित्यर्थः ।
 “गृहान् पत्नीं गृहान्नः पत्नी” इति गृहान्तरात् गृहान्न इति
 मन्त्रेण पत्नीं पश्येदित्यर्थः । पिण्डान् दत्तपिण्डान् । पूर्वस्यां
 कर्षाम् इत्यन्वष्टकापरम् । पिण्डोपरि सूत्रदाने मन्त्रवाक्य-
 पूर्वकतामाह ब्रह्मपुराणम् । “एतद्दः पितरो वास इति जल्पन्
 पृथक् पृथक् । अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः ।
 दद्यात् क्रमेण वासांसि श्वेतवस्त्रमवा दशाः” ॥ तेन वाम-
 हस्तोद्धृतसूत्रतन्तुं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वामान्वारब्धेन
 एतद्दः पितरो वास इति पठित्वा गोत्राद्यभिलापपूर्वकमुत्सृज्य
 पिण्डे दद्यात् ।

वासोदानानन्तरं पिण्डपूजादिकमाह ब्रह्मपुराणम् । “पूज-
 यित्वा तु पिण्डस्थान् पितॄंश्च प्रणमेद्वृत्तुन् । वसन्ताय नम-
 स्तुभ्यं शोषाय च नमो नमः ॥ वर्षाभ्यश्च शरत्कञ्जकृतवे च
 नमः सदा । हिमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ।
 माससंवत्करेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः” ॥ इति एवञ्च पिण्ड-
 पूजानन्तरं वसन्तायेत्यादिपाठदर्शनादनिरुद्धमज्ञेयम् अथ
 पितर इति पाठानन्तरं वसन्तायेत्यभिधानं प्रमाणशून्यम् ।
 न च “आचम्योदक् पराहृत्य त्रिरायम्य शनैरसृन् । पठन्तु च
 नमस्कुर्व्यात् पितृनेव च मन्त्रवत्” ॥ इति मतुवचनं प्रमाणम्
 उदङ्मुखो भूत्वा यथाशक्ति प्राणायामपथं कृत्वा वसन्तायेत्या-
 दिना पठन्तु नमस्कुर्व्यादिति कुल्लुकभट्टेन तद्व्याख्यातश्चेति
 वाच्यम् उदक् पराहृत्य मन्त्रवदित्यनेन याजुर्वेदिक “मगो व
 पितरो रसाय नमो वः पितरः शोषाय नमो वः पितरो
 जीवाय नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो घोराय नमो
 वः पितरो मन्यवे” इति मन्त्रस्य रसशोषजीवस्वधाघोरमन्यु-
 शब्दाभिधेयान् वसन्त-श्रीमन्-वर्षा-शरद्वेसन्तशिशिररूपान्

ब्राह्मणसर्वस्वे हलायुधेन व्याख्यातान् षडृतून् पितृरूपानि च
 नमस्कुर्व्यादित्येकस्मिन्नेवान्वये मनुवचनस्य सामगीतरपरत्वात् ।
 गोभिलरुष्टे अत्र पितरो अमीमदन्तेति मन्त्रयोर्मध्ये ऋतु-
 नमस्कारस्याश्रुतत्वात् तत्परिशिष्टेऽपि प्रागुक्तवाममावर्त्तन-
 निति आहृत्य प्राणानायस्येति वचनाभ्यामप्यावर्त्तने विशेष
 उक्तः न तु वसन्तायेत्यस्य पाठ इति ततश्च छन्दोगानां क्वापि
 ऋतुनमस्कारस्यानुपदेशात् पिण्डपूजानन्तरस्थाननियतस्य
 पौराणिकस्य वसन्तायेत्यस्य पाठो मैथिलाद्युक्ती आह्वयः ।
 अस्मत् क्रमपक्षेऽपि तद्विरुद्धक्रमानभिधानात् मनुवचनस्यावि-
 रोधाच्च ।

पूजने तूष्णीं गन्धादिनिक्षेपमाह छन्दोगपरिशिष्टे “गन्धादि-
 निक्षेपेत्तूष्णीं तत आचामयेत् द्विजान्” । अत्राचमनं
 पित्रादिब्राह्मणानां प्रथमतः पश्चाद्वैश्वदेवब्राह्मणानां कारयि-
 तव्यम् । तथाच विष्णुधर्मोत्तरे । “वैश्वदेवोपरिष्ठानां चरमं
 हस्तधावनम् । विसर्जनञ्च निर्दिष्टं तेषु रक्षा यत श्रुता” ॥
 अत्र हस्तधावनम् आचमनम् उदङ्मुखेष्वाचमनं दत्त्वा प्राङ्मु-
 खेषु दद्यादिति देवलवचनैकवाक्यत्वात् । एतच्च न कुशमय-
 ब्राह्मणपक्षे अयोग्यत्वात् अत्र ब्रह्मपुराणेन पिण्डस्यपितृपूजा-
 नन्तर वसन्तायेति पाठ उक्तः छन्दोगपरिशिष्टेन तु पिण्डस्य-
 पितृपूजानन्तर ब्राह्मणायाचमनदानमुक्तं यद्यप्यनयोः पौर्वा-
 पर्यं साक्षात् केनापि नोक्तं तथापि आचामन्तेषूदकपृथ्वा अता-
 स्यादकश्च दद्यात्” इति गोभिलकाल्यायनसूत्रीत्याचमना-
 नन्तरजलादिदानाव्यवधानाय वसन्तायेत्यादिस्य ऽगन्तरमाच-
 मनं प्रतीयते । अत्रादकादिदाने विशेषमात्रं छन्दोगपरि-
 शिष्टम् “अथाचभूमिमासिञ्चेत् सुसप्तोचितिमास्वति । शिवा
 आप. सन्त्विति च शुग्मानेषोदकेन च ॥ सोमजस्यसस्त्विति

५ पुण्यदानमनन्तरम् । अक्षतश्चारिष्टश्चास्वित्यक्षतान्यपि
 दापयेत् ॥ अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते । पष्ठैव
 नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन ॥ अग्रभूमिं ब्राह्मणस्य
 तत आचामयेत् द्विजान् इत्यनेनोपस्थितत्वात् एतच्च भूमि-
 संघनं सक्तदेव कर्त्तव्यं शिवा आप इत्यादिना जलादिदानन्तु
 देवपूर्वं ब्राह्मणेषु कर्त्तव्यं ब्राह्मणसम्बन्धिप्राप्तानां कर्मणां
 वैश्वदेवपूर्वं कर्त्तव्यत्वाभिधानात् । तथाच देवलः “यत्र यत्
 क्रियते कर्म पैदके ब्राह्मणान् प्रति । तत्सर्वं तत्र कर्त्तव्यं
 वैश्वदेवत्यपूर्वकम्” ॥ युग्मानेवेत्याभ्युदयिके अन्यत्र ब्राह्मण-
 मात्रमासिञ्चेदिति अक्षता यवाः । “अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता
 भृष्टाधाना भवन्ति ते” ॥ इति भद्रभाष्यधृतवचनात् । अर्घ्य-
 वदित्यतिदेश आभ्युदयिके ज्येष्ठोत्तरकरत्वप्राप्त्यर्थो न तु
 तन्त्रतानिहृत्यर्थः । “अर्घ्येऽक्षयोदके चैव पिण्डदानेऽवने-
 जने । तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च” ॥ इति
 घचनात् । एवञ्च पष्ठैवेत्यनेन “गोत्रनामभिरामन्त्र पितृ-
 नर्घ्यं प्रदापयेत्” इत्यनेन गोत्रादौ प्राप्तायाः सम्बुद्धेर्नान्दी-
 मुखेभ्यश्चाक्षय्यमिदमस्त्विति संज्ञपन् इति ब्रह्मपुराणोक्त-
 शाख्यन्तरीयचतुर्थ्याय परास्तता । एतच्च “गोत्रं स्मरान्तं सर्वत्र
 गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि” इत्यादि प्रागुक्तगोभिलवचनत्रये षाक्षय्य-
 कर्मणि गोत्रस्येति पितुरिति शर्मण इत्यभिधानात् व्यक्तं
 ततश्च न चतुर्थ्या कदाचनेति पिण्डपिष्टयज्ञवदुपचार इत्यति-
 देशेन प्राप्तस्य “ये चात्रत्वामनुयास्य त्वमनु तस्मैते स्वधा” इति
 चतुर्थीयुक्तस्य मन्त्रस्य निषेधः । गोभिलः । “अघोराः पितरः
 सन्तु सन्त्वित्युक्त गोत्रं नो वर्हेतां वर्हेतामित्युक्ते स्वधानिनय-
 नीयान् दर्भान् सपवित्त्वानास्तोर्य स्वधां वाचयिष्ये इति
 पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पिष्टभ्यः स्वधोऽन्तां पितामहेभ्यः

प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृहप्रमातामहे
 भ्यश्च स्वधोच्यताम् इति “अस्तु स्वधेत्युक्ते स्वधानिनयनोयान्
 वारिधारां दद्यात् ऊर्जं वहन्तोरित्यपो निविशतौति” । न च
 सव्येनाघोराः पितरः सन्त्विति दक्षिणां दिशं मनसाकाङ्क्षन्
 पूर्वाभिसुखः पठेदिति कृत्यप्रदीपः । “दत्त्वाशौः प्रतिगृह्णो-
 यात् द्विजेभ्यः प्राशुस्वी बुधः । अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्तः म तैः पुनः” ॥ इति मत्स्यपुराणवचनेन “दक्षिणा दिश-
 माकाङ्क्षन् याचेतेमान् यरान् पितॄन्” इत्यादि मनुवचनैक-
 वाक्यत्वं तत्र प्रमाणमिति वाच्यम् । “पिण्डपिट्टयज्ञवदुप-
 चारः” इति गोभिलसूत्रेण वैश्वदेवकर्मोतिरिक्ते दक्षिणामुखत्व-
 प्रतीतिः । “दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्” इति मनुवचनस्य तथा-
 र्थत्वे प्रमाणाभावाच्च । अतएव दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्निति
 वीक्ष्यमाण इति टीकाकारैर्व्याख्यातम् । मनुना आकाङ्क्षन्
 इत्यनन्तरं दातार इति पठितं न तु अघोराः पितरः
 सन्त्विति । मत्स्यपुराणेऽपि अक्षय्योदकदानानन्तरं दत्त्वेति
 न पठितम् । किन्तु “ततः स्वधा वाचनिक वैश्वदेवेषु शोद-
 कम्” इत्यनन्तरं दत्त्वाशोरित्यङ्गे पठित्वा “अघोराः पितरः
 सन्तु सन्त्वित्युक्तः पुनर्द्विजैः । गोब्रह्मी वर्द्धतामस्तु तथेत्युक्तः स
 तैः पुनः । दातारी नोऽभिवर्द्धन्तामस्रश्च वैत्युदीरयेत्” ॥ इत्येव
 पठितं ततः शाखिविशेषे तादृक् क्रमकर्मणि प्राशुस्वत्वं न
 तु गोभिलाद्युक्तकर्मणि । अतएव पिण्डदयितादावाशौः प्रार्थने
 प्राशुस्वत्वं नाभिहितम् । स्वधानिनयनोयान् स्वधावाचन-
 मात्रार्थान् न तु कृतप्रयोजनान्तरान् । ततश्च नारायणीपा-
 ध्यायशूलपाणिप्रभृतिभिर्यदर्थं सम्बन्धि पवित्रमात्रास्तरणसुक्तं
 तत् प्रमाणशून्यम् । कुशान्तरास्तरणरहितत्वेन सूत्रविरुद्धश्च
 अन्यथा पिण्डरेखापि अर्घ्यसम्बन्धिपवित्रेण कथं न स्यादिति ।

अतएव भट्टनारायणानिरुद्धभट्टकुल्लुकभट्टककंहरिशर्माप्रभृति-
 भिमैधिलैश्च सपवित्रकुशान्तरास्तरणमुक्तं नत्वर्च्यसम्बन्धि-
 पवित्रमात्रास्तरणमिति । स्वधामिनयने स्वधावाचने कृत इति
 शेष इति एतच्च प्रागुक्तसव्येन पाणिना उदकपात्रं गृहीत्वेति
 गृह्योक्तवारिधारादानस्य स्वधावाचनानन्तरत्वविधायकं लाघ-
 चात् न तु वारिधारादानानन्तरविधायकं गौरवात् एतद्गृही-
 कृतं कृन्दोगपरिशिष्टे । “प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्वेव द्विजो-
 त्तमैः । पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृतम्” ॥
 इति भट्टनारायणचरणैरपि सव्येनैव पाणिनोदकपात्रं गृही-
 त्वेति सूत्रस्य व्याख्याने एतच्च परिषेचनमाचम्य ब्राह्मणेष्वा-
 चान्तोदकेषु अग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसुप्रोक्षितमस्वित्येवं स्वधा-
 वाचनं कृतोत्तानं पिण्डपात्रं कृत्वा पवित्राणि च पिण्डाना-
 मुपरि दत्त्वा कुर्यात् तथाच प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते इति
 व्याख्यानं कृत्वा मैथिलैरप्येवं लिखितम् । एवञ्च वासोदाना-
 नन्तरं यथा श्रुतगोभिलगृह्यदर्शनात् पिण्डदयितायां यत् परि-
 षेचनमुक्तं तद्देयम् । एवं कृन्दोगपरिशिष्टेन अस्तु स्वधेत्यन-
 न्तरकर्त्तव्यत्वाभिधानात् तदनन्तरं गृह्योक्तं पत्रैश्च भक्षयार्थं
 पिण्डदानं न तु स्वधावाचनस्य प्राक् तथा सति पितामहपिण्डे
 स्वधावाचनं न स्यादिति बोध्यं तत्र विशेषयतः शङ्खलिखितौ
 “पत्नी वा मध्यमं पिण्डमश्रीयादार्त्तवस्त्रार्तेति” यमः “पत्नी
 वा मध्यमं पिण्डं ततः प्राश्रीत वाग्यता” । मत्स्यपुराणे
 “पत्नीन्तु मध्यमं पिण्डमाशयेद्विनयान्विताम् । आधत्त पितरो
 गर्भं सत्तः सन्तानवर्द्धनम्” ॥ एवमन्व पौराणिकत्वात् साधा-
 रणः । अत्रोत्तानपात्रकृदिति यथाश्रुतदर्शनात् परिषेचनकर्त्तृ-
 विशेषणतया भट्टेन यद्वाख्यातं तद्गोभिलस्यासूत्रादर्शनात्
 तथाच प्रागुक्तपरिषेचनसूत्रानन्तरं गोभिलः । “उत्तानं पात्रं

कृत्वा यथागक्ति दक्षिणान्दद्यादिति" एवमेवानिबृहत्प्रश्न-
तिभिर्लिखितम् ।

दक्षिणायां पित्र्यपूर्वकतामाह विश्वपुराणम् । पितॄन्
मातानघानुपक्रम्य "विष्टेर्मातामघांस्तद्दत्तमात्यादिसंयुतैः ।
पूजयित्वा द्विजाघाणां दद्यादाघमनः ॥ पित्र्यः प्रथमं
भक्त्या तन्नानस्को नरेश्वर । सुखधेत्वाग्निषा युक्तां दद्याच्छत्रवा
घ दक्षिणाम्" ॥ द्विजाघाणां विष्णुदेवपित्र्यमातामघपक्षत्रय-
श्राद्धभोग्गृह्णां ब्राह्मणानां मध्ये पित्र्यः पित्र्यपक्षब्राह्मणेभ्यः
प्रथममाघमनं दक्षिणाद्य दद्यात् अतएव वैश्वदेवोपरिष्ठानां
घरमं हस्तधावनम् इत्युक्तम् । तथा "ब्राह्मणे दक्षिणा देया
यत्र या परिकीर्तिता । कर्मान्तोऽनुष्यमानायां पूर्णपात्रादिका
भवेत्" ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन दक्षिणादानस्य कर्मा-
न्तताविधानात् श्राद्धमुपक्रम्य "देषान्तं तदौष्ठेन पित्राद्यन्तं
न तद्भवेत् । पित्राद्यन्तन्वोऽहमानः क्षिप्रं नश्यति मान्वयः" ॥
इति मत्स्यपुराणेऽपि श्राद्धकर्म्मणोऽप्यन्तकर्म्मत्वेन प्राप्तस्य
दक्षिणादानस्य देवान्ततानुरोधेन पित्रादित्वमुक्तं, श्राद्धविधे-
कोऽप्येवं सुखधेति शास्यन्तरीयम् । अत्र दक्षिणाया नाच-
मनाव्यवहितोत्तरत्वं किन्तु आघमनानन्तरं न्यूहोत्तानान्तं
कर्म्म विधाय कर्त्तव्यत्वं प्रागुक्तोत्तानपात्रं कर्त्तव्यादि गोभिल-
सूत्रात् । एतेन दक्षिणाया देवपूर्वकत्वं मैथिलीकं हेयम् ।

आशीःप्रार्थनामाह गोभिलः । "विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति
देवे वाचयित्वा दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदः सन्ततिरेव च ।
श्राद्धानोमाव्यगमद्बहुदेयश्च नोऽस्त्विति । अत्रश्च नोवद्बुभवेद-
तिथींश्च लभेमहि याचितारश्च नः सन्तु भाघ याचि-
ष्वा कश्चन । अत्रं प्रवर्द्धतां नित्यं दाता यतं जीवतु धैर्यः
सदृश्रिता द्विजा स्त्रीयामञ्जया हृत्तिरस्तु एताः सत्वा आग्निः

सन्धिति वाजे वाजे वत याजिनी नो धनेषु विप्रा चमृता
 ऋतज्ञा चम्य मध्वः पिवत मादयध्वं हता यात पथिभिर्देव
 यानैः इत्येतया विसृज्य “आमावायस्य प्रसवो जगम्यादेमे
 श्यावा पृथिवी विश्वरूपे आमागन्तुं पितरा मातरा युषमामा
 धीमोऽमृतत्वाय गम्यात्” इत्येतयानुग्रज्य प्रदक्षिणीकृत्याभि-
 वाद्य वामर्द्वयं गीत्वा प्रविशतीति दैवे देवपक्षेऽर्थात् उदस्युष्यः
 विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति वाचयित्वा प्रीयन्तामिति प्रतिचनं
 गृहीत्वा दातार इत्यादिना एताः सत्या आश्रियः सन्धित्यन्तेन
 आश्रियः प्रार्थयेत् । येदद्याध्ययनाध्यापन-तदर्थावसोध उषतट-
 र्थांतुष्ठानेर्हृदिमेतु । इति याज्ञवल्क्यीयदोषकनिकायां व्याख्या-
 नाद्वेद इत्येव पाठो न तु वेदा इति ततः सन्धिति प्रतिवचना-
 दाश्रियः प्रतिगृह्य देवताभ्य इत्यस्यान्ते पठनोपत्तेन विमर्जनात्
 पूर्वं त्रिःपठेत् पितृदयितायामप्येवं ततो वाजे वाज इत्यनेन
 कुशापेक्ष विमर्जयेत् । “ततस्तानुपतः कृत्वा प्रतिगृह्योदपा-
 त्रिकां वाजे वाज इति जपन् कुशापेक्ष विमर्जयेत् । वदिः प्रद-
 क्षिणीकृत्य पादानष्टावनुमजेत्” ॥ इति मन्त्रपुराणात् एतच्च
 विमर्जनं ब्राह्मणस्य पितृणां मन्त्रलिङ्गात् । येषामावाहनन्तेषा-
 मिव विमर्जनस्य युक्तत्वाच्च । एतदवामाश्रित्यनेन प्रदक्षिणीकृत-
 याभिवादनमपि ब्राह्मणस्य पितृणांमिति एतेनापावकस्यादे
 विमर्जनाद्यभावो गिताद्युक्तो ह्येवः । तत आमाश्रित्यनेनानु-
 ग्रज्य प्रदक्षिणी-कृत्याभिवादयेत् । दर्भमदम्राह्मणमादाद

यद्देयं सान्त्वयस्य न चास्ति सः । सकृत्स्ये तस्य निजयेत्
 तदभावेऽस्य बभ्रुषु ॥ यदा तु न सकृत्स्यः स्यान्न च सञ्चिन्धि
 बान्धवाः । यद्यात् सजातिशिष्येभ्यस्तदभावेऽस्य, निचिपेत्” ॥
 इति दानकाण्डकल्पतरुदृष्टतनारदवचनेन ब्राह्मणदेयस्य ब्राह्म-
 णाभावे जलप्रक्षेपोक्तत्वाच्च वामदेव्यं गीत्वा गानाशक्तौ कथान
 इत्यानि त्रिः पठेत् । ततः कर्ममात्रं प्राप्ताच्छिद्रावधारणं
 कुर्यात् । तथा च श्रातातपपराशरो । “वाञ्छिद्रमिति
 यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रथम्य शिरसा प्राङ्मन्त्रि-
 ष्टोमफलैः समम्” ॥ क्षितिदेवता विप्राः । अग्निष्टोमफलैः
 सममिति स्तुतिः । विष्णुः । यद्ब्राह्मणास्तुष्टतमां वदन्ति
 तद्देवताः कर्मभिराचरन्ति । तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति
 प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः” ॥ ततः साङ्गतायं विष्णुं स्मरेत् ।
 “प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव
 तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादि श्रुतिः ॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मन्त्रे-
 दस्य पुनः पुनः । गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय
 वै” ॥

तदनन्तरं दक्षिणपाणिना दीपप्रच्छादनमाह देवतः ।
 “निहृत्ते पितृमेधे तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना । चाचम्य पाणौ
 प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत्” ॥ पाणीप्रक्षाल्याचम्य
 इत्यन्वयः । “ततो ज्ञातिषु भुक्तेषु स्वान् भृत्यानपि भोजयेत् ।
 पश्चात् स्वयञ्च पत्नौ च श्राद्धशेषमुदाहरेत्” ॥ निहृत्ते वाम-
 देव्यगानान्ते प्रच्छाद्य श्राच्छाद्येति पारिजातकल्पतरौ । न
 निर्वापयेत् दर्शनात् “दीपनिर्वापणात् पुंसः कुष्माण्डच्छेदनात्
 स्त्रियाः । अचिरेणैव कालेन वंशनाथो भवेत् प्रुवम्” ॥
 इति नव्यवह्निमादृष्टतात् । “दीपनिर्वापकोऽन्धः स्यात्” इति
 मनुवचनाच्च उदाहरेत् अभ्यवहरेत् एष रागप्राप्तत्वाच्च विधिः

किन्तु नियमः । तथा च श्राद्धशेषमुपक्रम्यापस्तम्बः । सर्व-
 आदृशासावराहमश्रीयादिति" आसावराहं प्रास एव अत्र
 निकृष्टकोटिर्यस्य स तथा अनियमत्वे सर्वस्मादिदं श्राद्धशेष-
 विशेषणं व्यर्थं स्यात् । व्यक्तं शिवरहस्ये । आहं कृत्वा तु
 यः शेषं नात्रमग्राति मन्दधौः । लोभान्मोहाद्वयादापि तस्य
 तस्मिन्फलं भवेत्" ॥ लोभात् द्रव्यान्तरस्येति शेषः । अत्र
 लोभादित्यभिधानाद्देशोपवासादौ न नियमः । तत्र प्राणमाहुः
 वराहपुराणविष्णुधर्मांतरकात्यायनाः । "उपवासो यदा नित्यः
 आहं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पिष्ट-
 सेवितम्" ॥ एवञ्च "यत्किञ्चित् पच्यते गृहे भक्ष्यं भोज्य-
 मथापि वा । अनिवेद्य न भुञ्जीत पिण्डमूले कथञ्चन" ॥
 इति शङ्कोक्तं न तच्छ्राद्धशेषेतरभोजनव्यावर्तकम् । किन्तु
 यत् किञ्चिदिति श्राद्धार्थत्वेन विशेषणीयमन्यथा आहो प्रति-
 पिष्टद्रव्याणां भक्ष्यत्वं न स्यात् तेन श्राद्धार्थं पक्वं तत्र न दत्त्वा
 न भक्ष्यमिति तस्यार्थः । शतातपः । "आहं कृत्वा पर
 आहं भुञ्जते ये च जिह्वलाः । पतन्ति नरके धीरे लुप्तपिण्डो-
 दकक्रियाः" ॥ जिह्वला लोलुपाः । विष्णुपुराणम् । "वर्ज्यानि
 कुर्वता आहं कोपीऽध्वगमनं त्वरा । भोक्तुरप्यत्र राजेन्द्र
 एव मेतत् न शस्यते" ॥ स्मृतिः । "द्यूतञ्च कलहञ्चैव सायं
 सन्ध्या दिवा शयम् । आहकर्त्ता च भोक्ता च पुनर्भुङ्क्ष्व
 वर्जयेत्" ॥ राजमार्त्तण्डे "पुनर्भोजनमध्वान द्यूताध्ययन-
 मैथुनम् । दानं प्रतिग्रहं सन्ध्या आहं कृत्वाष्ट वर्जयेत्" ॥
 नव्यवर्हेमानघृता स्मृतिः । "पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययन-
 मैथुनम् । दानं सन्ध्या पुनः स्नानं आहं कृत्वाष्ट वर्जयेत्" ॥
 अध्वानं अध्वगमनं क्रोशात् परं न कार्यम् "अध्वगमनमा-
 क्रोशपूरणमिति" हारीतवचनात् मैथुनम् ऋतुकाशीनमपि

न कार्यम् । तथा च श्राद्धानन्तरं शङ्खलिखितौ । “ऋतु-
 स्नातां ददहोरात्रं परिहरिदति” दानं याचिताभ्याद्यतिरिक्तस्य
 “वन्दिभ्यश्चैव मर्थिभ्योऽन्नार्थिभ्योऽन्नमर्थितः । यदि तत्र न
 दद्यात्तु विफलं शक्तितो भवेत्” ॥ वन्दिनो धीर्यस्तोतारः अर्थितः
 संनू यदि एभ्योऽन्नं न दद्यात् तदा श्राद्धं विफलं भवेदित्यर्थः ।
 सूताः पौराणिकाः प्रोक्ताः मागधा वंशशसकाः । वन्दिनस्व-
 मनप्रज्ञाः प्रस्तावमदृशीकृतयः” ॥ इत्युक्तेः । इत्यश्च श्राद्धोत्तर-
 दाननिषेधात् श्राद्धे वन्दिप्रभृतिभ्यो दानाकरणे निन्दाश्रव-
 णाञ्च श्राद्धात् पूर्वं तदर्थं भोज्यादिकमुत्सृजेत् । वायुपुराणे ।
 “अध्वनो नो भवेदश्वः पुनर्भोजो च वायसः । होमकृत्रे त्रोगौ
 स्यात् पाठादायुः प्रहोयते । दानं निष्फलतामिति प्रतिश्राद्धौ
 दरिद्रताम् । कर्मकृष्णायते दासो मेथुनौ शूकरो भवेत्” ॥
 कर्मान्न भारोद्दहनादिकम् । मत्स्यपुराणम् । “रतिशक्तिः
 स्त्रियः कान्ता भोज्य भोजनशक्तिता । दानशक्तिः सविभवा
 रूपमारोग्यसम्पदः । श्राद्धपुष्पमिदं प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमा-
 यमः” ॥ पुष्पं तद्दत्त्वं फलं तदन्नमदत् ।

श्राद्धानन्तरं बलिवैश्वदेवावाह भविष्यपुराणम् । “कृत्वा
 श्राद्धं महावाहो ब्राह्मणाश्च विष्टज्य च । वैश्वदेवादिकं कर्म
 ततः कुर्यान्नराधिप” ॥ शार्वणानन्तरं नित्यश्राद्धे विकल्प
 लक्षो मार्कण्डेयपुराणे “नित्यक्रिया पितृणान्तु केचिदिच्छन्ति
 सत्तमाः । न पितृणां तथेवान्ये शेष पूर्ववदाचरेत्” ॥ न
 पितृणामित्यावश्यकत्वनिषेधपरमिति ध्वसत्या नित्यश्राद्धप्र-
 माणप्रयोगावाङ्मकतत्त्वे ऽनुसन्धेयाविति ।

अथ जीवत्पितृकश्राद्धम् । पारस्करः । “पित्रादिविषु जीवत्
 श्राद्धं न कर्त्तव्यं अत्र पश्चात् पुरुषाणां मध्ये यो यो जीवति तं
 विहाय पुरुषान्तरमादाय श्राद्धं कर्त्तव्यम् । मातामहादिविषु

जीवत्सु पित्रादित्रिकमावश्याहं कर्त्तव्यम्”-। तथाच-विष्णुः ।
 “पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात् पिता येषां कुर्यात् तेषां
 कुर्यात् पितरि पितामहे च जीवति पितामहो येषां कुर्यात्
 तेषां कुर्यात् पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव
 कुर्यात् । यस्य पिता प्रेतः स्यात् सपित्रे पिण्डं निधाय
 प्रपितामहात् परं हाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता पितामहश्च
 प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहापितामहाय
 दद्यात् यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय
 प्रपितामहात् परं हाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता प्रपितामहश्च
 प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात् परं हाभ्या
 दद्यात् । मातामहानामप्येवं श्राद्धं-कुर्यात् विचक्षणः” ।
 इति विष्णु पितृपितामहप्रपितामहेषु यस्य पिता प्रेत इति
 सावधारणोऽयं निर्देशः । तेन त्रयाणां मध्ये पितैव ऋती न
 तु पितामहप्रपितामहौ । हाभ्या हृदप्रपितामहातिहृदप्रपिता-
 महाभ्यां पितामहपितामहायेति कर्त्तुर्वृद्धप्रपितामहायेत्यर्थः
 पितामहः प्रेतः स्यादिति साधारणो निर्देशः । अर्थात् पितृ-
 प्रपितामहौ न ऋतौ हाभ्या हृदप्रपितामहातिहृदप्रपिता-
 महाभ्यां एतत् पक्षस्येदानीं पार्वणे तथा नाचरणादाभ्युदयि-
 कादौ तथा व्यवहारः पिता प्रपितामहश्च प्रेतावित्यनेन पिता-
 महो जीवतीत्यवगम्यते । हाभ्यां प्रपितामहहृदप्रपितामहा-
 भ्याम् एवं मातामहपक्षेऽपि विशेषस्तु पितरि ऋते माता-
 महादिव्रयाणामन्यतममरणेऽपि पार्वणाचारः ।

अथ पार्वणस्य प्रतिमासकर्त्तव्यत्वम् । अत्र मार्कण्डेयपुरा-
 णम् । “कार्यं श्राद्धममावास्यां मासि मास्युदुपचवे” । यन्मासि
 मासि कार्यम् । पितृनुपक्रम्य “मासि मासि वीशनम्” इति
 श्रुतेः । एतच्च श्राद्धं चन्द्रचयेऽमावास्यां प्राप्यातिशस्तम् ।

अपरपक्षे “यदहं सम्पद्यतिऽमावास्यान्तु विशेषश्च” इति निगमवचनैकवाक्यत्वात् । अन्यतिद्यावपि आहमाह गोभिलः । “अथ आहममावास्यायां पिबन्त्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वा परपक्षस्य यथा आहं सर्वस्मिन् वा द्रव्यदेशब्राह्मणसन्निधौ वा कालनियमः शक्तिरिति” । योऽहममावास्यादिकालनियमः सशक्तस्य सद्रव्यस्यारोगिणो बोध्यव्य इति आहविवेकः । तत्र चतुर्दशीवर्जनमाह मनुः । “कृष्णपक्षे दयम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् । आहे प्रगस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः” ॥ यत्तु “अमावास्याष्टकाकृष्णपक्षपञ्चदशेषु च” इत्यभिधाय “एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु । आहं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् । भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवास-स्थोऽपि नित्यशः । शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यात् अनेन विधिना ब्रुव” ॥ इति मत्स्यपुराणम् । तत्रानुपनीतोऽपौत्यपि शब्दे-नोपनीतः समुच्चोयते । तत्रानुपनीतस्य अजाताग्नेरुपनीतस्य च साम्नेः सम्भवात्तयोः “न दर्शनं विना आहमाह्विताग्नेर्दिव-मन्नः” इति मनुवचनात् कृष्णपक्षीयआहस्यामावास्यायामिव विधानात्तदेकवाक्यतया मत्स्यपुराणे नित्यश इत्यनेनामा-वास्यायायन्नित्यत्वाभिधानं तत् साग्निपरम् । कृष्णपक्षस्य नित्यत्वाभिधानन्तु साग्निभिन्नस्य योग्यत्वात् तत् प्रागैव व्याख्यातम् एवमन्यानि वचनानि व्याख्येयानि ।

अथ मलमासे सपिण्डनोत्तरआहनिषेधः । तत्र ननु-हारीतः । “सपिण्डीकरणाद्दृष्टं यत् क्षिप्रित् आदिकं भवेत् । इष्टं वाप्यथवा पूर्णं तत्र कुर्यात्सन्निरुद्धे” । आहमेव आदिकं स्यात् ठक् इति आहविवेकः । इष्टं यागादिपूर्णं ज्ञातादि । ष्योतिषे । “रविषा क्षुद्रितो मामयान्द्रः स्यातो मन्त्रिभुवः । अत्र यद्विदितं अन्नं उत्तरे मासि कारयेत्” इति । चान्द्रः

शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तः “चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिं-
शतादिनैः । एकराशौ रविर्यावत् काल मासः सभास्करः” ॥
इति वचनात् स मासो रविणा लङ्घितस्तत्र राश्वन्तरसंयोगा-
भावे नातिक्रान्तो मलिन्नुचो भवति । तथा “असंक्रान्तमासो-
ऽधिमासः स्फुटः स्याद्विसक्रान्तमासः क्षयाख्यः कदाचित्”
इति असक्रान्तमासो मलमासः तत्र तस्य वैशाखादित्वेन
यद्विहितं कर्तुमुचितं तत् प्रकृतवैशाखादौ कर्तव्यम् । अत्र
सपिण्डीकरणान्तस्य कर्तव्यत्वमाह लघुहारीतः । “असं-
क्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः । तत्रैव मासिकं पूर्वं
सपिण्डीकरणन्तथा” ॥ आब्दिकं सपिण्डीकरणम् । तत्रैव
असक्रान्त एव रवौ । सपिण्डीकरणात् पूर्वं मासिकं कर्तव्यं
तथाच सपिण्डीकरणमिति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । पूर्वपदं सपि-
ण्डीनोत्तरपार्वणाख्यमासिकयाद्वनिपेधार्यम् । यत् “जात-
कर्माणि यत् याद्वं दर्शयाद्वं तथैव च । मलमासेऽपि तत्
कार्यं ध्यासस्य वचनन्तथा” ॥ इति तत् पिण्डपितृयज्ञाख्य-
याद्वपरम् । “इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।
अग्नीसोमौ अतौ मध्ये समाप्तौ पिट्सोमकौ ॥ तमतिक्रम्य
तु रविर्यदागच्छेत् कथञ्चन । आद्यो मलिन्नुचो ज्ञेयो द्वितीयः
प्रकृतः अतः” ॥ इति लघुहारीतवचनाभ्यामेकवाक्यत्वात् ।
तथाहि शुक्लप्रतिपदि इन्द्राग्नीयागः । कृष्णप्रतिपदि अग्नी-
सोमयागः । एतौ दर्शपौर्णमासान्तर्गतौ पिट्विशिष्टसोम-
देवताकोऽग्नी करणहोमः पिण्डपितृयज्ञाद्भूतो दर्शे विहितः ।
मासादिसमाप्तिकीर्तनात् शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मासश-
ब्दार्थः तं पिण्डपितृयज्ञाख्ययाद्वयुक्तं मासमतिक्रम्य रविर्यदा
गच्छेद्राश्वन्तरसंयोगमियात् तदाद्यो मलिन्नुचः । द्वितीयः
प्रकृतः शुद्धः कर्माहर्ष इति यावत् । ततश्च एकवाक्यत्वानु-

रोधेन मलमासेऽपि लघुहारीतवचनबोधितपिण्डपितृयज्ञाख्य-
श्राद्धमात्रविधायकं व्यासवचनं नखन्वाद्याख्याख्यश्राद्धविधायकं
तस्य प्रागुक्तेन वक्ष्यमाणवचनाभ्याश्च निषेधात् प्रपञ्चितमेत-
न्नममासतत्त्वं तथाच समयप्रकाशे कुयुमिः । “संवत्सरातिरेको
वै मासो यः स्यात् त्रयोदश । तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्व्या-
दिन्दुसंक्षये” ॥ संवत्सरप्रदीपे । “एकराशिस्थिते सूर्ये यदि
दर्शहयं भवेत् । दर्शश्राद्धं तदादौ स्यात् न परत्र मलिञ्चुचे” ॥

अथ प्रतिमासपार्वणाशक्तस्य कर्त्तव्यत्वमाह मत्स्यपुरा-
णम् । “अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्यैव निर्वपेत् । कन्या-
कुम्भद्वयस्येऽर्कं कृष्णपक्षेषु सर्वदा” ॥ अथ सौरेण वाक्यम् ।
राशुमेखेन विहितत्वात् । श्राद्धत्रयाशक्तस्य कन्यास्यरवौ
श्राद्धं कर्त्तव्यं तथाच भविष्यपुराणम् । “हंसे वर्षासु कन्यास्ये
शाकेनापि गृहे वमन् । पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्धंगयो-
र्ऋणम् ॥ सूर्ये कन्यास्थिते श्राद्धं यो न कुर्याद् गृह्यायमी ।
कुतस्तस्य धनं पुत्राः पितृनिश्चामपौडनात्” ॥ हंसे सूर्ये ।
ऋणमिव ऋणं पितृमातृकुलस्येदमवश्यं परिशील्यमित्यर्थः ।
अत्राप्यशक्तौ तुनार्कं । यथा ब्रह्मपुराणम् । “यावच्च कन्या-
तुलयोः क्रमादान्ते दिवाकरः । तावच्छ्राद्धस्य कालः स्यात्
शून्यं प्रेतपुरं तदा” ॥ यावच्च कन्यातुलयो रविरास्ते तावच्च
क्रमाच्छ्राद्धस्य कालः कन्यास्यार्काकरणे तुनार्कं कर्त्तव्यम् ।
अन्यथा रविस्त्रितिक्रमस्य प्राप्तत्वेनानुवादापत्तेः । तुनार्क-
ऽप्यभावास्यायामतिप्रागस्यमाह भविष्यपुराणम् । “श्रेयं
दोपान्विता राजन् स्याता पञ्चदशो भुवि । तस्यां दद्यान्न
चेद्दत्तं पितृणा ये महालये” ॥ पञ्चदशो अमावास्या । अमा-
वास्यामधिकृत्य “दोपमात्ताय कर्त्तव्याः शत्र्या देवगृहेषु च ।
रथापश्चान्मगानेषु नदीपर्वतसानुषु” ॥ इति ब्रह्मपुराणोक्तं ।

गानास्थानदीपदानेन दीपान्विता ख्यातायेति विशेषणाच्च ।
 अतएव “एकोऽथवा दोपवरः प्रदेयः” इत्यादिनीक्तविष्णुसम्-
 दानकदीपदानविहिता षोर्णमासी न ग्राह्या । अथाश्वयुक्
 कृष्णपक्षे ब्रह्मपुराणम् “अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिने
 दिने । त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागन्त्वर्हमेव वा ॥ न सन्ति
 पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः । श्राद्धं न कुरुते तत्र तस्य
 वक्तं पिबन्ति ते” ॥ अश्वयुक् कृष्णपक्षे प्रोष्ठपद्युद्धं कृष्ण-
 पक्षे अत्राश्वयुगश्चिन्तयुक्तषोर्णमासीसम्बन्धाङ्गक्षणा भासे-
 ऽप्यश्वयुक् पदप्रयोगः ततश्च निमन्त्रणादौ आश्विने मासि
 कृष्णपक्षे इत्येव स्वारसिकप्रयोगः कर्त्तव्य इति । दिने दिने
 त्रिथौ त्रिथौ “त्रिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः” इति ।
 विष्णुधर्मोत्तरानुसारेण मासस्य चान्द्रत्वेन दिनस्यापि तथैव
 युक्तत्वात् अत्र यदि सकृत्करणमात्रं विधेयं तदाश्वयुक् कृष्ण-
 पक्षे इत्येवं ब्रूयात् । ततश्च दिन इत्यभिधानेनाश्वयुक् कृष्ण-
 पक्षीयतिथेर्निमित्तत्वे विनिगमनाविरहेण एकदिनपदेनैव
 प्रतित्तिथिनिमित्तत्वप्राप्तौ पुनर्दिनपदं कृष्णपक्षश्राद्धप्रतिषिद्ध-
 चतुर्दशीग्रहणार्थं वीक्षया यावत्तिथिलाभात् । अतएव पाश्चा-
 त्यनिर्णयामृतकालमाधवोययोः कार्णाभिमिः । “नभस्य-
 स्यापरे पक्षे श्राद्धं कुर्यात् दिने दिने । नैव नन्दादिवर्ज्यं
 स्यात् नैव वर्ज्या चतुर्दशी” ॥ नभस्यस्य मुख्यचान्द्रेण भाद्रस्य
 श्राद्धविवेकेऽपि दिने दिने इति वीष्णापञ्चदशश्राद्धार्थलुक्तम् ।
 त्रिभागहीनं पञ्चादित्रिभागमेकादश्यादिव्यक्तं विष्णुधर्मो-
 त्तरं । “उत्तरादयनात् श्राद्धे श्रेष्ठं स्याद्दक्षिणायनम् । चानु-
 र्मास्यच्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम्” ॥ प्रोष्ठपद्याः परः
 पञ्चस्तत्रापि च विशेषतः । पञ्चम्युद्धं च तत्रापि दशम्युद्धं-
 मतीऽप्यति । मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजंस्तयोदशी” ॥

रोधेन मलमासेऽपि लघुहारोतवचनबोधितपिण्डपिष्टयज्ञाख्य-
श्राद्धमात्रविधायकं व्यासवचनं न त्वन्वाहार्याख्यश्राद्धविधायकं
तस्य प्रागुक्तेन वक्ष्यमाणवचनाभ्याश्च निषेधात् प्रपञ्चितमेत-
न्नलमासतत्त्वे तथाच समयप्रकाशे कुटुम्भिः । “संवत्सरातिरेको
वै मासो यः स्यात् त्रयोदश । तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यात्-
दिन्दुसंक्षये” ॥ संवत्सरप्रदीपे । “एकराशिस्थिते सूर्ये यदि
दर्शद्वयं भवेत् । दर्शश्राद्धं तदादौ स्यात् न परत्र मलिस्तुचे” ॥

अथ प्रतिमासपार्वणाशक्तस्य कर्त्तव्यत्वमाह मत्स्यपुरा-
णम् । “अनेन विधिना श्राद्धं चिरद्दस्येह निर्वपेत् । कन्या-
कुम्भद्वयस्येऽर्के कृष्णपक्षेषु सर्वदा” ॥ अत्र सौरेण वाक्यम् ।
राश्रुत्वेनेन विहितत्वात् । श्राद्धत्रयाशक्तस्य कन्यास्थरवौ
श्राद्धं कर्त्तव्यं तथाच भविष्यपुराणम् । “हंसे वर्षासु कन्यास्ये
शाकेनापि गृहे वसन् । पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्विशयो-
र्ऋणम् ॥ सूर्यं कन्यास्थिते श्राद्धं यो न कुर्याद् गृहाश्रमो ।
कुतस्तस्य धनं पुत्राः पिष्टनिश्चामपोडनात्” ॥ हंसे सूर्ये ।
ऋणमिव ऋणं पिष्टमाष्टकुलस्येदमवग्रं परिशोधमित्यर्थः ।
अवाप्यशक्तौ तुलार्के । यथा ब्रह्मपुराणम् । “यावच्च कन्या-
तुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः । तावच्छ्राद्धस्य कालः स्यात्
शून्यं प्रेतपुरं तदा” ॥ यावच्च कन्यातुलयो रविरास्ते तावच्च
क्रमच्छ्राद्धस्य कालः कन्यास्थार्काकरणे तुलार्के कर्त्तव्यम् ।
अन्यथा रविस्थितिक्रमस्य प्राप्तत्वेनानुवादापत्तेः । तुलार्के-
ऽप्यमायास्यायामतिप्रागस्त्यमाह भविष्यपुराणम् । “घेयं
दौपान्विता राजन् स्याता पञ्चदशो भुवि । तस्यां दद्यान्न
चेदत्तं पितृणा धे मशालवे” ॥ पञ्चदशो अमावास्या । अमा-
वास्यामधिकृत्य “दौपमान्नाय कर्त्तव्याः शतया देवगृहेषु च ।
रथ्यापष्टमगानेषु नदीपर्वतसानुषु” ॥ इति ब्रह्मपुराणोक्तः

मानास्थानदीपदानेन दीपान्विता स्यातायेति विशेषणाच्च ।
 अतएव "एकोऽथवा दोषवरः प्रदेयः" इत्यादिनोक्तविष्णुसम्प्र-
 दानकदीपदानविहिता षोणमासी न प्राज्ञा । अथाश्वयुक्
 कृष्णपक्षे ब्रह्मपुराणम् "अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु आहं कुर्याद्दिने
 दिने । त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागत्वर्द्धमेव वा ॥ न सन्ति
 पितरयेति कृत्वा मनसि यो नरः । आहं न कुरुते तत्र तस्य
 रक्तं पिबन्ति ते" ॥ अश्वयुक् कृष्णपक्षे प्रौष्ठपद्यूहं कृष्ण-
 पक्षे अथाश्वयुगश्विनोत्तद्युक्तषोणमासीसम्बन्धाच्चक्षण्या मासे-
 ऽप्यश्वयुक् पदप्रयोगः ततश्च निमन्त्रणादौ आश्विने मासि
 कृष्णपक्षे इत्येव स्वारसिकप्रयोगः कर्त्तव्य इति । दिने दिने
 तियौ तियौ "तियिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः" इति ।
 विष्णुधर्मात्तरानुसारेण मासस्य चान्द्रत्वेन दिनस्यापि तथैव
 युक्तत्वात् अत्र यदि सकृत्कारणमात्रं विधेयं तदाश्वयुक् कृष्ण-
 पक्षे इत्येवं ब्रूयात् । ततश्च दिन इत्यभिधानेनाश्वयुक् कृष्ण-
 पक्षोपतिथेर्निमित्तत्वे विनिगमनाविरहिण्य एकदिनपदेनैव
 प्रतिथिनिमित्तत्वप्राप्तौ पुनर्दिनपदं कृष्णपक्षप्राप्तप्रतिषिद्ध-
 चतुर्दशीग्रहणार्थं वीप्सया यावत्तिथिलाभात् । अतएव पाषा-
 न्यनिर्णयामृतकालमाधवोयथोः कार्ष्णाजिनिः । "नभस्य-
 स्थापरे पक्षे आहं कुर्यात् दिने दिने । नैव नन्दादिवज्यं
 स्यात् नैव वर्ष्णा चतुर्दशी" ॥ नभस्यस्य मुख्यवाग्देण भाद्रस्य
 आहविवेकेऽपि दिने दिने इति वीष्णपक्षदश्याद्यर्थलुक्तम् ।
 त्रिभागहीन पष्ठरादितिभागमेकादश्यादिशुक्लं विष्णुधर्मा-
 त्तरे । "उत्तरादयनात् आहं श्रेष्ठं स्याद्दक्षिणायनम् । वाहु-
 र्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम्" ॥ प्रौष्ठपद्याः परः
 पक्षस्तत्रापि च विशेषतः । पञ्चम्यूहंश्च तत्रापि दशम्यूहं-
 'मतोऽप्यति । मघायुक्ता च तत्रापि यस्ता राज्ञस्योदयी" ॥

अर्द्धं त्रिभागश्राद्धं त्रयोदश्यादि । न तु पञ्चश्राद्धं षष्ट-
 श्रादि । तथात्वे त्रिभागकरणेनार्द्धमेव वेति नियमानुपपत्तेः ।
 उत्तरोत्तरलघुकालोपदेशात् साम्निध्याच्च यत्तु “आषाढ्याः
 पञ्चमे पक्षे कन्यासस्ये दिवाकरे । यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादेक-
 क्षिद्रपि वासरे । तस्य संवत्सरं यावत् ह्यप्ता. स्युः पितरो
 ध्रुवम् ॥ नभो वाघ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमं
 पिष्टपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः” ॥ इति नागरखण्डे एक
 श्राद्धसुक्तम् । तत् कन्यास्वरविनिमित्तकश्राद्धपर प्रागुक्तदृशे
 वर्षास्त्रित्यादिवचनैकवाक्यत्वात् । नत्वश्वयुक् कृष्णपक्षीय-
 श्राद्धस्य सकृद्विधायकम् अर्द्धमेव वेति नियमभङ्गापत्तेः ।
 आषाढ्याः पञ्चमे पक्ष इति न तत्र सकृच्छ्राद्धविधायकं किन्तु
 कन्याश्राद्धस्यैव तत्सम्यन्धे वर्षादृष्टिविधायकम् एवञ्च मल-
 मासभाद्रकृष्णपक्षस्य पिष्टपक्षत्वाभावात्तत्र मृतस्य वर्षान्तरे
 तत् श्राद्धस्याश्वयुक् कृष्णपक्षपातित्वेऽपि न पार्वणविधिना
 कर्तव्यत्वम् । अमावास्याप्रेतपक्षान्यतरमृतस्यैव “अमावास्यां
 घण्टो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योष्णः
 पार्वणो विधिः” । इति शब्दवचनेन पार्वणविधानात् । एवं
 प्रेतपक्षादिमृतस्य पार्वणविधिना सांवत्सरिकश्राद्धे कृते न
 मातामहादिश्राद्धाय पुनः पार्वणारम्भः । “पितरो यत्र पूज्यन्ते
 तत्र मातामहा ध्रुवम्” इति दृष्टस्यतिवचनेन “मातामहा-
 नामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः” ॥ इत्यनेन च पितृश्राद्धा-
 धीनपहत्तेः । एवमविभक्तमापन्नभ्रात्रोरिकेन पार्वणे कृतेऽप-
 र्ण मातामहाश्राद्धाय न पुनः पार्वणं करणीयम् । अतएव
 हेतुनिर्णयेऽपि साम्निकौरसेन पितृ घयाद्दे पित्रादित्रिकस्य
 श्राद्धे कृते तत्र मातामहानां श्राद्धाय न पार्वणारम्भः ।
 यान्निवत्तस्याप्रयोजकत्वादित्युक्तम् । एवमेव सधातयोदग्र्यां

धुवन्ता पिण्डरहितश्राद्धे कृते न पिण्डानुरोधादग्नयुक् कृष्य-
पक्षीयश्राद्धान्तरकरणीयम् । अद्भूतपिण्डानुरोधेन श्राद्धान्-
न्तरं न कार्यम् । "प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।
तदद्भस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया" ॥ इति छन्दोग-
परिशिष्टवचनात् तेनैव प्रधाननिर्वाहात् ।

अथ मघात्रयोदशौश्राद्धम् । अत्र प्रौष्ठपद्युङ्क् कृष्यत्रयो-
दश्यां मघायुक्तायामनिषिद्धद्रव्येण श्राद्धमावश्यकं श्रद्धादि-
वचने नक्षत्रयुक्ततिथिश्रुतेः । ततश्च केवलत्रयोदशौकेवलमघा-
श्राद्धानुवादा अपि क्लृप्तविशिष्टविधिप्राप्तकर्मणो नित्यत्व-
बोधका न तु केवलविध्यन्तरकल्पनं गौरवात् । तथाच शब्दः ।
"प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशौम् । प्राप्य श्राद्धं
हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च" ॥ अस्य नित्यत्वमाह विष्णु-
धर्मोत्तरम् । "प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्या त्रयोदशौ ।
एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः" ॥ शातातपः ।
"पितरः सृष्टयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च । तस्मात् दद्यात्
सदोदयुक्तो विदत्सु ब्राह्मणेपु च" ॥ अत्र सदेति श्रुतेर्नित्यत्वं
प्रतीयते । अत्रान्नमात्रश्रुतेः शब्दोक्तः पायसः फलातिशयार्थः ।
तथाच विष्णुधर्मोत्तरम् । "मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता
राजंस्त्रयोदशौ । तत्राक्षयं भवेत् श्राद्धं मधुना पायसेन च" ॥
एवञ्च शूद्रस्याप्यत्राधिकारः तत्र पुत्रवतः पिण्डनिषेधमाह
देवोपुराणम् । "भौजङ्गीं तिथिमा माद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमः ।
तत्रापि महतो पूजा कर्त्तव्या पिण्डदेवते ॥ ऋत्वे पिण्डप्रदा-
नन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत्" ॥ भौजङ्गीं पञ्चमीं चन्द्रार्कसङ्गमो-
ऽमावास्या पिण्डदेवते ऋत्वे मघायां "मघायां पिण्डदानेन
ज्येष्ठपुत्री विनश्यति" इति वचनान्तरात् पिण्डानिषेधे विशेष-
माह शातातपः । "पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते ।

स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते । अक्षय्यदक्षिणा
 स्वस्ति सौमनस्यमथास्त्विति" ॥ अवाविभक्तानामपि पृथक्
 श्राद्धमाह श्राद्धचिन्तामणौ स्मृतिः । "विभक्ता अविभक्ता वा
 कुर्युः श्राद्धमदैविकम् । मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः
 पृथग्विना" ॥ अदैविकं प्रत्याब्धिकमेकोद्दिष्टम् । अन्यत्र कर्ण-
 पक्षश्राद्धादौ नाधिकारो न नित्याधिकारः । "सपिण्डीकर-
 णान्तानि यानि श्राद्धानि षोडशः । पृथङ् नैव स्मृताः कुर्युः
 पृथग्द्रव्या अपि क्वचित्" ॥ इत्वापिना समुचितस्यापृथग्-
 द्रव्यस्य पुंसः सपिण्डीकरणान्तानीति विशेषणत्तदुत्तरश्रा-
 दानां फलातिशयार्थत्वेन पृथक्त्वमपि प्रतीयते । अत्र गज-
 च्छायायोगः फलातिशयार्थः । "नमस्यस्यापरि पक्षे मघा-
 खिन्दुः करे रविः । यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुखैरवा-
 प्यते" । इति स्मृतेः करे इस्थानक्षत्रे कन्यादशमांगोपरि
 सपादत्रयोविंशतिदिनं यावत् अथ दशमदिवसे मघाद्युक्त-
 त्रयोदशीसत्वे परदिवसे मघासत्त्वेऽपि न कुञ्जरच्छायायोगः
 "योगी मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसन्निहतः । भवैशमघासंखी
 च शशिन्यर्के करे स्थिते" इत्यत्र मघापटहयवैयर्थापत्तेर्मघा-
 त्रयोदशीनिमित्तकश्राद्ध एव कुञ्जरच्छायस्य गुणफलत्वविधा-
 नात् । एते न पूर्वदिने मघात्रयोदशीश्राद्धं कृत्वा परदिने
 कुञ्जरच्छाये श्राद्धं कार्यमिति मिथोक्तं हेयम् । अत्र कुञ्जर-
 च्छायगजच्छायायोः पर्यायत्वात् मन्मसादे गजच्छायाप्रति-
 प्रसूतश्राद्धस्य विषयत्वमिति मतं चिरस्यं वस्तुतोऽसम्भवात्
 तथात्वमिति ध्येयम् ।

अथ तीर्थश्राद्धम् । अत्र शचेः प्रातुत्तरविहितप्रथमदिन
 एव श्राद्धं तेन पूर्वेदिने राक्षसीवेत्तादावागमनेऽपि परदिने
 श्राद्धमविहृदम् । तथाच इत्यायुधः । "गत्वेव तीर्थं कर्त्तव्यं

श्राद्धं तत् प्राप्तिहेतुकम् । पूर्वाह्णेऽध्ययवा प्रातर्देशे स्वात् पूर्वदक्षिणे ॥ तत्तत्प्राप्तौवमिति कर्त्तव्यवचनेन तीर्थप्राप्ति-
निमित्तकश्राद्धाभिधानेनोक्तस्यावाधात् । अतस्तौर्धप्राप्ति-
निमित्तकश्राद्ध एव तन्निरुत्तेरिति तत्त्वम् । गङ्गावाक्यावल्याम् ।
“संवत्सर द्विमासीनं पुनस्तौर्धं व्रजेद् यदि । मुखेनश्चोपवा-
सश्च ततो यत्नेन कारयेत्” ॥ एतेन दशमासाभ्यन्तरे पुनर्गमने
मुखेनोपवासो न कर्त्तव्यविति सूचितम् ।

अथाष्टकाश्राद्धम् । वायुपुराणम् । “पित्रादानाय मूले
स्युरष्टकास्तिस्र एव च । कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चेन्द्री
विभाष्यते ॥ प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी ।
श्राद्धा पूर्वेः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥ शाकैः कार्या
तृतीया श्राद्धेऽप्यगतो विधिः” ॥ मूले प्रधानस्थाने अमा-
वस्या हि श्राद्धस्य प्रधानकालः तद्वदिति यावत् । ऐन्द्री साग्नेः
इन्द्रदेवताकयागसम्बन्धात् । एवं प्राजापत्या वैश्वदेविकी च
मांसैः पशोः । तथाच गोभिलः । “यद्युवाल्पतरसम्भारः
स्यादिति पशुनैव कुर्यादिति” यद्युवेति निपातसमुदायो
यद्यप्यर्थे पशुरपि ह्यग एव “कागोऽनादेशे पशु” इति गीत-
मात् । न च “तैथ्या ऊर्ध्वमष्टम्यां गोः” इति गोभिलसूत्रेण
गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्वमिति वाच्यं तदसम्भवे पशु-
रित्वेनैव यः पशुरूपदिष्टः तस्य विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात्
घसुतो हरिवशे ऋगोऽपि विहितः । “इच्छाकुम्भु विकुञ्चिं
वै अष्टकायामथादिशत् । मांसमानय श्राद्धाय शृगं हत्वा
महावल्” ॥ इत्यादिना ऋगमांसबोधनात् । पशुभावे स्थाली-
पाकेन यथा गोभिलः । अपि वा स्थालीपाकं कुर्वीतिति”
एतद्विधानन्तु “स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्यात् यथानुकल्पि-
कम् । अपयेत्तं सवत्सायास्तरुखा गोः परस्यनु” इति ।

ऋत्विगपरिशिष्टीयं प्राद्यम् । अन्विति भोदनचरोः पश्चात्
 अतएव "पितरः सृष्टयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च । तस्माद्द्वयात्
 सदोद्युक्तौ विद्वसु ब्राह्मणेषु च ॥ इति श्रातातपेनीकम् ।
 तस्मादन्न प्रधानं पूजादिकन्तूपकरणत्वेन श्रान्तानामावश्यकं
 स्रदेति अथवात् ।

अथ नवाग्रश्राद्धम् । श्रातातपः "नवोदके नवाग्ने च
 षट्प्रच्छादने तथा । पितरः सृष्टयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु
 च" ॥ नवोदके वर्षोपक्रमे । आर्द्रास्यरवाविति यावत् "आर्द्रो-
 दितो विशाखान्तं रविचारेण धर्षति" इति ज्योतिर्वचनात्
 रविचारेण रविगत्या । "प्राष्टकाले समायाते रौद्र ऋक्षगते
 रवौ । नाडीबिधममायोगे जलयोगं वदाम्यहम्" ॥ इति ऋद्ध-
 यामलासु । रौद्रमार्द्रा । नवाग्ने नवाग्रगमे अथ "नक्षत्रग्रह-
 षोडासु दुष्टस्यप्रावलोकने । इच्छाश्राद्धानि कुर्वीत नवशस्था-
 गमे तथा" ॥ इति विष्णुपुराणाहस्यमाणसृष्टरवचनेषु नवाग्र-
 श्रुतेर्नवाग्रगमत्वेनैव निमित्तत्वं लाघवात् । "अमावास्या-
 स्तिस्रोष्टका माघीप्रौष्ठपदूर्ध्वं कल्पवयोदशी प्रोद्दिव्यपाकी
 च एतांस्तु श्राद्धकालान् वै मित्यानाह प्रजापतिः । श्राद्धमेते-
 स्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते" ॥ इति विष्णुवचनं नवाग्रगम-
 श्राद्धस्यैव ब्रौह्मिद्योभयप्राप्तिविषयकत्वेन विधायकं यैष्ठादि-
 धान्यव्युत्थमाय शान्तिधान्यस्य तु प्राप्तिः । "शरद्वसन्तयोः
 केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते । धान्यपाकवशादन्ये श्रामाको यमिनः
 षृतः" ॥ इति ऋत्विगपरिशिष्टे ब्रीह्यप्रात्या नवशस्येष्टौ शान्ति-
 विधानाद् यज्ञतुष्पन्यायात् श्राद्धेति तथा कल्पनात् । "हृषिके
 शक्रपक्षे तु नवाग्र शस्यते वृधेः । अपरे क्रियमाणं हि धनु-
 स्येव हतं भवेत् ॥ धनुषि यत् हतं श्राद्धं नृगनेत्रासु रात्रिषु ।
 पितरस्तत्र षट्पन्ति नवाग्रामिपकाद्विषः" ॥ इति वराह-

वचनाच्च । श्यामाको त्रीद्विविधैः । वनी वानप्रस्थः ।
 अपरे कृष्णपक्षे धनुषि धनुःस्थार्के । “पौषे चैत्रे कृष्ण-
 पक्षे नवान्नं नाचरेद् बुधः । भक्तेज्जन्मान्तरे रोगी पितृणां
 नोपतिष्ठते” ॥ इति भोजराजवचनैकवाक्यत्वात् । एवञ्च
 सौरपौषवत् चैत्रोऽपि सौर एव साहचर्यात् । अत्र धनु-
 र्मीनपर्युदासात् यवश्राद्धमुख्यकालपर्यन्तं माघफाल्गुनवेशा-
 खेष्वपि नवान्नश्राद्धं कार्यं “एवमागामियागोयमुख्यकाला-
 दधस्तनः । स्वकालाद्गुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ॥
 यद्भागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् । गौणकालत्व-
 मिच्छन्ति केचित् प्राज्ञनकर्मणि” ॥ हरिहरपक्षौ तथा
 दर्शनात् अघस्तनः पूर्वतनः वृक्षवच्छास्त्रे व्यवहारः । अन्त-
 रालवत् मध्यकालस्यैव । वस्तुतस्तु उत्तरक्रियामुख्यकालं
 विना उत्तरक्रियाकरणपूर्वकाल एव पूर्वक्रिया कर्तव्या ।
 “संस्कारा अतिपत्येदन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन । इत्येतदेव
 कुर्वीत यैतूपनयनादधः” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् संस्कारपाते
 तथा व्यवहारात् अतएव श्राद्धविवेकेऽपि धनुषः पर्युदासा-
 न्माघादादिति सामान्यत उक्तम् । एवं यवश्राद्धमपि हरि-
 शयनात् पूर्वं कर्त्तव्यम् । “नवान्नं नैव नन्दायां न च सुप्ते
 जनार्हने । न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां नैव कारयेत्” ॥ इति
 ज्योतिर्वचनात् न च सुप्ते जनार्हने इति आश्विनशुक्लपक्षेतर-
 परम् । आश्विनाधिकारे “शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं घ्रात्वा
 सुशोभनम् । गच्छेत् चेत्री विधानेन भौतवाद्यपुरःसरः” ॥
 इत्यभिधाय “तेन देवान् पितृभ्येव तर्पयेदर्चयेत्तथा” इति
 ब्रह्मपुराणात् ऋगोनेताप्रापकोयासां रात्रौणामिति व्युत्पत्त्या
 नक्षत्रान्नेतुरित्यनेनात् विधानात् तत्पदं सिद्धम् । ततश्च
 ऋगशिरः पूर्वाह्नेन वृश्चिकशेषे रात्रारम्भात् चत्वारिंशदण्डा-

धिकावशिष्टपङ्कात्रयो मृगनेत्रा इति । तथोक्तं ज्योतिषैः ।
 “ज्येष्ठाशेषाङ्गे सूर्ये मृगनेत्रानिशात्मके । नवाशैर्भोजनं
 श्राद्धं जन्मचन्द्रे त्रिधौ न च” ॥ अत्र जन्मतिथिनिषेधात्
 तथा जन्मार्चनार्थं सितवासरमिति जन्मार्चनं निषेधाच्च “नन्दायां
 भार्गवदिने त्रयोदश्या त्रिजन्मनि” इत्यत्र त्रिजन्मपदं जन्म-
 तिथिनक्षत्रत्रिकपरं परवचने त्रिजन्मान्वित इत्यत्रापि तथा ।
 “सूर्ये चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे त्रिजन्मान्विते । नन्दा-
 मन्दमहोजकाब्जदिवसे पोषे मधौ कार्तिके ॥ भेषुग्राहि
 शिवेषु विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे । श्राद्धं भोजनकं
 नवान्नविहितं पुत्रार्थनाशप्रदम्” ॥ सूर्ये चैव विशाखगे मार्ग-
 शौर्षस्य विशतिदण्डाधिकं प्रथमदिनत्रयावस्थिते सूर्ये । स्मर-
 तिथौ त्रयोदश्या पापे पञ्चमतारात्रये नन्दा प्रतिपत् षष्ठौ
 एकादशी मन्दः शनिः महौजी मङ्गलः काश्यः शुक्रः उग्रगणः
 पूर्वाष्यमघा भरण्यः अहिरक्षेपा शिव श्राद्धाः । भोजराजः ।
 “ब्रह्मा विष्णुहृहस्यतौ शयधरो मार्त्तण्डपोष्णादितौ । मैत्रे
 चित्रविशाखवायुधनभे मूलाश्विनौ तथा ॥ शक्ते वारुण
 षट्चके शुभदिने श्राद्धं नव शस्यते । नन्दा भार्गव भूमिजेषु
 न भवेत् श्राद्धं नवाशौङ्गवम्” ॥ ब्रह्मादयः रोहिणी श्वषण
 पुष्य मृगशिरौ हस्त रेवती पुनर्वसु अतुराधा चित्रा विशाखा
 स्नातो धनिष्ठा मूलाश्विनौ कृत्तिका ज्येष्ठा शतभिषाः । नवान्न-
 श्राद्धे मूला कृत्तिका ज्येष्ठा विधानात्तच्छेषमक्षय-प्राप्ते
 “अश्लेषा कृत्तिका ज्येष्ठा मूला जपदकेषु च । भृगु भौमदिने
 रिक्ततिथौ नाद्याचवौदनम्” ॥ इति श्राद्धशेषाभोजनमात्रपरम्
 अत्रपदं पूर्वभाद्रपदाः ।

चन्द्रताराद्यग्रहो प्रतीकारमाह देवनः । “कर्मं कुर्यात्
 फलावाप्ते चन्द्रादिगोभने बुधः । सुखकालेत्विदं नवं नार्तः

कालमपेक्षते ॥ चन्द्रे च शङ्खं लवणञ्च तारे तिथावभद्रे
सिततण्डुलांश्च । धान्यञ्च दद्यात् करणार्चवारि योगे तिलान्
हेममणिञ्च सग्ने ॥ ऋत्तमविहितमक्षत्रं राजमार्त्तण्डे
ताराभेदात् लवणपरिमाणमाह “एकविपक्षसप्तद्विजाय दद्यात्
पलानि लवणस्य । क्रमशो जन्मनि विपादि प्रत्यरिभरणाख्य-
तारकासु ॥ पलन्तु लौकिकैर्मानैः साष्टरत्तिद्विभासकम् ।
तोलकवितयं श्रेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम्” ॥ वामनपुरा-
णञ्च “विष्टयोश्चतिपाताय येऽन्धेदुर्नीतिसम्भवाः । ते नाम
अरणाद्विष्णोर्नाशं यान्ति महात्मनः” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।
“सर्वाशुभानां परिमोक्षकारि संपूजनं देववरस्य विष्णोः”
इति । ब्रह्मपुराणे । “प्राश्नीयात् दधिसंयुक्तं नवं विप्राभि-
सन्धितम्” । अभिमन्वितं “मन्त्रदेनाशे गायत्री” इति वच-
नाद्वायव्या इति । स्मृतिः । “गृहीत्वा ब्राह्मणानुज्ञां सदधि
प्राशयेन्नवम्” । अत्र ब्रह्मभावे शालिना नूतनाभावे पुरातनेन
अपि श्राद्धादिकमाह भट्टभाष्ये स्मृतिः । “गृहमेधौ ब्रह्मि-
यवाभ्यां शरदमन्तयोर्यजेत् । श्यामाकैर्वनी वर्षासु आपत्कल्पे
अन्येन पुरातनैर्विति” ॥ गृहमेधौति मेधमेधाहिंसयोः मेध-
सङ्गमे चेत्यत्र चकारेण पूर्वगणस्य मेधाहिंसयोरनुवृत्तेः तेन
मेधहिंसार्थः तेन गृहनिमित्तेन जातायाः “पञ्चसूना गृहस्यस्य
सुप्तोपेपण्युपस्करः । कण्डनी चीदकुम्भस्य बध्यते यास वाहयन्” ॥
इति मनूक्तायाः पञ्चसूनारूपहिंसयाः कारीगृहमेधौगृहस्य
इत्यर्थः । सूदयन्ति प्राणैर्वियोजयन्तीति सूना प्राणिवध-
म्यनानि सुप्तोपाकस्यानं पेपणीदृशदुपलादिः उपस्करः गृह-
सम्भार्जग्यादि कण्डनी मूपलोदूखलादि यास एताः सूना
वाहयन् स्व स्व कार्यं योजयन् बध्यते पापेनसम्बध्यते इत्यर्थः ।
श्राद्धचिन्तामणावप्येवम् । प्रेतमातापिटकस्य पुरातनधान्या-

लाभे नवेनैव वैश्वदेवं कृत्वा नवस्र ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा ब्राह्मणा-
नुज्ञां गृहीत्वा भोजनादिवं कर्त्तव्यमाह रिणकाचार्येणव्यवह-
मानधृता स्मृतिः । “दत्त्वेवं ब्राह्मणेभ्यश्च हुत्वा वा वैश्वदेविकम् ।
अन्योनवान्नमग्नौयादिति बीधायनोऽब्रवीत्” ॥ अन्यः आह-
करणासमर्थः आदानधिकारी च अतएव विधवया नवमेको-
द्विष्टे दीयते मुच्यते चेति ।

अथ पौर्णमासीत्याहम् । “विष्णुधर्मीत्तरे पौर्णमासी तथा
माघो आवणौ च नरोत्तम । प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा
त्रयोदशी ॥ एतांस्तु आह कालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः” ॥
प्रौष्ठपद्युः कृष्णा त्रयोदशी मघायुक्तैव पूर्वोक्तवचनात् ।
अन्यथा विध्यन्तरकल्पनापत्तेः ।

अथ आहवेना । ब्रह्मपुराणम् । “पूर्वाह्ने मादृकं आह-
मपराह्ने तु पैत्यकम् । एकोद्विष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्हृदिनिमि-
त्तकम्” ॥ मादृकमन्वष्टकायाहं यथा शङ्कः । “पित्रादिवि-
कपत्रोषु भोष्यामातुः प्रति द्विजाः । स्त्रीणामेव तु तद् यस्या-
न्माय्याहमिहोच्यते” ॥ एतन्नान्वष्टकायाहं साम्निमात्रेण
कर्त्तव्यं तथा च विष्णुः । अन्वष्टकाश्वष्टकावदग्नी हुत्वा मात्रे
पितामह्ये प्रपितामह्ये पूर्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वेति” ।
अत्र होमत्रादेवाग्निप्राप्तेरग्निपद्वर्णं तन्नियमार्थम् । न चाग्नी
करणहीमे विप्रपास्यादेर्विधानादत्रापि तथेति धार्थ्यं प्रकृती-
भूतयात्रविध्युक्तस्याधारान्तरस्य विकृतौभूतयाहे विशेषविहि-
ताधारिण्य वाधात् शरमयवर्हिषा कुगमयवर्हिषाधवत् । न वा
भौक्तिकाग्नी होमः । “न पैत्रयज्ञियो होमी भौक्तिकाग्नी
विधीयते” इति अनुवचनेन निषेधात् । आहचिन्तामणाव-
स्येवम् । “अपराह्ने तु पैत्यकम्” इति अन्वष्टका शक्तपक्ष-
विहितपार्ष्णेतरपार्ष्णसपिण्डोकरणपरम् । शक्तपक्षस्य पूर्वाह्ने

श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणन्तु न
 लहयेत्” ॥ इति वायुपुराणात् । अत्र शुक्लपक्षस्येति अङ्गाङ्गि-
 भावबोधकपष्ठीनिर्देशात् शुक्लपक्षत्वमात्रेण यद्विहितं माघ-
 पौर्णमास्यादिपार्वणश्राद्धं तदेव पूर्वाह्णे कर्त्तव्यम् । अतएव
 कृष्णपक्षत्वेन विहिताविहितपार्वणयोरविशेषेणापराह्णे कर्त्तव्य-
 त्वात् । कृष्णपक्षे पष्ठीनिर्देशो न कृतः । अतो मृताहविहित-
 पार्वणसपिण्डोकरणश्राद्धयोः शुक्लपक्षकृष्णपक्षयोरविशेषेणैवा-
 पराह्णकर्त्तव्यता । अत्र पूर्वाह्णपदं सङ्गवपरम् । “प्रातःकालो
 मुहूर्त्तांस्तौ न सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादप-
 राह्णस्ततः परम् ॥ सायाह्नः स्त्रिमुहूर्त्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कार-
 येत् । रात्रिसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥ इति मत्स्य-
 पुराणवचने मध्याह्नापेक्षया परकालस्यापराह्णत्ववत् तत् पूर्व-
 कालस्यैव सङ्गवापरनाम्नः पूर्वाह्णत्वप्रतीतेः अतएव ब्रह्मपुराणेन
 मत्स्यविष्णुपुराणोक्तप्रातःकालादिभेदेन वृद्धादिश्राद्धमुक्तम्
 अत्रापि सङ्गवमनभिधाय यत् पूर्वाह्ण इत्युक्तं तत् सङ्गवपरम्
 अत्र पूर्वाह्णे श्राद्धमभिधाय रौहिणन्तु न लहयेदित्यभिधानेन
 पूर्वाह्णश्राद्धस्य सङ्गवात् परो रौहिणपर्यन्तगौणपूर्वाह्णकालः
 प्रतीयते । तेन रौहिणः पूर्वाह्णश्राद्धस्य गौणकालत्वेनोत्तरा-
 वधिः अपराह्णश्राद्धस्य पूर्वावधिरित्यवगम्यते । ततश्च पूर्वदिने
 सङ्गवात् परं रौहिणपर्यन्तं तिथेर्लाभे परदिने मुहूर्त्तत्रयमात्रे
 तत्तिथिलाभे पूर्वदिने श्राद्धं रौहिणान्तरूपगौणपूर्वाह्णलाभात्
 न परदिने तथात्वाभावात् । उभयदिने सङ्गवलाभे परदिने
 शुक्लपक्षे तिथिर्घाञ्छेति वचनात् । रौहिणन्तु दिवसस्य नवम-
 मुहूर्त्तस्तस्य ज्योतिषोक्तारौहिणौदैवतत्वात् रौहिणत्वमिति ।
 एवञ्च “ऊर्द्धं मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तपतुष्टयम् । मुहूर्त्त-
 पञ्चकं वापि स्वधाभवनमिषते” ॥ इति मत्स्यपुराणे आप-

राहिकयाहे “अहो मुहूर्त्तां विख्याता दशपञ्च च सर्वदा ।
 तत्राटमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः” ॥ इति तत्र
 चनान्तरोक्तकुतपस्य पञ्चमत्वेनाभिधानं तद्गौणत्वादिनापि गौणा-
 पराहकालपरम् । न च ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपान्मुहूर्त्तपञ्चक-
 मिति त्रयोदशमुहूर्त्तात्मकं नारायणोपाध्यायैः युक्तमिति
 वाच्यम् । “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिद्विषोदये । यदत्र
 दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतम्” ॥ इति मत्स्यपुराणविरो-
 धात् तस्मान्महर्षिपञ्चकमित्यत्र कुतपादिति न्यङ्लोपे पञ्चमो
 तेन कुतपमारभ्येत्यर्थः । अपराह्णे तु संप्राप्ते इत्यत्र अभिजि-
 द्विषोदये अष्टमनवममुहूर्त्तयोरुदयाचक्ष्मसम्बन्धे गौणाप-
 राहकालरूपे यदीयते तदक्षयमित्यर्थः एतत् प्रगंसनं “रात्रौ
 श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसो कोर्त्तिता हि मा । सन्ध्योरुभयो-
 र्येष सूर्यं चयाचिरोदिते” इति मनुस्मृत्युदस्तेतरकालापेक्षया
 न तु मुन्यापराह्णापेक्षया मुहूर्त्तचतुष्टयं मुहूर्त्तपञ्चकं वेत्यत्र
 वाग्येनानयोर्गणिकालत्वाभिधानात् । ततश्च रात्र्यादिव्युद-
 स्तेतरकालकुतपादिमुहूर्त्तपञ्चकरोद्विषादि मुहूर्त्तचतुष्टय दश-
 म्नादमुहूर्त्तत्रयरूपकालचतुष्टयमापराह्णकयाहे विहितप्र-
 गस्त प्रगस्ततर-प्रगस्ततमत्वेन बोध्यम् । अक्षयादिफलश्रुते ।
 एवमन्यस्मिन् पूर्वाह्णादिविहिते श्राद्धे यथायथं बोध्यम् । अत्र
 च तिथिविशेषविहितश्रादानामुभयदिवसीयमुख्यकाले तत्त-
 तिथिनामे आपराह्णिकश्राद्धस्य पूर्वतिथौ कर्त्तव्यता “ययास्तं
 सविता याति पितरस्तासुपास्ते । तिथिन्तोभ्योऽपराह्णो हि
 स्वयं दत्तं स्वयम्भवा” ॥ इति गृह्यपरिशिष्टवचने अपराह्णो
 दत्त इति हेतुव्यगदेनास्त्रागामितिथित्वेन पितृणामुपास्य-
 त्वाभिधानात् । उभयदिनमुख्यकालान्नामे तु परदिने गौणाप-
 राह्णत्वात् तत्रैव श्राद्धं आपराह्णिकेतरश्राद्धं तूभयदिने

प्राप्त्यप्राप्त्योः शुक्लपक्षकृष्णपक्षभेदेन व्यवस्था । “शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्वामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः” । इति विष्णुधर्मोत्तरात् । “द्वितीयाटिकयुग्मानां पूष्यता नियमादिषु । एकोद्दिष्टादिहृदयादौ ङ्गासहस्रादिचोदना” ॥ इति व्यासनिगमवचनाच्च नियमादिषु यतादिदेवकृत्येषु एकोद्दिष्टादिहृदयादौ एकोद्दिष्टादियाह-
 'निमित्तौभूततिथिविशेषस्य हृदयादौ हृदयादावित्यादिशब्दात्
 चयस्तन्मितत्वे ग्राह्ये तथात्वे च याहकरणस्य सन्देहे पूर्वा-
 क्तानुसारेण ङ्गासहस्रादिचोदना ङ्गासहस्रादिविधायको निया-
 मक इति यावत् अत्र ङ्गासहस्री चन्द्रस्य ताभ्यां शुक्लकृष्णपक्षौ
 लक्ष्येते शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येत्यादि पूर्ववचनेकवाक्यत्वात् आदि-
 शब्देन ययास्तमित्युक्तसूर्यास्तसम्बन्धितिथिरिति । एवञ्च
 “ह्यहन्तु व्यापिनो चेत् स्यान्मृताहस्य तु या तिथिः । पूर्वस्यां
 निर्वयेत् पिण्डमित्याहिरसभाषितम् इति । सुमन्तुवचने
 मृततिथेरुभयदिने श्राद्धकालव्यापित्वे पक्षभेदमनादृत्य यत्
 पूर्वदिने श्राद्धविधानं तन्मृताहविहितपार्वणसपिण्डीकरणो-
 भयश्राद्धपरं ययास्तमित्येकवाक्यत्वात् नत्वेकोद्दिष्टविषयम् ।
 एकोद्दिष्टादिहृदयादावित्युक्तवचनविरोधात् “एकोद्दिष्टन्तु
 मध्याह्ने” इति प्रागुक्तवचनविरोधाच्च ।

मध्याह्ने तु विशेषमाह कालमाधयोः व्यासः । “कुतप-
 प्रथमभागे एकोद्दिष्टपुपक्रमेत् । आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव
 नियतात्मवान्” ॥ आवर्त्तनं पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्व-
 दिग्ममनारम्भकालः तत्समीपे कुतपग्रेषुदण्डे गीतमः । “पारभ्य
 कुतपे श्राद्धं कुप्यादारौद्दिणं बुधः । विधिज्ञो विधिमास्याय
 रौद्दिणन्तु न लहयेत्” इति ॥ एतद्वचनद्वयं भुजवसन्धीने
 भोजदेवेन धृतम् । तेन पूर्वदिवसीयकुतपरोद्दिष्टयोस्तत्त-

त्तिथेर्नाभे परत्र कुतपमात्रलाभे शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिने एको-
 द्विष्टम् उभयप्राप्त्यनुरोधात् । पूर्वदिने कुतपालाभे परत्र तज्जाभे
 कृष्णपक्षेऽपि परदिने एव समाप्तिकालादारम्भकालस्य बल-
 वत्त्वात् । तथाच बौधायनः । “यो यस्य विहितः कालः
 कर्मणस्तदुपक्रमे । तिथिर्याभिमता सा तु कार्यानोपक्रमो-
 ष्जिता” ॥ अतएव मदनपारिजाते लोकाधिः । “गणि-
 ताज्ज्ञायते कालो यत्र तिष्ठन्ति देवताः । वरमेकाहुतिः काले
 नाकाले लक्षकोटयः” ॥ उभयत्र कुतपमात्रलाभे शुक्लपक्षेऽपि
 पूर्वदिने समाप्तिकालानुरोधात् पूर्वदिने रौहिणालाभे परत्र
 मत्समसुहृत्लाभे कृष्णपक्षेऽपि परदिने मध्याह्नानुरोधात् ।
 ग्रहणादौ रात्रावपि स्नानश्राद्धादिकमाह देवलः । “राहु-
 दर्शनसंक्रान्तिविधाद्यात्ययहृदिषु । स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि-
 काम्यव्रतेषु च” ॥ आदिशब्दः श्राद्धादिपरः “स्नानं दानं तपः
 श्रायमनन्त राहुदर्शने । चासुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परि-
 वर्जयेत्” ॥ इति यमवचने तथा समाभिव्याहारात् ।

अग्रामावास्याश्राद्धकालः । तत्र छन्दोगपरिशिष्टम् पिण्डान्वा-
 न्वाहार्यकं श्राद्धं क्षौणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयांशे
 नातिसन्ध्यासमोपतः” ॥ पिण्डान्वाहार्यकमिति “ततः प्रभृति-
 पितरः पिण्डसन्नान्तु लेभिरे” इति मत्स्यपुराणात् पिण्डानां
 पितृणाम् अन्वाहार्यं मासैकद्वसिजनकं यत्तया । तथाच
 मनुः । “पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः” ।
 राजनि चन्द्रे शस्यत इत्यनेन क्वचिच्चन्द्रघयाभावेऽपि श्राद्धं
 सूचितम् एतादृग् व्युत्पत्तेः साग्निनिरग्निसाधारणत्वेन वक्ष्य-
 माणकात्यायनोक्तरीत्या क्षीणा स्तम्भिता वर्द्धमानाभेदः साधा-
 रणः वासरस्य तृतीयांशे त्रिधाविभक्तस्य दिनस्य तृतीयभागे-
 नातिसन्ध्यासमोपत इति सन्ध्यासमोपसुहृत् आपद्यपि वर्ज-

भीय इत्यर्थः । तेन राक्षसोवेलायामपि मुहूर्त्तद्वयमनुज्ञातम्
अतिशब्दस्वरसात् अतएव हारीतः “त्रिमुहूर्त्तोपि कर्त्तव्या
पूर्वा दर्शा च बह्वृचैः” इति तेन पूर्वदिने मुहूर्त्तद्वयमात्रलाभे
परदिने वासरद्वितीयांशलाभे पूर्वदिन एव आहृतम् ।

दर्शद्वैधे कुत्र आहृतं तत्राह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

“यदा चतुर्दशौयामं तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाणा
तदैव आहृतमिष्यते” ॥ चतुर्दशौयाममिति चतुर्दशौसम्बन्धि-
दिनयामं तद्दिनस्यामावास्यासम्बन्धेऽपि चतुर्दशौनिर्दशोऽधि-
केन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् तेन चतुर्दशौसम्बन्धिदिनस्य
चतुर्थप्रहरं कृतम् किञ्चिद्भूतं वा अमावास्यानुपूरयेत् व्याप्नोति
प्रहरद्वयव्यापिनौकिञ्चिदधिकप्रहरद्वयव्यापिनौ वा चतुर्दशौ-
त्यवगम्यते । ततश्चोभयवासरौयद्वितीयांशसम्बन्धिपञ्चधा विभ-
क्तापराह्णोयैकादशद्वादशमुहूर्त्तयोः “व्रतोपवासनियमे घटि-
कैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृर्धं चाप-
राह्निकी” ॥ इति भविष्यपुराणात् मुहूर्त्तान्यूनदर्शलाभे द्वैधं
नत्वेकदिनमात्रे तज्जाभे । अत्र वासरस्य द्वितीयांश इत्यनेनैव
द्वैधानुदयात् एव द्वैधे पूर्वदिनचतुर्दशौष्यपेक्षया परदिने अमा-
वास्या क्षीयमाणा न्यूनकालध्यापिनौ न तु पूर्वापरदिवसीय-
यावच्चतुर्दशौष्यपेक्षयाऽनुपस्थितेः । एवं स्तम्भिता वर्द्धमानयो-
रपि तदैव पूर्वदिन एव अत्र चन्द्रक्षयचतुर्दशौष्यमयामात्
प्रभृत्वमावास्यासप्तमयामपर्यन्तमिति वक्ष्यते । ततश्चन्द्रक्षयानु-
रोधात् पूर्वदिने आहृतं तदैवेत्येवकारेण तिथिद्वैधे खण्डविशेषो
नियम्यते कर्मणि खण्डान्तरव्युदासाय एवञ्च यत्र पूर्वापरदिने
वासरद्वितीयांशीयमुख्यापराह्णे मुहूर्त्तो न दर्शलाभस्तत्रापि
पूर्वदिने आहृतं वासरद्वितीयांशचन्द्रक्षयातिशब्दस्वरसात् त्रिमुह-
र्त्तापीत्यनुरोधाच्च । यत्र तु पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तमात्रव्यापिन्यमा-

वास्या परदिने च धामरत्नतीयांगमुहूर्त्तस्यापि नो सती श्रीग-
 माया तत्र परदिने चन्द्रक्षयाभावेऽपि मुख्यापराह्वलाभात्
 आहम् अन्यथा "यदा चतुर्दशीयासं तुरीयमनुपूरयेत्" इति
 विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात् अथ यत्र पूर्वाह्ने आहं तत्र
 "यदहम्बेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत" इति
 गोभिलविरोधः । तथाविधचतुर्दशीयुक्तामावास्यायाः सिनी-
 धालीत्वेन प्रातश्चन्द्रदर्शनात् । तत्राह स एव "यदुक्तं यदह-
 म्बेव दृशनं नैति चन्द्रमाः । तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयं श्रीणि
 राजनि चित्पि । यदहम्बेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां
 कुर्वीत" इति यद्गोभिलसूत्रं तच्चन्द्रक्षयाभिप्रायकम् अन्यथा
 गोभिलीय तादृशसूत्रान्तरं सद्यः पौनरुक्त्यापत्तेः तस्मात्
 प्रथमसूत्रं कुहपरं तत्र वर्तमानापत्तेः नियतं श्रीणाश्रित-
 तयोस्तु यथायोग्यमनुमरणीयम् एवञ्च "यदहम्बेव चन्द्रमा
 न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत" इति श्रुतिरितत् समानार्थकं
 श्रुत्यन्तरं वा तदपि वर्तमानादिपरं न तु कात्यायनवचनात्तत्र
 चयलक्षणा कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्ता युक्ता । "श्रुतिश्रुतिविरोधे
 तु श्रुतिरेव गरीयसी" इति विरोधात् । श्रीण इति कात्या-
 यनेन मया यत् श्रीणि राजनीत्युक्तं तदपि चन्द्रक्षयाभिप्रायम्
 "अथैवं दृश्यमानेऽप्येकदा" इति गोभिलसूत्रान्तरं व्यर्थं यदह-
 म्बेवेत्यादिद्वितीयसूत्रप्राप्तयेः सिनीधालीत्वेनैव चन्द्रदर्शन-
 प्राप्तिरित्यत आह स एव "यद्योक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश-
 पेक्षया । अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत्" ॥
 दृश्यमानेऽप्येकदेति यदुक्तं तच्चतुर्दशां आशाय पूर्वसूत्रममा-
 वास्यापदीपाटानाञ्चन्द्रक्षये सत्यमावास्याविषयम् । इदं पुन-
 रित्यभूतचतुर्दशीविषयमिति आहविवेकः तत् किममावास्या-
 वत् चतुर्दशीत्यत आह । अमावास्यां प्रतीक्षेतेति उभय-

तिथिप्राप्ती श्राद्धाद्यामावास्या प्रतीक्षणीया यत्र पूर्वदिने दिवा
 माहर्षमुहूर्त्तमात्रेऽमावास्या परदिने च साहर्षदशममुहूर्त्तमात्रे
 अमावास्या अत्र चोभयदिने श्राद्धयोग्यामावास्या न प्राप्यते तत्र
 चतुर्दश्यान्ते निर्वपेत् दद्यात् अत्रैव विषये साग्निरग्नी-
 विशेपमाह कालमाधवीये जावालिनः । “अपराह्णद्वयाव्यापो
 यदि दर्शस्तिथिचये । आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः
 कुहर्मता” । आदिपदादनुपनौतशूद्रयोर्ग्रहणम् । ऋष्यकाल-
 माह कात्यायनः । “अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति
 चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमांशे च ततः किल भवेदणुः” ॥ चतु-
 र्दश्याष्टमे यामे चन्द्रमा. क्षीणश्चतुर्थभागोनकलावशिष्टो
 भवति अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते इत्यादिस्वरसात् अमावास्या-
 ष्टमे यामे चाणुर्भवति पुनरुत्पद्यते किलेत्यागमवार्त्तायां तेना-
 मावास्यासप्तमयामे कृत्स्नक्षय इत्यवगम्यते ततश्चान्यकला-
 वयवनाशोत्पत्तिरेव क्षयः सा च सूक्ष्मतायां विनाशेऽप्यस्तीति
 श्राद्धविवेकः । उत्पत्तिराद्यक्षयसम्बन्धः तेन विनाशस्यान-
 न्तत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्र विशेषमाह स एव “आयहा-
 यण्यमावास्या तथा ज्यैष्ठस्य या भवेत् । विशेषमाभ्या ब्रुवते
 चन्द्रचारविदो जनाः” । आभ्यामिति ख्वलोपे पञ्चमौ इमे
 प्राप्येत्यर्थः । चन्द्रचारविदो ज्योतिर्विदः । अत्र यौर्णमास्य
 न्तमास इति परिशिष्टप्रकाश । अत्र बीजं ब्रह्मपुराणोप-
 तिथिकृत्यत्वं तथा च श्राद्धमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । “पयो-
 मूनफलैः श्राद्धैः कृष्णपक्षे च सर्वदा” । तत्र कृष्णपक्षे चतु-
 र्दश्याव्यतिरिक्तायां यस्यां कस्याञ्चित्तिथौ श्राद्धविधानादमा-
 वास्यापि लभ्यत इत्यत्र कोविशेष इत्यत्राह स एव “अत्रेन्दु-
 राद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकलावशिष्टः । तदन्त एव
 क्षयमेति कृत्स्नमेव ज्योतिश्चन्द्रविदो वदन्ति” ॥ अत्र मास-

द्वये चतुर्थभागेनकलावशिष्टः चतुर्थभागेना यां कला तथा-
यशिष्टः कलाभागत्रयमात्रः सन्नाद्यप्रहरे इन्दुरवतिष्ठते अर्था-
चतुर्दश्याष्टमयामे न चयारम्भ इति तदन्त एवामाषास्यान्तयाम
एव कृत्स्नं चयमेति अन्यत्रामावास्या सप्तमयाम इति विशेषः
तेन मार्गशीर्षे ष्यैष्ठ्यीरुभयदिने चन्द्रचयलाभे यद्यपि यदा
चतुर्दश्याममिति वचनात् पूर्वदिन एव प्राप्नोति तथापि
तद्वचन चन्द्रचयानुरोधमूलमिति कृत्स्नचयानुरोधात् क्षीणा-
यामपि परत्रापराह्वलाभे श्राद्धं अन्यथैतद्विशेषाभिधानं
व्यर्थं स्यात् । तत्रापि विशेषान्तरमाह स एव “यस्मिन्नष्टे
द्वादशैकस्य यद्यस्तस्मिन् तृतीयया परिदृश्योनीपजायते” ॥
यव्यां मामः । तृतीयया मात्रया चतुर्थभागेनकलया परि-
दृश्ययन्त्री न भवति किन्तु तदधिक न्यूनकलयेति तेन मल-
मामसयुताद्धे अन्यमासवदनयोरपि चतुर्दश्यान्तयामादिदर्श-
सप्तमयामपर्यन्तं चय इति मलमासयुताद्धस्तु एकस्यान्मल-
मामादब्दद्वयानन्तरं तृतीयाद्धे मलमासस्यावश्यभावादिति
चन्द्रचयानुरुद्धम् । क्षीणापक्षमुपसंहरति स एव “एव चारं
चन्द्रमसौ विदित्वा क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात्” । एवं
चारं गतिविशेषम् । स्तम्भितायां विशेषमाह स एव “संमिश्रा
या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् क्वचित् । खर्वितां तां विदुः
केचिदुपेध्वमिति चापरं” ॥ क्षीणायाः पूर्वमुक्तत्वाद्दृष्टेमाना-
याश्च वक्ष्यमाणत्वादस्य स्तम्भितापरत्वम् । खर्वितां नौचां
पितृलोकप्रापणार्हाम् । केचित् यजुर्वेदिनः अपरे ऋग्वे-
दिनः तामेवोपेध्वम् उपगच्छत आदायेतिशेषः । उपेध्वमित्यत्र
गताध्वमिति पाठे गतः प्राप्तः पितृलोकप्रापणायैव अध्वा अन-
येति गताध्वां प्रशस्तमित्यर्थः तस्मात् कन्दोगा उभयानुरो-
धादिच्छात उभयादरं कुर्वन्तीति कात्यायनस्वरसः । व्यस्त-

माह लघुहारीतः 'त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शा च बहृच्चैः ।
कुहरध्वर्युभिः कार्या यथेष्ट सामगोतिभिः' । अत्र त्रिमुह-
र्त्तल्युपादानात् स्तम्भितायां पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तमात्रलाभेऽपि
बहृचानां आर्द्धं न मुख्यापराह्णनामाटपि परदिने । साम-
गानां तत्राप्य नियतं एतदष्टद्विचय एवोभयत्रापराह्णालाभे-
ऽप्येव व्यवस्थेति आहविवेकः ।

मुख्यापराह्णस्यैकदिनलाभेऽप्युभयदिनालाभात् वर्द्धमानायां
व्यवस्थामाह स एव । "वर्द्धमानाममावास्यां लघयेदपरिऽर्हानि ।
यामां स्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत्" ॥ यामां
स्त्रीनिति पूर्वदिवसीययामत्रयन्यूनचतुर्दशपेक्षया अर्धैवं वासर-
दृतीयांशानुरोधेन आहविधानात् कथममावास्याआहे पर्यु-
दस्तेतरकालपरिग्रहः सत्यं तिथिहैधे घोषादिभेदेन खण्ड-
विशेषपरिग्रहाय वासरदृतीयांशापेक्षा अन्ययोभयदिने
वासरदृतीयांशाप्राप्तौ आहलोपापत्तेः प्रागुक्तनिरन्वादेः कुह-
र्मतेत्यस्य निर्विषयतापत्तेः अतः पर्युदस्तेतरकालस्यापि परि-
ग्रहः । यदा तु पूर्वापरखण्डयोरन्यतरस्यैव परिग्रहः तदा
यथायोग्यं तत्रैव सायाह्णमुहूर्त्तद्वयपर्युदस्तेतरकालकुतपादि-
मुहूर्त्तपञ्चकरोहिणादि-मुहूर्त्तचतुष्टयवासरदृतीयाशौयापराह्ण-
मुहूर्त्तद्वयकालपञ्चकी यथाक्रममापक्षामान्यप्रशस्तप्रशस्ततर-
प्रशस्ततमत्वेन ज्ञेयः । एतद्विस्तारस्तु तिथितत्त्वे । मलमास-
पर्युदासविचारौ तु मलमासतत्त्वेऽप्यनुसन्धेयाविति ।

अथैकोद्दिष्टयाहविचारः । तत्र गीभिलः । "अथैकोद्दिष्ट-
मेकं पवित्रमेकोऽर्घ्यं एकः पिण्डो नावाहन नाग्नौ करणं नाव
विश्वेदेवाः । स्रद्धितमिति दत्तिप्रश्नः सुस्रद्धितमिति प्रत्यु-
त्तरम् । उपतिष्ठतामित्यस्य स्थाने अभिरम्यतामिति धिमर्गो-
ऽभिरतोऽप्नोति प्रतिवचनमेतत्प्रेतयाहमिति" ॥ अथेत्यने-

नैकोद्दिष्टस्य पार्वणानन्तर्याभिधानं तयोः प्रकृतिविकृतित्वं
 सूचयति । अतएवैकोद्दिष्टे पार्वणधर्मप्राप्त्यावाहनादिप्राप्तौ
 नावाहनमित्यादिनिषेध उपपद्यते अन्यथा प्राप्त्यभावात्निषेधो-
 ऽनुपपन्नः स्यात् एतत् प्रेतश्राद्धमित्युपसङ्गारात् एकं प्रेतमुद्दिश्य
 यद्दीयते श्राद्धं तदेकोद्दिष्टमिति वैदिकप्रयोगाधोनयोगिकम्
 अतएव प्रतिभाषित्तारिकस्य नैकोद्दिष्टत्वं किन्त्वेकोद्दिष्टविधि-
 कत्वम् अत्रार्थैक्याद्द्विद्वन्द्वरूपसङ्घेति तपवित्तैक्यप्राप्तौ एकं पवित्र-
 मिति पुनर्भिधानसार्थकत्वाय तदवयवैकटनपरम् । आच्योत्-
 पवनप्रकरणे “तत एव बर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते”
 इति गोभिलसूत्रे पवित्रपटस्य द्वापरत्ववत् । न च तत्रापि
 साङ्घेति तद्विदले पवित्रद्वयपरं प्रादेशमात्रे इति विशेषणवैय-
 र्थात् “अनन्तर्गर्भिणं साधं कौशं द्विद्वन्द्वमेव च । प्रादेशमात्रं
 विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्” इति सङ्घेतादेव तज्ज्ञाभात् दल-
 लक्षणा तु “पवित्रेस्थो वैष्णव्याविति विष्णोमनसापूतस्वः”
 इति मन्त्रयोर्दिवचनोपपत्तये । एवञ्च छन्दागपरिशिष्टेन
 यद्द्विष्टद्विदले पवित्रपटं सङ्घेत्य आच्यस्थोत्पवनार्थं यत्तदप्ये-
 तावदेव द्विदलेत्यनेन प्रागुक्त गोभिलसूत्रोक्तैकदलपवित्रयोरेक-
 पवित्राभिधानं तत् “देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण”
 इत्यादिमन्त्रस्य पवित्रेण इत्याद्येकवचनोपपत्तये । अत्र
 नावाहनं नाग्नीकरणमिति निषेधयोः पौर्वापर्यादग्नीकरण-
 पूर्वकालीनं प्रधानमस्त्वन्धि श्राद्धसूत्रोद्दिष्टं श्राद्धार्थावाहनमेव
 निर्दिश्यते नत्वप्रधान-मस्त्वन्धि पितृ-यज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं
 पिण्डार्थावाहनमिति एतेन पिण्डार्थावाहननिषेधो मैथिलीकौ-
 षेयः । अत्राग्नीकरणनिषेधेन हुतशेषस्यालाभे हुतशेषं दत्त्वा
 पात्रमानस्य जपति पृथिवीत्यादि स्वाहा इत्यन्तं सूत्रोक्तपात्रा-
 लभनस्यापि बाधः आनन्तर्याभावात् अमृतमिति मन्त्रलिङ्ग-

विरोधाच्च । स्वदितमिति वृत्तिप्रत्य इति वृत्ताःस्थ इति वृत्ति-
 प्रत्ये स्वदितमिति प्रत्यः । कुशमयब्राह्मणपक्षे तु प्रतिवचनानु-
 पपत्त्या प्रत्यस्यापि निवृत्तिः अच्ययशब्दस्थाने उपतिष्ठतामिति
 प्रयोगः अत्रोपतिष्ठतामित्यनेनात्रादिकमित्यस्यान्वये अस्त्वित्य-
 स्यान्वयानुपपत्त्या तस्याप्यप्रयोगः । अतएव पिष्टदयिताया-
 मत्रादिकमुपतिष्ठतामिति लिखितम् । ततश्च “प्रेतायाच्य-
 मस्तु” इति । ब्रह्मपुराणौयं “ततो वदेत् पुनर्धीमानच्यमुप-
 तिष्ठताम्” इति मार्कण्डेयपुराणौयश्च शोभिलविरुद्धत्वात्
 शाख्यन्तरीयम् । अभिरम्यतामिति वाजे वाजे इति स्थाने-
 ऽभिरम्यतामित्यनेन विसर्जनमिति एतेन “प्रेतयाहेषु सर्वेषु न
 स्वधा नाभिरम्यताम् । स्वस्थस्तु विसृजं देवं मल्लत् प्रणव-
 वर्जितम्” ॥ इत्याश्वलायनगृह्यपरिगिष्टात् एकोद्दिष्टे प्रणव-
 वर्जितस्त्वित्यनेन यद्विमर्जनं तत्प्रेतयाहाविययम् अभिरम्यता-
 मिति तु सांवत्सरिकविययमिति कल्पतरुयोदत्तवाचस्पति-
 मियाद्युक्तं निरस्तम् । बह्वृचानामिव पार्वणेऽभिरम्यतामिति
 विमर्जनस्य प्राप्तत्वादेकोद्दिष्टेऽपि तथा त्वात् सर्वथाधिमाधा-
 रणनिषेधानुपपत्तेयः । एतदिति पूर्वोक्तेति कर्तव्यताकथाह-
 मित्यर्थः । प्रेतयाहं प्रेतस्य याहं न तु पार्वणविकृतित्वेन
 प्राप्तपिष्टलोकरूपमित्युः याहम् अहृतसपिण्डीकरणस्य तथा-
 विधपिष्टत्वाभावात् अतएवैतथायमूनकमेवाश्वलायनगृह्यप-
 रिगिष्टेऽपि “पिष्टगण्डं न युञ्जीत पिष्टदा चोपजायते”
 इत्युक्तम् अतएव विष्णुना “प्रेतस्य नाम गोवाभ्यां दक्षाचर्यो-
 दकेषु” । इत्यत्र प्रेतनामगोवाभ्यामित्यनेन प्रेतप्येत्युक्तं न तु
 सस्यन्तिन इत्युक्तं ततश्च मन्त्रे प्राप्तपिष्टलोकोपाधिक एव
 पिष्टपदस्थाने प्रेतपदीहो न तु अग्निम्वान्ताद्युपाधिके एव-
 मभिनापयावोऽपि सम्बन्धित्वेन नीक्षेत्; किन्तु प्रेतत्वेन

असम्बन्धिनोऽपि सठन्नाद्यणाद्वैरपि प्रेतश्राद्धाधिकारित्वात् ।
 अतएव श्रातातपेनापि “प्रेतान्तनामगोत्राभ्यसुत्सृजेदुपतिष्ठ-
 ताम्” इत्युक्तम् अत्र प्रेतस्यान्तः प्रेतान्तो न तु सम्बन्धिवाचक-
 म्यान्तः न वा मैथिलीक्तो बहुव्रीहिस्य तत्पुरुषापेक्षया
 लघन्यत्वात् प्रेतपदस्य सम्बन्धिस्थानीयत्वेन तत्पुरुषस्यैव
 युक्तत्वाच्च । ततश्च प्रेतान्तनाम च गोत्रञ्च इति द्वन्द्वः अतएव
 तर्पणे विष्णुः “अपञ्च सर्वं शवस्पर्शिनो गत्वा पित्रपदस्थाने
 प्रेतपदोष्ठेन द्वितीयान्तं तर्पयेयुः पित्रशब्दोच्चारणे पित्रहा
 भवति” इति एतेषां वचनानां न्यायमूलकत्वात् सांवत्सरिक-
 श्राद्धे एकोद्दिष्टविक्रतौभूतेऽपि प्राप्तपितृलोकोपाधिकपितृपट-
 वन्मन्त्रेऽभिलाषे च सम्बन्धिबोधकपितृत्वेनैवोपेक्षः । एवञ्च
 देवताभ्यः पित्रभ्यश्चेत्यत्र न प्रेतपदोऽहः पित्रपदस्य दिव्यपितृ-
 परत्वात् एवं नैकवचनोऽपि तथा मधुद्यौरस्तु नः पितृत्वस्य
 द्यौः स्रगः पिता पितृव सर्वस्याधिगम्यत्वात् मध्वस्तु मधुमयी
 भवत्विति भाष्यव्याख्याने । द्यौरिति पितृति पदयोः सामा-
 नाधिकरण्यं प्रतीयते अथ च द्युत्वपितृत्वयोर्भेदेऽपि सामा-
 नाधिकरण्येनाभेदावगमात् दिवः पित्रसाधर्म्यप्राप्तिरिति पित्र-
 पटं पित्रतुल्यपरं न तु जनकपरं प्राप्तपितृलोकपरं वेति तेन
 अत्र मन्त्रे पितृत्वैव वक्तव्यं न तु प्रेतपदोऽहः न वा पितृशब्द
 न युष्मोत्त्वनेन निषेधः एवमामावेति मन्त्रे पितृत्वैव नोहः
 यदाहं श्राद्धं करोमि तदा मातरपितरावागच्छतामित्यनु-
 ब्रजनं क्रियमाणे श्राद्धफलस्य प्रार्थनीयत्वात् एवं तृद्विश्राद्धे-
 ऽप्येतत्पु नान्दौमुष्यविशेषण न देयमेवेति अन्यत्र सर्वलोत्सर्ग-
 वाक्ये मन्त्रे च पितृपटप्रयोगनिषेधात् प्रेतपदोऽहः कार्यः ।
 अथैकोद्दिष्टे गोभिलानुक्ते निषेधोऽभिधीयते । यथा विष्णुः ।
 “एकवन्मन्त्रानूङ्गैकोद्दिष्टे” इति एकवत् एकवचनवदयाथ

स्यात्तद्योहेतु अपूर्वोत्प्रेक्षणमूह इत्युक्तेन पूर्वाप्राप्तिकवचना-
 न्तरत्वकल्पने बहुवचनान्तान्मन्वानविकृतान् कुर्यात् एकस्मिन्
 पितरि बहुवचनं स्यात्समवेतार्थत्वात् प्रकृतावर्थप्रकाशनाख्यदृष्ट-
 प्रयोजनकस्य मन्त्रस्य विकृतौ बहुवचनस्थाने एकवचनोद्दः
 कर्त्तव्य इति न्यायमूलमिदं वचनम् । यथा पवित्रेस्थो वैष्ण-
 व्यावित्यत्र पवित्रासि वैष्णवौति न चात्र पवित्रमसि वैष्णव्य
 इति पितृदयितोक्तं युक्तं पवित्रेस्थो वैष्णव्याविति मन्त्रस्य हे
 पवित्रे युवां विष्णुदेवताके स्थः भवथः स्त्रीलिङ्गत्वं छान्दस-
 मिति सायनाचार्यव्याख्याने गुणविष्णुनापि तथा व्याख्याने
 सस्वद्वान्कृता प्रतीति' एवं विष्णोर्मनसा पूतेस्य इत्यत्रापि पूत-
 मसीति । "अत्र पितरो मादयध्वं यथा भागमाहृषायध्वम्"
 इति मन्त्रे अत्र प्रेत मादयस्व यथा भागमाहृषायस्वेत्युद्धम् ।
 प्रार्थनार्थकत्ततोयलकारोयमध्यमपुरुषबहुवचनस्थाने तदेक-
 वचनस्यैव ऊह्यत्वात् न तु भूतार्थकचतुर्थलकारोयमाहृषायथा
 इत्यनिरुद्धभट्टोक्तो युक्तः अतएव श्रीदत्तादिभिरपि मादय-
 स्वेत्युक्तम् अमीमदन्त पितर इत्यत्रामीमदत् प्रेतैति हृषायि-
 पतेत्यत्र हृषायिष्टेति एतपितर इत्यादि पिण्डार्थावाहनमन्त्रे
 एहि प्रेतैति सोम्यास इत्यत्र सोम्येति दत्तास्त्रभ्यमित्यत्र देह्य-
 स्त्रभ्यमिति नियच्छतेत्यत्र नियच्छेति नमोव इत्यादि मन्त्रेषु
 पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेतैत्युद्धम् । एवं व इत्यत्र ते इति
 आशीः प्रार्थने येभ्य इत्यत्र यस्मै इति तेषामित्यत्र तस्यै त्युद्धम् ।
 एतद् पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विकृतावृद्धोनतु बहुवचनस्य
 "एतद् पितरो वास इति कल्पने पृथक् पृथक्" इति ब्रह्म-
 पुराणेन प्रकृतावेव पार्वणे पित्वादिषु प्रत्येकमेतद् पितर इति
 बहुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अत्रानर्थक्येन तद्विकृतावेकोद्दिष्टेऽप्य-
 समवेतार्थं बहुवचनस्यैव युक्तत्वात् ततश्च प्रकृतौ समवेतार्थ-

स्यैव विकृतादूहः सांस्कारिकेत्वेकवचनस्यैवोद्देशे न तु पिब-
पदस्य तत्र प्राप्तपिबलोकत्वेन तस्यैव युक्तत्वात् । स्मृतिः ।
“प्रेतश्राद्धे यदुच्छिष्टं ग्रहे पर्युपितञ्च यत् । दम्पत्योर्भुक्त-
शेषञ्च न भुञ्जीत कदाचन” ॥ उच्छिष्टं पाकपात्रेष्वग्निष्टं
ग्रहे उपरागे पर्युपितं स्थितं दम्पत्योराश्रमस्त्रामिनोर्भोज-
नानन्तरं पाकस्थाल्यामवशिष्टमिति श्राद्धचिन्तामणिः । यत्तु
देवस्तवचनम् “एकोद्दिष्टस्य शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।
पश्चात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम्” इति तस्यैकोद्दिष्ट-
शेषं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् नत्ववशिपयेत् पुनर्मङ्गलभोजनं
पाकान्तरकृतान्नं भुञ्जीतेत्यन्वयः ।

अथाशौचान्तद्वितीयदिन आद्यश्राद्धात् पूर्णकृत्यमाह
देवलः । ‘अघाहः सु निवृत्तेषु सुस्राताः कृतमङ्गलाः । आश-
त्यादिप्रमुच्यन्ते ब्राह्मणान् सस्तिवाच्य च” मङ्गलं स्वशास्त्रोक्त-
शान्त्युदक गोधिरण्यादिस्पर्शः जलादिस्पर्शमाह मतुः । विप्रः-
शुद्धेऽदपः सृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् । वैश्यः प्रतोदं रश्मोन्
वा यष्टि शूद्रः कृतक्रियः” । अशौचकालोत्तरं कृतस्नान इति
मिताश्वरा अघाघाहः सु निवृत्तेष्वित्यनेन एकादशाहादेरशौ-
चान्त द्वितीयाहत्वं सूचितम् । सुस्राता इत्यादिना विप्रः
शुद्धेऽदपः सृष्टेत्यादिना च यथाशक्तिसमुच्चय विकल्पार्था
तत्तत्कारणेन वैदिककर्मोर्हतेति ।

आद्यश्राद्धकालमाह याज्ञवल्करः । “एतादृग्नि तु कर्त्तव्य
प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रति संवत्सरश्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि” ।
एकादशेऽहनीति स्वस्त्रा शौचान्तद्वितीयदिनोपलक्षणम् ।
“अत्रादिः सप्तकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान्” इति मत्स्य-
पुराणेकवाक्यत्वात् । आद्यं षोडशश्राद्धानामादिभूतम् ।
तथा च हृन्दोगपरिशिष्टम् । “श्राद्धमग्निमतः कुर्यात् द्वादश-

द्वैकादशेऽहनि । ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमौताहनि सर्वदा ।
 द्वादशप्रतिमास्यानि श्राद्धं पाश्चात्तिके तथा । सपिण्डीकर-
 णञ्चैव इत्येतत् श्राद्धषोडशम् । एकाहेन तु परमासा यदा
 स्युरपि वा त्रिभिः । न्यूनाः संवत्सराश्चैव स्यातां पाश्चात्तिके
 तदा ॥ अग्निमतः श्रौताग्निमतो दाहादेकादशेऽहनि श्राद्धं
 कर्त्तव्यं तस्य दाहावधिदशाहाशीचित्वात् । अन्येषान्तु मरणा-
 वधि । तथाच शङ्खः । “मरणादेव कर्त्तव्यं संयोगी यस्य
 नाग्निना । दाहाद्दूद्धमशीचं स्याद् यस्य वैतानिको विधिः” ॥
 वैतानिकः श्रौतो होमः तस्मादग्निपदं श्रौताग्निपरम् । ततश्च
 केवलस्मार्त्ताग्निमतो निरग्नेय मरणाद्देवाशीचम् । ध्रुवाणि
 एतानि षोडशश्राद्धानि नित्यानि सर्वदा स्मृतधनात्त्वात्पि
 प्रमौताहनि स्मृततिथौ । श्राद्धश्राद्धपाश्चात्तिकयाद्द्वयेतर-
 श्राद्धानि कार्याणि । श्राद्धश्राद्धस्यैकादशाहे विधानात् पाश्चा-
 त्तिकयोस्तु कालान्तरविधानात् अत्राशीचान्तद्वितीयदिवसो-
 याद्यश्राद्धस्यादिभवत्वसमाख्यानुरोधेन तदुत्तरकर्त्तव्यमासिक-
 तिथिर्भूततिथित्वानुपपत्त्या तत् सजातीयत्वमेव प्रतीयते । तेन
 प्रथमस्मृततिथिं विहायान्यस्मृततिथिमादाय मासिकादिसिद्धि-
 रिति । एवञ्च एकाहेन तु परमासान्यूना इत्यनेन स्मृततिथि
 पूर्वतिथिः प्रतीयते । एवं त्रिभिरित्यत्रापि तथा संवत्सरस्या-
 प्येकाहादिन्यूने अत्र संवत्सरकर्त्तव्यस्यापि पाश्चात्तिकत्वं
 द्वितीयपरमासभवत्वानुपपन्नम् । संवत्सराभिधानत्वादि-
 मध्याधिमासयुक्तप्रथमाश्वस्य द्वादशमासाः संवत्सरः क्वचित्
 त्रयोदशमासाः संवत्सर इति श्रुत्यनुसारेण त्रयोदशमासघटित-
 त्वात् त्रयोदशमास एव द्वितीयपाश्चात्तिककरणाय कासः
 सप्तमासकर्त्तव्यस्य पाश्चात्तिकत्वं “पथ्या तु दिवसेर्मासः
 कथितो वादरायणेः” इत्यनेनाविरहम् । ननु षोडशश्राद्धगणने

द्वादशमासिकत्वमुक्तं कथं मलमासयुताद्धे त्रयोदशमासिकत्व-
मिति चेन्न “संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः । तदा
त्रयोदशग्राहं कार्यं तदधिकं भवेत्” ॥ इति सत्यव्रतवच-
नेन द्वादशमासिकादधिकं त्रयोदशमासिकं ग्राहमित्युक्तेः ।
एतद्वचनं न्यायमूलकम् एवं श्रुताहनि प्रतिमामं ग्राहं
कुर्यात् “श्रुताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम्” इति
वचनद्वयेन पूर्वोक्तश्रुतिप्राप्तत्रयोदशमासात्कं संवत्सरं व्याप्य
श्रुततिथेर्मृततिथिं यावच्चान्द्र इत्युक्तं तत् प्रतिमासकर्त्तव्य-
मासिकानुरोधेन तत्पक्षीय तत्तत्तिथिषु ग्राहं बोधयता इति
अर्थापत्त्या वेशाखादिश्रुतस्थान्यमासिकं तन्मासीय तत्पक्षीय
तत्तत्तिथिषु कर्त्तव्यमिति बोधनात् मध्येऽधिमासपाते द्वादशे
मासि श्रुतमासीयतिथ्यप्राप्त्या वर्षान्तविहितस्य मासिकस्य
सपिण्डनस्य चाप्राप्तेः । एवमाद्याधिमासेऽपि अतएवाद्याद्धे-
ऽधिमासपातेऽपि लघुहारोतेन द्वादशमासे यद्वादशमासिक-
मित्युक्तं तदन्त्याधिमासविषयम् । अत्र द्वादशमासे श्रुत-
मासीय तत्तत्तिथिप्राप्तेः । यथा लघुहारोतः “प्रत्वब्दं द्वादशे
मासि कार्या पिण्डक्रिया द्विजैः । क्वचिन्नयोदशेऽपि स्यादाद्यं
मुक्त्वा तु वत्सरम् ॥ चक्रवत् परिवर्त्तत सूर्यः कालवशाद् यतः ।
अतः सांवत्सरं ग्राहं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥ मासचिह्नन्तु
कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि । यतस्तत्र विधानेन मासः स
परिकीर्त्तितः ॥ असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाष्टिकं प्रथमं द्विजैः ।
तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणन्तथा ॥ गर्भं वार्द्धुषिहृत्ये
च श्रुतानां पिण्डकर्मसु । सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं
विदुर्बुधाः ॥ सपिण्डीकरणाद्गृहं यत् किञ्चित् ग्राहिकं भवेत् ।
इष्टं वाप्यथवा पूर्त्तं तत्र कुर्यान्मलिन्मुचे” ॥ पिण्डक्रिया
सांवत्सरिकग्राहं क्वचिन्नलमासयुताद्धे चाद्यवार्धिकन्तु न

त्रयोदशे मासि किन्तु द्वादशे मासौत्तर्यः । ननु “यस्मिन्नाश्रि-
 गते भानौ विपत्तिं यान्ति मानवाः । तेषां तत्रैव कर्त्तव्या
 पिण्डदानोदकक्रिया” ॥ इति सत्त्वव्रतेन सौरमासविशेष-
 चिह्नितमृताह्ने श्राद्धं विहितम् । ततश्च त्रयोदशे मासि
 तत्कारणे मृताह एव श्राद्धं न कृतं स्यादित्याह चक्रवदिति
 राशिशक्ते चक्रवत् परिभ्रमन् सूर्यो गतेमन्दत्वामन्दत्वाभ्यां
 कदाचिदेकराशिभोगसमाप्तावपि मृततिथिं न स्पृशति तिथि-
 ह्यं वा एकराशौ स्पृशति यदा न स्पृशति तदा श्राद्धलोपः
 स्यात् यदा चोभयं स्पृशति तदा संशयः स्यादतः सौरमास-
 चिह्नितं श्राद्धं न कर्त्तव्यं किन्तु सुप्त्यचान्द्रमासचिह्नितं
 कर्त्तव्यम् । तथाच लघुहारीतः । “इन्द्राग्नी यत्र ह्येते
 मासादिः स प्रकौर्त्तितः । अग्नीषोमी स्मृतौ मध्ये समाप्तौ
 पिण्डसोमकौ ॥ तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन ।
 श्राद्धो मलिन्नुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ॥ तस्मिंश्च
 प्रकृते मासि कुर्यात् श्राद्धं यथाविधि । तथैवाभ्युदयं कार्यं
 नित्यमेकं हि सर्वदा” ॥ शुक्लप्रतिपदौन्द्राग्निभागः कृष्णप्रति-
 पद्यग्नीषोमभागः । अमावास्यायां पिण्डसोमभागः । एतेषां
 प्रमाणं मल्लमासतत्त्वेऽनुसन्धेयम् । अत्रादिमध्यसमाप्तिकीर्त्त-
 नात् शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्त एव मासपदस्य शक्तिः प्रतीयते ।
 ततश्च तथाविधं मासमभिधाय चक्रवदित्यभिधानेन सौरे
 दोषं प्रदर्श्य दर्शान्त एव मासि सावत्सरिकं कार्यमित्युक्तं
 तत्रैकस्यास्तिर्येर्हित्वलोपयोरभावात् । तत्र दर्शान्तस्यानेक-
 त्वात् कुत्र श्राद्धमित्यनध्यवसाये मामविशेषचिह्नितमाह पौष-
 माघाद्यमिति स पौषादिः कौटुकं तस्य चान्द्रे वा कथं शक्ति-
 रित्यत आह यतस्तत्र विधानेनेति विधानेन श्रुत्यादिना ।
 तथाच श्रुतिः “षा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्ब-

ध्यते" इति अत्र ह्यपराशिभोग्यरोहिणीनक्षत्रयुक्तामावास्या
 वैशाखस्येति प्रतिपादयन्ती श्रुतिः चान्द्र एव शक्तिं बोधयति
 सौरे वैशाखे तदसम्भवात् तथाहि "सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः
 सन्निकर्षः सामावास्या" इति गोभिलान्द्रार्कयोरकराश्व-
 स्थानममावास्येति हृदस्थरवावेव रोहिण्युक्तवैशाखस्यामा-
 वास्यासम्भवात् कृत्यचिन्तामणी व्यासः । "मौनादिस्थो रवि-
 र्येपामारम्भप्रथमक्षणे । भवेत्तेऽष्टे चान्द्रमासाश्चैत्राद्याः द्वादश-
 स्मृताः" ॥ येषां शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तानाम् आरम्भप्रथम-
 क्षणे प्रायस्कृतिरूपस्यारम्भस्याद्यसमये मौनमेपादिस्थो रवि-
 र्भवेत् अष्टे वर्षे त एव शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तायान्द्रमामा-
 श्चैत्रवैशाखाद्यसंज्ञकाः द्वादशमासाः स्मृताः द्वादशेति न पुन-
 र्मलमासेऽपि मञ्चान्तरं किन्तु द्वियेवादिदिति । तथाच
 ज्योतिषे "निधुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वय स्पृशेत् । द्विरा-
 पाठः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे" ॥ त्रयोदशा अपि
 द्वादशसंज्ञका इति व्यासेनौषडेगिकी शुक्लादिमासे चैत्रादे-
 शक्तिरभिहितेति । अतएव श्राद्धविवेके मौनादिस्थरविप्रारब्ध-
 शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चैत्रादिदिति । एवञ्च "असक्रान्तमासो-
 ऽधिमास स्फुटः स्यात् द्विसक्रान्तमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।
 क्षयकार्तिकादिवये नान्यदा स्यात्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं
 स्यात्" इति ज्योतिःशास्त्रोक्तक्षयमासे व्यासोक्तनक्षत्रसङ्गति-
 र्मलमासतत्त्वेऽनुसन्धेया । असक्रान्त इति असक्रान्ते मलमासे
 आर्द्धिक प्रथक सपिण्डीकरणं सपिण्डीकरणमिति पञ्चम्यर्थे
 प्रथमा । सपिण्डीकरणात् पूर्वं मासिक प्रेतस्य कार्यं न तु
 सपिण्डीकरणात् परं प्राप्तपिण्डीकस्य प्रतिमासविहित पार्वणं
 कर्त्तव्यं गर्भं गर्भकृत्ये पुंसवनादौ वार्हुपिकृत्ये वैश्वस्य गोभि-
 शापुक्ते पिण्डकर्मप्रेतपिण्डदानं पुनः सपिण्डीकरणग्रहणं

मन्त्रमासेऽपि सपिण्डीकरणापकर्षार्थं श्राद्धमेव श्राद्धिकं स्वार्थं
 ठक् यत् किञ्चिदित्यनेन पार्वणादिसकलश्राद्धनिषेधः । सामा-
 न्यतो निषेधेऽपि मघाश्राद्धादेः प्रतिप्रसवमाह माधवाचार्य-
 धृतो व्यासः । “जातकर्मान्त्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च ।
 मघात्रयोदशौश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश ॥ चन्द्रसूर्य्यघहे
 स्त्रानं श्राद्धं दानं तथा जपः । कार्याणि मन्त्रमासेऽपि नित्य-
 नैमित्तिकं तथा” इति । जातकर्मान्त्यकर्माणि जातकर्मान्त्र-
 प्राशननाम करणानि मुख्यकालकर्तव्यानि । अन्यथा “नामा-
 न्नप्राशनं चौडं विवाहं मौष्ठीबन्धनम् । निष्कृमं जात-
 कर्मापि काम्य हृषविसर्जनम् ॥ अमृतं गते गुरौ शुक्ले बाले
 वृद्धे मन्त्रिन्नुचे । उपायनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्” ॥
 इति गर्गवचनविरोधः स्यात् अतएव “नामान्नजातकर्माणि
 यथाकालं समाचरेत् । अतिपाते तु कुर्वीत प्रगभ्ते मासि
 पृण्णदे” ॥ इति गर्गवचनान्तरं मद्गच्छते । हृषोत्सर्गं काम्येति
 विशेषणात् “अशौचान्तद्वितीयेऽङ्घ्रि यस्य नोत्सर्ज्यते हृषः ।
 पिशाचत्वं ध्रवं तस्य दत्तेः श्राद्धशतैरपि” ॥ इति मैथिलधृत-
 वचनबोधिताशौचान्तात् द्वितीयदिनविहितहृषोत्सर्गः कार्य्य
 इत्यर्थः । इष्टमग्निहोत्रादि पूर्त्तं खातादि । तथाच जातू-
 कर्णः “वापीकूपतडाभादिदेवतायतनानि च । अन्नप्रदान-
 मारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥ अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां
 चानुपालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवस्य इष्टमित्यभिधीयते” ॥
 नित्यमेकं हि सर्वदेति नित्यमेकं केवलं नित्यम् अहरहः क्रिय-
 माणं श्राद्धं न नित्यनैमित्तिकं पार्वणश्राद्धादि अतएव नित्यस्य
 नित्यनैमित्तिकस्य च भेदमाह मार्कण्डेयपुराणम् । “नित्यं
 नैमित्तिकश्चैव नित्यनैमित्तिकं तथा । गृहस्यस्य च यत्कर्म
 तन्निशामय पुत्रक ॥ यद्ययन्नायितं नित्यं यदेतत् कथित

द्विज । नैमित्तिकं तथाप्यन्यत् पुत्रजन्मक्रियादिकम् । नित्य-
नैमित्तिकं ज्ञेयं पर्ययाद्यादिपण्डितैः” ॥ सर्वदा मन्त्रमासे
प्रकृतमासेऽपि ।

श्राद्धश्राद्धेति कर्त्तव्यतायां वराहपुराणम् । “श्रासनं शोप-
कल्पेत मन्त्रेण विधिपूर्वकम्” । मन्त्रस्तु “श्रासने देवराजा-
भ्यनुज्ञातो विद्याभ्यतां द्विजवर्यानुग्रहाय प्रसादये त्वासनं
गृह्णतं ज्ञानाग्निपूतेन करेण विप्र” इति तथा “श्रावरणार्थञ्च
तेच्छत्रं ब्राह्मणाय प्रदोयते । पद्यादुपानहौ दद्यात् पाद-
स्पर्शकरे शुभे ॥ सन्तप्तबालुकां भूमिमसिकण्टकितां तथा ।
सन्तारयति दुर्गाणि प्रेतं दददुपानहौ ॥ तिलोपचारं कृत्वा तु
विप्रस्य नियतात्मनः । नामगोत्रमुदाहृत्य प्रेताय तदनन्तरम् ॥
श्रीघ्नमावाहयेद्भूमि दूर्भहस्तोऽथ भूतले” ॥ तच्छत्रं प्रेताय
दत्तच्छत्रं प्रदोयते उत्तराप्रतिपत्तिः क्रियते । प्रेतमित्यस्य
तु दददित्यभिसम्बन्धात् सम्प्रदानत्वेऽपि सन्तारयतीति सम्ब-
न्धेन कर्मतैव । “श्रापादानं सम्प्रदानं तथाधिकरणं पुनः ।
करणं कर्म कर्त्ता च द्वयोर्योगे परं भवेत्” इत्युक्तेः । भूमीति
पृथिव्याः सम्बोधनम् । मन्त्रस्तु “इहलोकं परित्यज्य गतोऽसि
परमां गतिम्” इति श्रयश्च स्त्री श्राद्धेऽविकृत एव पठनीयः
एवमावाहिते गन्धपुष्पादीनि समर्पयेत् । गन्धमन्त्रस्तु । “सर्वः
सुगन्धः” इति । पुष्पमन्त्रस्तु । “श्रियादेव्या” इति । धूप-
मन्त्रस्तु । वनस्पतिरस इत्यादि इदञ्च गन्धादिसमर्पणं प्रेताय
गन्धादिदानानन्तरं ब्राह्मणे कार्यं लघुहारीतः । “सपिण्डौ-
करणं यावत् प्रेतश्राद्धानि षोडश । पक्वान्नेनैव कार्याणि
सामिपेण द्विजातिभिः” ॥ वृहस्पतिः । “वस्त्रालङ्कारशय्याद्यं
पितुर्यद्वाहनायुधम् । गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे निवे-
दयेत् । भोजनञ्चानेकविधिं कारयेद्द्वयज्ञानानि च” । जाबालिः ।

“पिष्टयन्नन्तु निर्वर्त्य मासिके आह एव तु । आहं प्रतिरुचौ
 चैव मातापित्रोर्मृताहनि । असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन
 तर्पयेत्” ॥ पिष्टयन्नं पिष्टतर्पणं निर्वर्त्य क्रियमाणे आह
 ऽहरहः क्रियमाण इत्यर्थः । तेनाम्बुघट्याहो मृताहविहित
 मासिके तथा विशिष्टतीर्थद्रव्यादिप्राप्तौ प्रेतआहकरणे ह्यया
 मातापित्रोर्मृताहनि च असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन
 तर्पयेत् ।

षोडशश्राद्धानां यत् पतितं कृष्णैकादश्यां तत् कर्तव्यम् ।
 तथा च नमुहारीतः “आहविघ्ने समुत्पन्ने मृताहऽविदिते
 तथा । एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विग्रेपतः” । विग्रेपत
 इत्यभाषाया पक्षया तस्या अपि विघ्नादौ विधानात् । यथा
 हेमाद्रिघृतं पटुविंशततं “मासिके चाष्टके त्वष्टि संप्राप्ते
 मृतसूतके । यदन्ति शुभौ तत् कार्यं दग्धं चापि विश्वसनेः” ।
 राजमार्गण्डे । “आहविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरामृतसूतके ।
 एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विग्रेपतः । आहविघ्ने समुत्पन्ने
 मृतस्याविदिते तथा । अमावास्यां प्रकुर्वीत षटन्येके मनो-
 पिणः” । अथ मृतसूतकोपादानात् षड्यशुद्धवचनेऽगोच-
 यतमेतत् परम् । यत्त्वन्तरामृतसूतकेऽप्येकादश्यां आहविधानं
 तत् “देये पिष्टणां आहो तु अगोचं जायते यदि । तदगोच-
 व्यतोते तु तेषां आहं विधायते । शुभोभूतेन दातव्यं या
 त्तिथिः प्रतिपद्यते । मा तिथिस्तस्य कर्तव्या मत्तन्याये सदा-
 चन” ॥ इति षड्यशुद्धवचनविरोधात् अगोचान्तदिने मन्-
 मामादिरूप विघ्नान्तरैश्च तदकरणे बोध्यम् । अतएव आह-
 विघ्नेके अघाटवाद्य गोशाभ्यामपि पतितमेकोद्दिष्टमेकादश्या-
 मगोचान्तौ च मममामि न. कर्तव्यं विभु मममामायात् ।
 कृष्णैकादश्यानिवेत्युक्तम् । यत् “जातदग्धं वि दग्धाहं नव-

श्राद्धं तथैव च । प्रातसंवत्सरं श्राद्धं मलमासेषु तत् स्मृतम् ।
 प्रति मधत्सरं श्राद्धमशौचात् पतितन्तु यत् मलमासेऽपि तत्
 कार्यमिति भागुरिभाषितम्” इति ज्योतिर्वचनद्वयं तत्र पूर्व-
 वचनशेषार्थस्य “असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः”
 इति लघुहारीत वचनैकवाक्यतयान्वाधिभासविषयत्वात् ।
 “मलमासमृतानान्तु श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरम् । मलमासेऽपि
 कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचन” इति कालमाधवीयधृत पौठीन-
 सिवचनस्य मलमासमृतविषयत्वाच्च परवचनेऽपि तदुभय श्राद्ध-
 श्राद्धोचपतितस्य मलमासाभ्यरे कर्त्तव्यतोक्ता न तु तद्भिन्नस्य
 अनुपस्थितस्य तस्य च राजमार्त्तण्डे नैकादश्यां कर्त्तव्यतोक्तेः
 मृताहाविदितेऽपि ‘अविज्ञातमृते अमावास्यायां अथवा दिवसे
 वा” इति प्रचेतोवचनोक्तामावास्यापेक्षया विशेषत इत्यनेन
 कृष्णैकादश्याः प्राधान्यं प्रतीयते मृतशब्दोऽत्र मृताहपरः
 अनिश्चितमरणस्योद्दिष्टिकाभावादिति श्राद्धविवेकः मृताह-
 नोत्थैव सूत्रे पाठो मैथिलपाथात्पदाक्षिणात्यानाम् अत्रामा-
 वास्यायामिति गमनमासमन्विन्त्यां “प्रवासवासरे ज्ञेयं
 तन्मासेन्दु क्षयेयव” इति स्मरणादिति मिताचरा एतच्च मृत-
 दिनमासयोरज्ञाने वक्ष्यमाणं ब्रह्मस्यतिवचनात् । मृतमासे
 ज्ञाते मरणदिनाज्ञाने तु तदीयामावास्यायां तथा च हेमाद्रि-
 कालादर्शनिर्णयामृत नव्यवर्द्धमानधृतानि वचनानि । ब्रह्म-
 स्यतिः “न ज्ञायते मृताहस्येत् प्रोपिते सस्थिते मति । मास-
 स्येत् प्रतिविज्ञातस्तदृशं स्थान्मृताहनि” । मृताहनोत्थं यत्
 कर्त्तव्यमिति शेषः । प्रोपित इत्यज्ञानकारणोपलक्षणम् ।
 मामाज्ञाने तिथिज्ञाने तु स एव “यदि मासो न विज्ञातो
 विज्ञातं दिनमेव च । तदामार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं
 भवेत्” । कालादर्शनिर्णयामृतयोर्मार्गशिर इत्यत्रापाठक

इति पाठः । भविष्यपुराणम् । “दिनमेव तु जानाति मासं नैव तु यो नरः । मार्गशीर्षे तथा भाद्रे माघे वा तद्दिनं भवेत्” । एषु मृताहावधारणसान्निध्यान्मासविशेषो ग्राह्यः । मृतदिनमासयोरज्ञाने तु ब्रह्मस्यतिः । “दिनमासौ न विज्ज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः । प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वाक्तया दिशा” ॥ पूर्वाक्तया दिशेति यथा मरण दिनमासज्ञाने तत् ग्रहणम् । तयोरेकतराज्ञाने यथाव्यवस्थापितं तथात्रापौति तेन प्रस्थानदिनमासज्ञाने तत् ग्रहणम् । प्रस्थानमासमावज्ञाने तदीयाभावाद्या ग्राह्या प्रस्थानतिथिमासज्ञाने तु मार्गशीर्षादौ तत्तत्तिथिर्ग्राह्येति । सन्देहेत्वाह यमः । “गतस्य न भवेद्दार्ता यावत्हादशवार्षिकी । प्रेतावधारणन्तस्य कर्त्तव्यं सुतवान्ध्रैः । यन्मासि यदह्यातस्तन्मासि तदहः क्रिया । दिनाज्ञाने कुहस्तस्य आपाटस्याथवा कुहः” ॥ एवञ्च मरण-प्रस्थानदिनमासाज्ञाने श्रवणदिवसस्य विषयः । प्रभासखण्डं “मृतस्याहो न जानाति मासं वापि कथञ्चन । तेन कार्य-ममावास्यां श्राद्धं माघेऽपि मार्गके” ॥ कथञ्चनेति मरण-प्रस्थानदिनमासत्वरूपेण श्रवणदिनत्वरूपेण च केनाप्यज्ञाने इत्यञ्च सर्वत्र तत्तन्मासौय क्लृप्तौकादशभाव एव अमावास्या ग्राह्यां श्राद्धविघ्न इति वधनात् । अन्यथा तद्वचनस्यमृताहाविदित इत्यस्य विषयानुपपत्तेः । तस्याह्यामावास्यापिचया प्राधान्यं तद्वचने विशेष इत्यभिधातात् ।

प्रतितैकादशाहादियाहानां क्लृप्तौकादशकरणे श्राद्धान्तर-दिने कर्त्तव्यतामाह हेमाद्रिधृतो देवलः । “एकोद्विष्टे तु सुम्नाप्ते यदि विघ्नः प्रजायते । मासेऽन्यस्मिंस्त्रिथौ तस्मिंस्तदा दद्यात् प्रयत्नतः” । इत्यञ्च लघुहारीतवचने मृताहाविदित इत्यादिना यन्मासिकसांवल्लरिकश्राद्धमेकादश्यां विहितम्

उपस्थितत्वाद्द्विघ्नेऽपि तस्यैव आहस्य एकादश्यां कर्त्तव्यत्वं प्रतीयते नत्वमावास्यायाद्वादेरनुपस्थितत्वात् । एवञ्च ऋष्य-
 ऋद्धवचने देवे पितॄणां आहोऽग्नौचमित्यत्र देय इत्यनेन यस्य
 आहस्य विघ्नेऽप्यवश्यन्देयत्व मुक्तं तस्यैवाग्नौचान्ते कर्त्तव्यता
 नत्वमावास्यायाद्वादेः । तत्राग्नौचोत्तरआहप्रशस्तकालप्राप्त-
 तिथावैव आहमाह शुचौभूतेन दातव्यमित्यादिना । यथा
 हि दातव्यमित्यत्र शयनीयवत् आहं दातुमर्हत्यध्विन् काल
 इति कृत्ययुतोऽन्यत्रापौति अर्हतावित्यधिकृत्य शक्ति च कृत्या
 इत्याभ्यां सूत्राभ्यामर्हाधिकरणे कृत्यप्रत्ययः । अन्यथा पूर्व-
 वचनपराहेन पौनरुक्त्यापत्तेः । ततश्च दातव्यं आहपूज्यकालं
 मध्याह्नादिकं प्राप्य या तिथिः शुचौभूतेन प्राप्यते सा तिथि-
 स्तस्य आहस्य कर्त्तव्या करणाहं नत्वन्त्या कृणौकादग्नौ अग्नौ-
 चरूपविघ्ने प्रतीचणीया । ततश्च शुचौभूताव्यवहितदिवसीय-
 आहप्रशस्तकालप्राप्ततिथिखण्ड नियमादप्रशस्तकालेऽपि तत्त-
 त्तिथिखण्ड एव आहं न तु शक्तपक्षेऽपि तत् द्वितीयखण्डेऽनु-
 पस्थितेः । एवञ्चाग्नौचान्ते सङ्गवाभ्यन्तरसमाप्य तिथौ आहं
 मैथिलोक्तं न युक्तम् किन्तु तदुत्तरप्रशस्तकालप्राप्ततिथावैव ।
 नन्यग्नौचे तु व्यतीते वै इति वचनादग्नौचान्त इति प्रयोक्तव्य-
 मिति आहचिन्तामणिः । मैवं यथा मृताहनि तु कर्त्तव्य-
 मित्यादिना मृताहानिर्निमित्तत्वेऽपि तत्तिथिविगोपत्वे नैवो-
 प्लेखः । यथा वा तत्र विघ्ने एकादश्यादिविधानादेकादश्या-
 दिरूपेणैव निमित्तत्वान्नयैवोप्लेखः । तथाप्यपि तदग्नौचे
 व्यतीतेत्वित्यादिनाऽग्नौचान्तविहिते आहो शुचौभूतेन दातव्य-
 मित्यादिना आहप्रशस्तकाले प्राप्ततिथिविगोपस्यैव निमित्त-
 त्वात्तयैवोप्लेखो नत्वग्नौचान्तत्वेन व्यवहारोऽपि तथा ।

अथ सपिण्डोत्तरम् । तत्र गोमिलः । "पूर्णे संयत्तरे ।

षण्मासे त्रिपक्षे यदहर्वा हृदिरापद्येत तदहयत्वार्युदकपा-
 त्वाणि सतिलगन्धपुष्पोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकं
 प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वसिञ्चति । ये समानाः समनसः
 पितरो यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्प-
 ताम् । ये समानाः समनसो जीधानीवेषु मामकाः तेषां
 श्रौर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं समाः” । इति एतेनैव
 पिण्डो व्याख्यात इति । पूर्णे संवत्सरे इति मुख्यकल्पः ।
 तदशक्तौ नवमो मासः संवत्सरान्ते विघर्जनं “नवममास्यमि-
 त्येके” इति पैठौनसिवचनात् । तदशक्तौ षष्ठो मासः ।
 तत्राप्यशक्तौ त्रिपक्षः तत्राप्यशक्तौ अशौचापगमे प्रथममासस्य
 द्वादशभिर्दिनेर्द्वादशमासिकानि श्राद्धानि निर्वर्त्य त्रयोदशाहः
 सपिण्डीकरणकालः शूद्रस्य द्वादशाहो न तु त्रयोदशाह एव
 मासिकार्थवत् द्वादशाहश्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा तत्
 कुर्यात् मन्त्रवर्च्यं हि शूद्राणां द्वादशेऽङ्गीति विष्णुवचनात् ।
 मासिकार्थवदिति मासिकार्थी मासि मासि क्रियमाणश्राद्ध-
 प्रयोजनं प्रेताप्यायनादि तत् युक्तं द्वादशाहक्रियमाणश्राद्ध-
 मित्यर्थः । यत्र त्वेकादशमासाभ्यन्तरेऽधिमासपातस्तत्र
 त्रयोदशसु दिनेषु त्रयोदशमासिकानि कृत्वा चतुर्दशेऽङ्गि
 सपिण्डनं कार्यमिति “संवत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमासो भवति
 तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्हेयेत्” इति विष्णुवाक्यात् शूद्रस्य
 त्रयोदशदिनेषु त्रयोदशमासिकानि त्रयोदशेऽङ्गि सपिण्डनं
 दृष्टपरिकल्पनान्यायात् । एवञ्च श्राद्धहृदिमात्रं न दिन-
 वृद्धिरिति मिश्रोक्तं हेयम् । तद्भूतविष्णुसूत्रे दिनमेकं वर्हे-
 येदिति श्रुतेः । श्राद्धाधिक्यमाह सत्यव्रतः “संवत्सरस्य मध्ये
 तु यदि श्राद्धाधिक्यमासकः । तदा त्रयोदशे श्राद्धं कार्यन्तद-
 धिकं भवेत्” । तत्राप्यशक्तौ प्रथममासस्यैकाह एव द्वादश-

मासिकसहितसपिण्डीकरणकालः । “मुख्यं श्राद्धं मासि
मासि अपर्याप्तावत् प्रति । द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे
द्वादशायवा” ॥ इति मरीचिवचनात् । अपर्याप्तौ अशक्तौ
ऋतुर्मासद्वयम् । अत्र कल्पे षष्ठमासिकदिने षष्ठममासिकं
कृत्वा प्रथमपाण्मासिकं कृत्वा षष्ठमासिकं कार्यं तदाद्यु-
त्कर्षन्वायात् । न तु तत् पूर्वं षाण्मासिकं व्युत्क्रमापत्तेन च
षष्ठममासिकमपि पूर्वदिने ऋततिथ्यभावात् एषमेव वाचस्पति-
मिश्रः अपकर्षनिमित्तमाह व्याघ्रः “आनन्यात् कुलधर्माणां
पुसां चेवाशुपः क्षयात् । अस्थितेषु शरीरस्य द्वादशाहः
प्रशस्यते” ॥ एतच्च द्वादशाहपदं शावाशौचान्तद्वितीयदिन-
मात्रपरमिति प्राचीनमैथिलाः अजहत् स्वार्थलक्षणया स्वजा-
त्युक्ताशौचान्तद्वितीयदिनमात्रोपलक्षकमिति श्राद्धपदोपश्राद्ध-
चिन्तामणौ । तद्वयमप्ययुक्तं “द्वादशाहेन वा कुर्यात्” इति
मरीचिवचने “द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा कुर्यात्”
इति विष्णुवचनाभ्यामेकवाक्यतया द्वादशाह इत्यस्य द्वादश-
दिनपरत्वात् कुलधर्माणामिति कुलधर्मः ज्योतिरागमादि-
सिद्धान्तरमाविनाशपरचक्रमयोत्पन्नस्त्रेच्छदेशगमनादिभिर्नि-
मित्तरगौचापगमे द्वादशदिनानि षोडशश्राद्धापकर्षकाल इति
शून्यपाण्डुपाध्यायव्याख्यानात् मरीचिनैव एकाहे द्वादशाय-
वेति सामान्यत एव एकाहविधानाच्च । अतएव एकाहा-
पेक्षया प्राशस्याभिधानमपि सद्भ्रूयते अतएव प्रथममासस्य
एकाह एव द्वादशमासिकसहितसपिण्डीकरणकाल इति श्राद्ध-
विवेकः । अत्र यानि एकाह कर्तव्यतया द्वादशमासिकश्राद्धा-
न्युक्तानि तानि शूद्रेणापि षाण्मासिकदिने एव कार्याणि ।
नत्षाण्मासिकं कृत्वा तत्परदिने एकादशमासिकानीति
ऋषयः । एवञ्च तेषामपकर्षं तन्मध्यतदन्तकाशकसंशयतया षण्मा-

सिकद्वयसपिण्डीकरणपक्षः सिद्धतीति सुधीभिर्भाव्यम् ।
यदहर्षा वृद्धिरिति वृद्धिराशास्यमानं पुंसवनादि । आप-
येत आसन्ना भवति तद्दिनेऽपि सपिण्डीकरणम् । तथाहि
“प्रागावर्त्तनाटङ्गः कालं विद्यात्” इति गोभिलगृह्यसूत्रेण
पुंसवनादिरूपवृद्धेर्यामद्वयाभ्यन्तरे विधानात् सपिण्डीकरणस्य
चापराह्णे विधानान्तयोः कालयोरवाधाय वृद्धिपूर्वदिने अप-
क्षयः । ननु सपिण्डीकरणस्यापराह्निकत्वे किं प्रमाणमिति-
चेत् “अपराह्णे तु पैटकम्” इत्युत्सर्गवचनम् । किञ्च “यद्य-
प्यदन्तकः पूषापैटमत्ति सदाचरम् । अग्नीन्देश्वरसामान्या-
त्तण्डुलोऽत्र विधेयते” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टवचने यथा
बहूनामनुरोधात्तण्डुलचरुर्नैकानुरोधात् पैटचरुः । “विरुद्ध-
धर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मकत्वम्” इति जैमिनिस्मृत्वात्
तद्वदत्रापि बहुदेवताकृपावर्णानुरोधादेकोद्दिष्टकालवाध इति ।
एवञ्च संवत्सरमधिकृत्य “सपिण्डीकरणन्तस्मिन् काले राजेन्द्र
तत् शृणु । एकोद्दिष्टविधानेन कार्यन्तदपि पार्थिव” ॥ इति
विष्णुपुराणोपमेकोद्दिष्टांशे तदिति कर्त्तव्यतापरं न तु तत्काल-
परम् । तथाच परिशिष्टप्रकाशघृतम् । “श्राद्धद्वयमुपक्रम्य
कुर्वीत सहपिण्डताम् । तयोः पार्वणवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथा-
परम्” इति ॥ एवञ्च श्रद्धितत्वलिखितस्यमन्तकोपाख्यानवत्
वृद्धिं निश्चित्य कृतं सपिण्डीकरणं तदानीं विघ्नेन वृद्धभावे-
ऽपि वृद्धारम्भकालान्तरं पूर्णसंवत्सरं प्राप्य पिण्डत्वप्रापकमिति
न सपिण्डनान्तरम् । अत्र “श्वः कर्त्तास्तीति निश्चित्य दाता
विप्रास्त्रिमन्त्रयेत्” । इतिवन्निश्चित्येति उक्तकोटिकसम्भा-
वनोपलक्षणं भविष्यन्निमित्तस्य कर्मणः प्रत्युद्घाटत्वात् । एवञ्च
वृद्धिश्राद्धं यदर्थं कृतं तत्कर्म चेत् विघ्नान्तद्दिने न क्रियते
तदा दिनान्तरे तत् कर्मणि क्रियमाणे तदङ्गत्वात् पुनर्वृद्धिः

श्राद्धं कर्त्तव्यमेव । “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया” । इति छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् । हेमाद्रिद्वयं “पूर्णे संवत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्धिकमिष्यते” ॥ अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणश्राद्धादयथोभयनिर्वाहः । तथाप्युक्तसपिण्डनादप्युभयनिर्वाहान्न पूर्णसंवत्सरं श्राद्धिकान्तरं कार्यम् । एवञ्च पञ्चदशश्राद्धे कृतेऽप्युत्तरेयम् । ‘उदकपात्राणीति अर्घ्यार्थमुदकयुक्तपात्राणि । अत्र त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्येति पाठक्रमदर्शनात् सर्वत्र छन्दोगानां यजुर्वेदिनाश्च गृह्यानुरोधात् सपिण्डीकरणे प्रेतकर्मकरणं पितृकर्मपूर्वकं “तयोः पार्ष्णवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम्” इति पूर्वलिखितवचने श्राद्धक्रमदर्शनात् देवकृत्य-पितृकृत्ययोर्मध्ये प्रेतकृत्येन व्यवधानस्यायुक्तत्वाच्च एतेन “अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरमेकं पिण्डमुद्दिश्य संवत्सरान्ते चत्वार्युदकपात्राणि प्रयुनक्ति तत्रैकं प्रेतस्य त्रीणि इतरेभ्यः” इत्याश्वलायनदर्शनात् सर्वशाखिनां सपिण्डीकरणे प्रेतादित्वं मैथिलोक्तं निरस्तम् एतद्वचनस्य तच्छाखिमात्रपरत्वात् किन्त्वर्घ्यदानपात्रे पाठक्रमाच्छ्राद्धक्रमस्य बलवत्त्वात् ब्रह्मपुराणे प्रेतार्घ्यदानानन्तरं “ततः पितामहादिभ्यः” इति श्राद्धक्रमस्यावाधायार्घ्यपात्रेषु गन्धपुष्पदानपर्यन्तं पितृपूर्वकता उक्तं तु प्रेतपूर्वकतेति तथा ब्रह्मपुराणं चतुर्भ्यर्घ्यपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना । गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकम् ॥ सम्मार्जयित्वा पृथिवीं ये समाना इति स्मरन् । प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं चिपेत् ॥ ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रेण पृथक् पृथक् । ये समाना इति द्वाभ्यां तज्जलन्तु समर्पयेत् ॥ अर्घ्यन्तेनैव विधिना प्रेतपात्राच्च पूर्ववत् । तेभ्यर्घ्यं निवेद्यैव पश्चाच्च

स्त्रयमाचमेत्” ॥ एकं प्रेतपात्रं वामेन अनन्तरं दक्षिणेन गृह्येति सम्बन्धः । ये समाना इति मन्त्रद्वयं पठन् प्रेतपात्रस्यम् उत्सृष्टजलं कुशरेखात्रयेण चतुर्धा विभज्य भागमेकं प्रेतपात्रस्यं जलं क्षिपेत् दद्यात् उत्सृष्टजलपिण्डयोर्विभागे मन्त्रस्य करणत्वं व्यक्तमाह आतातपः । “निरुप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः । ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत्त्रिधा । एष एव विधिः पूर्वमर्घ्यपात्रचतुष्टये” ॥ ततः तदनन्तरं तन्मन्त्रैः पितामहादिभेदेन विराट्क्षैर्यां दिव्या इति मन्त्रैश्चकारात् पितामहाद्युक्तमर्घ्यैश्चैरुत्सृज्य ये समाना इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामर्घ्यं पुण्योदकं तज्जनं प्रेतपात्रस्यजलं तेनैव विधिना प्रत्येकं पूर्ववत् चतुर्भागरूपं प्रेतपात्रात् समर्पयेत् तेभ्यः पितामहादिभ्यस्त्रिभ्यस्तस्त्रिन्विश्रितपुण्यतिनोदकरूपमर्घ्यं निवेद्य तद्ब्राह्मणहस्ते प्रक्षिप्य पश्चादाचामेदित्यर्थः । तेन प्रेतब्राह्मणहस्ते उत्सृज्य दत्तस्यैवाध्यंजनस्य तदवशिष्टजलस्य भागत्रयं पितामहादुत्सृष्टार्घ्यजलेषु मिश्रीकर्त्तव्यमिति प्रतीयते । अतएव दत्तस्यैव प्रेतपिण्डस्य मिश्रीभावात् इति श्राद्धविवेकः । यच्च न च “अत्र देवं भोजयेत् प्रागेवं देवेऽर्घ्यं मन्त्राद्यश्च दत्त्वा गन्धमात्यैः पात्रमर्चयित्वा हुतशेषं पिष्टभ्यः पात्रेषु दद्यात्” इत्याश्रनायनवचने पिष्टपात्रे देवं न मिश्रयेदिति कल्पतरुश्राव्यानानुरोधेन मैयिसोक्तं सर्वशास्त्रिनास्ताद्याचरणं तत्र युक्तम् आश्र-
 शायनेन काण्डानुशयस्योक्त्वात् यद्दृशानामेव तथा युक्तत्वात् न सामगयजुर्वेदिनोः तयोः पदार्थानुशयस्योक्तत्वात् अतएव श्राद्धसूत्रे समवेये मन्त्रदर्शनात्तथैव मन्त्रान्वयः पिष्टदयितादा-
 बुक्तः । वस्तुतस्तु पौराणिकत्वात् देवताभ्य इत्यस्य पाठवत् साधारणप्रतिकारमातातपोक्तत्वाच्च विभागेऽपि मन्त्रान्वयो युक्तः अतएव मैयिसौरपि तथा सिद्धिमिति ।

एवञ्च पार्वणे प्रागुक्तवचनेन शेषद्रव्येण पिण्डविधानात् तद्विकृतावपि सपिण्डीकरणे तन्नियमात् । यद्यपि शेषाभावेऽपि पिण्डनिवृत्तिरायाति तथापि “यथोक्तवस्त्वसंप्राप्ती ग्राह्यन्तदनुकारि यत् । यवानामिव गोधूमा ब्रोहीणामिव शालयः” । इति कुन्दोगपरिशिष्टवचनात् सुख्याभावेऽपि प्रतिनिधिः शास्त्रार्थ इति न्यायाच्च मध्वाद्यभावे गुडादिग्रहणवत् द्रव्यान्तरेणापि पिण्डदान शेषद्रव्यनियमस्तु तत् सम्भवे द्रव्यान्तरत्यागाय । अन्यथा तदङ्गाभावे कर्मवैगुण्यं स्यात् “सहपिण्डक्रियायाम्” इति मनूक्तेः पिण्डस्य प्रेतपिण्डेन सह मिथीकरणं यत्रेति सपिण्डीकरणसमाख्यासिद्ध्यर्थे सुतरान्तत्र तथाचरण प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तन्निरवृत्तिः । पशुयामे लोहित निरस्यति सकृन्निरस्यति इत्यादावृक्ता अतएव यज्ञवास्तुरूपप्रतिपत्तियागेऽपि यज्ञो यत्र वसति इति यज्ञवास्तु समाप्त्यानुरोधेनास्तृतकुशविनाशेऽपि कुशान्तरप्रतिनिधिर्भट्टनारायणैर्गोभिलभाष्ये उक्तः “प्राक्स्त्रिष्टुत आवापः” इति गोभिलसूत्रस्य व्याख्यानेऽपि आउप्यते इत्यावापः प्रधानहोमः स तु स्त्रिष्टुतहोमात् प्राक् न पथादित्यर्थः । एवञ्च सुम्यहोमैल्लक्षते यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदान्यः पाथः सुख्ये कृते चेद्वाग्दुष्टो तदान्येनैव स्त्रिष्टुतहोम इति सरला । एतेन शेषनाशे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पतिमिशोक्त हेयम् एतेनार्थदानविधानेन पिण्डमित्रणप्रकारो व्याख्यात उक्तः । तथाच ब्रह्मपुराणम् । “अथ तेनैव विधिना दर्भसूले ऽवनेजनम् । पितृर्दत्त्वा तु पिण्डन्तु दद्यात् भक्त्या तु पूर्ववत् ॥ दत्त्वा पिण्डान् पितृभ्यस्तु पथात् प्रेताय पार्श्वतः । तन्तु पिण्डं त्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्याथ सन्ततम् । निदध्यात् त्रिषु पिण्डेषु एवं संसर्जने विधिः” ॥ पितृभ्यः पितृपितामहादिभ्यः

पिण्डान् दत्त्वा प्रेताय पार्श्वतः पूर्वदेशे पिण्डं दद्यादित्यर्थः ।
 तं प्रेताय दत्तपिण्डम् आनुपूर्व्यां पितामहादिक्रमेण संसर्जने
 प्रेतपिण्डमिश्रणे । भविष्यपुराणम् । “गन्धोदक तिलैर्युक्तं
 कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् । अर्घ्यायं पिण्डपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसे-
 चयेत् । ये समाना इति हाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।
 नित्येन तुल्यं श्रेयं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि” । नित्येना-
 वश्यकेन ततश्च पार्वणांशे पार्वणेन एकोद्दिष्टांशे एकोद्दिष्टे न
 श्रेयमङ्गजातं तुल्यम् एकोद्दिष्टमिति एकोद्दिष्टं तद्धर्मग्राहि-
 त्वात् सपिण्डीकरणश्चेत्युभय परम् । “एतत् सपिण्डीकरण-
 मेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि” इति याज्ञवल्क्यवचनैकवाक्यत्वात् ।
 तेन श्राद्धेषु मध्ये एतच्छ्राद्धद्वयं स्त्रियाः कर्त्तव्यं नत्वाभ्युदयि-
 कथाडाटि । अत्र च वा कर्त्तरिक्तव्य इति कर्त्तरि पठ्योति
 कर्त्तृत्व नियमः । वृद्धियाडाटौ स्त्रीणां भोजनदर्शनाच्च भोक्तृत्व-
 नियमः ।

पितरि पूर्वं सृते तद्वर्षाभ्यन्तरे पितामहे प्रपितामहे सृते
 यथा कर्त्तव्यं तथाच कन्दोर्गपरिशिष्टे कात्यायनः “पितुं सपि-
 ण्डतां कृत्वा कुर्यान्पितामनुमामिकम् । अमंस्कृतेन संस्कार्या
 पूर्वां पौत्रप्रपौत्रकैः । पितरन्तत्र संस्कार्यादिति कात्यायनो-
 ऽब्रवीत् । पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा पिता-
 महेन पितरं कुर्यादिति विनिययः” । पितुं सपिण्डतां
 कृत्वा प्रेतीभूतयोरपि पितामहप्रपितामहयोः मत्त्वे प्रति-
 मासविहितं पार्वणं पिण्डद्वयं प्रपितामहातिष्ठद्वयपितामहानां
 कर्त्तव्यं नतु तयोः सपिण्डीकरणापेक्षा कार्या ननु सपिण्डनेना-
 सस्कृताभ्यां सह पिण्डः कथं सपिण्डनाय संस्कारस्तस्मात्त-
 दर्थं तयोः सपिण्डीकरणमपकर्षणीयं पितुरेव वा सपिण्डन-
 मुत्कर्षणीयमित्यत पाह । असकृताविति । उत्कर्षापकर्षां

न कार्यावित्यनेन वचनेनोक्तं कथमसंस्कृतेन सङ्घ संस्कार इत्यत्रापि पापिष्ठमपीति पापिष्ठमकृत सपिण्डीकरणं शुद्धेन कृतसपिण्डीकरणेन पितामहेन पापकृता अकृत सपिण्डीकरणेनापि शब्दं कुर्यादिति शास्त्रनिश्चयः । अतोवचनबलाददोष इति तात्पर्यम् अत्र तु प्रेतोभूतपितामहेन पितुः सपिण्डने पितामहस्यैकोद्दिष्टमेव । “असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत्” इति प्रागुक्तजायान्वचनात् एवमन्यत्रापि बोध्यं वृद्धपितामहस्य प्रेतत्वे तेन सङ्घ न कार्यमिति तात्पर्यम् ।

अत्र मातुः सपिण्डने श्वशुरार्यश्वशुरयोः पिण्डौ कुशैराच्छाद्यौ । तथा च गार्ग्यः पतिनैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । सा गता हि मृतैकत्वं कुशैरन्तरयन् पितृन् । श्वशुरस्यायतो यस्माच्छिरः पच्छाटनक्रिया । पुषेर्दभेण सा कार्या मातुरभ्युदयार्थिभिः” । अन्तरयन्तीत्यर्थे अन्तरयन्निति लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वमिति वृत्त्यायुधः । परवचनं गोभिलस्याह-स्त्वभाष्यकृतापि निहितम् । अतएव प्रव्रलिते पतिते वा पितरि मृतेऽपि न पितामहादिभिर्मातुःसपिण्डीकरणं किन्तु पितामहादिभिरेव । “स्येन भर्वा महेवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । एकत्वं सा गता यस्माच्चरुमन्वाहृतिव्रतैः । तस्मिन् सति सूताः कुर्युः पितामहा महेव तु” ॥ इत्यत्र तस्मिन् सतीतिव्याहानर्हभर्तृपलक्षणम् । अतएव “तस्याश्चैव जीवन्त्यां तस्याः मृत्योति निययः” इति लघुशरोते न मृत्युजीवने तस्याः मृत्योक्तं न तु मृत्युरेति क्वचिदप्युक्तम् । एवं पितामहादिभिर्मातुःसपिण्डीकरणेऽपि मामगेन “ये चात्र त्यामनु यांस्य तमनु तथै ते मृधा” इति मन्थो न पाठ्यः मन्थलिङ्गयिरोधात् अतएव आभ्युदयिके मातृपक्षे श्रौद्धादिभिर्मन्थान्तरं

निश्चितं न तु ये चावत्वामिति वस्तुतस्तु श्राद्धदयिके हस्तो-
 गानां मातृपक्ष एव नास्त्येति वक्ष्यते । एवञ्च “अर्घ्यार्थं पित्र-
 पात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् । ये समाना इति दाभ्यां श्रेयं
 पूर्ववदाचरेत् । एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि”
 इति याज्ञवल्क्येन पार्यण्यैकोद्दिष्टं विकृतीभूतं पुंसपिण्डनाति-
 देशात् तद्विकृतीभूतस्त्री सपिण्डनेऽपि ये समाना इति मन्त्र-
 इयस्य पार्यण्योक्तये चावत्वामिति मन्त्रस्य च सिद्धार्थासमवेत-
 त्वेऽपि प्रकृत्यर्थस्य समवेतार्थत्वात् पाठः” । ततश्च “माता-
 महानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । मन्त्रोद्देशेन यथान्यायं
 श्रेयाणां मन्त्रवर्जितम्” इत्यनेन यच्छ्रेयाणां मन्त्रवर्जनमित्युक्तं
 तत् “शुद्धन्तां पितामहाः” इत्यादि प्रकृत्युद्देशयोग्यं मन्त्रवर्जन-
 परमिति प्रागुक्तं मार्कण्डेयपुराणम् । “सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः
 स्वभर्तृणाममन्त्रकम् । तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्ब-
 वत् । स्त्रीणामप्येव भवेत्तदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् । सृताहनि
 यथान्यायं नृणां यददिहोदितम्” । स्त्रियोऽत्र असवर्णाटा
 अपरिणीतावेति श्राद्धविवेकः । सवर्णाटायाः पुत्रपौत्रप्रपी-
 चावभाव एव विधानात् । यथा शङ्खः । “पितुः पुत्रेण
 कर्त्तव्यैः पिण्डदानोदकक्रियाः । तदभावे तु पत्नी स्यात्तद-
 भावे सहीदरः” । स्त्रीणामिति तु सम्प्रदानपरम् । स्त्रोर्कर्त्त-
 कत्वस्य पूर्वार्ह एवोक्तत्वात् । एवमेवामन्त्रकमित्यर्थ इति
 श्राद्धविवेकः । अत्र स्त्रिया इत्यस्यासवर्णाटा अपरिणीता-
 परत्वव्याख्यानात् स्त्रीणां मन्त्रनिषेधोऽपि तत् सम्प्रदानकश्राद्ध
 एवावगम्यते । न तु स्त्रीसम्प्रदानकमात्रे । कल्पतरौ तु
 स्त्रीणामप्येवमिति यादृशेन मन्त्रेण विद्व्यत्वादिना पुरुषा-
 णामेकादशाहादिश्राद्धं तादृशेनैव मन्त्रेण स्त्रीणामेतत्
 कर्त्तव्यमिति । एतद्व्याख्याने स्त्रीसम्प्रदानकश्राद्धे सुतरां

मन्त्राः पाठ्याः । -याज्ञवल्क्येनापि समन्त्रकमेकोद्दिष्टं सपि-
ण्डीकरणोक्ता एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपी-
त्यनेन स्त्रिया अपि तथैवोक्तम् । “मातुः सपिण्डीकरणं पिता-
मद्यासहोदितम् । यद्योक्तेनेव कल्पेन पुत्रिकाया न चेत्
सुतः” इति छन्दोपपरिशिष्टेनापि यद्योक्तेनेव कल्पेन इत्यनेन
गन्दादिकं सर्वमतिदिष्टं व्यवहारोऽपि तथेति । अमन्त्रकं
स्तोक्तर्तृकमन्त्रपाठरहितम् “अमन्त्रा हि स्त्रियो मता” इति
बोधायनेन सामान्यतोऽभिधानात् । न तु ब्राह्मणकर्तृकमन्त्र-
पाठरहितपरम् । तथा च वराहपुराणम् । “अयमेव विधिः
प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो
मन्त्रेण गृह्यते” ॥ अत्रामन्त्रस्येति विशेषणस्य यावद् मन्त्र-
व्याख्यर्थत्वेन परिभाषारूपत्वाच्च प्रेतत्राहमात्रस्य विषयः ।
न वा शूद्रकर्तृकत्राहमात्रविषयः किन्तु स्त्रीकर्तृकत्राहमप्यस्य
विषयः । अथ ब्राह्मे । “स्तोभिश्चावरवर्णैश्च त्राहं विप्रानु-
शासनात् । मन्त्रवद्विधिपूर्वन्तु वज्रिपाकविषर्जितम्” । विप्रानु-
शासनात् विप्रपाठनात् । मन्त्रवद्विधियुक्तम् । वज्रिपाकविष-
र्जितमित्यसवर्णस्तोक्तर्तृकत्राहपरम् । पतिकर्तृकत्राहेऽपि
पत्न्याः पाकाधिकारदर्शनात् तथाच छन्दोगपरिशिष्ट “आकश्च
फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पत्न्यथवा पचेत्” । पत्नीत्वञ्च सवर्णोदायाः
ज्येष्ठा पत्नीति वचनात् । ज्येष्ठामाह मनुः । “यदि स्त्राश्च
पराशैव विन्देरन् योपितो द्विजाः । तासां वर्णक्रमेणैव च्छैष्ठं
पूजा च वैश्व च” ॥ कुबेरोपाध्यायधृतम् । “असंस्कृतप्रमी-
तानां पिता न त्राहमाचरत् । यदि स्त्रेहेन कुर्वीत सपिण्डी-
करणं विना” ॥ असंस्कृतप्रमीतानाम् अनुपनीतमृतानाम् ।
सप्तद्वारीतः “पुत्रेणैव तु कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । पुरु-
षस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये” ॥ आदिशब्दग्राह्या-

नाह स एव । “भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा । सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयन्ततः” ॥ भ्राता वा इति वाशब्दात् भ्रातृपेक्षया प्रधानत्वेन पूर्वाधिकारिणां दौहित्रान्तानां समुच्चयः । अतएव सपिण्डत्वेनैव भ्रातृतत्पुत्रयोरधिकारसिद्धौ पृथगुपादानं प्राधान्यज्ञापनार्थम् ।

“महागुरौ प्रेतीभूते हृदिकर्म न युज्यते” इति शूलपाणि-लिखितवचनेन “प्रमौतौ पितरो यस्य देहस्तस्याशुचिर्मवेत् । नापि देव न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः” ॥ इति देवी-पुराणवचनेन च प्रेतीभूतमातापितृकस्य संस्कर्तुः प्रेतीभूत-मातापितृकस्य संस्कार्यस्य प्रेतीभूतमातापितृकाया अनु-दायाः कन्यायाश्च वैदिककर्मकर्तृत्वकर्मत्वानर्हत्वेन तत् परी-हाराय “यद्दहर्वा हृदिरापयेत” इत्यनेन पूर्वदिने सपिण्डन कृत्वा पित्रादिः परदिने अभ्युदयं नामकरणादिकं कुर्यात् । ऊढायास्तु “पतिरेको गुरुः स्त्रीणाम्” इति वचनीकैकपदेन पत्युरेव महागुरुत्वाभिधानात् तत् प्रेतत्वमात्रे तस्याः कर्मान-धिकारः । एवञ्च पितृमात्रोर्महागुरुत्वव्याहृतेस्तयोर्मरणे ऊढाया न कर्मानधिकारः । अत्राभ्युदयसपिण्डनयोरानन्तर्य-मात्रं ज्ञा-प्रत्ययार्थः न त्वेककर्तृकत्वमपि । अन्यथा सपिण्ड-नाधिकारिण्याः पत्न्याः सत्त्वे अभ्युदयादिकारिणी भ्रातुः सपिण्डनाधिकारापत्तेः । यथा “नानिद्वा तु पितॄन् याज्ञैः कर्मवैदिकमारभेत्” इति श्रातातपवचने पितृकर्तृकहृदि-त्यादानन्तरमेव पुत्रेण विवाहः क्रियते । न तु पुत्रेण श्रादा-न्तरं क्रियते । अत्र पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये इत्यनेन पुत्रवत् शिष्या-न्तरस्य सपिण्डने सामान्यतोऽधिकारः प्रतिपादनात् अभ्यु-दयं विनापि पुरुषस्य सपिण्डनं प्रतीयते । “सहपिण्डक्रिया कृत्वा कुर्यादभ्युदय ततः” । इति सपिण्डीकरणात् पूर्वमभ्यु-

दद्याभावाद्यं नत्वभ्युदयसत्त्व एव सपिण्डीकरणार्थमिति । यत्
 “यानि पञ्चदशायानि अपुत्रस्येतराण्यपि । एकस्यैव तु
 दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टीयं सपि
 ण्डीकरणेतरपञ्चदशयाहविधायकं तच्छिष्यपर्यन्ताभावे पुत्र-
 पस्य बोध्यम् इतराणि एकोद्दिष्टविधानेनैव यानि प्राप्तानि
 प्रत्याब्धिकयाद्धानि तान्येव दातव्यं दातव्याभित्यर्थः । अपु-
 त्रायासेति चकारोऽनुक्तसमुच्चायक पतिरहिताया इति समु-
 च्चिनोति । “अपुत्रायां सृतायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम्”
 इति पैठीनसिवचनैकवाक्यत्वात् । अत्र छन्दोगपरिशिष्टे-
 ऽपुत्राया पञ्चदशयाहविधानात् “सपिण्डीकरणन्तासां पुत्रा-
 भावे न विद्यते” इति मार्कण्डेयपुराणाच्च बालकपुत्रसत्त्वे
 सपिण्डीकरणम् अन्येनापि कर्तव्यमिति प्रतीयते । एव पतिः
 कुर्यादित्यत्रापि पतिसत्त्वमात्रं विवक्षितम् । तेन पतित-
 प्रव्रजितपतिसत्त्वे ऽपि ऊढया दुहित्वा सपिण्डनं कार्यम् अत्र
 “सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन
 पुत्रेण प्राञ्च पुत्रवतौर्मनु” इति मनुवचने सपत्नीपुत्रस्य पुत्र-
 त्वातिदेशात् तत्सत्त्वे ऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं नैथिलैरुक्तं तत्र
 प्रागुक्तलघुहारीतवचने पुत्रेष्वेवेत्येवकारेणातिदिष्टपुत्रनिषेधात्
 अतएव तदुत्तरार्धे भ्रातृपुत्रोपादानं संगच्छते । अन्यथा भ्रातृ-
 पुत्रसत्त्वे “यद्येकजाता बहवो भ्रातरः स्युः सङ्घोदराः । एक-
 स्यापि सृते जाते सर्वे ते पुत्रिणी मताः” ॥ इति बृहस्पति-
 वचनेन पुत्रत्वातिदेशात् भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वादिदेशेनैव पिढव्य-
 न्याहाधिकारप्राप्ते भ्रातृपुत्रदानं व्यर्थं स्यात् पुत्रत्वादिदेश-
 फलन्तु तत्सत्त्वे पुत्रान्तराकरणं पुत्रासनरकत्राणञ्च ।

लघुहारीतः । “सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्रादानि
 प्रोडग । पृथग्नैव सृताः कुर्युः पृथग् द्रव्या अपि क्वचित् ॥

प्रेतसंस्कारकर्मणि यानि आहानि षोडश । यथाकालन्तु
कार्याणि नान्यथा मुच्यते ततः ॥ पृथग्द्रव्या अपि विभक्तधना
अपि पृथक् न कुर्युः सुतरामपृथग्धनाः पृथक् न कुर्युः किन्त्व-
पृथक् कुर्युः अत्र विशेषयति मरीचिः । “मृते पितरि पुत्रेण
क्रिया कार्या विधानतः । बहवः सूर्यदा पुत्राः पितुरेकव-
वासिनः ॥ सर्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् ।
द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्” ॥ पुत्रेणेत्यविशेषात्
सर्वेषामधिकारे प्राप्ते ज्येष्ठस्य साक्षात् कर्त्तव्यतामाह बहव
इति । ज्येष्ठेनापि सर्वेषां भ्रातृणामकरणेनैव करणं भवतु
इति मतं ज्ञानं कृत्वा विभक्तत्वे द्रव्यसंश्लेषेण च कृतं कर्म
सर्वैरेव कृतमेव भवेत् । तदानीं द्रव्यासंश्लेषेण च तस्मात् द्रव्यं
प्राप्तव्यमिति कृत्वा कर्त्तव्यम् । यदि तेन तन्न परिशुध्यते तदा
स ऋणी भवति प्रत्यवायी च भवतीति । न तु तेन आहान-
न्तरं कर्त्तव्यमिति आहविवेकीकृतं युक्तम् । पृथग् नैव सुताः
कुर्युरित्यनेन पृथक्करणस्य पर्युदस्तत्वेनानधिकारात् । यथा-
कालमिति अशौधान्तद्वितीयदिनद्वादशमासमृततिथि एका-
द्विन्यूनधरमासद्वितीयसंवत्सरेषु । न च विधानसामर्थ्यादेव तत्तत्-
कालप्राप्तेरनर्थकमिदमिति वाच्यम् । तत्तत् कालानां द्वाद-
शाहाद्यपेक्षया प्राधान्यबोधनार्थत्वात् । अत्र “धानन्यात्
कुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् । अस्थितेषु शरीरेषु
द्वादशाहः प्रशस्यते” ॥ इति व्याघ्रवचनोक्तप्रशस्यत इत्यनेन
कुलाचारज्योतिःशास्त्रादि-ज्ञातभटिति मरणराष्ट्रोपप्लवादिस्त्रे
च्छेदेणादिगमनानुसारादेव सपिण्डीकरणापकर्षं द्वादशाहा
पेक्षया प्रागुक्तनवममासादिगौणकालपरिग्रहः अथवा यथा-
कालमित्यादेर्यदहर्षां वृद्धिरापद्येत्यनेनावश्यकनामकरणादि-
वृद्धार्थमेवापकर्षो नत्वनावश्यकैष्टपूर्त्ताद्वर्षापकर्षः कार्य इति

तात्पर्यम् । अतएवं लघुहारीतेन “तथैव काम्यं यत् कर्म
वत्सरान् प्रथमाहते” । इत्यनेन काम्यस्यापकर्षनिमित्तता
नास्तीत्युक्तम् । यदि त्वावश्यकहृदिनिमित्तेनापकर्षः कृत-
स्तदा इष्टपूर्त्तादि काम्यं वत्सराभ्यन्तरेऽपि कर्त्तव्यमिति आह-
विवेकोऽप्येवं यद्यपि गोभिलसूत्रादौ सपिण्डोकरणाप-
कर्षः प्रागुक्तस्तथापि सपिण्डोकरणापकर्षं तत् पूर्वकर्त्तव्य-
आहानामपि तदादितदन्तन्यायादपकर्षः । “सपिण्डोकर-
णान्ता तु ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः” इति शातातपवचने प्रेत-
क्रियायाः सपिण्डोकरणास्तत्वं प्रतीयते । अत्र हृदिनिमित्तं
दिना सपिण्डोकरणापकर्षं कृते पूर्णसंवत्सरकालं प्राप्य प्रेतत्वपरी-
हारमाह विशुधन्मोत्तरम् । “कृते सपिण्डोकरणे नरः संव-
त्सरात् परम् । प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते” ॥ हृदि-
निमित्तकसपिण्डोकरणापकर्षं कृते तत्क्षणादेव प्रेतत्वपरी-
हारः नदर्थ एवापकर्षात् एवञ्चान्यनिमित्तापकर्षं हृदिकालं
प्राप्य प्रेतत्वपरीहारः तत्कालञ्च पूर्णसंवत्सरकालतुल्यत्वात् ।
“अर्वाक् संवत्सरात् हृदौ पूर्णं संवत्सरेऽपि वा । ये सपिण्डो-
कृताः प्रेता न तेषान्नु पृथक् क्रिया” इति शातातपवचनात् ।

अथ सांवत्सरिकत्याहं तत्र । गोभिलः । “अत ऊर्ध्वं संव-
त्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति” ।
अत ऊर्ध्वं सपिण्डोकरणान्त्याहनिमित्तादाद्यसंवत्सरादूर्ध्वं
संवत्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं यस्मिन्नहनि श्रुतस्तस्मिन्नहनि श्रुताय
दद्यात् । व्याघ्रः । “प्रतिसंवत्सरस्यैवमेकोद्दिष्टं श्रुताहनि” ।
एतेन सपिण्डोकरणापकर्षं आद्यसंवत्सरेऽपि श्रुताहेत्याहान्तरं
कर्त्तव्यमिति मेघिसोक्तं हेयम् । व्यक्तमाह हेमाद्रिष्टतपच-
नम् । “पूर्वं संवत्सरे आहं षोडशं परिकीर्तितम् । तनेव च
सपिण्डत्वं तेनेवाद्दिक्षमिष्यते” ॥ अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाह-

श्राद्धाद्यथोभयनिर्वाहस्तथापकृष्टसपिण्डीकरणश्राद्धाद्युभय-
निर्वाहो न पूर्णसंवत्सरे श्राद्धिकान्तरम् । एवं पञ्चदश-
श्राद्धेषुश्रेयम् । मत्स्यपुराणम् । “ततःप्रभृतिसंक्रान्तावुप-
रागादिपर्वसु । त्रिपिण्डमाचरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि” ॥
ततः प्रेतत्वपरीक्षारात् त्रिपिण्डं त्रैपुरुषं निरुपपदमृताह-
शब्दः मृतसम्बन्धिमासपक्षतिथिविशेषपरः । उपपदात्तु क्वचि-
त्तिथिविशेषमात्रपरः । यथा मृताहं प्रतिमासं कुर्यादित्यादौ ।

शब्दः । “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र
त्रय कुर्यात् वर्जयित्वा मृताहनि ॥ अमावास्यां क्षयो यस्य
प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो
विधिः” ॥ त्रय सम्प्रदानानां त्रय कुर्यात् त्रिभ्यो दद्यादित्यर्थः ।
मृताहपर्युदस्तत्रिदेवत्वस्य प्रतिप्रसवमाह अमावस्यामिति
प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्षः अश्वयुक् कृष्णपक्ष इति यावत् न तु
हाण्यपक्षमात्रं कृष्णपक्षसामान्यपरत्वेऽमावास्यापदवैयर्थ्यापत्तेः
पितृपक्षं विशेषयति हेमाद्रिमाधवाचार्य्येष्टं नागरखण्डम् ।
“नभो वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमः पितृ-
पक्षः श्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः” ॥ अत्र श्रावणभाद्रयोरन्यतरस्य
मलमासत्वे चाषाढापेक्षया सप्तमपक्षस्य पितृपक्षत्वात् । अत्र
मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतत्वं न तु मलमासभाद्रकृष्णपक्षमृतस्य ।
ततश्च तत्र मृतस्य वर्षान्तरेऽश्वयुक् कृष्णपक्षेऽपि तच्छ्राद्धकरणे
न पार्वण किन्त्वेकोद्दिष्टमिति । अत्र पार्वणो विधिः पार्व-
ण्येति कर्त्तव्यताकेकोद्दिष्टविधिरिति नव्यवर्द्धमानप्रभृतयः । तत्र
पूर्ववचनोक्तत्रैपुरुषिकस्य मृताहं पर्युदस्तस्य पार्वणो विधि-
रित्यनेन प्रतिप्रसवात् तस्मात् सदैकोद्दिष्टं त्रैपुरुषिकं न तु
षाट्पौरुषिकं “कर्षूसमन्वितं मुक्ता तथाद्यं श्राद्धषोडशम् ।
प्रत्याश्रिक्व शेषेषु पिण्डाः स्युः पङ्क्ति स्थितिः” ॥ इति

छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याब्धिकथ्यतिरेकेण षट्संख्यानिय-
मात् एवममावास्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्याब्धिकं
पार्वणविधिर्नैव “अपुत्रा ये सृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च
वे । .तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्” ॥ इति
आपस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपादानात् सपुत्राणां
पार्वणाभ्यनुष्ठानात् । एतच्च मातादित्रितयदेवत कार्यम् ।
मात्रे पितामहौ प्रपितामहौ च पूर्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा
इत्यन्वष्टकायां तथा दर्शनात् अवसानदिननिमित्तत्वेन पार्वण-
विधिना छन्दोगैरपि मात्रादित्रिकाणां आहं कर्त्तव्यं न
योषिद्वयः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते” । इति छन्दोगपरिशिष्ट-
वचने विशेषतः प्रतिप्रसवात् । एवं सपिण्डीकरणेऽपि । एतच्च
सृताहपार्वणं मातापित्रोरेव । तथाच हेमाद्रिद्विष्टतकात्यायन-
वचनं “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् । पित्रव्य-
भ्रातृमातृषामेकोद्दिष्टं सदेव तु” ॥ मातृपदं सपत्नीमातृपरम् ।
सपत्नीसात्रित्यत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातः
ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति न प्रयोक्तव्यं किन्तु सपत्नीमात-
मातरित्यादिकम् । एव साग्निर्कौरसत्तेवजाभ्यां सृताहे पार्वणं
कर्त्तव्यम् । “कौरसत्तेवजौ पुत्री विधिना पार्वणेन तु । प्रत्यब्द-
मितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश” ॥ इति जाबालवचनस्य “यत्र
यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् । पार्वणेन विधानेन
देयमग्निमता सदा” इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात् ।
उशना च । “प्रत्यब्दं दर्शवच्छाहं साग्निः कुर्वीत वै द्विजः ।
एकोद्दिष्टं सदा कुर्यान्निरग्निः आहदः सुतः” ॥ अत्र प्रागुक्त-
युक्त्या प्रेतयाहस्य एकोद्दिष्टत्वाभिधानात् सांख्यिकस्याहे
यदेकोद्दिष्टपदमुक्तं तत् प्रेतयाहधर्मोपाहित्वार्थम् । ततश्च
योग्यात्वादेकार्घ्यादिलामः न तु यथा प्रेतयाहो पित्रशब्दस्थाने

कारयितव्यमिति सुव्यक्तमेव प्रसज्यपक्षे तु अगोत्रजविशेषण-
स्वरसात् गोत्रजलाभः । प्रेतश्राद्धधर्मग्राहित्वात् सांवत्सरिक-
अपि तथेति श्राद्धविवेकः । कल्पतरुब्राह्मणयोस्तु स्वगोत्रा-
येति पठितं स्वमात्मीयं गोत्रं यस्य स स्वगोत्रः विद्यमानगोत्र
इत्यर्थः । यस्मै श्राद्धं कर्त्तव्यं तस्य स्वगोत्रजे विद्यमानेऽन्य-
गोत्रजेन संघातान्तर्गतेन राज्ञा श्राद्धं न कारयितव्यमिति
व्याख्यातञ्च । एतन्मतेऽप्युदुहित्वादीनामसगोत्रत्वेऽपि न
निषेधः । वस्तुतस्तु तत् पाठेऽपि कर्मधारयापेक्षया बहु-
व्रीहेर्जघन्यत्वात् स्वमात्मीयञ्च तत् गोत्रञ्चेति तस्मै अन्य-
गोत्रजद्वारा श्राद्धं न कार्यमित्यर्थः । अतो लघुहारीतवचने
स्वयं पदं स्वगोत्रपरम् । अन्यथा ब्रह्मपुराणोक्तागोत्रजपद-
वैयर्थ्यापत्तेः । एवञ्च भविष्यपुराणप्रभासखण्डयोः । श्रुताहनि
पितुर्यस्तु न कुर्यात् श्राद्धमादरात् । “मातृश्चैव वरारोहे वत्स-
रान्ते श्रुताहनि । नाहन्तस्य महादेवि पूजां शृण्वामि
नोहरिः” ॥ मरीचिः । “पतिताज्ञानिनो मूर्खास्त्रियोऽथ ब्रह्म-
चारिणः । श्रुता हंसमतिक्रम्य चाण्डालेष्वभिजायते” ॥
इत्याभ्यां कालमाधवीयष्टताभ्यां वचनाभ्यां सांवत्सरिकश्राद्धस्य
श्रुताहकर्त्तव्यत्वेनावश्यकत्वात् भविष्यन्मृताहे स्वयं कर्त्तव्यत्व-
सम्भावनारहितेन श्रुताहत् पूर्वकालेऽपि प्रतिनिधीयते ।
“प्रक्षिप्याग्निं स्वदारैषु परिकल्प्यत्विजं तथा । प्रवसेत् कार्य-
वान् विप्रो वृष्टैव न चिरं क्वचित्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टोक्त-
सायं प्रातर्हंसप्रतिनिधिवत् । एवं सति प्रतिनिध्यकरण एव
एकादश्यां क्रियते । न च पाकस्याहत्वेन प्रधानतिथिकर्त्त-
व्यतानियम इति वाच्यम् । “व्रतोपवासनियमे घटिकैका यटा
भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृर्धे चापराहिकी” ॥
इति वचनेन मुहूर्त्तमाचनान्तेऽपि कर्त्तव्यतोपदेशात् तदानीं

पाके तदसम्भवात् । एवमुदीच्याङ्गशेषभोजनेऽपि न तन्नियम इति ।

अथाभ्युदयिकश्राद्धम् । तत्र गोभिलः । “अथाभ्युदयिके श्राद्धे युग्मानाशयेत् । प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो दूर्भाः यवैस्त्रिलार्थः सम्पन्नमिति दक्षिणश्रः दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डा नान्दीमुख्याः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पित्र्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो ब्रह्मप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां न स्वधाश्च प्रयुञ्जीत” इति । आभ्युदयिके अभ्युदयनिमित्तके अभ्युदय इष्टलाभः विवाहादिः । तदर्थं श्राद्धं आभ्युदयिकम् । तच्च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधं तत्र भूत पुत्रजन्मादि भविष्यत् विवाहादि एवञ्च श्राद्धविवेकादौ श्राद्धभेदगणने हृदिश्राद्धत्वेन कर्माङ्गत्वेन च यदुभयत्वमुक्तं तदुभयमेवाभ्युदयिकत्वेनोपपन्नं तेनाभिलाषे आभ्युदयिकश्राद्धमिति प्रयोज्यम् अत्र यवैस्त्रिलार्थं इत्यनेन पार्वणश्राद्धप्राप्तितिलस्थाने यवविधानादाभ्युदयिकस्यापि पार्वणप्रकृतिकत्वं प्रतीयते । अन्यथा तिलार्थं इत्युपादानं व्यर्थं भ्यात् । ततश्च पार्वणप्रकृतिकत्वेन पित्र्यैः युग्मब्राह्मणप्राप्तौ तन्निरासाय पित्र्यपक्षे ब्राह्मणयुग्मत्वोपदेशः दैवे युग्मत्वस्य पार्वणप्राप्तत्वात् तदर्थोपदेशः “अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम्” । इति याज्ञवल्क्यवचनेन देवकर्मान्तरं पित्र्यकर्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिरासाय प्रदक्षिणमुपचारस्तेन देवपित्र्यकर्मकरणाय दक्षिणावर्त्तेन गन्तव्यं द्विगुणभुञ्जत्वनिरासाय ऋजवो दूर्भा इति ऋजुत्वोपदेशः दत्ताः स्य इत्यनेन दक्षिणश्रं सम्पन्नमिति प्रष्टव्यं योभ्यत्वात् शुभसम्पन्नमिति प्रीते यत्प्रमाणहृन्दीगपरिगिष्टवचनात् शुभसम्पन्नमित्युत्तरम् एतद्दर्भमयनाङ्गपक्षेऽप्युपाधितत्वादायम् । दधिवद-

राक्षसमित्रा इत्यनेन दध्यादिमित्रणमावश्यकम् अक्षतो यवः
 “अक्षतास यवाः प्रोक्ता मृष्टाधाना भवन्ति ते” इति भट्टनारा-
 यणपुत्रात् अतएव यक्ष्यमाणछन्दोगपरिमिश्रवचनेऽक्षतमनूक्ता
 संयोज्यवककर्मभ्युदधिभिरिति निःसन्दिग्धत्वमुक्तम् । स्वधा-
 वाचनप्रश्ननिवृत्तये नान्दोसुखाः पितरः प्रियन्तामित्युपदेशः
 तत्र स्वधां वाचयिष्ये इति पित्रपक्ष एव प्रश्नः अतएव तन्नि-
 वृत्तये दैव इति देवपक्षे नान्दोसुखाः पितरः प्रीयन्तामिति
 प्रश्नः । उत्तरश्च प्रीयन्तामिति ततः पित्रपक्षे स्वधावाचन-
 स्थानौयत्वेन वृद्धप्रमातामहेभ्यश्चेति चकारनिर्देशेन च स्वधो-
 च्यतामितिवत् प्रत्येकमिव प्रीयन्तामिति पृच्छेत् । प्रत्युत्तरश्च
 अस्तु स्वधेतिवत् तन्त्रेणैव प्रीयन्तामिति अत्र नान्दोसुखाः
 पितर इत्यादि नान्दोसुखेभ्यः पित्रभ्यः इति निर्देशेन च
 नान्दोसुख पित्रगणमिति विष्णुपुराणेन च मातामहेभ्यश्च
 तथा नान्दोसुखेभ्य एव चेति ब्रह्मपुराणे च नान्दोसुखपदश्रुते-
 स्तद्विशेषणविशिष्टसौवाभ्युदयिके देवतात्वं ततश्चात्रापि प्रीय-
 न्तामितिवन्नान्दोसुखेभ्यः पितामहेभ्य इत्यादिवाच्यं न तु
 नान्दोसुखविशेषणशून्यं पितामहेभ्यः प्रीयन्तामित्यादि पित्र-
 दयितोक्तं युक्तं नान्दोसुखेभ्यः पित्रभ्यः प्रीयन्तामित्यत्रान्वितस्य
 नान्दोसुखेभ्य इत्यस्य पितामहेभ्य इत्यादावनन्वयित्वेन प्रागु-
 क्तयुक्त्या प्राप्तस्य नान्दोसुखविशेषणस्य पितामहेभ्य इत्यादा-
 वप्राप्तेः । एतेनात्र मैथिलोक्तं तन्त्रता विधानमपि निरस्तम् ।
 पार्षणवत् स्वधाप्राप्तेः तन्निरासाय न स्वधां प्रयुञ्जीतेति अत्र
 विशेषादभिज्ञापे मन्त्रे च स्वधापदनिवृत्तिः । अभिलाषे नम
 इति ब्रूयात् । “अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” ।
 इति ब्रह्मपुराणे आह स्वधा नमः पदयोस्त्र्यागबोधकत्वेन
 विकल्पादत्राभ्युदयिके स्वधानिषेधान्नम एवान्वेति । पितृन-

प्यत्र देववदित्यनेनापि पार्षणोक्त विश्वदेवपत्नीय नम एव
 प्रतीयते । न तु मैथिलीक्तं स्वाहेति, आहे तथा प्रयोगे प्रमा-
 णाभावात् । एवमाश्वलायनगृह्ये यत्रोऽमीति मन्त्रे तु पुष्ट्या
 इति श्रुतेर्मन्त्रमात्रे स्रधापटस्थाने पुष्टिपदप्रयोगः । अतएव
 “स्वधयेति पटस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह । पितृनितिपदात्
 पूर्वं वदेश्चान्दौमुखानिति” इति वधुचकारिका प्रदर्शनात्
 छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः “कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः
 सगणाधिपाः । पूजनौयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥
 प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु । अपि वा घत-
 पुञ्जेषु नैवेद्येषु पृथग्विधैः ॥ कुब्जान्गानां वसोधीरां सप्तवारान्
 घृतेन तु । कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचां नचोच्छ्रिताम् ॥
 आयुष्मानिति शान्त्यर्थं जघ्ना तत्र समाहितः । षडभ्यः पित्र-
 भ्यस्तदनुश्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥ वशिष्ठोक्तविधिः कृत्स्नो द्रष्टव्यो-
 ऽव निरामिपः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि विशिष्य इह यो भवेत् ॥
 प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा । उपवेश्य
 कुशान्दद्यात् ऋजुनैव हि पाणिना” ॥ तथा “निपातो न हि
 सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् । सदा परिचरेद्भक्त्या पितृन-
 प्यत्र देववत् ॥ पित्रभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।
 गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितृनर्घं प्रदापयेत् ॥ नात्रापसव्यकरण
 न पितृं तोर्धमिष्यते । पात्राणां पूरणादोनि देवेनैव तु
 कारयेत् ॥ श्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराघ्रातपवित्रकान् ।
 कृत्वाघ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ॥ मधुमध्विति
 यस्तत्र विर्जपोऽशितुमिच्छताम् । गायत्रमन्तरं सोऽव मधु-
 मन्त्रवियर्जितः ॥ न चाग्रत्सु जपेदत्र कदाचित् पित्रसहि-
 ताम् । अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥ यस्तत्र
 प्रकारोऽवस्य तिलवदयववत्तया । उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र

प्रवेशे यत् श्राद्धं तत्प्रवेशे नववेश्मन इत्यनेन वक्ष्यते । तत्र नवगृहप्रवेशस्य निमित्तस्य क्रियात्वेन क्षणिकस्यापि तन्नि-
 श्चयवत् एवाधिकारात् संक्रान्तिवत् भूतभविष्यत्वेन द्विधैव
 निमित्तत्वात् भूते भविष्यति वा गृहप्रवेशे नान्दीमुखश्राद्धा-
 चरणमिति । अत्र वृद्धिश्राद्धस्य निरवकाशत्वात् त्रयोदश्यादि
 निषेधः । मातरो गौर्यादयः । तथाच बहुचगृहपरिशिष्टम् ।
 “गौरीपद्माशचीमेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा
 स्वाहा मातरो लोकमातरः । शान्तिपुष्टिर्ष्टितिसुष्टिरात्म-
 देवतया सह । अक्षदौ विनायकः पूज्यो ह्यन्ते च कुलदेवताः” ।
 ताश्चाभिधान्य भविष्ये । “पूज्याश्चित्रेऽथवा कार्या वरदामय-
 पाणयः । मातर इति सर्वासां विशेषणम् अतएव एतत् पाठ्यं
 गौर्ये माचे नम इति प्रयोगः एता मातरो लोकमातरो ज्ञेयाः ।
 अतएवेतयोर्बहुत्वेन निर्देशः । पूजयन्ति अभ्युदयदानेन प्रीण-
 यन्तीत्यर्थः । शम्भासु शक्तासु रजतस्कटिकादिमयौषु निखिता
 विविता आदियद्वात् भिष्यादिषु अक्षतपुञ्जेषु यवपुञ्जेषु
 पृथग्विधैर्नानाप्रकारैर्वसोखेटिराजस्य । वसोर्धारामिति वसो-
 र्धारोधिपातेनेत्यादिदर्शनात् अलुक्समासेनैव प्रयोगः कर्त्तव्यः ।
 आयुष्माणि आयुषे हितानि आयुषे मे पवस्वेत्यादौमि शान्त्य-
 र्थमभ्युदयस्यानिष्टनिवृत्त्यर्थं पद्भ्य इति ह्यन्दोगानाम् । “मातृ-
 श्राद्धन्तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानाश्च
 ह्यो श्राद्धयर्थं भवेत्” इति श्रातातपोक्तमाश्राद्धस्युदासार्थम्
 अतएव तत्रैव ह्यन्दोगपरिशिष्टे पष्णामेव पिण्डेति कर्त्तव्यता
 वक्ष्यते गोभिलसूत्रेऽपि पित्रादिहृहप्रमातामहान्तानामुक्तेः-
 क्ततः न मातादीनां “न योषिद्वयः पृथग्दद्यादवमानदिनाहते ।
 अर्भर्तृपिण्डमात्राभ्यन्तृप्तिरासां यतः स्मृता” इति ह्यन्दोगपरि-
 शिष्टेन वृहस्पदी योषितृश्राद्धं ह्यन्दोगानां पर्युदस्तश्च । न चाद-

मानदिनेतरत्र योषिद्धयोऽपृथग्दद्यात् यतः स्वभर्तृपिण्डांशेभ्य
उभयोद्देश्यकदत्तेभ्य एव योषितां दत्तिः पुरुषाणां योषिष्कौव-
नादौ पृथक्पिण्डादपि दत्तिसत्त्वात् योषित्पदमपि सार्थकमिति
वाच्यं तथात्वेऽवसानदिनादृत इति व्यर्थं स्यात् तथाहि परि-
प्राप्ते योषितां श्राद्धेऽपृथक्त्वं विधीयते । किं वाऽपृथक्श्राद्ध-
वैशिष्ट्यं विधीयते नाद्यः अमावास्यादौ योषिदानाप्राप्तौ कथं
तदनूद्यापृथक्त्वमात्रविधानं न अमावास्यायां पित्रभ्यो दद्या-
दित्यत्र “प्रेते पित्रत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु” इति विष्णु-
पुराणोक्तेऽपि योषितामपि पित्रत्वात् श्राद्धप्राप्तिरिति वाच्यं
पित्रभ्यो दद्यादित्यत्र पित्रपदं न प्राप्तं पित्रलोकमात्रपरं
किन्तु पित्रपितामहप्रपितामहमात्रपरं असावेतत्ते इति यज-
मानस्य पित्रे असावेतत्ते इति यजमानस्य पितामहाय असा-
वेतत्ते इति यजमानस्य प्रपितामहाय इति श्रुत्याद्येकवाक्य-
त्वात् “त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते । चतुर्थः
सम्प्रदातेषां पञ्चमी नोपपद्यते” इत्यत्र त्रयाणामित्यनेन पित्र-
पितामहप्रपितामहानां पत्नीनिरपेक्षाणां तर्पणवद्देवतात्वाव-
गमाच्च । मातामहादिज्ञामस्तु “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र
माहामहा भूवम् । अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषाच्चरकं व्रजेत्”
इति वृद्धयाज्ञवल्क्यावचनात् मातामहा इति तदादित्रिक-
परम् । इत्यादि बहुवचनान्ता गणस्य संसूचका इत्युक्तेः ।
श्राद्धेति कर्त्तव्यतायां मातामहादित्रिकीपादानाच्च । नान्यः ।
तथाहि अवसानदिनादृत इति व्यर्थं स्यात् अवसानदिने तु
“भ्रूवापि तु प्रकुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदा” इति अन्दोगपरि-
गिटौयेन श्लोपुंसयोः साधारणत्वेन श्राद्धप्राप्त्या “स्त्रीणामप्येव-
मेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् । स्ताहनि यथान्याय नृणां यद्दिष्टो-
दितम्” ॥ इति मार्कण्डेयपुराणीयेन विशेषतः श्राद्धप्राप्त्या

च विशिष्टविधित्वानुपपत्तेः । न चैवं परशाखिकाविरोधि-
सर्वकर्मानुष्ठानप्रसक्तिरिति वाच्यम् अविरोधि चेति चकारेण
नाकाङ्क्षितस्यैव स्थाभात् अतएवानाकाङ्क्षिते गृह्यपरिशिष्टं
“बह्व्यं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् । तस्य तावति
शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत्” इति । तस्मादवसानदिना-
दत इति वाक्यस्य सार्थकत्वाय पृथक्पदमत्रानुवादः । न च
वैपरीत्यं तथात्वे वाक्यानुवादः स्यात् । अथयपदानुवादे तु
विभक्तेर्नानुवादकतेति । एवमेव ईशानन्यायाचार्याः । तस्मात्
आहं सपिण्डकं कुर्यात् स्वसूत्रोक्तविधानतः । अन्वटकासु
हृदौ च गयायाञ्च घयाहनि । मातुः आहं पृथक् कुर्यादन्यत्र
पतिना सह । हृदिआहे तु मात्रादि गयायां पिष्टपूर्वकम्” इति
तीर्थचिन्तामणिपुत्र वायुपुराणोयेन हृदयान्वटकावसानदिन-
गयानिमित्तकआहकरणेषु हृदोमेतरोऽवसानदिनेतरत्र हृदादौ
योपिद्मः पृथक् आहायाञ्च दद्यात् अवसानदिने तु हृदोगात्
हृदोगोभयो योपिद्मो दद्यादित्यर्थात् मिहम् । ततश्च हृदादौ
हृदोगो योपितां कथं हृत्तिरित्याकाङ्क्षामुत्थाप्य उत्तरार्हना-
न्वय इति एतदर्थमेव स्वसूत्रोक्तविधानत इत्युक्तम् । सुवेति
स्वगृह्यशास्त्रपरम् । अन्यत्रामावास्यादौ पतिना सह आहं
भोग्यं कुर्यादित्येवार्थः । समायेतत्त इति यजमानस्य पिष
इति प्रागुक्तश्रुत्या आहे पत्नीनिरपेक्षपित्रादित्त्रिकषोधि-
कया “सपिण्डीकरणाद्दृ” यत् पिष्टभ्यः प्रदीयते । सर्वसं-
गहरा माता इति धर्मेषु निययः” इति श्रुत्या भर्तृदमांग-
भागित्वषोधिकया चैकवाक्यत्वात् एतेन पइभ्य इति लोवन्मा-
टकविषयमिति दन्नायुधोक्तं निरस्तम् । लोवन्माटकेण दन्दि-
गेतरेण पितामहादीनां आहं क्रियते । “लोवन्ममतिटयादा
पितायासोदके दिज” । इति दन्दोगपरिशिष्टात् । लोवन्म-

मित्यत्र निमित्तविशेषणत्वेन पुंस्त्वमविवक्षितम् अतएव लघु-
 हारीतेनाप्युक्तं सपिण्डोकरणे “स्वेन भर्ता सहैवास्याः सपि-
 ण्डोकरणं स्त्रियाः । एकत्वं सा गता यस्माच्चरुमन्त्राहुतिव्रतैः ।
 तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामह्या सहैव तु । तस्यां चैव
 तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्रुति निश्चयः” इति । तदनु आयुष्य-
 जपानन्तरं आहदानं आह्वीयद्रव्यदानं वशिष्ठोक्त इति वशि-
 ष्ठेन हृन्दोगमृत्परिशिष्टे पार्वणे यो विधिरुक्तः सोऽत्रामिष-
 व्युदासेन बोध्यः । यत्तु मधुमांसाभ्यञ्जनेति याज्ञवल्क्यादौ
 ब्रह्मचारिणो निषेधे सन्नियोगशिष्टत्वान्मांसनिषेधे मधुनिषेध
 इत्युक्तं निरामिष्याहशेषघटितपिण्डानां पिण्डांस्तु दधि-
 मध्वक्तानित्यादिना तदुक्तरूपविशेषणमात्रविधानाद्वात्र फल-
 चमसन्यायेन आह्वे मधुप्राप्तिरिति हेतुमिर्णयोक्तञ्च तदुक्तं
 “शाल्यत्र दधिमध्वक्तं वटराणि यवांस्तथा । मिश्रोक्तस्य च
 चत्वारि पिण्डान् श्रीफलसन्निभान्” । इति ब्रह्मपुराणवचनेन
 पिण्डघटकाश्रयस्य दधिमध्वक्तत्वेन च पिण्डस्य सर्वस्मात् प्रक-
 तादत्रात् उद्धृत्य इत्यनेन आहशेषद्रव्यकर्तव्यतया फलचमस-
 न्यायेन आह्वेष्वपि मधुप्राप्तेः । एवमेव आह्वप्रदोषे वर्तमानो-
 पाध्यायाः । तत्रायय राजन्यवैश्यकर्तृके ज्योतिष्टोमे फल-
 चमसमसौ भक्ष्य ददातीति श्रुत्या ऋत्विग्भक्ष्यत्वेन फलचमस-
 विधानात् ऋत्विग्भक्ष्यस्य च यज्ञशेषद्रव्यत्वेन तस्मिन्ने यज्ञेऽपि
 फलचमसलाभः फलचमसस्य दधिमिश्रितवटत्वक्षूर्णमिति ।
 अतएव मधुजपोऽश्रोतृगर्गानन्तरं मधुवाता इत्यादि जपस्याभ्यु-
 दयिके मधुसत्त्वे मधुद्रव्यप्रकाशकत्वात् दृष्टार्थकः अन्यथा
 दृष्टार्थकता म्यात् । व्यक्तमाह गोभिलभाष्ये यशोधरधृतवचनम् ।
 “कृत्वा नान्दोमुख्याहं दधिमध्वाज्यद्रव्यकम् । अथ च प्राश-
 येदक्षपत इत्यभिमन्त्रितम्” । गोभिला नुक्तस्यान्नप्राशनस्याध्य-

नेनाभ्युदयिकश्राद्धवत्त्वं प्रतीयते । प्रातरामन्त्रितानिति पूर्व-
 टिननिमन्त्रणनिरासार्थं युग्मानिति अयुग्मव्यावृत्त्यर्थम् उभ-
 यतः पितृपक्षे मातामहपक्षे च देवपक्षे युग्मत्वस्य पार्षण्ये प्राप्त-
 त्वात् तथा पार्षण्यवदुदङ्मुखीकृत्य ब्राह्मणानुपवेश्य वक्ष्यमाणः
 प्रकारेण कुशान् दद्यात् । कर्तुंस्तु पार्षण्यवन्न दक्षिणाभिमुखत्वं
 किन्तु प्राङ्मुखत्वं पिच्छदाने तथादर्शनात् । एवञ्चाभ्युद-
 यिके युग्मा ब्राह्मणाः समूना दर्भाः “प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखी
 दद्यात् उदङ्मुखेभ्यः प्राङ्मुखी वा” इत्याश्रलायनवचनेऽपि
 द्वितीयकल्पाभिधाने छन्दोगपितृपक्षपरम् । न चैतद्देवपक्ष-
 पितृपक्षोभयसाधारणच्छन्दोगपरमस्तु अविशेषादिति वाच्यम्
 आभ्युदयिके छन्दोगानामपि देवपक्षस्य पार्षण्यतुल्यत्वात् “ये
 चात्र विश्वेदेवार्थं पूर्वं विप्रा निमन्त्रिताः । प्राङ्मुखान्यास-
 नान्येषां हृदिर्भोपङ्कितानि च” इति देवलोक्तसर्वशाखिगीचर-
 सामान्यविधीनां सङ्कोचे हेत्वभावात् । किञ्च यथा पार्षण्ये
 छन्दोगेतरिषां ब्राह्मणयुग्मत्वप्राङ्मुखत्वयोः कर्तुंरुदङ्मुखत्वस्य
 च देवे प्राप्तत्वेन विध्यभावात् पितृपक्ष एव ब्राह्मणयुग्मत्वं
 प्राङ्मुखत्वं कर्तुंरुदङ्मुखत्वं विधेयम् । तथा छन्दोगानामपि
 साहचर्यात् पार्षण्यप्राप्तब्राह्मणोदङ्मुखत्वमनूद्य पितृपक्ष एव
 कर्तुः प्राङ्मुखत्वमात्रविधेयत्वम् । एतेन छन्दोगानां देवब्राह्म-
 णोदङ्मुखत्वं मेथिलमतं निरस्तम् । अन्यथा पार्षण्येनैव ब्राह्म-
 णोदङ्मुखत्वस्य प्राप्तत्वे पितृब्राह्मणस्य च प्राप्तत्वे विध्यनु-
 वादापत्तेः । किंन्वत्र वसुसत्ययोर्देवतात्वं पितृपक्षवत् मधु-
 मन्त्रवर्जनस्येति पार्षण्यादिशेषः । ऋजुना देवतीर्थेन न तु पितृ-
 तीर्थेन गथ्यस्य वामस्य देववत् दक्षिणजानुपातेन प्रागप्रकुश-
 दययुक्तासनेन च । पूर्वम् ऋजुहस्तेन कुशदानमुक्तं तत्सम्प्रदान-
 प्रकारश्च पितृभ्य इतीति इतीत्यनेन गीवनामभिरामन्तेति

प्रज्ञांस्यमानप्रकारेण पितृभ्यो दत्तेषु कुशेषु तान् ब्राह्मणानुपवेश्य
 गोत्रनामभिः पितॄन् सम्बोध्यार्घ्यं प्रदापयेदित्यर्थः । अप-
 सव्यं प्राचीनावीतित्दं नात्र किन्तुपवीतित्वं पितृतीर्थं तर्जन्य-
 द्ब्रुष्टयोर्मध्यरूपं नात्र किन्त्वद्ब्रुष्टग्रहणं देवतीर्थम् । पात्राणा-
 मर्घ्यं पात्रादीनाम् आदिशब्दात् आसनादिदानं देवेन तीर्थ-
 नेति शेषः । ज्येष्ठोत्तरकरान् ज्येष्ठस्य षड्क्लियेष्ठस्य उत्तर
 उपरिकरो येषां तत्तथा । कराग्राग्रपवित्रकानिति कराग्रे-
 ऽग्रपवित्रकं पवित्राग्रं येषां ते तथा । नैकैकस्य नैकैकपि-
 त्वादिसम्बन्धिब्राह्मणस्य न तु यथा पार्वणे एकस्य पितृब्राह्मणस्य
 हस्ते तथाऽपरस्य पितामहब्राह्मणस्य हस्ते तथाऽपरस्य प्रपि-
 तामहब्राह्मणस्य हस्ते दीयते तथात्रेति । एतेन पितृब्राह्म-
 णयोर्हस्तोपरि उत्तरायं पवित्रं दत्त्वाऽर्घ्योत्सर्गान्तमुक्त्वा एव-
 मेव पितामहादीनां पञ्चानामेकैकशः द्वयोर्द्वयोर्ब्राह्मणयोर्दद्या-
 दिति पितृदयितोक्तं निरस्तम् । एवं कराग्राग्रपवित्रकत्वमाभ्यु-
 दयिके विशेषः इत्यायाति तथा चैतद्वैपरौत्यं पार्वणे स्यादिति
 चेन्नैवं मिलितहस्ते पवित्रदानमभिधाय नैकैकस्यात्र दीयते
 इति यत् पुनरभिधत्ते तेन ज्ञापयति इदमेवात्र विधीयते करा-
 ग्राग्रपवित्रकत्वमनूय इति कृत्यप्रदीपोक्तमपि निरस्तम् ।
 नैकैकस्यात्र दीयत इत्यभिधानं विना पित्रादित्रयब्राह्मणानां
 मिलितहस्तोपरि दानानुपपत्त्या नैकैकस्यात्र दीयत इत्यस्य
 पुनरभिधानानुपपत्तेः । न च ज्येष्ठोत्तरकरत्वेनैव मिलित-
 हस्तलाभः ज्येष्ठोत्तरकरत्वस्य च पित्रादि प्रत्येकब्राह्मणद्वया-
 पेशयापि सम्भवेन तथात्वानुपपत्तेः । कराग्राग्रपवित्रकत्व-
 स्यापि पार्वणे केनाप्यनुकृत्वेनाभ्युदयिकेऽनुवादानुपपत्तेः ।
 राग्रात् ज्येष्ठोत्तरकराग्राग्रपवित्रकत्वस्य पित्रादित्रयमिहित-
 ब्राह्मणहस्तोपरि दानस्य च विशेषादाभ्युदयिक एव विधानं

पार्ष्णीत्वाप्तनादिदर्भवत् षष्ठीदानेऽपि पवित्रदानस्य दक्षि-
 णायत्वं प्रतीयते । मधुमध्विति यस्तत्रेति पार्ष्णी भोक्तृमि-
 च्छतां ब्राह्मणानां आद्यत्वेन मधुद्रव्यप्रकाशकमध्विति त्रिर्जपो
 । मधुवातेति मन्त्रसहितो गायत्रीजपानन्तरं क्रियते सोऽत्र
 मधुवातेति मन्त्रवर्जितः कार्यः । एतेन भोजनादिकालव्रते
 मधुमन्त्रपाठो न निषिद्धः मधुमन्त्रपाठनिषेधाच्च मधुनी निहृ-
 त्तिर्नास्तौत्यवगम्यते । अन्यथा प्रधाननिहृत्तौ गुणनिहृत्तेरप्य-
 र्यसिद्धत्वात् विधातुमयोग्यत्वात् । न च गुणनिहृत्त्या प्रधान-
 निहृत्तिः गुणलोपे न मुख्यस्येति न्यायविरोधात् मधुमध्विति
 क्षपाभ्यनुष्ठानञ्च न स्यादिति श्राद्धविवेकः । पितृसंज्ञिताया-
 मिति धितृमहत्त्वप्रकाशकमन्त्रमात्रोपलक्ष्यार्थम् । यस्तत्रेति
 तत्र पार्ष्णी तृप्तेषु ब्राह्मणेषु अन्यस्य प्रकारोऽस्यस्य विकरणं
 तिलवस्त्रियुक्तं यथा स्यात्तथोक्तम् ष्वत्र तु यवयुक्तं यथा
 स्यात्तथा विपरीतकः अतृप्तेषु ब्राह्मणेषु कार्यः । कल्पतरुस्तु
 विरीतको देवतीर्थांदिदानेनेत्याह तदयुक्तम् । “पात्राणां पूरणा-
 दोनि देवेनैव हि कारयेत्” इत्यनेन प्राप्तत्वेनानुवादकतापत्तेः ।
 पार्ष्णी तृप्तास्य इति यः प्रश्नस्तत्स्थाने सम्यग्मिति वाच्यं
 प्रश्नानन्तरं सुमम्यमिति ब्राह्मणैः प्रीळे गोपमसं क्व देयमिति
 पृच्छेत् । इष्टेभ्यो दीयतामिति प्रतिवचनम् । “स तानाह
 पुनः क्व देयश्चायमित्यपि । इष्टेभ्यो दीयतामेतत् इति सम्य-
 चदन्ति ते” इति ब्राह्मणपुराणात् । अथ पितरं पुर्यवत्
 गोत्रसम्यग्नामभिरामन्वरा द्वितीयं पितामहं तृतीयं प्रपितामहं
 मध्यदेमापदेययोर्दंभ्येति शेषः एतेषां पित्रम्यानि आना-
 दितानां पिपादीनां वामतो दक्षिणस्यां दिशि पश्येत् ऊर्ध्व-
 दक्षिणोपपारी भवति एतेन कल्पप्रदोपे दक्षिणस्मितमामप-
 कुगमूममध्यासेषु मायादिभ्यो मध्यस्मितमामप्रदुग्ममूष्मभ्याः

येषु पित्रादिभ्यस्तदुत्तरस्थितप्रागपकुशमूलमध्यायेषु माता-
 महादिभ्यः प्राङ्मुखेनावनेजनादिदातव्यमित्युक्तं निरम्भं मातृ-
 पक्षस्य पूर्वं दूषितत्वात् आवाहितपित्रादीनां वामदेशे माता-
 महादीनामन्त्रं जसदानानुपपत्तेश्च कर्तुर्दक्षिणोपचारानुप-
 पत्तेश्च कर्कश्वर्षदर तत्पात्रघातनेन पिण्डपात्रघातनेन अश्वने
 जयेदिति श्रुतेरश्वने निश्चयेति ब्रूयात् । उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानां
 मूलादिक्रमेणोपर्युपरिदानेन दाताऽप्युत्तरोत्तरं कर्तुं ह्युत्तरोत्तरं भ-
 वति अध्यायणादप्रादिक्रमेणाधोऽध आचरणादधोगतिर्भवति
 इतरेषु पार्षणादिषु ईपत् शक्तान् अल्पलग्नान् तूष्णीमिति
 गन्धादिदानयाक्यनिषेधः । आचामयेत् सेपघर्षणप्रक्षालनादिकं
 कारयेत् । अन्यत्र पार्षणादौ यवादीत्यादिपदेन देवतैर्यो-
 पवीति परिग्रहः । दक्षिणाश्रवने दक्षिणादिक्निम्ने न त्वाभ्यु-
 दयिकवत् प्राचीनिग्रे दक्षिणाभिसुखस्य कर्तृत्वं न तु प्राङ्-
 मुखस्य दक्षिणायेषु न प्रागयेषु एव विधिः पिण्डदानविधिः ।
 अथ प्रकृतव्राह्मणाचमनानन्तरं ब्राह्मणाग्रभूमिं सुसुप्तोच्चित-
 मस्त्विति प्रोक्षयेत् । शिवा आप इत्यादिना युग्मानेव नैकैकम्
 उदकेन हस्तौ सिञ्चेत् । सौमनस्यमस्त्वित्यनेन हस्तौ पुष्पदानं
 कुर्यात् । अनन्तरमक्षतधारिष्टस्त्रास्त्रित्यादिना यवान्दद्यात्
 दापयेदिति प्रयोजकनिर्देशस्तु परोपदेशपक्षे अन्यद्वारापि
 पार्षणवदृष्टिश्चाहं कर्तव्यम् इत्युपदेशाय वा अर्घ्यदानवदिति
 ज्येष्ठोत्तरकरत्वातिदेशार्थं न तु तन्त्रतानिर्वाहतिरतिदिश्यते ।
 “अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽश्वनेजने । तन्त्रस्य विनि-
 हतिः स्यात् स्वधा वाचन एव च” ॥ इत्यनेन विधानात् ।
 पठैत्रव नित्यमिति गोत्रनामान्ते सखन्धिसाने पठो विधत्ते न
 चतुर्थ्या कदाचन इति तस्मै ते स्वधेति मन्त्रस्थाने चतुर्थी-
 निषेधकमित्यपुनरुक्तिः तेन ये चात्र त्वेति मन्त्रो न पाठ्यः

उत्तरार्द्धमिदं पार्वणविषयकमपि । प्रार्थनासु सुसुप्रोचित-
मस्त्रित्यादिषु प्रतिप्रोक्तोऽस्तु सन्वित्यादिना प्रतिवचने, कृते ।
पवित्रान्तर्हितान् सिद्धेदुत्तानपात्रर्कादिति पवित्राच्छादितान्
ऊर्ज्जं वहन्तीत्यनेन सिद्धेत् । अनन्तरं न्युद्धोक्तपात्रमुत्तानं
कृत्वा युग्मानेवेत्यादिना वक्ष्यमाणं कुर्यात् । धूर्यस्य षड्क्ति-
मूर्द्धन्यस्य अनङ्गुष्ठं पाणिं गृहीत्वा प्रणम्यानुव्रजित् । अत्र च
दक्षिणा द्राक्षामलकादि । तथा च ब्रह्मपुराणम् । “द्राक्षा-
मलकमूलानि यवांश्चाथ निवेदयेत् । तान्येव दक्षिणार्थस्तु
दद्याद्विप्रेषु सर्वदा” ॥ मूलमार्द्रकादि । निवेदयेत् भोज-
नाय दद्यात् तानि द्राक्षामलकमूलानि । सम्भवे समुच्चयो-
ऽसम्भवे प्रत्येकमपि दक्षिणा । चाभ्युदयिकं नित्यं काम्यञ्च
दर्शपौर्णमासवत् । देवोपुराणम् । “अष्टकामाध्यभ्युदया-
स्तौर्थापात्रोपपत्तयः । पितृणामतिरेकोऽयं मासिकान्नात् ध्रुवः
स्मृतः” ॥ मासिकान्नादमावस्यायाहादतिरेकोऽष्टकादियाह-
गणो ध्रुव आवश्यकः । विष्णुः “आदित्यसंक्रमणविषुवद्वयं
विशेषिणायनद्वयं व्यतीपातो जन्मर्चमभ्युदयः । एतास्तु
श्राद्धकानान् वे काम्यानाह प्रजापतिः । श्राद्धमेतेषु यद्दत्तं
तदानन्त्याय कल्पते” । एतच्च संयोगपृथक्त्वन्यायादविरुद्धम् ।
स च न्यायस्तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयः । छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“असकृद् यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्माकारिणा । प्रतिप्रयोगं
नैव स्युर्मातरः श्राद्धमेव च ॥ आधाने होमयोथैव वैश्वदेवे
तथैव च । बलिकर्माणि दर्शं च पौर्णमासे तथैव च ॥ नवयज्ञे
च यज्ञज्ञा वदन्येवं मनोपिणः । एकमेव भवेत् श्राद्धमेतेषु
न पृथक् पृथक् ॥ नाटकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धं श्राद्ध-
मिष्यते । न शोष्यन्ती जातकर्मप्रोपितागतकर्मसु ॥ विवा-
हादिः कर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शशुम यस्य चान्ते ॥

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात् श्राद्धं नादौ कर्मणः कर्मणः
 स्यात् । तथा गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ॥
 सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु । यत्र यत्र भवेत्
 श्राद्धं तत्र तत्रैव मातरः” ॥ यानि कर्माणि कर्त्वा पुनः प्रति-
 दिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरं क्रियन्ते वैश्वदेवधनिकर्मदशपोर्णमा-
 सश्रावणप्रहायण्यादीनि तेषु प्रथमप्रयोग एव श्राद्धं मातृ-
 पूजा च न द्वितीयादिप्रयोगेष्वपि । आधाने अग्न्याधाने
 होमयोः सायं प्रातर्होमयोः नवयज्ञयाग्रहायणेष्टिः एतेषु
 आधानादिषु प्रतिप्रयोगं प्रतिकर्मापि श्राद्धं न कार्यं किन्वा-
 धानादौ कृते सर्वेष्वेव कृतं स्यात् तेनान्यत्र श्रावण्यादौ प्रति-
 कर्मय श्राद्धमित्युक्तं सर्वाण्येवान्वाहार्थ्यवन्तीति गोभिलगृह्ये
 सर्वाणि वक्ष्यमाणानि कर्माणि अन्वाहार्थ्यवन्ति अन्वाहार्थ्य-
 माभ्युदयिकश्राद्धं दक्षिणा च तदुभययुक्तानि कार्याण्येत्युक्तेः
 तथा च गृह्यान्तरं “यच्छ्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा
 भवेत् । अमावास्यां द्वितीयं तदन्वाहार्यं प्रचक्षते” । तत्र
 कर्मविशेषे आभ्युदयिकश्राद्धं निषेधयति नाष्टकास्त्रिति अष्ट-
 कासु अष्टकाहोमेषु । श्राद्धे गृह्योक्तान्वष्टकादियाद्ये पिण्ड-
 पितृयज्ञश्राद्धे च शोष्यन्ती होमः स च शोष्यन्तीं शूलायन्ती-
 मासन्नप्रसवां ज्ञात्वा होमः सुप्रसवे इत्यस्माद्वातो रिति भट्ट-
 भाष्यदन्त्यादिः । अथ जातकर्मणि श्राद्धनिषेधात् तत्र तद्वि-
 धायकं वचनं ग्राह्यन्तरौयम् । किन्तु पुत्रजन्मनिमित्तकं
 पुत्रसुखदर्शनार्थं च श्राद्धं कर्त्तव्यम् ।

यथा मार्कण्डेयपुराणे । “नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धम-
 भ्युदयार्थकम् । पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसम बुधैः” ।
 अत्र जातकर्मसमकालविधानादच्छिन्ननाद्यां कर्त्तव्यं तथा च
 विश्वधर्मोत्तरम् । “अच्छिन्ननाद्यां कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्र-

कृत्वा । अशौचापगमे कार्यमद्यथापि नराधिप ! ॥ न चास्य
 पूर्णोत्तरभावेन व्यवस्था हारलतोक्ता युक्ता पूर्वार्द्धवैयर्थ्या-
 पत्तेः ज्ञातकर्मसमकालविधानविरोधाच्च तस्माद्धिकल्प एव
 शक्ताशक्तभेदेनोक्तेः तावत्कालं स्तन्यादाने पुत्रनाशप्रसङ्गात्
 साङ्गं वृद्धियाहं कर्त्तुं न शक्यते चेदङ्गविकलमेव भविष्यतीति
 श्राद्धविवेकः । अतएव नव्यवर्तमानधृतभविष्यपुराणं “पिण्ड-
 निर्वापणं कुर्यान्न वा कुर्याद्द्विचक्षणः । वृद्धियाहं कुलाचारात्
 देशकालाद्यपेक्षया । अग्नौकरणमर्घ्यंश्चावाहनश्चावनेजनम् ।
 पिण्डयाहो प्रकुर्वीत पिण्डहीने विवर्जयेत्” । कृत्यप्रदीपेऽपि ।
 “देशकालाद्यनुरोधेन यदि पिण्डरहितमाभ्युदयिकं क्रियते
 तदाग्नौकरणमर्घ्यं दानावाहनावनेजनाद्युत्तरतन्त्रं निवर्त्तत”
 इति पुत्रमुखदर्शननिमित्तश्राद्धश्च वक्ष्यते । प्रवासादागतस्य पितुः
 पुत्रमूर्धाभिघ्राणरूपे प्रोपितागतकर्मणि गोभिलोक्तश्राद्धं न
 कार्यं विवाहादिति समसनौयचरुहोमगृहप्रवेशनयानारो-
 हणक्षतुष्ययामन्त्रणाक्षमङ्गसमाधानार्थहोमचतुर्थीहीमानामा-
 दिशब्देन ग्रहणम् एषु विवाहादिगर्भाधानान्तकर्मस्त्रेकमेव
 श्राद्धं कर्त्तव्यं न प्रतिकर्मादौ एकेनैव कृतेन श्राद्धेण सर्वाण्येव
 तानि श्राद्धवन्तीति अन्तशब्दाऽत्र गणस्यावयवार्थः दशान्तः
 पट इतिवत् समौपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात् ततश्च विशेषणोप-
 लक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्यान्वितत्वात् एतच्च
 छन्दागपरम् अतएव भवदेवभट्टेनापि गर्भाधानं आभ्युदयिकं
 न लिखितम् अन्यवेदिभिस्तु “निषेककाले सोमे च सौमन्तो-
 न्नयने तथा । त्रये पु सवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च” इति
 अविष्यपुराणे निषेककाले गर्भार्थशुक्राधानदिने श्राद्धं कर्माङ्ग-
 मित्यनेन विहितमाभ्युदयिकं कर्त्तव्यमिति तेषां श्राद्धानन्तर-
 निषेकविधानात् श्राद्धे नियुक्त इत्यादि विष्णुपुराणोक्तनिन्दा

एतदितरथाइपरा गणयः समुदायेन एकस्मिन् दिने क्रिय-
मादिषु कर्मसु यथा यजनौघेऽहनि नवयज्ञवास्तुयज्ञगोयज्ञाश्व-
यज्ञेषु सर्वाहेशेनैकमेव मातृपूजनमेकमेव च श्राद्धं सान्निभयोग-
शिष्टत्वात् षोडशोधादानमायुष्यमन्त्रजपश्च न तु कर्मसंख्यानु-
सारेण एतद्वचनं लाघवव्यायमूलम् अतएवाग्नेयादौनां पष्ठा-
मप्युद्देशेनाङ्गत्वात्तन्त्रेण प्रयाजादिकमित्येकादशाध्याये सि-
द्धान्तितं यत्र यत्रेति ननु कर्मादौ षड्भ्यः पितृभ्य इत्यनेन
श्राद्धं विहितं कर्मादिषु च सर्वेष्वित्यनेन मातृपूजा विहिता
इति । पुनरुक्तिर्न वैदिककर्मादौ मातृपूजा पूर्वसुक्ता अनेन
पुत्रजन्मादौ वैदिककर्मादित्वाभावेऽपि श्राद्धनिमित्तत्वादेव
विधोयते । यद्वा यत्र यत्र श्राद्धं भवेत्तत्र तत्रैव मातर इति
वचनार्थः तेनाष्टकादौ द्विद्विश्राद्धनिषेधे मातृपूजानिषेधः ।

अत्र विवाहान्तसंस्काराङ्गनान्दोमुखश्राद्धे पितुरधिकार-
माह छन्दोगपरिशिष्टम् । “स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुत-
संस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्दहनात्तेषां तदभावेऽपि तत्-
क्रमात्” । सुतसंस्कारकर्मसु सुतसंस्कारजनककर्मसु । सुत-
संस्कारग्रहणात् पुत्रविवाहान्तरे पित्रा नाभ्युदयिकं कार्यम्
आद्येन संस्कारसिद्धौ द्वितीयादेस्तदजनकत्वात् तथा चाश्व-
लायनगृह्यपरिशिष्टं “सौमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे सौमन्तो-
न्नयनसंस्कारो गार्भपात्रसंस्कारः” इति श्रुतिरिति गर्भपात्र-
योरय गार्भपात्रः गर्भस्योदरस्थस्य पात्रस्य तदाधारस्य स्त्रिया
इति कल्पतरुः दारोतोऽपि “सकृत्तु कृतसंस्काराः सौमन्तेन
कुलस्त्रियः । य य गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत् । अत्र
सकृत्संस्कृतपात्रजातानां सर्वेषां संस्काराभिधानेन प्रत्येक-
कृतकालकर्मादिकसंस्काराणां सुतरां संस्कृतत्वं “सकृत्कृते
कृतः श्राद्धार्थः” इति न्यायात् पिण्डानिति श्राद्धपरम् ।

“कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेगे नववेश्मनः । नामकर्मणि बालानां
 घूडाकर्मादिके तथा । सोमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
 नान्दोमुत्रं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही” इति विष्णुपुरा-
 णीयेकवाक्यत्वात् तदैकवाक्यतयेकशेषात् सुतपदं कन्यापुत्र
 परम् । आ उद्दहनादित्यत्राभिविधावाद् तस्याभावेऽपि संस्कार्य-
 क्रमवाधकस्य पितुरभावे पुनरन्यः संस्कार्यः सपिण्डादिवेति
 तत्क्रमादिति “चित्रं कर्म यथा धनैर्कैरङ्गैरुन्नीत्यते शनैः ।
 ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः” इत्यङ्गिरसोक्त-
 फलभागतया तस्य प्रधानस्य संस्कार्यस्य क्रमात्तेषां पितृणां
 दद्यात् ततश्च संस्कार्यपित्रादिष्वयमातामहादित्रयेभ्यः श्राद्धं
 कुर्यात् न च संस्कार्यपितरमादाय तेषां पितुः सम्प्रदान-
 भूतानाम् । तत्क्रमादित्यनेन पितुः प्रवेशात् तत्प्रयिता-
 महेतरपञ्चानामिति नारायणोपाध्यायमतं युक्तमिति वाच्यं
 पितृनुप्रवेशेन संस्कार्यपितृपितामहप्रपितामहानां श्राद्धे
 तन्मातामहपक्षस्यैव “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा
 ध्रुवम्” इत्यनेन युक्तत्वात् । न वा तेषां संस्कर्तृपितृणां
 संस्कार्यं पितुः पितृगणमातामहानां वा ग्रहणं तत्क्रमा-
 दित्यनुपपत्तेस्तथा हि चाद्ये संस्कर्तुरनुपाप्तत्वेन तच्छब्दा-
 दनुपस्थितिः द्वितीये तेषामित्यनेनैव प्रक्रान्तत्वेन तथाविधानां
 प्राप्या तत्क्रमादित्यस्यानुवादकतापत्तेः अतएव कृत्यचिन्ता-
 मणिधृता स्मृतिः । “अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव
 स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्यो वा तदभावेऽपि तत्क्रमात् ।
 तत्क्रमात् पितृक्रमात् तेनान्यवेदिना क्रियमाणे पितृशाखोक्त-
 मेव कर्म कर्तव्यं तस्याभावे त्विति मैथिलपाठे प्रक्रान्तव्यव-
 च्छेदकं तु शब्देन द्वितीयपक्षस्य सुतरां बाधितत्वमिति
 ततश्चेत्यामिति निर्विशेषितपितृमात्रपरामर्शकमिति एवं

भ्रात्रापि संस्कार्यदेवदत्तपितुरित्यादि प्रयोज्यम् । निर्णयामृते
 मत्स्यपुराणम् “अन्नप्रागे च सौमन्ते पुत्रीत्यत्तिनिमित्तके ।
 पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने । देवहृत्तजलादीनां
 प्रतिष्ठायां विशेषतः । तीर्थयात्राहृषोत्सर्गं हृद्विद्याहं प्रकी-
 र्त्तितम् । इलायुधष्ठतकूर्मपुराणे । “तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात्
 प्रत्यागमेऽपि च । हृद्विद्याहं प्रकुर्वीत षड्सर्पिः समन्वितम्” ।
 तीर्थयात्रायां विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् । “यो यः कश्चिन्तीर्थ-
 यात्रान्तु गच्छेत् सुमंयतः स च पूर्वं गृहे स्वे । कृतोपवामः
 शुचिरप्रमत्तः सम्पूजयेत् भक्तिनम्नो गणेशम् । देवान् पितॄन्
 ब्राह्मणांचैव साधून् धीमान् प्रीणयन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।
 प्रत्यागतस्यापि पुनस्तथैव देवान् पितॄन् ब्राह्मणान्-पूजयेच्च ।
 एवं कुर्वतस्तस्य तीर्थाद्यदुक्तं फलं तत् स्यान्नात्र सन्देह एव” ।
 एवं सुमंयतः पूर्वदिने कृतैकभक्तादिनियमस्तदुत्तरदिने कृतो-
 पवासस्तदुत्तरदिने गणेशं अहानिष्टदेवताश्च संपूज्य हृद्विद्याहं
 कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः शुभलग्ने यात्रां कुर्यादिति
 तीर्थयात्रान्तु गच्छेदित्युपक्रम्य उपवासदिने सुगण्डनमपि ।
 “प्रयागे तीर्थयात्रायां पिष्टमाहवियोगतः । कचानां पवनं
 कुर्यात् हृषा न विकचो भवेत्” । इति विश्वपुराणात्
 प्रवेशेऽपि श्राद्धकारणे तीर्थयात्रायामिति वक्तव्यं “गच्छन्
 देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा । यात्रार्थमिति तत्
 प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः” इति भविष्यपुराणादिति गङ्गा-
 वाक्यावली । वस्तुतस्तु तीर्थप्रत्यागमनोत्तरस्वर्गहृत्प्रवेश इत्येव
 वक्तव्यं यात्राप्रत्यागमनोत्तरस्वर्गहृत्प्रवेशयोर्भेदात् तीर्थप्रत्या-
 गमनोत्तरलाभस्तु प्रत्यागतस्यापीति प्रागुक्तेः ततः प्रवेशे चेति
 चकारेण श्राद्धमात्रं सूचितं न तु तस्य यात्रार्थत्वमपीति देवी-
 पुराणे । अकालीप्यथ वा काले तीर्थश्राद्धं तथा नरैः । प्राप्ते-

इव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् । पिण्डदानन्तु तच्छस्त्रं
 पिष्टणाश्चातिदुर्लभम् । विलम्बो नैव कर्त्तव्यो नैव विघ्नं
 समाचरेत् । आहं तत्र च कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम्" ।
 अत्र काल इति न रात्र्यादिपर्युदस्तप्रतिप्रसवस्तथात्वे तदा-
 धापत्तेः किन्तु पर्युदस्तेतर अपशस्तकालपरम् । "तत्सादृश्य-
 मभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अपाशस्त्यं विरोधश्च गजर्थाः
 षट् प्रकीर्त्तिताः" । इत्यनुशासनग्रन्थानुरीधात् काल इति
 प्रशस्तापराह्णादिकालपरं तत्र शुचेः प्राप्त्युत्तरविहितप्रथमदिन
 एव आहं तेन पूर्वदिने राक्षसीवेलादावागमनेऽपि परदिने
 आहं न विरुद्धम् । तथा च हसायुधधृतम् । गत्वैव तीर्थं
 कर्त्तव्यं आहं तत्प्राप्तिहेतुकम् । पूर्वाह्नेऽप्यथवा प्रातर्देशः
 स्यात् पूर्वदक्षिणे" । पूर्वाह्ने सङ्गवे पूर्वदक्षिणेऽग्निकोषे
 पिण्डदानमिति आह्वासम्भवे केवलपिण्डदानमिति न पौन-
 रुक्तम् । पिण्डप्रतिपत्तिमाह मत्स्यपुराणं "पिण्डांस्तु गोऽज-
 विप्रेभ्यो दद्यादम्नो जलेऽपि वा । तीर्थं आह्वे सदा पिण्डान्
 क्षिपेत्तीर्थं विचक्षणः" । गङ्गायाक्यावस्थाम् । "संवत्सरं द्विमा-
 सोनं पुनस्तीर्थं ब्रजेद्यदि । सुण्डनक्षीपवासश्च ततो यत्रेन
 कारयेत् । अत्र द्विमासोममित्यनेन दशमासात् पूर्वं सुण्ड-
 नोपवासो न कार्य्याविति सूचितम् । अन्त्येष्टिप्रमाणं दान-
 प्रमाणश्च शुद्धितत्त्वेऽभिहितं वानुसन्धेयम् । इति वन्द्यघटोप-
 थौरमुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितं आहूतत्वप्रकरणं समाप्तम् ।

आङ्गिकतत्त्वम् ।

नमो गणेशाय ।

'प्रणम्य सच्चिदानन्दं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।

आङ्गिकाचारतत्त्वानि वक्ति यौरघुनन्दनः ॥ '

अथ प्रातःकृत्यम् । तत्र दक्षः । "प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यत्
द्विजेन दिने दिने । तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानां द्वितकार-
कम् ॥ दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते । द्वितीये
च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा । षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे
च षष्ठक् षष्ठक्" ॥ तत्र दिनपदं ब्राह्मणमुहूर्त्तादिप्रदीषान्त-
कालपरम् । "त्रियामां रजनीं प्राहुर्यज्ञाद्यन्तचतुष्टयम् ।
नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसञ्जिते" ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्त
वचनैकवाक्यत्वात् नाडीदण्डः । ब्राह्मणमुहूर्त्तकृत्यमाह वामन-
पुराणम् । 'ब्राह्मण मुहूर्त्तं बुध्येत अरेद्देववरानृषीन् । "ब्रह्मा
सुरारिस्त्रिपुरान्तकारो भानुः शशो भूमिसुतो बुधश्च । गुरुश्च
शक्रः शनिराहुकेतू कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम्" ॥ ब्राह्मण-
मुहूर्त्तमाह पितामहः । रात्रेय पश्चिमे यामे सुहूर्त्ता ब्राह्मण
उच्यते" । पश्चिमे यामे शेषार्धप्रहरे भवदेवीयनिर्णयासृते
श्चमन्तु । "रात्रेय पश्चिमे यामे सुहूर्त्ता वस्तृतीयकः । स ब्राह्मण
इति विख्यातो विहितः सप्रवीधने" ॥ शेषार्धप्रहरे ब्राह्मणो
मुहूर्त्त इति मदनपारिजातात् । तत्र सूर्योदयात् प्रागर्धप्रहरे
हो मुहूर्त्ता तत्र चाथो ब्राह्मणः द्वितीयो रौद्रः । तत्रः "प्रातः
शिरसि शक्लाजे दिनेत्रं द्विभुज गुरुम् । प्रसन्नवदनं शान्तं
अरेत्तन्नामपूर्वकम् ॥ नमोऽस्तु गुरवे तस्मा इष्टदेवस्वरूपिणे ।
यस्य वाक्यासृता इन्ति विषं ससारसंज्ञकम्" ॥ इति पठेत्

“अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक् । सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्त्रभाववान्” ॥ इति भावयेत् । “लोकेश-
चैतन्यमयाधिदेव श्रोकान्त विष्णो भवदाज्ञयैव । प्रातः-
समुत्थाय तव प्रियार्थं ससारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥ जानामि
धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः । त्वया
हृषीकेश हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि” ॥
विष्णुपुराणम् । “प्रबुद्धचिन्तयेत् धर्ममर्थश्चास्याविरोधिनम् ।
अपीडया तयोः काम्यसुभयोरपि चिन्तयेत्” ॥ धर्मलक्षणन्तु
भविष्ये । “धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयसाधनम्” ॥
अतएव जैमिनिः । “चोदनालक्षणोऽर्थोधर्मः इति तेन वेदैक-
प्रतिपाद्योऽर्थोधर्मः कोऽर्थो योऽभ्युदयायेति भाष्यम् । ततश्च
प्रियदत्तायै भुवे नमः । इति पृथिवीं नमस्कृत्य दक्षिणं चरणं
न्यस्येत् । छन्दोगपरिशिष्टम् । “श्रोत्रियं शुभगामग्निगाश्चै-
वान्निचितन्तथा । प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्मः स विमुच्यते ॥
पापिष्ठं दुर्भगां मद्यं नश्नमुत्कृत्तनासिकम् । प्रातरुत्थाय यः
पश्येत्तत्कलेरुपलक्षणम्” ॥ अतएव व्यासः । “धनिनः श्रोत्रियो
राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः । पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वार्षं
न कारयेत्” ॥ महाभारते । “कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या
नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम्” ॥
भाष्ये । “कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजाबाहुसहस्रधत् । योऽस्य
संकीर्त्तयेत्तम कल्पमुत्थाय मानवः । न तस्य वित्तनागः
स्यान्नष्टश्च लभते पुनः” ॥ कस्यं प्रातः ।

अथ विष्णुशोक्तर्गः । विष्णुधर्मोत्तरे । “निद्रां जह्याद्-
गृही राम नित्यमेवारुणोदये । वेगोत्तर्गं ततः कृत्वा दस्त-
धावनपूर्वकम् । सान सभाचरेत् प्रातः सर्वकल्पप्रनाशनम्” ॥
अरुणोदयकालमाह स्कन्दपुराणम् । “उदयात् प्राक् घतसस्तु

नाडिका चक्षुषोदयः । तत्र स्नानं प्रगस्तं स्यात्तच्च पुष्यतमं
 स्मृतम् । नाडिका दण्डः । नाडीषट्चाः दिवानिशमित्युक्तेः ।
 विष्णुधर्मोत्तरे । “वेगरोधं न कर्त्तव्यमन्यत्र क्रोधवेगतः” ।
 वेगरोधं न कर्त्तव्यमिति तु कां दिशं गन्तव्यमितिवत् भाषा-
 ख्यातेतरत्वात् साधुत्वम् । आयुर्वेदीयेऽपि । “न वेगितो-
 ऽन्यसिद्धिः स्वात् नाजित्वा साध्वमामयम्” । अङ्गिराः ।
 “उत्थाय पश्चिमे राजेस्तत आचम्य चीदकम् । अन्तर्धाय
 त्वणैर्भूमिं शिरः प्राहृत्य वाससा । वाचं नियम्य यत्नेन षोडशो-
 ष्छासवर्जितः । कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शुची देशे समाहितः” ।
 विष्णुपुराणम् । “ततः कल्पं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ।
 नेऋत्यामिषुविचेपमतौत्याभ्यधिकं भुवः । तिष्ठेन्नतिचिरंतस्मि-
 न्नैव किञ्चिदुदौरयेत्” । कल्पमुपः कालम् । मैत्रं मित्रदेव-
 ताकं पायुसम्बन्धात् पुरोषोत्सर्गं नेऋत्यामुत्थानदेशमारभ्य उत्था-
 येत्यनेनोपस्थितः । इषुविचेपमतौत्य इषुविचेपयोग्यदेशा-
 दितिः । तद्देशपरिमाणमाह पितामहः । “मध्यमेन तु
 चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम् । इस्तानान्तु शते सार्धं लक्षं
 कृत्वा विचक्षणः” । आपस्तम्बः । “मूत्रपुरीषे कुर्यात् दक्षिणां
 दिशं दक्षिणापराम् वेति” । दक्षिणापरा नेऋतिः । मनुः ।
 “मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः । दक्षिणाभिमुखो
 रात्रौ सन्ध्योश्च यथा दिवा” । उच्चारः पुरीषः । यत्तु सम-
 वचनं “प्रत्यङ्मुख्य पूर्वाह्णे अपराह्णे च प्राङ्मुखः । उदङ्-
 मुखस्तु मध्याह्णे निशायां दक्षिणामुखः” । इति उदङ्मुखेन
 सहेच्छाविकल्पाद्ये सूर्याभिमुखनिरासार्धश्च न तु नियमार्थं
 देवत्ववचनविरोधात् । तथाच “सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्णे
 दक्षिणामुखः । विष्णुत्र आचरेन्नित्यं सन्ध्यायां परिवर्जयेत्”
 इत्यत्र प्रातः सायाह्णशब्दौ दिवारात्रिपरी । पूर्वोक्तमनुवच-

नैकवाक्यत्वात् । सन्ध्यायां परिवर्जयेदिति तु षोडशितर-
परम् । यमः । “कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।
विष्णुत्रे च गृही कुर्यात् यदा कर्णे समाहितः” । पृष्ठतः
पृष्ठे । कण्ठलम्बितं निवीतम् । अत्र संवीतं निवीतम् ।
“संवीतं मानुषे कृत्ये” इति तैत्तिरीयश्रुतेः । मानुषे सन-
कादिकृत्ये “पृष्ठलम्बितं निवीतं वा” इति बोधायनवचनाच्च ।
तथाच हारवत् कृत्वा पृष्ठलम्बितं स्कन्धे इत्यर्थः अत्र व्यवस्था-
माह सांख्यायनः । “यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा
अवगुण्ठितः” इति कर्णे दक्षिणकर्णे । “यवित्” दक्षिणे कर्णे
कृत्वा विष्णुत्रमाधरेत्” । इति स्मृतौ तथा दर्शनात् । अव-
गुण्ठितः कृतगिरोऽवगुण्ठनः । मनुः । “छायायामन्धकारे वा
रात्रावहनि वा द्विजाः । यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणवाध-
भयेषु च” । महाभारते । “प्रत्यादित्यं प्रतिजलं प्रतिगाद्य
प्रतिद्विजम् । मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः” ।
प्रतिः सांमुख्ये । मनुः । “न भ्रूवं पथि कुर्वीत न भस्मनि
न शीघ्रजे । न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते । न
जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन । न समत्वेषु गर्तेषु न
गच्छन्नापि संस्थितः । न नदीतोरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।
वायुग्निविप्रानादित्यमपः पश्यस्तथैव च । न कदाचन कुर्वीत
विष्णुत्रस्य विसर्जनम्” । समत्वेषु प्राणिमत्सु । संस्थितः
उपस्थितः । पर्वतमस्तकनिषेधोऽधिकदोषाय । वशिष्ठः ।
“आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसम्भृता धर्मविदा तु कार्याः ।
वाग्बुद्धिकार्याणि तपस्तथैव धनायुषो गुप्ततमे तु कार्ये” ।
निर्हारो भ्रूवपुरीषोत्सर्गः । विहारः स्त्रीसम्भोगः । योगः
समाधिः । वाग्बुद्धिरशुभाज्ञापत्यागः । बुद्धिगुप्तिरनिष्टचिन्ता-
त्यागः । हारीतः । “आहारन्तु रहः कुर्यात् निर्हारश्चैव

दृष्टार्थतापत्तेः । आपस्तम्बः । “पथि पादस्तु विज्ञेय चार्त्तः
 कुर्याद्यथाबलम्” । एतयोर्विरोध चार्त्तानार्त्ताभ्यां परिहर-
 णोयः । दक्षबोधायनी । “देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं
 द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्” ॥
 ब्रह्मपुराणे । “न यावदुपनीयेत द्विजः शूद्रस्तथाङ्गना । गन्ध-
 लेपघ्नकरं शौचं तेषां विधीयते ॥ प्रमाणं शौचसंख्या वा
 न शिष्टैरुपदिश्यते । यावत् शुद्धिं समन्येत तावत् शौचं
 समाचरेत् । न्यूनधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीष्टता ।
 प्रायश्चित्तं प्रसज्येत विद्वितातिक्रमे कृते । शौचाचारविद्वीनस्य
 समस्ता निष्फलाः क्रियाः” ॥ गन्धलेपघ्नये सत्यधिकं न
 कर्त्तव्यं याज्ञवल्करविरोधात् । गन्धनेपाचयेत्वधिकसंख्ययापि
 याज्ञवल्करवचनमनुपनीतादि परं वा । व्याघ्रपादः । “शौचस्तु
 द्विविधं प्रोक्तं वाङ्मनाभ्यन्तरन्तथा । मृज्जलाभ्यां स्मृतं वाङ्म-
 भावशुद्धिस्तथास्तरम् । गङ्गातीयेन कृत्स्नेन मृद्धारैश्च नगो-
 पमैः । चामृत्योः घ्रातकयेव भावदुष्टो न शुद्ध्यति” ।
 स्मृतिः । “धावन्तश्च प्रमत्तश्च मूर्खोऽप्यारगतन्तथा । भुञ्जान-
 माचमनार्द्धं च नास्ति कं नाभिवादेयेत् । जन्मप्रमृति यत्-
 किञ्चित् चेतसा धर्ममाचरेत् । सर्वं तद्विष्कलं याति एक-
 द्दस्ताभियादनात्” । ऋष्यशृङ्गः । “यस्मिन् स्थाने कृतं
 शौचं वारिणा तद्विगोधयेत् । न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य सृत्तिकां
 यो न शोधयेत्” । गोमयेन स्मृता वा कमण्डलुं प्रमृज्य पूर्ववदुपसृज्य चादित्यं सोममग्निं वा
 घोषेत इति” अथ मार्जनागन्तरं चाचमनमन्यत्र तथा दर्श-
 नात् । चाचमनानन्तरं सूर्यादिदर्शनं यथा सन्धयम् ।

चाचमनविधिः । दक्षः । “प्रधान्य पाथोपादो च द्विः
 त्रिदम्बुषोचितम् । संहत्वाऋतमूषेन द्विःप्रमृज्यासतो मुखम् ।

संहत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् । अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या
 घ्राणं पथादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःशोभे पुनः
 पुनः । नाभिः कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै । सर्वाभिस्तु
 शिरः पश्चात् बाहू क्षात्रेण संस्पृशेत् । पादप्रक्षालनं विशेष-
 यति देवलः । “प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालये-
 च्छनेः । उदङ्मुखो वा देवत्वे पैठके दक्षिणामुखः” । शनै-
 रत्वरः । देवपैठकेतराशापस्तम्बः । “प्रत्यक् पादावसेचन-
 मिति” । प्रत्यक्पश्चिमाभिमुखः । क्रममाह गोभिलः ।
 “सव्यं पादमवनेनिजे” इति सव्यं पादं प्रक्षालयति । “दक्षिणं
 पादमवनेनिजे” इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयति । अर्हणीवे
 तथादर्शनात् सर्वत्र तथा कल्पयते । पारस्करः । “सव्यं प्रक्षाल्य
 दक्षिणं प्रक्षालयतीति” सव्यं प्रथमं प्रक्षालयतीति सूत्रेण
 प्राक्सव्यपादप्रक्षालने सिद्धे सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयती-
 त्यत्र सव्यग्रहणं सामान्यार्थं तैनान्यस्मिन्नपि पादप्रक्षालने
 सव्यस्यैव प्राथम्यम् अन्यार्थं पूर्ववचनमिति दर्शनात् । ब्राह्मण-
 चेद् दक्षिणं प्रथममिति सूत्रं तस्य पादौ यदि ब्राह्मणः प्रक्षाल-
 यति तदा दक्षिणं दातव्यप्रथममिति मन्तव्यं न सव्यं यथा
 प्रक्षालयतीत्यनुवृत्तावाश्रयायनः । “दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय
 प्रयच्छेत् सव्यं शूद्रायेति” स्वयं प्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्य-
 मिति हरिशर्मा । एवञ्च दक्षिणपादप्रक्षालनानन्तरं वाम-
 पादप्रक्षालनं वाचस्पतिमिश्राद्युक्तं हेयमिति । आचमने पाणि-
 पादप्रक्षालनं मूत्राद्युत्सर्गं यथा हृदपराशरः । “कृत्वाथ शौचं
 प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च सृज्जलेः । निषहशिखं आसीनो द्विज
 आचमनश्चरेत् । कृत्वोपवीतं सव्येऽंशे वाङ्मनः कायसयतः” ॥
 आपस्तम्बः । “इत्येवमङ्गिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् । हस्तौ
 वामनिबन्धाभ्यां पथादासीत सयतः” ॥ आजानु वामनिबन्धा-

सर्वदा । गुप्ताभ्यां नक्षत्रपेतः स्यात् प्रकाशे हीयते तथा ।
 विष्णुपुराणम् । “सोमान्यर्काम्बुधायूनां पूज्यानाञ्च न मसुखे ।
 कुर्यात् षोडशविण्मूत्रसमुत्सर्गञ्च पण्डितः” । आपस्तम्बः ।
 “न च सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यादिति” । बृहन्ननुः । “कर-
 गृहीतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषके । मूत्रतल्यन्तु पानोयं पीत्वा
 चान्द्रायणश्चरेत्” । भरद्वाजः । “अथ विकृत्य विण्मूत्रलोद्-
 काष्ठवृणादिना । उदस्तवासा उत्तिष्ठेदृदं विधृतमेहनः । उद-
 स्तवासाः कटिदेशादुत्क्षिप्तवस्तः ।

अथ शौचम् । देवलः । “धर्मविहृषिणं इस्तमधःशौचे
 न योजयेत् । तथैव धामइस्तेन नाभेरुहं न शोधयेत् ।
 प्रकृतिस्थितिरेषा स्यात् कारणादुभयक्रिया” ॥ कारणादो-
 गादेः । ब्रह्माण्डपुराणम् । “उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाश्चैव
 वाग्यतः । उदङ्मुखो दिवा कुर्यात् रात्रौ चेदक्षिणासुखः ॥
 सुनिर्निक्ते नृदं दद्यात् नृदन्ते त्वप एव च । दातव्यमुदकं
 तावद् यावत् स्यात् मृत्तिकाक्षयः” ॥ कुर्यात् शौचमिति
 शेषः । सुनिर्निक्ते भरद्वाजोक्त लोद्गादिप्रमृष्टे गुदे । उदक-
 पात्राभावे करेण जलाशयादुदकग्रहणमाह आदित्यपुराणम् ।
 “अरन्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्यात् शौचमनुद्धृते । पश्चाच्च शोध-
 येत्तौर्यमन्यथा न शुचिर्भवेत्” ॥ तस्मिन् देशे शौचं कर्तव्यं
 यस्मादरन्निमात्रव्यवहितं जलं तत्स्थलमेव तीर्थं जलसमीप-
 त्वात् । विष्णुपुराणम् । “वल्कीकमूपिकीत्खातां नृदमन्त-
 र्जलान्तथा । शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात् क्षेपसम्भवाम् ।
 अन्तःप्राणवपन्नाश्च हलोत्खातां सकर्हाम्” ॥ मनुदत्तौ ।
 “एका लिङ्गे गुदे तिस्त्रो दश वामकरे तथा । उभयोः सप्त
 दातव्या नृदः शुद्धिमभीषता” ॥ उभयोः करयोः । विष्णु-
 पुराणम् । “एका लिङ्गे गुदे तिस्त्रो दश वामकरे तथा । इस्त-

द्वये च सप्तान्या मृदः शौचीपपादिकाः” ॥ यमः । “लिङ्गे
 त्वेका गुदे तिस्रो वामहस्ते चतुर्दश । ततः पुनरुभाभ्याश्च
 दातव्याः सप्त मृत्तिकाः” ॥ पैठीनसिः । “मृत्तिकां संगृह्य
 एका लिङ्गेऽपाने पञ्च एकस्मिन् हस्ते दश उभयोः सप्त इत्यादि” ।
 एतासां संख्यानां दक्षाद्युक्ताधिक्य गन्धाद्यनुष्ठानमनुबध्य
 व्यवस्थेयम् । वामहस्ते दशदानानन्तरं तत्पृष्ठे पङ्दानमाह
 हारौतः । “दशमध्ये च षट्पृष्ठे इति” । शङ्खदक्षौ “तिस्रस्तु
 मृत्तिका देयाः कृत्वा नखविशोधनम् । तिस्रस्तु पादयोर्दंयाः
 शुद्धिकामेन नित्यश” ॥ नखशोधन तृणादिना नखान्तर्मूल-
 शोधन तिस्र इति हस्तयोरिति शेषः । पादप्रक्षालन कांस्थे
 न कर्त्तव्यमित्याह विष्णुधर्मोत्तरम् । “दर्भैर्न मार्जयेत् पादौ
 न च कांस्थे प्रधावयेत्” । दक्षः । “लिङ्गे तत्र समाख्याता
 त्रिपर्वी पूर्यते यया । अहंप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका
 भृता ॥ द्वितीया च तृतीया च तदहोऽहो प्रकीर्त्तिता” ॥
 यदा तु उक्तप्रमाणया मृदा गन्धलेपक्षयो न भवति तदा
 अधिकयापि कर्त्तव्यम् । “गन्धलेपक्षयकर शौचं कुर्यादत-
 न्द्रितः” । इति याज्ञवल्क्यात् । गुदादन्यत्र परिमाणमाह
 यमः । “मृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्वी पूर्यते यया” । त्रिपर्वी
 तर्जनी मध्यमा नामिकानामग्रत्रय भ्रूवमात्रे तु स्रति । “एका
 लिङ्गे मृदं दद्यात् वामहस्ते तु मृत्त्वयम् । उभयोर्हस्तयोर्दं च
 मूत्रशौचं प्रकीर्त्तितम्” । ब्रह्मपुराणे । “पादयोर्दं गृहीत्वा
 च सुप्रक्षालित पाणिमान् । द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं
 सनातनम्” ॥ पादयोर्दं एकैका इदं मूत्रोत्सर्गे पुरीषोत्सर्गे
 तिसृणां विधानात् । दक्षः । “ययोदितं दिवा शौचम् अहं
 रात्रौ विधीयते । आतुरे तु तदहं स्यात्तदहं तु पवि स्मृतम्” ॥
 यथोक्तकरणाशक्तावेदं न तु निशादि पुरस्कारेणैव वाक्यस्या-

भ्यामित्यवधुपादानं तत्पय्यन्ताशुचित्वशङ्कायामध्वश्यापनीद-
नायातिशयशौचाय वा भतएवोक्तम् “अद्भुप्रकर्षात् फलप्रकर्षः”
इति ।

शिखाबन्धे विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् । “गायत्र्या तु शिखां
बद्धा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः । जुटिकाश्च ततो बद्धा ततः कर्म
समारभेत्” । शूद्रस्य शिखाबन्धे मन्त्रस्तु । “ब्रह्मवाणीसह-
स्राणि शिवयाणौशतानि च । विष्णोर्नामसहस्रेण शिखाबन्धं
करोम्यहम् ॥ गच्छन्तु सकला देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
तिष्ठत्वत्राचला लक्ष्मोः शिखामुक्तं करोम्यहम्” ॥ पिवेदित्य-
त्रान्तर्जानु इत्याह याज्ञवल्करः । “अन्तर्जानुशुची देशे उप-
विष्ट उदङ्मुखः । प्राग् वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुप-
सृशेत्” ॥ अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वेति शेषः ।
तथाच द्वारोतः । “अन्तर्द्वाररत्नीकृत्वा त्रिरपोद्दार्हीष पिवे-
दिति” । अन्तर्द्वारो हस्तौ द्वार्ही इहता इत्यर्थः । वाग्वादी-
श्यामिसुखय । “इशानाभिसुखो भूत्वाऽपः सृशेत्तु यथा-
विधि” । इति मरीच्युक्तेः । ब्राह्मेण तीर्थेनाद्भुष्टमूलेन ।
“कनिष्ठप्रदेशिन्यद्भुष्टमूलान्यप्रं करस्य च । प्रजापतिपितृ-
ब्रह्मदेवतीर्थान्यनुकृमात्” ॥ करस्य दक्षिणस्य । तथाच मार्क-
ण्डेयपुराणम् । “अद्भुष्टोत्तरतो रेखा या पाण्डेदक्षिणस्य च ।
एतत् ब्राह्ममिति ख्यात तीर्थमाचमनार्थं वै” ॥ द्विजो न
शूद्रादिरिति मित्ताचरा । अतएव “स्त्रियास्त्रैदशिकं तीर्थं
शूद्रजातेस्ताथैव च । सकृदाचमनाच्छुद्धिरितयोरेव चीभयोः” ॥
ब्राह्म्यावरोधे मनुः । “कायचैदशिकाभ्याश्च न पिवेण कदा-
चन” । याज्ञवल्करः । “अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेन-
बुद्दैः । हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथास्य द्विजातयः । शूद्रेण
स्तौ च शूद्रश्च सकृत्-स्यष्टाभिरन्ततः” ॥ अन्तत षोडशान्ते

उत्तरीत्तरमपकर्षात् । अतएव स्पृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्ति-
 ताभिरित्युक्तम् । “स्त्रीशूद्रौ वाथ नित्याम्भः घालनाच्च करौ-
 ष्टयोः” । इति ब्रह्मपुराणाच्च । आचमनार्थे पाणिपादप्रघा-
 लनमेव इत्येके इति स्त्रीशूद्राधिकारे गीतमोक्तिश्च । आच-
 मनाहंजलाभावे इत्याचाराध्यायात् दक्षिणश्वषण्मर्शः । मनुः ।
 “हृद्भाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः । वैश्वोऽङ्घ्रिः
 प्रशिताभिर्य शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः” ॥ अत्र वैश्यावधिप्राशन-
 सुक्तम् । अनुपनीतानान्तु स्त्रीशूद्रवदाचमनम् । “न याव-
 दुपनीयेत द्वित्रः शूद्रस्तथाङ्गना । गन्धलेपचयकरं शीचं
 तेषां विधोयते” ॥ इति शौचे प्रागुक्तदर्यनात् । मिताचरा-
 दयोऽप्येवम् । अस्तु विशेषयति बौधायनः । पादप्रघालनात्
 शेषेण नाचामेत् यद्याचामेत् भूमौ स्नायित्वा आचामेदिति ।
 उग्रना । “कांस्थायसेन पात्रेण त्रपुसौमकपित्तलैः । आचान्तः
 गतस्तत्त्वोऽपि न कदाचिच्छुचिर्भवेत्” ॥ आचमनजननिषेधे
 गृहलिखितौ । “न शूद्राशुचेकपाण्यावर्जितेनेति” । अत्रा-
 शुचिपदम् आचमनकर्तृभिन्नपरं शूद्रसाहचर्यात् एकपाणि-
 पदमपि कर्तृपाणिभिन्नपरम् । तेन स्त्रीयवामपाण्यावर्जिते
 न दोषः तदाह बौधायनः । “मूषपुरीषे कुर्वन् दक्षिणहस्तेन
 जलपात्रं गृह्णाति सव्येनाचमनीयमिति” गृह्णाति जलमिति
 शेषः । आचामेदित्यनुष्ठप्तौ देवस्तः । “गिष्ठां बद्धा वसित्वा द्वे
 निर्निष्ठे वाससौ शुभे । मूर्ष्णीं भूत्वा समादाय मोहच्छ्वस
 विलोकयन् ॥ एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः” इत्यादिपारस्करद-
 र्शनात् । अथ प्रेतस्नानतर्पणादौ एकवस्त्रत्वं विहितं तत्र च
 तदङ्गत्वात् । एकवामा एवाचमनं कुर्यात् । प्रचेताः । “अनु-
 ष्याभिरफेनाभिः पूताभिर्वीत्य चक्षुषा । छद्मताभिर्विश्व्याभि-
 क्षिचतुर्बाहिराचमेत्” ॥ चतुर्ष्वेति भावशब्दपेक्षया विकल्पः

न च भूयत्त्वार्थं कल्पनागौरवापत्तेः । वीक्षणानुष्णयोर्भट्टभाष्य-
माधवाचार्यकृतपराशरभाष्ययोरपवादमाह यमः । “रात्रा-
ववोक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः । उदकेनातुराणाञ्च
तयोष्णेनोष्णपायिनाम्” ॥ आचामेदित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः । “प्रद-
रादपि यागोस्तर्यणाय स्युः न वर्णरसदुष्टायाश्च स्युरशुभा-
गमाः” । इति प्रदरः स्वयं विदीर्णभूभागः अशुभदेशादागताः ।
यन्मिन् देशे वर्णाभिदुष्टमेव तोयं तत्र तदपि चाह्यं तथाच
मरीचिः । “येषु स्थानेषु यत् शौचं धर्माचारश्च यादृशः । तत्र
तत्रावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः । “येषु स्थानेषु ये देवा येषु
स्थानेषु ये द्विजाः । येषु स्थानेषु यत्तोयं या च यत्रैव
सृत्तिका” ।

आचमने उदकप्रद्वेषप्रकारपरिमाणश्चाह भरद्वाजः ।
“अयातं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाङ्गतिमत्करम् । संवृताङ्गलिना
तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥ सुक्ताङ्गकनिष्ठाभ्यां शिषे-
णाचमनं चरेत् । मासमज्जनमात्रास्तु संवृच्छ त्रिःपिवेदपः” ॥
पाणिना दक्षिणेन त्रिःपिवेदक्षिणेन इत्यादिपुराणोक्तेः । माकं-
खेयः । “सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं
तत् पवित्रन्तु भुङ्क्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्” ॥ मदनपारिजाते
हारीतः । “प्रनिर्यस्य पवित्रस्य न ते नाचमनश्चरेत्” ।
अत्रनाप्रनिरिति समुद्रकरोऽपि । आचमनानुवृत्तौ देवलः ।
“न गच्छन् न शयानस्य न क्रमन् न परान् स्पृशन् । न
हसन् नैव संजल्पन् नात्मानश्चैव वीक्षयन्” । क्रमन् कम्प-
मान इति रत्नाकरः । आत्मानम् आत्मस्थानं हृदयं वीक्ष-
यन् इति स्वार्थे णिच् । नैत्यनुवृत्तौ । “केशान्नीवीमधः-
काय संस्पृशन् धरणीमपि । यदि स्पृशति चैतानि भूयः
प्रघातयेत् करम्” । अधःकायं नाभेरधःप्रदेशम् । करं

दक्षिणम् आचमनानुवृत्तौ गोभिलः । “नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्” इति । अन्तरीयमध.परिधान तदेक-
देशेन उत्तरीयं कृत्वा । मरीचिः । “न वह्निर्जानुस्वरयना-
सनस्यो न चोत्थितः । न पादुकास्यो नाचित्तः शुचिः प्रयत-
मानसः ॥ उपसृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः । भुक्त्वा-
सनस्योऽप्याचामेत् नान्यकाले कदाचन” ॥ जलस्थलोभय-
कर्मानुष्ठानार्थं जलस्थलैकचरणेनाचमनं कर्तव्यमित्याह पैठो-
नसिः । “अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतो वह्निरुदके आचान्तो
वह्निरेव शुद्धा भवति तस्मादन्तरेकं वह्निरेक पाद कृत्वा
प्याचामेत् सर्वत्र शुद्धो भवति” इति जानीरुर्ह्वजलेपूत्तिष्ठन्ने-
वाचामेत् । “जानीरुर्ह्वजले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।
अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न गृह्यति” इति विष्णुक्तेः ।
हारोत. । “आर्द्रवासा जले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासा स्थले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम्” ॥ कात्यायनः ।
“स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् । प्रौढपादो न
कुर्यात् स्वाध्यायं पिष्टतर्पणम् ॥ आसनारूढपादस्तु जानुनो-
र्जह्योस्तथा । कृतावशक्यिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते” ॥
आसनारूढपादः आसनारूढपादतलः । जानुनोर्जह्योः
कृतावशक्यिके वस्तादिना कृतपृष्ठजानुजहावन्धः । तुदयेन
भेदप्रतीतेः । अथ च “अनेकोदाष्टे दाहशिले भूमिसमे दृष्ट-
काश्च सकौर्षीभूता” इति बोधायनवचनात् । तथाविध पादो-
ऽपि कुर्यात् । ध्यासः । “गिरः प्राहृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छ-
शिखोऽपि वा । अजत्वा पादयोः शीघ्रं आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥
अपः पापिनस्थापेषु आचामेद् यस्तु वै द्विजः । सुरापानेन
तप्तुस्यमित्येव सृपिरन्नवीत्” ॥ सहत्येति मुखं महत्य अलोम-
कोष्ठस्यर्गं यथा न भवतीति तात्पर्यम् । तथा च यन्निट. ।

“आचान्तः पुनराचामेत् वासो विपरिधाय च । शोष्ठौ संस्पृश्य
 च तथा यत्र स्यातामलोमकौ” ॥ एवञ्च प्रागुक्तहारीत वचने
 शोष्ठयोर्माज्जनमुक्तं तत् सलोमकयोरेवेति । एतदनन्तरं
 वामहस्तं पादौ शिरस्य दक्षिणेन पाणिना जलेनाभ्युक्षयेत् ।
 तथा च कामधेनावापस्तम्बः । “त्रिराचमेत् हृद्गताभिरङ्घ्रिस्त्रि-
 रोष्ठौ परिसृजेत् । द्विरित्येके दक्षिणेन पाणिना सर्व्यं प्रोक्ष्य
 पादौ शिरस्य” ॥ गोभिलः । “त्रिराचामेत् द्विः प्रसृजित
 पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षयेत् इन्द्रियाण्यङ्घ्रिः स्पृशेत् । अक्षिणौ
 नासिकं कर्णाविति” ॥ इन्द्रियाणि इन्द्रियायतनानि इन्द्रि-
 याणाममूर्त्तत्वात् । तिसृभिरिति तर्जनीमध्यमानामिकाभिः
 तर्जन्यनामामध्याभिर्मुखं पूर्वं स्पृशेदिति ब्रह्मचारिकाण्डधृत-
 भावित्यात् । “घ्राणं नासापुटद्वयं तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्ना-
 सापुटद्वयम्” इति शङ्कात् । एवं पुनः पुनरिति चक्षुःश्रोत्र-
 हृद्याभिप्रायेण श्रोदत्तीऽप्येवम् । तेन दक्षिणं स्पृष्ट्वा वामं
 स्पृशेत् । व्यक्तं कामधेनावाचारचिन्तामणावापस्तम्बः ।
 “चक्षुषी नासिके कर्णौ सकृत् सकृदुपस्पृशेत्” । द्विरित्येके
 द्विरिति शास्यन्तरीयम् अथ गोभिलौयापस्तम्बीयपाठक्रमो
 न घ्राद्यः तत्क्रमस्य “शुल्यर्थपठनूस्वानमुख्यप्रवर्त्तिकाः” इति
 जैमिनिस्त्वात् । घ्राणं पश्चादनन्तरमिति दक्षोक्तशब्दक्रमेण
 बलवता बाधात् । अतएव दक्षेणैव प्रतिज्ञातम् । “उक्तं कर्म-
 क्रमो नोक्तः न कालस्त्वत एव हि । द्विजानान्तु द्वितार्थाय
 दक्षस्तु स्वयमवबोधेत्” ॥ अतश्छन्दोगपरिशिष्टेन गोभिलास्पष्ट-
 क्रमः स्पष्टोक्तः । यथा “त्रिःप्राश्यापो द्विरुष्मृज्य मुखमेता-
 न्युपस्पृशेत् । आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभिवक्षः शिरोऽंश-
 कान्” ॥ अत्र नासाक्षीत्युक्तं सर्वथाङ्गुष्ठयोगेन करणमाह
 पैठोनसिः । “अग्निरङ्गुष्ठस्तस्मात्तेनैव सर्वाणि स्थानानि

स्पृशेत्” । नाभिस्पर्शानन्तरं जलस्पर्शमाह व्यासः । “ततः
 स्पृशन्नाभिदेशं पुनरपञ्च संस्पृशेत्” । इन्द्रियस्पर्शानन्तरं
 भविष्ये । “यद्गुमायुदकं वीर समुत्सृजति मानवः । वासुकि-
 प्रमुखान् नागान् तेन प्रीणाति मानवः” ॥ पैठीनसिः । “स्पृष्ट्वा
 घ्राणान् यथासंख्यं पादौ प्रीक्ष्य ततः शुचिः । सव्ये पाथौ ततः
 शेषा अपो विनिमयेदिति” ॥ घ्राणान् इन्द्रियाणीति रत्नाकरः
 शेषा आचमनावशिष्टाः इति मदनं पारिजातः । एतत् परमेव
 “अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिः” इति गोभिलसूत्रम् । अर्घ्यादि-
 स्पर्शसहित आचमनं कृत्वा उदकं स्पृष्ट्वा शुचिरिति सरलाः ।
 अन्तत उपस्पर्शनात् पाणिना उदकस्पर्शं कृत्वा शुचिर्भवतीति
 भट्टभाष्यम् । अतएवोपस्पर्शमभिधाय ततो जलशेषं वाम-
 हस्ते त्यजेदिति पिष्टदयिता । एतेन द्विजातीनामपि द्विरा-
 चमने शोष्ठजलस्पर्शमात्रं शास्त्रार्थः “प्रत्युपस्पृश्यान्ततः शुचि-
 भवति” इति गोभिलगृह्यादिति छन्दोगाङ्गिकं निरस्तम् ।
 हृदयं स्पृशंस्त्वेवमेवाचामेत् । इति तदनन्तरसूत्रेण हृदय-
 स्पृग्जलनियमात् । “उच्छिष्टीऽवैधातोऽन्यथाभवत्” इति सूत्रा-
 न्तरेण हृदयत्वाभावे उच्छिष्टाभिधानात् । एतदनन्तरमेवाप्य
 प्रत्युपस्पर्शनमित्यादिना द्विराचमनादिविधानाच्च । वायुपुराणे ।
 “निष्ठौवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने । उच्छिष्टस्य च
 संभापात् अशुच्युपहतस्य च ॥ मन्देहृषु च सर्वेषु शिखां सुक्ता
 तथैव च । विना यज्ञीपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत् । उद्रवायस-
 संस्पर्शं दर्शने चान्यवासिनाम्” ॥ प्रागर्हं क्षत इति शेषः ।
 मन्देहृषु अप्रायत्यस्येति । शिखां सुक्ता अनन्तरं बद्धा यज्ञो-
 पवीतेन विना स्थित्वा पुनः परिधाय चाचामेदित्यर्थः । हारीतः ।
 “स्त्रीशूद्रोच्छिष्टसभापणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवमभिगन्तु-
 काम आचामेदिति” । देवलः । “उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा

मोन्धं चापि तथाविधम् । तथैव हस्तौ पादौ च प्रत्वाल्याचम्य
 शुद्धरति" ॥ तथाविधमुच्छिष्टम् । याज्ञवल्करः । "स्नात्वा
 पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथोपसर्पणे । आवान्तः पुनराचामेत्
 वासोविपरिधाय च" ॥ ब्रह्मपुराणं "हीमे भोजनकाले च
 सम्ययोरुभयोरपि । आवान्तः पुनराचामेत् अन्यत्रापि सकृत्
 सकृत् । द्विराचम्य ततः शुद्धं स्मृत्वा विष्णुं सनातनम्" ॥
 स्मृतिः । "क्षुते निष्ठोविते सुप्ते परिधानेऽशुपातने । कर्मस्य एषु
 नाचामेद्दक्षिणं यवणं स्मृशेत्" ॥ सांख्यायनः । "भादित्या वसवो-
 रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट् । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति
 देवताः" ॥ अत्र हेतुमाह पराशरः । "प्रभासादीनि तीर्थानि
 गङ्गाद्याः सरितस्ताया । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मनुर-
 ब्रवीत्" ॥ मार्कण्डेयपुराणम् । "कुर्व्यादाचमनस्यर्गं गोपृष्ठस्यार्क-
 दशनम् । कुर्वीतालभनश्चापि दक्षिणयवणस्य च ॥ यथा विभ-
 वतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम् । न पूर्वस्मिन् विद्यमाने उत्तर-
 प्राप्तिरिष्यते" ॥ पुराणमारवायुपुराणयोः । "यः कर्म कुरुते
 मोहादनाचम्यैव नास्तिकः । भवन्ति हि हया तस्य क्रियः
 ,सर्वा न रजयः" ॥

। अथ दन्तधावनम् । दृढगतातपः । "सुखे पर्युषिते
 नित्यं भवत्यप्रयतो नरः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधा-
 वनम्" ॥ गन्धालङ्कारयस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् । "उपवा-
 सेन दुष्यन्ति दन्तधावनसञ्जनम् । पादाभ्यङ्गं गिरोऽभ्यङ्गं
 ताम्बूलानुलेपनम्" ॥ सर्वव्रतेषु वर्ज्यानि पर्युषितसुखस्या-
 प्रयत्नत्वे हेतुमाह पृथिवीं प्रति यज्ञवल्करः । "मनुष्यः किल्बि-
 षीमद्रे कफपित्तमनन्वितः । पूयगोणितसम्पूर्णो दुर्गन्धं मुखमस्य
 तत्" ॥ तत्पर्युषितम् । दन्तधावनमित्यनेन शोधकस्य काष्ठा-
 देदन्तमात्रसम्बन्धात् भक्षयेदिति गौणप्रयोगः । पूर्वापर-

द्विराचमनरूपभोजनधर्मप्रात्यर्थः । अत्र दन्तधावनस्य शोध-
कत्वप्रतीतेः प्राधान्यम् । अतएव “ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्त-
धावनपूर्वकम्” इति दत्तोक्तमानन्तर्यमात्रपरम् आरम्भणीया
या इष्टेदशंपौणमासप्राक् कर्तव्यत्ववत् न त्वद्गाङ्गिभावार्थमिति
वृद्धशातातपस्य पूर्ववचन विधायकं परवचनस्य नियेधकम् ।
तथा च । उपवासेन हेतुनेति दानसागरप्रायश्चित्तविवेकी ।
उपवासे चेति पाठे कालवियेके चकारादनुक्तादिव्यपि व्याख्या-
तम् । एतेन न दुष्येतेति मैथिलोक्तं हेयम् । व्यक्तमाह
विष्णुः । “याहे जन्मदिने चैव विवाहे जीर्णसम्भवे । व्रते
चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम्” ॥ इति । “दन्तधावनमथात्
प्राङ्मुखा उदङ्मुखो वेति” । गीतमः । “दन्तस्त्रिष्टे दन्तवदन्यत्र
जिह्वाभिमर्षणात् प्राक् च्युतेरित्येके” । च्युतेरास्त्राववद्विद्यात्
निगिरन्नेव तत् शुचिरिति जिह्वाभिमर्षणयोग्यं दन्तलग्नम्
अग्रीचजनकं न भवतौत्यर्थः । एतच्चानुपलभ्यमानरसविषयम् ।
“दन्तवदन्तलग्नेषु रसवर्जनं” इति शङ्खवचनात् । जिह्वाभि-
मर्षणेऽप्यगव्योदरणे न दोषः । “भोजने दन्तलग्ने च निर्ह-
त्याचमनश्चरेत् । दन्तलग्नमसंहार्यं लेप मन्थेत दन्तवत् ॥
न तत्र बहुशो यत्नं कुर्यादुदरणे पुनः ॥ भवेदग्रीचमत्यन्तं
दृणवैधात् व्रणे कृते” ॥ इति देवलवचनात् । च्युतेरित्यनु-
पलभ्यमानरसविषयम् । आस्त्रावो लाला । तद्वन्नगिरन्नि-
त्यर्थः । अतएव शोणितं यथा न भवति दृणादिना दन्तलग्न-
नि.सारणाचरणं कन्दोदपरिशिष्टम् । “नारदाद्युक्तवार्त्तय-
मष्टाङ्गुलमपाटितम् । स त्वच दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधा-
वयेत् ॥ उल्लाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः । परिजप्य
तु मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ आयुर्वलं यशोवर्धः प्रजाः
पशुवसूनि च । ब्रह्मप्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वन्नो धेहि वनस्पते” ॥

शुचिर्भूत्वा द्विराचमनेनेति शेषः । नरसिंहपुराणम् । “दन्त-
 काष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् । सर्वे कण्टकिनः
 पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः” ॥ परार्द्धं नारदस्यापि स्त्रीरूप-
 माह विष्णुः । “कनिष्ठायसमस्थौलां सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
 प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेदन्तधावनम् ॥ प्रक्षाल्य भूत्वा
 तल्लक्षात् शुची देशे समाहितः” ॥ सकूर्चं दलिताग्रम् ।
 द्वादशाङ्गुलन्तु छन्दोगीतरेपाम् । प्रातः प्रातःकाले भुक्त्वा
 भोजनपरकाले च भक्षयेदित्यर्थः मार्कण्डेयपुराणम् । “प्रक्षाल्य
 भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षाल्यैव तु तत् त्वजेत्” । अत्र विहितकाष्ठा-
 न्याह वृषिंहपुराणम् । “छदिरश्च कटुश्चय करञ्जश्च तथा
 वटः । तित्तिङ्गी वेणुपृष्ठश्च आम्रनिम्बी तथैव च ॥ अपा-
 मार्गश्च विस्वश्च अर्कश्चोडम्बरस्तथा । एते प्रशुभ्ताः कथिता
 दन्तधावनकर्मसु” ॥ महाभारते, “तिलं कपायं कटुकं
 सुगन्धिकण्टकान्वितम् । क्षीरिणो ह्यक्षयुस्माना भक्षयेदन्त-
 धावनम् । भक्षयेत् शास्त्रदृष्टानि पर्वस्त्रपि च वर्जयेत्” ॥
 पर्वाण्याह विष्णुपुराणम् । “चतुर्दश्याष्टमो वैव अमावास्याय
 पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥ स्त्री-
 तैलमापसम्भोमी पर्वस्त्रेषु वै पुमान् । विरमूत्रभोजनं नाम
 प्रयाति नरकं मृतः” ॥ नरसिंहपुराणे “प्रतिपद्दशमिपक्षौषु
 नवम्याश्चैव सप्तमाः । दन्तानां काष्ठसंयोगाद्दृष्ट्यासप्तमं
 कुलम् ॥ अस्त्राभे दन्तकाष्ठानां प्रतिपिच्छदिने तथा । अपां
 द्वादशगण्डुपैर्मुखगृह्णिविधीयते” ॥ गण्डूपस्य दन्तधावनतुल्य-
 त्वेऽपि न तत्र मन्त्रान्वयः त्रौहिकार्थकारिणि यवे त्रौहिक
 मन्त्रस्येव इति प्रकृतावेव श्रुतत्वात् मन्त्रलिङ्गविरोधाच्चेति
 नव्यवर्हेमानः । तत्र तद्भूतकात्यायनसूत्रविरोधात् । तत्र
 घृतं “गण्डेऽविप्रतिपत्तिरिति” । प्रतिनिधिद्रव्ये श्रुतशब्दः

प्रयोज्यः । श्रुतद्रव्या बुद्ध्या प्रतिनिध्युपादानात् । शब्दान्तर-
 प्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् । अतएव “सोमप्रतिनिधित्वेन
 पूतिकासु गृह्येतासु सोमं पिवते” इति अविकृत एव मन्त्रः
 पठ्यते । अतएव जलेऽप्यग्नोकरणहोमे अग्नौ करिष्ये इति
 प्रयुज्यते । किन्तु यत्र प्रतिपदादौ दन्तकाष्ठनिषेधस्तत्र प्रति-
 निध्यभावान्मन्त्रपाठः । एवञ्च गौण्याशब्दप्रयोगान्मन्त्रलिङ्ग-
 विरोधोऽपि नास्ति । शातातपः “प्रतिपदार्घ्यपठोषु नवम्यां
 दन्तधावनम् । पत्रेरन्यत्र काष्ठेषु जिह्वोक्षेपः सदैव हि” ।
 क्रियाकौमुद्यां वशिष्ठः “गुवाकतालङ्घित्तान्नास्तथा ताडो च
 केतको । खर्जूरनारिकेलौ च समैते षण्णराजकाः । षण्णराज-
 गिरापत्रैर्यः कुर्याद्दन्तधावनम् । तावद्भवति चण्डालो यावहां
 नैव पश्यति” । पराशरभाष्ये हृदयाक्षवक्ष्य । “दृष्टका-
 लोऽष्टपाषाणैरितराङ्गलिभिस्तथा । त्यक्त्वा अनामिकाङ्गुष्ठो
 वर्जयेद्दन्तधावनम्” ॥ अनामिकाङ्गुष्ठो त्यक्त्वा इतराङ्गलिभि-
 दन्तधावनं वर्जयेदित्यर्थः । तेनामिकौ अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां
 दन्तान् घर्षयेत् । पाचारचन्द्रिकाप्यवम् । पद्मपुराणे । “षण्ण-
 ङ्कारकपालाञ्जवास्तुकायसचर्मभिः । दन्तधावनकर्त्तारो भवन्ति
 पुरुषाधमाः” । प्रचेताः । “मध्याह्नसानकाले च यः कुर्या-
 द्दन्तधावनम् । निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पिष्टगणैः सह” ।
 स्मृतिः । “यमन्त जृम्भमाणश्च कुर्वन्त दन्तधावनम् । अभ्यक्त-
 गिरसश्चैव सान्तं नैवाभिवादेत्” । चारोतः । “शुचि देशे
 हि रचन्ति पितरः शुचिमन्वयुः । शुचेर्विभ्यति रघांभि ते
 चान्ये दृष्टचारिणः” । तथा “घानं दानं तपस्वागो मन्त्रकर्म-
 विधिक्रियाः । मद्रनाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्कलाः” ।
 दक्षः । “शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं याज्ञमाभ्यन्तरं तथा । शृङ्गा-
 लाभ्यां घृतं वाघं भावशुद्धिस्तथान्तरम् । यावद्य रात्रियामो-

ऽस्मि तावदप्रयती नरः । तस्माद्यत्नेन तत्त्याज्यमादौ शुद्धि-
मभीष्टता” । इति शिष्टगृहीतवचनात् रात्रिवासस्याज्यम् ।
क्रियःकौमुद्याम् । “जल्लोकागूढपादश्च क्रमिगण्डुपदादिकम् ।
कामाहस्तेन संस्पृश्य नित्यकर्माणि संत्यजेत्” । कालिका-
पुराणे । “गुरुमाक्षिप्य विप्रश्च प्रहृत्यैव च पाणिना । न
कृत्यानि न कर्माणि रेतःपाते तथैव च ॥ अश्रुपाते समुत्पन्ने
क्षुरकर्माणि मैथुने । धूमोद्गारे तथा वान्ते नित्यकर्माणि
संत्यजेत् ॥ यत्र पुष्पश्च ताम्बूलं न भैषज्योपकल्पितम् । कथा-
दिपिप्लव्यन्तश्च फल भुक्त्वापि नाचरेत् ॥ जलस्यापि नरश्रेष्ठ
भोजनाद्दोषजाहृते । नित्यक्रिया निवर्त्तेत काम्यनैमित्तिकैः
सह” ॥

अथ प्रातःस्नानसम्बन्धि । ब्रह्मपुराणे । “प्रातःस्नानं ततः
कृत्वा सचेपेण यथोदितम् । सन्ध्याश्चापि तथा कुर्यादिति
कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादना-
तुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेतदमन्त्रवत्” ॥ दन्तान्
प्रक्षाल्य प्रातरनातुरः स्नायादित्यर्थः । तत्कालमाह विष्णुः ।
“प्रातःस्नायौ अरुणकिरणप्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्” इति
समुद्रकरधृतभारते । “सृष्टिकातिलकं कुर्यात् स्नात्वा कृत्वा
च भस्मना । दृष्टदोषविघाताथं चाण्डालाद्यस्य दर्शने” ।
ब्रह्मपुराणे । “कर्मादौ तिलकं कुर्याद्द्रूपं तदेष्यवं परम् ।
गोप्रदानं तपोहोमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । भस्मीभवति
तत्सर्वं ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्” ॥ उग्रना । “पमावे तूदके-
नापि पुण्ड्रो देवतमर्चयेत्” । ब्रह्माण्डे । “अद्भुतः पुष्टिदः
प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत् । अनामिकार्थदा नित्यं मुक्तिदा
च प्रदेगिनो” ॥ व्यासः । “जाङ्गवीतीरसम्भूतां सृष्टं मूर्द्धा
विभक्तिं यः । विभक्तिं रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवचम्” ॥

गोपीचन्दनफलमाह श्रातातपः । “गोमतीतीरसम्भूतां गोपी-
 देहसमुद्भवाम् । सृदं मूर्द्धां वहेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥
 ब्रह्मपुराणे । “ऊर्ध्वपुण्ड्रं सृदा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
 तिलकं वै द्विजः कुर्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रं
 द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्य त्रिपुण्ड्रकम् । अर्धचन्द्रन्तु वैश्यस्य
 वर्जुलं शूद्रजातिषु” ॥ ततः सभ्यां कुर्यात् । आतुराणान्तु
 “अग्निरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् । आर्द्रं
 वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः” ॥ इति जावानवचना-
 च्छिरो विहाय गात्रप्रक्षालनं तदशक्तौ सर्वगात्रमार्जनम्
 आर्द्रं वाससा कुर्यात् । तदनन्तरं सभ्यां कुर्यात् । एतत्-
 परमेव “प्रातःसभ्यां ततः कुर्यात् दन्तधावनपूर्वकम्” इति
 याज्ञवल्करवचनम् ।

अथ प्रथमयामार्चकृत्यम् । दक्षः । “सभ्याकर्मावमाने तु
 स्वयं होमो विधीयते । देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गल-
 वीक्षणम् । दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतत् समाचरेत्” ॥
 होमस्तु साम्नेः । विष्णुपुराणम् । “आचान्तस्तु ततः कुर्यात्
 पुमान् केशप्रसाधनम् । तथा “आदर्शाञ्जनमाङ्गल्यदूर्वाद्या-
 लभनानि च । स्नानात्पानं घृते पश्येत् यदोच्छेद्भिरजीवि-
 ताम्” । आत्मानं देहम् । माङ्गल्यान्याह नारदः । “लोकेऽस्मिन्
 मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य
 आपो राजा तथाष्टमः” ॥ यमः । “यतीनां दर्शनञ्चैव स्वर्गं
 भाषणं तथा । कुर्वाणः पूयते नित्यं तस्मात् पश्येत् नित्यम्” ॥
 ब्रह्मपुराणे । “प्रचण्डपवनाघाते मेघेषु स्तनितेषु च । त्रिःपठे-
 ज्जेमिनोयन्तु प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः । तस्य माभूत् भयं
 घोरं वैद्युतं योऽवसौदति” ॥ कालिकापुराणम् । “यः शिवा-
 विरुतं श्रुत्वा शिवदूतीं शुभप्रदाम् । प्रणमेत् साधको भूत्वा

तस्य कामाः करे स्थिताः ॥ प्रयोगसारे । “विभीतकार्कंका-
रञ्च झुहीच्छायां न चाशयेत् । स्तम्भदोषमनुष्याणामन्येषां
प्राणिना तथा” ॥ विष्णुपुराणम् । “विद्विष्टपतितोन्मत्त बहु-
वैरातिकूटकैः । बन्धकौबन्धकीभर्तृ क्षुद्रकानृतकैः सह ॥ तथा-
तिथ्यशौलेथ परिवादरतैः शठैः । बुधो मैत्रीं न कुर्वीत नैकं
पथानमाश्रयेत् ॥ नासतृप्तमुखो जृम्भेत् हासकासो विव-
र्जयेत् । नोच्चैर्हंसत् प्रशब्दञ्च न मुञ्चेत् पवनं बुधः ॥ नासम-
ञ्चसशौलेस्तु सहासौत कदाचन । सदृत्तसन्निकर्षां हि क्षणार्ह-
मपि शस्यते ॥ नखान्न वादयेत् क्षिप्यात् न टणं न महीं
निखेत् । न श्मश्रुं भक्षयेन्नोष्ठं न मृश्रीयात् विघ्नक्षणः” ॥
एकपाणिना चक्षुःस्पर्शं निषेधमाह बृहस्पतिः । “चक्षुःपरि-
हिताकाङ्क्षी न स्पृशेदेकपाणिना” ।

अथ द्वितीययामाहं कृत्यम् । दक्षः । “द्वितीये च तथा
भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमन्तप
उच्यते ॥ ब्रह्मयज्ञपरं ज्ञेयः षडङ्गसहितश्च यः । वेदस्वीकरणं
पूर्वं विचारोऽभ्यसन जपः । तद्दानश्चैव शिथेभ्यो वेदभ्यासो
हि पञ्चधा” ॥ अन्याभ्यसनमप्याह तुः शङ्खलिङ्गितो । “न वेद-
मनधौत्वान्यां विद्यामधोयोनान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः” । अङ्गानि
च “शिष्वाकल्पोष्वाकरणं हृन्दोऽव्योतिपमेव च । निरुक्तश्चेति
चाङ्गानि वेदानां गणितानि षट् ॥ स्मृतिस्तु धर्मसहिता”
इत्यमरः । गारुडे “धनप्रयोगे च तथा कार्यं विद्यागमेषु च ।
आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सटा भवेत्” ॥ याज्ञवल्काः
“वेदार्थानधिगच्छेत् शास्त्राणि विविधानि च” । तत्फलमाह
यमः । “दानेन तपसा यज्ञैरुपवामैर्व्रतैस्तथा । न तां गति-
मवाप्नोति विद्यया यामवाप्नुयात्” ॥ कूर्मपुराणम् । “स्वाध्या-
यश्च त्रयोभेदाचार्यकोपांशुमानसाः” । विद्यादानप्रकारमाह ।

शिवधर्मे “संस्ततैः प्राक्ततैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः । देशभा-
ष्याद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः” ॥ आदिर्ग्रन्थकरणादिः ।
गारुडे । “वेदार्यं धर्मशास्त्राणि यज्ञशास्त्राणि चैव हि ।
मूल्यानि लेखयित्वा यो दद्यादिति स वैदिकः ॥ इतिहास-
पुराणानि लिखित्वा यः प्रयच्छति । ब्रह्मदानसमं पुण्यं
प्राप्नोति द्विगुणोक्ततम्” ॥ तथाच बृहस्पतिः । “पाश्चात्तिके-
ऽपि समये भ्रान्तिः संजायते मृणाम् । धात्राचराणि कृष्टानि
पत्रारूढान्यतः पुरा ॥ उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलो
स्मृतौ । एकलव्येनानुपमदेष्टापि द्रोणाचार्य्यो गुरुः कृतः” ॥ अतो
ग्रन्थकर्तुः सुतरां गुरुत्वं यथा महाभारतम् । “अरण्यमनु-
संप्राप्य कृत्वा द्वीपं महौमयम् । तस्मिन्नाचार्य्यहृत्तिश्च पर-
मामास्थितस्तदा । इष्वस्त्रे योगमातस्थे परं निखयमागतः” ॥

लिखनविधिमाह नन्दिपुराणम् । “शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे
वापि दिनप्रहे । लेखयेत् पूज्य देवेशान् रुद्रब्रह्मजगार्दनान् ॥
पूर्वदिग्बदनो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकीत्तमः । निरीधो हस्त-
धाह्नीय मसौपत्रविधारणे” ॥ मह्यपुराणञ्च । “शौचीपितान्
सुसम्पूर्णान् समयेणिगतान् समान् । अक्षरान् लेखयेद्यस्तु
लेखकः परमः स्मृतः” ॥ अधीतस्वार्य्यिभ्यो दानमावश्यकम् ।
यथा श्रुतिः । “यो वाधीत्य विद्याञ्च न प्रयच्छेत् स कार्य्यज्ञा
भवेत् श्रेयसो हारमाहणयादिति” नन्दिपुराणे । “प्रयस्तगब्द-
संयोगे कुर्यादिति विरामणं” विरामणं तद्दिनपाठसमाप्तिम् ।
“समाप्ते वाचकाभौष्टं कुर्यादेव विचक्षणः । सुश्रुतं सुव्रतं
भूदस्तु व्याख्यास्तु नित्यदा ॥ लोकः प्रवर्त्ततां धर्मं राजा चास्तु
सदा जयी । धर्मवान् धनसम्पन्नो गुरुयास्तु निरामयः ॥
इति प्रोच्य यथायातं मन्तव्यय विभावितैः । शिष्टैः परस्परं
शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥ कथा यस्तुप्रसङ्गेन नोन्मथ्याख्या-

नभापणैः । युक्तिभिश्च स्मरेद्दशाख्या चिह्नैश्चापि स्वयं कृतैः ।
 एव दिने दिने ध्याख्यां शृणुयाच्चियतो नरः” ॥ विष्णुपुराण
 “पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने । यो गुरुं पूजये-
 त्त्रित्यं तस्य विद्या प्रसीदति । तत्प्रसादेन यस्माद् स प्राप्नोति
 सर्वसम्पदः” ॥ लघुहारीतः “एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये
 निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा सोऽनृणी भवेत्” ॥
 नन्दिपुराणम् । “यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य सै
 शुभम् । अन्यस्य जनयेत् कौर्त्तिं गुरोः स ब्रह्मज्ञा भवेत् ॥
 विस्मरेच्च तथा मीढ्यात् योऽपि शास्त्रमनुत्तमम् । स याति
 नरकं घोरमक्षय भौमदर्शनम् ॥ ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीया-
 नादवाप्रयात् । स ब्रह्मस्तेयसयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते” ॥ विष्णुः ।
 “यश्च विद्या समासाद्य तथा जीवेच्च तस्य परलोके फलप्रदा
 भवति यश्च विद्याया परेणा यशो हन्तीति” । देवना । “इष्टं
 दत्तमधीत यत् क्षिण्यत्यनुकौर्त्तनात् । ज्ञाघानुशोचनाभ्याश्च
 भग्नतेजो विभिद्यते । तस्मादात्मकत पुण्यं हथा न परि-
 कौर्त्तयेत्” ॥ अतुकौर्त्तनं कथनं ज्ञाघा प्रशसा अतुशोचनं
 घनव्ययेन पद्यात्तापः । भग्नतेजः फलजनकशक्तिहीनम् । हथा
 रक्षा प्रयोजनं विना । वैष्णवाभ्युदये भविष्यपुराणम् । “उपा-
 ध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वा ध्यापयति द्विजान् । किञ्च दत्तं
 भवेत्तेन धर्मकार्यमिच्छता” । हारीतः । “समित्पुष्प-
 कुशादीनि ब्राह्मणः स्त्रयमाहरेत्” । शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः
 कर्म कुर्वन् पतत्यधः” । शूद्रानीतरिति विशेषनिषेधात् अन्य-
 ब्राह्मणैश्चानयनमनिषिद्धम् । कवे प्रतिप्रसूते ब्रह्मपुराण
 ‘पुष्पधूपैश्च नैवेद्यैर्वीरक्रयक्रियाहृतैः’ । वीरक्रयः स्वयाञ्चा-
 ग्न्येन क्रयः ।

पुष्पं वृत्तीयध्यामाहृतत्त्वम् । “तृतीये च तथा भागे पोष्य-

धर्मार्थसाधनम् । माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनाः समा-
 त्रिताः । अभ्यागतोऽतिथिद्यान्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः । भरषं
 पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् । नरकं पीडने चास्य तस्मा-
 द्यत्नेन तान् भरेत् ॥ गारुडे । “स जीवति वरश्चैको बहुभि-
 र्योपजीव्यते । जीवन्तो मृतकायान्ये पुरुषाः स्त्रीदरभगः” ॥
 योपजीव्यत इत्यार्षः पुनः सन्धिः । मनुष्यासहस्रतयः ।
 “ब्रह्मो च मातापितरो साध्वी भार्या सुतः शिशुः । अप्य-
 कार्यगतं कृत्वा भर्तव्या मनुव्रवीत् । अध्यापनञ्चाध्ययनं
 यजनं याजनन्तथा । दानं प्रतिग्रहस्यै षट्कर्मैश्च यजन्मनः ।
 षष्टान्तु कर्मणां मध्ये त्रीणि कर्माणि जीविका । याजना-
 ध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः” ॥ गौतमः “कृषिगोरक्ष-
 याण्योऽस्त्रयं कृते कुपीदश्चेति” कुपीदस्य पृथग्पद्वयं स्वयं
 कृतस्याभ्यनुष्ठानार्थं कुपीदं ब्रह्मिकर्म प्रदेशान्तरेऽभिधानादिति
 कल्पतरुः । ब्रह्मसतिः । “कुपीदकृषिवाण्यं प्रकुर्वीतास्त्रयं
 कृतम् । आपत्काले स्वयं कुर्वन् मैनसा युज्यते द्विजः । सव्य-
 स्नामः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् । ते यस्मात्सस्त्र-
 तं दोषं शमयन्ति न संगयः । षड्विक् कुपीदो दद्यात्तु षड-
 गोकाशनादिकम् । कृषीवलोऽन्नपानानि यामशय्यासनानि
 च । पक्षेभ्यो विंशकं दत्त्वा षड्दशर्षादिकं शतम् । षड्विक्
 कुपीददोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात् । रात्रिं दत्त्वा तु
 षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम् । विंशद्भागश्च विप्राणां कृषिं
 कृत्वा न दोषभाक् । हारीतः “षष्टागवं धर्मद्वयं षड्गवं
 जीवितार्थिणाम् । चतुर्गवं नृसंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्” ॥
 मनुः । “अश्रोतिभागं गृह्णीयात् मामाहारुपिकः शतात् ।
 द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुष्मरन् । द्विकं शतञ्च
 गृह्णातो न भवत्स्वर्गविश्रियो” ॥ शतकार्यापचेऽश्रोतिभागं

विंशतिः पष्पाः । द्विकं पुराणद्वयम् । एवंविधनियममतिक्रम्य अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा यः स्वाच्छन्द्यं न व्यवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम् । आपदि तु स्वयं करणे नियमातिक्रमे च न दोष इति प्रायश्चित्तविवेकः । याज्ञवल्क्यः । “उपेयादीश्वरश्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये । ईश्वरमतिशयगुणयुक्तमन्यं वा श्योमस्तमकुक्षितम्” ॥ अलम्बस्य प्रापणं योगः लम्बस्य रक्षणं क्षेमः । “वयोबुद्धयर्थाक्वेषश्रुताभिजनकर्मणाम् । आचरेत् सदृशीं हृत्तिमलिङ्गामशठान्तथा” ॥ बालः पाशु-
क्रीडां युवा स्रग्गन्धादिसेवनं हृष्टो धर्मार्थसाधनं बुद्धिमान् भौमांसादिश्रवणम् अर्थवान् वसुदानं धाम्नी दूत्यं सुवेश्यो राजसन्निधिं श्रुतेन व्याकरणादिना अर्थवेत्ता वेदार्थनिरूपणं विशुद्धकुलजन्मवान् तथाविधकुलीहासनम् । यागवान् पशु-
हिंसनम् । एवं षयः प्रभृतीनामुचितानां चेष्टाभाचरेत् । अलिङ्गामकुटिलाम् अशठां मिथ्याविषयरहिताम् ।

भगवद्भोतायां “सुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युक्ताहसमन्वितः । सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते” । सुक्तसङ्गस्युक्तफलाभिनिवेशः । अतएवोक्तम् । “मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽन्वकर्मणि” । तेन बन्धहेतुफलं विना कर्मकर्तव्यमिति तात्पर्यम् । अनहवादी गर्भरहितः निर्विकारो हर्षविषादशून्यः । “वाग्मी कर्मफलप्रेषुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशचिः । हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः । अयुक्तः प्राक्ततस्तव्यः शठो नैकृतिकोऽलसः । विषादो दोर्घसूत्रो च कर्ता तामस उच्यते” ॥ अयुक्तोऽनवहितः । प्राक्ततो विवेकशून्यः । शठः शक्तिगूहनकारी । नैकृतिकः परापमानो । अलसः अनुद्यमशीलः । विषादो शोकशीलः । यदङ्गा कार्यं तन्नासेनापि न सस्पादयति स दीर्घसूत्रो । अतः

एव लिङ्गपुराणं “श्वः कार्यमद्यकर्त्तव्यं पूर्वाह्ने वाऽपराह्निकम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम्” ॥ इति “लाभे न
वर्धयेद्यस्तु न व्ययेदपमानतः । असंभूटस्तु यो नित्यं स राज-
वसतिं व्रजेत् ॥ अग्लानो बलवान् शूरश्चायेवानुगतः सदा ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजवसति वसेत्” ॥

नयमाह नरसिंहपुराणे “अनुक्तेनापि सुहृदा वक्तव्यं जान-
ता हितम् । न्याय्यञ्च प्राप्तकालञ्च पराभवमनिच्छता ॥ वक्तव्यं
सर्वथा, सद्भिरप्रियञ्चापि यद्वितम् । आनृण्यमेतत् स्नेहस्य
सद्भिरेव कृतं पुरा ॥ यत् स्यात्तापकरं पश्चादारब्धं कार्यमभी-
ष्टयम् । आरभेन्नैव तद्विद्वान् एष बुद्धिमतां नयः ॥ कुमित्रे
सौहृदं नास्ति कुभार्यायां कुतो रतिः । कुतः पिण्डं कुपु-
त्रेषु नास्ति सत्यं कुराजनि ॥ कुसौहृदे न विश्वासः कुदेशे
न प्रजीव्यते । कुराजनि भयं नित्यं कुपुत्रे सर्वदा भयम् ॥
अपकारिणि विद्यन्मं यः करोति नराधमः । अनाथो दुर्बलो
यद्वन्न चिरं स तु जीवति ॥ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नाति-
विश्वसेत् । विश्वस्ताद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निहन्तति ॥ राज-
सेविषु विश्वासं गर्भसद्गरितेषु च । यः करोति नरो मूढो न
चिरं स तु जीवति ॥ शत्रुशेषं ऋणाच्छेषं शेषमग्नेषु भूमिषु ॥
पुनर्बर्हंत सन्भूय तस्माच्छेषं न शेषयेत् ॥ अद्रोहं समयं कृत्वा
सुतीनामग्रतो हरिः । जघान नमुचिं पश्चाद्दपां केनेन पार्थिव ॥
कृत्वा सम्बन्धकञ्चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि । पुलोमानं
लघानाजो जामाता सन् शतक्रतुः ॥ न चासन्ने निवस्तव्यं
सर्वैरे वर्द्धिते रिपौ । पातयेत्तु स मूलं हि नदीतीर इव
द्रुमम्” ॥ शास्त्रे । “यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि च
सेवते । ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च” ॥ विश्व-
पुराणे “अल्पदानिस्तु षोडश्या वैरिणार्यागमं त्यजेत् । उपा-

यतः समारब्धाः सर्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः ॥ धीमान् ज्ञीमान्
 क्षमायुक्तः आस्तिको विमयान्वितः । विद्याभिजनवृद्धानां याति
 लोकागमुत्तमान् ॥

भागवते कलिं प्रति परीक्षितवाक्यं “त्वां वर्त्तमानं नर-
 देवदेहेष्वनुपवृत्तोऽयमधर्मपूगः । लोभोऽनृतं चौर्यमनार्य-
 मंहो जेष्ठा च माया कलहश्च टम्भः” ॥ अनार्यं दौर्जन्यम्
 अहः स्वधर्मत्यागः । जेष्ठाऽनृत्तमोः लक्ष्म्याऽग्रजत्वात् । माया
 कपटः । “अभ्यर्थितस्तथा तस्मै स्थानानि कलयेऽदिशत् ।
 क्षूतं पानं स्त्रियः शूना यत्राधर्मश्चतुर्यिधः ॥ पुनश्च याच-
 मानाय जातरूपमदात् प्रभुः । ततोऽनृतं मदं कामं राजा
 वैरश्च पञ्चमम् । अथैतानि न सेवेत वुभुषुः पुरुषः क्वचित्” ॥
 अभ्यर्थितस्तन्निगृहीतेन कलिना स्थानलाभाय प्रार्थितः जात-
 रूपं स्वर्णम् । अथेति अत इत्यर्थः वुभुषुः ऊर्ध्वं भवितुमिच्छुः
 योन्नवल्कारः “शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथा जीवन् वणिग् भवेत् ।
 शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमाचरन्” ॥ वणिग्भवे-
 दित्यनेन वैश्वहृद्यंभिधानात् । शिल्पैरिति कृष्यादिजीवनो-
 पायैरिति बोध्यम् । हारौतः “बालानां दर्शनश्चैव वाहनश्च
 न शस्यते । पुस्त्वोपघातनं नैव वाहाना कारयेत्ततः । वृद्धं
 युग्ये न युञ्जीत जीर्णं व्याधितमेव च । न पण्डं वाहयेद्वाह
 न गां भारेण पीडयेत्” ॥ गां स्त्रोगयीमिति नव्यवर्द्धमानः ।
 मार्कण्डेयपुराणं “पादेन तस्य पाग्व्यं कुर्यात् सञ्चयमात्स-
 वान् । अर्हेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकन्तथा ॥ पादस्या-
 ह्नाहंमर्थस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् । एवमारमतः पुंस्यर्थः साफल्य-
 श्छति” ॥ येन यस्वार्थो भुज्यते तेन तस्य पारितोषिकं
 कर्म कर्त्तव्यं ‘तथाच युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यम् “अर्थस्व
 पुरुषो दासो दासस्त्वर्थी न कस्यचित् । इति सत्यं मघाराज

बहोऽस्मार्थेन कीरवैः” ॥ मनुः । “शक्तेनापीह शूद्रेण न कार्थ्यो धनसञ्चयः । शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते” ॥ स्मृतिः । “विक्रीणन् मद्यमांसानि ह्यभक्ष्य च भक्षणम् । कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥ कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणौगमनेन च । वेदाक्षरविचारिण शूद्र-
याण्डालतां व्रजेत्” ॥ अभक्ष्यं गोमांसादि । अगम्या भगि-
न्यादयः । इति माधवाचार्यः । कालिकापुराणं “विक्रयं-
सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् । मधु चर्म सुरां लाक्षां
त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्” ॥ मनुः “सद्यः पतति लौहेन लाक्षया
क्षवणेन च । व्रहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥
अशक्तौ भेषजस्यार्यं यन्नहेतोस्तथैव च । यद्यवग्रन्तु विक्रिया-
स्तिला धान्येन तस्मैः” ॥ मनुः “जीवितात्ययमापन्नो योऽन्न-
मस्ति यतस्ततः । आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते” ॥
स ब्राह्मणः । नारदः “परेण निहितं लब्ध्वा राजन्युपहरे-
न्निधिम् । राजगामौ निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥
ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् । तेन दत्तन्तु
भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन्” ॥ नारदः “धनमूलाः क्रियाः
सर्वा यत्रस्तस्यार्जने मतः । रक्षणं वर्द्धनं भोग इति तत्र
विधिक्रमात्” ॥

अत्यन्तापदि मनुः “अवृत्तिकर्षितः सीदन् इमं धर्मं समा-
चरेत् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनय गतः ॥ नाध्या-
यनाद्याजनाद्या गृहिताद्या प्रतिग्रहात् । दोषो भवति विप्राणां
ज्वलनाम्बुसमाहिते” ॥ ज्वलनाम्बुसमाः अग्निजलतुल्या
इति कुल्लुकभट्टः । “अशक्नुवंस्तु शूद्राः कर्तुं द्विजश्रमाम् ।
पुत्रदारात्ययं प्राप्नो जीवेत् कारुण्यकर्मभिः ॥ यैः कर्मभिः
प्रचरितैः शूद्रयन्ते द्विजातयः । तानि कारुण्यकर्माणि

शिल्पानि विविधानि च ॥ । विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गौरवञ्च
 विपणिः कृषिः । धृतिर्भैचं कुपौदञ्च दश जीवनहेतवः” ॥
 विद्या गारुडादिः । शिल्पं चित्रादिभृतिर्वतनं विपणिः
 विक्रयस्थानं तेन वाणिज्यं लभयति । धृतिः सन्तोषः तस्मिन्
 सति स्वल्पेनापि जीवनेम् । “कुपौदं हृदिजीविका” इत्यमरः ।
 हृदस्यतिः । “बहवो वर्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्ताः ।
 सर्वेषामपि चैतेषां कुपौदमधिकं विदुः ॥ अनाहृष्ट्या राज-
 मयैर्मूर्षिकाद्यैरुपप्लवैः । कृष्यादिके भवेद्दानिः सा कुपौटे न
 विद्यते” ॥ याज्ञवल्क्यः “हृद्देहृद्विचक्रहृदिः प्रतिमासन्तु
 कारिका । इच्छाकृता कामयिता कायिका कायकर्मणा” ॥
 छागलेयः । “शकटः शाकिनौ गावो जालमस्पन्दनं वनम् ।
 अनूपं पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः” ॥ शकटो धान्यादि-
 वहनहारिणीपञ्जीव्यः । “पत्रं पुष्पं फलं कन्दं जलं संस्त्रेडजं
 तथा । शाकं पङ्क्तिविधमुद्दिष्टं गुरुं विद्याद्यथोत्तरम्” ॥ इति
 वैद्यकीयशाकयोगात् शाकिनौ गृहवाटिका शाकाद्याहरणेन
 जालं मत्स्याद्याहरणेन । अस्पन्दनं स्वस्थानादत्यागः ऋणादि-
 लाभेन ध्वयाधिव्यनिहत्याचरणं फलपुष्पाद्याहरणेन । अनूपं
 वङ्गदकी देशः सृणालशालुकाद्याहरणेन । पर्वतो गैरिक-
 सृदाद्याहरणेन ।

अथ चतुर्थयामार्षेकृत्यम् । दत्तः । “चतुर्थं च तथा भागे
 स्नानार्थं सृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्विति
 जले” ॥ कुर्ष्यादिति श्रेयः । तथाच “अस्नात्वा चाप्यहृत्वा
 च भुङ्क्तेऽदत्त्वा च यो नरः । देवादीनामृणौ भूत्वा नरकं
 प्रतिपद्यते” ॥ अथ स्नानं दत्तः “अस्नात्वा नाहरेत् कर्म जप-
 ष्टीमादि किञ्चन । नानास्त्रेदममाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥
 अत्यन्तमन्त्रिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्वल्पेव दिवा-

रात्री प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥ प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्ट-
फलं हि तत् । सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायौ जपादिकम् ।
अज्ञानाद्यदि वा मोहात् रात्री दुश्चरितं कृतम् । प्रातःस्नानेन
तत्सर्वं शोधयन्ति द्विजातयः” ॥ दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्य-
वायपरौहारादि । प्रातः सूर्योदयात् प्राक्कालः । “प्रातः-
स्नाय्यरुणकिरणयस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्” इति विष्णुक्तेः ।
प्रातःस्नाने मध्याह्नस्नानधर्मातिदेशमाह कात्यायनः । “यथा-
हनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायाटनातुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ
गेहे चैतदमन्त्रवत्” ॥ यथा तथेति कर्त्तव्यतया सा च
“आचरेदूपमि स्नानं तर्पयेद्देव मानुषान्” । इति जावास्त्युक्तेः ।
वैदिके कर्मणि वामहस्ते बहुतरकुशान् दक्षिणेन पवित्रं
धारयेत् । तथा, छन्दोगपरिशिष्टे “ऋक्षाः प्रचरणीयाः स्युः
कुशा दीर्घाय वह्निपः । दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतःसन्न्यादि-
कर्मसु । सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः” ॥
प्रचरणीयाः पार्वणपञ्चयज्ञादिकर्मानुष्ठानार्हाः । वह्निपः
यज्ञाद्यास्तरणार्थाः । यतस्तत्तत् कर्मसु कुशविशेषा उक्ताः ।
अतः सन्न्यादिकर्मसु अवस्थाविशेषशून्याः कुशाः पवित्रं सोप-
ग्रहः बहुतरकुशयुक्तः सपवित्रको विशिष्टहिदलयुक्तः विशेषमाह
स एव “अनन्तर्गर्भिणं सायं कौशं हिदलमेव च । प्रादेशमार्त्वं
विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्” ॥ अनन्तर्गर्भिणम् अन्तर्गर्भ-
शून्यम् । तथा च शौनकः । “अनन्तस्तृणौ यौ तु कुशौ
प्रादेशमग्निौ । अनन्तच्छिदिनौ सायौ तौ पवित्राभिधायकौ” ॥
एतदभावे कुशपत्रचतुष्टयं त्रयं वा समुद्रकरधृतवचनात् ।
तद्यथा “चतुर्भिर्देभ्योपत्रैश्च विभिद्भोभ्यामघापि वा । पवित्रं
कारवेद्वित्यं प्रशस्तं सर्वकर्मसु” ॥ विद्याकरवाजपेयिष्टं
“पवित्रन्तु द्विजः कुर्यात् कुशपत्रद्वयेन वा । पत्रत्रयेण वा कार्यं

विवाहे यावायां संग्रामे देशविभूवे । नगरग्रामदाहे च सृष्टां
 सृष्टि न दूष्यति ॥ आपद्यपि च कष्टायां रुग्णये पीडने सदा ।
 मातापितृवर्गोद्यैव निदेशे वर्त्तनात्तथा ॥ सृष्टासृष्टीत्य-
 व्ययम् । क्रियाव्यतिहारे तथेति न दूष्यतीत्यर्थः । गारुडे
 “सर्वतीर्थ्याभिपेकादि पवित्रं विदुषां वचः । धर्मश्रवणवेनायां
 विप्रो व्यासमतः स्थितः” ॥ तथाविधातुरं प्रति जावानः
 “अगिरस्कं भवेत् खानं खानाशक्तौ तु कर्मिणाम् । चाद्रंष
 वाससा वापि दैहिकं मार्जनं स्मृतम्” ॥ कर्मिणां “शिरः
 खातस्तु कुर्वीत देवं पैत्रमथापि वा” इति मार्कण्डेयपुरा-
 णोक्तकर्मचिकीर्षुणां मार्जनमिह प्रोञ्जनं योगियात्रवल्काः
 “असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया । मन्त्रखानादितः
 सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥ मान्त्रं भीमं तथाग्नेयं वायव्यं
 दिव्यमेव च । वारुणं मानमश्वेष सप्त खानं प्रकीर्तितम् ॥ आपो-
 दिष्टेति ये मान्त्रं मृदालम्भन्तु पार्थिवम् । आग्नेयं भस्मना
 खानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥ यत्तु सातपत्येण खानं तद्विद्य-
 सुष्यते । वारुण्युष्वावगाद्याश्च मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥ ममभ्यं
 खानमुद्दिष्टं मन्त्रखानक्रमेण तु । कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं
 तस्य फलं स्मृतम्” ॥ आपोदिष्टेति आपोदिष्टादि ऋक्त्रय-
 मत्र विवक्षितम् । एवञ्च “कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति
 यदश्रमि । तदा ज्ञात्वा तु ऋषिभिर्मन्वेदंष्टन्तु मार्जनम् ॥ शत्रु
 आपस्तु द्रुपदा आपोदिष्टाधमर्षेणम् । णभयस्तुभिर्षट्ङ्मात्रे-
 मन्त्रखानमुदाहृतम् । इति योगियात्रवल्कोयं यन्मन्त्रखा-
 नान्तरं तत् प्राधान्यत्यापनाय अतएव विद्यद्विषतायां
 मन्त्रातः पूर्वं तद्विखितम् । मृदालम्भन्तु गङ्गामृत्तिकातिम-
 खरुपः । भस्मना मन्त्रतमभस्मना इति छन्दोगाङ्गिकः । अत्र-
 गाद्या मन्त्राद्यङ्गुल्यावगाहनमात्रं विवक्षितम् अतो सुष्या-

षगाहनरूपज्ञानानुकल्पत्वमप्युक्तम् । कालदोषोऽतिदृष्ट्यादिः
 असामर्थ्यं शरीरापाटवहेतुः अल्पत्वेन सम्पूर्णवारुणज्ञानविधि-
 कासायोग्यत्वं वेति । एतन्मूलकं गेहे चेतदमन्त्रवदिति
 हृन्दोगपरिशिष्टौयं प्रागुक्तम् अन्यथा मूलभूतशुत्यन्तरकल्पना-
 पत्तेः सामर्थ्यं तूद्धृतजलेनापि समन्त्रकस्त्रानमाह पराशरभाष्ये
 व्यासः “श्रीतास्त्वपो निषेव्योष्णा मन्त्रसन्भावसंस्कृताः । गेहेऽपि
 शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं स्मृतम्” ॥ पद्मपुराणं “नैर्मन्त्र्यं भाव-
 शुद्धिश्च विना स्नानं न जायते । तस्मान्मनोविशुद्धयर्थं स्नान-
 मादौ विधीयते ॥ अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं सदाचरेत् ।
 तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥ नमो नाराय-
 णायेति मूलमन्त्र उदाहृतः । दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः
 प्रयतः शुचिः ॥ चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ।
 प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गां एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥ विष्णोः पादप्रसृतासि
 वैष्णवी विष्णुपूजिता । पाद्भिनस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणा-
 न्तिकात् ॥ तिस्रः कोळ्योऽर्धकोटी च तीर्थानां वायुरग्नवौत् ॥
 दिवि भुव्यन्तरोचे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ! । नन्दिनीत्येव
 तं नाम देवेषु नलिनीति च ॥ हृन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्व-
 काया शिवा श्रिता । विद्याधरौ सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसा-
 दिनौ ॥ क्षमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनौ ।
 एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ॥ भवेत् सवि-
 द्दिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी । सप्तधाराभिजप्तेन करसंपु-
 टयोजितम् ॥ मूर्द्धि दद्याज्जलं भूयस्त्रियतुः पञ्चसप्त वा ।
 स्नानं कुर्यान्मृदा तद्ददामन्त्रं च विचक्षणः ॥ अश्वक्रान्ते
 रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ! । ऋत्तिके इर मे पापं यन्मया
 दुष्कृतं कृतम् ॥ उद्धृतासि बराह्मिण कृष्णेन शतबाहुना ।
 आरुह्य मम गात्रापि सर्वं पापं प्रमोचय । नमस्ते सर्वभूतानां

नैकपत्रेण कुत्रचित्” ॥ एतद्दर्शनात् दर्भाः पवित्रमित्यत्रैवमपि
 व्याख्येयम् । “मार्कण्डेयः सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासो-
 ऽब्रवीन्मुनिः । श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
 सप्तमीं नवमौषधैव पर्वकालञ्च वर्जयेत्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “त्वराक्रोधौ तथा वर्ज्यां देवकर्मणि पण्डितैः । इक्षुरापः
 पयसैव ताम्बूलं फलमीषधम् । भक्षयित्वा तु कर्त्तव्याः स्नान-
 दानादिकाः क्रियाः” ॥ भविष्योत्तरे “स्नातुस्तु वरुणस्तेजो
 जुह्वतोऽग्निः त्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यमस्वायुस्ताप्ताप्रव्या-
 हरेत् त्रिषु” ॥ स्नातुः स्नानं कुर्वतः ।

अशुचैरवगाहनानन्तरं स्नानमाह योगियाश्रवल्करः ।
 “तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः । आचम्य तु ततः
 पश्चात् स्नानं विधिददाचरेत्” ॥ धामनपुराणम् “नाभिमात्र-
 चले गत्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विजः । निरुध्य कर्णौ नासाञ्च
 त्रिकृत्वो मध्यनं ततः” ॥ तत्रैव संख्याश्रवल्करः । “स्रोतसां
 संमुखो मज्जेत् यत्रापः प्रवहन्ति वै । स्यावरेषु गृहे चैव
 सूर्यसम्मुखं प्राप्नुवेत्” ॥ हारौतः । “नातुरो न भुञ्जा न
 जीर्णवासा न बहुवासा न नग्नी नाग्रन् भावशक्तिको नाल-
 हृतो नाजस्रं नाज्ञाति जले नाकुले नाशुधौ न प्रभूतजले
 न नाभेरल्पजले न चत्वरे नोपहारे न सभ्यायां न निशायां
 स्नायादिति” । चत्वरे काकादिवलिस्थले इति श्रौटतः ।
 उपहारे द्वारसमीपे । अत्रैकेन मुनिना नग्नबहुवाससोर्निषेध-
 विधानात् स्नाने द्विवासस एवाधिकारः प्रतीयते । एकवस्त्र-
 स्नाने दोषमाह समुद्रकरघृतभविष्ये गीतमः । “एकवस्त्रेण
 यत् स्नानं शूच्या विहेन चैव हि । स्नातुस्तु न भवेत् शुभः
 श्रिया च परिह्रीयते” ॥ अतएव “स्नानं तर्पणपर्यन्तं कुर्या-
 देकैव वाससा” । इति यदि समूलं तदा प्रेततर्पणपरमिति ।

अत्रैकवस्त्रां ज्ञातय इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात् एकेन एकजातीयेन इति वाचस्पतिमित्रः येन वाससा स्नानं कृतं जलस्थस्य तेनैव तर्पणम् इति कृत्यतद्धारणवः । न च “स्नान-
शाद्यान्तु दातव्या मृदस्त्रिस्तो विशुद्धये । जलमध्ये तु यः कश्चित् द्विजातिर्ज्ञानदुर्बलः ॥ निष्पीडयति तद्वस्त्रं स्नानं तस्य वृथा भवेत्” ॥ इति वशिष्ठवचने स्नानशाद्यामिति तद्वस्त्रमिति एकवचननिर्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति वाच्यम् । अत्र विशुद्धय इत्यभिधानेनाधोदृतवस्त्रस्यैव मृत्त्रयेण प्रक्षालनं न तूत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम् अतएव मृत्त्रयेणा-
धरीयवस्त्रं प्रक्षाल्य इत्याङ्गिकचिन्तामणिः । वशिष्ठवचनेक-
वाक्यतया “स्नातो नाङ्गानि निर्मृष्यात् स्नानशाद्या न पाणिना” । इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रेष्वेव मात्र-
भार्जनं निषिध्यते । एतेन निष्पीड्य स्नानवस्त्रमिति कात्या-
यनवचने एकत्वमविहितमिति निरस्तम् । अतएव सर्वत्रैकत्व निर्देशः । शिष्टानाम् आचारोऽपि तथा इति नाजस्रमिति पुनःपुनः स्नाननिषेधः रागप्राप्तस्नानविषयो, दृष्टार्थकत्वात् । एवञ्चैकस्मिन् दिने नानातौर्यादि निमित्तप्राप्तस्नानाहत्ति-
र्भवत्येव वैधत्यात् । अत्रापि तन्त्रप्रसङ्गयोः सख्ये मङ्गदेवेति ।

अहः स्नानप्रधानकालमाह दक्षः “चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानश्चाकृविभे जले” । विष्णुः “कुशाभाये कुशस्यानं काशं दूर्वां वा दद्या-
दिति” विद्याधरघृतं “तर्जनीरूप्यमंयुक्ता हिमयुक्ता त्वना-
मिका । सेव युक्ता तु दर्भेण कार्या विप्रेण सर्वदा” ॥ मत्स्य-
सूक्ते “शस्ताः समूला दर्भाय गुच्छेन चाधिकं फलम् । सव्यः
भोपप्रहः कार्यो दक्षिणः सपयिचकः” इति रोगिण्याष्ठा-
खादिस्पर्शोऽपि न दीपायेत्याह रत्नाकरे हृदयस्यतिः “तीर्थं

प्रभवारिणि सुजते ।” ॥ नमो नारायणायैति अष्टाक्षररूपमूल-
मन्त्रेण चतुरस्रं चतुष्कोणरूपं समस्ततः सर्वदिक्षु चतुर्दक्षं
जल प्रतिदिक्षु हस्तमात्रेण व्यवच्छिद्य तीर्थं प्रल्पयेत् । वितते
नद्यादिजले स्नानस्थानं परिच्छिन्द्यात् । तत्र विष्णोःपादेत्यादि-
शान्तिप्रदायिनौत्वन्तेन मन्त्रेण गङ्गामाधाहयेत् । सप्तवारा-
भिलप्तेनेति सप्तवाराभिलप्तेन नमो नारामणायैति मन्त्रेणाभि-
मन्त्रेति शेषः । एकवचननिर्देशात् तस्य भूममन्त्रत्वोक्त्या
च अत्रापि विनियोगोऽवगम्यते ततश्च सप्तवारपठितनारायण-
मन्त्रेण जनमभिमन्त्र्य करयुगेन त्रिवारादिमूर्ध्नि विपेत ।
ततश्चाश्रकान्त इति मन्त्राभ्या तद्ददिति जप्ताभ्याम् । “मृत्तिकाः
सप्त न धाह्या वस्मोके मृधिकोत्करे । अन्तर्जले श्मशाने च
हृत्तमूने सुरालये । परस्नानावशिष्टेषु श्रेयः कामैः सदा
नरेः” ॥ इति दक्षप्रतिपिद्धेतरां मृदमामन्त्र तया मृदा
शिरःप्रभृत्यालभ्यानुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः शिरःप्रभृत्यङ्गालनम-
वगाहनरूपप्रधानं वारुणस्नानं समाचरेदिति पूर्वोक्तेनान्वयः ।
मृदप्रहणमन्त्रे प्रभवारिणोति प्रभवसुत्पत्तिमर्षुं प्रापयितुं
शौलमप्यास्तस्रम्बोधनमिदम् । अथगाहनन्तु चक्षुः कर्ष-
नासिकामङ्गुलीभिराच्छाद्य कुर्यात् । “अङ्गुलीभिः पिधायैव
श्रोत्रदृङ्गासिकासुखम् । निमज्जेत प्रतिस्त्रोतस्त्रिःपठेदध-
मर्षणम्” ॥ इति समुद्रकरधृतात् । अत्रानुद्धृते वारव्रय-
जेवावगाहनं प्रागुक्तवामनपुराणात् । एष विधिः पौराणिक-
त्वात् सर्वशास्त्रिसाधारणः । वेदमन्त्ररहितत्वात् अनधीत वेदा-
नामपि सर्वथा आदरणीयः । मत्स्यपुराणम् । “नद्यां प्रत्लेकशः
स्नाने भवेत्पौदानज फलम् । गोपदानैश्च दशभिस्तासां
पुण्यन्तु सङ्गमे” ॥ वशिष्ठः । “गीऽनेन विधिना स्नाति यत्र
तत्राभ्रिचि द्विजः । स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थे तु द्विगुणं

फलम्" । अनेन तीर्थावाहनादिना । अती गङ्गायामप्यावा-
हनं कुर्वन्ति शिष्टाः । अत्र च माघसप्तम्यादिनिमित्तकतीर्थ-
विशेषनिमित्तकमन्त्रपाठस्तु मृदालम्भनानन्तरं कार्यः ।
आगन्तुकानामन्तेऽभिनिवेश इति न्यायात् । एवं गङ्गायां
विशेषमन्त्रानन्तरमेव दशहरादिमन्त्राः पाठ्याः । तत्र गङ्गायां
विशेषमन्त्रो विद्याकरधृतौ । "विष्णुपाद्यार्घ्यसम्भूते गङ्गे
त्रिपथगामिनि । धर्मद्रवौतिविख्याते पापं मे हर जाङ्गवि ।
अद्वया भक्तिसम्पन्ने श्रीमातर्देवि जाङ्गवि । अमृतेनाम्बुना देवि
भागौरधि पुनोहि माम्" । स्मृतिः "फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे
द्वादशी यदि । गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी" ॥
अत्र गङ्गायां पद्मपुराणीयो मन्त्रः । "महापातकसंघ्नानि
यानि पापानि सन्ति मे । गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे
हर जाङ्गवि" । गङ्गासागरसङ्गमे मन्त्रः "त्वं देव सरितां
नाथ त्वं देवि सरितां वरे । उभयोः सङ्गमे स्नात्वा सुखामि
दुरितानि वै" ॥ लौहित्य स्नाने तु मन्त्रः । "ब्रह्मपुत्र महा-
भाग शान्तनोः कुलनन्दन । अमोघागर्भसम्भूत पापं लौहित्य
मे हर" ॥ करतोयास्नानमन्त्रः । "करतोये सदा नोरे
सरित्श्रेष्ठे सुविश्रुते । पीण्ड्रान् प्रावयसे नित्यं पापं हर करो-
द्भवे" ॥ विष्णुः । "स्नातः शिरो नावधुनेत् नाङ्गेभ्यस्तोयसुहरेत् ।
न तैलं वा संस्पृशेत् नापोचिनं पूर्वघृतं वासो विभ्रयात् स्नात
एव सौष्णीपो धोते वाससौ विभ्रयात् न स्त्रेच्छान्यजपतितैः
सह संभाषणं कुर्यादिति" नाङ्गेभ्यस्तोयसुहरेदिति स्नान-
शाटोपाणिभ्या पूरणीयम् । "स्नातो नाङ्गानि निर्मुञ्ज्यात्
स्नानशाखा न पाणिना" इति विष्णुवचनान्तात् । अत्र वासोऽ-
न्तरधारणात् प्राकृततैलसर्गनिषेधः प्रतीयते । "शिरः स्नातस्तु
तैलेन नाङ्ग किञ्चिदुपस्पृशेत्" ॥ इति मनुवचनमेतत्परम् ।
ततः प्रादाभ्यङ्गाचरणं सङ्गच्छते ।

यदुक्तम् आयुर्वेदीये “अभ्यङ्गमाचरेद्विलं स जराश्रमवा-
तहा । शिरः श्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ वर्ज्योऽ-
भ्यङ्गः कफप्रस्तः कृतसंशुद्धा जीर्णिभिः । तिलतैलं हितं वाते
शिरोऽभ्यङ्गावगाहने ॥ वस्तिरनेहानुपानेषु नासाकर्णाधिपूरणे ।
सार्पपं कटुतीक्ष्णं कफशकानिलापहम् ॥ लघुपित्त यक्तु
कीठ कुष्ठान्शु व्रणतीव्रनुत् । तैलं कुसुभजं चोष्णं त्वग्दोषकफ-
पित्तनुत् ॥ तैलमेरुशुद्धं रस्यं गुरुष्णमधुरं रसम् । सुतीक्ष्णं
पिच्छिलं वल्यं रक्षैरण्डोद्भवं भृशम् ॥ कफपित्तानिलहरं रेचनं
कटुदोषनम् । हृद्वस्ति पार्श्वजानुरुत्तिकपृष्ठास्थिशूलिनाम् ।
हितं वातामय श्वासग्रन्थि व्रध्नविकारिणाम्” ॥ विष्णुपुरा-
णम् “चतुर्दशष्टमी चैव त्वमावास्याय पूर्णिमा । पर्वत्येतानि
राजेन्द्र ! रविसक्रान्तिरेव च ॥ स्त्री तैलमांससम्भोगी पर्वस्त्रेतेषु
वै पुमान् । विष्णुव्रतभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृतः” ॥
विष्णुधर्माक्षरे । “अष्टमौष्ठ तथा षष्ठीं ऋषमौष्ठ चतु-
दशौम् । शिरोऽभ्यङ्गं न कुर्वीत पर्वमन्ध्री तथैव च” ॥
गाण्डे । “सन्तापः क्षीर्तिररुषायुर्धनं निधनमेव च । भारोग्य
सर्वकामाप्तिरभ्यङ्गे भास्करादिषु ॥ उपोषितस्य व्रतिनः कृत-
केशस्य नापितेः । तावत् शोस्तिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न
मसृग्सेत्” ॥ कात्पतरो, “नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे क्षौरश्च
शक्रेऽय कुजेऽय मांसम् । बुधेऽय योषित् परिवर्जनीया श्रेषु
सर्वाणि सदैव कुर्यात् ॥ चित्राग्निहस्ताश्रवणेषु तैलं क्षौरं
विशाणप्रतिपत्तु वर्जम् । मूले मघा भाद्रपदासु मांसं योषि-
न्मघाकृत्तिकसोत्तरासु” ॥ मघाकृत्तिकाम्यां सप्तोत्तरास्तासु
यतोयासमासः क्षान्दसः । ज्योतिषे । “सोमे कौर्त्तिः प्रस-
रतितरं रोहिणेये हिरण्यं देवाचार्यं रविस्तट्टिने वरुते
दोषंमायुः । तेनस्नामात्तनयमरणं दृग्गतं सूर्यवारं भौमे

मृत्युर्भवति नियतं भार्गवे वित्तनाशः ॥ रवौ पुष्यं गुरौ दूर्वां
भूमिं भूमिजवामरे । शुक्ले च गोमयं दद्यात्तैलदोषोपशान्तये ॥
दद्यात्तैले इति शेषः । तैलपदं यौगिकमिति कल्पतरुप्रभृ-
तयः । विष्णुधर्मोत्तरे । “तैले जले तथा वक्त्रमादर्शं च
मल्लान्विते । न पश्येन्न तथा पश्येदुपरुक्तं दिवाकरम्” ॥
उष्णोपधारणं शिरोजलापनयनाय । तेन तदनन्तरं न धार्यम् ।
तथा महाभारतम् “आप्लुतः साधिवासेन जालेन च सुग-
न्धिना । राजहंमनिभं प्राप्य उष्णोषं ग्रियिलार्पितम्” ॥ जल-
क्षयनिमित्तं वै वैष्टयामास भूर्हनि । ग्रियिलार्पितमगाट-
वद्धम् । सत्यतपाः । “प्रागपसुदगधं वा धीतं वस्त्रं प्रस-
रयेत् । पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रचालनात् शुचिः” ॥
अत्राग्रं दशा वृक्षवत् । प्रचेताः “स्वयं धीतेन कर्त्तव्या क्रिया
घर्भ्यां विपश्चिता । न च राजकधीतेन नाधीतेन भवेत्
क्वचित्” ॥ पुत्रमित्रकलत्रेण स्वप्नातिवान्धवेन च । दासवर्गेण
यद्भीतं तत्पवित्रमिति स्थितिः” ॥ भृगुः विकचोऽनुत्तरीयश्च
नग्नद्यावस्त्र एव च । यौतं स्नात्तं तथा कर्म न नग्नश्चित्त-
वेदपि” ॥ विकचः परिधानासंहृतकच्छः । तथाच योगि-
याज्ञवल्करः “परिधानाद्द्विः कक्षानिवहा ह्यासुरी भवेत्” ।
स्मृतिः “यामि पृष्ठे तथा नाभौ कक्षत्रयमुदाहृतम् । एभिः
कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः” ॥ बोधायनः “नाभौ
धृतश्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जामुनी । अन्तरीयं प्रयस्त्रं तद-
द्विषसुभयोस्तयोः” ॥ प्रचेताः “दशानाभौ प्रयोजयेत्” ।
स्मृतिः “न स्यात् कर्मणि कश्चुकीति” उत्तरीयधारणं चोप-
धीतवत् । “यथा यज्ञोपवीतश्च धार्यते च द्विजोत्तमैः । तथा
सन्धार्यते यत्रादुत्तराच्छादनं शुभम्” इति स्मृतेः । अत्र द्विजो-
त्तमेर्यथा सञ्चापसञ्चत्वादिना उपवीतं धार्यते यथा उत्तरा-

ष्छादनमपि द्विजोत्तमैरिति प्रदर्शकमात्रं प्रागुक्तभृगुवचनेन
 सर्वेषां द्विवस्त्रता प्रतीयते । भारते “न स्यूतेन न दग्धेन
 पारक्षेण विशेषतः । मृषिकोक्तीर्णजीर्णेन कर्म कुर्याद्विच-
 चणः” ॥ नारसिंहे “न रक्तमुखनं वासो न नीलश्च प्रशस्यते ।
 मन्त्राक्तश्च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः” ॥ उल्वनम् उत्कट-
 रक्तविशेषम् । आचाररत्ने उग्रना “दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्यात्
 कर्माण्यभावतः” । विष्णुधर्मोत्तरे “वस्तु नान्यधृतं धार्यं
 न रक्तं मलिनं तथा । जीर्णं वापदशश्चैव श्वेत धार्यं प्रयत्नतः ॥
 उपानहं नान्यधृतं ब्रह्मसूत्रञ्च धारयेत् । न जीर्णमलवद्वासो
 भूषेच्च विभवे सति” ॥ योगियाज्ञवल्करः । “स्त्रात्वैवं वाससो
 धीते अक्लिन्ने परिधाय च । प्रक्षाल्योरु मृदद्भिश्च हस्ती प्रक्षाल-
 येत्ततः ॥ अभावे धीतवस्त्राणां शीणध्वीमाविकानि च ।
 कुतपो योगपटं वा द्विर्वासा येन वा भवेत् ॥ अधीतेन च
 वस्त्रेण नित्यनैमित्तिकीं क्रियाम् । कुर्वन् फलं न चाप्नोति
 दत्तं भवति निष्फलम्” ॥ येन वेति उपवीतेन तत् प्रति-
 निधिभूतेन कुशरत्वादिना वा । तथाच स्मृतिः । “यत्रोप-
 धीते द्वे धार्यं शीतस्नानेषु कर्मसु । तृतीयं चोत्तरीयाद्यं
 वस्त्रान्नाभे तु दिश्यते” ॥ कुतपो नेपालकम्बनः । “निष्पौड-
 यति यः पूर्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात् । निराशान्नास्य गच्छन्ति
 देवाः पितृगणैः सह” ॥ पराशरभाष्ये जावालिः । “स्नानं
 कृत्वाद्रंवासान्तु विष्णुत्वं कुरुते यदि । प्राणायामत्रयं कृत्वा
 पुनः स्नानेन शुद्धति” ॥ जावालिः । “नार्द्रमेकश्च वस्त्रं परि-
 दध्यात् कथञ्चन” । हारीतः । “भार्द्रश्च सप्तवाताहतमपि
 शुद्धमिति” । मदनपरिजाते पारस्करः । “एकखेदासो भवति
 तस्य उत्तरार्द्रं प्रच्छादयतीति” । याज्ञवल्करः । “ब्रह्म-
 चरविशामिव मन्वन्तु स्नानमिच्छते । मूष्योमेव हि शूद्रस्य

सनमस्कारकं मतम् ॥ अगम्यागमनात् स्तेयात् पापिभ्यश्च
 प्रतिग्रहात् । रइस्याचरितात् पापात् मुच्यते स्नानमाचरन् ॥
 प्रकर्तुमसमर्थयेत् जुहोति यजति क्रियाः । स्नानध्यानजपै-
 र्दानैरात्मानं शोधयेद् बुधः ॥ तूष्णीममन्त्रकं सनमस्कारकम् ।
 तूष्णीमित्यनेन वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्य इति श्रुतिवाक्यैकवाक्यतया
 शूद्रस्य वेदमन्त्रमात्रनिषेध इति वाचस्पतिमिश्राः छन्दोगा-
 ङ्गिकोऽप्येवम् । वस्तुतस्तु सनमस्कारकमित्यनेन स्नानस्यैव
 नमस्कारवत्त्वं प्रतीयते । न त्वनुपस्थिततीर्थनमस्कारवत्त्वम् ।
 तूष्णीमेवेत्येवकारेण पौराणिकादेरपि निषेधः । एवञ्च “भाय्या-
 रतिः शुचिर्भृत्यभर्ता आहक्रियापरः । नमस्कारेण मन्त्रेषु
 पञ्चयज्ञान्न ह्यप्येत्” ॥ इति याज्ञवल्करविशेषोपदिष्टनमस्का-
 रैतरत्र शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठः प्रतीयते । अगम्येत्यादिना
 पापक्षयः प्रतीयते । ब्रह्मपुराणम् । “नद्यां प्रत्येक्यः स्नाने
 भवेत् गोदानजं फलम् । गोप्रदानैश्च दशभिस्तासां पुण्यन्तु
 सङ्गमे” ॥ देवलः । “न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्व-
 तम् । नान्यत् प्रशंसित्वस्यस्तीर्थेष्वायतनेषु च” ॥ नदीं न
 नदीत्वेन ब्रूयात् किन्तु गङ्गादिविशेषनामत्वेन ब्रूयात् ।
 तीर्थादौ स्थित्वा तीर्थान्तरं न प्रशंसेत । विशुधर्मोत्तरे “धका-
 रणं नदीपारं बाहूभ्यां न तरेत्तथा । न प्रशंसेत्तदीतोये नदी-
 मन्यां कथञ्चन ॥ न गिरौ पर्वतं रामं न राघ्नः पुरतो नृपम् ।
 ह्यसन्तर्प्यं पितॄन् देवान् नदीपारन्तु न व्रजेत्” । मनुः “न
 स्नानमाचरेद् भुक्त्वा नातुरो न मङ्गानिधि । न वासोभिः
 सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये” ॥ न स्नानमाचरेद्भुक्तेति
 रागप्राप्तस्नाननिषेधः नित्यस्याप्राप्तत्वात् नैमित्तिकनिषेधवक्तु-
 मशक्यत्वात् “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथायथा ।
 तथा तथैव कार्याणि न कासन्तु विधीयते” ॥ इति दक्षोक्तेः ।

आतुरः स्नानसम्बद्धकुरोगवान् । अतएव विष्णुधर्मोत्तरं “नीपे-
 क्षितव्यो घ्याधिः आत् रिपुरख्योऽपि भार्गवः । महाविद्या तु
 विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् । तथ्यां स्नानं न कर्त्तव्यं काम्यनेमि-
 त्तिकादृते” । इति देवनवधनात् । अत्र न वामोभिः मर्दयत्यनेन
 बहुयासी निषेधात् स्नाने द्वियामस्त्वं प्रतीयते । अजस्रं पुनः
 पुनः । तेन वारुण्यादिमक्राख्यादिनिमित्तभेदप्राप्तमेकदा नाना-
 स्नानं निषिध्यते । किन्तु तन्त्रेण प्रसङ्गेन शैर्कं स्नानम् । तथा
 च निगमः “नायर्त्तयेत् पुनः कर्म तर्पणादिकमन्वहम् ।
 काम्यनेमित्तिके ङित्वा एकं श्लोकत्र वामरे ॥ विषुवद्विषे प्राप्ते
 पञ्चतीर्थी विधानतः । स्नात्वा सदुपणं कृणु दृष्ट्वा भद्राश्च
 भो द्विजाः । नरः समम्नायज्ञानां फलं प्राप्नोति दुर्नभम्” इति
 ब्रह्मपुराणोक्त मार्कण्डेयकृदे प्रद्युम्नसरोवरे समुद्ररूपादितीर्थ-
 भेदादौ तन्त्रप्रमहृयोरभावात् पुनः पुनरेकदिनेऽपि नाना-
 स्नानमिति “ध्यपोष्य चाष्टमं भागसुदयाद् यत्र कुर्वचित् ।
 तिथ्योर्युग्मेऽप्ययुग्मे वा मङ्गलाञ्जिकमाचरेत्” ॥ अविज्ञाते
 सुगमतया निन्दितकर्त्तृतया च । बौधायनः “भवन्तीष्वनि-
 रुद्धासु त्रयोवर्णा द्विजातयः । प्रातरुत्थाय कुर्वीरन् देववि-
 पिततर्पणम् ॥ निरुद्धासु न कुर्वीरन् शभाक् सेतुकुर्वेत् ।
 तस्मात् परकृतान् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेत् ॥ उद्धृत्य वा
 वीन् पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो सदा । निरुद्धासु च मृत-
 पिण्डान् कूपास्तु वीन् घटांस्तथा” ॥ निरुद्धासु सेतुभिर्निबद्ध-
 प्रवाहासु । अत्र परकृतान् इत्यनेन उत्सृष्टकूपादेरपि
 तथात्वात्तत्रापि घटपिण्डोद्धारः । अतएव मनुनापि निपान-
 कर्त्तुरित्यभिहितम् । न तु निपानस्वामिनः इति । यथा
 “परकीयनिपानेषु स्नायास्वैव कदाचन । निपानकर्त्तुः स्नात्वा
 ॥ निपातं कलाधारमात्रं तथा च

याज्ञवल्करः “पञ्च पिण्डाननुहृत्य न स्नायात् परवारिणि”
योगियाज्ञवल्करः । “अनुहृत्य तु यः स्नायात् परकीय जना-
शये । इथा तस्य भवेत् स्नानं कर्तुः पापेन निष्यते ॥ स्नानं
दानं तपो ध्यानं पिण्डदेवाह्वनं तथा । पावनानि मनुष्याणां
दुष्कृतस्येह कर्मणः” ॥ शङ्ख. “नृणां पापकृतां तीर्थं भवेत्पापस्य
मञ्चयः । यथोक्तफलदं तीर्थं भवेत् शङ्खात्मनां नृणाम्” ॥
छन्दोगपरिशिष्टे “यद्यह्यं श्रावणादिसर्वा नद्यो रजस्रलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः” ॥ नदीलक्षणं
तत्रैव “धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता
नदीशब्दवद्वा गत्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥ उपाकर्माणि धोक्तर्गे
प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजो दोषो न विद्यते” ॥
यज्योमामः “यव्यामासाः स्वमेकः संवत्सरः” इति शतपथश्रुतेः ।
अत्र तासु स्नानमात्रस्य निषेधात् प्रागपि रजस्रला इति
हेतुवन्निगदात् स्नानानहंत्वमेव विवक्षितं न त्वाचमनाद्यनहं-
तापि । सम्प्रदायोऽप्येवमिति रत्नाकरः मलिस्तुचतस्त्रे विवृत-
हेतुवन्निगदस्यापि एषोऽर्थः स्फुट इति । अत्र विशेषो मदन-
पारिजाते निगमः “न दुष्येत्तीरवासिनाम्” इति तत्रैव व्याघ्र-
पादः । “अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुहृते । रजो
दुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति” ॥ अन्येन कुम्भादिना
अतएव छन्दोगपरिशिष्टे तास्त्रिति निर्देशः ।

धनुः परिमाणञ्च हस्तचतुष्टयं तथा च विष्णुधर्मोत्तरे
“द्वादशाङ्गुलिकः शङ्खस्तद्वयञ्च शयः स्मृतः । तच्चतुष्कं धनुः
प्रोक्तं क्रौञ्चो धनुः सहस्रिकः” ॥ शयोहस्तः उपाकर्मात्सर्ग-
कर्माणां बौद्धिककर्त्तव्ये छन्दोगपरिशिष्टोक्ते । “अन्त्यैरपि कृते
कूपे सेती वाप्यादिके तथा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्राय-
चित्तं समाचरेत्” ॥ तथा “प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुम-

नोहरे । नात्पोदके द्विजः स्नायान्नदीस्रोत्सृज्य कृत्रिमे ॥
इति बहुभिर्द्वैतम् । ब्रह्मपुराणे “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं
द्विविधं स्नानमित्यते । तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यक्तस्थि-
तम्” ॥ नित्यमहरहः क्रियमाणं “यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं
स्नायादनातुरः” इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तं प्रातर्मध्याह्नसम्बन्धि
नैमित्तिकं सूर्यग्रहणादावावश्यकं कार्यं न तु चण्डालादि-
स्पर्शनमित्तकम् । “स्मशु कर्माशुपातश्च मैथुनं छर्दनं तथा ।
असृश्व स्पर्शनं कृत्वा स्नायाद्द्विधा जलक्रियाः” ॥ इति ब्रह्म-
पुराणे तर्पणनिषेधात् काम्यं स्वर्गादिफलकं तीर्थादिस्नान
तर्पणस्याङ्गत्वात् येन कल्पेन स्नानं तर्पणं तेन कल्पेन । किन्तु
“यन्नाम्ना तं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च । विद्वद्भिस्तद-
नुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्” ॥ छन्दोगपरिशिष्टोक्तं चकारि-
णाकाङ्क्षतमविरोधिपरोक्तमधिकमपि बोध्यम् एवञ्च यद्यपि
स्नानाङ्गं तर्पणं तत्प्रयोगान्तर्भवितुं मर्हति तथापि तस्य
सन्धानुष्ठानसत्त्वे सन्ध्योत्तरत्वं वाचनिकं चन्द्रसूर्यग्रहादौ च
सन्धानुष्ठानाभावात् स्नानप्रयोगान्तर्गतमेव । प्रातःस्नान-
स्यापि यथाहनीत्यनेनाहः स्नानधर्मातिदेशात् तदङ्गतर्पण-
स्यापि सन्ध्योत्तरता किञ्च सृष्टमेधीय प्रयोगमध्ये अग्निहोत्र-
काले आगते तत्पदार्थक्रमानुरोधेन यथाऽग्निहोत्रानुष्ठानं
तथा स्नानानन्तरं सन्ध्याकाले आगते तर्पणमङ्गत्वेन सन्ध्या-
नुष्ठानं युक्तमिति विद्याकरः एवञ्च स्नानाङ्गतर्पणादेव पञ्च-
यधान्तर्गतत्वेन प्रधानतर्पणस्यापि प्रसङ्गात् सिद्धिः तदाह
मनुः “यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन् स्रात्वा द्विजोत्तमः । तेनैव
सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रिया फलम्” ॥ यत्र तु रोगादिना
स्नानं न कृतं तत्रापि गात्रमार्जनादिना शौचमुत्पाद्य पितृ-
यज्ञसिद्धये तर्पयेत् । तदाह शातातपः “तर्पणन्तु शचिः

कुर्यात् प्रत्यहं स्नातकौ द्विजः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पित्र-
 भ्यश्च यथाक्रमम् ॥ अत्राहः पदं त्रियामामित्यादिना प्रागु-
 क्तकालपरम् । अतएव मनुना स्नात्वा इत्यविशेषादुक्तम् ।
 तस्मादरुणोदयतर्पणादपि पितृयज्ञतर्पणसिद्धिः । महाभा-
 रतेऽप्युक्तम् “सुखोपितास्तां रजनीं प्रातः सर्वे कृताङ्गिकाः ।
 विविशस्तां सभां दिव्यां किङ्करैरुपशोभिताम्” ॥ इति अत्राप्रा-
 त्याख्येयकर्मानुरोधेन प्रधानकालादन्यत्रापि कालान्तरे
 कर्मानुष्ठानमिति । प्रधानतर्पणस्य स्नानाद्गतर्पणप्रकृतिक-
 त्वात् सन्न्यानुष्ठानान्तरत्वं यथा ज्योतिष्टोमस्य इष्टुत्तरका-
 लत्व विक्रतिसोमेऽप्यतिदेशात् प्राप्तमिति । एवम् “अर्नाग्नि-
 राचरेत् कृत्वा मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः” । इति वशिष्ठवच-
 नात् महाभारतवचनाच्च प्रातरपि मध्याह्नकर्मानुष्ठानम् एवं
 “दिवोदितानि कर्माणि स्वकालेनाकृतानि चेत् । सर्वर्ष्याः
 ग्रथमे यामे तानि कुर्यादतन्द्रितः” ॥ इति नारदोयात् पर-
 कालेऽपि कर्त्तव्यम् । एवं स्नानाद्गण्डोदारादपि तर्पणाद्ग-
 ण्डोदरसिद्धिः प्रसङ्गात् । यत्र तु स्नानं विना वाय्वादी
 तर्पणं क्रियते तत्रैव तस्मात्तर्पणोदरः । तथा च शङ्खलि-
 खितौ । “वापि कूपतडागोदपानेषु सप्त पञ्च त्रीन् । वा
 पिण्डानुद्धृत्य देवान् पितृंश्च तर्पयेत्” ॥ उदपानपद वापो-
 कूपतडागोतरस्त्रजलाधारपरं तद्व्यमायन्तु जलाशयोत्सर्गतस्त्वे-
 ऽनुसन्धेयम् । “पुथ्ये वा जन्मनश्च त्रे व्यतीपाते च वैष्टी ।
 अमावास्यां नदीस्नानं दहत्याजन्मदुष्कृतम्” ॥ अमावास्याम्
 अमावास्योशब्दस्य रूपम् । स्कन्दपुराणं “नदी तडागसम्भूतं
 वापोकूपदोद्भवम् । गङ्गोदकं भवेत् सर्वं शङ्खे नैव समुद्धृतम्” ॥
 एतद्दर्शनात् शङ्खाभिषेकं करोति । असृशश्च स्पर्शनादौ तज्जलं
 स्पृशति । वराहपुराणं “दक्षिणावर्त्तशङ्खे च पात्रेऽप्यौदुम्बरे

स्थितम् । उदकं यः प्रतीच्छेत् शिरसा हृष्टमानसः । तं ह्य
जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ श्रीऋषभे ताम्रपात्रे ।
मरोचिः “चेत्रस्यसुबृतं वापि शीतसुष्णमद्यापि वा । गार्ङ्गं
पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकम् ॥

“अच्छिन्नपद्मपात्रेण सर्वरत्नीदकेन च । स्नोतसा वै नरः
स्नात्वा सर्वपापैः प्रसुञ्चते ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “तथा दूर्वा-
दकस्नानं सर्वपापप्रणायनम् । गोमूत्रेण च यत् स्नानं सर्वाघ-
घनिघ्नदनम् ॥ तथा पुष्पोदकस्नानं भवेदारोग्यकारकम् ।
केवलैर्वा तिलैः स्नानमथवा गौरसर्पपैः ॥ स्नानं प्रियङ्गुणा
प्रोक्तं तथा सौभाग्यवर्द्धनम् । आयुषश्च यशस्यश्च धर्म्यं मेधावि-
वर्द्धनम् । स्नानं पवित्रमाङ्गल्यं तथा काञ्चनवारिणा ॥ शङ्खः
“स्नातस्य वृद्धितोयेन तथाच परवारिणा । कायशुद्धिं विजा-
नीयात् न तु स्नानफलं लभेत् ॥ स्नानफलं वैधम् आयु-
र्वेदीयन्तु भवत्येष । “उष्णाम्बुनाधःकायस्य परिपेको बला-
पहः । तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलनुत् केशचक्षुषोः ॥ इति यमः ।
“नित्यं नैमित्तिकश्चैव क्रियाङ्गमलकर्षणम् । तीर्थाभावे च
कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥ विष्णुपुराणं “स्नानाद्रीं धरणी-
श्चैव दूरतः परिवर्जयेत् ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “चण्डालैः पतितै-
र्त्सूक्ष्मपाप वाप्युदकया । न कार्यं कामतः कृत्वा कौर्त्स-
येत् केशव विभुम् ॥ जले स्थित्वा कर्मा कुर्वन् जलेन तिनिकं
चरेत् । अन्यथा भस्मना ऋद्धिः कुर्यात् काष्ठेन वा पुनः ॥
इति कर्माङ्गतिस्तकं सामगेन कर्त्तव्यम् इति केचित् ।

अथ तर्पणम् । तद्विधिं प्रधानमङ्गञ्च । तवाद्यमाह
यातातपः । “तपणन्तुं शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पित्र्यभ्यश्च यथाक्रमम् ॥ विधवामधिकृत्य
काशोखण्डम् । “तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः शुश्रुतिलोदके ।

तत्पितृस्तत्पितृश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ॥ द्वितीयन्तु ब्रह्मा-
ण्डपुराणीयम् । “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नान-
मिष्यते । तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम्” ॥ तर्पण-
करणे दोषमाह योगियाज्ञवल्करः । “नास्ति क्वभावाद् यद्यापि
न तर्पयति वै सुतः । पिबन्ति देहरुधिरं पितरो वै जला-
र्थिनः” ॥ तर्पणमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । “तस्मात् सदैव
कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैः नसा । युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विभ्र-
मेतद्दिभर्त्ति हि” ॥ शङ्खलिखितौ । “नेटकारचिते स्थाने
पितृस्तर्पयेत्” । मार्कण्डेयपुराणम् । “यश्च सर्वाय नोत्सृष्ट
यच्चाभोज्यनिपानजम् । तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव पिष्ट-
कर्मणि” ॥ विष्णुः “स्नातद्याद्र्द्रवासा देवपिष्टतर्पणमश्वस्य
एव कुर्यात् । परिवर्त्तितवासाथेतीर्थमुत्तीर्य” । अद्यापि
तीर्थे विशेषमाह मत्स्यपुराणे । “तिलोदकाञ्जलिर्देवो जलसौ-
स्तौर्धवाग्निभिः । सदा न हस्तीनैकेन गृहे यावत् समिष्यते” ॥
अत्र जलस्यैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जलस्यत्वं नियम्यते ।
ततश्च “अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतो भवति । वहि-
रुदके प्राचान्तो वहिरेव पूतो भवति तस्मादन्तरेकं वहिरेकञ्च
पादं कृत्वा आचामेत् । सर्वत्र शुद्धो भवति इति पैठीनसि-
वचनात् । जलस्यैकचरणकृताचमनेनोभयकर्म्मार्हत्वात् तर्पण-
काले तीर्थे जलैकचरणेन भवितव्यम् अन्यत्र त्वनियमः । तद्-
प्राणां जले तर्पणमनिषिद्धमिति । स्थलस्यतर्पणे आग्नेयपुराण
“प्रागघेषु सुरांस्तृष्येन्मनुष्यायैव मध्यतः । पितृ य दक्षिणाघेषु
दद्यादिति जलाञ्जलीन्” ॥ अथचिर्दशे तु विष्णुः । यथा-
शुचिस्थल व्यासादुदके देवतापितृन् । तर्पयेत्तु यथा काम-
मस्यु सर्वं प्रतिष्ठितम्” ॥ वृहस्पतिः । “ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धायं
विद्यासुराध्यात्मिकीं जपेत् । लग्नाय प्रणवो वापि ततस्तर्पण-

पुराणीयतर्पणपत्रे तु पित्रपक्ष एव इस्ताभ्यामिति श्रुतेस्तत्रै-
वाञ्जलिः । अन्यत्र नाञ्जलिरित्यवगम्यते । आचारमाधवीये
प्रचेताः “मादृमुख्यास्तु यास्तिस्रस्तासां दद्यान्निरञ्जलीन्” ।
इति पराशरभाष्ये सनकादिदिव्यमनुष्याणां तपणादिकं
सामगेन प्राञ्जुखेन तदितरेणोदञ्जुखेन कर्त्तव्यं तथाच परि-
शिष्टधृतं सासवेदीयधट्त्रिंशद्ब्राह्मणं “मनुष्याणामेषा दिक्
याच प्रतीचीति” । तथाच ज्योतिष्टोमे श्रूयते । “प्राचीं देवा
अभ्यजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्याः उदीचीमसुराः
अपरंपामुदीचीं मनुष्याः” । यत्तु “कृतजघ्योऽन्तर्जानुसद-
ञ्जुखः । दिव्येन तौर्येन देवानुदकेन तर्पयेत्” इति शङ्ख-
लिखितसूत्रं देवतर्पणे । उदङ्मुखत्वविधायक तच्छ्रुति-
विरोधात् शाख्यन्तरौयम् अशक्तविषयकम् । उदकेनेति
श्रवणात् यथादिरिति फलाधिक्यार्थं व्यवहारोऽपि तथा । यत्तु
“निषीती हन्तकारेण मनुष्यांस्तर्पयेदथ । कुशस्य मध्यदेशेन
नृतीर्येन उदङ्मुखः” ॥ लघुविष्णूक्तं हन्तप्रयोगेन जलदान-
मुक्तं तत् सनकादिप्रत्येकतर्पणे यथा “सनकस्तृप्यतां तस्ये-
तदुदकं हन्त” इत्यादौ न तु पद्मपुराणीयमिलिततर्पणे दत्ते-
नाम्बुना अनेन दत्तस्य पुनस्त्यागासम्भवात् । नृतीर्येन
कनिष्ठाङ्गुलिमूलेन “प्राजापत्येन तौर्येन मनुष्यांस्तर्पयेत्
पृथक्” इति विष्णुपुराणीयैकवाक्यत्वात् । मरीच्यादि ऋषि-
तर्पणन्तु अङ्गुल्यग्रेण “अङ्गुल्यग्रमार्गं” इति यमवदनात् एव-
ञ्चार्पे देवतीर्यगोरङ्गुल्यग्ररूपैकदेशत्वसाधर्म्येण मरीच्यादितर्पणे
तु दिगाद्याकाङ्क्षायां देववदिति । अतएव योगियाञ्चवल्का-
वचने सनकानित्यत्र मनुष्यानिति विशेषणं दत्तम् । ब्रह्माद्या-
नित्यत्र देवानिति विशेषणं दत्तमिति व्यवहारोऽपि तथा ।
मरीचिः “सौवर्णेन तु पात्रेण तास्तरूपमयेन वा । श्रौतुस्वर्येण

खड्गेन पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ विना रूप्यसुवर्णेन विना
 ताम्रमयेन वा । विना तिलैश्च दमैश्च पितृणां नोपतिष्ठते” ।
 एतच्च समग्राभावे बोध्यं न तु एकस्याभावे बोध्यं शब्दः ।
 “सौवर्णेन तु पात्रेण राजतेनौडुम्बरेण च । खड्गपात्रेण शङ्कुना
 घाप्युदकं पिबतीर्थं स्पृशन्दद्यात्” ॥ शङ्कुः सुवर्णकौलङ्कः ।
 “अक्षतोदकैर्यवाङ्गिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितृंस्तथा” ।
 इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि पिबपचे तिलोदकमात्रविधानात् ।
 पद्मपुराणे चन्दनविधानं फलाधिक्यार्थम् । अपसव्यं प्राचीना-
 वीतित्वम् । उपवीतित्वं प्राचीनावीतित्वञ्चाह गोभिलः ।
 “दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽंशे प्रतिष्ठापयति
 दक्षिणं कक्षमवलम्बनं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति । सव्यं
 बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणे प्रतिष्ठापयति सव्यकक्षमव-
 लम्बनं भवति एवं प्राचीनावीती भवति” इति प्रतिष्ठापयति
 यज्ञोपवीतमिति शेषः । तथाचामरसिंहोऽपि । “उपवीतं
 यज्ञसूत्रं प्रोहृते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं
 कण्ठलम्बितम्” इति । “सावित्री यन्त्रिसंयुक्तं उपवीतं तवा-
 च्युत” इति ब्रह्मपुराणीय पूजादर्शनात् । गायत्रीमन्त्रेण
 उपवीतं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । लौकिकास्तु सावित्री यन्त्रि-
 रिति वदन्ति प्रवरसंख्यया वेष्टितयन्त्रिरिति लौकिकव्यव-
 हारः । विद्याकरधृतं “यथा यज्ञोपवीतम्” इत्यादिवाक्यात्
 उत्तरीयमपि यज्ञोपवीतवत् सव्यापसव्यत्वादिना धार्यं विहृतं
 शङ्कितत्त्वे । पित्रादौत्यादिना मातामहादिवयपरिषद्दः ।
 तथाच विष्णुपुराणे “चिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।
 ऋषीणाञ्च यथा न्यार्यं सङ्गृह्यापि प्रजापतेः । पितृणां प्रीण-
 नार्थाय चिरपः पृथिवीपते । पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत्
 प्रपितामहान् ॥ मातामहाय तत् पित्रे तत्पित्रे च समा-

माचरेत्' ॥ एतच्च तर्पणं ब्रह्मयज्ञानन्तरं छन्दोगितरपरम् ।
 तेषान्तु वैश्वण्याय शोपजाय इत्यन्तस्त्र्योपस्थानानन्तरं
 गोभिलेन तर्पणाभिधानात् । "आप्लवने तु सम्प्राप्ते तर्पणं
 तदनन्तरम् । "गायत्रीञ्च जपेत् पश्चात् स्नाध्यायञ्चैव शक्तिः" ।
 आप्लवने तु सम्प्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा । तर्पणं कुर्वतः
 पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत्" ॥ इति गोभिलीयवचनाभ्याञ्च
 दत्तः "प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् । उदङ्म-
 नुष्यांस्तृष्येत पिबन् दक्षिणतस्तथा ॥ अथैस्तु तर्पयेद्देवान्
 मनुष्यान् कुशमध्यतः । पितृंस्तु कुशमूलाग्रे विधिः कौशो
 यथाक्रमम्" ॥ एवञ्च गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ।
 इति यमवचनस्थगोशृङ्गपदं प्रादेशमात्रपरम् । उद्धृतोदके
 तु हारीतः । "पात्राद्वा जलमादाय शुची पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
 जलपूर्णेऽथवा गर्ते न स्थाने तु विवर्हिषि" । अत्र यदि यदुप-
 क्रम्य श्रुतं तच्च येन समं समभिव्याहृतं तदेव तत्रैवाङ्गं नान्य-
 दिति बोध्यं तदङ्गम् इतरत् समभिव्याहारपकरणाभ्यामिति
 गीतमस्त्वयात् तेन पद्मपुराणीयस्त्राने तदुक्तमेव तर्पणम् । तद्-
 यथा "ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् । देवा
 यक्षास्त्रया नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः ॥ क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च
 तरवी जम्भगाः खगाः । विद्याधरा जलधरास्तथैवाकाशगा-
 मिनः ॥ निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये । तेषा-
 माध्यायनायैतद्दीयते सलिलं भया" ॥ एतेनैकाञ्जलिरिति
 सर्वेषां मतम् । "कृतोपवीतो देवेभ्यो निवीतो च भवेत्ततः ।
 मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानुषींस्तथा ॥ सनकश्च सनन्दश्च
 दत्तौयश्च सनातनः । कपिलश्चासुरिश्चैव वोढः पञ्चशिखस्तथा ॥
 सर्वे ते हस्तिमायान्तु महत्तेनाम्बुना सदा । मरौचिमत्राङ्गिरसौ
 पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ प्रचेतसं वशिष्ठञ्च शृगुं नारदमेव च ।

देवान् सर्वानृषीन् सर्वांस्तर्पयेदक्षतोदकैः ॥ अपसव्यं ततः
 कृत्वा सव्यं जानु च भूतले । अग्निस्वात्तांस्तथा सौम्यान्
 हविष्मन्तस्तथोषपान् ॥ सुकालिनो वर्हिपद आज्यपांस्तर्प-
 येत्ततः । तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः ॥ दर्भ-
 पाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः ॥ अत्र केचित् पितृ-
 धर्मातिदेशात् दिव्यपितृणामपि अञ्जलिचयदानम् । तदसत्
 “कव्यदालं नलं सौम्य यममर्थमणन्त्या । अग्निस्वात्ताः
 सौमपाश्च वर्हिपदः सकृत् सकृत्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टेन
 विशिष्टैकाञ्जलिविधानात् । “पित्रादीन्नामगोषे च तथा
 मातामहानपि । सन्तर्प्य भक्त्या विधिवदिमं मन्त्रमुदीर-
 येत् ॥ ये वान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः । ते
 दक्षिमण्डिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाद्दिणः” ॥ अत्र ब्रह्मादि-
 चतुर्षु तर्पणप्रयोगाकाङ्क्षायां गोभिलयाज्ञवल्क्योक्तप्रयोग-
 विधिर्थाङ्गः । स च “अन्वारथेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन
 तु । तृप्यतामिति वक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना” ॥ अन्वा-
 रथेन पश्चात्तरेण अस्मादेव वचनात् तर्पणाभिप्राये प्रणवा-
 दित्वं तृप्यतामिति च लभ्यते । ततश्च ब्रह्मा तृप्यतामिति
 प्रयोगः । देवा इत्यादि मयेत्यन्तेन मन्त्रलिङ्गादेकाञ्जलिः ।
 तथा सनक इत्यादि सदा इत्यन्तेनेकाञ्जलिः एवं पुनरपि ।
 “एकैकमञ्जलिं देवा द्यो द्यो तु सनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्री
 स्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम्” इति व्यासगोभिलसूत्रवच-
 नात् । न तु द्यो इति वीसायुतेः सनकादिप्रत्येक एव
 द्वाञ्जलिरिति वाच्यं प्रत्येकपक्षे द्यो द्यो समुदायपक्षे तृप्यनु-
 रोधेन तथैव युक्तत्वात् । अत्राञ्जलिपदं प्रागुक्तान्वारथेनेति
 अवशात्तथाविधहस्तादयपरम् । तद्वैकल्पिकाञ्जलिपरं वा ।
 देवादिपक्षे पितृपक्षे तु तौ युताञ्जलिः पुमानित्येतत्परं पञ्च-

हितः । दद्यात् पित्रेण 'तीर्थेन काम्यञ्चान्यत् शृणुष्व मे' ॥
 स्मृतिसारे धृतम् । "वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु
 तर्पयेत् । स्नानशायञ्चले पात्रे रोमकूपे न कुत्रचित्" ॥
 जलतर्पणे रोमरहितप्रदेशे वामबाहौ वस्त्राच्छादिते तिलान्
 संस्थाय मुद्रारहितदक्षिणहस्ततर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्यतरेण तिलान्
 गृहीत्वा वामहस्ततलेन स्थापयित्वा तर्पयेदिति मदनपारि-
 जातः । अतएव मरीचिः । "मुक्तहस्तश्च दातव्यं न मुद्रां
 दर्शयेत् क्वचित् । वामहस्ते तिला आद्या मुक्तहस्तश्च दक्षि-
 णम्" ॥ मुक्तहस्तं प्रसारितहस्तं यथा स्यात् । एवं मुद्रा
 प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोगे सन्दशरूपः । "मुक्तहस्तश्च दक्षिणम्" इति
 दक्षिणहस्तं तिलरहितं कुर्यात् इति नैयतकालौन कल्पतरुः ।
 तथाच नारदीये "अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु दक्षिणस्येतरात्
 तरात् । तिलान् गृहीत्वा पात्रस्थान् ध्यात्वा संतर्पयेत्
 पितॄन्" ॥ देवलः । "रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु सतर्पयेत्
 पितॄन् । पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरैण मलेन च" ॥

वृष्टिजलसम्पर्के तर्पणनिषेधमाह वायुपुराणम् । "मेघे वर्धति
 यः कुर्यात् तर्पणं ज्ञानदुर्वलः । पितॄणां नरके घोरे गतिस्तस्य
 भवेद् भुवम्" ॥ तथा "शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघादि-
 निःसृतैः" । इति दर्शनादिति कौमुदी । योगियाञ्चवल्क्यः ।
 "यद्युद्धृतश्चेत्तु तिलान् संमिश्रयेज्जले । अतोऽन्यथा तु सन्धेन
 तिला आद्या विषक्षणैः" ॥ अत्र शेषार्हे मदनपारिजाते
 लिखितम् "अन्यथा वामहस्तेन ततस्तर्पणमाचरेदिति" ।
 वायुपुराणम् । "तिलदर्भेन्तु संयुक्तं यदद्या यत् प्रतीयते ।
 तत्तर्पममृतं भूत्वा पितॄणामुपतिष्ठते" ॥ स्मृतिः । "रविशुक्र-
 दिने चैव द्वादश्यां आहवासरे । सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्
 त्तिलतर्पणम्" मत्स्यपुराणे "संक्रान्त्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्र-

“सवर्णभ्यो जलं देयं नान्यवर्णभ्य एव च” । इति याज्ञवल्की-
यात् । भीष्मायासवर्णायापि भीष्माष्टम्यां तर्पणं कार्यं “ब्राह्म-
णाद्यास्तु ये वर्णा ददुर्भीष्माय नो जलम् । संवत्सरकृतं तेषां
पुण्यं नश्यति सत्तम” । इत्यादिवचनात् । मन्त्रस्तु “वेधा-
न्नपद्यगोत्राय इत्यादि ब्राह्मणेनैतत् पितृतर्पणानन्तरं कार्यम्
अन्येन पितृतर्पणात् पूर्वम् । अत्र वीजं वर्णज्यैष्ठमिति हला-
युधः । अपसव्येन दक्षिणासुखेन सतिलोदकेन सकृत् कर्त्त-
व्यम् । ततः कृताञ्जलिः । भोष्मः शान्तनवो वीर इत्यादि
पठेत् । ततो ये बान्धवा बान्धवा वा इत्यादिना एकाञ्जलि-
र्देयः । योगियाज्ञवल्क्यः । “निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रञ्च
तर्पणात् । निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहस्रिभिः ।
तथान्प्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीडितम्” । अन्नप्रकारवत्
थाडोच्छिष्टसमीपात्प्रकरवत् तस्याधोवस्त्रस्य “स्नानशाख्यान्तु
दातव्या मृदस्तिस्त्रो विशुद्धये” ॥ इति विशुष्टवचने अधो-
वस्त्रस्य दुष्टस्यैव शुद्धये मृदानं प्रतीयते । योगियाज्ञवल्क्यः ।
“वस्तनिष्पीडितं तोयं स्नातस्त्रोच्छिष्टभागिनः । भागधेयं
श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले” । अत्र मन्त्रमाह
गोभिलः । “ये चास्त्राकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणी मृताः ।
ते ह्यप्यन्तु मया दत्तं वस्तनिष्पीडनोदकम्” । अशक्तौ गद्व ।
“प्राप्तस्त्रस्वपथेन्तं जगत्पृथिवीति क्रमात् । अन्ननिवयं
दद्यात्” एतत् संक्षेपतर्पणं परागरः । “स्नात्वा निवस्य वामो-
ऽन्यत् जङ्घे प्रघातयेत्तदा । अपवित्रोक्तैते तु कोपीनश्रुत-
वारिणा” ॥ याज्ञवल्क्यः “स्नात्वेवं वामसो धीते अस्तित्रे
परिधाय च । प्रघात्स्योदमृदद्वय हस्तौ प्रघातयेत्तदा ।
रत्नाकरे “प्राप्तस्य तीर्थं गत्वा च सोपानको गृहं व्रजेत्” ।
अथ सन्धोपासनम् । तत्र हस्तोत्पत्तिमितम् । “घत

पंषाभावः श्रातातपः “पितृणां पितृतीर्थेन जलं सिद्धे दृ यथा-
विधि । दक्षिणेनाथ गृह्णीयात् पितृतीर्थे समौपतः” ॥
गोभिलः । “गोत्रं ऽस्वरान्तं सर्वत्र ऽगोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।
गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति । सर्वत्रैव पितः
प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि । पितुरक्षय्यकाले तु अक्षयां तृप्ति-
मिच्छता । गर्भत्रर्प्यादिके कार्य्यं शर्मा तर्पणकर्मणि । शर्म-
णोऽक्षय्यकाले तु पितृणां दत्तमक्षयम्” । कार्णाजिनिः ।
“नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेद्दूर्हुमानसः । आगच्छन्तु
मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्” ॥ योगियाज्ञवल्करः ।
“नामगोत्रस्वधाकारैस्तृप्याः सूरनुपूर्वशः” । तेन असुकगोत्रः
पिता असुकदेवशर्मा तृप्यतामेतत्तिलोदकं तस्मै स्वधेति प्रयोगः
सिध्यति । एवञ्च मातामहादौ । एष चासम्बुद्धिप्रयोगो
वाजसनेयौतरपर । तेषान्तु सम्बुद्धप्रन्ततामाह ब्राह्मणसर्वस्वे
जातूकर्णः । “प्रमौतपितृकन्तूपन्तस्वेत्यावाञ्च नामगोत्र-
सुदाहृत्य । यावता पितृकार्य्यमसाधितत्ते उदकमिति पितृन्
पितामहान् प्रपितामहान् । एकैकस्मै त्रीस्त्रीन् दद्यात्” ॥
अत्र सासाविति नाम गृह्णातीति कात्यायनोक्तस्य नात्रस्ते
इति युष्मत्प्रयोगात् सम्बुद्धप्रन्तता प्रतीयते । तस्य
सम्बुद्धप्रमानात्मवाचित्वात् । असम्बुद्धिप्रथमान्तत्वेऽनन्वयापत्ते ।
ततश्चासुकगोत्र पितरसुकदेवशर्म स्तृप्यस्वैतत्ते तिलोदकं
स्वधेति प्रयोगः सिध्यति । एवं मातामहान्तानामपि । ततो
मात्रादीनां घञां तर्पणानि । द्वादशानां मध्ये यो जीवति
तं विहाय ह्यप्रपितामहादीन् गृह्णीत्वा पूरयेत् । एव प्रव्रज-
तिते पतिते च । ततो विमाटत्र्येष्ठभ्रातृपितृप्यमातृनादी-
स्तर्पयेत् । शङ्खः । “बान्धवानां कृत्वा सुहृदां तर्पयेत्” ॥
सुहृदो मित्रादयः । मित्रायाप्यसवर्षाय जलं न देयम् ।

“सवर्णंभ्यो जलं देयं नान्यवर्णंभ्य एव च” । इति याज्ञवल्की-
यात् । भीष्मायासवर्णायापि भीष्माष्टम्यां तर्पणं कार्यं “ब्राह्म-
णाद्यास्तु ये वर्णा ददुर्भीष्माय नो जलम् । संवत्सरकृतं तेषां
पुण्यं नश्यति सप्तम” । इत्यादिवचनात् । मन्त्रस्तु “वैशा-
घ्रपद्यगोत्राय इत्यादि ब्राह्मणेनैतत् पितृतर्पणानन्तरं कार्यम्
अन्येन पितृतर्पणात् पूर्वम् । अत्र वीजं वर्णव्युष्टिमिति इला-
युधः । अपसव्येन दक्षिणामुखेन सतिलोदकेन सकृत् कर्त्त-
व्यम् । ततः कृताञ्जलिः । भोग्नः शान्तनवो वीर इत्यादि
पठेत् । ततो ये बान्धवा बान्धवा वा इत्यादिना एकाञ्जलि-
र्देवः । योगियाज्ञवल्क्यः । “निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रञ्च
तर्पणात् । निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः ।
तथान्द्रप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीडितम्” । अन्नप्रकारवत्
आङ्घ्रिच्छिष्टसमीपात्रप्रकरवत् तस्याधोवस्त्रस्य “स्नानशाख्यान्तु
दातव्या मृदस्तिप्तो विशुद्धये” ॥ इति विशुष्टवचने अधो-
वस्त्रस्य दुष्टस्यैव शुद्धये मृदानं प्रतीयते । योगियाज्ञवल्क्यः ।
“वस्त्रनिष्पीडितं तीर्थं स्नातव्योच्छिष्टभागिनः । भागंधेयं
श्रुतिः प्राह तस्माद्विष्पीडयेत् स्थले” । अत्र मन्त्रमाह
गोभिलः । “ये चाश्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणी मृताः ।
ते दृष्यन्तु मया दत्त वस्त्रनिष्पीडनोदकम्” । अशक्नो गदः ।
“पान्द्रप्रकृतम्बपथ्येन्तं जगत्पृथ्विति क्रमात् । अञ्जलिद्वयं
दद्यात्” एतत् संक्षेपतर्पणं पराशरः । “स्नात्वा निवस्य वामो-
ऽन्यत् जङ्घे प्रघातयेन्मृदा । अपवित्रीकृतैते तु कौपीनश्रुत-
वारिणा” ॥ याज्ञवल्क्यः “स्नात्वेवं वाससो धीते अक्लिप्ते
परिधाय च । प्रघातयोदमृदद्विध इक्षौ प्रघातयेत्तदा ।
रत्नाकरे “पाचम्य तीर्थं नत्वा च सोपानत्को मृदं व्रजेत्” ।

अथ सन्धोपासनम् । तत्र सन्धिगपरिमिटम् । “एत

मिति यावत् । तत्र मन्त्रस्त्रीद्वारादित्यमाह याज्ञवल्क्यः ।
 “यश्चूनद्धातिरिक्तञ्च यच्छिद्रं यदयन्नियम् । यदनेध्यमशुद्धञ्च
 यातयामञ्च यद्भवेत् । तदोङ्कारेण पूर्वेण मन्त्रेणाविकलं
 भवेत्” ॥ व्यासः “गायत्री नाम पूर्वाह्ने सावित्री मध्यमे दिने ।
 सरस्वती च सायाह्ने सैव सन्ध्या त्रिषु स्मृता । प्रतिघडा-
 न्नदोषाच्च पातकादुपपातकात् । गायत्री प्रोच्यते तस्मात्
 गायन्तं त्रायते यतः ॥ सवितृद्योतनात् सैव सावित्री परि-
 कीर्त्तिता” ॥ जगतःप्रसवित्रीत्वात् वायूपत्वात् सरस्वती
 तैत्तिरीयब्राह्मणं “उद्यन्तमस्तं यान्तम् आदित्यमभिधायन्
 कुर्वन् ब्राह्मणी विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते” । असावादित्यो
 ब्रह्मा इति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माभ्येति य एवं वेदेत्ययमर्थः । ब्रह्म-
 भाणप्रकारेण प्राणायामादिकं कुर्वन् यथोक्तनामरूपोपेतम्
 सन्ध्याशब्दस्य वाच्यमादित्यं ब्रह्मेति ध्यायन् ऐहिकमामुत्रि-
 कञ्च सकलं भद्रमश्नुते । य एवमुक्तध्यानेन शुद्धान्तःकरणो
 ब्रह्म साक्षात् कुरुते स पूर्वमपि ब्रह्मैव सन् प्रज्ञावान् चिर-
 जीवित्वं प्राप्नोति यथोक्तज्ञानेनाज्ञानोपशान्ते ब्रह्मैव प्राप्नोति
 इति पराशरभाष्ये साधवाच्यार्थः । अतएव व्यासः “न भिरां
 प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह । सोऽहमस्मीत्युपासीत
 विधिना येन केनचित्” ॥ गायत्रीस्य भर्गपदप्रतिपाद्य
 ईश्वरः । अहं जीवरूपोऽस्मि भवामीति अजहत्स्वार्थलक्ष-
 णया जीवेश्वरयोरहद्वारप्रतिफलितत्वोपाधिरहितेन चिद्रूपे-
 षैक्यं घटाकाशगृहाकाशयोःपाधिरित्यवगमादैक्यमिव भाव-
 यन् उपासीत योगियाज्ञवल्क्योऽपि “या सन्ध्या सा तु गायत्री
 द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता । सन्ध्या उपासिता येन विश्वुस्तो न
 उपासितः” ॥ उपासनायाः फलमाह स एव । “गवां सर्पिः
 शरीरस्थं न करोत्यङ्गपोषणम् । निःसृतं कर्मसंयुक्तं पुन-

ज्ञासां तदौषधत् ॥ एवं स हि शरीरस्थः सर्पिर्वत् परमेश्वरः ।
 विना घोषासनादेव न करोति, हितं नृषु ॥ प्रणव व्याहृति-
 भ्याश्च गायत्र्या त्रितयेन च । उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र
 प्रतिष्ठितः” ॥ त्रितयेन प्रणवादित्रितयेन ब्रह्मप्रतिपादकेन
 उच्चारितेन तदर्यावगमेन उपास्यं प्रसादनीयं तदाह स एव
 “वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः । वाचकेऽपि
 च विज्ञाते वाच्य एव प्रसौदति ॥ भूर्भुव स्वस्तथा पूर्वं स्वय-
 मिव स्वयम्भूवा । व्याहृता ज्ञानदेहेन तस्मात् व्याहृतयः
 स्मृताः” ॥ ज्ञानदेहेन तत्त्वज्ञानस्य चिद्रूपेश्वरस्य देहेन शरीर-
 रूपेण व्याहृता उक्ता । तेन तदाध्योऽप्येश्वरः । कूर्मपुराणम् ।
 “प्रधानं पुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सत्त्वं रजःतम-
 स्तिस्रः क्रमाद्ग्राह्यतयः स्मृताः” ॥ एतद्रूपेणपि भावनीयः ।

गायत्र्यर्थमाह योगियाञ्जवल्क्यः । “देवस्य सवितुर्वर्षो
 भर्गमन्तर्गतं विभुम् । ब्रह्मवादिन एवाहुर्वरेण्यश्चास्य धीमहि ॥
 चिन्तयामो वयं भर्गं धियो यी न प्रचोदयात् । धर्मार्थकाम-
 मोक्षेषु बुद्धिहृत्तीः पुनः पुनः ॥ बुद्धेयादेयिता यस्तु चिदात्मा
 पुरुषो विराट् । वरेण्यं वरणीयञ्च जन्मसंसारभीरुभिः ॥
 आदित्यान्तर्गतं यच्च भर्गाख्यं तन्मुमुक्षुभिः । जन्ममृत्युविना-
 शाय दुःखस्य पितृस्य च ॥ ध्यानेन पुरुषो यस्य द्रष्टव्यः सूर्य-
 मण्डले । मन्त्रार्थमपि चैवायं ज्ञापयत्येवमेव हि” ॥ तेन
 गायत्र्या अयमर्थः । देवस्य सवितुर्भर्गस्वरूपान्तर्यामि ब्रह्म
 वरेण्यं वरणीयं जन्ममृत्युभीरुभिः तद्दिनाशाय उपासनीयं
 धीमहि प्रागुक्तेन सोऽहमस्मीत्यनेन चिन्तयामः । यो भर्गः
 सर्वान्तर्यामौश्वरो नोऽस्माकं सर्वेषां संसारिणां धियो बुद्धोः
 प्रचोदयात् धर्मार्थकाममोक्षेषु प्रेरयति तथा च भगवद्गीतायां
 “ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्व-

भूतानि यन्त्वारुढानि मायया ॥ ईश्वरोऽन्तर्यामी ब्रह्मेण
 अन्तःकरणे भ्रामयन् तत्तत् कर्मसु प्रेरयन् यन्त्वारुढानि
 दारुयन्तुत्थशरीरारुढानि भूतानि प्राणिनो जीवानोति
 यावत् । मायया अघटनघटनपटीयस्या निजशक्त्या तथा
 चाश्रतरुणां भक्तः । “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी
 सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षाद्देवः
 केवलो निर्गुणश्च” ॥ भारते । “यथा दारुमयी योपि नृत्त्यते
 कुङ्कलेच्छया । एवमौश्वरतन्त्रोऽयं ईशते सुखदुःखयोः” ॥
 मदनपारिजाते संवत्तः । “नत्वा तु पुण्डरीकाक्षमुपात्ताश्च-
 प्रशान्तये । ब्रह्मवर्षसकामार्थे प्रातः सन्ध्यामुपास्यहे ॥ इत्यं
 कृत्वा स हृत्स्यं कुशानादाय पाणिना । नद्यां समुत्थतोयैस्तु
 गृहे वामकरे स्थितैः” ॥ भृगुः । “धाराश्रुतेन तोयेन सन्ध्या-
 पास्त्रिर्विगर्हिता । नद्यां तीर्थे ऋदे वापि भाजने मृगमयेऽपि
 वा ॥ श्रीङ्गुश्वरे च सौवर्णे राजते दारुसम्भवे । अथवा वाम-
 हस्तेन सन्ध्यापास्त्रं समाचरेत्” ॥ वामहस्ते जलं कृत्वा
 इत्यादिना निषेधस्तु पात्रान्तरसद्भावविषयः ।

उपासनाविधिः । कूर्मपुराणे । “प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा
 दर्भेषु सुसमाहिताः । प्राणायामत्रयं कृत्वा ये सन्ध्यां समुपा-
 सते । प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य त्रुचेनाद्देवतेन च” ॥ प्राक्कूलेषु
 प्राग्रेषु त्रुचेनाद्देवतेन आपोहिष्ठा इत्यादिना त्रिकेन । बृह-
 स्यतिः । “ब्रह्मासनं नियम्यासून् स्मृत्वा ऋथादिकं तथा ।
 संनिमीलितदृङ्मौनी प्रणायामं समाचरेत्” ॥ छन्दोगपरि-
 शिष्टं “भूराद्यास्त्रिस्त एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः । मह-
 र्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा । आपोऽज्योती रसो
 मृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरिति । शिरः प्रतीकं प्रणवमन्ते च शिरस-
 स्थाया । एता एतां सहानेन तथैभिर्दशभिः सह । त्रिर्जपे-

टांयतप्राणः प्राणायामः स उच्यते । अव्यया अव्ययफलदा मोक्षदा इत्यर्थः । शिरोमन्त्रे छन्दोवृद्धे ब्रह्मपदं नेच्छन्ति । तत्र "षोडशाक्षरकं देव्या गायत्र्यास्तु शिरः स्मृतम्" । इति योगियाज्ञवल्क्यविरोधात् । आद्यन्तयोरोद्धारमादाय षोडशं संख्या-पूरणम् । छन्दोवृद्धिरार्पत्वेन सुघटा प्रतीकं भूरादिप्रति-भागम् । एताः सप्तव्याहृतौः एतां गायत्रीम् अनेन शिरसा एभिर्दशभिः प्रणवैः सह निरुद्धप्राणः त्रिर्जपेदेवं प्राणायामः । व्यासः । "आदानं रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत् । ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेद्देवाननुक्रमात्" । पूर्ववचने त्रिर्ज-पमात्राभिधानात् अत्र त्रिरिति वीष्ठा सन्ध्याव्यापेक्षया "ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायन् मुच्येत बन्धनात्" इति वृहस्पति-धृतविष्णुधर्मात्तरवचनात् । ध्यानं काम्यमित्याह । योगि-याज्ञवल्क्यः । "भूर्भुवः स्वर्भर्जनस्तपः सत्यं तथैव च । प्रत्यो-द्धारसमायुक्तस्तथा तत्तवितुः पदम् । आपोव्योतीति रित्ये-तच्छिरः पद्यात्तु योजयेत् । द्विरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामस्तु शब्दितः । पूरकः कुम्भको रीच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः । नासिकागत उच्छ्वासो ध्यातुः पूरक उच्यते । कुम्भको निश्च-लश्वासो मुच्यमानस्तु रीचकः" । मीचनं विशेषयति विष्णु-पुराणम् । "नासहतमुखो जृम्भेत् हासकाशौ तु धर्जयेत् । जोह्वैर्हसेत् प्रशब्दश्च न मुचेत् पवनं बुधः" ।

अत्र ऋष्यादिज्ञानफलमाह स एव । "आपं छन्दस्य देवत्यं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन धाङ्गणेन विशेषतः । अविदित्वा तु यः कुर्यात् याजनाध्यापनं जपम् । होममन्तर्जलादीनि तस्य घाल्यफलं भवेत्" । विशेषतो विशेषफलाय । अन्तर्जलादीनि जलमध्यक्रियमाणानि अघ-मपेषजपादीनि होममन्यच्च यत् किञ्चिदिति पाठास्तरम् ।

सन्ध्योपामनप्रकारसाध योगियाज्ञवल्क्यः । “प्रणवीव्याहृतीः
 सप्त गायत्री सगिराम्नाया । आपोद्दिष्टा ऋचस्त्रिसः
 सूक्तहेवाऽधमर्षणम् । आदित्यरक्षणार्थं तु प्रातःमायं दिने
 दिने । सृष्टं स्वयम्भुवा पूर्वं ब्रह्मणस्तन्मुखं स्मृतम्” । ब्रह्मणे
 देवस्य ऋष्यादिकमाह संवर्तः । “प्रणवस्य ब्रह्मण्यपि देवोऽ-
 ग्निस्तस्य कथ्यते । गायत्री च भवेत् छन्दो नियोगः सर्व-
 कर्मसु । त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः प्रारम्भे सर्वकर्मसु” ॥
 त्रिमात्रः प्रणवः “व्याहृतीनाञ्च सर्वाणामार्पणैव प्रजापतिः ।
 गायत्रुप्राण्यगनुष्टुप् वृहती द्विष्टुषेव च । षड्क्लिय जगती चैव
 छन्दांस्येतानि सप्त वै । अग्निर्वायुस्तया सूर्यो वृहस्पतिरपां-
 पतिः । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः । प्राणस्याय-
 मने चैव विनियोग उदाहृतः” । गायत्र्या ऋष्यादिकमाह ।
 “विश्वामित्रऋषिः छन्दो गायत्री सवितेऽथ्यते । जगद्भोमोप-
 नयने विनियोगो विधीयते” ॥

प्राणायामानन्तराचमने ऋषीधायनः । “सूर्य्यश्च मामनुष्य
 इति प्रातः पवित्रपापिना इति” । भरद्वाजः । “सायमग्निश्च
 मेल्युक्ता प्रातः सूर्य्यैत्यपः पिबेत् । आपः पुनस्तु मध्याह्ने
 ततश्चाचमनश्चरेत्” ॥ तत इत्यत्र एभिरिति श्रौतकपाठः ।
 मैत्रायणोय गृह्यपरिशिष्टम् । “प्रातः सूर्य्यश्च मेल्युक्ता साय-
 मग्निश्च मेति च । आपः पुनस्तु मध्याह्ने कुर्यादाचमनं
 ततः” । ततः प्राणायामानन्तरं तदाह योगियाज्ञवल्क्यः ।
 “प्राणस्यायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् । अन्तरं
 स्त्रियते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम्” । मार्जानसाह छन्दोग-
 परिशिष्टम् । “शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ।
 प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च सावित्री च तृतीयिका । अद्वैतं त्र्यम्ब-
 कैव चतुर्षमिति मार्जनम् । ओङ्कारो भूरादि व्याहृतित्रय,

द्वितीया च गायत्रो चतुर्थमापोद्दिष्टेति ऋक्त्रयम् इतीदं
 मार्जनं मार्जनक्रियाकरणमित्यर्थः । रामायणम् । “ऋगन्ते
 मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा सञ्जाहितः । आपोद्दिष्टे तृचा
 कार्यं मार्जनन्तु कुशोदकेः । प्रतिप्रणवसंयुक्तं क्षिपेन्मूर्द्धि
 पदे पदे । वृचस्यान्तेऽथवा कुर्याद्दृषीणां मतमौदृशम् । आपो-
 द्दिष्टेति सूक्तस्य सिन्धुद्वीपऋषिः स्मृतः । आपो वै देवता छन्दो
 गायत्रो मार्जनं स्मृतम्” ॥ छन्दोगपरिशिष्टम् । “करेणो-
 षृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च । जपेदनायतासुर्वा विः
 सकृद्वाघमर्षणम्” ॥ इत्यनेन जलमुद्धृत्य तत्र घ्राणमर्षयित्वा
 प्राणनिरोधं विना वाशब्दाद्विरुद्धप्राणो वा सकृच्चिर्वा ऋतश्च
 सत्यमित्यादि मन्त्रं जपेत् । मार्जनानन्तरं ब्राह्मणेऽपि “जलपूर्णं
 तथा इक्षुं नासिकायै समर्पयेत् । ऋतश्चेति पठित्वा तु
 तज्जलन्तु चित्तौ क्षिपेत्” ॥ योगियाज्ञवल्क्यः । “पुरा कल्पे
 समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च । अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनि-
 योगः स उच्चते” ॥ इति सामान्यतोऽभिधायामि ‘अघमर्षण-
 सूक्तस्य ऋषिः स्यादघमर्षणः । अनुष्टुप् च भवेत् छन्दो भाव-
 हृत्तस्तु षेवतम् । अश्वमेधावभृथके विनियोगः प्रक्रीर्त्तितः” ॥
 इत्यनेनाघमर्षणसूक्तस्य अश्वमेधावभृथके कर्मणि विशेषतोऽभि-
 धानात् कर्मान्तरेऽदृष्टार्थं तथैवाभिधानं न तु तत्तत् कर्मणि
 विनियोगार्थम् । अतएव तेनैव तदुक्तम् । “सर्वपापापनो-
 दार्थं स्मृतिकारैरुदाहृतम् । इत्वा लोकानपीमां स्त्रीं स्त्रिः
 पठेदघमर्षणम्” । इत्यनेन सर्वपापापनोदाय पाठाय विहितम् ।
 न तु तत्तत् पाठे विनियोग इति एवं सर्वत्र सुधीभिर्भाव्यं
 भावहृत्त इति भावः सृष्टिस्तत्र हृत्तः प्रवृत्तो ब्रह्मा इत्यर्थः ।
 छन्दोगपरिशिष्टम् । “उत्थायार्कं प्रतिप्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलि-
 मशसः । उच्चित्रमृगद्वयेनाथ चोपतिष्ठेदनन्तरम्” ॥ उत्थितो

भूत्वा प्रणवव्याहृतिसावित्प्रात्मकेण त्रिकेण सूर्याभिसुखं
जलाञ्जलिं क्षिपेत् । अनन्तरमुदुल्यं चित्रं देवानामिति
ऋक्त्रयेण चोपस्थानं कुर्यात् उच्चित्रमृग्द्वयेनेति पाठो
भोजराजाद्यनुमतः । एकाञ्जलिर्ब्रह्ममाण गोभिलोक्तवाञ्ज-
ल्योर्ध्ववस्यामाह व्यासः । “कराभ्यान्तोयमादाय मायत्रा
चाभिमन्वितम् । आदित्याभिसुखस्तिष्ठन् त्रिरुर्ध्वः सम्ययोः
क्षिपेत् । मध्याह्ने तु सक्रदेव क्षेपणीयं द्विजातिभिः” ॥ अत्रा-
भिमन्वितमित्युक्तेर्वारत्रयं मन्त्रपाठः । प्रधानावृत्तौ गुणा-
वृत्तिन्यायेनापि मन्त्रावृत्तिरेवमेव समुद्रकरमाथम् अञ्जलिक्षेप
कारणमाह काश्यपः । “त्रिंशत्कोट्यो महावौर्याः मन्देइ नाम
राक्षसाः । कृष्णातिदारुणां घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥
ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः । उपासतेऽत्र ये सम्यां
प्रक्षिपन्त्युदकाञ्जलिम् ॥ दद्यान्ते तेन ते दैत्या वञ्चीभूतेन
वारिणा । एतस्मात् कारणात् विषाः सम्यां नित्यमुपासते” ॥
उपस्थाने विषेवमाह ऊन्दोगपरिशिष्टम् । “तदसंयुक्तपार्णिवं
एकपादद्वैपादपि । कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्वबाहुरथापि
वा” ॥ तदुपस्थानं भूम्यलम्नगुल्फभागी भूमिष्ठैकचरणो भूमि-
लम्नाहचरणो वा कुर्यात्तत्र कृताञ्जलिः । ऊर्ध्वबाहुर्वा भवेत्
प्रादगतविकल्पे प्रयासबाहुल्यात् फलबाहुल्यं तत्रैवोक्तम् । “यत्र
स्यात् कञ्चभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनोपिणः । भूयस्त्वं ब्रुवते
तत्र कञ्चात् श्रेयो ह्यवाप्यते” ॥ इत्सगतविकल्पे हारौतः ।
“सायं प्रातरुपस्थानं कुर्यात् प्रञ्जलिरानतः । ऊर्ध्वबाहुस्तु
मध्याह्ने तथा सूर्यस्य दर्शनात्” ॥ तेन प्रातःसायं कृताञ्जलिः ।
मध्याह्ने ऊर्ध्वबाहुरित्यर्थः । ऋथादिकमाह व्यासः । “उदुल्यं
जातयेदिति ऋषिः प्रस्कव उच्यते । ऊन्दोगायत्रमेवास्य सूर्यो-
दैवतमेव च ॥ अग्निष्टोम उपस्थाने विनियोगः प्रकीर्तितः ।

धिव्रं देवेति हि ऋच ऋषिः कौत्स उदाहृतः । त्रिष्टुप्छन्दो
देवतञ्च सूर्योऽस्याः परिकीर्तितः । अग्निष्टोम उपस्थाने
विनियोगस्तथैव च” ॥ अत्र विनियोगद्वयम् अग्निष्टोमे सूर्यो-
पस्थाने चेति प्रतीयते ।

अथ सवितुरुपस्थानम् । नमो ब्रह्मणे इत्याद्युपजाय चेत्येव
मन्त्रेणोपस्थानमुक्त्वा गोभिलेनाग्निस्तृप्यत्वित्यादिना तर्पणम-
भिधाय ततः प्रत्युपस्थानं गायत्रप्रथतादीनि जप्त्वा इति
सूत्रान्तरेण गायत्री जपरूपोपस्थानमुक्तं ततश्च छन्दोगाना-
मुपजाय चेत्यन्तमुपस्थानं ततश्च तर्पणाधिकारे तर्पणं विधाय
गायत्रीजपं कुर्यात् । ब्राह्मणसर्वस्वे शङ्खयाज्ञवल्क्यौ । “प्रणवो
भूर्भुवः स्वश्च अङ्गाणि हृदयादयः । त्रिराष्ट्व्य ततः पद्यादापं
छन्दश्च देवतम् । विनियोगस्तथा रूपं ध्यातव्यं क्रमशस्तु वै” ॥
भूर्भुवः स्व इत्यक्षरपञ्चकं हृदय शिरः शिखा सर्वगात्रकरहयेषु
प्रत्येकं न्यसेत् । एवमपरं वारहयमिति गायत्रा ऋष्यादि-
कमाह योगियाज्ञवल्क्यः । “विज्ञामित्र ऋषिच्छन्दो गायत्री
सविता तथा । देवता विनियोगश्च गायत्रा जप उच्यते” ॥
ततश्चावाहनं तत्र सामगानां पिच्छदयितोक्तमन्त्रः । “आयाहि
इत्यादि यजुर्वेदिनान्तु योगियाज्ञवल्क्यः । “आवाह्य यजु-
घानेन तेजोऽसीति विधानतः” । व्यासः “तेजोऽसीति च मन्त्रेण
गायत्रीमावाहयेत्ततः । उपस्थाय तुरीयेण नमस्कृत्य जपेत्तु
ताम् । तुरीयेण गायत्रसोत्यादि परो रजस इत्यन्तेन तथा च
बोधायनः “उपतिष्ठेद्वा एतां देवीं तुरीयेण तथाप्युदाहरन्ति
गायत्रस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यस्यै
नमस्ते तुरीयाय दर्शिताय पदाय परो रजसे” इत्यस्त्रिणां
जपतीति ततश्चैतदुपस्थानं कृत्वा गायत्रीं जपित्वा विसर्जयेत् ।
तथाच योगियाज्ञवल्क्यः । “तामावाह्य जपित्वा च नमस्कृत्य

विसर्जयेत् ॥ तत्र तेनैवोक्तमन्त्रो यथा “उत्तरे शिखरे देवि
भूम्यां पर्वतवासिनि । ब्राह्मणैः समनुज्ञाता गच्छ देवि यथा-
सुखम्” ॥ तत आवाहनानन्तरं ध्यानं महाप्रयोगसारे पितृ-
दयितोक्तसमानम् । यथा “कुमारीसृग्वेदयुतां ब्रह्मरूपां
विचिन्तयेत् । हंसास्थितां कुशहस्तां सूर्यमण्डलसंस्थिताम् ॥
मध्याङ्गे विष्णुरूपाञ्च तार्क्ष्यां घौतवासोसम् । युवतीञ्च
युजुर्वेदां सूर्यमण्डलसंस्थिताम् ॥ सायाङ्गे शिवरूपाञ्च ह्रदां
हृत्प्रभवादिनीम् । सूर्यमण्डलमध्यस्थां सामवेदसमायुताम्” ॥
स्मृतिः “गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री विष्णुरूपिणी । सरस्वती
रुद्ररूपा उपास्या रूपभेदतः” ॥ योगियात्रवल्क्यः । “पूर्वा
सन्ध्या च गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता । या भवेत् पश्चिमा
सन्ध्या विज्ञेया सा सरस्वती” ॥

करविन्यासाय स्मृतिः । “कुत्वोत्तानौ करौ प्रातःसायञ्चा-
धोमुखौ करौ । मध्ये तिर्यक् करौ प्रोक्तौ जप एवमुदाहृतः” ॥
मध्ये समकराभ्यान्विति गौनकपाठः । शङ्खः । “तिस्त्रीऽङ्गु-
ल्यस्त्रिपर्वाणो मध्यमा चैकपर्विका । अनामा मध्यमारभ्य
जप एवमुदाहृतः” ॥ मदनपारिजातेऽपि । “मध्यमाया इयं
पर्व जपकाले तु वर्जयेत् । एनं त्रैलं विजानीयाद्द्रूपितं ब्रह्मणा
स्वयम् ॥ अद्भुष्टायेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलहितम् । अस-
त्यातश्च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥ अद्भुष्टास्य
निषेधात् पर्वणा जपः । गोभिलः । “कदाचिदपि नो विद्वान्
गायत्रोमुदके जपेत् । गायत्राग्निसुखी प्रोक्ता तच्चादुत्याय
तां जपेत् ॥ यज्जप्ते शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा । जप-
हीमो तथा दान तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ गृहेषु तत्समं जप्य
गोष्ठे शतगुणं स्मृतम् । नद्यां शतसहस्रन्तु अनन्तं शिवस-
विधौ ॥ दगभिर्जम्भजनितं शतैश्च पुराकृतम् । त्रियुगन्तु

सहस्रेण गायत्री इन्ति दुष्कृतम् ॥ सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां
 दशा वराम् । 'गायत्रीन्तु जपेद्दिगो न स पापेन लिप्यते' ॥
 नरसिंहपुराणे । 'त्रिविधो जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदं निबो-
 धत । वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा मतः ॥ त्रयाणां
 जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः । यत्रोच्चनीचस्वरितैः
 स्पष्टशब्दवदक्षरैः ॥ मन्त्रमुच्चारयेद्ग्राह्यं जपयज्ञः सवाचिकः ।
 शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्टौ प्रचालयन् ॥ किञ्चित् शब्दं स्वयं
 विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः । ध्येया यदक्षरश्रेण्या वर्णाहणं
 पदात्मदम् । शब्दार्थमानसाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः' ॥
 तेन स्वरादिसुव्यक्तवर्णाघारणवान् वाचनिकः । स्वयं ग्रहण-
 योग्य किञ्चित् शब्दवान् उपांशुः । जिह्वीष्टचालनमन्तरेण
 वर्णार्थसन्धानात्तको मानसः ।

वाचिकोऽपि उच्चैर्जपनिषेधमाह शङ्खः । "नोच्चैर्जप्यं
 बुधः कुर्यात् सावित्वास्तु विशिषतः" । योगियाज्ञवल्क्यः ।
 "न चक्रमन् न विहसन् न पार्श्वमवलोकयन् । नोपाश्रितो
 न जलंश्च न ग्राह्यतशिरस्तथा ॥ न पदा पादमाक्रम्य न वै
 वद्धिः करौ स्मृतौ । नैवं विधं जपं कुर्यात् न च संश्याव-
 येत् जपम् ॥ उत्तिष्ठन् वीक्ष्यमाणोऽर्कमासीनः प्राङ्मुखो
 जपेत् । प्राक् कुशेष्ववमासीनो वसानो वाससौ शुभे ॥
 यदि स्यात् क्लिन्नवासा वै गायत्रीमुदके जपेत् । अन्यथा तु
 शुची भूम्यां कुशोपरि समाहितः" ॥ व्यासः । "जपकाले
 न भाषित व्रतहोमादिकेषु च । एतेष्वेवावशक्तस्य यथागच्छे-
 द्विजोत्तमः । अभिवाद्य ततो विप्रं योगचेमञ्च कौर्त्तयेत्" ॥
 योगियाज्ञवल्क्यः । "यदि वाग्यामलोपः स्यात्कपादिषु कदा-
 चन । व्याहरेद्दृष्ट्यावं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम्" ॥ गीतमः ।
 "क्लोधं मोहं घृतं निद्रां निष्ठौवनविजृम्भितम् । दर्शनं

‘वनितानाञ्च वर्जयेज्जपकर्मणि । आचामेत् सभवे चैषां
 अरेद्विष्णुं सुरार्चितम्” ॥ वीधायनः । “नाभेरधश्च संस्पर्शं
 कर्मयुक्तो धिवर्जयेत्” । छन्दोगपरिशिष्टम् । “तिष्ठेदोदयनात्
 पूर्वां मध्यमामपि शक्तितः । आसीतोडूहमाञ्चान्त्यां सन्ध्यां
 पूर्वत्रिकं जपन् ॥ एतत् सन्ध्यावयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधि-
 ष्टितम् । यस्य नास्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते” ॥ पूर्वां
 प्राप्य सन्ध्यां सप्रणवव्याहृति सावित्रीरूपं त्रिकं जपन् आ उ-
 दयान् सूर्योदयपर्यन्तं तिष्ठेदुत्थितो भवेदित्यर्थः । एवं
 मध्यमामपि सन्ध्यां यथाशक्ति त्रिकं जपंस्तिष्ठेत् । पश्चिमान्तु
 आ उडूहमात् नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं जपन्नासीत उपविष्टः स्यात् ।
 शङ्कः । “कुशहृष्यामासीनः कुशोत्तरायां वा पंवित्रपाणि-
 रुदङ्मुखः सूर्याभिमुखो वाक्षमालामादाय देवतां ध्यायन्
 जपं कुर्यादिति” । अत्र च । “प्रणव पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः
 स्वस्ततः परम् । गायत्री प्रणवस्यान्ते जपे ह्येवमुदाहृता” ॥
 इति योगियाज्ञवल्केऽन जपे गायत्र्या आद्यन्तप्रणवद्वयाभि-
 धानात् प्रागुक्तत्रिकेऽपि प्रणवद्वयं बोध्यं किन्तु प्रणवत्वेनैक्या-
 दविरुद्धम् । परवचनेन सन्ध्याविधानमुपसंज्ञितम् । निन्दया
 तन्नित्यत्वाभिधानश्च ।

प्राणायामादिमायत्रोजपान्तं सन्ध्यापासनमाह गोभिलः ।
 “तथातः सन्ध्यापासनविधिं व्याख्यास्यामः । सुप्रक्षालित-
 पाणिपाटवदनः उपविश्योपसृष्ट्य प्रागग्नेषु दर्भेषु प्राङ्मुख
 उदङ्मुखो वा बहशिखो यज्ञोपवीतो ततः भूर्भुवः स्वर्मह-
 र्जनस्तपः सत्यमिति सप्तश्याहृतयः प्रतिप्रणवाद्या गायत्र्यापो-
 न्योतिरसोऽमृतं त्र्यम्भूर्भुवः स्वरोम् इति शिरो दश प्रणव-
 संयुक्तस्त्रिरभ्यस्त पुरककुम्भकरेषकाएय प्राणायाम एवं त्रीन्
 कृत्वा सप्त या पीड्यगवाधामेत् । ततो मार्जनं प्रणवव्याहृति-

भिस्त्रिभिरथ गायत्र्या आपोहिष्ठा इति तिसृभिः ऋद्धि-
रथोदकं इस्ते कृत्वा तत्र नासिकामाधाययतासुरनायतासुर्वा
सकृत् त्रिर्वा जपेत् ऋतश्च सत्यश्चेति त्रिरुदकाञ्चलिमादित्यं
क्षिपेत् । सावित्र्या उपस्थानम् उदुत्यं चित्रमिति अथ ध्यायन्
शुक्लमावर्त्तयेदोम् पूर्वां गायत्रीमष्टकत्वः एकादशकत्वः द्वादश-
कत्वः पञ्चदशकत्वः शतकत्वः सहस्रकत्वश्चेति अष्टकत्वः
प्रयुक्ता पृथिवीमभिजयति एकादशकत्वोऽन्तरोचं द्वादशकत्वो
दिवं पञ्चदशकत्वः सर्वदिशः शतकत्वः सर्वान् कामान् सहस्र-
कत्वो यत्किञ्चित् तत्सर्वमेव जयतीति । अथ य इमां सन्ध्यां
नोपास्ते नाचष्टे न स जयति ये तूपासते ते त्र्योत्रिया भव-
न्तीति । ततश्च तथाविधं जपित्वा । “महेश्वदनोत्पन्ना
विष्णोर्हृदयसम्भवा । ब्रह्मणा समनुज्ञाता गच्छ देवि यथे-
च्छया” इति पिण्डदयितोक्तेन सामगो विसृजेत् । यजुर्विधं
“उत्तरे शिखरे देवि भूम्यां पर्वतवासिनि । ब्राह्मणैः समनु-
ज्ञाता गच्छ देवि यथासुखम्” ॥ इति योगियाज्ञयस्कीतोक्तेन
विसृजेत् । सन्ध्योपासना विसर्जनपर्यन्ता सर्ववेदिसिद्धा
पिण्डदयितामान्तु छन्दोगानाम् आदित्यशुक्राभ्यां नमः इत्य-
न्तेन उदकाञ्चलि दद्यात् । तदनन्तरं जातवेदसे शुनवाम
इति मन्त्रेणात्मरक्षणम् ऋतं सत्यामित्यनेन रुद्रोपस्थानञ्चानि-
रुद्धभट्टेनाधिकमुक्तं सामगेन कार्यम् । “रक्षन्ते वारिणा-
त्मानमित्युपतिष्ठेत । ततो रुद्रमवाङ् वा वैदिकाञ्जपात्”
इति छन्दोगपरिशिष्टवचनद्वयं तत्र प्रमाणं वदन्ति । जात-
वेदसे शुनवाम इति मन्त्रजपेन पथि स्वस्वयनमाह विष्णु-
धर्मोत्तरे । “जातवेदस इत्येतज्जपेत् स्वस्वयनः पथि । भयैर्विसुच्यते
सर्वैः स्वस्तिमान् प्राप्नुयाद् गृहम् ॥ चित्रमिति उदुत्यमित्ये-
तयोः प्रयोगान्तरावाह तत्रैव । “व्युष्टायाश्च तथा रात्र्यां

प्रातर्दुःखप्रदर्शने । चित्रमित्युपतिष्ठेत त्रिसन्ध्वं भास्करन्तथा ॥
 समित्पाणिर्नरो नित्यं प्राप्नुयाच्च धनायुषी । उदित्युद्यन्त-
 सादित्यमुपतिष्ठेद्दिने दिने ॥ त्रिपेञ्जलाञ्जलीन् सप्त मनी-
 दुःखविनाशने ॥ व्युष्टायां शतायां तदनन्तरं ब्रह्मवर्ष-
 विष्णुरुद्रेभ्यः प्रत्येकम् षष्ठलीन् दद्यात् इत्यपि पितृदयिता ।
 स्मृतिः “एतदष्टाक्षरं मन्त्रं जपन्नारायणं स्मरेत् । सन्ध्याव-
 साने सततं सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥ नारसिंहे । “अर्घ्यं दद्यात्तु
 सूर्याय त्रिकालेषु यथाक्रममात् । अथक्त एककालेऽपि मध्या-
 ह्नेऽपि विशेषतः ॥ सन्ध्यां कृत्वा तु दक्षार्घ्यं ततः पश्चि-
 दिवाकरम् । सन्धानन्तरमर्घ्यदानं ब्रह्मयज्ञतर्पणयोरकरणे
 तयोः करणे तु सामगानां ब्रह्मयज्ञानन्तरम् । अन्येषां तर्प-
 णानन्तरं तथाच ब्रह्मयज्ञानन्तरम् । नरसिंहपुराणम् । “ततो-
 ऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुष्पसमन्वितम् । उत्याप्या भूर्हृष्यन्त-
 मवेष्ट्य भास्करन्तथा” इति तर्पणानन्तरं विष्णुपुराणम् ।
 “आचम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् । नमो
 विधस्यते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ॥ जगत् सवित्रे शचये
 सवित्रे कर्मदायिने । आदित्याय नमस्तुभ्यं प्रसीद मम
 भास्कर ॥ दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते । ततो
 गृहार्घनं कुर्यादभोटसुरपूजनम् ॥ जन्ताभिषेकपुष्पाणां धूपा-
 दोनां निवेदनैः” ॥ पद्मपुराणे “सम्पूज्य प्रणमेत् सूर्यं समा-
 दितमनास्ततः । नमस्ते विष्णुरुपाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ॥
 सइन्द्ररश्मये नित्यं नमस्ते दिव्यधनुषे । नमस्ते रुद्रवपुषे
 नमस्ते भक्तवत्सले ॥ पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुण्डलाद्भूषण ।
 नमस्ते सर्वलोकेश सुप्तानामपि बुद्धये ॥ सुकृतं दुष्कृतं वापि
 सर्वं पद्मभि मयंदा । सर्वदेव नमस्तेऽस्तु प्रसीद मम भास्कर ॥
 दिवाकर नमस्तेऽस्तु विभाकर नमोऽस्तु ते । एवं दिवो नम-

स्कृत्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणम् ॥ द्विजं गां काञ्चनं सृष्ट्वा
ततो विष्णुगृहं ब्रजेत् ॥ समुद्रकरभाष्यादी व्यासः । “सूर्याय
नमः प्रातःसायञ्चैवाग्नेये नमः अग्निर्ब्रह्मधारी च प्रदद्या-
द्दुदकाञ्चलिम्” ।

अथ ब्रह्मयज्ञः । तत्र याज्ञवल्क्यः । “वेदाथर्वपुराणानि
सेतिहासानि शक्तितः । जपयज्ञार्थसिद्धयर्थं विद्याश्चाध्यात्मिकीं
जपेत्” ॥ हृदस्पतिः । “जज्ञाय प्रणव वापि ततस्तर्पणमाच-
रेत्” । ब्रह्मपुराणम् । सन्ध्योपासनानन्तरम् । “कृत्वा प्रद-
क्षिणं सूर्यं नमस्कृत्योपविश्य च । स्वाध्याय प्राङ्मुखः कृत्वा
तर्पणेद्देवतामृषीन् ॥ ब्रह्मयज्ञानन्तरं तर्पणं सामगैतरपरम् ।
“अतएव कुर्वीत देवता पूजां जपयज्ञादनन्तरम्” इति हारीत-
वचनं सामगस्य मध्याह्नपूजापरम् । जपयज्ञी ब्रह्मयज्ञः । श्रुतिः ।
“दक्षिण उत्तरो पाणिपादो कृत्वा सपवित्रपाणिः त्वमिति प्रति-
पद्येत इति च त्रीनेव प्रयुङ्क्ते भूर्भुवः स्वरिति च अथ सावित्री-
मिति । गीतमापस्तम्बो । “एकासृचमेकं वा यजरेकं वा
सामाभिख्यादरेदिति” । एतदनुमारेणानिरुद्धभट्टेन प्रणव-
व्याहृतिगायत्रीपाठानन्तरं चतुर्वेदादिमन्त्रचतुष्टयं लिखित-
मिति । हृदस्पतिकाल्यायनी । “सचार्वाक् तर्पणात् कार्यः
पद्याद्वा प्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसाने वा नान्यचेति निमित्त-
कादिति” ॥ न ब्रह्मयज्ञः पद्याद्वा प्रातराहुतिरित्यस्याध्यापनं
ब्रह्मयज्ञ इति स्त्रील्लिङ्गैकवाक्यता तथाच दक्षः । “द्वितीये च
तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदस्योत्तरं पूर्वं विचारो-
ऽभ्यसनं जपः । तदानञ्चैव गिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा” ॥
इति वैश्वदेवावसाने वा वामदेव्यगानरूपी सामगानां ब्रह्म-
यज्ञः । निमित्तकादिति सकाशरूपवितयान्यकासेन कार्यः ।
“अथ सृष्टतवाग्ना उदकान्तं कृत्वा प्रयतः शुचो देगे विधी-

यते" ॥ इत्यापस्तम्बेन सामान्यतः स्थल एव ब्रह्मयज्ञविधौ-
नात् सामगेतरैरपि तर्पणानन्तरं वेदाभ्यामरूपो ब्रह्मयज्ञः
कार्य इत्यर्थः । योगियाज्ञवल्क्यः । "दर्भेषु दर्भपाणिः स्वात्
प्राङ्मुखस्तु कृताङ्गलिः । स्वाध्यायश्च यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थ-
माचरेत्" ॥

अथ देवपूजा । कान्तिकापुराणे । "सन्तिले यदि कुर्वीत
देवतानां प्रपूजनम् । तत्राप्यासन आसीनो नोल्यितस्तु सदा-
चरेत्" ॥ नरसिंहपुराणे । "ततो गृहार्चनं कुर्यादभौष्ट-
सुरपूजनम् । जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादेय निवेदनैः" ॥
गृहार्चनं गृहसंस्कार इति केचित् । आदिपदेन गन्धटीपनै-
वेद्यप्रक्षणम् । नरसिंहपुराणे । "नरसिंह गृहे नित्यं यः
समार्जनमाचरेत् । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
गोमयेन सदा तोयैर्यः कुर्यादुपलेपनम् । चान्द्रायणफल
प्राप्य विष्णुलोके महीयते" ॥ विष्णुः । "स्नातः सुपचालित-
पाणिपादः शुचिर्बन्धुशिशो दर्भपाणिराचान्तः प्राङ्मुख उद-
ङ्मुखो वा उपविष्टो ध्यानी देवतां पूजयेदिति" । हारीतः ।
"मार्जनार्चनबालिकर्मीभोजनानि दैवेन तोयैर्न" कुर्यादिति
शेषः । "देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरजयम् । दत्त
देवलको नाम इध्यकथ्येषु गर्हितः" ॥ लिङ्गपुराणम् । कामा-
सक्तोऽपि लुब्धोऽपि शालग्रामशिलाध्वजम् । भक्त्या वा यदि
वाऽभक्त्या कृत्वा मुक्तिमवाप्नुयात्" ॥ रत्नाकरे । "सिन्धा
तु शौकरो नित्यं रुद्रा टारिद्रदायिनी । कृष्णा भोगकरी
नित्यं सूक्ता एकान्त दायदा । कपिला टडते पापं ब्रह्मचर्य्यं
पूजिता" ॥ दायदा धनदा "तथा ध्यात्तानना भग्ना विपमा
वक्रचक्रिका । नैकचक्रं न भग्नां चक्रलं सुखकानिमम् ।
शुभिहृदपिण्यक्रं नार्चयेत् सदा गृही" ॥ लिङ्गपुराणे

शिववाक्यं “शालग्रामशिलायां यो मूल्यमुद्घाटयेन्नरः । स च
 क्रेता चानुमन्ता विक्रेता च परीक्षकः ॥ सर्वे ते निरयं यान्ति
 यावदाङ्गतमङ्गवम् । अतः संवर्जयेत् पुत्र चक्रस्य क्रयविक्रयम्” ॥
 गृहेऽपि प्रतिमाधारणमाह संवत्सरप्रदीपे स्मृतिः । “केश-
 वार्चां गृहे यस्य न तिष्ठति महीयते । तस्यान्नं नैव भोक्तव्य-
 मभक्ष्येण समं स्मृतम्” ॥ अर्चा प्रतिमा । पञ्चपुराणम् ।
 “शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः । तत्र देवासुरा
 यक्षा भुवनानि चतुर्दश” ततश्च सर्वदेवपूजनं शालग्रामे
 वात्तव्यम् अतएव ब्रह्मपुराणे श्रीशङ्करः । “अग्राह्यं मम नैवेद्यं
 पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलालग्नं सर्वं याति
 पवित्रताम्” ॥ लग्नं सम्बद्धम् । शालग्रामशिलायां शिवपूजा-
 नैवेद्याद्यदुष्टमिति प्रामाणिकाः । तथा “गङ्गा गोदावरी रेवा
 नदी मुक्तिप्रदास्तु याः । निवसन्तौह तीर्थाद्याः शालग्राम-
 शिलाजले” ॥ पूजा रत्नाकरे भविष्यपुराणम् । “वरं देह-
 पारित्यागो वरं नरकसम्भवः । न चैवापूष्य भुञ्जीत देवं पद्म-
 ममुद्भवम् ॥ सदा पूजयते यस्तु देवं भक्त्या पितामहम् । मनुष्य-
 चर्मणा बद्धः स देवा नात्र संशयः” ॥ स्मृतिः । “गन्धं पुष्पं
 तथा धूपं दीपं नैवेद्य पञ्चमम् । प्रतिमादिषु पूजायामवश्यं
 कल्पयेद् बुधः । जले तु पुष्पमात्रेण जलेर्वा प्रतिपूजयेत्” ॥
 तुरप्यर्थं भिन्नक्रमे पुष्पेणापीत्यर्थः । विष्णुः । “भाप आयतनं
 यस्मात्तस्मात्तासु सदा हरिः” । अतएव बौधायनः । “प्रतिमा-
 स्थानेष्वस्त्रग्नावावाहनविघ्नजनवर्जमिति” । शातातपोऽपि ।
 “असु, देवा मनुष्याणां दिवि देवा मनोविणाम् । काष्ठलोष्टेषु
 मूर्त्वाणां युक्तस्यात्मनि देवता” इति आत्मनोति योगिनो
 वाह्योपचारनिरासेन . अन्तर्यागकर्तव्यतापरमिति देवनः ।
 “अन्नेन सुमनोभिद्य गन्धपुष्पैः प्रदीपकैः । गृहस्यः पूजये-

त्रित्वं स्वर्गहे गृहदेवताः” ॥ मरीचिः । “विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम्” । तत्र पूर्वाह्णे देवतार्चनं मुख्यं “पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम्” इति मनुवचने एवकार-
 स्मरणात् । मध्याह्नेऽपि कूर्मपुराणे । “पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् । वैश्वदेव ततः कुर्व्यात् बलिकर्म ततः परम् ॥ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः । भूतानामविरोधेन पूजा कर्म करोम्यहम् ॥ अनेन स्वर्णि-
 क्त्वात् भूतानपसार्थाय साधकः । ततो दिग्बन्धनं कृत्वा दिग्भ्यस्तानपसर्पयेत्” ॥ ततो मध्याह्नस्नानानन्तरम् आश्व-
 मिधिके “स्वर्णिले पद्मकं कृत्वा अष्टपर्णं सकर्णिकम् । अष्टा-
 क्षरविधानेनाप्यथवा द्वादशाक्षरैः ॥ वैदिकैरथवा मन्त्रैर्नाम-
 युक्तेन वा पुनः । स्थापितं मां ततस्तस्मिन् अर्चयेत् विच-
 क्षणं ॥ देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिश्चैव त्रिदण्डिनम् । नमस्कारं न कुर्व्याद्य उपवासेन शुध्यति” ॥ बृहन्नारदीये । “नमेव्यः-
 शूद्रससृष्टं निङ्ग वा हरिमेव वा । स सर्वयातनाभोगो याव-
 दाहृतसङ्गवम् ॥ स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर । स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णो वा शङ्करेऽपि वा” ॥ याव-
 दाहृतसङ्गवं भूतसङ्गवपर्यन्तं प्रनयपर्यन्तमिति यावत् । भका-
 रस्य हकारच्छान्दसः । योगियाञ्चवल्क्यः । “स्नात्वा प्रणव-
 पूर्वन्तु देवतान्तु समाहितः । नमस्कारेण पुष्ट्याणि विन्ध्यसेत्तु पृथक् पृथक् ॥ प्रणवादिममायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् । स्वनाम सर्वदेवानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥ अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत्” ॥ कालिकापुराणे । “शिवं भास्कर-
 मग्निश्च केशव कौशिकीन्तया । मानसेनार्चयन् याति देव-
 लोकादधोगतिम्” ॥ मनसापीत्यर्थः । अतएव गोतमः । “यदा समर्थस्तदा मनसा समग्रमाचारमनुपालयेत्” । पञ्च-

पुराणम् । “वादित्वं गणनायञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।
 नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताम् ॥ यः सूर्यं पूजये-
 त्त्रित्यं तन्मना नियतेन्द्रियः । भक्तिभावसमायुक्तः स गच्छेत्
 परमां गतिम्” ॥ तन्मना सूर्यपरायणः नियतेन्द्रियः विषया-
 प्रसक्तेन्द्रियः । भक्तिरूपास्यत्वेन बोधः भावः श्रद्धा । परमां
 गतिं मोक्षम् । मत्स्यपुराणे । “आरोप्यं भास्करादिच्छे-
 इनमिच्छेद्दुताशनात् । ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेत्शुक्तिमिच्छे-
 ज्जनादनात्” ॥ एषु फलेषु एषां शीघ्रदातृत्वं न तु फला-
 न्तरदातृत्वव्यावृत्तिः तत्तद्वाक्यविरोधात् । तथा च देवीपुरा-
 णम् । “श्रीमेधाज्ञानवात्सल्यमात्मयोगाश्महीपते । धर्मार्थ-
 काममोक्षाणां भाजनो विष्णुपूजकः ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति
 सम्पूज्य विष्णुवक्षभाम् । विघ्नं न जायते तस्य यजेद् यस्तु
 विनायकम्” ॥ अष्टहोतागममन्त्रस्य पौराणिको विष्णुपूजा ।
 विष्णुधर्मोत्तरम् । “श्रद्धामः सात्त्विको लोके यत्किञ्चिद्विनि-
 वेदयेत् । तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते” ॥ भविष्ये ।
 “वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्त्तनम् । अनभ्यर्च्यं न
 भुञ्जीत भगवन्तं त्रिलोचनम्” ॥ अन्यत्रापि भगवन्तमधोक्षज-
 मित्युद्धृतं मत्स्यपुराणे भगवन्तमित्यत्र केशवं कौशिकीं शिव-
 मिति पठितम् ।

देवपूजायां सर्वेषामधिकारमाह । विष्णुपुराणम् । “अमा
 शीघ्रं दमः सत्यं दानमिन्द्रियनिग्रहः । अहिंसा गुरुश्रुत्या
 तीर्थानुसरणं दया ॥ आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।
 अनभ्यर्चया च तथा धर्मः सामान्यः उच्यते” ॥ महाभारते ।
 “काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्ते इह देवताः । क्षिप्रं हि
 मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा” ॥ कर्मणां सिद्धिमाका-
 ङ्क्षतो देवानां पूजनं कुर्युरित्यर्थः । कर्मविभक्तिसमभिव्याः

हाराद् यजन्त इत्यत्र यजेः पूजापरत्वनियमः । “गवाङ्गिकं
 देवपूजा वेदाभ्यासः सरित् प्लवः । नाशयन्त्याश पापानि
 महापातकजान्यपि” ॥ दानधर्मे विष्णुं प्रति नारदवाक्यम् ।
 “अकृत्वा देवकार्याणि न कुर्वीतात्मसत्क्रियाम् । सन्तुष्टाय
 चमायुक्ता भवेयुरविकल्पनाः” ॥ अविकल्पना आत्मज्ञाघा-
 रहिताः । देवोपुराणे । “वस्त्रकृत्तिविज्ञोनन्तु न पात्र कार-
 येत् कश्चित्” । स्मृतिः । “द्विषिताः पशवो बद्धाः कन्यका च
 रजस्वला । देवता च सनिर्मात्या इन्ति पुण्यं पुरातनम्” ॥
 गोतमः । “रात्रावुदङ्मुखः कुर्याद्देवकार्यं सदैव हि ।
 शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः” ॥ यत्तु “परा
 रोपितहृत्तेभ्यः पुण्यास्थानीय योऽर्चयेत् । अविघ्नप्य च तस्यैव
 तस्य तन्निष्फलं भवेत्” ॥ तत् द्विजेतरपरम् । “द्विजस्तृणेषु-
 पुण्याणि सर्वतः स्ववदाहरेत्” । इति याज्ञवल्क्यात् । “देव-
 तार्थन्तु कुसुममस्तैर्यं मनुरत्रवीत्” इति वचनाच्च । गोऽग्न्यर्थ-
 ट्ठणमेधासि यज्ञार्थं योरुद्धनस्ततीनां पुण्याणि स्ववदाददीत
 फलानि च परिहृष्टितानाम्” इति गोतमवचनाच्च विशेषो
 ज्ञेयः । एवम् “उभगन्धोन्वगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।
 अन्यायतनजातानि कण्टकीनि तथैव च” ॥ इति विष्णु-
 धर्मोत्तरोक्त अन्यायतनजातानीत्यपि द्विजेतरपरम् । “द्विज-
 वा यदि वा काष्ठं पुष्यं वा यदि वा फलम् । अयच्छतो हि
 गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति” ॥ इति स्मृतेः । “देवोपरिहृतं
 मस्तकोपरिहृतम् अधीवस्त्रहृतम् अस्तर्जसघ्नान्नितपुष्यं दुष्टम्”
 इति । हरिभक्तिनामके ग्रन्थे अभिवाद्याभिवादककरस्यश्च
 पुष्यं मोक्षणात् कर्माण्यमिति कश्चित् । अतएव तयोर्भि-
 वादननिषेधमाह बोधायनः । “समिहार्युदकुम्भपुण्याश्च हस्तो
 नाभिवादयेत् यथाप्येधं युक्तमिति” । एवं युक्तं समिदादि-

युक्तम् । लघुहारीतः । “जपयज्ञस्यलस्यश्च समित्पुष्पकुशान्
तिलान् । दन्तकाष्ठश्च भैक्षश्च वदन्तं नाभिवादयेत्” ॥ अभि-
धादयेदित्यनुष्ठौ शङ्खलिखितौ । “न पुष्पाद्यतपाणिर्नाशुचिर्न
जपन्न देवपितृकार्यं कुर्वन्निति” । अक्षता यवाः । “अक्षतास्तु
यवाः प्रोक्ता भ्रष्टाधाना भवन्ति ते” इति भट्टनारायणधृतात् ।
अतएवामरः । धानाभ्रष्टयवेस्त्रियः । आगमने तु वशिष्ठः ।
“जपकाले न भाषेत होमपूजादिकेषु च । एतेषु चैव शक्तेषु
यद्यागच्छेद्विजोत्तमः ॥ अभिधाद्य ततो विप्रं योगचेमन्तु
कोर्त्तयेत्” ॥ अत्र द्विजोत्तमपदं निषादस्यपतिषत् कर्म-
धारयसमासस्यैव युक्तत्वात्पतितत्रैवर्षिकपरमिति विद्या-
करः । वस्तुतस्तु विप्रमिति व्यवृत्तात् तन्वाच्यपरमिति ।
“याधितं निष्फलं पुष्पं क्रयक्रौतश्च निष्फलम्” । इति वदन्ति
तथा । “न पुष्पच्छेदनं कुर्यात् देवार्थं वामहस्ततः । न
दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्थाप्य वामहस्ततः” ॥ स्मृतिः । “पत्र-
चयान्विता पूर्वा प्रशस्ता चार्घ्यकर्मणि” । शारदायाम् ।
“मलिनं भूमिसंस्पृष्ट कृमिकेशादिदूषितम् । अद्रस्पृष्टं समा-
घ्रातं त्यजेत् पर्युषितं बुधः” ॥ हारीतशातातपी । “समित्-
पुरपकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् । शूद्रानीटैः क्रय-
क्रौतैः कर्म कुर्वन् पतत्यधः” ॥ क्रये प्रतिप्रसृते ब्रह्मपुराणम् ।
“पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैः वीरक्रयक्रियाहृतैः” ॥ वीरक्रयः वीर-
वद्याङ्गाशून्येन विक्रेतुरूपन्यस्त्रामूलेन क्रयः तद्रूपा या क्रिया
तयाहृतैः । लघुहारीतः । “घानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं
गृह्णन्ति वै द्विजाः । देवतास्तत्र गृह्णन्ति भग्नो भवति काष्ठ-
वत्” ॥ एतत्तु द्वितीयस्नानाभिप्रायमिति रत्नाकरः । व्यङ्गं
मस्यसूत्रे । “स्नात्वा मध्याह्नसमये न द्विन्द्यात् कुसुमं नरः ।
तत्पुष्पस्यार्चनाद्देवि निरये परिपथते” ॥ भ्रान्तमालायाम् ।

“पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् । पुष्पाञ्जलि-
विधिं हित्वा यद्योत्पन्नं तद्यार्पणम्” । एवञ्च पद्मपुराणे
“आदित्यं गणनाथञ्च इत्यादि यथाक्रममित्यनेन शब्द-
क्रमाभिधानात् । सूर्यं गणेशं दुर्गां शिवं विष्णुं सम्पूज्य
ब्राह्मणमन्यांश्च पूजयेत् । गृहीतागमन्त्रस्य तु तत्तत् पूजनादेव
घौराणिकपूजनसिद्धिः । तदनन्तःपातिनस्तु पृथक् पूजनम् । तत्र
सर्वेषां शक्तितारतम्येन वक्ष्यमाणषोडशोपचारादिकं कुर्यात् ।
अथशक्तौ जलेनापि । तत्र प्रथमतः सूर्यपूजा सम्पूज्य प्रथम
सूर्यमपरान् यः प्रपूजयेत् । न तत्र तत् कृतं धार्पं संप्रतो-
च्छन्ति देवताः । इति ब्रह्मपुराणात् । प्रागुक्तपद्मपुराणवच-
नाच्च । यत्तु भविष्यपुराणे । “देवतादौ यदा मोहात् गणेशो
न च पूज्यते । तदा पूजाफलं हन्ति विघ्नराजो गणाधिपः” ॥
इत्यनेन गणेशपूजनम् आदावुक्तं तत् सूर्यपूजातिरिक्ते ज्ञेयम् ।
“आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् । नारायणं विश-
द्वाख्यमन्ते च कुलदेवताः” ॥ इति पद्मपुराणैकवाक्यत्वात् ।
“आदौ विनायकः पूज्योऽन्ते च कुलदेवताः” ॥ इति बह्वृच
गृह्यपरिशिष्टीकृतं गोथ्यादिपूजनपरमिति कल्पतरुप्रभृतिभि-
रपि सूर्यपूजनस्वादित्वमुक्तम् ।

भूतशुद्धिप्रकारमाह भविष्यपुराणे । “गत्वाथायतनं शुद्ध-
मर्कं शुद्धतनुर्यजेत् । पूरकं कुम्भकं कृत्वा रचकञ्च समाहितः ॥
कृत्वोद्धारणं दोषास्तु हन्यात् कायादिसम्भवान्” । आदिपदेन
वाङ्मनसोरुपादानम् । यागव्याग्नेयमाहुन्द्रवारुणौभिर्यथा-
क्रमम् । किल्विषं धारणाभियं हन्यात् शुद्धार्थमात्मनः ।
गोपणे दहने स्तम्भे ज्वावने च यथाक्रमम् । वायुग्नेन्द्र-
जनाख्याभिर्धारणाभिः कृते सति ॥ ध्यायेद्दिग्दशमात्मानं
प्रपवेनार्कवत् स्वितम् । देहं तेनैव सञ्चिन्त्य पञ्चभूतमयं

परम्” ॥ तेनैव प्रणवेन । सञ्चिन्त्य संघट्य । “स्थूलं सूक्ष्मं
 तथाह्वानि स्वस्थानेषु प्रकल्प्य च” । इत्यादीन्यभिधाय ।
 “श्रावाहनादिकर्माणि रक्षाश्च प्रणवेन तु” । आटिपदेन
 सस्थापनसन्निधापनसन्निरोधनानि बोध्यानि । “यावद्दयागा-
 वसानन्तु सान्निध्यं परिकल्पयेत् । दत्त्वा पाद्यादिकं पूजा
 शक्त्या चोन्नं निवेदयेत् ॥ जघ्ना च विधिवन्नत्वा ततो देव
 विसर्जयेत् । एष कर्मक्रमः प्रोक्तः सर्वेषां यजनक्रमे” ॥ अत्र
 विसर्जयेदित्यन्तेन यथोक्तामर्कपूजाम् अभिधाय एष कर्मक्रम
 इत्यनेन सर्वेषां देवानां पूजने आकाङ्क्षितभूतशुद्धादिकमति-
 दिश्यते । न तु तन्मात्रोपयुक्ताङ्गन्यासादिकम् एवञ्च “प्राक्
 पश्चिमोद्गास्यद्य प्रातः सायं निशासु च” इत्यनेन सायं पश्चिमा-
 भिमुखपूजनं नान्यदेवपूजायाम् अन्वेति किन्तु सप्ताचरसूर्य-
 मन्त्रविषय एव शिष्टाचारोऽपि तथा । तत्र पञ्चोपचाराः तत्र
 गन्धा भविष्ये “चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोशौरपद्मकैः । अनुलिप्तो
 नरैर्भक्त्या ददाति मानसेष्पितम्” ॥ पद्मकं पद्म अनुलिप्तः
 सूर्यः प्रकरणात् । तथा “मुकुलैर्नार्चयेत् भानुमपकं न
 निवेदयेत् । अलाभे न तु पुष्पाणा पत्राण्यपि निवेदयेत्” ॥
 तथा “मल्लिका मालती चैव दूर्वा शोकातिमुक्तकः । पाटला
 करवोरश्च जया पावन्तिरेव च ॥ कुटजस्तगरथैव कर्णिकारः
 कुरुण्टकः । चम्पकी वकुलो कुन्दो वानो वर्वरमल्लिका ॥
 अशोक तिलकं लोभ्रस्तथा चैवाटरूपकः । शतपत्राणि चान्यानि
 वकाङ्गश्च विशेषतः ॥ अगस्त्य किशुक तद्वत् पूजायां भास्कर-
 रश्च तु । विस्वपत्र शमीपत्रं पत्रं भृङ्गरजस्य च ॥ तुलसी
 कालतुलसी तथा रक्तञ्च चन्दनम् । गोपतिं वक्षक वापि
 यथेष्टं विनिवेदयेत् ॥ यावन्ति देहरूपाणि तत् प्रसूतिकुलेषु
 वै । तावद् युगसहस्राणि सूर्यशोके मद्भूयते” ॥ गोहृपं हृप-

येष्टं हृदत् महत् परिमाणं वक्षकमिति प्रशंसोयां क इति
रत्नाकरः ।

अथ गणेशपूजनम् । तत्र तुलसी व्यतिरेकेण । “न तुलस्या
विनायकम्” इति वचनात् । तत्रावाहनविशेषमाह । वायु-
पुराणम् । “विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च । आवा-
हयेद्ग्राह्यतिभिस्तथैवाश्वि कुमारकौ” ॥ ततो दुर्गापूजनम् ।
भविष्यपुराणम् । “चन्दनेन विलिप्यार्चां अग्निष्टोमफलं
लभेत् । विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्” ॥
भविष्ये । “मल्लिकामुत्पलं रम्यं शमोपन्नागचम्यकम् । अशोक-
कर्णिकारश्च द्रोणपुष्पं विशेषतः ॥ करवीरशमीपुष्पं कुङ्कुमं
नागकेशरम् । यः प्रयच्छति पुष्टार्थं पुष्पाखेतानि भारत ॥
अण्डिकायै नरयेष्ट भक्तियहासमन्वितः । स कामानखिलान्
प्राप्य अण्डिकानुचरी भवेत्” ॥ देवीपुराणम् । “मञ्जरीभिः
कुशानाञ्च विश्वपत्रैश्च गोभितैः । उक्तानुक्तैस्तथा सर्वैर्जलजैः
स्यलसम्भवे” ॥ ब्रह्मपुराणे “वलिं कृत्वा च सूर्याय सर्वान्
कामानवाप्नुयात् । घोरिण तर्पणं कृत्वा मनस्तापैः प्रसुच्यते ॥
दध्ना तु तर्पणं कृत्वा कार्यसिद्धिर्भवेन्नृणाम् । पत्रैः पुष्पैर्यथा-
नाभं सर्वैर्धिर्मयैः शुभम् ॥ सुकुलैर्नार्चयेद्देवान् अपक्वं न
निवेदयेत् । फलं कथितविदुश्च कान्वापक्वमपि त्यजेत्” ॥
भविष्य “सर्वेषामेव धूपानां दुर्गाया गुग्गुलुः प्रियः । घृतयुक्तो
विशेषेण सततं प्रीतिवर्धनः ॥ माह्विषाण्यं घृताक्तन्तु दत्त्वा
विश्वमथापि वा । वाजपेयफलं प्राप्य दुर्गालोके महीयते” ॥
विश्वेऽपि घृतयोगः । “सकृष्णागुरुधूपेन धूपिता सर्वमङ्गला ।
शोधयेत् पापकलितं यथाग्निरिव काश्चनम्” ॥ सकृष्णागुरु-
धूपेन कृष्णागुरुमदितघृतमह्विषाण्यगुग्गुलुविख्यान्वितमधूपेन ।
तथा “घृतप्रदोपदानेन अण्डिकां पूजयेन्नरः । सोऽश्वमेधफलं

प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ॥ तैलदोषप्रदानेन पूजयित्वा तु
 चण्डिकां । वाजपेयफल प्राप्य मोदते सह किन्नरे ॥
 तैल तिलभवम् । भविष्ये । 'आम्रञ्च नारिकेलञ्च खर्जूर
 वीजपूरकम् । य प्रयच्छति दुर्गायै स गच्छति पर पदम्' ॥
 तत शिवपूजन भविष्ये । "चन्दनाम्नागुरौ ज्ञेय पुण्यमष्टगुण
 नृप । कृष्णागुरौ विशेषेण द्विगुण फलमादिशेत्" ॥ तथा
 "अर्कपुष्पसहस्रेभ्य करवीर विशिष्यते । करवीरसहस्रेभ्यो
 विश्वपत्रं विशिष्यते" ॥ तथा च "करवीरसमा ज्ञेया जातौ
 वकुलपाटला । श्वेतमन्दारकुसुम सितपद्मञ्च तक्षमम् ।
 नागधम्पकपुन्नागौ धुस्तूरकुसुमा स्मृता" तथा । "केतकी
 चातिमुक्ताश्च कुन्दो यूथौ मदक्षिका । शिरोयसर्जवन्भूककुसु
 मानि विवर्जयेत् ॥ सुकुलैर्नार्चयेद्देवमपक्व न निवेदयेत् ।
 फलं कथितविद्वद्भ्य यन्न पक्वमपि त्यजेत् ॥ अलाभेन तु पुष्पाणा
 पत्राण्यपि निवेदयेत् । विश्वपत्रैरखण्डैश्च यो लिङ्ग पूजयेत्
 सकृत् । सर्वपापविनिर्मुक्त शिवलोके महीयते" ॥ तथा
 "कनकानि कदम्बानि रात्रौ देयानि शङ्करे । दिवा शेषाणि
 पुष्पाणि दिवारात्रौ तु भक्षिका" ॥ शिवपुराणे । "गुग्गुलु
 घृतसयुक्तं य शिवाय निवेदयेत् । रुद्रलोकमवाप्नोति गाण
 पत्यश्च विन्दति" ॥ भविष्ये । "दधित्य घृतसयुक्तं दत्त्वा
 विश्वमद्यापि वा । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानव" ॥
 दधित्य कपित्य विश्व विश्वफलम् । "घृतदोषप्रदानेन शिवाय
 शतयोजनम् । विमान लभते दिव्य सूर्यकोटिसमप्रभम्" ॥
 शिवपुराणे । "घृतेन तिलतैलेन तथा चैवोपधीरसै । दौष
 प्रज्वाल्य देवेशे भक्त्या सहतिमाप्नुयात्" ॥ औपध्य सर्पपाद्या ।
 "गुडखण्डघृतानाञ्च भक्ष्याणाञ्च निवेदने । घृतेन पाचिता
 नाञ्च तीषा शतगुणं फलम् ॥ मातुलुङ्गफलाद्यानि सुपक्वानि

निवेदयेत् । शिवाय तत् फलं तस्य यद्गच्छाणां निवेदने ॥
गन्धधूपनमस्कारैर्मुखवाद्यैश्च सर्वतः । यो मामर्चयते तत्र तस्य
तुष्याम्यहं सदा” ॥

अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः । ब्रह्मपुराणम् । “इरो
महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् । पशुपतिः शिवश्चैव
महादेव इति क्रमात् ॥ मृत्तिकाग्रहणे चैव घटने च प्रतिष्ठने ।
आवाहने च स्नपने पूजने च विसर्जने । इरादीनि च नामानि
महादेवान्तानि कौर्त्तयेत्” ॥ भविष्ये । “सर्वाय क्षितिमूर्त्तये
नमः भवाय जलमूर्त्तये नमः रुद्रायग्निमूर्त्तये नमः उग्राय
वायुमूर्त्तये नमः भीमायाकाशमूर्त्तये नमः पशुपतये यजन-
मानमूर्त्तये नमः । महादेवाय सोममूर्त्तये नमः ईशानाय
सूर्यमूर्त्तये नमः । मूर्त्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः पूर्वादिक्रमयो-
गतः । आग्नेय्यन्ताः प्रपूज्यास्तु वेद्यां लिङ्गे शिवं यजेत्” ।
शिवमिति नमः शिवायेति मन्त्रेण लिङ्गे शिवं पूजयेत् । ततो
वामावर्त्तेन मूर्त्तीरष्टौ पूजयेदिति वाक्यार्थः । अत्राप्ये पूजा-
निषेधात् “देवाये स्वस्य चाये प्राची प्रोक्तागुरुक्रमैः” । इत्या-
ममोक्तस्य विषयो न किन्त्वभिधानप्रसिद्धप्राची याह्या । एत-
दनुसारादेव पूर्वोद्याग्नेय्यन्ताः पूज्याः । सहितुकनिषेधस्तु रुद्र-
यामले । “न प्राचीमग्रतः शम्भोर्नोदीचीं शक्तिर्संस्थिताम् ।
न प्रतीचीं यतः पृष्ठमतो दक्षं समाश्रयेत्” ॥ यजमानः शम्भो-
र्जगत् संहारकर्तुः प्राचीं न समाश्रयेत् । संहारकर्तुः सांसु-
ख्यनिषेधात् । अत्र पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानं वक्त्रं प्राच्यवस्थितम्
एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा । तद्रूपमाहादित्यपुराणम् । “सौम्यं
मौलीन्दुभृत् त्र्यक्षं एकवक्त्रं चतुर्भुजम् । शूलपद्मजडस्तश्च
वरदाभयपाणिकम् ॥ आयताक्षं सुराराध्यं सर्वाभरणभूषितम् ।
शिवरूपं गृहे कुर्यात् प्रासादे वाप्यनिन्दितम्” ॥ भविष्ये ।

“यः कृत्वा पार्थिवं लिङ्गं अर्चयेत् शुभवेदिकम् । इहैव धन-
वान् श्रीमानन्ते रुद्रोऽभिजायते” ॥ शिवधर्मम् । “वासुकानि
च लिङ्गानि पार्थिवानि च कारयेत् । सइन्द्रपूजनात् सोऽपि
सभते वाञ्छितं फलम्” ॥ ततो विष्णुपूजा आचारचिन्ता-
मणौ । षोडशोपचाराः । “आसन स्नागतं पादमर्घ्यमाच-
मनौयकम् । मधुपर्कमाचनस्नानवसनाभरणानि च ॥ गन्ध-
पुष्पे धूपदोषो नैवेद्यं वन्दनस्तथा” ॥ कालिकापुराणे ।
“आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्यं दारवमेव वा” । प्रपञ्चसारे ।
“अर्घ्यपाद्याचमनकमधुपर्काचमनान्यपि । गन्धादयो नैवे-
द्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥ गन्धादयो नैवेद्यान्ता पूजा
पञ्चोपचारिका” ॥ मधुपर्कत्वन्न स्नानौयमिति कृत्वा व्यव-
हरन्ति । कालिकापुराणे । “पाद्यार्थमुदक पाद्यं केवलं
तोयमेव तत् । तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनाथ प्रदापयेत् ॥ कुश-
पुष्पाक्षतैर्वापि सिद्धार्थेयन्दनैस्तथा । तोयैर्गन्धैर्यथालब्धैरर्घ्यं
दद्यात्तु सिद्धये । अमृतौकरणं कुर्यात् सलिलं धेनुमुद्रया” ॥
तथा “एवमेव त्वर्घ्यपात्रेऽष्टधा मन्त्रं जपेत् सुधौः । तत्तोयैः
सेचयेत् शीघ्रं गन्धपुष्पादिकं तथा ॥ न दद्याद्वास्करायार्घ्यं
शङ्खतोयैर्विचक्षणं । उदकं दौयते यस्तु प्रसन्नं फेनवर्जितम् ॥
आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमुच्यते । यथा तथा सुगन्धैर्वा
प्रसन्नेः फेनवर्जितैः ॥ तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनापि प्रदापयेत् ।
स्वर्णरत्नोदके स्नाने कर्पूराद्यधिवासितम् । तैजसैः काश्यपा-
त्रैर्वा शङ्खैर्वा तन्निवेदयेत्” ॥ स्कान्दे । “दक्षिणावर्त्तशङ्खस्य
तोयेन योऽर्चयेद्धरिम् । समजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥
वराहपुराणे । “सस्मृतः कीर्तितो वापि दृष्टः सृष्टोऽपि वा
प्रिये । पुनाति भगवद्भक्त्यण्डालोऽपि यदृच्छया ॥ एतज्-
ज्ञात्वा तु विद्वद्भिः पूजनौयो जनार्दनः । वेदोक्तविधिना

भद्रे आगमोक्तेन वा सुधीः” ॥ भद्र इति पृथिव्याः सम्बोधनं
 तथा “यावत् सर्वेषु भूतेषु सद्भावो नोपजायते । तावदेव-
 सुपासीत वाक्मनः कायकर्मभिः” ॥ अत्राङ्गिरसो । “सर्वपाप-
 प्रसक्तो हि ध्यायेन्नमिपमश्नुतम् । पुनस्तपस्वी भवति पङ्क-
 क्लिपावनपावनः” ॥ विष्णुपुराणे । “गत्वा गत्वा निवर्तन्ते
 चन्द्रसूर्यादयो यदाः । अद्यापि न निवर्तन्ते द्वादशाक्षर-
 चिन्तकाः” ॥ द्वादशाक्षरस्तु । नमो भगवते वासुदेवाय ।
 नारसिंहे । “योऽष्टाक्षरेण देवेशं नरसिंहमनामयम् । गन्ध-
 पुष्पादिभिर्नित्य अर्चयेदर्चितं नरः ॥ गन्धपुष्पादिसकलमने-
 नैव निवेदयेत्” ॥ नमो नारायणायैत्यनेन । “अष्टाक्षरस्य
 मन्त्रस्य ऋषिनारायणः स्वयम् । छन्दस्य देवो गायत्री परमात्मा
 च देवता ॥ ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः ।
 नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक्” ॥ कालिका-
 पुराणे । “यद्दीयते देवताभ्या गन्धपुष्पादिक तथा । अर्घ्य-
 पात्रस्थितैस्तोषैरभिप्रिच्य समुत्सृजेत् ॥ नैवेद्यं दक्षिणे वामे
 पुरतोऽपि न पृष्ठतः । दौष दक्षिणतो दद्यात् पुरतां वा न
 वामतः ॥ वामतस्तु तथा धूपमग्ने वा न तु दक्षिणे । निवेदयेत्
 पुरोभागे गन्धपुष्पञ्च भूषणम्” ॥ यद्यपि देव्या इत्युपक्रम्य
 जेवेद्यादौ दिङ्नियम उक्तस्तथाऽप्यकाङ्क्षया सर्वत्रान्वेति । दौष
 तथा स्थापयेत् यथा ह्याया नाशयेत् । “विभोतकाकंकारस्य-
 सुहो ह्याया न चाशयेत् । स्तम्भदौपमनुष्पाणां अन्येषा
 प्राणिना तथा” इति प्रयोगसागरात् । शारदायाम् । तत्र
 तत्र जल दद्यादुपचारान्तरान्तरे । एतज्जलदानमुपचारद्रव्य-
 दानाय । तथाह कालिकापुराणम् । “यदेव दीयते पद्मे
 मण्डलस्य तदुत्सृजेत् । वाक्पुष्पतोयैः कुसुमं विना यच्छा-
 दक भवेत् । पद्मस्य तद्विदंशे द्वारादौ विनिवेदयेत्” ॥

ह्लादकमिति पद्मस्यावरकं कुतुम्बं विना यदन्यत्तत् पद्मस्य वहि-
 र्दद्यादित्यर्थः । -“प्रतिमादिषु यद् योग्यं गात्रे दातुञ्च तत्तनी ।
 दद्यादयोग्यं पुरतो नैवेद्यं भोजनादिकम्” ॥ नरसिंहपुराणे ।
 “स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्” । गन्धादयस्तु
 “सुगन्धसुमनी धूपदौपनैवेद्यवन्दनम्” इत्यत्रोक्ताः । अशक्तानां
 गन्धपुष्पमात्रमाह ऋद्धपुराणम् । -“प्रणवादिस्त्रिमायुक्तं नम-
 स्कारान्तकौर्त्तितम् । स्वनाम सर्वसत्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
 अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् । एकैकस्य प्रकुर्वीत
 यद्योद्दिष्टं क्रमेण तु ॥ आग्नेये केवलपुष्पेणापि पुष्पमुपक्रम्य
 “ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः । नमस्कारेण
 मन्त्रेण विन्यसेत्तु पृथक् पृथक्” ॥ ध्यात्वेत्यत्र स्नात्वेति तन्नाम्ना
 इत्यत्र देवतमिति योगियाञ्चवस्त्रे पाठः । नरसिंहपुराणे ।
 नरकस्थान् प्रति यमवाक्यम् । -“अस्मीं चान्यद्रव्याणामुदके-
 नापि पूजितः । यो ददाति स्वकं स्थानं स त्वया किं न
 पूजितः” । राघवभट्टकृतम् । “सर्वोपचारवस्तूनामस्मीं भाव-
 नैव हि । निर्मलीनोदकेनाथ पूर्यतेत्याह नारदः” ॥ प्रण-
 वादिनमोऽन्तस्य नाम्नो मन्त्रत्वाभिधानामन्त्रादौ पाद्याद्यभि-
 धानेन न मन्त्रमध्ये पाद्यार्घ्ययोरदित्ते विकल्पः । “पाद्यार्घ्येव
 द्वितीयया चतुर्थ्यार्घ्यं प्रदापयेत्” । इति नरसिंहपुराणात्
 अर्घ्यपाद्यादिकन्तत्रेति मत्स्यपुराणात् द्वितीयया पुरुषसूक्तौ-
 यया ऋचा । “भागच्छ नरसिंहिति आवाद्याक्षतपुष्पकैः ।
 एतावतापि राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥ अक्षतपुष्पकैस्तण्डु-
 लादिपुष्पकैः । “दत्त्वासनमयार्घ्यं च पाद्यमाचमनीयकम् । देव-
 देवस्य विधिना सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ स्नापितो येन भक्त्या
 च नरसिंहो नराधिप । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं च
 गच्छति” ॥ कालिकापुराणे । “कार्पासं सर्वतो भद्रं दद्यात्

सर्वेभ्य एव तु । नैकान्तरक्तं दद्यात्तु वासुदेवाय चेलकम् ॥
 तथा "तत्पूर्वं पूजयित्वाैव मन्त्रेर्देवाय चोत्सृजेत् । निर्दग्गं
 मलिनं क्षीणं क्षिप्तं गात्रावलिङ्गितम् ॥ परकीयं चाख-
 दंष्ट्रं सूचीविह्वं तथोपितम् । उप्तकेशं विधूतञ्च श्लेष-
 मूत्रादिदूषितम्" ॥ उप्तकेशं केशेन सह वापितम् । "वर्ज-
 येत् स्त्रोपयोगेन यज्ञादावुपयोजने । पताकाध्वजवस्त्राटो स्थूतं
 वस्त्रं नियोजयेत् ॥ ग्रैवेयकादिसंगक्तं सौवर्णं राजतञ्च वा ।
 निवेदयेत्तु देवेभ्यो नान्यत्तैजससम्भवम् । प्राधारः पानपात्रञ्च
 गण्डको गृहमेव वा" ॥ गण्डक आभरणविशेषः "पर्यङ्गादि-
 यदन्यञ्च सर्वं तदुपभूषणम्" । आग्नेये । "चन्दनागुरुकपूर-
 कुङ्कुमोशीरपद्मकैः । अनुलिप्तो हरिर्भक्त्या वरान् भोगान्
 प्रयच्छति ॥ कालीयकं तुरुष्कञ्च रक्तचन्दनमेव च । नृपां
 भवन्ति दत्तानि पुण्यानि पुरुषोत्तमे" ॥ कालिकापुराणे ।
 "गन्धो मलयजो यस्तु देवे पित्रे च स स्मृतः । तत्पक्वो वा
 रसो वापि धूर्णो वा विष्णुतुष्टिदः" ॥ तत्रैव "चन्दनागुरुदग्धा
 तु गृह्यते दाहजो रसः । प्रशस्तागन्धयुक्तानां गन्धचूर्णानि यानि
 तु" ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । "चन्दनागुरुकपूरकृष्णमदन्तथैव च ।
 जातीफलं तथा दत्त्वा अनुलेपनकारणात् ॥ अतोऽन्यं नैव
 दातव्यं किञ्चिदेवानुलेपनम् । अनुलिप्तं जगन्नाथं तालवृन्तेन
 वीजयेत् ॥ वायुलोकमवाप्नोति पुरुषस्तेन कर्मणा । चामरै-
 र्वीजयेद् यस्तु देवदेवं जनार्दनम् ॥ तिलप्रस्थप्रदानस्य फलं
 प्राप्नोत्यसशयम्" ॥ राघवभट्टकृतम् । "शङ्खपात्रस्थितं गन्धं
 मन्त्रेर्दद्यात् कनिष्ठया । कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्ता गन्धमुद्रा प्रकौ-
 र्त्तिता" ॥ नरसिंहे । "अपर्युपितनिष्कृष्टैः प्रोक्षितैर्जन्तु-
 वर्जितैः । स्त्रीयाराबोद्धवैर्वापि पुष्पैः सपूजयेद्दरिम्" ॥ भक्त्या
 संपूजयेद्दरिमिति स्थानान्तरे अतुर्थचरणे पाठः । देवोपराणे ।

“स्वयं पतित पुष्पाणि त्यजेदुपहतान्यपि” । नारसिंहे ।
 “मल्लिकामालती जाती केतकशोकचम्पकैः । पुत्रागनाग-
 वकुलैः पद्मेरुत्पलजातिभिः ॥ तुलसी करवीरैश्च पलाशावन्ति
 कुञ्जिकैः । एतैरन्यैश्च कुसुमैः प्रशस्तैरच्युतं नरः ॥ दत्त्वा दश
 सुवर्णस्य प्रत्येकं फलमाप्नुयात्” ॥ नागो नागकेशरः । योगिनी-
 तन्त्रे । “विल्वपत्रञ्च माध्यञ्च तमालामलकीदलम् । कङ्कारं
 तुलसी चेष पद्मञ्च मुनिपुष्पकम् । एतत्पर्युपितं न स्यात्
 यच्चान्यत् कलिकात्मकम्” ॥ नारसिंहे । “शमौपत्रसहस्रेभ्यो
 विल्वपत्रं विशिष्यते । विल्वपत्रसहस्रेभ्यो वकपुष्पं विशि-
 ष्यते” ॥ राघवभट्टधृतम् । “कलिकाभिस्तथा नित्यं विना
 चम्पकपद्मकैः । शुष्कैर्न पूजयेद्विष्णुं पत्रैः पुष्पैः फलैरपि” ॥
 विष्णुधर्मोत्तरम् । “रक्तानि यानि धर्मज्ञ चैत्यहृद्योद्भवानि
 च । श्मशानजातानि यानि यानि चाकालजानि च” ॥
 तथा “कोटजं शाल्मलीपुष्पं शिरीषञ्च जनार्दने । निवेदितं
 भयं घोरं निस्त्रत्वञ्च प्रयच्छति ॥ शत्रुजौवकपुष्पाणि रक्तान्यपि
 चं दापयेत् । अनुत्तरक्तकुसुमदानाद्दौर्भाग्यमाप्नुयात्” ॥ आग्नेये ।
 “पद्मान्यम्बुसमुत्थानि रक्तनीले तद्योत्पले । सिंहोत्पलञ्च
 कृष्णस्य दयितानि सदा नृप” ॥ भविष्ये । “पद्मानि सित-
 रक्तानि कुसुमान्युत्पलानि च । एषां पर्युपिताशब्दा कार्या
 पञ्चदिनोर्हुतः । तुलस्यगस्यविल्वानां नास्ति पर्युपितात्मता” ॥
 वामनपुराणम् । “विल्वपत्रं शमौपत्रं भृङ्गराजस्य पत्रकम् ।
 तुलसी कृष्णतुलसी सद्यस्तुष्टिकरं हरैः” ॥ यत्तु “सुरभौषि
 तधान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम्” । इति वामनपुराणोये
 केतकीवर्जनं तद्वरसिंहेतरपरम् । वामनपुराणे । “पारिभद्रं
 पाटला च वकुलं गिरिशायिनी । तिलक जम्बुवनजं पीतकं
 तगरन्वपि । एतान्याह प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्चने” ॥

गिरिशायिनी श्वेतापराजिता । लम्बुवनजं श्वेतजवाकुसुमम् ।
 विष्णुधर्मोत्तरे । “रक्ताशोकस्य कुसुममतसौकुसुमस्तथा ।
 चम्पकस्य तु-देयानि तथा भूचम्पकस्य च” ॥ अतसौ शनः ।
 नारदीयमन्त्रसहस्रे । “मालती वकुलाशोकशेफाली नव-
 मल्लिका । अम्बानतगराडोठमल्लिकामधुपिण्डिका ॥ यूधि-
 काठापदं कुन्दं कदम्बं मधुपिङ्गलम् । पाटला चम्पकं कृष्णं
 लवङ्गमतिमुक्तकम् ॥ केतकं कुरुवकं विस्वं कङ्कारं वासकं
 हिल । पञ्चविंशतिपुष्पाणि लक्ष्मीतुल्यप्रियाणि मे” ॥ स्कान्दे ।
 “न धात्रो सफला यत्र न विष्णोस्तुलसीवनम् । तं श्रेष्ठदेव-
 सदृशं यत्र नायान्ति वैष्णवाः ॥ यत्र मातृपरा मर्त्या यत्र
 श्वादशौ क्ववरः । तुलसी भालती धात्री तत्र विष्णुः त्रिया
 सह ॥ दूर्वा दहति पापानि धात्री हरति पातकम् । हरीतकी
 हरेद्रोगं तुलसी हरते त्रयम् ॥ तुलसीं प्राप्य यो नित्यं न
 करोति ममाचनम् । तस्याहं प्रतिगृह्णामि न पूजां दश-
 वार्षिकम्” ॥ अतएव “गृह्णाति तुलसीं शुष्कामपि पर्युषितां
 हरिः” । तथा “वर्ष्यं पर्युषितं तोयं वर्ष्यं पर्युषितं दलम् ।
 न वज्यं जाह्नवतोयं न वर्ष्यं तुलसीदलम् ॥ तुलसीपत्र-
 मादाय यः करोति ममाचनम् । न पुनर्योनिमाप्नोति सुक्लि-
 भागी भवेद्द्वि सः” ॥ तथा “समस्त्ररिटलैर्युक्तं तुलसीसम्भवेः
 चित्तौ । कुर्वन्ति पूजनं विष्णोस्ते कृतार्थाः क्लौ युगे ॥ खाने
 ध्याने तथा दाने प्रायने केशवार्चने । तुलसी दहते पापं
 कोत्तने रोपणे क्लौ ॥ तुलस्यमृतनामासि सदा त्वं केशव-
 प्रिये । केशवाद्यं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥ त्वदङ्ग-
 सम्भवेदेव पूजयामि यथा हरिम् । तथा कुरु पवित्राङ्गि
 क्लौ भक्तविसागिनि ॥ मन्त्रेणानेन यः कुर्व्यात् गृहीत्वा
 तुलसीदलम् । पूजनं वासुदेवस्य सप्तकोटिकसं समेत्” ॥

राववभदृष्टतम् । “सद्यः पर्युषिता वापि निर्भ्रात्या नैव दुष्यति । तथान्यैर्न हरेस्तुष्टिस्तुलस्या तुष्यते यथा” ॥ गरुड-पुराणे । “गवामयुतदानेन यत्फलं लभते ऋगः । तुलसीपत्र-कैकेन सत्फलं कार्तिके स्मृतम्” ॥ तथा “तुलसीं विना यत् क्रियते न पूजा ज्ञानं न तद् यत् तुलसी विना कृतम् । भुक्तं न तद् यत् तुलसी विवर्जितं पीतं न तद् यत् तुलसी विवर्जितम्” ॥ अन्यत्रापि “तुलसीदलसंमिश्रं यत्तु यं शिरसा चहेत् । सर्वतौर्याभिषेकस्व तेन प्राप्तं फलं ध्रुवम्” ॥ वैष्णवा-श्चते श्वासः । “जलक्रिया भवेद् यावत्तुलसीमूलसृष्टिका । तावत् प्रोषाति विश्वात्मा भगवान् पिष्टभिः सह ॥ संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां निशि सन्ध्ययोः । छिन्दन्ति तुलसीं ये तु ते छिन्दन्ति हरेः शिरः” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “पुष्पाभावे च देयानि पद्मानि च जनार्दने । पद्माभावे जलं देयं तेन पुण्यमवाप्यते” ॥ ज्ञानमालायाम् । “नाक्षतैरर्घ्येद्विष्णुं न तुलस्या विनायकम् । न दूर्वायार्घ्येद्दुर्गा नोन्नतकेर्दिवाकरम्” ॥

अथ धूपः । वामनपुराणम् । “रुद्रिकास्यं कर्णं दारु-सिद्धकं सागुरुं सितम् । शङ्खो जातीफलं श्योमि धूपानि स्युः प्रियाणि वै” ॥ रुद्रिका मासोकनो महिषाव्यगुण्णुः सित कर्पूर सितेति पाठे सिता शर्करा । शङ्खो मण्डो । श्योमि विष्णो । कालिकापुराणे । “पुष्प धूपश्च गन्धश्च उपचारंस्तथा-परान् । जिघ्रस्विवेद्य देवेभ्यो नरो नरकमाप्नुयात् । नभूमो वित-रुद्रं नासने न घटे तथा । यथा तथाधारगतं कृत्वा तं विनि-वेदयेत्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “धूपदः सर्वमाप्नोति धूपदः सर्व-मयुते” ।

अथ दीपः । विष्णुः । “न एतं तिष्ठतेसं विना किञ्चि-दीपार्थं इति” विष्णुधर्मोत्तरे । “यावदधिनिमेषाणि दीपो

देवालये ज्वलेत् । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते” ॥
 तथा “यः कुर्यात्तेन कर्माणि स्यादसौ पुष्पितक्षणः” । तेन
 देवदत्तप्रदोपेन । कालिकापुराणे । “लभ्यते यस्य -तापस्तु
 दीपस्य चतुरङ्गलात् । न स दीप इति ख्यातो व्योमवर्जिस्तु-
 स स्मृतः ॥ नेत्राह्लादकरः स्वर्चिः क्रूरतापविवर्जितः । सुशिखः
 शब्दरहितो निर्धूमो नातिङ्गस्रकः ॥ सर्वसहा वसुमती सहते
 न त्विदं हयम् । अकार्यपादघातश्च दीपतापं तथैव च” ॥
 तथा “दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत्” ॥

अथ नैवेद्यम् । नारसिंहे । “मोचकं पनसं लम्बु तथा-
 न्यङ्गवलीफलम् । प्राचीनामलकं श्रेष्ठं मधुकीडुस्वरन्तया ॥
 यदपकमपि घ्राष्टं कटलीफलमुत्तमम्” ॥ मोचक कदलकम् ।
 प्राचीनामलकं करमर्दकम् । वराहपुराणे “अपर्युषितपक्वानि
 दातव्यानि प्रयत्नतः । खण्डाज्याटिकृतं पक्वं नैव पर्युषितं
 भवेत्” ॥ वामनपुराणम् । “उषिषा मंस्कृता वै च यवगोधूम-
 शालयः । तिलमुहादधी माषा ब्रीहयश्च प्रिया हरिः ॥
 विष्णुः । “नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थं भक्षेत्तज्जामहिषीक्षीरं वज्रयेत् ।
 पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि चेति” । भक्ष्यम् इति यद्दग्नेषु
 यदभक्ष्यं स्वरूपतो लग्नाटि तत् तेन न टियम् । न तु
 रावरादौ दध्यादि । पञ्चनखश्च शशातिरिक्तः । “मार्गं मार्गं
 तथा ह्यगं शागं मासन्तवेष च । एतानि हि प्रियाणि स्युः
 प्रयोष्यानि वसुधरे” ॥ इति वराहपुराणे भगवदावयात् ।
 तथा “माहिषश्चाधिकं मांसमयाज्ञिकमुदाहृतम् । माहिष्यं
 वज्रयेत्तज्जाम क्षीरं दधि घृतन्तथा” ॥ देवलः । “वाण्डानि न
 गना यापि दृष्टं हविरयज्ञियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं
 दृष्टमयं द्विजयेत् ॥ अन्यत्त हिरेण्यीदकम्प्रादिनि” । व्यो-
 मगतवने “यद्यदिष्टतमं लोके यथापि प्रियमात्मनः । तत्त-

त्रिवेदयेन्मद्यं, तदानन्याय कल्पते" ॥ मद्यं वासुदेवाय
 "नमी नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः । भक्तानां जपतां
 तातः स्वर्गमोक्षप्रदायकः" ॥ विद्याकरधृतम् । "सहस्रं वा
 शतं वापि दश वानुदिनं जपेत् । कुर्व्यादष्टाधिकं तेषामिति
 जप्ये विधिः स्मृतः" ॥ आगमे । "गुह्यातिगुह्यगोप्यत्वं
 गृह्याणांस्तत्कृतं जपम् । निदिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादात्
 त्वयि स्थिते ॥ मन्त्रो श्लोकं पठित्वा तु दक्षदक्षेन विष्णवे ।
 मूलानुनाद्यर्थाद्येन दक्षदक्षो निवेदयेत्" ॥ अनुमन्त्रः ।
 तन्त्रान्तरे । "विशेषादथ बालस्याज्जपहोमार्चनान्तरा । उक्ति-
 ष्टति तथा न्यासं षडङ्गं विन्यसेत्ततः" ॥ पञ्चरात्रे "अपवित्र-
 कारो नग्नः शिरसि प्राहृतीऽपि वा । प्रलपन् प्रजपेत् याव-
 त्तावन्निष्कलमुच्यते" ॥ विष्णुपुराणे । "सर्वदेवेषु यत् पुण्यं
 सर्वतीर्थेषु यत् फलम् । तत्फलं ममयाप्नोति श्रुत्वा देवं जना-
 र्दनम्" ॥ स्मृतिः । तथा "भ्रान्त्वा चातुष्पाग्नें श्लोकान् यो
 नमेन्नरः । अष्टाङ्गमपिघातेन तस्य मूर्तिः करे स्थिता" ॥
 स्कान्दे । "अर्घ्ये कृत्वा तु शङ्गेन यः करोति प्रदक्षिणम् । प्रद-
 क्षिणीकृता तेन सप्तदोषा वसुधरा" ॥ वामनपुराणे । "त्रिः-
 प्रदक्षिणश्च यः कुर्व्यात् साष्टाङ्गप्रणामकम् । दशांगमिधय्य
 फलं प्राप्नुयाद्वात्र संग्रयः" ॥ नृसिंहपुराणे "उरसा गिरमा
 दृष्ट्वा वचसा मनसा तथा । पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामो-
 ऽष्टाङ्ग इत्यतः" ॥ विष्णुधर्म । "जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां गिरमा
 च विश्वस्रवः । कृत्वा प्रणामं देवेभ्यो सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 क्रैर्धृताङ्गलिभिर्निसुः" । इति भागवतीयात् । गिरोऽत्रनि-
 योगोऽपि नमस्कारः । श्रीभागवते "गानातन्त्रविधानेन कथा
 यपि तथा शृणु । ध्येयं मदा परिभवप्रमभौष्टदोऽहं तीर्था-
 स्तदं गिवविरिचिनुतं शरप्यम् । भुव्यात्तिष्ठं प्रपतपाष्ट-

भवाधिपीतं यन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् । त्वङ्गा सुदु-
 स्त्यजसुरेषितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ प्रार्थ्यवचसा यदगादरथ्यम् ॥
 मायासृग दयितयेषितमन्वधावहन्दे महापुरुष ते चरणार-
 विन्दम् । एव युगानुवृत्तिभ्यां भगवान् युगवृत्तिभिः । मनुजै-
 रीक्षते राजन् श्रेयसामीश्वरो हरिः ॥ स्तुत्वा प्रसीद भग-
 वन्निति वन्देत दण्डवत् ॥ तथा “शिरो मत्पादयो कृत्वा
 बाहुभ्याश्च परस्परम् । प्रपन्नं पाञ्चि मामोश भौत मृत्यु-
 ष्टहारणवात्” इति भगवद्वाक्यम् । ब्रह्मपुराणे । “यत्किञ्चित्
 क्रियते देव मया सुकृतदुष्कृतम् । तत्सर्वं त्वयि सन्वस्यं
 त्वत्प्रयुक्तं करोम्यहम्” इत्यनेन सर्वे समर्पयेत् शीभागपते ।
 “मन्त्रहीन क्रियाहीन भक्तिहीनं जनार्दन । यत् पूजित भया
 देव परिपूर्णं तदस्तु मे” ॥ कालिकापुराणे । “यदक्षर परि-
 भ्रष्ट मात्राहीनश्च यद्ववेत् । जन्तुमर्हसि मे देवि कस्य न
 स्वन्नित मन” ॥ पुरस्वरणशान्द्रिकायाम् । “सुपुञ्जा वर्त्मना
 पुष्पमाघ्रायोद्वासयेत् सुधी । निर्माल्यं मस्तके धार्य सर्वह्नि-
 प्वनुलेपनम् ॥ नैवेद्यञ्चोपयुञ्जीत दत्त्वा तत् भक्तिशालिने” ॥
 भक्तिशालिने विष्वक्सेनाय । पठस्कन्धेऽपि “उद्वास्य देव स्त्रे
 धाम्नि तन्नैवेदितमघत । अद्यादात्मविशुद्धार्थं सर्वकाम-
 समृद्धये” ॥ स्त्रे धाम्नि स्त्रीयद्दये । उद्वास्य मस्याप्य तथाच
 कालिकापुराणे । “ध्यायस्तु मन्त्रेषानेन तत्रस्य स्थापयेत्
 हृदि । तिष्ठ देवि परं स्थाने स्वस्थान परमेश्वरि । यत्र ब्रह्मा-
 दय सब सुरास्ताष्ठन्ति मे हृदि” भविष्ये । “निर्माल्य नोप-
 भोक्तव्यं रुद्रस्य तपनम्य च । उपयुष्व च तन्मोहावरके पच्यते
 ध्रुवम्” ॥ निर्माल्यमात्रे तु “उदके तरुमूले वा निर्माल्यं तस्य
 मन्वजेत्” । कालिकापुराणे । “यो यद्दं धार्शनरत स तन्नै-
 वेद्यमघक” ब्रह्मपुराणे “अम्बुरीपनथ यस्तु फलमन्वदसा-

अहन्यहनि मुष्यते" ॥ ते चापराधा वराहपुराणाद्विष्कृष्य
 लिख्यन्ते । भगवद्भक्तानां सत्रियसिद्धान्नभोजनम् ॥ १ ॥ अनि-
 पिहटिने दन्तधावनमकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २ ॥ मैथुनं
 कृत्वाऽस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ ३ ॥ मृतं नरं स्पृष्ट्वाऽस्नात्वा
 विष्णुकर्मकरणम् ॥ ४ ॥ रजस्रन्तां स्पृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेश-
 नम् ॥ ५ ॥ मानवं शवं स्पृष्ट्वाऽस्नात्वा विष्णुमन्त्रिधाववस्था-
 नम् ॥ ६ ॥ विष्णुं स्पृशतः पायुवायुप्रयोगः ॥ ७ ॥ विष्णोः
 कर्म कुर्वतः पुरोपत्यागः ॥ ८ ॥ विष्णुशास्त्रमनादृत्य शास्त्रा-
 न्तरप्रशंसा ॥ ९ ॥ अतिमलिनं वासः परिधाय विष्णुकर्माचर-
 णम् ॥ १० ॥ अविधानेनाचम्य विष्णोरुपसर्पणम् ॥ ११ ॥ विष्णा-
 रपराधं कृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ १२ ॥ क्रुद्धस्य विष्णुस्पर्श-
 नम् ॥ १३ ॥ निपिहपुष्पेण विष्णुर्चनम् ॥ १४ ॥ रक्तं वासः
 परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् ॥ १५ ॥ अन्यकारे दीपेन विना
 विष्णोश्च स्पर्शनम् ॥ १६ ॥ कृष्णवस्त्रं परिधाय विष्णोः कर्मा-
 चरणम् ॥ १७ ॥ वायमोदृतवासः परिधाय विष्णोः कर्माच-
 रणम् ॥ १८ ॥ विष्णवे कुक्कुरोच्छिष्टदानम् ॥ १९ ॥ धराह-
 मांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २० ॥ हंसजानपादसरारि-
 मांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २१ ॥ दीपं स्पृष्ट्वा हस्तमप्र-
 चास्य विष्णो स्पर्शनं कर्मकरणं वा ॥ २२ ॥ श्मशानं गत्वा-
 विष्णुपसर्पणम् ॥ २३ ॥ पिन्याकं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २४ ॥
 विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् ॥ २५ ॥ मद्यमादाय पीत्वा वा
 स्पृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेशनम् ॥ २६ ॥ परकीयेनाशुचिना वस्त्रेण
 परिहितेन विष्णुकर्माचरणम् ॥ २७ ॥ विष्णवे नवान्नमप्रदाय
 तद्भोजनम् ॥ २८ ॥ गन्धपुष्पे अप्रदाय धूपदीपदानम् ॥ २९ ॥
 उपानहाधारुह्य विष्णुस्थानप्रवेशनम् ॥ ३० ॥ भेरीशब्देन विना
 विष्णुप्रबोधनम् ॥ ३१ ॥ अलोर्णं सति विष्णुस्पर्शनम् ॥ ३२ ॥

एतदुपलक्षणम् । यथा नारसिंहपुराणम् । “अपराधसहस्राणि
अपराधशतानि च । पद्मेनैकेन देवेशः क्षमते हेलयार्चितः” ॥

अथ पञ्चमयामार्हकृत्यम् । तत्र वैश्वदेवादिकमाह दक्षः ।
“पञ्चमे च ततो भागे संविभागो यथार्हतः । देवपितृमनु-
ष्याणां कौटानाञ्चोपदिश्यते ॥ संविभाग ततः कृत्वा गृहस्थः
शेषभुग् भवेत्” ॥ पञ्चमे भागेऽष्टधाविभक्तदिनस्य संविभागो
विभज्यान्त्र प्रतिपादनम् । एष मुख्यः कल्पः देवो वैश्वदेव-
सम्बन्धी । तथाच देवपूजानन्तर वैश्वदेवमाह नृसिंहपुराणम् ।
“पौरुषेण तु सूक्तेन तत्र विष्णुं समर्चयेत् । वैश्वदेवं ततः
कुर्यात् बलिकर्म ततः परम् ॥ स्नानं दानं जपः श्राद्धमनन्तं
राहुदर्शने । आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्ता परिवर्जयेत्” ॥
इति शातातपौषे दिवावैधकृत्यस्य पर्युदस्यरात्रीतरकालो
गौण उक्तः । अतएव “सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म
च । अनश्रुतापि सततमन्यथा किञ्चिपोभवेत्” ॥ सायं
प्रातरिति दिवारात्रिपरम् अनश्रुता अतिप्याद्यनुरोधेन पाक-
सम्भव एव सायमिति बोध्यम् । विष्णुपुराणे “पुनः पाक-
मुपादाय सायमप्यवनीपते । वैश्वदेवनिमित्तं वै पन्न्या सार्धं
बलिं चरेत्” ॥ इत्यत्र पुनः पाकमुपादाय इत्यभिधानात् ।
तेन स्वीयभोजनसम्भवे पाकं विनापि तदसम्भवे पाकसत्त्वं एव
रात्री वैश्वदेवबलिकर्मणो दिवा तु सर्वथैव इति । एवमेव
श्रौदत्तोपाध्यायाः । यत्तु मदनपारिजाते । “धर्मविद्वाचरेत्
स्नानमाङ्गिकन्तु पुनः पुनः । तर्पणं ब्रह्मयज्ञश्च वैश्वदेवं न
चाचरेत्” । इति तद्दिवा पुनः करण्य रात्री पुनः करण्य निषेध-
यति । पार्वणश्राद्धादिकरण्ये तदनन्तरं वैश्वदेवविधिमाह
मविश्वपुराणम् । “कृत्वा श्राद्धं महावाहो ब्राह्मणांश्च विष्टय
तु । वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिपः” ॥ इति श्रद्ध-

क्रमेण क्रमास्तरं बाध्यते इति न तेन व्यवहार इति' पार्व-
णादिपूर्वकरणे निन्दामप्याह गोतमः । "पितृश्राद्धमकृत्वा तु
'वैश्वदेवं करोति यः । अकृतं तद्भवेदन्नं पितॄणां नोपतिष्ठति" ।
'स्वयमशक्तौ श्रद्धिः । "पुत्री भ्राताऽथवा ऋत्विक्' शिष्यस्व'
'स्त्रीयमातुलाः । पत्नीयोत्रिययाज्याश्च दृष्ट्याश्च बलिकर्मणि" ॥
'दृष्ट्याः प्रतिनिधित्वेनेति शेषः । इधनीयमाह छन्दोगपरि-
'शिष्टम् । "इविष्येषु यवामुख्याम्नदनुब्रौह्मयः स्मृताः । भाव-
'कोद्रवगौरादीन् सर्वाभावेऽपि वर्जयेत्" ॥ गौरः श्वेतसर्पपः ।
'आदिश्रद्धाश्चीनकचनकमसूरकुलत्योद्दालनिषेधः । तथाह
शङ्कः । "कोद्रवश्चीनकचनकमसूरकुलत्योद्दालवर्ज्यम्" ॥ भाप-
'स्तम्बः । "गृहमेधिनो यदशनीयं तस्य होमावलयश्च स्वस्व-
'पुष्टिसंयुक्ता" इति 'पुष्टिः कर्मफलम् अशक्तावाहतुः शङ्क-
'लिखितौ । अहरहः पञ्चयज्ञान्निर्वपेत् आभूलपत्रोदकशा-
'केभ्यः" । इति व्यासः । "जुहुयात् सर्पिषा युक्तं तैलधार-
'विषर्जितम् । दध्यक्तं पयसाक्तं वा तदभावेऽम्बुनापि च" ॥
तयोरारम्भे वृद्धियाहं कर्त्तव्यं वैश्वदेवार्घ्यं कृते श्राद्धे बलि-
कर्मणि न पृथक् श्राद्धं कर्त्तव्यम् । "आधानहोमयोश्चैव वैश्व-
'देवे तथैव च । बलिकर्मणि दर्शं च पौर्णमासे तथैव च ॥
नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्येवं मनोषिणः । एकमेव भवेत्
श्राद्धमिदं न पृथक् पृथक्" ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात्
पितृश्रीचान्तद्वितीयदिने तदारम्भे तु न वृद्धियाहम् । "न
तत्पूर्वं यतः प्रोक्तः सर्पिण्डनिर्वाधः क्वचित् । वृद्धियाहस्य
'लोपः स्यात् पचयोश्चभयोरपि" ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।
'उभयोर्वैश्वदेवाम्याधानयोः । एवञ्च पूर्वारम्भवैश्वदेवबलि-
'कर्मणोर्महागुरानपातेऽपि सुतरां कर्त्तव्यंति । महादान-
निर्णये गोमिलः "उत्तानेन तु इत्थं न द्यद्गृष्टाशेषेण पोद्धितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्विः” ॥ एतद्वचनं परि-
 शिष्टस्येति पराशरमदनपारिजातयोः । वायुपुराणम् । “दानं
 प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च । साङ्गुष्ठेन सदा कार्य-
 मसुरेभ्योऽन्यथा भवेत्” ॥ परिमाणमाह व्यासः । “आर्द्रा-
 मलकमानेन कुर्याद्दोमद्विवर्बलीन् । प्राणाहुतिबलिष्वैव मृदं
 गात्रविशोधनीम्” ॥ बीधायनः । “भोजनं हवनं दानमुपचारः
 प्रतिग्रहः । वहिर्जानु न कार्याणि तददाधमनश्चरेत्” ॥
 ध्यामः । “अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते । उद्वत्य
 वैश्वदेवान्नं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥ ब्रह्मचारी यतिश्चैव
 विद्यार्थी गुरुपोषकः । अध्वगः चौणवृत्तिय पडेते भिक्षुकाः
 स्मृताः” । तत्र “स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं
 हरेत्” इति कात्यायनोक्तम् । “वैश्वदेवस्तु कुर्वीत विहीनस्तु
 स्वशाखया” । इति व्यासोक्तञ्च साग्निपरम् । निरग्निकर्तृक-
 शाकलहोमबलिविशेषाभ्यां सामान्यविशेषन्यायसङ्घोधात् ।
 तथा छन्दोगपरिशिष्टम् । “अन्यादिर्गोतमेनोक्तो होमः शाकल
 एव च । अनाहिताग्नेरेवैष युन्यते बलिभिः सह ॥ अग्नवाग्नि-
 धेनन्तरिविश्वदेवाः प्रजापतिः स्वष्टिकृद्धोमाः” इति गोतमोक्तो
 होमः स च दिग्देवताभ्यो यथा स्वमित्यादि तदुक्तबलिभिः
 सहितो यद्य शाकलहोमो देवकृतस्यैव स इत्याद्यष्टाहुत्यात्मक-
 सामवेदपठितः स चाग्निपुराणाद्युक्तभूतादिवलिसहितोऽना-
 हिताग्नेरेवेत्यर्थः । शाकलपदव्युत्पत्तिमाह आश्वलायनः ।
 “पष्टायष्टौ शकलान्याहवनीये धनुहरेयुर्देवकृतस्यैव स” इति
 ष्योतिष्टोमीययूपकाष्ठशकलाष्टकेन देवकृतस्येत्यादिमन्त्रेण
 होमविधानात् । यत्तु पिष्टदयितायामेकस्मिन् प्रयोगे गोत-
 मोक्ताभ्यादिहोमदेवकृतस्येत्यादिशाकलहोमो समुद्धितो लि-
 खिताविति तद्विषयम् । शाकल एवेति एवकारेण पूर्वकृत-

समुच्चयनिरासात् । एष इति सर्वनाम्नः सकृन्निरपेक्ष्य कल्प-
 द्रव्यावाचित्वात् । साहित्यवाचिद्विवचनान्ती तावेव इत्यनुक्तेः ।
 अग्निपुराणादिभिः केवलशाकलहोमविधानाच्च । ततश्च शाकल
 एव चेति चकारस्य विकल्पार्थकत्वमिति । मनुः । “अन्नं
 व्याहृतिभिर्हुत्वा यथा मन्त्रैश्च शाकलेः । भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा
 ततोऽश्रोयादनग्निमान्” ॥ अत्रानग्निक इति पाठः प्रणवपरि-
 शिष्टे । आचारमाधवीयमदनपारिजातयोरनग्निकस्य विशेष-
 माह वशिष्ठः । “अनग्निकस्तु यो विप्रो ह्यन्नं व्याहृतिभिः
 स्त्रयम् । हुत्वा शाकलहोमैश्च शिष्टाद्भूतबलिं हरेत्” । शिष्टा-
 धुतशिष्टात् तथाच याज्ञवल्करः “देवेभ्यश्च हुतादन्नात् शेषं
 भूतबलिं हरेत्” । शेषनाशे त्वन्यदादाय कर्त्तव्यमेव भद्र-
 भाष्यम् । पराशरभाष्ये हारीतः । “वास्तुपालभूतेभ्यो बलि-
 रद्वयं भूतयज्ञः” इति गोतमकल्पे अग्नाविति “लौकिके वैदिके
 वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ । वैश्वदेवश्च कुर्वीत पञ्चसूना-
 पनुत्तये” ॥ इति शातातपोक्तजलक्षित्याधारतानिवृत्त्यर्थः ।
 ततयामन्यभावे तु जलक्षित्याधारता शाकलकल्पेऽवतिष्ठते ।
 जलक्षित्योः संस्कारोऽपि नास्तीति त्र्योदत्तप्रभृतयः । ततश्च
 बहुवादिस्मृततः सामान्या धारकशाकलकल्पोऽत्राभिधीयते ।
 शाकलकल्पेऽप्यन्ते स्वष्टिकहोमः । भूतेभ्यश्चेति चकारादादौ
 देवबलिः अन्ते च पिष्टबलिः । “यमाय तूष्णीमेकाश्च तथा
 स्वष्टिकदग्नेये” ॥ तथाच स्कन्दपुराणे काशीषण्डम् । “भूरा-
 ध्याहृतोन्मिसः स्वाहान्ताः प्रणवादिकाः । भूर्भुवः स्वः
 स्वाहेति च विप्रो दद्यात्तथाहुतिम् ॥ तथा देवकृतस्याद्या
 जुह्यादष्ट पाहृतोः । वित्रेभ्यस्यापि देवेभ्यो भूमो दद्यात्तथा
 बलिम् ॥ सर्वेभ्यस्यापि भूतेभ्यो नमो दद्यात्तदुत्तरे । दक्षिणे-
 ऽपि पिष्टभ्यश्च प्राचीनाशीतिको ददेत् ॥ निर्घ्नन्नोदकाक्षेद

ऐशान्यां यक्षणेऽर्पयेत्” ॥ जुहुयात्तु षडाहुतोरिति पाठश्चेत्तदा
 शास्त्रिभेदाद्भवस्थितः । षडाहुतिपक्षस्तु ब्राह्मणसर्वस्त्रे हला-
 युधलिखितः । एवं यमाहुतिरपि ख्रिष्टिकत् शोभनाभि-
 न्नपितकारी एवमेव भट्टभाष्यं प्रयोगे तु “अग्नये ख्रिष्टिकते
 स्वाहा” इति गोभिलादौ तथा दर्शनात् श्रुतावपि प्रथमतो-
 ऽग्नेर्निर्देशात् । “यथा देवा अग्निं ख्रिष्टिकतमनुवन् इव्यं
 नो वहति सोऽव्रतीत् किं मे ततः स्यादिति यत् कामयसे
 इत्यनुवन् सोऽव्रवीत् सर्वव्रेष्टिषु केवला सौविष्टकतीति तथेति
 सोऽवहहवींषि इति सौविष्टकती” आहुतिरिति शेषः ।

वलिदानप्रकारमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “असुथे नम
 इत्येवं वलिदानं विधीयते । वलिदानप्रकारार्थं नमस्कारः
 कृतो यतः ॥ स्वाहाकारवपट्कारनमस्कारादिवीक्षसाम् ।
 स्वधाकारः पितृणाञ्च हन्तकारो नृणां मतः । स्वधाकारेण
 निनयेत् पित्रवलिमतः सदा” ॥ वलीनां पूर्वापरयोः सेक-
 माह गोभिलः । “सर्वेषामुभयोरङ्घ्रिः परिपेकः” इति । परि-
 पाटीमाह वलिदानानन्तरं मार्कण्डेयपुराणम् । “ततश्चोय-
 मुपादाय तेषामाचमनाय च । स्थानेषु निक्षिपेत् प्राञ्चः नाद्या
 नूद्दिश्व देवताः” ॥ पिढवस्यवानामभ्युक्षणात्तन्तरं दानमाह
 गोभिलः । “तथैतद्दक्षिशेषमभिपिष्यापसलविदक्षिणस्यां निन-
 येत् तत् पिढभ्यो भवति” । यक्षवस्यनन्तरं काम्यवलिमाह
 विष्णुपुराणम् । “ततोऽन्यदक्षमादाय भूमिभागे शची पुनः ।
 दद्यादशेषभूतेभ्यः स्त्रेच्छया तत् समाहितः” ॥ देवामनुष्याः
 पशवो वयांसि सिन्धुः स्यचोरगदैत्यसङ्घाः । प्रेताः पिशाचाः-
 स्तरवः समस्ता ये चात्रमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् । पिपीलिकाः
 कौटपतङ्गकाया सुभुक्षिताः कर्मनिवस्यवहाः । प्रयान्तु ते
 तृप्तिमिदं मयात्वं तेभ्यो विसृष्टं सुखिनी भवन्तु । येषां न

माता न पिता न बन्धुर्नैवात्रासिद्धिर्न तथात्रमस्ति । तत्तृमयै-
 ऽन्नं भुवि दत्तमेतत् प्रयान्तु वृत्तिं मुदिता भवन्तु । भूतानि
 सर्वाणि तथात्रमेतदहश्च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति । तस्मादहं
 भूतनिकायभूतमन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् । चतुदशी
 भूतगणो य एष यत्र स्थिता येऽखिलभूतसङ्घाः । वस्यर्धमन्नं
 हि मया विष्टं तेषामिदन्ते मुदिता भवन्तु । "इत्युच्चार्य
 नरो दद्यादन्नं त्रिहासमन्वितः । खचाण्डालविहङ्गानां भुवि
 दद्यात्ततो नरः । ये चान्ये पतिताः केचिदपात्राः पाप-
 रोगिणः" ॥ इन्दात् परः सङ्घशब्देन सह समासः एवमाद्य-
 शब्देन गणत्वसामोयां सजातीयानां बहुवचनाद्विजातीयानां
 बहुवचनशब्दाभ्यामवगम्यते । विष्टं दत्तम् षाड्भिकर्माणि ज्ञ
 प्रत्ययात् । अतः प्रयच्छामि इत्युपयुज्यते । वस्तुतस्तु साध्य-
 मिधायित्वेनाख्यातिकपदस्य प्राधान्यात्तद्विशेषणभूतस्य ऊद-
 न्तस्य गौणत्वात् कृतप्रत्ययोक्तकारुण्यविवक्षया न तत्रातीता-
 र्यता एतदर्थमेव धातुसम्बन्धेन प्रत्यया इति सूत्रम् । इतिना
 पञ्चानुसर्गादस्यमित्येकवचननिर्देशात् भवस्वित्यन्तेनैक एव
 वलिः । विहङ्गपदं वायस्यपरम् अपात्रपदं पापरोगिपरम् ।
 "यनाश्च पतितानाश्च स्वपचां पापरोगिण्यम् । वायसानां
 ऊमोणाश्च शनकैर्निक्षिपेद् भुवि" ॥ इति मनुवचनेकवाक्य-
 त्वात् वायस्यलिदानमन्त्रे तु कामधेनुपियदयिता वसायुध-
 बहुवचनशब्दश्रीपहरिहरपहति-वद्वाकराचार्येदगांशारप्रदी-
 पाङ्गिकोद्धार नख्यवर्हमानपृतमोम्या इति सिखनात् यास्या
 इति पाठः कात्यायनिकः काकानां यमप्रभुत्वदर्शनात् मन्त्रे
 तथा वस्यनायां मानाभावात् । एवञ्च मनुकृपाठक्रम-
 मुक्तव्य "वेन्द्रवहवायव्याः सोम्या ये नेष्टं तस्तदा । वायसाः
 प्रतिगृह्यन्तु भूमौ पिष्टं मघावितम् ॥ श्याभो हो श्यावगवशो

वैश्वतकुलीद्वयी । ताभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि स्वातामेताव-
 हिंसकी" ॥ दत्त्वानेन विधानेन शाब्दिकम इहाद्रियते ।
 शूद्रस्वाम्यवधिकारः । "दानं दद्याच्च शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत
 च" इति विष्णुपुराणात् । "भार्यारतिः शचिर्भृत्यभर्ता-
 श्राद्धक्रियापरः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्नं ज्ञापयेत्" ॥
 इति याज्ञवल्क्याच्च । पञ्चयज्ञाधिकारस्य स्फुटमवगमादिति ।
 अत्र नमस्कारेण मन्त्रेणैवविधानात् श्राद्धपञ्चयज्ञेषु वैदिकेतर-
 मन्त्रपाठो नास्तीति प्राक् प्रतिपादितम् । किन्तु अमन्त्रस्य
 तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते" ॥ इति वचनात् ब्राह्मणेन
 मन्त्राः पठनीयाः । ब्राह्मणाभावे मन्त्रार्थं भावयन् नमस्कार-
 सुचरन् स्वयं कुर्यात् । वलिदानन्तु अद्यन्तनमस्कारयुक्त-
 तत्तत् प्रतिपादकपदेनेति । वलिवैश्वदेवावशिष्टानां भोज्य-
 तामाह भगवद्गीता । "यज्ञशिष्टाग्निः सन्ती सुष्वन्ते सर्वपा-
 तकैः । भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्" ॥ वैश्व-
 देवादिपञ्चावशिष्टं येऽग्रन्ति ते पञ्चसूनाकृतेः सर्वैः पापैर्मु-
 ष्वन्ते । ये आत्मभोजनार्थमेव पचन्ति न तु वैश्वदेवार्थं ते
 पापात्मानोऽघमेव भुञ्जते ।

अथातिथिभोजननित्यश्राद्धे । तत्र वलिदानानन्तरं विष्णु-
 पुराणम् । "ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेत् गृहाङ्गणे ।
 अतिथिप्रदृशार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया" ॥ गोदोहकालत्र
 सुहृत्ताष्टमभागः । "षाचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वाराव-
 लोकनम् । सुहृत्तांस्याष्टमं भागसुदीप्तो ह्यतिथिर्भवेत्" ॥ इति
 मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यत्वात् । यातातपः । "प्रियो वा यद्वि
 वा देवो मूर्खः पण्डित एव वा । सन्नाप्ते वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः
 स्वर्गसक्रमः" ॥ विष्णुपुराणं "स्नाध्याय गोत्रचरत्समष्ट्यापि
 तथा कुसम् । हिरण्यमर्भुद्वरा तं मन्येताभ्यागतं गृही" ॥

प्रति । गोत्रं वंशप्रवर्त्तकमहर्षिरूपम् । चरणं शास्त्रा ।
 रम्यतिः । “देश नाम कुलं विद्यां पृष्ठा-योऽन्नं प्रयच्छति ।
 न स तत् फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति” ॥ मनुः ।
 “न भोजनार्थं स्त्रे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् । भोजनार्थं हि
 ते शसन् वान्ताशोत्पुच्यते बुधैः” ॥ इति । मार्कण्डेयपुराणम् ।
 “भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामयापि वा । अदत्त्वा नैव
 भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः ॥ आसप्रदानाद्भिक्षा स्यात्
 अग्रं शासचतुष्टयम् । अग्रं चतुर्गुणं प्राङ्मूर्त्तकारं दिवो-
 क्षमा” ॥ आसः पलमात्रमिति नव्यवर्द्धमानः । तदानीम-
 तिथ्यलाभे तु नित्यत्रादानन्तरं तद्भोजनमाह विष्णुपुराणम् ।
 “पितृर्थं चापरं विप्रमेकमप्याशयेत्तृप । तद्देशं विदिताचार-
 सम्भृतिं पाञ्चयज्ञिकम् ॥ अन्नायश्च समुहृत्य हन्तकारोप-
 कल्पितम् । निवापभूतं भूपाल श्रोत्रियायोपकल्पयेत्” ॥
 हन्तकारोपकल्पितं हन्तपदेनोत्सृष्टं निवापभुतम् इति पितृ-
 दानं निवापः स्यादित्यभिधानात् प्रकृते पितृदानासम्भवात्
 पितृदानसदृशमित्यर्थः । सादृश्यञ्च आहोति कर्त्तव्यतायोगेन
 अथा प्राचीनावीतयोस्तु हन्तकारनिवीतिभ्यां विशेषविहि-
 ताभ्यां प्रागुक्तव्योतिष्टोमोद्युत्या मामागानां प्रत्यक्षत्वस्ये-
 तरेषामुदङ्गत्वस्य विधानात् दक्षिणामुखत्वस्यापि निवृत्तिः ।
 निरुपपत्स्य नामातिदेशस्योकारे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एतदपि
 आहो नं सदैकप्रयोगेण कार्यम् । “नित्यत्राहमदैवं स्यान्न
 तुभ्यै सह गीयते” । तेन देवत्राहस्यसौम्यं, मनुष्यत्राहं
 किन्त्यद प्रधानं तेन जीवत् पितृकेश मनुष्यत्राहमाहं कार्यं
 मनुष्याय सनकादयः । तर्पणादौ तथा निर्णयात् । तच्चाध्या-
 वाहनादिशून्यं तथाच मत्स्यपुराणं “नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि
 ऋष्यांवाहनवर्जितम् । पदैव तद्भिज्जानीयात् पार्षणं पर्यष्टु

भृतम्” ॥ अर्घ्यादिनिषेधानुपपत्त्या पार्वणधर्मातिदेशः । अप्र-
 क्षस्तु इति निषेधानुपपत्त्या दीक्षणीयादिषु दर्शपौर्णमासाति-
 देशवत् इति श्राद्धविवेकः । आचारमाधवीयधृतं पार्वणं तद्धि
 कीर्तितमिति चतुर्थचरणे पाठादपि व्यक्तस्तत्रैवार्थः । लिखित-
 जातूकर्णौ । “नित्यश्राद्धं प्रवक्ष्यामि पिण्डहोमविवर्जितम्”
 इति । होमबाधे हुतश्रेयाङ्गबाधात् पाषालम्भनबाध इति
 श्राद्धविवेकादयः । तथाच व्यासवचनेन अग्नीकरणादिकं
 प्रत्युक्तं तद्यथा “आवाहनस्वधाकारपिण्डाग्नीकरणादिकम् ।
 ब्रह्मचर्यादिनियमं विश्वान् देवांस्तथैव च ॥ नित्यश्राद्धे त्वजि-
 देतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् । दत्त्वा च दक्षिणां शक्त्या
 नमस्कारैर्विसर्जयेत् । एकमप्याग्रेन्नित्यं पश्यामप्यन्वहं
 गृही” ॥ इति स्वधाकारः स्वधावाचनं तथाच शातातपः ।
 “पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते । स्वधावाचन-
 लोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥ अचव्यदक्षिणा स्वस्ति भौम-
 नस्यं तथास्त्विति” ॥ एवं “नित्यश्राद्धमद्वैतं स्यादर्घ्यं पिण्ड-
 विवर्जितम् । दक्षिणारहितं ह्येतत् दाढभोक्तृवतोऽङ्गमम्” ॥
 इति काशीखण्डवचनं दक्षिणानिषेधकम् । अशक्तविषय-
 मिति । पार्वणानन्तरं नित्यश्राद्धे विकल्प उक्तः । मार्कण्डेय-
 पुराणे । “नित्यक्रियां पितॄणाम्नु केचिद्विच्छन्ति मत्तमाः ।
 न पितॄणां तथैवान्ये श्रेयं पूर्ववदाचरेत्” ॥ एवं नित्यश्राद्ध-
 मभिधाय विष्णुपुराणम् । “दद्याद्य भिक्षादितयं परिव्राट्
 ब्रह्मचारिणाम् । स्वेच्छया तु नरो दद्यात् विभवे मत्तवारि-
 तम् ॥ इत्येतेऽतिथयः प्रोक्ताः सम्प्राप्ता भिक्षुकाय च । चनुरः
 पूजयेत्तान् नृपशर्णात् प्रमुष्यते” ॥ अकारः पूर्वाज्ञानादि-
 भोजनेन समुद्ययार्थः । सत्यामिभिक्षादाने तु “पतिव्रतो जपं
 दद्यात् भेषं दद्यात् पुनर्जलम् । तदृभेषं मेहपा तुभ्यं

तज्जलं सागरीपमम्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “चाण्डालो वाच पापो वा शत्रुर्वा पिष्टघातकः । देशकालात्ययगतो भरणीयो मतो मम” ॥ इति विष्णुपुराणम् “व्याधितस्वाग्रहो न स्व कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च । अध्वानं वा प्रपन्नस्य भिक्षाचर्या विधायते” ॥ अत्र भिक्षाद्यदाने भोजननिषेधात् मनुष्ययज्ञस्य नित्यत्वाच्च अतिथिप्राप्तेरनित्यत्वात् यज्ञसिद्धये ब्राह्मणमात्राय भिक्षादिदानमावश्यकम् । अतएव बौधायनः । “अहरह- ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यात् आमूलफलशाकेभ्यो अर्थेवं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति” । विष्णुः । भिक्षुकाभावे चायं गोभ्यो दद्यात् अन्तो वा क्षिपेत्” इति । विष्णुपुराणम् । “यत्फलं सोम- यागेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः । चन्द्रन् पञ्चमहायज्ञैर्दरिद्र- स्तदवाप्नुयात्” ॥ अकरणे प्रत्यवायमाह ध्यासः । “पञ्चयज्ञाय यो मोहात् करोति गृह्याग्रमी । तस्य नायं न च परलोकी भवति धर्मतः” ॥ देवपिष्टमनुष्यभूतर्षिपूजामभिधाय गोतमः । नित्यं स्वाध्यायं पिष्टतर्पणञ्च ययोक्ताहमन्यदिति” तर्पण- ब्रह्मयज्ञयोः पूर्वमुक्तयोरपि नित्यमित्यादिना पुनरभिधानं यज्ञ-त्रयानुष्ठानाशक्तावङ्ग-धैकस्येनाप्यनयोर्वश्यानुष्ठेयत्वमिति कल्पतरुप्रभृतयः । आहासक्तो केवलात्तोत्सर्गः कार्यः तत्राप्य- गक्तो द्रव्याभावे वा किञ्चिदन्नं पात्रे दत्त्वा यद् पितृनुद्दिश्य इदमन्नं पिष्टभ्यः स्वधेति दत्त्वाऽपरमन्नं पात्रे कृत्वा इदमन्नं मनुष्येभ्यो हस्त इत्युत्सृज्य दद्यात् ।

अथ गोप्रासदानम् । ब्रह्मपुराणम् । “सौरभेयः सर्व- हिताः पवित्राः पुण्यरागयः । प्रतिगृह्यन्तु मे प्रासं गावस्त्रे- न्नाश्वमातरः ॥ दद्यादनेन मन्त्रेण गवां प्रासं सदैव हि” ॥ अथ सदैवहीत्युक्तेर्नित्याधिकारः । महाभारते । “घाससृष्टिं परगवे घासं दद्यात्तु यः सदा । अकृत्वा ह्ययमाहारं स्वर्गः

लोकं स गच्छति” ॥ अत्र फलश्रवणात् कात्याधिकारोऽपौ-
त्याचारदर्शनादयः । अत्र गोर्निभक्ष्यदाने फलातिशयः ।
मन्त्रश्च उक्तो भविष्ये । “तृणोदकेन संयुक्तं यः प्रदद्याद्गवा-
ङ्गिकम् । कपिलाशतदानस्य फलं विन्देन्न सशयः ॥ पञ्च-
भूते शिवे पुण्ये पवित्रे सूर्यसम्भवे । प्रतौच्छेद मया दत्तं
सौरभेयि नमोऽस्तु ते” ॥ गवा अङ्गि यद्गुच्यते तत् गवाङ्गि-
कम् ।

अथ भोजनम् । विष्णुपुराणम् । “स केवलमघं भुङ्क्ते यो
भुङ्क्ते त्वतिथिं विना । अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्म-
कारणात् । इन्द्रियप्रौढजननं हृथा पाकं विवर्जयेत्” ॥ तथा
“स्ववासिनो दुःखिगर्भिणो हृद्बालकान् भोजयेत्” सस्कृताग्नेन
प्रथमं चरमं गृह्ये । अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्तेऽतिदुष्क-
तम् । मृतश्च नरकं गत्वा श्लेष्मभुग् जायते नरः । अत्रात्वाशीमलं
भुङ्क्ते अजपी पूयशोणितम् । अहुत्वा च कृमि भुङ्क्ते अदत्त्वा
विषभोजनम् । असस्कृतान्नभुङ्मूत्रं बालादिप्रथमं सकृत् ॥
भुञ्जतश्च यथा पुंसः पापबन्धो न जायते । इह चारोग्यमतुलं
बलहृदिस्तथा नृप” ॥ तथा “प्रशस्तरत्नपाणिस्तु” भुञ्जीत
प्रयतो गृह्ये । अस्रं प्रशस्तं पथ्यश्च प्रोक्षितं प्रोचणोदकेः ।
न कुम्भिताहृत नैव क्षुगुसाधदसंस्कृतम्” ॥ रत्नान्याह गरुड-
पुराणम् । “तेषु रत्नो विषय्यालव्याधिघ्नान्यघञानि च ।
प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च ॥ अघ्नं सुक्ता मणयः
पद्मरागाः समरकताः प्रोक्ताः । अपि चेन्द्रनीलमणयो वैदूर्याः
पुष्यरागाः ॥ कर्केतनकुर्वु दिख्यौ रुधिरास्रसमन्वितम् । तथा
स्फटिकं विद्रुममणिश्च यद्ग्रादुद्दिष्टं संपदे तज्ज्ञैः ॥ विष्णु-
पुराणे “मन्त्राभिमन्वितं शस्तं न च पर्युपितं नृप । अन्यत्र
फलसांघिभ्यः शुकशाकादिकात्तथा ॥ तद्गदादरिकेभ्यश्च गुहं

पक्षेभ्य एव च । भुञ्जीतोद्भूतसाराणि न कदाचिन्नरेक्षरं ।
 नाशियं पुरुषोऽश्रौयादन्यत्र जगतीपते । । मध्वन्नदधिसर्पिभ्यः
 शक्तुभ्यश्च विवेकवान् ॥ अश्रौयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं
 रसम् । लवणान्नी तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्तथा ॥ प्राग्द्रव्यं
 पुरुषोऽश्रन् वै मध्ये च कठिनाशनः । पुनरन्ते द्रवाशौ तु
 वसारोग्येण मुञ्चति ॥ अनिन्दं भक्षयेदित्यं वाग्यतोऽन्नम-
 कुत्सयन् । पञ्चयासान् महामौनं प्राणाद्याप्ययनाय तत् ॥
 मन्त्राभिमन्त्रितमिति मन्त्रानादेशे गायत्रीति वचनात् गाय-
 त्र्यभिमन्त्रितम् । गारुडे “शाकं क्षुपञ्च भूयिष्ठम् अत्यम्बञ्च
 विवर्जयेत् ॥ न चैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन” ॥ छन्दोग-
 परिशिष्टम् । “सुनिभिर्द्विरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
 नित्यम् । अहनि च तथा तमस्त्रिन्धां सार्द्धप्रहरयामान्तः” ॥
 अहनि अचिरोदितास्तमितसूर्यंतरदिनमात्रे तत्राप्यायुर्वेदीये
 विशेषः । “याममध्ये न भोक्तव्यं त्रियामन्तु न सङ्घयेत्” ॥
 याममध्ये रसस्त्रिष्टे त्रियामि तु रसत्रयः” ॥ प्रागुक्तद्वयवचनात्
 तथापि पञ्चमयामाहो मुखकालः । महामौनं हुङ्कारादि-
 रहितम् । तथा चात्रिः “मौनव्रतं महाकष्टं हुङ्कारेणैव
 नश्यति । तथा सति महान् दोषस्तस्मात्तु नियतधरेत्” ॥
 प्राणादिपदेन वक्ष्यमाणप्राणापानसमानोदानव्यानानां क्रमेण
 तेषां ग्रहणम् । एष क्रमः पौराणिकत्वात् सर्वसाधारणः ।
 विष्णुः । “न तृतीयमद्याश्रौयादापद्यपि कदाचन” ॥ इति
 भगवद्गोतासु । “आयुः सत्त्ववसारोग्यसुखमीतिविवर्धनाः ।
 रम्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ कटुम्ब-
 लवणाल्युष्णतीक्ष्णरूक्षाविदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःख-
 शोकामयप्रदाः ॥ यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।
 सञ्छिद्यमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्” ॥ महाभारते ।

“इन्द्रुव्रतसहस्रस्तु यथरेत् कायशोधनम् । पिवेद् यथापि गङ्गाम्नास्तस्य साम्यं न यात्यसौ” ॥ गङ्गामधिकृत्य मत्स्यपुराणम् । “धवगाह्य च पीत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम्” । देवीपुराणम् । “ये चैव सृत्तिकास्तस्मात्तौर्यादाहृत्य भुञ्जते । ते सर्वपापविनिर्मुक्ताः प्रभवन्ति गतामयाः” ॥ मनुः । “आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियः प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः” ॥ नियमत्वेवम् । अनियमे तु नोदङ्मुखः । हारीतः । “नोदङ्मुखोऽश्रीयात्” इति निष्कामस्य तु प्राङ्मुखेनैव यथा देवलः “प्राङ्मुखोऽस्नानि भुञ्जीत यच्चिपौठमधिष्ठितः । विशुद्धवदनप्रोतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः” ॥ जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुखत्वनिषेधमाह धापस्तम्बः । “दक्षिणामुखो न भुञ्जीत एवंविधभोजनमनायुष्यं मातृरुपदिशति” । केचित्तु । “कुहस्रानं गयायाह तिलेस्तर्पणमेव च । न जीवत् पिढकः कुर्याद्दक्षिणामुखभोजनम्” ॥ इत्याचाररत्नाकरघृताष्ठीवत् पिढकस्यापि निषेध इत्याहुः । व्यासः । “पश्चार्द्रो भोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखो मोनमास्थितः । हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पश्चार्द्रता मता” ॥ व्यासः । “पथ्येकपङ्क्त्या नाश्रीयात् सहतः स्वजनैरपि । को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातक महत् ॥ भस्मस्तम्बजलहारमार्गः पङ्क्तिश्च भेदयेत्” ॥ जलादिना पङ्क्तिभेदाकरणे तु शङ्कः । “एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सष्ट भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं येषमन्नं विवर्जयेत् ॥ मोहात् भुञ्जीत यः पङ्क्त्यासुच्छिष्टसहभोजनम् । प्राजापत्यं चरेद्दिप्रः क्षत्रः सान्तपन्तथा” ॥ सान्तपनं द्वादशाध्यमत्रैकपुराणं देयम् । एतज्ज्ञानकृतः सङ्गदिति प्रायश्चित्तविवेकः । एतत् समानार्थमित्यभिधाय गोमिदः । “भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं

परित्यजित् । भोजने विघ्नकर्त्तासौ ब्रह्महापि तयो-
 च्यते" ॥ आपस्तम्बः । दिवा पुनर्न भुञ्जीतान्यत्र फलसू-
 लेभ्यः" । मनुः । "नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः" ।
 अतिप्रगेऽचिरोदितसूर्ये अतिसायं सूर्यास्तमितसमय एव
 प्रातराशितः दिनभोजनेनातिलभः न सायं न रात्रौ भुञ्जीते-
 त्यर्थः । आपस्तम्बः । "यस्तु भोजनशान्तायां भोक्तुकाम
 उपसृजेत् । आसनस्थो न चान्यत्र स विपः पङ्क्तिदूषकः ॥
 भोजनशान्तायां भोक्तुकामः सन् आसनस्थो वा अन्यत्र स्थितो
 वा न षोपसृजेत्" ॥ वीधायनः । "उपलभ्ये समे स्थाने
 श्चौ लघासनान्विते । चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्जुजघ्नाहं-
 चन्द्रकम् । कर्त्तव्यमातृपूर्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डनम्" ॥
 इति । "अहंत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयोनयः । तेषान्तु
 यश्चरचांसि हरन्त्यन्नानि तद्वनात्" ॥ आपस्तम्बः । "भिन्न-
 काख्ये तु यो विप्रो यदि भुङ्क्ते तु कामतः । उपवासेन चैकेन
 यश्चमयेन शश्चरति" ॥ तथा शूद्रादिभोजनेनापरिष्कृतपात्रे-
 ऽपि ब्रह्मणुः । "तास्त्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकाख्ये मलाविले ।
 पन्नाशपद्मपत्रेषु श्ठी मुक्तौन्दवं चरेत्" ॥ नथ्यवर्द्धमान-
 घृतान्निपुराणम् । "अर्कपत्रे तथा पृष्ठे चायसे तास्त्रभाजने ।
 करे कर्पटके चैव भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत्" ॥ पृष्ठे कदलि-
 पत्रादिपृष्ठे । पैठीनसिः । "तास्त्ररत्नसुवर्णाश्मशङ्कशक्ति-
 स्फटिकानां भिन्नमभिन्नम्" इति न दीपः । अत्र पापाणपात्रं
 भोजने विहितम् । "तैजसानां मथिनाश्च सर्वस्याश्ममयस्य च ।
 भक्षनाद्भिर्मृदा चैव शदिरुक्ता मनीषिभिः" ॥ इति मनुना
 पापाणपात्रस्य शद्विधानाच्च । प्रचेताः "ताम्बूलाभ्यञ्जने
 चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिय ब्रह्मचारी च विधवा
 च विषर्जयेत्" ॥ अतिः "आसने पादमारोप्य यो भुङ्क्ते

ब्राह्मणः क्वचित् । सुखेन चान्नमग्राति तुल्यं गोमांसभक्षणेः” ॥
 सुखेन हस्तोत्तोलनं विना । गवादिवदित्यर्थः । आश्वमेधिके
 “आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत प्राङ्मुखश्चासने शुचौ । पादाभ्यां
 धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः” ॥ बौधायनः । “भोजनं
 हवनं दानमुपहारः परिग्रहः । वहिर्जानु न कार्याणि
 तद्वदाचमनं स्मृतम्” ॥ हारीतः । “मार्जनार्धवलिकर्म-
 भोजनानि दैवतीर्थेन कुर्यात्” । पराशरभाष्ये वृद्धमनुः ।
 “न पिवेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना । नैकहस्तेन
 च जलं शूद्रेणावर्जितं पिवेत्” ॥ मार्कण्डेयपुराणम् । “पाद-
 प्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः” । मनुः “पूजयेद्दशनं
 नित्यं चाद्याश्चैवमकुत्सयन् । दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेष प्रणमेषेव
 सर्वदा ॥ अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः प्रार्थयेत्ततः । अस्माकं
 नित्यमस्वेतदिति भक्त्याथ वन्दयेत्” ॥ विष्णुपुराणे । “नागः
 कूर्मस्य क्रकरी देवदत्तो धनञ्जयः । वहिस्था वायवः पश्च तेषां
 भूमौ प्रदीयते ॥ अदत्त्वा घाह्वावायुभ्यः प्राणादिभ्यो न होम-
 येत्” ॥ इति शिष्टपठितवचनाद्वागादिभ्यो वलिदानमिति
 प्राचीनाचारः । तत्रान्नं देवेभ्यो दत्त्वं च भोक्तव्यं तथा च भग-
 वहीतापि । “इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञ-
 भाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्तेस्तेन एव सः” ॥ यज्ञैः
 संवर्द्धितो वो युष्मभ्यं भोगानन्नादीन् वृष्ट्यादिद्वारा दास्यन्ति
 अती देवैर्दत्तान् अन्नादीन् तेभ्योऽदत्त्वा यो भुङ्क्ते स चौर
 एव । स्मृतिः “निवेद्य प्राशनात् पूर्वं देवपादोदकाहुतिः ।
 होतव्या जठरे वञ्चो स्वेन पाणितलेन तु” ॥ तेन पादोदके-
 नापोशानं कृत्वा प्राणाहुतिर्नैवेद्येन कार्या । सदत्तनैवेद्य-
 भक्षणन्तु पद्यादुपपादयिष्यते । ब्रह्मपुराणे । “आपोमानश्च
 गृह्णीयात् सर्वतीर्थमयश्च यत् । अमृतोपस्तरणमसौति वि-

णोरन्नमयस्य च ॥ अत्र चास्तरणार्थन्तु प्राश्र्यते योऽमृतं
सङ्कृत् । अमृतीपस्तरणमसि स्वाहेति स च उदरेत्” इति ।
सन्ध्यापद्धतौ लिखितवचनं प्रमाण्यन्तोऽसीत्येतदनन्तरं स्वाहा-
कारं कुर्वन्ति । ब्रह्मपुराणे । “हस्तेन लङ्घयेन्नात्रं नोटकेन
कदाचन । दम्भायो लङ्घयेद् भुञ्जंस्तेनाश्च निहतं भवेत् ॥
इतच्चान्नमभक्ष्यत्वं तस्य याति दुरात्मनः । प्राणेभ्यस्त्वथ पञ्चभ्य-
स्वाहा प्रणवसंयुताः ॥ पञ्चाहुतीस्तु जुहुयात् प्रलयान्नि-
निभेषु च” ॥

प्राणाहुतिसुद्रामाह शौनकः । “तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्लम्बा
प्राणाहुतिर्भवेत् । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः ॥
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्यनि च जुहुयाद्दक्षिः । तर्जनीन्तु वधि-
ष्कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः ॥ समाने सर्वहस्तेन समुदाया-
हुतिर्भवेत्” ॥ स्मृत्यर्थसारे । “प्राणाहुतौ घृताभावे पद्या-
द्भुञ्जीत नो घृतम्” । देवलः । “न भुञ्जीत घृतं नित्यं गृहस्थी
भोजनदयम् । पवित्रमथ जुह्वञ्च सर्पिराहुरघापहम्” ॥
काशौखण्डं “दमपाणिस्तु यो भुङ्क्ते तस्य दोषो न षाधते ।
केशकौटादिसभूतस्ततोऽग्रीयात् सदभक्तः ॥ यावदेवाश्रम-
ग्रीयात्कयात्तदगुणागुणात् । यतो मीनेन यो भुङ्क्ते स
भुङ्क्ते केवलासृतम्” ॥ मनुः । “स्नाध्यायभोजने चैव दक्षिणं
पाणिमुदरेत्” । उदरेहस्त्वाहङ्घिःकुर्व्यादित्यर्थः । वीधायनः ।
“भाचस्य सवृते देशे उपविश्यान्नं संगृह्य सर्वाङ्गुलीभिरशब्द-
मग्रीयात्” । संगृह्य अन्नपात्रं सम्यक् स्पृष्ट्वेत्यर्थः । काशौ-
खण्डम् । “प्रदद्याद्भुवः पतये भुवनपतये तथा । भूतानां
पतये स्वाहेत्युक्ताः भूमौ वलिद्वयम् ॥ आपोशानं विधानेन
कृत्वाग्रीयात् सुधीर्द्विजः” ॥ इति श्रवणादुभयं कर्तव्यम् ।
ब्रह्मपुराणं “तेजोऽसीति जपस्वन्नं प्रणमेदमृतञ्च यत् ।

‘भापोशानञ्च गृह्णीयात् सर्वतीर्थमयञ्च यत् । असृतीपस्तरण-
 मसृति विष्णारन्नमयस्य च” ॥ अन्नमयस्य विष्णोर्यदास्तरण-
 मिति विशेष । ततश्च । तेजोऽसृतिनमस्कृत्य भुञ्जीतेत्यर्थ ।
 भविष्योत्तरे । “स्रातुस्तु वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्नि श्रिय हरत् ।
 भुञ्जानस्य यमस्वायुस्तस्माच्च व्याहरत्क्षियु” ॥ मौने विशेष-
 माह । आपस्तम्ब । तत्र मौनमुक्तम् । “वविद्यद्वहेर्मुनिभि-
 रन्वैराग्रमिभिर्यद्दृश्यतेर्दन्तैर्दन्तान् सन्धायान्तर्मुख एव यावद्
 यावदर्थे भाषेत न मन्त्रलोपो भवतीति विज्ञायते इति” मन्त्र
 लोपो मौनव्रतलोपः । ब्रह्मपुराणे “यस्तु पाणितले भुङ्क्ते
 यस्तु दुङ्गारमयुत । प्रसृताद्भुक्तिभिर्यस्तु तस्य गोमासवद्भवेत् ॥
 करेण च पिवेत्तोय यावन्मास न भक्षयेत् । मासलित्तकरे
 तोय तुल्य गोमासभक्षणम्” ॥ अत्र मासलित्तकरेण जनपान
 निषेधात् मासलित्तकर प्रचाल्यैवापोशन कर्तव्यं प्रत्यापोशाने
 तु हस्तप्रक्षालननिषेधात् मासलित्तकर प्रचाल्य पुनरसलित्त-
 करेण प्रत्यापोशान कर्तव्यम् । षट्त्रिंशत्तम् । “पिबती
 यत् पतेत्तीय भाजने मुखनि सतम् । अमस्य तद्भवेदन्न भुक्त्वा
 चान्द्रायणश्चरेत् । वामपार्श्वे स्थिते तोये यो भुङ्क्ते ज्ञानदुर्बल ॥
 यासि पासि मल भुक्त्वा पानीय रुधिर पिवेत् । विद्यमाने तु
 हस्ते तु घ्राह्यणी ज्ञानदुर्बल ॥ तोय पिबति षक्त्वाऽभौ
 जायेत नान्यथा । उद्धृत्य वामहस्तेन पत्तोयं पिबति द्विज ।
 चुरापानेन तुभ्य स्यात् मनुराह प्रजापति” । वामहस्तेन
 केवलवामहस्तेन । अतएव “पोतशेषन्तु यत्तोयं तत् पिवेच्च
 द्विजोत्तम” । इति “पोतशेषं पिवेदेव” इति ब्रह्मपुराणात्
 अविशेषात् सर्वे निषिद्धम् । ब्रह्मपुराणे । तिलकस्क जर्न
 चीर दधि घौर घृतानि च । न त्वजेद्वेजग्धानि गन्तु
 गाक् कदाचन” ॥ महाभारते । “पानीय पायघ सर्पि-

दधिघोरघृतान्यपि । निरग्रं शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्य-
चित् ॥ एतन्न त्याज्यम् अशक्तौ कस्यचिन्न देयमित्यर्थः । निरग्रं
निःशेषमशनीयमित्यर्थः । तथा “अन्नं प्रशस्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं
प्रोक्षणोदकैः” । इति प्रागुक्तविष्णुपुराणाद्युक्तेतरभक्षणदोष-
माह मनुः “आलस्यादन्नदोषाश्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति” ।
अन्नदोषस्त्रिविधः दृष्टहारकः अदृष्टहारकः दृष्टादृष्टहारकः ।
दृष्टहारक आयुर्वेदोक्तः । अदृष्टहारकः स्मृत्युक्तः । उभयोरुक्तान्तु
वालवक्षा-विवक्षादुग्धादिदोषो दृष्टादृष्टहारकः । अतएव मनु-
नेवोक्तम् । “स्वाध्याये चैव युक्तः स्यात् नित्यमात्महितेषु च” ।
इति युक्तः उद्युक्तः । हारीतः । “पृथक् पानं पुनर्दानमामिषं
पायसानि च । दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त शक्तुषु वर्जयेत्” ॥
आयुर्वेदोक्तद्रव्य गुणा यथा । “व्याधिर्मिन्द्रियदौर्बल्यं मरण-
श्चाधिगच्छति । विरुद्धरसवीर्याणि भुञ्जानो नात्मवान् नरः ॥
शुष्कमांसं स्त्रियो वृषा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं
निद्रा सद्यः प्राणहराणि घट्” ॥ तरुणं नूतनं बालो विवस्त्रान्
दधि नूतनश्चेत्युक्तेः । “रसो विरुहो स्वाहस्ती कटुस्त्रो रस-
पाकतः । अस्त्रतिक्तौ कपायामौ रसवीर्यावपाकतः ॥ रक्षेदन्नं
विषान्नित्यं तत् परीक्षोच्यते यथा । स्त्रियन्ते मक्षिकाः
सर्गादन्नं पर्युषितोपमम्” ॥

अथ ऋतुगुणाः । “मासैर्द्विसंख्यैर्मागाद्यैः क्रमात् षडृतवः
स्मृताः । हेमन्ते कुपितादायोः स्वाहस्त्रलवणानुषान् ॥ गोधूम-
पिष्टमांसेषुचौरोत्यविक्षतिर्भजेत् । नवमन्नं रसान् तैलं शौचे
तप्तोदकं नरः ॥ शक्त्यार्ककिरणान् खेदं पादव्राणञ्च सर्वदा ।
उष्णस्त्रभावेर्लघुभिः प्राहृतः शयनं भजेत् ॥ अयमेव विधिः
कार्यैः शिशिरेऽपि विज्ञेयतः । वमन्ते कुपितः श्लेष्मा ह्यग्नि-
मान्द्यं करोत्यतः ॥ तीक्ष्णं वमनं नस्यादि कवलपद्मश्चनम् ।

व्यायामोद्धर्तनं धूमं शीचे तप्तोदकं भजेत् ॥ पुरार्यवगोधूम-
 श्चौद्रजाङ्गलमांसभुक् । गुरुष्णस्निग्धमधुरं दिवास्त्रप्रश्च वर्ज-
 येत् ॥ स्वादुशीतं द्रवं स्निग्धमनुपानं सशर्करम् । दृतं पयः
 सशाल्यन्नं भजन् शीध्मे न सोदति ॥ मध्याह्ने शीतले स्वप्यात्
 निशि वातद्विसान्धिते । लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामश्चाथ
 वर्जयेत् ॥ वर्षास्वनिवले हीने क्षुप्यन्ते पवनादयः । अग्नेः
 संबर्धकं द्रव्यं जोर्णधान्यं रसान् लघु ॥ जाङ्गलं पिशितं मुद्गान्
 दिव्यं कौप जलं शुचि । वृक्षाम्ललवणं स्नेहं सशुष्कं चौद्रमेव
 च ॥ नदौजलीदनन्वाहःस्वप्रायासातपांस्वजेत् । शरदि
 कुपिते पिप्पे विरेकं रक्तमोक्षणम् ॥ स्वादुतिक्तकपायेक्षुशालि-
 मुद्गसरोजलम् । तुपारघ्नारसौद्धित्यदधितैत्तरसातपान् ॥ पम्ब-
 तीक्ष्णदिवास्त्रप्र प्राचीघातान् विवर्जयेत् । नित्यं सर्वरसास्वादः
 स्वस्वाधिक्वसृतावृत्तौ ॥ ऋतूनां शेषसप्ताहे सेवितव्यः परा-
 क्रमः । तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येन प्रवर्तते ॥ अजा-
 तानां विकाराणामनुत्पत्तिकरश्च यत् । व्यायामादपतपणा-
 दभिभवाद्गङ्गात् क्षयाज्जागरात् ॥ वेगानाश्च विधारणादति-
 णुचः शैत्यादतिव्रासतः । रुचघोभकपायतिक्तकटुकैरेभिः
 प्रकोपं व्रजेद्वायुर्धरिघरागमे परिणते चाग्नेऽपराह्णेऽपि च ॥
 कटुस्त्रोणविदाह्रितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातपस्तीसम्पर्कतिला-
 तसौदधिसुरासृत्तारनालादिभिः । भुङ्क्ते जीर्ण्यति भोजने
 च शरदि शीध्मे सति प्राणिनाम् । मध्याह्ने च तथाहैरात्र-
 समये पित्तप्रकोपं प्रजेत् । गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेषुमक्ष-
 द्रवदधिदिननिद्रासूपसर्पिः प्रपूरैः । तुहिनपतनकाले श्रेष्ठमण्यः
 सप्रकोपः । प्रभवति दिवसादौ मुक्तमात्रे पसन्ते । पाधान-
 म्भ्ररोक्ष्यं स्फुटनविमथनघोभकम्यप्रभेदाः । कण्डूष्यंमाव-
 सादौ असद्विस्तपनभ्रंशगूलप्रभेदाः । पारुष्यं कर्षणादौ विषयः

परिणतिर्भ्रंशदृष्टिप्रमेहो निष्यन्दोद्धृत्नानि ग्लपनमशयनं
ताडनं पीडनञ्च । नामोन्नामी विषादभ्रमपरिषदनं जृम्भणं
रोमहर्षां विक्षेपोत्क्षेपशोषग्रहणशुषिरता वेष्टनं वेदनञ्च ।
वर्णः श्यामोऽरुणो वा लडपि च महतो आपरिश्लेषशङ्का ।
विद्यात् कर्माख्यमूनि प्रकुपितमरुतः स्वात् कपायो रसश्च ।
विस्फोटाम्बुकधूमकाः प्रलपनं खेदत्रुतिर्मूर्च्छनम् । दीर्गम्यं
दरणं सदोऽभिसरणं पाकोऽरतिस्तृड्भ्रमौ । उष्मा हृत्तितमः
प्रवेशदहनकटुस्त्रतिकारसा वर्णः पाण्डुविवर्जितः कथिततर्
कर्माणि पित्तस्य वै । दृप्तिस्तन्द्रा गुरुतास्तैमित्यं कठिनता
मलाधिक्यं स्नेहापक्ष्युपलेपाः शैत्यं कण्डुः प्रसेकधिरकर्तृत्वं
शीयो निद्राधिक्यं रसौ कटुस्त्राट्टु वर्णः श्वेतो अलसता कर्माणि
कफस्य जानीयात् । द्विदोपलिङ्गः संसर्गः सन्निपातस्त्रि-
लिङ्गकः । पक्वामयकटीसक्थियोवाचिस्पर्शनैन्द्रियम् । स्थानं
वा तस्य तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः । नाभिरोमाशयः स्वेदा
नासिका रुधिरं रमः ॥ दृक्स्पर्शनञ्च पित्तस्य स्थानं नाभि-
र्विशेषतः । रूपालीचनकं दृक्स्थं पक्वामाशयमध्यगम् ॥ पच-
त्यन्नं विभजते रसकिटावतोऽनलः । उरः कण्ठशिरः केशः
पर्वास्थामाशयो रसः । मेदी घ्राणञ्च लिङ्गा च कफस्थानमूरः
परम् ॥ स्वस्थानस्यो वली दोषः प्राक् तं स्वस्वोपधिर्जयेत् ।
सम्पणोऽस्यबलत्वेन धातुमान्द्यमपाचितम् ॥ दुष्टमामाशयगतं
रसमामं प्रचक्षते । शामेन तेन संस्पृष्टा दोषो दृष्ट्याश्च धूषिताः ॥
सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्धवाः । रूचः शीतो
लघुः श्लेष्मण्यलोऽथ विषमोऽनिलः ॥ सस्त्रेहमुष्णस्त्रीष्णञ्च
पित्तमन्त्रं द्रवं कटु । गुरुः शोतमृदुस्त्रिगधमधुरस्यैर्व्यक्तत्
कफः ॥ विपरोतगुणैर्द्रव्यैः सर्वदोषः प्रशान्यति । क्रियायास्तु
गुणात्तामे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ॥ पूर्वस्यां शान्तरोगाथं न

क्रियासङ्घरोहितः । गुणान्नामेऽपि कर्तव्या विश्रामान्तरिता क्रिया ॥ अभ्यस्यमानाः क्रमशः प्रयोगा जयन्ति रोगान् बलिनः स्थिरांश्च” ॥

अथ षड्रसगुणाः । मधुरः प्रीणनो बल्यो वृंहणोऽनिल-
पित्तहा । रसायनो गुरुः स्निग्धयक्षुष्यः शीतलय सः ॥
आयुःकृद् व्रणहा रुच्यः कण्ठीदावर्त्तनाशकः । अस्त्रो रुचिकरो
हृद्यः प्रीणनो वङ्गिवर्द्धनः ॥ वातहा रसनोद्देगी स्निग्धोष्णो
रक्तमांसदः । क्लेटनस्तर्पणः पक्ता लघुव्यापि कटुश्च यः ॥
लवणः क्लेदनस्तीक्ष्णः पाचनोद्दीपनी रसः । स्निग्धो रुचिकरः
स्यन्दो दृष्टिशक्तकरोऽगुरुः ॥ कटुर्जिह्वास्थ नामाच्च रेषनो
रुचिराङ्गकत् । उष्णस्तीक्ष्णा लघुः कण्डूक्षमिश्रकफापहः ॥
लघुः शीघ्रो पङ्क्तिकरः श्लेष्मा कर्पणकः षटुः । तिक्तः पित्त-
कफच्छेदी विषकुष्ठज्वरापहः ॥ दीपनः पाचनो रुच्यः कण्डू-
क्षमिहरो लघुः । कषायः शोथकस्तम्भो व्रणम्बानार्त्तिनाशनः ॥
कफशोणितपित्तघ्नो रुच्यः शीतो लघुस्तथा । शीतलः पित्तहा
बल्यः कफवातहरो गुरुः ॥ उष्णं पित्तकरो वीर्यो वातश्लेष्म-
हरो लघुः । शीतं वीर्येण यद्भव्यं मधुरं रसपाकयोः । तयो-
रन्नं कटुष्णश्च यच्चोष्णं कटुकं तयोः । कटुतिक्तकषयायाणां
विपाकः प्रायसः कटुः । अस्त्रोष्णं पच्यते स्वादु मधुरं लवणं
तथा । कटुर्विपाके शुक्रघ्नो बह्विड्वातलो लघुः । स्वादुर्गुरुः
सृष्टमनो विपाके कफशूलनः । पाकेऽस्त्रः सृष्टविश्रुतपित्त-
कच्छुक्रकृत्तघुः” ॥ गार्ङ्गि । “कटुतिक्तकषयायाय कोपयन्ति
समोरथम् । कटुर्ग्ललवणाः पित्तं स्वादुर्ग्ललवणाः कफम् ।
अतएव विपर्यस्ताः समायेषां प्रयोजिताः । चक्षुष्यो मधुरो-
न्नेयो रसो धातुविवर्द्धनः । स्थौन्यालस्यविषघ्नय कटूद्दीपन-
पाचनः” ।

धातुप्रकृतिमाह । “रूपो रुक्षोऽल्पकेशयन्नेक्षितोऽनव-
स्थितः । बहुवाक्यो मतः स्वप्ने वातप्रकृतिको नरः । भकाले
पन्नितो गौरः प्रसेदो क्रीपनी बुधः । स्वप्ने दीप्तिमतः प्रेक्षो
पित्तप्रकृतिरुच्यते । स्थिरचित्तः सुवहाङ्गः स्वप्रलः स्निग्ध-
मूर्धनः । स्वप्ने जलाशयालीकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः । संमिश्र-
लक्षणैर्भ्रया द्विविदोपात्मजा नराः । दीपान्यतरसहावेऽप्यधि-
कात् प्रकृतिः स्मृता । पानाङ्गारादयो घस्य विरुहाः प्रकृते-
रपि । सुखित्वायोपकल्पन्ते तस्माभ्यमिति कथ्यते । मन्द-
स्त्रीक्ष्णोऽतिविषमः समचेति चतुर्विधः । कफपित्तानिलाधि-
क्यात् तस्माभ्यान्जठरोऽनलः । समस्य पालनं कार्यं विषमे
वातनिग्रहः । तीक्ष्णे पित्तप्रतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ।
प्रभवः सर्षरोगाणाम् अजीर्णश्चाग्निनाशनम् । दिवा स्वप्नं
प्रकुर्वीत सर्षलोर्णप्रणाशनम्” ।

अथ धान्यादिगुणाः । “शालयो मधुराः शीता लघुपाका
बलप्रदाः । पित्तघ्नाल्पानिलकराः स्निग्धा बहास्पवर्चसः ।
मधुरश्चान्नपाकश्च वार्षिकं पित्तकृद् गुरु । धान्यं शरद्व्रीष्म-
भवं रुक्षश्च पित्तकृद् गुरु । श्यामाकः शोषणो रुक्षो वातलः
श्लेष्मपित्तहा । तथा च कङ्कनीधाराः कीरदूपाः प्रकीर्त्तिताः” ।
गारुडे । “वृंहणाः सामिथा भक्षाः पैष्टिका गुरवः स्मृताः ।
तैलकृताश्च दृष्टिघ्नास्त्रीयस्त्रिनाथ दुर्जराः । पायसः कफ-
कतुल्यः कृशरो वातनाशनः । अत्युष्णा मण्डकाः पय्याः
शीतला गुरवो मताः । मुहः कृपायो मधुरः कफपित्तामजि-
लघुः । ग्राही शीतः पटुः पाके चक्षुष्यो नातिवातलः । मासी
बहुमनो हृष्यः स्निग्धोष्णो मधुरो गुरुः । वातनुत्पित्तलो बल्यो
'मेदभांसकफप्रदः’ । गारुडे । “मसूरो मधुरः शीतः मंघ्राही
कफपित्तनुत् । वर्तुला वातला रक्तपित्तघ्ना भिन्नवर्चसः ।

तिनः कषायो मधुरस्तिक्तः पित्तहरो गुरुः । बल्यो मेधाग्नि-
दद्द्रघ्नो यादो केश्योऽग्निनापहः । स्निग्धो बल्योऽल्पमूत्रोष्णो
व्रणलेपहितस्य सः । समाधुर्यात् तथीष्णाच्च स्नेहाच्चानिज-
नाशनः । कषाय भावान्माधुर्यात्तिक्तत्वाच्चापि पित्तहा ।
शीष्णरात् कषायभावाच्च तिक्तत्वाच्च कफे हितः । शूकधान्यं
शमोधान्यं नष्टु संवत्सरोपितम् ।

अथ शाकगुणाः । “पटोलं कफपित्तासृक्त्व्वरदुष्टव्रणा-
पहम् । विसर्पणजलघ्याधि त्रिदोषाणां विनाशनम् ॥ पटोल-
पत्रं पित्तघ्नं नाडौ तस्य कफापहा । फलं तस्य त्रिदोषघ्नं
मूलं तस्य विरेचकम् ॥ वास्तूकः शकलो हृद्यो दोषनुत्पाकतो
लघुः । सधरः कृमिहा मेध्यो रुच्योऽग्निबलवर्धनः ॥ वय-
संस्थापनी ब्राह्मो मेधायुः स्मृतिवर्द्धिनौ । निम्बः पित्तकफ-
च्छर्दित्रणहृत्नासकुष्ठनुत् ॥ मूलकं गुरुविष्टम्भितौल्लमाम-
चिदीषक्तत् । तदेव घृतपक्वश्चेत् पित्तनुत् कफवातनुत् ॥
नालौशाकश्च पित्तघ्नं तिक्तं मधुरशीतलम् । पिच्छिलं गुरु-
विष्टम्भिकफवातप्रकोपनम् ॥ तच्छुष्कयथं जलयुक् पित्तश्लेष्म-
कफापहम् । पालङ्गी कफपित्तघ्नौ रुचा वातविवर्द्धिनौ ॥
तण्डुलौयमसृक्पित्तविपनुत् स्वादुपाकतः । कलायशाकं रुचन्तु
पित्तश्लेष्महरं गुरु ॥ कफपित्तहरी ब्राह्मो मेधा स्वरकरौ
मता । हिलमोचो सदा तिक्ता कुष्ठघ्नो कफपित्तजित् ॥ यक्षा-
ङ्गुलः सरस्तीक्ष्ण आमवातापहो लघुः ॥ शाकेषु सर्वे निवसन्ति
रोगारोगो हि देहस्य विनाशहेतुः । तस्माद् बुधैः शाकविव-
र्जनञ्च कार्यं तथास्त्रेषु त एव दोषाः ॥ स्निग्धं निष्पीडित-
रस स्नेहाक्तञ्च प्रशस्यते । सर्वं शाकमचाचुष्यमजाह्वेयममैथु-
नम् । ऋते पटोलवास्तूककाकमाचौ पुनर्णवाः ॥ वात्ताङ्कुरेया
गुणसप्तयुक्ता वङ्गिप्रदा भारतनाशिनी च । शकप्रदा शोणित-

वर्दिनी च हृत्प्रासकाशरुचिनाग्निनी च ॥ सा बाला कफ-
 पित्तघ्ना पक्वा सूक्ष्मा च पित्तला । सदा फला त्रिदोषघ्नी
 रक्तपित्तप्रणादिनी ॥ कुष्माण्डकं पित्तहरं बालं मेध्यं कफा-
 पङ्कम् । पङ्कं लघुष्णं सचारं दीपनं वस्त्रिशोधनम् ॥ सर्व-
 दोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतो विकारिणाम् । कुष्माण्डनालिका
 गुर्वी शर्करा कफरोगनुत् ॥ सचारा मधुरा रुचा रुचा वात-
 कफापहा । अलावुः शीतला गुर्वी मधुरा पित्तनाग्निनी ॥
 वातश्लेष्मकरौ रुचा दुर्जरा मलभेदिनी । अलावु नालिका
 गुर्वी शर्करा कफरोगनुत् ॥ कारवेत्तः स कर्कटो रोचनः-
 कफपित्तनुत् । भिङ्गाकं कफपित्तघ्नं गुरुविष्टम्भि वातलम् ॥
 वपुषं मूत्रलं रुचं बालं पित्तहरं स्मृतम् । शूरणी दीपनी
 रुच्यः कफघ्नो विपदो लघुः ॥ विशेषादर्शसां पथ्यी भूकन्द-
 स्वतिदोषलः । मानकं खाटु पित्तघ्नं गुरुशोथहरं कटु ॥ कक्षी
 सदा कटुः सामघातकृत् गुरुपित्तला । कदल्या बलकम्बूलं
 वातपित्तहरं गुरु ॥ कुमुदीत्यलपद्मानां कन्दा मारुतनाशनाः ।
 कपायाः पित्तशमना विपाके मधुरा इमे ॥ मांसं वातहरं हृद्यं
 हृद्यं बलवर्द्धनम् । प्रौणनं गुरुहृद्यञ्च मधुरं रसपाकयोः ॥
 मत्स्यास्तु वृंहणाः सर्वे गुरवः शक्रवर्हिनाः । बल्या स्निग्धोष्णः
 मधुराः कफपित्तकरा मताः ॥ अध्वव्यवायकायामदौष्ठाग्नी-
 नाश्च पूजिताः । वातोद्भवा न वाघन्ते रोगा मत्स्याग्निः
 सदा । क्षुद्रमत्स्यास्तु लघवो प्राहिणो ग्रहणीः हिताः ॥

अथ लवणगुणाः । “सैन्धवं दीपनं हृद्यं चाक्षुथं रोचनं
 लघु । स्निग्धं हृद्यं त्रिदोषघ्नं मधुरं क्लृप्तोत्तम् ॥ साक्षुद्रं
 मधुरं पाके नात्युष्णमवदाहि च । भेदनं स्निग्धमीपञ्च शूलघ्नं
 नातिपित्तलम् ॥ श्लोकप्रचारिलवणं पाचनं दीपनं परम् ।
 कफवातक्षमिहरं मेहनं पित्तकीपनम् ॥ पांशुजं तिक्तमुष्णञ्च

श्लेष्मपित्तकफापहम् ॥ हिङ्गुतीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविवम्ब-
 नुत् । लघुष्णं पाचनं स्निग्धं दौपनं कफवातजित् ॥ जीरकं
 रुचिकृत् हृष्यं गन्धाद्यं कफवातजित् । पाके तु कटुतीक्ष्णोष्णं
 लघुपित्ताग्निवर्द्धनम् ॥ धन्याकं मधुरं हृद्यं रोचनं चक्षुषो-
 हितम् । कपायतिक्तकटुकं स्वादुशीतसुगन्धि च । काशच्छर्दि-
 त्प्रा मीहनाशनं वज्जिदोपनम् ॥ कफानिलहरं स्वर्यं विरुद्धाना-
 नाह शूलनुत् । शार्दकं रोचनं हृद्यं कटूष्णं हृष्यमेव च ॥ कफा-
 निलहरं स्वर्यं विरुद्धानाह शूलनुत् । शण्ठी तु कफवातघ्नौ
 सस्त्रेहा लघुदौपनी ॥ विपाके मधुरा हृष्या कटुका दौपनीपरा ।
 हरिद्रा कफपित्तघ्नौ कण्डूदुष्टव्रणापहा । पाण्डुशोथापचित्
 प्रोहत्वग्दोपविषमेहनुत् । पिप्पली मधुरा हृष्या कटुका
 दौपनीपरा । स्निग्धाप्ला मारुतश्लेष्मकाशखासांशं नाशयेत् ।
 मेदनं पिप्पलीमूल दौपनं कृमिनाशनम् ॥ चविका गज-
 पिप्पली पिप्पलीगुणवत् स्मृता । मरौचं लघु तीक्ष्णोष्णं रुचं
 रोचनदोनम् ॥ रसे पाके च कटुकं कफघ्नं पित्तकोपनम् ।
 स्वर्यं शुक्रहरं काशपीनसश्लेष्मवातजित् ॥ यमानो कोष्ठ-
 शूलघ्नो हृद्या पित्ताग्निकारिणो । रोचनो कफवातघ्नो
 पाचनो कृमिनाशिनो ॥ किञ्चिद्दीनगुणा तस्या यमानो क्षे-
 मन्मवा । सर्पपः श्लेष्मपित्तघ्नः सुतीक्ष्णो रक्तपित्तहात् ॥ रसे
 पाके कटुस्निग्धकृमिकृष्ठापहा मतः । गुडयुष्णपाडिवत्त्वा
 त्रिदोपघ्नौ रसायनी ॥ दौपनी ज्वरदृक्छर्दिकामला वात-
 रक्तनुत् । वासकः काशवैस्वर्यरक्तपित्तकफापहः” ॥

अथ फलगुणाः । “दाडिमं हृद्यमस्त्रीष्णं वातघ्नं याहि-
 दीपनम् । हृष्यं कपायमधुरं कफपित्तविरोधि च ॥ कर्कमु-
 कीलवदरमग्नं वातकफापहम् । पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धास्तु
 मधुरं रसम् । तच्छुष्कं कफवातघ्नं न च पित्ते विरुहयति ॥

शष्कचूर्णन्तु दृढहृदिकफघ्नं दौषनं लघु । पुराणं दृढप्रशमनं
 अमघ्नं वज्रिदौषनम् ॥ आम्रं बालं रक्तपित्तकरं मध्यन्तु
 पित्तलम् । पक्कं वर्णकरं रुच्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥ पित्त-
 विरोधिवातघ्नं हृद्यं गुर्वग्निदौषनम् । आम्रपेपो कषायोष्ण
 भेटिनी कफपित्तजित् ॥ कण्टाफलं सुमधुरं कषाय स्निग्ध-
 शीतलम् । दुर्जरं पित्तशमनं श्लेष्मशुक्रविवर्धनम् ॥ 'कदलं
 मधुरं हृद्यं कषायं नातिशीतलम् । रक्तपित्तघ्नं रुच्यं हृष्यं
 श्लेष्मकरं गुरु ॥ मातुलङ्गफलं हृद्यमस्त्रं नष्टाग्निदौषनम् ।
 काशश्वासारुचिहरं दृष्णाघ्नं कण्ठशोधनम् ॥ लम्बीरं मधुरं
 किञ्चित् धत्वस्त्रं पित्तकृद् गुरु । दुर्गन्धिदुर्जरं वज्रिकफवात-
 विवर्धनम् ॥ दृष्णाशूलकफोत्क्लेशच्छर्दिश्वासनिवारणम् ।
 तिन्त्रिडीफलकं बालं वातनुत् कफपित्तकृत् ॥ पक्कं तत्-
 दौषनं रुच्यं नात्युष्णं कफघातनुत् । आम्रातं तर्पणं रम्यं
 मधुरं हृद्यं गुरु ॥ खेहल श्लेष्मलं शीतं स्निग्धं विष्टम्भि
 लीयति । विस्वं बालकषायोष्णं पाचनं वज्रिदौषनम् ॥
 संग्राहि तिक्तकटुकं तीक्ष्णं वातकफापहम् । पक्कं सुगन्धिमधुरं
 दुर्जरं ग्राहि दौषनम् ॥ फलेषु परिपक्वेषु पङ्गुणं समुदाहृतम् ।
 विस्वादन्यत विज्ञेयं विस्वादासं गुणोत्तरम् ॥ कफघाताम-
 शूलघ्नो ग्राहिणो विस्वपेधिको । नारिकेलं गुरुस्निग्धं पित्तघ्न
 स्वादुशीतलम् ॥ बलमांसप्रदं हृद्यं हृद्यं वस्त्रिशोधनम् ।
 विशेपतः कोमलनारिकेलं निहन्ति पित्तज्वरपित्तदोषान् ।
 दृढहृदिदाहामयमाशु हन्यात् सपित्तरक्तप्रभवान् विकारान् ॥
 नारिकेलोदकं पक्कं गुरुविष्टम्भि पिच्छलम् । वातघ्नो लवणैः
 पथ्या पित्तघ्नो घृतमंयुता ॥ नागरेण कफं हन्ति सर्वरोगान्
 गुडान्वितान् । मिषा पञ्चरसायुषा घृत्तुष्या लवलीममा ॥
 मध्वोष्णा दौषनी दौषशोधकुकुष्ठप्रणापहा । तद्दहात्रीविशेषेण
 हृष्या शीतैरथैव्यतः" ॥

अथ तीयगुणाः । “अत्रेनापि विना जन्तुः प्राणान् धार-
यते चिरम् । तीयाभावे पिपासार्तः क्षणात् प्राणैर्विसुच्यते ॥
अजीर्णं भेदजं वारि जीर्णं वारि बलप्रदम् । आयुराहारकाले
च भुक्ताद्योपरि नो निशि ॥ तीर्यं सप्तगुणं प्रोक्त्वा स्वच्छं लघु च
शीतलम् । सुगन्धिसंस्टरसं हृद्यं दृष्ट्वा प्रणयनम् ॥ पिच्छिलं
कृमिसंक्लितं पर्णशैवालकर्दमैः । विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं
न हितं जलम् ॥ शीताम्बुमदमूर्च्छघ्नं पित्तच्छर्दिज्वरा-
पहम् । अमभ्रमीणदाहदृष्टमदात्ययविधापहम् ॥ उष्णोदकं
सदा पथ्यं काशश्वासज्वरार्तिहम् । कफवातामदोपघ्नं पित्तलं
वस्तिशोधनम् ॥ क्षिनन्ति श्लेष्मसंघातं मारुतश्चापकर्षति ।
अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥ कथ्यमानन्तु
यत्तीर्यं निष्फेनं निर्मलं लघु । भवत्यर्हावशिष्टन्तु तदुष्णो-
दकमिष्यते ॥ तत्पादहीनं वातघ्नमर्द्धहीनन्तु पित्तनुत् । कफघ्नं
पादशेषस्थं पानीयं लघुदीपनम् ॥ धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं
पवनापहम् । शृतं शीतं त्रिदोषघ्नं वाप्यान्तर्भाविशीतलम् ॥
दिवा शृतन्तु यत्तीर्यं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत् । मूर्च्छां पित्तोष्ण-
दाहेषु विपे रक्ते मदात्तये ॥ अमक्लमपरोतेषु भ्रमके वमथी
तथा । ऊर्ध्वं रक्तपित्ते च शीतमग्भः प्रशस्यते ॥ पार्श्वशूने
प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे । आध्वानेस्त्रिमिते कोष्ठे सद्यः
ग्रहे नवज्वरे ॥ दृक्कायां छेदपित्ते च शीताम्बु परिचर्जयेत् ।
अरोचके प्रतिश्याये प्रमेहे शयथो चये ॥ मन्दाग्नादुदरे कोष्ठे
ज्वरे नेत्रामये तथा । व्रणे च मधुमेहे च पानीयमम्लमाचरेत् ।
नारिकेलोदकं हृष्य स्वादु शीतं हिमं गुरु । कृष्णापित्तानि-
हर दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ विशेषादग्निवर्णस्य नारिकेलस्य
यज्जलम् । तत्पित्तप्रभवान् रोगान् सर्वानेवापकर्षति ॥ बालस्य
नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम् । नारिकेलाम्बुतरुणं

दृष्टान्नं पित्तनाशनम् ॥ नारिकेलजलं जीर्णं विष्टम्बि गुरु
पिच्छिलम् ॥

अथ क्षीरगुणाः । “क्षीरं स्वादुरसं स्निग्धमोजस्रं धातु-
वर्द्धनम् । वातपित्तहरं हृद्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ॥ गोक्षीरं
जीवनं बल्यं रक्तपित्तानिलापहम् । आयुष्यं पुंस्त्वक्तृ पथ्यं
हृद्यं मेध्यं रसायनम् ॥ माद्विषं स्निग्धमत्यर्थं मधुरं शीतलं
गुरु । निद्राकराभिहृष्यञ्च स्वादु वङ्गिविनाशनम् ॥ शृतोष्णं
कफवातघ्नं शृतं शीतन्तु पित्तनुत् । आममामकरं प्रीतं
कवीणममृतं पयः ॥ शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्युक्तं हृद्यं बलप्रदम् ।
नष्टदुग्धं वातहरं दुर्जरं रक्तमेव च ॥ क्षीरसन्तानिका स्निग्धा
हृष्या पित्तानिलापहा । वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यज्ञ विश्रयित
भवेत् ॥ विषत्सावालवसानां पयो दीपलमौरितम् ॥

अथ दधिगुणाः । “गव्यं दधि तु वातघ्नं माद्गव्यं शुचि-
रोचनम् । स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं वनवर्द्धनम् ॥ माद्विष्यं
दध्यतिस्निग्धं रक्तपित्तप्रसाधनम् । विपाके मधुरं हृद्यं
कफहृदिकरं गुरु ॥ दधिं यत् स्वादु तन्मूदः कफाभिष्वन्दि-
कारणम् । दध्यस्त्रमतिशयद्रक्तदूषणं कफपित्तनुत् ॥ विदाद्वि-
मृष्टविण्मूर्त्तं मन्दं छातं विदीपकत् । पीनाक्षं चातिसारं च
शीतके विषमज्वरे ॥ परुषो मूवक्तृश्चैव कार्श्यं च दधि
शस्यते । शरद्व्योष्णवसन्तेषु प्रायगो दधि गर्दितम् ॥ हेमन्ते
मिशिरे चैव वर्षासु दधिं शस्यते । रक्तपित्तविकारेषु कफो-
त्पेषु न तदितम् ॥ न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यष्टतशर्करम् ।
यथा तथा शृतात् क्षीरात् ज्ञातं तत्र गुणोत्तरम् । वातपित्त-
हरं हृद्यं धात्वग्निवनवर्द्धनम् ॥

अथ तक्रगुणाः । “तक्रं मधु कपायाम्यं दीपनं कफघात-
जित् । गोमोदराक्षिहोहरोगार्त्ता पृथ्वी भदः ॥ मूवदधं

हृतव्यापि ज्वरपाशा मयान् जयेत् । ससारं निर्जलं घोलं
 तक्रं पादजलान्वितम् ॥ अर्द्धोदकमुदस्वित् स्यात् मथितं
 जलवर्जितम् । पौनसश्वासकाशादौ सिद्धमेव तदिष्यते ॥ घोलं
 पित्तानिलहरं तक्रं दोषत्रयापहम् । उदस्वित् शैष्मलश्चैव
 मथितं कफपित्तनुत् ॥ तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठगदा-
 नपि । न तु तक्रं कफे दद्यात् नोष्णकाले न दुर्बले ॥ नो
 मूर्च्छाश्मदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके । शीतकालेऽग्निमान्द्ये
 च कर्णोत्थेष्वामयेषु च ॥ मार्गावरोधे दुष्टे च वायो तक्रं
 प्रशस्यते । वातेऽन्नं सैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम् । पिबे-
 त्त्क्रं कफे चापि चारत्रिकटुसंयुतम् ॥

अथ हृतगुणाः । “हृतं सहस्रवीर्यं स्यात् बुद्धिवीर्यसहस्र-
 क्तम् । सर्वत्रेहोत्तरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥ वातपित्त-
 रसोन्मादशोथालक्ष्णोच्चरापहम् । स्मृतिबुद्धरग्निशक्तीजः कफ-
 मेदोविवर्द्धनम् ॥ गव्यं हृतं हृतश्रेष्ठं चाक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
 विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ॥ माद्विषश्च हृतं स्वादु
 मधुरं शीतलं गुरु । वातपित्तप्रशमनं कफकृत् रक्तपित्तनुत् ॥

अथेन्द्रादिगुणाः । “इक्षवो रक्तपित्तघ्ना वल्या हृथाः
 कफप्रदाः । विपाके मधुराः स्निग्धा गुरवो मूत्रलाः पराः ॥
 गुडी हृथ्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः । नातिपित्तकरो
 मेदः कफहृद्विलप्रदः ॥ गुडः पुराणोऽधिगुणो वातघ्ना सक्
 प्रसाधनः । पित्तघ्नो मधुरः स्निग्धो वल्यः पथ्यो विशेषतः ॥
 क्षण्डं हृथ्यतमं हृथ्य चाक्षुष्यं हृद्वणं महत् । वातपित्तहरं शीतं
 स्निग्धं हृद्यं सुप्रमदम् ॥ शर्करा ज्वरपित्तासक् मूर्च्छा हृदि-
 त्प्रापहा ॥ मधु स्वादु रसे शीते प्रणशोधनरोचनम् । कपा-
 याम्बरसं वल्यं रुच्य दीपनरोचनम् ॥ कपायाम्बरसं तेन
 शल्लसुष्यं व्यवायि च । पित्तमं बहुविष्मूत्रं न च श्लेष्माभि-

वह्ननम् ॥ वातघ्नोपूतम वल्य रुचं मेधाग्निवह्ननम् । छिन्न-
 भिन्नच्युतोऽपिष्टकथितचतर्पिच्छिले ॥ भस्मस्फुटितविह्वाम्नि-
 दग्धविशिष्टदारिते । तथा विहितनिर्भग्ने मृगव्याडादिभिः
 चते ॥ सिकाभ्यङ्गावगाह्येषु तिलतैल प्रशस्यते । वर्जयेत् पयसा
 स्त्रिन्नं मत्स्यमासमनूपजम् ॥ बल्लौफलमकुष्माण्डमलेर्जम्बू-
 फलादृते । मास मूलकसंसिद्धं घृते मधु समांसके ॥ मत्स्यानि
 क्षुरिकारेण चौद्रमुष्णेन वारिणा । पुनरुष्णोक्तञ्चान्नं घृतं
 कांस्ये दशाङ्गिकम् ॥ दध्ना तक्रेण पयसा तालस्यापि फलेन
 च । विरोधान्नैव भुञ्जीत 'मतिमान् कदलोफलम्' ॥ श्रुतिः
 "विरुहागनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् । वमन शयनं
 वापि पूर्वं वाहितभोजनम् ॥ शाम्येताल्पतया वापि दीप्तान्ने-
 स्तरुणस्य च । स्निग्धव्यायामवलिनां विरुहं वितथं भवेत् ॥
 अष्टद्वारदोषास्तु जायन्ते पापिनामिह" ॥ आलस्यादन्न-
 दोषादित्यमन्तरं मनुरप्याह । "लग्नं गृह्णन्स्यैव पलाण्डुं
 करकाणि च । अमध्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च" ॥
 करकं कृत्वाकः अमेध्यप्रभवाणि विष्ठादिजातानि । "हृथा कृप-
 रसं यावपयसा पूषमेव च । अनुपाकृतमासानि देवान्मानि
 हवीषि च" ॥ हृथेति देवताद्यनुद्देशेन आत्मार्यं यत् पचते ।
 कृपरमाह ऊन्दोगपरिगिटम् । "तिलतण्डुलसंपक्तः कृपरः
 सोऽभिधीयते" । संयायो घृतघोरगुडगोधूमादिर्चूर्णसिद्धः ।
 अनुपाकृतमांसानि । मन्त्राकृतसंस्कृतमांसानि देवान्मानि
 यानि देवतानेयेद्यार्थमन्त्रानि तानि । हवीषि पुरोडासादीनि
 प्राक् होमात् । "अनिर्देशाया गो.घोरमोद्गमैकशफल्लथा ।
 आविकं सन्धिनी घोरं विवष्ठायाय गोःपयः ॥ चारण्यानाथ
 सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना । सोघोरस्यैव यज्यानि सर्व-
 स्तानि श्वेव हि ॥ दधिमक्ष्यश्च गृह्येषु सर्वश्च दधिसम्भवम् ।

घानि चैवाभिसूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः” ॥ अनिर्दशायाः
 प्रसवानन्तरमनिर्गतदशाहायाः गोरिति ऋगमहिषोपलक्षम् ।
 तथाच यमः । “अनिर्दशायागोःक्षीरमाजं माहिषमेव च” ॥
 एकग्रफमश्राद्येकचुरसम्बन्धित्वाद् सन्धिनी या ऋतुमती वृष-
 मिच्छन्ति तस्याः सम्बन्धि । विवत्सायाश्च वत्सग्रहणादेव
 गोलार्धे गोघ्रहणं गोरिव न त्यजामहिष्योः । सृगाणामिति
 महिषप्रतिप्रसदात् पशुमात्रपरम् । शुक्तानि स्वभावती मधुर-
 रसाणि कालवशात् अद्भुतां गतानि दधिसम्भवं तक्रादि ।
 अभिसूयन्ते समीयन्ते । शुभैर्मोहादिविकाराजनकैः । तथाच
 वृहस्पतिः । “कन्दमूलफलैः पुष्यैः शस्तैः शुक्लरसन्तु यत् ।
 अविकारि भवेन्नोध्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत्” ॥ मनुः । “मत्स्यादः
 सर्वमांसादः तस्यान्मत्स्यान् विवर्जयेत् । पाठोनरोद्वितावाद्यौ
 नियुक्तौ हृद्यकव्ययोः ॥ राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्पायैव
 सर्वशः । सामान्यतः प्रयस्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥ प्रोक्षितं
 भक्षयेन्नासं ब्राह्मणानाम्नु काम्यथा । यथाविधिनियुक्तश्च
 प्राणानामेव चात्यये ॥ प्राणस्याद्दमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्प-
 यत् । जडमं स्यावरक्षेव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ क्रौत्वा
 स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा । देवान् पितॄं चार्चयित्वा
 ष्यादन् मांसं न दुष्यति ॥ नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञो
 नापदि द्विजः । नियुक्तश्च यथा न्यायं यो मांसं नात्तिमानवः ।
 स प्रेत्य पशुतां याति सन्भवानेकविशतिम्” ॥ प्रोक्षितं मन्त्र-
 कृतप्रोक्षणसंस्कारयुतं यद्भक्षतपशुमांसविशिष्टं यद्वाङ्मतेन
 तदभक्ष्यम् । तथाच तथैयोरुक्तम् । “मन्त्रैस्तु संस्तुतानद्यात्
 शास्त्रतं विधिना स्थितः” ॥ इति धारण्यानां प्रोक्षितत्वमग-
 र्थ्येन कृतम् । तथाच महाभारते । “धारण्याः सर्वदैवत्याः
 प्रोक्षिताः सर्व्यो गृगाः । परगर्ह्येन पुरा राजन् मृगया चेन

पूज्यते" ॥ ब्राह्मणकाम्ययात्वेकवारं यथाविधि नियुक्तः श्राद्धा-
 दाविति शेषः । तथाच यमः । "भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं
 सकृत् ब्राह्मणकाम्यया । दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे तु
 विवर्जयेत्" ॥ नियमे शास्त्रान्तरनिषिद्धतत्कालमांसभक्षण्ये ।
 अतएव नियुक्तस्त्विति मनुवचनं तत्कालीनानिषिद्धमांसाभुग्-
 विषयमिति प्रायश्चित्तविवेकः । प्रेत्य परलोके । याज्ञवल्करः ।
 "वसेत् स नरके घोरं दिनानि पशुरोमभिः । सम्मितानि
 दुराचारो यो ह्यन्यविधिना पशून् ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति
 ह्यमेधफलं तथा । गृहेऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसस्य
 वर्जनात्" ॥ मनुः । "वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शत
 समाः । मांसानि न तु खादेद् यस्तयोः पुण्यफलं समम्" ॥
 नारदोद्ये । "न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्यं नान्यदेव हि ।
 चण्डालो जायते राजन् कार्तिके मांसभक्षणात्" ॥ महा-
 भारते । "कौमुदन्तु विशेपेण शुकपक्षं नराधिप । वर्ज-
 येत् सर्वमांसानि धर्मस्तत्र विधीयते" ॥ कौमुदं कार्त्तिक-
 कम् । कार्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणे । "कार्तिकमास-
 तत् शुकपक्षतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात् पाप-
 तारतम्याद्वा निषिद्धानि" । भविष्ये । "शामिप रक्तशाकश्च
 यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने । सप्तजन्म भवेत् कुक्षौ दरिद्रयोप-
 जायते" ॥ विष्णुपुराणे । "चतुर्दश्याष्टमी चैव समावास्याथ
 पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥ स्त्रीतैल-
 मांसमश्रीगी पर्यस्त्रेतेषु वै पुमान् । विष्णुव्रतभोजनं नाम
 नरकं प्रतिपद्यते" ॥ अथ यद्यपि संक्रान्तिपदेन पुण्यकालो
 जघ्यते तथापि । "अष्टम्यां पक्षयोरन्ते रविसंक्रान्तिवासरे ।
 पक्षोपान्ते स्त्रियं तैलं मीमश्च परिवर्जयेत्" ॥ इति ब्रह्म-
 पुराणात् वासरपदपठणात् पुण्यकालोपलक्षितदिन एव

निषेधः । विष्णुपुराणवचनमपि तत्पुण्यकालीपक्षिततद्दिन-
परम् । अन्यथा वासरपदवैयर्थ्यापत्तेः । राजमार्त्तण्डे भोज-
राजधृतम् । “अर्द्धरात्रादधधेत् स्यात् तस्मिन्नेवाहनि क्रिया ।
ऊर्द्धं संक्रमणे भानोरपरिऽहनि तत् क्रिया” ॥ इति वचनात्
सञ्चारघण्टावच्छिन्नपूर्वापरदिनाविष्णुकाळोपक्षित-दिनपर-
मपोति । स्त्रियास्तु पशुमांसभक्षणनिषेधमाह श्रीभागवते
गद्यम् । “ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन जयन्ते यासु स्त्रियो
नृपशून् खादन्ति तांस तासु ते पशव इह निहता यमसदने
यातयन्तो रक्षो गणाः शैनिका इव स्वधितिनाऽवदायासुक्
पिबन्ति” इति स्वधितिना कुठारेण अवदाय खण्डयित्वा
मनुः । “मत्तक्रुहातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन । केशकीटा-
वपञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः ॥ भ्रूणघ्नावेचित्तस्यैव संस्पृष्ट-
स्त्राप्युदक्यया । पतत्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्टमेव च ॥ गवा
चाक्षमुपघ्रातं स्पृष्टाञ्च विशेषतः । गणान्नं गणिकाञ्च
विदुषा च जुगुप्सितम् ॥ शूक्तं पर्युषितं चैव शूद्रोच्छिष्टन्तथैव
च । स्तेन गायनयोश्चैव तक्षो वाहुपिकस्य च ॥ चिकित्सकस्य
नृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः । उग्रान्नं स्तिकाञ्च पर्या
चान्तमनिर्दग्म् ॥ अनर्धितं हयामांसमवीरायासु योषितः ।
द्विपदञ्च नगर्थञ्च पतिनाञ्चमवस्तुतम् ॥ पिशुनानृत्तिनीयान्नं
क्रतुविक्रयिणस्तथा । मृष्यन्ति ये चोपपत्तिं स्त्रीजितानाञ्च
सर्वगः ॥ अनिर्दग्ञ्च प्रेतान्नं चतुष्टिकरमेव च । राजान्नं
तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ॥ आयुःसुवर्णकारान्नं यग-
दध्मावकर्त्तनः । विष्टा वाहुपिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो ममम् ॥
भुक्ता चान्यतमप्यान्नममत्या अपणं यगम् । मत्या भुक्ता
चरेत् कृष्णं रितो विगमूचमेव च ॥ नाद्यात् शूद्रस्य पत्न्यां
विद्वान्नादिनी द्विजः । आददीताममेवाष्मादहत्तापेकराशि-

कम्” ॥ केशकीटावपन्नञ्च केशकीटसंसर्गदुष्टम् । कामत इति
 इच्छातः । भ्रूणप्लावेचित पतितदृष्टम् । उदक्यया रजस्र-
 लया । पतत्रिणावल्लोटं काकादिना भक्षितं घृष्टान्नं के के
 भोक्तार इत्युक्तान्नं सत्रादौ यद्दीयते तदन्नं पर्युषितं रात्रन्त-
 रित तप्तु स्नेहाक्तं भक्ष्यमाह मनुः । “यत्किञ्चित् स्नेहसयुक्तं
 भक्ष्यभोज्यमगर्हितम् । तत्पर्युषितमप्याद्य हविः श्रेयश्च यद्भ-
 वेत्” ॥ विशेषमाह स एव । “चिरसंस्थितमप्याद्यं सुस्नेहा-
 क्तमपि द्विजैः । यवगोधूमजं सर्वं पयसाञ्चैव विक्रिया” ॥
 उच्छिष्ट भुक्तावशिष्टं मृगयोर्व्याधस्य वार्धुपिकस्य “समर्थं,
 मूल्यमादाय महार्घ्यं यः प्रयच्छति” । सूतिकात्र सूतिका-
 भोजनमुद्दिश्य यत् क्रियते तत् कुस्रजैरपि न भोक्तव्यं पर्या-
 चान्तम् एकपङ्क्तिस्थे भुज्यमाने यदि कश्चिदाचमनं करोति
 तदन्नम् । अनिर्दशं जननाशौषान्नं अनर्चितमवपन्नया दत्त
 हृथामासं देवपितृभ्येन यन्न हतम् । श्वीरायाः पतिपुत्र-
 विहीनया योषित इत्युपदानात् स्त्रीत्वमात्रेणैवासम्बन्धिन्या-
 निषेधो न तु पितामह्यादिसम्बन्धिन्या अपि प्रायश्चित्तविये-
 कोऽप्येवम् । नगर्थेन्नं नगराधिपान्नं नगराधिपतेर्भवेति ब्रह्म-
 पुराणान् । श्वस्तुतम् उपरिक्तस्तुतम् । अनिर्दशञ्च प्रेतान्नं
 मृता शौच्यन्नम् आदत्ते नागयति दोषाभिधानाद्गणनिषेधः
 कल्पते ब्रह्मवर्षसम् अध्ययनादिनिमित्ततेजः श्रमत्या श्रानेन
 त्रयश्च उपवासः । शृङ्गं प्राजापत्यव्रतम् । अथाहिनः
 यावत्पञ्चयज्ञशून्यस्य अष्टौ अर्थान्तराभावे ऐकरात्रिकम्
 एकरानिनिर्वाहोचितम् आममन्नं दत्तमपि भोजनकाले तद्
 गृहावस्थितं शूद्रान्नम् । तथा चाङ्गिराः । “शूद्रयेष्मनि
 विप्रेण चोरं वा यदि वा दधि । निहृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं
 तदपि स्युतम्” ॥ निहृत्तेन शूद्रान्ननिहृत्तेन अपिशृष्टात्

भावात् घृततण्डुलादिस्त्रगृहागते । पुनरङ्गिराः । “यथा
यातस्तातो ह्यापः शुचिं यान्ति नदीं गताः । शूद्रादिमृगहेष्वन्नं
प्रविष्टन्तु सदा शुचि” ॥ प्रविष्टेऽपि स्त्रोकारापेक्षामाह परा-
शरः । “तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः । द्विजा-
तिकरसंस्पृष्ट सर्वं तद्विविच्यते” ॥ स्पृशति गृह्णातीति कल्प-
तरुः । तच्च संप्रोक्ष्य ग्राह्यमाह विष्णुपुराणम् । “संप्रोक्षयित्वा
गृह्णीयात् शूद्रान्नं गृहमागतम्” । तच्च पात्रान्तरेण ग्राह्य-
माहाङ्गिराः । “स्वपात्रे यच्च विन्यस्तं दुग्धं यच्छति नित्यशः ।
पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृह मागतम्” ॥ एतेषु स्वगृह
यागतस्यैव शब्दत्वं तद्गृहगतस्य शूद्रान्नदोषभागित्वं प्रती-
यते । वृहन्नारदोये । “यः शूद्रेण समाहृतो भोजनं कुरुते
द्विजः । सुरापीति स विज्ञेयः सर्वधर्मवद्विष्कृतः ॥ यः शूद्रे-
णाभ्यनुज्ञातः कुर्याद्वा भोजनं द्विजः । सुरापीति स विज्ञेयः
सर्वधर्मवद्विष्कृतः ॥ यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वापि
नमस्करः । स सर्वयातनाभोगो यावदाहृतसंभवम् ॥ योऽपि द्विः
पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमस्तु यः । स कोटिकुलसंयुक्त
आकल्पं रौरवे वसेत्” ॥ स्मृतिः । “कुष्माण्डे चार्थदानिः
स्यात् वृहत्यां न अरिहरिम् । बहुशत्रुः पटोले स्यात् धन-
दानिस्तु मूलके ॥ कलङ्गी जायते विष्णे तिर्यग्योनिय
निम्बके । ताले शरौरनामः स्यात्सारिखेले च मूर्धता ॥
तुम्बो गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बो गोवधात्मिका । मिन्वो
पापकरो प्रीळा पूतिका ब्रह्मघातिका ॥ वार्त्ताको सुतदानिः
स्यात्शिररोगी च मायके । मन्दापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु
वर्जयेत्” ॥ तच्च सप्तम्यामेव तालनिषेधादन्यत्र भक्ष्यं प्राप्तम् ।
अतः “तालं श्रेताश्च वार्त्ताकीं न खादद्वेष्यो नरः” । इत्यनेन
तालमपि श्रेतं निषिद्धं साहचर्येण श्रेतानुसङ्गात् । एवम्

“अनावं वस्तुनाकारां वार्त्ताकीं कुन्दसन्निभाम्” ॥ इति यदपि
“कुसुमं नालिकाशाकं वृन्ताकं पूतिकास्तथा । भक्षयन् पति-
तस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः” ॥ इत्युग्रनसा सामान्यतीऽभिहित-
तम् । तत्र नालिका श्वेतकलम्बी । पूतिका हादथ्यामधिकदो-
षाय शूद्रविषयिका वा इति कल्पतरुः । शङ्खः “वाग्दुष्टं भाव-
दुष्टञ्च भाजने भावदूषिते । भुक्तान्न ब्राह्मणः पश्चात् त्रिरात्रञ्च व्रतो
भवेत्” ॥ एतदभ्यासे । व्रतो यावकेन । मनुः । “त्रौणि देवाः
पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भिर्निर्निक्तं यञ्च
वाचा प्रशस्यते” ॥ अदृष्टमुपघातशङ्काभिरज्ञातम् । “अज्ञातञ्च
सदा शुचि” इति याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् । वाचेति उप-
सघातशङ्काया पवित्र भवत्विति ब्राह्मणैर्वाचा यत् प्रशस्यते
इति दीपकनिका कुङ्कुमभङ्गी । शातातपः । “गोकुले कन्दु-
शालायां तैलयन्त्रेक्षुयम्बयोः । असौ मास्यानि शौचानि स्त्रौषु
षालातुरेषु च” ॥ असौ मास्यानि शौचाःशौचभागितया न
विचार्यैषिण कन्दुशालायां लाजाद्यर्थं धान्यादिभर्जनशालायां
षोधायनः । “अदुष्टासन्तताधारा वातोद्भूताश्च रेणवः । आकराः
शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम्” ॥ परार्द्धमविसृजेरपि ।
यमः । “अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणौ च प्रसूतिका । दश-
रात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठञ्च नवोदकम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
“नवरात्रजल गावा महिषपृष्ठागयोनयः । शुद्ध्यन्ति दिवसै-
रेव दशभिर्नात्र सशयः” ॥ स्मृतिः । “काले नवोदकं शुद्धं
न पातव्यन्तु तद्यदम् । अकाले तु दशाह स्यात् पौत्रा
नाद्यादर्हनिगम्” ॥ काले वर्षाकाले । शङ्खः । “स्यानमाच-
मनं दान देवतापिठतर्पणम् । शूद्रोदकेर्न कुर्वीत तथा
मेघादिनिःसृतैः” ॥ पानादौतरस्पर्शादौ हरियंगः । “अभोम-
मभो विद्यन्ति मेघाः पूतं पवित्रं पवनैः सुगन्धि” । शङ्ख-

लिखितो । “आकरद्रव्याणि प्रोक्षितानि शुचीनि” इति,
यमः । “आममांसं घृतं चौद्रं स्नेहाद्य फलसम्भवाः । स्नेच्छ-
भाण्डस्थिता दुष्या निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः” ॥ विष्णुधर्मो-
त्तरे । “मुखवर्जश्च गौः शुद्धा मार्जारः क्रमणे शुचिः । पुष्पाणाञ्च
फलानाञ्च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते” ॥ अत्रिः । “मक्षिकाः
सन्तता धारा भूमिस्तोयं हुताशनः । मार्जारश्चापि दर्वी च
मार्कतश्च सदा शुचिः ॥ चाण्डालेन शुना वापि दृष्टं हवि-
रयश्चियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् ॥
अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शात्” इति शातातपः “तापनं घृत-
तैलानां प्लावनं गोरसस्य च । तंन्मावमुद्धृतं शुद्धेत् कठिनन्तु
पयो दधि ॥ अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं अपणेन तु” ॥
मनुः । “द्रव्याणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम्” । उत्पवनं
वस्त्रान्तरितनिर्वापणेन केशकौटाद्यपनयनम् । शातातपः ।
“क्लोवाभिश्चपतितैः सूतिकोदक्यनास्त्रिकैः । दृष्टं वा स्याद्
यदन्नन्तु तस्य निष्कतिरुच्यते ॥ अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य भुञ्जी-
ताप्यविशुद्धितः” ॥ शुद्धिरित्यनुवृत्तौ विष्णुः । “गुडानामिक्षु-
विकाराणां प्रभूतानां वायुग्निदानेन सर्वलवणानाञ्च” इति
ब्रह्मपुराणम् । “चाण्डालपतितामैधैः क्लानखैः कुष्टिना तथा ।
ब्रह्मघ्नसूतिकोदक्या कौलेयककुटुम्बिभिः ॥ दृष्टं वा केश-
कौटाक्तं सृङ्गस्रकनकाभ्युभिः । शुद्धमथ्यात् सहस्रेणं प्रभूतं
घुष्टमेव च” ॥ कौलेयकः श्वा कुटुम्बो प्राणिविशेषः । सहस्रेणं
विचिकित्सितमन्नं घुष्ट पर्युषितम् । तथा ब्रह्मपुराणम् ।
“विचिकित्सा तु दृष्टये यच्चिदन्नं प्रजायते । सहस्रेणन्तु
विज्ञेयं पुरीषन्तु स्वभावतः” ॥ अहस्पृश्यैः । “अतिदेयं न
भोक्तव्यं मत्स्य मांसञ्च यद्भवेत् । अन्नं विष्टा पयो मूत्रं
यद्विष्णोरनिव्रैदितम् ॥ अनेन स्वयं भोज्यमन्नादिदेयमित्युक्तं

“नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थं भक्षेत्पञ्चामह्विषीक्षीरं विवर्जयेत् पञ्चनखं
मत्स्यवराहमांसानि चेति” विष्णुवचने तु अनेवंविधं निषिद्ध-
मित्यविरोधः । अतएवायोध्याकाण्डे श्रीरामवाक्यम् । “यदन्नः
पुरुषो नूनं तदन्नास्तस्य देवताः” इति ।

स्वदत्तस्यापि भक्षणमाह श्रीभागवते । “निवेदितं मद्भक्त्या
दद्याद्भुञ्जीत वा स्वयम्” । फलमप्याह “उद्दास्य देवं स्वे धाम्नि
तन्निवेदितमग्रतः ॥ अद्यादात्तविशुद्ध्यर्थं सर्वकामसमृद्धये” ॥
उद्दास्यानीय स्वे धाम्नि हृदये । “त्वयोपयुक्तसगम्यवासो-
ऽलङ्कारचर्चिता । उच्छिष्टभोजिनोदासास्तव मायां जये मद्भिः ।
हृदिरूपं सुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः । पादोदकञ्च निर्मास्यं
मस्तके यस्य सोऽच्युतः” ॥ ब्रह्मपुराणम् । “अम्बरीषनवं
वस्त्रं फलमन्नं रसादिकम् । कृत्वा कृष्णोपभोग्यन्तु सदा सेव्यं
हि वैष्णवैः ॥ अम्बरीषहरेर्लग्नं नोरं पुष्यं विलेपनम् । भक्त्या
न धत्ते शिरसि चाण्डालादधिको हि सः” ॥ नारसिंहे ।
पादोदकफलमाह । “गङ्गाप्रयागगयनैर्मघपुष्कराणि पुण्यानि
यानि कुरु जाङ्गलयामुनानि । कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति
पापात् पादोदकं भगवतस्तु पुनाति सद्यः” ॥ पद्मपुराणे ।
“ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलोदकम् । प्रक्षालयन्त्य
रुन्दिग्धं ब्रह्माहत्यादिपातकम् ॥ शालग्रामशिलातीयमपीत्वा
यस्तु मस्तके । प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्माहा स निगद्यते” ॥ बह्वृच-
गृह्यपरिशिष्टम् । “पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धिर्पिभिः स्मृतम् ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥ अग्राह्यं शिव-
नैवेद्यं पत्रं पुष्यं फलं जलम् । शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्वं
याति पवित्रताम् ॥ यो यद्देवार्चनरतः स तन्नैवेद्यभुग्भवेत् ।
केवलं सौरशैवे तु वैष्णवी नैव भक्षयेत् ॥ समानं चान्य-
नैवेद्यं भक्षयेदन्यदेवतः” ॥ भविष्ये सर्वात् नैव भोक्तव्यं .

रुद्रस्य तपनस्य च । उपयुज्य च संमोहात् नरके पच्यते
 ध्रुवम् ॥ अतएव पुरथरणचन्द्रिकायाम् । “सुषुम्ना वर्त्मना
 पुष्यमाघ्रायोद्दासयेत् सुधीः ॥ निर्मास्यं मस्तके धास्यं सर्वा-
 द्वेष्वनुलेपनम् । नैवेद्यस्योपभुञ्जीत दत्त्वा तद्भक्तिशालिने” ॥
 विश्वक्सेनप्रभृतये । नन्दिकेश्वरपुराणम् । “दत्त्वा नैवेद्य-
 पुष्पाणि नाददीत कदाचन । त्यक्तव्यं शिवमुद्दिश्य तदा
 दानेन तत्फलम्” इति शिवदत्ते विशेषः । “ब्रह्मचारि-
 गृहस्थैश्च वनस्थयतिभिः सह । भोक्तव्यं विष्णुनैवेद्यं नात्र
 कार्या विचारणा” ॥ एवञ्च तत् “इन्तकारञ्च नैवेद्यं भुक्त्वा
 कञ्चं यतिचरेत्” ॥ इति विष्णुनैवेद्येतरपरम् । तथाच ।
 “अनुत्सृष्टेन सृष्टान्नं ग्रासार्हं ग्रासमेव वा । विष्णोर्निवेदि-
 तान्नं यो नित्यं भुङ्क्ते स मुक्तिभाक्” ॥ स्त्रीत्सृष्टजला-
 शयजलोपयोगोऽपि न दोषः तथा हि । “प्रदद्यात् सर्वभूतेभ्यो
 जलपूर्णं जलाशयम्” । इति मत्स्यपुराणे जलाशयोक्तर्गस्य
 सर्वभूतेभ्य इत्यनेन अप्रकृष्टचेतनोद्देश्यकत्वादुद्देश्यगतस्वामि-
 त्वाजननात्र दानत्वं किन्तु जलं स्वस्वत्वे दूरीकरणेन नद्या-
 दिवत् साधारणोक्तम् अतएव “सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मयोत्-
 सृष्टमिदं जलम् । रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः” ॥
 इति मन्त्रलिङ्गेनोपादानं विना कस्यापि न स्वत्वमिति ।
 तस्माधारणजलस्य गोतमीक्तेन स्वामित्वश्रुतेः तदुत्सृष्टुरपि
 तथात्वे पुनः स्वामित्वात्तदुपयोगः । यथा गोतमः । “स्वामी
 ऋक्यक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु । ब्राह्मणस्यात्विच्यलभ्यं
 चत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः” ॥ इति परिग्रहो-
 नन्यपूर्वस्य जलदणकाष्ठादेः स्त्रीकार इति मित्तासरा । हत्य-
 धिकारे व्यक्तमाहापस्ताम्बः । दायाद्यं शिलोष्ठी चान्यज्ञा-
 परिगृहीतम्” इति । अपरिगृहीतमनन्यस्त्रीकृतमस्वामिक-

मित्यर्थः । निर्विष्टं वेतनलब्धं निर्वेशी मृतिभोगयोरित्यमरोक्तेः ।
 पैठीनसिः “लवणं व्यञ्जनञ्चैव घृतं तैलं तथैव च । लेह्यं पेयञ्च
 विधिवत् हस्तदत्तं न भक्षयेत्” ॥ आश्वमेधिके । “उदक्त्वा-
 मपि चाण्डालं खानं कुक्कुटमेव च । भुञ्जानो यदि पश्येत
 तदन्नञ्च परित्यजेत्” ॥ वीधायनः । “भुञ्जानेषु च विप्रेषु
 यस्तु पात्रं परित्यजेत् । भोजने विप्लकर्त्ता च ब्रह्महा च
 तथोच्यते” ॥ अन्यत्र गमनेन पात्रं त्यजिदित्यर्थः । कूर्मपुराणे ।
 “यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिद्गुहः । सोपानत्-
 कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम्” ॥ इति ब्रह्मपुराणे ।
 “कुर्यात् क्षीरान्तमाहारं न च पथात् पिवेदधि” । अधि
 अधिकम् । “हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूपं यः पिवेत् पापमोहितः ।
 सदेवञ्चैव पेत्रञ्च आत्मानञ्चावसादयेत् ॥ अर्धं पीत्वा च गण्डूपम्
 अर्धं त्याज्यं महीतले । रसातलगतासागांस्तेन प्रीणाति
 नित्यशः” ॥ इत्युक्तः । “ततस्तृप्तः सन्नस्तापिधानमसीति”
 अपः प्राश्य तस्माद्देशात्तन्नागवस्यत्य विधिवदाचामेदिति ।
 देवसः । “भुङ्क्त्वाचामेद् यञ्चोक्तेन विधानेन समाहितः । शोध-
 यश्च मृदा हस्तौ मृदद्भिर्घर्षणैरपि ॥ भोजने दन्तलम्बानि
 निर्हत्याचमनं चरेत् । दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥
 न तत्र बहुशो यत्रं कुर्यादुद्धरणे पुनः । भवेदशौचमत्यन्तं
 दृणवेधात् व्रणे कृते” ॥ वीधायनः । “पुनराचम्य दक्षिणे
 पादाङ्गुष्ठे पाणिना विस्त्रावयति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ह्यङ्गुष्ठञ्च
 समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभृक्” ॥
 विस्त्रावयति जलमिति शेषः । ब्रह्मपुराणम् । “आचान्ती-
 ऽप्यशुचिस्त्रावद्यावत्पात्रमनुदृतम् । उहृत्याप्यशुचिस्त्रावद्या-
 वन्नोच्छिष्टमार्जनम् ॥ भुञ्जीच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात् किञ्चिदा-
 त्मनः । उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि” ॥ तत्र मन्त्रः ।

“रौरवे पुण्ड्रनिलये पञ्चार्बुदनिवासिनाम् । प्राणिनां सर्व-
भूतानामच्युमुपतिष्ठताम्” ॥ इत्यनेन शेषजलं त्यजेत् ।
विष्णुपुराणम् । “भुक्त्वा सम्यग्वाचस्य प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि
वा । यथावत् पुनराचामेत् पाथी प्रक्षास्य मूलतः ॥ सुस्यः
प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः । अभीष्टदेवतानाञ्च कुर्वीत
धरणं नरः ॥ अग्निराप्यायतां धातुं पार्थिवं पवनेरितः ।
दत्तायकाशो नभसा ज्वरयत्वस्तु मे सुखम् ॥ अन्नं वलाय मे
भूमेरपामग्न्यनिलस्य । भवत्वेतत् परिणतो मयास्त्वव्याहृतं
सुखम् ॥ प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा । अन्नं
तुष्टिकरघ्नास्तु मयास्त्वव्याहृतं सुखम् ॥ अमस्यवर्द्धिर्वडवा-
गलघ्नं भुक्तं मया अन्नं ज्वरयत्वशेषम् । सुखं ममैतत् परिणाम-
सम्भवं यच्छ्वरोगं मम चास्तु देहे” ॥ विष्णुः । “यथा
समस्तेन्द्रिय देहि देहे प्रधानभूतो भगवान् यथैकः । सत्येन
तेनाङ्गविशेषमेतदारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥ वीर्यवत्ता यथे-
वा अन्नं परिणाममवैति हि । सत्येन तेन मङ्गलं जीर्णत्वमिदं
तथा ॥ इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिभृज्य तथोदरम् । अनायास-
प्रदायीनि कुर्यात् कर्मास्थितन्द्रितः” ॥ मार्कण्डेयः । “भूयो-
ऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम्” । वशिष्ठः । “सुपूगय
सुपर्णञ्च सुघर्णेन समन्वितम् । अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं
वर्जयेद् बुधः ॥ पर्णमूले भवेद्वाधिः पर्णांसे पापसम्भवः ।
जीर्णपर्णे हरेदायुः शिरा मुद्दिमप्यागिनौ” ॥

अथ पठयामार्हेकृत्यम् । “इतिहासपुराणायैः पठसप्तमकौ
नयेत् । अष्टमे श्लोकयात्रा तु षष्टिः सन्ध्या ततः परम्” ॥
विष्णुपुराणम् । “सञ्छाष्टादिविनोदेन मन्मार्गादविरोधिना ।
दिनं नयेत्ततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत् समाहितः” ॥ सन्ध्यापासनन्तु
पूर्ववदेव । विमेषस्तु अग्निय मामन्युयेति मन्त्रेषाचमनं

सायमग्निद्येति बोधायनीयपरिशिष्टदर्शनात् । गायत्रीजपश्च
 उपविश्य प्रत्यङ्मुखेन वायुकोणसम्बन्धिदिगष्टमभागमुखेन वा
 कर्त्तव्यः । “जपद्वासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकीदयात्” इति
 याज्ञवल्कीयात् । अन्वष्टममिति सांख्यायनात् । . . . ।
 : अथ रात्रिकृत्यम् । स्मृतिः । “पूर्वाह्नविहितं कर्म न कृतं
 यत् प्रमादतः । रात्रेस्तु प्रहरं यावत् कर्त्तव्यं तदयथोक्तवत् ॥
 दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि च ॥ शर्वर्याः प्रथमे
 यामे तानि कुर्यादतन्द्रितः” ॥ इति रत्नाकरः । याज्ञवल्क्या-
 ङ्गिरसौ । “उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च ।
 भृत्यैः परिहृतो भूत्वा नातिवृत्तोऽथ संविशेत्” ॥ अग्नौ होमो-
 पासनं साग्निपरम् । उपास्य चेति चकारो वैश्वदेवादिकं
 समुच्चिनोति । संविशेत् स्त्रपेत् । तथाच विष्णुपुराणम् ।
 “पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते । वैश्वदेवनिमित्तं वै
 पन्नया सार्द्धं बलिं हरेत् ॥ अतिथिश्चागतं तत्र स्वगत्या पूजयेद्
 ब्रुधः । दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं भवेत् ॥ तदे-
 वाष्टगुणं विद्यात् सूर्योद्रे विमुखे गते” ॥ सूर्योद्रे सूर्यं
 अस्तं गते सूर्येण प्रापिते । तथा । “कृतपादादिगौचस्तु भुक्त्वा
 सायं ततो गृह्ये । गच्छेत् शय्यामस्फुटितामपि दारुमयीं
 नृप” ॥ निशि भोजनं सार्द्धं प्रहराभ्यस्तरे प्रागुक्तम् ।

अथ शयनविधिः । सति सूर्ये शय्या च न पातनीया सा
 च सूर्यादियात् पूर्वमुत्तोननीया । तथा च स्मृतिः । “भास्करा-
 ष्टशय्यानि नित्याग्नि सन्निभानि च । सूर्यावलोकितोपाणि
 कृष्णया वेश्मानि भाजनम् ॥ आसनं वसनं शय्या जायापत्यं
 कमण्डलुः । आसनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन” ॥ न
 कदाचन इत्यनुमतिं विना अन्यथाऽतिप्यानुपपत्तेः । व्यासः ।
 ‘शची देशे विविक्षे तु गोमयेनोपलक्षके । प्रागुदक्प्रवने

चैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥ । माङ्गल्यं पूर्णकुम्भश्च शिरःस्थाने
निधापयेत् । वैदिकैर्गार्गुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेततः” ॥ गर्गः ।
“स्वगृहे प्राक्शिराः शीते आयुष्ये दक्षिणा शिराः । प्रत्यक्-
शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः” ॥ मार्कण्डेयपुराणे ।
“प्राक्शिराः शयने विद्यात् धनमायुश्च दक्षिणे । पश्चिमे
प्रबलां चिन्तां हानिं मृत्युं तथोत्तरं” ॥ तथा नमस्कृत्याव्ययं
विष्णुं समाधिस्यः स्वपेन्निशि” । मार्कण्डेयः । “शून्यान्तये
शयनानि च एकहस्ते चतुष्पथे । मह्यदेवगृहे चापि शर्करा
लोड्रपांशुषु ॥ धान्यगोविप्रदेवानां गुरुणाश्च तथोपरि । न
चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् । नार्द्रवासा न
नमन्य नोत्तरापरमस्तकः । नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्वद्गुणे
तथा” ॥ न स्वपेदित्यर्थः ।

अथ दारोपगमनविधिः । याज्ञवल्करः । “पोडगर्तु-
र्निशा स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्यैश्च पर्वस्याद्या-
यतस्रय वर्जयेत्” ॥ स्त्रीणां पोडगनिशा ऋतुः गर्भाधानयोग्य-
कालः । तद्योक्तविधिना गच्छन् ब्रह्मचार्यैश्च भवति तत्र व्रतादौ
गच्छन् ब्रह्मचार्यैस्त्रलनदोषो नास्तीति मिताक्षरा । पर्वोपि
योक्तानि । हारीतः । “चतुर्थेऽहनि स्रातायां युग्मासु च
गर्भाधानम् । तदुपेतं ब्रह्मगर्भं दधातीति” अत्र चतुर्थ्यां
रात्रौ यद्गर्भाधानमुक्तं तद्रजोनिवृत्तौ बोद्धव्यम् । “रजस्युपरते
साध्वी स्रानेन स्त्री रजस्रजा” इति मनुवचनैकवाक्यत्वात् ।
साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः । आद्यायतस्रो
वर्जयेदिति तु रजोनिवृत्तौतरपरम् । चतुर्थ्यां रात्रौ जातस्या-
प्रगस्तत्वमाहापस्तम्बः । “चतुर्थ्यापिभृत्युत्तरौत्तराप्रजातिः श्रेय-
सार्यम्” इति मिताक्षरा मदनपारिजातयोः । स्नानानन्तरं
पुनरपि रजोदग्निं विधेयमाह हारीतः । “रजस्रजा यदि

स्वात्वा पुनरेव रजस्वला । अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं नष्ट
 विद्यते । एकीनविंशतेरर्वाक् एकाहं स्वात्ततोद्गाहम् । विश्वप्रभ-
 त्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ अष्टादशदिनादर्वाक् सप्तदश-
 दिनाभ्यन्तरे इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । वशिष्ठः । “त्रिरात्रं
 रजस्वला अशुचिर्भवति सा नाश्रयात् नाभ्यञ्जयात् नाभ्यु-
 श्रयात् अधःशयीत न दिवा स्वप्यात् न रज्जुं प्रमृजेत् नाग्निं स्पृशेत्
 न दन्तान् चालयेत् न मांसमश्रीयात् न गृहान्निरोक्षेत् न
 हसेत् न क्षिप्रिदाचरेत् नाश्रमिना जलं पिबेत् न लोहित-
 यसेन न खर्वेण वेति” । न रज्जुं प्रमृजेत् न रज्जुं कुर्व्यादि-
 त्यर्थः । न खर्वेण वामपाणिना लोहितायसेन ताम्रपात्रेण ।
 अमृतावपि कामुकीगमनमाह विष्णुपुराणम् । “मृतो नरक-
 मध्येति ह्यीयेतात्रापि चायुषः । परदाररतिः पुसासुभयत्रापि
 भोतिदा । इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमस्तु बुधो व्रजेत् । यथो-
 ऋदोषह्येनेषु सकामेष्वनृतावपि” । प्रोटगर्भामपि अत्यन्त-
 कामासुपेयात् । तदाह वशिष्ठः । “अथ श्वो वा विजनिष्य-
 मानाः पतिभिः सह शयन्ते इति स्त्रीणामिन्द्रदत्तोवर इति” ।
 विजनिष्यमानाः प्रसवित्त्रयः शयन्ते शेरते । नृटीरूपं खान्त-
 सम् । पैठीनसिः । “त्वाष्ट विश्वरूपं लघान धर्मेणेन्द्रः
 तं देवा ब्रह्मरुचिन्ववदन् स स्त्रियः उपास्यञ्जीत वर दास्यामीति
 ततोऽस्याः यतोयं ब्रह्महत्यायाः प्रपद्यन्त एकं भूमिर्वनस्पतय-
 यैकम् आर्षां मघवा तुष्टः प्रायच्छत वरं भूमेः स्थिरत्वं वृक्षाणां
 ह्रियप्ररोक्ष्य स्त्रीणां सर्वकालेषु सभवं” इति सम्भवः
 सम्भोगः । दुष्टकालमाह “ज्येष्ठामूनानघान्नेपारेवतीकृत्तिका-
 मिनी । उत्तरा वितथं त्वद्वा पर्ववर्षं व्रजेदृती” ॥ एवञ्च
 “ऋतो नोपैति यो भाष्यामनृतो यथ गच्छति । तान्यमाहुस्त-
 योर्दोषमयो नो यथ गच्छति” ॥ इति षोडशयोग्यमनृतो

दोषाभिधानम् प्रकामविषयम् । “पर्वस्थनारोश्चमन्तावपि गच्छन् पत्रोन्त्रिरात्रमुपवसेत्” । ब्रह्मशातातपः । “स्त्रीणां मंप्रेक्षणात् स्पर्शात् ताभिः संकथनादपि । ब्रह्मचर्यं विषद्येत न दारेष्वृतुसङ्गमात्” ॥ मंप्रेक्षणादित्यत्र संशब्दः कामार्थः । आह्वानन्तरन्तु निषेधमाहृतुः शब्दलिखितौ । “ऋतुस्नातां तदहोरात्रं परिहरेत् । नातुरो न दिवा मैथुनं ब्रजेत्” । क्लोवा अल्पवोर्याय दिवा प्रसूयन्ते । अल्पायुषश्च तस्मादेतद्विषजेयेत् । प्रजाकामः पितृणां नोहरेत् तन्तुं विच्छिन्द्यात् प्रयतेताच्छेदाय ये नाप्रतिष्ठो भवति । तस्मात् प्रतिष्ठाकामः प्रजया तिष्ठति” ॥ नोयद्दोनिषेधः । तन्तुं सन्तानम् अच्छेदाय अविच्छेदाय सन्तानस्य येन यस्मात् तन्तुच्छेदात् अप्रतिष्ठश्च प्रजानुत्पत्त्या अप्राप्तनिष्ठः सन् पतति तस्मात्तदुत्पत्त्यर्थं यतितव्यमिति कल्पतरुः । एवञ्च आहदिने यदभिगमनं प्रागुक्तयाज्ञवल्करवचनादुक्तं मिताक्षरायां तद्वेयम् । वशिष्ठः “शूद्राच्चेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अस्त्रग्याः शूद्रवह्विजाः । ऋतुस्नातां च यो भाष्यो सन्निधौ नाधिगच्छति । स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथीच्यते” ॥ सन्निधावित्यभिधानादसन्निहितस्य गमनाभावे न दोषः । पुत्रोत्पत्तिपर्यन्तम् ऋत्वभिगमननियममाह विष्णुपुराणम् । “ऋतुकाक्षाभिगामो स्यात् यावत् पुत्रो न जायते । ऋणापकर्षणार्थं हि पुत्रस्योत्पादनं प्रति” ॥ यतितव्यमिति शेषः । आपस्तम्बः । “ऋतौ तु गर्भशब्दित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् । अनृतौ तु सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरीषवत्” ॥ इति “हावेतावशुचौ स्यातां दम्पती शयनं गतौ । शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान्” ॥ मैथुनशुद्धेः पूर्वे मलमूत्रोत्सर्गं न कुर्यात् । “तैलाभ्यङ्गे तथा घान्तौ श्मश्रुकर्मणि मैथुने ॥

मूत्रोच्चारं यदा कुर्यात् अहोरात्रेण शुद्धयति" इति यमवच-
नात् । पुत्रानुत्पत्तौ पारस्करः । "सा यदि गर्भं नादधीत
निदिग्धिकायाः सिंघाः खेतपुष्पायाः उपोष्य पुष्येण मूलमु-
द्धृत्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायासुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां
नासिकायामासिञ्चतीति । इयमौषधीत्रायमाणा सहमाना
सरस्वती । अस्या अह पुत्रः पितुरिव नाम जनयत्वमित
इति" सा परिणीता ऋतुकाले कृताभिगमना यदि गर्भं न
धारयति तदा उपोष्य पुष्ये नक्षत्रे खेतकण्टकारिकाया मूल-
मुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि ऋतुस्नातायां सत्वां रात्रासुदकेन पिष्ट्वा
दक्षिणनासापुटे पतिरियमौषधीत्रायमाणा" इति मन्त्रेण
सिञ्चति । "नस्य दधाति दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्या
गृहीत्वा प्राक्शिरः सविष्टाया इति" गोभिलस्मरणात् ।
आयुर्वेदोपि । "पिप्पल्या शृङ्गवेरश्च मरिचं नागकेशरम् ।
आज्येन सह भुञ्जीत अपि बन्ध्या प्रसूयते । याज्ञवल्कर ।
"एव गच्छन् स्त्रिय चामां मघां मूलश्च वर्जयेत् । सदोपधी-
तिना भाष्य सदा बहशिखेन च । विशिखी व्युपवीतश्च यत्
करोति न तत् कृतम्" । अत्र पूर्वाह्णेनापि नित्यता उत्तरा-
ह्णेनापि कर्माङ्गता बोधिता अन्यथा उपवीताभावदशाया कृतं
साङ्गमेव न स्यात् । पुरुषश्च प्रत्यवायी भवेत् । अत्र वदन्ति
करोति कृतवान् कृतमित्यकृतत्वातिदेशः । पिष्टकृत्यादौ उप-
वीतित्वाभावात् कथं न प्रत्यवायः न च दाघकाभावे सतीति
पूरणोपमम् । सदा पदसङ्कोचापत्तेः । न च पदाहवनीय-
इति वाच्यं सत्युपवीते यज्ञसूत्रान्तरमादाय प्राचीनावीति-
त्वोपपत्तेः । अतएव व्युपवीत इत्यनेन पिष्टकृत्यादावव्युपवी-
तोपयोग उक्तः तथा चात्र समुच्चय एवेति उच्यते "यज्ञोपवीति-
निर्वर्त्य ततः पर्युच्चणादिकम्" । इत्यत्र ततो यज्ञोपवीती

व्याख्यानात् तद्याग्नौकरणहोमोऽपसव्येन वा कार्यं इत्यत्र
वाकारेण समुच्चयानुपपत्तेः ततश्च व्युपवीतपदं यज्ञसूत्रमात्रपरं
सदोपवीतिनेत्यत्रापि यज्ञसूत्रधारणवतेत्यर्थः । न च सुध्या-
धारणेऽपि तत् स्यात् । धारणे विहिते इति विशेषणात् ।
न च सुध्यादिधारणं कृत्रापि कर्मणि विहितं न चैव कर्माङ्ग-
त्वेन सूत्रार्थत्वेन कर्माचरणकाले प्राचीनाद्योतित्वनापि स्थित्या-
पत्तिः । उपनयनकाले यज्ञसूत्रविन्द्यासस्य प्राथमिकत्वात्
श्रीक्षर्गिकत्वेन बाधकं विना तदव्यागात् । “शस्त इन्दो सकृत्
पुत्रं लाक्षण्यं जनयेत् पुमान्” । सकृदेकवारम् अत्र सम्यगा-
धानहेतुतया उत्तानकरचरणामेव कुर्वीत नातिथ्येक् आङ्गिक-
करचरणां स्त्रियम् ऋत्वभिगमनानन्तर दक्षिणपार्श्वेण स्नाप-
येत् । पुरुषायिते तु गर्भानुत्पत्तिरिति शेषः । दक्षः । “प्रदोष-
पश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन वै नयेत् । यामद्वयं शयानस्तु
ब्रह्मभूयाय कल्पते” ॥ इति ब्रह्मपुराणे । “इत्येतदखिल
प्राक्तमहोरात्राश्रितं मया । ब्राह्मणानां कृत्यमेतदपवर्गफल-
प्रदम् ॥ नास्तिक्यादथबालस्यात् ब्राह्मणो न करोति यः ।
स याति नरकं घोरं पशुयोनौ च जायते” ॥ इति श्रीहरि-
हरभट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य-विरचितमाङ्गिका-
चारतत्त्वं सम्यग्भूमिति ।

प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

नमो गणेशाय ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणम् ।

प्रायश्चित्तस्य तत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

“प्रायश्चित्तस्य लक्ष्णाव तथा तन्वप्रसङ्गकौ । कर्तृसंस्कार-
काङ्क्षानां प्रतिकर्मनिवर्तनम् ॥ गोप्रासभङ्गपाञ्चुद्विस्तद-
भावादगृह्यता । प्रायश्चित्तं भवेदित्यं काम्यं नेमित्तिकन्तथा ॥
काम्यादप्यङ्गहानौ श्यात् क्रियांस्तत्र 'फलोदयः । श्रद्धया
लक्षणं पुण्यमज्ञानादपि सम्भवेत् ॥ प्रायश्चित्ताद्विजातीयात्ता-
दृक् पापविनाशनम् । गोधूमावयवे यथावयवस्तत्र साधकम् ॥
साधयं गोरवं वीक्ष्य सकृदाहत्तितस्तथा । दानवतादिमन्त्रेण
पापमाश्रय्य नाश्रयता ॥ चान्द्रायणादौ धामानां परिसंख्या-
व्यवस्थितिः । प्रायश्चित्ते गुरो भूते लघुपापस्य संशयः ॥ गङ्गा-
माहात्म्यविस्तारो रात्रावपि च तत् क्रिया । चाक्षादिना
कृते पापे प्रायश्चित्तस्य दोषता ॥ प्रायश्चित्ते तु वक्तव्येऽनुग्रह-
दयमेव हि । प्रायश्चित्तोपदेयादिधोराज्ञाभविनिर्णयः ॥ क्रयस्य
निर्णययैव तद्दानैः कालनिर्णयः । प्रायश्चित्तस्य पूर्वाङ्कत्वं
वाक्यभिदा तथा ॥ धेनुमूत्र्यव्ययस्या च ज्ञानहृतनिरूपणम् ।
विप्रादिभ्यामिभेदेन गोबधप्रतनिर्णयः ॥ एकवर्षादिभेदेन
रोधादेव निमित्ततः । चपानननिमित्तेन गोबधप्रतनिर्णयः ॥
चपवादो गोबधस्य नश्य च वधे तथा । चाण्डालवर्जिता-
दीनामोदनादिय भक्षणे ॥ प्रायश्चित्तविधिभूतं कृतघ्नस्य
निरूपणम् । यथनादेष्टयोत्पत्तिस्तदाप्रादो वतस्तथा ॥

अन्यजादेः स्त्रियाः सङ्गे भोजने च प्रतिग्रहे । चण्डालसृष्ट-
तोयादौ गोमांसादौ च भक्षिते ॥ भार्यायां मातृवचने उप-
वीतस्य भेदने । निवध्यन्तेऽत्र संचेपात् सतां सुदमभीषता ।
प्रायश्चित्तविवेकादावन्यज्ज्ञेयं विचक्षणैः” ॥

अथ प्रायश्चित्तलक्षणम् । तत्र हारीतः । “प्रयतत्वाद्दोष-
चित्तमशुभं नाशयतीति” प्रायश्चित्तमिति यत्तपःप्रभृतिकं कर्म
उपचितं सञ्चितमशुभं पापं नाशयतीति कृततत्त्वकर्मभिः
कर्तुं प्रयतत्वात् वा शुद्धत्वादेव तत् प्रायश्चित्तं तथाच । पुन-
हारीतः । “यथा चारीपस्त्रेदचण्डनिर्णोदनप्रक्षालनादिभि-
र्वासांसि शुद्ध्यन्ति एवं तपोदानयज्ञैः पापकृतः शुद्धिसुपयान्ति”।
शुद्धि-पापक्षयम् । यथा महाभारते । “अङ्गिर्गात्रान् मल-
मिव तमो ह्यग्निभयाद् यथा । दानेन तपसा चैव सर्वपाप-
मपोहति” ॥ तेन पापक्षयमात्रसाधनत्वेन विधिबोधितं
कर्म प्रायश्चित्तम् । मात्रार्थलाभस्तु प्रयतत्वाद्देवकारार्थक-
वाशब्दात् । तथाच विश्वः । “वास्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थं
च समुच्चये” । एवञ्च “अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति महापातकि-
नस्त्वमे” । इति विष्णुस्तस्याश्वमेधस्यापि प्रायश्चित्तत्वम् ।
पापक्षयस्वर्गोभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्रायश्चित्तत्वम् ।
प्रायश्चित्तस्य स्वध्वसादिघ्नकत्वेऽपि तदंशे विधिबोधितत्वा-
भावात्साधभवः ।

अथ तन्त्रप्रसङ्गको । तत्रानेकमुद्दिश्य सङ्गत् प्रवृत्तिस्त-
न्त्रता । यथा दर्शपौर्णमासयोरान्नेयादौनाम् । यथान्नेयाष्टा-
कपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्याच्चाच्युतो भवति उपाशुयाज-
मन्तरा यजति ताम्यामग्नीपोमौयमेकादशकपालं पौर्णमासे
प्रायच्छत् ऐन्द्रं दध्यभावास्यायामैन्द्रं पयो अमावास्यायामिति
कर्मस्वरूपज्ञापकरूपोत्पत्तिश्रुत्युक्तानां पक्षां प्रधानयागानां

मध्ये आग्नेयाष्टाकपालेन्द्रदधिपयो यागानां त्रयाणाम् आग्ने-
याष्टाकपालोपांशु-याजाग्नीषोमीयैकादश-कपाल—यागानां
त्रयाणां सकृत् सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन उपकारः सिध्यति ।
प्रयाजादयश्च समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति
वर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति इत्येवंरूपाः पञ्च । तथा
नानाब्रह्मबधसत्ये सर्वोद्देशेन सकृत् प्रायश्चित्ते कृते सर्वब्रह्म-
बधजन्यपापनाशः । यथा बधानुष्ठितौ भविष्ये । “ब्राह्मणस्य
ब्राह्मणयोर्ब्राह्मणानाञ्च पुत्रक । प्रायश्चित्तस्य वैकल्पं जाति-
माश्रित्य लक्ष्यते ॥ क्षामवत्यादिना यद्वत् कर्मणा घृतनापते ।
देवदोषादकरणे जाते द्दोषकदम्बके ॥ होमिनेकेन दोषाणां
सर्वेषां क्षयमादिशेत्” ॥ एवञ्च एकप्रायश्चित्तेनानेकदोष-
क्षयाय क्षामवतोष्टिः सर्वत्र दृष्टान्तः । तन्त्रताया हेतुश्च अदृष्टा-
यंकेजातीयकर्मणः कालदेशकर्त्तादीनां प्रयोगानुबन्धवैधहेतु-
भूतानामभेदे उद्देश्यविशेषायह इति । एवञ्च “स्नातोऽधि-
कारी भवति दैवे पेत्रे च कर्मणि” । इति विष्णुक्तम् ।
“अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादिकिञ्चन” । इति
दक्षोक्तञ्च । क्रियाङ्गस्नानं कर्त्तृसंस्कारद्वारैव तद्दिनकर्त्तव्या-
शेषकर्मार्थमेकमेव न तु प्रतिकर्म कर्त्तव्यं तच्चाहृणोदयस्नाना-
दपि सिध्यति । “सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादि-
कम्” । इति दक्षोक्तेः । “अस्नातस्य क्रियाः सर्वा भवन्तीह
यतोऽफलाः । प्रातः समाचरेत् स्नानमतो नित्यमतन्द्रितः” ॥
इति विष्णुधर्मात्तराच्च । “अस्नातस्तु पुमाच्छर्त्तं जप्यादिह-
वनादिषु । प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानमुदाहृतम्” ॥ इति
शङ्खवचनाच्च । प्रातरित्यहृणोदयकालपरम् । “प्रातःस्नाय्य-
रुणकिरणप्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्” इति विष्णुवाक्यैक-
वाक्यत्वात् । “सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः”

इति तु अहःस्नानप्रधानकालपरम् । “दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते” । इति पराशरेण प्रशस्यते इत्येकवाक्यत्वात् एवञ्च “प्रदोषे घटिकायुग्मं प्रभाते घटिकाद्वयम् । दिनवत् सर्वकर्माणि कारयेन्न विचारयेत्” इति इलायुधधृतवचनम् गौणकालपरम् । घटिकाऽत्र दण्डद्वयम् । “त्रियामां रजनीं प्रादुस्यक्त्वाद्यस्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यस्तसंज्ञिते” ॥ इत्येकवाक्यत्वात् तथा चामरः । त्रियामां क्षणदा क्षणा इति यद्वा सूर्योदयपदं, सूर्यकरस्पर्शपरम् । विष्णुपुराण एव अनुदितसूर्यं कर्मानधिकारमुक्त्वा अंशस्पर्शं कर्माधिकारविधानात् । यथा “सत्कर्मायोग्यो न जनीनैवापः शुद्धिकरणम् । यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते । सृष्टौ यदंशुभिर्लोकः क्रियायोग्योऽभिजायते । पतिव्रता कारुणाय तस्मै शुद्धात्मने नमः” ॥ सूर्योदयात् प्रागपि प्रकाशेन तत्करस्य विद्यमानत्वात् । एवञ्च “उपसृष्टश्च द्विजोनित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः” ॥ इति मरीच्युक्त्वाचमनेन कर्तुः संस्काराभिधानात् । शुद्धः प्रक्षालितपाणिपाद इत्यर्थः । “यज्ञोपवीतिना आचान्तोदकेन कृत्यम्” । इति गोभिलोक्तं “क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः । भवन्ति हि हया तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः” ॥ इति वायुपुराणोक्तञ्च । कर्माङ्गाचमनं प्रयतेन प्रतिकर्म न कर्त्तव्यम् अतएव पाठकामस्यैव प्रयतस्याचमनं विशिष्य । मन्वत्रप्रङ्गिरो बृहस्पतय आहुः । यथा “सुधा क्षुत्वा च शुक्ला च निष्ठीव्योक्तानृतं वधः । पीत्वापोऽध्येस्यमानश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन्” ॥ भक्तुकामस्याप्याहापस्तम्बः । “भोक्ष्यमाणः प्रयतोऽपि द्विराचमेत्” । इति तच्च द्विजस्य ब्राह्मेण तीर्थेन । तथा याज्ञवल्क्यः । “प्राग्ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृशेत्” । प्राक्प्राङ्मुख उप-

सृष्टेत् आचामेत् द्विजो न स्त्रीशूद्राविति मिताचरा । स्त्रीशूद्र-
योस्तु देवेन तौर्येन । यथा नारदः “स्त्रियास्त्रैदशिकं तीर्थं
शूद्रजातेस्तथैव च । सङ्गदाचमनाच्छुद्धिरतयोरेव चोभयोः” ॥
एवञ्च साधारणाङ्गमात्रे प्रधानदेशकालान्वयानियम इत्युक्तम् ।
यत्तु अङ्गानां प्रयोगविधौ क्वे हि तन्त्रतेत्युक्तम् । तत्कर्त्तृसंस्कार-
काङ्गभिन्नानामेव यथा आहभेदेऽर्घ्यादीनामिति ।

अथ प्रसङ्गः । अन्वोद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः प्रसङ्गः ।
यथा पञ्चमनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतन्त्रमध्यपातिनः पुरो-
डाशस्यापि उपकारः सिद्धयति । यथा वा तप्ते पयसि दध्या-
नयति । सा वैश्वदेव्यामिच्छा भवति वाजिभ्यो वाजिनमित्य-
त्रामिच्छार्थं प्रवृत्तौ अनुद्दिश्य वाजिनस्यापि सिद्धिः । अतएव
क्वचिदपचारे आमिच्छा पुरुषं प्रयोजयति न तु वाजिनम् ।
तस्य प्रसङ्गसिद्धत्वादित्युक्तम् । आमिच्छा घनीभूत पयः ।
तथाच भद्रवार्त्तिकम् । “पय एव घनीभूतमामिच्छेत्यभिधी-
यते” । तदवशिष्टं जलं वाजिनम् । यथा वा काम्ययाग-
निष्पत्त्यर्थमनुष्ठितैराग्नेयादिभिर्नित्ययागसिद्धिरिति मिताच-
रोक्तम् । यथा वा दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तत्रान्त-
रीयकावगोरणप्रायश्चित्तमपि सम्पद्यत इति प्रायश्चित्तविवे-
कोक्तम् । तथा ब्राह्मणवधोद्देशेन द्वादशवार्षिके सूते क्षत्रिय-
वधनिमित्तकत्रैवार्षिकप्रायश्चित्तस्य सिद्धिः । एवञ्च तन्त्रप्रस-
ङ्गयोरनाहृत्तेनैव कर्मणा नानादृष्टफलसिद्धौ लाघवमेव हेतुः ।
नन्ववगोरणक्षत्रियवधप्रायश्चित्तयोः कथं प्रसङ्गेन सिद्धिः सङ्ग-
त्वादेरभावात् तयोः सङ्गत्वादिः कुत इति चेत् प्रायश्चित्तत्वात्
तथात्वेऽपि कथं सङ्गत्वं इति चेत् काम्यत्वात् । काम्यत्वमाह
जावाल । “काम्यानां स्वफलार्थञ्च दीपघातार्थमेव च । अतः
कास्य नैमित्तिकञ्च प्रायश्चित्तमिति स्थितिः” ॥ सङ्गजतयन्द्र-

लोकावाप्तादिकफलकत्वेन काम्यानां चान्द्रायणादीनां क्वचित्
 स्वफलार्थं क्वचिदोपघातार्थञ्च कर्त्तव्यत्वं तत्र स्वफलार्थं स्व
 चान्द्रायणादिकं फलं श्रेयां पापानां तानि तथा तदर्थं तन्नि-
 मित्तं पापनिमित्तमिति यावत् । पापज्ञानवतएव चान्द्रा-
 यणाद्याचरणात् । तत्फलत्वम् अतो नैमित्तिकत्वं दोष-
 घातार्थम् अतः काम्यत्वम् आसत्तिक्रमेणान्वयः । अतः पाप-
 क्षयकाममाधदधिकारिककर्त्तव्यत्वेन पापनिश्चयवदधिकारिककर्त्त-
 व्यत्वेन च काम्यत्वं नैमित्तिकत्वञ्चेति द्वयोरेवावगम्यमानत्वात्
 जातेष्टिवदधिकारयोः सम्बलनम् इति एवञ्च काम्यस्य सर्व-
 शत्रयधिकरणे सर्वाङ्गीपेतस्यैव फलवत्त्वाभिधानात् तस्यापि
 प्रसङ्गविषयत्वेन काम्ये हि काम्याभिलाषसहितकुशलितसजल-
 त्यागरूपः सङ्कल्पः शास्त्रार्थ इति प्रक्रममाधिकरणोक्तेन । “प्रत्येकं
 नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् । प्रायश्चित्तमुपासोनो
 चाग्यतस्त्रिसवनं स्पृशेत्” ॥ इति शङ्खलिखितवचने प्रत्येकं
 नियतं कालमिति तत्तत्प्रतकालसंख्याम् आत्मनो व्रतम् आ-
 त्मसम्बन्धित्वेन आत्मकर्त्तृत्वेन इति यावत् । तेनासुकप्रतमहं
 करिष्ये इति चादिशेदुल्लेखं कुर्यात् इत्यनेन च प्राप्तस्य
 सङ्कल्पस्य बाधः । एवं तदन्ते दक्षिणायाः शुद्धयर्थं आहस्य च
 बाधः । तदभिहितं भविष्ये । “क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणा-
 नाञ्च भोजनम् । शुद्धयर्थमिति तत् प्रोक्तं वैतथेयमनौषिभिः” ॥
 यत्तु शुद्धये इति प्रायश्चित्तादौ तदाह जावालः । “प्रारभे
 सर्वकृच्छ्राणां समाप्ती च विशेषतः । आहं कुर्यात् व्रतस्यान्ते
 गोहिरण्यान्नदक्षिणम्” इति । वाचस्पतिमिश्र आह । तत्र
 समाप्तावित्यस्य व्याख्यातत्वात् व्रतस्यान्ते इत्यस्य पुनरुक्तत्वा-
 पत्तेयः । आहविवेककारास्तु प्रारभ इत्यङ्गानन्तरम् “आन्त्येनैव
 हि शास्त्रान्नी जुहुयात् व्याहृतोः पृथक्” । इत्यर्द्धमधिकं

लिखितवन्तः । प्रायश्चित्तानन्तरं पापक्षयार्थं याहं कर्त्तव्य-
मिति व्याख्यातवन्तश्चेति । शान्ताग्नादित्युपादानात् साम्नेरेव
होमः । व्रतस्यान्त इति प्रायश्चित्तमात्रस्योपलक्षणम् । भविष्ये
शुद्धये इति सामान्यतोऽभिधानात् । अन्यथा त्रैमसिकव्रता-
दुक्तदक्षिणाविशेषस्तदनुकल्पधेनुदानादौ प्रायश्चित्तविवेकाद्यु-
क्तोऽपि न स्यात् । “हृषभैकादशा गाय दद्यात् सुरचितव्रतः”
इत्यभिधानात् । एवञ्च शुद्धिहेतुपार्षणग्रहं जीवत्पितृकेणापि
कर्त्तव्यं संस्काराद्ग्रहद्वियाहवत् । “जीवे पितरि वै पुत्रः
याहकानं विवर्जयेत् । येषां यापि पिता कुर्व्यात् तेषामेके
प्रचचते” ॥ इति द्दारीतवचनोत्तरार्द्धेन प्रधानमाहृतार्थं याह-
विधानात् । एवं प्रायश्चित्तोत्तरकर्त्तव्यपापक्षयज्ञापकगोयाम-
स्यापि बाधः । यथा चरितव्रतविधौ याज्ञवल्क्यः । “घटे-
ऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गयाम् । प्रदद्यात् प्रथमं गोभिः
मत्कृतस्य हि सत्क्रिया” ॥ अपवर्जिते प्रक्षिप्ते । “प्रायश्चित्ते
तु चरिते पूर्णकुम्भमर्पा नवम् । तेनैव सार्द्धं प्रास्थेयुः स्रात्वा
पुण्यजलाग्रये” ॥ इति मनुः । तेन ज्ञातिना प्रास्थेयुः
क्षिपेयुः कृतप्रायश्चित्ता इति शेषः । गवां सत्कारस्य तद्वत्त-
तृणमक्षयमेव । यदि तु गावस्तद्वत्तयवसं न गृह्णीयुस्तदा
पुनः प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यथा द्दारीतः । “स्त्रिणिरसा यव-
समादाय गोभ्यो दद्यात् यदि ताः प्रसृदिता गृह्णीयुरथैन
प्रावर्त्तयेयुरिति” । एनं कृतप्रायश्चित्तम् इतरथा जैर्त्वाभिप्रेत-
मिति मिताधरा । एवञ्च द्दारीतयाज्ञवल्क्यवचनकवाक्यतया
वक्ष्यमाणमनुवचनद्वयमपि सामान्यप्रायश्चित्तोत्तरकर्त्तव्यता-
परम् । न तु प्रकरणादसत्प्रतियङ्मात्रपरं ततश्चासत्प्रतियङ्-
मात्रपरतया यत् कुल्लूकभट्टव्याख्यानं तत् प्रदर्शनमात्रपरम् ।
एवं घटापवर्जनमपि न पतितभाद्रविययम् । यथा मनुः ।

“उपवासकृशं तन्तु गोव्रजात् पुनरागतम् । मणतं परि-
 मुच्छेयुः साम्यं सीम्येच्छसीति किम् । सत्यमुक्ता तु विप्रेषु
 विकिरित् यवसं गवाम् । गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे कुर्युस्तस्य
 परिग्रहम्” ॥ सत्यमिति नाहमेतत् पापं करिष्यामीति ।
 तीर्थे गोभिस्तृणभक्षणेन पवित्रीकृते देशे । उच्यते । प्रायश्चि-
 त्तस्य नित्यत्वेनाहवैकल्येऽपि फलसिद्धिः । तथाच प्रायश्चित्तस्य
 नैमित्तिकत्वं निमित्तत्वञ्च मिताचराकृदाह । नैमित्तिकोऽयं
 प्रायश्चित्ताधिकारः । अत्र चार्थवादावगतपापचयेऽपि जाते-
 ष्टिन्यायेन साध्यतया स्वीक्रियते । न च दुरितपरिजिहीर्षु-
 षानुष्ठौयते एतावता काम्याधिकारमात्रशङ्का न कार्या ।
 यस्मात् । “चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये । निन्द्यैश्च
 स्रक्षणेभ्युक्ता जायन्ते निष्कृतेनसः” ॥ इति मनुवचनेऽकरणे
 दोषश्रवणेनावश्यकतावगमात् । तथाच याज्ञवल्क्यः । “प्राय-
 श्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः । अपद्यात्तापिनः कष्टा-
 न्तरकान् यान्ति दारुणान्” ॥ प्रायश्चित्तमकुर्वाणा दुःसहात्र-
 रकान् प्राप्नुवन्ति इत्यन्तेन । वस्तुतस्तु पूर्वाह्नमनुवचने नित्य-
 मिति श्रवणात् नित्यत्वम् अतएव सर्वैरेव निबन्धुभिः श्राद्ध-
 विशेषस्य नित्यत्वे एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजा-
 पतिरित्युक्तम् । तथाचोक्तं “नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिद-
 तिक्रमेत् । उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनात् ॥ फलाश्रु-
 तेर्वीक्षया च तन्नित्यमिति कीर्तितम् । तस्मात् कर्तव्यमेवेह
 प्रायश्चित्तं विशुद्धये” ॥ इति शङ्खलिखितवाक्ये एवकारेण
 नियमादवश्यं कारणं प्रतीयते । अवश्यकरणञ्चाकरणान्नि-
 वृत्तिः तदतिक्रमे तु “विहितस्थाननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेव-
 नात् । अनिमग्नान्निन्द्रियाणां नरः पतनसृच्छति” ॥ इति
 याज्ञवल्क्यवचने प्रत्यवायश्रुतेः । नित्यत्वम् अङ्गिरसापि ।

“कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्षेवेत्
 पापमसत्त्वं पर्यदिहृषन्” ॥ इत्यनेन पापवतो भुञ्जानस्य
 प्रायश्चित्तार्थमनुपस्थितस्य पापवृद्धिदर्शनात् प्रायश्चित्तस्य
 नित्यत्वमभिहितम् । यथा स्मृतिसागरे देवलः । “काला-
 तिरेके द्विगुणं प्रायश्चित्तं समाचरेत् । द्विगुणं राजदण्डञ्च
 दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्” ॥ कालातिरेके संवत्सरातिरेके ।
 “संवत्सराभिषमस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः” । इति मनुवचने
 संवत्सरात् परतो द्विगुणदण्डदर्शनेन दण्डवत् प्रायश्चित्तानि
 भवन्तीति न्यायेन एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थो बाधकमन्तरेणा-
 न्यत्रापि तथा इति न्यायाच्च । आकाङ्क्षितत्वेन प्रायश्चित्तेऽपि
 तथैव युक्तत्वात् । अधिकन्यूनकाले तु तदनुसारादेव व्यव-
 स्येति । अतएव यथा “चारोपस्वेदचण्डनिर्णोदनप्रक्षालना-
 दिभिर्वासांसि शुद्धान्ति एव तपो दानयज्ञैः पापकृतः शुद्धि-
 मुपयान्ति ध्यायमाना इव धातवोऽग्नी दीपेभ्यस्तस्मात् विश्व-
 आत् स्नेहात् लोभात् भयात् प्रमादाद्वा अशमं कृत्वा सद्यः
 शौचमारभेत्” इति हारौतेन सद्यः करणमुक्तम् । अत्रापि
 व्यवहारचिन्तामणौ विशेषः । “नाष्टम्यां न चतुर्दशां प्राय-
 श्चित्तपरीक्षणम् । न परीक्षा विवाहश्च शनिभौमदिने तथा” ॥
 एवञ्च प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वे जावालोक्तं काम्यत्वं कथं सङ्ग-
 ष्यते । काम्यत्वं हि अनित्यत्वम् असति कामे परित्यक्तुं
 शक्यत्वात् । तथा सत्येकस्य कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां
 द्वैरूप्याङ्गीकारे नित्यानित्यसंयोगविरोधः । सैवं संयोगपृथक्-
 त्वन्यायात् स च न्यायवतुर्घोष्याये उक्तः यथा “खादिरं पशुं
 बध्नाति खरादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत” इति श्रूयते अत्र
 संशयः काम्यस्यैव खादिरता नित्येऽपि स्यात् उत नैति । तत्र
 फलार्थत्वेनानित्यतया खादिरताया नित्यप्रयोगाङ्गता न

युक्ता । यच्च नित्येऽपि खादिरत्वश्रवणं तत्काम्यस्यैव पशुबन्धनाय
युपाययज्ञापनार्थमती न नित्ये खादिरतीति प्राप्तेराहान्ताय चतु
र्थाध्यायसूत्रम् । एकस्योभयत्वेऽसंयोगपृथक्त्वमिति । तत्र संयोगः
सम्बन्धमात्रम् । एकस्य खादिरस्य क्रत्वर्थत्व पुरुषार्थत्व रूपो-
भयात्मकत्वे वाक्यद्वयेन च क्रतुशेषत्व फलशेषत्व लक्षणसंयोग-
भेदावगमात् न नित्यानित्यसंयोगविरोधः । न चाथयज्ञा-
नार्थं नित्यवाक्यम् । सन्निधानादेवाश्रयलाभात् अत उभयार्था
खादिरतीति । एवं “दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य” इत्या-
दावुभयार्थतैष दधित्वस्य द्वेषाश्रवणात् । तस्मात् प्रायश्चित्तं
नित्य नैमित्तिकं काम्यश्चेत्यतो यत्र प्रसङ्गसम्भावना तत्र नित्य-
त्वात् काम्याभिलाषदक्षिणाद्यङ्गं विनाऽपि प्रधाननिष्पत्त्या
फलनिष्पत्तिः । अतएव “क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रच-
क्षते । अनुत्पिन्नं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते ॥ नित्य-
क्रियां तथा चान्ये ह्यनुसङ्गफलां श्रुतिम्” ॥ इति जावाल-
भविष्यपुराणाभ्यां सङ्ख्यादिक विनाऽपि सन्ध्यादिवत् नित्य-
कर्मणा कृतेनैव पापक्षय उक्त इति । नित्यक्रियां नित्या
क्रिया यस्याः श्रुतेः ता प्राप्येति शेषः । फलमिति पाठे तु
छान्दसत्वम् । केषलावगोरणादौ प्रकारान्तरकृतप्रधाननिष्प-
त्तिरूप-बाधकाभावेन काम्यत्वात् काम्याभिलाषादिरपि
क्रियते । वस्तुतस्तु काम्ये नित्ये वा वैदिकमान्ने यथा कथञ्चित्
प्रधाननिष्पत्तौ नाङ्गानुष्ठानार्थं प्रधानावृत्तिः । तथाच छन्दो-
गपरिशिष्टम् । “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्ग तत् क्रियते पुनः ।
तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया” ॥ अतएव
नान्दोमुख्याहप्रकरणशेषे प्रधानानामपि काम्यानां तत्तद्देश-
कालविहितानां तन्त्रेष्वेव सिद्धिरिति आहचिन्तामणिः । अथैवं
सुमुक्षीर्नित्यकरणात् कथं न काम्यफलसिद्धिरिति चेन्न ।

“सम्यक् संसाधनं कर्म कर्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेषु
सदा पार्थ काम्यं कामान्वितेन च” ॥ इति भविष्यपुराणेन
स्वर्गादिकाम्ये कामनावतपवाधिकारात् अतएव काम्यो
नैमित्तिको वार्धो नित्यमर्थं विकृत्याभिनिविगते न नित्य
इत्युक्तम् । हादशाध्याये सम्यक्संसाधनं प्रथमकल्पादिता-
करणं यस्य तत्तथा । अधिकारिणार्थिना विदुषा समर्थेन ।
निष्कामिणेति नित्यपरं मुमुक्षुपरश्च । अतएव मार्कण्डेयपुरा-
णेऽपि फलार्थिन प्रति तत्तत्फलदायत्वं तदनर्थिनं मुमुक्षुं
प्रति मुक्तिदायत्वं पितृणामाह रुचिः । “पितृन्मस्ये दिवि
ये च मूर्त्ताः स्वधा भुजः काम्यफलाभिसन्धौ । प्रदानगताः
सकनेषितानां विमुक्तिदा येऽनभिसद्वितेषु” ॥ एवं देयता-
नामपि फलदायत्वमधिकारिभेदेनेति ।

अथाङ्गहीने काम्येऽपि फलम् । ननु काम्ये अङ्गाभावे
फलसिद्धौ साङ्गादि वैदिककर्मिणः फलावश्यभावनियम इत्यस्य
सर्वशक्त्यधिकरणोक्तस्य का गतिरिति चेत् समग्रफलविषयतया
गृहाण तथाच कल्पतरौ योगियाज्ञवल्करः । “अथाविधि-
समायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदा-
नन्वाय कल्पते” ॥ अथा शास्त्रार्थे दृढप्रत्ययः । “प्रत्ययो
धर्माकार्येषु तथा आद्येत्युदाहृता । नास्ति ह्यशुद्धानस्य धर्म-
कृत्ये प्रयोजनम्” ॥ इति देवलवचनात् । अथाङ्गप्रकर्षेण
फलप्रकर्षे उक्तः । अङ्गाप्रकर्षे तु न फलाभावः । किन्तु
फलाल्पत्वमाह योगियाज्ञवल्करः । “आपं कन्द्य
दैवत्वं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन
विशेषतः” ॥ मन्त्राणामित्यनुपज्यते । विशेषतो विशेष-
फलदाय । “अविदित्वा तु यः कुर्यात् याजनाध्यापनं जपम् ।
शोभमन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफल भवेत्” ॥ अन्तर्जलादीनि

जनमध्यक्रियमाणानि अघमर्षणजपादीनि । होममन्यच्च
यत्किञ्चिदिति क्वचित्पाठः । अतएव प्रतिनिधावङ्गहानेरा-
वश्यकत्वेऽपि काम्यायामपि देवप्रतिष्ठाया विहितद्रव्याभावे
प्रतिनिधिमाह कल्पतरौ भविष्यपुराणम् । “काञ्चनं हरि-
तालञ्च सर्वाभावे विनिश्चिपेत् । दद्याद्द्वौषधिस्थाने सह-
देवां यवानपि” ॥ सहदेवा मेदिन्युक्ता यथा “सहदेवा बला
दण्डोत्पलयोः शारिषौषधी । सहदेवौ तु सर्प्याभ्यां सहदेवौ
तु पाण्डवौ” । प्रायश्चित्तविवेकेऽपि पापवत् पुण्येऽपि अज्ञा-
नात् ज्ञाने हैगुण्यमाहायस्तम्बः । “यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्नोति
दोषफलं सङ्कल्पेन भूय एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु तथा
पुण्यक्रियासु च” । यथा ब्रह्मवधादिषु पापस्य निषिद्धतयो-
पयुक्तब्राह्मणादिज्ञाने हैगुण्यं तथा गङ्गास्नानादिषु पुण्यस्य
विधेयतावच्छेदकगङ्गादिज्ञाने हैगुण्यं ततश्च गङ्गादिज्ञानं
विनापि पुण्यं भवत्येव किन्तु गङ्गादिज्ञानात् यथा न तथेति
एवञ्चाज्ञानतः पुण्यकर्मणः स्वर्गादिकामनां विनापि तत्तत्फल-
सिद्धेर्न कामनाया अवश्यापेक्षा अतएव प्रासङ्गिको फलसिद्धि-
रभ्युपपन्ना अतएव विष्णुपुराणे । आकाशवागपि “अनुज्ञापि
वचः किञ्चित् कृतं भवति कर्मणः” इति प्रासङ्गिकादितरत्र
ज्ञानकृतपुण्यकर्मणि तु स्वर्गादिकामनायाः सम्भवात् हैगुण्य-
फलार्थं कामनाद्यपेक्षन्ते धीमन्तः । व्यक्तं प्रतिष्ठाकाण्डे
कल्पतरौ विष्णुसर्पणे भविष्यपुराणम् । “दुष्कृतं सुकृतं वापि
ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । तत्सर्वमात्मना सार्द्धं मया तुभ्यं
निवेदितम्” ॥ एवं ज्ञानाभावादभिलापादेः वाः प्रसङ्गः तथा
च विष्णुपुराणम् । “भगवद्विष्णोः पादाङ्गुष्ठविनिर्गतजलस्यै-
तन्माहात्म्यं यन्न केवलमभिसन्धिपूर्वकस्नानाद्युपयोगीपूपकारक-
मभिसंहितमप्यपेतप्राणस्थिचर्मस्रायुकेशाद्युत्सृष्टं शरीर-

जमपि तदुपरि पतितं सद्यः शरीरिणं स्वर्गं नयति” इति तथा शिवरात्रिव्रते देवव्रतसम्पन्नं सुव्यदेहसंसर्गेण जलश्रीफलपत्रपातादिनापि श्रीमहादेवपादादीनां प्रीतिरित्यादि दर्शनाद्याङ्गहीनादपि प्रधानात् फलसिद्धिः । अतएव लोके पुण्यबुद्ध्या अर्थाद्यङ्गे विनापि यथा कथञ्चित् दीयते इति व्यवहारः तथा च दानरत्नाकरे । “सर्वत्र गुणवहानं श्रुपाकादिष्वपि स्मृतम् । देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः” ॥ गुणवत् फलवत् देशे स्वभावतः कृष्णसारप्रचरणदेशे अत्रापि स्वभूमौ परभूमौ तु तदनुमतायाम् । तथा च महाभारतम् । “नाननुज्ञातभूमिर्हि यज्ञस्य फलमश्नुते” ॥ यज्ञस्येति वैदिककर्मोपलक्षणम् । काले रात्र्यादौतरत्र विधानेन प्राङ्मुखत्वादिना । पात्रे विद्यातपस्या युक्ते । दत्तं दानं विशेषतः समग्रफलाद्येत्यर्थः । तथा च दृष्टान्ततया ज्ञानकृतपापस्य भवदेवभट्टेनापि शूद्रगतवस्त्रादिदानकामस्यैव भ्रान्त्या ब्राह्मणगतयस्त्रादिदानत्वेऽपि न कामनाकृतब्राह्मणगतदानफलम् । अपि तु ब्राह्मणगतदानमात्रफलम् इत्यभिहितम् । एवञ्च दानादिकर्म मया कर्तव्यम् इति सम्यक्सङ्कल्पजनितेच्छापि धर्मकारणम् । “सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” ॥ इति याज्ञवल्करवचनात् । तथा “धर्माय पुनरारभः सङ्कल्पोऽपि न निष्फलः” इति तद्यौकायां यत्तु योगियाज्ञवल्करवचनम् । “विधिहीनं भवेद्दुष्टं कृतमन्यद्वया तु यत् । तद्वरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः” इति तत् पूर्वोक्तत्रयादिविधिसमायुक्तमित्यस्य प्रशंसार्थम् । यथा व्यस्ततिथिर्निन्दा युग्मतिथेः प्रशंसार्था अन्यथा वाक्यभेदः स्यात् पूर्वोक्तापस्तम्बवचनविरोधश्च स्यात् ।

अथ विजातीयप्रायश्चित्तात् विजातीयपापनाशः । तथा

च प्रायश्चित्तविवेके दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव शुरुणा तच्चान्तरी-
 यकस्यावगोरणस्य प्रायश्चित्तमपि सम्यद्यते इत्युक्तम् । ननु
 दण्डनिपातप्रायश्चित्तात् तदनन्तःपातिनोऽवगोरणप्रायश्चित्तस्य
 क्रयं सिद्धिः । तथा हि मनुः । “अवगूर्यं चरेत् कच्छमति-
 कच्छं निपातने” ॥ अवगूर्यं ब्राह्मणताडनार्थं दण्डमुद्यम्य
 शतयातनाजनकं यत् पापमुत्पादितं तत्पापक्षयकामः कच्छं
 प्राजापत्यव्रतं चरेत् । तदुक्तं शंयुधिकरणे । शंयोः प्रजा-
 पतेः प्रार्थनया देवैर्ब्राह्मणावगोरणफलत्वेन शतयातनाभि-
 हिता । तथा च श्रुतिः । “शंयुः प्रजापतिः प्रजाविनेता
 प्रजाहितैरतथ देवानां हविर्वहसाश्रियोऽयाचत देवास्त्ववगोर-
 षेशतयातनास्वित्याश्रियो ददत” इति शास्त्रदीपिकादौ दर्श-
 योर्णमासप्रकरणे “देवा वै शंयुं वार्हसत्यम् असुवन् इव्यं नोव-
 हिति किं मे प्रजाया इति ते ह्रुवन् यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन
 यातयेद् यो निहन्यात्तं सहस्रेण यी लोहितमकरोत् यावतः
 पांशून् ध्यनक्ति तावतः परिवत्सरान् स स्वर्गात् प्रच्यवेत् तस्मात्
 ब्राह्मणास्त्रावगुरेत् न हन्यात् न लोहितं कुर्यात् इति” ।
 इतिहासात्मकं ब्राह्मणञ्च । अत्र शंयः । ब्राह्मणावगोरणा-
 दिनिषेधोऽयं दर्शार्थः पुरुषार्थो वेति । अत्र पूर्वपक्षः । प्रकर-
 णात् दर्शार्थोऽयं दर्शोऽवगोरणादिकं न कार्यमित्यर्थः । तदुक्तं
 फलाभावात् क्रतोयापि प्रकृतत्वात् तदर्थता इति अत्र राधा-
 स्ताय जैमिनिसूत्रम् । शंयो सूर्यपरीदनादिति । शंयो
 शंयुपदयुक्तमागुक्तब्राह्मणसंज्ञकयेऽवगोरणाद्यभावो न दर्शया
 नोक्तं क्रतुः सूर्यपरीदनात् प्रकरणात् साक्षात् वक्ष्यत्वेन सर्व-
 स्मिन् कालेऽवगोरणादीनां खण्डनात् तदुक्तम् । “कृतत्वात्
 फलक्षयायं पुरुषार्थो न तु क्रतोः इति” ॥ मनुः कथमाश्रयिना-
 मिनोऽवगोरणस्य साक्षात्तरमाविद्यतयातनादेतुत्वम् इति

चेन्न हेतुहेतुमतीर्लिङ्गिति पाणिनिस्त्वानुशिष्टलिङ्गावंगोरण-
 शतयातनयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽवगम्यते । आशुविनाशिनश्चदनु-
 पपञ्चा तद्द्वारौभूतदूरितापूर्वकल्पनात् । एवं पञ्चम्या तृती-
 यया विशेषणेन च साधनत्वं प्रतीयते । यथा याज्ञवल्करः ।
 “विहितस्थाननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनियद्वाञ्छे-
 न्द्रियाणां नरः पतनसृच्छति” ॥ मनुः । “शरीरजैः कर्म-
 दोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैर-
 न्वज्जातिताम्” । यमः । सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्तेय-
 क्तन्नरः । पतितैः संप्रयुक्तश्च कृतघ्नो गुरुतल्पगः । एते पतन्ति
 सर्वेषु नरकेष्वनुपूर्वशः” ॥ अत्रैते सुरापादयः पतन्तीति सुरा-
 पादीनां पतनकर्तृत्वावगतेः । कर्तृत्वञ्च साधनत्वविशेषः ।
 अतः सुरापानादिविशिष्टस्य पतनसम्बन्धे विशेषणस्य सुरापान-
 नादेः पतनसाधनत्वमवगम्यते । तत्र चिरध्वस्तं फलायालं न
 कर्मातिशयं विना” इति न्यायेनावगोरणादेर्व्यापाररूपं पापं शत-
 यातनादेः कारणं कल्प्यते । अत्र यद्यपि पापस्य कार्यान्वित-
 त्वात् तत् सत्तायामप्रामाण्यं प्रतिभाति । यदाह जैमिनिः ।
 “आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् आनर्थक्यमतदर्शानामिति” आम्नायस्य
 वेदस्य क्रियार्थत्वात् कार्यप्रतिपादकत्वात् प्रामाण्यमिति शेषः ।
 एतदर्शानां कार्यप्रतिपादकानाम् आनर्थक्यम् अप्रामाण्यमिति
 तथापि “विधिनात्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युस्तद्वद्-
 भूतार्थानां क्रियार्थेन सह आम्नायादिति” आम्नायादिति आम्नाया-
 दिद्विद्वान्स्त्वाभ्यां क्वचिद्विधिशक्तिरेवावसीदन्तीत्यादिभिरुक्त-
 भ्यते । इति विधेकवाक्यत्वात् क्वचिद्वद्भूतार्थानां सिद्धान्तार्थानां
 क्रियार्थत्वेन सहैकवाक्यत्वाच्च प्रामाण्यमुक्तं तथा अत्रापि
 “क्षारोपखेदघण्टनिर्षोदनचालनादिभिर्वासांसि शुध्यन्ति ।
 एवं तपोदानयज्ञैः पापकृतः शुद्धिमुपयन्ति धायमाना इव

घातवोऽग्नी दीपेभ्यस्तस्मात् विद्यमन्मात् स्नेहात् लीभाह्वया-
दशुभं कृत्वा सद्यः शौचमारभेदिति” हारौतादिप्रायश्चित्त-
विधिवाक्यसमभिव्याहारात् पापस्य सत्त्वं प्रामाण्यम् इति
याज्ञवल्क्यः । “विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने” ।

कल्पतरुमिताक्षरयोगोक्तम् । “अथातः कृच्छ्रान् व्याख्या-
स्यामी हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नयेद्यपरं
त्रयं नक्तं भुञ्जीत अतःपरं त्रयं न कश्चन याचेत अथापरं
त्रयमुपवसेत्” इति । अयमेव मनुना प्राजापत्यत्वेन परि-
भाषितो यथा । “त्रयं प्रातस्त्रयं सायं चरहमद्यादयाचितम् ।
त्रयं परन्तु नाश्रीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः” ॥ याससंख्या
पराशरेणोक्ता । “सायं द्वाविंशतिपासाः प्रातः पञ्चविंशतिः
स्मृताः । अयाचिते चतुर्विंशः परश्चानशनं स्मृतम्” ॥

अतिकृच्छ्रमाह मनुः । “एकैकं ग्राममश्रीयात् त्र्यहोनि
श्रीणि पूर्ववत् । त्र्यहोपवसेदन्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः” ॥
त्र्यहोनि त्रीणि नवाहानि पूर्ववत् प्रातःसायमयाचितैः प्राजा-
पत्यवत् । एवञ्चातिकृच्छ्रमध्ये कथं कृच्छ्रसिद्धिः । न ह्येक-
ग्राममध्ये द्वाविंशतिपासाः मन्त्रवन्ति सत्यं नियमपक्षे एवं
दोषो भवतु परिसंख्यापक्षे तु नैव दोषः । एकपासातिरिक्त-
भोजनाभावे द्वाविंशतिपासाद्यतिरिक्तभोजनाभावः सिद्धयति ।
एवञ्चेत् भवतु दण्डनिपातप्रायश्चित्तादवगोरणप्रायश्चित्तसिद्धिः ।
किन्तु पचारिणी गुरुदारगमनप्रायश्चित्तेनेव गुरुणा नघृष-
कीर्णप्रायश्चित्तं कृतं भवेदिति प्रायश्चित्तविवेककुरुदुक्तं कथं
सङ्गच्छते । तथा हि याज्ञवल्क्यः । “आषाढीपथीं चतुर्तां
गच्छन्तु गुरुतल्पगः † दित्वा सिद्धं यद्यदास्य मकामायाभु
योपितः” ॥ तथा “अथकीर्षी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योपितम् ।
गर्दभं पशुमासभ्यं नेष्टं स विगृह्यति” ॥ अथ सरणेन कथं

योगसिद्धिरिति चेन्न मरणवैकल्पिकचतुर्विंशतिवार्धिकव्रत-
 प्रतिनिधिधेनुदाने एतद्यागप्रतिनिधिधेनुदानसम्भवात् गुरुप्राय-
 श्चित्तेनैव लघुपापनाशस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अथ यत्र विहित-
 यवादीनामवघातादिना नाशे यवादिमाध्यत्वं पुरोडाशस्य
 न स्यादतीऽवयवपर्यन्तः शास्त्रार्थः । एतच्च यवानामपचारे
 प्रतिनिधीभूतगोधूमादिगतयवाद्यवयवेषु प्रत्यभिज्ञानसम्भवात्
 प्रतिनिधिन्ध्यायावसर इति । अथ गोधूमादिगताः कथं यवा-
 द्यवयवाः न ऋष्यन्त्यत्रान्यापयवाः सम्भवन्ति । उच्यते । अव-
 यवाः खलु केचन यवादिमात्राणां केचन गोधूममात्राणां केचन
 उभयवर्गाणां निष्पादकाः । तत्रोभयनिष्पादकानामुभयत्र
 सम्भवात् गोधूमादिगता अपि यवाद्यवयवा यवाद्यवयवत्वेन
 प्रत्यभिज्ञायन्ते व्यवहियस्ते च । किन्तु यवादिमात्रारम्भका-
 णामसम्भवान् तदितरमात्रारम्भकाणाञ्च सम्भवात् न यागा-
 दीनां पुर्णनिष्पत्तिः अतो मुख्याल्लभ एव प्रतिनिधिरिति
 अतएव जीभूतवाहनप्रभृतिभिरुक्तं यथा सुहापचारे माष-
 प्रतिनिधी सुदानां माषाणाञ्च यज्ञसम्बन्धेऽयन्निया वै माषा
 इति माषा निषिद्धाः माषगतसुहावयवोपादानेऽपि माषाणां
 यज्ञसम्बन्धी नास्तीति वक्तुं न शक्यते माषामिश्रितानामेव
 यज्ञसम्बन्धप्रतीतेरित्यन्तेन तत्र माषामिश्रितानामिति माष-
 मात्रारम्भकावयवामिश्रितानामित्यर्थः अन्यथा सुहेऽप्युभया-
 रम्भकावयवत्वे माषारम्भकस्यापि तत्र सत्त्वात् यागे तद्गृहण-
 मनुपपन्नं स्यात् । अतएवोक्तं यत्र यत्र सौसादृश्यं तत्र तत्रा-
 वयवानां भूयस्त्वेन त्यागायोगात् । सुसदृशा एव गृह्यन्ते
 तस्यासम्भवे तु यत्किञ्चिदवयवसत्त्वेनापीति । परिशिष्ट-
 प्रकाशेऽपि । यत्र विहितद्रव्यावयवा एव प्रत्यभिज्ञायन्ते
 यथा गवये गवावयवास्तत्र हि प्रतिनिधिन्ध्याय इत्युक्तम् ।

एवञ्च व्रताचरणधेनुदानयोः प्रतिनिधिन्यायासम्भवात् कथं प्रतिनिधित्वम् इति चेन्न वचनाद्भविष्यति यथा मनुः । “ख्याप-
नेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च । पापकृत् मुच्यते पापात्
तथा दानेन चापदि” ॥ आपदीत्यनेन अध्ययनतपसोर्दानं
प्रतिनिधिरित्यर्थः । मरणयोगादीनामपि तपस्त्वं यैर्यत्रैतै-
रपोहेतैत्युक्त्वा मरणादीनामपि मनुनोक्तत्वात् । “उमेति
चपला पुत्रि न क्षमं तावकं वपुः । सोढुं क्लेशस्वभावस्य
तपसः सौम्यदर्शने” ॥ इति मत्स्यपुराणोक्तवैधक्लेशजनक-
स्वभावत्वाच्च । उमेति चपलात्वमिति शेषः । अतएव शाता-
तपः । “देवतार्थे पितृणाञ्च ब्राह्मणार्थे च नित्यशः । स्व
चिन्वतां स्वहृत्तेषु योनः क्लेशः स नस्तपः” ॥ स्वं धनं चिन्वतां
सञ्चयं कुर्वतां स्वहृत्तेषु प्रतिग्रहादिषु इति कल्पतरुः । अथ
विशेषदानमाह संवत्तः । “हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं
तथैव च । नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि” ॥
यमः । “तिलं ददाति यः प्रातस्त्रिलान् स्पृशति खादति ।
तिलैः स्नातस्त्रिलैर्जुह्वत् सर्वं तरति दुष्कृतम्” ॥ अग्निपुराणम् ।
ब्रह्मइत्याहुतं पापमन्नदानात् प्रणश्यति । अन्नदः पापकर्त्तापि
पूतः स्वर्गं महीयते” ॥ हिंसात्मके तु दानस्य प्राधान्यं तपसः
प्रतिनिधित्वमाह मनुः । “दानेन बधनिर्णकं सर्पादीनाम-
शक्नुवन् । एकैकशयरेत् कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये” ॥ बध-
निर्णकं बधात् शौचम् । वस्तुतस्तु पापघ्नसाधनत्वेनोक्तानां
कृच्छ्रचान्द्रायणादीनां यथा कथञ्चित् येन केनाप्यनुष्ठितेन
यस्य कस्यापि पापस्य घ्नयः । तथा च विश्वामित्रः । “कृच्छ्र-
चान्द्रायणादीनि शुद्धम्युदयकारणम् । प्रकाशे च रहस्ये च
सशयेऽनुक्तके स्फुटे ॥ प्राजापत्यः शान्तपनः शिशुकृच्छ्रः परा-
ककः । अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रकः ॥

महाशान्तपनः शुद्धोऽतप्तकच्छस्तु पावनः । जलोपवास
 कच्छस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधकः ॥ एते व्यस्ताः समस्ता वा
 प्रत्येकमेकशोऽपि वा । पातकादिषु सर्वेषु पातकेषु प्रय-
 त्ततः । कार्याद्यान्द्रायणैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये ॥ शिशु-
 चान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणन्तथा । यवमध्यं तथा प्रोक्तं
 तथा पिपीलिकाकृतिः ॥ उपवासस्त्रिरात्रन्तु मामः पञ्चस्त-
 दर्हकम् । षडष्टहादशाहादिकार्यं शुद्धिफलार्थिना ॥ उप-
 पातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि । प्रकाशे च रहस्ये च
 अभिसन्ध्याद्यपेक्षया ॥ जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृत् बुद्धिहृतं
 तथा । अनुबन्धादिक दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रमम् ॥ प्रकाशे
 बहुभिर्ज्ञाते पाप इति श्रेयः । रहस्ये बहुभिरज्ञाते सशये पापस्य
 अनुक्तके अतिपातकाद्यन्यतमत्वेन विशेषतोऽनुक्ते प्रकीर्णक
 इति यावत् । अस्फुटेऽव्यक्तेऽज्ञाते इति यावत् आदिपदविव-
 रणं प्राजापत्य इत्यादि । सौम्यः सौम्यकच्छः व्यस्ता असमस्ता
 अनेकश इति यावत् प्रत्येकम् एकमेकं प्रति तत्राद्या एकयो
 व्रतमिति श्रेयः षडष्टहादशाहादीत्यत्रादिशब्दोऽयमनुक्तप्राय-
 श्चित्तपरिग्रहार्थः । अथैव समस्ता इति निर्विषय स्यात् न ह्येकत
 मरणहादशवार्पिकादिसम्भव इति चेन्न कामतः शूद्रकर्तृका
 ग्निहोत्रादिगुणयुक्तब्राह्मणवधे विषयसम्भवात् । “द्विगुणा
 चतुर्युगान्तु वैश्यानां त्रिगुणा मता । चतुर्गुणा तु शूद्राणां
 परिपटुता महात्मना ॥ परिपटुत प्रोक्तं शुद्धये पापकर्मणाम् ।
 अधमानान्तु वर्णानामुत्कृष्टचनने गुह । दीपो शुद्धतरो ज्ञेय-
 क्षयादीनां न संशयः” ॥ इति भविष्ये ब्राह्मणामेक्षया चतु-
 र्गुणप्रायश्चित्तश्रुते । “समो द्विगुणसाहस्रमानन्त्यद्य यथा-
 क्रमम् । दाने फलविशेषः स्यात् द्विमाया तद्देव हि” ॥
 इति दक्षवचनात् । अतो हादशवार्पिकव्रताद्यनन्तरमपि

मरणसम्भवात् । व्रतन्तु द्वादशवार्षिकादतिरिक्तकालिकं न भवति यच्च यावज्जीवनव्रतं तदपि द्वादशवार्षिकद्वैगुण्येन संकलितम् अन्यथा तत्संसर्गिणी जीवनकालानियतत्वेन प्रायश्चित्तकल्पनानध्यवसायापत्तेरेवमेव प्रायश्चित्तविवेकः । अभिसन्धेस्तारतम्यं माहृपोपणपरदारत्वादिना । जातेस्तारतम्यं ब्राह्मणत्वादिना । शक्तिर्बाह्यत्वादिना । गुणस्य विद्यत्वादिना । पशुबन्धः पौनःपुन्येनाभिनिवेशः ।

अथ धान्द्रायणादौ भोजनपरिसंख्या । भोजनस्य रागप्राप्तत्वात् नाप्राप्तप्रापकौ विधिः । स चाहरहः सन्ध्यामुपासीत इत्येवं रूपम् । नापि तद्भक्षणस्थानाद्यशकत्वेन स्वायोगव्यवच्छेदमात्रफलकौ नियमविधिः । स च तत्तत्तिथौ तत्तद्ग्रासान् भुञ्जीतैवेत्येवं रूपः । तथा च “स्वरुच्या क्रियमाणे च यत्रावश्यं क्रिया क्वचित् । चीयते नियमः सोऽत्र ऋतावभिगमो यथा” ॥ तथात्वे पितृमरणादवपि भोजनं प्रसज्येत हविष्यान्नभोजनव्रतादावपि उपवासाभाव एव आपद्येत तद्भक्षणस्य समकालमेवान्यमक्षणेऽपि न दोषः स्यात् । तस्माद्गत्या “श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् । प्राप्तस्य वाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका” ॥ इत्युक्तस्वार्थज्ञान्यर्थान्तरकल्पनरागप्राप्तवाधरूपदोषत्रयदुष्टापि अन्ययोगव्यवच्छेदफलिका परिसंख्या एव युक्ता सा च सति भोजने तत्तत्तिथौ तत्तद्ग्रासानेव भुञ्जीत नान्यदित्येवं रूपा तस्मात्तदतिरिक्तभोजनाभावपरत्वेन उपवासेऽपि दोषाभावः । तदुक्तं महृपादैः । “अन्यार्थयूयभाषा च यान्यार्थप्रतिषेधिका । परिसंख्या तु सा ज्ञेया यथा प्रोक्षित भोजनम्” ॥ अन्यथा प्राजापत्यव्रतेऽपि व्रतमद्यादयाचितमिति । “ययाचितन्तु मध्याह्ने पशुर्वियति-शुद्धये” । इति ब्रह्मपुराणोक्तस्यायाचितस्यात्तमे व्रतसोपा-

पत्तिः स्यात् । चतुर्विंशतिरिति चतुर्भिरधिकाविंशतिर्यत्र
 तत्तथा अयाचितन्तु स्वकीयानुदयोगेन पराद्धतं दत्तं वस्तु ।
 तथा च यतिधर्मे उशना । “भिक्षाशनमनुदयोगात् प्राक्
 केनाप्यनिमन्त्रितम् । अयाचितन्तु तद्भैक्ष्यं भीक्ष्व्यं मनुर-
 व्रवीत्” ॥ याज्ञवल्क्यः । “अयाचिताद्धतं ग्राह्यमपि दुष्कृत-
 कर्मणः । अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यो द्विपस्तथा” ॥ एतेन
 तदानीमयाचितत्वेन गृहस्थितानामयाचित्वमिति निरस्तम् ।
 प्राजापत्ये परिसंख्या व्यक्तमाह गौतमः । “अथापर ब्रह्मं न
 कश्चन याचेत्” इति । तथा प्रायश्चित्तविवेककृद्भिरप्यन्नादि-
 जातप्राणिवधे मनूक्तवृत्तप्राशनस्य प्रायश्चित्तरूपत्वात् शवानु-
 गमननिमित्त इव शरीरशुद्धिहेतुरूपत्वाभावादन्तर्निवृत्ति-
 रवस्रीयते इति वदद्भिः सर्वप्रायश्चित्ते परिसंख्या दुर्गसिद्धोऽपि
 अथाहभोजीत्यस्य सति भोजनेऽप्याहमेव भुङ्क्ते न आहमिति
 न तु नियमः । तथात्वे व्रतलोपः स्यात् । यथा मया स्नान
 कर्त्तव्यमिति नियमे सत्यस्नानात् व्रतभङ्ग इत्याह अतएव
 कृच्छ्रभूयस्त्वमभ्युपच्यतेऽत्र विशेषयति वीधायनः । “अष्टौ
 तान्यव्रतघ्नानि आपो मूल फल पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या
 च गुरोर्वचनमौषधम्” ॥ अतएव फलाहारादौ तथाचारः ।

अथ गुरुप्रायश्चित्तेन लघुपापनाशः । “पापे गुरुणि
 गुरुणि लघुनि च लघूनि च । प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगु-
 स्वायम्भुवादयः” ॥ इति विष्णुपुराणात् । “एवं विषयभेदाहै
 व्यवस्थाप्यानि पुत्रक । प्रायश्चित्तानि सर्वाणि गुरुणि च लघूनि
 च ॥ अन्यथा हि महावाहो लघूनामुपदेशतः । गुरुणामु-
 पदेशो हि निष्प्रयोजनतां व्रजेत्” ॥ इति भविष्यपुराणात् ।
 “स्रक्षसाध्ये च दुसाध्यं आवयेत् सतत जने । यथा पापे
 न वर्त्तत प्रायश्चित्तभयादिह ॥ न निर्दिशेदल्पसाध्यं प्राय-

यित्तं नरे बुधः । तस्मिन् संक्रमते पापं कर्त्ता तु तद्धिसुच्यते ॥
 इति गङ्गावाक्वावलोद्धृतस्कन्दपुराणवचनात् । “यस्मिन्
 कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् । तस्मिंस्तावत्तपः कुर्यात्
 यावत्तुष्टिकरं भवेत्” ॥ इति मनुवचनाच्च । अभ्यस्तानभ्य-
 स्ताभ्यां कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि इत्यादि विश्वामित्रवचनैः सर्व-
 प्रायश्चित्तानां सर्वपापक्षयहेतुतोक्ता एवञ्च पापविशेषे प्रायश्चि-
 त्तविशेषोपदेशो मुनीनां तत्तुल्यप्रायश्चित्तप्रदर्शनाय अन्यथा
 प्रायश्चित्तविशेषकल्पनायामनध्यवसायः स्यात् । अतएव विश्वा-
 मित्रेणापि । “कृच्छ्रांस्तु धतुरः कुर्यात् गोवधे बुद्धिपूर्वके” ।
 इत्यादिविशेषवचनेन तदभिहितं तेन प्राजापत्यादिसाध्यपाप-
 क्षयस्य तदन्यूनक्षेत्रे प्रायश्चित्तान्तरसाध्यतापि अतएव ।
 “प्राजापत्यव्रतशतौ धेनुं दद्यात् पयस्विनौम्” । इति प्राजा-
 पत्यव्रतानुकल्पत्वेन श्रुतं धेनुदानं तत्तुल्यत्वेन सकलय्य पापा-
 न्तरेऽपि कल्प्यते । अतएव यौधायनेन सामान्यत उक्तम् ।
 “बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्या-
 देकरूपा हि ते स्मृताः” ॥ एवं पूर्वोक्तगर्दभपशुयागसाध्य-
 पापनाशस्यापि तदधिकक्षेत्रेण मरणेन प्रसङ्गात् सिद्धिः ।
 अतएव ब्रह्मावधपापक्षयार्थिनो गोसहस्रदानेन तदनधिकसर्व-
 पापक्षयमाहाङ्गिराः । “गवां सहस्रं विधिवत् पात्रेभ्यः प्रति-
 यादयेत् । ब्रह्महा वै प्रसुच्येत सर्वपापेभ्य एव हि” इत्यमः । “गवा-
 ङ्गिकं देवपूजाधेदाभ्यासः सरित्प्लवः । नाशयन्त्याश पापानि
 महापातकाजान्यपि” । गवाङ्गिकं गोर्दिनभक्ष्यम् अपि ना ह-
 र्दत्पापनाशकस्य सुतरामल्पपापनाशकतावगम्यते । तथा
 च छन्दोगपरिशिष्टम् । “वेदान्दन्दांसि सर्वापि ब्रह्मावाप्य
 दिवोकसः । ज्ञप्तार्थिनोऽपि पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः ।
 उपाकर्मणि धोस्तर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः । यियाद्यननुग-

च्छन्ति संहृष्टा ह्यशरीरिणः । समवायश्च यत्रैषां तत्रान्य
 बहवो मन्त्राः । न्यूनं सर्वे क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः' एषां
 वेदादीनां यत्र नदीजले समवायस्तत्र गुरुतरा एव ब्रह्महत्या-
 दयो दोषाः कात्स्न्येन नाशं यान्ति किमुतैकं नदीरजः ।
 अतएव अविज्ञाते गर्भवधे पुरुषशङ्कया पुंषधप्रायश्चित्तमेवोक्तम् ।
 गुरुणा पुंषधप्रायश्चित्तेन लघुनः स्त्रीषधपापक्षयश्च सम्भवात् ।
 यथा वशिष्ठः "ब्राह्मणं हत्वा भ्रूणहा भवति अविज्ञातश्च गर्भम्
 अविज्ञाता हि गर्भाः पुमांसो भवन्ति तस्मात् पुंस्कृत्या जुह्वती"
 इति प्रायश्चित्तविवेकः महाभारते । "यद्यकार्यंशतं कृत्वा
 कृतं गङ्गाभिषेचनम् । सर्वं दहति गङ्गाभस्तूलराशिभि-
 वानलः" ॥

अथ गङ्गामाहात्म्यम् । भविष्ये । "गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन्
 ध्यायन् जायद् भुञ्जन् वसन् वदन् । यः स्मरेत् सततं गङ्गां
 स च सुष्येत बन्धनात्" ॥ तथा "भवनामि विचित्राणि विचि-
 त्राभरणाः स्त्रियः । आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणजं फलम्" ।
 ब्रह्माण्डे । "यैः पुण्यवाहिनी गङ्गा सकृद्गत्यावगाहिता ।
 तेषां कुलानां लक्षन्तु भवात्तारयते शिवा" । दानधर्मं ।
 "मन्याः क्लीषा जडा व्यङ्गाः पतिता रोगिणोऽन्यजाः । गङ्गां
 संसेव्य पुरुषा देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम्" ॥ स्कान्दभविष्ययोः ।
 "स्नानमात्रेण गङ्गायां पापं ब्रह्मवधादिकम् । दुराधर्मं कथं
 याति चिन्तयेद् यो वदेदपि । तस्याहं प्रददे पापं कीटिब्रह्म-
 बधोद्भवम् । स्तुतिवादमिमं मत्वा कुम्भीपाके मद्घोयते ॥
 आकल्पं नरकं भुक्त्वा ततो जायेत गर्दभः" ॥ ब्रह्माण्डे ।
 "ये गच्छन्ति स्वती गङ्गां परांश्च प्रेरयन्ति ये । इह ते सर्व-
 भोगानामन्ते ज्ञानस्य भाजनम्" ॥ यज्ञपार्श्वपरिशिष्टम् ।
 "वित्तान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासी ह्यग्निहोत्रिणः । वित्ते हि

सम्भवेदिज्या तीर्थाद्यर्थे न तु व्रजेत् ॥ स्कान्दमन्त्रयोः ।
 “तीर्थयात्रादिकं कृत्स्नमकुर्वाणोऽपि मानवः । गङ्गातीर्थस्य
 साक्षात्प्राप्तौ सोऽप्यत्र फलभाग् भवेत् ॥ यात्राकरणे तु भवि-
 यपुराणम् । “गङ्गास्नानसमायुक्तौ विधिना स्वष्टहात्ततः ।
 निर्गत्य मध्ये च नरः कुदेशे म्रियते यदि । गङ्गास्नानफलं
 सोऽपि नियतात्मा लभेत् सदा” ॥ समायुक्तः समुद्युक्तः
 विधिना यथोक्तविधिना । तथाविधकृतयात्र इत्यर्थः । तद्विधि-
 माह ब्रह्मपुराणम् । “यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
 सुसयतः सच पूर्वं शृणु सखे । कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
 संपूजयेद्, भक्तिनम्रो गणेशम् । देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव
 साधून् धीमान् प्रीणयन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् । प्रत्यागतयापि
 पुनस्तथैव देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च । एवं प्रकुर्वत-
 स्तस्य तीर्थाद् यदुक्तं फलं तत् स्यान्नात्र सन्देह एव” ॥ सुसयतः
 पूर्वदिने कृतैकभक्तादिनियमः । तदुत्तरदिने कृतोपवास-
 स्तदुत्तरदिने गणेशं ब्रह्मनिष्ठदेवताश्च संपूज्य हृदिस्थाञ्च कृत्वा
 ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः शुभसन्ने यात्रां कुर्यात् तीर्थ-
 यात्रान्तु गच्छेदित्युपक्रमादुपवासदिने सुष्ठुतमपि । “प्रयागे
 तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः । कचानां धनं कार्यं न
 वृथा विक्रमो भवेत्” ॥ इति विष्णुपुराणवचनान्त । प्रवेगोऽपि
 तीर्थयात्रायामिति वक्तव्यम् । “गच्छन् देशान्तरं यत्तु यात्रं
 कुर्यात्तु सपिपा । यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेगे च न
 संग्रहः” । इति मविष्यपुराणादिति गङ्गावाक्यावली । वस्तु-
 तस्तु तीर्थप्रत्यागमनोत्तरस्वष्टहप्रवेगे इत्येव वक्तव्यम् । यात्रा-
 प्रत्यागमनोत्तरस्वष्टहप्रवेगयोर्भेदात् प्रत्यागमनोत्तरनाभस्तु
 प्रत्यागतयापीति प्रागुक्त्यात् व्यक्तमाह उनायुघटतं कुर्म-
 पुराणवचनम् । “तीर्थयात्रासमारभ्य तीर्थात् प्रत्यागमोऽपि

च । वृद्धिआहं प्रकुर्वीत बहुसर्पिः समन्वितम् ॥ ततश्च
 प्रवेशे चेति चकारेण आहमात्रं समुच्चितम् । न तु तस्य
 यात्रार्थत्वमपीति । एव देवान् पितृनित्यमिधानात् तत्
 पूजनमेव पुनः कार्यं न तूपवासादिकमपि अन्यथा देवानित्या-
 दिकं व्यर्थं स्यात् । मत्स्यपुराणम् । “तिलोदकास्त्रिर्द्वयो
 जलस्यैस्तीर्थवासिभिः । सदानहस्तेनैकेन गृहे आहं समि-
 प्यते” ॥ अत्र जलस्यैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जलस्यत्वं निय-
 म्यते । तथा हि “अन्तरुदके आचान्तो अन्तरेव शुद्धो भवति ।
 वहिरुदके आचान्तो वहिरेव शुद्धो भवति । तस्मादन्तरिकं
 वहिरेकञ्च पादं कृत्वा आचामेत् सर्वत्र शुद्धो भवति” इति
 पैठीनस्युक्तेन जलैकचरणकृताचमनेन उभयत्र कर्माहंत्वात् ।
 तर्पणकाले तीर्थं जलैकचरणत्वं प्रतीयते । अन्यत्र त्वनियमः ।
 तद्रूपाणां जले च तर्पणमविरुद्धमिति । गृह इति स्थलीप-
 लक्षणम् । देवीपुराणे । “अकालेऽप्यथवा काले तीर्थं आहं
 तथा नरैः । प्राप्तेरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् । पिण्ड-
 दानं तत्र शस्तं पितृणाञ्चातिदुर्लभम् । विलम्बो नैव कर्त्तव्यो
 न च विघ्नं समाचरेत् । आहं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहन-
 वर्जितम् । श्रद्धाहृष्टधकाकाणां नैव दृष्टिहृतश्च यत्” ॥
 ध्वाहो दण्डकाकः । अत्राकाल इति न रात्र्यादावितिः पर्यु-
 दस्तप्रतिप्रसवः । तथात्वे तद्वाधापत्तेः । किन्तु पर्युदस्ते-
 तराप्रशस्तकालपरम् । “तत् सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं
 तदल्पता । अपाशस्य विरोधश्च नजर्याः पट्प्रकीर्त्तिताः” ॥
 इत्यनुसारात् । काल इति प्रशस्तापराह्लादिकालपरम् ।
 अत्र श्वेः प्राप्नुत्तरविहितप्रथमदिन एव आहं तेन पूर्वदिने
 राक्षसोवेत्तादावागमनेऽपि परदिने आहमविरुद्धम् । तथा
 च हलायुधधृतम् । “गत्वैव तीर्थं कर्त्तव्यं आहं तत् प्राप्ति-

हेतुकम् । पूर्वाह्नेऽप्यथवा प्रातर्देशे स्थात् पूर्वदक्षिणे ॥ पूर्वाह्ने
सङ्घवे पूर्वदक्षिणे अग्निक्षेत्रे । पिण्डदानमिति आह्लासम्भवे
केवलपिण्डदानमिति न पौनरुक्त्यम् । पिण्डप्रतिपत्तिमाह
मत्स्यपुराणम् । “पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ क्षले-
ऽपि वा । तीर्थत्राहे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थं विचक्षणः” ।
महाभारते । “यो लुब्धः पिशुनः क्रूरो नास्त्रिको विषया-
त्मकः । सर्वतीर्थेष्वपि स्नातः पापो मलिन एव सः” ॥ तथा
“विषयेष्वतिसंरागो मानसोऽमल उच्यते । तेष्वेव हि विरा-
गोऽस्य नैर्मल्यं समुदाहृतम् । पिण्डदानं तपः शौचं तीर्थसेवा-
श्रुतन्तथा । सर्वाण्येतान्यतीर्थानि यदि भावो न निर्मलः” ॥
भावः सात्त्विकराजसतामसान्धतममनोवृत्तिः स च निर्मलः
सात्त्विक इत्यर्थः । एतानि तीर्थं कृतान्यपि अतीर्थान्यतीर्थ-
कृतानि । यथा “प्रतिग्रहादपाहृतः सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अहङ्कारविसृक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ तीर्थेन प्रतिगृह्णीयात्
पुण्ये ध्यायतनेष्वपि । निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेन्नरः” ॥
निमित्तेषु संक्रान्त्यादिषु । तथा “स्वकार्ये पितृकार्येऽपि
देवताभ्यर्चनेऽपि वा । निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तदनमश्नुते” ॥
गङ्गः । “तीर्थं प्राप्यानुपङ्गेन स्नानं तीर्थं समाचरन् । स्नानं
फलमाप्नोति तीर्थयात्रा फलं न तु” ॥ तथा “यस्य पादो च
हस्तौ च मनसैव संसृतम् । विद्या तपश्च क्लीर्त्तिय स तीर्थ-
फलमश्नुते ॥ नृणां पापकृतां तीर्थं भवेत् पापस्य संक्षयः ।
यद्योक्तफलदं तीर्थं भवेच्छुद्धानां नृणाम्” ॥ हस्तसंयमोऽव
निन्दितप्रतिग्रहादिनिवृत्तिः । पादसंयमस्तु अगम्यदेगादिग-
मननिवृत्तिः । मनःसंयमः कामक्रोधादिनिवृत्तिः । विद्या
तत्तत्तीर्थफलबोधकसञ्ज्ञास्त्रवेदाद्यधिगमरूपा । तपः धार्मि-
त्वादिनिवृत्तिः । क्लीर्त्तिर्धर्मार्थतीर्थगमने धार्मिकत्वादिना प्र-

मिहिः । फलं सम्यगिति श्रेयः । एतच्च हस्तसंयमनाटि-
तीर्थयात्राङ्गं महाभारते तीर्थयात्रासुपक्रम्याभिधानात् । तीर्थ-
स्नानादि कर्काङ्गश्च । शङ्केन यात्राप्रकरणमन्तरेणैव स तीर्थ-
फलमग्रते इति सामान्याभिधानात् । इति कल्पतरुः । अत-
एव पैठीनसिः । “पोडशांगं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।
अर्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति” ॥ परार्थेन वैतना-
दिना प्रसङ्गेन उद्देश्यान्तरप्रसङ्गेन ।

“तथा प्रतिहृतिं कृत्वा तीर्थवारिधिं मञ्जयेत् । मञ्जयेत्तु
यमुद्दिश्य अष्टभागं लभेत सः” ॥ प्रतिहृतिः प्रतिनिधिः ।
अत्र दर्भवटः । शान्तिदोषिकाशाम् । “सप्तभिर्ज्यभिर्ज्यैः
सार्धद्वितयवेष्टितम् । प्रणवेन च मन्त्रेण द्विजः कुर्यात् कुश-
द्विजम्” ॥ नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति कर्मोपदेशिन्यां पाठः ।
ब्रह्मकरे तु गृह्यपरिशिष्टम् । “ऊर्ध्वकेशो भवेद् ब्रह्मा लम्ब-
केशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः” ॥
केशोऽत्रायः । तन्मञ्जने मन्त्रः । “कुशीऽसि कुशपत्रोऽसि
ब्रह्मणा निर्मितः पुरा । त्वयि स्नाने भू च स्नानो यस्वार्थं
प्रयत्नवन्मनम्” ॥ स्कान्दे । “स्नापयेत् स्निग्धमिन्द्रदोन् ज्ञाती-
स्तीर्थं नरोत्तमः । अन्यथापहरन्त्येते बलात्तीर्थभवं फलम्” ॥
विष्णुः । “स्वयमुद्दिश्य कर्त्तव्यं स्वार्थं तीर्थं नरोत्तमैः । अक-
र्त्तृणां हरन्त्येते तीर्थं पूर्वञ्च यत्कृतम्” ॥ नरोत्तमैः स्वयं
स्वार्थमात्मोयार्थमुद्दिश्य तीर्थं कर्त्तव्यम् । एते आत्मीयाः मदन-
पारिजाते मार्कण्डेयपुराणम् । “मातरं पितरं जायां भ्रातरं
सुहृदं गुहम् । यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः” ॥
अत्रिसंहितायामप्येतत् । निमज्जेत स्वयमिति श्रेयः ।
मत्स्यपुराणे । “ऐश्वर्यलाभमाहात्म्याद्ब्रह्मेद् यानेन यो नरः ।
निष्कृतं तस्य तत्तीर्थं तस्माद् यानं विवर्जयेत्” ॥ गङ्गावाक्या-

वक्ष्याम् । “संवत्सरं द्विमासीनं पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि । सुण्डन-
 ,ञ्चोपवासञ्च ततो यत्नेन कारयेत्” ॥ एतेन दशममासाभ्यन्तरे
 पुनर्गमने सुण्डनोपवासौ न कार्याविति सूचितम् एवं तीर्थ-
 प्राप्तिनिमित्तकस्याहमपि । आकाङ्क्षायास्तौल्यात् । तदुक्तं
 भट्टपादैः । “काकेभ्योरक्षतामन्नमिति वालीपदेशतः । उप-
 घातप्रधानत्वात् किं श्वादिभ्यो न रक्षते” ॥

स्कान्दे । “सुण्डनञ्चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वज्र-
 यित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा” ॥ यत्तु “गङ्गायां
 भास्करक्षेत्रे मातापितृर्मृते गुरौ । आधाने सोमपाने च
 वपन सप्तसु स्मृतम्” ॥ इति स्मृतिसमुच्चयलिखितवचनं
 भास्करक्षेत्रं प्रयागः । तत्र पूर्ववचनं सामान्यती गङ्गायां
 निषेधकं परवचनन्तु प्रयागावच्छिद्रगङ्गायां विधायकमिति
 न विरोधः । सप्तमत्वन्तु गङ्गात्वभास्करक्षेत्रत्वभेदात् । अत्र
 सर्वतीर्थं पुराणभारतादिप्रसिद्धदेशविशेषतीर्थपरं गिष्टपरि-
 ग्रहात् प्रयागेऽकरणे दीपोऽपि । तथा च “गङ्गायां भास्कर-
 क्षेत्रे सुण्डनं यो न कारयेत् । स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं
 रौरवे वसेत्” ॥ अत्र गङ्गाप्रयागयोर्धेशिष्यं स्फुटम् । प्रयागे
 स्त्रीणामपि सुण्डनं न तु बध्यमाणवचनाभ्यां केशानां दृग्दु-
 ल्च्छेदभावम् । “केशमूलान्नुपायित्व सर्वपापानि देहिनाम् ।
 तिष्ठन्ति तीर्थक्षानेन तस्मात्तान्यत्र वापयेत्” ॥ इति वचनात् ।
 अत्र कारयेत् वापयेत् इति व्यवसात् वपनं कारयिष्ये इति
 प्रयोगः । सुण्डने क्लृप्तमपि तथा च प्रयागमधिकृत्य “केशानां
 यावती संप्रिया क्षिप्तानां छाऽऽशीजने । तावद्वर्षमहसापि
 स्वर्गलोके महीयते ॥ यावन्तो नपत्नीमानि वायुना प्रेरितानि
 ये । पतन्ति ज्वाऽऽशीतीचे नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ तावद्वर्ष-
 महसापि स्वर्गलोके महीयते” ॥ सर्वतीर्थेष्वित्यत्र कस्यपारयः ।

न च प्रयागमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । “एवं कुरुष्व कौन्तेय सर्वतौर्याभिपेचनम् । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥ इत्यत्र समम्यन्यपदार्थबहुव्रीह्दिदर्शनात्तदत्रापि तथेति वाच्यम् । लक्षणाप्रसङ्गात् ब्रह्मपुराणवचनेऽन्यथानुपपत्त्या तथा कल्पयते बहुवचनानुपपत्तेश्च । न च गृहं संमार्ष्टीतिवदुद्देश्यगतत्वेन बहुत्वसंख्याया अविधत्तत्वमिति वाच्यं प्रमाणान्तराप्राप्तत्वेनास्योद्देश्यत्वाभावात् । किन्तु पशना यजेतेत्यत्र पक्षेकत्ववत् बहुत्वस्य विधेयत्वमिति गङ्गादिविशेषनिषेधानुपपत्तेश्च । न चायन्निया वैमाषा इति वदत्यन्तनिषेधार्थमिति वाच्यम् । तत्र मौद्गल्यवर्भधतीत्युपदेशेऽपि प्रतिनिधिना मापप्राप्तेर्युक्तो निषेधः । अत्र प्रयागे मुण्डनं कुर्यादित्युक्ते गयादौ प्रसक्त्यभावात् कुतो निषेधः । सर्वतौर्यपदस्य तौर्यमात्रपरत्वे गयादौ प्रसक्त्या निषेधः सूपपन्नः । सामान्यशास्त्रप्राप्त्युपजीवित्वात् पर्युदास एव तत्त्वम् । न च “गङ्गायां भास्करचेत्रे पितृीथ मरण विना । हृद्या हिनत्ति यः केशांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” इति कालिकापुराणवाक्यादन्यत्र निषेध इति वाच्यं पूर्वोक्तस्मृतिसमुच्चयवचनेनास्योपलक्षणत्वात् । विश्वनापि “प्रयागे तीर्थयात्रायां पिढमाह्ववियोगतः । कचानां वपनं कुर्यात् हृद्या न विकचो भवेत्” इत्यत्र तीर्थयात्रायामित्यधिकमुक्तम् । ततः प्रयागेऽवश्यमुण्डनमन्यतीर्थेषु गयागङ्गादिशालाविरजेतरेषु मुण्डने उपवासवत् फलाधिक्यम् । कूर्मीपुराणे । “गङ्गाया ज्ञानती सृत्वा मुक्तिमाप्नोति मानवः । अज्ञानात् ब्रह्मलोकञ्च याति नास्यत्र सशयः” ॥ तथा “गङ्गायाञ्च जले मोचो वाराणस्यां जले स्थले । अन्तरीचे च गङ्गायां गङ्गासागरसङ्गमे” ॥ चकारात् खलेऽपि । स्मृतिः । “शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायामुत्तरायणे ।

धन्या देहं विमुञ्चन्ति हृदयस्ये जनार्दने ॥ आग्नेये । “अर्हो-
दके तु जाङ्गल्यां म्रियतेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म
ब्रह्मसायुज्यमेति च” । अर्होदकं चरणान्नाभिपर्यन्तम् । स्कान्दे ।
“गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरानने । कर्णे तत् परमं
ब्रह्म ददामि मामकं पदम्” ॥ प्रागुक्तकूर्मपुराणवचनात् गङ्गा-
त्वज्ञानेन मुक्तिः तदज्ञाने ब्रह्मलोकगमनम् । इति ब्रह्माण्डे ।
“स्नानन्तु भक्त्या गङ्गायां कर्तुंकामस्य गच्छतः । पदे पदेऽश्व-
मेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते” ॥ ब्रह्माण्डाग्नेययोः । “दृष्टा तु हरते
पापं स्पृष्टा तु त्रिदिवं नयेत् । प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मोक्षदा
त्ववगाहिता ॥ अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति । स्नान-
मात्रेण गङ्गायां मद्यः स्यात् पुण्यभाजनम् ॥ अन्यस्थानकृतं पापं
गङ्गातीरे विनश्यति । गङ्गातीरे कृतं पापं गङ्गास्नानात् विन-
श्यति” ॥ ब्रह्मपुराणे । “पठ्यादौ कृष्णपक्षे तु भूमौ सन्निहिता
भवेत् । यावत् पुण्यममावास्यां दिनानि दश नित्यशः” ॥
गङ्गेति शेषः । तेनात्राधिकं फलमित्यर्थः । भविष्ये । “द्वादश्यां
श्रवणर्क्षे तु अष्टम्यां पुण्ययोगतः । आर्द्रायाश्च चतुर्दश्यां
गङ्गास्नानं सुदुर्लभम्” ॥ तथा “कृष्णाष्टम्यां सहस्रन्तु शतं
स्यात् सर्वपर्वसु । अमावास्यां शतगुणं सहस्रन्तु दिनचये” ॥
शतगुणं पवत्वन् पूर्वमुक्तं शतशतगुणमयुतमित्यर्थः । अन्यथा
पर्वत्वेन शतगुणप्राप्ते अमावास्यामिति वैयर्थ्यं स्यात् । तथा
“संवत्सरफलं तस्य नवम्यां कार्तिके तथा । मन्वादौ च युगादौ
च मासत्रयफलं लभेत् ॥ नैरन्तर्येण गङ्गायां मासं यः स्नाति
मानवः । स शक्रलोकेषु चिरंस्थित्वा कालं समोद्वजेः ॥ ततो
ब्रह्मपुरे तिष्ठेत् कल्पकोटिशतायुतम्” ॥ तथा “पश्मासे
स्नाति गङ्गायां नैरन्तर्येण यो नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तः
समस्तकुलसंयुतः ॥ समस्तभोगसयुक्तो विष्णुलोके महीयते ।

पराहृदितयं यावत् नात्र कार्या विचारणा ॥ परमासमेकत्व-
परं सकृदेवोत्तरायणे । एतदेव भवेत् पुण्यं विपुत्रे च तद्येव
च” ॥ ब्रह्माण्डे । संक्रान्तिषु व्यतीपाते षडणे चन्द्रसूर्ययोः ।
पुष्ये स्रात्वा तु गङ्गायां कुलकौटीः समुद्धरेत्” ॥

व्यतीपातमाह बृहस्पतिः । “श्वषाश्विधनिष्ठार्द्रा नाग-
दैवतमस्तके । यद्यमारविशरणे व्यतीपातः स उच्यते” ॥
नागदैवतमश्लेषा । मस्तक मृगशिरः । गङ्गाभृतधन्ये भवि-
ष्यपुराणम् । “चतुर्दश्यां यदा योगो व्यतीपातेन चार्द्रया ।
तदा पुण्यतमः कालो देवानामपि दुर्लभः ॥ तदा यः स्राति
गङ्गायां भक्त्या तत्फलमाप्नुयात् । यत्र यत्र विपन्नो हि गङ्गा
भरणजन्तु सः” ॥ व्यतीपातेन चन्द्रमा इति गङ्गावाक्यावत्यु-
क्तपाठीऽनन्वितत्वाद्देयः । तथा “आत्मनो जन्मनश्च वै जाड्वी
गाङ्गते दिने । नरः स्रात्वा तु गङ्गायां कुलकौटीः समुद्धरेत्”
नचतद्देधे माकण्डेयपुराणम् । “तत्रचत्रमधीराव यस्मिन्नस्त्रं
गतो रविः । यस्मिन्नुदेति सविता तत्रचत्रं दिनं स्मृतम्” ॥
पूर्वाह्निमुपवासनलोकभक्त्येषु । “तत्रैवोपवसेद्वेचे यन्निशोयादधो
भवेत् । उपवासे यद्वचं स्यात्तद्वि नलोकभक्तयोः” ॥ इति स्कन्द-
पुराणात् । “उपोषितस्यं नचत्रं येनास्त याति भास्करः ।
यत्र वा युज्यते राम निशोघे शशिना सह” ॥ इति विष्णु-
धर्मोत्तरास । यस्मिन्नुदेतीति तु परिशेषात् स्रानादाविति ।
गङ्गामर्त्यावतरणमाह आदित्यपुराणम् । “वैशाखे शुक्लपक्षे
तु तृतीयायां जनार्दनः । यथानुत्पादयामास युगश्चारव्यवान्
कृतम् ॥ ब्रह्मल्लोकात् द्विपथगां पृथिव्यामवतारयत् । तस्यां
कार्यां यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥ यवान् दद्यात् द्विजा-
तिभ्यः प्रयत्तः प्रायचेद्द यवान् । पूजयेच्छङ्करं गङ्गां कौलाश्रम
दिमालयम् ॥ भगौरथश्च नृपतिं सागराणां सुखावहम्” ॥

सागराणां सगरवंशभवानां "स्नानं दानं तपः आहं जपहोमा-
दिकञ्च यत् । अहया क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्पते" ॥
-आह्ने । "वैशाखे शुक्लपक्ष्यां जाङ्गवी जङ्गुना पुरा । क्रीधात्
पीता पुनस्वक्ता कर्णरन्ध्रात् सुदारुणात् ॥ तां यत्र पूजयेत्
-देवीं गङ्गां गगनमेखलाम्" ॥ शङ्खः । "वैशाखे शुक्लपक्षे तु
-त्वेतीर्यायां तथैव च । गङ्गातीर्थे नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकि-
-स्त्रिषैः" ॥ नन्दास्नानफलमाह भविष्ये । "सप्तजन्मसु यद्भुक्तं
-पतितान्नञ्च तेः सद् । ससर्गश्च कृतः पञ्च पातकानि महान्ति
-च ॥ तथानिर्वचनीयानि पापानि क्षयतामियुः । रजस्वलायाः
-स्पृष्टान्नभोजनेनापि यद्भवेत् ॥ सततासत्वभाषेण स्वर्णस्य
-हरणेन च । मण्ड्यापि च रत्नस्य सामान्यसकलस्य च ॥ वस्तु-
-नद्यापि हरणैर्वधैः सख्युर्द्विजातयः । मित्रहिंसा विप्रहिंसा
-माढ्यहिंसादिभिश्च यत् ॥ जनितानि महान्तीह रौरवादीनि
-यानि च । तेष्वनवरतं विप्रास्ताडनञ्च निवारयेत् ॥ यमस्य
-किङ्कराणां वै पापमाजन्म तत् कृतम् । बाल्ययौवनवार्हव्य-
-दशा पापक्षयो भवेत् ॥ ब्रह्मपुरे वसेद्दृष्ट्वा हंसश्च परमन्ततः ।
-धेनूनां कपिलानाञ्च लक्षं दत्त्वा द्विजन्मने ॥ चतुर्वेदाधीत-
-काय यत् फल लभते नरः । श्रीमन्नारायणस्येह वसते दक्षिणे
-भुजे ॥ मर्त्यलोके ततो जन्म ततो गुणाययो भवेत् । भुङ्क्ते
-सर्वसुखं भोगं यश्चाप्नोति मानवः । नन्दास्नानेन गङ्गायां
-नात्र कार्या विचारणा" ॥

अथात्र प्रयोगः । तत्सद्व्येत्यादि । सप्तजन्मावच्छिन्न-
-पतितान्नभक्षणपतितसंसर्गकृतप्रापपञ्चमहापातकानिर्वचनीय-
-पापक्षयरजस्वला-स्पृष्टान्नभोजनसततासत्वभाषणस्वर्णमणिर-
-द्रापहरणसामान्यसकलवस्त्वपहरणसखिबधमित्रहिंसा निम-
-हिंसा माढ्यहिंसादिजनितमहारौरवाद्यनवरतयमकिङ्करताङ्-

ननिवारणजन्मवाण्ययौवनवार्धक्यदशा पापक्षयब्रह्मलोकाधि-
करणकपरमहंसदर्शनपूर्वकवासाधीतचतुर्वेदब्राह्मणसम्प्रदानक-
कपिलाधेनुलक्षदानजन्यफलश्रीमन्नारायणदक्षिणभुजवासतदु-
त्तरमर्त्यलोकीयजन्मगुणाश्रयत्वसर्वसुखभोगयशः—प्राप्तिकामो
गङ्गायां नन्दायां स्नानमहं करिष्ये । गङ्गायां रजो योगे प्रति-
प्रसवमाह हृन्दोगपरिशिष्टम् । “यव्यह्वयं श्रावणादिसर्वा मद्यो
रजस्रलाः । तामु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः” ॥
यत्तु “आदौ कर्कटके देवी आहं यावद्रजस्रला । चतुर्थेऽहनि
सप्राप्ते शुद्धा भवति जाङ्गवी” ॥ इति तद्रजो योगमात्रं
बोधयति न तु स्नानादिनिषेधकम् । अतएव निगमः ।
“गङ्गा धर्मद्रवौ पुण्या यमुना च सरस्वती । अन्तर्गतरजो
योगे सर्वाहः स्वैव निर्मलाः” ॥ त्र्याहिकरजो योगस्तु नीरा-
जनाद्यर्थं इति शङ्खधर इति कृत्यतत्त्वार्णवः । नारदीये ।
“किमष्टाङ्गेन योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः । वास एव हि
गङ्गायां ब्रह्मज्ञानस्य कारणम् ॥ यज्ञेयैस्य नियमेर्दमेः सञ्चा-
सतोऽपि वा । न तत् फलमवाप्नोति गङ्गां प्राप्य सरिदराम् ॥
गङ्गामेवापरस्येह दिवसाङ्गेन यत् फलम् । न तत् फलं समर्थो
न प्राप्तुं क्रतुशतैरपि” ॥ दानधर्मब्रह्माण्डाग्नेयेषु । “जाङ्गवीतीर-
सम्भूतां रुदं मूर्द्धा विभर्त्ति यः । विभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमो-
नाशाय केवलम्” ॥ गङ्गामधिकृत्य वाराहे । “ब्रह्महा गुरुहा
गोघ्नः सृष्टो वा सर्वपातकैः । तस्यास्तोयैर्नरः सृष्टः सर्वपापैः
प्रमुच्यते” । ब्रह्मपुराणे । प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वस्तचतु-
ष्टयम् । अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन । अत्र
न प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि” ॥ अत्र साधारणत्वेन
सारदातिनोक्तइस्तो आह्वः तथा च “चतुर्विंशत्यङ्गुलाब्धं हस्तं
तन्मविदो विदुः । यवानामष्टभिः क्लृप्तं मानाङ्गुलमुदीरितम्” ॥

प्रमाणञ्च पार्श्वेन । “षड्यवाः पार्श्वसन्निताः” इति कात्या-
यनदर्शनात् । अनयोर्व्यवस्थामाह कविलक्ष्मणरावम् । “षष्ट-
भिस्तैर्भवे ज्यैष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः । कन्यसं षड्भिरुद्दिष्टम-
द्भूलं सुनिसत्तम” ॥ कन्यसं कनिष्ठम् । यवानां तण्डुला-
नाह कालिकापुराणम् । “यवानां तण्डुलैरेकमद्भूलञ्चाष्टभि-
र्भवेत् । अदौर्घयीजितैर्हस्तसप्ततुर्विंशतिभिरद्भुलैः” ॥ दान-
धर्मं । “भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदा क्रमते जलम् । तारद्वर्भं
विजानीयात् तद्दूर्ध्वं तीरमुच्यते” ॥ ब्रह्मपुराणे । सार्धहस्त-
शतं यावत् गर्भतस्तोरमुच्यते” ॥ गङ्गावाक्यावस्थाम् । “गङ्गा-
तीरे कृत यत्रात् कोटिकोटिगुणं भवेत्” ॥ स्कान्दे । “यत्रो
दानं तपो जाय्यं त्राहृष्टं सुरपूजनम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं
कोटिकोटिगुणं भवेत्” ॥ गङ्गायामिति तीरपरमिति गङ्गा-
वाक्यावली । पात्रे “तीरे प्रतिपद्यस्यज्यस्याज्यो धर्मस्य
विक्रयः” ॥ स्कान्दे “तीराद्भ्यूतिमावन्तु परितः चैत्रमुच्यते ।
अत्र दानं तपो होमो गङ्गायां नात्र संग्रहः । अत्रस्यास्तिदिवं
यान्ति ये मृतास्ते पुनर्भवाः” ॥ गङ्ग्युतिः क्षीणयुगम् । न
श्मशानं न चादेशो गङ्गायां परिकीर्त्यते” ॥ तीर्थचिन्ता-
मणौ ब्रह्मपुराणम् । “अत्र दूरे समीपे वा सद्यः योजनद्वयम् ।
गङ्गायां मरणेनेह नात्र कार्या विचारणा” ॥ भविष्ये ।
“सुलभं सकलं पुण्यं यत्रदानादिजं फलम् । गङ्गातीर्थेय
सतिलैर्दुर्लभं पिष्टतर्पणम्” ॥ अत्र निषिद्धेऽपि दिने तिल-
तर्पणम् । यथा स्मृतिः । “तीर्थं तिथिविगमेपे तु गङ्गाया
प्रेतपक्षके । निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् तर्पणं तिलमिन्द्रितम्” ॥
निषिद्धदिनमाह तत्रैव । “रविशुक्रदिने चैव दादग्रां त्राह-
षामरे । सप्तम्यां लम्बदिग्घे न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ॥ मत्स्य-
पुराणञ्च “संक्रान्त्यां निमि सप्तम्यां रविशुक्रदिने तथा । त्राह

लम्बदिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ आङ्गपदम् अमावास्या
 आदेतरपरम् । “नौलपण्डविमोक्षेण अमावास्यां तिलोदकैः ।
 वर्षासु दीपदानेन पितृणामन्वृणो भवेत्” ॥ इति वचनात्
 तीर्थेतरप्रतिप्रसवमाह स्मृतिः “अयने विपुवे चैव संक्रान्त्यां
 ग्रहणेषु च । उपाकर्माणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे । सूर्य-
 शुक्रादिवारेऽपि न दीपस्तिलतर्पणे” इति । एवञ्च भविष्ये ।
 सतिलगङ्गातोयस्य दुर्लभत्वाभिधानेन तीर्थे तिलाभावेऽपि
 प्रतिनिधिना तर्पणं सूचितम् । “तिलानामप्यभावे तु सुवर्ण-
 रजतान्वितम् । तदभावे प्रसिञ्चेत्तु दर्भमन्त्रेण चाप्यथ” इति
 योगियाज्ञवल्क्येनाभिधानात् । सुवर्णरजतान्वितं सुवर्णरज-
 तस्मृष्टजन्तुं अतएव महाभारते । “त्रिषु लोकेषु ये केचित्
 प्राणिनः सर्व एव ते । तर्प्यमाणाः परां तृप्तिं यान्ति गङ्गा-
 जलैः शुभैः” ॥ भविष्ये । “ये नरा दुःखिताः सम्यक् सर्वे ते
 सकुशेस्तिलैः । तर्पिता जाङ्गवोतीयेर्नरेण विधिना सकृत् ।
 प्रयान्ति स्वर्गलोकन्तु नात्र कार्या विचारणा” ॥ आभ्या
 वचनाभ्यां तीर्थचिन्तामणौ केवल गङ्गाजलेन सतिलजलेन च
 वाक्यभेदो लिखितः । यत्तु “तीर्थमात्रे तु कर्त्तव्यं सतिलेनैव
 तर्पणम् । योऽन्यथा तर्पयेन्मूढः स विष्ठाघां कृमिर्भवेत्” ॥
 इति स्कन्दपुराणीयतीर्थे तिलरहिततर्पणनिन्दा साऽपि सप्त-
 म्यादिनिषिद्धतिलतर्पणस्य तीर्थे त्रिविधेऽपि चित्यादिना
 प्राप्तप्रतिप्रसवपरा । सुवर्णादिप्रतिनिधिरेहितपरा वा अन्यथा
 तिलाभावेऽपि प्रधानस्य बाधः । वचनप्राप्तप्रतिनिधेर्बाधश्च
 तीर्थे स्यात् ततश्च वचनान्तरप्राप्तप्रतिप्रसवनेव उपपत्तौ
 बाधकल्पनाया अन्यायत्वात् । “नित्यं नेमित्तिक काम्यं
 विविधं स्नानमिष्यते । तर्पणन्तु मधेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थि-
 तम्” ॥ इति जावालोक्तस्नानाङ्गतर्पणात् । यथा “तर्पणन्तु

शुचिः कुर्यात् प्रत्यह स्नातको द्विजः” इति योगियान्नवल्कली-
 क्तस्य पितृयज्ञस्तु तर्पणमिति छन्दोगपरिशिष्टोक्तस्य च प्रधान-
 तर्पणस्य सिद्धिस्तथा गङ्गादि काम्यतर्पणं सिद्धयति कामनावतः
 प्रधाननिर्वाहस्य विशेषात् । एतेन गङ्गाभाष्यावलोक्तं पृथक्
 तर्पणं निषिद्धम् । भाष्येः “गयाद्याहं कृतं तेन उत्सृष्टश्च
 वृषस्तथा । येन तदोचिषंसिद्धे तौरि आहमकारि च । गङ्गा-
 याश्च गयायाश्च पिण्डदानं समं स्मृतम् । विशेषतः कलियुगे
 गङ्गापिण्डः प्रशस्यते” ॥ ब्राह्मि । “सर्वाणि वेधां गङ्गैस्तोयैः
 कृत्यानि देहिनाम् । देहं त्यक्त्वा नराः श्रैवे पदे तिष्ठन्ति
 सर्वदा” ॥ तथा “भक्त्या तज्जलपक्वाशौ तज्जलं सेवते तु यः ।
 अनायासेन हि नरो भोक्षीपायं स विन्दति” । स्कान्दे “गङ्गा-
 तीरं परित्यज्य येऽन्यतीर्थान्भिलापिणः । ब्रह्मइत्याफलं तेषां
 सततं संशयात्मनाम्” ॥ स्मृतिः “पष्टिविघ्नसहस्राणि गङ्गां
 रक्षन्ति सर्वदा । निवारयन्त्यभक्तांश्च पापकर्मरतास्तथा” ॥
 महाभारते । “प्रद्युम्ननगराद् याम्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे ।
 तद्वक्षिणप्रयागस्तु गङ्गातो यमुना गता । स्नात्वा तत्राक्षयं
 पुण्यं प्रयाग इव लक्ष्यते” ॥ दक्षिणप्रयाग उन्मुक्तवेणो सप्त-
 ग्रामाख्यदक्षिणदेशे । तथा “गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासा-
 गरसङ्गमे । स्नात्वैव ब्रह्मणो विष्णोः शिवस्य च पुरं व्रजेत्” ।
 भाष्ये । “यत् पुण्यं जायते पुसा दर्शने परमात्मनः । तद्भवे-
 देव गङ्गाया दर्शने भक्तिभावतः” । स्कान्दे । “गण्डूपमाच-
 पानेन अश्वमेधफलं लभेत् । अर्च्येन्द्रेण पिबेदापः तस्य मुक्तिः
 करे स्थिता । त्रिभिः सारस्वत तीर्थं सप्तभिस्त्वयं यामुनम् ।
 नार्मदं दशभिर्मानैर्गोङ्गं वर्षेण लोच्यते । वर्षेर्द्वादशभिर्योति
 शालग्रामशिलाजलम् । नाभ्यन्तर्गततोयानां मृतानां कापि
 देहिनाम् । तत्तत्तीर्थफलावाप्तिर्नाच कार्या विचारणा ।

चेतस्त्रमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा । गाङ्गेयं हरते पाप-
 माजन्मरणान्तिकम् ॥ भविष्ये । “असु नारायणं देवं
 स्नानकाले स्मरेत् सदा । साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिण्यां गङ्गायाञ्च
 विशेषतः । गङ्गायां मौपलं स्नानं महापातकनाशनम् ॥
 तस्यां स्नाने मन्त्रो विद्याकरलिखितो । “विष्णुपादार्यसम्भूते
 गङ्गे त्रिपयगामिनि । धर्मद्वयोति विख्याते पापं मे हर
 जाङ्गवि । श्रद्धया भक्तिसम्पन्ने त्र्योमातर्देवि जाङ्गवि । अमृते-
 नाश्वना देवि भागौरथि पुनीहि मां” ॥ अत्र “ब्रह्मचरविशा-
 मेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्का-
 रकं मतम्” ॥ इति योगियाद्भवस्त्वोक्तस्याप्यबाधः । गङ्गा-
 सागरसङ्गमे मन्त्रः । “त्वं देव सरितां नाय त्वं देवि सरितां
 वरे । उभयोः सङ्गमे स्नात्वा मुञ्चामि दुरितानि वै” ॥ गाङ्गेये ।
 “पूजितायान्तु गङ्गायां पूजिताः सर्वदेवताः । तस्मात् सर्व-
 प्रयत्नेन पूजयेदमरापगाम्” ॥ पूजाजपमन्त्राः भविष्ये । “गां
 गङ्गायै विश्वमुख्यै शिवामृतयै शान्तिप्रदायिन्यै नारायण्यै
 नमो नमः” ॥ इति तथा “गङ्गायै नारायण्यै शिवायै च
 नमो नमः । इति मन्त्रेण सततं शतमष्टोत्तरं जपेत्” ॥ तथा ।
 “वासो हिरण्यरत्नानि पत्रपुष्पफलानि च । अन्नपानादिक-
 चापि यस्य यद्ववति प्रियम् ॥ तत्तद्भक्त्यैव गङ्गायै यः प्रय-
 च्छति मानवः । तत्तत्सुखमनन्तं हि संप्राप्येह च जन्मनि ॥
 प्रेत्यमाप्नोति निर्वाणं परमं यद्विरञ्जनम्” ॥ देवसम्पदानक-
 दानेऽपि ब्राह्मणाय दक्षिणा देया । “तस्मात् सर्वात्मना पात्रे
 दद्यात् कनकदक्षिणाम्” इति नन्दिपुराणादिति गङ्गावाक्या-
 वन्ती । वस्तुतस्तु देवम्यापि पात्रत्वात् तस्यैव दक्षिणा देया ।
 तथा च भविष्ये । “सर्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।
 पतन्तं त्रायते यस्मादतीव नरकार्णवात्” ॥ महेश्वर इति

प्रदर्शकं हेतोरविशेषात् । तथा च नन्दिपुराणम् । “पात्रा-
 ष्याध्यात्मिका मुख्या विशुद्धाद्याग्निहोत्रिणः । देवताश्च तथा
 मुख्या गोदानं ह्येतदुत्तमम्” ॥ सान्तानिकादीत्युपक्रम्य ।
 “एतेभ्योऽपि द्विजातिभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम्” ॥ इति मनु-
 वचने यस्मै दानं तस्मै दक्षिणा देया दक्षिणेति दर्शनाच्च ।
 व्यक्तं मत्स्यसूक्ते । “देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दद्याच्च
 दक्षिणाम् । तत् सर्वं ब्राह्मणे दद्यादम्यथा निष्फलं भवेत्” ॥
 दत्त्वात्वित्यत्र देयानीति वाराहीतन्त्रे पाठः । भविष्ये । “सर्व-
 तत्त्वमयीं गङ्गां परमेत्त्वस्वरूपिणीम् । त्रैलोक्यपावनार्थाय
 गाङ्गतां प्रणमेत् सदा ॥ यथा गौरौ तथा गङ्गा तस्माद्गौर्यास्तु
 पूजने । विधिर्योऽभिमतः सम्यक् सोऽपि गङ्गाप्रपूजने” ॥ अतएव
 छागघातसमाचारः ।

गङ्गायां अस्थिमत्तपः । आदिपुराणे । “भागौरधी यत्र
 यत्रास्ति तीर्थे कुलद्वये चापि यदा विपन्नः । तदा तदा तत्र
 तस्याथ भक्त्या भावेन चास्थोनि विनिक्षिपेत् । स्नात्वा ततः
 पञ्चगव्येन सिद्धा हिरण्यमध्वान्यतिलैश्च योज्य । ततश्च
 सृत्विण्डपुटे निधाय पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगूढाम् । नमोऽस्तु
 धर्माय वदन् प्रविश्य जलं स मे प्रीत इति क्षिपेत् । उत्थाय
 भास्वन्तमवेष्ट्य सूर्यं सदक्षिणां विप्रमुखाय दद्यात्” ॥ एतदहं
 तीर्थचिन्तामणो अन्यथा पठितम् । तद्यथा । “स्नात्वा तयो-
 क्षीर्यं च भास्करश्च दृष्ट्वा प्रदद्यादथ दक्षिणान्तु” इति । “एवं
 कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गं स्थितिः स्याच्च महैन्द्रतुल्या” । प्रेत-
 गणोपगूढां दक्षिणां दिशं नमोऽस्तु धर्मायेति गङ्गाजलप्रयोग-
 मन्त्रः । स मे प्रीतो भवत्विति अस्थिनिक्षेपमन्त्रः । इत्यनि-
 रुद्धमहाः । अत्र विष्णुपुराणीये । गतप्राणाभिधानात् सृत्-
 शौवास्थिगङ्गासम्बन्धे पुण्यजनकमिति तेन जीवतो दन्तादि-

स्थाप्यते पश्चात्तत्सम्बन्धाय इत्याचारः । 'तत्र क्रमः ।' स्नात्वा-
 चम्यापसव्यं कृत्वाऽस्थोनि पञ्चगव्येन सिक्ता द्विरण्यमध्वान्य-
 तिलैश्च संयोज्य मृत्तिकापुटे स्थापयित्वा दक्षिणहस्तेन तत्-
 पुटकमादाय दक्षिणां दिशं पश्यन् नमोऽस्तु धर्मायिति वदन्
 जलं प्रविश्य स मे प्रीतो भवत्विति उक्त्वा प्रक्षिपेत् । ततो
 मञ्जनं कृत्वा उत्थाय सूर्यं दृष्ट्वा दक्षिणामुत्सृजेत् । आदि-
 पुराणम् । "मातुःकुलं पिढकुलं वर्णयित्वा नराधमः । अस्थी-
 न्यन्यकुलोत्पस्य नीत्वा चान्द्रायणश्चरेत्" ॥ एतद्गुं धनग्रहणा-
 दिना । "अस्थीनि मातापिढपूर्वजानां नयन्ति गङ्गामपि ये
 कदाचित् । सद्भावकस्यापि दयाभिभूतास्तेषाम् तौर्यानि
 फलप्रदानि" इत्यादिपुराणे सद्भावकस्य भावशुद्ध्यान्यकुलज-
 स्यापि कृपातिशयात् धर्मबुद्ध्यास्थिप्रक्षेपे फलाभिधानात् ।
 कौर्म्ये । "यावन्यस्थोनि गङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य च । ताव-
 द्द्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । यावदास्थि मनुष्यस्य गङ्गा-
 तोयेषु गच्छति" ॥ इति दानधर्मे पूर्वाह्णेन पाठात् कालस्यापि
 तावच्चं प्रतीयते यमः । "दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि
 मञ्जति । गङ्गायां मरणे यादृक् तादृक् फलमवाप्नुयात्" ॥
 मिताचरायां स्मृतिः । "आत्मनस्याग्निनां नास्ति पतितानां
 तथा क्रिया । तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम्" ॥
 भविष्ये । "सर्वतौर्यमयीं गङ्गां सर्वदेवमयीं पराम्" । तथा
 "सर्वानन्दप्रदायिन्यां गङ्गायाश्च नरोत्तमः । अष्टाक्षरं जपेन्नित्यं
 मुक्तिमस्तस्य करे स्थिता । नमो नारायणायेति प्रणवाद्यष्ट-
 वर्णकः" ॥ स्कान्दमातृस्योः । "क्रोधलोभैकहृत्तोनां विप-
 रीतक्रियावताम् । कामिनाश्च तथान्यत्र जपयज्ञादिनिष्फलम् ॥
 गङ्गाया यत् कृतं सर्वं सफल नात्र संग्रहः । परं ब्रह्मस्वरूपिण्यां
 गङ्गायाश्च स्वभावतः" ॥ ब्रह्माष्टे । "सर्वभावा विशुद्धो हि

गङ्गायां कुरुते तु यः । सम्पूर्णफलमाप्नोति ह्येतया तस्य
 कर्मणः ॥ पापानां पापहन्त्री त्वं स्वर्गमीच्छामिहेतुता । स्वभाव
 एव गङ्गायाः शैत्यं हिमवतो यथा ॥ अन्यत्र गङ्गाः । “अथ-
 ह्मणः पापात्मा नास्तिको हिंस्रसंशयः । हेतुनिष्ठश्च पश्चेति
 न तीर्थफलमागिनः” ॥ अष्टिष्ठसंशयः फलोपार्थितकर्त्तव्य-
 तासु निययशून्यः । पुनस्त्यः । “कपटेनापि गङ्गायां स्नान-
 दानादि कर्म यत् । यो लाभय्यातिपूजायं कुर्यात् सोऽपि
 दिवं व्रजेत् ॥ चन्द्रसूर्यप्रदे चैव मृतानां पिण्डकर्मणि ।
 महातीर्थे तु संप्राप्ते चतदोषो न विद्यते” ॥ अन्यत्र तु देवतः ।
 “सर्वणः सूतकी सृष्टी मत्तोभ्रतरजस्वलाः । मृतबन्धुरधनुष
 वन्द्यानिटी स्त्रकालतः” ॥ इत्यनेन वर्ज्यतामाह अशुचित्व-
 मप्याह । “दन्तलग्नसमंहार्यं लेप्यं मन्येत दन्तवत् । न तत्र
 बह्वृशः कुर्यात् यत्रसुहरणे पुनः ॥ भवेदशौचमत्यन्तं तृण-
 वेधात् व्रण्ये कृते” ॥ रक्षाकरादयोऽप्येवम् । ब्रह्माण्डे । “गङ्गां
 पुण्यजलां प्राप्य चतुर्दश विवर्जयेत् । शौचमाचमनं केगं
 निर्माण्यं मलघर्षणम् ॥ गात्रसंवाहनं क्रीडां प्रतिघृष्टमथो
 रतिम् । अन्यतीर्थरतिश्चैव अन्यतीर्थप्रसंगनम् ॥ वस्त्रत्याग-
 मयाघातं सन्तारश्च विज्ञेयतः” ॥ आचमनं मुखशोधनाच-
 मनपरम् । “गन्धादौच्चिपित्त्वात् तत आचमयेत् द्विजान्” ।
 इति कात्यायनवचने । “भुक्षाचामेद्यथोक्तेन विधानेन समा-
 दितः । शोधयेन्मुखहस्तौ च मृदद्विर्घर्षणैरपि” इत्याचार-
 माधवीयष्टतदेवत्ववचने च तथा दर्शनात् । न तु कर्माङ्गाच-
 मनादिपरम् । तदबाधेन चरितार्थत्वे तद्वाधा योगात् वस्त्रत्याग-
 मिति जले स्नानसाटीत्यागपरम् । स्कान्दे । “नाभ्यङ्गितस्य प्रवि-
 शेत् गङ्गायां न मलादितः । न जल्पन्न मृषा वीचन्न वदन्नानृतं
 वचः । मृषा वीचन्नितस्ततो वीक्ष्यमाणः” ॥ ब्राह्मणे । “स्नायीत तैल-

वान् विप्रस्फटभूमिसुपेयिवान्” । तटे, गात्रं प्रचाह्य स्नायादित्यर्थः । योगियाञ्जवल्क्यः । “अग्राह्यास्वागता आपो नद्याः प्रथमवेगिकाः । प्रचोऽभितास्तु केनापि याय तीर्थादिनिःसृताः” ॥ तीर्थादिनिःसृता इति गङ्गाप्रवाहादिच्छिन्नाः । प्रवाहमध्ये विच्छेदे तु अन्तःसलिलप्रवाहित्वाद्दोषः । अन्यथा इदानीं गङ्गायाः सागरगामित्वानुपपत्तेः । “स्रवन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयोवर्षां द्विजातयः । प्रातरुत्याय कर्त्तव्यं देवर्षिपिष्टतर्पणम् ॥ निरुद्धासु न कुर्वीरसं शभाक् तत्र सेतुकृत् । तस्मात् परकृतान् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेत् । उडृत्य व्रीन् पिण्डान् वा कुर्व्यात्प्रपृष्टु नी सदा” ॥ इति व्रीधायतवचने निरुद्धाया अपि स्रवन्तीत्वश्रुतेः सुतरामेवान्तःसलिलवाहित्वम् । योगियाञ्जवल्क्यः । “तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः । आचम्य प्रयतः पथात् स्नानं विधिवदाचरेत्” ॥ शुचिरपि क्रियाङ्गस्नाने स्नातोऽधिकारी, भवति देवे पैत्रे च - कर्मणीत्युपपत्तये प्राङ्निमज्जति क्रियाङ्गस्नानस्य मज्जरूपत्वात् तीर्थावाहनाद्यपक्रम्य वशिष्ठः । , “योऽनेन विधिना स्नाति यत्र तत्राश्रमि द्विजः । स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थेषु द्विगुणं स्मृतम्” व्यासः । “नाभेरुर्ध्वं हृदिदायुरधीनाभेस्तपः क्षयः । नाभेः गजजलं कृत्वा स्नानं तर्पणमाचरेत्” ॥ नाभिमात्रे जले स्थित्वा इत्याद्युपक्रम्य ततस्त्रिराङ्गुल्येत्थव । यद्यपि, नाभिमात्रे जले स्थित एव कर्म कर्त्तुं शक्नोति गोपविष्टस्तथापि । स्थित्वेत्युपादानाद्दृढक एव नियमः । स्रव्योदके तूपविष्टोऽपि एवमज्ञाना बाधक विना प्रधानसमदेशत्वनिश्चयमात् । सङ्ख्यादि तत्रैव । स्कान्दे । “वारुणेन समायुक्ता मधो कृष्णा तयोदयो । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा” ॥ वारुणं शतभिया । “शनिवारसमायुक्ता आ मद्वावारुणो

स्मृता । गङ्गायां यदि लभ्येत ज्योतिस्सूर्यप्रद्वैः समा । शुभ-
योगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि । महामहेति विख्याता
त्रिकोटिकुलमुद्धरेत्” । ब्रह्मपुराणम् । “महाज्यैष्ठ्यान्तु यः
पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् । विष्णुलोकमवाप्नोति मीचं गङ्गा-
स्वमुज्जनात् । ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्यैष्ठो प्रकीर्त्तिता” । ऐन्द्रे ज्यैष्ठायाम् ।
प्राजापत्ये रोहिण्याम् । विना गुरुवारिणापि । “ऐन्द्रे गुरुः
शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा । पूर्णिमा ज्यैष्ठमासस्य महा-
ज्यैष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ अनुराधास्य गुरावपि । “ऐन्द्रे मैत्रे
यदा जीवस्तत्पञ्चदशके रविः । पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्यैष्ठो
प्रकीर्त्तिता” ॥ अनुराधास्य चन्द्रेऽपि व्याघ्रभूतिः । “ऐन्द्रे
त्वयवा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा स्थितौ । पूर्णिमा ज्यैष्ठमासस्य
महाज्यैष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ राजमातङ्गडे । “ज्यैष्ठसंवत्सरे चैव
ज्यैष्ठमासस्य पूर्णिमा । ज्यैष्ठामेन समायुक्ता महाज्यैष्ठो
प्रकीर्त्तिता” ॥ ज्यैष्ठसंवत्सरः “ज्यैष्ठामूलोपगो जीवे वर्षं
स्यात् शक्रदैवतम्” । इति विष्णुधर्मोत्तरीको याज्ञः । न तु
संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गतो वर्षविशेषः । ज्यैष्ठः इति विशेषण-
वैधर्ष्यापत्तेः । संवत्सरे यदि स्यादिति पाठस्तु काव्यनिकः ।
प्रपञ्चस्तु मलमासतत्त्वेऽनुसन्धेयः । वारुण्यादिषु पूर्णतिथौ
मध्याह्नादिसमये नक्षत्रसत्त्वे परदिने पूर्वाह्णतिथिनक्षत्र-
लाभेऽपि पूर्वदिन एव ज्ञानम् । “पष्टिदण्डात्मिकायाश्च
तिथेर्निष्क्रमणे परे । अकर्मण्यं तिथिमल विद्यादेकादशीं
विना” ॥ इति स्मृतेः । न च “कर्मणो यस्य यः कालस्तत्काल-
व्यापिनो तिथिः । तथा कर्माणि कुर्वीत ङ्गासप्तद्वी न
कारणम्” ॥ इति बृहयाज्रवल्क्यवचनात् । “मैत्रं प्रसाधनं
ज्ञानं दन्तधावनसञ्चनम् । पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाश्च

वान् विप्रस्तटभूमिसुपेयिवान्' । तटे गात्रं प्रक्षाल्य स्नायाटि-
 त्वर्थः । योगियाज्ञवल्क्यः । "अथाह्यास्वागता आपो नद्याः
 प्रथमवेगिकाः । प्रक्षोऽभितास्तु केनापि याश्च तीर्थाद्दिनि-
 सृताः" ॥ तीर्थाद्दिनिःसृता इति गङ्गाप्रवाहाद्दिच्छिन्नाः । प्रवाह-
 मध्ये विच्छेदे तु अन्तःसलिलप्रवाहित्वान्न दोषः । अन्यथा इदानीं
 गङ्गायाः सागरगामित्वानुपपत्तेः । "स्रवन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयो-
 वर्णा द्विजातयः । प्रातरुत्याद्य कर्त्तव्यं देवर्षिपिष्टतर्पणम् ॥ निरु-
 द्धासु न कुर्वीरन्न शभाक् तत्र सेतुकत् । तस्मात् परकृतान्
 सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेत् । उद्धृत्य व्रीन् पिण्डान् वा कुर्या-
 टापत्सु नो मदा" ॥ इति वीधायनवचने निरुद्धाया अपि
 स्रवन्तीत्वश्रुतेः सुतरामेवास्तःसलिलवाहित्वम् । योगियाज्ञ-
 वल्क्यः । "तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः । आचम्य
 प्रयतः पथात् स्नानं विधिवदाचरेत्" ॥ शुचिरपि क्रियाङ्ग-
 स्नाने स्नातोऽधिकारी भवति देवे पैत्रे च कर्मणीत्युप-
 पत्तये पाङ्निमज्जाति क्रियाङ्गस्नानस्य मज्जनरूपत्वात् तीर्था-
 यादनाद्यपक्रम्य वशिष्ठः । "योऽनेन विधिना स्नाति यत्र
 तत्राशुसि द्विजः । स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थेषु द्विगुणं स्मृतम्"
 व्यासः । "नामेरुद्धे हरिदायुरधोनाभेस्तपः क्षयः । नाभे-
 मज्जलं कृत्वा स्नानं तर्पणमाचरेत्" ॥ नाभिमात्रे जले
 स्थित्वा इत्याशुपक्रम्य ततश्चिराद्भुल्येत्यत्र । यद्यपि नाभि-
 मात्रे जले स्थित एव कर्म कर्त्तुं शक्नोति नोपविष्टस्तथापि ।
 स्थित्वेत्युपादानाद्दृढक एव नियमः । स्रष्टोदके तूपविष्टोऽपि
 ष्वमद्धानां बाधकं विना प्रधानसमदेगत्वनिधमात् । सद्-
 न्याटि तत्रैव । स्कान्दे । "वारुणेन समायुक्ता मधो कृणा
 तपोदशो । गङ्गायां यदि सभ्येत सूर्यप्रदृश्यते. समा" ॥
 शारुणं शतभिषा । "गनिवारसमायुक्ता सा मदावाइषो

मृता । गद्वायां यदि सभ्येत क्षोटिसूर्यप्रद्वैः समा । शुभ-
योगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि । महामहेति विख्याता
षिकोटिकुलमुपरत्” । ब्रह्मपुराणम् । “महाज्येष्ठान्तु यः
पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् । विष्णुभोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गा-
स्तुमज्जनात् । ऐन्द्रे गुरुः शनौ चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” । ऐन्द्रे ज्येष्ठायाम् ।
प्राजापत्ये रोहिण्याम् । विना गुरुवारेणापि । “ऐन्द्रे गुरुः
शनौ चैव प्राजापत्ये रविस्तथा । पूर्णिमा ज्येष्ठमामस्य महा-
ज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ चतुराशस्य गुरावपि । “ऐन्द्रे मैत्रे
यदा जीवन्तत्पञ्चदशके रविः । पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठो
प्रकीर्त्तिता” ॥ चतुराशस्य चन्द्रेऽपि व्याघ्रभृतिः । “ऐन्द्रे
रव्यवा मैत्रे गुरुचन्द्रे यदा स्थितो । पूर्णिमा ज्येष्ठमामस्य
महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ राजमासंज्ञे । “ज्येष्ठमंथंशरे चैव
ज्येष्ठमामस्य पूर्णिमा । ज्येष्ठाभेन समायुक्ता महाज्येष्ठो
प्रकीर्त्तिता” ॥ ज्येष्ठमंथजः “ज्येष्ठामूलोपगौ जीवे वर्षे
स्त्रात् शक्रद्वेषतम्” । इति विश्वधर्मोत्तरीयो याज्ञः । न तु
संयत्तवादिपञ्चकात्तगतौ वर्षविशेषः । ज्येष्ठः इति विगीयन्-

पूजनम्” ॥ इति मनुवचनाच्च । पूर्वदिन एव कथमिति वाच्यम् । “दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते । अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरग्यत्र दर्शनात्” ॥ इति पराशरवचने दिवामात्रस्य स्नानाद्भवात् मनुवचने मैत्रसाहचर्यात् स्नानपदं प्रातःस्नानपरम् एवमेव कुङ्कुमभट्टः । मैत्रं पुरीषोत्सर्गः । मित्रदेवताक् पायुसम्बन्धात् । यत्तु बृहद्विशिष्टः । “अरुग् विचारयेत् स्नानं मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः” । इति तत् पूर्वाह्ने विहिततत्तत्तिष्यादिलाभे बोध्यम् अत्र अरुगित्युपादानात् चण्डालादिपरिस्पर्शं न रोगिणः स्नानम् । स्पष्टमाह रत्नाकरं बृहस्पतिः । “तीर्थं विवाहे यात्रायां मंग्रामे देशविप्लवे । नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति ॥ आपदापि च कष्टायां रुग्भये पीडिते तथा । मातापित्रोर्गुरोश्चैव निदेशे वर्त्तनात्तथा” ॥ स्पृष्टास्पृष्टि इत्यव्ययं क्रियाव्यतीहारे तथेति न दुष्यतीर्थः ॥ प्रत्युत गङ्गायामुत्तरोत्तरकालप्राशस्वमाह भविष्यपुराणम् । “प्रातःस्नानाद्दशगुणं तुल्यं मध्यदिनं तथा । सायंकाले शतगुणमनन्तं शिवसन्निधौ” इति । “प्रातनिशि तथा सन्ध्या मध्याह्नादिषु संस्मरन् । नारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयं नरः” ॥ इति विष्णुपुराणोक्तवत् । “न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा । मोच्छिष्टादौ निषेधोऽस्ति हरेर्नामनि सुखकं” ॥ इति संवत्सरप्रदीपोक्तवत् राष्ट्रदर्शनवच्च रातापि गङ्गायां प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मपुराणम् । “दिवारात्रो च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः । स्नात्वाश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृत्य तज्जलेः” ॥ रात्रिश्चराधिकारमुपक्रम्यादिपर्वणि मा-
 न्धवेवाप्यथ । “द्यतो रात्रो प्राप्नुवतो जल ब्रह्मविदो जनाः । गर्हयन्ति लज्जान् सर्वान् यत्रस्यापृपतो नपि” ॥ अत्रार्जुनस्य प्रतिषेधनम् । “समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्याश्च दुग्धंते ।

रात्रावपि च गङ्गायां कस्य गुप्तः परियहः ॥ अर्षवाधा देव-
नदी स्वर्गसंवादिनी शुभा । कथमिच्छति तां रोहुं नैष धर्मः
सनातनः ॥ अनिर्वार्यसंवाधं तव बावा कथं वयम् । न
सृशामो यथा कामं पुण्यं भागौरथीजलम् ॥ स्मृतिः । “न
मन्त्रो न विधिश्चैव न मृदो न च गोमयम् । न कालनियम-
स्तत्र गङ्गां प्राप्य सरिद्धराम्” ॥ भविष्ये । “सर्व एव शुभः
कालः सर्वा देवस्तथा शुभः । सर्वो जनस्तथा पात्रं स्नानादौ
जाङ्गवीजले” ॥ गृहस्थरत्नाकरे देवलः । “महानिशा तु
सा ज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् । तस्यां स्नानं न कुर्वीत
काम्यनैमित्तिकादृते” ॥ अतएव कल्पतरुः । न नक्तं स्नाया-
दिति वीधायनवचनं रागप्राप्तस्नानविषयम् । अतएव “नद्यः
पुण्याः सदा सर्वा जाङ्गवी च विशेषतः” । इति शङ्ख-
वचनं तद्दृढमपि सङ्गच्छते । कृत्यतत्त्वार्णवेऽपि स्कन्दपुराणम् ।
“विशेषतस्तु जाङ्गव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन् । न काल-
नियमस्तत्र क्रियते सर्वकर्मसु” ॥ एवञ्च गङ्गास्नानस्य
दिवारात्रि कर्त्तव्यत्वाविशेषात् तत्तन्निमित्ततिथिविशेषस्यापि
दिवारात्रिसम्बन्धित्वेनाविशेषः । कालमाधवौयेऽपि विशेष-
वचनाभावे सामान्यस्य स्वीकर्त्तव्यत्वादित्युक्तं तच्च “कर्मणो
यस्य यः कालः” इति प्रागुक्तत्वात् । “अहःसु त्रिथयः पुण्याः
कर्मोनुष्ठानतो दिवा । नक्तादिप्रतयोगे तु रात्रियोगो विशि-
ष्यते” ॥ जावालोकस्य दिवाविहितकर्मोनुष्ठाने अहःसु
त्रिथयः पुण्याः नक्तादिप्रतयोगे रात्रिविहितकर्मणि रात्रिसम्ब-
न्धित्रिथयः पुण्या इत्युक्तत्वाच्च । न च रात्रौ गङ्गायां तीर्थ-
श्राद्धं स्यात् इति धात्वं तस्य तीर्थप्राप्तिमात्रनिमित्तकत्वात् न
तु गङ्गात्वेन निमित्तकत्वमिति । एतेन वारुण्यादौ महाफल-
जनकत्वात् रात्रावपि गङ्गास्नानं कर्त्तव्यमिति महाव्यामोह

एव तस्या राहुदर्शनादिप्रतिप्रसूतेतरसर्वव्रकर्मणि पर्युदस्त-
त्वादिति निरस्तम् । स्नानेऽपि मुहूर्त्तन्यूनतिथिर्न याद्या ।
यथा स्कन्दपुराणं “व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।
उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैटके” ॥ पद्मपुराणे ।
याद्या इत्यत्र भद्रेति पाठः विष्णुधर्मोत्तरे । आद्यादावस्त-
गामिनीति चतुर्थचरणे पाठः । घटिकात्र मुहूर्त्तपरा पैटक
इत्यनुरोधात् । भविये भोजदेवष्टतम् । “चैत्रकृष्णचतुर्दश्या-
मङ्गारकदिनं भवेत् । पिशाचत्वं पुनर्न स्यात् गङ्गायां स्नान-
भोजनात्” ॥ भविये । “साहात्म्यं ये च गङ्गायां शृण्वन्ति
च पठन्ति च । तेऽप्यसंख्यैर्महापापैर्मुच्यन्ते नात्र समयः” ॥

गोबधादौ बानत्वादिना प्रायश्चित्तमेदः । “छच्छ्रांस्तु
चतुरः कुर्यात् गोबधे बुद्धिपूर्वके । अमत्या तु द्वय कुर्यात्
तदर्हं बालहृदयोः ॥ स्त्रीशूद्रयोरेवमेतद्बधे चैव न समयः” ॥
अत्र शूद्रकर्तृकबधे अर्धचतुरेः । “गोप्रावद्विहितः कल्पयान्द्राय-
णमयापि वा । अभ्यासे तु तयोर्भुयस्ततः, शुद्धिमवाप्नुयात्” ॥
इत्यनेन उपपातकमात्रे गोबधधर्मातिदेशात् । तत्र शूद्रस्या-
र्धमन्येषां वर्णानां सम्पूर्णमिति । एवञ्च “शूद्राणाञ्च सधर्माणः
सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः” ॥ इति मनूक्तेः प्रतिलोमजातानम-
प्यर्हं यत्र एकस्याव्यक्तेर्वानित्वं स्त्रीत्वञ्च तत्र यथा बानत्वादिना
अर्धं तथा स्त्रीत्वात्तदर्हं पादमात्रमिति यावत् । यथा मिता-
क्षरायाम् । “अर्वाक् द्वादशवर्षाद्यादग्रीतेकद्वमेव च । अर्ध-
मेव भवेत् पुंसां तुरोयन्तत्र योपिताम्” ॥ न धैवं तस्याः
शूद्रत्वात्तदर्हमिति वाच्यम् । अतुयद्दे पादमात्रावधेरुक्तत्वात् ।
यथा ङःरोतः । “यथा वयो यथाकालं यथा प्राणश्च ब्राह्मणे ।
प्रायश्चित्तप्रयोक्तव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः” ॥ वयो बान्वादि ।
काम्भी पाभादिः । यथा प्राणमग्नत्वादि । “तस्मात् कच्छ-

सयाप्यदे' पादं वापि विधानतः । ज्ञात्वा बनावन् कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्' ॥ पादं वेति पादमेवेत्यर्थः । “वाभ्याद्विकल्पोपमयोरेवाद्यं च समुच्चये” । इति विश्वदर्शनात् । अतएव “पादं वेति ततो न्यूनं प्रायश्चित्तं न कल्पयेत्” इति प्रायश्चित्तविवेकः । शास्त्रीय प्रायश्चित्तमुदाहृत्य पयादनुग्रहः कार्यः इत्याहाङ्गिराः । “कृत्वा पूर्वमुदाहारं यथोक्तं धर्मयत्तिभिः । पयात् कार्यानुसारेण शक्त्या कुर्वन्त्यनुग्रहम्” ॥

अथ प्रायश्चित्तोपदेशादि । यमः । “एको हो वा तयो वापि यद् द्रुपुर्धर्मपाठकाः । स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रगः” ॥ इदं गतातपः । “अबुद्धा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति ये । प्रायश्चित्तो भवेत् पूतस्तात्पाप तेषु गच्छति” ॥ अतएव यमः । “वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं धर्मार्थमयुक्तवचः प्रमाणम् । यस्य प्रमाणं न भवेत् प्रमाणं कस्तस्य कुर्याद्वचनं प्रमाणम्” ॥ धर्मार्थरुक्तवचं मीमांसकसन्निवन्धुवाक्यम् । यस्येत्यनन्तरीक्तं प्रमाण एव यो न मन्येत इत्यर्थः । मनुरपि । “आर्षं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः” ॥ ऋषिजृष्टत्वादाप वेद धर्मोपदेश तन्मूल स्मृत्यादिकम् । यस्तदविरुद्धेन तर्केण मीमांसादिना अनुसन्धत्ते विचारयति स धर्मं वेदं जानाति न तु मीमांसानभिन्नः । अतएव भट्टपादैरुक्तम् । “धर्मं प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना । इति कर्त्तव्यताभाग मीमांसा पूरयिष्यति” ॥ इति मीमांसा वेदविचारः । सा च कर्मब्रह्मभेदात् जैमिनिवाद-रायणप्रणीता द्विविधा । अतएव ब्रह्मस्यति । “केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो विनिर्णयः । युक्तिहीनविचारस्तु धर्महानिं प्रजायते” ॥ वशिष्ठोऽपि । “इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपब्रह्मयेत् । विभेत्यल्पश्रुताद्देवो मामयं प्रहरिष्यति” ॥

श्रुतमर्यावबोधकव्याकरणमीमांसादिशास्त्राण्यष्टादश । यथा
विष्णुपुराणम् । “अङ्गानि वेदाश्चत्वारि मीमांसान्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ आशुर्वेदो धनुर्वेदो
गान्धर्वश्चेति त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव
ताः” ॥ चतुर्दशधर्मप्रमितिप्रधानानि चतस्रः पुनर्दृष्टप्रधानाः
क्वचिदलौकिकमर्थप्रमाणयन्त्यो धर्मोऽपि प्रमाणम् । अङ्गानि
षडित्यष्टादशप्रायश्चित्तं जानतामनुपदेशे दोषमाहाङ्गिराः ।
“आर्त्तानां मार्गमाथानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः । जानन्तो
न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः” ॥ प्रायश्चित्तोपदेशे पुण्य-
माह स एव । “यत् पुण्यमृहते विप्रे स्त्रियमाथे जलादिषु ।
तत् पुण्यं तारिते पापात् प्रायश्चित्तैस्तु मानवे” ॥ अर्चां विना
न वक्तव्यम् “अनर्चितैरनाहृतैरस्पृष्टैश्चैव संसदि । प्रायश्चित्तं
न वक्तव्यं जानद्विरपि जल्पते” ॥ इत्यङ्गिरो वक्षणात् । व्यव-
हारचिन्तामणौ ज्योतिषे च । “नाष्टम्यां न चतुर्दशं प्राय-
श्चित्तपरीक्षणम् । न परीक्षा विवाहश्च शनिभीमदिने तथा” ॥
विष्णुः । “ब्राह्मणादौनामशौचे यः सकृदन्नमश्राति तस्य
तावदेवाशौचं यावत्तेषाम् । अशौचापगमे प्रायश्चित्तं कुर्या-
दिति” । अशौचापगमे प्रायश्चित्तविधानादशौचादभ्यन्तरे
प्रायश्चित्तानाम् । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा
यथा । तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते” ॥ इति
दक्षवचनेनापि न प्रतिप्रसवः । प्रायश्चित्तोपदेशाय वस्त्रादिना
ब्राह्मणस्तोपथीयः । यथा मिताश्रयायां पराशरः । “पापं
प्रत्यापयेत् पापो धनुं दत्त्वा तथा हृषम्” । एतस्वीपलक्षणम् ।
“प्रत्याप्य पापं वक्तृभ्यः किञ्चिद्दत्त्वा व्रतं चरेत्” इति स्मृतेः ।
देवलयघने तोपयित्वा द्विजोक्तमानिति । अत्र तोपयित्वेति
श्रवणात् आनतिकरत्वेन तदुपहृष्टान्न दोषः । पापिभ्यः

प्रतिग्रह एव दीपश्रुतेः । प्रतिग्रहस्वदृष्टार्थव्यक्तद्रव्यस्वीकार इति प्रायश्चित्तविवेकः । अतएव प्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे दोषं वदन्ति । अत्रियादिभ्यः प्रायश्चित्तोपदेशो ब्राह्मणमन्तर्धाय करणीयः । यथाहाद्विराः “न्यायतो मार्गमाणस्य अत्रियादेः प्रणामिनः । अन्तरा ब्राह्मण कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत्” ॥ गोवधे तु स्वामिने गोमूल्यं दत्त्वा व्रतं करणीयम् । “आदौ गोपतये दत्त्वा गोमूल्यं साधुकल्पितम्” ॥ इति ब्रह्मपुराणात् । न चैतदग्रहणे दोषः । “गवां विक्रयकारी च गविलीमानि यानि च । तावदपसहस्राणि गवां गोष्ठे कृमिर्भवेत्” इति यमवचनादिति वाच्यम् । तदग्रहणस्य विक्रयत्वेन व्यवहाराभावान् । अवस्थितस्य गवादेर्मूल्यग्रहण एव व्यवह्रियते प्रतिरूपकस्थानीयत्वाच्च न हि प्रतिरूपकग्रहणं विक्रयः । तथा च पराशरः । “प्रमाणे प्राणभृतां प्रदद्यात् प्रतिरूपकम् । तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्य ब्रवीन्मनुः” ॥ प्रतिरूपकं तत्तुल्यप्राणान्तरम् । एवं चौरात् स्वामिनो वा क्रीतगवादिकं गोस्वामिने दत्त्वा तन्मूल्यं गृह्णती न विक्रयः किन्तु उपाधि धिना यत्र स्वेच्छया लाभाय वा विक्रीणीते तत्र तथेति ।

अथ चौराह्माभविनिर्णयः । याज्ञवल्क्यः । “विक्रेतुर्दशनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपोदमम् । क्रीता मूल्यमवाप्नोति तस्माद् यस्तस्य विक्रयी” ॥ क्रेतुर्यो रत्वेनाभिगच्छत्वे सति विक्रेतुर्दशनाच्छुद्धिः । एतदप्रकाशक्ये । यथा वृहस्पतिः “प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् मूलं वापि ममर्षयेत्” ॥ मूलं विक्रेतारम् । यस्तस्यापहृतद्रव्यस्य विक्रयी चौरस्तस्मात् स्वामी नष्टधनः सन् “नाष्टिकश्चैव कुरुते तद्धनं प्राद्वभिः स्वकम् । अदत्तव्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनो” ॥ इत्युक्तरीत्या स्वं द्रव्यं नृपद्यापराधानुरूपं दण्डं “धान्यं दशेभ्यः

कुम्भेभ्यो हरतोऽप्यधिकं बधः” ॥ इति मनूक्तादिदण्डं क्रेता
 च मूल्यमवाप्नोति । कुम्भपरिमाणमाह कात्यायनः । “दश
 द्रोणा भवेत् खारो कुम्भोऽपि द्रोणविंशतिः” । द्रोण उक्तो
 मिताक्षरायाम् । “षष्टमुष्टिर्भवेत् कुक्षिः, कृत्स्नयोऽष्टौ तु पुष्कलम्
 पुष्कलानि च चत्वारि षाटकः परिकीर्तितः । चतुराटको
 भवेत् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम्” कल्पतरौ द्वादशप्रसृतिभिः
 कुडवस्तश्चतुर्गुणोत्तरं प्रस्थाटकद्रोणा इत्युक्तं कुडवचतुर्गुणाद-
 षट्चत्वारिंशत् प्रसृतिभिः प्रस्यस्तश्चतुर्गुणा द्विनवत्वधिकशतेन
 प्रसृतिभिराटकः । तश्चतुर्गुणादष्टपद्यधिकसप्तशतप्रसृतिभि-
 द्रोणः । तद्दशगुणादगौत्वधिकषट्शत्वधिकसप्तसहस्रप्रसृतिभिः
 खारो द्रोणविंशतिगुणात् पद्यधिकत्रिंशताधिकपञ्चदशसहस्र-
 प्रसृतिभिः कुम्भः । तेन षट्प्रसृतिभिः कुक्षिः । प्रस्यपुष्क-
 लयोः पर्यायता इति कुक्षितण्डुलाय गुरुपाक्षारयाग्या इति
 गोपघनाष्टाणच । “द्वारिगत्पलिकं प्रस्यसुक्तं स्वयमपर्यया ।
 षाटकस्तु चतु प्रस्ययतुर्भिर्द्रोण षाटकैः । एतन्प्रमाणन्तु
 वक्ष्यते । प्रकाशक्रये तु स्वामिनो पक्षणे नारदहृहस्पती ।
 “वाङ्गुवोयोपरिगतं विज्ञात राजपूरुषैः । अविज्ञाता त्रयात्
 क्रोतं विक्रोता यदि वा नृतः । ध्यामो दत्त्वाहंभूम्यन्तु प्रसृ-
 हात स्वकर्मणम् । पञ्चं हयोरपद्वतं तत्र ध्यात् व्यवहारतः ।
 अपिज्ञातक्रये दोषस्तथा चापरिपालनम् । एतदहं समाख्यातं
 द्रव्यज्ञानिकरं परम्” ।

अथ क्रयनिर्णयः । मूल्यं दास्यामिति कृत्वा पक्षणाटपि
 क्रयमिदं । तथा विवादविन्तामणौ कात्यायनः । “पण्यं
 गृहीत्वा यो मूल्यमटस्वैव दिगं व्रजेत् । ऋतुययशोपरि-
 टान्तहनं सृष्टिमाप्नुयात्” ॥ अतएव वृहस्पतिः । “गृह-
 चेत्वादिहं क्रोत्वा तुम्यमूण्याधरान्वितम् । पथे कारयति यत्तु

कृत्यत्वेन तदुच्यते" । क्रोतेऽपि समयविशेषाभ्यन्तरे पद्या-
 क्षापादसिद्धिः । यथा मनुः । "क्रौत्वा विक्रीय वा किञ्चित्
 यस्मै हानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहे तत् द्रव्यं दद्याच्चैषाद-
 दीत वा" । एतत् याज्ञवल्क्येतरपरम् । यथा याज्ञवल्क्यः ।
 "दशैकपञ्चमष्टाहमासत्रयार्द्धमासिकम् । बीजायो वाह्यरत्न-
 स्त्रीदीक्षा पुंसां परीक्षणम्" ॥ अत्र बृहस्पतिः "अतोऽर्वाक्
 पण्यदोषस्तु यदि संजायते क्वचित् । विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत्
 क्रेता मूल्यमवाप्नुयात्" ॥ अतस्तत् द्रव्यपरीक्षणकालात् ।
 कालायनः । "अविज्ञातन्तु यत् क्रीतं दुष्टं पद्यादिभाषितम् ।
 क्रीतं तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु" । काले प्रागु-
 क्तपरीक्षाकालाभ्यन्तरे । परीक्षे तु बृहस्पतिः । "परीक्षेत
 स्रयं पण्यमन्येषान्तु । प्रदर्शयेत् । परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा
 न पुनस्यजेत्" ॥ अत्र विशेषयति नारदः । "क्रौत्वा मूल्येन
 यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत् तस्मि-
 न्नेवाङ्गविचतम् । द्वितीयेऽङ्गि ददत् क्रेता मूल्यात् त्रिंशंश-
 माहरेत् । द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गि परतः क्रेतुरेव तत्" । आह-
 रेत् दद्यात् विक्रेव इति शेषः । द्विगुणं त्रिंशंशस्य इति
 याज्ञवल्क्यः । "राजदेवोपघातेन पण्यदोषे उपागते । हानि-
 र्विक्रेतुरेवाप्तौ याचितस्याप्रयच्छतः" ॥ नारदः । "उपहृन्तेत
 वा पण्यं दद्येतापङ्गियेत वा । विक्रेतु रेव सोऽनर्थी विक्रो-
 यासप्रयच्छतः । दौयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यन्तु यः
 क्रयो । स एवास्य भवेत् दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः" ॥

अथ प्रायश्चित्तपूर्वाह कृत्यम् । शङ्खलिखितौ । "वाप्य
 केशान् नखान् पूर्वं घृतं प्राश्य यद्दिर्निशि । प्रत्येकं नियतं
 कालमात्मनो व्रतमादिशेत् । प्रायश्चित्तमुपासोनो वाग्यत-
 स्त्रिभवनं स्पृशेत्" ॥ घृतप्रशसामाह मत्स्यपुराणं "यस्मात्तेजो-

भयं ब्रह्म घृते तच्च व्यवस्थितम् । तेजोऽमृतमयं दिव्यं महा-
पातकनाशनम् ॥ वहिर्निर्गतीतिपरैणान्वयः । “व्रतं निशा-
सुषे श्राद्धं वहिस्तारकदर्शनात्” इति लघुहारीतवचनैकवाक्य-
त्वात् प्रत्येकमित्यादि पूर्वं व्याख्यातम् । केशधारणेच्छायां
द्विगुणव्रतादिमाह लघुहारीतः । “राजा वा राजपुत्रो वा
ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समा-
चरेत् केशानां धारणार्थंस्तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् । द्विगुणेऽपि
व्रते चीर्णं द्विगुणा दक्षिणा भवेत्” । विह्विह्विप्रादीनान्तु महा-
पातकादि दोष एव मुण्डनम् । “विह्विह्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते
केशवापनम् । ऋते महापातकिनो गार्हन्तुश्चावकीर्णिनः” ॥
इति मिताक्षराधृतवचनात् । हारीतेन प्रायश्चित्तपूर्वाह्ने मुण्डन-
विधानात् । धेनुदानादावपि तथा । स्त्रीणां विशेषमाह
भवदेशभट्टधृतं “वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्या जपादिकम् । न
गोष्ठे शयनं तामा न चादध्याह्नवाजिनम् । सर्वान् केशान् समु-
हृत्य हृदयेदद्गुनिहयम् । सर्वत्रैव हि नारीणां शिरसो मुण्डनं
स्मृतम्” ॥ पराशरस्यैतदिति मिताक्षरा । सर्वत्र इति प्रागु-
क्तमहापातकादिपरं न तु प्रयागपरं केशमूलान्युपायित्व
इति वचनात् ।

अथ बाष्पादिभेदात् प्रायश्चित्तम् । तत्रोत्तपोऽश्वर्षादि-
स्थानम् । “अग्नीतिर्यस्य वर्षासि बालो वापूरन पोऽशः ।
प्रायश्चित्तादेमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च” इति विष्णुशाता-
तपवचनात् । “पादो बाष्पेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः” ॥
इति लघुहारीतवचनान्तु कर्त्तव्यत्वात् श्राद्धवर्षाधिकदानविष-
यम् । यथाह्विराः “कर्त्तव्यत्वात् श्राद्धवर्षाधिकस्य च ।
चरेत् गुरुः शुद्धदापि प्रायश्चित्तं विशुद्धये । ततो न्यूनतरस्यास्य
नापराधो न पातकम् । न चास्य राजदण्डोऽपि प्रायश्चित्तं न

विशते" ॥ ब्रह्मपुराणे । "रोगो वृद्धस्तु पोगण्डः कुर्वन्त्यन्यैर्व्रतं सदा" । दशमस्कन्धीयद्वादशाध्यायटीकायां श्रीधरस्वामि-
धृतवचनम् । पोगण्डमाह । "कौमारं पञ्चमाह्वान्तं पोगण्डं
दशमावधि । केशोरमापञ्चदशाद्योवनन्तु ततः परम्" ॥ दश-
मावधीत्यापञ्चदशादित्येकवाक्यत्वात् ऊनैकादशवर्षेत्पूतयोऽथ
इत्येतयोर्दशपञ्चदशपरतीति । दशवर्षाभ्यन्तरीयस्य बालस्य
पादविधानाच्चास्यानुग्रहान्तरमिति प्रागेवोक्तम् ।

अथ धेनुमूल्यव्यवस्था । संबर्त्तः । "प्राज्ञापत्यव्रताशक्तौ धेनुं
दद्यात् पयस्विनीम् । धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न
संशयः" ॥ पयस्विनीमिति विशेषणं दुग्धोपयोगाय सा च
वत्सं विना न सम्भवति । अतः सवत्साया एव दानं सुख्यं
तदभावे यद्योचितं तन्मूल्यं तदभावे पुराणत्रयम् । "द्वात्रिंशत्-
पणिका गावो वत्सः पौराणिको भवेत्" इति कात्यायनवच-
नान् । षट्त्रिंशत्तमिति कृत्वा पठन्ति । "धेनुः पञ्चभि-
राध्यानां । मध्यानां । त्रिपुराणिकौ । कार्पापणैकमूल्या हि
दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता" ॥ अत्र पुराणत्रयस्य गौतमोक्तं
हिरण्यादिकमेव देयं तद्यथा । हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमि-
स्तिलाष्टतमन्नमिति देयानि । एतान्येवानादेशे विकल्पेन
क्रियेरन्निति अन्यथा इदमनर्थकं स्यात् इति प्रायश्चित्तविवेकः
तच्चिन्त्यं हिरण्यं गौरित्यादिना गोविकल्पकत्वेन हिरण्या-
दिकमुक्तं न तु गोमूल्यत्वेन ततश्च द्वात्रिंशत्पणिका इत्यादि-
वचनात् । कार्पापणत्रयदानमेव युक्तम् । तत्र "तास्त्रिकः
वार्षिकः पणः" इति याज्ञवल्क्यवचनेन "गुञ्जाः पञ्चाद्य-
मापकः । ते षोडशाक्षः कर्पाऽस्त्रो पलं कर्पवतुष्टयम्" इत्य-
मरसिंहीक्तेन अशीतिरत्तिकापरिमिततास्त्रे पणशब्दः सङ्के-
तितः स च तावत्संख्यकवराटकैर्लभ्यत इति वराटकेष्वपि

द्वैविध्यमुक्तम् अन्यत्र कामाकामाभ्याम् इत्युक्तम् । यथा वृह-
स्पतिः । “कामाकामकृतं त्वेवं महापापं द्विधा मतम् । पुरु-
पापेक्षया चैव निष्कृतिर्द्विविधा स्मृता” ॥ इत्यत्र गवयादि-
भ्रमेण यो गोवधस्तत्र गोवधस्य न ज्ञानकृतत्वं गोत्वेनाज्ञानात्
यदि गोत्वेन जानन्नप्यन्योद्देशचित्तनाराधादिना यदि हन्ति
तदापि न ज्ञानकृतत्वं तद्विषयकहननेच्छारूपद्वाराभावात् ।
वधनिरुक्तिरग्निपुराणे । “स्यात् प्राणवियोगफलकध्यापारो
हननं स्मृतम् । रागाद्विपात् प्रमादाद्वा स्रतः परत एव वा” ॥

अथ विप्रादिस्वामिकगोवधप्रायश्चित्तम् । तत्र मनुना
“गोषु ब्राह्मणसंख्यासु” इत्यनेन दण्डप्रकरणे ब्राह्मणस्वामिक-
त्वेन गीर्गुरुत्वमभिहितम् । नारदेन च । “देवब्राह्मणराजाश्च
द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम् । इत्युक्तम् अतस्तद्वधे गुरुप्रायश्चित्तं युक्तम् ।
तदाह मनुः । “उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिबेत् ।
कृतवापो वसेद्दोष्टे चर्मणा तेन संहृतः ॥ चतुर्थकालमश्रीया-
दृषारसवणं मितम् । गोमूत्रेण चरेत् स्नानं द्वौ मासौ नियते-
न्द्रियः ॥ दिवानुगच्छेत्तागास्तु तिष्ठन्नूहुं रजः पिबेत् । शुश्रू-
षित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनं वसेत् । तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु
व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् । आसीनासु तथासीनो नियतो वीत-
मत्सरः ॥ आतुरामभिगस्ता वा क्षीरव्याघ्रादिभिर्भयैः । पतितो
पङ्कजम्नां वा सर्वप्राणैर्विमोचयेत् ॥ उष्णे वर्षति शीते वा
मारुते वाति वा भृशम् । न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरक्षत्वा तु
शक्तिः ॥ आत्मानो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रे खलेऽथ वा ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पितृभक्तं चैव वत्सकम् ॥ अनेन विधिना
यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति । स गोहत्याकृत पापं त्रिभिर्मासे-
र्ष्यपीडति ॥ वृषभैकादशा गाय दद्यात् सुषरितघ्नतः । अवि-
द्यमाने सर्वस्वं वेदविद्वो [नवेदयेत्] ॥ उपपातकसंयुक्तो

गोघ्नो न तु यागाद्यर्थं गोबधकर्त्तापि अतएव सामान्यत उक्तं
 हारीतेन-“वृथा पशुघाते प्राजापत्यम्” । इति यागाद्यर्थोऽपि
 गोबधः कलौ निषिद्धः । “दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च
 कमण्डलोः । गोवान्मातृसपिण्डाद्वा विवाहो गोबधस्तथा ॥
 नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः” ॥ इति हला-
 युधशूनपाणिगृहस्यरत्नाकरधृतब्रह्मपुराणवचनात् । मद्ये नि-
 षेधं स्पष्टयत्युशना । “मद्यमपेयमदेयमनिर्घाह्यमिति” । एवञ्च
 दुर्गापूजादौ यन्मद्यदानमुक्तं तत्कलोत्तरपरम् । कृतवापः
 कृतमशिखवपनो हतगवीचर्मणा कृतपरिधानोत्तरावगुण्ठनो
 मासत्रयं गोष्ठे वसेत् । तत्र प्रथममासं यवान् यवागूकृतान्
 पिबेत् । अपरमासद्वये चतुर्थकालमश्रीयात् । पूर्वदिने
 उपोष्य परदिने रात्रौ भुञ्जीत । सुनिभिर्द्विरशनं प्रीक्तमिति
 श्रवणात् । अक्षारलवणम् अकृत्रिमलवणं मितं- स्वल्पम् ।
 मासत्रयधर्म्मानाह टिवानुगच्छेत् इति । अनुः महार्थः ।
 तिष्ठन्तोषित्यादिषु बहूनां धर्मः कार्यः । स चात्मज्ञेशकरः
 वीरासनं भिक्ष्याद्यनाश्रित्योपवेशनम् अमिशस्ताम् अतिक्रान्तं
 भयैर्भयमिमित्तैः सर्वप्राणैः सर्वसामर्थ्यैः । विमोचयेत्तदपसा-
 रचेत् । अतएव विष्णुपुराणम् । “शमं नयति यः क्रुद्धान्
 सर्वबन्धुरमत्तरः । भोताग्वासनकृत् साधुः स्वर्गस्तस्यास्पकं
 फलम्” ॥ गां न कथयेद्विवारणाभिप्रायेण पिबन्त स्तन्यमिति
 शेषः । सुचरितव्रतः सम्यक्चरितव्रतः । दक्षिणार्थं हृद्यम-
 महितदम् गा दद्यात् तदभावे स्वल्पमपि सर्वस्वं दक्षिणार्थं
 दद्यात् । धेनुसंकननमाह । त्रैमामिकतते मामयवपानं
 प्राजापत्यद्वयतुल्यं यतो यमेन अम्यादिभङ्गे मासाईयवपान-
 मुक्तं तत्रैव गोमिलेन प्राजापत्यमुक्तम् । यथा भवदेवमदृष्टत-
 यमवचनम् । “पस्विभर्तुं गवां कृत्वा लाङ्गुलच्छेदनं तथा ।

पाटने कर्णशृङ्गाणां मासार्हन्तु यवान् पिवेत्" ॥ स्मृतिसागरे
 शोभिलः । "कर्णलाङ्गुलयोश्छेदमस्थिमङ्गं विधाय च । प्राजा-
 पत्यव्रतं कुर्युश्चत्वारो ब्राह्मणादयः" ॥ अत्र यत् शूद्रस्य
 द्विजतुल्यप्रायश्चित्तमुक्तं तदस्थिमङ्गादिमात्रपरं वैश्यतुल्यशूद्र-
 मात्रपरं वा एवञ्च यत् प्रायश्चित्तविवेके मासयावकपानं क्वचित्
 द्वादशप्राजापत्यतुल्यमुक्तं तद् गोमूत्रमात्रसिद्धयावकपरं क्वचिच्च
 प्राजापत्यद्वयतुल्यं तत् सिद्धानन्तरप्रक्षिप्त-गोमूत्रपरमित्यवि-
 रोधः । मासद्वयचतुर्थकालभोजने त्रिंशदुपवासास्त्रिंशता
 नक्षत्रैर्देशोपवासाः । तथा च शूलपाणिमहामहोपाध्यायैस्त्रिंशच्च
 निरन्तरोपवासाः पञ्चदश प्राजापत्यतुल्याः । मासोपवास
 धेनुसंकलने उक्ताः । अत्रैकान्तरितत्वादितिकर्तव्यतायोगाच्च ।
 एकादशप्राजापत्यतुल्याः तत्र त्रिंशत्कर्मभोजनं चतुःप्राजापत्य-
 तुल्यं मिलित्वा त्रैमासिकव्रतं सप्तदशप्राजापत्यतुल्यं तदभावे
 सप्तदशधेनवो देया इति बहुसम्प्रता ध्यवस्था । भवदेवभट्ट-
 सम्प्रता तु द्वादशधेनव इति पूर्वोक्ता च दक्षिणा देया । तद-
 शक्तौ एकपञ्चाशत्षट्त्रिंशद्वा कार्पापणा देया । दक्षिणायान्तु
 वृषभमूल्यं कार्पापणपञ्चकं गोदशकमूल्यं कार्पापणदशक-
 मिति । पञ्चदशकार्पापणाः एतच्च ज्ञानत इति । अज्ञान-
 तोऽहम् । ततो ब्राह्मणान् भोजयित्वा गौरेका दक्षिणा देया ।
 "भुक्तवस्तु च विप्रेषु गां वै दद्याद्विचक्षणः । गवामभावे
 दातव्य गोमूल्यञ्च न संशयः" ॥ इति सर्वर्तवचनात्तन्मूल्यं
 कार्पापणमेकं वा दद्यात् एतच्च शस्त्रमुष्टिलोद्भूतगुडविषाम्या-
 दिभिः प्रायिकमृत्युफलकैर्हनेनैव शोध्यम् । तथा वृद्धस्यतिः ।
 "शस्त्रादिना तु गां हत्वा मानव व्रतमाचरेत्" । स्त्रीशूद्र-
 बालवृद्धानामर्हम् एकस्थोभयपरत्वे पादः । एवञ्च ब्राह्मणा-
 दीनां सगुणत्वनिर्गुणत्वादिना कालदेयादितारतम्येन च लघु-

गुरुप्रायश्चित्तान्तरं बोध्यम् । “समद्विगुणसाहस्रमानन्त्यश्च
यथा क्रमम् । दाने फलविशेषः स्यात् हिंसायां तद्वदेव हि” ॥
इति दक्षवचनात् । “समसत्राङ्गणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे” ॥ ब्राह्मणब्रुवश्चाङ्गिर-
सोक्तः यथा । “गर्भाधानादिसंस्कारैर्युक्तश्च नियमव्रतैः ।
नाध्यापयति नाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुवः” ॥

अत्रियसम्बन्धिन्या गोर्वधे तु देशतः । “गोक्तः परमासान्
तक्ष्मणा परिहृतो गोप्रासाहारी गोव्रतो यवाशौ गोभिरभि-
सञ्चरन् विप्रमुच्यत इति” । गोप्रासाहारी गोप्रासाहर्ता
कर्मस्थानिति साधुः । परमासयावकमक्षणं द्वादशप्राजापत्य-
तुल्यं दक्षिणा च विशेषानुपदेशाद् यथाशक्ति देयेति । एतज्-
ज्ञानादज्ञानादर्धं स्त्रीशूद्रबालहृद्धानामर्धम् एकस्त्रीभयपरत्वे
पादः ।

वैश्वसम्बन्धिन्या गोर्वधे तु । शातातपः । “पञ्चगव्येन
गोघातौ मासैकेन विशुद्धयति । गोमतीश्च अपेक्षित्वां गवां
गोष्ठे च संवसेत्” ॥ पञ्चगव्यमाह शातातपः । “गोशक्तत्
द्विगुणं मूत्रं सर्पिविद्याश्चतुर्गुणम् । चौरमष्टगुणश्चैव पञ्चगव्ये
तथा दधि” ॥ तथाष्टगुणम् । यमः । “आहृत्य प्रणवेनैव उत्थाप्य
प्रणवेन च । प्रणवेन समानोद्य प्रणवेनैव तत् पिबेत्” ॥ उत्थाप्य
मिश्रीकृत्य एतद्वैकल्पिकं द्रव्यपरिमाणानन्तरम् । मन्वान्तरश्च
अन्यगौरवासोक्तम् । गोमतीविद्यामाह । प्रायश्चित्तकाण्ड-
कल्पतरो यमः । “गोमतीं कूर्त्तव्यिष्यामि सर्वपापप्रणा-
शिनौम् । तास्तु मे गदतो विप्राः शृणुष्वं सुसमाहितः ॥
गावः सुरभवो नित्यं गावो गुण्लुगत्रिकाः । गावः प्रतिष्ठा-
भूतामां गावः स्वस्वयनं मष्टत् ॥ अथमेव परं गावो देवानां
इदिरुत्तमम् । पावनं सर्वभूतानां चरन्ति च इवीपि च ॥

हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान्दिवि । ऋषीणामग्निहोत्रेषु
गावो होमप्रयोजिकाः ॥ पावनं सर्वभूतानां गावः शरण-
सुत्तमम् । गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलसुत्तमम् ॥ गावः
स्वर्गस्य सोपानं गावो घन्याः सनातनाः । नमो गोभ्यः श्रीम-
तीभ्यः सौरभ्यीभ्य एव च ॥ नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो
नमो नमः । ब्राह्मणाद्यैव गावश्च कुलमेकं द्विधाकृतम् ॥
एकत्र मन्वास्तिष्ठन्ति हविरन्यत्र तिष्ठति ॥ मन्वाज्ञाने
मिताक्षरायां षट्पिङ्गन्तम् । “जपहोमादि यत्किञ्चित्
कृच्छ्रोक्तं सन्मवेन्न चेत् । सर्वे व्याहृतिभिः कुर्यात् गायत्र्या
प्रणवेन च” ॥ गर्वा गोष्ठ इति श्रवणकुण्डलवत् तात्कालि-
कगोसत्त्वावबोधाय गोमतीजपसहितमासपञ्चगव्यपानं प्राजा-
पत्यपञ्चकतुल्यम् एतदज्ञानकृते ज्ञानकृते तु द्वैगुण्यम् । स्त्रीशू-
द्रबालहृदानामर्हम् एकस्थोभयधर्मपरत्वे पादः । शूद्रसम्ब-
न्धिन्या गोवधे तु विश्वामित्रः । “कृच्छ्रांस्तु चतुरः कुर्यात्
गोवधे बृद्धिपूर्वके । अमत्या च द्वयं कार्यं तदर्हं बालहृदयोः ।
स्त्रीशूद्रयोरेवमेतद्वधे चैव न संग्रहः” ॥ कृच्छ्रान् प्राजापत्यानि ।
नञ्चतुष्टयाशक्तौ चतस्रो धेनवः । हादशकार्पापणा वा ।
एतज्ज्ञानकृते अज्ञानकृते प्राजापत्यद्वयं तदशक्तौ द्वे धेनू षट्-
कार्पापणा वा देयाः । स्त्रीशूद्रबालहृदानामर्हम् । एकस्थो-
भयधर्मपरत्वे पादः । स्वामिकृतवियेषस्तु प्रायश्चित्तवियेका-
नुसारादुक्तः । व्यवस्था तु तदुपदेयकं वस्त्रादिना परितोष्य
भ्राष्ट्रा । पत्रदाने तु शूद्रेणाज्ञानकृतशूद्रस्वामिकगवीवधजन्य-
पापक्षयाय प्राजापत्यव्रतं प्रायश्चित्तं करणीयम् । तदशक्ता-
येकधेनुदानं तदशक्तौ कार्पापणव्यम् । दक्षिणा च ययाग्राणि
दातव्या । पत्रद्वयं पूर्वदिने समिषवपनं कारयित्वा घृतं
प्राग्न्य उपोष्य करणीयम् । प्रायश्चित्तानन्तरं मार्घशुक्लविधिना

शुद्धयर्थं श्राद्धं कर्त्तव्यम् । दधान्यूनब्राह्मणेभ्यो भोज्यादिकं
 देयम् । एतत्सर्वं गोस्वामिनं मृश्यादिना परितोष्य करण्यम् ।
 अमुकस्य मतमेतदेवमन्यत्राप्यूहेन लेख्यम् । विशेषदक्षिणोक्तौ तु
 सैव लेख्या । केशरक्षणे तु प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं दक्षिणा च द्विगुणा ।
 योषितां सुण्डने तु अङ्गुलिद्वयपरिमितसर्वकेशाद्यच्छेदनं कर-
 ण्यमिति लेख्यम् । प्रायश्चित्तकरणे तु अमुकपापक्षयकाम
 इदं काञ्चनमिति वाक्ये विशेषो बोध्यः । नारायणस्य स्मर्त्तव्यः ।
 “प्रातर्निशि तथा सन्ध्या मध्याह्नादिषु संस्मरन् । नारायण-
 मवाप्नोति सद्यः पापक्षयं नरः” ॥ इति विष्णुपुराणे पाप-
 क्षयश्रुतेः । गर्भिण्यादौ तु विशेषमाह बृहस्पतिः “गर्भिणीं
 कपिला दोम्भीं होमधेनुञ्च सुव्रताम् । रोधादिना घातयित्वा
 द्विगुणं गोव्रतश्चरेत्” ॥ गर्भिणीवधे तु विशेषमाह बृहस्पतिः ।
 “गवां निपतने चैव गर्भनाशो यदा भवेत् । एकैकन्तु चरेत्
 ऋच्छं यथा पूर्वं तथा परम्” ॥ ऋच्छपदं व्रतपरम् । द्विगुणं
 गोव्रतमित्येकवाक्यत्वात् “पादमुत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्र-
 सम्पत्ते । पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् । अङ्गप्रत्यङ्ग-
 सम्पत्ते गर्भं चेतः समन्विते । द्विगुणं गोव्रतं कुर्यात् प्रायश्चित्तं
 विशुद्धये” ॥ मध्यमवचनं भवदेवव्याख्यातम् । यथा लगुडा-
 द्यभिघातेन गोर्धीयति गर्भमात्रपातो भवति तदीत्यत्रगर्भमात्र-
 पाते यथोक्तप्रायश्चित्तपादाचरणम् । गात्राययवोत्पत्तौ प्राय-
 श्चित्तपादद्वयं सकृत्सगात्रसम्पत्तौ चैतन्याभावे प्रायश्चित्तपाद-

इत्या गर्भमचेतनम् । अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतः समन्विते ।
द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेषा गोघ्नस्य निष्कृतिः” ॥ दोग्ध्रीं
बहुचीराम् । वृद्धस्पतिः । “अतिवृद्धामतिक्रशामतिवालाञ्च
रोगिणीम् । इत्या पूर्वविधानेन चरेदहं व्रतं द्विजः” ।
पूर्वविधानेन मन्वाद्युक्तवैभासिकादिना अतिवृद्धा षणच्छेद-
नासमर्था अतिक्रशा कृशत्वेन दीहनवाहनायोग्या अति-
वाला वर्षपर्यन्तं बाला तदतिक्रान्ता द्विवर्षीया । तथा च
वृद्धद्विराः । “वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिवाला द्विवा-
र्षिकी । अतः परन्तु सा गोः स्यात्तरुणौ दन्तजम्भनि” ॥
अतएव वक्ष्यते “द्विपादस्तु द्विष्टायने” इति संवर्तः । “व्याप-
नानां बहूनाञ्च बन्धने शोधनेऽपि वा । भिषङ्मिथ्यीपचारे
च द्विगुणं गोव्रतञ्चरेत्” ॥ एकप्रयत्ने निष्पन्ने बहूनां गवां
बधे प्रायश्चित्तगौरवमुक्तं न तु तन्नता पापभेदाभावात् ।
एकप्रयत्नजन्यत्वेनैकमेव गुरुतरपापमिति प्रायश्चित्तमपि
तथा । बहूनामित्येकाधिकपरम् । तदविवचायामपि
गोहयबधे प्रयत्नाभेदेऽपि विशेषवचनाभावात् प्रायश्चित्त-
द्वैगुण्यं युक्तम् । अपिशब्दात् गृहदाहादिना क्रमकते तु
प्रायश्चित्तावृत्तिः । यथोपपातकानुवृत्तौ यमः । “गोघ्नवद्वि-
हितः कल्पयान्द्रायणमथापि वा । अभ्यासे तु तयोर्भूयस्ततः-
शब्दिमवाप्नुयात्” । तयोर्गोबधतदन्योपपातकयोः प्रकृति-
विकृतिरूपयोः संवर्तःपस्तम्बी । “एकाचेद्वह्निभिः कापि देवा-
द्वापादिता भवेत् । पादं पादञ्च इत्यायाचरेयुस्ते पृथक्
पृथक्” । इत्याया यत्र यदिद्वितं व्रतं तत्र तस्यैव पादं
प्रत्येकं कुर्युः । एकाचेदित्युपलक्षणम् अतो बहुभिर्हयोर्वह्नि-
नाञ्च हनने प्रतिपूरुषं पादद्वयं त्रयं वा कल्पनीयमिति मित्ता-
ञ्जरा । वस्तुतस्तु एकाधिकानामेकैकपुरुषस्यैकप्रयत्नजन्य

बधे व्यापन्नानां बहूनामिति पूर्वोक्तवचनात् एकैकपुरुषस्य द्विपादं कृत्वा प्रायश्चित्तं प्रथमभेदे तु गोघ्नवदित्यनेन तन्त्र-
ताया अभावात् प्रत्येकं प्रतिपुरुषं द्विपादावृत्तिरिति । एत-
च्चाकामतो बधे द्रष्टव्यम् । देवादिति विशेषोपादानात् काम-
कृते तु बहूनामपि प्रत्येकं कृत्स्नदोषसम्बन्धात् पूर्णप्रायश्चित्तं
युक्तम् सत्रिणां फलमिव प्रतिपुरुषं कृत्स्नव्यापारसमवायात् ।
“एकं घ्नतां बहूनाश्च यथोक्ताद्विगुणो दमः” ॥ इति प्रत्येकं
दण्डद्वैगुण्यदर्शनाच्चेति मित्ताचरा । वस्तुतस्तु सर्वत्र पापे
“स्यात्त्वकामकृते यस्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके” ॥ इत्यङ्गिरो वचने-
नाज्ञानात् ज्ञाने द्वैगुण्यदर्शनादत्रापि ज्ञाने द्विपाद एव युक्तः ।
सत्रे तु सप्तदशावरा ऋद्धिकामाः सत्रसुपासीरन्निति श्रवणात्त-
थेति । एकं घ्नतामिति परवचनन्तु गोबधातिरिक्तविषयम् ।
गोबधे एकाचेदित्युपदेशेन दण्डवत् प्रायश्चित्तानि भवन्तीत्य-
तिदेशानवमरात् । तदधसरत्वे प्रत्येकं पूर्णं प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं
स्यात् न पूर्णं प्रायश्चित्तमात्रम् अपतएव प्रायश्चित्तविवेके एकं
घ्नतां बहूनामिति मनुष्यबधे उक्तं बह्वाभारत्युपादानात् हाभ्यां
घ्नने तु प्रत्येकं सम्पूर्णप्रायश्चित्तम् ।

अथेकद्वयनादि गोबधप्रायश्चित्तम् । वृद्धप्रवेताः । “एक-
वर्षं गवि हते छच्छ्रपादो विधीयते । अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्यात्
द्विपादस्तु द्विद्वयने । त्रिद्वयने त्रिपादः स्यात् प्राजापत्य-
मतः परम्” ॥ इदमपि प्रायश्चित्तनाघवेन अबुद्धिपूर्वकाधम-
शूद्राभिरुक्तवधविषयमिति प्रायश्चित्तविवेकः । तेन ; यत्-
स्त्रामिकबधे यत् प्रायश्चित्तं तस्यैव तत्र पादादिकमूहनीय-
मत एवातिशानामित्यत्र तस्यैवीकम् अतः परम् अतुर्हा-
यणे इत्यर्थः बुद्धिपूर्वं एतदेव द्विगुणमित्यर्थः ।

अथ रोधादिनिमित्तक गोबधप्रायश्चित्तम् । अद्विपादः ।

“रोधने बन्धने चापि योजने च गवां रुजः । उत्थाय मरणं
 वापि निमित्तो यत्र लिप्यते । पादश्चरेद्रोधबधे हो पादौ
 बन्धने चरेत् । योजने पादहोमं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने” ।
 निमित्तौ लिप्यत इति यथा कथञ्चित् मरणनिमित्ततारतम्येन
 “यो भूय आरभते तास्मिन् फले विशेषः” इत्यापस्तम्बवचनात्
 पापविशेषेण लिप्यते तद्विशेषात् प्रायश्चित्तविशेषमाह पाद-
 श्चरेदित्यादि । रोधः क्षीणाया गोराहारप्रचारनिर्गमविरोधः ।
 बन्धनमयथाबन्धनप्रकालबन्धनञ्च । योजनं हलशकटादौ
 योजनं तत्रातिवाहादिनेति शेषः । अत्रैव विषये अवनः ।
 “प्राजापत्यद्वय गोहत्याप्रायश्चित्तं रोधनबन्धनयोक्तृबधे पाद-
 दृष्ट्या नखानि लोमानि शिखावर्जं सशिखं वपनं त्रिसवनं
 गवानुगमनं सहशयनं सुमहत्तृणानि रथ्यासु चारयेत् व्रतान्ते
 ब्राह्मणभोजनमिति” । रोधनबन्धनयोक्तृबध इत्यादेरयमर्थः
 रोधनिमित्तकबधे प्राजापत्यस्य पादः प्रायश्चित्तं नखच्छेदन-
 मात्रम् । बन्धननिमित्तबधे प्राजापत्यस्य द्वौ पादौ नखानां
 लोम्नाञ्च छेदनम् । योक्तृनिमित्ते च बधे प्राजापत्यपादत्रयं
 नखलोमशिखावर्जकेशच्छेदनञ्च । दण्डादिप्रहारबधे संपूर्णं
 प्राजापत्यम् । नखलोमकेशशिखाच्छेदनञ्च इति कल्पतरुः ।
 एतद्विषय एव मिताक्षराधृत संवर्त्तवचनम् इत्येकवाक्यत्वात् ।
 तदयथा । “पादेऽङ्गलोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च ।
 त्रिपादे च । शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने” ॥ अत्र प्राजा-
 पत्यस्य पादादित्वे किं मानमिति चेत् । पराशरवचनम् ।
 “रोधने तु चरेत् पादं बन्धने चार्द्धमेव हि । योजने पाद-
 क्षीनं स्यात् प्राजापत्यं निपातने । छच्छ्रमज्ञानताडने” इति
 वार्द्धस्यत्वात् । दण्डोऽत्र हस्तप्रमाणो ग्राह्यः । तदधिके तु
 द्विगुणप्रायश्चित्तविधानात् । यथाऽद्विराः । “अङ्गुष्ठमात्रः

स्थौल्येन बाहुमात्रः प्रमाणतः । सार्द्धं सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते । अस्माद्बहुं प्रहारेण यदि गां विनिपातयेत् । द्विगुणन्तु भवेत्तत्र प्रायश्चित्तमिति स्थितिः ॥ । सपलाशः सपत्रः । एतद्वचनविषय एव स्ववनोक्त प्राजापत्यद्वयमिति एतच्चाज्ञानतः । यथा वृहस्पतिः । “पादश्चरेद्गोधबधे कृच्छ्राद्यं बन्धघातने । अतिवाहे च पादोमं कृच्छ्रमज्ञानताडने” ॥ अज्ञानश्च क्षीणायामक्षीणत्वभ्रमः । क्षीणज्ञाने तु प्रायिक-मरणं ज्ञात्वा प्रवर्तकस्य चान्द्रायणपादादिकम् । यथा हारौतः । “नासाच्छेदनदाहेषु कर्णच्छेदनबन्धने । अतिदोहातिवाहाभ्यां कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत्” ॥ इत्येति शेषः । कृच्छ्रं व्रतं तेन चान्द्रायणव्रतमित्यर्थः । इति शून्यपाणिं महामहोपाध्यायाः । भवदेवभट्टंस्तु । निपातने कृपावटादिषु इति व्याख्यातं तदपि युक्तम् अन्यथा तत्र पातजनकभयादिदर्शकस्य प्रायश्चित्तस्थानध्यवसायापत्तेः । “शस्त्रादिना तु हत्वा गां मानवं व्रतमाचरेत्” । रोधादिनात्वाङ्गिरसमापस्तम्बोक्तमेव चेति वृहस्पत्युक्तस्य प्रथमादि-पदान्मुष्टि-लोद्गलगुडविषाम्ब्यादीनां प्रायिकमृत्युफलानां ग्रहण रोधादिनेति यथा कथञ्चिन्निमित्त-मात्रस्य बन्धादेरिति शून्यपाणिव्याख्यान्तराच्च । तस्मान्निपा-तनपरम् उभयपरम् एतच्च रात्री रक्षणार्थं रोधबन्धनव्यतिरि-क्तविषयम् । “सायं सङ्गमनार्थन्तु न दुष्येद्गोधबन्धयोः” इति अङ्गिरो वचनात् । बन्धने मिताधाराया विशेषमाह व्यासः । “न नारिकेलैर्न च शालतानैर्न चापि मीश्रैर्न च बन्धशृङ्गैः । मृतैस्तु गाधी न हि बन्धनीया बद्धा तु तिष्ठेत् परशुं गृह्णीत्वा । कुशैः काशेय बध्नीयात् स्थाने दीपविवर्जिते” ॥

अथापामननिमित्तगोधप्रायश्चित्तम् । तत्र पराशरः । “गोतानि संहता चैव उद्धृत्यन्यतापि वा । शून्यागाराद्युपेक्षाया

प्राजापत्यं विनिर्देशेत् । अपालनात् प्रणश्येत्तु गौशरन्ती
 कथञ्चन । जलौघपल्लवे मग्ना नागविद्युहताऽपि वा । श्वभ्रे
 वा पतिता कक्षात् श्वापदैर्वापि भक्षिता । प्राजापत्यं चरेत्
 छच्छं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् । सयिखं वपनं कार्यं त्रिसन्ध्य-
 मवगाहनम् । शृङ्गैर्वापि खुरैर्युक्तं लाडूलश्रेवणादिभिः ।
 चार्द्रमेव हि तन्मर्म परिधाय स गां व्रजेत् । तासां मध्ये वसे-
 द्रावो दिवा ताभिः संमं व्रजेत् । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा
 राजन्यवैश्याः । प्रायश्चित्ते ततशीर्षं कुर्यात् ब्राह्मणभोजनम् ॥
 “अनहुक्षहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दर्शिणाम्” । अत्र गौस्वामी-
 त्यभिधानात् उत्सृष्टवृषवक्षतरौषु स्वत्वाभावादपालननिमित्त-
 कतद्वधे तदुत्सृष्टेर्दोषो नास्ति इति प्रतीयते । तत्स्वत्वाभावे-
 नान्येषां सम्भाव्यमानमीपादानिकसत्त्वं निराकरोति कल्प-
 तरुष्टव्रह्मपुराणम् । “अथ वृत्ते वृषोत्सर्गे दाता वक्रोक्तिभिः
 पटैः । ब्राह्मणानाञ्च यत् किञ्चित् मयोत्सृष्टन्तु निर्जने । तत्
 कश्चिदन्यो न नयेद्दिभाञ्च यथाक्रमम् । न वाद्यं न च तत्-
 चौरं पातय्यं केनचित् क्वचित्” ॥ वक्रोक्तिभिः काकूक्तिभिः
 स्वाम्यभावेनोत्सृष्टपशोः पालननियमाभावाद्दान्यादि-भक्षणे
 मोक्षत्वमप्याह याज्ञवल्क्यः । “महोद्योत्सृष्टपशवः सूतिका-
 गन्तुकादयः । पालो येपाञ्च ते मोष्या देवराजपरिभ्रुताः” । महो-
 द्योऽनिर्वाय्यः महावलीवर्तः । उत्सृष्टपशवः देवतोद्देशेन पित्रा-
 दिनिष्ठकस्त्रीद्देशेन चक्राद्यङ्कितास्वल्पपशवः । सूतिका अ-
 र्गतदशाहाः । आगन्तुका प्रामाण्यरादागताः । आदिगण्डात्
 उग्रमसोक्ताश्च यथा । “अदण्डा इस्तिनोऽग्राय मजापासा हि
 ते स्मृताः । अदण्डाः काण्डकुण्डाय वृषभः कृतसचयः” ॥ कुण्डः
 खञ्जः । अत्र काण्डकुण्डशब्दाभ्यामत्यन्तासमं धर्यते । वृषभः कृत-
 सचयः । प्रागुक्तोत्सृष्टपशः एते सपासा विपासा वा सर्वथा

मोच्याः । तथा च मनुः । “अनिर्दंशाच्चं गां सूतां वृषान्
 देवपशूंस्तथा । सपालान् वा विपालान् वा अदण्ड्यान् मनु-
 रब्रवोत्” । एतद्विज्ञानां येषाञ्च पालोऽस्ति तेषां मोच्याः ।
 अर्थात्तत्र पालो दण्डनीयः । देवराजपरिभुताः । गर्जादि-
 श्रवणात् सेनादिदर्शनाद्वा पलायिताः पशवो यदि क्षेत्रे चरन्ति
 तदा न दोष इत्यर्थः । पालकान्तरसत्त्वे तु मनुः । “दिवा
 वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योगचेमेऽन्यथा
 चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्” । दिवा पशूनां पालहस्तान्य-
 स्तानां योगचेमविषये दोषे जाते पालकस्य गहंणीयता रात्रौ
 पुनः पालप्रत्यर्पितानां स्वामिनां दोषः । अन्यथा यदि रात्रौ
 वपि पालहस्तगता भवन्ति तदा दोषे उत्पन्ने पाल एव गहं-
 णीयतां प्राप्नोति इति कुल्लुकभट्टः । स्मृतिसागरसारे वृहद्द-
 द्विराः । “अनागतस्य चानेता आगतस्य च रक्षकः । रात्रौ
 वपि यदान्योऽस्ति तदा स्वामी न दोषभाक्” ननु दण्डप्रकर-
 षोक्तमनुवचनं प्रायश्चित्ते कथमिति चेन्न दण्डवत् प्रायश्चि-
 त्तानि भवन्तीति श्रुतेः तथा व्यवहाराच्च । एवञ्च “यत्राप-
 वर्त्तते युग्य वैगुण्यात् प्राजकस्य च । तत्र स्वामी भवेद्दण्डो
 हिंसायां द्विगतं दमः” । इति मनुवचने यत्र सारथेरकौश-
 ल्यात् यानमन्यथा गच्छति तत्र हिंसायामसुशिक्षित सारथि-
 नयोगात् स्वामी द्विगतं दण्डं दाप्यः सादिति कुल्लुकभट्ट-
 व्याख्यानदर्शनात् अयोग्यपालकसमर्पणे स्वामिनी दोषात्त-
 स्यैव प्रायश्चित्तमुक्तम् । “यावत् गस्यं विनश्येत्तु चेत्यौ तावत्
 षलं समेत् । पालस्ताद्योऽथ गोस्वामी पूर्वोक्तं दण्डमर्हति”
 याज्ञवल्क्यवचने गवादिदोषेण यावत् गस्यं विनश्यति । ताव-
 देव पामकात् प्राप्तव्यं पालकायतनौ पालकस्ताव्यः पूर्वोक्तं
 दण्डादिकमर्हतीति दर्शनाच्च । गोश्वप्रायश्चित्ते पालकद्वयाः

सम्भवे स्वामिना द्रव्यं दत्त्वा प्रायश्चित्तं कारयितव्यं कर्त्तव्यं वा ।
 श्लेष्मपातके स्वयं कर्त्तव्यम् । सशिखवपनमित्यत्र नैमि-
 त्तिकेन सशिखवपनेन सदा बहशिखेन तु इत्यस्य “गायत्र्या
 तु शिखां बद्धा नैऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः । जुटिकान्तु ततो बद्धा
 ततः कर्म समाचरेत्” । इति ब्रह्मपुराणोक्तस्य च नित्यत्वस्य
 बाधो न दोषाय फलचमसेन सोमस्य बाधवत् गोदोहेन चम-
 सस्य बाधवच्च । “सशिखं वपनं कार्यमास्त्रानात् ब्रह्मचा-
 रिणा” इति कात्यायनकृतकण्डोर्गपरिशिष्टेऽप्येवम् । एतदेक-
 श्रुतिभूलकत्वात् तद्वृत्तपारस्कररीये । पर्युत्तशिरसमिति सूत्रेऽपि
 तथैवार्थः तद्भाष्यकृता हरिशर्मणापि परिश्र्वतोभावेनोत्तशिरसं
 मुण्डितशिरसमिति व्याख्यातम् । न च “एते लूनशिखास्तस्य
 दशनैरधिरोहतेः । कुशाः काशा विराजन्ते वटवः सामगा
 इव” । इति विष्णुपुराणीयेन सामगा इति विशेषणान्दान्येषां
 लूनशिखत्वमिति वाच्यं प्रागुक्तवचनात् सर्वेषां सशिखवपन-
 ग्राप्तेः विध्यन्तरकल्पनापत्तेः । तृणसामगयोरौपस्यन्तु हरिण-
 सुखहेतुत्वेनाप्युक्तं तयोः सुखहेतुत्वञ्च भक्ष्यत्वेन गायकत्वेनेति
 शेषः । एवं प्राचीनावीतित्वादिना सदोषवीतिना भाव्यमित्य-
 स्यापि बाध इति प्रसङ्गादुक्तम् । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति ब्राह्मण-
 गयानुगमनं सुख्यम् एतेनापालनकृतगोबधे प्राजापत्यं करणी-
 यमिति अत्रेति कर्त्तव्यतापि प्राजापत्यतुल्येति पण्डितसर्वस्वे
 हलायुधः । वृषभो गौश्च दक्षिणा ब्राह्मणभोजनं विशेषयति यज्ञ-
 पार्श्वः । “गर्भाधानादिकृत्येषु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश” । प्राजा-
 पत्यद्वयाशक्तौ घेनुद्वयं तदशक्तौ पट्कार्पापणाः । एवञ्च वृषभूत्स्यं
 पञ्च कार्पापणाः । गोभूत्स्यं कार्पापणैकः । शूलपाणिप्रभृति-
 भिस्तु इतिकर्त्तव्यतायां विशेषो नादृतः । एतच्च शूद्रस्वामि-
 केतरवधविषयम् । शूद्रस्वामिकस्यान्नानात् साक्षाद्बधे यत्-

किञ्चिद्विष्णुकृच्छ्रद्वयस्य निबन्धुभिर्व्यवस्थापितत्वेनापालन-
 क्षतवधे तदधिकस्यायुक्तत्वात् वरं तत्तुल्य कृच्छ्रद्वयं युक्तमुत्-
 पश्यामः । अतएव एतद्विषय एव स्मृतिसागरसारे वृहद्-
 द्विराः । “अरचिते तु कूपादौ हते व्याघ्रादिभक्षिते । व्रतार्ध-
 माचरेत् स्वामी रचिते नास्ति दूषणम्” ॥ व्रतार्धं काम-
 क्षतव्रतार्धं नास्ति दूषणमिति यदि प्रमत्ता गौर्निवारयन्तं
 पालमतिक्रम्य गर्त्तकान्तारादौ म्रियते तदा नेत्यर्थः । अन्यत्र
 सत्येव पालके सम्यक्पालनाभावेन श्वभ्रादौ पाताहोमरणे
 प्रायश्चित्तमाह विष्णुः “पल्लुघहकव्याघ्रखापदादिनिपातने ।
 श्वभ्रोदन्धनसर्पाद्यैर्मृते पादोनमाचरेत् ॥ अपालने तु कृच्छ्रं
 स्यात् शून्यागाराद्युपप्लवे” ॥ पादोन प्राजापत्यमेव उत्तरवचने
 कृच्छ्रवचनात् । तथा “पादद्याप्राप्तके देयो वस्ते स्वामिन्य-
 रचिते” । अप्राप्तके अप्राप्तदम्यावस्थे विहारणपर्यन्ते इति
 यावत् । एवम्भूते वस्तेऽरचिते श्वभ्रपातादिना भृते सति
 स्वामिना प्राजापत्यपादः करणीयः । अत्र पादमात्रप्राय-
 श्चित्तत्वात् बालत्वादिना नानुग्रहः ततद्याप्राप्तदम्यावस्थवन्ना-
 पालननिमित्तकवधजन्यपापक्षयकाम इति प्रयोज्यम् । अत्र
 “विभृत्याद्वेच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता । भ्राताशक्तः
 कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुले स्थितिः” ॥ इति नारदीयैक-
 गृह्यरूपतया स्थितानामविभक्तानां सृष्टानाञ्चापालनाज्ञे-
 प्रणाशस्तवैकतमकृतेन प्रायश्चित्तेन सर्वेषां पापनाशः “एक-
 पाकेन वसता पितृदेवद्विजार्चनम् । एक भवेद्विभक्ताना
 तदेव स्यात् गृहे गृहे” ॥ इति वृहस्पतिवचनेन “भ्रातृणा-
 मविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते । विभागे सति धर्मो द्वि
 भवेदेवा पृथक् पृथक्” ॥ इति नारदवचनेन च एकत्रवासि-
 नामेकतमकृतवैदिककर्मभावेण सर्वेषां फलभागित्वात् । अन्य-

थेकृतमकृतपञ्चमहायज्ञैस्तादृशानां सर्वेषां पञ्चसूनापापनाशो
 न स्यात् तदुक्तं भनुना । “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पित्र्ययज्ञस्तु
 तर्पणम् । होमो देवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
 पञ्चैतान् यो महायज्ञान्न ह्यपयति शक्तितः । खण्डहेऽपि
 वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते” ॥ सूनादोषैः “पञ्चसूना
 षट्स्थस्य चुह्वी पेपख्युपस्करः । कण्डनो चीदकुम्भश्च बध्यते
 यास्तु वाहयन्” इति स्तोत्रैः । सूना हिंसास्थानानि चुह्वी
 पाकस्थानं पेपणी ह्यदुपलादि । उपस्करः सम्भार्जन्यादि ।
 कण्डनो सुपत्नीदूषलादि । एताः सूनाः स्वस्वकार्यं प्रापयन्
 पापेन युज्यते पुरुष इत्यर्थः । अन्यथा च दम्पत्योर्मध्यगं
 धनम् इत्यनेन तत्र गवि पत्न्याः स्वामित्वात्तस्या अपि प्राय-
 श्चित्तान्तरं स्यात् । ननु “शाम्नाये क्षृतितन्त्रे च लोकाचारे
 च सूरिभिः । शरीरार्हे स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा”
 इति वृहस्पतिवचनाज्जायापत्योर्विभागो न विद्यते तथा पुण्या-
 पुण्यफलेष्वित्यापस्ववचनाच्च । एवम्भूतविषये भर्तृकृतादेव
 प्रायश्चित्तात्तन्नाश इति चेद् भ्रात्रादीनाम् अप्येकपाकेन वस-
 तामिति प्रागुक्तवचनद्वयात्तयेति तु साधारणधनदानेन प्राय-
 श्चित्तं कृतं तत्र सुतरां सर्वेषां पापक्षयः । अतएव विवाट-
 कल्पतरुप्रभृतिषु वृहस्पतिः । “वृद्धनां सम्प्रती यस्तु दद्यादेकं
 धनं नरः । करणं कारयेद्वापि सर्वैरेव कृतं भवेत्” ॥ तथा च
 “पापमेवाय्येदंस्मान् इत्येतानाततायिनः” इत्याद्युक्तं पाप-
 क्षयायाश्चमेधिके पर्वणि युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यम् । “अश्व-
 मेधो हि राजेन्द्र पावनः सर्वपापनाम् । तेनेद्वा ये विपाप्मा
 त्वं भविता नाव संशयः” ॥ तत्रैव भगवदाख्यं “भीमसेनानुंनो
 चेव तथा माद्रथतोऽधुतो । इष्टवस्तो भविष्यन्ति त्वयोऽवति
 पार्यिव” ॥ उपसंहारेऽपि वैशम्पायनः । “गत्वा चावभृचे

राजा विपापा भ्रातृभिः सह । सभ्राज्यमानः शुशुभे महेन्द्र-
स्त्रिदशैरिव” ॥ अविभक्तानां पालकानामप्येकं प्रायश्चित्तं
विभक्तानाञ्च पादं पादम् । एका चेदिति प्रागुक्तत्वात् बहूनां
गवामपालने तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं व्यापन्नानां बहूनाम् इति
प्रागुक्तत्वात्तत्रापि विभक्त बहुकर्तृके तु द्विपादं प्रत्येकं प्राय-
श्चित्तमिति । गोवधे लघुगुरुप्रायश्चित्तान्तराणि यथायोम्यं
द्रव्यतत्स्वामिसगुणत्वात्त्यन्तनिर्गुणत्वदेशकालविशेषप्रयोजका-
दिभेदेन व्यवस्थेयानि ।

अथ गोवधापवादः । पराशरः । “धूर्जेषु बहूमानेषु
दण्डेनाभिहतस्य च । काष्ठेन लोटुना वापि पाषाणेन तु
ताडितः । मूर्च्छितः पतितश्चैव सृती वा सद्य एव च ॥ एवं
गतानां धूर्ज्याणां प्रवक्ष्यामि यथाविधि । उत्थितस्तु पटं गच्छेत्
यश्च सप्त दशाथवा ॥ भासं वा यदि गृह्णाति तोयं वा पिबति
स्वयम् । पूर्वव्याधिविनष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते” ॥ यदि
व्याधिप्रयुक्तानां वृषाणां हलयोजनमात्रेण स्वल्पतरदण्डाघातेन
वा मूर्च्छया पतनं भवति अनन्तरं गमनमाप्तादौ कृते मरणं
भवति तदागमनप्राप्तप्रहणतोयपानैस्तदानौत्तनमरणे हेत्व-
भावं निश्चित्य पूर्वव्याधिविनष्टत्वं ज्ञायते । यदि तु पूर्वव्याधि-
रहित एव प्रहारजनितव्याधिना प्राप्तादि कृत्वापि म्रियते तदा
प्रायश्चित्तमस्त्येव सर्वतः । “यन्त्रणे गोचिकित्सायां मूढगर्भ-
विमोचने । यत्रे कृते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
औषधं स्रेहमाहारात् दद्याद्गो ब्राह्मणेषु च । प्राणितं प्राण-
हृत्त्यर्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ दाहच्छेदशिराभेदप्रयत्नेरपकर्ष-
ताम् । द्विजानां गोहितार्थं वा प्रायश्चित्तं न विद्यते” ॥ मूढगर्भः
अन्तर्मृतगर्भः । मुहवैचित्ते इत्यनेन तथार्थत्वात् । याज्ञवल्क्यः ।
“क्रियमाणोपकारे तु सृते विप्रेण पातकम् । विपाके गोवधा-

‘शास्त्रं मेघजाग्निक्रियासु च’ ॥ विशेषमाहाङ्गिराः । “शृङ्गमङ्गे-
ऽस्थिमङ्गे च चर्मनिर्मोचनेऽपि वा । दशरात्रं चरेत् वज्रं सुस्था
सा यदि गौर्भवेत्” ॥ द्विजानां गवाश्च द्वितार्थमित्यर्थः । अत्र
प्राणरक्षार्थमाहारादिदानैर्मरणे दोषाभावस्य वाचनिकत्वात्
गललग्नानुमरणेनात्मघातादि । एवं “गोपालको गवां गोष्ठे धूमं
यस्तु न कारयेत् । मक्षिकालीननरके मक्षिकाभिः स भक्ष्यते” ॥
इति देवीपुराणानुसारादग्निं प्रज्वाल्य तत्रैव स्थितस्य देवात्त-
दग्निना मरणे दोषाभावः । तत्रास्थितस्य तु अपालननिमि-
त्तगोषधजन्यदोषः । मित्ताक्षरायां पराशरः । “कूपे खाती
च धर्मार्थं गृहदाहे च ये श्रुताः । भ्रामदाहे तथा घोरं प्राय-
श्चित्तं न विद्यते” ॥ इदन्तु बभ्रनरहितस्य पशोः कदाचित्
दाहादिना श्रुतविषयम् । इतरत्रापस्तम्बोक्तम् । “कान्ता-
रेष्वथवा दुर्गे गृहदाहावटादिषु । यदि तत्र विपत्तिः स्यात्
पाद एको विधीयते” ॥ इति त्रैयम् एतद्वचनं यमस्येति भव-
देवमष्टः । चिकित्सायां पापाभावो यथावदुपचारो बोध्यः ।
न पुनः सन्निपाताभिभूतस्योदकपानादिना । अतएव मनुः ।
“चिकित्सायाश्च सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः” । काश्यपोऽप्यत्र
प्रायश्चित्तमाह । “दीग्ध्वी दमनातिदोहान्नामापाशदामघ-
श्टाभरणयोजनात् । तैलपानीपधविनियोगाद्द्रापन्नानां प्राय-
श्चित्तं ब्राह्मणेभ्यो विनियेद्य सशिख्रवपनं कृत्वा प्राजापत्य-
क्षच्छ्रमाचरेत् । चीर्णान्ते गां दक्षिणां ब्राह्मणाय दद्यात् धेनुं
तिलधेनुं येति” । अत्र गोधेनुतिलधेनुदानानां शक्यपेक्षो
विकल्पः । तिलधेनुमाह रत्नार्णवे बराहपुराणम् । “तिलधेनुं
प्रवक्ष्यामि धर्मपापप्रणाशिनोम् । यां दत्त्वा पापकर्मापि
नुच्यते नरकाक्षरः ॥ चतुर्भिः सेतिकाभिश्च प्रस्य एकः प्रको-
त्तितः । ते षोडश भवेद्देनुयतुर्भिवंशको भवेत् ॥ इत्तुदण्ड-

मयाः पादा दन्ताः पुष्पमयास्तथा । नासागन्धमयी तस्या
 जिह्वा गुडमयी तथा ॥ पृष्ठे ताम्रमयी सा स्याद्दण्डाभरण-
 भूपिता । ईदृशीं कल्पयित्वा च स्वर्णशृङ्गीं प्रकल्पयेत् ॥ कांस्यो-
 पदोक्षां रौप्यसुरां पूर्वधेनुविधानतः । तिलधेनुं ततो दत्त्वा
 द्वादश्यां नियतः शुचिः ॥ आत्मानं तारयेद् दुर्गात् नारकात्
 कामभागवेत् ॥ सेतिका कुडवः । स च द्वादशप्रसूति-
 परिमितः । चतुर्भिरिति प्रसूैरिति शेषः । कांस्योपदोक्षां
 कांस्यक्रीडाम् । एतच्च गोः शक्तिमनपेक्षैव दमनादितो मरणे
 बोध्यम् । यत्तु व्यासेन “घण्टाभरणदोषेण विपत्तिर्यादि गीर्भ-
 वेत् । कच्छार्हमाचरेत्तत्र भूषणार्थं हि तत् कृतम् ॥ विरेक-
 वमनाभ्याश्च सघाते योजने तथा । लता सङ्कुलपाशेन सृते
 पादोनमाचरेत् ॥ इत्युक्तं तद्गीररण्यप्रवेशेन लतादिवहघ-
 ण्टादिदोषमरणे ज्ञेयम् । पुनर्व्यासः । “शौपथं लवणञ्चैव
 स्नेहं पिण्याकमेव च । अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पञ्च
 दापयेत् ॥ अतिरिक्ते विपन्नाना कच्छपादो विधौयते । शौपथे
 तु न दोषोऽस्ति स्नेच्छया पिबते यदि ॥ अन्यथा दोयमाने
 तु प्रायश्चित्तं न संग्रयः” ॥ अन्यथा इच्छां विनातिरिक्तौषधे ।
 तेनानिच्छया स्वल्पदाने दोषाभावात्तथा व्यवहारः । भवदेव-
 भट्टहरिनायोपाध्यायवृत्तं सवर्त्तवचनम् । “शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे
 च कटिभङ्गे तथैव च । यदि जीवति परमासान् प्रायश्चित्तं
 न विद्यते” ॥ अत्र परमासोत्तरमरणे तद्दोषोपशमनाय प्राय-
 श्चित्तं नास्ति तदभ्यन्तरमरणे वधप्रायश्चित्तं भवति एवञ्च शृङ्ग-
 भङ्गादिनिमित्तकपापे मृत्युक् प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम् । वधप्राय-
 श्चित्तं नैव गुरुणा प्रसङ्गात्तदपगमसिद्धेः । परमासोत्तरन्तु
 शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकपूर्वीकं मासाद्यवसानं प्राजापत्यं वा
 कर्त्तव्यमिति । चर्मनिर्मोचनादिनिमित्तविहितप्रायश्चित्तसु-

ज्ञानादौ तदपयादमाहतुः परागरात्रिरसौ । “अन्यत्राह-
ननक्षत्राणां वाहनिर्माषने कृते । सायं संयमनार्थस्तु न दुष्ये-
द्वाधवश्रयोः” ॥ अह्नं त्रिगुणादिकरणम् । सप्त स्थिर-
विष्टकरणम् । वाहनिर्माषनं वाहनादिना चर्मनिर्माषनम् ।
संवत्तः । ‘देवद्रोण्यां विहारे च कूपेष्वायतनेषु च । एषु
गोषु विपश्चात् प्रायश्चित्तं न विद्यते” ॥ देवद्रोणी स्रगभूनिष्ठा-
व्यवस्थानगच्छरं विहारो गवां मैथुनम् आयतनं ; सोमानिबन्ध-
स्यानम् । अत्र कूपायतनकर्तुरेव प्रायश्चित्ताभावो न तु गोस्वा-
मिनः । सर्ववैवापानने तस्य दीपयुतः । स्मृतिसागरसारे
गोभिलः । “मुष्कमोषकरो विप्रोऽव्रतं चान्द्रायणचरित् ।
प्रयोजकस्तु कुर्वीत व्रतस्याहं विशुद्धये ॥ इमेवां शकटेवापि
वाहयेत् यो ह्यप स्रगम् । प्राजापत्यद्वयं कुर्याद्द्विगुणं योपितां
गवाम् ॥ ह्यमस्तु समुत्सृष्टं कपिलां वापि कामतः ॥ योज-
यित्वा हसि कुर्यात् व्रतं चान्द्रायणद्वयम् । विक्रयैर्गा विनि-
मयेदंश्वा गोमांसखादके ॥ व्रतं चान्द्रायणं कुर्यात् मधे
साक्षादधौ भवेत्” ॥ मुष्कमोषकरो वीजनाशकरः । याज्ञ-
वल्क्योक्तदण्डविधौ मृत्युनिद्वन्द्वदयोस्तुल्यत्वाभिधानात् प्राय-
श्चित्तेऽपि तथेति स्वरसः । यथा क्षुद्रपशूनां दुःखादीनुपक्रम्य ।
“निद्वन्द्वस्य द्वेदने मृत्यो मध्यमो मूल्यमेव च । महापशूनामेतेषु
स्थानेषु द्विगुणो दमः” ॥ मध्यमो मध्यममाहसौ दण्डः ।
न तु चत्वारिंशदधिकपञ्चशतपणकस्तेनैवोक्तः । यथा “साशौति-
पणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः । तदहं मध्यमः प्रोक्तस्तदहं-
मधमः स्मृतः” ॥ मूल्यमिति पशुसामिने च मूल्यम् । महा-
पशूनां गवाश्नादीनाम् एतेषु पूर्ववचनेतद्वचनोक्तेषु । गोमांस-
खादके जवनादौ । अत्र गवामपण्यत्वेन उपपातकत्वादपि
चान्द्रायणं युक्तं तथाच गौतमः । “पशवस्य हिंसा सयोग

इति” । अस्यार्थः यत्र विक्रोताः सन्तः पशवो हिंस्यन्ते तत्र
 तेषामपहृतत्वमिति प्रायश्चित्तविवेकः । अपहृतानाञ्च विक्रय
 इति मनुनोपपातकगणने पठितम् । विष्णुना च “उपपात-
 किनस्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः” । इत्यनेन चान्द्रायणं
 विहितम् । तत्र पापस्य लघुत्वाच्चान्द्रायणपदं शिशुचान्द्रायण-
 परम् । तत्पादोनधेनुचतुष्टयेन संकलितं प्रायश्चित्तविवेकेन ।
 एतद्विषय एव “चान्द्रायणमकुर्वाणाः कुर्युः ऋच्छचतुष्टयम्”
 इति समूहत्वे बोध्यं वधे त्वज्ञानबधोक्तं सार्धधेन्वष्टकम् एत-
 दपि गुरुत्वात् ब्राह्मणस्त्रामिकविषयम् । ते नान्यत्र गोमांस-
 खादकसख्यग्नि-विक्रयादिभावे त्वज्ञानकृततत्तत्स्त्रामिकबध-
 प्रायश्चित्ताहं वधे सम्पूर्णमिति । रश्मिः कृतेषु प्रकीर्णोपपात-
 कानुपातकमहापातकेषु गायत्र्याः शतसहस्रायुतलक्षजपः ।
 तथा च मिताक्षरायाम् । गायत्रीमधिकृत्य शङ्केनोक्तम् । “शतं
 जप्ता तु सा देवी सर्वपापप्रणाशिनी । सहस्रं जप्ता च तथा
 पातकेभ्यः प्रमोचिनी ॥ दशसाहस्रजपेन सर्वकल्मषनाशिनी ।
 लक्षं जप्ता तु सा देवी महापातकनाशिनी” ॥ कल्पतरौ
 यमः । “गायत्र्याः पादमहं वा ऋचः सर्वर्चमेव वा । ब्रह्म-
 हत्या सुरापानं धुवर्णहरणन्तथा ॥ गुरुदाराभिगमनं यज्ञा-
 न्यत् पातकं महत् । सर्वमेतत् पुनात्याह क्षयं देवस्रती
 यमः” ॥ वीधायनः । “पूर्वोभिर्व्याहृतिभिः सर्वपात-
 केष्वाचामेत् । तस्मादेवाचमनात् सर्वघ्नात् पापात् प्रसु-
 चते” ॥ अपहारे तु जावालः । “अश्वग्रीभूमिकन्याश्च
 हत्वा चान्द्रायणश्चरेत् । सुद्रपशूनपहृत्य प्राजापत्यं समा-
 चरेत्” ॥ चान्द्रायणे धेन्वष्टकम् । प्राजापत्ये धेनुरेका ।
 ब्राह्मणादीनामर्हादि । “अनाहिताग्नितास्तेयं ऋषानाश्चानप-
 क्रिया” ॥ इत्यनेन मनुना उपपातकगणने महापातकानुप-

पातकास्तेयेतरस्वर्णस्तेयस्य निर्देशादावृत्तौ प्रायश्चित्तावृत्तिः
स्त्रीशूद्राथामर्षश्च प्रागुक्तत्वात् ।

अथ निमित्तिनो नरवधापवादः । मिताक्षरायाम् । आक्रो-
शादिजनितमन्युनात्मानं, खड्गादिना प्रहृत्य भरणादर्षाक्
आक्रोशनादिकर्त्ता धनादिना सन्तोषितो यदि जनसमक्षमुच्चैः
श्रावयति । नात्राक्रोशकस्यापराध इति तदा न दोषः ।
यथा विष्णुः । “उद्दिश्य क्रुपितो हत्वा तोषितः श्रावयेत् पुनः ।
तस्मिन् ऋते न दोषोऽस्ति द्वयीरुच्छ्रावणे कृते” । द्वयोरिति
बहूनामुपलक्षणम् । उच्छ्रावणम् उद्घोषः ।

अथ चाण्डालान्नभक्षणप्रायश्चित्तम् । यद्यपि द्रवद्रव्यस्य
कण्ठदेशादधो नयनमात्रं पान तच्च एकस्मिन्नेव प्रयोगे अनेक-
धैव भवति तथापि न तथाविधोऽभ्यासोऽपेक्षितः । यतः
पिबति धात्वर्थस्याभ्यासो ह्यभ्यासः । एकफलोद्देशेन प्रहृत-
कृतिव्याप्यानां चैकीपक्रमाणा व्यापारनिचयानाम् अप्येक-
धात्वर्थत्वम् । यथा एकफलोद्देशेनैकप्रयत्नोपक्रमाणां स्थाली-
मार्जनादीनाम् श्रीदनपरीक्षणपर्यन्ताना व्यापारनिचयानाम्
एकपचिधात्वर्थत्वम् । यथा वा प्रहारलक्षणानां भिन्नत्वेऽपि
एकफलोद्देशेनैकप्रयत्नोपक्रमत्वेन एकमेव हन्ति धात्वर्थत्वम् ।
अन्यथा पशुयागे प्रतिप्रहार प्रहृतं रक्ष इत्येवमादिमन्वा-
वृत्तिप्रसङ्गात् । तेनात्रापि एकफलोद्देशेन एकप्रयत्नोपक्र-
माणाम् अपि व्यवहाराणामेकस्मिन् प्रयोगे सकृत्पानत्वं
नाभ्यासः । प्रयोगभेदे त्वभ्यास एवेति सिद्धमिति सुरापाने
भवदेवमद्वोक्तवच्चाण्डालान्नभक्षणेऽपि सकृदभ्यासविचारः प्रयो-
गभेदादेवाशनभेदं व्यक्तमाह आत्मानः । “सुनिभिर्द्विरयनं
प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां निव्यम् । अहनि च तमस्विन्यां
सार्द्धं प्रहरयामात्” । यद्यपि अन्नादीनां कण्ठादधो नयनमेव

भक्षणं न तु निष्ठीवनाय शृण्णादेः कपोलधारणं तथा विधे
 प्रयोगाभावात् । तथापि पापविषये तथाविधानुबन्धेऽपि
 प्रायश्चित्तं ब्रह्मवधे तथा दर्शनात् यथा याज्ञवल्क्यः “चरेद्ब्रत-
 महत्वापि घातार्थंहेत् समागतः” । अत्र हननप्रतिषेधेन
 तदङ्गभूताध्यवसायादेरपि प्रतिषिद्धत्वात् प्रायश्चित्तविधानं
 तथात्रापि भक्षणप्रतिषेधेन तदङ्गभूताध्यभिचरितान्नादिमंयो-
 गस्यापि प्रतिषिद्धत्वेन दोषस्य विद्यमानत्वात् भवत्येव प्रायः
 श्चित्तं मिताक्षरायामप्येवम् । अतएवोक्तं “जिघ्रन्न हि सुरां
 कथित् पिवतीत्यभिधीयते । यावन्न क्रियते वक्त्रे गण्डप्रस्य
 प्रवेशनम्” इति । अथ वक्त्रे गण्डप्रस्य प्रवेशनेन घानाति-
 देशवद्ब्रह्मणोद्यमेऽपि भक्षणातिदेशः । ततश्च “विप्रदण्डोद्यमे
 कच्छन्त्विति कच्छं निपातने” । इति याज्ञवल्क्यदण्डोद्यमे
 दण्डनिपातप्रायश्चित्ताहंभत् भक्षणोद्यमे कण्ठादधोनयनसम्भा-
 वनारहिते अहं प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । विवेककृतापि प्रागुक्तं
 चरेद्ब्रतमहत्वापीत्यत्र तथा च व्यवस्थापितम् । तत्र भक्षण-
 प्रायश्चित्तमाहाङ्गिराः । “अन्यावसायिनामघ्नमश्रीयाद् यस्तु
 कामतः । स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तसकच्छमथापि वा ।
 चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वेदेहकस्तथा । सागधायो गवौ
 चैव समैतेऽन्यावसायिनः” । अथ कामत एव चान्द्रायणतस-
 कच्छयोर्विषमशिष्टत्वेन इच्छाविकल्पा सम्भवात् अथापि वित्य-
 नेन भवदेवमद्वोक्तममुच्यया योगाच्च । कामतचान्द्रायणमका-
 मतस्तसकच्छमिति व्यवस्थितो विकल्पः । चण्डालाद्युत्पादि-
 भाहमनुः । “अत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः ।
 वैश्यान्नागधवैदेहौ राजविप्रान्नासुतौ । शूद्रादायो गवः क्षत्ता
 चण्डालचाधमो नृपाम् । वैश्याराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्ण-
 शूद्राः” । तथा “क्षतुर्जातस्वायीयान्तु श्वपाक इति कीर्त्तते ।

क्षत्रियादिप्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ॥ क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तु-
 रुग्रो नाम प्रजायते” ॥ एतच्चान्द्रायणं सकृद्भोजने आपस्तम्बेन
 प्रमादत इत्यभिधानात् । यथा “चाण्डालान्नं यदा भुक्तं
 ब्राह्मणाद्यैः प्रमादतः । प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्षे वर्षे विधी-
 यते ॥ चान्द्रायणं चरेद्द्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् । पद्भ्याश्च
 चिरात्तत्र वर्षयोरनुपूर्वशः” ॥ यद्यपि प्रमादोऽनवधानता इत्य-
 मरः । तथापि सा न गृह्यते अङ्गिरसा कामत एव चान्द्रा-
 यणविधानात् अतएव प्रमादतः सकृदित्यर्थः । इति प्राय-
 श्चित्तविवेकः । चान्द्रायणाशक्तौ धेनुवृत्तं देयम् । कापालि-
 कान्नभोजने तद्वारोगमने च ज्ञानाज्ञानाभ्यां कृच्छ्रचान्द्रायण-
 हयविधानात् यथापस्तम्बः । “कापालिकान्नभोजकृष्णां तद्वारो-
 गामिनान्तथा । ज्ञानात् कृच्छ्राद्दुहितमज्ञानादैन्दवहयम्” ॥
 कृच्छ्राद्दम् अद्दं व्याप्य कृच्छ्रं प्राजापत्यमित्यर्थः । अस्य
 प्रायश्चित्तविवेके कैवर्त्तादितुल्यत्वाभिधानात् । ज्ञानाज्ञानाभ्या-
 मष्टधाभ्यस्तभोजने इदं प्रायश्चित्तम् अभिगमे तु द्विरभ्यस्ते
 ज्ञेयम् । “ब्रह्मं प्रातस्त्र्यहं सायं ब्रह्ममद्याद्याचितम् । ब्रह्मं
 परन्तु नाश्रीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः” ॥ इति मनुवचनात्
 प्राजापत्यस्य द्वादशाहसाध्यत्वेन मासे सार्धप्राजापत्यद्वयात्
 वर्षे त्रिंशत्प्राजापत्यानि । तदशक्तौ त्रिंशद्द्वेनवः । “प्राजा-
 पत्यव्रताशक्तौ धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् । धेनोरभाषे दातव्यं
 तुल्यं मूल्यं न मंशयः” ॥ इति संवर्त्तवचनात् धेनुमूल्यन्तु
 कार्पापणवयं प्राग्व्यवस्थापितम् । “स्यात्त्वकामकृते यत्तु
 द्विगुणं बुद्धिपूर्वके” इत्यङ्गिरो वचनात् । ज्ञानात् यत् प्राय-
 श्चित्तम् अज्ञाने तदर्हप्राप्तेरत्रापि चान्द्रायणहये पञ्चदश धेनवः ।
 अर्थादेकस्मिन्नष्टौ धेनवः । तन्मूल्येऽपि सार्धसप्तधेनुमूल्यं सार्ध-
 द्वाविंशतिः कार्पापणा देयाः । एवं “सत्ताम्युद्भवभ्रष्टाः

प्रव्रज्यानशनच्युताः । विषप्रपतनप्रायश्चित्तघातच्युताश्च ये ॥
 सर्वे ते प्रत्यवसिताः सर्वधर्मवह्निष्कृताः । चान्द्रायणेन शुद्धये यु-
 स्तप्तकृच्छ्रद्वयेन वा ॥ इति यमवचनाच्चान्द्रायणार्हतुन्यत्वा-
 न्ननृक्ततप्तकृच्छ्रे पादोनधेनुचतुष्टयं तदशक्तौ सपादेकादश
 कार्पाषणा देया इति । एतच्च क्षत्रियादीनां पादपादहान्या ।
 एतच्चाभस्त्रभक्षणप्रकरणे विष्णुः । “विप्रे तु सकल देयं
 पादोनं क्षत्रिये मतम् । वैश्वेऽर्धं पादशेषन्तु शूद्रजातिषु
 शस्यते” ॥ एवञ्चापन्तम्बोक्त क्षत्रियादीनां सान्त्पनादि आप-
 द्विपयम् आपद्युक्तत्वेनापि प्रायश्चित्तं क्लृप्तदर्शनात् यथा परा-
 शरः । “आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रं गृह्ये यदि । मनस्तापेन
 शुद्धये तु द्रुपदां वा शतं जपेत्” । अन्यत्र मनुना प्रायश्चित्ताधिक्य-
 मुक्तम् । तद्यथा । “राजानं तेज आदत्ते शूद्रानं ब्रह्मवर्चसम्”
 इत्यभिधाय “भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्वा क्षपणं त्र्यहम् ।
 मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रितो विष्णुर्चमेव च” ॥ सान्त्पने
 धेनुद्वयं कामाकामाभ्यां सान्त्पनप्राजापत्ययोर्विधानात् । यथा
 मनुः । “जातिभ्रशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया । चरेत्
 सान्त्पनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया” ॥ कृच्छ्रं व्रतम् ।
 पद्मात्रे धेनुरेका । पद्मात्रप्राजापत्ययोस्तुल्यत्वाभिधानात् । यथा
 मत्तक्रुदातुराणामित्युक्त्वा मनुः । “भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्वा
 क्षपणं त्र्यहम् । मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रितो विष्णुर्चमेव
 च” ॥ अज्ञानात् त्र्यहमुपवासं विधाय ज्ञानात् द्वैगुण्येन
 पडहप्राप्तौ प्राजापत्यं विदधाति । एव त्रिरात्रे चतुर्विंशतिः
 पणाः प्राजापत्यानुकल्पधेनुमूल्याहत्वात् । एवञ्च प्रायश्चित्ते
 शूद्रस्य त्रिरात्रोपवासविधानात् । “वैश्याः शूद्राश्च ये मोहा-
 दुपवासं प्रकथते । त्रिरात्रं पञ्च रात्रं वा तेषां पुष्टिर्न विद्यते” ॥
 इति प्रायश्चित्तेतरकाम्यपरम् । पुष्टिर्नैतत्फलमिति चन्द्रधरः ।

मनुः “वण्डालान्धस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्त्व-
 ध्यानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति” ॥ अन्त्या स्नेच्छा
 जवनश्चपचादयः ग्राह्यवल्क्यदौपकलिकायामपि । अन्तेभवा
 अन्त्याः यतोऽधमजातयो न सन्तीत्युक्तं प्रतिगृह्य अट्टार्थ-
 त्यक्तद्रव्यं स्वीकृत्य तद्ब्रूयन्तु वैदिककर्मानर्हमपि यथा
 हारोतः । “पतितदुष्कृतिभ्यः प्रतिगृह्योतमस्त्रयमयन्नियं न
 तेन पुण्यार्थमाप्नोति” मित्ताचरायां धमः “योऽदत्तादायिनो-
 हस्ताक्षिप्सेत ब्राह्मणी धनम् । याजनाध्यापनेनापि यथा-
 स्तेनस्तथैव सः” ॥ अदत्तादायिनश्चौरस्य पततीति प्रायश्चित्ते-
 तरवैदिककर्मानधिकारी सन् नरकभागी भवति । यथा
 गोतमः “द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं परत्र चासिद्धिः तमेके
 नरकमिति” । हरिश्चरणादौ तु विशेषवचनादेवाधिकारः ।
 तथा च नारदीयम् । “सम्यक् सभ्यामुपासीत त्रिकालं
 स्नानमाचरन् । अध्ययनाध्यापनादोनि वर्जयेत् संस्मरन् हरिम्” ॥
 एवञ्च “पश्चेतानि महापातकानि कृत्वा ब्राह्मणः सद्भिर्नानु-
 सन्नाथो नानुप्राह्योऽभिगस्तः सर्वकर्मविवर्जितः पतिततमो
 भवति” इति देवज्ञवचनेन महापातके पातित्याभिधानात्
 अत्रापि तथाविधानात् तदोद्यप्रायश्चित्तमद्विरसीक्तं पडप्प्रा-
 जापत्यं युक्तम् । यथा “पड्भिर्वर्षैः कृच्छ्रचारो ब्रह्मरा तु
 विशुद्धयति” । वर्षे द्विशत्प्राजापत्यानि पूर्वमुक्तानि पड्भि-
 र्वर्षैः साग्रीतिगतं प्राजापत्यानि तदशक्तावग्रीत्युत्तरधेनुगतं
 देयम् तन्मूल्यं वा चत्वारिंशदधिकपञ्चमत्कार्यापणा देया इति
 गुरुत्वादेतस्य भोजनप्रतिषेधयोरज्ञानादष्टचत्वारिंशदभ्यासवि-
 पयता । यतः सकृदज्ञानात्सकृच्छ्रविधानेन तत्र पादोन-
 धेनुचतुष्टयं तस्मात्तत्वारिंशद्गुणेन साग्रीतिगतं धेनवो भव-
 स्तीति तद्भोजनस्य निन्दितास्नादनं तथा इत्यनेन उपपातकगणे

मनुना निर्दिष्टत्वात् तदभ्यासे प्रायश्चित्ताधिक्यं "गोप्लवदि-
 दितः कलशान्द्रायणमथापि वा । अभ्यासे तु तयोर्भूयस्ततः
 शुद्धिमवाप्नुयात्" ॥ इति यमवचनात् अतो न तन्वता । भोज-
 नसाहचर्यात् प्रतिग्रहेऽपि तथा । अभिगमे तु सकृदज्ञाना-
 देव पातित्वमिति प्रायश्चित्तविवेकः । युक्तसायं चाण्डालान्व-
 स्त्रीगमनस्यानुपातकत्वात् यथा मनुः । "गुरुतल्पव्रतं कुर्यात्
 रेतः सिद्धा स्वयीनिषु । सस्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारोष्वन्त्य-
 जासु च" ॥ विष्णुरपि । अन्त्यजागमनादौतुपकम्य । "अनु-
 पातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा । अश्वमेधेन शंभ्रान्ति
 तीर्थानुसरणेन वा" ॥ अश्वमेधप्रायश्चित्तन्तु राज्ञ एव तत्र
 तस्यैवाधिकारात् तथा चापस्तम्बः । "राजा सार्वभौमोऽश्व-
 मेधेन यजेत नाप्यसार्वभौम इति" अश्वमेधावभ्युद्धाने विप्र-
 स्याप्यधिकारः । तथा च कल्पतरुष्टतं भविष्यपुराणम् ।
 "यदा तु गुणवान् विप्रो हन्याद्विप्रन्तु निर्गुणम् । अकामत-
 स्तदा गच्छेत् स्नानश्चेवाश्वमेधिकम्" ॥ ततश्चावभ्युद्धानं
 अत्रियविषयमिति प्रायश्चित्तविवेकीकृतं हेयम् । स्त्रिया अपि
 तुल्य प्रायश्चित्तमाहाङ्गिराः । "व्रतं यच्चोदित पुसां पतित-
 स्त्रीनिषेवणात् । तच्चापि कारयेत् मूढां पतिता सेवनात्
 क्षियम्" ॥ ज्ञाने तु तत्सुखतया द्विगुणव्रताचरणेऽपि न व्यव-
 हार्यैः । "प्रायश्चित्तेरपेत्वेनो यदज्ञानज्ञतं भवेत् । कामतो-
 ऽव्यवहार्यस्तु वचनादेव जायते" ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।
 पापाभावे कथमव्यवहार्य इत्याह वचनादेवेति तथाचोक्तम् ।
 किमिदं वचनं न कुर्यात् नास्ति वचनस्यातिभार इति ।
 पापस्य हे शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहारविरोधिका चेति ।
 तत्रैकतरशक्तिविनाशे व्यवहारविरोधिका शक्तिरस्तौति भावः ।
 तथा च मिताचरायामापस्तम्बः । "नास्यास्मिन् स्त्रीके

प्रत्याशक्तिर्विद्यते कल्पयन्तु निहन्यते" इति । अतएव पापान्तरेऽप्यव्यवहार्यत्वं याज्ञवल्क्योक्तम् । "शरणागतबालस्त्री-
 हिंसकान् सवसेन्न तु । शीर्षं व्रतानपि सदा कृतघ्नसहिता-
 निमान्" ॥ अत्र च कामतो महापातकादिद्वहृत्पापकर्तुर-
 व्यवहार्यत्वं दर्शनात् कामतो बहुगुणयुक्तशरणागतादिहन्तृ-
 णामव्यवहार्यत्वं न तु हीनतरहन्तृणाम् । अन्यथा विषम-
 शिष्टतापत्तिः स्यात् अतएव शत्रुस्त्रीणामवध्यत्वमाह मत्स्य-
 पुराणम् । "यदि त्वमिच्छसे घेरं पुरुषेष्वपकारिषु । स्त्रियः
 किमपराध्यन्ते गृहपञ्चरकोकिलाः ॥ किं त्वया न श्रुतं
 लोके त्वदध्याः शत्रुयोषितः" ॥ यद्यप्येवं तथापि स्त्रीहिंसका-
 निति हीनवर्णोपभुक्ताघातकेतरपरं "हीनवर्णोपभुक्ता या
 त्याज्या ब्रध्यापि वा भवेत्" । इति हृदस्यत्युक्तेः "अकामतः
 स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वैश्ववचरेत् । कामतो द्विगुणं प्रोक्तं
 प्रदुष्टायं न किञ्चन" ॥ इति व्यासीक्तेः वैश्ववत् वैश्वहत्वा
 ब्रतवत् एतेन यद्यपि ध्वभिचारिस्त्रीषु अस्त्रोय एष प्रायश्चित्तम् ।
 तथापि धाचनिकोऽयं व्यग्रहारप्रतिषेध इति मित्ताचरोक्तं न
 युक्तिसहम् "केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः ।
 युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥ पापे गुरुषि गुरुषि
 स्वल्पान्धत्वे च तद्विदः । प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगुः स्वायम्भु-
 चादयः" ॥ इति हृदस्यतिवचनात् । एवञ्च हीनवर्णोपभु-
 क्तायाः परित्यागविधानेनात्यन्तपातित्वाज्ज्ञानतस्तदुपभोक्तुः
 पत्युरपि गुरुपापससर्गित्वेन सद्यः पातित्यम् । ज्ञानचित्युप-
 क्रम्य "याजनं योनिस्त्वन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा
 सद्यः पतन्त्येते पतितेन न सशयः" ॥ इति देवलवचनात्
 अज्ञानतस्तु वारहयेन यत्तु पतितस्वस्त्रीगमनस्य लघुत्व प्राय-
 श्चित्तविवेककङ्कितं तदत्याज्यापरम् । अतएव तैरिव स्तेया-

दिना पतितेत्युपक्रम्य उक्तम् । तत्राज्ञानतो वक्षरेण पातित्वं
 “संवक्षरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनादृ
 यौनात् एकशय्यासनाशनात्” ॥ इति हारोतवचनात् ।
 ज्ञानतो वक्षराहेनेति । तदसंसृष्टहोषाभाव एव “बान्धवोऽपि
 पृथग् भूत्वा तत् पापं नाप्रयात् क्वचित्” इति देवत्ववचनात्
 याज्ञवल्करदौपकलिकायां कृतघ्नमाह स्कन्दपुराणम् । “ब्रह्मघ्ने
 च सुरापे च चोरे च गुरुतल्पगे । निष्कृतिर्विद्धिता सद्भिः
 कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः । भर्तृपिण्डापहर्ता च पिष्टपिण्डा-
 पहारकः । तस्माद् गृहीत्वा विद्याञ्च टचिणां न प्रयच्छति ।
 पुत्रान् स्त्रियश्च यो हेष्टि यश्चेतान् घातयेन्नरः । कृतस्य दोषं
 वदति सकामान्न करोति यः । न क्षरेच्च कृतं यस्तु प्राथमान्
 यस्तु दूषयेत् । सर्वां स्तानृपिभिः साहे कृतघ्ना न ब्रवोन्मनुः” ।
 तस्मात् पितादिगुरोः कृतस्य सत्कर्मण इति शेषः । सका-
 मान्न करोति कृतस्य कर्तृनिति शेषः यत्तु विष्णुवचनम् ।
 “चाण्डालान्नं भुक्त्वा विरात्रमुपवसेत् सिद्धं भुक्त्वा पराकः” इति
 तद्वलाद्भोजनविषयम् इति प्रायश्चित्तविवेकः । वस्त्रात् प्रवर्त्त-
 मानस्य विषयज्ञानमस्यैव स्वारसिकत्वाभावात् तथा कारित्व
 किन्त्वज्ञानकृतपापात्तत्र युक्तं पापाधिक्यमित्याशयः । विरात्र-
 मामान्नविषयं परवसिद्धमित्युक्तेः । पराकमाह मनुः । “यता-
 त्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् । पराको नाम कच्छोऽय
 सर्वपापापनोदनः” । तेनात्रामान्ने सिद्धान्नप्रायश्चित्ततुरोप-
 भागविधानात्, अज्ञानादावपि तत्तुरीयकल्पनेति । पराके
 पक्षे धेनवः पराकस्य प्राजापत्यपञ्चकतुल्यत्वात् यथाङ्गिराः
 “पङ्भिर्वपैः कृच्छ्राचारी ब्रह्महा तु विशुद्धरति । मासि मासि
 पराकेष्विभिर्वपैर्व्यपोहति” । अथ पङ्भिर्वपैः साशीतिशत-
 प्राजापत्यानि पूर्वमुक्तानि । तथा प्रतिमासि एकैकपराकेष्व

षडे द्वादशपराकाः वर्षत्रये षट् त्रिंशत्पराकाः ततश्च षट्त्रिंश-
त्पराकाशीत्युत्तरप्राजापत्यशतयोः प्रत्येकं ब्रह्मवधपापचयैक-
कार्यकारित्वात् तुल्यत्वम् । षट्त्रिंशत् अशीत्युत्तरशतं पञ्च-
गुणं भवतीति । अतः प्राजापत्यपञ्चकतुल्यं पराकः । शुक्लाग्ने
पक्वान्नादं प्रायश्चित्तं विष्णुधर्मोत्तरदर्शनात् । यथा “यस्तस्य
भुङ्क्ते पक्वान्नं कृच्छ्रादं तस्य निर्दिशेत् । शुक्लान्नभोजिनः
पादमित्याह भगवान्भनुः” ॥ तस्याविज्ञातचाण्डालसहितै-
कवेश्मस्यसङ्घरीकरणरूप-मूलपापकर्तुर्द्वितीय संसर्गिणः तथा
चापस्तम्बः । “अन्यजातिरविज्ञातो निवसेद् यस्य वेश्मनि ।
म वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्यात्तत्र विशोधनम् । चान्द्रायणं
पराको वा द्विजातीनां विशोधनम् । प्राजापत्यन्तु शूद्राणां
तथा संसर्गदूपणे । यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कृच्छ्रं तेषां विनि-
र्दिशेत् । तेषामपि च यैर्भुक्तं तेषामर्दं विधीयते । तेषामपि
च यैर्भुक्तं कृच्छ्रपादो विधीयते” । अत्र तृतीयसंसर्गिण एव
प्रायश्चित्तदर्शनात् तुर्यसंसर्गजदोषो नास्ति । प्रायश्चित्तविवे-
कोऽप्येवम् । शङ्खः “शूद्रान्नं ब्राह्मणी भुञ्जा तथा रज्जावता-
रिणः । चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्री नृगजोविनः । चाण्डा-
सान्नं भूमिपात्रमजजीविश्वजीविनाम् । शोण्डिकान्नं सृति-
कान्नं भुञ्जा मासं व्रतौ भवेत्” । अत्राजजीविश्वजीविनामिति
श्रवणात् “मार्जारकुक्कुटागश्वराहविहङ्गमान् । पोषयत्र-
रकं याति तमेव द्विजसत्तम” इति विष्णुपुराणवचनमपि ।
जीविकार्यपोषणपरम् । तं रोमपूयवहं नरकम् । ग्रतो याव-
केनेति प्रायश्चित्तविवेकः । मासयावकाहारे धेनुद्वयम् गोदधे
उक्तम् । एतच्छूद्राद्यादावभ्यासाशुभ्यासाभ्यां यदासम्भवविष-
यम् । शोण्डिकाग्नेत्वग्रानतः सङ्घट्टोजने धेनुद्वयम् । यत्तु
मनुवचनम् । “श्ववतां शोण्डिकानाञ्च चैतनिषेजकस्य च ।

रजकस्य नृशंसस्य यस्य क्षीपपतिर्गृहे । भुक्त्वा चान्यतमस्यान्न-
ममत्या क्षपणं ब्रह्मम्” इति । त्रिरात्रोपवासविधायकं तदा-
मान्नविषयं ननुप्रायश्चित्तत्वात् तत् वृत्तिहीनद्विजपरमिति
प्रायश्चित्तविवेकः । चाण्डास्त्रान्नेन तु प्रायश्चित्तलाघवात् सक-
दक्षानादापहुक्तोत्तारितादिविशिष्टविषयम् । तथा चोत्तारादपि
पापक्षयमाह मनुः । “अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धि-
मिच्छता । अज्ञानाद् भुक्तमुत्तार्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः” ।
प्रमादाद्भुक्तं वमितव्यम् । तदसम्भवे यथोक्तप्रायश्चित्तैः शोध-
नीयम् वमनपक्षेऽपि अल्पप्रायश्चित्तं भवत्येव विष्णुसूत्रे तथा
दर्शनात् तद् यथा । “आमत्याहाशने त्रिरात्रं पयसा वसंत
ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने वमनं कृत्वा सप्तरात्रमुपवसेदिति” ॥
आमत्याहं गर्हितैर्यत् क्रियते पयसा क्षीरेण तत्राप्यायुर्वेदीक
परिभाषा । “पयः सर्पिः प्रयोगेषु गव्यमेवाभिधीयते । विशेषी
यत्र नोक्तः स्यादेव तत्र विधिः स्मृतः” । एवम् उच्छिष्टे यः
पराक् उक्तोऽद्विरसा सोऽपि प्रागुक्तसकदापदादिविषये बोध्यः ।
विष्णुनापि अनुच्छिष्टे पराकीर्त्तेः । तथा चाङ्गिराः । “चण्डा-
क्षपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे । द्विजः शङ्केत् पराक्रेण
शूद्रः कृच्छ्रेण शङ्कति” । यत्तु मिताक्षरायामापस्तम्बः ।
“अन्यानां भुक्तशेषान्तु भक्षयित्वा द्विजातयः । चान्द्रं कृच्छ्रं
तदर्हन्तु ब्राह्मणवविशां विधिः” । चान्द्रं चान्द्रायणम् । कृच्छ्रं
तमकृच्छ्रम् एतच्च ब्राह्मणस्य सकदक्षानविषयं बलात्कारा-
नुत्तारेऽप्यनेतरताभ्युनाद्युत्सृष्टपरश्च तत्राज्ञाने चापस्तम्बेन
उच्छिष्टे चान्द्रायणविधानात् अद्विरसा अन्यावसायिनामि-
त्यादि प्रागुक्तपक्षेण सामान्यतस्तमकृच्छ्रविधानात् अनुच्छि-
ष्टेऽपि तथात्वादेव सर्वानुच्छिष्टादुच्छिष्टे हेतुणं बोध्यम् ।
प्रायश्चित्तविवेके सकर्गप्रकरणेऽप्येवं अत्रियविशोयादि त्रैयम् ।

अङ्घ्रिरो वचने पतितपदस्य सर्वधर्मवह्निष्कृतवाचिनः प्रायश्चित्तगोरवेण चाण्डालजातिमाहचर्येण च जवनादिस्त्रेच्छजातिवाचित्वं न तु ब्रह्माहत्यादिपतितवाचित्वं तत्र सकृदुच्छिष्टाशने स्वल्पप्रायश्चित्तत्वात् । अतएव ब्रह्माहत्यादि उच्छिष्टाशने ज्ञानान्मासत्रयादेवसाम्यं प्रायश्चित्तविवेककृद्भिः संसर्गिप्रकरणे उक्तम् । अत्र तु ज्ञानेन द्वादशवारात्तथेति जवनादीनान्तु सर्वधर्मराहित्यमुक्तम् हरिवंशे । “सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरीर्वाक्यं निश्चय्य च । धर्मं जघान तेषां वै वैशान्यत्वं चकार ह । अर्धं शकानां शिरसो सुण्डयित्वा व्यसर्जयत् । जवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानान्तथैव च । पारदा मुक्तकेशाय पङ्कवाः श्लशुधारिणः । निःसाध्यायवपट्काराः कृतास्तेन महात्मना । शका जवनकाम्बोजाः पारदाः पङ्कवास्तथा । कीलिसर्पाः समहिषा दर्वाद्योलाः मुकेरलाः । वशिष्ठवचनाद्वाजन् सगरेण महात्मना” । शकानां शकदेशीइवानां अत्रियाणाम् एवं जवनादीनामिति । अत्र जवनशब्दस्तद्देशीइववाचो चवर्गं तृतीयादिः । जवनो देशवेगिनोरिति विक्राण्डशेषाभिदर्शनात् । तेषां स्त्रेच्छत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे । तथा कृतान् जवनादीनुपक्रम्य ते चात्मधर्मपरित्यागात् स्त्रेच्छत्वययुरिति । यौधायनः । “गोमांसखादको यय विरुद्धं बहुभापते । सर्वाचारविहीनय स्त्रेच्छ इत्यभिधीयते” । अतएव चाण्डालेन सह स्त्रेच्छानां साम्यमाह देवमः । “दामोक्ततो वनात् स्त्रेच्छैयाण्डालाद्यैय दस्युभिः । अगुभं कारितः कर्म गवादेः प्राणहिंसनम् । उच्छिष्टमार्जनञ्चैव तथा तप्येव भक्षणम् । खरोष्ट्रविड्वराजाणामामिषस्य च भक्षणम् । तत् स्त्रोणाञ्च तथा सहस्ताभिय सह भोजनम् । मामोपिते द्विजातो च प्राजापत्यं विगोधनम् । चाश्रायणस्त्राहितान्तेः

पराकस्त्वय वा भवेत् ॥ चान्द्रायणं पराकं वा चरेत् संवत्सरो-
 पितः । संवत्सरोपितः शूद्री मासार्धं यावकं पिबेत् ॥ मामं
 विप्रोपितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुद्धति” ॥ विप्रोपितो विशि-
 पेण प्रकर्षणं उपितः । “कृद्धं संवत्सरात् कल्प्य प्रायश्चित्तं
 द्विजोत्तमेः । संवत्सरेद्यतुर्भिद्य तद्भावं सोऽधिगच्छति । ज्ञासो न
 विद्यते तस्य प्रायश्चित्तैर्दुरात्मनः” ॥ तदिह स्त्रेच्छचाण्डालाद्यैर्दृष्टु-
 भिर्यदा नाहिताग्निर्द्विजातिरुच्छिष्टमार्जनोच्छिष्टभक्षणखरोष्ट्र-
 विह्वराहमांसभक्षणस्त्रेच्छस्त्रीसंसर्गतद्वीयस्त्रीसहभोजनादिकु-
 स्तितं कर्म बलात् मासैकं कारितः तदा तेन प्राजापत्यम् ।
 साग्निना तु चान्द्रायणं कार्यं चतुर्यवैश्याभ्यां पराकव्रतम् अन-
 ग्निना ब्राह्मणेन तु संवत्सरेकदाप्यकरणे चान्द्रायणं कार्यम् इत-
 राभ्यां पराकः । शूद्रेण तु मासैककरणे कृच्छ्रपादं संवत्सरेकदा-
 प्यकरणे मासार्धं यावकपानम् । संवत्सरादूर्द्ध्वं वत्सरचतुष्टयं
 यापत् भागशरेण प्रायश्चित्तमूहनीयम् । तदूर्द्ध्वं तत्समत्वेन
 पतितत्वात् प्रायश्चित्तभावात् मरणमिति यत् प्रायश्चित्त-
 विवेकोक्तं तत् पापाधिक्यसम्भवेन प्रायश्चित्तत्वाद्यथा अनुप-
 नोताष्टवर्षाभ्यन्तर-बालविषयम् । “चतुर्यादत्सरादूर्द्ध्वमष्टमं
 यावदेव हि । शिगोर्धतं प्रकुर्वन्ति गुरुसम्यन्धिवान्धवाः” ॥
 इति ब्रह्मपुराणोद्यमप्येतत्परमिति । अत्र जातमात्रस्याहि-
 ताग्नित्वसम्भवः तथा च जावानः । “जाते कुमारेऽरणिं
 मयित्वा तस्मिन्नायुष्यसोमान् जुहोति तस्मिंयूडाकरणोप-
 नयनप्रतापेगोदानक्रियास्तस्मिन्सेवैतमुदाहयेयुः मगालाग्नि-
 रिति” । यत्तु कुमारवचनम् । “जातमात्रः शिगस्तावत्
 यावदष्टो ममावयः । स हि गर्भः समो ज्योष्यतिमात्रप्रद-
 र्गक” ॥ भक्ष्याभक्ष्ये तथा पिबे वाण्यावाण्ये तयानृते । तस्मिन्
 कामे न दीपः स्यात् स यावर्षोपनीयते” ॥ इति तदुक्तव्यति

रिक्ताल्पपापहरम् । अष्टवर्षप्रदणम् । अनुपनीतस्यापि पर-
 स्नाहोपार्थम् सपनयनपदञ्च पञ्चवर्षाद्युपनीतस्य वर्षकाष्टकेभ्यः
 प्रागपि दीपञ्जापनार्थं प्रायश्चित्तविवेकेऽपि “सुरापाननिषेधो-
 ऽयं जात्याश्रय इति स्थितिः । न पिवेद् ब्राह्मणो मद्यं निषिद्ध-
 मपि चापरम्” इति कुमारवचनान्तरदर्शनात् पूर्ववचनं मद्ये-
 तरपरम् इत्युक्तं तथा च वृहस्पतिः ।। “स्यात् कामाचार-
 भक्षीक्तिः महतः पातकादृते” । ततश्च “पतितावन्तु यो
 भुङ्क्ते सप्ताहसुदके वसेत् । पानीयपानतथापि कुशवारि पिवे-
 च्छरम्” ॥ इत्यङ्गिरो वचनमपि । शूद्रान् ब्राह्मणी भुङ्क्ते
 इति शङ्खवचनसमानविधयम् । अतएव सप्ताहोदकवासोऽपि
 धेनुद्वयेन सहलितः प्रायश्चित्तविवेककृतेति । एवञ्च तत्तत्-
 पानीयपानेऽप्यज्ञानादौ तत्तद्भोजनप्रायश्चित्तपादो बोध्यः ।
 गायत्र्यादिरहिताऽप्रत्याह्वारकाऽन्यजपुरोहितादिरूपपतित-
 ब्राह्मणावमक्षणपर वा अङ्गिरो वचनं तेषां बधेऽत्यन्तलघुप्राय-
 श्चित्तश्रुत्याऽत्यन्ताल्पप्रायश्चित्तमवापि । तथा च कल्पतरौ
 भविष्यपुराणम् । “यदात्यन्तगुणैर्हीनो गायत्र्या च विवर्जितः ।
 निहतः कामतयैव तदा यत् स्यात् निबोध मे ॥ इन्ता यदा-
 समर्थयेत् तचेष्ट परिकल्पयेत् । वशिष्ठेन यदाध्यातं ब्रह्म इत्या-
 प्यपोहनम्” ॥ द्वादशरात्रमुपवसेदित्यर्थः । यत् प्रायश्चित्त-
 विवेककृताप्यत्र “ब्रह्महा वस्तरं हृष्यं चरेत् पूर्वं तु वस्तरं ।
 हिरण्यमणिगोष्ठपावतिलभूमिसर्पो पि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्”
 इति सुमन्तूक्तं प्रायश्चित्तसुक्तं तत् समर्थपरं भोजनवस्तदाभि-
 गमनरूपसंमर्गेऽप्येवम् ।

अथान्यजस्योगमनभोजनप्रायश्चित्तम् । तत्र संवर्तः । “नटीं
 शैलुपिकीशैव रजकीं वेणुञ्जीविनीम् । गत्वा चान्द्रायणं
 कुर्यात् तथा चर्मोपजीविनीम् । कामतस्तु यदा गच्छेत् चर-

चान्द्रायणद्वयम्” ॥ ततश्चाज्ञानतश्चान्द्रायणं चान्द्रायणे धेन्व-
 ष्टकम् । शैलुषिकः “वृक्ष्यन्वेषी नटानान्तु स तु शैलूषिकः
 स्मृतः” । इति ब्रह्मपुराणोक्तम् इति प्रायश्चित्तविवेकः । यत्
 यमवचनं “रजकधर्मकारय नटो धरुड एव च । कैवत्तमेद-
 भिल्लाश्च समैते चान्त्यजाः स्मृताः ॥ एतेषान्तु स्त्रियो गत्वा
 भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु
 गच्छति” ॥ इति पातित्याभिधायकम् । तत्र रजकादीनां
 प्रागुक्तमनुवचने शौण्डिकतुल्यत्वात् । शौण्डिके प्रागुक्तशङ्क-
 धचनेन मासयावकपानव्रतविधानात् । तत्र प्राजापत्यद्वय-
 संकलनात् । बह्वनामेकधर्माणामिति यौधायनवचनात् । एते-
 ष्वपि तथाकल्पनात् अज्ञानतः सकृद्भोजने प्राजापत्यद्वयं तत-
 श्चाज्ञानात् यत् पातित्यमभिहितं तत् नवतिवारभोजने
 ज्ञेयम् । पातित्याश्च द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्ताहंता ज्ञानतस्तु
 कृतेऽपि द्विगुणप्रायश्चित्तेऽव्यवहार्यता अन्यथा तत् संसर्गिणि
 प्रायश्चित्तव्यवस्था न स्यात् । प्रतिघट्टेऽप्येवम् । अभिगमने तु
 चतुर्विंशतिवारत्पातित्यमज्ञानात् ज्ञानात् साम्यमिति । चा-
 ण्डालसृष्टोदके त्वङ्गिराः । “यस्तु चाण्डालसंसृष्टं पिबेत्तोयमका-
 मतः । स तु सान्तपनं कृच्छ्रं चरेत् शुद्ध्यर्थमात्मनः” ॥ सान्त-
 पनमाह याज्ञवल्क्यः । “कुशीदकश्च गोक्षीरं दधि मूत्रं शकृत्
 घृतम् । प्राश्यापरिहृत्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन्” ॥ एत-
 द्वादसाध्यं तदशक्तौ पद्भुपवासव्यतयोयभागात् पुराणो देवः ।
 चाण्डालादि सृष्टान्नभक्षणेषुऽपि प्राजापत्यम् । “अमेध्यपतित-
 चाण्डालपुङ्गवभ्रजस्त्रलावधूतकुनिकुण्ड-कुनखिसृष्टानि भुक्त्वा
 कृच्छ्रमाचरेत्” इति शङ्खवचनात् एतत् सकृदज्ञानविषयम् ।
 एव प्रायश्चित्तमधिकृत्य “बालस्याशक्तस्य वा तत्पिताऽनुध्याय
 मनसा सर्वकर्माणि कुर्वीत पितुरभावे सत्याचार्याः” इति

पैठीनसिवचनात् । “रोगी हृदस्तु पोगण्डः कुर्वन्त्यन्यैर्नतं सदा” इति ब्रह्मपुराणाद्याशक्तौ प्रायश्चित्तमन्येन कार्यम् अनु-
ध्याय तदोयं पापं मनसा सहल्येत्यर्थः ।

तदयं संक्षेपः । चाण्डालाद्यन्नभक्षणीयमे कण्ठादधीनय-
नसम्भावनारहितेऽर्धं प्रायश्चित्तम् । चाण्डालाद्यन्नभक्षणे तप्त-
कृच्छ्रमज्ञानात्तदशक्तौ पादीनधेनुचतुष्टयम् । सपादैकादश
कार्पापणा वा देयाः । चान्द्रायणं ज्ञानात् तदशक्तौ धेन्वष्टकं
सार्द्धद्वाविंशति कार्पापणा वा देयाः । पराको बलात्कारे
तदशक्तौ पञ्च धेनवः । पञ्चदश कार्पापणा वा देयाः । सर्वत्रो-
च्छिष्टे तु व्रतद्वैगुण्यम् आपदज्ञानभुक्तोत्तारिते मासयावक-
व्रतम् । तदशक्तौ धेनुद्वयं षट् कार्पापणा वा देयाः । तत्रो-
च्छिष्टात्रे पराक इति । अभ्यासभेदे त्वावृत्तिरुद्दनीया । शुष्कात्रे
सर्वत्रार्धं जलामास्रयोः सर्वत्र तुरीयांशः अज्ञानतः चाण्डाल-
सृष्टोदकपाने द्वादशस्राव्यं सान्तपनं तदशक्तौ कार्पापणैको
देयः । अज्ञानतः चाण्डालसृष्टास्रभक्षणे प्राजापत्यं तदशक्तौ
धेनुरेका कार्पापणत्रयं वा देयम् । एतच्च ब्राह्मणस्य क्षत्रिया-
दीनां तु पादपादहानिः स्त्रीबालवृद्धरोगिणामर्हम् ।

अथ गोमांसादिभक्षणप्रायश्चित्तम् । सुमन्तुः । “गोमांस-
भक्षणे प्राजापत्यं चरेदिति” । इदमज्ञानतः सकृद्भोजनविषयम्
एतत् प्रायश्चित्तान्ते पुनरुपनयनमाह विष्णुः । “ग्रामकुबुट-
नरगोमांसभक्षणे च सर्वेष्वेव द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते पुनः
संस्कारं कुर्यादिति” प्राजापत्ये धेनुरेका कार्पापणत्रयं वा
देयम् । चाण्डालाद्यन्नभक्षणप्रकरणे उपनयनं चान्द्रायणसम-
मिति शूलपाणि महामन्त्रोपाध्यायसङ्गननात् संस्काराशक्तौ
धेन्वष्टकं सार्द्धद्वाविंशतिकार्पापणा वा देयाः । यद्दः । “ग्रामग्रं
कुक्षरोद्गी च सर्वं पञ्चनखस्तथा । क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं

कुर्व्यात् संवत्सरं व्रतम्” ॥ तथेति भुक्त्वैत्यर्थः । एतच्च चिर-
 कालाभ्यासे संवत्सरव्रते पञ्चदश धेनवः । ‘पञ्चचत्वारिंशत्
 कार्पापणा वा देयाः । अभ्यासे तु प्राजापत्यमात्रावृत्तिः ।
 तत्तुल्यव्रतान्तरं वा । संस्कारस्तु सकृदेव । हारीतः । “मत्स्य-
 कण्टकशम्बुकशङ्खशुक्तिकपर्दकान् । पीत्वा नवोदकस्यैव पञ्च-
 गव्येन शुद्धयति” ॥ नवोदकं नवखातजलं वर्षोदकञ्च । तथा
 च ब्रह्मपुराणम् । “नवखातजलं गावो महिष्यम्हागयोिनयः ।
 शुद्धयन्ति दिवसैरेव दशभिर्नात्र संशयः” ॥ मिताचरायां
 स्मृतिः । “काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यन्तु तत् व्रतम् ।
 अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशम्” ॥ काले
 वर्षाकाले । शङ्खः । “स्नानमाचमनं दानं देवता पिबितपं-
 णम् । शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघाहनिःसृतैः” ॥ पाना-
 दौतरस्यर्गादौ च हरिवंशः । “अभौममभो विसृजन्ति मेघाः
 पूतं पवित्रं पवनैः सुगन्धिः” जाषालः । “केशकीटावपन्नञ्च
 स्त्रीभिः स्पृष्टं तथैव च । शूद्रोदक्या शूद्रसंस्पृष्टं पञ्चगव्येन
 शुद्धयति” ॥ भुक्त्विति शेषः । अवपन्नं केशादिभिः सह
 पक्वम् । स्त्री शूद्रा पञ्चगव्येन तन्मात्रपानेन व्रतरूपत्वात्
 तेन तत् पीत्वोपवसेत् । तदशक्तौ अष्टौ पणा देयाः ।

अथ भार्यायां मातृत्वादि वदतः प्रायश्चित्तम् । यथा
 स्मृतिसागरे यमः । “क्रोधाम्नीहाहदने भार्यां मातरं भगि-
 नीमपि । प्राजापत्यव्रतं कुर्व्यात् सर्ववर्णेष्वयं विधिः” ॥
 त्यागानन्तरसमये मत्स्यतन्त्रं “क्रोधाद् यदि त्वजिज्ञार्थ्यां वयः-
 स्याञ्च गुणाधिक्याम् । ऋषिचान्द्रायणं कृत्वा पुनः संग्रह-
 मादिशेत्” ॥ ऋषिचान्द्रायणमाह यमः । “स्त्रीं स्त्रीन्
 पिण्डान् समश्रोयान्धियतात्मा दृढव्रतः । हरिष्यान्नस्य वै मासं
 ऋषिचान्द्रायणं स्मृतम्” ॥ ऋषिचान्द्रायणे पादोनधेतु-

चतुष्टयम् । याज्ञवल्क्येनाप्यत्र दण्डविधानात् । प्रायश्चित्तं सूचितम् । यथा “अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्मकृत् । वृद्धत्क्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिरोधकृत् ॥ साधारणस्याप-
त्नापौ दासोर्गर्भविनाशकृत् । पिष्टपुच्छसुहृद् भ्रातृदम्पत्या-
चार्यशिष्यकाः ॥ एवामपतितानान्तु त्यागी च शतदण्डभाक्” ॥
अयुक्तं शपथं कुर्वन्निति स्वभार्यां प्रति यदि त्वां गच्छामि तदा
मातरमेव गच्छामौत्ययुक्तशपथकर्त्तृति शूनपाणिमहामहो-
पाध्यायाः ।

अथोपवीतच्छेदनप्रायश्चित्तं कामरूपीयनिबन्धे स्मृति-
सागरे आपस्तम्बः । “ब्राह्मणेन यदा देवाच्छिन्नं यज्ञोपवी-
तकम् । मनस्तापेन शुद्धिं स्यादापस्तम्बोऽत्रवीन्मुनिः ॥ प्राणा-
यामत्रयं कृत्वा निराहारः क्षिपेद्दिनम्” ॥ इहन्मनुः । “उप-
वीतं ब्राह्मणस्य क्षिन्नं शूद्रेण कामतः । अन्यदादाय मन्त्रेण
जपन्नुपवसेद्दिनम्” ॥ अनादेशे गायत्रीमिति वचनात् ।
अनिर्दिष्टे शतमिति वचनाच्छतावृत्तिगायत्रीजपं कृत्वा उप-
वसेत् ऋष्यशृङ्गः । “चाण्डालैः श्वपचैर्वापि क्षिन्नं यज्ञोपवीत-
कम् । मुनिभिस्तु विनिर्दिष्टं महासान्तपनद्वयम्” ॥ महा-
सान्तपनमाह याज्ञवल्क्यः । “कुशोदकश्च गोचीरं दधि भूवं
शकृदष्टतम् । प्राग्यापरेह्युपवसेत् कुच्छं सान्तपनं चरन् ॥
पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः । सप्ताहेनैव कृच्छ्रो-
ऽयं महासान्तपनः स्मृतः” ॥ सप्ताहसाध्यमहासान्तपनो
धेनुद्वयसमान इति प्रायश्चित्तविवेकः । इहस्यतिः । “शूद्रेण
तु यदा क्षिन्नमुपवीतं द्विजन्मनः । दण्डं त्रिंशत्पणं दत्त्वा
प्राजापत्येन शुद्ध्यति” ॥ प्राजापत्यं धेनुदानसमं तत्तुल्य
कार्यापणद्वयम् । हारीतः । “चाण्डालपुत्रश्च श्लेच्छान्य-
जकापालिकैस्तथा । क्षिन्नयज्ञोपवीतो यः सोऽतिकृच्छ्रेण
शुद्ध्यति” ॥ अतिकृच्छ्रे द्वे धेनू ।

अथ रेतो मूत्रपुरीषभक्षणप्रायश्चित्तम् । वृहस्पतिः ।
 अलेष्टानामपेयानामभक्षणाच्च भक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषाणां
 शुद्धे चान्द्रायणचरेत् ॥ गोतमः । “अमत्या पाने पयो
 घृतसुदकं वायुं प्रति व्रष्टं पिबेत् सतप्तकृच्छ्रः । ततः संस्कारः
 मूत्रपुरीषरेतसां प्राग्ने चैवमिति” ॥ वायुं तप्तदुग्धवाप्यम्
 अयं द्वादशाहसाध्यस्तप्तकृच्छ्रः । चान्द्रायणतप्तकृच्छ्रयोर्ज्ञाना-
 ज्ञानाभ्यां व्यवस्था संस्कारस्तुभययैव । चान्द्रायणे धेन्वटकं
 तप्तकृच्छ्रे धेनुचतुष्टयम् । उपनयनं चान्द्रायणसमम् । प्राय-
 चित्तविवेककृतापि चाण्डालान्नभक्षणप्रायश्चित्ते तथा संकल-
 नात् । उपनयने विशेषयति मनुः । “वपनं निखला दण्डो
 भेष्याचार्या व्रतानि च । निवर्त्तत द्विजातीनां पुनः संस्का-
 रकर्मणि” ॥ स्वाध्यायाद्यपेक्षा नास्तौत्याह धर्मः । “विप्रस्य
 चत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादुत्तरायणे । दक्षिणे च विद्यां कार्य्यं
 नानध्याये न संक्रमे ॥ अनध्यायेऽपि कुर्वीत यस्य नेमित्तिकं
 भवेत्” ॥ अपिना दक्षिणायनकृष्णपक्षयोः समुच्चयः । मल-
 मासादिदीपोऽप्यत्र नास्ति प्रायश्चित्तरूपत्वेन प्रतिप्रसृतत्वात् ।
 तथा च दक्षः । “नेमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा
 यथा । तथा तथैव कार्य्याणि न कालस्तु विधीयती” ॥ सर्वर्तः ।
 “विण्मूत्रभक्षणे विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्” ॥ एतद्वलात्का-
 रविषय इति प्रायश्चित्तविवेकः । वस्तुतस्तु अज्ञानादनात्कारे
 आधिक्यं प्राक् प्रतिपादितम् । अत्र ऊनैकादशवर्षीयवाल-
 विषयमिदम् । चत्रियादौ पादपादहानिः ।

अथोच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम् । आपस्तम्बः ।
 “भुक्तोच्छिष्टस्वनाचान्तथाण्डालैः श्वपचेन वा । प्रमादात्
 स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्याद्विशोधनम् ॥ गायत्र्यष्टसहस्रन्तु
 दुपदां वा शतं जपेत् । त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन

शुद्धरति ॥ भुक्तोच्छिष्टोऽन्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 अर्होच्छिष्टे स्मृतः पादः पाद चामाशने तथा ॥ प्राजापत्यं
 ज्ञाने अर्होच्छिष्टो येनाद्यप्राप्तः आस्ये निश्चितः । न तु
 निमोर्णः । दक्षः । पाने मैथुनसंसर्गं तथा भ्रूवपुरीषयोः ।
 संस्पर्शं यदि गच्छेत्तु शवोदक्यान्यजैः सह ॥ दिनमेकं चरेन्भूत्रे
 पुरीषे तु दिनद्वयम् । दिनद्वयं मैथुने स्यात् पाने स्याच्च
 चतुष्टयम् ॥ काश्यपः । “श्वशूकरान्य वाष्णालमद्यमाण्ड-
 रजस्रलाः । यद्युच्छिष्टः स्पृशेत्तत्र कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्” ॥
 एतज्ज्ञानाभ्यासे सान्तपने धेनुद्वयम् । ब्रह्मपुराणे । “उच्छि-
 ष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टन्तु तादृशः । उपवासेन शुद्धिः स्यात्
 शुना संस्पृष्ट एव वा ॥ उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु
 तादृशः । उभौ स्नानं प्रकुरुतं सद्य एव समाहितौ” ॥ अनु-
 च्छिष्ट ब्राह्मणस्य नक्तमिति प्रायश्चित्तविवेकः ।

अथ रजस्रलास्पर्शप्रायश्चित्तम् । काश्यपः । “रजस्रला
 संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि । एकरात्रं निराहारा
 पञ्चगव्येन शुद्धति ॥ रजस्रला तु संस्पृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु
 या । त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यात् व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥ रजस्रला
 तु संस्पृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या । पञ्चरात्रनिराहारा
 पञ्चगव्येन शुद्धरति ॥ रजस्रला तु संस्पृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी
 यदि । पञ्चरात्रेण विशुद्धेत्तु ब्राह्मणी कामचारतः । अकाम-
 तस्तरदक्षं ब्राह्मणी सर्वजातिषु” ॥ एतेन रजस्रलायाः
 ब्राह्मण्याः सवर्णरजस्रलास्पर्शं एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं
 कामतः । अकामतस्तदक्षं नक्तव्रतं असवर्णरजस्रलास्पर्शं
 त्रिरात्रपञ्चरात्रपञ्चरात्रोपवासाः । अकामतस्तदक्षम् । एतच्च-
 तुर्याह्वानन्तरं कर्त्तव्यम् । “वाष्णालेन खपाकेन संस्पृष्टा
 चेद्रजस्रला । अतिक्रम्य तान्यह्वानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

त्रिरात्रमुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शुद्धति । तं निशां तु व्यतिक्रम्य स्रजान्यक्तान्तु कारयेत् ॥ इति वचनान्तरदर्शनात् एतत् कामतः । अत्र दिनभेदोऽपि नास्ति । अन्नानि वृद्धस्यतिः । "पतितान्यग्रपाकेस्तु संस्पृष्टा स्तो रजस्रजा । तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ प्रथमेऽङ्गि त्रिरात्रन्तु द्वितीये द्व्यहमाचरेत् । अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥ चतुर्थेऽङ्गीति शुद्धिज्ञानात् पूर्वं व्याघ्रः । "रजस्रजा यदा स्पृष्टा श्रजम्बुकशरैः क्वचित् । निराहारा भवेत्तावत् यावत् ज्ञानेन शुद्धयति ॥ अत्रापि वृद्धस्यत्पुनः दिनभेदव्यवस्था । वृद्धशातातपः । "रजस्रजे तु येनार्यावन्योऽन्यं स्पृशतो यदि । सर्वेषु पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्चमतः परम् ॥ पञ्चगव्यपानं व्रतरूपम् । तेनोपवासः । ब्रह्मकूर्चमाह जावालः । "अहोरात्रोषितो भूत्वा पीर्णमास्या विशेषतः । पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः ॥ तदग्रही पुराणैकं दातव्यम् । उच्छिष्टशूद्रादिस्येवं वृद्धस्यतिः । "शुना चोच्छिष्टया शूद्रा संस्पृष्टा द्व्यहमाचरेत् । अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि परतो नक्तमाचरेत् ॥ परतश्चतुर्थदिने स्नायात् पूर्वमिति ज्ञेयम् । इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविराचितप्रायश्चित्ततत्त्व समाप्तम् ।

ज्योतिस्तत्त्वम् ।

नमो गणेशाय ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं भास्करं जगदीश्वरम् ।

ज्योतिःशास्त्रस्य तत्त्वानि वक्ति यौरधुनन्दनः ॥

“राश्यादिनिर्णयस्तत्र चन्द्रादेश प्रतिक्रिया । प्रकीर्णं सर्वतोभद्रं बालायुष्यमन्तथा ॥ गर्भाधानं सवः पुंसां सीमन्तो ज्ञातभद्रता । ज्ञातनामकनिक्रामक्रियान्नाशनचूडकाः ॥ कर्ण-
वेधस्तथा विद्यारम्भोपनयनिर्णयः । गृहाद्यं कृषिराहुत्यं यानं कृत्रं नृपासनम्” ॥

अथ राश्यादिनिर्णयः । “मेघहृषमिथुनकर्कटसिंहाः कन्या-
तुलायं हृषिकभम् । धनुरथ मकरः कुम्भो मीन इति च
राशयः कथिताः” ॥ राशिकथनम् । “अश्विन्या सह भरणी
कृत्तिकापादः कीर्त्तितो मेघः । वृषभः कृत्तिकाशेषं रोहि-
ष्यर्द्धं च मृगशिरसः ॥ मृगशिरसोऽर्द्धं चार्द्रां पुनर्वसोस्त्रिपादं
मिथुनम् । पादः पुनर्वसोरन्धः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः ॥
सिंहोऽथ मघा पूर्वफल्गुनोपाद उत्तरायाः । तच्छेषं इस्ता-
चित्रार्द्धं कन्यकाश्विनौ तौलिनि चित्रार्द्धं स्वातीविशाखायाश्च
पादत्रयं अलिनि विशाखापादस्तथानुराधान्विता ज्येष्ठा ।
मूलं पूर्वाषाढा प्रथमद्याप्युत्तरांशको धन्वी । मकरस्तत्परि-
शेषं श्रवणा चार्द्धं धनिष्ठायाः । कुम्भोऽथ धनिष्ठांशं शत-
भिषापीर्वभाद्रपदत्रयम् । भाद्रपदायाः शेषस्तयोत्तरा रवितो
मीनः” ॥ राशिनक्षत्रभेदकथनम् । “राशिनामानि च चेतं

भृच्छं गृहनाम च । मेपादीनाश्च पर्यायं लोकादेव विवि-
 न्तयेत् ॥ राशिपर्यायकथनम् । “क्रिय-तावुरि-जित्तम-
 कुलीर-लेय-पाथेय यूक-कोर्पाख्याः । तौचिक आकीकेरो
 ऊद्गोगखान्त्यभं चेत्यम्” ॥ “भरुणसित-हरित-पाटल-पाण्डु-
 विचित्राः सितेतरपिपडौ । पिङ्गसकधुर्वभवभूमलिनारुचयो
 यथासंख्यम्” ॥ मेपादीनां वर्णभेदकथनम् । “मत्स्यौ घटो
 नृमिथुनं सगदं सवीषं चापीनरोऽश्वजघनो मकरो मृगास्यः ।
 तौलीसशस्य दहनाप्लवगा च कन्या शेषाः स्रनामसदृशाः
 स्वचराश्च सर्वे” ॥ मेपादीनां विशेषनामकथनम् । अश्व-
 जघनः अश्वकारजघनो न त्वश्वारूढजघनः । उत्तरत्र चतु-
 यरपत्वकथनात् । राश्याधिष्ठातृदेवताकथनम् । “क्रूरोऽथ
 सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च भोजोऽथ युग्मं विपमः समश्च । चर-
 श्चिरद्वरात्मकनामधेया मेपादयोऽमी क्रमयः प्रदिष्टाः” ॥
 राशीनां क्रूरसौम्यादिविवेकः । देवज्ञमनोहरे । “पुण्यथ
 पुष्करश्चैव आधानाख्यस्तथैव च । श्रुत्या हृत्या हृत्वा भवन्त्येते
 नित्यं द्वादश रागयः” ॥ पुण्यादिविवेकः । “मिथुनतुला-
 घटकन्या द्विपदाख्यासापपूर्वभागश्च । मृगधनुरादन्तार्हं
 हृषाजसिंहासतुथरथाः” ॥ द्विपदचतुष्पदकथनम् । “कर्कट-
 हृषिकमीना मकरान्त्याहंश्च कौटसंघाः स्युः हृषिकराशि-
 र्मुनिभिः सरौसृपत्वेन निर्दिष्टः” ॥ कौटसरौसृपकथनम् ।
 “द्विपदवयवाः सर्वे सिंहे विहाय चतुष्पदाः । सलिलनिलया
 भक्ष्या वश्याः सरौसृपजातयः ॥ मृगपतिवसे तिष्ठन्त्येते विहाय
 सरौसृपान् । अकथितमृहैपूच्छं वश्यं जनव्यवहारतः” । सरौ-
 सृपजातय इति बहुवचनात् कौटस्यापि परिग्रहः । राशीनां
 वश्यावश्यकथनम् । “शान्यामिथुनतुला स्त्री चापासिचटा
 निशासु हृषमेधो । मकरादिमाहं सिंहो वन्यो दिवसेऽजहृषमी

च । जलजो कर्कटमीनौ मकरान्धार्यश्च शिवमते कुम्भः” ॥
 ग्राम्यारण्यजलजराशिकथनम् । “इत्थास्तिमिगोविघटा मि-
 थुन धनुः कर्किंशुगसुर्याथ समाः । हृषिककन्यामृगपति-
 वषिजो दीर्वाः समाख्याताः” ॥ राशीनां इन्द्रदोर्धकथनम् ।
 “प्रागादिककुभां नाथा यथासख्यं प्रदक्षिणम् । मेषाद्या राशयो
 ज्ञेयास्तिराहन्तिपरिभ्रमात्” ॥ दिग्धिपकथनम् । “स्वजा-
 तीयाऽनेकसंख्याप्रस्तारे वामतो गतिः । हन्तिः पुर्तिश्च गुणने-
 युतो तन्माप्रयोजनम् ॥ यावद्गन्तुश्च शक्नोति तावद्दृच्छति
 हारकः । लब्धं तत्संख्यकं प्राहुर्हीने तन्मात्रखण्डनम्” ॥
 अङ्गप्रस्तारकथनम् । “यदोदेति तदा लग्नं राशिः स्यादन्वह
 क्रमात् । अयनांशाङ्गनमानं तद्गुहमिति नोचते ॥ राक्षीय-
 श्चोनिवासीकं तन्मान स्थूलतोऽत्र तु । रामाऽगवेदै ३ । ४७ ।
 जलधिस्तु मैत्रे ४ । १७ । वांशोरसैः ५ । ६ । पञ्चखसागरेषु ५ । ४० ।
 वाणः कुवेदै ५ । ४१ । विपयोऽङ्गयुग्मैः ५ । २८ । क्रमोत्क्रमा-
 न्नेपतुलादिमानम् । ते दण्डास्तैः पलैर्लग्न रविभुक्ताशकाः
 क्रमात् । रात्रौ तत्सप्तमर्चांशाः प्रविष्टा दिवसे तथा । लग्न
 दण्डपल द्विघ्नं तत्सख्यं क्रमतः पलम् । विपलञ्च रवेर्भोग्य-
 नेवं कल्पनमस्तमे” ॥ लग्नविवेकः । “अर्काङ्गुला तु शुच्ययरा
 काष्ठो ह्यङ्गुलमूलिका । शङ्कुसघ्ना भवेच्चैव तच्छायां परि-
 कल्पयेत् ॥ मध्याङ्गुलीनेरादित्ययुक्तैश्चाङ्गुलैर्हरेत् । षट्-
 पूरितदिवादण्ड लब्ध दण्डादिकं भवेत् ॥ पूर्वाह्णच्छाययातीतं
 पराह्णच्छाययैष्यकम् । शून्यैकरामवाणेभदिशो रुद्राः । ० । १ ।
 ३ । ५ । ८ । १० । ११ । क्रमोत्क्रमैः । आषाढादिषु मासेषु
 ज्ञाया माध्याङ्गिको मता ॥ अयनागजमासान्तं व्युत्क्रमेणा-
 दितो बुधैः । संख्योक्तान्यदिने भागहारि ह्योत्तरं तथा” ।
 प्रकारान्तरन्तु । “पञ्चाब्धि रामयुग्मै कशून्यैकयुग्मवङ्गयः ।

चतुःपञ्चत्तवी ५ । ४ । ३ । २ । १ । ० । १ । २ । ३ । ४ । ५ ।
 ६ । माघात्छायापादा दिनार्द्धके । अयनांशजमासान्ते विपाद-
 गणनक्रमात् । दिने दिने भागहारो मध्यच्छायापदे मतः ॥
 षष्ठेः षड्यंशकोव्यङ्गिरङ्गुलेर्व्यङ्गुलिस्तथा । सद्यूनं द्विगतं शीनं
 मध्यपादैश्च षड्गुणैः । छायापादैश्च मध्येनै षड्युतैर्द्विगुणै-
 र्हेत् । घाघ्रमादिपदार्द्धन्तु लब्धा दण्डा गतैश्चकाः । प्राक्-
 पश्चिमदिनार्द्धात्तु शेषात् षष्टिगुणात् पलम् ॥ दिवादण्डादि-
 ज्ञानम् । “मृगसक्रान्तिक्रः पूर्वं पद्याप्तारादिनान्तरे । एक-
 वर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु । षट्पष्टिवत्सरानेकदिनं स्या-
 दयन रवेः । एव चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् व्युत्क्रमेण
 च तद्वत् स्यादुदयानं रवे ध्रुवम् । कर्किसक्रमणे तद्वदभितो
 दक्षिणायनम् । अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा । रवि-
 संक्रान्तितो मेषतुल्योरभितः पुनः । विषुवं मीनकन्यार्द्धं
 त्वेकाक्षौद्रशकाष्टके । दिनमनायमीनार्द्धाम्नेषार्द्धं पालिकं
 यतम् । ततो ह्यर्द्धपर्यन्तमशीतिः पलभालिनी । मिथुनार्द्धं
 चतुस्त्रिंशत्पलानां वहेति क्रमात् । कर्कटार्द्धन्तु षट्त्रिंशत्
 सिद्धार्द्धन्तु द्वयशीतकम् । कन्यार्द्धञ्च द्विनवतिः क्रमात् त्रुद्यति
 वासरे । कन्यार्द्धाद्रजनीमानं बोध्यं पूर्वक्रमेण हि । दिने
 दिने भागहारान्मानं बोध्यं दिवानिशोः । एकमानं दण्ड-
 पश्चात्पञ्चान्यमाननिर्णयः । षट्पष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात्
 षोडशांशके । पुनस्तद्वत्सरांस्तद्वत् एवं सप्तदशादिके ॥ दिन-
 रात्रिमानम् ।

पलदण्डयोः प्रमाणन्तु । “दशगुर्वचरोच्चारः कालः प्राणः
 षडात्मकैः तैः पल स्यात्ततः पश्चादण्ड इत्यभिधीयते” । तेन
 च “मासान्ते पञ्चस्यान्ते पर्याकाशे देशे स्वाप्सोः कान्तं वक्त्रं
 वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चेत् । चुत्कामः प्राटंघेतथेती

राहुः क्रूरः प्रायात्तस्माद्धान्ते इर्यंस्यान्ते शध्वैकान्ते कर्त्तव्या” ।
 अस्यैकपाठात् पलं षष्टिपाठाद्दण्डः । “सामर्थं तनुकल्पते
 समुदये वित्तं कुटुम्बं ततो विक्रान्तिं सहजं तृतीयभवने
 योधध सञ्चिन्तयेत् । बभ्रुं वाह्यसुखालयानपि ततोधीमन्त्र-
 पुत्रांस्ततः षष्ठेऽथ क्षतविद्विषौ मदगृहे कामं स्त्रियं वर्णं च ।
 रन्ध्रायुर्मृतयोऽष्टमे गुरुतपोभाग्यानि चित्तं ततो मानात्रासद-
 कर्मणां दशममे कुर्यात्ततश्चिन्तनम् । प्राप्तारावथचिन्तयेद्भव-
 गृहे ऋत्पुत्रे मन्त्रिव्ययी । सौम्यस्वामियुते क्षणैरुपचिति-
 शेषां क्षतिस्त्वन्यथा” ॥ रन्ध्रं पापमिति भट्टीत्पलः । द्वादश-
 भावविवेकः । “अरातित्रणघोः षष्ठे त्वष्टमे सृत्वरन्ध्रयोः ।
 अयस्य द्वादशस्थाने वैपरीत्येन चिन्तनम्” ॥ अरात्यादिभा-
 वापवादः । अर्द्धनिन्दकसौराराः पापाः सौमास्तथा परे पाप-
 युक्तो बुधः पापो राहुकेतू च पापदौ । पापसौम्यविवेकः ।
 दशमे च तृतीये च पाददृष्टिरुदाहृता । अर्द्धदृष्टिश्च नवमे
 पञ्चमे परिकीर्त्तिता । चतुर्थेऽष्टमे चैव पादोना परिकीर्त्तिता ।
 सप्तमे परिपूर्णा च फलमेव प्रकल्पते । तृतीयदशमावार्कः
 पश्यन् पूर्णफलप्रदः । त्रिकोणगान् गुरुश्चैव चतुर्थाष्टमगान्
 कुजः । सुतमदननवान्ये पूर्णदृष्टिः सूरार्युगलदशमराशौ
 दृष्टिपादत्रयाहः । सहजरिपुचतुर्थेऽष्टमे चार्द्धदृष्टिः स्थिति-
 भवनमुपान्त्यं नैव दृश्यं हि राहोः” । ग्रहाणां राहोश्च दृष्टिः ।
 मेषो हृषो मृगः कन्याकर्कसीनतुलाधराः । भास्करादेर्भव-
 न्युच्चा राशयः क्रमशस्त्रिमे । रविर्मेपे हृषे चन्द्रो गुरुः कर्क
 बुधः स्त्रियां शनिर्युके मृगे भीमः शुक्रो मीने च तुहिनः ।
 त्रिंशद्भागि दिशोरामा अष्टाविंशस्तिथिस्तथा । पञ्च वै सप्त-
 विंशच्च विंशतियोश्च संप्रकाः । स्त्रोच्चाच्च सप्तमं नौचं प्राग्-
 ज्ञावैर्विनिर्दिशेत् । उच्चान्तःसूक्ष्मसंप्रः स्यान् नौचान्तस्तु सुनी-

चकः । परिपूर्णवत्तः सूक्ष्मे गुनीचे दुर्बलो ग्रहः । सूक्ष्मगुनी-
 चयोरन्तर्भाग द्वारात् फलं तथा । उच्चनीचकथनम् । “सिंहो
 वृषस्य मेघस्य कन्या धन्वीधरो घटः । अर्कादीनां त्रिकोणानि
 मूलानि राशयः क्रमात्” । मूलत्रिकोण कथनम् । रवि-
 भौमजीवभागवशनैश्वराणां त्रिकोणभागाः स्युः । नखरविदिक-
 तिथिनखराज्ञेन्दोर्दिग्भां शकाः सूच्चात्” ॥

मूलत्रिकोणांगव्यवस्था । “उच्चं नृद्युष्मं घटमं त्रिकोणं
 कन्यागृहं शक्रगुनी च मित्रे । सूर्यः शशाङ्को धरणीसुतश्च
 राहोरिपुर्विशतिकः परांशः । सिंहस्त्रिकोणं धनुरुच्चसंश्रं
 मीनो गृहं शक्रगुनीविपक्षौ । सूर्यारचन्द्राः सुहृदः समानौ
 जीवेन्दुजौ घटशिखिनः परांशाः । बाहुकेत्वोरुच्चादिस्त्रेवं
 होराय द्रेक्षाणोनवांशोद्वादशांशकः । त्रिंशांशकश्च षड्वर्गा-
 स्त्रयादि प्राश्याफलप्रदाः” । इति षड्वर्गः । “कुजशक्रवृधे-
 न्दकंसीम्यशक्रावनीभुवाम् । जीवाकिंभासुजीष्यानां क्षेत्राणि
 स्युरजादयः । विषमर्क्षेषु प्रथमा होराः स्युयण्डरोक्षिणः
 द्वितीयाः शशिनो युक्तुव्यत्ययादगणयेत् सदा । स्रपञ्चनवमानां
 ये राशीनामधिपा ग्रहाः । ते द्रेक्षाणाधिपाराशो द्रेक्षाणा-
 स्त्रय एव हि । मेघकेशरिधनुषां मेपाद्याश्च नवांशकाः । मृग-
 कन्या वृषाणाञ्च मृगाद्यास्तु नवांशकाः । तुलामिथुनकुम्भानां
 तुलाद्याः समुदाहृताः । कर्कटश्चिकमीनानां कर्कटाद्या नवां-
 शकाः । चराणां प्रथमे चाग्ने स्थिराणां पञ्चमे तथा । नवमे
 द्यात्मका नाञ्च वर्गोत्तम इति स्मृतः । स्रनवांशस्तु राशीनां
 वर्गोत्तम इति स्मृतः सर्वेषां मेघपूर्वाणां स्रर्क्षाद्या द्वादशां-
 शकाः । कुजाकिंर्गुरुसीम्यानां भागाः शक्रस्य च क्रमात् ।
 पञ्चपञ्चाष्टमेषु ज्ञेयमोजःसु राशियु । त्रिंशांशाव्यत्यया देते
 शुभराशियु कीर्तिताः” । इति षड्वर्गकथनम् । “अजोगो-

प्रतियुग्मञ्च कर्किर्धन्विन्मृगास्तथा । निशामंज्राः स्मृताश्चैते
 शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः । निशा संज्ञा विमियुनाः स्मृताः
 घृष्टोदयास्तथा । शेषाः शीर्षोदयाह्नते मौनद्योभयसंज्ञकः ।
 निशादि संज्ञाकथनम् । “पहविदशलाभाश्च लग्नादुपचयाः
 स्मृताः । पञ्चमं नवमं स्थानं त्रिकोणं केवलं स्मृतम्” । उप-
 चयत्रिकोणकथनम् । केन्द्रं चतुष्टयं कण्ठकञ्च लग्नास्तदश-
 चतुर्थानां संज्ञा” । केन्द्रपर्याय तत् स्थानयोः कथनम् । पन-
 फरं द्वितीयाष्टपञ्चमैकादशं विदुः । तृतीयपष्ठनवममन्यद्वापो
 क्लिप्तं विदुः” । पनफरापो क्लिप्तं तत् स्थानकथनम् । “पातालं
 द्विवृकश्चैव सुहृदभयतुर्धकम् । त्रिकोणञ्च नवमं दुधिकं
 स्यात् तृतीयकम् । धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामिवं सप्तमं स्मृतम् ।
 द्युनं द्यूनं तथास्त्राख्यं षट्कोणं रिपुमन्दिरम् । कर्मस्थानञ्च
 दशमं खं मे शूरणमास्पदम् । छिद्राख्यमष्टमं स्थानं रिप्फार्यं
 द्वादशं स्मृतम् । चतुर्थमष्टमञ्चैव चतुरस्रं विदुर्बुधाः” ॥ चतु-
 र्थादिपर्यायः । “हेलिः सूर्यघन्द्रमाः शीतरश्मिहोत्रा विजृञ्चो
 बोधनयेन्दुपुत्रः । पारोषकः क्रूरदृक्चायनेयः कालो मन्दः
 सूर्यपुत्रोऽसितय । जीवोऽङ्गिराः सुरगुरुर्वचसां पतोऽप्यौ शक्रो
 भृगुर्भृगुसुतः सित चास्फुजिघ । राहुभ्रमो गुरुसुरय मिषो
 च केतुः पर्यायमन्यमुपनभ्य वदेश लोकात्” । यहमंज्ञाकथ-
 नम् । “रक्तश्यामो भास्करो गौर इन्दुर्नाल्युघाज्ञो रक्तगौरो
 महीजः । दूर्वाश्यामोऽज्ञो गुरुर्गौरगावः श्यामः शक्रो भास्करिः
 छण्डदेहः” । यहणाणां वर्णकथनम् । “सूर्यः शक्रः शमापुत्रः
 सैदिकेयः शनिः शगो । मोम्यस्तिदगमन्यो च प्राण्यादि दिग-
 धीश्वराः । प्राण्यां सोम्य सुराचार्यां याम्यां भास्करभूमिज्ञो ।
 प्रत्यक् सोरिरुदीथान्तु मितेन्दु दिग्मन्यितो” । दिग्बलि-
 कथनम् । “मौमार्कजीवाः पुरुषाः क्लीवो भीमजभाजुज्ञो ।

स्याद्यौ भार्गवचन्द्री द्वौ तत्पतित्वात्तद्योच्यते । पुंश्रद्धादिनि-
 र्णयः । “चन्द्रार्कजीवाप्तसितो कुजार्कौ यथाक्रमं सखरज-
 न्दामांसि । कटुलवणतिक्तमित्रितामधुराम्बो च कषायकोऽ-
 र्कतः” । गुणरसाधिपकथनम् । “ब्राह्मणे शुक्रवागो शो चक्षिषे
 भौमभास्करो । चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्यजे कने” ।
 जात्यधिपकथनम् । “ऋग्वेदाधिपतिर्जावो यजुर्वेदाधिपः
 सितः । सामवेदाधिपो भोमः शशिलोऽथर्ववेदराट्” । वेदा-
 धिपकथनम् । मधुपिङ्गलहृक्चतुरस्रतनुः पित्तप्रकृतिः सवि-
 ताख्यकचः । तनुहत्ततनुर्वंशुवातकफप्राज्ञः शशी ऋदुवाक्
 शुभहृक् । भूमिजस्तरुणमूर्त्तिरुदारः पौत्तिकः सुचपलकृश-
 मध्यः । सिष्टवाक् सततहास्यरुचिर्ज्ञः पित्तमातृकफप्रकृ-
 तियः । वृहत्तनुः पिङ्गलमूर्धजेचणो वृहत्सतिः श्रेष्ठमतिः
 कफात्मकः । भृगुः सुखी कान्तवपुः सुलोचनः कफानिलात्मा
 सितवक्रमूर्धजः । मन्दोऽनसः कपिलहृक् कृशदौर्धगात्रः
 स्थूलद्विजः परुपलोमकधोऽनिलात्मा । रथ्यादीनां क्रमेण
 स्वभावकथनं मित्राणि सूर्याच्छशिभौमजीवाः सूर्येन्दुजो
 सूर्यशशाङ्गजीवाः । आदित्यशुक्रौ रविचन्द्रमौमा बुधार्कजो
 चन्द्रजभार्गवौ च । एकैकविभक्त्यन्तैः सूर्यादेः क्रमेण मित्र-
 कथनम् । “सितासितौ चन्द्रमसौ न कश्चित् बुधः शशी सौम्य-
 सितौ रवौन्दू । रवौन्दुभौमा रवितस्त्रमित्रामित्रारिषेधस्तु
 समः प्रदिष्टः ॥ बुधः कुजेज्यास्फुजिदर्कपुत्राः शुक्रार्कजो भौम-
 सुरेज्यमन्दाः । शनिः कुजेज्यो सुरराजमन्त्रोरथ्यादितोऽमौ
 समसञ्ज्ञिता स्युः” ॥ एकैकविभक्त्यन्तैः शत्रु समकथनम् ।
 “चतुर्यदशवित्तान्यत्रिलाभस्थाः परस्परम् । तत्कालमित्राण्यु-
 चस्य कौशदुक्तोऽन्यथा रिपुः” ॥ तत्कालमित्रादिविवेकः ।
 हितसमरिपुसञ्ज्ञा ये निसर्गं निरुक्ताः अधिहितहितमध्यास्तेऽपि

तत्कालमित्रैः । रिपुसमसुहृदाख्या ये निसर्गोपदिष्टा
 अधिरिपुरिपुमध्याः शत्रुभिश्चिन्तनीयाः । अधिमित्रादिकथ-
 नम् । स्त्रीषु स्थिताः श्रेष्ठबला भवन्ति मूलत्रिकोणे स्वगृहे
 च मध्याः । इष्टेक्षिता मित्रगृहाश्रिता वा वीर्यं कनोयः
 समुपावहन्ति । लग्नांशाधिपयोर्यादृक् बलं तादृक् तयोरपि ।
 पतितत्प्रियवृधसौम्योच्चस्थैर्युतधीचितो बलौ राशिः । “अल्प-
 बलीऽन्यैर्मिश्रैर्मध्यबलः सर्वायुतेक्षितस्वबलः । जीवन्नपतिभि-
 द्दष्टोयुतो वातिबलो भवेत् ॥ मिश्रैर्मिश्रबली ज्ञेयो राशिः
 पापैस्तु दुर्वनः । स्त्रीत्रिकोणक्षितमस्त्रगृहादिवर्गसंख्याः
 समे शशिमितौ विषमेऽवशेषाः । पुंस्त्रीनपुंसकस्त्रगामसुखा-
 न्यमध्यमस्त्राः शुभेक्षितयुतास्थिति वीर्यवन्तः” ॥ ग्रहाणां
 बलकथनम् । मार्कण्डेयपुराणम् । “द्रव्ये गोष्ठेषु शृण्वेषु
 सुहृत्सु तनयेषु च । भार्यायाश्च ग्रहे दुष्टे भयं पुण्यवतां
 वृणाम् ॥ आत्मन्यथाल्पपुण्यानां सर्वत्रैवातिपापिनाम् । न
 कुत्रापि क्षयापानां नराणां जायते भयम्” ॥ भविष्यपुराणम् ।
 “अहिंसकस्य दान्तस्य धर्माजितधनस्य च । नित्यश्च नियम-
 स्यस्य सदानुप्रद्विकायदाः” ॥ ज्योतिषे । “रविर्मासं निशा-
 नावः सपाददिवसद्वयम् । पक्षत्रय भूमिपुच्छो वृधोऽष्टादश
 वासरान् ॥ वर्षमेकं सुराचार्य्याष्टाविंशदिनं शृणुः । शनिः
 सार्द्धद्वयं वर्षे स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम् ॥ एवं प्रमाणात् भक्त्याः
 स्वराशिं भुञ्जते ग्रहाः । वक्रग्रीधगतिचेत् स्वात् भौमादिप-
 क्षकेऽन्यथा ॥ केतूपल्पवभौममन्दगतयः पृष्ठत्रिमंस्था गुभाः
 चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः । जीवः
 सप्तमवद्विपक्षमगतौ युग्मेषु सीमावजः शक्रः पङ्कदशमवज-
 मितरे सर्वेऽप्युपान्ते गुभाः” । गोचरगृहिः । राजमार्कण्डे ।
 “वक्रातिचारोपगतायद्वेन्द्रा यत्र स्थितास्तस्य फलं प्रदद्युः । चनि-

ष्टमिष्टं नियतं नराणां भोमादयो यानविवाहजन्मसु” ॥ गीचरे
 तु । “वक्रातिचारोपगमे ग्रहाणां कृतस्य फल राशिगतं वदन्ति ।
 शुभाशुभौ जीवबुधौ न तस्मिंस्तयोस्तु पूर्वं फलमादिशन्ति ।
 तारावलादिन्दुरथेन्दुवीर्यादिषाकरः संक्रममाण उक्तः । ग्रहास्तु
 सर्वे सवितुर्वलेन महीसुताद्याः शुभदा निरुक्ताः । नाडीनक्षत्र-
 दिवसे रविभीमशनैयराः । संक्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य
 क्लेशोऽमिलायते । गोमूवसर्पपैः स्नानं सर्वोपधिजलेन च ॥
 विगुहं काश्चनं दद्यात् नाडीदोषोपशान्तये । सुरामांशो
 वचाकुष्ठं शैलेयं रजनौदयम् ॥ शठीचम्यकमुस्तश्च सर्वोपधि-
 गणः स्मृतः” ॥ कपायावयवग्रहणे मत्स्यपुराणम् । “एषां
 पत्राणि साराणि मूलानि कुसुमानि च । एवमादीनि चान्यानि
 कपायाख्यो गणः स्मृतः” ॥ । अत्रायुर्वेदीकपरिभाषा । “अङ्गेऽ-
 प्यनुक्ते विहितन्तु मूलं भागेऽप्यनुक्ते समता विधेया । द्रव्येऽप्य-
 नुक्ते विहितन्तु तोयं कालेऽप्यनुक्ते दिवसस्य पूर्वम् ॥ धूम्ररबीज-
 सलिलैः स्नायात् संक्रान्ति शान्तये । तथा सर्वोपधीभिर्य
 विष्णुमन्त्रांश्च संजपेत्” ॥

अथ रविसंक्रान्तिगणनम् । “नवाष्टशक्रहीनेन शकाब्दा-
 ज्जेन पूरिताः । भूर्वाणचन्द्राविकाग्नि कुरामौ वेदयुग्मके ।
 १ । १५ । ३१ । ३१ । २४ । अद्वा अनुपलादेस्तु पथ्या नव्या-
 ह्मिमियिताः । दण्डात् खान्नी हयेषु च । ३० । ५७ । पला-
 हित्वा ततः पुनः । सप्तावशिष्टा वाराः स्यस्ततो दण्डादिकाः
 परे । मेषसंक्रमणे भानोः सिद्धान्तस्फुटसम्प्रताः । सुजौ षडि-
 धूराभाग्नी । २ । ५६ । ३३ । कालो जातिगजावनो । ६ । २२ ।
 १८ । रामचन्द्रोऽग्नियुग्मश्च ३ । १ । २३ । तर्कोऽद्दहक् नवा-
 शुगौ । ६ । २८ । ५८ । षावद्दहक् वेदवाणा २ । २८ । ५४ ।
 अश्विर्वाणशरौ सुराः । ४ । ५५ । ३३ । पणागवेदी शून्येन्दु ।

६ । ४८ । १० । एकं शैलभुवो शराः १ । १७ । ५ । हो षडङ्गो
 तथाकाला । २ । ३६ । ६ । अथीरामाः शरावनी । ४ । ३ ।
 १५ । पञ्चाम्नीषु तथा रुद्रा ५ । ५३ । ११ । मेघसंक्रमवारतः ।
 अद्वैर्यीन्ध्या हषादेस्तु धाराद्या संक्रमे रवेः । सृगकर्कटसंक्रान्ती
 हे तूदगदक्षिणायने ॥ विपुवती तुला मेघे गोमध्मे तथापराः ।
 धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च पङ्कशौतयः ॥ हषहृषिककुम्भेषु
 सिद्धे विष्णुपदौ सृता । मूर्द्धिं सप्तमुखे त्रीणि हृदये पञ्च
 विन्यसेत् ॥ त्रितयं हस्तपादेषु महाविपुवभक्रमात् । मस्तके
 भूपतेः सौख्यं वदने पटुता शुभे ॥ हृदये च घनाध्यक्षीर्ष्य-
 प्राप्तिर्दक्षिणे करे । वामे करे मङ्गलः सुखं पादे च दक्षिणे ।
 भ्रमणं वामपादे च कथितं विपुवत् फलम् ॥

पङ्कशूर्द्धिं वदने पञ्च चत्वारि हृदये तथा । त्रितयं कर-
 यादेषु पयो विपुवभक्रमात् । मानं मूर्द्धिं मुखे चैरं हृदये
 सुखमभवः । दोः पदोर्दक्षयोर्भोगस्तस्य वामयोः स्वभे ॥
 जलविपुवफलम् । “श्रीर्षे पञ्चमुखे त्रीणि हस्तयोश्च त्रयं त्रयम् ।
 हृदि पञ्च शशीनाभौ गुदे च पादयो रसाः । उत्तरायणमाज्-
 क्षेयं स्वनक्षत्रस्थितेः फलम् । श्रीर्षेऽथ क्षामो वदने सुखानि
 दत्ते करेऽष्टौ हृदये च सौख्यम् । नाभौ शुभं वामकरेऽर्-
 नाशो गुच्छे भयं वामपादे प्रवासः ॥ उत्तरायणफलम् । “श्रीर्षं
 त्रीणि मुखे त्रीणि हृदये पञ्च हस्तयोः । षष्टौ पादद्वयेऽप्यष्टौ
 दक्षिणायनभक्रमात् । श्रीर्षे मानं मुखे विद्या हृदये वित्त-
 सख्यः । प्रवासः स्यात् करे वामे भिक्षाभय दक्षिणे ।
 निष्फलं वामपादे च किञ्चिन्नाभय दक्षिणे ॥ दक्षिणायन-
 फलम् । “सृष्टे संक्रमणं यत्र विष्णुपद्यां मुखे तु तत् । चत्वारि
 दक्षिणे बाहो त्रीणि त्रीणि पदद्वये । चत्वारि वामबाहो च
 हृदये पञ्च निर्दिशेत् । अणोर्दयं दयं योज्यं मूर्द्धिं हो चैव ॥

गुदे" । फलम् । रोगो भोगस्तथा यानं बन्धनं लाभ एव च । ऐश्वर्यं राजपूजा च अपमृत्युरिति क्रमात्" । विष्णुपदोः फलम् । "सुखे चैकं करे वेदाः पादयुग्मे द्वयं द्वयम् । क्रोडे वाणस्तथा वेदाः करे सव्येतरेऽपि च । द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा । द्वयञ्चैव तथा गुह्ये षडशीत्यां स्वमे स्थिते । सुखे दुःखं करे लाभः पादयोर्भ्रमणं हृदि । कान्ता स्याद्बन्धनं वामे हस्ते स्वात् स्त्रीयमे नृणाम् । समानं नेत्रयो- चैव अपमानञ्च मस्तके । गुह्ये चैव भवेन्नृत्युः षडशीतिफल- श्रुतिः" । षडशीतिफलम् । "शीर्षे चत्वारि राज्यं जलधि- रपि करे दक्षिणे चापि सौख्यं चैकं कण्ठे विभूतिं मदनगर- मितं वक्षसि प्रीतिसंघम् । पादस्थाः षट् च पीडां पुनरपि जलधिर्वामहस्ते च मृत्युं नेत्रे त्रीणि प्रदद्युः सुखमथ निजमे वाक्पतेः संक्रमर्चात्" । गुरुमञ्चारफलम् । गीचरपीडाया- मपि राशिर्वलिभिः । शुभघट्टैर्दुष्टः । पीडां न करोति तथा पापैरेवं विपर्यासः" । गीचरापवादः । "दिनकररुधिरो प्रवेद्यकाले गुरुभृगुजौ भवनस्य मध्ययातौ । रविसुतशशिनौ विनिर्गमस्थौ शशितनयः फलदस्तु सर्वकालम्" । राशिभिर्भा- गात् फलम् । "सप्तमोपचयाद्यस्य चन्द्रः सर्वत्र शोभनः । शुक- पक्षे द्वितीयस्तु पञ्चमो नवमस्तथा । सितशनिकुजजौवाकास्त इन्दुर्नराणां व्ययसुखनवमस्योऽपोटदाताथ तेषाम् । खसुतनि- धनगद्येत् मृत्युपुत्रार्थगोऽपि प्रचुरशुभफलः स्वात् वामवेधेन शुद्धः" । वामवेधत्वञ्च दूनजन्मेति एवमत्रेति वक्ष्यमाणवचना- भ्यामेकार्थत्वाद्बोध्यम् । "उपचयकरयुक्तः सव्यगः शुकपक्षे शुभमभिलषमाणः सौम्यमध्यस्थितो वा । सुखिवशिष्टयुक्तः कारकञ्चैऽपि चेन्दुर्जयधनसुखदाता तत् प्रवृत्तान्यथात्" । सव्यग उत्तरायणधारी । उपचयकरस्य पश्चाद्दत्ती वा अत-

एवोक्तम् । “भानां यथा सम्भवमुत्तरेण पश्चाद्गृहाणां यदि वा शशाङ्कः । शुभप्रदानां शुभदः प्रयाणे याम्येन यातो न शुभः शशाङ्कः । यो यस्य दशमशुभः स तस्य वशी भवति नियमेन । स्वर्चतुङ्गमूलत्रिकोणगाः कण्ठकेषु यावन्त आस्थिताः । जन्मकालवशशास्त्रे तु कारकाः कर्मगास्तु तेषां विशिष्यतः । सितपक्षादौ चन्द्रे शुभे शुभं पक्षमशुभमशुभे च । कृष्णे गोचरशुभदो न शुभः पक्षः शुभोऽतोऽन्यः” । भीमपराक्रमे । “शुक्ले पक्षे प्रतिपदि चन्द्रे शिवे शिवं पक्षम् । कृष्णे प्रतिपदि ताराशुभो शुभं विदुः पक्षम्” । वादरायणः । “श्रीतांशुर्मिष्टमंत्रं जनयति सततं जम्बराशौ नराणां ह्यपे दैत्येन्द्रमन्त्री दिवसकरकुजो शत्रुपक्षस्य हृदिम् । हानिं कुर्यादसूनां किरणपतिसुतो चन्धनं सोमपुत्रो नित्यं निर्हृतबुद्धिं प्रवचरिपुबलं वित्तनाशश्च जीवः । भेदं मित्रजने करोति दिनकृत क्लेशाययं चन्द्रमाः । सौरिवित्तविनाशमृच्छति मदा लाभं ददातोन्दुजः । हानिं भूमिसुतः करोति महतीं भोगान् भृगोरात्मजा ज्ञानं दौषयति इतीयभवने जीवो नृणां निर्हतिम् २ । वृत्तौ तिष्ठन्तः श्वरकिरणभौमार्कतनयाः स्थिरस्थानप्राप्तिं ददति भृगुधनुय परमाम् । विनाश शत्रूणां जनयति शशी चन्द्रतनयः परं हृत्कस्तापं विदग्धपतिमन्त्रो च कुरुते । ३ । सूर्यां मास्रधरोधिकामपि धियं मूढां करोत्यङ्गिराः घोरां दुःखपरम्परां दिनकरः कुष्यामयं चन्द्रमाः । सोम्यो रोगविनाशमिच्छति नृणां रोगक्षयं भार्गवो भीमः शत्रुभयं चतुर्थभवने सौरिय वित्तक्षयम् । ४ । दोर्भाग्यं शशाङ्कः चितिसुतयोदिग्नतां चितमो दोषोत्पत्तिमनुत्तमां रविसुतः सिन्धैरियोगं रविः । दोर्भाग्यं विदधाति चन्द्रतनयः प्राप्तिं परां भार्गवः कुष्यात् पक्षमराशिगोचरगतो जीवो नृणां निर्हतिम् । ५ । स्थिताः पृष्ठे रामो

दिनकरमहीजाकंतनया बुधखन्द्रच्चैवं प्रचुरधनधान्यानि ददति ।
 समृद्धिं शशूणां मनसि च विषादं सुरगुरुर्भृगुर्नाशं कुर्यात्
 युवतिक्षतवैरश्च परमम् । ६ । स्त्रीलाभं शशलाब्धनोऽकंतनय-
 योद्दिग्गतां चेतसो भौमद्यापि धनक्षयं सुरगुरुर्वस्त्रादिकाः
 सम्पदः । सोम्योऽरोगकरो भवेत् प्रकुपितो रोगाश्रयं भार्गवः
 सूर्यस्यापि करोत्यनिष्टमतुलं राशी स्थितः मत्तमे । ७ । हृतवह-
 भयमारखन्द्रजः सौख्यमुग्रं धनहरणमघाकिंभांगवद्यार्थलाभम् ।
 मरणमथ पतङ्गस्याननाशं सुरेज्यः सृजति निधनमंस्थो नेत्र-
 रोगश्च चन्द्रः । ८ । धर्मस्थाने दिनकरसुतो नाशमर्थस्य कुर्यात्-
 द्रोग सोम्यो धरणितनयोर्भागवद्यार्थलाभम् । त्रामं सोमी
 जनयति नृणां शोकविद्वेषमर्कः स्थानं मानं पशुसुतयुतश्चापि
 जीवः प्रकामम् । ९ । सोम्योऽन्तःशान्तिमुप्रां जनयति दशमः
 सूर्यसूनुः प्रकामां ख्यातिं भौमः समृद्धिं पशुपतिमुकुटोदृष्ट-
 पादः शशाङ्कः । प्राधान्यश्चार्थलाभं दशमतकिरणः कर्मणः
 कर्मसिद्धिं मित्राणां दैत्यपुज्यः क्षतिमपि कुरुते प्रीतिमेदश्च
 जीवः । १० । जीवावनेय रविमौरिसुरारिपुज्ययन्द्रश्च चन्द्र-
 तनयश्च विधुन्तुदश्च । एकादशे च भवने सततं नराणां भौमा-
 श्यमानधनधान्यकरा भवन्ति । ११ । जीवः महस्रकिरणश्च
 शनैरयश्च वक्रश्च वक्रचरितश्च निशाकरश्च । कुर्युर्षियोगबध-
 वन्धभयं नराणां शुक्रेन्दुजो हृतिकरो रविसंख्यराशौ । १२ ।
 इन्द्रकीपे । “स्थानं जन्मनि नाशयेद्दिनकरः कुर्याद्वितीचे भयं
 दृशियत्रे श्रियमातनोति द्विवुके मानक्षयं यच्छति । दैन्यं
 पञ्चमगः करोति रिपुहा पष्टेऽयंहा सप्तमः । षोडशमष्टमगः
 करोति नितरां कान्तिक्षयं धर्मगः । कर्मठश्चिजनकस्तु कर्मणो
 विसत्ताभङ्गदशायमंस्थितः । द्रव्यनागजनितां महापदं
 यच्छति ध्ययगतो दिवाकरः । १ । जन्मन्यथे दिगति द्विम-

गुर्वित्तनाशं द्वितीये दद्याद्द्रव्यं सहजभवने कुचिरोगं चतुर्थः ।
कार्यभ्रंशं तनयगृहगोवित्तलाभश्च पष्ठो द्यूने द्रव्यं युवति-
सहितं मृत्युसख्योऽपि मृत्युम् । नृपभयं कुरुते नवमः
शशौ दशधामगतस्तु महत्सुखम् । विविधमायगतः
कुरुते धनं व्ययगतस्तु रुजं सधनक्षयाम्” । चं “प्रथम
गृहः चौणोसूनुः करोत्यरिजं भयम् । क्षपयति धनं वित्त-
स्थाने तृतीयगतोऽर्थदः अरिभयकरः पातालेऽसूनुं क्षिणोति
च पञ्चमो रिपुगृहगतो धत्ते वित्तं शुचं मदनस्थितः । जनयति
मरणस्थः शस्त्रधारा धराजो दिशति च नवमस्थः कार्यपौडा-
मतीव । शुभमपि दशमस्थो लाभगो भूमिलाभं व्ययभवन-
गतोऽसौ व्याध्यनथार्यनाशान्” । मं । “बुधप्रथमधामगो दिशति
बन्धमर्थे धनं बध रिपुभयान्वितं सहजगत्तुर्थेऽर्थदः । अनि-
र्हतिकरो भवेत् तनयगोरिगः स्थानदः करोति मदनस्थितो
बहुविधां शरीरापदम् । अष्टमे शशिसुते धनलब्धिधर्मगोऽति-
महतीं तनुपौडाम् । कर्मगो सुखमथायगतोऽर्थदो द्वादशे
भवति वित्तविनाशः” । वु । “भयं जन्मन्याय्यां जनयति
धनस्थोऽर्थमतुलं तृतीयोऽङ्गे क्लेशं दिशति च चतुर्थोऽर्थ-
विषमम् । सुखं पुत्रस्थाता शुभमपि च कुर्यादग्निगृहे द्यूने
भूभृत् पूजां धननिचयनाशश्च निधने । धर्मगतो धनहृदिकरः
स्यात् प्रीतिहरो दशमोऽमरपृष्यः । स्थानधनानि ददाति
स चाये द्वादशगस्तनुमानमपौडाम्” । ह । “जन्मन्यरिचय-
करो मृगुजाऽर्थदाऽर्थे दुःखिष्यगः सुखकरो धनदत्तुर्थे प्यात्
पुत्रगस्तनयगोऽरिगतोऽरिहृदय शोकप्रदो मदनगा निधनेऽर्थ-
दाता । जनयति विविधाम्बराणि धर्मेण शुभकरो दशम-
स्थितस्तु शुक्रः । धननिचयकरस्तु नाभमस्थो व्ययभवनेऽपि
धनागमं करोति” । शु । “वित्तभ्रंशं दिनकरतनयो जन्मराशिं

कुट्टवेदशैलेभकाष्ठाशिवस्थोऽथ । १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० ।
 ११ । शुक्राश्विनेषु शैलश्रद्धाशाशिवस्थः । ३ । ४ । ५ । ७ । ८ ।
 १० । ११ । तीक्ष्णांशुदेहोद्भवाद्रामवाणर्तुशम्भुस्थितो । ३ । ५ ।
 ६ । ११ । ऽथोदयाद्व्यवाहर्तुकाष्ठाशिवस्थः” । ३ । ६ । १० ।
 ११ । चन्द्ररेखाः । ४८ । “कुजोऽर्काच्छुभो वज्रिवाणर्तुदिक्-
 शम्भुगो । ३ । ५ । ६ । १० । ११ । ऽथेन्दुतोरामकालेशग । ३ ।
 ६ । ११ । स्ततः स्वात् कुट्टवेदसप्ताष्टदिक्शम्भुगः स्यात् । १ ।
 २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । निशानायपुत्रादगुणेष्वङ्करोप-
 यातः । ३ । ५ । ६ । ११ । ततो जीवतः कालकाष्ठाशिवार्कपि-
 यातो । ६ । १० । ११ । १२ । ऽथ देवारिपूज्यादमेहो गजेश-
 र्कमस्थः । ६ । ८ । ११ । १२ । ततः सूर्यपुत्रात् कुवेदागनाग-
 श्रद्धाशाशिवस्थो । १ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । ऽथ लम्नात्
 कुरामाङ्गदिक् शम्भुयातः” । १ । ३ । ६ । १० । ११ । कुज-
 रेखाः । ३८ । “जः शुभोऽर्कतः शरर्तुगो शिवार्कगो । ५ । ६ ।
 ८ । ११ । १२ । ऽथ चन्द्रतो द्विवेदकालनागदिक्द्वेखरेषु गः ।
 २ । ४ । ६ । ८ । १० । ११ । भूमिजात् कुट्टक्कतागनागमो
 दशेशगः । १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । ततः स्वतः
 कुवज्रिपञ्चपन्नवादिकेषु गः । १ । ३ । ५ । ६ । ८ । १० । ११ ।
 १२ । वाक्पतेरसाष्टशम्भुसूर्यगो । ६ । ८ । ११ । १२ । ऽथ
 शुक्रतः कुवाहुवज्रिवेदपञ्चनागमो शिवेषु । १ । २ । ३ । ४ ।
 ५ । ८ । ९ । ११ । पङ्कतः कुट्टक्कतागनागादिपञ्चकस्थितोऽथ ।
 १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । १२ । समतः क्षिति-
 द्विवेदकालनागदिक् शिवेषु गः” । १ । २ । ४ । ६ । ८ । १० ।
 ११ । बुधरेखाः । ५५ । “सुरराजगुरुः शुभदो रवितः कुपमा-
 नलवेदनगादिकपञ्चगती । १ । २ । ३ । ४ । ७ । ८ । १० ।
 ११ । ऽथ विधोर्द्विशरात्रलगो शिवगो । २ । ५ । ७ । ८ । ११ ।

वसुधातनयात् कुयमाब्धिनगाष्टदशेशगतो । १ । २ । ४ । ७ ।
 ८ । १० । ११ । इथ वुधात् त्रितियुग्मकतेषु रसग्रहदिक्गिरि-
 शोपग । १ । २ । ४ । ५ । ६ । ८ । १० । ११ । स्नादनुस्वत एक-
 यमानलवारिधिपर्वतनागदशेशगतो । १ । २ । ३ । ४ । ७ ।
 ८ । १० । ११ । इथ सिताद्यमपञ्चरसग्रहदिक्गिवगो । २ । ५ ।
 ६ । ८ । १० । ११ । रघिनन्दनतो दहनेषु रसार्कगतः । ३ । ५ ।
 ६ । १२ । स्वय लम्नगृहात् कुयमाब्धिगरत्तुनगदिगिरिशोप-
 गतः" । १ । २ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । १० । ११ । गुरुरेखाः ।
 ५६ । "भृगुः शुभो रवेर्गजेशसूर्यगो । ८ । ११ । १२ । इथ
 चन्द्रतः क्षमादिपञ्चकाष्टगो शिवार्कगः । १ । २ । ३ । ४ । ५ ।
 ८ । ८ । ११ । १२ । कुजाक्षिवेदकालगो शिवार्कगो । ३ । ४ ।
 ६ । ८ । ११ । १२ । इथ वुधात्त्रिवाणकालरन्ध्रुद्रसंस्थितः । ३ ।
 ५ । ६ । ८ । ११ । गुरोः शराष्टरन्ध्रुद्रिद्वेशग । ५ । ८ । ८ ।
 १० । ११ । स्ततः स्वतः कुपञ्चकाष्टरन्ध्रुद्रिक् शिवोपगः । १ ।
 २ । ३ । ४ । ५ । ८ । ८ । १० । ११ । शनेर्गुणाब्धिपञ्चनागगो
 दशेशगो । ३ । ४ । ५ । ८ । ८ । १० । ११ । इथ लम्नतः कुपञ्च-
 काष्टगो शिवस्थितः" । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ । ८ । ११ ।
 शकरेखाः । ५२ । "शुभः पद्मुरकात् क्षायमाब्धिधिगैलाष्टदिक्
 शम्भुग । १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । इन्दुतो रामकालेश-
 गतः । ३ । ६ । ११ । क्षासुताद्विवाणर्तुकाष्ठा शिवार्कोपगो
 । ३ । ५ । ६ । १० । ११ । १२ । इथ अतः कालदन्तावन्नादि-
 म्यतो । ६ । ८ । ८ । १० । ११ । १२ । लौवतो वाणकालेश-
 मात्तण्डयात् । ५ । ६ । ११ । १२ । स्ततो दैत्यपूज्याटनः
 शिवार्कोपयातः । ६ । ११ । १२ । स्वतो वीतिहोत्रेषु कालेश-
 यात् । ३ । ५ । ६ । ११ । स्ततो लम्नतः क्षागुणाब्धिपञ्-
 दिष्टेशस्थितः" । १ । २ । ४ । ६ । १० । ११ । शनिरैखाः । ३८ ।

“राहुः शुभोऽर्काद्भुजवह्निवेदत्तुरभ्रगो । २ । ३ । ४ । ६ । ८ ।
 अथ चन्द्रात् कुरामवेदाङ्गम् । १ । ३ । ४ । ६ । स्ततः कुजा-
 द्द्विवाणाङ्गरभ्रगतीऽथ ३ । ५ । ६ । ८ । बुधाच्छिपचवह्नि-
 वाणरभ्रग । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ । स्ततो जीवाद्द्व्यवाह-
 वेदाङ्गरभ्रग । ३ । ४ । ६ । ८ । स्ततः शक्रात् पञ्चवह्निवाण-
 रभ्रगत २ । ३ । ५ । ८ । स्ततः सौरात् पञ्चवाणर्तुम् । २ । ५ ।
 ६ । स्ततः स्वतः शशिवेदवाणरिपुरभ्रगोऽथ । १ । ४ । ५ । ६ ।
 ८ । लग्नाद्देवरभ्रुद्विग्रुद्रसूर्यगतः” । ४ । ८ । १० । ११ । १२ ।
 राहुरेखाः । ३८ । “सृगेन्द्रविलासाभिधानदण्डकीन राहोरष्ट-
 वर्गः । सूर्यादेकद्विचतुःषष्ठाष्टदशैकादशेषु । १ । २ । ४ । ७ ।
 ८ । १० । ११ । सोमाक्षिपड्दशैकादशेषु । ३ । ६ । १० । ११ ।
 भौमाक्षिपञ्चपडेकादशेषु । ३ । ५ । ६ । ११ । बुधात् पडष्ट-
 नवदशैकादशेषु । ६ । ८ । ८ । १० । ११ । गुरोः पञ्चपडेका-
 दशद्वादशेषु । ५ । ६ । ११ । १२ । शक्रात् पडेकादशद्वादशेषु
 ६ । ११ । १२ । शनेस्त्रिपञ्चाष्टदशैकादशेषु । ३ । ५ । ८ ।
 १० । ११ । लग्नादेकत्रिचतुःषड्दशैकादशेषु” । १ । ३ । ४ ।
 ६ । १० । ११ । एवं लग्नरेखाः । ३७ । “इति निगदितमिष्टं
 नेष्टमन्यद्विषेयादधिकफलविपाकं जन्मभात्तत्र दद्युः । उप-
 चयगृह्णन्मित्रस्त्रीशुभाः पुष्टमिष्टं त्वपचयगृह्णन्नीचारातिभे नेष्ट-
 सम्यत् । यावती यावती रेखा षष्ठाणामष्टवर्गके । तावती
 द्विगुणोक्त्य षष्ठाभिः परियोधयेत् । षष्ठीपरि भवेद्रेखा
 षष्ठाभ्यन्तरविन्दवः । षष्ठाभिस्तु समो यत्र तत्सम परि-
 कीर्तितम् । रेखाषष्ठाच्छुभे देया विन्दवयेतरत्र तु । रेखा
 विन्दु समानो धेत् समस्तत्र निगद्यते । रेखाधिक्ये शुभं श्रेयं
 तद्द्विन्दोरथाशुभम् । शौरानन्दस्तथा श्रेयो भोगो राज्यं
 भवेत्तथा । मलिनोऽथ विपद्येव दानिर्मृत्युर्भवेत्तथा । दशादि-

रेखा द्वादिबिन्दोः फलान्येतान्यनुक्रमात् । रेखायां बक्रो
ज्ञेयः सार्द्धसप्तदिनं समे । अष्टवर्गदशायुः स्यात् दिनं चतुर्षु
विन्दुषु ॥ इत्यायुर्दायः । इत्यष्टवर्गः । नन्दी । “अष्टवर्ग-
शभैः शौमान् कर्म कुर्यान्नभयरेः । गोचरस्यैसादप्राप्तौ तद-
प्राप्तौ च वेधगैः ॥ प्रतारन्ध्रे विवाहे च यात्रायां क्षुरकमंषि ।
अविशुद्धाष्टवर्गस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥ सततं दिशति
नराणां राशौ मध्येऽष्टवर्गफलं तिष्ठिलम् । भावफलं प्रथमार्धे
दृष्टिफलान्धर्वभुक्तेषु” ॥ इत्यष्टवर्गार्थकथनम् ।

“लाभविक्रमश्चशत्रुतः स्थितः शोभनो निगदितो दिवाकरः ।
खेचरैः सुततपो जलान्त्यगैर्व्याकिंभिर्यदि न विध्यते तदा ।
दूनजन्मरिपुलाभखच्चिगचन्द्रमाः शुभफलप्रदस्तदा । खान्त-
जान्त्यसृतिबन्धुधर्मगैर्विध्यते न विनुधैर्यदि ग्रहेः । विक्रमाय-
रिपुगः कुजः शुभः स्यात्तदान्त्यसुतधर्मगैः खगैः । चेन्न विद-
दनसुरप्यसौ किन्तु धर्मदृष्टिना न विध्यते । स्याम्बुशत्रु-
मृतिखायगः शुभो प्रस्तदा न खलु विध्यते यदा । आत्मज-
द्विनवकायनेधनप्रान्त्यगैर्विविधुभिर्नभखरैः । स्राध्यायधर्मो-
ततयदूनस्थितौ नाकनायकपुरोदितः शुभः रिप्फरन्मुखजल-
विगैर्यदा विध्यते भगनचारिभिर्न हि । आसुताष्टमतपो-
न्ध्यायगो । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ । ९ । १२ । ११ । विद-
धास्फुजिदशोभनः सृतः नेधनास्ततनुकर्माधर्मधीलाभवेरि-
सङ्गस्यखेचरैः । ८ । ७ । १ । १० । ९ । ५ । ११ । ६ । ३ ।
एवमत्र खचराव्यधान्विताः सत्फलं न हि दिशन्ति गोचरे ।
वामवेधविधिना त्वशोभना अप्यसौ शुभफलं दिशन्त्यबम् ।
नो विदन्ति खचरव्यधक्रमं ये प्रहक्रमविदो हि गोचरे । ते
सृपावचनभाषिणो जना यान्ति हास्यमपकीर्त्तिलाब्धिताः” ॥
सप्तानां यद्वायां दक्षिणवेधशामवेधौ “ऋचसन्निगताः खेदा

राशिसन्धिगतास्तथा । एष्यर्चादेः फलं दद्युर्वक्रे च विप-
 रीतकम् ॥ जन्मेथो यदि वक्रो स्यात् पुंसः कार्येषु वक्रता ।
 जन्मेथेऽस्तं गते मर्त्या दुःखादिष्याधिसंयुतः ॥ असत्फलः
 सोम्यनिरीक्षितश्च शुभप्रदथाप्यशुभेक्षितश्च । ती निष्फलो
 द्वावपि खेचरेन्द्रो यः शत्रूणां स्त्रेण निरीक्षितश्च ॥ सुग्रीवगे-
 ऽस्तगीऽपि वा रिपोर्गृहे स्थिते ग्रहे । वृथाफलं प्रकीर्तितं
 'समस्तमेव सूरिभिः' ॥ वराहस्तु "सूर्याच्छत्रद्युतिषु च दलं
 प्रोक्ष्य शक्रार्कपुत्रौ" । दलं 'ग्रहं' फलस्येति शेषः । "जम्ब-
 राशेः शुभः सूर्यास्त्रिपष्ठदशलाभगः । द्विपञ्चनवगोऽपौष्टस्रयो-
 दशदिनात् परः ॥ रविशुभो गृहकरणं रविगुरुशुभो व्रतोद्देशो ।
 चौरं तारकशुभराशेषं चन्द्राश्रितं कर्म ॥ सदा सर्वेषु कार्येषु
 चित्तशक्तिर्विशेषतः । मितेन्दुयुधजोषानां वाराः सर्वत्र शोभनाः ।
 भानुभूषतमन्दानां शुभकर्मसु केष्वपि । कुर्यान्मङ्गलपौष्टि-
 कानि नृपतेर्यात्राभिषेको तथा ॥ शिवा भेषजवह्निकर्मकरणं
 चारोग्यकर्माणि च । विद्याज्ञानवरद्वयानि हवनं शिष्यं रथं
 साहसं शिष्यालङ्करणे दिने दिनपतलर्गने स्थिते वा रथे । रत्न-
 श्लाघविषाक्षकर्महुतभुक् कार्ये विवादं रथं कुर्याद्दण्डविधिं
 सुदुष्टदमनं शत्रुप्रभेदं तथा । वृषस्येदनभेदनानि मृगयां
 चौर्यं तथा साहसं शिवायं लपिकर्मधातुकरणं भोमस्य जन्मे-
 ऽङ्गि वा । स्याप्य समाप्यं क्रतुदामकार्यं गृहे प्रवेशो नगरे
 पुरे वा । भोमोक्तकार्यं गजवाजिवन्धो दिने प्रसिध्यन्ति
 शनैरस्य" ॥

वारफलम् । "ऊतमुनिपमगरमङ्गरामर्तुषु भास्करादि-
 थामाहं । प्रभवति हि वारशेला न शुभाशुभकार्यकारणाय" ॥
 वारशेला । "कामस्य वेभारवितः शराधिकानामनागाभ्यधयो
 मन्त्रेन्दु । दिने निशायागुपेदनेतनगेषु रामाविषदन्तिभो

च” ॥ कालवेला । “वेदा ४ नद्वेषु ५ शैला ७ मुनि ७
 नयन २ रसा ६ युग्म २ षट् ६ कामवाणा ५ वाण्य ५ शोनाश्चि ३
 वेदा ४ वसु ८ मुनि ७ हरदृक् ३ चाग्निवेद ४ इयानि २
 षष्ठाष्टकं दिनेशात् क्रमश इह दिने मन्त्रिचण्डेश्वरोक्तः पूर्व-
 वाराह्वयामः कुलिक इह परो मध्यमश्चेति कालः” ॥ वार-
 कालकुलिकवेलाकथनम् । विशेषतः कुलिकवेलाप्रयोजनन्तु
 “जपित्वासितगुञ्जानां कुडवं कुलिकोदये” । इत्यनेन नक्-
 दुर्गामन्त्राभिचारकर्माणि सारदायामुक्तम् । तद्वैकाकारराघव-
 भट्टस्तु । “मन्वर्कादिश्वसृतुवेदपचैरकान्मुहूर्तैः कुलिका भवन्ति ।
 दिवा निरेकैश्च यामिनीषु ते गर्हिताः कर्मसु शोभनेषु”
 निरेकैः पूर्वोक्तमन्वादिमुहूर्तैरेकोनैरित्यर्थः । “यात्रायां मरणं
 काले वैधव्य पाणिषीडने । व्रते ब्रह्मवधः प्रोक्तः सर्वं कर्म
 ततस्त्वजेत् ॥ शिशिरपूर्वमृतवयसुत्तर ह्ययनमाहुरदथ तदा-
 मरम् । भवति दक्षिणमन्यऋतुत्रयं निगदिता रजनौ मरुताश्च
 सा ॥ सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत् खलु दक्षिणे
 तु” सौम्यायनेन शुक्तः कृष्णो याम्यायनेन सप्त उक्तः । फलतः
 कर्मतोऽपि पक्षयोर्गर्गादिभिर्मुनिभिः । “नन्दा भद्रा जया-
 रिक्ता पूर्णा च नाम सदृशफला । न्यूनसमेष्टाः शुक्ले कृष्णे
 तिथयः प्रतीपास्ताः । सदैव दर्शं पितृकर्म सुक्ता नान्यद्दिद-
 ध्यात् शुभमङ्गलानि । तिथिफलम् ।

“तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तद्भवत्यवमदिनम् ।
 त्रिदिनस्पृक्तिधिद्वयसर्गनादङ्ग” ॥ अवमत्राहसर्गो । कौर्म
 पाद्मेऽपि । “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारं यत्र स स्याद्दिनत्रयः” ।
 वाशष्ठः । “एकस्मिन् साधने त्वङ्गि तिथीनां त्रितयं यदा ।
 तदा दिनत्रयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिक फलम्” ॥ साहस्रिकं
 फलमिति माहुरत्येतरवेदिककर्मपरम् । “अधिमासे दिनपाते

धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि । चक्रिणि सुप्ते कुर्त्याचो
 भाङ्गल्यं विवाहश्च ॥ इति भीमपराक्रमात् दिनपाते दिन-
 क्षये । “व्राह्मस्पृशं नाम यदेतदुक्तमत्र प्रयत्नः कृतिभिर्विधेयः ।
 विवाहयात्रा शुभपुष्टिकर्म सर्वं न कार्यं त्रिदिनस्पृशे तु ॥
 आद्याश्चतस्रः क्रियपूर्वकाणामेयां चतुर्णामपि पञ्चमी स्यात् ।
 पराः परेषां परतस्तथैषा सक्रूरराशेरशुभा तिथिः स्यात्” ॥ मेये
 चेत् पापग्रहसादा प्रतिपददुष्टा वृषे चेत् द्वितीया मिथुने
 वृतीया कर्कटे चतुर्थी चतुर्थ्यु पञ्चमी । एवं सिंहादौ षष्ठा-
 दयः ।

“अश्विनो भरणी चैव कृत्तिका रोहिणी तथा । नृग-
 गीर्षस्तथा चार्द्रा पुनर्वसुकपुष्यकौ ॥ अश्लेषा च मघा पूर्व-
 फल्गुन्युत्तरफल्गुनो । इस्ता चित्रा तथा स्वाती विशाखा
 धानुराधिका ॥ ज्येष्ठा मूलं तथाषाढे पूर्वोत्तरपदादिके ।
 श्रवणा च धनिष्ठा च शतभिषाद्यभाद्रिका । उत्तरादिभाद्र-
 पदा रेवती भानि च क्रमात्” ॥ नक्षत्रकथनम् । “अश्वि-
 यमदहनकमलजशशिशूनमृददिति लीवफणि पितरः । योऽ-
 न्यथ्यमदिनज्ञत्तट्टपवनशक्राग्निमित्राः । शक्रो निवर्ततिस्त्रीयं
 विश्वविरिञ्चो हरिर्यसुर्वरुणः ॥ अजपादो हि ब्रह्मः पूषा
 चेतोश्वरा भानाम्” ॥ विशाखायाः शक्रान्वीर्मनितदेवतत्वम्
 अभिजितो भिन्नत्वेन अष्टाविशतिता तत्र वष्यते । नक्षत्रा-
 धिपकथनम् ।

“उग्रः पूर्वमघान्तका ध्रुवगणस्त्रीशुत्तराणि स्वभूर्वातादि-
 त्वहरिव्रयं चरगणः पुष्याश्विइस्ता लघुः । चित्रा मित्रसृगा-
 न्त्यमं मृदुगणस्त्रीष्णो हि रुद्रेन्द्रयुक् । मिथोऽग्निः सधियाश्वभः
 शुभकराः सर्वे स्रक्त्ये गणाः” ॥ गणकथनम् । “अश्लेषवाङ्गि-
 यमपित्रविशाखयुक्तं पूर्वात्रयं शतभिषा च नषाशुङ्गि ।

एतान्यधीमुखगणानि शिवानि नित्यं विद्यार्थभूमिखननेषु च
 भूपितानि ॥ अधीमुखनक्षत्रकथनम् । "रविः स्थिरः
 शीतकरचरश्च महीज उग्रः शशिश्व मित्रः । लघुः सुरेज्यो
 भृगुजो मृदुश्च शनिश्च तीक्ष्णः कथितो मुनीन्द्रैः ॥ शशाङ्क-
 तारयोः शक्तिर्विचार्या सर्वकर्मसु । ग्रहाणामपि सर्वेषां
 तच्छुद्धौ फलदाढता" ॥ श्योपतिस्समुच्चये । "ताराचन्द्रबले
 प्राप्ते दीपाद्यान्ते भवन्ति ये । ते सर्वे विलयं यान्ति सिद्ध
 दृष्ट्वा गता इव ॥ जन्मसम्पत् विपत्क्षेमः प्रत्यरिः साधको
 बधः । मित्रं परममित्रश्च जन्मभास्व पुनः पुनः ॥ सर्वमङ्ग-
 लकार्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत् । विवादव्याहभैषज्ययात्राक्षो-
 रादि वञ्जयेत् ॥ यात्रायां पथि बन्धनं कृषिविधौ सर्वस्व नाशो
 भवेत् । भैषज्ये मरणं तथा सुनियतं दाहो गृहहारश्लेष् ॥
 क्षीरे रोगसमागमो बहुविधः व्याधेऽर्थनाशस्तथा । वादे बुद्धि-
 विनाशनं युधि भयं प्राप्नोत्ययं जन्ममे ॥ पापाख्या तु त्रिविधा
 पञ्चचतुर्दशविशतिस्त्रियुता । सिद्धिफला वृद्धिकरी विनाश-
 संज्ञा क्रमात् कथिता" ॥

"जन्माद्यं कर्म ततोऽपि दशमं सांघातिकं षोडशमम् ।
 समुदयमष्टादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविशम् ॥ आद्यात्तु
 पञ्चविशं मानसमेवं नरः पडक्षः स्यात् नवनक्षत्रो नृपतिः
 स्वजातिदेशाभिपेक्षैः" ॥ जात्यर्चस्तु । "पूर्वात्रयं सानल-
 मयजानां राज्ञान्तु षोष्णेन सहोत्तराणि । सपौष्णमित्र पित्र-
 दैवतश्च प्रजापतेर्भक्ष क्षयीवलानाम् ॥ आदित्यहस्ताभिजि-
 दश्विभानि तान्यन्यजातेः प्रभविष्णुतायाम्" ॥ देश्यः देश-
 नामर्चम् । नाडीनक्षत्राणि । "ईडादेहाद्यं हानिः स्यात्क-
 ल्मर्च उपतापिते । कर्मर्चं कर्मणां हानिः षोडामनसि
 मानसे ॥ मूर्तिद्रविणवन्भूनां हानिः सांघातिके तथा । सतप्ते

सामुद्रिके मित्रभृत्यार्थसंचयः ॥ वैनाशिके विनाशः स्यात्
देहद्रविणसम्पदाम् ॥ नाडीनक्षत्रफलम् । “जातिभे कुल-
नाशः स्यादन्धनञ्चाभिपेकभे । देशभे देशभङ्गः स्यात् क्रूरेरेवं
शुभैः शुभम् ॥ यस्मिन् राजाभिपित्तो भवति तदाभिपेचनि-
कभम् । अ इ उ ए कृत्तिका श्री व वि वु रौहिण्यौत्यादिदेश-
भम् ॥ सर्वेषां पीडायां दिनमेघमुपोषितोऽनलं जुहुयात्
सावित्र्या घोरतरोः समिद्धिरमरद्विजानुरतः” ॥

अथ ग्रहणम् । “भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्वा संस्थितो
रविः । चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सन्धाव्यते ग्रहः ॥ यस्मिन्
ऋचे रविस्तस्माच्चतुर्दशगतः शशो । पूर्णिमा प्रतिपत्तन्मौ
राहुणा ग्रस्यते शशो” ॥ तस्मात्तमारभ्य परतो वा । “कृष्ण-
पक्षे तृतीयायां मासर्चं यद्वि जायते । ततस्त्रयोदशे सूर्ये
राहुणा ग्रस्यते रविः” ॥ मासर्चं वैशाखज्येष्ठादौ विशाखा
ज्येष्ठादि एतदपि भत्रिपादान्तरे सति राहोः पादभोगश्च
मासद्वयेन । “रविभौमनवांशे च निरभ्रं ग्राममादिशेत् ।
बुधभौरिनवांशे च मलिनं क्षुद्रवर्षणम् ॥ गुरोरंशकमासाद्य
दृश्यते सबलाहकः । शनिशुक्रनवांशे च प्राहृद् काले मह-
ज्जनम् ॥ अन्यत्राव्यक्तभूतौ तौ दृश्येते छादिताम्बरी” ॥ तौ
चन्द्रार्कौ । कृत्यचिन्तामणौ वराहः “खेते क्षेमसुभिन्नं ब्राह्मण-
पडाञ्च निर्दिशेद्राहो । अग्निभयमनक्षवर्षे पीडा हुताग्र-
वृत्तीनाम् ॥ हरिते रोगोऽनुतापः शयानामौरितो ध्वसः ।
कपिले शौघ्रगसत्त्वस्त्रेच्छ्वसोऽथ दुर्भिक्षम् ॥ अरुणकिरणा-
नुरूपे दुर्भिक्षं वृष्टयो विहगपीडा च । धूम्राभे क्षेमसुभिन्न-
मादिशेन्मन्दवृष्टिञ्च । कापोतारुणकपिले श्यामाभे च क्षुद्रयं
विनिर्दिशेत्” ॥ कापोतः शूद्राणां व्याधिकरः कृष्णवर्षण्य ।
“विमलकमलपीताभो भवेद्वैश्वदेपो सुभिन्नाय । सार्चिष्ण-

त्यग्निभयं गैरिकरूपे च युद्धानि ॥ दूर्वाकाण्डश्यामे चारिद्रे च
 विनिर्दिशेत् मरकम् । अग्निभयसम्प्रदायी पाटलकुसुमोपमो
 राहुः ॥ राजमार्त्तण्डे । “सप्ताष्टजन्मशेषाङ्कचतुर्थं दशमे
 विधी । त्रिजन्मनि त्रिनिधने न कुर्याद्राहुदर्शनम् ॥ दृष्टस्तु
 जनयेद्भीतिं क्लेशं रोगं धनक्षयम् । देवात्तत्र विधुं दृष्ट्वा
 दद्यात् स्त्र्यं द्विजातये” ॥ ग्रहणग्रहपरिषोडितनाडीनक्षत्र-
 दोषोपशमनाय । “सह गतपुष्पैः स्नायात् फलिनी फल-
 चन्दनीशीरे” । गतपुष्पा शीतुका इति स्याता फलिनी
 प्रियङ्गुः फलं जातीफलम् उशीरम् धीरणमूलम् । “ताम्रपात्रं
 तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यमर्पिषा । भास्करग्रहणे दद्यात् नाडी-
 दोषोपशान्तये ॥ घृतकुम्भोपरिनिहितं शङ्खं नवनीतपूरितं
 दद्यात् । नाड्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहणे ॥
 यस्य राशौ ग्रहाः पञ्चाथवा सप्त नराधिप । ग्रहणं चन्द्र-
 सूर्यस्य ग्रहेवाष्टमसंस्थिते ॥ बलिदानं प्रकर्त्तव्यं मातृणा
 पूजनं हितम् । सूर्यस्याभ्यर्चनं कार्यं शिवस्याशुभनाशनम्” ॥
 वराहसंहितायां “ग्रस्ताद्बुदितास्त्रानिती शारदधान्यावनोश्चर-
 क्षयदौ । सर्वग्रस्तौ च दुर्मिच्छमरकदौ पापसंहृष्टौ । मुक्ते
 सप्ताहान्तः पांशुनिपातोऽर्थसंचयं कुरुते । नौहारो रोगभयं
 भूकम्पः प्रचुरनृपमृत्युम् । उल्कामन्त्रिविनाशं नानावर्णा-
 चनाशभयमतुलम् । स्तनित गर्भविनाशं विद्युन्नृपदंष्ट्रिपरि-
 षोडाम् । परिवेशोऽक्षपौडं दिग्दाहो नृपभयञ्च साग्नि-
 भयम् । रुचो वायुः प्रबलधीरसमुत्थ भयं धत्ते । निर्घातः
 सुरचापो दण्डश्च क्षुब्धयं स्वपरचक्रम् । ग्रहगुहे नृपगुहं केतुश्च
 तथैव निर्दिष्टः । अविहृतसल्लिखनिपातैः सप्ताहान्तः सुभि-
 क्ष्यमादेश्यम् । यज्ञाशुभं ग्रहणञ्च तत् सर्वे नाशमुपयाति ।
 राशौ यत्र विधुन्तुदेन तरणियन्द्रोऽथवा ग्रस्यते तस्माद्देदहुता-

शशङ्कर रसाः कल्याणदा राशयः । मध्यस्था रविशायकाङ्क-
दशमाः सामान्यभोगप्रदा युष्मान्मौ तुरगाष्टमः खलुः नृणा
यच्छन्ति नेष्ट फलम् । क्रूरपद्मे नाशितमन्वितश्च भोग्य-
मुत्पातनिषीदितश्च । ऋत्त तथोपग्रहदूषितश्च विवर्जयेदुद-
हनादिकार्यम्” । उपग्रहो वक्षते सर्वतो भद्रे । “विवाहे
विधवात्वञ्च गमनेन निवर्त्तनम् । कृषिय निष्फला ज्ञेया
वापितं न प्ररोहति । यत् किञ्चित् कुरुते कर्म तत् सर्वं
निष्फलं भवेत् । केचिदाहुर्ग्रहस्तिष्ठेत् यस्मिन् पादे शुभप्रदः ।
सपादः पौष्यते शेषाः पादास्तु शुभलक्षणाः । शिवभुजगमित्त्र-
पितृवसुजलविश्वविरिञ्चिपद्मजप्रभवाः । इन्द्राम्बोन्द्रनिशाच-
रवरुणार्थ्यमयोनयथाङ्गि । ६ । ८ । १७ । १० । २३ । २० । २१ ।
० । ४ । १८ । १६ । १८ । २४ । १२ । ११ । रुद्रोऽजोऽङ्घ्रि-
र्ब्रह्मः पूषा श्वान्तकान्निधातारः । इन्द्रदितिगुरुहरिविन्धु-
निलाख्याः क्षणा रात्रौ । ६ । २५ । २६ । २७ । १ । २ । ३ ।
४ । ५ । ७ । ८ । २२ । १३ । १४ । १५ । अङ्कः पञ्चदशान्शो-
रात्रेशैवं मुहूर्त्त इति संज्ञा । नक्षत्रे यद्विहितं तत् कार्यं
तन्मुहूर्त्तंऽपि । ब्रह्मालवकौलवतैतिलगरवणिजाः सविष्टयः
सप्त । शकुनि चतुष्पन्नागा किन्तु घ्नथ भ्रवाणि करणानि ।
शुक्लादितिथियेषाहात् पञ्चमे तत्तुरीयके । आद्यन्तार्हात्
क्रमेण स्वरष्टाहृत्या ववादयः । एकादश्यायतुष्याय शेषार्हे
शुक्लपक्षके । अष्टमी पीर्णमास्योय पूर्वाह्ने विष्टिरीरिता ।
रुण्यपक्षे तृतीयाया दशम्याय परार्हेतः । सप्तम्याय चतुर्दश्याः
पूर्वाह्ने विष्टिसम्भवः । विहाय विषरोद्राणि विष्टि सर्वत्र वर्ज-
येत् । विष्टिषेपे त्रिदण्डे हि पुच्छे कार्यं जयावहम्” ।
कर्मप्रकाशे । “नाड्यस्तु पञ्चवदन मलकस्तुर्गैकावन्तो दशैक-
सङ्घिता नियतं घतस्तः । नाभिः कटिः षडथ पुच्छलता च

तिस्रो विष्टेर्ध्रुवं निगदितोऽङ्ग विभाग एषः । मुखे कार्यध्व-
 स्तिर्भवति मरणश्चाथ गलके धनग्धानिर्वक्षस्यथ कटितटे बुद्धि-
 विलयः । कलिर्नाभीदेशे विजयमथ पुच्छे च जगदुःशरीरं
 भद्रायाः पृथगिति फलं पूर्वमुनयः । मनुवसुनितिधि युग-
 दशशिवगुण सख्यासु तिथिसु” । १४ । ८ । ७ । १५ । ४ । १० ।
 ११ । ३ । पूर्वाग्ना । “आयाति विष्टिरेषा पृष्ठे शुभदा पुर-
 स्त्वशुभदा” । पूर्वाग्ना पूर्वाग्नादि दिङ्मुखी भवतीत्यर्थः ।
 “एकेन हीना द्विगुणा तिथिस्तु सप्तावशिष्ट करणं ववादि ।
 पूर्वेपरेऽथेवमयं विशेषो द्विसंगुणा चन्द्रविवर्जिता च । किन्तु
 घ्नसन्नं करणं प्रदिष्टमादेस्तिथेरादिदले सदैव । उपान्यशेषे
 शकुनिस्तु दर्शं पूर्वं चतुष्पादपरे च भागः” । करणकथनम् ।
 “इन्द्रकमलजमित्रार्थ्यमभूश्चियः सयमाववादेः । कलिहृष-
 फणिमारुता पतयः शकुन्यादेः” । ववाद्यधिपकथनम् “पौष्टि-
 कस्थिर शुभानि ववाख्ये बालवे द्विज द्विताद्यपि कर्मकौलवे
 प्रमदमित्तविधानं तेतिले शुभगतात्रयकर्म । गरे च बीजा
 अथकपर्णानि वणिज्यपि स्वैर्यवणिक्रिया च । न सिद्धि-
 माप्नोति कृतञ्च विद्या विपाभिघातादिषु तत्र सिद्धिः । मन्त्रो-
 पधानं शकुनी च सपौष्टिकानि गोवि प्रराज्यपितृकर्मचतु-
 ष्यदे तु । सौभाग्यदाहणकृति ध्रुवकर्मनागे किन्तुघ्नान्नि
 शुभपौष्टिकमङ्गलानि । विष्कुम्भः प्रीतिरायुषान् सौभाग्यः
 शोभनस्तथा । अतिगण्ड, सुकर्मा च धृतिः शूलस्तथैव च ।
 गण्डा हृदिर्ध्रुवस्यैव व्याघातो हर्षणस्तथा । वज्रसायक्यु-
 पातो वरीयान् परिघः शिवः सिद्धः साध्यः शुभः शक्तो ब्रह्मेन्द्रो
 वैधृतिस्तथा । परिघस्य त्यजेदहे शुभकर्म ततः परम् । त्वजदौ
 पञ्च विष्कुम्भे सप्त शूले च नाडिकाः । गण्डश्चाघातयोः पट्ट-
 च नवहर्षण वज्रयोः वैधृति व्यतिपातो च समस्तौ परिवर्ज-

वेत् । श्रेया यथायनामानो योगाः काव्येषु शोभनाः । न
 सकृन्गुणसम्पन्नम्यतेऽस्यैरहीभिर्वहुतरगुणयुक्तं योजयेन्मङ्गलेषु ।
 प्रभवति हि न दोषो भूरिभावे गुणानां सन्निललव इवान्नेः
 सप्रदोमेन्धनस्य । गुणशतमपि दोषः कश्चिदेकोऽतिवृद्धः
 क्षप्रयति यदि नान्यस्तद्विरोधो गुणोऽस्ति । घटमिव परिपूर्णं
 पद्मगव्येन सद्यो मलिनयति सुराया विन्दुरेकोऽपि सर्वम् ॥

अथ नाम्ना नक्षत्रज्ञानार्थं शतपदचक्रमाह । “चक्रं शत-
 पदं वक्ष्ये ऋचांशाक्षरसम्भवम् । नामादि वर्णतो ज्ञेया ऋक्ष-
 राश्यांशकास्तथा । तिर्य्यगूर्ध्वगता रेखा रुद्रसंख्या लिखेदुधः ।
 जायते कौष्ठकानाञ्च शतैकं १०० नात्र संशयः । अथ क ह डा
 ऐशान्यां म ट प व ता हरिति चाम्नेय्यां न य भ ज ङा नैऋत्यां
 ग स द च ला वायव्याम् । पञ्च पञ्च क्रमैषैव विंशवर्णान्
 प्रयोजयेत् । पञ्चस्त्ररसमा योगे एकैकं पञ्चधा कुरु । अव-
 र्णाद्यास्तयो ज्ञेयाः मन्व्यक्षर युता स्तथा । सजातीयैक्यमा-
 स्यात् पञ्चस्त्ररविनिर्णयः । ऋद्वल्लतोरप्यकारेण श्रेणसस्य परि-
 षद्ः । कुर्व्यात् कुपुमुदुस्थाने चौणि त्रीण्यक्षराणि च । कुघ-
 ङा भवेत् स्तम्भे रीद्रे त्वीशानगोचरे । पुषण्ठा भवेत् स्तम्भे
 हस्ते चाम्नेय मङ्गके । भुधफ भवेत् स्तम्भे पूर्वाषाढे च नैऋते ।
 द्यभङ्गा भवेत् स्तम्भे वायव्ये भाद्र उत्तरे । एव स्तम्भवतुष्कञ्च
 ज्ञातव्यं स्त्रवेदिभिः । धिष्ट्यानि क्षत्तिकादोनि प्रत्येक चतुर-
 क्षरेः । साभिजिन्यमकास्तत्र शतैकं द्वादशाधिकम् । यट-
 चांशककौष्ठस्थः क्रूरः सौम्योऽपि वा षड्ः । तत्रस्थो वेधयेत्
 सम्यक् पुषी नामादिमाक्षरम् । सौम्यैर्विंशं शुभं ज्ञेयमशुभं
 पापश्चेचरैः । मित्रैर्मित्रफलं तत्र निर्वेधेन शुभाशुभम् । यदाद्यं
 सर्वतो भद्रे यद्दोषयद्दवेधतः । शुभाशुभफल सर्वं तदिहापि
 विवित्तयेत् । पञ्चस्त्ररा षड्दण् ओकारास्तेर्योगे धिष्ट्यानि

नक्षत्राणि । अत्र चतुर्भिर्वर्णैरेकं नक्षत्रं यथा । अइडए ३ ।
 बधिवु । ४ । वेवोककि । ५ । कुघडड । ६ । केकीडडि । ७ ।
 डुहेहोड । ८ । डिडुडेडो । ९ । ममिमुमे । १० । मोटटिटु ।
 ११ । टिटोपपि । १२ । पुपणठ । १३ । पेपोररि । १४ । रुरे-
 रोत । १५ । तितुतेतो । १६ । ननिनुने । १७ । नोययियु ।
 १८ । येयोमभि । १९ । भुधफठ । २० । भेभोजजि । २१ ।
 जुजेजीख । ० । खिखुखेखो । २२ । गगिगुगे । २३ । गोश-
 शिष् । २४ । शेषोददि । २५ । दुयऋज । २६ । देदोचचि ।
 २७ । चुचेचोल । १ । लिलुलेलो । २ । ऋल्लयुक्त अकार-
 युक्तेन ज्ञेयः । ऋस्वेन दीर्घा ज्ञेयः तास्यव्ययकारेण दन्त्य
 सकारो ज्ञेयः । इति शतपदचक्रम् ।

अथ चन्द्रताराद्यशुभप्रतीकारः । “कर्म कुर्यात् फलावाप्तौ
 चन्द्रादिशोभने बुधः । सुखकाले त्विदं सर्वं नाप्तं कालमपे-
 क्षते ॥ चन्द्रे च शङ्खं लवणञ्च तारे तिथावभद्रे सिततण्डुलांश्च ।
 धान्यञ्च दद्यात् करणचवारे योगे तिलान् हेमःमणिस्य लम्ने ॥
 योगस्य हेम करणस्य च धान्यमिन्दोः शङ्खञ्च तण्डुलमणौ
 तिथिवारयोश्च । तारावलाय सवणान्यथ गाञ्च राशेर्दद्यात्
 द्विजाय कनकं शुचिं नाडिकायाः” ॥ वामनपुराणे । “विष्टयो
 व्यतीपाताय येऽन्यो दुर्नीतिसम्भवाः । ते नाम स्मरणाद्विष्णो-
 र्नाशं यास्ति महात्मनः ॥ सवणैर्युवतिप्रतिमामभिनवसूर्पोदरे
 मन्नालिष्य । तारादोषोपशमनाय द्विजाय दद्याद्विशुद्धये ॥
 एकं विपञ्च सप्त द्विजाय दद्यात् पन्नानि सवणस्य । क्रमशो
 जम्बानि विपदि प्रत्यरिमरणाप्यतारासु । पलन्तु लौकिकै-
 र्मानैः साष्टरत्तिदिमापकम् ॥ तेलकत्रियतय ज्ञेयं ज्योतिषैः
 स्मृतिस्मृतम् । विपत्तारे गुडं दद्यात् शाकं दद्याच्चिजम्बानि ॥
 प्रत्यरो सवणं दद्यात् मिधने तिलकाञ्चनम्” ॥ राजमार्तण्डे

अहदोपे द्रव्यधारणमाह । “दोषो न स्याद्दृग्दृश्यानामशिर
 किरणे ताम्रमिन्दौ च ग्रह पृथ्वीपुत्रे प्रवाल शशधरतनये
 शातकुम्भ भुज्जेन । देवाचार्य्ये च मुक्ता मणिरसुरगुरौ सीसक
 सूर्यसूनी राहौ सार गिरीणा कमलजतनये राजपट्ट विभक्तुं” ।
 शातकुम्भ सुवर्णम् । राजपट्ट कर्पूराणीति प्रसिद्धम् । गिरीणा
 सार लौह गिरिसारस्तु विज्ञेयो लौहे मलयपर्वते इति त्रिका
 ण्डशेषात् । “यद्यद्ग्रहस्य यद्द्रव्यं तत्तस्मिन् विषमे स्थिते ।
 दद्यात् सत्कृत्य विप्रेभ्य स्वयञ्च विभृयात् सदा” ॥ बुद्धिप्रकाशे
 “त्रिशूलीं चोरिकामूलं गोजिह्वां हृददारकम् । ब्रह्मयष्टीं
 सिद्धपुच्छीं वाय्यालं चन्दनं मितम् ॥ अश्वगन्धं क्रमात् सूर्या
 हृद्यादोषोपशान्तये । ताम्रादीनामभावे तु स्वयञ्च दक्षिणे
 भुजे” ॥ त्रिशूलीं विल्वं गोजिह्वां अनन्तमूलं हृददारकं वीर
 ताडकं सिद्धपुच्छीं रामवासकम् । “श्वेतं वासं सितां धेनु
 शङ्खो वा क्षौरपूरितः । देधो वा रजतचन्द्रचन्द्रोपशान्तये ॥
 सिद्धार्थलोधरजनीह्वयमुस्तधान्यं लामञ्जकं मफलिनीं सवचा
 च मासीं । ज्ञानं कुरु अहगणप्रशमाय नित्यं सव रविप्रभृतय
 शुमुखौ भवन्ति” ॥ लामञ्जकं वीरणमूलम् । “सग्रामं महटे
 दुर्गे क्षौरव्याघ्रादिपीडिते । कान्तारं प्राणसन्देहे विषवद्भि
 जलेषु वा ॥ राजादिभ्यश्च मत्वासे अहरोगादिपीडिते । स्मृत्वा
 तं पुरुषं सर्वैरापदा विप्रमुच्यते” ॥ तं नरसिद्धम् । “देव
 ब्राह्मणपूजनात् गुरुवच सम्पादनात् प्रत्यहं साधूनामथ भाष
 णात् श्रुतिवच श्रेय कथाकीर्तनात् । होमादध्वरदर्शनात्
 शुचिमनोभावाज्जपादान्तो नो कुर्वन्ति कदाचिदेव पुरुषस्यैव
 अहं पीडनम्” ॥ गर्गः । शतमिन्दुस्तए भौमो हात्रिशट
 भृगुनन्दनः । पञ्चपञ्चाशती लोवः सोरस्तु सप्तमसति ॥
 तथाकोऽहादश दुध पीडश परिकीर्तितम् । हरान्तं क्रूर

खचरा दृढते च शुभग्रहाः” ॥ पञ्चाशतः पञ्चसार्द्धगतद्वयमिति
यावत् । अथ नवानां ग्रहाणां दानानि । “सूर्य्यं धेनुञ्च
ताम्रञ्च गोधूमं रक्तचन्दनम् । चन्द्रे चन्दनशङ्खौ च वस्त्रञ्च
तिलतण्डुलान् ॥ कुजे वृषः प्रदातव्यो रक्तवस्त्रं गुडोदनम् ।
युधे कर्पूरसुहृञ्च हरिद्वस्त्रं हिरण्यकम् ॥ पौतवस्त्रद्वयं लोके
हरिद्राकनकानि च । अश्लः शुक्रो सितो देयः शुक्रधान्यानि
यानि च ॥ शनी च सतिला देया कृष्णा गौर्लोहमुत्तमम् ।
राहो च महिषीक्ष्मागौ मापाय तिलसर्षपाः ॥ अजामेधौ च
दातव्यौ केतौ चाश्वश्च मिश्रितम् । स्वर्णं गोविप्रपूजाभिः सर्वेषां
शान्तिरुत्तमा” ॥

तिथ्यादीनां क्रमेण बलवत्त्वं यथा “तिथिदिनकरणार्त्त-
लग्नवीर्य्यं प्रति रयमाह पराशरः क्रमेण” । रयोवेगः । “तिथि-
रेकगुणा प्रोक्ता वारश्चैव चतुर्गुणः । ऋत्वं स्यात् षोडशगुणं
योगश्चैव शताधिकः ॥ सहस्रेणाधिकः सूर्य्यश्चन्द्रो लक्षगुणा-
धिकः । वर्जयित्वा बलं सर्वं तस्माच्चन्द्रबलं बलम् ॥ लग्न-
मात्मा चन्द्रमाय मनःकर्मफलं प्रति । तस्मात्लग्नाच्छशाद्वाह
नराणां फलमादिशेत्” ॥ ब्रह्मसिद्धान्ते । “तिथिरेकगुणा
प्रोक्ता नक्षत्रश्च चतुर्गुणम् । करणं षड्गुणं प्रोक्तं वारद्याष्टगुणः
स्मृतः” ॥ एवञ्चाश्वत्थान्द्राटो प्रतीकारविधानात् प्रभवति हि
न टोषो भूरिभावे गुणानामित्याद्यभिधानात् अष्टवगप्रकरणे
कृष्णभौष्टे तुल्यसख्ये फले चेत् स्यातां नाशफलयोस्तत्र वाच्यः ।
“वाच्या षड्क्लिर्योऽतिरिक्तस्तयोः स्यात् सर्वस्वाने कल्पनैवं
प्रदिष्टा” इति वादरायणवचनात् षड्क्लिः परीपाकः । ये
ग्रहारिष्टसूचका इत्यभिधानाच्च राजमार्त्तण्डे । “चन्द्रान्नि-
धनगाः पापालग्न्यादा निधनीपगाः । कर्तुं य फलनाशः
स्याद्लग्नभाण्डे पयो यथा ॥ इन्द्रष्टमगान् पापान् वर्जयेद्द्वैधन

विलग्नञ्च चन्द्रञ्च निधनसंख्यं सर्वारम्भप्रयोगेषु” इत्यादि-
ज्योतिःशास्त्रोक्तनिषेधस्य न पर्युदासता ततोऽष्टमचन्द्रादौ तत्
प्रतीकारकरजतदानादिपूर्वकं नवाक्षयादादिकरणे तन्निष्पत्ति-
र्भवति न तु रात्र्यादौ आह्वकरणे आह्वानिष्पत्तिरिव कर्मा-
निष्पत्तिरिति । किन्तु यदि प्रतीकारपूर्वकं करोति न दोष-
जनकम् अन्यथा अनिष्टजनकमिति अतएव ग्रहाणां सूचकत्वेन
पूर्वसिद्धत्वात् पूर्वमपि प्रतीकाराद्य प्रायश्चित्तानुष्ठानमिति ।
तथोक्त भगवत्या रुक्मिण्या भविष्यद्दिवाहे श्रीभागवते । “चक्रुः
सामर्ग्यजुर्मन्त्रैर्वंध्या रक्षां द्विजोत्तमाः । पुरोहितोऽथर्वाविष्टे
जुष्टाव अइशान्तये ॥ हिरण्यरूप्यवामांसि तिनांश्च गुड-
स्मिश्चितान् । प्राटाहेनूश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदां वरः” ॥

“शनिचक्रं मराकारं लिखित्वा सौरिभाटितः । नाम
ऋत्तं भयेद्यत्र फलं तत्र शुभाशुभम् ॥ एकं मुखे दक्षदक्षे
चत्वारि षट् षट्दये । हृदि पञ्च करे घामे चत्वारि मस्तके
चयम् ॥ हयं नेत्रद्वये गुह्ये हय तत्र न्यसेदुधः । मुखे हानि-
र्ययो दक्षे भ्रमः पादे त्रियो हृदि ॥ घामे भीर्मस्तके राज्ञं
नेत्रे सौख्यं सृतिर्गुदे । ताम्नाष्टहादशे ऋत्ते यदा विघ्नकरः
शनिः ॥ तदा सौख्यं वपुस्थन्तु हृत्शोषे नेत्रदक्षयोः । तृती-
यैकादशे षष्ठे यदा सौख्यकरः शनिः ॥ तदा विघ्नः शरीरस्थो
गुह्ये वक्त्रेऽद्भिषामयोः । यस्य पौडाकरः सौरिस्तस्य चक्रे
फलन्त्विदम् । लिखित्वा कृष्णद्रव्येण तैलमध्ये घिपे-
क्षतः ॥ निक्षिप्य भूमिमध्यस्थं कृष्णपुष्पैः प्रपूजयेत् । तृष्टिं
याति न सन्देहः पौडां त्यक्त्वा शनैश्चरः” ॥

अथ प्रकीर्णफलम् । “गुरोर्युगोरस्तबाल्ये वार्द्धके सिंहेने
गुरौ । गुवांदित्ये दशाहे तु वक्त्रे जीवाष्टविशके ॥ पूर्वरारा-
धनायातातिचारिगुरुवक्षरे । प्राशशिगन्तृजीवस्य चातिचार-

त्रिपञ्चके ॥ कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे नीचस्थज्ये मन्दिस्तुचे । भानु-
 लङ्घितके मासि क्षये राद्युते गुरो ॥ षोषादिकचतुर्मासे
 चरणाङ्कितवर्षणे । एकेनाङ्गा चैकदिने द्वितोयेन दिनत्रये ॥
 तृतीये तु सप्ताहे माङ्गल्यानि जिजीविषुः । विद्यारम्भकर्णवेधो
 चूडोपनयनोदहान् ॥ तौर्यस्नानमनावृत्तं तथानादिसुरेक्ष-
 णम् । परोक्षा रामयज्ञांश्च पुरश्चरणदौक्षणे ॥ व्रतारम्भप्रतिष्ठे
 च गृह्यारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भणे देवकृपादेः परिधर्जयेत् ॥
 द्वात्रिंशद्विषासाधास्ते जीवस्य भार्गवस्य च । द्वासप्ततिर्महत्स्यस्ते
 पादास्ते द्वादशक्रमात् ॥ अस्तात् प्राक् परयोः पक्ष गुरोर्वा-
 ष्टिकबालते । पक्ष हृदो महास्ते तु भृगुर्बालो दशाष्टिकः ॥
 पादास्ते तु दशाहानि हृदो बालो दिनत्रयम् ॥ अत्यन्ता-
 शक्तौ राजमार्त्तण्डे । “दाते हृदो च सन्ध्यांश्च चतुःपञ्च त्रिंश-
 सरान् । जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्जयेत् ॥ बाल-
 ष्टगौ परिणीता युवतिरसाध्वो भवेदवश्यम् । हृदो तस्मिन् वन्ध्य-
 सन्ध्यास्ते मृत्युमभ्येति ॥ एकराशौ गतौ स्यातामेकर्त्तव्यविषयी
 यदि । गुर्वादित्यौ तदा त्यज्या यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः” ॥
 गुर्वादित्ये दशाहे त्विति प्रागुक्तं नचवभेदविषयम् । रवि-
 अहयोरंशकविशेषाभ्यन्तरस्थित्या अस्तत्वमाह सूर्यमिद्वान्तः ।
 “एकादशामरेज्यस्य तिथिसंख्यार्कजस्य च । अस्तांशा भूमि-
 पुत्रस्य दशसप्ताधिकास्तथा ॥ चन्द्रो द्वादशभिः पथात् दृश्यः
 प्राग्यात्वदृश्यताम् । पथादस्तमयोऽष्टाभिरुदयः प्राञ्जदत्तया ॥
 प्रागस्ते तूदयः पथात् खल्यत्वात् दशभिर्भृगोः । एवं बुधे
 द्वादशभिश्चतुर्दशभिरंशकैः ॥ वक्रशीघ्रगतिद्यार्कात् करीत्यस्त-
 मयीदयो” ॥ क्वचित् प्रतिपच्छेपेऽपि चन्द्रदर्शनम् । “अन-
 भ्रायाश्च शरदि हेमन्तेऽप्यतुपारिणि । रवेः साहदशांशेऽपि
 दृश्यतामिति चन्द्रमाः” ॥ शतानन्दः । “माघ्यां यदि मघः

जास्ति सिंहे गुरुरकारणम्” ॥ अत्रैव माण्डव्यः । “श्रुति-
 वैधजातकान्नप्राशनचूडादिकः सर्षः । रविभवनस्ये जीवे
 कार्थ्योवर्ण्यो विवाहस्तु” ॥ रविभवनस्ये सिंहस्ये विवाहे
 विघ्नोपो वक्ष्यते । भोजराजः । “एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात्
 पाणिप्रहं ग्रहे । प्रयाणे सप्तरात्रन्तु त्रिवारं व्रतवन्धने ॥ अग्निष्टे
 त्रिविधोत्पाते सिंहिकासूनूदर्शने । सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रो-
 द्वाहादिमङ्गलम्” ॥ व्रतवन्धने उपनयने । भृगुः । “काम्ये
 राजनि सप्ताहो ब्राह्मणानां षडहस्तया । शूद्रस्थार्धदिनं प्रोक्तं
 सर्वकार्येषु वै भृगुः” ॥ गर्गः । “दिग्दाहे दिनमेकन्तु ग्रहे
 सप्तदिनानि च । भूकाम्ये च समुद्भूते व्रह्मणि परिवर्जयेत् ॥
 उल्कापाते च त्रितयं धूमे पञ्चदिनानि च । यच्चपाते दिनमेकं
 वर्जयेत् सर्वकर्मसु” ॥ भोजराजः । “ग्रहे रविन्दोरवनि-
 प्रकाम्ये केतूद्गमोल्कापातनादिदोषे । व्रते दशाहानि वदन्ति
 तज्ज्वास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्” ॥ ग्रहणकाले भूक-
 म्योल्कापातकरकापातवच्चपातादिसमाहारे त्रयोदशाहमणु-
 षम् । किञ्चिद्गूनतत्समाहारे दशाहम् एकैकोदये व्रह्ममिति
 मित्याः । काश्यपः । उल्कान्धक्षणम् । “वृहच्छिखा च
 सूक्ष्माया रत्ननीलशिखीञ्जला । पौरुषी च प्रमाणेन उल्का
 नानाविधा मता” ॥

अथ निर्घातः । गर्गः । “यदान्तरोत्ते बलवान् मारुतो
 मरुताहतः । पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः” ॥

अथ केतुः । “केतवश्च शिखावन्ति ज्योतींषि स्थिरतरा-
 ख्युत्पातरूपाणि” । दीपिकायां “गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे
 शुक्रे मलिस्तुचे ॥ याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत्” ॥
 प्रतिप्रसवे न्यूनाधिकादिविरोधे राजमार्त्तण्डः । “उक्तानि
 प्रतिप्रिहानि पुनः सम्भावितानि च । सापेक्ष्यनिरपेक्षादि
 मौमांस्थानोद्-कोविदेः” ॥

अथाकालदृष्टिः । कृत्यचिन्तामणी । “भार्गोन्नामात् प्रभृतिमुनयो व्यासवाल्मीकिगर्गाथैव यावत् प्रवर्षणविधौ नैति काल वदन्ति । नाडौजहः सुरगुरुमुनिर्वृत्ति दृष्टेरकालौ मासावेतौ न शुभफलदो पौषमाघो न शेषाः” ॥ स्मृतिसारे ज्योतिषम् । “एकराशिस्थितौ स्यातां यदि राहुदृष्टस्यती । विवाहप्रतयज्ञादि तदा सर्वत्र वर्जयेत्” ॥ भीमपराक्रमे । “वापीकूपतडागादिनिषिद्धं सिंहगे गुरौ । मकरस्थे तु तत् कार्यः न दोषः काललोपजः ॥ कार्यं मकरगे जीवे विवाहाद्यखिलं बुधे । न तु सिंहगते जीवे कुर्वाणो मृत्युमाप्नुयात्” ॥ मुहूर्त्तामृते । “अतिबलवान्न हि चन्द्रोऽनिष्टफलः कृष्णपञ्चमोपरतः । अतिविषमगतापि तारा सितपक्षे नाशुभं कुरुते ॥ ग्रहेण विहोऽप्यशुभान्वितोऽपि विरुद्धतारोऽपि विलोमगोऽपि । करोति पुसा सकलार्थसिद्धिं विहाय पाणिग्रहणं हि पुष्यः ॥ पुष्यः परकृतं हन्ति न च पुष्यकृतं परः । अपि द्वादशगे चन्द्रे पुष्यः सर्वार्थसाधकः ॥ ध्रुवममृतकरेऽष्टमिऽपि पुष्यो विहितमुपयाति सदैव कर्मासिद्धिम्” ॥ वशिष्ठः । “चौणोऽपि यस्येह शुभक्रियासु क्रूरोविलग्ने मदनेऽथवा स्यात् । आमन्नमृत्युं तमुदौरयन्ति सन्तोऽथवा मृत्युगृह प्रपन्नः ॥ लग्नदोषाथ ये केचित् यद्दोषास्तथापरे । ते सर्वे विन्ययान्ति लग्ने गुरुभृगू यदा” ॥ श्योपतिव्यवहारनिर्णये । “विष्टावद्भारके चैव व्यतीपाते शनैश्चरे । निधने जग्मनक्षत्रे मध्याह्नात् परतः शुभम्” ॥ तथा “रेवती रविवारेण हस्ता सामेन संयुता । पुष्याऽप्यवनिपुत्रेण रोहिणी बुधमयुता ॥ स्नातौ च गुरुणायुता शुक्रेणोत्तरफल्गुनी । मूलन्तु पङ्कमङ्गेन सर्वकार्येषु शस्यते” ॥ भीमपराक्रमे । “अश्विनी सद्य सूर्येण सोमे मृगशिराम्स्तथा । अश्लेषा भीमवारेण बुधे हस्तः प्रकी-

र्त्तितः ॥ अनुराधा गुरोर्वारे विश्वदेवस्तु भार्गवे । वारुणं
 शनिरयुक्तमानन्दोऽयं प्रकीर्त्तितः” ॥ दीपिकायाम् । भूमि-
 पुत्रार्कयोरङ्गिनन्दामरुद्धारुणाद्रान्यचिवाहिमूनान्निभिः । भा-
 गवैणाङ्गयोरङ्गि भद्रा भवेत् फल्गुयुग्माजयुग्मोऽस्युता ।
 सोमपुत्रस्य वारे जया स्यान्मृगीपेन्द्रगुर्विन्द्रयास्याभिजिहा-
 जिभिः । मीषतेरङ्गि रिक्ता च युक्ता घटा विश्वशक्ताग्नियुक्
 पित्रादित्यम्बुभिः । सूर्यसुतस्य दिने यदि पूर्णा ब्रह्मदिना-
 धिपतिद्रविणैः स्यात् योगवरास्त्रिभिरेव समेताः सर्वसमी-
 दितनिश्चिनियुक्ताः । त्रयस्यतम् । “ध्रुवगुरुकरमूला पीण-
 भान्यर्कवारे हरियुगविधियुग्मे फल्गुनो भाद्रयुग्मे दिवसकर-
 तुरङ्गो शर्वरौनाथवारे । गुरुयुगनलवातोपान्त्यपौष्णानि कौजि
 दहनविधिगताख्या मैत्रभं मीम्यवारे । मरुटदितिभपुष्पा-
 मैत्रभं जीववारे भगयुग जयुगश्वोविष्णुमैत्रे सिताङ्गे श्वमम-
 कमनयोनी सौरिवारेऽमृतानि” ।

यस्यतम् । राजमार्त्तण्डे । “चन्द्रार्कयोर्भवेत् पूर्णा कुर्जि
 भद्रा गुरौ जया । वृधमन्दो च नन्दायां शुक्ले रिक्तामृता-
 तिधिः । चाटित्वहस्ता गुरुपुष्ययुक्ता वृधानुराधा शनिरो-
 हिणी च । सोमे च विष्णुः कुजरेवतो च शुक्राग्निनो चामृत-
 योगवर्गाः । यदि विट्टिव्यतौपातो दिमं वाप्यशभं भवेत् ।
 इत्यर्त्तऽमृतयोगिन भास्करेण तसो यथा” । कथ्य मते यैष्टव्या-
 दियोगहननेऽमृतयोगस्य न सामर्थ्यम् । तथा राजमार्त्तण्डः ।
 “इत्यमृताख्यो योगः सर्वाण्यशभानि ह्येनया नियतम् । न
 भवति पुनरिह शक्तो यैष्टति विट्टिव्यतौपाते । वाराः क्रूरा-
 स्त्रिभिर्भद्रापादैकषण्डितश्च भम् । एतत्तदममायोगं त्रिपुष्कर-
 मृदाहृतम् । त्रिपुष्करे तु यत् कश्चित् शुभं वा यदि वा शुभम् ।
 जायते त्रिगुणं सर्वं प्राणोजातस्य क्षारजः । सामोशानिर्जयो

हृष्टिः पुत्रजन्म तथैव च । नष्टं दत्तं मृतं वापि तत् सर्वं त्रिगु-
 णायते । सर्वदेशाविशेषेण फलं स्यात् शुभयोगजम् । अमृतं
 सिद्धियोगस्य यद्येकस्मिन् दिने भवेत् । तद्दिनन्तु भवेद्दृष्टं
 मधुमर्षिर्यथाविषम्” । वराहः । “दुःस्वप्ननाशको वारो नक्षत्रं
 पापनाशकम् । तिथिरायुष्करौ प्रोक्ता योगो वृद्धिविवर्द्धकः ।
 चन्द्रः करोति सौभाग्यमंगकः । शुभदायकः करणालभते लक्ष्मीं
 यः मृणोति दिने दिने । आरूढो हिरदे रथे च तुरगे पाषाण-
 काष्ठाटिके नौकायां तरणे उपान द्वि कथाशक्ते तथा क्रोधने ।
 उच्छिष्टे दिनरात्रिशेषसमये नक्षत्रवारादिकं दैवज्ञो न पठेत्
 पठेद्यदि पुनः श्योता श्रियं नाप्नयात्” । आर्त्विज्ये वर्ज्यम-
 धिक्कृत्य भविष्ये । “तिथिनक्षत्रयोगानां वाराणाञ्च तथा
 विभो । सूतकी जीविकार्थञ्च यच्च मूल्येन पाठयेत्” । अत-
 एव यमः । नक्षत्रैर्जीव्यते यच्च सोऽन्यकारं प्रपद्यते” । जोतिषे ।
 “सर्वत्र कार्यं बुधशुक्रजीवाः केन्द्रत्रिकोणोपगताः प्रशस्ताः ।
 तृतीयलाभारि गताश्च पापास्तितिर्विरिक्ता शुभदस्य चाहः” ।
 शतानन्दरत्नमानायाम् । “न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ विशे-
 षतो भौमशनेश्वरार्काः । शुभपापग्रहक्षेत्रं केवलं फलदं
 तथा । ग्रहयुक्तेक्षिते तु स्यात् फलं तदनुसारतः । तारापतिं
 विलग्नं वा दुरितग्रहमध्यगम् । विवाहादिषु कार्येषु त्यजे-
 क्षिरजिजीविषुः । कार्यारम्भे विलग्नादष्टममिन्दुं विवर्जयेत् ।
 क्रूरं सपापं पापवर्गस्थं लग्नं चन्द्रञ्च वर्जयेत् । बलनिर्द्धार-
 णा देव सर्वत्र फलनिश्चयः । निरंशं दिवसं विष्टिं व्यतीपा-
 नञ्च वैष्टितिम् । केन्द्रं वापि शुभैर्हीनं पापाहमपि वर्जयेत् ।
 नन्दाद्याः सिद्धियोगा भृगुजबुधकुजार्कीज्यवारैः प्रशस्ताः सूर्ये
 शाशाग्निषडष्टगमुनिमिततितथयोऽर्कादिवारैः प्रदग्धाः” । राज-
 मार्त्तण्डे । “मासारुद्रादिशो रामा पट्पक्षमुनयस्तथा । दक्षन्ते

तिथयः सप्त रव्यादिः सप्तभिर्ग्रहेः । द्वादशैकयुता भवेदशभदा
 भोमेन चैकादशो भौमे चापि युता तथैव दशमौ नेष्टा तृतीया
 बुधे षष्ठौ नेष्टफलप्रदा सुरगुरौ शुक्रे द्वितीया तथा सर्वारम्भ-
 विनाशविघ्नजननी सूर्यात्मजे सप्तमो । पापोऽर्काहे विशा-
 खात्रययममुडूपस्याङ्ग चित्रा चतुष्क तोय विश्वाभिजिह्वं त्वष्ट
 कुजदिवसे स्वत्रय विश्वरुदौ ज्ञाहे मूलाविशाखा यमघनतुर-
 गान्त्यानिजैवेङ्ग पितृ रोहिण्यार्द्रायमन्तूयतभमथ भृगोर्ऋ-
 पुष्यावयेन्दौ सौराहे हस्तयुगार्थमयमजनयुक्पौष्णपुष्याध-
 नानि घण्टोऽखण्डर्चयुक्ते स्रगृहपतिदिने सोम्यवारैर्यमापि” ।
 मिहिदग्धपापयमघण्टयोगा । “रव्यादि दिवसे युक्ता विशा-
 खादिचतुष्टयः । उत्पाटानृत्यवः काना अमृतानि यथाक्र-
 मम्” । उत्पाटादियोगः । “वाजिचित्रीत्तरापाटा मूलपा-
 शीज्यभान्तकाः । सूर्यादिवारसयुक्ता योगाः करकचाः
 स्मृताः” । करकचा योगः । “भाटित्य भौमयोर्नन्दा भद्र
 शुकशशाङ्गयोः । बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च नृत्युटा ।
 यमघण्टे त्यजेदष्टौ नृत्यौ द्वादशनाडिकाः । अन्येषा पापयो-
 गाना मध्याह्नात् परतः शुभम्” । यमघण्टादौना वर्ज्यं काल-
 निर्णयः । राजमार्त्तण्डे “द्वितीया भौमधनुपाचतुर्थी वृष-
 कुम्भयोः । मेषककंटयोः षष्ठो कन्यामिथुनकेऽष्टमौ । दशमौ
 वृश्चिके सिंहे द्वादशौ मकरे तुले । आद्या धनु सु सफरीषु ।
 परा द्वितीया एकान्तरे दिनकरे तिथयः प्रदग्धाः । कार्मुके
 च तथा कुम्भे मेषे युग्मे हरी घटे । एषु शुक्लाद्वितीयाद्या
 दग्धाः कृष्णा भूपादियु । राश्लोघन्द्रस्य च रवे स्थित्वा वाच्य
 फलं बुधे । याः प्रोक्तास्त्रिथयो दग्धाः मेषादियु च राशिषु
 शुक्लास्ताविपमे राशौ समे कृष्णाः प्रकौर्त्तिताः । एभिर्जातो न
 लीवेत यदि शुकसमो भवेत् । विवाहे विधवा नारी यात्राया

मरणं भवेत् । निष्फलं कृषिवाणिज्यं विद्यारम्भे च मूर्खता ।
 सृष्टप्रवेशे भद्रः स्यान्नूडायां मरणं ध्रुवम् । ऋणदाने फलं नास्ति
 व्रतदाने च निष्फले । शुभकर्माणि सर्वाणि नैव कुर्याद्विच-
 चणः” ॥ उत्तराशिशु चन्द्रस्थित्या दम्भायां व्यक्तत्वं यथा
 “पठो मेपकुलीरयोर्हिमकरे कन्यायुगे चाष्टमौ सिंहे वृश्चिक-
 राशिके च दशमी ती लौ सृगे द्वादशे चापे चाथ भूपेदिका
 यदि हृषे कुशे चतुर्थी यदा दम्भाख्यास्तिधयो वदन्ति सुनय-
 म्यन्या सदा कर्मसु । त्यज रविमनुराधे वैश्रदेवश्च सोमे शत-
 भिषमपि भौमे चन्द्रजे चाश्विनौ च । मृगशिरमपि लौवे
 सर्पदेवश्च शुक्रे रविसुतमपि हस्ते वर्जनौयाथ सप्त । अयोगेषु
 च सर्वेषु पूर्व्यामं परित्यजेत् । अयोगाश्च विनश्यन्ति चन्द्रशुद्धि-
 हता इम । करकचासृत्युयोगाश्च दिनं दम्भं तथा परे । शुभे चन्द्रे
 प्रणश्यन्ति वृक्षा वज्राहता इव” । शुभचन्द्रेण करकचा शान्तिः ।
 त्र्योपतिः । “विरुद्धसंज्ञास्तिधिवारयोगा भक्षत्रवारप्रभवाश्च
 ये वै । हनाद्भवज्ञेषु स्वशेषु वज्याः शेषेषु देशेषु न ते
 विरुद्धाः” ॥

अथ सर्वतो भद्रम् । “अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं त्रैलोक्य-
 दोषनम् । विख्यातं सर्वतोभद्रं सद्यः प्रत्ययकारकम् ।
 उर्ध्वं गतं दश विन्यस्य तिर्य्येप्रेखास्तथा दश । एकाशीतिपदं
 चक्रं जायते नात्र संशयः । अकारादि स्वराः कोष्ठेष्वीशादौ
 विदिशि क्रमात् । प्रदक्षिणक्रमाज्ज्ञेया ज्योतिःशास्त्रविशा-
 रदेः । क्रांत्तिकाटोनि धिष्ट्यामि पूर्वाशादि लिखेत्ततः । सप्त
 सप्त क्रमिष्येत् अष्टादश्यात्तसंन्यया । अथकण्डाः पूर्वस्यां
 मटपरताहरिति दक्षिणस्यां नयभजसा वारुण्यां गगदचला-
 योत्तरस्यां प्युः । त्रयस्यो हृषाद्यास्तु पूर्वादि क्रमतो युधैः ।
 राशयो द्वादश स्याप्या मेपान्ता दक्षमार्गतः । शेषेषु कोठके-

ध्वेयं नन्दादि तिथिपञ्चकम् । वाराणां सप्तकं लेख्यं भौमाद्यं
 तत्तिथिक्रमात् । इत्येव सर्वतोभद्र प्रस्तावः कथितो मया ।
 यस्मिन्नृत्ते स्थितः खेटस्तती वेधत्रयं भवेत् । अदृष्टवशेनात्र
 वामदक्षिणसंमुखे ॥ भुक्तं भोग्य तथाक्रान्तं विदं क्रूरगृहेण भम् ।
 शुभाशुभेषु कार्त्वीषु वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥ वक्रगे दक्षिणादृष्टिर्वामा-
 दृष्टिश्च शीघ्रगे । संमुखी मध्यचारे च ज्ञेया भौमादिपञ्चके ॥
 सूर्यसुक्ता यहाः शीघ्रास्तथा चार्के द्वितीयगे । समास्तृतीयगे
 ज्ञेया मन्दा भानौ चतुर्थगे ॥ वक्रा स्युः पञ्च पष्ठेऽर्के त्वतिवक्रा
 नगाष्टगे । नवमे दशमे भानौ जायते सहजा गतिः ॥ द्वाद-
 शैकादशे सूर्ये लभन्ते शीघ्रतां पुनः ॥ रविस्थित्यशकस्त्रिंशा वधेः
 संख्यात्र कल्पयते । न तु राश्यन्तरस्पर्शात् द्वितीयादिनिरू-
 पणम् ॥ राहुकेतू सदा वक्रौ शीघ्रगौ चन्द्रभास्करौ । गते-
 रेकस्त्रभावत्वादेयां दृष्टित्रयं सदा ॥ क्रूरा वक्रा महाक्रूराः
 सौम्या वक्रा महाशुभाः । स्युः सहजस्त्रभावस्थाः सौम्या क्रूराश्च
 शीघ्रगाः ॥ घडकाः पण्ठाथैव धफटाः भजास्तथा । एतन्निकं
 त्रिकं विद्वं विद्वैः कपभटैः क्रमात् ॥ घडका रौद्रगे वेधे
 पण्ठाऽस्तगे ग्रहे । धफटा पूर्वापाटायां यभजा भाद्र उत्तरे ।
 रवो शसौ खपौ चैव जयी णगौ परस्परम् ॥ एकेन हि द्वयं
 न्नेयं शुभाशुभग्रहव्यधे । अवर्णादिस्वरइन्द्रे त्वेकवेधात् द्वयो-
 र्व्यंघः ॥ युग्मवर्णात्मके वेधे अनुस्वारविसर्गयोः ॥ सका-
 रादियुग्म-वर्णात्मकवेधवदनुस्वार-विसर्गयोरेक-वेधादुभयवेध
 इत्यर्थः । “कोणस्य ऋक्षयोर्मध्ये अन्त्यादिपादगे ग्रहे ।
 अकरादिचतुष्के तु वेधः पूर्णतिथौ तथा । एकादिक्रूरवेधेन
 फल पुसा प्रजायते ॥ उद्देगश्च भयं हानिर्वाधिर्भृत्युः क्रमेण
 च । ऋक्षे भ्रमोत्तरे हानिः स्वरे व्याधिर्भयं तिथौ ॥ राशौ
 विधे महाविघ्नः पञ्च विधो न जीवति । एकवेधे भयं युद्धे

युग्मवेधे धनक्षयः ॥ त्रिवेधे तु भवेद्भ्रू मृत्युर्वेधे चतुर्वेधैः ॥
 दृष्टिवये उदाहरणमाह “भरण्यकारहपभं नन्दां भद्रां तुलाञ्च
 भम् । विशाखां हरिभं विधेद् ग्रह आग्नेयमंस्थितः” ॥ उदा-
 हरणान्तरमाह “वं युग्ममौस्वरं कन्या रेफं स्वातीमुकारकम् ।
 अश्विनीं रोहिणींस्त्रीऽभिजिद्भमेवं परेष्वपि ॥ यथा दृष्टफलाः
 क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः । क्रूरयुक्तः पुनः सौम्यो ज्ञेयः
 क्रूरफलप्रदः ॥ अर्कवेधे मनस्तापो द्रव्यहानिश्च भूसते । रोग-
 पीडाकरः सौरी राहुकेतू च विघ्नदौ ॥ चन्द्रे मिश्रफलं पुंसां
 रतिनाभश्च भार्गवे । बुधवेधे भवेत् प्रजा जीवः सर्वशुभप्रदः ॥
 श्वश्रवस्ये बन्धं पूर्णं पादोनं मित्रिणी यद्दे । अर्धं समग्रहे प्रोक्तं
 पादं शत्रुग्रहे स्थिते ॥ इदञ्च सौम्य क्रूराणां बल स्थानवशात्
 समम् । एतदेव फलं विधि सौम्यैः क्रूरैर्विपर्ययात् ॥ स्थान-
 वेधसमायोगात् यत् मर्त्यं जायते बलम् । तत् संख्यं वेध्य-
 वस्तूनां फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् ॥ दृष्टिहीने पुनर्वेधे न स्यात्
 किञ्चित् शुभाशुभम् । श्रद्धाः सौम्यास्तथा क्रूराः वक्राः शीघ्रो-
 च्चनोचगाः ॥ स्थानञ्च वेध्यमित्येव यत्नं ज्ञात्वा फलं वदेत् ।
 यक्रग्रहे फलं द्विघ्नं विगुणं स्तोत्रमंस्थिते ॥ स्वभावजं फलं
 शोघ्रे नोचस्योर्द्धु फलो ग्रहः । तिथिराश्विनक्षत्रं विहं क्रूर-
 श्रेण यत् ॥ सर्वेषु शुभकार्येषु वर्जयेत्तत् प्रयत्नतः । न नन्दति
 विवाहे च यात्राया न निवर्त्तते ॥ रोगादिमुच्यते रोगी वेध-
 येना कृतोद्यमः । रोगकाले भवेद्देधः क्रूरपुत्रसन्धः ॥ यक्र-
 गत्या भवेन्मृत्युः शीघ्रे चाप्यरुजान्वितः । वेधस्थाने रणे भङ्गो
 दुर्ग खञ्जः प्रजायते ॥ कथिप्रवेग्न तत्र योधाघातय तत्र वै” ॥
 कथियोरर्यादा । “यत्र पूर्वाटिकाट्यायां हृषराश्रादिगो रविः ।
 अटिगस्तमिता श्रेया श्रेयास्तित्तः सदोदिताः ॥ इंगानम्याः
 म्यराः प्राच्यां श्रेया याम्यामथाग्निगाः । नैश्वर्यतस्याथ यारुश्यां

वायव्यां सौम्यगामताः ॥ नक्षत्राणि स्वरा वर्णा राशयस्ति-
ययो दिशः । ते सर्वेऽस्मिता ज्ञेया यत्र भानुस्त्रिमासिकः ॥
नक्षत्रेऽस्ते रुजा वर्णे हानिः शोकः स्वरेऽस्तगे । राशी विघ्न-
स्तिथौ भीतिः पञ्चास्ते मरणं भवेत् । यात्रा युद्धं विवादश्च
द्वारं प्रासादहर्म्ययोः । न कर्त्तव्यं शुभं चान्यदस्ताशाभिमुखं
नरैः । अस्ताशायां स्थितं यस्य नास्त्रः प्रथममक्षरम् । स
आर्त्तः सर्वकार्येषु ज्ञेयी देवहृती नरः । करौ कीष्टे तथा
इन्द्रे घातुरङ्गमहावंले । वर्ज्याद्यास्तं गता योधा यदीच्छे-
द्विजयं रणे । नक्षत्रेऽभ्युदिते पुष्टिर्वर्णे लाभः स्वरे सुखम् ।
राशौ लयस्तिथौ तेजः पदाप्तिः पञ्चकोदये । प्रश्नकाले भवे-
द्विद्धं यत्नं क्रूरखेचरैः । तद्दृष्टं शोभनं सौम्यैर्मिश्रैर्मिश्रफलं
भवेत् । यद्वाविद्वन्तु यत्नं फलं लग्नक्षभावतः । ज्ञातव्य-
मीक्षिते केन्द्रे भाषितं यच्चरादिकम् । शौर्षोदये सौम्य विल-
ग्नवर्गे लग्नेऽपि वा सौम्ययुते शुभं स्यात् । अतोऽन्यथा हेतु
तदन्यथात्वं मिश्रं विमित्यैरधिकं बलाज्यैः । केन्द्रोपगा नवम
पञ्चमगाथ सौम्याः केन्द्राष्टवर्जमशुभख्याय पष्टसंख्याः । सर्वार्थ-
साधनकराः परिपृच्छतां स्युरेभिर्विपर्ययगतैस्तु विपर्ययः
स्यात् । लग्नाधिनाथो यदि केन्द्रगः स्यात् तन्निवृत्तमेतस्य च
केन्द्रगं वा । व्ययष्टकेन्द्राण्यपहाय पापा अन्यत्र याता यदि
तच्छुभं स्यात् । धाव्योलग्नाधिपः कार्यं लग्ने कार्याधिपो यदि ।
द्वितीयो लग्नपो लग्ने कार्यं कार्याधिपो यदि । लग्नपः कार्य-
पथापि लग्ने यदि हृतोयकः । चतुर्थः कार्यपो स्यातां यदि
लग्नपकार्यपो । कार्यसिद्धिस्तदा ज्ञेया मितश्चेदधिकं मतम् ।
एवं दृष्टिवशाज्ज्ञेयं फलं यद्द्वचतुष्टयम् । पूर्णनाडीस्थितो दूतो
यत् पृच्छति शुभाशुभम् । तत् सर्वं सिद्धिमाप्नोति शून्ये शून्यं
समीरणे । आदौ शून्यगतः पृच्छेत् पश्चात् पूर्णं विशेद्

यदि । तदा सर्वार्थसिद्धिः स्यात् वामे वामं न संशयः । आस-
 प्रवेशकाले चेद् दूतो जल्पति वाञ्छितम् । तस्यार्थः सिद्धिमाप्नोति
 निर्गमे नास्ति सुन्दरम् । ऊर्ध्वामागतो दूतो ज्ञेयो वामपथ-
 स्थितः । पृष्ठे दक्षे तथाधस्तादक्षबाहौ गतो मतः । यात्रा-
 दानविवाहेषु वस्तासङ्कारभूपणे । शुभे कर्मणि सन्धौ च
 प्रवेशे वामगः शुभः । कलहद्यूतयुद्धेषु स्नानभोजनमयुने ।
 व्यवहारे भये भङ्गे दक्षनाडौ प्रशस्यते । क्रूरैरुभयतो बिडा
 यस्याच्चरतिथि स्वराः । राशिर्धिष्यच्च पञ्चापि तस्य मृत्युर्न
 संशयः । मण्डलं नगरं ग्रामो दुर्गे देवालयं पुरम् । क्रूरै-
 रुभयती वैधे विनश्यन्ति न संशयः । कृत्तिकायां तथा पुष्ये
 रेवत्याश्च पुनर्वसौ । विद्धे सति क्रमाद्देषो वर्णेषु ब्राह्मणादिषु ।
 तैलं भाण्डं रसो धान्यं गजाश्वादि चतुष्पदाः । सर्वं महार्घतां
 याति यावत् क्रूरव्यधे स्थितम् । क्रूरवैधसमायोगे यस्योप-
 ग्रहसम्भवः । तस्य मृत्युर्न सन्देहो रोगाहाथ रणादपि । सूर्यभात्
 पञ्चमं धिष्यं ज्ञेयं विद्युन्मुखाभिधम् । शून्यश्चाष्टमं प्रोक्त सन्नि-
 पातं चतुर्दशम् । केतुमष्टादशं प्रोक्तमुक्त्वा स्यादेकविंशतिः ।
 द्वाविंशतितमं कर्म त्रयोविंशच्च वज्रकम् ॥ निर्घातश्च चतुर्विंश-
 सुक्ता अष्टावुपग्रहाः । प्रस्थाने विघ्नदाः प्रोक्ताः सर्वकार्येषु
 सर्वदा ॥ जन्मभं कर्म आधानं विनाशं सामुदायिकम् । सांघा-
 तिकमिदं धिष्णं षट्कं सार्वजनीनकम् ॥ जातिदेशाभिपे-
 कैश्च नव धिष्णानि भूपतेः । वैधं ज्ञात्वा फलं ब्रूहि सौम्यैः
 क्रूरैः शुभाशुभम् ॥ जन्मभं जन्मनक्षत्रं दशमं कर्मासंज्ञकम् ।
 एकोनविंशमाधानं त्रयोविंशं विनाशकम् ॥ अष्टादशश्च नक्षत्रं
 सामुदायिकसंज्ञकम् । सांघातिकश्च विज्ञेयं धिष्णं षोडश-
 मिव हि ॥ षट्त्रिंशं राजजातश्च जाति नाम्ना स्वजातिभम् ।
 देशभं देशनामर्चं राज्यभं चाभिपेकभम् ॥ मृत्युः स्याज्जन्मसे

विद्वे कर्मभे ज्ञेय एव च । आधानार्त्तं प्रवासः स्यात् विनाशे
 बन्धुविग्रहः ॥ सामुदायिकभेरिष्टं हानि सांघातिके तथा ।
 जातिभे कुलनाशः स्यात् बन्धनश्चाभिपेकभे ॥ देशर्त्तं देशभङ्गः
 स्यात् क्रूरैरेषं शुभैः शुभम् । उपग्रहसमायोगे मृत्युर्भवति
 नान्यथा ॥ भयं भङ्गश्च घातश्च मृत्युर्भङ्गयुता मृतिः । क्रूरैरे-
 कादिपञ्चान्तैर्युधि वैधे फलं भवेत् ॥ तिथिं धिष्यंस्वरं राशिं
 षलञ्चैव तु पञ्चमम् । यद्दिने वैधयेच्चन्द्रस्तद्दिने स्यात् शुभा-
 शुभम्” ॥

अथ बालादिचक्रम् । “ऋवर्णञ्च लृवर्णञ्च त्यक्ता कोष्ठेषु
 पञ्चसु । अकाराद्याः स्वरा लेख्या एकैकस्मिन् द्विकं द्विकम् ॥
 कादिहान्तान् लिखेद्वर्णान् स्वराधो ङअणोज्झितान् । तिर्यक्
 पङ्क्तिक्रमेणैव पञ्चविंशत् प्रकोष्ठके ॥ अकारादिक्रमात्
 न्यस्य नन्दादितिथिपञ्चकम् । अर्ककुजौ विधुञ्चौ च गुरुः
 शुक्रः शनिस्तथा ॥ धाराः कोष्ठेष्वधो लेख्या अस्ररे सप्तभानि
 च । पञ्च पञ्च इकारादौ रेवत्यादिक्रमेण च ॥ प्रसुप्तो बोध्यते
 येन येनागच्छति शब्दितः । तस्य नाम्नस्वादिवर्णो यत्र
 तिष्ठेन्नरस्य च ॥ तस्माद्बालः कुमारश्च युवा वृद्धो मृतः क्रमात् ।
 किञ्चिद्बालाभकरो बालः कुमारस्त्वर्द्धलाभदः ॥ सर्वसिद्धिं युवा
 धत्ते वृद्धे हानिर्मुर्ते क्षयः । यदि नाम्नि भवेद्वर्णः संयुक्ताक्षर-
 लक्षणः प्राञ्जस्तस्यादिमो वर्णः इत्युक्तं ब्रह्मयामले ॥ तिथि-
 धारर्त्तभेदेन प्रत्येक बालकादिना । नामवर्णादितो ज्ञेयं फलं
 पुसां टिने दिने ॥ तिथ्यादिमेलनवशात् फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् ।
 युनि चये शुभं पूर्णमशुभञ्च मृतिचये । अन्यत्राप्येवमूह्यं
 स्यात् शङ्करेण शुभाशुभम्” ॥

अथ विवाहः । “प्रसूत्याधानतः शुद्धिर्विधमेऽष्टे समे क्रमात् ।
 विवाहे योपितां चन्द्रार्त्तव्यशुद्धिर्नृयोपितोः ॥ समर्त्तृकक्रिया-

रभो भर्तुर्गोचरशुभितः । यावोद्वाहे गर्भकृत्ये स्वशुभश्रीति
तत्फलम् ॥ पारभ्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाहमोजाशुकेषु
सुनयः शुभमादिशन्ति । आधानतः प्रभृतितः समवत्सरेषु
प्रोक्तस्तयीर्न शुभदस्तु विलोमवर्षे ॥ अयुग्मे दुर्भगा नारी
युग्मे च विधवा भवेत् । तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पति-
व्रता ॥ मासत्रयाद्दूर्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मेऽपि मासत्रयमेव यावत् ।
विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे धात्र्यादयो ज्योतिषि जन्ममासात् ॥
शुभाशुकेषु युवतेरपि जन्ममासात् । मासत्रयं विवहने
परमशुद्धिं प्राहुः समस्तसुनयो विपमे तु वर्षे मासत्रयादुप-
रितः खलु जन्ममासात् ॥ राजमार्तण्डे । “माङ्गल्येषु विवा-
हेषु कन्यासंवरणेषु च । दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविव-
र्जिताः । कन्यासंवरणे हस्तोदकविधी दम्पत्योर्द्विनवाष्ट-
राशिरहिते दारातुकूले रवो चन्द्रे चार्ककुजाकिंशुकविद्युते
मध्येऽथवा पापयोः । त्यक्त्वा च व्यतिपातवैष्टतिदिन विष्टिश्च
रिक्तां तिथि क्रूराद्यायणचवपौषरहिते मग्नाशुके मातुषे” ।
योगविशेषे दीपविशेषानाह रत्नमालायाम् । “कुलीच्छेदो
व्यतीपाते परिघे स्वामिघातिनी । वैष्टतो विधवा नारी विध-
दाहोऽतिगण्डके । व्याघाते व्याधिसंघातः शोकात्ता हर्षणे
तथा । शूले च व्रणशूलं स्यात् गण्डे रोगभयं तथा विपकु-
भोऽप्याहृदयः स्यात् वज्रके मरण भवेत् । एते वै दारुणाः
सर्वे दश योगाः प्रकौर्त्तिताः” । आश्वलायनः । “उदगयने
आपूर्यमाणे पक्षे कन्यानक्षत्रे चौडकर्मोपनयनगोदान
विवाहाः” ॥ विवाहः सार्वकालिक इत्येके इति । “आपाटे
धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजा आरण्ये वेद्या भाद्रपदे इपे च
मरणं रोगान्विता कार्त्तिके । पौषे प्रेतवती वियोगबहुला
श्वेते सदोक्तादिनी अन्येष्वेव विवाहिता पतिरता नारी समृद्धा

भवेत् । हरौ प्रसुप्ते न च दक्षिणायने तिथौ चरित्ते शशिनित्त-
 क्षयं गते । राजग्रस्ते तथा युद्धे पितृणां प्राणसंशये । अति-
 प्रौढा च या कन्या नानुकूलं प्रतीक्षते । अतिप्रौढा च या
 कन्या कुलधर्मविरोधिनी अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलग्नबलेन
 तु । अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः । राशिं कर्क-
 टकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम्” इति विष्णुपुराणोक्तस्य शूडा-
 दावयनस्य परिग्रहः दिनमासादि बोधे तु सिद्धान्तादयनपरि-
 ग्रहः । सार्वकालिक इत्यस्य विषयमाह भुजबलभीमे । “ग्रह-
 शुद्धिमच्छुद्धिं शुद्धिं मासायनर्तुदिवसानाम् । अर्वाक्दश-
 वर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकामाम् । एतत्परन्तु विज्ञेय-
 भङ्गिरो वचनं यथा । कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न
 विद्यते । मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः । पुंसः
 प्रति सदा दोषात् सर्वदेव हि वर्ज्यता” । छत्यञ्जितामणी ।
 “वापीकूपतडागयागमनचौर प्रतिष्ठात्रतं विद्यामन्दिर कर्ण-
 देधन महादानं वनं सेवनम् । तीर्थस्नान विवाहदेवभवनं
 मन्त्रादिदेवेषु दूरेणैव जिजीविषुः परिहरदस्त्रं गतेभार्गवे” ।
 वृहद्राजमार्तण्डे । “सर्वाणि शुभकर्माणि कुर्यादस्त्रं गते
 सिते । विवाहं मेखला बद्धं यात्राञ्च परिवर्जयेत्” । यात्रा-
 क्षेति चकारो वचनान्तरीक्ष प्रातिस्विकनिषिद्धकर्मान्तरं समु-
 द्धिनीति । “बाले शुक्ले वृद्धे शुक्ले नष्टे शुक्ले जीवे नष्टे ।
 बाले जीवे वृद्धे जीवे सिद्धादित्ये गुर्वादित्ये । तथा मलिन्मुखे
 मासि सुराचार्य्येऽति चारणे । वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागु-
 दितास्यजेत् । अतीचारं गते जीवे वक्त्रे चैव वृद्धस्यती ।
 कामिनौ विधवा प्रोक्षा तस्मात्तौ परिवर्जयेत् । अतीचारं
 गतो जीवः पूर्वभं नैव गच्छति । समचारेऽपि कर्माणि नैव
 तत्रैव संस्थिते” । देवलः । “बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते

रश्मे भर्तृर्गावरयद्वितः । यात्रोद्वाहे गर्भकृत्ये स्वगृह्याग्नीति
 तत्फलम् ॥ प्रारभ्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाहमोजाद्दकेषु
 सुनयः शुभमादिशन्ति । आधानतः प्रभृतिः समवत्सरेषु
 प्रोक्तस्तयोर्न शुभदस्तु विलोमवर्षे ॥ अयुग्मे दुर्भगा नारी
 युग्मे च विधवा भवेत् । तस्माद्भर्तृन्विते युग्मे विवाहे सा पति-
 यता ॥ मासत्रयाद्दूर्हमयुग्मवर्षे युग्मेऽपि मासत्रयमेव यावत् ।
 विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे चाख्यादयो ज्योतिषि जन्ममासात् ॥
 युग्माद्दकेषु युवतेरपि जन्ममासात् । मासत्रयं विवाहने
 परमशुद्धिं प्राहुः समस्तसुनयो विपत्ते तु वर्षे मासत्रयादुप-
 रितः खलु जन्ममासात् ॥ राजमार्त्तण्डे । “माह्वस्येषु विवा-
 हेषु कन्यासवरणेषु च । दश मासाः प्रगच्छन्ते चैत्रपौषविष-
 र्जिताः । कन्यामंवरणे हस्तादकविधौ दम्पत्योर्द्विनवाष्ट-
 राशिरहिते टारानुकूले रवो चन्द्रे चार्ककुजाकिंशुकवियुते
 मध्येऽथवा पापयोः । त्यक्त्वा च व्यतिपातवैधृतिदिनं विष्टिष्व
 रिक्तां तिथिं क्रूराहायणचक्रपोपरहिते जन्मांगके भानुषे” ।
 योगविज्ञेये दीपविज्ञेयानाह रत्नमालायाम् । “कुम्भीच्छेदो
 व्यतीपाते परिघ्ने स्वामिघातिनो । वैधृतो विधवा नारी विप-
 टाहोऽतिगण्डके । व्याघाते व्याधिसंघातः शोकात्तां हर्षणे
 तथा । शूले च व्रणशूलं प्यात् गण्डे रोगभयं तथा विप्रकु-
 भेऽप्यहिदंशः स्यात् वज्रके मरणं भवेत् । एते वै दारुणाः
 सर्वे दश योगाः प्रकीर्त्तिताः” । आश्वलायनः । “उदगयने
 आपूर्यमाणे पक्षे कन्यानक्षत्रे चोडकर्मोपनयनगोदान-
 विवाहाः” ॥ विवाहः सार्वकालिक इत्येके इति । “आपाडे
 धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजा यावणे वैश्या भाद्रपदे इषे च
 मरणं रोगान्विता कार्तिके । पौषे प्रेतवतौ वियोगबहुला
 चैत्रे मदीकादिनौ चन्द्रेष्वेव विवाहिता पतिरता नारी समृद्धा

भवेत् । हरौ प्रसुप्ते न च दक्षिणायने तिथौ चरित्ते शशिनः-
 क्षयं गते । राजप्रस्ते तथा शुद्धे पितृणां प्राणसंशये । अति-
 प्रौढा च या कन्या नानुकूलं प्रतीक्षते । अतिप्रौढा च या
 कन्या कुलधर्मविरोधिनी अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलग्नबलेन
 तु । अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः । राशिं कर्क-
 टकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम्” इति विष्णुपुराणोक्तस्य चूडा-
 दावयनस्य परिग्रहः दिनमानादि बोधे तु सिद्धान्तादयनपरि-
 ग्रहः । सार्वकालिक इत्यस्य विषयमाह भुजबलभीमे । “ग्रह-
 शुद्धिमब्दशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्तुदिवसानाम् । अर्वाक्दश-
 वर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम् । एतत्परन्तु विज्ञेय-
 मद्भिरो वचनं यथा । कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न
 विद्यते । मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः । पुंसः
 प्रति सदा दोषात् सर्वदेव हि वर्ज्यता” । कृत्यत्रिन्तामणौ ।
 “वापीकूपतडागयागमनचौर प्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिर कर्ण-
 पेधन महादानं धनं सेवनम् । तीर्थस्नान विवाहदेवभवनं
 मन्त्रादिदेवेक्षणं दूरेणैव जिल्लीविषुः परिहरदस्तंगतेभागवे” ।
 वृहद्राजमार्तण्डे । “सर्वाणि शुभकर्माणि कुर्यादस्तं गते
 सिते । विवाहं मेखला वदं यात्राञ्च परिवर्जयेत्” । यात्रा-
 खेति चकारो यचनान्तरोक्त प्रातिस्त्रिकनिषिद्धकर्मान्तरं समु-
 चिनोति । “वाले शुक्ले वृद्धे शुक्ले नष्टे शुक्ले जीवे नष्टे ।
 बाले जीये वृद्धे जीवे सिद्धादित्ये गुर्वादित्ये । तथा मलिन्मुचे
 मासि सुराचार्य्येऽति चारगे । वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागु-
 दितास्त्यजेत् । अतीचारं गते जीवे वक्त्रे चैव वृहस्पतौ ।
 कामिनो विधवा प्रोक्ता तस्मात्तो परिवर्जयेत् । अतीचारे
 गतो जीवः पूर्वमं नैव गच्छति । समचार्य्यपि कर्माणि नैव
 तत्रैव संस्थिते” । देवलः । “वाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते

दैत्यमन्त्रिणि । उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्यीरेकनाशनम् ।
 प्रागुक्ततः शिशुरहस्त्रितयं सितः स्यात् । पद्याहशाहमिति
 पञ्चदिनानि वृद्धः । प्राक्पक्षमेव कथितोऽत्र वशिष्ठगर्भैर्जीवस्तु
 पक्षमपि वृद्धशिशुर्विवर्ज्यः” । अत्यन्ताशक्तौ राजमार्त्तण्डः
 “बाले वृद्धे च सन्ध्याशे चतुःपञ्च त्रिवासरान् । जीवे च भार्गवे
 चैव विवाहादिषु वर्जयेत् । वक्रौ चैवातिचारं त्रिदशपतिगुरौ
 देवपूज्ये च सुते गुर्वादित्येऽधिमासे दिवसकररिपौ वाक्पतौ
 चैत्रपोषे । विष्ट्यां केतूहमे वा शरदि सुरगुरौ सिंहसंस्थे मनोज्ञे
 वर्षादाप्नोति चोढा सुनियतमरणं देवकन्यापि भर्तुः” ॥ अक्र-
 मधिकृत्य राजमार्त्तण्डे “बाले च दुर्भंगा नारी वृद्धं नष्टप्रजा
 भवेत् । नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्वमेतद् गुरावपि ॥ सिंहै
 गुरौ परिणीता पतिमात्मानमात्मजान् हन्ति । क्रमशस्त्रिषु
 पित्रादिषु वशिष्ठगर्भैः प्राहुः । गुरौ हरिस्थे न विवाह-
 माहृर्हारीतगर्गप्रमुखा सुनीन्द्राः । यदा न माघी मघसंयुता
 स्यात् तदा तु कन्योदहनं वदन्ति” ॥ अत्रैव माण्डव्यः ।
 “मघा ऋतं परित्यज्य यदा सिंहै गुरुर्भवेत् । तदाष्टे
 कन्यका चोढा सुभमा सुप्रिया भवेत्” ॥ धारौतः । “अतीचारं
 गते जीवे वृषे वृश्चिककुम्भयोः । यज्ञोद्वाहाटिकं कुर्यात्तत्र
 कालो न लुप्यते” ॥ कृत्यचिन्तामणौ । “अतीचारं गते
 जीवे वृषे वृश्चिककुम्भयोः । तत्र चोद्वाहिता कन्या सप्रथीयात्
 कुलहयम्” ॥ सङ्केतकौमुद्यां भीमपराक्रमे “यदातिचारं
 सुरराजमन्त्रो करोति भीमवपमीनसंस्थः । न याति चैद्यद्यपि
 पूर्वराशिं शुभाय पाण्डिप्रहृष्टं वशिष्ठः ॥ अतीचारं गते जीवे
 स्थिरराशौ च संस्थते । तत्र न लुप्यते कालो वदत्येवं परा-
 शरः ॥ याणिकूपतडागादिनिषिद्धं सिंहने गुरौ । मकरस्थे
 तु तत् कार्यं न दोषः काललोपनः” ॥ यत्तु “कन्यावृश्चिक-

शेषेषु मिथुने च भूपे ह्ये । अतीचारेऽपि कर्त्तव्यं विवाहादि
 बुधैः सदा” इत्येतदमूलं हेतनिर्णयेऽप्युक्तं दीपिकायां “त्रिकोण-
 जाया धननाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयातः । यदा तदा
 प्राह शुभे विलग्ने द्विताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः” ॥ देवीपुरा-
 णम् । “मकरस्थो यदा जीवो वर्जयेत् पक्षमांशकम् । शेषेष्वपि
 च भागेषु विवाहः शोभनो मतः” ॥ भोजराजः । “यो जन्म-
 मासे क्षुरकर्मायात्रां कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् । नूनं
 स रोगं धनपुत्रनाशं प्राप्नोति मूढो वधवन्धनानि ॥ जातं दिनं
 दूषयते वशिष्ठस्याष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् । जन्मास्थ्यमामं
 किल भागुरिश्च चोडे विवाहे क्षुरकर्णवेधे” ॥ श्रीपतिसमुच्चये
 “दानं दानं तपोहोमः सर्वमद्भ्यवर्द्धनम् । उहाह्य कुमा-
 रीणां जन्ममासे प्रशस्यते” ॥ कृत्यचिन्तामणौ “जन्ममासे च
 पुत्राद्या धनाद्या च धनोदये । जन्मभे जन्मराशौ च कन्या
 हि ध्रुवसन्ततिः” ॥ गर्गः । “ज्येष्ठे मासि तथा मार्गे चौरं
 परिणय व्रतम् । ज्येष्ठपुत्रदुष्टिद्वेष यत्नतः परिवर्जयेत्” ॥
 अथ ज्येष्ठस्वमादिगर्भजातत्वं तथा च “जन्ममासि न च जन्मभे
 तथा नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् । पाप्यगर्भभवपुत्रकन्ययोः ।
 ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलम्” । अथ जन्ममासादौ पुत्र-
 मात्रस्य निषेधः ज्येष्ठमासे तु ज्येष्ठपुत्रस्येति विशेषः । “कृत्ति-
 कास्यं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् । उक्तयेषु च सर्वेषु
 दिनानि दय वर्जयेत् ॥ रवत्युत्तररोहिण्योऽग्निरो मूलानु-
 राधा मघा-इस्ता-स्त्रातिषु । तीक्ष्णमिथुनेषु यस्तु पाणि-
 ग्रहः । सप्ताष्टन्यवदिःशुभैरुपतावेकादशद्विगे क्रूरस्याय-
 पडटगैर्न तु भृगो पठे कुजे चाटमे” ॥ ज्योतिर्विहितनक्षत्रा-
 दधिकं चित्रायवसा-धनिष्ठाग्निनीलक्षत्रपारस्करंपीठं यथा
 “कुमार्था. पाणिं गृह्णोथात्तपूत्रराटिषु उत्तरकन्युन्यादि-

त्रयोत्तरापादाचित्रयोत्तरभाद्रपदादिवयेषु नवसु नक्षत्रेष्वि-
त्यर्थः । भोमपराक्रमे “पूर्वात्रये विशाखायां शिवाद्ये भवतु-
ष्टये । ऊढा चासुभवेत् कन्या विधवातो विवर्जयेत् ॥ विष्णु-
भाद्ये त्रिके चित्रे ज्येष्ठायां ज्वलने यमे । एभिर्विवाहिता
कन्या भवत्येव सुदुःखिता” ॥ एवञ्च पारस्करोक्तं यजुर्वेदि-
विषयमापद्विषयं वा बोध्यम् । “आद्ये मघा चतुर्भागे नैऋत-
स्याद्य एव च । रैवत्यन्तचतुर्भागे विवाहः प्राणनाशकः । कर्ण-
वेधे विवाहे च व्रते पुंसवने तथा । प्राशने चाद्यचूडायां
विद्वर्त्तं विवर्जयेत्” ॥

विद्वर्त्तन्तु “तिथि १५ अङ्ग ६ वेद ४ एक १ दश १०
जनविश १८ भ २० एकादश ११ अष्टादश १८ विंश २०
संख्याः । इष्टोडुना सूर्ययुतोडुना च योगादमूद्येद्दशयोगभङ्गः” ॥
कर्मकालौननक्षत्रसूर्यभुज्यमाननक्षत्रयोर्मेलने यदि पञ्चद-
शाद्यन्यतमसंख्या भवति तदा न कर्मयोग्यमित्यर्थः ।
सप्तविंशधिकत्वे सप्तविंशतिमपहाय शेषात् फल अन्यथैक-
संख्यानुपपत्तेः । अपवादस्तु । “आद्यपादे स्थिते सूर्ये
तुरीयांशं प्रदुष्यति । द्वितीयस्ये तृतीयन्तु विपरीतमतोऽ-
न्यथा” ॥ व्यक्तमाह स्वरोदये । . “आद्यांशेन चतुर्यांशं चतु-
र्यांशेन चादिमम् । द्वितीयेन तृतीयन्तु तृतीयेन द्वितीयकम्” ॥

अत्रैव खर्जूरवेधः । तथा च रत्नमाला । “एकामूर्द्धगतां
त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः स्थापयेत् । रेखाश्चक्रमिदं बुधैरभि-
हितं खार्जूरिकं तत्र तु ॥ व्याघातादि तु मूर्द्धि भन्तु कथितं
तत्रैव रेखास्थयोः सूर्याचन्द्रमसोर्मिथो निगदिता दृक्पात
एकार्गवः” ॥ व्याघातादौति व्याघातयोगसंख्याङ्गस्योदशा-
ङ्गम् । तथा च इस्तादीनि नक्षत्राणि देयानीत्यर्थः ।

दोषिकायां “क्षत्तिकादिचतुःसप्त रेखा राशौ परिभ्रमन् ।

ग्रहयेदेकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकजः ॥ सप्त सप्त विलिखेत्
प्ररेखिकास्त्रियैर्गुह्यमथ कृत्तिकादिकम् । लेखयेदभिजिता
समान्वतं चैकरेखगखगेन बिध्यते ॥ वैश्यस्य चतुर्थेऽंशे श्रव-
णादौ लिप्तिकाचतुष्के च । अभिजित् तत्स्ये खेचरे विज्ञेया
रोहिणी विद्वा" ॥ लिप्तिका दण्डः । "यस्याः शशी सप्त-
शलाकभिन्नः पापैरपापैरथवा विवाहे । रक्तांशुकेनैव तु रोद-
माना श्मशानभूमिं प्रमदा प्रयाति" ॥ सप्तशलाकवेधः ।

अस्यापवादो यथा राजमार्त्तण्डे । "विपप्रदिग्धेन हतस्य
पत्रिणा मृगस्य मांसं शुभदं चतादृते । यथा तथात्वाप्युडुपाद
एव प्रदूषितोऽन्यभिन्नपदं शुभावहम् ॥ ऊर्ध्वं रेखास्थिताः पञ्च
तिर्यक् पञ्च तथैव च । द्वे द्वे च कोणयोररेखे साभिजित्
कृत्तिकादिकम् ॥ शम्भुकोणे द्वितौये तु लेखयेत् सर्वकर्मणि ।
क्रूरैर्भिन्नमथो सौम्यैर्नक्षत्रं परिवर्जयेत् ॥ न त्वापाते च ये
दोषा ये च सप्तशलाकके । ते सर्वे प्रभवन्त्यत्र नाम्ना पञ्च-
शलाकके ॥ अथ चक्रान्नये कश्चित् पादवेध इहेष्यते" ॥ तदुक्तं
रत्नमालायाम् । कैश्चित्तत्रापीथ्यते पादवेध इति । इति पञ्च-
शलाकचक्रम् ।

रत्नमालायाम् । "ऋचं द्वादशमुष्णरश्मिरवनीसूतुस्तृतीय
शुक्रः षष्ठ चाष्टममर्कजस्तु पुरतो हन्ति स्फुटं न त्वया । पथात्
सप्तममिन्दुजस्तु नवमं राहुः सितः पञ्चमं द्वाविंशं परिपूर्ण-
सूक्तिरुडुपः सन्ताडयेचेतरत् । नत्वापातोऽयम् । "पापात् सप्त-
मगः शशी यदि भवेत् पापेन वा सयुतो यद्वात्तं परि-
वर्जयेत् सुनिमतो दोषो ह्ययं कथ्यते । यात्रायां विपदो गृहे
सुतबधः चौरिषु रागोद्भवोऽप्युद्वाहे विधवा व्रते च मरणं शूलश्च
पुंस्कर्मणि" ।

"रविमन्दकुजाक्रान्तं मृगाङ्गात् सप्तमं त्यजेत् । विवाह-

याचाचूडासु गृहकर्म प्रवेशने" ॥ यामित्रवेधः । "मून-
त्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णो मित्रर्च सोम्य गृहगोऽथ तदौ-
चितो वा । यामित्रवेधविहितानपहृत्य दोषान् दोषाकारः
शुभमनेकविध विधत्ते" ॥

भोजराजः । "त्रिपङ्कगैकादशगो दिनेशः सुतार्थसौभा-
ग्यशुभप्रदः स्यात् । वैधव्यदाताष्टमराशिसंखः गेपेषु रग्-
दुःखशुचः करोति" ॥ रविशुद्धिः । "कन्यामघत्रशुद्धौ स्याद्वि-
वाहः शुभकर्मणाम् । पथात् भर्तुर्विशुद्धता तु यावा पुष्योक्त-
पादयः" ॥ विद्याधरोविज्ञासि । "पुंसामर्कः स्मृतो योनिर्यो-
पिताममृतद्युतिः । अतः पुंयोपितोः शस्तं बलमर्कशशाङ्क-
लम् ॥ गोचरशुद्धा विन्दुं कन्याया यत्नतः शुभं वोध्य । लौग-
किरणश्च पुंसः शैषैरवलैरपि विवाहः ॥ द्वितीयपुत्राङ्गतः
प्रभाकरः त्रयोदशाहात् परतः शुभप्रदः । न जन्मसप्तव्यय-
रभ्युगस्तथा करोति पुंसामपि तादृशं फलम्" ॥ तथा त्रयो-
दशाहात् परतः । "त्रयोदशदिनान्यर्का दशपङ्कधरणीसुतः ।
मार्द्धं दिनश्च शीतांशुर्मासमेकादशं तमः ॥ सौरिः पादाधिकं
वर्षं मासानष्टौ दृढस्पतिः । भवनार्द्धं भृगुः सौम्यो यावद्राश्य-
शुभाः फलम् ॥ कष्टं व्रतादिके द्युर्न तथा शेषभागमाः ।
लग्ने तत् पञ्चमे तुर्ये दशमे नवमे तथा ॥ गुरुर्भृगुर्वा दोषघ्नी
विवाहे वर्द्धते सुखम्" ॥ अयमेव सुतद्विवेकयोगः ।

"गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारो विवाहादिके,
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुता पिण्डोक्तते भास्करे । शोषो-
ऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानो गते दृश्यतां सूर्ये चास्तमुपागते
च नियतं प्राहद शरत्कालयोः । लग्नं यदा नास्ति विशुद्ध-
मन्यद्गोधूलिकां तव शुभां वदन्ति । लग्ने विशुद्धे सति वीर्य-
युक्ते गोधूलिका नैव फलं विधत्ते ॥ नास्तिन् प्रहा न तिथयो

न च विष्टिवारा ऋचाणि नैव जनयन्ति कदापि विघ्नम् ।
 अद्याहतः सतमेव विवाहकाले यात्रासु चायमुदितो भृगुजे न
 योगः । मार्गे गोधूलियोगे प्रभवति विधवा माघमासे तथैव
 पुत्रायुर्वनयौवनेन सृष्टिता कुम्भे स्थिते भास्करे । वैशाखे
 सुखदा प्रजाधनवती ज्येष्ठे पतेर्मानदा आषाढे धनधान्यपुत्र-
 बहुला पाणिग्रहे कन्यका” । विवाहपटले । “व्यूढा धनुषि
 च कुलटा तत्पूर्वाह्णे सतीत्यपरे जगुः” ॥ ज्योतिःसारसग्रहे
 “विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता । विवाहानल-
 दग्धा सा नियतं स्वामिघातिनी” ॥ महाभारते । “रात्रौ
 दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां
 द्विजयेष्ठा दीपमन्त्रं प्रतिश्रयम्” ॥ व्यासः । “रिक्तासु विधवा
 कन्या दर्शेऽपि स्यात् विवाहिता । शनैश्चरदिने चैव यदा
 रिक्ता तिथिर्भवेत् ॥ तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तान-
 वद्धिता” ॥ स्मृतिः “धर्मार्थकाममोक्षाणां दाराः संप्राप्ति-
 हेतवः । परौचन्ते प्रयत्नेन पूर्वमेव करग्रहात्” ॥ मनुः ।
 “अथद्वाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हसवारणगामिनीम् । तनुलोमकेश-
 दशनां मृदङ्गौमुहृहेत् स्त्रियम्” ॥ शातातपः “हंसस्वनां
 मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम् । तादृशीं वरयेत् कन्यां मृदस्थ-
 सुखमेधते” ॥ भविष्ये “प्रतिष्ठिततलाः सम्यक् रक्ताश्रोज-
 ममत्वियः । तादृशाश्चरणा धन्या योषिता भोगवर्द्धनाः” ॥
 प्रतिष्ठितो भूमौ लग्नः समस्तलोऽधोभागो शेषां ते तथा
 मनुः । “नोदहेत् कपिला कन्या नाधिकार्ङ्गीं न रोगिणीम् ।
 नालोमिकां नातिलोम्नीं न वाचालां न पिङ्गनाम् ॥ नर्त्त-
 वृत्तनदी नाम्नीं नान्यपर्वतनामिकाम् । न पद्मार्द्धि प्रैश्वनाम्नीं
 न च भौषणनामिकाम्” ॥ प्रतिप्रसवमाह मत्स्यसूक्ते । “गङ्गा
 च यमुना ज्ञेव गोमती च सरस्वती । नदीस्त्रासा नाम वृद्धे

मानतो तुलसी अपि ॥ रवती चाश्विनीभेषु रोहिणी शुभदा
 भवेत् ॥ कृत्विष्णामथो । “नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले
 वा स्याद्दुःशोला श्यावलीलेक्षणा च । कूपो यस्या गण्डयोः
 समित योनिः सन्दिग्धां बन्धकीं तां वदन्ति” ॥ नन्दिकेश्वर-
 गुराणे । “श्यामा सुकेशी ततुलोमराजो सुभ्रूः सुशीला सुगतिः
 सुदन्ता ॥ वेदी विमध्या यदि पद्मजाची कुलेन हीनापि
 विवाहनीया । पृष्टा कुदन्ता यदि पिङ्गलाची लोत्रा समा-
 कीर्णसमाङ्गयष्टिः ॥ मध्ये पुष्टा यदि राजकन्या कुलेऽपि
 योग्या न विवाहनीया” ॥ हारोतः । “तस्मात् कुलतत्त्व-
 विज्ञानोपपन्नां वरयेत् । नक्षत्रोपपन्नां नाडीनक्षत्रहीनाम्” ॥

नाडीमक्षत्रमाह स्वरोदये । “अश्विन्यादि त्रिंशच्चक्रं
 सर्पाकारं त्रिनाडिकम् । तत्र वैधव्यात् ज्ञेय विवाहादि-
 शुभाशुभम् ॥ त्रिनाडीविधनक्षत्रमश्विन्यार्द्रा युगोत्तरा ।
 हस्तेन्द्रभूलवारुण्यः पूर्वभाद्रपदास्तथा ॥ याम्यः शीम्यो
 गुरुर्योनिधित्वामित्तजनाङ्गयम् । धनिष्ठा चीत्तरा भद्रा मध्य-
 नाडी व्यवस्थिता ॥ कर्त्तिका रोहिणी सर्पे मघा स्वातो
 विशाखके । उत्तरा श्रवणा पीणं पृष्ठनाडी व्यवस्थिता ॥
 अश्वरादिनाडीवैधर्षे पष्टं द्वितीयकं क्रमात् । याम्यादितुण्ड
 तुर्येच्च कर्त्तिकादिद्विषट्ककम् ॥ एवं निरोक्षयेहेधं कन्यामन्ते
 सुरे गुरौ । पञ्च श्रीस्वामित्वेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे ॥ एक-
 नाडीस्थधिष्णानि यटि शुर्वरकन्ययोः । तदा वैधं विजा-
 नीयात् गुवादिषु तथैव च ॥ प्रकटं यस्य जन्मर्चं तस्य जन्म-
 क्षतो व्यधः । प्रनष्टं जन्मर्चं यस्य तस्य नामर्चतो वदेत् ॥
 द्वयोर्जन्मभयोर्विधो द्वयोर्नामभयोस्तथा । नामजन्मर्चशीर्विधो
 न कर्त्तव्य कदाचन ॥ एकनाडीस्थिता चेत् स्यात् भर्तुर्ना-
 शाय चाङ्गना । तस्मात्ताडीव्यधो वीक्ष्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥

प्राङ्नाद्या वैधती भर्ता मध्यनाद्यो भयं तथा । पृष्ठनाडीव्यधे
 कन्या म्रियते नात्र संशयः ॥ एकनाडीस्थिता यत्र गुरुमन्त्रय
 देवता । तत्र द्वेषं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादियेत् ॥ प्रभुः
 पत्याङ्गनामिवं देशो ग्रामः पुरं गृहम् । एकनाडी गता
 भव्या भभव्या वैधवर्जिताः ॥ प्रतिप्रसवमाह ज्योतिषे ।
 “एकराश्यादियोगे तु नाडीदीपो न विद्यते” । स यथा
 “एकराशो च दाम्पत्ये शुभं स्यात् समसप्तके । चतुर्थे दशमे
 चैव तृतीयैकादशे तथा” ॥ समघट्टणाद्विषमसप्तके दीपः ।
 तथा च । “घोटके सप्तके मेघतुले युग्मद्वयौ तथा । सिंह-
 घटौ सदा धन्यौ मृतिं तत्रात्रह्यौष्ण्यः” ॥ श्रीपतिव्यवहार-
 निर्णये । “सुहृदेकाधिपयोगे तारावले वश्यराशौ वा । अपि
 नाद्यादिवधे भवति विवाहो हितार्थाय” ॥ राजमार्त्तण्डे ।
 “न राजयोगे शङ्खैरिता च न तारशुद्धिर्न गणत्रयं स्यात् न
 नाडीदीपो न च वर्षदुष्टिर्गर्गादयस्ते सुनयो वदन्ति” ।
 राजयोगस्तु एकराश्यादियोग एव तत्रैव नाद्यादिप्रतिप्रस-
 वात् । श्रीपतिरत्नमालायाम् । “अश्वे भाजफणिद्वयं
 श्व हृषभूद्धेपोन्दुरूमूपिकघास्वर्गैः क्रमशस्ततोऽपि महिषो
 व्याघ्रं पुनः सौरभो” । व्याघ्रेणौ मृगकुक्कुरौ कपिरथोरभ्र-
 द्वयं वानरः सिंहोऽश्वो मृगराट् पशुश्च करटोयोनिश्च भाना-
 मियम् । गोव्याघ्र गजसिंहमखमहिषं शैण्यश्च वभूरग वैरं
 वानरमेघकश्च सुमहत्तद्विडालोन्दुरुम् । लोकाना व्यवहार-
 तोऽन्यदपि च ज्ञात्वा प्रयत्नादिदं दम्पत्योर्नृपभृत्ययोरपि सदा
 वर्ज्यं शुभस्यार्थिभिः । मकरसमेतं मिथुनं कन्या कलमौ
 मृगेन्द्रमौनौ च । हृषभतुले अलिमेपी कर्कटधनुषो च मित्र-
 विधौ” । षट्काष्टकाविति शेषः ।

अरिपङ्कटमाह । “मकरः करिकुलारिपुणा कन्या

मयेण सह ऋषस्तुलया । कर्किघटौ हृषधनुषो वृथिकमित्युने
 चारिविधौ ॥ यदि कन्याष्टमे भर्ता भर्तुः षष्ठे च कन्यका ।
 षट्काष्टकं विजानीयात् वर्जितं त्रिदशैरपि ॥ पुंसो गृह्यात्
 सुतगृहे सुतहा च कन्या धर्मं स्थिता सुतवती पतिवत्सला च ।
 द्विर्हादशे धनगृहे धनहा च कन्या रिप्फे स्थिता धनवती
 पतिवत्सला च ॥ षडष्टकादौ तारानियमंमाह भीमपरा-
 क्रमः । “सौष्टये ह्युभयोर्दयोरपि तयोरैकाधिपत्येऽपि वा-
 ताराषट्सुमित्रमित्रज्वलनचेमार्यसम्पद् यदि । षट्काष्टे
 नवपञ्चके व्ययधने योगे च पुंयोपितोः प्रौत्यायुः सुखदुःखिपुष्टि-
 लनकः कार्या विवाहस्तदा” । गर्गः । “मरणं तारविरोधे
 ग्रहरिपुभावे चिरेण । रोगादिनरनार्याः षट्काष्टके वैर-
 मवश्यं भवेदाशु” ॥ ध्यासः । “मैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ
 ताराविपत् प्रत्यरिनेधनास्याः । वर्ज्या विवाहे पुरुषोऽुतो
 हि प्रीतिः परा जन्मसु तारकासु । नचत्रमेवं यदि भिन्न-
 राग्निर्न दम्पती तत्र सुखं लभेताम् ॥ विभिन्नगृहं यदि
 चैकराशिस्तदा विवाहः सुतमौख्यदायी । एकर्चा च यदा
 कन्या राश्रेका च यदा भवेत् । धनपुत्रवती नारी साध्वी
 भर्तृप्रिया सदा ॥ षडष्टके गोमित्युनं प्रदेयं कांस्यं सरुष्यं
 नवपञ्चके तु । द्विर्हादशाख्ये कनकास्रतान्त्रं विप्रार्चनं हेम
 च नाडिदोषे ॥ मरणं नाडीदोषे कलहः षट्काष्टके विप-
 त्तिर्वा । अनपत्यता त्रिकोणे द्विर्हादशे टारिद्रम्” ॥

कृत्यचिन्तामणौ । “इस्ता स्वातिश्रुतिमृगशिरः पुष्यमैत्रा-
 श्विभानि पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि ।
 पूर्वान्त्रिस्तः शिवभभरणौ रोहिणी चोत्तराय प्राहुर्मर्त्याद्भयः
 सुडुगणं नूनमेतं सुनीन्द्राः ॥ चित्राश्लेषा निर्वृतिं पितृभे
 वासवं वासवर्चं शक्राग्नोर्भे वरुणदहनर्चं च रचो गणोऽयम्” ॥

फलमाह श्रीपतिः “स्वकुले चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे ।
देवासुरे कनिष्ठा च मृत्युर्मानुषराक्षसे ॥ राज्ञसी च यदा
कन्या मानुषश्च वरो भवेत् । तदा मृत्युर्न दूरस्थो निर्धनत्व-
सयापि वा” ॥ राजमासंण्डे । “यदि स्याद्राक्षसी भर्ता
कन्यका मानुषी भवेत् । विवाहे सुखमाप्नोति वैपरीत्यं
विवर्जयेत्” ॥ युद्धजयार्णवे । “देवा जयन्ति युद्धेन सर्वथा
भात्र सशयः । रक्षसां मानुषाणाञ्च संग्रामे निश्चया मृतिः ॥
कर्किसौनालयो विप्राः चेत्राः सिद्धतुला हयाः । वैश्या
युग्माजकुम्भाख्याः शूद्रा हृपमृगाङ्गनाः ॥ सर्वाः परिणयेद्विप्रः
क्षत्रियो नवभाग्भवेत् । षडाययो भवेद्वैश्यस्त्रिभुवः शूद्रे
प्रकोत्तिताः ॥ वर्णश्रेष्ठा च या नारी हीनवर्णश्च यः पुमान् ।
महत्पि कुले जाता नासौ भर्त्तरि रज्यते” ॥

अथ नववध्वागमनम् । दौषिकायां “स्त्रीशुद्धालि घटा-
जसद्युतरथौ काले विशुद्धे भृगुं संलब्ध प्रतिशोभनं शुभदिने
यात्रा प्रवेशीषिते । त्यक्त्वा हस्तु निरशकं नववधूयात्राप्रवेशौ
पतिः कुर्यादेकपुरादिषु प्रतिभृगोर्नेच्छन्ति दोषं” “बुधाः ।
पैत्रागारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात् कालः शुद्धो न
भवति यदा संमुखी वापि शुक्रः । मेपि कुम्भेऽलिति च भवेत्
भास्करश्रेत्तथापि स्वामी भद्रेऽहनि नववधूं वेशयेन्मन्दिर स्रम् ।
भर्तुर्गोचरशोभने दिनपत्नी नास्तं गते भार्गवे सूर्ये क्रीटघटा-
जग शुभदिने पक्षे च ह्यण्येतरि । हित्वा च प्रतिशोभनी
बुधसितौ जीवस्य शुद्धो तथा चानौता गुणशालिनी नववधूं
नित्योत्सवा मोदते । एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।
पतिना नौद्यमानायाः पुरः शक्रो न दुष्यति” ॥ तथा “काश्य-
पेषु वशिष्ठेषु भृगवादित्यद्विरःसु च । भारद्वाजेषु यात्येषु
प्रतिशक्रो न दोषभाक्” ॥

श्रीपतिसंहितायां प्रचेताः । “पुष्यादित्यसमीरणादिति वसुस्यपुत्ररा रेवती तारानायकरोहिणीषु शुभदो मेघान्-कुम्भे रवौ वारेष्विन्द्रमितिन्दुवित्सु शुभदे तारे पशुस्ते विधौ कन्यामन्मयमीनतौलिम्बगमे स्यादङ्गना द्वागमः” । नारायण-पद्मती “वृत्ते पाणिपद्मे गेहात् पितुः पतिगृहं प्रति । पुनरा-गमनं वध्वा स्तद्विरागमनं विदुः” ॥ ज्योतिःसारमंत्रहे “विवाह-मासि प्रथमं वध्वा नागमनं यदि । तदा सधेमिटं चिन्त्यं युग्माद्यष्टं विघ्नघ्नैः” ॥ कृत्याचिन्तामणौ । “शुक्रयू इत्य-ष्टमे वर्षे खशुरध्व दशाब्दिके । संप्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं इन्ति द्विरागमे” ॥ मत्स्यसूक्ते “भुक्त्वा पिद्वगृहे कन्या भुङ्क्ते स्वाभिगृहे यदि । दीर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति कुल-नाविका.” ॥

अथ प्रथमरजोगीगः । नारायणपद्मती । “आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव पतिव्रता । वैश्या मङ्गलवारि च बुधे सौभाग्यमेव च ॥ वृहस्पती पतिः श्रीमान् शुक्ले चापत्यमेव च । शनौ बन्ध्यां विजानीयात् प्रथमे स्त्री रजस्वला ॥ पूर्वात्रये यास्यभुजङ्गरोद्रे वैधव्यमस्या विदधाति नूनम् । मघे सशोका-प्यथभेऽदितोगे सा बन्धकौन्द्रोनलभे दरिद्रा । पुष्यं दुष्टं निन्दते भे यदि स्यात् शान्तिं कुर्यादङ्गनानाञ्च पूर्वम् ॥ तत्-संयोगं बान्धवा वर्जयेयुर्यावद् भूयो दृश्यते शस्तभे तत् । ज्येष्ठे स्याद्विधवा नारी भाषाटे धनसंयुता । यावणे च सृतापत्या भाद्रे च बहुरोगिणी ॥ आश्विने च सृतापत्या कार्तिके कुल-नाशिनौ । मार्गशीर्षे धर्मशीला पौषे च रतिविह्वला ॥ मघे पतिव्रता नारी फाल्गुने दङ्गुपुत्रिणी । चैत्रे च मदनोन्मत्ता वैशाखे प्रियवादिनी” ॥ इति मामफलम् । “कृत्तिकादीनि ऋचाणि दिक्ष्वष्टसु लिखेद्बुधः । चत्वारि दिक्षु ऋचाणि

कीर्णेषु च त्रय लिखेत् ॥ पूर्वादिक्रमतो लेख्य फल तेनेव निर्दिशेत् । स्त्री वन्द्या सुभगा चैव विपुत्रा पुत्रिणी तथा ॥ विधवा सर्वसम्पन्ना वैश्या चेति क्रमात् फलम् । आद्ये रजसि सभूते स्त्रीणामृत्तफल भवेत् ॥ इति नक्षत्रफलम् ।

अथ गर्भाधानम् । “ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रिवती कृत्तिकाश्विनी । उत्तरा द्वितय त्यक्त्वा पर्ववर्जं व्रजेदृती” ॥ पर्वाण्याह विष्णुपुराणम् । ‘चतुर्दशष्टमौ चैव अमावास्या पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसक्रान्तिरेव च” ॥ शौनक “पुनश्चत्वारिणि चैतानि तिथो हस्त पुनर्वसु । अभिजित् प्रोष्ठपञ्चैवानुराधापाटशश्वयुक ॥ हस्तो मूल श्रवण पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा पुष्यश्च गर्भाधानादिकार्येषु पुनर्माय गण शुभद । रोहिण्यन्तकचित्रार्द्राविशाखा शतवर्जिते । भे पुयद्वाहे स्त्री शुद्धा फलवन्धनमिष्यते ॥ पुष्यार्कचन्द्रशिव मूलपुनर्वसु स्यादापाटयुग्महरिभाद्रपदद्वयञ्च । एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि चाग्येषु गर्भपतनादिभयञ्च भेषु । नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया स्मृता । रिक्ता नपुंसके त्वाहुस्तास्मात्ता परिवर्जयेत् । स्त्रीणामृतुर्भवति षोडश वासराणि तद्वादित परिवहरेच्च निशाचतस्र । युग्मासु रात्रिषु नराविषमासु नार्थं कुर्यान्निपिकमथ तास्त्रापि पर्व वर्जम् । मूलार्क स्मृतिदुष्टत्वाद्गर्भाधानेषु नथवे । तस्य पुंस वनादौ तु पुंसत्रये प्रयोजनम्” । यथा याज्ञवल्क्य । “एव गच्छन् स्त्रियं चामा सघा नूनाश्च वर्णयेत् । शस्त इन्दो सकृत् पुत्र लघण्यं जनयेत् पुमान्” ॥ चामाम् प्राहारलाघवादिना स्त्रीणाम् । फलञ्च “युग्मासु पुत्र, जायते स्त्रिया युग्मासु रात्रिषु । तद्वाद् युग्मासु पुत्रार्थी सविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥ पुमान् पुसीऽाधके शक्रे स्त्री भवत्यधिक स्त्रिय ”

इति मनूक्तम् । एवञ्च “युग्मायामपि रात्री चेत् शीघ्रितं प्रचुरं
 तदा । कन्या पुंश्ववति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥ कन्यैव
 युग्मरात्री च प्राधान्यं समवायिनः । निमित्तकारणात् काला-
 च्छुक्रगोणितयोर्यतः ॥ पौडा राशौ भौमदृष्टे गशाङ्के मासं
 मास योपितामार्त्तवं स्यात् । वंशे शान्तं यच्च रक्तं जवामं
 तद्गर्भं वेदनागन्धहीनम्” ॥ गर्भयोग्य ऋतुनिरूपणम् ।
 “पापामंयुतमध्यगेषु दिनकृत् लग्नचपा स्वामिषु तद्युनेषु
 शुभोच्चितेषु विकुजे छिद्रे विपापे सुखे । सद्युक्तेषु त्रिकोण-
 कण्टकविधुस्वायत्रिपष्ठान्विते पापे युग्मनिशासु गण्डसमये
 पुंशुद्धितः सङ्गमः । मूलमघाश्विनौनाभाद्यं ज्येष्ठान्त्य-
 सर्पाणाम् । अन्यं गण्डपद त्यक्त्वा पौडशाहे ऋतौ व्रजेत् ।
 अशक्तौ तु भुजबलभीमे “अन्य पौष्णेन्द्रसर्पाणामाद्यं पितृश्वि-
 मूलगम् । गण्डं दण्डत्रय ख्यातं सर्वकार्येषु कल्पितम् ।
 पुमान् विंशतिवर्षयेत् पूर्णपौडशवर्षया । स्त्रिया सङ्गच्छते
 गर्भाशये शुद्धे रजस्रपि । अपत्यं जायते भद्रं तयोर्न्यूनैः षष्ठ-
 मृतम् । भासेशैः सितकुजगुरुविश्वनिशैर्म्यलग्नपशुशौनैः
 कलुपैः पौडा गर्भस्य पौडितैः पतनमन्यथा पुष्टिः” ॥ कालुष्यं
 भासेशेन पापग्रहयोगशत्रुगृहास्थिति नौचण्डयोग उपग्रह-
 योगादि । भासेशजन्मनक्षत्रे पापग्रहयोगः पौडा चेपां जन्म-
 चाणि १६ । ३ । २० । २२ । ११ । ८ । २७ । २ । भासेश-
 शान्त्यादौ कृते न गर्भपौडा । अथ प्रयात् पुत्राटिज्ञानम् ।
 “विवाहलग्न विषमचंसंस्थ. सौरोऽपि पुंजन्मकरो विलग्नात् ।
 स्यादिग्रहाणामत्रलोक्य वीर्ये वाच्यः प्रसूतौ पुरुषोऽङ्गना वा” ।

अथ पौडशवर्षीया गर्भिणीचिन्ता । “या सूता पौडशे
 वर्षे तत्र वा धृतगर्भिका । सृत्युस्तस्याः सपुत्रायाः पितृयापि
 च सम्मतः ॥ मांसीप्रियङ्गुरजनीगुगुलुर्वंशलीचना । तालिगिन

तिन्नानाजा गर्भिणीस्नानमुत्तमम् ॥ गौरीं सपूज्य तत्पश्चात्
सक्रमेच्छिवसन्निधौ । ऋगी गर्भवती देया देवज्ञायाथ गीयुगम् ।
कास्यपात्रस्थितं चन्द्र सितवस्त्राजसयुतम् । वस्त्रैः कृणोद्य
शतपुष्पैश्चन्दनागुरुधूपकैः । कृत्वापभार्जयेन्नारी भोजयेद्
ब्राह्मणास्ततः” ॥

अथ पुंसवनम् । “कुर्यात् पुंसवन सुयोगकरणे नन्दे मभद्रे
तिथौ भाद्रापाठशुभेऽश्वरेषु नृदिने वैध विनेन्दौ शुभे । अक्षोणि
नवपञ्चकण्टकगते सौम्ये शुभे वृद्धिषु स्त्रीशुद्ध्या घटयुगमसूर्य-
गुरुभेपूज्यत्सु मासत्रये” ॥ नृदिने पुंसववारे । वैधो दशयोग-
भङ्गः । वृद्धिरुपचयस्थानम् ।

अथ पञ्चाश्रुतम् । “रेवत्यग्निपुनर्वसुद्वयमरुन्मूलानुराधा-
मघाहस्तासूत्तरफलगुभेषु भृगुजे औवाकंधारे तथा । लग्नर्चे
दुपशोभने च नियत सत्यव्य रिक्ता तिथि न देय मासि तु
पञ्चमे सुकरणे पञ्चाश्रुत योषिताम् । दुग्ध सशर्कर चैव घृत
दधि तथा मधु । पञ्चाश्रुतमिदं प्रोक्त विधेय सर्वकर्मसु” ॥

अथ सौमन्तोन्नयनम् । “षष्ठे मासेऽष्टमेऽङ्गौज्यकुजदिन-
कृतां नन्दभद्रे तिथौ च मैत्रे मूले ऋगाङ्गे करपितृपवने
पौष्णविष्णुत्रियुगमे । तिथ्याश्वरादित्यरीद्रे युवतिहरिभूपे
वृद्धिके वापि लग्ने चन्द्रे तारेऽनुकूले शुभमपि नियत स्याच्च
सौमन्तकर्म” । त्रियुगमे पूर्वोत्तरत्वेन युगमरूपासु फल्गुन्या
पाठभाद्रपदासु । “भृगाजरहिते लग्ने नवाग्नि पुष्यस्य च ।
केचिद्ददन्ति सौमन्तं तथा रिक्तेतरे तिथौ” ॥ शङ्खलिखितौ
वस्त्रदानं नववर्ध्वैः । “मघाष्टकेऽम्बुत्रितयेऽदितिद्वये पौष्णद्वये
धातृयुगे गुरुद्वये । मासे च षष्ठेऽथ चतुष्टये स्त्रियाः शुद्धरात्र-
मन्दाह वृद्धिर्घटी शुभा” ॥ गर्भसन्दने सौमन्तोन्नयनं यावन्न
वालाप्रसव इति । मुजवली “श्रीफलाच्च करे दत्त्वा स्यत्वा

भद्रासने तथा । गृह्योदितेन होमञ्च शान्तिं चैवान् कारयेत् ॥
 ऊर्णासूत्रेण मंग्रथ्य जीवं जातिञ्च विद्रुमम् । गुवाक रजतं
 हेम दद्यात् स्नानतटान्तरे ॥ तत्प्रभृतिनदीतीरं देवखातोदकं
 त्यजेत् । सभ्याटनं तरोर्मूलं तथा देवगृहं त्यजेत् ॥ इह
 द्राणमार्त्तण्डे । “या नार्थ्यः कृतसौमन्ता प्रसूते च कदाचन ।
 ऋद्धे निधाय तं बालं पुनः सस्कारमर्हति” ॥ अतएव छन्दोग-
 परिशिष्टं “संस्कारा अतिपत्येरन् स्वफालाञ्चेत् कथञ्चन ।
 इत्येतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः” ॥ इति सामान्यत उक्तम् ।
 देवनः “सकञ्च सस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्त्रता” ।

अथ लातभद्रादि । तत्र दन्तजन्मचिन्ता । “जातः सदन्तः
 पिष्टमाढहन्ता तातं विहन्यात् प्रथमे तु मासे । अर्थां
 द्वितीये सहजं तृतीये मासे चतुर्थे शुभकारकः स्यात् ॥ मिष्टान्न-
 भोजी सुभगः सुतास्थ्ये पष्टे सुखो पण्डितकल्पबुद्धिः । ततो-
 ऽधिकः स्यादन्नवान् युनास्थ्ये मासेऽष्टमे वित्तसखैर्विहीनः ।
 सुरप्रतापो नवमे मृत्युश्च दशमे तथा ॥ एकादशे हादशे च
 सुखी च सुभगी भवेत् । अष्टौ पुत्तलकान् कृत्वा सुगन्धै-
 र्गन्धकैस्तथा ॥ स्त्रोत सु सक्रमे चापि स्त्रापयेत् शुक्लापुष्पकैः ।
 स्नानं सक्रमणस्थाधः शशोर्दशनमन्ततः ॥ होमं विप्रार्चनञ्चैव-
 मशुभे दन्तदर्शने” ॥

प्रसवात् पूर्वं गृहसस्कारमाह सांख्यार्थनगृह्यम् । “काका-
 दन्या मेचकधातव्या बृहत्याः कोपातव्याः कालक्लीतकस्येति
 मूलानि पेपयित्वा उपलेपयेद्देशं यस्मिन् प्रजायते रक्षसा-
 मपहत्ये” इति । काकादनी काकजहा मेचकधातकौ
 काकमोचिका कोपातकौ घोषकः कालक्लीतकाः यष्टि-
 मधुकेति कल्पतरुः । अतएव हरिवंशे । “दप मानुषकी
 यत्रो मानुषैरेव साध्यते । त्रयता येन दैवं हि मदिधैः प्रति-

इत्येते । मन्त्रधामैः सुविहितैरीषधैश्चैव योजितैः । यत्नेन चानुकूलेन देवमप्यनुलोम्यते” । इत्यनुचरान् प्रति कंसवाक्यम् । “अस्ति गोदावरीतीरे जम्बला नाम राजसो । तस्याः स्मरण-
मात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् । पञ्चरेखाः समुल्लिख्य तिर्य्य-
गूर्धक्रमेण चि । पदानि षड्दशापाद्य त्वेकमाद्ये सुनौ त्रयम् ।
नवमे सप्त दद्यात्तु वार्षं पञ्चदशे तथा । द्वितीयेऽष्टावष्टमे षट्
दिशि द्वौ षोडशे श्रुतिम् । एकादिना समं देयम् इच्छाहोद्दं
त्रिकोणके । तदा द्वात्रिंशदादिः स्यात् चतुः कोष्ठेषु सर्वतः ।
दर्शनाहारणात्तासां शुभं स्यादेषु कर्मसु । द्वात्रिंशत् प्रसवे
नार्याश्चतुस्त्रिंशद्दमे नृणाम् । भूताविष्टेषु पञ्चाशत् मृतापत्यासु
वै शतम् । द्वाभसतिस्तु सन्ध्यायां चतुःपष्टौरणाहनि । विपे
विशो धान्यकोटेष्वष्टाविंशतिरेव च । चतुरष्टौ च वानाना
रोदने परिकीर्त्तता” भौमपराक्रमे “वाच्यं शिशोर्जम्भापितुः
परोक्षं चपाकरे प्रश्रयति नैव लग्नम् । चरस्थितेऽर्केऽष्टमधर्मगे
वा जातः परोक्षे पितरोति वाच्यम् । लग्नस्थिते वा दिननाय-
भूमौ यामित्रमस्येऽप्यथवा महीजे । चन्द्रे च शुक्रेन्दुजमध्यगे
वा विदेशसंस्थे पितरि प्रजातः । सुप्रसूतिर्भवेच्चन्द्रे शुभप्रह-
युतेक्षिते । दुर्प्रहेक्षितयुक्ते च प्रसूतिर्दुःखदा भवेत् । द्वारं
यास्तुनि केन्द्रोपगात् प्रहादमति वा विलग्नर्त्तात् । टीपोऽर्का-
दुदयाहर्त्तिरिन्दुतः खेहनिर्देशः । लग्ने याद्विरगाग्रस्तदभि-
सुखं स्रुतिकागृहद्वारम् । वासगृहोद्यानगतं द्वारं दिग्बलि-
प्रहादोपेतात् । द्वादशभागविभक्ते वासगृहे व्यवस्थिते
सहस्रांगो । दीपथरस्विरादिषु तथैव वाच्यः प्रमथकाले ।
लग्नस्य यस्तु षणो निर्दिष्टा र्त्तित्तेन निर्देश्या । यावान् भागः-
अयमुपगतो दीपवर्त्तय । तस्यास्तावद्भागं अयमुपगतं लग्नरागेः
प्रसूतिः । इन्दोर्भागवगाद्रागे दीपे तैलस्य संस्थितिः । कंचित्

पूर्णादिभेदेन वदन्त्येवं मनीषिणः । मेषे चापमृगिन्द्रयोः किल
 शिशुः प्राची शिवा जायते गोकन्या मकरेषु दक्षिणशिरा
 जातो भवेन्नियतम् । मौने हृदयिककर्किणोर्यदि तदा कौवेर-
 मूर्धा भवेत् कुम्भर्चं धटयुग्मयोर्यदि तदा पायात्यमूर्धा नतः ।
 युग्मायुग्मलग्नवशात् प्रसवस्य च कारिणी । विधवा सुधवा
 ज्ञेया क्रमात् खलु विचक्षणैः । हृदय्यातके । “मेषकुलीर-
 तुलानि घटेः प्रागुत्तरतो गुरुमौम्य गृहेषु । पश्चिमतश्च हृपेण
 निवासो दक्षिणभागकरी मृगमिहो । वास्तुदेशे प्रागादिगृह-
 प्रसवज्ञानम् । द्वौ द्वौ राशौ मेषात् पूर्वादिषु संस्थितौ गृह-
 विभागे । कोणेषु द्विशरीराणि लग्नस्थाने शिशोः शयनाणि” ।
 गृहस्य प्रागादिदिग्विभागे बालस्य शय्या । लग्ननवांशकतुल्य-
 तनुः स्यात् वीर्ययुतप्रहृतुल्यतनुर्वा । चन्द्रमसे तु नवांशपवर्णः
 कादिविलग्नविभक्तभगावः । लग्नादयोराशयः कादिषु शिरः
 प्रभृतिगात्रेषु परिकल्प्य वेन तदधिपात्तद्द्वेष्यादिभेदात् तद-
 ज्ञाना तथा । यथाह सत्यः । दीर्घपतिदोर्घ गृहस्थितोऽवयव-
 दीर्घ क्लृप्तवति । मिश्रत्वे मिश्रफलमेवमन्येषु वाच्यम् । कटक्-
 शोवनसाकपोलहनवो वक्तव्ये होरादयस्ते कण्ठाशकबाहुपा-
 श्चन्द्रदयक्रोहानि नाभिस्ततः । वस्ति शिशुगुदे ततश्च हृपणावूरु
 ततो जानुनौ । जङ्घाङ्गो ह्यभयत्र वाममुदितैरेकान्णभागे-
 स्त्रिधा । लग्नादयो राशयस्त्रिधा द्रेक्काणभागेस्तत्र प्रथमे शीर्षे
 दयो भवन्ति ते लग्नादयः द्वितीये कण्ठादयः तृतीये वस्त्या-
 दयः षट्तिरैरुदय प्राप्तेर्भुक्तैरिति यावत् । तैर्द्वादशभिः राशि-
 भिर्वाममङ्गमिति शेषः । अर्थात् द्वितीयादिभिर्भागेर्दक्षिणं
 तेन लग्नात् द्वितीयो राशिर्दक्षिण चक्षुः द्वादशश्च वाममित्यादि
 ज्ञेयम् । “तस्मिन् पापयुते व्रण शुभयुते सौम्यं हि लज्जादि-
 गेत् । स्वर्गांशे स्थिरसंयुतेषु सहजः स्यादन्यथा गन्तुकः ।

मन्दिष्वानिलजोऽग्निशस्त्रविषजो भौमे बुधे भूमवः सूर्यं काष्ठ-
चतुष्पदेन द्विमगौ शृङ्गज्जोन्यैः शुभः” । तस्मिन् द्रेकापि ।
द्रेकाणस्त्रितग्रहफलनिर्णयः । “शौर्यमुखबाह्वृद्धयोदराणि
कटिवस्तिगुह्यसंज्ञकानि । ऊरुजानुकजङ्घे चरणाविति च
राशयोऽजायाः । इति कालनरस्याङ्गे सदसदृषद्वययोगतः ।
पुंसामपि तदङ्गेषु शुभाशुभफलं वदेत् । न लग्नमिन्दुश्च गुरु-
निर्नौक्षते न वा शशाङ्कं रविणा समायुतम् । सपापकोऽर्केण
युतोऽथवा शशीपरेण जातं प्रवदन्ति निश्चयात् । भग्नपाद-
र्चसंयोगात् द्वितीया द्वादशौ यदि । सप्तमी चार्कमन्दारे
जायते जारजोऽध्रुवम् । जारजयोगः । “गुरुचेत्रगते चन्द्रे
तद्युक्ते वामवेश्मनि । तद्रेकापि नवांशे वा जायते न परेण
सः” । जारजयोगभङ्गः इति लग्ननिर्णयः ।

“यादृक् पश्यति सौम्यस्तत्तुल्यगुणं सुतं समाधत्ते । पित्र-
जननीसादृश्यं रवेः शशाङ्काच्च बलयोगात् । सत्त्वं रजस्तमो
यत्तु त्रिशांशे रविस्तादृक्” । एतेऽन्तरात्मानः स्वां प्रकृतिं
जन्तोः प्रयच्छन्ति सत्त्वादिप्रदात्रिंशांशके रविस्थित्या सात्त्वि-
कादिज्ञानम् । विष्णुधर्मोत्तरे । “तामसा राजसाद्यैव
भात्त्विकाय तथा स्मृताः । मनुष्या भृगुशार्दूल वातपित्त-
कफाधिकाः ।

अथ गण्डयोगः । “अश्विनीमघमूलानां गण्डा पाया-
स्तिनाडिकाः । अन्याः पौष्णोरगेन्द्राणां पक्षैव यवना जगुः ।
मूलेन्द्रयोर्दिवागण्डो निशाच पिष्टसर्पयोः । सन्याद्वये तथा
क्षेत्रे रवतोतुरगक्षयोः । सन्यारात्रि दिवाभागे गण्डयोगो-
ज्ज्वः मिश्रः । शशाङ्कं सातहं तातं विनिश्चितं यथाक्रमम् ।
मर्षपां गण्डजातानां परित्वागो विधायते । तातेनादगमं
तापि यावत् पाप्मांसिको भवेत् । कुटुम्बं चन्दनं कुष्ठं गार-

चनमयापि वा । हृते नैवान्वितं कृत्वा चतुर्भिः कलसैर्बुधः ।
 सहस्राक्षेण मन्त्रेण बालकं स्नापयेत्ततः । पितृयुक्तं दिवा-
 जातं मातृयुक्तञ्च रात्रिजम् । स्नापयेत् मातृपितृभ्यां सन्ध्यो-
 रुभयोरपि । कांस्यपात्रं हृतेः पूर्णं गण्डदोषोपशान्तये ।
 दद्याद्भेनुं हिरण्यञ्च ग्रहंश्चापि प्रपूजयेत् । मून्मायाः प्रथमे
 पादे पितृर्बुधः प्रणश्यति । द्वितीये नियतां षोडशं मातुः
 कुर्यात् पितृस्तथा । तृतीये धननाशाय चतुर्थे सर्वसम्पदः ।
 व्यत्ययेन फलं ज्ञेयमश्लेषास्वपि पूर्ववत् । बल्लौकशक्तिकां
 दद्यात् नद्याय तटशक्तिकाम् । गोविपाणशुद्धैव दन्तिशुद्धञ्च
 निक्षिपेत् । तीर्थान्धः पञ्चगव्येन स्नानं मातुः पितुः शिशोः ।
 दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान् । नोभयो-
 र्गण्डदोषोऽस्ति नाचलो हन्ति पर्वतम् । दिवागण्डे निशाजातो
 निशिगण्डेऽथवा दिवा । नोभयोर्गण्डदोषः स्यान्नाचलो हन्ति
 पर्वतम् ॥ इति गण्डनिर्णयः । “मयूरचूलिकामूलमादि-
 त्यग्रहणोद्भूतम् । बालस्य च गले बद्धं समस्तग्रहदोषहृत् ॥
 मयूरचूलिका अपामार्गः । “शङ्खोत्पलवचा कुष्ठं कण्ठलौह-
 विधारणम् । सर्वोपद्रवतो बाल च्छेडादपि च रक्षति ॥
 अकंदुग्धं निशा शुण्ठी गोहृतेन विलेपनम् । सर्वोपद्रवदापिभ्यो
 बाल रक्षति सन्ततम् ॥ मागधिकासैन्धवसुरभिपित्तमधुमरिच-
 रचितमतिप्रकटम् । भूतहरमञ्जनमिदं दुर्घरग्रहदोषविदार-
 णम् ॥ सुरभिपित्त गोपित्तं मागधिका पिप्पली । दारु-
 हरिद्रा पुथे प्लचरसेन मर्दयित्वा रचिता ॥ अञ्जनगुटिका
 ग्रहवन्दनान्दिता भूतविद्रावणौ प्लचरसेन कुष्माण्डरसेन ।

अथ पताकौषेधः । “तिर्य्यगूर्ध्वगता रेखास्त्रिस्रो देयाः
 पताकया । युताः कार्या त्रैदविदा सर्वसङ्गतरेख्या ॥ दक्ष-
 स्त्रोद्गतरेखातो वामं शिखायराशयः । पश्चाद्युग्मविशाश्च

षड्दशैन्द्राग्निसागराः ॥ कर्कटान्नीनपर्यन्तमद्वा देया यथा-
क्रमम् । बालस्य जग्मकालीनग्रहलग्नमजादिषु ॥ विन्द्यस्य
चिन्तयेत् प्राञ्चः शुभाशुभं यथाक्रमम् । शुभदण्डयोगवेधैर्ल-
ग्नाद्यालस्य शोभनम् । पापदण्डयोगवेधैराश्वद्वा दृष्टिकाल-
वत् । बलाधिके दिनं मध्ये मासो हीने च हायनम् ।
कर्किर्मीनधनुर्भ्याञ्च हरिः कोटघटेन च । स्त्रियास्तौलिसृ-
गाभ्याञ्च घटे मीनेन कन्वया । धनुषो मृगकर्किभ्यां मकरे
धनुषा स्त्रिया । मीने कर्कितुलाभृदभ्यां मीनस्त्रीधनुषात्सजे ।
तुलाकर्किमृगैर्द्वन्द्वे कोटकुम्भप्रपेषु च । सिंहवद्वेध एतेषु
वामदक्षिणसंमुखे । राहुकेत्वर्कसौरारैः पापैर्विद्धो युतोऽशुभः ।
तदन्यैर्युतविद्वस्तु भग्नराशिः शुभप्रदः । एकोनविंशतिः कर्के
सिंहे सप्तदशैव तु । षट्त्रिंशदवनायाञ्च षड्विंशतिस्तुना-
धरे । हृषिके सिंहवत् ज्ञेयं मूनत्रिंशच्छरासने । षड्विंशं
मकरे ज्ञेयं कुम्भे सप्तदश रम्यता । नवयुग्मे तथा मीने मेपे
षड्दशभिस्तथा । हृषिके च यथा सिंहे युग्मेऽङ्गुलरसोचने ।
त्रितयाद्वादियं संख्या दिनमासाब्दनिर्णये । एकाद्वात् द्विगु-
हाद्वाहा क्वचित् दृष्टेयं सम्भवः । वारेशादङ्गयामेषु रावराज्ञोः
पञ्चषट् क्रमात् । अधिपाः स्युर्ग्रहास्तत्र यथाकांक्षे भवन्ति
हि । वरीन्देन्दुभृगुस्त्राजशनिघ्नरवयो निशि । रविशुक्र-
रात्रीशशनीज्यकुजभास्कराः । दिने तूद्याः परेष्वेवं तथा
ऋचायतुर्ग्रहाः । पापदण्डे भवेद्विष्टिः शुभदण्डे शुभं
भवेत् । शुभदण्डस्य दण्डे तु कर्मारम्भाच्छुभं भवेत् । चार-
न्धात् पापदण्डे तु कर्म निष्फलतां व्रजेत् । यस्याङ्गयामस्त
स्यैव प्राग्दण्डः समुदाहृतः । षट्पट् परीत्य दण्डाय त्रयो राशौ
मतास्तथा । आदित्ये भृगुर्जो बुधोऽपि च शशौ सोमे शशीज्यौ
कुशौ भोतेऽर्कः सितसोमजौ च शशिनौ सोमः शनिर्वाङ्गपतिः ।

जीवेऽङ्गाररवौ भृगुर्भृगुसुते सौमेन्दुमार्तण्डजाः । काले जीव-
मधीजतिग्मकिरणा रात्रौ च दण्डाधिपाः । यामार्हाधिप-
संख्यातो द्वितीयस्तु तदहंतः । तदहंतु तृतीयः स्यात्तदहंतु
तुरीयकः । अद्वाभाये तु राहुः स्यात्तदहो वसुसंख्यकः । भन्ना-
दस्य परित्यागाद्दिवादण्डाधिपा यथा । रविदनुजबुधम्लौघ-
न्द्रसुरासुरज्ञा कुजरविदनुजज्ञाः जेन्दुसुरासुराय । गुरुग्रशिर-
विदैत्याः शुक्रभीमार्कदैत्याः शनिक्ुजरविदैत्या दण्डपाद्यर्ह-
यामे” । दनुजो राहुः । अर्हयामे । दिनार्हप्रहरे । शुभ-
दण्डमाह । “शेषावर्कस्य दण्डौ सततशुभकरावाटिशेषौ
तघेन्दीः शेषो दण्डः कुजस्याप्यथ गुरुबुधयोराद्यमाद्यं प्रग-
स्तम् । आटिदण्डस्यैको भृगुकुलनृपतेः सर्वकार्यं हि शस्ताः ।
दण्डाद्यत्वार एते क्वचिदपि समये नैव सौरिः प्रशस्ताः । प्रति-
दण्डं पन्नान्येषां ज्ञात्वा वाच्यं क्वचिच्छुभम् । रवौ च वेदा
वसवः सुधांगौ कुजे चराणां शशिये तथाङ्गाः । शनाहृतुर्दिक्
च दृहस्यतौ स्याद्राहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः । अशुभे दण्ड-
संयोगे सर्वत्र पुण्यवर्जिते । बालस्य मरणं शीघ्रं यदि पापैः
समन्वितम् । अशुभप्रह दण्डे तु सर्वत्र पापवर्जिते । बालस्य
कुशलं सर्वे शुभैर्यदि समन्वितम् । अशुभो दण्डनाथो हि धेध-
चेत्तेन लभ्यते । मरणं तत्र वक्तव्यं बालस्य नान्यथा भवेत् ।
पापस्य दण्डमात्रे तु तदुयोगधेधवर्जिते । बालस्य कुशलं तत्र
शुभैर्यदि समन्वितम्” । इति पलाकौषेधः ।

“पापास्तिकीणकेन्द्रे सौम्याः षष्ठाष्टमव्ययगताः । सूर्या-
दये प्रसूतः सद्यः प्राणांस्रजति जन्तुः” । सूर्यरिष्टम् । “षष्ठे-
ऽष्टमे च चन्द्रः सद्यो मरणाय पापसंष्टः । षष्ठाभिश्च शुभैर्दृष्टो
वैर्षमिंशैस्तदहंत” । चन्द्ररिष्टम् । “सुतमदननवान्यलम्ब-
रन्ध्रेऽशुभयुतो मरणाय शीतरश्मिः । भृगुसुतशशिपुत्रदेव-

पूज्यैर्यदि बलिभिर्न युतोऽवलोकितो वा” । पापयुतचन्द्र-
रिष्टम् । “द्युनचतुरस्रसंस्थे पापद्वयमध्यगे शशिनि जातः ।
विलयं प्रयाति नियतं देवैरपि रक्षितो बालः” । पापमध्यग-
चन्द्ररिष्टम् । “क्षीणे शशनि विलम्ने पापैः केन्द्रेषु मृत्यु-
संस्थैर्वा । भवति विपत्तिरवश्यं जवनाधिपतीर्मतश्चैतत्” ॥
क्षीणचन्द्ररिष्टम् । “नाग ८ । गो ८ । सिंह २४ । जातौ २२ ।
इषु ५ । क्ष्मा १ । अथि ४ । त्र्यश्वि २३ । धृति १८ । नखाः
२० । क्ष्माग्नि २१ । दिक १० । चेत्यजाद्यग्ने तत्तुल्याद्देविधौ
व्यसुः” । मेषादीनां त्रिशांशविशेषस्थचन्द्ररिष्टम् । “भौमे
विलम्ने शुभदैरदृष्टः पष्ठेऽष्टमे धार्कस्रुतेन युक्तः । सद्यः शिशुं
हन्ति वदेन्मुनोन्द्रः सारे यमारो न शुभे क्षितौ च” । त्रिविध-
भौमरिष्टम् । “कर्कटधामनि सौम्यः पष्ठाष्टमराशिगोविलम्न-
र्घात् । चन्द्रेण दुष्टमूर्त्तिर्वपंचतुष्टयेन मारयति” ॥ बुधरिष्टम् ।
“वृहस्पतिभौमगृहेऽष्टमस्यः सूर्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्त्तिः । वर्ष-
स्त्रिभिर्भागवदृष्टिहीनो लोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम्” ॥ वृह-
स्पतिरिष्टम् । “रविशशिभवने शक्रो द्वादशरिपुरन्द्रगोऽशभैः
सर्वैः । दृष्टः करोति मरण पङ्क्तिर्वर्षैः किमिह विचित्रम्” ॥
शुक्ररिष्टम् । “मारयति षोडशाहात् शनैश्चरः पापवीक्षितो
लम्ने । संयुक्तो मासेन वर्षाच्छुद्धस्तु मारयति” ॥ त्रिविध-
शनिरिष्टम् । “राहुचतुष्टयस्थो मरणाय वीक्षितो भवति
पापैः । वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोडशभिः केचिदाचार्याः ॥
घटसिंहवृद्धिकीदयकृतस्थितिजीवितं हरति राहुः । पापैर्नि-
रीक्ष्यमाणः सप्तमितैर्निश्चितैर्वर्षैः” ॥ राहुरिष्टम् । “केतुर्य-
स्मिन्नृचेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्तुः । रोद्रे सपेमुह्यते वा
प्रापैः संत्यजते चाशु” ॥ केतुरिष्टम् । लम्ने ये द्रेकाणा
निगडाहिविहङ्गमपाशधरसंज्ञाः । मरणाय सप्तवर्षे ऋरयुतान्

खपति दृष्टाः । द्रेक्काणरिष्टम् । “गौनकर्कटयोरन्व्यौ हृदि-
 कस्याद्यमध्यमौ । सर्पाद्यत्वार एवैते द्रेक्काणा निगडाद्य ते ॥
 तुनामध्यान्तसिंहाय कुम्भाद्याः पक्षिणः स्मृताः । हृष्याद्यमकरा-
 द्यन्ता द्रेक्काणाः पाशधारिणः ॥ लग्नाधिपजन्मपती पष्ठाष्टमरिप्-
 फगौ प्रसवकाले । अस्तमितौ मरणकरौ राशिप्रमितैर्वन्देद्वर्षेः” ॥
 जन्मपतिर्जन्मराश्याधिपः लग्नाधिपजन्माधिपरिष्टम् । “भौम्याः
 पष्ठाष्टमगाः पापैर्बक्रोपगतैर्दृष्टाः । मासेन मृत्युदास्ते यटि न
 शुभेस्तत्र संदृष्टाः” ॥ भौम्यग्रहरिष्टम् । “एकः पापोऽष्टमगः
 शत्रुगृहौ शत्रुवोक्षितो वर्षात् । मारयति नरं प्रसूतं सुधा-
 रसो येन पीतोऽपि” ॥ पापग्रहरिष्टम् । “हीरायाः सप्तमे
 सौरिर्द्विवुकस्यश्च भास्करः । अस्मिन् योगे तु यो जातः सोऽ-
 ल्पयुर्भवति प्रिये ॥ वसुपष्ठगते जीवे समसप्तगते शनौ ।
 द्वादशस्थो यदा भानुवर्षमेक न जीवति ॥ प्रतिपद्यत्तरापादा
 नवम्यामेव कृत्तिका । पूर्वभाद्रपददृष्ट्यामेकादश्याश्च रोहिणी ॥
 द्वादश्याश्च यदाश्लेषा त्रयोदश्या यदा मघा । एभिर्जातो न
 जीवति यदि शक्रसर्पो भवेत्” ॥ इति शिशुरिष्टम् ।

“लग्नाच्चतुर्थगः पापो यदि स्याद्दलवत्तरः । तदा मातृवधं
 कुर्यात्तत्केन्द्रे चापरो यदि ॥ केन्द्रत्रिकोत्थगः पापो मातृह्ना
 सप्तवासरात् । सपापात् भार्गवात् पापो द्विवुके मातृनाशकत ॥
 चन्द्रमा यदि पापेन त्रयेणैवेह वीक्षितः । मातृनाशो भवेत्तस्य
 पठः पापो भवेद् यदा” ॥ इति मातृरिष्टम् । “कर्मस्थाने
 स्थिते भौम्ये रिपुस्थाने च चन्द्रमाः । कुजे च सप्तमस्थाने
 म्रियते पितृसन्नकः ॥ तमोहा यदि पापेन त्रयेणैव द्वि
 वीक्षितः । शुभैर्युतदृष्टश्च पितुरप्यन्तमादिशेत्” ॥ इति
 पितृरिष्टम् । “लग्नाच्चतुर्थो रविजाऽथ भौमः कर्मस्थितो
 मातृवियोगदुःखम् । ददाति शौत्रं खलु सप्तमे च तातस्य

सृत्वं यदि लग्नसंस्थः ॥ दिवाकरन्दोः अरगौ कुजार्कजी
रोगप्रदौ पुंगवयोपितस्तदा । व्ययस्त्रगौ सृत्करो युतौ यदा
तदेकदृष्टा मरणाय कल्पितौ ॥ यमवक्रौ द्युने श्वार्कान् पुंसौ
रोगप्रदौ स्त्रियाश्च चन्द्रात् । तन्मध्यगयोर्नृत्युस्तदेकयुतदृष्ट-
योद्यापि ॥ इति माता पित्रहायोगः ।

“एकोऽपि केन्द्रभवने नवपञ्चमे वा भास्वन्मयूखविमलो-
क्तदिदिभागः । निःशेषदोषमपहृत्य शुभं प्रसूतं दीर्घायुषं
विगतरोगभयं करोति” ॥ सर्वरिष्टभङ्गः । “सौम्यप्रहरति-
बलैर्विबलैश्च पापैर्लग्नश्च सौम्यभवनं शुभदृष्टिदृष्टम् । सर्वा-
पदा विरहितो भवति प्रसूतः पूजाकरः खलु यथा दुरितै-
र्ग्रहाणाम् ॥ चन्द्रः पूर्णतनुः सौम्यर्चगतः स्थितः शुभस्यांगि ।
प्रकरोति रिष्टभङ्गं विशेषतः शुक्रसंहृष्टः ॥ सौम्यदयान्तरगतः
संपूर्णस्त्रिभ्रमण्डलः शशभृत् निःशेषरिष्टहस्ता भुजङ्गलोकस्य
गरुड इव । स्वोच्चस्थः स्वगृहेऽपि वा स्वसुहृदां वर्गेऽपि सौम्ये-
ऽपि वा संपूर्णः शुभबौधितः शशधरो वर्गे स्वकीयेऽपि वा ।
शत्रूणामवलोकनेन रक्षितः पापैरयुक्ते क्षितो रिष्टिं हन्ति
सुदुस्तरां दिनपतिः प्रालेयराशिं यथा ॥ शक्रः पञ्चसहस्राणि
बुधः पञ्चशतानि च । सप्तमेकन्तु दोषाणां हन्याच्चैवोदिते
गुरुः ॥ सप्ताष्टपञ्चाः सौम्या हरन्ति शशिनः कटकलम् ।
पापैरमित्यचाराः कल्याणघृत यथोन्मादम् ॥ पक्षे सिते भवति
लग्नं यदि क्षपायां कृष्यो तथाहनि शुभाशुभदृष्टमूर्तिः । तं चन्द्रमा
रिपुविनाशगतोऽपि यत्नादाप्यु रक्षति पितृव शिशुं न हन्ति ।
तुलाकोदण्डमोनस्यो लग्नस्यैव मनिर्यदा ॥ सर्वरिष्टिं निह-
न्याय शेषे सातो भवेद्दरुणः । राहुक्षिपठनामे सग्नात्
सौम्येर्निरीक्षितः सद्यः नाशयति सर्वरिष्टिं माहृत इव नून-
सङ्घातम् । भ्रजद्वयभक्तिकिञ्चने रक्षति राहुः समस्तारिष्टिभ्यः ।

ऋरः स्वल्पेऽप्यपराधे बहुवैरानुबन्धकत्” । इष्टविधोगानिष्ट-
प्राप्तौ चित्तस्य यथा पूर्वमवस्थानम् । अस्थिरविभूतिमित्रं
चलमटनं स्वलितनियममपि धरभे । तद्विपरीतं क्षमान्धितं
दीर्घसूत्रञ्च । द्विगरीरे त्यागयुतं कृतज्ञमुक्तादिनञ्च विविध-
चेष्टम् । धाम्यारण्यजलोद्भवराशिषु जातास्तथा शोलाः ।
अदीर्घसूत्रय भवेत् सर्वकर्मसु पार्थिवः । दीर्घसूत्रस्य भूपतेः
कर्मनष्टं भवेत् ध्रुवम् । रागे टपे च माने च द्रोहे पापे च
च कर्मणि । अप्रिये चैव कर्त्तव्ये दीर्घसूत्रं प्रशस्यते” ॥
इति राशिफलम् ।

अथ जन्मनक्षत्रफलम् । “शतानन्तादित्यविशाखमैत्र-
शक्रोद्भवामित्रगुणाः प्रदिष्टाः । शिवाजहस्ता द्वि भवाजघन्याः
शेषोद्भवाः सत्पुरुषा भवन्ति ॥ कालात्मा दिनकत् मनस्तुष्टि-
नगुः सत्त्वं कुजोघ्नोवज्रोजौषोघ्नानसुखे सितय मदनो
दुःखे दिनेशात्मजः । राजानो रविगौतगू चितिसुतो नेता
कुमारो बुधः । सूरिर्दानवपूजितय सर्चिषो प्रेथः सङ्खांगुजः” ॥
समुक्ताहः शौर्यमिति भट्टोत्पल नेता सेनाध्यक्षः । “बलाबलात्
घृष्टाणां स्यादात्मादीनां बलाबलम् । मृपाद्याः प्रबला कुर्त्युः
स ह्यप शनिरन्धया” ॥

सत्याचार्यः । “पट्सूर्यस्य दशा ज्ञेयाः शशिनो दश
पञ्च च । अष्टावङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृता ॥ शने-
चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः । राधे द्वादशयपांष्टि
भृगोरप्येकविंशतिः । दिक्षु त्रयं त्रयं ज्ञेयं विदिक्षु च
चतुष्टयम् । कृत्तिकादिप्रदातव्यं दिगम्बरमता दशा ॥ कृत्ति-
कादिवये सूर्यः सोमो रोद्रचतुष्टये । मघादिवितये भोमो
युधो हस्तचतुष्टये ॥ अनुराधा त्रये सौरिगुरुः पूर्वचतुष्टये ।
धनिष्ठावितये राहुः शेषे शक्रः प्रकीर्त्तितः ॥ सूर्योपशय-

भौमार्किदशातिकष्टदा नृणाम् । गुरुप्रचन्द्रशक्राणां यथेष्टित-
फलप्रदा ॥ वराहः “स्वशाकहीनशाकाद्यात् प्रत्यब्दं पञ्च
यासरान् । तिथींश्च चन्द्रशिखिनौ क्ष्मागुणौ च कृताश्विनौ ॥
दण्डपलविपलान्यनुपलानि च साधने । वर्धयित्वा ऋतुशेष-
भोग्यास्तु गणनक्रमात्” ॥ अन्तर्दशाज्ञानमाह । “स्वदशाभि-
र्दशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु तच्छेष
पूरयित्वा तु विंशता ॥ अद्द्वैहत्वा दिनं लभ्य तच्छेषे षष्टि-
पूरिते । नवभिश्च हृते लब्धा ज्ञेया दण्डास्तादन्तरे ॥ रवेः
षड्वर्षमध्ये तु घेदा ४ मासा रवेर्निजाः । चन्द्रस्य दश मासाश्च
दिक्दिन पञ्च मासकाः ॥ कुजस्य त्रस्य रुद्रास्तु मासादिक्-
दिषसाः शनेः । ऋतुमासाद्युविंशत्य गुरोर्वर्षाद्युविंशतिः ॥
राहोर्मासाष्टका ज्ञेया भृगोर्वर्षस्तु मासको । एवं ग्रहाणा-
मन्येषामूह्यायैवान्तरोदयः ॥ यद्गृहस्यान्तरे यस्तु यत् संख्यं
कालमाप्तवान् । तत् सख्यं स्वान्तरे तस्मै च दद्यादिति
नियय ॥ स्वान्तरग्रहणे स्वाशं स्वाग्नेन पूरयेत् सदा” ॥ दशा-
फलन्तु । “उद्दिग्दचित्तपरिखेदितविषतनाशक्लेशप्रवासगद-
पीडितपक्षघातेः । सत्तोभितस्त्रजनबन्धुवियोगदुःखैर्भानोर्दशा
भवति कष्टकरो नराणाम्” ॥ र । “सौख्यं विभक्तिं वर-
वाहनयानरत्नकौर्त्तिप्रतापबलवीर्यशुभान्वितश्च । मिष्टान्नपान-
शयनासनभोजनानि चान्द्रौ ददाति धनकाञ्चनभूमिशहम्” ॥
च । “शस्त्राभिघातबधवन्धनरेन्द्रपीडाचिन्ताज्वर विकलताश्च
स्पृहे करोति । चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोगकौर्त्तिप्रताप-
धनहा च दशा कुजस्य” ॥ म । “दिव्याङ्गनावदनपङ्कजपद्-
पदत्व लौलाविलासशयनासनभोजनश्च । नानाप्रकारविभ-
वागमकोपहृदिः क्षिप्र भवेद्दुःखदशासु हितार्थसिद्धिः” ॥ बु ।
“मिथ्यापवादबधवन्धनकार्यैहानिमात्सर्ग्ययुक्प्रियमुखद्रविणै-

विहीनः । मित्रेषु वैरमभिवाच्छति वैरयुक्तः कष्टासु पापद-
दशासु शनैश्चरस्य" ॥ श । "रस्य गृह विनयमञ्चयमानहृदि
प्राप्नोति सोऽख्यधनधान्यविभूतियोगम् । धर्मार्थकामसुख-
भोगबहुपयुक्तं यावत् हृदस्यतिदशा पुरुषो हि तावत्" ॥ ह ।
"बुद्ध्याविहीनमतिनाशवियोगदुःखं नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविपा-
र्त्तिरोगम् । सन्तापशोकपरदेशगतं करोति राहोर्दशा भवति
जीवनसंशयाय" ॥ रा । "मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रसदाविनासः
खेतातपत्रनृपपूजितदेशलाभः । हस्त्यश्वलाभधनपूर्णमनोरथः
स्यात् शौक्रीदशा भवति नियलराजलक्ष्मोः" ॥ शु । रवेः
स्थूलदशावर्षाणि ६ । तस्यैवान्तर्दशा मासाः ४ । तत्फलम् ।
"उद्दिग्न्चित्तपरिखेदितवित्तनाशक्लेशप्रवासगदभौतिमहाभि-
घातान् । दुःखप्रवासवधबन्धभयानि चैव भानोर्दशा प्रकुरुते
खलु राजपीडाम्" ॥ रर । सोमस्य मासाः १० । तत्फलम् ।
"गदसङ्घटसन्ध्यामं खेच्छाहानिं धनक्षतिम् । कुरुते रजनो-
नाथो भानोर्न्तर्दशा गतः" ॥ रच । कुजस्य मासाः ५ ।
दिनानि १० । फलम् । "स्वर्णप्रवालसौख्यानि रत्नानि कौर्त्ति-
सुत्तमाम् । ददाति भूसुतोऽभौष्टं भानोर्न्तर्दशाङ्गतम्" ॥ रम
बुधस्य मासाः ११ । दिनानि १० । "ट्टुं विचर्चिकाश्चैव
बलदुष्टाटिवाधकान् । चन्द्रजः कुरुते शोकं भानोर्न्तर्दशां
गतः" ॥ वुर । शनैर्मासाः ६ दिनानि २० । फलम् । "सन्तापं
वित्तनाशञ्च बन्धुनाशं पराजयम् । सौरिः करोति वैकल्पं
भानोर्न्तर्दशाङ्गतम्" ॥ रश । गुरोर्वर्षादि १ । ० । २० ।
"धर्मार्थकामसौख्यानि ददाति विबुधाश्चितः । कुष्ठादि-
व्याधिहन्ता च भानोर्न्तर्दशां गतः" ॥ रह । राहोर्मासाः ८ ।
"यशुभानुभवोद्देशं व्याधिभौतिसुतघयान् । कुरुते सिद्धिका-
सुन् रवैरन्तर्दशाङ्गतम्" ॥ ररा । शुकस्य वर्षे १ । मासो २ ।

“कीछप्रोवाग्निरोरोगत्वरान् शूलादिदारुणान् । शोकं करोति
 मृगजः सूर्यस्थान्तर्दशाङ्गतः” ॥ रशु । एवं रवेर्वर्षाणि ६ ।
 चन्द्रस्य स्थूलदशावर्षाणि १५ । तस्यैवान्तर्दशावर्षे २ । मासः १ ।
 फलम् । “कुर्व्याद्भिभूतिवरवाहनमातपत्रक्षेमप्रतापबलवीर्य-
 समन्वितानि । मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि चान्द्रीदशा
 प्रचुरकाञ्चनभूमिदात्रो” ॥ चच । कुजस्य वर्षे १ । मासाः ८ ।
 दिनानि १० । फलम् । “पित्तशोणितपोडाञ्च चौराणाञ्च
 भयं तथा । मङ्गलः कुरुते नित्यं विधोरन्तर्दशाङ्गतः” ॥ चम ।
 बुधस्य वर्षे २ । मासाः ४ । दिनानि १० । ‘सर्वत्र द्रव्यलामञ्च
 गजाश्वगोधनानि च । चन्द्रजः कुरुते सौख्यं विधोरन्तर्दशां
 गतः” ॥ चदु । शनेर्वर्षे १ । मासाः ४ । दिनानि २० । “बन्धु-
 क्लेशं नृपाङ्गीतिं व्यसनं शोकशङ्कुलम् । विनाशं कुरुते शौरि-
 चन्द्रस्थान्तर्दशाङ्गतः” ॥ चय । गुरोर्वर्षे २ । मासाः ७ ।
 दिनानि २० । “दानसौम्यानि सम्भोगवस्त्रालङ्कारमूपणम् ।
 कुरुते विबुधाचार्यां विधोरन्तर्दशाङ्गतः” ॥ चह । राहो-
 र्वर्षे १ । मासाः ८ । “वह्निशत्रुभयं दुःखं शोकं बन्धुघनक्षयम् ।
 कुरुते राहुरत्ययं चन्द्रपाकदशाङ्गतः” ॥ चरा । शुकस्य वर्षे २ ।
 मासाः ११ । “सेव्यते वरनारीभिर्नरो रुध्मीः प्रवर्षते । सुह्ला-
 चारभणिप्राप्तिर्विधोरन्तर्गते सिते” ॥ चशु । रवेर्मासाः १० ।
 ‘ऐश्वर्यं बहुसौख्यञ्च व्याधिनाशमरिष्यम् । नृपतेजो रविः
 कुर्व्यात् विधीः पाकदशाङ्गतः” । चर । एवं चन्द्रस्य वर्षाणि १५
 कुजस्य स्थूलवर्षाणि ८ । तस्यान्तर्दशा मासाः ७ । दिनानि ३ ।
 दण्डाः २० । “ऋराभिघातवधवस्यभयानि धत्ते चिन्ताञ्चरं
 विकलशून्यगृहाश्रमञ्च । चौरान्निभोतिधनदानिनरेन्द्रपोडः
 कुर्व्याद्दिनाशानिधनञ्च दशा कुजस्य” ॥ मम । बुधस्य
 वर्षे १ । मासाः ३ । दिनानि ३ । दण्डाः २० । “परमैश्वर्य-

मतुलं नानाविधसुखाययम् । करोति सोमपुत्रश्च क्षिति-
जान्तर्दशाद्गतः ॥ मघु । शनेर्मासाः ८ । दिनानि २६ ।
दण्डाः ४० । “रिपुचौराग्निभीतिश्च रोगमन्तरमन्तरम् । महा-
जनकतो द्वेषः कुजस्यान्तर्गते शनौ” ॥ मघ । गुरोर्वर्षे १ ।
मासाः ४ । दिनानि २६ । दण्डाः ४० । “पुष्यधूपान्ब्रवस्त्राद्यै-
र्देववाद्याणपूजनम् । नृपतुष्यत्वमाप्नोति कुजस्यान्तर्गते गुरौ” ।
मह । राहोर्मासाः १० । दिनानि २० । “कार्यार्थनाशं सर्वत्र
बन्धचौरादिसाधसम् । कुरुते सिद्धिकापुत्रो भौमस्यान्तर्दशां
गतः” ॥ मरा । शुक्रस्य वर्षे १ । मासाः ६ । दिनानि २० ।
“धनवृद्धिसुखादींश्च नानावस्त्र वरस्त्रियः । प्राप्नोति विपुलां
लक्ष्मीं कुजस्यान्तर्गते मृग्यो” ॥ मशु । रवेर्मासाः ५ । दिनानि
१० । “नानारत्नश्च सौम्यश्च भूमिलाभमयापि वा । नृप-
पूजामवाप्नोति कुजस्यान्तर्गते रवौ” ॥ मर । सोमस्य वर्षे १ ।
मासाः १ । दिनानि १० । “धनलाभं सुखं भोगं शरौरारोग्य-
मेव च । लोकानन्वयमवाप्नोति क्षितिजान्तर्गते विधौ” ॥ मच ।
एवं कुजस्य वर्षाणि ८ । अथ बुधस्य स्थूलदशा वर्षाणि १७ ।
तस्यान्तर्दशा वर्षे २ । मासाः ८ । दिनानि ३ । दण्डाः २० ।
फलम् । “दिव्याङ्गनाभ्रधनपद्मजघट्टत्व लीलाविलासवरभोग-
सुखोदयश्च । नानाप्रकारविभवागमकोपवृद्धिं क्षिप्रं सृजेद्बुध-
दशा विपुलाश्च सिद्धिम्” ॥ बुबु । शनेर्वर्षे १ । मासाः ६ । दिनानि
२६ । दण्डाः ४० । “वातश्लेष्मकृता पौडा विरहो बन्धुभिः
सह । विदेशगमनश्चैव बुधस्यान्तर्गते शनौ” ॥ बुश । गुरोर्वर्षे
२ । मासाः ११ । दिनानि २६ । दण्डाः ४० । “व्याधिशत्रु-
भयैस्त्यक्तो धनाढ्यो नृपवत्सभः । लभेद्वाय्यां सुपुत्रश्च बुधस्या-
न्तर्गते गुरौ” ॥ बुह । राहोर्वर्षे १ मासाः १० । दिनानि २० ।
“बन्धुनाशं मनस्तापं देशत्यागश्च बन्धनम् । करोति बहु-

दुःखानि बुधस्यान्तर्गतं तमः” ॥ तमो राहुः। घुरा। शुक्रस्य वर्षाणि ३। मासाः ३। दिनानि २०। “धनाद्यं बहुपुत्रश्च धर्मवृद्धिं धनागमम्। कुरुते दानवाचार्य्यो बुधपाकदशाद्गतः” ॥ बुधु। रवेर्मासाः ११। दिनानि १०। “त्रियया परमयायुतं गजवाजिधनान्वितम्। प्रभाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाद्गतः” ॥ वुर। सोमस्य वर्षे २। मासाः ४। दिनानि १०। “कण्टकादिप्रवेशश्च शृङ्गिभ्यो भयमेव च। निशाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाद्गतः” ॥ वुच। कुजस्य वर्षे १। मासाः ४। दिनानि ३। दण्डाः २०। “कफपित्तसमुद्भूतां गिरःपीडां भयावहाम्। मङ्गलः कुरुते शोकं बुधस्यान्तर्दशाद्गतः” ॥ वम। एवं बुधस्य वर्षाणि १७। अथ शनेः स्थूलदशा वर्षाणि १०। तस्यान्तर्दशा मासाः ११। दिनानि ३। दण्डाः २०। “मिथ्याप्रवासवधवर्धनिराययत्वं घौरादिभूपतिभुजङ्गमभीतिसुयाम्। आशानिराममथवार्जनकार्य्यहानिं पद्मीर्दशा प्रकुरुते नियतं नराणाम्” ॥ शश। गुरीर्यं १। मासाः ८। दिनानि ३। दण्डाः २०। “देवतानुरतं शान्तं नामाप्नातिं करोति च। तुद्रमोग्यममायुक्तं पद्मीरन्तर्गतो गुरुः” ॥ शह। राहौर्यं १। मासाः १। दिनानि १०। “नृपाद्भयं च्वरं घोरं टःषुश्च प्राग्भंगयम्। धनक्षयश्च कुरुते शनेरन्तर्गतं तमः” ॥ गरा। शुक्रस्य वर्षे १। मासाः ११। दिनानि १०। “सुहृदभ्युधनेः पूर्णा भार्या वित्तममन्वितः। स्वर्णं सुखश्च लभते घौरस्यान्तर्गते मिते” ॥ शगु। रवेर्मासाः ६। दिनानि २०। “परदारभिगमनं करोति शरटोधिनिः। लोवनस्य च सन्देहं शनेरन्तर्दशाद्गतः” ॥ गर। सोमस्य वर्षे १। मासाः ४। दिनानि २०। “क्षीमाशं कुक्षिरोगश्च कफपित्तगटं शशौ। शशुदेयश्च कुरुते पद्मीरन्तर्दशाद्गतः” ॥ शघ। कुजस्य मासाः ८।

दिनानि २६ । दण्डाः ४० । फलं “देहचैष्ट्यं महारोगं नाना-
दुःखानि भूमिजः । धननाशश्च कुरुते शनैरन्तर्दशाद्गतः” ॥
शम । बुधस्य वर्षं १ । मासाः ६ । दिनानि २६ । दण्डाः
४० । “आयुरारोग्यविजयं बहुवित्तानि सोमजः । करोति
चादरं लोके शनैरन्तर्दशाद्गतः” ॥ शबु । एवं शनैर्वर्षाणि
१० । गुरोः स्थूलदशा वर्षाणि १८ । तस्थैवान्तर्दशा वर्षाणि
३ । मासाः ४ । दिनानि ३ । दण्डाः १० । “राज्यास्पदं
तनयवित्तविनाशभोगान् पर्याप्तसौख्यधनधान्यसमाययश्च ।
विद्याप्रसादवररत्नसुखार्थभोगसिद्धिं दद्यात् सुरगुरोः कुरुते
त्रिययश्च” ॥ वृह । राहोर्वर्षं २ । मासः १ । दिनानि १० ।
“बन्धुद्वेषं ऋषावादं स्थानभ्रंशं निराश्रयम् । कलहं कारये-
द्वाहुर्गुरोरन्तर्दशाद्गतः” ॥ वृरा । शक्रस्य वर्षाणि ३ । मासाः
८ । दिनानि १० । “कलहं बन्धुभिः सार्धं वित्तनाशं धन-
घतिम् । स्त्रीवियोगश्च कुरुते जीवस्यान्तर्गतः सितः” ॥ वृशु ।
रवैर्वर्षं १ । दिनानि २० । “बहुमित्रं बहुधनं सौभाग्यं
राजवत्प्रभम् । कुरुते भास्करः शान्तिं गुरोरन्तर्दशाद्गतः” ॥
वृर । सोमस्य वर्षं २ । मासाः ७ । दिनानि २० । “भोगाद्यो
बहुभार्य्यश्च रिपुरोगविवर्जितः । ऋषतृप्त्यो भवेच्चैव गुरोरन्त-
र्दशाद्गतः” ॥ वृष । कुजस्य वर्षं १ । मासाः ४ । दिनानि
२६ । दण्डाः ४० । “तीक्ष्णरोषो रिपोऽन्ता गजवज्रीमदशंनः ।
सुखसौभाग्यसंयुक्तः कुजे चान्तर्गते गुरोः” ॥ वृम । बुधस्य
वर्षं २ । मासाः ११ । दिनानि २६ । दण्डाः ४० । “सुस्थो-
ऽसुस्थः सुषोदुःखो शशुष्टिः पुनः पुनः । देवार्धनपरो नित्यं
जीवस्यान्तर्गते सुधे” ॥ वृयु । शनैर्वर्षं १ । मासाः ८ ।
दिनानि १ । दण्डाः २० । “येऽप्राजनाययात् सौम्यं भवे-
द्वित्तविवर्जितः । सुप्तनीतिमना नित्यं गुरोरन्तर्गते शनो” ॥

वृश्च । एवं गुरोर्वर्षाणि १८ । राहो स्थूलदशा वर्षाणि १२ ।
 तस्यान्तर्दशा वर्ष १ । मासाः ४ । “भार्यादिदूषणनिदान-
 विवादबन्धशस्त्राभिघातभयहीनपराक्रमय । अप्राप्तसौख्यधन-
 काञ्चनहीनदेहो राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय” ॥ रांरा ।
 शुक्रस्य वर्षे २ । मासाः ४ । फलम् । “शिरोरोग कुदेहश्च
 कुर्याद्भार्याश्च चञ्चलाम् । बान्धवैः कलहो नित्यं राहोरन्त-
 र्गते भृगौ” ॥ राशु । रवेर्मासाः ८ । “शिरोरोगभयं घोरं
 नृत्युशोकश्च दारुणम् । वृहदग्निभयं कुर्याद्राहोरन्तर्गतो
 रविः ॥ रांर । सोमस्य वर्ष १ । मासाः ८ । “स्त्रीपुत्रकलह-
 श्चैव विघ्ननाशं मनःक्षतिम् । करोति क्लेशमत्यन्तं राहोरन्त-
 र्गतो विधुः” ॥ राच । कुजस्य मासाः १० । दिनानि २० ।
 “विपशस्त्राग्निचौरिभ्यो नियतं दारुणं भयम् । पातस्यान्त-
 र्गतः कुर्यात्तरस्य भूमिनन्दनः” ॥ राम । बुधस्य वर्ष १ ।
 मासाः १० । दिनानि २० । “ज्वरक्षुदचिपीडाश्च कलहं
 खजनेः सद्यः । भृत्यापत्येषु विद्वेषं कुर्यात् पातान्तरे बुधः” ॥
 राद्रु । शनेवर्ष १ । मासः १ । दिनानि १० । “स्त्रीपुत्रैः
 कलहो नित्यं बान्धवैः सह वैरिता । भवेत्तु बहुधा दुःखं
 राहोरन्तर्गते शनौ” ॥ राशु । गुरोर्वर्षे २ । मासः १ । दिनानि
 १० । “व्याधिदुःखभयैस्त्र्यलो देवव्राह्मणपूजकः । कार्य-
 सिद्धिर्भवेदिष्टा राहोरन्तर्गते गुरौ” ॥ राह । एवं राहोर्वर्षाणि
 १२ । शुक्रस्य स्थूलदशा वर्षाणि २१ । तस्यान्तर्दशा वर्षाणि
 ४ । मासः १ । फलम् । “मन्त्रप्रचारश्चिरप्रमदाविन्तास-
 सन्मानदाननृपपूजनकीपताभान् । उत्सववाचपरिपूर्णमनो-
 रथश्च शौक्यो दशा सजति निघ्नराजलक्ष्मीम्” ॥ शुशु ।
 रवेर्वर्ष १ । मासो २ । “देहस्त्रीप्रव्रणाक्लान्तस्त्रीप्रतापो-
 ऽधनान्वितः । त्यक्तः स्यादान्दमेः सर्वभोगवान्तर्गते रवौ” ॥

शुभ । सोमस्य वर्षे २ । मासाः ११ । “सम्माननाशो रोगश्च कर्मनाशश्च नित्यशः । शुक्रस्थान्तर्गते चन्द्रे स्त्रीनाशो नियतं भवेत्” ॥ शुभ । कुजस्य वर्षे १ । मासाः ६ । दिनानि २० । “उत्साहो धनधान्याद्यः कल्यय सुमनाः सुखौ । भूमि-
लाभो भवेच्चैव शुक्रस्थान्तर्गते कुजे” ॥ शुभ । बुधस्य वर्षाणि ३ । मासाः ३ । दिनानि २० । “सर्वत्र लभते सौख्यं मान-
सञ्चयभूषणम् । भार्या सुशीलतामेति भार्गवान्तर्गते बुधे” ॥ शुभ । शनिवर्षे १ । मासाः ११ । दिनानि १० । “शत्रुचय-
मवाप्नोति मित्रवृद्धिश्च जायते । चौराद्विजितस्य लाभः स्याच्छुक्र-
स्थान्तर्गते शनौ” ॥ शुभ । गुरोर्वर्षाणि ३ । मासाः ८ । दिनानि १० । “राजपूजा सुख प्रीतिः कन्याजननमेव च । भार्गवा-
न्तर्गते जीवे चौराद्वष्टश्च लभ्यते” ॥ शुभ । राहोर्वर्षे २ । मासाः ४ । “बन्धनं बन्धुपुत्रादेर्बन्धुनाशो रिपोर्भयम् । शरीरदैन्य-
माप्नोति राहावन्तर्गते भृगोः” ॥ शुभ । एवं शुक्रस्य वर्षाणि २१ । इत्यन्तर्दशाफलम् ।

अथ प्रत्यन्तर्दशाफलम् । “ग्रहान्तरं दिनं कृत्वा पष्टिन्नर्थं ध्रुवं भवेत् । ध्रुवश्च गणयेद्दीमान् रव्यादिक्रमतो यथा ॥ रवौ च वेदा वसवः सुधांगौ कुजे च वाणा नव चन्द्रपुत्रे । शनौ रमादिक् च वृहस्पती च राहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः ॥ रवे-
रन्तरमध्ये तु वसवश्च रवेर्निजाः । चन्द्रस्य षोडश प्रोक्ताः कुजस्य च दश स्मृताः ॥ बुधस्य वसुचन्द्रौ च द्वादशश्च शनिः क्रमात् । गुरोश्च विंशतिश्चैव राहोश्चतुर्दश स्मृताः ॥ एष एव विधिः प्रोक्तो भृगोर्द्वाविंशतिः क्रमात् । एवं दिनानि चान्येषां ज्ञात्वा प्रत्यन्तराणि च ॥ यस्मिन् प्रत्यन्तरे यस्तु यत्सर्वं दिनमाप्तवान् । तद्दिनस्य प्रमाणेन शुभाशुभफलं वदेत्” ॥ ध्रुवाणि ध्रुवाङ्काः वेदाङ्कैः पूरयित्वा यत्संख्यं तत्सर्व्यदिनं रवैः प्रत्यन्तर्दशायाम् एवमन्येषां ग्रहाणामित्यर्थः ।

अथ वर्षपताकी । “रविचन्द्रः कुजः सौम्यः शनिर्जीव-
स्तमी भृगुः । इन्द्रेणायष्टरेखासु मध्ये केतुरिमेऽब्द्याः ॥ कृत्ति-
कादित्तिराष्टत्तिर्यथा केतौ मघा भवेत् । स्वनक्षत्राद्वर्षफलं
ज्ञेयं केतोः पताकया ॥ रविणा भ्राम्यते देशान् सन्ताप-
व्याधिषीडितः । कान्तारसङ्घटं शोकं करोति च भयान्वितम्” ॥
र । “चन्द्रे तुष्टिस्तथा पुष्टिः सुखसम्पत्तिरेव च । आरोग्यं
लभते नित्यं धनपुत्रसमन्वितम्” ॥ च । “भीमे सदा कार्य-
हानिः क्रूरकर्मणि योजनम् । चर्मरोगो भवेत्तत्र सन्तापश्च
दिने दिने” ॥ म । “बुधे बोधश्च कार्यश्च कन्यालाभो महा-
सुखम् । राजसम्मानभाङ्गित्यं धनलाभो दिने दिने” ॥ बु ।
“जीवे विद्या सुख मानं लोकपूजाधनागमः । सर्वाङ्गाभरणं
कण्ठे स्वर्णहारविभूषणम्” ॥ ह । “शुक्रः पीरुपमाख्याति
पुष्टिकर्मसुखानि च । सुक्कारत्नप्रवानश्च राजसम्मानमेव च” ॥
शु । “शनौरोगभयं शोकं बन्धन भयमेव च । अर्थहानिं
कुवाक्यश्च प्राणनाशं करोति च” ॥ श । “रक्तस्त्रावो भवेदङ्गे
राहो हेयो जनस्य च । विदेशगमनश्चैव वज्रवारिभयं तथा” ॥
रा । “राजकार्यभयं चौर्यं गृहदाहश्च बन्धनम् । केतोर्वर्षं
भवेद् घातस्तेषामन्तर्दिनानि तु” ॥ के । अथान्तर्वर्षगणः ।
“दिनत्रयं विंशदण्डान् स्रदशाभिः प्रपूरयेत् । वर्षेऽथरात्
समारभ्य नाक्षत्रिकविधानतः ॥ रवेर्नखा २० चन्द्रमसः
खदाणाः ५० कुजेष्टयुग्मे २८ विदिपट् च पञ्चकं ५६ शने-
गुणान्नो ३३ गुरुतोऽग्निकान्नो ६३ राहोः श्वेदा ४० भृगुतः
खगोलाः ७०” । राहोरित्येकदेहत्वात् केतुपरमपि तेन राहु-
केत्वोर्विंशतिर्विंशतिः इति वर्षफलम् । “लग्ने द्विपापे पतित-
न्निपापे सहरोऽधमः । आत्महा स्याच्चतुष्पापे भवेदके तु
पापता ॥ वर्गोत्तमगते चन्द्रे चतुरादिभिरोचिते । विसम्भे

वा नृपजन्म भवति राज्यं नृपयोगे बलशुत दशायाम् ॥ कुल-
 सुख्यः कुलश्रेष्ठो बन्धुमान्यो धनी सुखी । क्रमात् नृपसमी
 भूयात् अर्काद्यैः स्वगृहस्थितैः” ॥ नृपादियोगः । “सूर्या-
 द्द्वयगैर्ब्योशिर्द्वितीयगैश्चन्द्रवर्जितैर्वेशिः । उभयस्थितैर्घृहेन्द्रे-
 रुभयचरौषासतः कथिता” ॥ व्याश्यादियोगः । “रविवर्जं
 द्वादशगैरनफाचन्द्रात् द्वितीयगैः सुनफा । उभयस्थितैर्दुरधुरा-
 केमद्रुमसंज्ञितोऽन्यः” ॥ अनफादियोगः । “मन्ददृगस्थिर-
 वचनः परिभूतपरिश्रमो भवेद्दोषी । उदृष्टवचाः स्मृतिमान्
 स्तब्धगतिः सात्विको भवेद्देशी ॥ सुभगो बहुमृत्युधनो बन्धुना-
 माश्रयो नृपतितुल्यः । नित्योत्साही हृष्टो भुनक्ति भोगानुभय-
 चर्याम्” ॥ व्याश्यादिफलम् । “सञ्छीलं विषयसखान्वितं
 प्रभुं ख्यातियुक्तमनफायां भुनफायां धौघनकोत्तियुक्तमात्मा-
 र्जितैर्श्वर्यैश्च बहुमृत्युकुटुम्भारम्भमुद्दिग्गचित्तमपि दौरधुरे ।
 मृतकं दुःखिनमधनं जातं केमद्रुमे विद्यात्” ॥ अनफादि-
 फलम् । “एते न च यदा योगाः केन्द्रश्च ग्रहवर्जितं शशाङ्क्य ।
 केमद्रुमोऽतिकष्टः शशिनिसमस्तप्रज्ञादृष्टे लग्नादतोव वसुमान्
 वसुमान् शशाङ्कात् सौम्यग्रहैरुपचर्योपगतैः समस्तैः द्वाभ्यां
 समीऽल्पवसुमांश्च तद्रूनतायाम् अन्येषु सत्स्वापि फलेष्विदमुत्-
 क्कटेन लग्नचन्द्रोपचयस्वयुभग्रहैर्वित्तज्ञानम् । अधमसमवलि-
 ष्टान्यर्ककेन्द्रादिसस्ये शशिनिसि विनयावित्तज्ञानधीनैपुणानि ।
 अहनि निशि च चन्द्रे स्वेऽधिमित्रांशके वा सुरगुरुक्षितदृष्टे वित्त-
 वान् स्यात् सुखी च । सूर्यकेन्द्रादिस्थानत्रयस्यचन्द्रवशेन
 विनयादीनामधमादिनिर्णयः । प्रायः शुभाः समेता धनभोग-
 यशोऽन्वितं भूपतियुष्टम् । यापाय दुःखतप्तं ह्रुवन्त्यधनं स्वदु-
 र्भगं दीनम्” ॥ ग्रहयोगफलं “बुधगुरुभारगवदृष्टो विद्वान्
 दीर्घायुरर्पपरिपूर्णः । सुवचाः सुगरीरधरः सुतधनसौख्यान्वितः

ख्यातः । रविशनिलोहितदृष्टो जाती मलिनोऽलसश्च रोगार्तः ।
निर्धनो विरूपदेहः प्रैष्यो मूढः खलोऽतिदीनश्च । जीवेक्षितः
पण्डितशान्तमूर्त्तिर्वेदार्थशास्त्रागमपारदृष्टिः । दीर्घायुरत्यन्त-
शुचिः सुशीलो जातः सुपूर्णां भजते विभूतिम् ॥ यं पश्यति
भृगुतनयो लग्ने जन्मनि कटाक्षमात्रेण । सौरिः कुलाचल-
क्षुलिग्ः कुक्षितकुलजोऽपि राजा स्यात् ॥ शान्तात्मा चिर-
जीवी च सुशीलोऽपि बहुप्रजः । गोभनाङ्गी महाप्राज्ञश्चन्द्र-
दृष्टो भवेन्नरः ॥ इत्यादियद्दसंदृष्टं प्रायेण शुभावहं भवति
लग्नम् । एकेनापि शुभेन न च पापेरिथ्यते मद्भिः ॥ लग्ने
सर्वग्रहदृष्टे नृपतुल्योऽथवा भवेत् । शुभत्वे त्विदं वाच्यं
पापत्वं रिष्टवर्जितम् ॥ लग्ने पापग्रहे रोगो दुर्बलः शत्रु-
पीडितः । शुभेक्षिते तु तत्रैव भवेत् परबधूरतः” ॥

अथ क्रमण लग्नदृष्टिफलम् । “स्त्रोजितो मृदुवाक्यश्च
स्यूनश्रेष्ठाश्च शिल्पवित् । सच्छैलश्च मरुपथश्च दुःखी सूर्यादि-
धीक्षणात् ॥ सौम्यग्रहस्य वर्गं जातः सुखभास्विनोतरुचिराङ्गः ।
धीधर्मप्यातियुतो विद्वान् दीर्घायुरतिमुभगः ॥ जातश्च पाप-
वर्गं दुःखी मलिनोऽलसश्च रोगार्तः । प्रैष्यः खलोऽतिदीनो
मूर्खस्तीनोऽर्थहीनश्च” ॥ इति षड्वर्गफलम् ।

गुहजयार्णवे । यस्मिन्नृचे स्थितो भानुस्तदादि त्रीणि
मस्तके । मुखे त्रीणि तथा द्वे भेस्कन्धयोर्भुजयोरुभे ॥ द्वे
हस्तयोः पञ्च हृदि नाभावेकं तथा गुदे । तथा जानुयुगे द्वे
द्वे पादयोर्जलधिं न्यसेत् ॥ चरणक्षेपु यो जातः सोऽल्पायुर्भवति
प्रिये । जानुनोर्भ्रमणाशक्तो गुह्ये स्यात् पारदारिकः ॥
नाभो स्त्रस्यधनो देवि हृदये स्यान्महाधनः । पाण्योर्जातो
भयेक्षीरो भुजयोर्दुःखभाजनम् ॥ स्कन्धयोर्भंगिभोगी च मुखे
धर्मरतो धनी । मूर्द्धि राज्ञा भवेद्देवि बालानां जन्मतो

वदेत् ॥ स्वरोदये । “मुखे शीर्षे शतं वर्षं नवतिः स्कन्दयो-
र्हयोः । पञ्चाशोतिर्हृदि प्रोक्ता हस्तयोः सप्ततिः क्रमात् ॥
वाङ्मोः षट्षष्टिवर्षाणि गुह्ये षट्षष्टिका क्रमात् । पञ्चाशत्
जहृषोः पादे निर्धनश्चाल्पजीवनः” ॥ इति जातकचक्रम् ।

“चतुरादिभिरेकस्यैः प्रव्रज्यां स्वां ग्रहः करोति बली ।
बहुधीर्येस्ता बह्वत्र प्रथमा वीर्याधिकस्यैव” । ग्रहैः प्रव्रज्या-
योगो भवति तेषां मध्ये यो बली स स्वां प्रव्रज्यां करोतीत्यर्थः ।
प्रव्रज्यायोगः । “तापसबुद्धसावकरक्तपटाजीविभिन्नुचरका-
णाम् । निर्धन्यानाञ्चार्कात् पराजितैः प्रच्युतिर्बलिभिः । रवि-
स्तपस्वो चन्द्रो बुद्धः सत्यासौत्यादि ज्ञेयम् । प्रव्रज्यानिर्णयः
जन्मे सूर्येऽक्षिरीगौ शशिनि बलशुतो रूपवान् वित्तशुक्लो
भीमे व्यङ्गः सुवाग्मो शशधरतनये सर्वशास्त्रार्थवेत्ता । जीवे
दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे मण्डलेशः सौरी कण्डूति-
गात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो धर्महीनः” ॥ १ ॥ “वित्तेऽर्के
शैव रोगी सततगदयुतो रात्रिनाथे धनाढ्यो भीमे नित्यं प्रवासी
कृषिसुतधनवान् सोमपुत्रे प्रधानः । जीवे नक्ष्मोप्रमोदी
विलसति भृगुजे दर्पितः शौनिकेतः । सौरे टोनोऽतिनित्यं तमसि
च नियतं चौरिकावित्तजोवी” । २ । “भ्रातर्यर्के सधर्मः स
भवति नियतं भ्रातृहा रात्रिनाथे । हिंस्रो भीमेऽनुजाना सपदि
वधकरो भूमिकावृत्तिजोवी । सौम्ये सत्यस्य हन्ता भवति
सुरगुरौ कामदेवस्वरूपः । शुक्ले राज्याधिकारी रविजटनुजयो-
भ्रातृहन्ता धनाढ्यः” । ३ । “अर्के बन्धो सुदुःखो स्वजनपरि-
हृतः शीतगौ जानुरोगी । भीमे कुपामवासी भवति शशिसुते
भ्रातृपुत्रान्वितोऽपि । जीवे रत्नोपजोवी विदग्धरिपुगुरौ सर्व-
सौख्याधिकारी । सौरी गेहे निवासी भवति शशिरिपौ मन्द-
कर्मा कुचेलः” ॥ ४ ॥ “पुत्रस्येऽर्के नरोऽसौ प्रथमसुतहतः

सिंहराशौ सुपुत्रः । सोमे सर्वाधिकारी भवति धरणिजे पुत्रशी-
काकुलोऽसौ । सौम्ये सुस्यः सुदेहः प्रचुरधनयुतो देवपूज्यः
सुपुत्रः कन्यायुक्तो हि शुक्रे रविजदनुजयोः पुत्रपौत्रैर्विहीनः” । १५ ।
“पष्ठेऽर्के शत्रुशङ्कारिपुगणरहितः घौणचन्द्रे गतायुः । पूर्णं शत्रुञ्च
हन्यात् भवति धरणिजे हीनदेहोऽतिदीनः । सौम्ये शास्त्रार्थ-
युक्तस्त्रिदशपतिगुरौ राज्यसौख्योपभोगी । दैत्याचार्य्येऽतिरोगी
रविजदनुजयोः पापभुङ्गित्यदुःखी” । ६ । “पत्र्यामर्के च
जायापतिरतिविमुखो शीतरश्मौ सुपुत्रः । सुस्यो भूयाद्भरोऽसौ
भवति धरणिजे हीनभाय्येय नूनम् । सौम्येऽसुस्यः सुदेहस्त्रिद-
शपतिगुरौ शास्त्रवेत्ता शतायुः । शुक्रे पुत्रप्रमोदी रविजदनुजयो-
र्हीनभाय्येय हीनः” । ७ । “मृत्यौ चार्के स्वमृत्युर्भवति च
नियतं शीतरश्मौ गतायुः भूमिः पुत्रे च रोगी शशधरतनये शून-
रोगी विकर्मा । जीवे तीर्थेषु मृत्युर्भवति भृगुसुते धार्मिक-
स्त्रीर्ष्यगोऽसौ, सौरी शूली गतायुर्भवति विधुरिपौ वेदमुक्तो
गतायुः” । ८ । “धर्मे चार्के नरोऽसौ विविधधनयुतः शीतगौ
पुण्यकर्मा, लक्ष्मीवान् पुण्यचेता भवति धरणिजे देववित्ताप-
हारी । सौम्ये धर्मः सुशोलस्त्रिदशपतिगुरौ राजतुल्यः सुधर्मा,
शुक्रे तोर्थानुरागो रविजदनुजयोः पापशीलः सुदुःखी” । ९ ।
“कर्मस्थर्के प्रतापौ प्रचुरधनयुतः शीपदी क्रोधदृष्टिः, सोमे
शेषान्वितोऽसौ विविधधनयुतो भूमिजे बन्धुहीनः । नित्यो-
त्साही च सौम्ये प्रचुरधनयुतो देवपूज्योऽतिमानौ, दिव्यस्त्रीशो-
ऽपि शुक्रे नृपतिसमधनः सौरिदैत्ये सुखी च” । १० । “आये
चार्के नरोऽसौ पिष्टधनसहितः शीतगौ चारुशीलो, भोमे नित्यं
च रोगो शशधरतनये सर्वदा क्रोधयुक्तः । जीवे श्रीमान्
प्रदाता करितुरगपतिर्भागवे शास्त्रविज्ञश्च स्त्रीरत्नादियुक्तो रवि-
दनुजयोः क्रूरकर्मा कुचेतः । ११ । “अर्के संख्ये व्ययेऽसौ पुर-

धनरहितः सर्वभोगी सुदुःखी । सोमे खेदान्वितोऽसौ भवति
धरणिजे द्युतरक्तो विबुद्धिः । सौम्ये धर्मार्थकारौ दिनकर-
रहिते देवपूज्योऽतिमानौ, शुक्रे शास्त्रानुरागौ रविजदनुजयोः
ऋरकर्मा कुचेलः” । १२ । इति लग्नादिस्थग्रहफलम् । वृह-
ज्जातके । “तीक्षांशुः शशिनो समं प्रकुरुते यत्राश्रकारं
नरं भौमेनाघरतं बुधेन निपूणं सौभाग्यं सौख्यान्वितं ऋरं
वाक्पतिनाऽन्वकार्यनिरतं शुक्रेण वङ्गायुधेर्लब्धस्वं रविजेन
धातुकुशलं भाण्डप्रकारेण वा” । १ । “कूटस्यासवदन्तपश्य-
मशिवं मातुः सवक्रः शशोसङ्गः सन्तवाक्वमर्घनिपुणं सौभा-
ग्यकौर्त्यान्वितम् । विक्रान्त कुलमुख्यमस्थिरमतिं विजेश्वरं
साङ्गिराः वस्त्राणां ससितः क्रयादिकुशलं सार्किः पुनर्भूसुतम् ।
मूनादिस्रेहकूटे थवहरति वणिक् बाहुयोडा ससौम्ये पृथ-
ग्यक्षः सजीवे भवति नरपतिः प्राप्तविद्यो द्विजो वा । गोपो
मज्ञोऽथ दक्षः परयुवतिरतो द्यूतकृत् सासुरेज्ये दुःखार्तो सत्य-
सन्धः सविहृतनये भूमिजे निन्दितश्च । सौम्ये रश्चरो
वृहस्पतियुते गौतमियो नृत्यवित् वाग्मी भूगणपः सितेन
शशिनो मायापटुर्लङ्कः । सद्दियो धनदारवान् बहुगुणः
शुक्रेण युक्ते सुरौ । ज्ञेयःस्तब्धकरोऽसितेन घटकृज्जातोऽश्मका-
रोऽपि वा । ससितसितसमागमेऽल्पचक्षुर्वतिशमायय संप्र-
बद्धचित्तः । भवति च लिपिचित्रपुस्तकवेत्ता कथितफलेः
पुरतोऽपरेऽपि कल्प्याः” । इति द्विग्रहयोगफलम् । “नाना-
गमग्रन्थविशिषवोध व्याख्यातनामा नृपपूजितश्च” । “साधुः
सधर्मा भवति लग्नस्थिते चन्द्रमृते चिरायुः । तुङ्गिफलमाह
“सुविक्रमः सत्यवचाः सुरूपः प्रियंवदी धर्मपरो मरिन्द्रः ।
सौम्ये तु तुङ्गोपगते विलम्बे विलक्षणः कान्तिधरो गरिष्ठः ।
रुचिरतर प्रमदाजनरक्तः शुक्रे निर्मलविद्यायुक्तः । लग्नगते

रुचिराङ्गजमूर्तिः धर्मरतः पृथुमाहमहत्तिः । प्रचण्डरूपः
 पुरुषः प्रलापी प्रजाधिपः स्वल्पवचाः सटिष्णुः पित्तप्रधानः
 प्रणतप्रियश्च बुधे विनग्ने भवति प्रजातः । शुभं वर्गोत्तमे जन्म
 वेगिस्थाने च मद्ग्रहे । अशून्येषु च केन्द्रेषु कारकत्वं ग्रहेषु
 च । मत्वाचार्यः वर्गोत्तमे कुले मुख्यकारकत्वं प्रागुक्तकार-
 कत्वं । “धर्माधिपः पश्यति धर्मभावं लम्नाधिपः पश्यति
 चेद्विलग्नं मृत्युं यदा पश्यति मृत्युनाथस्तादा तु तीर्थं नियतं
 मृतिः स्यात् । पष्ठाष्टमकण्टकगोगुरुरुचे मौनसंज्ञलग्ने वा ।
 शिपैर्दलैर्जन्मनि मरणे वा मोक्षगतिमाहुः” । जन्ममरणकाल-
 योर्मौञ्चनिर्णयः । “वयो ग्रहा यदैकत्र राशिलग्नविवर्जिता ।
 भुक्ता च विविधान् भोगान् म्रियते लाङ्गवीजले । सूर्यादिभि-
 र्निधनगैर्हुं तवहसन्निहायुधञ्चरामयजः । षट्क्षुत्कृतय मृत्युः
 परदेगादौ चरादिभे निधने निधनस्य ग्रहबलेन निर्णया-
 निर्णयः । यो बलवान्निधनं पश्यति तदातुकोपजो मृत्युः ।
 निधनयुगाधिकविंशद्रेक्षाणेश्च मृत्युवीजम्” । अष्टधातवश्च ।
 “स्नायुस्थ्यमृत्वगथ शकरसे च मज्जा मन्दार्कचन्द्रबुधशुक्र-
 सुरैर्व्यभौमाः” स्नायुवस्तिबन्धनम् । “रविः पित्तो, शशो
 वातकफात्मा पित्तिकः कुजः । वातपित्तकफो ज्ञेय कफौज्यो
 भृगुमन्दनः । कफवातात्मको ज्ञेयः शनिर्वातात्मकस्तथा” ।
 बलवद्ग्रहदर्शनादिभिर्निर्याणज्ञानम् । “पापद्रेक्षाणे दाशो
 द्वाविंशे शुभद्रेक्षाणे क्लृदः । शिपो मित्रद्रेक्षाणे विष्टान्त्यो व्याड-
 वर्गेषु” ॥ अग्न्यादिनाशवपरिमाणज्ञानम् । “व्याडाः कुम्भालि
 मध्याद्याः कर्किसौनान्त्यसम्भवौ । सिंहाद्यन्त्यौ मृगाद्यश्च
 तुला मध्यान्त्यसम्भवौ” ॥ व्याडद्रेक्षाणाः । “स्त्रौपुसोर्जन्म-
 फलं तुल्यं किन्त्वत्र चन्द्रलग्नस्यम् । तद्वलयोगाहपुराकृतिः
 सोभाग्यमस्तमये ॥ बाल्ये विधवा भौमे पतिसंत्यक्ता दिवा-

करेऽस्तगी सौरे पापैर्दृष्टे कन्यैव जरां समुपयाति । क्रूरैरस्ते
विधवा पुनर्भूः शुभाशुभैर्नारी ॥ क्रूरेऽष्टमेऽपि विधवा सत्-
स्वर्थं सा स्वयं स्त्रियते । श्रोत्रे लग्नेन्द्रोः स्त्री दुःशीला शील-
सयुता युग्मे ॥ शून्येऽवले कदर्यः पतिश्चरै हस्ते प्रवासी
स्यात् ॥ इति स्त्रीणां शुभादि । भविष्ये । “यस्य पाणि-
तले रेखा कनिष्ठान्मूलमुख्यिता । गतामूल प्रदेशिन्याः सजीवे-
च्छरदांशतम् ॥ दक्षिणे तु कराद्गुष्ठे यवो यस्य च विद्यते ।
सर्वविद्या प्रवक्ता च स भवेन्नात्र सशयः ॥ त्रिपिटा विरला
शुक्ला यस्याङ्गुल्यो भवन्ति वै । स भवेद्दुःखितो नित्यं बल-
हीनश्च वै गुह्यः ॥ श्वेतैर्नखैर्विरुचैश्च पुरुषा दुःखभागिनः ।
कुशीलाः कुनखा ज्ञेयाः कामभोगविवर्जिताः ॥ नखैस्ताम्रै-
स्तथैश्चर्यं पुष्यितैः सुभगो भवेत् । चतुरस्रमुखी धूर्ता मण्ड-
लास्या शठा भवेत् ॥ अग्रजा वाजियक्ता च महावक्ता च
दुर्भगा । अधना स्त्री ह्यशयोवा दीर्घयोवा च बन्धकी ॥
ह्रस्वयोवा स्थिरापत्या स्थूलयोवा च दुःखिता । स्पष्टं रेखात्रयं
यस्याः योवाया चतुरङ्गुलम् ॥ मणिकाञ्चनरत्नाढ्यं सा दधाति
विभूषणम् ॥ अन्यत्र तु । “तातस्यैव सुतः प्रोक्तो मेनने
मध्यरेणयोः । पृथक्त्वे जारजो ज्ञेयो लक्षणैरिति निश्चितम् ॥
कनिष्ठाङ्गुलिमूले तु रेखयोद्वाहनिर्णयः । रेखाभिर्वङ्गुभिः
क्लेशं स्वस्थाभिर्धनहीनता ॥ रक्ताभिः सुखमाप्नोति हृष्याभिः
प्रेष्यतां व्रजेत् । तर्जनीन्मूलाभिन्यां रेखायां क्लिद्रता यदि ॥
ग्रापश्रुपिकमाज्जरसर्पदष्टो भविष्यति” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।
“दृष्टिः प्रसन्ना मधुरा च वाणी मत्तैमहृत्या च गति प्रशस्ता ।
एकैककूपप्रभवाद्य रोमाः सङ्गतक्षुतं चास्यमनुत्तमश्च ॥
यान्तस्य यानमशनश्च बुभुक्षितस्य पान तृपा परिगतस्य भयेषु
रक्षा । एतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले तं धन्यमाहुर्दिद

वै पुरुषं द्विजेन्द्राः ॥ पतिप्रिया पतिप्राणा या नारी पति-
देवता । अलक्षणापि सा ज्ञेया सर्वलक्षणसंयुता ॥ संज्ञेपतस्ते
कथितं मयैतद् यल्लक्षणं चारु नितम्बिनोनाम् । प्रायो विकृ-
पासु भवन्ति दोषा यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ॥ इति
देहलक्षणम् ।

अथ जातकर्म । मनुः “प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंसो जात-
कर्म विधीयते । मन्त्रवत्प्राशनस्यास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम्” ॥
नाभिवर्धनात् नाभिसम्बद्धनाडीच्छेदनात् । वर्धनं छेदनेऽप्य
हे इत्यमरः । वैजवापः । “जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म
यथाविधि । देवादतोतः कानयेत् अतीते सूतके भवेत्” ॥
एवञ्च “मृदु भ्रूवचरत्निप्रभेषामुदयेऽपि वा । गुरो शुक्रेऽथवा
केन्द्रे जातकर्म च नाम च” ॥ इति ज्योतिः शास्त्रोक्तं देवा-
त्कानोक्तर्पे वेदित्रयं अनुत्कर्षेऽपि नक्षत्रादि नियमो न नैमि-
त्तिकस्य निमित्तान्तरभावित्वेन निरवकाशत्वात् ।

अथ पट्टीपूजा । विष्णुधर्मोत्तरे । “सूतिकावासनिलया
जन्मटा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मानि
कौर्त्तिता ॥ षष्ठेऽङ्गे रात्रियागन्तु जन्मदानाञ्च कारयेत् ।
रक्षणीया सदा षष्ठी निशां तत्र विज्ञेयतः । राम ! जागरणं
कार्यं जन्मटानां तथा बलिः” ॥ रामेति सख्योधनम् । तत्रा-
शौचान्तरदोषोऽपि नास्ति । “अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म
यदा भवेत् । कर्तुंस्तात्कालिको शुद्धिः पूर्वाशौचाद्दिशुध्यति” ॥
इति प्रजापतिवचनात् । पुत्रजन्मेति श्रवणात् पितुरेवा-
शौचाभावः न तु मातुः कर्तुरिति पुंलिङ्गनिर्देशाच्च । कारये-
दिति अन्यगोत्रजाभिप्रायेण । तत्रादौ विनायकादिसहित-
पौडशमाष्टकापूजनम् । तथा च कृत्यचिन्तामणौ । “छाग-
जागरणं कार्यं खड्गो धार्यः समीपतः । आवाह्य पूजयेद्देवीं

गणेशं मातरं गिरिम् ॥ देवीं पठो गिरिं मन्वानदण्डम् ।
 मातृनामान्याह बहुचरुष्टपरिशिष्टम् । “गौरी पद्मा शची
 मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो
 लोकमातरः ॥ शान्तिः पुष्टिर्हृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
 आदौ विनायकः पूज्योऽन्ते च कुलदेवता” ॥ ताद्याभिधाय
 भविष्ये “पूज्याद्यित्तेऽथवा कार्यं वरदा भयपाणयः” । मातर
 इति सर्वासा विगेषणम् अतएव गौर्यं मात्रे नम इत्यादि-
 प्रयोगः । एता मातरो लोकमातरो ज्ञेयाः अतएव तयोर्वहु-
 त्वेन निर्देशः । गणेशपूजायां प्रार्थनमन्त्रो यथा । “सर्वविघ्न-
 हरो देव एकदन्तो गजाननः । पठोमृद्दुर्घितः प्रीत्या शिशुं
 दोर्घायुष कुरु ॥ आयाहि वरदे देवो महापठोति विद्युता ।
 शक्तिरूपेण मे पुत्रं रक्ष जागरवासरं” ॥ इति पठ्या आवा-
 हनम् । ततः पठो पूजयेत् । “गौर्याः पुत्रो यथा स्कन्दः
 सदा संरक्षितस्त्वया । तथा ममाश्रयं बालो रक्षतां पठि ते
 नमः” ॥ इति त्रि.पूजयेदिति भोजराजः । “गणेशयैव
 नन्दा च पूतनामुखमण्डिका । विवानिका शकुनिका शष्क-
 नन्दा च जम्बिका ॥ आचार्यिका रिवती च पिम्पिपिञ्जा ततः
 परम् । स्कन्दा च द्वादशैतेऽर्चा रचार्यं मातृका पद्माः” ॥
 कृत्याचिन्तामणौ स्तुतिः । “ज्य देवि जगन्मातर्जगदानन्द-
 कारिणि । प्रसोद मम कल्याणि नमोऽस्तु पठि देवि ते’ ॥
 वरप्रार्थनं “रूपं देहि यमो देहि भाग्य भगवति देहि मे ।
 पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामाय देहि मे ॥ धात्रि त्वं
 कार्त्तिकेयस्य महापठोति विद्युता । त्वत्प्रमाटादविघ्नेन
 विरं क्षोयतु यासकः ॥ देवतानागृपोपाञ्च सर्वेषां हित-
 कारिणि । समर्पितं रक्ष पुत्रं महापठि नमोऽस्तु ते” ॥ इत्यनेन
 बाल व्यजगप्य कृत्या समर्पयेत् । मन्वानदण्डं पूजयेत् ।

“मन्यानमन्दरोऽसि त्वं मथितः सागरस्त्वया । तथा ममापि
पुत्रस्य मन्यविघ्नं नमोऽस्तु ते” ॥ ततः षट्कृत्तिकाः पूजयेत् ।
ताव । “शिवो सन्भूतिनाम्नी च कौर्त्तिः सन्भूतिरेव च ।
अनसूया क्षमा चैव षडेताः कृत्तिकाः स्मृताः” ॥ मार्कण्डेय-
पुराणम् । “अन्यम्बुपशून्त्ये च निर्यूपे स्मृत्तिकागृहे ।
अदीपशस्त्रमुपले भूतिर्घर्षपर्षर्जिते ॥ अनुप्रविश्या जातमप-
हृत्यात्मसम्भवम् । क्षणप्रसविनी बालं तत्रैवोत्सृज्यते द्विज ॥
सा जातहारिणी नाम सुधोरा पिशिताशना । तस्मात्
संरक्षणं कार्यं यत्नतः स्मृत्तिकागृहे” ॥ यूपो ब्रह्मकागस्तम्भः
पशुष्ठागः छागजागरणं कार्यमित्येकवाक्यत्वात् । याज्ञ
“पायस सर्पिषा मिथं द्विजेभ्यो यः प्रयच्छति । गृहं तस्य न
रक्षांसि घर्षयन्ति कदाचन” ॥

अथ नामकरणम् । श्रुतिः । “एकादशे द्वादशे
वाहर्त्न पिता नाम कुर्व्यादिति । एकादशे इति मुख्यः
कल्पः असमयस्य क्षेपायोगादिति न्यायात् अतएव भट्ट-
भाष्ये श्रुतिः । “न श्वः समुपासित को हि समर्थस्य
श्वो वेदेति” लिङ्गपुराणे । “श्वः कार्यमद्य कर्त्तव्यं पूर्वाह्ने
चापरार्हकम् । न हि प्रतीचते मृत्युः कृतमस्य न वा
कृतम्” ॥ एतच्च परपरप्रश्नस्ततरतमकालोद्धितकर्मंतरकर्म-
परम् । गोभिलः । “जननाद्गुरात्रे व्युष्टे शतरात्रे सवत्सरं
वा नामधेयकरणमिति” व्युष्टे गते । गर्गः । “यादौ घोष-
वदचरं यवरलान्मध्ये पुनः स्थापयेदन्ते दौर्घं विस्मर्जनोयरहितं
नाम प्रयत्नात् कृतम् । ऋक्षे तिष्यकराश्विसौख्यवशुभे चिन्ना-
नुराधोत्तरं पोष्ये चादितिरोद्धिणोषु शुभकृत् पुत्रां समैरक्षरैः” ॥
दौषिकास्वरसात् स्नातौ शतभिषा अथवा अत्र याद्या गोभि-
लसम्मत पूर्वाह्ने तेन नारायणलनार्दनादि नाम कुर्व्यात् । यत्

नामकरणम् । “कुलदेवता नक्षत्राभिसम्बन्धं पिता नाम
 कुर्यादन्वो वा कुलहृद्दः” इति कल्पतरुष्टतशङ्खलिखितवचने
 नाभिवादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं
 गोत्राश्रयमप्येक इति गोभिलसूत्रेषूपनयनकाले च नक्षत्राभि-
 सम्बन्धेन नामाभिधानं तत्शतपदचक्रानुसारात् खनक्षत्रपदा-
 नुसारात् ज्ञेयम् । पाद्याख्यानां तथैव व्यवहारः । यत्र तु
 न तथाकृतं तत्र नामाक्षरानुसारनक्षत्रादपि फलं ज्ञेयम् । अत्र
 कुलहृद्द इति दर्शनात् संस्कारान्तरे तथैव व्यवहारः । मनुः ।
 “स्त्रीणां सुशोभ्यमक्रूरं विस्मट्यै मनोहरम् । माङ्गल्यं दीर्घ-
 वणान्तमाशोर्वादाभिधानवत्” ॥ गोभिलः । अयुग्मान्तं
 स्त्रीणामिति । यथा यमोटा वसुटादि । नारायणपहतौ ।
 “नामकरणं स्थिरलग्ने केन्द्रपञ्चनवमस्थिते सौम्ये । वयाय-
 पष्ठसमधिष्ठितपापे जीवशक्रगशिसौम्यदिनेषु” ॥ प्रसादमाप्त-
 नाम्नाप्येवम् । व्यासः । “न स्यादादुःखवेत्तोते निर्धर्त्यापि
 च मङ्गलम् । अनुव्रज्य सुहृद्भून् पुत्रयित्त्वेष्टदेवताः” ॥

अथ निष्क्रामणम् । विष्णुधर्मोत्तरे । “चतुर्थं मासि
 कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात्” । दीपिकायाम् । “षाट्त्रिं-
 धोमुष्वर्जितानुपहते हृद्येचरिक्ते त्रियो वारं भोगगनौतरे
 घटतुभाकन्यामृगेंद्रोदये । मट्टेऽथ चतुर्थं मासि यदि वा मासि
 यतीये विधावचौणे शुभदे शिशोरभिनवं निष्क्रामणं कारयेत्” ।
 अधोमुष्वानि भानि च । “अष्टौषवद्वियमपित्रविगापयुक्तं
 पूर्वावयं गतमिधा च मथाप्युङ्नि । पतान्यधोमुष्वगपानि
 शिबानि नित्यं विद्याधंभूमिष्वननेषु च भूपितानि” । चतुर्थ-
 मासोति अग्नेदियशुर्वदिनोः । यथाह विष्णुः । “चतुर्थ-
 मास्यादित्यदर्शनमिति” । गौनकोऽपि । “चतुर्थं मासि
 पुष्ट्रर्चं शक्ते निष्क्रमणं शिशोः” । पारम्परः । “चतुर्थं

मासि निरक्रमणिका सूर्यमुदोचयति तन्नक्षुरितोति" । मासि
 तृतीय इति तु छन्दोगानां गोभिन्नेन जननाक्षरं तृतीयग्रह-
 पक्षतृतीयायां अष्टदशतस्वरूपनिष्क्रामणविधानात् यथा
 गोभिन्नः । जननाद् यस्मृतौयो व्योत्स्रस्तृतीयायामित्यादि ।
 व्योत्स्रः श्रुतपक्षः । अत्रैव कृत्यचिन्तामणिः । "तस्मात्
 स्रस्त्रविधानतोऽर्कगगिनोरर्घ्यं विग्रं दापयेत्" । अर्घ्यमन्त्रव ।
 "एहि सूर्य मद्दसांगो तेजोरामे जगत्पते । पनुकम्पय मां
 भग्नं गृह्णाणार्घ्यं दिवाकरः" ॥ चन्द्रार्घ्यमन्त्रव । "घोरो-
 दार्पवमभूत अत्रिनेत्रममुद्भव । गृह्णाणार्घ्यं शशादेद रोहिष्वा
 सद्धितो मम" ॥

अथात्रप्राशनम् । "ततोऽस्यप्राशनं पठे मामि कार्यं
 यथाविधि । अष्टमे वाद्य कर्त्तव्यं यदेष्टं मङ्गलं कुने" ॥ पठ
 इति मूयः कल्पः प्रागुक्तन्यायात् । कृत्यचिन्तामणौ । "अत्रस्य
 प्राशनं कार्यं मासि पष्टेऽष्टमे सुधेः । स्त्रीभान्तु पञ्चमे मामि
 सप्तमे प्रजगौ सुनिः ॥ हादगो मममी मन्दा रिक्तसु पञ्च-
 पर्वसु । बलमायुर्यशो हन्यात् शिशूनामन्नभक्षणम्" ॥ भुज-
 बलभौमे । "पठे मामि मिशाकरे शभकरे रिक्तेतरे या तिथौ
 सोम्यादित्यमितेन्दुजौवदिवसे पत्रे च कृण्येतरैः । प्राजेशा-
 दिति योष्णवैष्णवयुगेहंस्तादि पद्कोत्तरेराम्नेयाप्यतिसिद्धमभैय
 नितरामन्नादि भक्ष्यं शुभम्" ॥ युगेरिति प्राजेशादौ प्रत्येक
 सम्बध्यते । तथात्रापि तिथ्यादिविद्वमृच्च विवर्जयेत् ॥ वृष-
 हन्धधनुर्मीनकन्यालग्नेऽन्नभक्षणम् । त्रिकीणाष्टकयूकास्य-
 भद्रा यद्दत्तया फलम् ॥ दुष्ट शशधरी लग्नात् पठाष्टस्योऽन्न-
 भक्षणे" ॥ मार्कण्डेयः । "देयता पुरतस्तस्य पितुरङ्गगतस्य
 च । चलद्भृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥ मध्वाण्य-
 कनकोपेतं प्राशयेत् पायसं ततः । कृतप्राशनमुत्सङ्गे मातु-

धीलन्तु तं न्यसेत् ॥ देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि
सर्वयः । शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्चेत् लक्षणम् ॥
प्रथमं यत् स्मृशेद्दालः शिल्पभाण्डं स्वयं तथा । जीविका
तस्य ब्राह्मस्य तेनैव तु भविष्यति” ॥

अथ नवान्नम् । दौषिकायाम् । “अयोदर्शी जन्मदिनश्च
नन्दां जन्मर्क्षतारां सितवासरश्च । त्यक्त्वा हरीज्येन्दुकरान्य-
सैत्रभुवेषु च आहविधानमिष्टम् ॥ भेषुषा हि शिवान्येषु
विभीमग्रनिवासे । अन्नप्राशनवत् कुर्यान्नवाग्रफलभोजनम् ॥
सूर्यं चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे त्रिजग्मान्विते नन्दा मन्द-
महौजकाव्यदिवसे पीपे मधी कार्तिके । भेषूषा हि शिवेषु
विष्णुशयने कृष्णी शशिन्यष्टमे आहं भोजनकं नवान्नविहितं
पुत्रार्थनाशप्रदम् । ज्येष्ठाशेषाङ्गे सूर्ये ऋग्नेवातिशात्मके ।
नवाक्षेर्भोजनं आहं जन्मचन्द्र तिथौ न च” ॥ ब्रह्मपुराणे ।
“प्राश्रौयाहृधिसयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम्” ॥

अथ जन्मतिथिः । “जन्मर्क्षयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य भ्रुवं
जन्मतिथिर्भवेच्च । भवन्ति संवत्सरमेव तावत् नैरुत्थसम्प्रात-
सुष्ठानि तस्य । कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मतिथिर्भवेत् ॥
अनृचयोगसंप्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे पदे । तस्य सर्वोर्वधिघ्नानं
ग्रहविप्रसुरार्चनम् ॥ सौरारयोर्दिने मुक्ता देयानृत्ते तु काष्ठ-
नम् । जन्मनृत्ते यदि स्यातां वारो भौमग्रनैयरी । मासः
सकल्पसो नाम मनो दुःखप्रदायकः” ॥

अथ चूडाकरणम् । मनुः । “चूडाकर्म्म द्विजातीनां
सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽप्ये तृतीये वा कर्त्तव्यं स्मृति-
चोदनात्” ॥ नात्र प्रागुक्तन्यायात् प्रथमाहस्य प्राधान्यं
किन्तु तृतीयाहस्य । तथा च “चूडाकार्ये तृतीयाहः सर्व-
गृह्यादिष्वमतः तत्कालेऽयोचहृदय सुख्य इत्यवगम्यते” ॥ शङ्क-

लिखितौ । “द्वितीयवर्षे चूडाकरणं पञ्चमे वा” इति । ज्योतिषे ।
 अयुग्माब्दे चूडाभीमशनेश्वरे । “षकेन्दुकालशुद्धौ च जन्म-
 मासेन्दुमेतरे । रिक्ता दर्शाष्टमौ षष्ठौ प्रतिपदार्जते सिते” ॥ दशो-
 ऽपि सामान्यतो दोषमाह । “षष्ठ्यष्टमौ पञ्चदशौ उभे पक्षे चतु-
 र्दशौ । अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे ॥ मेघसिंह तुला
 कर्कित्तयिकेतरलग्नके । श्वणादिचयस्त्राती चित्रा पुण्याश्रित-
 चन्द्रमे । आदित्यरेवतोऽस्ताज्येष्ठामूले च चोडकम् । पौष्णाश्रि-
 पुष्यवसुवामवासुदेवब्रह्मार्कचन्द्रवरुणादितिचित्रभेषु । वारेषु
 सोमबुधवाक्पतिभार्गवाणां क्षीरं करोति कुशलं खलु मानवा-
 नाम्” इति वचनात् रोहिण्यामपि चूडाकरणम् । अत्रापि
 तिथ्यादिविद्वष्टं वर्जयेत् । “सूर्यं दक्षिणमार्गमामिनि हरी
 सुप्ते-निरंशे रवौ क्षीणे शीतकचौ महीजयमयोर्वारे निशा-
 सन्ध्ययोः । भुक्तेऽभ्यक्ततनौ निपिदसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिगी
 क्षीराद्रोगभयं वदन्ति यवना मृत्युं तथान्ये जगुः” ॥ राज-
 मार्त्तण्डे । “मानं हरेत् क्षीरमिहायुषोऽर्कः शनेश्वरः पञ्च-
 कुजस्तथाष्टौ । आचार्य्यं शृग्विन्दु बुधाः क्रमेण दद्युर्दशैका-
 दशसप्तपञ्च” ॥ जीवादिवारे क्षीरं प्रशस्तम् । भोजराजः ।
 “उत्तरशिखिसन्निधाने च चूडाकरणं जगुः शुभं यवगाः । चैत्रे
 मासि दिवाकरवारे वर्त्मनि सवितरिदिवाकरवारविनिर्मोकि
 तु” ॥ गर्गः । “जन्मर्त्ते जन्ममासे च युग्ममासे च वत्सरे । न
 कुर्व्यत् प्रथमं क्षीरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः” ॥ ज्येष्ठपुत्रकन्ययोस्तु
 ज्येष्ठदशाहाभ्यन्तरे चूडानिषेधो विवाहप्रकरणे उक्तः । नित्य-
 क्षीरे तु राजमार्त्तण्डः । “न खानमात्रगमनोत्सुकभूपिता-
 नामभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम् । सन्ध्या निशा-शनि-
 कुजार्कदिनेषु रिक्ते क्षीरे हितं प्रतिपदङ्घ्रि न चापि रिष्याम् ॥
 प्राचोसुषः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा कुर्यान्नरः क्षीरमनुक्तदृष्टः ।

उत्तरात्रितययाम्यरोहिणोरोद्रसर्पपिडभेषु चाग्निभे । श्मश्रु-
 कर्मसकलं विवर्जयेत् प्रेतकार्यमपि बुद्धिमाबरः । प्रेतकार्यं
 पतितप्रेतसम्प्रदानकदासी घटदानविषयकम् । अन्यथा बन्धमा-
 णवचनविरोधः स्यात् “चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति तारायाश्च विशे-
 षतः । अक्षीरिभेऽपिकर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयोर्दिने ॥ भानं क्षीरे हन्ति
 गुरुः शुक्रं शुक्रो धनं रविः । आयुरङ्गारको हन्ति सर्वं हन्ति
 शनैधरः” ॥ श्रीपतिरत्नमालायाम् । “भाद्रया नरपतेर्हि जन्मनां
 टारकर्ममृतसूतकेषु च । बन्धमोक्षमखदीचणेष्वपि क्षीरमिष्टम-
 खिलेषु चीडेषु ॥ देवकार्यं पिडयाहे रविरशपरिचये । क्षुरि-
 कर्म न कुर्वीत जन्ममासे च जन्मभे” ॥ बृहदारण्यः । “केशवमा-
 नर्त्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिष्काम् । दितिर्मादितिश्च स्मरतां
 क्षीरविधौ भवति कल्याणम्” ॥ अत्र क्रमो घराहपुराणे ।
 “श्मश्रुकर्म स्मरयित्वा नमस्त्वेदमनन्तरम्” ।

अथ कर्णवेधः । माण्डव्यहृद्द्राजमात्तण्डकृत्यविश्लामणियु ।
 “यदापत्यद्वयं तिष्ठेत् सन्धवोऽप्यपरस्य च । घट्कर्णं तं विजा-
 नीयात् गर्हितस्य त्रयस्य च ॥ इत्याशङ्क्य द्वयोर्मध्ये शुद्धिर्यस्याथ
 वस्तरे । कर्णवेधौ हितस्तस्य नात्र च्येष्टविचारणा ॥ घट्-
 कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शङ्का समेऽपि च । कर्णो वेधो न
 दीपः स्यात् अन्यथा मरणं भवेत्” ॥ राजमात्तण्डे “न जन्म-
 मासे न च चैत्रपौषे न युग्मवर्षे न इरौ प्रसुप्ते । रथो च
 दुष्टे न च कृष्णपक्षे न जन्मभे कर्णविधिः प्रशस्तः” ॥ दौषि-
 कायाम् । “नो जन्मेन्दुममास सूर्यरविजन्माजाहसुताश्रुते
 गस्तेऽर्के लघुयुग्मविष्णुमृदुभे स्नात्युत्तरादित्यभे । सौम्यैस्त्र्याय-
 त्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिलाभारिगैरीजोऽष्टे शुभिवेध इष्य-
 षितभे हस्ने तु काले शुभे” ॥ अत्रापि तिष्यद्वादिविद्वमृच्चं
 वर्जयेत् । गर्गः । “कर्णवेधयते कुर्यादुदभार्गस्थिते रवौ ।
 दक्षिणाशास्थिते भागौ नैव कुर्याद्विचक्षणम्” ॥

अथ विद्यारम्भः । विष्णुधर्मोत्तरे । “संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे
 अप्रसृप्ते जनार्दने । पथीं प्रतिपदश्चेव वर्जयित्वा तथाष्टमोम् ॥
 रिक्तां पञ्चदशौघैव सौरिभौमदिभं तथा । एवं सुनिश्चिते
 काले विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥ पूजयित्वा हरिं नक्ष्मीं देवी-
 छापि सरस्वतीम् । स्रविद्या सूत्रकारांश्च स्वाच्च विद्यां विशि-
 यतः” ॥ नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने । स्वाहेत्यनेन
 हरिं त्रिःपूजयेत् । “भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमी
 नमः । वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च” स्वाहेति
 ब्रह्मपराणीयेन च त्रिःपूजयेत् । लिखनविधिमाह नन्दि-
 पुराणम् । ‘शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे वारे दिनेषु । लेखयेत्
 पूज्यदेवेशान् रुद्रब्रह्मजनार्दनान् ॥ पूर्वदिग्बदनी भूत्वा लिपिञ्ची
 लेखकोत्तमः । निरोधो हस्तवाहोश्च मसोपत्रावधारणे” ॥
 मत्स्यपुराणश्च । “शौर्षोपेतान् सप्तम्पूर्णान् सप्तश्रेणिगतान्
 समान् । अक्षरान् बिलिखेद् यस्तु लेखकः स परः स्मृतः” ॥
 नाधोयीतित्यनुष्ठौ मनुः । “रुधिरं च सूते गात्रात् गच्छेण
 च पर्येक्षते” । रुधिरस्त्रवं विना शस्त्रेण क्षतमात्रेऽपि ।
 दौषिकायाम् । “बहुधरशिवमूलाधोमुखत्वष्टृपोष्णशशिषु च
 हरिवोधे शक्रजोवाकंवारे । उदितवति च जीवे केन्द्रकोष्णेषु
 सौम्यैरपठनदिनवर्जं पाठयेत् पञ्चमिऽप्य” ॥ मदनपारिजाते ।
 “विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमो मृगुभास्करौ । सरणं शनि-
 भौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः” ॥ “विद्यारम्भः सुरगुरुसितस्र-
 प्वभोष्टार्धदायी कर्तुं चायुधिरमपि करोत्यशमान् मध्यमोऽत्र ।
 नीचारांशो भवति अङ्गता पञ्चता भूमिपुत्रे ऋष्यासनावपि
 च मुनयः कौत्सयन्त्येव माद्याः ॥ रवेर्गुरोर्भृगोर्लम्बे तत् स्वैर्के-
 ऽपोन्दुवहितः । गुर्वर्केन्दुङ्गुण्डी च विद्यारम्भः प्रशस्यते” ॥
 बृहस्पतिः । “माङ्गुषो गुरुरासोनी वरुणामिसुखं शिशुम् ।

अध्यापयेच्च प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्रपूजितम् ॥ कूर्मपुराणम् ।
 "स्वाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशुमानसाः" । शिवधर्मे ।
 "संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैर्यः शिष्यमनुरूपतः । देशभाषाद्यपायेषु
 बोधयेत् स गुरुः स्मृतः" ॥ आदिः अन्यकरणादिः नन्दि-
 पुराणम् । "प्रशस्तशब्दसंयोगे कुर्व्याद्यतिविरामणम्" । विरा-
 मणं तद्दिनपाठसमाप्तिम् । "समाप्ते वाचकाभौष्टं कुर्व्यादेव
 विचक्षणः । सुश्रुतं सुव्रतं भूयादस्तु व्याख्या तु नित्यदा ॥
 श्लोकः प्रवर्त्ततां धर्मे राजा चास्तु सदा जयो । धर्मवान् धन-
 सम्पन्नो गुरुयास्तु निरामयः ॥ इति प्रोथ्य यथायातं गन्तव्यञ्च
 विभावितैः । शिष्टैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनीय विचक्षणैः ॥
 कथावस्तुप्रसङ्गेन नानाव्याख्यानसम्भवंः । युक्तिभिश्च अर-
 द्राभ्यां चिन्तय्यापि स्वयं कृतैः ॥ एवं दिने दिने व्याख्यां
 शृणुयान्नियतो नरः" ॥ विष्णुपुराणम् । "पुत्रैरध्यापिता ये
 च ते पतन्ति स्वभोजने" । श्रुत उवाच । "प्राग्लभ्यहीनस्य
 नरस्य विद्या शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते । न ह्यसिमुत्पादयते
 शरीरे अन्यस्य दारा इव दर्शनोद्यः" ॥ लिङ्गपुराणम् । "यो
 गुरुं पूजयेन्नित्यं तस्य विद्या प्रसीदति । तत्प्रभादेन यस्मात्
 स प्राप्नुते सर्वसम्पदः" ॥ दुर्वासाः । "सत्र्यायां गर्जिते मेघे
 शास्त्रविस्तां करोति यः । चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयु-
 विद्यायगो बलम्" ॥ अधीतव्याधिने टानमावश्यकम् । तथा
 च श्रुतिः । "योऽधीतव्याधिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स
 काव्येहा स्यात् श्रेयसो हारमाहणयात्" । इति । तदा-
 नञ्च । अध्यापनेन व्याख्यया विनिव्यापेणेन च मन्धवतोत्य-
 तोधीनद्विनिर्वन्धः क्रियते । तथा च विष्णुपुराणम् । "प्रादि-
 नासुपकाराय यद्वेदे परत च । कर्मसा मनसा वाचा तदेव
 मतिमान् भजेत्" ॥ हृदयतिरर्थे । "अद्यानतिमिरीपेतान्

सन्देहपटनान्वितान् । निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जन-
 शलाकया ॥ इह कौर्त्तिं राजपूजां लभते सद्गतिश्च सः ।
 पाश्चात्तिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः ॥ धावाञ्जराणि
 सृष्टानि पद्मारुढान्यतः पुरा । उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्य-
 फलोऽस्मृतौ ॥ एतच्च । एकलब्धेनानुपदेष्टापि द्रोणाचार्यो
 गुरुः कृतः । अतो ग्रन्थकर्तुः सुतरां गुरुत्वम् । यथा महा-
 भारते । “अरण्यमनुमं प्राप्य कृत्वा द्रोण मशौमयम् । तस्मिन्ना-
 चार्य्यवृत्तिश्च परमामास्थितस्तदा ॥ इवञ्चै योगमातस्ये परं
 निश्चयमागतः” ॥ अङ्गलिखितौ । “न वेदमनधोऽन्यां विद्या-
 मधोयोतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः” ॥ अङ्गानि च “शिक्षाकल्पो
 व्याकरण छन्दो ज्योतिषमेव च । निरुक्तञ्चेत्यङ्गानि वेदानां
 गदितानि पट्” ॥ स्मृतिस्तु धर्मसंज्ञित्यमरः । शिष्यश्च
 गुरुषु ऋणित्वमाह लघुहारीतः । “एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः
 शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्द्वयं यद्दत्त्वा सोऽनृषी
 भवेत्” ॥ नान्दिपुराणे । “यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं
 प्राप्य वै दृढम् । अन्यस्य जनयेत् कौर्त्तिं गुरोः स ब्रह्महा
 भवेत् ॥ विस्मरेच्च तथा मौढ्यात् योऽपि शास्त्रमनुत्तमम् । स
 याति नरकं क्षीरमक्षयं भीमदर्शनम्” ॥ अतएव गृहस्थादौ-
 नामपि पुनरध्ययनमाह आपस्तम्बः “यथा विद्यया न विरोधेत
 पुनराचार्य्यमुपेत्य साधयेदिति” ॥ विष्णुः । “यश्च विद्या-
 मासाद्य तथा जीवेत् न च सा तस्य परलोकफलपटा भवति
 यश्च विद्यया परेषां यशो हन्तीति” । देवलः । “इष्टं दत्त-
 मधीत यद्विद्वद्भ्यस्तु कौर्त्तनात् । श्लाघानुपरेत्तनाभ्याश्च भक्त-
 तेजो विभिद्यते ॥ तस्मादात्मकतं पुण्यं हथा न परिकीर्त्तयेत्” ॥
 अनुकौर्त्तनं कथनम् । श्लाघा प्रशंसा अनुकौर्त्तनं धनव्ययेन
 पद्यात्तापः ॥ भग्नतेजः फलजनकशक्तिहीनं हथा रक्षादि

प्रयोजनं विना । वैष्णवाभ्युदये भविष्यपुराणम् । “उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयति द्विजान् । किन्न दत्तं भवेत्तेन धर्म-
कामार्थमिच्छता” ॥

अथोपनयनम् । उपनयनकालश्च । “गर्भाष्टमेऽष्टमे वाञ्छे
ब्राह्मणस्योपनायनं रात्रामेकादशे सैके विशामेके यथा कुलम् ।
ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे” ॥ सैके द्वादशे ।
तत्राशक्तौ प्रायश्चित्तं कृत्वा तदुत्तरे कार्यम् । “गृह्योक्तकर्मणा
येन समीपं नीयते गुरोः । बालो वेदाय तद्योगं बालस्यो-
पनयं विदुः ॥ रक्तस्रावे तथा शस्त्रक्षते पाठनिषेधनात् ।
उपनयनं तत्र स्यादिति मन्वादिसम्मतम्” ॥ कृत्यधित्तामणौ ।
“जम्भोदये जम्भसु तारकासु मासेऽथवा जम्भनि जम्भमे वा ।
व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥
अस्तं गते दैत्यगुरौ गुरो वा ऋक्षेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते ।
व्रतोपनीतो दिवसे प्रणशं प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः” ॥
उदये जम्भे व्रतेन उपनयनेन । भुजबलभौमकृत्यचिन्तामण्योः
“स्वातौशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौण्ड्रज्यचित्राहरिष्विन्दो तोय-
पतो भगे दितिसुते भाद्रपदे सागर । केन्द्रस्ये भृगुजेऽङ्घ्रिः
शशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे कर्त्तव्यं व्रतकर्ममङ्गलतिथौ वाराः
सितार्कज्यक्षाः” ॥ तोयपतिः शतभिषा अदितिसुत उत्तर-
फलगुनी सागर पूर्वापाटा दोषिकायाम् । “जीवार्कन्दूडुशुभौ
हरिशयन षड्भिस्करे चोत्तरस्ये स्वाध्याये वेदधर्माधिप इह
शुभदे चौरिभे नादितौ च । शुकार्कज्यर्चनम्ने रविमदनतिथिं
प्रोक्त्वा पष्ठाष्टमेन्दुं नो जीवाम्नातिघारेऽर्कमितगुरदिने काल-
गुडो व्रतं स्यात्” ॥ रविमदनतिथिं सप्तमीं त्रयोदशीम् ।
कृत्यधित्तामणौ । “माघे द्रविणमौनाद्यः फाल्गुने च दृष्ट-
स्तः । चैत्रे भवति मेधावो वैशाखे ऋषिदो भवेत् ॥ एषेदे

गहननीतिञ्च षापाटे क्रतुभाजनः । शिपेध्वन्येषु रात्रिः
स्यान्निषिद्धं निशि च व्रतम् ॥ राजमार्त्तण्डे । “पुनर्वसो
कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति” । हृद्गर्गः । “स्मृतिपूजा-
ननध्यायान् सप्तमो च त्रयोदशो पक्षयोर्माघमासस्य द्विती-
याम्” ॥ परिवर्जयेत् चैत्रशुक्लतृतीया षापाटशुक्लदशमौ
मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा वैशाखशुक्लतृतीया युगादित्वेन
निषिद्धेति । षष्ठ्यामशुचिरभार्यो रिक्तासु बहुदोषभाक् ।
शुक्लपक्ष एव विहितः प्रागुक्ताश्वलायनवचनात् । सामगानां
कुजवारिऽप्युपनयनं त्र्योपतिरत्नमाशाकृत्यचिन्ताभ्रणिष्टत वास्व-
वचनात् यथा । “गाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथवास्त्रिं
वारिऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नोद्यस्थितेऽरिः षड-
शेऽथ पराजिते वा जीवे भृगावुपनयनः स्मृतिकमहौनः” ॥
अस्य शाखाधिपस्य दोषिकायाम् । “ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो
यशुर्वेदाधिपः सितः । सामवेदाधिपो भौमः शशिनोऽथर्ववेद-
राट्” । वेदाधिपकथनम् । “ब्राह्मणे शुक्लवागीशो जत्रिये
भीमभास्करौ । चन्द्रो वैश्वे बुधः शूद्रे पतिर्मन्देऽन्त्यजे जने” ॥
वर्णाधिपकथनम् । पराजयजक्षणं वक्ष्ये यात्रायाम् । अत्रापि
विवाहवैश्ययोगमहवर्जनम् । विष्णुधर्मोत्तरे । “षोडशाष्टौ
हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः स चतुर्थी च
वैश्यस्य परिकीर्त्तता । सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं निव-
त्तेते” ॥ अत्र षोडशवर्षस्य उपनयनाङ्गता प्रतीयते । “पतिता
यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा
राजन्यं वैश्ययोः ॥ प्रायश्चित्तं भवेदेपा प्रोवाच वदता वरः” ।
इति यमवचने तदनङ्गता प्रतीयते अनयोर्गर्भजन्मप्रभृतिगण-
नाभ्यामविरुद्धार्यता तथा च माण्डव्यः । व्रतबन्धविवाहे च
वत्सरपरिकल्पनमाहुराचार्याः । आधानपूर्वकमेके प्रभृति-

पूर्वं सदान्धे तु । यत्तु द्विजानुपक्रम्य पैठीनसिवचनं द्वादश-
षोडश विंशतिषेदतीता-अवर्हकाला भवन्ति इति द्वादश-
वर्षाद्युपरि ब्राह्मणादीनां मन्त्राव्याहृति होमप्रायश्चित्तार्थम् ।
षोडशोपरि तु ब्राह्मणहोमादि गुरुप्रायश्चित्तार्थमिति इत्युप-
नयनम् ।

अथ समावर्त्तनम् । "भोमभानुजयोर्वारि नक्षत्रे च व्रती-
दिते । ताराचन्द्र विशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते" इति समा-
वर्त्तनम् अथाग्निग्रहणम् । "वर्द्धपहं कुजगुरुजदिनेश्वारे
माघादि षट्सु च मृदुध्रुववह्निभेषु । कुम्भान्नाशकविस्रग्-
मशुद्धकालं लम्बस्वश्रीतगुप्तितौ च विहाय कुर्यात्" ॥ अग्नि-
ग्रहणशुद्धिः । अथ सत्रासग्रहणम् । लौकार्केन्दुशुद्धौ ध्रुव-
मृदुभगणे चोत्तरस्थे दिनेशे प्रव्रज्येशे सुवीर्ये स्थिरभवन-
विस्रग्स्थितेऽर्केष्वारे । प्रव्रज्यास्थेषु योगीश्वरभगगनगै-
र्वीर्यहीनेः सुवीर्ये लौके धर्मेऽश्वरे वा स्थिरभवननरांगो-
दये मोक्षदौघा" । इति सत्रासकरणम् । "शुभप्रहा-
र्कवारेषु मृदुच्छिप्रध्रुवेषु च । शुभराशिविस्रग्नेषु शुभं शान्ति-
कपोष्टिकम्" ॥ शान्तिकादिशुद्धिः । ज्ञानग्रहणं रत्नमा-
लायाम् । "श्रीतांगौ बुधराशिये शुभेपूदयवर्त्तितु । ज्ञानस्य
ग्रहणं कार्यं हित्वा पापप्रहोदयम्" ॥ राजमार्त्तण्डे । "वसु-
पुनर्वसुपूर्वभुजङ्गमैः करनिशाकरगङ्गरदैवतैश्च सह वाक्पतिभिः
सह चित्रायां गुणगणार्जनमेभिरभोषितम्" । गुणार्जन-
विधिः ।

"ग्रामाक्षरं रसेर्मित्रं बाणघ्नं ऋचहारितम् । शेषाहो
ग्रामराशिः स्यात् शुभाशुभकरं नृणाम् ॥ दोषप्रस्तारहस्ताहं
त्रियुतं वसुभिर्हरेत् । तच्छेषादेन बोद्धव्या वास्तुजातिविष-
येः ॥ एकाहो वर्त्तमाने तु विप्रजातिसंभेत् ध्रुवम् । ब्राह्मणः

त्रिव्यो वैश्वः शूद्रश्च नीचसंपन्नकः ॥ जवनी नत्तको हाडो
 भवन्त्येते यथाक्रमम् । धननाशकरो विप्रः क्षत्रियो युद्धदायकः ॥
 धनहा च भवेद्वैश्यः शूद्रः पीडाकरः सृष्टतः । नीचः मन्मान-
 दाता च जवनी धनदायकः । नित्यानन्दकरो नत्तो हाडो
 च सर्वलक्षणः ॥

अथ गृहहृदि । “सुनिश्चितां मन्दिरभूमिमादौ निष्ठाया
 तोषावधि यत्नस्ताम् । कुर्याद्विश्रामयवा नृमाणं खात्वां
 यवा मश्रवशाद्विधिन्नः ॥ दूर्वा प्रवालाक्षतपुष्पाणिः शुचिः
 शुचि देवविदं समेत्य । पृच्छेद्विनीतो मधुरस्वरेण शस्यस्य तत्त्व
 भवने तदौषः ॥ ततः प्रश्नादिमो वर्षः सन्ध्यार्थो यत्नतोऽथवा ।
 क्रमात् पुष्पापगादेव फलानां ब्राह्मणादितः ॥ प्रणवो धरणी-
 धारिणी करो च तदनन्तरम् । न भूत्यै नम इत्येष मन्त्रो
 वज्रिप्रियात्मकः ॥ वज्रिप्रिया स्वाहा । “मन्त्रेणानेन कठि-
 नीमभिमन्त्र्य विभाजयेत् । नवधा सदनक्षत्रं तया पञ्चाङ्गुलि-
 खयेत् ॥ वक्रचतुष्टयः शपया नव चेत् प्रश्नाक्षराणि जायन्ते ।
 प्रागादिकोष्ठे नवके वर्णास्ते शस्यमाख्यान्ति ॥ प्रश्ने वकारः
 परतो नरास्त्रिं ब्रवीति शस्यं मरकपदायि । क्षीणोऽथदण्डोर-
 गहेतुमृत्युप्रद वकारः खरशस्यमन्त्रौ ॥ याम्यां चकारः प्रव-
 गास्त्रिंशद्भ्रमोर्विनाशं प्रकरोति शस्यम् । रक्षोदिशि श्वास्त्रि-
 ष्टशस्थितानां महद्भयं वक्ति सुनिश्चिततः । एः पाणिदिशश्च-
 स्त्रिंशोर्ब्रवीति मृत्युं प्रवासाद्भ्रमेव शस्यम् ॥ होवायुकीणे
 नररूपमस्थिदारिद्र्यमित्तत्रयज्जह्निषते । धनपदिशि शकारः
 प्राङ् विप्रास्त्रिंशत्तत्रयज्जह्निषते पकारो वक्ति ऋक्षास्त्रिंशद्भ्रो ॥
 तदिह कुलविनाशं गोधनानाञ्च जगनिं वितरति गृहनायस्यापि
 सुप्तस्य देवैः । यो मध्यभागे भस्मित कपालं कालायसं चाह
 कुलक्षयाय ॥ यद्वादपास्यान्यधुना प्रसाथ सर्वत्र तस्य कथयामि

शल्ये । इन्द्ररत्नो जलेशाने शल्य साईकरे कटी । वज्रवन्त-
ककुबेरेषु पुरुषे मध्यवातयोः” ॥ इति शल्योद्धारः ।

देवौपुराणम् । “पुरुषाधः स्थितं शल्यं न गृहे दीपदं
भवेत् । प्रासादे दीपदं शल्य भवेत् यावज्जलान्तकम् ॥ गृहा-
रभेऽतिकण्डूतिः स्वाम्यङ्गे यदि जायते । शल्यं त्वपनयेत्तत्र
प्रासादे भवनेऽपि वा” ॥ षाटीव्यवस्था इस्तोऽप्यथ कफोन्मुप-
क्रममध्यमाङ्गुल्यप्रपर्यन्तः । मध्यमाङ्गुलीकुर्यरयोर्मध्ये ग्रामा-
णिकः कर इत्यभियुक्तस्मरणादिति कल्पतरुत्राकरो । भौम-
पराक्रमे भोजराजः “स्वामिहस्तप्रमाणेन धर्मपद्मीकरणे वा ।
मापयेद्भ्रममावन्तु गृहकर्मणि कोविदः ॥ रूपाष्टकै ८१ विनि-
श्चितो भवनस्य बन्धः कर्तुः स्वतृप्तमिह युग्मशरैकनिघ्नं १५२ ।
एकीकृतं रसनिशाकरयुग्ममत्तशेषं ततो भवति पिण्डपदं
गृहस्य । गृहभूमिसमाहृतपिण्डपदं वसुलोचनरभ्युगजैर्गु-
णितम् । रविभूधरत्रिंशत्योगद्वतं भवनायव्ययस्थिति ऋच-
पदम्” ॥ रूपाष्टकैकाशौत्या विहिततः १पूरितः । भवनस्य
बन्धो दीर्घं प्रस्तारमिसितइस्तः स्वमृचं तत्संख्यान युग्मशरैक-
विघ्नं द्विपञ्चाशदुत्तरशतपूरितम् एकीकृतं पूर्वाङ्गेन मिसितं
रसनिशाकरयुग्म २१६ । भक्तशेषं षोडशाधिकद्विगतद्वता-
वशिष्टं संख्यान पिण्डपदसंघं गृहस्य भवति तद्गृहभूमिसमा-
हृतपिण्डपदं वसुलोचनरभ्युगजैः षष्टदिनवाष्टभिर्यथाक्रमं
गुणितं पूरितं यथाक्रमं रविभूधरत्रिंशदयोगद्वतं द्वादशसप्त-
त्रिंशत्सप्तविंशतिमिद्वतं गृहस्य यथाक्रमम् प्रायव्ययस्थिति
ऋचपद भवतीत्यर्थः । “रुद्रहस्तमिते बन्धे भरण्या योगतो
यथा । प्रायादयो भवन्त्येव वसुपट्टितियुद्धिता” ॥ ८ । ६ ।
१५ । २ । अथ यत्र यत्रं दीयते पयात्तदेवायातौति । यत्र
तु श्रेयो नास्ति तत्र दारकाहः शेषः “शेषाङ्गेन फले बोधे

शेषाभावे तु शारकात् । अद्वादेश फले बोध्यमिति तन्त्रविटां
मतम् ॥ इत्युक्तत्वात् । “व्ययाधिकं न कर्त्तव्यं गृहमाया-
धिकं शुभम् । अष्टाविंशप्रेतभागा नरभागाश्च विंशतिः । भागा
द्वादश गन्धर्वाद्यत्वारो देवतांशकाः । प्रेतभाग परित्वञ्च
नरभागे गृहं शुभम्” ॥ सारसंग्रहे । “न कोणेषु गृहं कुर्यात्
नाप्यन्तेनापि मध्यतः । कोणे च धनहानिः स्यादन्ते रिपुभयं
भवेत् ॥ मध्ये च सर्वनाशः स्वात्तस्मादेतद्विजयेत् । पूर्वप्रवो
हृदिकरो धनदयोत्तरप्रवः ॥ दक्षिणप्रवतो मृत्युः धनहा
पश्चिमप्रवः” ॥ वास्तुनः प्रागादिनौचत्वफलम् । “प्रागादिस्थे
सलिले सुतहानिः शिथिभयं रिपुभयं च । स्त्रीकनङ्कः स्त्रीदोष्यं
नेत्रं वित्तात्मेजविष्टहो च ॥ भवनस्य वटः पूर्वं जातः स्वात्
सर्वकामिकः । उडस्वरस्तया याम्ये वारुणे पिप्पलः शुभः ॥
प्लक्ष्णोत्तरतो धन्यो विपरीतो विपर्यये । जम्बोरपुगपनसा-
न्त्रककेतकीभिर्जातोसरोजतगरपत्रमङ्गिकाभिः ॥ यत्रारिकेल-
कदलीदलपाटलोभिर्युक्तं तदाश्रमपदं त्रियमातनोति ।
शोभना दाडिमाशोकपुन्नागविस्वकेशराः ॥ रक्तपुष्पाङ्गयं
प्राञ्चः चौरिणां च पशोर्मयम् । कण्ठकूरिमयं कुर्यात् गृह-
भेदश्च शास्त्रलिः ॥ कृत्तिकाद्यास्तु पूर्वादौ सप्तसप्तोदिताः
क्रमात् । यद्विश्यं यस्य नक्षत्रं तत्र तस्य शुभं गृहम्” ॥ स्वन-
क्षत्रेषु गृहदिङ्निर्णयः । “वास्तु प्रमाणेन तु गात्रकेषु
वामेन श्येते खलु नित्यकालम् । त्रिभिस्तु मासैः परिहृत्य
भूमौ तं वास्तुनागं प्रवदन्ति मित्राः ॥ भद्रादिके वासवदिक-
शिराः स्यात् मार्गादिकेषु त्रिषु गाम्यमूर्धा । प्रस्यक्शिराः
स्यात् खलु फाल्गुनादौ ज्यैष्ठादिको वैरशिराः सनागः । सूर्ष्टिं
खाते भवेत् मृत्युः पृष्ठे स्यात् पुत्रभार्ययोः । जघनेऽर्थं चयं विद्यात्
सर्वसम्पत्तयोदरे । एकं नागोडुसंशुद्धो हे चेद्दक्षिणपश्चिमे

त्रिंशत् पूर्वतो ह्येनं कार्यं वा सौम्यवर्जितम् ॥ केचिद्दक्षिणभागे
 तु षट्त्वेकं गृहं बुधाः । ऐशान्यां देवशाला स्यात् आग्नेय्याच्च
 महासनम् ॥ आयुष्करन्तु जैर्त्तत्वां वायव्यां कोपमन्दिरम् ॥
 मत्स्यपुराणे । “चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
 वैशाखे धनरत्नानि षष्ठे सृष्ट्युस्तथैव च ॥ आयुषे धनरत्नानि
 पशुवर्जमवाप्नुयात् । यावणे काञ्चनं पुत्रान् हानिं भाद्रपदे
 तथा ॥ पद्मोनाश इषे मासि कार्तिके धनधान्यभाक् । मार्ग-
 शीर्षे तथा भक्तं पीये तस्करती भयम् ॥ माघे चाग्निभयं
 विद्यात् फाल्गुने काञ्चनं सुतान् । शुकपक्षे भवेत् सौम्यं
 कृष्णं तस्करती भयम् ॥ विशेषयति भोजः । “कर्किकुम्भ-
 चरिनः प्रगतेऽर्के पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि । तौलिमेपहप-
 ह्यिकजातदक्षिणोत्तरमुखानि कुर्यात् ॥ अन्यथा यदि करोति
 दुर्मतिव्याधिगोकधनहानिमश्रुते । मौनचापमिद्युनाङ्गनागते
 कारवेन्न गृहमेव भास्करे ॥ न प्रधानगृहारम्भं कुर्यात् पीये
 शुचार्थाय । यदि कुर्यात् सोऽध्विरेण महतीमापदं व्रजेत् ॥
 महाभारते । “निपिहेऽपि हि काले तु स्नानकृत्वे शुभे दिने ।
 तृणवस्तुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥ त्वेदनं संघट्टय
 काष्ठादोनां न कारयेत् । यवणादौ बुधः पट्के न गच्छेद्दक्षिणां
 दिशम् ॥ अग्निपीडा भयं शोको राजपीडा धनघयः । संघरे
 तृणकाष्ठानां कृत्वे वस्त्रादिपणके ॥ शीरिहसोद्भवं दाह गृहेषु
 न निवेशयेत् । कृताधिवामं विद्मैरनिलानलपीडितम् ॥
 गजैर्विभग्नश्च तथा विद्युच्चियांतपीडितम् । शैबदेवानयोत्पस्य
 वज्रमन्नं जमगानजम् ॥ देवाद्यधिष्ठितं दाह गोपनिम्बविभी-
 तकान् । कण्टकिनोऽमारतरुन् वर्जयेत् गृहकम्पदि ॥ यटा-
 मृत्यो च त्रिगुण्यो कोविदारविभीतको । प्रचक मास्त्रसो देव
 पलाशश्च विवर्जयेत् ॥ विद्यारात् दिगुलोपशायं दारं कुप्यः-

तया गृहम् ॥ गृहकारभस्तु अथवादावध्याह राजमार्तच्छः ।
 “आदित्येज्यभरोहिणी-मृगशिरश्चिन्नाधनिष्ठोत्तरापोऽथौबिष्णु-
 शतानुराधपवनैः शुभेः सुतारान्वितैः । सौम्यानां दिवसेऽथ
 पापरहिते योगे विरिक्ते तिथौ विष्टित्यक्तदिने वदन्ति मुनयो
 वेष्मादिकार्यं शुभम् ॥ मातृस्ये । “चन्द्रादित्यबलं कृत्वा
 लम्न शुभनिरोक्षितम् । स्तम्भोच्छ्रयादिकर्तव्यमन्यत्र परि-
 वर्जयेत् ॥ अश्विनीरोहिणीमूलसुत्तरत्रयमैन्दवम् । स्वाती-
 हस्तानुराधा च गृहकारभे प्रगस्यते ॥ वज्रध्याघातशूले च
 व्यतीपातेऽतिगण्डके । विष्णुभगण्डपरिघवर्जं योगीषु कारयेत् ॥
 आदित्यभौमवर्ज्यास्तु सर्वे वाराः शुभावहाः । प्रसादेऽप्येवमेव
 स्वात् कूपवापीषु चैव हि ॥ कल्पतरौ देवीपुराणम् । “यस्य
 देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे । गत्वा पूरशिलान्यासे
 शुभदस्तस्य पूजितः ॥ यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः
 कालः शुभदस्तस्य गत्वा पूरशिलान्यासे स कालः पूजित
 इत्यर्थः । मातृस्ये । “चैत्रेऽथ फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा
 माघवेऽपि वा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥
 प्रतिष्ठासमुच्चये ज्येष्ठाघाटकयोर्वापि इत्युक्तेरापाटे दक्षिणायने-
 ऽपि दुर्गाप्रतिष्ठामाह देवीपुराणम् । “महिषासुरहन्त्राय
 प्रतिष्ठा दक्षिणायने” । यत्तु कृत्यचिन्तामणौ । “गृहेषु यो
 विधिः प्रोक्तो विनिवेशप्रवेशयोः । स एव विदुषा कार्थो
 देवतायतनेऽपि ॥ एतत्तु मासव्यतिरिक्तशुभचन्द्रादिविषयम्
 अन्यथा प्रागुक्तविरोधापत्तेः । ज्योतिषे । “उग्रं विशाखा-
 मदितिश्च शक्रं भुजङ्गमग्निश्च विहाय गेहम् । याम्य सलम्न-
 स्यिरमन्दरेषु कुर्याच्छुभैर्युक्तनिरोक्षेतेषु ॥ नवग्रहा भवेयुष
 यदि केन्द्रत्रिकोणगाः । दीपस्तदा चयं याति तमः सूर्यादिये
 यथा ॥ राजमार्तच्छे । “पूर्णिमातोऽष्टमीं यावत् पूर्वांशं

वज्रयेद् गृहम् । उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥
 अभावास्वाष्टमीमध्ये पश्चिमास्यं विवर्जयेत् । नवमीतश्च
 याम्यास्यं यावच्छुक्लचतुर्दशीम् ॥ दौषिकायाम् । “गणेशं
 गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालानथ प्रह्वान् । पूजयेत् क्षेत्रपालाश्च
 क्रूरभूतांश्च वाञ्छतः । ब्रह्माणं वास्तुपुरुषं तद्देहस्याश्च देवताः” ॥
 ताश्च शिखिप्रभृतयो यथा । “शिखि चैवाद्य पर्जन्यो जयन्तः
 कुलिशायुधः । सूर्यः सत्यो भृगुश्चैव आकाशो वायुरेव च ॥
 पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमावुभौ । गन्धर्वो भृगुराजश्च-
 सृगः पित्रगणस्तथा ॥ दौवारिकोऽथ सुप्तो वः पुष्यदन्तो जला-
 धिपः । असुरः श्रेयपापी च रोगो हि मुख्य एव च ॥ भल्लाटः
 सोमसर्पो च अदितिश्च दितिस्तथा । आपश्चैवाथ सावित्री
 जयो रुद्रस्तथैव च ॥ अर्यमा सविता चैव विवस्वा विबुधा-
 धिपः । मित्रोऽथ राजयज्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ॥
 आपवत्सस्तथा ब्रह्मवास्तुदेहगतास्वितम् । चरको च विदारो
 च पुतना पापराक्षसी ॥ स्कन्दार्यमा जम्भकाश्च पिलिपिञ्च-
 स्थाष्टमः । एतान् मत्स्यपुराणोक्तान् गृहहारभ्ये प्रपूजयेत्” ॥
 महाकापिलपञ्चरात्रे “जलाधारगृहायश्च यजिद्वास्तुं विशेपतः ।
 ब्रह्माद्यदितिपर्यम्ताः पश्चाद्यद्यस्युताः ॥ सर्वेषां किल
 वास्तूनां नायकाः परिकीर्त्तिताः । अक्षपुष्य दितान् सर्वान्
 प्राप्तादादीह कारयेत् ॥ अनिष्यत्तिर्विनाशः स्यादुभयोर्धर्म-
 धर्मिणोः” ॥ तत्तद्देवताभेदेन बलिमन्त्रोभयविशेषानुज्ञा ।
 “स्वर्गपातालमर्त्येषु ये देवा वास्तुसम्भवाः । गृह्णन्स्वित्मं बलिं
 ह्यं तुष्टायान्तु स्वमालयम् ॥ मातरो भूतवेतासो ये चान्ये
 बलिकाद्विपः । विष्णोः पारिषदा ये च तऽपि गृह्णन्स्वित्मं
 बलिम् ॥ पित्रभ्यः क्षेत्रपालेभ्यो बलिं दत्त्वा प्रकामतः ।
 अभावादुक्तमार्गस्य कुगपुष्पादिभिर्यजेत् ॥ आहुश्चितकरं

वास्तुसुत्तानमसुराकृतिम् । अरित् पूजासु कुड्यादिनिवेशे
 त्वधराननम् ॥ देवीपुराणे । “मध्यभागे ततः कुर्यात् वासु-
 देवस्य पूजनम् । त्रियथ पूजनं कुर्याद्वासुदेवगणस्य च ।
 गन्धार्घ्यपुष्पनैवेद्यधूपार्घ्यैः सुरसत्तम । ततः सपूजयेत्तस्मिन्
 सर्वलीकधरां महीम् ॥ सुरुपां प्रमदारूपां दिव्याभरण-
 भूषिताम् । ध्यात्वा तामर्चयेद्देवीं परितुष्टां स्मिताननाम् ॥
 ततः प्रणम्य विज्ञाप्य तन्मयत्वेन चिन्तयेत्” ॥ तथा । “एवं
 प्रपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा नृणाम् । अपूजिता विनिघ्नन्ति
 गृहकार्म्येषु कारकम् ॥ गृहादेः शिल्परूपत्वात् विश्वकर्मापि
 पूज्यते । शिल्पाचार्याय देवाय नमस्ते विश्वकर्माणे । स्वाहा
 ब्रह्मपुराणीयमन्त्रेणेति मतं मम” ॥ ज्योतिषे । “तद्वस्तायत-
 भावगर्भमतुलं कर्तुर्विशुद्धे दिने खात्वा शाहलगोमयैः शुचितरं
 कृत्वाम्बुपूर्णं सुरान् । संपूज्यामलपुष्पकैर्जलघटं कृत्वाम्ब-
 शाह्वायुत दद्यादर्घ्यमनेन विप्रवचसा मन्त्रेण वास्तूप्यतेः ॥
 वास्तूप्यते त्वमुत्तिष्ठ संसारस्थितिकारक । गृहाणार्घ्यं मया
 दत्तं गृहकार्म्यं करोम्यहम् ॥ मम सर्वहितार्थाय विष्णु-
 लोकाय वै नमः । गर्भं तस्मिन् मलिनभरितं निखलं वारि-
 भक्तुः स्वैर्यं प्रकुर्याज्जनयति हितं दक्षिणावर्त्तयोगात् ।
 वामावर्त्तं भवति विपदे स्वामिनाश्च कुर्यात् भूमिच्छेदाद्
 व्रजति मृगतां वित्तनाशं लभेद्वा” ॥ देवीपुराणे । “ततो गर्भं
 खनेमध्ये दृष्ट्वा मातृं प्रमाणतः । चतुरङ्गुलमात्रं तदधः खन्यात्
 सुसमितम् । आचार्यः प्राञ्जुषो भूत्वा ध्यायेद्देवं चतुर्मुखम् ।
 अर्घ्यं दद्यात् सुरश्रेष्ठ कुम्भतोयेन मन्त्रवित् । तस्मिन् शकानि
 पुण्याणि प्रक्षिपेदोमितिस्मरन् । तदागर्भं परीक्षेत दधिभक्ता-
 न्वितं क्षिपेत् । ईशाने सूत्रपातः स्यादाग्नेय्यां स्तम्भरोप-
 षम् । द्वारं नवमभागे तु कार्यं वामात् प्रदक्षिणम्” ।

हारस्य विशेषमाह “तृतीयतुर्ययोः प्राच्यां याम्ये तुर्यं च
 पश्चिमे । तुर्यपञ्चमयोः पञ्च त्रिचतुर्येषु चोत्तरं” । वामात्
 प्रदक्षिणमिति गृह्याभ्यन्तरे स्थित्वा ऐशान्यादिक्रमेण कार्य-
 मित्यर्थः । तत्र प्रयोगः । कृतस्नानादिः शुभे लम्बे वास्तु-
 दक्षिणभागे चतुरङ्गलखातइस्तमात्रगते बहुतरनूतनदण्णो-
 मयोपलितत्रलपूरिते शालग्रामे वा गणेशादीन् प्रणवादि नमो-
 ऽन्तेन स्वं स्वं नाम्ना पूजयेत् । गणेशाय इन्द्राय वज्रये यमाय
 नैऋताय वरुणाय कुबेराय ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय सूर्याय
 सोमाय मङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शक्राय शनैश्वराय राहवे
 केतुभ्यः चैत्रपालेभ्यः क्रूरभूतेभ्यः ब्रह्मणे वास्तुपुरुषाय शिखिने
 पर्जन्याय जयन्ताय इन्द्राय सूर्याय सत्याय शृगाय आकाशाय
 वायवे विष्णवे पूष्णे वितथाय गृह्यचर्तौय यमाय गन्धर्वाय
 भृङ्गराजाय शृगाय पिढभ्यः दीवारिकाय सुग्रीवाय पुष्यदन्ताय
 वरुणाय असुराय शेषाय पापाय रोगाय अहये मुख्याय भङ्गा-
 टाय सोमाय सर्पाय अदित्ये दित्ये आपाय सावित्रे जयाय
 रुद्राय अर्थन्त्रे सवित्रे विवस्वते इन्द्राय मित्राय राजयज्ञणे
 पृथ्वीधराय आपवक्त्राय ब्रह्मणे चरक्यै विद्यार्थ्यै पूतनायै पाप-
 राक्षस्यै स्कन्दाय अर्थन्त्रे जम्भकाय पिलिपिन्नाय वासुदेवाय ।
 नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा इत्यनेन पूजयेत् ।
 त्रियै वासुदेवगणाय पृथिव्यै । ८१ । पृथिव्यर्घ्यमश्वस्तु ।
 “हिरण्यगर्भे वसुधे शेषस्योपरिशायिनि । वसाम्यहं तव पृष्ठे
 गृह्याणार्घ्यं धरिषि मे” ॥ ततः प्रणम्य प्रार्थयेत् “शुभे च
 श्रीभने देवि ! चतुरस्रे महोत्तले । शुभदे शुभगे देवि ! गृहे
 काश्यापि रम्यताम् ॥ अथ्यङ्गे चाक्षते पूर्णे सुनेखाङ्गिरसः सुते ।
 तुभ्य कृता मया पूजा समृद्धिं गृह्णिणः कुरु । वसुधरे वरा-
 शोहे स्थानं मे दौयतां शुभे ॥ त्वत्प्रसादान्महादेवि ! कार्यं

मे सिध्यतां द्रुतम् । अग्निभ्योऽप्यथ सर्पेभ्यो ये चान्ये तत्समा-
 श्रिताः । तेभ्यो वलिं प्रयच्छामि पुण्यमोदनमुत्तमम् । भूतानि
 राक्षसा वापि येऽत्र तिष्ठन्ति केचन ॥ ते गृह्णन्तु वलिं सर्वे
 वास्तुगृह्णाम्यहं पुनः” । इति मन्त्राभ्यां माषभक्तवलिं दद्यात् ।
 ततः “प्रणमेद्दृष्टवद्भूमौ मन्त्रेणानेन भक्तितः । भूतानि यानोह
 वमन्ति तानि वलिं गृह्णीत्वा विधिनोपपादितम् ॥ अन्यत्र
 वास परिकल्पयन्तु क्षयन्तु तानोह नमोऽस्तु तेभ्यः” । तत-
 स्तस्मिन् गर्त्तं दधिदूर्वापुष्पफलाभ्रपल्लवसुखेनाम्बुपूर्णघटेन
 एषोऽर्घ्यः वास्तोष्पतये नम इत्यर्घ्यं दद्यात् । “श्रित्वाचार्याय
 देवाय नमस्ते विश्वकर्मणे” । स्वाहेत्युचार्य विश्वकर्मणे नम
 इति पूजयेत् । ततः “वास्तुदेवगणाः सर्वे पूजामादाय यात्रि-
 कात् । इष्टकर्मप्रसिद्धार्थं पुनरागमनाय च” । क्षमध्वमिति
 विसर्जयेत् । ततस्तदर्घ्यं जलपुरितगर्त्तं प्रणवेन शक्तपुष्पं क्षिप्त्वा
 शुभाशुभं पश्येत् निश्चल चेत् कर्तुः स्वैर्यं जनयति दक्षिणाव-
 र्त्तात् इतिं वामावर्त्तात् विपदं नाशं भूमिच्छेदादित्तनाशं
 जघृतां वा ततस्तत्र दधिदूर्वादिकं दत्त्वा मृत्तिकाया गर्त्तं पूर-
 येत् । ततः सूत्रपाताय ईशानादि प्रदक्षिणाचतुरः कौलकान्
 “विशन्तु ते तले नागा लोकपालाश्च कामगाः । गृहे त्वस्मिंश्च
 तिष्ठन्तु आयुर्वलकराः सदा” इति मन्त्रेण चतुष्कीर्णेषु दृढं
 रोपयेत् । तत ईशानादिक्रमेण सूत्रेण तं वेष्टयेत् । तत
 चाम्नेय्यां गर्त्तं गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतं स्तम्भं रोपयेत् । तत्र
 मन्त्र । “यथाचलीगिरिर्महर्हिमवांश्च यथाचलः । शुभप्रद-
 गृहस्तम्भं तथात्वमचली भव” ॥

‘यथ गृहप्रवेशः । “स्थायं समाप्यं क्रतुयुपकाटं गृह-
 प्रवेशो गजवाजि बन्धः । ग्रामे प्रवेशो नगरे पुरे वा दिने
 प्रय स्थानि गनेयरस्य ॥ ज्येष्ठादितिभ्यां संयुक्तं गृहारम्भोदि-

तच्च यत् । सत्सर्वं योजयेद्देशमपवेश्यै दैवचिन्तकः ॥ विष्णु-
धर्मोत्तरे । “गोपुच्छविन्द्यस्तकरः प्रविशेच्च गृहं गृहो । अनु-
नितः सुखीसखीसपत्नीकस्तथैव च ॥ कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ
पूर्णकुम्भं दध्यक्षताम्बदलपुष्पफलोपशोभम् । दत्त्वा हिरण्य-
वसनानि तदा द्विजेभ्यो माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विमेषे ॥
महाभारते “पारावतमयूराथ शका वै सारिकास्तथा । गृह-
स्थेन सदा पीथा आत्मनः श्रेय इच्छता” ॥ मत्स्यपुराणम् ।
“गोगजाश्राविशान्तासु तत् पूरौपस्य निर्गमम् । अस्तं गते न
कर्त्तव्यं देवदेवे दिवाकरे” ॥ गृहसुपक्रम्य गोभिलः । “वर्ज-
येत् पूर्वतोऽखत्यमक्ष दक्षिणतस्तथा । न्यथोधमपराह शादुत्त-
राश्राप्युडुम्बरम् ॥ अखत्योऽग्निभयं कुर्यात् अघो ब्रूयात्
प्रमायुकान् । न्यथीधी राजसं पीडा कुक्ष्यामयसुडुम्बरा” ॥
अक्षः पकटौ प्रमायुकान् प्रकृष्टपित्तानमायुः पित्तमित्त्वमरः ।
इति गृहारम्भप्रवेशौ ।

“ब्रह्मानुराधवसुतिस्यविशाखहस्तचित्रोत्तराग्निपवनादि-
तिरेवतौषु । जन्मार्घं जीवधुधशुक्रदिनोत्सवाद्यौ धार्यं नव
वसनमौश्वरदेवतुष्टौ । नववस्त्रपरोधानम् ॥ पुष्यार्कादिति-
पित्तमिदमशभृदित्तधुधत्वष्टुपु मुक्तादन्तसुवर्णविद्रुममणौन्
दध्याद्विबुधे हरो । पुष्टेण्ये समये शभे ध्रुवसुराचार्यादितो-
शोऽङ्गना नो रत्नं विभ्रयात् प्रबालकमणौन् शङ्गं द्विता
स्त्रामिने” । इति रत्नधारणम् । पूर्वं क्तोपुसामान्येन विधाय
पद्यात् स्त्रिया विज्ञेयनिषेधः । “मूलेन्दुपूर्वात्तपद्याभ्यपित्त-
मपांन्निग्रहानिलशूक्तिनयः । खडादिसन्धारणमेपु कुर्यात्
तियो दिवन्ने च शभे शभाह” इति खडादिधारणम् । “मैवे-
न्दुपोष्ण-पित्तभादितिवाजिचित्रा हस्तोत्तरात्तपहरोल्पाविधाष्ट-
भाति । एतेष्वभौष्टमयनासनपादुषादि-सम्भोगकार्यसुदिन

मुनिभिः शुभादे" । श्रीपतिसंहितायाम् । "हस्तादिति ब्रह्मगुरुत्तरेषु पौष्णाश्विभूलेन्दुमच्चित्रभेषु । वारेन्दुनीबेष्व-
सितेन्दुजानां शय्यासनादीनि हितप्रदानि" ॥ चिन्तामणौ
हारीतः । "हरिकरमरुदनुराधाविधात्पौष्णादितिहयोत्तरमे
भोजनविधिग्रय्यासनभोगारम्भो हितार्थाय" इत्यलङ्कारादि-
धारणम् ।

"पुष्या मैत्रकरोत्तरस्ववरुणमङ्गाभ्युपितेन्दुभिः शस्तेऽर्के
शुभशरयोगतिथिषु क्रूरे स्ववीर्येषु च । पुष्येन्दौ जलराशिनी
दशमगे शुक्ले शुभांगोदये प्रारम्भः सलिलालयस्य शुभदो
क्षीवेन्दुपत्रोदये । वारुणमूलविशाखसौम्यध्रुवहस्तपौष्णपुष्येषु ।
तरुगुल्फलतादीनामारोपणं प्रशस्तम्" ॥ वृक्षादिरोपणम् ।

अथ पुष्करिष्यारम्भः । मत्स्यपुराणे । "प्राप्य पक्ष शुभं
शुक्लमतीते चोत्तरायणे । आषाढे द्वे तथा मूलमुत्तरा त्रयमेव
च ॥ ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वभाद्रपदे तथा । हस्ताश्विनी
रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा ॥ अनुराधा तथा स्वाती प्रति-
ष्ठादिषु शस्यते" ॥ अतीते प्राप्ते गत्यर्थस्य प्राप्त्यर्थत्वात् ।
भविष्ये । "प्रतिपक्ष हिताया च तृतीया पञ्चमी तथा । दशमी
त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्त्तिता ॥ सोमो वृहस्पतिश्चैव
शुक्रश्चैव तथा बुधः । एते सौम्यग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायाग-
कर्मणि" ॥ व्यवहारसमुच्चये । "प्रतिष्ठा सर्वदेवानां केशवस्य
विशेषतः । उत्तरायणमापन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥ कृष्णपक्षे
च पञ्चम्यामष्टम्याश्चैव शस्यते । द्वादश्याकादश्याका शुक्ले
कृष्णे च पञ्चमी ॥ अष्टमी च विशेषेण प्रतिष्ठाया हरिः शुभाः ।
ध्रुव सप्त ऋदुवर्गं वारुणे विष्णुदैवे मरुददितिधनिष्ठे शोभने
वामरे च । त्रिदशमदनजम्बिकादशे गीतरश्मौ विबुधकृति-
रमोष्टा नाङ्गिनघ्नहीने" ॥ देवताघटनम् । प्राञ्जेशवासव-

करादितिभास्विनोपु पौष्णामरेष्यशशिभेषु तद्योत्तरासु । कर्तुः
शुभे शशिनि केन्द्रगते च जीवे कार्या हरे शुभतिथौ विधिवत्
प्रतिष्ठा ॥ पुष्याश्विनशक्रभगदैवतवासवेषु पौष्णानिलेशमघ-
रोहिणौमूलहस्ते पौष्णानुराधहरिभेषु पुनर्वसौ च कार्या-
भियेकतरुभूतपतिप्रतिष्ठा” ॥ महेशादिप्रतिष्ठा । ध्रुव-
मृदुनक्षत्रगणे रवि शुभवारेषु सुतिथौ दीक्षा । स्थिरलग्ने शुभे
चन्द्रे कोणे शुभे गुरौ धर्मः । दीक्षाकरणम् । भुजवले । “युगादा-
वयने पुष्ये कर्त्तव्य विषुवद्वये । चन्द्रसूर्यग्रहे वापि दिने
पुष्येऽथ पर्वसु ॥ या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य दीक्षणे ।
गृह्यागमविशेषेण प्रतिष्ठा मुक्तिदायिनी” ॥ पद्मपुराणे ।
“प्रतिपदनदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः । श्रिया देव्या
द्वितीया च तिथीनामुत्तमा स्मृता ॥ तृतीया त्वयवान्या च
चतुर्थी तत्सुतस्य च । पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुह्यस्य
च ॥ सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाद्याष्टमी तिथिः । मातृणां
नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ॥ एकादशी ऋषोणाश्च
द्वादशी चक्रपाणिनः” ॥ चक्रपाणिन इति षण्णव्यवहार
इत्यस्मात् । “त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्य च चतुर्दशी । मम
चापि सुनिश्रेष्ठ पीरुमासी तिथिः स्मृता” ॥ इति देवप्रतिष्ठा ।

“शुभहरिघटलग्ने देवराट्युग्विशाखाविनयनविधियास्य-
हृन्मसर्पान्यभेषु सुकरणतिथियोगे शक्रजीवाकंवारे तरणिघटन-
मिष्टं चन्द्रताराविशुद्धौ” । नौकाघटनं “शुभाहे विष्णुयुग्मे-
न्दुभगमैवाग्विपाणिषु । चाननं घटनस्थानात् नावः शुभ-
तिथीन्दुषु” ॥ निष्यन्न नौकाचलनम् । “पश्चिमकरेण्यसुधा-
सुधानिधिपूर्वामित्रघनाप्युतमे शुभलग्ने । तारकयोगतिथो-
न्दुविशुद्धौ नौगमनं शुभदं शुभवारे” ॥ नौयाद्या । हारोतः ।
“अग्नाधाने निधनमे प्रत्यरो च विपत्करे । यदि व्याधिः

समुत्पन्नः क्लीशाय मरणाय वा ॥ यदा ताराः शुभाः पुंसं
 नक्षत्रस्याशुभं फलम् । तत्र नात्यन्तिकं ज्ञेयमेवमन्वत्र
 पण्डितैः ॥ तद्यत्र चन्द्रमास्तस्य गोचरे चाशुभप्रदः । तदा
 नूनं भवेन्मृत्युः सुधासम्पीतदेहिनः ॥ शिखिगुणरसेन्द्रिया-
 नक्षत्रशिविषयगुणर्तुपञ्चमपक्षाः । विषयैकचन्द्रयुग्मार्णवा-
 निरुद्धानिनन्दहनाः । भूतगतपक्षयस्यो ह्यो त्रिंशच्छततार-
 कामानम्” ॥ तदनुसारेण फलकथनम् । “भाद्रां ज्ञेया
 स्वाती पूर्वा ज्येष्ठासु च यश्च रोगजन्म स्यात् । धन्वन्तरि-
 यापि चिकित्सितस्य तस्यासवी न स्युः” कौशिकः । “कृत्ति-
 कासु यदा व्याधिर्दृष्टा संप्रतिपादितः । नवरात्रं भवेत्
 षोडश विरात्रं रोहिण्योषु च ॥ नृगशीर्षं पञ्चरात्रमाद्रायां
 सुच्यतेऽसुभिः । पुनर्वसौ तथा पुष्ये सप्तरात्रं विधीयते ॥
 नवरात्रं तथाश्लेषे मासमेक मघासु च । ह्यो मासौ पूर्वफल्गु-
 न्यामुत्तरासु त्रिपञ्चकम् ॥ इत्ये च सप्तमे मोक्षधियायामर्ह-
 मासकम् । मासद्वयं तथा स्वात्यां विशाखे दिनविंशतिः ॥
 मैत्रे चैव दशम्यानि ज्येष्ठायामर्हमासकम् । मूले न जायते
 मीचः पूर्वाषाढे त्रिपञ्चकम् ॥ उत्तरे विंशतिर्त्रिंशया ह्यो मासौ
 श्रवणे तथा । धनिष्ठायामर्हमास वारुणाश्च दशम्याश्च ॥
 न च भाद्रपदे मीच उत्तरासु त्रिपञ्चकम् । ईवत्यां दिनवि-
 शत्या चाङ्गोरात्रं तथाश्विनौ ॥ प्राणैर्विमुच्यते नित्यं भरण्यां
 नात्र संशयः । कौशिकेन समादिष्टा नक्षत्रव्याधिसम्भवाः ॥
 ‘नक्षत्रं प्रतिकर्त्तव्यं नक्षत्रपथजागता । शौरहृदस्य समिधो
 जुहुयादाग्निदेवते ॥ तिलमद्यतान् घास्ये घृतमेवाग्निदेवते ।
 प्राजापत्ये जुहुयात्तु घास्यवीजकरञ्जकम् ॥ सौम्ये गव्यं पयो
 रौद्रे सर्पिर्मधुसमन्वितम् । अदितिर्देवता यस्य घृताक्तास्त्रिल-
 तण्डुकाः ॥ पायस सर्पिणा चैव हृदस्यधिदेवते । सास्यो-

पधिय पत्रञ्च सर्पिः सर्पाधिदेवते ॥ पितरो देवता यस्य
 एताक्तास्त्रिलतण्डुलाः । अचता नाव्ययुक्ताश्च भगे सर्पिस्त-
 थोत्तरं ॥ सावित्रे दधिहोमो त्वष्ट्रे चित्रोदन इविः । यवाः
 स्वात्याश्च होतव्याश्चन्द्राग्निभे तु पायसम् ॥ मैत्रे सर्पिस्तु जुहु-
 यात्तदेव चेन्द्रदैवते । यधोपपन्नमन्नञ्च जुहुयात्सैर्ऋते तथा ॥
 अश्वेदेवते शान्तिधीजं वैश्वदेवे तु रूपकम् । रक्तानां तण्डुला-
 नाश्च होतव्य विश्णुदैवते ॥ न्यग्रोधोडुस्वराश्वत्यसमिधो वसु-
 दधते । वारुणे वारिजातानां पुष्पाणां होम इथ्यते ॥ अजैक-
 पादे होतव्यं प्राजापत्येन तत्समम् । अहि ब्रध्ने तु नक्षत्रे
 पिष्टकात्रं प्रगस्थते ॥ पीप्ये फलान्यखण्डानि हुनेदष्टोत्तरं
 शतम् । सावित्र्या हुतमेतत्तु ब्राह्मणाभिहितं पुरा ॥ ज्ञात्वा
 चेव तु होतव्यं सद्यो ज्वरहरं परम् ॥ भीमपराक्रमे । “कृत्ति-
 कायां पिष्टकहागमुखे दध्युदकश्च देयम् । रोहिण्यां पिष्टक-
 गोमुखे शाकम् ॥ नृगगिरसि पिष्टकमृगमुखे मापो देयः ।
 आर्द्रायां पिष्टकगोमुखे रक्तम् । पुनर्वसो पिष्टकवराहमुखे
 पटोलम् । पुष्ये पिष्टकहागमुखे पायसम् । अश्लेषायां पिष्ट-
 कवराहमुखे घृतम् । मघायां पिष्टकवानरमुखे तिस्राः ।
 पूर्वफल्गुन्यां पिष्टकनरमुखे सुहृत्तिस्रूपिकाः । उत्तरफल्गुन्यां
 पिष्टकवलीषर्दमुखे शाकम् । इक्ष्वायां पिष्टकमहिषमुखे
 पुष्करमूत्रम् । चिन्नायां पिष्टकव्याघ्रमुखे तगरपुष्पम् । स्वात्यां
 पिष्टकमार्जारमुखे तिस्राः । विशाखायां पिष्टकव्याघ्रमुखे
 गुडभक्तम् । अनुराधायां पिष्टकमृगमुखे कुसुमम् । ज्येष्ठायां
 पिष्टकमूपिकमुखे धन्याकम् । मूले पिष्टकमार्जारमुखे तिस्रम् ।
 पूर्वाषाढायां पिष्टककुम्भीरमुखे वचा । उत्तराषाढायां पिष्ट-
 कहृषमुखे शाकभक्तम् । श्रवणायां पिष्टकमहिषोमुखे रक्तम् ।
 धनिष्ठायां पिष्टकनरमुखे शाकभक्तम् । शतभिषायां पिष्टक-

वानरमुखे पिप्पली । पूर्वभाद्रपदायां पिष्टकनरमुखे सित-
 तण्डुनाः । उत्तरभाद्रपदायामप्येवम् । रेवत्यां पिष्टकनरमुखे
 गुडभक्तम्” । अश्विनौ भरण्योरप्येवम् । एवं नक्षत्रदोषदे कृते ज्वरो
 नश्यति । एतद्द्विधानन्तु प्रथमं गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः षडोप-
 माख्यपताकैः प्रपूज्य कार्यम् । “उरगशताभघार्द्राण्ये ष्टयास्य-
 त्रिपूर्वास्त्रपि च रविजभौमे चार्कवारेण योगे । यदि भवति
 चतुर्थी द्वादशौ भूतषष्ठीनिगदित इह जन्तीनांशकालः प्रविष्टः ॥
 चरराशौ विलग्नस्ये द्विदेहाहं च पश्चिमे । रोगस्य प्रशमः प्रश्ने
 विपर्यासे विपर्ययः ॥ शुभमहाः सौम्यनिरौचिताश्च विलग्न-
 सप्ताष्टमपञ्चमस्थाः । त्रिपङ्कशा येषु निशाकरः स्वात् शुभं
 वदेद्रोगनिपौडितानाम् ॥ पापक्षेपु प्रग्नलग्ने पापसंयुतवीचिते ।
 तथैव चाष्टमस्थाने रोगिणां मरणं भवेत्” ॥ मरणसूचकयोग-
 द्वयम् । “मन्दः पापसमेतो लग्नाद्भवमः शुभैरयुतदृष्टः ।
 रोगार्तः परदेशे चाष्टमगो मृत्युकर एव” ॥ परदेशस्थस्य
 रोगघ्नानं मृत्युघ्नानञ्च । “मूलमघार्द्राश्लेषा भरणी विशाखाग्नि-
 दैवतेषु नरः । गरुडप्रियोऽपि दष्टो न प्राणिति दन्दशूकेन ॥
 पालाञ्जनालेपनलावणैस्तु दैवविषं समुत्सारयति” ॥ दष्टस्य
 गारुडीमूलं यदि दृष्टमश्यामलं भवति । गारुडी पुनर्नवा ।
 “अर्कजटावल्कलमृष्टण चूर्णमतिशिशिरसलिलसंयुक्तम् । पीत-
 मद्दिकनकगोनाशहयारिविपाशां विद्रावणम् ॥ ओषसलिल-
 मृष्टणवर्तितकाकलिकामूलपानलेपनेन । अपसरति मण्ड-
 लिविषं मारुतविकृतमिव घनहृन्दम्” ॥ ओषसलिलं काञ्चिकं
 काकलीमूलं गुञ्जामूलम् । “लज्जालुकामूलं नीलीमूलमात-
 पतण्डुसजलेन । मण्डनिविषमतिविषममपि पीतं निवा-
 रयति ॥ यः पिबति पुष्यदिवसे जलपिष्टं सितं पुनर्नवा-
 मूलम् । पार्श्वेनापि न खलु विचरति तस्याहि हृदिकी

षर्षम् ॥ श्वातातपीयकर्मविपाके । "महापातकजं चिह्नं
सप्तजन्मसु जायते । उपपातकजं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् ॥
दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमात् शमम् । जपैः सुरा-
र्चनेर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् ॥ पूर्वजन्मकृतं पापं नरकस्य
परिक्षये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छ्रादिभिः शमः ॥
कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणौ तथा । सूत्रकृच्छ्राश्मरी-
काया अतीसारभमन्दरौ ॥ दुष्टव्रणं गण्डमाला प्रक्षाघातो-
ऽक्षिणाशनम् । इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः ॥
जलोदरयक्तृग्रीहशूलरोगव्रणानि च । श्वासाजीर्णज्वरच्छर्दि-
भ्रममोहगलग्रहाः ॥ रक्षावुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ।
दण्डावतान कश्चित्तपुः कम्पविचर्चिकाः ॥ धूम्रीकपुण्ड-
रीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः । अर्घं चाद्या नृणां रोगा
अतिपापोद्भवा मताः ॥ अन्ये च बहवो रोगा जायन्ते रोग-
सङ्कराः । उच्यन्तेऽथ निदानानि प्रायश्चित्तानि च क्रमात् ॥
महापापे तु सर्वे स्यात्तदहंरूपपातके । दद्यात् पापे तु पठार्थं
कल्प्य व्याधिवलावलम् ॥ लक्षमुच्चावचं पुण्यं प्रदद्याद्देवता-
र्चने । दद्याद्द्विजसहस्राय मिष्टार्थं द्विजभोजने ॥ गोदाने
धत्तयुक्ता गोः सुगौला च पयस्त्रिनो" ॥ गोदानमधिकृत्यादि-
पुराणे । "परीगयैव जायेत तेजस्वी च भवेत्तरः" ॥ मनुः ।
"शोधधान्यगदो विद्या देवी च विविधा स्थितिः । तपसैव
प्रसिध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम्" ॥ अगदोनेहज्यम् ।
शातातपः । "यथा निदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना ।
महारम्भोऽल्पके हेतावन्तिमो दोषकर्मजः" ॥ सारावस्थाम् ।
पथ्याशिनो शौचवतो नराणां सदृष्टिभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।
एवं विधानामिदमायुर्वत्तं चिर्यं सदा हृदमुनिप्रशादः" ॥
व्यल्लमाह याज्ञवल्क्यः । "वर्षांधारद्येहयोगाद् यथा दोषस्य

संस्थितिः । विक्रियापि च दृष्टैवमकाले प्राणसंग्रहः ॥
यथा चाविकलवर्त्यादिसत्त्वे प्रचण्डवातादिना दोषनाशस्तथा
सत्यप्यायुषि चाशुभकर्मवशात् नौदुर्गवत्तु युष्ठापयसेवित्वा-
दिना प्राणनाश इति । आयुर्वेदे । “यथाशाम्नाश्च निर्णीतो
यथा व्याधिविक्रिसितः । न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः
कर्मजो बुधैः” ॥ तद्विक्रियायां भारतीयभट्टाचार्यः । “दानै-
र्दयादिभिरपि द्विजदेवता भोगुर्वर्चनाप्रणतिभिश्च लपेस्त-
पोभिः । इत्युक्तपुस्तानिचयेरुपचोयमानाः प्राक् पापजा यद्वि-
रुजः प्रशमं प्रयान्ति” ॥ अतएव हेमाद्रिधृतानखण्डे तत्त-
द्रोगे तत्तद्दानाभिधानपूर्वकं भगवद्वाक्यम् । “सुवर्णदानं
सर्वपां रोगाणां शमकारणम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं
कमलोद्भव” ॥ कर्मदोषोभयजव्याधौ च । “दानादिभिः
कर्मभिरोपधीभिः कर्मक्षये दोषपरिचये च । मिहान्ति ये
यत्नवतां कथञ्चित्कर्मदोषप्रभवा गदास्तु” ॥ अतएवोक्तम् ।
“प्रायश्चित्तमकृत्वा तु कर्मं कुर्यान्न किञ्चन । अनिस्तौर्णमघं
यस्माद्दिगुणं परिपच्यते” ॥ केवलदोषजे तु । “स्वहेतुदुष्टै-
रनिलादिदोषैरुपप्लुतैः स्त्रेषु परिष्वलद्भिः । भवन्ति ये प्राण-
भृतां विकारास्तो दोषजा भेषजशुदिसाध्याः” ॥ वृहस्पतिः ।
“अज्ञातौषधमन्त्रस्तु यद्य व्याधेरतत्त्ववित् । रोगिभ्योऽथं
समादत्ते सदण्डप्रद्यौरवद्विपक्” ॥ नन्दिपुराणे । “अप्येकं
नौरुजं कृत्वा जन्तुं यादृगतादृशम् । आयुर्वेदप्रभावेण किन्न
दत्तं भवेद्भुवि” ॥ किन्न दत्तं भवेदिति सर्वदानफलं लभते
इत्यर्थः । लिङ्गपुराणम् । “आयुष्ये कर्मणि क्षोणे लोकोऽयं
दूयते मया । ओषधानि च मन्त्राश्च न होमो न पुनर्जपः ।
त्रायन्ते मृत्युनोपेत जरया वापि मानवम्” ॥ इति काल-
वाक्यम् । हरिवंशेऽपि । “देवं पुरुषकारेण न शक्यमति-

वर्त्तितुम्” इति । “न गृह्णन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गता-
युवः । दीपनिर्वाणगन्धश्च सुहृद्वाक्यमरुन्धतोम्” ॥ विष्णु-
धर्मोत्तरे । “हरिं गोहिलचन्द्रार्कसुराग्नीन प्रतिपूज्य च ।
शृण्वन् मन्त्रमिमं पुण्य विद्वान् भेषजमारमेत् ॥ ब्रह्मदत्ता-
श्विरुद्रेन्द्राभूचन्द्रार्कनिलानलाः । ऋषयश्चौषधिग्रामा भूत-
सघाथ पान्तु ते ॥ रसायननिवर्षीणा देवानाममृतं यथा ।
स्वधेवोत्तमनागानां भेषज्यमिदमस्तु ते” ॥ स्वय भक्षणे तु ते
इत्यत्र मे इति वदेत् । अविशेषेण भक्षणेऽपि पठेत् । “इन्द्रो-
दये गुरुबुधेन्दुमितेषु तेषां वारे रवेथ सुविधौ सुतिथौ सुयोगे
भेषूपपन्नगविशाखशिवेतरेषु लक्ष्मर्त्तविष्टिरहितेष्वगद शुभाय” ॥
श्रीषधकरणम् “चित्रायुगे विधियुगे मित्रयुगे लघुषु वारुण-
विष्णौ । वस्तिविरचनवेधाः शुभदिनतिथिवन्दनम्नेषु” ॥ वस्ति-
यर्मपुटः विरेचन विरेक । वेधी व्रणादिवेध । “पौष्णा-
श्विनौ द्रविणशक्रसमीन्द्रपुथाहस्तादतौन्दुहरिमूल हुताश-
मित्रैः । चित्रान्वितैर्भृगुबुधेन्दुरवौज्यवारे भेषज्यपानमचिरा-
टपहन्ति रोगान्” ॥ उत्तरात्रयेऽपि बह्वलमृगीति वचनात् ।
रत्नमालायाम् । द्यूनशत्रुनिधनव्ययशङ्खौ सदृग्दृष्टेषु नितरा बल
वत्सु । आयुषश्च हितकारिणि योगे कौर्त्तिता नियतमौषधसेवा’ ।
द्युनादिषु पादयोगे क्षणशून्येषु आयुष्मानित्यादिनित्ययोगे ।
भीमपराक्रमे । “भेषज्यपाने गुरु सोमशुक्रा शुभ विलग्न दिवसो
रवेथ । तिथावरिके करणे च शस्ते योगे च लग्ने द्विशरीर
सङ्गे” ॥ तत्रैव “रोहिणी चानुराधा च शस्तमौषधभक्षणे” इति
वचनाद्रोहिण्यामपि । “ध्यादित्येषु चरेषु शक्रदिनकृतपुष्योष-
चन्द्रेषु च । क्रूराहव्यतिपातविष्टिदिवसेष्विन्दावशस्ते तथा ॥
केन्द्रस्येष्वशुभेष्वकामतिथिषु स्नान गदो मुक्तितः । शस्तं तत्र
न शोभनाविधिभुजङ्गर्त्तन्दु सदाधरा” ॥ रोगिस्नानम् । “सेवा

चक्रे सप्तशीर्षं सप्तपृष्ठे तथोदरे । पादयोः सप्त ऋचाणि
 साभिजिन्ति न्यसेदुधः ॥ स्वामिभाद्रृत्यमं गण्यं भृत्यभात्
 स्वामिमं ततः । निष्फलं पादपृष्ठस्थे सफलं मस्तकौदरे ॥
 सेवा चक्रम् । “ध्रुवलघुमृदुवर्गं वासवे विष्णुदेवे विकुञ्जरविज-
 वारे केन्द्रकोणेषु सत्सु । दितनुहृषभपञ्चास्योदये चन्द्रशुद्धौ
 सुतिथिकरणयोगे दर्शनं भूमिपानाम्” ॥ राजदर्शनम् ।
 मत्स्यपुराणे । “राज्ञस्तु दक्षिणे पाश्वर्णे वामे शोपविशेत्तथा ।
 पुरस्तात्तु तथा पश्चात् आसमन्तु विगर्हितम् ॥ स्वयं तथा न
 कुर्वीत स्वगुणाख्यापनं पुनः । स्वगुणाख्यापने चैव परमेव
 प्रयोजयेत् । परार्थमस्य वक्तव्यं सुखे चेतसि भार्गव । स्वार्थं
 सुहृद्भिर्वक्तव्यं न स्वयन्तु कदाचन” ॥ अस्य राज्ञः । “अज्ञा-
 प्यमाने चान्यस्मिन् समुत्थाय त्वरान्वितः । अहं किं करवा-
 ष्योति वाच्यो राजा विज्ञानता । नातिवक्ता न निर्वक्ता न च
 मात्सरिकस्तथा ॥ आत्मसम्भावितश्चैव न भवेच्च कथञ्चन ।
 आराधनासु सर्वासु भृत्यवच्च विचेष्टिते । कथासु दीर्घं क्षिपति
 वाक्यमङ्गं करोति च । विरक्तलक्षणं ह्येतदनुरक्तस्य लक्षणम् ।
 दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति धादरात् । कुशलादि-
 परिप्रश्नौ संप्रापयति चासनम् । इति रक्तस्य कर्त्तव्या सेवा
 रविकुलोद्भव । यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ॥ पुरु-
 षेणासहायेन किन्तु राज्यं महत्प्रदम् । कामं क्रोधं मदं मानं
 लोभं हर्षं तथैव च । जितव्यसरिपङ्कवर्गं सत्वरं पृथिवो-
 च्छिता । न राज्ञा मृदुना भाव्यं मृदुहिं परिभूयते । न भाव्यं
 दारुणेनापि तीक्ष्णादुद्दिजते जनः । अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्व-
 कर्मसु पार्थिवः । दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्म नष्टं भवेत् स्वयम् ।
 रोने दपे च मान्ये च द्रोहे पापे च कर्मणि । अप्रिये चैव
 कर्त्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते । भृत्यैः सह महीपालः परीहा-

सञ्च वर्जयेत् । भृत्याः परिभवन्तीह नृपं हर्षणसत्कथम् ।
 पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव । त्रयमेतन्ननुष्यस्य
 पिण्डतं स्यात् फलावहम् । कृपेर्हृदिसमायोगात् दृश्यन्ते
 फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ॥
 महाभारते । “लामेन हर्षयेद् यस्तु न व्ययेद् यो विमानितः ।
 असंमूढस्य यो नित्यं स राजवर्धनं वसेत् । बलवान् शूर
 अस्त्रानश्रुयायेवानुगतः सदा । सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजव-
 सतिं वसेत्” ॥ नयमाह हरिवंशे नारदः । “श्रुक्ते वापि
 सुहृदा वक्तव्यं जानता हितम् । न्याय्यञ्च प्राप्तकालञ्च परा-
 भवमजानता । वक्तव्यं सर्वदा सद्भिरपियथापि यद्वितम् ।
 आनृण्यमेतत् स्नेहस्य सद्भिरेवाहृतं पुरा । यस्योत्तापकरं पथात्
 आरब्धं कार्यमोदशम् । आरभेन्नैव तद्विद्वान् स च बुद्धिमतां
 नयः । कुमित्रे सौहृदं नास्ति कुभार्यायां कुतो रतिः । कुतः
 पिण्डं कुपुत्रे तु नास्ति सत्यं कुराजनि । कुसौहृदे क्व विश्वासः
 कुदेशे न प्रजौव्यते । कुराजनि भयं नित्यं कुपुत्रे सर्वदा भयम् ।
 अपकारिणि विश्वं यः करोति नराधमः । अनाथो दुर्बलो
 यस्तु न चिरं स तु जीवति । न विश्वसेद् विश्वस्ते विश्वस्ते नाति-
 विश्वसेत् । विश्वासाद्भयमुत्पन्नं भूलान्यपि निहन्ति । राज-
 सेविषु विश्वासं गर्भसद्भिरतिषु च । यः करोति नरो मूढो न
 चिरं स तु जीवति । शत्रुशेषमृणाच्छेषं शेषमग्नेश्च भूमिषु ।
 पुनर्वहेन्ति सभूय ततः शेषं न शेषयेत् । अद्रोहं ममय कृत्वा
 सुनीनामघतो हरिः । जघान् नमुचिं पथादपां फेनेन पार्थिव ।
 कृत्वा सम्बन्धकं चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि । पुलोमानं
 जघानादो जामातापि यतक्रतुः । न चामर्षं निवस्तव्यं सर्वैरे
 वहिते रिपौ । पातयेत्तं समूलं हि नदौकूलमिव ह्रमम्” ।
 विष्णुपुराणे । “अल्पहानिस्तु सोढव्या वैरेणार्यागमं त्यजेत् ।

उपायतः समारब्धा सर्वे सिध्यन्त्यपक्रमाः” ॥ ज्योतिषे ।
 “अन्यकं तदनुमन्दलोचन मध्यलोचनमतः सुलोचनम् । रोहि-
 षोप्रभृतिभ चतुर्विधं नूनमत्र गणयेत् पुनः पुनः । लाभोऽन्धके
 निकट एव इतस्य धौरैर्द्रव्यस्य नन्धिरिह केकरके प्रयत्नात् ।
 द्रव्यश्रुतिर्भवति मध्यमलोचनाच्च न प्राप्तिकृत्तमविमोचनमे
 कदाचित्” । मत्स्यपुराणे । “कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा
 बाहुमहस्रभृत् । येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ।
 यस्तस्य कौर्त्तयेन्नाम कल्पमुत्याय नित्यशः । न तस्य वित्त-
 नाशः स्यान्नष्टश्च सभते पुनः” ॥ कल्प्यं प्रातः ।

अथ परीक्षा । “नो शुक्रान्तेऽष्टमेऽर्के गुरुमहितरथी जम्भ-
 मामेऽष्टमेन्दौ विष्टौ भासे मन्नाथ्ये कुजशनिदिवसे जन्मताराश्च
 चाथ । नाडीनक्षत्रहोने गुरु रविरजनीनाथ ताराविशुद्धौ प्रातः
 कार्या परीक्षा हितनुचरगृहागोदये गस्तलग्ने । अष्टम्याश्च
 चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणं । न परीक्षा विवाहश्च शनिभौम-
 टिने भवेत् । प्रायश्चित्त अनुराधा स्वधनिष्ठा पुष्या हस्ता-
 त्रयं तथा । ज्येष्ठावारुणपौष्णे च नाट्यारम्भे शुभोगणः” ।
 नाट्यारम्भ ।

अथ कृत्तिकर्म । तत्र कूर्मचक्रम् । “प्राङ्मुखी भगवा-
 न्देव कूर्मरूपी व्यवस्थितः । आत्राम्य भारतं वर्षं नव भेदं
 यथाक्रमम् । मध्यपागग्नि याम्यादि कृत्तिकादित्रयत्रयैः
 क्रूरबेधयुतेस्तैस्तु पौष्यन्ते तद्विवाग्निः । पूर्वापरं भवेद्बेधो-
 वेधयोत्तरदक्षिणे । ईशानरक्षमोर्वेधो वेध आग्नेय मासते ।
 तारात्रयान्वितं तत्र मौरिं यत्रेन चिन्तयेत् । नाभिशीर्षचतु-
 ष्पादकक्षपुच्छे च मस्थितम् । अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा
 भूपिका खगाः । स्वचक्रं परचक्रश्च सप्तैते सम्भवन्ति च ।
 एव देवगृहधामचेत्रनामर्चतो वदेत्” ॥ तथा च “यत्र यत्र

च नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः । दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः स्त्रां
 दिशं तत्र पीडयेत् । सौरिर्वलाधिको दुष्टः स्रल्पवीर्यः शुभा-
 वहः । एकदा पीडयेद् यत्र भानुजः कूर्मपक्षके । तत्र स्थाने
 महाविघ्नो जायते नात्र संशयः । दृष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं
 शान्तिपौष्टिकम् । कूर्माङ्गस्थदेशानाह । “मध्ये सारस्वता-
 मत्स्याः शूरसेनाः सभायुराः । पञ्चालशाज्जमाण्डव्यकुरुक्षेत्र-
 गजाङ्गयाः । मरुनैमिपविन्धाद्रिपाण्ड्यघोषाः सयामुनाः ।
 काश्ययोध्या प्रयागश्च गया वैदेहकादयः । प्राच्यां मागधशीणौ
 च थारेन्द्रो गौडराट्टकाः । वर्द्धमानतमो लिप्त प्राग्ज्योतिषोदया-
 द्रयः । आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गचैपुरकीशम्नाः । कलिङ्गीद्रान्ध-
 किष्किन्ध्या-विदर्भश्रवरादयः । दक्षिणेऽवन्ति-माहेन्द्रमल्लया
 ऋष्यमूककाः । चित्रकूटमहारण्यकाञ्चीसिंहलकोङ्कनाः । का-
 वेरौ ताम्रपर्णी च लङ्काद्रिकूटकादयः । नैर्ऋती द्रविडानर्त्त-
 महाराष्ट्राश्च रैवतः । जवनः पल्लवः सिन्धुः पारसीकादयो
 मताः । पश्चिमे हैहयास्ताद्रिस्नेच्छवासशकादयः । वायव्ये
 गुज्जराटश्च नाटजालन्धरादयः । उत्तरे चीननेपालङ्गनकैकेय-
 मन्दराः । गान्धारहिमवत्क्रीश्चगन्धमादनमालवाः । कैलाश-
 मद्रकाश्मीरस्नेच्छदेशाः खशादयः । ईशाने स्वर्णभौमश्च गङ्गा-
 द्वारश्च टङ्गनः । काश्मीरब्रह्मपुरककिरातादरदादयः” ॥ इति
 कूर्मचक्रम् । देवलः । “सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रास्तथा प्रत्यन्त-
 वासिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गीद्रान् गत्वा संस्कारमर्हति” ॥ तीर्थ-
 यात्राव्यतिरेकेणेति द्रष्टव्यमिति मिताक्षरा । व्यासः । “उपरा
 बहुना भूमिः पन्थानस्तस्कराहताः । सर्वं वाणिजिकाद्यैव
 भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ शस्यानिष्यत्तिरफला तरुणा हृदि-
 गीलिनः । भविष्यन्त्यफलो हर्षः क्रोधश्च सफलो नृणाम् ॥
 पुरुषाख्यं बहुलोक तद्युगान्तस्य लक्षणम्” ॥ तत्र ग्रामादिपु

स्वनामफलम् । ज्योतिषे । “अवर्गोऽष्टाविधुः के च षट्चे
वेदाष्टवर्गके । एकं ते सप्त पे वर्गे ये द्वयं शे च वक्रयः ॥ इत्य-
मष्टसु वर्गेषु याः संख्याः कथिताः क्रमात् । नाश्रिवर्गात्
स्वराच्चैव प्रत्येकं तां प्रकल्पयेत् ॥ एकीकृत्याष्टभिर्भुक्ते शेष-
संख्या ध्वजादयः । ध्वजो धूम्रश्च सिंहः श्वा हृषभो रामभो
गजः ॥ ध्वाङ्गस्यक्रमतो ज्ञेयः फलं तत्र बलक्रमात् । ध्वाङ्-
गधूम्रहृषभा गजः सिंहो ध्वजः खरः ॥ यद्योत्तरबला एते
ज्ञातव्याः स्वरपारगैः । प्रभो योधि पुरे देशे मित्रनारो गृहेषु
च ॥ बलात् प्रायो भवेत्लाभो न लाभो बलवर्जितात् ।
अ गरुडः क मार्जारश्च सिंहश्च शनीसुतः ॥ त भुजङ्गः प आशुः
स्यात् य वर्गे भः श सेपकः । नामादिवर्णतो ज्ञेया षष्टौ वर्गाः
क्रमादमौ ॥ यद्वर्गभक्ष्यो यः प्रोक्तस्तस्मात्तस्य भवेत् क्षयः ।
ग्रामवर्गस्य ये भक्ष्यास्त्यज्यास्ताङ्गामवासिनः ॥ एव दुर्गे रणे
त्यज्या न कर्त्तव्या गडाधिपाः । अवर्गाद्यष्टकं ज्ञेयं प्रागाद्यष्ट-
दिशां क्रमात् । स्ववर्गात् पञ्चमे स्थाने खण्डिर्भङ्गश्च जायते” ॥
व्यासः । “धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यश्च पञ्चमः । पञ्च
यत्र न विद्यन्ते तत्र न दिवसं वसेत्” ॥ मत्स्यपुराणे । “फाल-
कृष्टे तथा देशे सर्ववौजानि रोपयेत् । त्रिपञ्चसप्तरात्रेण यत्र
रोहन्ति तान्यपि । ज्येष्ठामध्याकनिष्ठाभूर्ध्वर्जनीयेतरा मता” ॥

अथ लाङ्गलचक्रं स्वरोदये । “लाङ्गलं दण्डिका यूपं
योक्तृद्वयसमन्वितम् । दण्डिकादिलिखेद्भानि दिनेशाक्रान्त-
भादितः ॥ दण्डिका हलयूपानां द्विद्विस्थाने त्रिकं त्रिकम् ।
योक्तृयोश्च त्रिकञ्चैव मध्ये यद्वाश्रके द्वयम् ॥ दण्डस्थे च गवां
हानिर्यूपस्थे स्त्रामिनो भयम् । लक्ष्मीर्लाङ्गलयोक्तादौ चित्रा-
रमादिनर्चके” ॥ इति लाङ्गलचक्रम् ।

अथ वौजोत्सिचक्रम् । “सूर्यभादुरगः स्यात्स्त्रिणाद्योका-

न्तरक्रमात् । सुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश तूदरे ॥
पुच्छे चतुर्वह्निः पञ्च दिनभाञ्च फलं वदेत् । वदने चोचकं
विद्यात् गलकेऽङ्गारकस्तथा ॥ उदरे धान्यवृद्धिः स्यात् पुच्छे
धान्यत्रयो भवेत् । इति रोगभयं राज्ये चक्रे वीजोत्तिसम्भवे ॥
सूर्यभात् सूर्यभुज्यमाननञ्चत्रात् । त्रिनाडीकान्तरक्रमादिति
यद्यश्चिन्यां रविस्तदा तामारभ्य गणयेत् । त्रिनाडीषु भग्निनो-
भरणौकृत्तिका दत्त्वा रोहिणी वह्निः कार्या सृगशिरस पादां
पुनर्वसु नाडीषु दत्त्वा पुष्यो वह्निः कार्यः एवं क्रमेणान्या
लेख्याः । चोचक शस्यशून्यताम् । ईतयः । “अतिष्ठष्टिरना-
ष्टिः शलभा भूपिकाः खगाः । प्रत्यासञ्चाञ्च राजानः षडेते
ईतयः स्मृताः” ॥ इति वीजोत्तिसचक्रम् ।

अथ हृष्यचक्रम् । “हृष्यचक्रं हृष्याकारं सर्वात्रयवसंयुतम् ।
लिखित्वा विन्यसेद्भानि हृष्यनामर्चपूर्वकम् ॥ सुखाच्चिकर्ण-
शीर्षेषु शृङ्गे स्कन्धे द्विकं द्विकम् ॥ त्रीणि पृष्ठे द्वय पुच्छेऽष्टौ
पादे तूदरे त्रिकम् । हस्तप्रवाहवीजोत्तिसप्रारम्भादिदिनर्चकम् ॥
यदङ्गेयं स्थितं तस्माद्दक्ष्ये सर्वं शुभाशुभम् । चास्ये हानिः सुखं
नेत्रे कर्णे भिच्चाटन तथा ॥ शीर्षे हृतिस्तथा शृङ्गे सौम्यं
स्कन्धे च मङ्गलम् । पृष्ठे कष्टं शुभं पुच्छे भ्रमः पादे सुखं
हृदि । चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं हृष्यचक्रफलं बुधैः” ॥ इति हृष्य-
चक्रम् ।

दोषिकायाम् । “पूर्वाग्निनाम्यफण्डिपित्तशिवान्यभेषु रिक्ता-
ष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय । द्वादशमिगोसमुदाये विकु-
लार्किधारे शस्तेन्दुयोगकरणेयु हस्तप्रवाहः । हस्तप्रवाहवदौज-
वपनस्य विधिः स्मृतः । शिवायाञ्च शुभे केश्चरे स्थिर स्रमनु-
जोटेय” ॥ भौमपराक्रमे । “वामे कृष्णं वसोवहं दक्षिणे
सोहितं न्यसेत् । उत्तरामिसुखो भूत्वा कर्षकः कृषिमारभेत् ॥

हले तु योजिते यत्र चेत्रे ग्रामं करोति गौः । तत्र स्याद्द्विगुणं
 गस्यमवश्यं गर्गभापितम् ॥ कृत्यचिन्तामणौ वल्लभद्रः ।
 "सुखदः प्रतिपञ्चैव द्वितीया कार्यसाधिनी । आरोग्यदा
 तृतीया च चतुर्थी कौटुकत् सदा ॥ पञ्चमी त्रीपदा नूनं
 षष्ठी च कलहप्रिया । सप्तमी स्थानदा भोग्या हृषं हन्ति
 तथाष्टमी । नवमी गस्यनाशाय दशमी भूतिदा सदा । एका-
 दशी तथा कुर्याद्दहनं धान्यं मनोरथम् । द्वादशी प्राणसन्देहा
 सर्वसिद्धा त्रयोदशी । चतुर्दशौ पतिं हन्ति पञ्चदशैव
 निष्फला । अमावास्याष्टमी षष्ठी रिक्ता च परिवर्जयेत् ।
 सौरिभौमदिने चैव कथ्यारम्भे धनक्षयः । प्राजेशविष्णुतिथ्येषु
 पितृकरोत्तरेषु च अश्विनी वातपौष्णेषु मूनादितौन्दुभे तथा ।
 वारे भानुजशुक्रे च जीवे शीतकरे तथा । लग्ने स्त्रोगीमौन-
 युग्मे कथ्यारम्भं शमं विदुः । ऐशान्यां पुष्पनैवेद्यैः क्षेत्रपालश्च
 पूजयेत् । सालद्वारो हनधरः स्त्रिभ्य पूजितं हलम् । दध्या-
 च्यमधुभिः श्रेष्ठं फालाग्रश्च प्रलेपितम् । कर्पं प्रावर्त्तयेत्
 प्राज्ञो नूतनेन हलेन च । अश्विनिवितथ्यचन्द्रेषु ब्रह्मेन्द्रविष्णु-
 वारुणे । वायव्येन्द्राग्निभे चैव रोहिण्यामुत्तरासु च । वारे
 जीवन्नशुक्रे च सोमे दिनकरे तथा । युग्मे युवति गो मीने
 शस्तं स्याद्दीजवपनम् ॥ राजमार्त्तण्डे । "प्राजेशश्रवणो-
 त्तरादिति मघा मार्त्तण्डतिथ्याश्विनी पौष्णानुष्णमरीचयः शत-
 भिषा स्यातिर्विशाखा तथा । जीवाकेन्दुसितेन्दुनन्दनदिने
 वारे स्थिरस्योदये शस्यानां वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ
 रोपणे" । देवनः । "गुरुसोमसूर्यशुक्राः क्षेप्याः सम्पत्कराः
 शभाः । बुधार्किभूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदाः । हन्ति मेषः
 पशून् सर्वान् स्वभावेनाथ वृषिकः । कर्कटे न भवेत् सौम्यं
 तुलाया न प्ररोहति । केशरो गस्यघाती स्यात् पार्थिवोपद्रवं

धनुः ॥ मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्दिशेत् । गोस्तो-
मन्मथमौनेषु शस्त्रं सम्पद्यते महत् ॥ प्रशस्ते चन्द्रतारे च
शुचिः शुक्लेन वाससा । स्नात्वा गन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा
विधानतः ॥ पृथोश्च ग्रहसंयुक्तां पूजयित्वा प्रजापतिम् ।
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दौयते भूरिदक्षिणा ॥ कृष्णौ हृषी
नियीकृत्यौ नवनौतैर्हृतेन वा । मुखपार्श्वे तयोर्लिप्यात् फालाग्रं
कनकैः सृशेत् ॥ उत्तराभिमुखो भूत्वा क्षीरेणाघ्यं प्रदापयेत् ।
ततः शुभकरः शोमान् कृपिकर्म समाचरेत् ॥ वर्जयेद्भग्न
शृङ्गश्च क्षुरभग्नश्च वर्जयेत् । विकलं क्षिप्रलाङ्गुलं कपिलं
हृषभं तथा ॥ हलप्रवाहन कार्यं नीरुग्भिः कृपिकर्मकैः ।
हस्तादिभिर्दंडैः क्षेमं कुट्टैर्न शुभं वदेत् ॥ हृषभा यदि मुह्यन्ति
तस्य विघ्नप्रदा भवेत् ॥ कृपिर्गति श्रेयः "तस्मात् सर्वप्रय-
त्नेन निर्विघ्नं कारयेत् सदा । एका जयकरो रखा तृतीया
चार्धदायिका ॥ पञ्चमो या भवेद्रेखा बहुशुभ्यफला हि सा ।
अत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यं महादोषस्ततो भवेत् ॥ संपूज्याग्निं
द्विजं देवं कुर्याद्हनप्रवर्त्तनम् । हेमनिष्टफालाग्रं क्षिप्ररेखां
न कारयेत् ॥ अर्त्तघ्ना वसवयेन्द्रः पृथुरामः सचन्द्रमाः ।
परागरो बलभद्रः सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ हले प्रवाहमाने
तु कूर्म उत्पद्यते यदि । शृङ्गिणी म्रियते तस्य ततोऽग्नेय
भयं भवेत् ॥ लाङ्गुलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विदग्धति ।
इंगाभङ्गो यदा कर्त्तुः सगयो लीवितस्य च ॥ सुतनाथो युगा-
भङ्गे समौने म्रियते सुतः" ॥ समीने योक्तवन्धनकाष्ठदये ।
"योक्तच्छेदे तु व्यामद्भः शस्यघागिश्च जायते । हले प्रवाह-
माने तु गोरकः प्रपतेद् यदि ॥ प्रपतेन्मुक्तमात्रस्तु बन्धनं च
प्रपद्यते । त्वरातिसाररोगेण कृपिभङ्गे विनिर्दिशेत् ॥ प्रवाह-
मुक्तमात्रस्तु ततो गौः प्रपतेत् यदि । वत्सासीटेन नर्दन्ति

ततो शस्यं चतुर्गुणम् ॥ हेमवारिविक्रितस्य वीजस्योन्नयतः
 गृचिः । इन्द्र चित्ते निधायाय स्वयं मुष्टिवर्यं वपेत् ॥ कृत्वा
 चान्योन्यप्रोत्साहं नर्त्तको हृष्टमानसः । प्राद्गुह्यः कलसं गृह्य
 इमं मन्त्रमुदौरयेत् ॥ त्वं वै वसुधारे सती बहुपुष्पफलप्रदे ।
 नमस्ते मे शुभं नित्यं कर्षिं मिधां शुभे कुरु ॥ रोहन्तु सर्व-
 गस्यानि काले देव प्रवर्षतु । कर्षकास्तु भवन्त्यग्रा धान्येन
 च धनेन च स्नाहा ॥ कत्यरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् । “चैत्रे च
 क्षणपञ्चम्यां काश्मोरा च रजस्वला । नित्यं भवति तस्मात्तां
 कृत्वा शैलमयीं स्त्रियम् ॥ अभ्यङ्गवस्त्रनेवेद्योः पूजयेत् दिव-
 त्रयम् । पुष्पालङ्कारधूपैश्च गौरसं वज्रयेन्ति च” ॥ काश्मोरा
 पृथ्वी । “अष्टम्याश्च ततः स्नाप्य ताभिरेव गृहे गृहे । सुस्ना-
 ताभिः प्रहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च ॥ अनन्तरं द्विजेः स्नाप्य
 सर्वापधियुतैर्जलैः । गन्धैर्वीजैस्तया रत्नैः फलैः सिद्धार्यकैस्तथा ॥
 स्नापयित्वा च तां देवीं गन्धैर्माख्यैश्च पूजयेत् । तस्मिन्वेदित-
 शिष्टन्तु माश्रितव्यं गृहे गृहे ॥ अतःपरं स्नाता गर्भं गृह्णाति
 ऋतुमेदिनी” ॥ तथा “ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभी-
 गृहे । इन्द्र प्रचेताः पञ्चन्यः शेषश्चन्द्रार्कवज्रयः ॥ बलदेवे
 इलं भूमिर्हृषभं रामलक्ष्मणौ । रघोघ्नो जानकी सौता युगं
 गगनमेव च” ॥ सौता लाङ्गलपद्यतिः । युग युगकाष्ठम् ।
 “एते द्वाविंशतिः प्रोक्ता प्रजानां पतयः शुभाः । गोमङ्गले तु
 संपुज्याः कृष्यारम्भे सहीत्सवे ॥ अर्घ्यैः पुष्पैश्च धूपैश्च माल्यै
 रत्नैः पृथक् पृथक् । इलेन वाहयेद्भूमिं स्त्रियं स्नातः स्नलङ्कृतः” ॥
 तथा । “इमा वीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह” ॥ वीज-
 यपनं प्राजापत्यतीर्थेन यथा हारीतः । “कनिष्ठायाः पश्चात्
 प्राजापत्यमावपनं होमतर्पणे प्राजापत्येन कुर्यात्” इति ।
 राजमार्त्तण्डे । “नित्यं दश इले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्च इले

धनम् । नित्यञ्च त्रिदशैर्भक्तं नित्यमेकदशैः ऋणम् ॥ होम-
 तर्पणे लाजहोमसनकादितर्पणे पराशरः । “वैशाखे वपनं
 श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणी रथौ । अतःपरस्मिन्नधमं न जातु श्रावणे
 शुभम्” ॥ ज्योतिषे । “पूर्वभाद्रपदा मूलं रोहिण्युत्तर-
 फल्गुनो । विशाखा शतभिषा वाद्य धान्यानां रोपणे वरा ॥
 सदोसा रजनीं नीलीं पुष्यवित्तैर्विगुण्यते । स्वयं जाते पुनस्ते
 द्वे पात्नयश्चैव दुष्यति ॥ आरामे गृहमध्ये वा भोहात् सर्पप-
 मायपन् । पराभवं रिपुर्याति ससाधनधनक्षयम् ॥ निशा
 नीली पलाशय चिन्ता श्वेतापराजिता । कोविदारश्च सर्वत्र
 सर्वं निघ्नन्ति मद्भक्तम्” ॥ निशा हरिद्रा । कोविदारको
 रक्तकाश्चनः । “द्विमाश्रमा हस्तवीर्यं स्याती मन्त्रेण रोपयेत् ।
 वसुधेति सुगोतेति पुण्यदेति धवेति च ॥ नमस्ते शुभगे नित्यं
 दृमोऽयं वर्धतामिति । अरिटागोकपुष्पागवकुनाम्त्रप्रियङ्गवः ॥
 माद्गत्याः पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु च । अश्वत्थमेकं पिपु-
 मर्तमेकं द्वौ चम्यकौ चोष्यथ केगराणि ॥ तालाटकं शीफल-
 मस्तकश्च प्रक्षान्त्रोपी नरकं न पश्येत्” ॥ दानरथाकरे देवो-
 पुराणम् । “ये च वावा दुराधाराः शीतहृष्येदकारिणः ।
 तेष्वबोष्णाटिनरके पश्यन्ते मद्यणो टिनम् ॥ गृतासु जीव्य-
 मानाम्नु मद्यप्रकीर्तिता भुवि । तस्मिन् देगे भयं नित्यं
 राजानो न धिरायुषः । न च गन्धत्यय लोके यत्र शीफल-
 भेदिनः” ॥ शीतहृष्येः । “मिषित्यामल्लकेनापि मन्त्रे
 गव्येषु ब्रह्मयेत् । न व्याधिकीटविन्दायां भयं तत्र भयेत्
 कश्चित् ॥ मिषिः प्रचलतरङ्गतरङ्गितगृह्णतामगौरव वगौरं ये
 शोमहामभङ्गपादाः कुमनिनः सान्द्रतटे मातायतमहस्तान-
 रावां मध्ये अरनवरवशोर्हन्नाद्रुमं पवनसुप्तं वायुप्रेमं पराशर-
 प्रमदमं शोमहामतामापयन्ति अतुष्ट्याप्राप्तयेने पाता-

भोऽभोगान्धीहतीपाण्डरमुच्छीधूलो मृद्धारतल्याकृपरा कृता-
फडिङ्गा एलावानरा गरुडा इमडुकमहिषादिरोगम् । खल्ल-
यतक्षयमपि विलम्बं माघरतः विलम्बं कारयत तदा बुभान्
शतखल्लं कारयामीति । घ्रां घ्रीं घ्रीं श्रीरामाय नमः” ॥
इति शस्येषु बन्धयेत् ।

अथ सुष्टिग्रहणम् । दीपिकायाम् “यास्याजपादादि-
धनानलतीयशक्रचित्रे तरेषु कुजार्कजवारवर्जम् । शस्तेन्दु-
योगकरणेषु तिथौ विरिक्तो धान्यच्छेदिः स्थिरनरस्वमृगोदयेषु” ॥
बलभद्रः । “रेवतोहस्तमूलेषु श्वषणे नागयाम्ययोः । पितृ-
देवे तथा सौम्ये धान्यच्छेदं मृगोदये” ॥

अथ धान्यच्छेदनप्रकारः । “सपत्नी मासमुहो च यवधान्ये
सकाण्डके । छिन्यात्तिलञ्च निष्पत्रमेतत् पाराशरं मतम्” ॥
पराशरः । “न सुष्टिग्रहणं कुर्यात् कदाचिद्वटपौषयोः ।
ईशाने श्वनं कुर्यात् सार्द्धमुष्टिद्वयं शचिः ॥ पौषो पुष्ये शभाहे
वा पूजयित्वेददेवताम् । शस्यविघ्नप्रशान्त्यर्थं क्षेत्रे वा हव्यभोज-
नम्” ॥ वीधायनः । “रथाश्वगजाधान्यानां गवां चैव रजः
शुभम् । अथाशस्तं समूहिन्याः श्वाजाविखरवायसाम्” ॥
समूहिनो संभार्जनी । कृत्यचिन्तामणौ मेधिरोपणम् । “वटश्च
सप्तपर्णश्च गन्धारी शाल्मली तथा । औडुम्बरी तथा धात्री
या चान्या घीरधारिणी ॥ स्त्रीनाम्नी कर्पकैर्नित्यं मेधिः
कार्या फलप्रदा” ॥

अथ वीजसञ्चयः । “हस्ता चित्रादितिस्त्राती रेवत्वां
श्वषणद्वये । स्थिरे लग्ने गुरौ शुक्रे वीजं धार्यं श्वासरे ॥ माघे
वा फाल्गुने वापि सर्ववीजानि संग्रहेत् । शोषयेत्तापयेद्गोद्रे
रात्रौ चोपनिधापयेत् ॥ ततश्च पुटिकां बद्धा शोषयेच्च पुनः
पुनः । स्थापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिञ्च न श्युषेत् ॥ दीपा-

ग्निना च संस्पृष्टं वृद्ध्या चोपहतञ्च यत् । वर्जनौयं तथा वीजं
यत् स्यात् क्रीटसमन्वितम् ॥ याम्याग्निरुद्राहि विभाखपूर्वा-
माहेन्द्रपित्रैरतरभैः शुभाहे । धान्यादिसंस्थापनमेषु शस्तं
मृगस्थिरद्वयङ्गुद्वयोदयेषु ॥ सौम्यादितिमघा ज्येष्ठाच्युत्तरेषु
च कारयेत् । मीने लग्ने शुभे चन्द्रे निर्धनक्रूरवर्जिते ॥ ज्येष्ठ्यं
क्रीष्टके धान्यं गर्गां वदति सर्वदा । धनदाय सर्वलोकहिताय
देहि मे धान्यं स्वाहा ॥ नम ईहाये ईहादेवौ सर्वलोकवि-
वर्द्धिनौ कामरूपिणि धान्यं देहि स्वाहा । लेखयित्वा इमं
मन्त्रं धान्यागारे विनिधिपेत् ॥ पुराणसर्वस्वे । “मन्त्रं
लिखित्वा पत्रे च मध्ये धान्यस्य धारयेत् । पञ्च धान्यराशेस्तु
मूर्धिकादिनिवृत्तये ॥ दक्षिणदिङ्मुखगमनं स्यादभिनवासु
नारीषु । व्ययमपि शस्यफलानां न बुधो बुधवासरे कुर्यात् ॥
त्रिपुत्तरे रेवत्यां धनिष्ठा वारुणेषु च । एतेषु षट्सु विज्ञेयं
धान्यनिष्क्रमणं बुधैः ॥ श्रवणात्रय विशाखा ध्रुवपौष्णपुनर्व-
सूनि पुष्यस्य । अश्लिन्यय ज्येष्ठा धनधान्यविवर्द्धिनौ कथिता ॥
धान्यादिस्थापनम् । “कुम्भमासेऽपि सर्वेषां मन्दिराणासुप-
क्रमम् । महर्षयः प्रशंसन्ति धान्यागारं विहाय च” ॥ अत्र
प्रयोगः । पौर्णमास्यन्तचैत्रीकृष्णपक्षस्यां पृथ्वी रजस्रस्ता तां
दिनत्रयमेकस्मिन् पर्वताकारे उच्चप्रदेशे सधवाः स्त्रियः प्रपूजये-
युरष्टम्यां तां स्नापयित्वा ताः पूजयेयुः । ततः शुभदिने वीज-
वपनदिने वा सर्वोपधिगन्धवीजरत्नफलखेतसर्पपैः पृथ्वीं स्नाप-
यित्वा गन्धादिभिः पूजयेत् । नैवेद्यशेषञ्च पराङ्गोक्तव्यम् ।
अथ हस्तप्रवाहदिने वीजवपनदिने च कृतस्नानादिराचान्तो
गर्भं क्षेत्रे कृत्वा जलेनापूर्ये तत्र प्रजापतिं सूर्यादिनवप्रहान्
पृथ्वीञ्च पूजयेत् । “हिरण्यगर्भे वसुधे श्रेयस्तीपरिशायिनि ।
वसाम्यहं तव पृष्ठे गृह्णाणार्घ्यं धरित्रि मे” ॥ इति मन्त्रेषु

चीरेणार्घ्यं दद्यात् । ऐशान्यां पुःपनेवेद्यैः प्रणवादिनमोऽन्तेन
 ब्रह्मणे नमः नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा
 इत्यनेन त्रिःपूजयेत् । रुद्राय कश्यपाय सरस्वत्यै इन्द्राय
 तदर्घ्यमन्वस्तु । "शक्रः सुरपतिः श्रेष्ठो बलवत्सो महाबलः ।
 शतयज्ञाधिपो देव तुभ्यमिन्द्राय वै नमः" ॥ प्रचेतसे पर्जन्याय
 शेषाय चन्द्राय चर्काय वज्रये बलदेवाय हलाय भूमये हषभाय
 रामाय लक्ष्मणाय जानक्यै सीतायै स्वर्गाय गगनाय इति द्वाविं-
 शति पूजयेत् क्षेत्रपालमग्निं द्विजश्च पूजयेत् । अग्निं प्रद-
 क्षिणीकृत्य ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । आम्बपल्लवोदनद-
 धीनि मर्त्ते निक्षिप्य सृत्तिकाभिः पूरयेत् कृष्टौ हृषी नवनीतै-
 र्घृतैर्न वा मुखपार्श्वयोर्निक्षिपेत् । हलप्रवाहकान् गन्धा-
 दिना भूषयित्वा हलं माल्यादिभिः पूजयित्वा दधिघृतमधुभिः
 फालायं प्रक्षिप्य ह्येन्ना फालाप्रं घर्षयित्वा कर्षयेत् वसिन्द्र-
 पृथुरामेन्दु पराशरवलभट्टान् स्मरेत् । एका तिष्ठः पञ्च रेखा
 हस्तेन कार्याः भस्मशृङ्गाशुरलाङ्गूलाः कपिलाद्य हृषा न योक्तव्या
 हलप्रवाहकाद्य समर्थाः कर्त्तव्याः हलानि नवानि दृढानि
 कर्त्तव्यानि हृषभयुद्धादिकं न शुभटं हृषभाणां नर्दनेन चतु-
 र्गुणं शस्य मूत्रपुरोपोष्यं तथा । बीजवपने त्विदमधिकं
 सुवर्णजलसंयुक्त बीजमुष्टित्रयम् इन्द्र ध्यायन् स्वयं प्राजापत्येन
 तीर्थेन वपेत् उभयत्रैव प्राङ्मुखः जलपूर्णाकनसं गृह्येत्वा
 "त्व वै वसुधरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे । नमस्ते मे शुभं नित्यं
 कृपि मेधां शुभे कुरु ॥ रोहन्तु सर्वगम्यानि काले देवः प्रवर्ष-
 त । कर्षकास्तु भवन्त्वग्रा धान्येन च धनेन च" स्वाहेति
 प्रार्थयेत् ।

अथ पटिसंवलसरगणना । "शकेन्द्रकालः पृथगाकृति २२ ।
 प्रः गमाह्वनन्दाग्निपुगैः ४२६१ समेतः । गराद्रिवसिन्दु

१८७५ । हृत सलब्ध पञ्चावशिष्टा प्रभवादयोऽब्दा । वर्षं
वर्जन्तु यच्छेष सूर्ये सपूर्ये खोर्मिभि । ६० । हृत व्युत्क्रमत
खाग्निहृतेऽग्नि मासकादय ” ॥ अस्यार्थ । शाकेन्द्रकाल
शक राजाब्दकाल पृथक् आकृतिषु २२ । हाविशत्या पुरित
शशाङ्गनन्दाश्वियुगैरकनवत्यधिकगतहयाधिकचतु सहस्रे सम
तोऽह् शराद्रिवस्त्रिन्दुहृत पञ्चसप्तत्याधकाष्टादशशतैर्यावत्
सख्य हर्तुं शक्नोति तावता हृत कर्त्तव्य सलब्ध पूर्वशकाब्द
शरत्यादिना लब्धसख्यया युत कार्ये पञ्चावशिष्टे पश्चादेषोऽह्
पूर्ववत् पञ्चाहृतसलब्धस्यावशिष्टे प्रभवादय एकावशिष्टे प्रभव
द्वावशिष्टे विभवादि वर्षवर्जन्तु यच्छेष वर्षातिरिक्त शरा
द्रिवस्त्रिन्दुहृतावशिष्ट तत् सूर्यैर्द्वादशभि सपूर्ये खोर्मिभि
पञ्चाहृते व्युत्क्रमत इत्यनेन पट्टिहृतावशिष्टा अद्वा दण्डा
पट्टिहृतसलब्धाशके खाग्निहृते त्रिशता हृतेऽवशिष्टा अशका
लब्धा मासा स्थितिः । प्रभवादि वर्षाण्युपक्रम्य “आद्या तु
विशतिब्राह्मो द्वितीया वैष्णवी स्मृता । तृतीया रुद्रदेवत्या
श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत्” ॥ भविष्यपुराणे भैरव उवाच ।
“पद्मब्द कथयाम्यत्र क्रूरा सौम्याश्च ये प्रिये । सवत्सरफल
मुख्य प्रभवादौ धरानने ॥ बहुतोयास्तया मेघा बहुशस्या च
मादनौ । बहुधोरास्तया गावो व्याधिरागविवर्जिता ॥
प्रशान्ता पार्थिवाद्यैव प्रभवे परिकीर्त्तिता । १ । “सुभिन्न
क्षेममारोग्य सर्वे व्याधिविवर्जिता । प्रशान्ता मानवास्तत्र
बहुशस्या वसुन्धरा । हृष्टास्तुष्टा जना सर्वे विभवे च वरा
नन” । २ । “रीगा बहुविधाद्यैव मनुष्या वाजिकुक्षरा । सर्व
एव प्रनश्यन्ति शुक्रे वर्षे धरानन” । ३ । “अभ्यस्तस्य चागस्तु फले
धनधान्यसमाकुलम् । नित्यीक्ष्वव प्रजाहृदि प्रमोदे जायते
प्रिये” । ४ । “नीरोमाश्च निरावाधा मानवा विगताह्वय ।

बहुचौरास्तथा गावः प्राजापत्ये वरानने" । ५ । "निरातङ्गं
 जगत् सर्वं धनयौवनगर्वितम् । अङ्घ्रिरसि प्रजाः सर्वा
 नित्योक्ताहा वरानने" । ६ । "सुभिन्नं क्षेममारोग्यं वर्षा-
 कालं सुशोभनम् । शस्यहृदि विजानोयात् त्रीसुखे सुर-
 वन्दिते" । ७ । "बहुचौरास्तथा गावो धान्यञ्च बलवत्तरम् ।
 जायन्ते सर्वशस्यानि भावे वर्षे वरानने" । ८ । मङ्घार्घं
 जायते सर्वे घृततैलरसादिकम् । प्रजानाञ्च भवेद्दृढिर्युनि-
 सवत्सरे शुभे । ९ । "निष्पत्तिः सर्वशस्यानां मध्या धातरि
 कौत्सिता । द्रुक्षुचौरगुडादीनां प्रबलत्वं वरानने" ॥ १० ।
 "सुभिन्नं क्षेममारोग्यं कार्पासस्य मङ्घार्घता । लवणं मधुगव्यञ्च
 ईश्वरे दुर्लभं प्रिये" । ११ । "सुभिन्नं क्षेममारोग्यं प्रशान्ताः
 पार्थिवाः प्रिये । तस्करीपद्मं वित्तं बहुधान्ये वरानने" ॥
 १२ । "राट्टभद्रस्य दुभिन्नं तस्करीशोपपीडनम् । जानोया-
 दियहं घोरं प्रमाथिनि वरानने" । १३ । "जायन्ते सर्वशस्यानि
 मेदिनी निरुपद्रवा । लवणं मधुगव्यञ्च मङ्घार्घं विक्रमे प्रिये" ॥
 १४ । "कोद्रवाः शालिमुद्गाश्च शक्तुमापास्तथैव च । मङ्घार्घं
 जायते सर्वं वृषे च सुरवन्दिते" । १५ । "चनकामुहमापाश्च
 अन्यञ्च विदलं प्रिये । मङ्घार्घं जायते सर्वं चित्रभानौ वरानने" ।
 १६ । "सुभिन्नं क्षेममारोग्यं विश्वञ्च निरुपद्रवम् । व्यवहारो
 भवेत् हृष्टः स्वर्भानौ देवपूजिते" । १७ । "अतिवृष्टिश्च जायेत
 धान्यस्याथ प्रपीडनम् । शस्यं भवति सामान्यं दारुणे सुर-
 वन्दिते" । १८ । "बहुशस्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुलोचने ।
 सौराष्ट्रे लाटदेशे च पार्थिवे नात्र शशयः" । १९ । "दुर्भिन्नं
 जायते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् । अनावृष्टिः समाख्याता व्यथे
 मवत्सरे प्रिये" । २० । "उद्यतो वर्षणे मेघो जलं नैवोपजायते ।
 मङ्घार्घं सर्वजिह्वपे सर्वमेव वरानने" । २१ । "कोद्रवाः शालि-

सुद्राद्य कङ्गुमापास्तथेव च । सुलभं जायते सुखं जगद्वै सर्व-
धारिणि" । २२ । "अनग्निप्रवला लोका धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः" । २३ । "सर्वाः
प्रजाः प्रपीड्यन्ते व्याधिः शोकश्च जायते । शिरोवक्षोऽचि-
रोगाश्च पापाद्दि विव्रते जनाः" । २४ । "उपद्रुतं जगत् सर्वं
तस्करैर्मूषिकैः खगैः । पीडिताश्च प्रजाः सर्वाः देशभङ्गा खरे
प्रिये" । २५ । सुभिक्षं क्षेममारोग्यं शस्यं भवति शोभनम् ।
बहुक्षीरास्तथा गावो नन्दनं नन्दने प्रिये" । २६ । "अल्प-
तोयास्तथा मेघा वर्षन्ति खण्डमण्डले । नश्यन्ति सर्वशस्यानि
विजये नात्र संशयः" । २७ । "क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च
नटनर्तकाः । पीडितास्ते वरारोहे जये सर्वे न संशयः" । २८ ।
"सुरोगश्च तथा देवि दाहज्वरसमन्वितम् । अभिभूतं जगत्
सर्वं मन्त्रये सुरवन्दिते" । २९ । "ओषधान्यक्षयो देवि सर्व-
शस्यमहार्घता । व्यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मुखे दुर्मुखाः प्रजाः" ॥
३० । "पीड्यन्ते सर्वशस्यानि देशे देशे शुचिस्त्रिते । हेमलम्बे
प्रजाः सर्वाः क्षीयन्ते नात्र संशयः" । ३१ । "तस्करैः पार्थिवै-
शेव अभिभूतमिदं जगत् । अर्घो भवति सामान्यो विलम्ब्ये
तु भयं महत्" । ३२ । "विषमस्यं जगत् सर्वं विरोधे भय
मभवम् । विकारी सर्वतोप्रायो मम वास्यन्तु नान्यथा" । ३३ ।
"क्वचिद्वर्षति पर्जन्यो देशे संच्छिन्नमण्डलः । दुर्मिक्षं सर्वरौषधं
व्यवहारो विपर्ययः" । ३४ । "दुर्मिक्षं जायते सर्वाः मेटिनौ
दुप्यति प्रिये । प्लवे प्लवन्ति तोयानि पीडिता मानवा भुवि" ।
३५ । "सुवर्णरूप्यधान्यानि जगत् सर्वं सुशोभनम् । ब्राह्मणा
वणिजस्तुष्टाः सुभिक्षे शुभकृत् प्रिये" । ३६ । "सुभिक्ष क्षेम-
मारोग्यं वृषा गोब्राह्मणाः प्रिये । सुस्थिताः शोभने वर्षे प्रजाः
सर्वाः सुलोत्तते" । ३७ । "विषमस्यं जगत् सर्वे व्याकुलं ससु-

दाह्यतम् । जनानां जायते भद्रे क्रोधे क्रोधः परस्परम्” । ३८ ।
 “सर्वत्र जायते क्षेमं सर्वशस्यमहार्घता । विश्वावसो वरारोहे
 कार्पासस्य महार्घता” । ३९ । “पार्थिवैर्नृपसैन्यैश्च समस्तैः
 खण्डमण्डले । प्रपौद्यन्ते जनाः सर्वाः भयभीताः पराभवे” ।
 ४० । “दृणधान्यानि पौद्यन्ते श्रीष्मे वर्षति वासवाः । प्लवङ्गे
 पौडिताः सर्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते” । ४१ । “जायन्ते सर्व-
 शस्यानि सुभिन्नं निरुपद्रवम् । सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा कालिके
 च शुभं वदेत्” । ४२ । “सुभिन्नं क्षेममारोग्य सुखञ्च निरुप-
 द्रवम् । सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा सौम्ये सौख्यं प्रकीर्तितम्” । ४३ ।
 “तौयपूर्णा भवेन्मेषो वर्षते च दिने दिने । निरुपद्रवाय
 राजानः सर्वसाधारणे प्रिये” । ४४ । “वासवो वर्षते देवि !
 देशे चाखण्डमण्डले । अहिच्छते कान्यकुले विरोधिक्रवि-
 नाशकत्” । ४५ । “अभिभूतं जगत् सर्वं क्लेशैर्वहुविधैः प्रिये ।
 मारुतैः फलदाक्षैश्च परिवारिणि शोभनं” । ४६ । “निष्पत्तिः
 सर्वशस्यानां सुभिन्नं भवति प्रिये । प्रमाद्यनि जन्तोद्धारौ
 जलदो मोदते प्रजाः” । ४७ । “निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सर्व-
 शस्यमहार्घता । घृतं तैलसमं याति आनन्दे नन्दिनि प्रजाः” ।
 ४८ । “कोद्रवाः शालिसुहाय पौद्यन्ते वरवर्णिनि । सर्वो-
 पधोनि धान्यनि राक्षसे निहुराः प्रजाः” । ४९ । “दुभिन्नं
 जायते घोर धान्योपधिप्रपौडनम् । अनले च समाख्यातं
 नाद्य कार्पा विचारणा” । ५० । “देशभद्रः सुदुर्भिन्नं समासात्
 कथयाम्यहम् । पिङ्गले चारुपश्नाच्च दुर्भिन्नं नर्मदातटे” ।
 ५१ । “गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटमर्त्तकाः । वासवो
 वर्षते देवि शस्यञ्च न हि जायते” ॥ “तिलसर्पपमायादिका-
 र्पासानां महार्घता । गोमहिष्यः सुपर्णानि कांस्यताम्राद्य-
 गेपतः ॥ तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः । तेन

धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम् । पार्थिवाभ्योपका
दौना कालयुक्ते प्रपीडिता” । ५२ । “तोयपूर्णा स्मृता
मेघा बहुशस्या च मेदिनी । निहुरा पार्थिवा देवि सिद्धार्थे च
वरानने । ५३ । ‘अथतोयघनाद्यैव कौटका प्रवृत्ता स्मृता ।
विरुद्धा पार्थिवा देवि रौद्रे संवत्सरे प्रिये” । ५४ । “दुर्भिन्न
मध्यम प्रोक्त व्यवहारो न वर्तते । भवेद्दे मध्यमा हृष्टिर्दुर्मती
समुपस्थिते” । ५५ । “दुर्भिन्न जायते लोका सर्वे द्रविण
वर्जिता । प्राणिना जायते हर्षो दुन्दुभौ वरवर्णिनि” । ५६ ।
“महिषीगोहिरण्यादिताम्रकास्याद्यशेषत । तत् सर्वं देवि
विक्रोय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चय ॥ रक्ते संवत्सरे देवि क्रूरबुद्धि
र्नराधिप । मानवा क्रूरचेष्टाश्च सग्रामे रुधिर भवेत्” । ५७ ।
“दुर्भिन्न मरण घोर धान्योपधिप्रपीडनम् । पापरोगी भवे
द्देवि रक्ताप्येऽभरधन्दिनि” । ५८ । “रोगी मरणदुर्भिन्न
विरोधीत्तरसङ्कुलम् । क्रोधे तु विपम सर्वं समाख्यात हर
प्रिये” । ५९ । “मेदिनी लभते देवि सर्वभूत चराचरम् ।
देशभद्रय दुर्भिन्न क्षये सत्तोयते प्रजा ॥ सौराष्ट्रे मालवे
देशे दक्षिणे कोङ्कने तथा । दुर्भिन्न जायते घोर क्षये संवत्सरे
प्रिये ॥ कौमुदी नर्मदाद्याश्च यमुना नर्मदातटम् । विन्ध्याया
सैन्धवश्चापि विनश्यति न सशय ॥ सिंहेल मध्यदेशश्च
कालञ्जर तथैव च । क्षये क्षयन्ति सर्वाणि नान्यथा वर
वर्णिनि” । ६० । वराहसहितायाम् “नक्षत्रेण सद्योदयमस्त
वा याति येन सुरराजमन्तो ।* तत्सख्य कर्त्तव्य वर्षं भासक्रमे
णैव । वर्षाणि कार्तिकादीनि आग्नेयाद्ब्रह्मयानुयोगौनि क्रम
ग्रस्त्रिभञ्च पञ्चममन्त्यमुपान्त्यश्च विज्ञेय नक्षत्रेण गुरुमुज्यमान
नक्षत्रेण । आग्नय कृत्तिका पञ्चम फाल्गुन वर्षम् अन्त्यमा
श्विनम् उपान्त्य भाद्रम् । अन्त्योपान्त्यो विभौ ज्ञेयो फाल्गु

नय त्रिभो मतः । श्रेया मासाहिमा श्रेया कृत्तिकादिष्वव-
 स्यया । हे हे चित्रादिताराणां पूर्णपूर्वन्दुसङ्गते । समासैवा-
 दयो श्रेया स्त्रिभैः षष्ठान्यसप्तमाः” इति सङ्घर्षणकाण्डाच्च ।
 पूर्णपूर्वन्दुसङ्गते षोडशमासीयुते हे हे तारे तदेकवाक्यतया पूर्व-
 वचने षोडशमासी लाभः । यथा मासानां षोडशमास्यां कृत्ति-
 कादिष्वन्वात् कार्तिकादित्व तथा वर्षाणामपि गुरोः कृत्ति-
 कादावस्तोदयसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं तेन कृत्तिका रोहिण्यो-
 रैकतरस्त्रिन्शु^{१५}स्तोदयेऽन्यतरलाभे कार्तिकं वर्षम् एवं
 मार्गशीर्षादि । अत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्त्रिन्शु-
 गतो गुरुरन्यतरस्त्रिन्शुदेति तत्र का गतिरिति चेत् कार्तिको-
 न्तरं मार्गशीर्षं ततः पौषमित्यादिक्रमाद्गतिरिति । फलानि
 च । शकटानलोपजोविकपोडा व्याधिशोकः हृदिस्तु रक्त-
 पीतककुसुमाना कार्तिके वर्षे ॥ १ ॥ “सौम्येऽन्देऽनाहृष्टि-
 र्त्वाग्नुशूलभाण्डजैश्च शश्वनाशः । व्याधिभयं मित्रैरपि
 भूपानां जायते वैरम्” ॥ २ ॥ “शुभकृष्णातः पौषो निहन्त-
 वेराः परस्परं भूपाः । द्वित्रिगुणो धान्यार्घ्यः पौष्टिककर्म-
 प्रसिद्धिः” ॥ ३ ॥ “पितृपूजापरिवृद्धिर्माषे षार्टश्च सर्वभूतानाम् ।
 आरोग्यवृष्टिधान्यार्घ्यसम्पत्तौ वित्तलाभश्च” ॥ ४ ॥ “फाल्गुने
 वर्षे विद्यात् क्वचित् क्वचित् क्षेमहृष्ट्यादिशस्त्रानि । दौर्भाग्य
 प्रमदानां प्रवलायौरा नृपायोया” ॥ ५ ॥ “चैत्रे सन्दा हृष्टिः
 प्रियमन्त्रं क्षेममवनिपा नृदवः । हृष्टिश्च कोपधान्यस्य भवति
 षोडा च रूपवताम्” ॥ ६ ॥ “वैशाखे विगतभया धर्मपराः
 प्रमुदिताः प्रजाः सनृपाः । यज्ञक्रियाप्रवृत्तिर्निर्व्यक्तिः सर्व-
 शस्यानाम्” ॥ ७ ॥ “ज्येष्ठे ज्ञातिकुलधर्मयोगो श्रेष्ठा नृपाः
 स्वधर्मज्ञाः । षोडशान्ते धान्यानि च हित्वा कद्रुशमीनानि” ॥
 ८ ॥ “आषाढे जायन्ते शस्यानि क्वचित् हृष्टिरन्यत्र । शीत-

क्षेमं मध्यं शस्यव्यया भवन्ति भूपाः” ॥ ८ ॥ “श्रावणे वर्षे
क्षेमं शस्यानि पाकमुपयान्ति । चुद्रा ये पार्थिवास्ते पीड्यन्ते
ये च तद्भक्ताः” ॥ १० ॥ “भाद्रपदे वल्बीजं निष्पत्तिं याति
सर्वशस्यञ्च । न भवत्यपरं शस्यं क्वचित् सुभिक्षं क्वचिच्च दुर्भि-
क्षम्” ॥ ११ ॥ “आश्वयुजेऽध्यजस्रं पतति जलं प्रमुदिताः
प्रजाः क्षेमम् । प्राणचयः प्राणमृतां सर्वेषामर्थबाहुल्यम्” ॥
“रुद्रमैत्राङ्गतिष्यद्रिविश्वदेवीनविंशतिः । ११ । १० । ८ । १५ ।
७ । १३ । १८ । सप्तभिः शेषितच्छाकात् क्रमादर्षादिकं
वदेत् । वर्षा धान्यं वृषणञ्चैव शीतं घर्मं समीरणम् । प्रजा-
वृद्धिं तत्क्षयञ्च राजविग्रहमेव च” ॥ रुद्रमैत्राङ्गतिष्यद्रिविश्व-
देवीनविंशतिः । एकादशसप्तदशनवपञ्चदशसप्तत्रयोदशो-
विंशतयः । तत्र सप्तभिर्द्वैतशकाब्दे एकावशेषे तद्वर्षे रुद्रमंथ्या
वर्षा मैत्रसंख्ये धान्यमित्यादि । सालान्यायेन रुद्रमैत्राभ्यां
चयविग्रहौ ज्ञेयौ । एवं द्वावशेषे मैत्रसंख्या वर्षादि । एवमन्यत्र ।
“जीवार्कबुधमन्दारकाव्यचन्द्रमसः क्रमात् । राजा मन्त्री
जलाधीशः शस्यपोऽद्रिहतात् शकात्” ॥ अत्रापि सालान्यायेन
सप्तहृतशकाब्दे एकावशेषे जीवो राजा अर्का मन्त्री बुधो वर्षा-
धिपः शनिः शस्याधिपः द्वावशेषे रव्यादिरेवमन्यत्र । राजफले
शोनकः मार्त्तण्डे । “परिशोधमेति सलिलं सोमे पयो विस्तरं
क्षीणीजेऽपि च वर्षणं कथमपि ज्ञे च प्रभूतं पयः । पृथ्वी
शस्यवती गुरो र्भृगुसुते शस्यञ्च नानाविधं मन्दे प्राणिकबन्ध-
शङ्खधना वर्षाधिपे नियतम् । जन्मेशो जम्भराशीशो यक्षिन्
वर्षे नृपो भवेत् । उच्चस्यो वा हृषिर्तो वा क्रूरोऽपि शुभ-
मादिशेत् । त्रिषु ते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ॥
प्रावर्त्तं बिद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमस्वुदम् । आवर्त्तो निर्जलो
भेषः संवर्त्तय वहदकः ॥ पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्य-

प्रपूरकः । पूर्वापादां गतो भानुर्जीमूतैर्यदि दृश्यते । तदा
 त्रयोदशाहानि मिथुनादिषु वर्षति ॥ भुजबलभौमे । “व्रजति
 यदि कुजः पतङ्गमार्गे घट इव भिन्नतलो जलं ददाति अथ
 भवति दिवाकराग्रतयेत् प्रलयघनानपि शोपयत्यवश्यम् ।
 यावन्मार्त्तण्डसूनुश्चरति धनुरयो मन्मथं मौनकन्ये तावद्दुर्भिक्ष-
 पीडा भवति च मरणं क्षुत्पिपासादिघोरम् उर्वी निस्तूर्य-
 शब्दाश्वशिरपटले नक्षत्रयन्ते पिशाचाः ग्रामाः शून्या भवियुर्नर-
 पतिरहिता ह्यस्ति कङ्कालमाला । वक्रं करोति रविजो धरणी-
 सुतो वा मूलर्षहस्तमघरेवतिमैत्रभेषु । क्वोपमङ्गपतनादि
 च सैनिकानां सर्वत्र लोकमरणं जलधौतदेशः । यदा च
 सौरिः सुरराजमन्त्रिणां समेत्य तिष्ठेत् क्वचिद्वज्रमण्डले । तदा-
 द्भवद्भानुककोशलेषु त्रिभागश्रेयां कुरुते वसुन्धराम् । तिष्ठेतां
 यावदेकैर्चे वाक्पत्यवनिजो पदे । तावत् क्षुद्रोगसंपामात्
 प्रजानां क्षयमादिशेत् । पारभ्य शक्यप्रतिपत्तिधि मार्गात्तु
 चेषकं गर्भोनीहारजलदेरिति प्राष्टट्परीक्षणम् । यत्रक्षत्रं
 गतवति विधौ जायते तत्र गर्भः पद्यादध्माश्रवतिशतके चाङ्गि
 तस्य प्रसूतिः” ॥ वराहः । “पञ्चम्यादिषु पञ्चषु कुम्भेऽर्के
 यदि भवति रोहिणीयोगः । अथमतमाधममध्यममतिमहद-
 भसां पातः । प्रतिपदि मधुमासे भानुवारः सितायां यदि
 भवति तदा स्यान्नर्जला वृष्टिरब्दे । अविरतजलधारासान्द्र-
 विन्दुप्रवाहैर्धरणितलमशेषं व्याप्यते सोमवारे । अवनितनय-
 वारे वारिवृष्टिर्न सम्यक् बुधगुरुसितवारे शस्यमम्यत् प्रमोदः ।
 जलनिधिरपि सौरे शयते क्वाम्बुवृष्टिः सकलमिदमुदारिणाम्बु-
 वेद्यं पृथिव्याम् । आपाद्यां पौर्णमास्यां सुरपतिककुम्भोवा-
 तिवातः सुवृष्टिम् । शस्यध्वंसं प्रकुर्यादिह दहनदियो मन्द-
 वृष्टिर्यमेन । नैर्ऋत्यां निष्कला स्यात् वरुणबहुजलो वायुना

प्राणुकोपः कौर्वीयां शस्त्रपूर्णा भवति समुदिता मेदिनी शम्भु-
 नापि । रवेः कर्कटसंक्रान्तौ द्रेकाण्यत्रयभेदतः । चादिमध्या-
 म्भेदेन वर्षायाः कालनिर्णयः । विंशद्योजनविस्तीर्णं
 त्रतयोन्नतमायतम् । चाटकस्य भवेन्मानं मुनिभिः परि-
 कोर्त्तितम् । युग्माजगोमीनगते शशाङ्गे रविर्यदा कर्कटकं
 प्रयाति । जनं शताटं हरिकार्मुकेर्षं यदन्ति कन्या मृग-
 योरभीतिम् । कुक्षीरकुम्भासि तुले शशाङ्गे षड्भिय युक्तां
 नवतिं वदन्ति । समुद्रे दशभागाः स्युः षड्भागायापि पर्यते ।
 पृथिव्यां चतुरो भागान् सदा वर्षति वासवः । दशादिभिस्तु
 भागाद्भिः पूरयित्वा शतादिकम् । विंशत्या हारसव्यादाः
 समुद्रादौ प्रकीर्त्तिताः । यदा १०० । तदास ५० प ३० पृ २०
 यदा ५० स २५ प १५ पृ १० यदा ८० स ४० प २४ पृ १६
 यदा ८६ स ४८ प २८ रेखाश्रयम् । पृ १८ । रेखैका एव-
 माटका ज्ञेयाः । साहेदिनद्वयं कृत्वा पौषे पौषादिना बुधः ।
 गणयेत् कालिकीं हृष्टिमहृष्टिं वानिलक्रमात् । मतान्तरश्च
 चापि च मीने परिहृतशाले । ज्येष्ठे शुभो कर्कटके च सिद्धे
 कन्यातुनायां मकरे च कुम्भे मार्गे स्वयं शुध्यति पौषमासः ।
 शुचेर्निर्गांगे प्रथमेऽतिहृष्टिः शस्यानि सर्वाख्युपयान्ति सिद्धिम् ।
 षाष्टे द्वितीये तिस्रमुहमापा भागे तृतीये खलु शारदानि ।
 चित्रास्त्रातीविशाखासु ज्येष्ठे मासि निरभ्रता । तास्त्रैव आश्वये
 मासि यदि वर्षति वर्षति । शुभो गृह्णे नवम्याश्चेत् उदेत्वर्का
 निरभ्रकः । परिवेगी मध्यदिने चास्तं यातो घनाहतः । त्रयं
 द्विकमघैकं वा हृष्टिमिष्टां समादिशेत् । अश्लेषायां गन्धो भानु-
 र्यदि हृष्टिं न मुञ्चति । मघापञ्चकमासाश्च करोत्येकार्णवां
 मघौम् । चतुर्थ्यां कर्कटस्यार्के हृष्टिर्जानपदे यदि । विष्णुलाः
 सर्वसंज्ञेशाः कर्पकाशां भवन्ति च । वृष्टे द्युभागे प्रथमे सुहृष्टि-

भवेत् द्वितीये तिलकौटसर्पाः । वृष्टिस्तु मध्यापरभागवृष्टि-
 निर्निश्चद्रवृष्टिस्तु निशाप्रवृत्ते । स्वातीमैषेन्द्ररुद्रेषु प्राजापत्यो-
 त्तरासु च । मध्वरन् जलदान् इन्ति भौमः संवत्सकानपि ।
 चित्रां गते शृगो जीवे सौरियुक्तेऽम्बु वर्षणम् । शुभायुक्तसिंह-
 कुजे शोषं याति महाघनः । पापवर्षणशुभायुक्त तुलाशुके
 महाघंता । प्राहपि शीतकरो शृगुपुत्रात् सप्तमराशिगतः
 शुभदृष्टः । सूर्यसुताश्रवणमगो वा सप्तमगद्य जलागमनाय ।
 श्रौपतिव्यवहारनिर्णये । “माघे मासि च सप्तम्यां पञ्चम्यां
 फाल्गुनस्य च । चैत्रस्य तृतीयायां वैशाखप्रथमेऽहनि मेघस्य
 गर्जितं श्रुत्वा जलदस्य च दर्शने । चारभ्य चतुरो मासान्
 सम्यग्वर्षति वासवः ॥ सप्तम्यां स्वातियोगे यदि भवति नभो
 दृष्टचन्द्रार्कतारं विज्ञेया प्राहडेपा बहुजलविपुला सर्वग्रथानु-
 कूला । वर्षप्रये सलिनराशिमाश्रित्य चन्द्रो जग्नं यातो भवति
 यदि वा केन्द्रगः शक्यपत्ते । सौम्यैर्दृष्टः प्रचुरसुदकं पापदृष्टो-
 ऽल्पमन्मः प्राहट्काले सृजति हितदा चन्द्रवत् भार्गवोऽपि ।
 प्रयात् सद्यो वृष्टिघ्नानम् । “यद्येकराशौ वसतः सितेन्दुजो
 पयोऽतिपूर्णां कुरुते वसुन्धराम् । तयोश्च मध्ये यदि पद्म-
 ब्रान्धवो न संशयं शोषसुपैति मेदिनी । विनोपघातेन पिषौ-
 लिकानामण्डोपसंक्रान्तिरद्विव्यवायः । दृमादिरोहश्च भुजङ्ग-
 मानां वृष्टिनिर्दानानि गवां भ्रूतानि । रथ्यायां शिशवः सेतून्
 खान् भेकांश्च कुर्वते पवनश्च यदा शीतो वात्यायाश्च विव-
 त्तनम् । गवां निरीक्षणं व्योम्नि तटाश्लेष प्रवर्षति” ॥ भौम-
 पराक्रमे । “तरुशिखरेषु गताः कृकलासा गगनतलस्थिरवृष्टि-
 निर्णयाः । यदि गवां निरीक्षणमूर्ध्नि निपतति वारिपतन-
 मचिरेण । यदि स्थिता गृहपटलेषु कुक्कुरा रुवन्ति वा यदि
 विततं दिवोन्मुखाः दिवातलं सुदित पिनाकिदिद्युखा तथा ।

क्षमा भवति जलोघसप्तता निदाघवातातप उष्णशीतले रटन्ति
मण्डूकशिवाहिचातका मयूरकण्ठद्युति सूर्यमण्डले दिनत्रय
वा विपतन्ति भूतले” ॥ हृदस्यति । “कुपोढ कृपिवाञ्छिन्य
प्रकुर्वीता स्वय कृतम् । आपत्काले स्वयकुर्वन्नैसा लिप्यते
द्विज ॥ राज्ञे च दत्त्वा षड्भाग देवतानाञ्च विशकम् ।
त्रिगङ्गागञ्च विप्राणा कृपि दत्त्वा न दीषभाक” ॥ तथा
“सूपित घातित यत्र सोमायाश्च समन्तत । अकृतोऽपि भवेत्
भाची ग्रामस्तत्र न सशय” ॥ हारीत । “अष्टागव धर्महल
षडगव जीवितार्थिनाम् । चतुर्गव नृशसाना द्विगव ब्रह्म
घातिनामिति । वष्णुधर्मोत्तरे पाठ । “अङ्ग पूर्वं द्वियाम वा
धर्याणा वाहन स्मृतम् । विश्रामेन्मध्यभागे च भागे चान्ते
यथासुखम्” ॥ उग्रना । “गोभि प्रणाशित धान्य यो नर
प्रतियाचते । पितरस्त्रस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति च दिवीकस” ॥
ज्योतिषे । ‘इशपूरीरव मूल्य पचादौ लक्षयेदध । उक्तमूले
सम विद्याच्छेपे धान्यमध क्रय ॥ इस्ताशतभिपा पूर्वादि
त्रयोरोहिण्य । उत्तरादिवयकृत्तिकामूलारेवत्य हृशेत्याद्य
चरात् सूचिता ॥ रवौ शनौ कुजे वारे पौषे दर्शो भवेद्
यदि । तदा धान्यस्य मूल स्यादेकद्वित्रिगुण क्रमात् ॥ दर्श
पौषस्य रात्रौ चेत् ज्येष्ठामूलाजलानि च । क्रमान्मूल्यविर्हा
स्यात् धान्याना वक्षरे तथा ॥ सक्रान्ति ऋच तिथिवारयुक्त
द्रव्याच्चर रामद्वत भवेत्तु । एके समर्घ समता । द्वितीये शून्ये
महार्घ सुनयो वदन्ति ॥ यमाहिशक्राग्निहुताशपूर्वा नेष्टा
क्रये विक्रयण प्रशस्ता पौष्णाश्विचित्राशतविष्णुवाता क्रये
हिता विक्रयणे निषिद्धा” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे “। चमाणि
यानि ऋचाणि चराणि च स्मृदूनि च । वापिन्ये तानि
शस्यन्ते तिथि रिक्ता विवर्जयेत् ॥ प्रतिपदादशीपठौनघत्रापि

ध्रुवाणि च । कुपीदे वर्जनोयानि टिनं सूर्येभुतप्य च” ॥ क्रय-
विक्रयनक्षत्राणि । “दगांष्टमीभूततिथिप्रजेगपूर्वोत्तराकेगव-
याम्यचित्राः । क्रूराहविष्टिष्यतिपातयोगा नेष्टा गवां विक्रय-
चाक्षनादौ ॥ चाजं यमदृग्मद्वित्रयसु गक्रहयं वायुवुगं
महेगः । कार्प्यो न चैतेषु धनप्रयोगो मृदो गणे प्राङ्मृषं
न देयम्” ॥ धनप्रयोगनिषेधः ।

अथाद्भुतम् । अद्भुतसागरे आद्यर्षणाद्भुतवचनं प्रकृति-
विरुद्धमद्भुतवचनम् । प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबो-
धाय देवाः सृजन्तीति । तेनापज्ज्ञानाय भूस्यादीनां पूर्वं
स्वभावप्रच्यवो देवकर्तृकोद्भुत इति । एवञ्च बुधोदयपर्वणि
श्रद्धादीनां गणितागणितत्वेन प्रकृतानामपि यदुत्पातत्वं तद्वाक्यं
तत्कारणञ्च गर्गसंहिता-याहंस्यत्ययोः । “अतिनोभादसत्याहा
नास्तिक्थादाप्यधर्मतः । नरापचारास्त्रियतमुपसर्गः प्रवर्तते ॥
ततोऽपचारास्त्रियतमपवर्जन्ति देवताः । ताः सृजन्यद्भुतां-
स्तास्तु दिव्यनाभसभूमिजान् । त एव त्रिविधा लोके उत्पाता
देवनिर्मिताः । विचरन्ति यिनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च” ॥
तांश्च परं न दर्शयेदित्याह विष्णुः । “नोत्पातं दर्शयेदिति” ।
तत्र येलानक्षत्रमण्डलनिरूपणम् । यथा दीपिकायाम् ।
“प्राम्द्वित्रिचतुर्यथामेषु द्युनिगोरद्भुतेषु सर्वेषु अनिलाग्निशक-
वरुणा मण्डलपतयः शुभाशुभाभेय । अर्थ्यन्नादिचतुष्कचन्द्र-
तुरगादित्येषु वायुर्भवेत् देवेष्व्याजविशाखयाम्ययुगले पित्रहये
चालनः । विश्वादित्रयघाटमैत्रयुगलेष्विन्द्रो भवेन्मण्डलः सर्पो-
पान्त्यमृगन्यमूलयुगले शानेष्वपामीश्वरः । पवनदहनो नेष्टो
योगस्तयोरतिदुष्करः । सुरपवरुषी शक्ती योगस्तयोरति-
शोभनः सवरुणमरुग्मियः शक्रस्तथाग्निसमायुतः । फल-
विरहितः श्रेन्द्रो वायुस्तथाग्नियुतोऽम्बुपुः । यन्मण्डलेऽद्भुतं

जात शान्तिस्तद्देवताश्रया तथा शान्तिद्वयं कार्यं मण्डल
द्वयजाद्भुत" ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । "ग्रहर्षवैकृत दिव्यमान्तरौच
निबोध मे । उल्कापातो दिशा टाह परिवेशस्तथैव च ॥
गन्धर्वनगरश्चैव वृष्टय विह्वता तथा । एवमादोनि लोके
ऽस्मिन् नाभसानि विनिर्दिशेत् । चरस्थिरभव भीम भूकम्प
मपि भूमिजम् । जलाशयाना वैकृत्य भीम तदाप कौर्त्तितम् ।
भीम चाल्पफल ज्ञेयं चिरण परिपच्यते । नाभम मध्यफलद
मध्यकालफलप्रदम् । दिव्य तौव्रफल ज्ञेयं शीघ्रकारि तथैव
च । शौताण्णताविपर्ययो ऋतूना रिपुज भयम् । पुष्पे
फले च विह्वत रात्रौ मृत्यु तथा दिशेत् । अकालप्रभवा नार्थ
कालातीता प्रजास्तथा । विह्वता प्रभवाथेव युगप्रसन्न
तथा । हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा भय । पशव
पक्षिण्यैव तथैव च मरीचृपा । विनाश तस्य देहस्य कुलस्य
च विनिर्दशेत् । प्रदोषे कुकुटारावो हेमन्ते चापि कीकिला ।
अर्कोदयेऽर्काभिमुखे श्वारावो नृभय दिशेत् । उलूको वमते
यत्र निपतेहा तथा गृहे । ज्ञेया गृहपतमृत्युर्धननाशस्तथैव
च । गृध्र कङ्क कपातश्च उलूक श्येन एव च । चिल्लश्च
चम्पचिल्लश्च भाम पाण्डुर एव च । गृहे यस्य पतन्त्यत गेह
तस्य विपद्यते । पञ्चान्नासात्तथा वर्षान्मृत्यु स्याद् गृहमधिन ।
पत्न्या पुत्रस्य वा मृत्युद्रव्यञ्चापि विनश्यति । ब्राह्मणाय गृह
दत्त्वा दत्त्वा तन्मूष्यमथ वा । गृह्णीयाद् यदि रोचेत यान्ति
क्षेमा प्रयोजयेत् मासास्थोनि समादाय श्मशानाद् गृध्र-
वायसा । श्वाशृगानोऽथवा मध्ये पुरस्य पविशन्ति चेत् ।
विकिरन्ति गृहादौ च श्मशान सा मङ्गी भवेत् । घोरण
हन्त्यते लोक परचक्रसमागम । सयामय महाघोरो दुर्भिघ्न
मरकन्तया । अद्भुतानि प्रच्यन्ते तत्र देयस्य विद्रव । अकाले

फलपुष्पाणि देगविद्रवकारणम्” । मत्स्यपुराणे । “अतिवृष्टि-
रनावृष्टिर्दुर्भिक्षादिभय मतम् । अनृतौ तु दिनादूर्ध्वं वृष्टि-
र्ज्ञेया भयाय च । निरभ्ने वाय रात्रौ वा श्वेतं यस्योत्तरेण तु ।
इन्द्रायुधं ततो दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च । टिग्दाहपरिवेशी
च गन्धर्वनगरं तथा । परचक्रभयं विद्यादेशोपद्रवमेव च” ।
भामो वनकुक्कुटः । कंसनिधनसूचने हरिवंशः । “वक्रमङ्गा-
रकयक्रे चित्रायां घोरदर्शनः । चलत्यपर्वणि मही गिरौणां
शिखराणि च” ॥ बाणोत्पाते स एव । “दक्षिणां टिग्मा-
स्याय धूमकेतुः स्थितो भवेत् । वक्रमङ्गारकयक्रे कृत्तिकास
भयङ्करः” ॥ कृत्यचिन्तामणौ । “त्यक्ता शौचविवेकतत्त्व वसुधा
लोकाः क्षुधापोडिताः विप्रा वेदहतास्तथाप्रचलिता वह्नाग्निनी
दुःखिताः । चौणो मन्दफला नृपाय विकलाः मयामघीरा
महो प्रेताघातदुरन्तपीडिततरा देवेज्यराक्षोर्युतो । रक्ते
शास्त्रोद्योगो मासास्थिवशादिभिर्मरकः । धान्यहिरण्यत्वक्-
फलकुसुमाद्ये वर्धिते भयं विद्यात् । अङ्गारपांशुवर्षे विनाश-
सुपयाति तद्भ्रमरम् । उपलं विना जलधरैर्विक्रता वा यदा
प्राणिनो वृष्या । छिद्रं वाप्यतिवृष्टिं शस्यानामौति संजन-
नम्” । बुधकौशिकसंवादे । “बल्लवाः प्रपाते च फलं शरटस्य
प्ररोहणे । शौर्षे राजश्रियोऽवाप्तिर्भानौ चैश्वर्यमेव च । कर्ण-
योर्भूषणावाप्तिर्नैऋयोर्वंशुदर्शनम् । नासिकायाश्च सौगन्ध्यं
बक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् । कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो
भवेत् । धनलाभो बाहुमूले करयोर्धनहृदयः । स्तनमूले च
सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्धनम् । शृष्टे नित्यं महीलाभः पार्श्व-
योर्वंशुदर्शनम् । कर्णहृदये वस्तलाभो गुह्यं मृत्युसमागमः ।
जह्ने चार्धक्षयो नित्यं गुटे रोगभयं भवेत् । ऊर्ध्वान्तु बाह-
गावाप्तिर्जानुजह्नेऽर्थसंचयः । वामदक्षिणयोः पादोर्ध्वमणं

नियतं भवेत् । बल्ब्याः प्ररोहणे चैव पतने शरटस्य च ।
व्यव्यासाच्च फलस्यैव तद्ददेवं प्रजायते । बल्ब्याः प्ररोहणं रातौ
शरटस्य प्रपातनम् । निधनार्थाय भवति व्याधिपीडा विप-
र्ययौ । पतनानन्तरञ्चेवारोहणं यदि जायते । पतने फल-
सुत्कृष्टं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् । आरोहणञ्चोद्धवक्त्रे
अधोवक्त्रे च पातनम् । भवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते
ध्रुवम् । सृष्टमात्रेण यः सद्यः सचेलं जनमाविशेत् । पञ्चगव्य-
प्राशनञ्च कुर्यादर्कावलोकनम् । बल्लोरूपं सुवर्णस्य रक्तवस्त्रेण
वेष्टयेत् । पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तदये पूर्णकुम्भके । पञ्चगव्यं
पञ्चरत्नं पञ्चाभृतं स पल्लवम् । पञ्चहृत्कपायञ्च निक्षिप्या-
याष्टयेत्ततः । पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालांस्तथा क्रमात् ।
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्धिः खदिरैः शुभैः । तिलैर्व्याहृतिभि-
र्होममष्टोत्तरसहस्रकम् । बल्लो गृहगोधिका । मृत्युञ्जय-
मन्त्रस्यम्बकमन्त्र इति विद्याकरः । गर्गसंहितावाङ्मस्ययोः ।
“ये तेषु शान्तिं कुर्वन्ति न ते यान्ति पराभवम् । ये तु न
प्रतिकुर्वन्ति क्रिययाऽश्रद्धयान्विताः । दाभिक्ष्याद्वा विमो-
हाद्वा विनश्यन्त्येव तेऽचिरात्” । अत्र निमित्तनिश्चयवतो-
ऽधिकारः अन्यथा दोष इत्याह भक्त्यपुराणम् । “भिन्नमण्डल-
वेनायां ये भवन्त्यङ्गताः क्वचित् । तत्र शान्तिद्वयं कार्यं निमित्ते
सति नान्यथा । निर्निमित्तकृता शान्तिर्निमित्तमुपपादयेत्” ।
एतच्च तत्तद्विशेषविहितशान्तिविषयम् । अन्यथा वेनामण्डल-
सन्देहे शान्तिर्न स्यात् । अतएवोक्तं योगियाज्ञवल्क्येन । “यत्र
यत्र च सकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः । तत्र तत्र तिलैर्होमो
गायत्र्या समुदाहृतः । गायत्र्या प्रयतः शुभः सर्वपापैः प्रमु-
च्यते । शान्तिकामश्च जुहुयात् गायत्रोमचतैः शुचिः । इन्तु-
क्रामश्च नृपतेर्हृत्तेन जुहुयात् शुचिः । सावित्र्या शान्तिहो-

मांसं कुर्यात् पर्यसु नित्यगः । प्रणवध्याहृतिभ्याश्च स्वाहास्ता-
होमकर्मणि । प्रतिभोमा प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारिणे” ।
विश्वामित्रेणापि निमित्तमन्देहे छच्छादीन्युक्तानि यथा ।
“छच्छचान्द्रायणादीनि शुद्धभ्युदयकारणम् । प्रकाशे च
रहस्ये च संशयेऽनुक्तकेऽस्फुटे” । मार्कण्डेयपुराणम् । “दिग्-
देशजनसामान्यं नृपसामान्यमात्मनि । नक्षत्रग्रहसामान्यं
नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् । परम्पराभिरक्षाभिर्षडोपेषु
चायते” । तथा । “तस्माच्छान्तिपरः प्राप्नो लोकवादरत-
स्तथा । लोकवादांश्च शान्तीश्च ग्रहपीडासु कारयेत् । भूदो-
हानुपवासंश्च शस्तवैत्याभिवन्दनम् । कुर्यात् होमं तथा दानं
श्राद्धं क्रोधविवर्द्धनम् । चट्टोहं सर्वभूतेषु मैत्रीं कुर्याच्च पण्डितः ।
वर्जयेदुपतीं वाचमतिवादास्तथैव च । ग्रहपूजाश्च कुर्वीत
सर्वपीडासु मानवः । एवं शान्त्यन्तरेणापि धीराणि द्विज-
सत्तम । प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहर्क्षोत्यान्यनेकशः” । लोक-
वादाय तत्रैवोक्ता यथा । “पाकाशाद्द्वेषतानाश्च देव्यादीनाश्च
सौष्टदात् । मृदियिष्यां प्रतिलोके च लोकवादा इति स्मृताः” ।
ते च सर्वभूतडाकिन्याद्यभिभवशान्त्यर्थं लौकिकौपधमन्त्रा-
दयः विषहरीमङ्गलचण्डिकागोतादयः चैत्यवृक्षादीं चैत्र-
पालदेवतापूजा च । तथा चापस्तम्बः । “स्त्रोभ्योऽवर-
वर्णेभ्यो धर्मशास्त्रं प्रतीयादित्येक इति” । धर्मशेषान्
श्रुतिस्मृतिसदाचारैष्वप्रसिद्धानिति नारायणोपाध्यायः । भूदो-
हश्च पात्रं विना भूमौ गोस्तनं निष्पीड्य दुग्धोत्सर्गः । चैत्यः
पूज्यत्वेन ख्यातो वृक्षः । तथा च बाणोत्पाते हरिवंशः ।
“अनेकशास्त्रचैत्यश्च निपपात महीतले । अर्चितः सर्वकन्या-
भिर्दानवानां महात्मनाम्” ॥ उपतीमकल्पाणीम् । अति-
वादाय पूज्यमतिक्रम्य भाषणम् । मत्स्यपुराणम् । “काकस्यै-

करवशावः प्रभाते दुःखदायकः । काकी मैथुनकासक्तः खेती
 वा यदि दृश्यते ॥ उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।
 ज्ञेयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥ वराहसंहितायाम् ।
 “क्रीडानुरक्तो रतिमांसलुब्धो भीतो रुजात्तः पतितो विहङ्गः ।
 नासौ गृहस्थस्य विनाशहेतुर्दोषः समुत्पाद्यत आङ्कुरार्थ्याः ॥
 गृहे पचिविकारेषु कुर्याच्चा मरतर्पणम् । देवाः कपोता इति
 वा जप्तव्यं सप्तभिर्द्विजैः ॥ गावश्च देया विविधा द्विजानां
 सकाञ्चना वस्त्रयुगोत्तरीयाः । एवंकृते पापमुपैति शान्तिं
 नृगैर्द्विजैर्वापि निवेदितं यत् ॥ द्विजैः पक्षिभिः अपि नाऽन्यै-
 रपि । भुजबलभीमे । “एकीष्टपस्त्रयोनावः सप्ताश्वा नवं
 दन्तिनः । सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिताः स्वामिघातकाः” ॥
 मत्स्यपुराणे । “अङ्गे दक्षिणभागे तु शस्तं विष्कुरणं भवेत् ।
 अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥ लाञ्छनं पिटकं
 चैव ज्ञेयं विष्कूर्जितं तथा । विपर्ययेषु विहितं सर्वं स्त्रीणां
 फलं तथा ॥ अनिष्टचिह्नीपगमे द्विजानां कार्यं सुवर्णेन च
 तर्पणं स्यात्” सिंहप्रसूतिका गावः । शङ्खः । “दुःखप्रानिष्ट-
 दर्शनादौ घृतं द्विरण्यञ्च दद्यादिति” । मात्स्ये । “नमस्ते
 सर्वलोकेश नमस्ते भृगुनन्दन । कवे सर्वार्थसिद्धार्यं गृहाणार्थं
 नमोऽस्तु ते ॥ एवं शुक्रोदये कुर्वन् यात्रादिषु च कारयेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥ नमस्तेऽद्विरसां
 नाथ वाक्पतेऽद्य वृहस्पते । क्रूरशरैः घीडितानाममृताय
 नमो नमः ॥ संक्रान्तावपि कौन्तेय यात्रास्रभ्युदयेषु च ।
 कुर्वन् वृहस्पतेः पूजां सर्वान् कामान् समश्रुते” ॥ वैष्णवामृते
 व्यासः । “ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्लिश्यन्ति नरा द्विज ।
 महाशान्तिकारः शोभांस्तुलस्या पूजितो हरिः ॥ उत्पातान्
 दाहणान् पुंसां दुर्निमित्ताननेकशः । तुलस्या पूजितो भक्त्या

महाशान्तिकरो हरिः” ॥ अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः । “नमस्ते
बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहेति” । छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“अथातो रजस्रलाभिगमने गोऽश्वभार्यासु गमने यमजजनने
विजातीयजनने वा काककङ्कगृध्रवकश्येनभासभिल्वकपोतानां
गृहप्रवेगे महिषस्योपरि विश्रामणे एषामेव क्रियमाणे गृह-
द्वारारोहणे वाङ्गुतेषु कल्पदृष्टेन विधिनाऽग्निमुपसमाधाय
प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति अद्भुताय अग्नये स्वाहा सोमाय
विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्याय नृत्यवे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति
स्थालीपाकवृत्तान्ददति” ॥ कपोतं विशेषयति शौनकः ।
“रक्तपादः कपोताख्यो अरण्योकाः शुकच्छविः । स चेच्छालां
विशेच्छाला समीपञ्च ब्रजेद्यदि ॥ अन्येषु गृहमध्ये वा बल्लोक-
स्योद्गमादिषु” ॥ कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन प्रायश्चित्ता-
ज्याहुतीः अद्भुतदोषप्रशमनार्थाः सप्ताज्याहुतीः । अद्भुतायाम्नवे
स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः तत्र स्थालीपाकेतिकत्तव्यतायां पायस-
चरुभिरेतेभ्यो देवेभ्यो जुहुयात् । छन्दोगपरिशिष्टम् । “पश्चात्
घृतपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा शान्ति-
र्भवतीति गोवरं गोथेष्ठं दक्षिणां तां गां कृत्वा दोषशान्ति-
र्भवतीति” । तथाचोक्तम् । “गौर्विशिष्टतमा लोके देवेष्वपि
निगद्यते । न ततोऽन्यद्वरं यस्मात्तस्माद्गौर्वरमुच्यते” ॥ छन्दोग-
परिशिष्टम् । “यस्त्वेपोमन्यतममापन्नः प्रायश्चित्तं न कुर्यात्
तस्य गृहपतेर्मरणं सर्वस्वनाशो वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं
कर्त्तव्यं कर्मापवर्गे वामदेव्यगानं शान्तिः शान्तिरिति” अपवर्गे
समाप्तौ । वामदेव्यगानं शान्तिः कार्या आहृतिः प्रकरण-
समाप्त्यर्था । वार्हस्पत्ये । “शमयन्त्या सप्ताहात् कम्पादिहृतं
निमित्तमाश्वेद । अतिवर्षणोपवासव्रतदीक्षाजप्यहवनानि” ॥
वराहः । “ये च न दोषं जनयन्त्युत्पातांस्तानृतुस्वभावकृतान्

ऋषिपुत्रकृतैः श्लोकैर्विद्यादेभिः समासोक्तैः” । तथा च मत्स्य-
पुराणम् । “वज्राशनिमहौकम्पसन्धानिर्घातनिस्वनाः । परि-
वेशरजोधूमरक्ताकारास्तमयोदयाः । द्रुमेभ्योऽथ रसस्नेहमधु-
पुष्पफलोद्गमाः । गोपक्षिमदहृद्विद्य शिवाय मधुमाधवे । तारो-
ल्कापातकक्षुपं कपिलार्केन्दुमण्डलम् । अग्निज्वलनं स्फोटं
धूमरेसुमिवाकुलम् । रक्तपद्मारुणा सन्ध्या नभःक्षुब्धार्षवो-
पमम् । सरितां चास्वसंशोयं दृष्ट्वा शौषे शुभं वदेत् । शक्ता-
युधपरोवेशौ विद्युच्छुष्कविरोद्धणम् । कम्पोद्धतंनवेकृत्यं रसनं
दरुणं क्षितेः । नद्युदपानसरसां हृष्टर्हेग भवनप्लवाः । पतन-
श्चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहम्” ॥ हरिवंशे वर्षावर्ण-
नायाम् । “क्वचित् कन्दरहामाद्यं शिलीन्ध्राभरणं क्वचित्”
इति दर्शनात् वर्षासु शिलीन्ध्रीद्गमो न भयावहः । “दिव्यस्त्री-
भूतगन्धर्वं विमानाद्भुतदर्शनम् । अहनचक्रताराणां दर्शनञ्च
दिवास्वरे ॥ गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्वतसानुपु । शस्यहृदि-
रसोत्पत्तिरेषोपाः शरदि स्मृताः ॥ शीतानिलतुपारत्वं नर्दनं
मृगपक्षिणाम् । रक्षीयक्षादिसत्वानां दर्शनं वागमानुषी ॥
दिशी धूमान्धकाराश्च शूलभा वनपर्वताः । उच्चैः सूर्योदयो-
स्तत्त्वं हेमन्ते शोभना मताः ॥ हिमपातानिलोत्पातविरूपा-
द्भुतदर्शनम् । दृष्ट्वाञ्जनाभमाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरम् ॥
विष्वागर्भीद्भवाः स्त्रीषु गीजाश्चमृगपक्षिणाम् । पत्राद्दुरलता-
नाञ्च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥ ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टाः
स्वर्त्ती शुभावहाः । ऋतावन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृश-
दारुणाः ॥ उन्नतानाञ्च या गाथाः शिशूनां चेष्टितञ्च यत् ।
स्त्रियो यच्च प्रभापन्ते तत्र नास्ति व्यतिक्रमः ॥ पूर्वचरति
देवेषु पयाद्गच्छति मानुषान् । नादेयिता वाग्वदति सत्या
द्येषा सरस्वती” ॥ बृहस्पतिः । “ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पात-

मविदित्वा तु ये नृणाम् । श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तेऽपि
यत्नतः” ॥ विनेया दण्डनोयाः ।

अथ यात्रा । मत्स्यपुराणे । “ऋक्षेषु षट्सु ग्रहेषु ग्रहेष्वनु-
ग्रहेषु च । प्रत्यकाले शुभे जाते परान् यायान्नराधिपः” ॥ ऋक्षेषु
षट्सु नाडीनक्षत्रेषु । दुर्युद्धवतान्तु “अर्थां ह्यनर्थतां याति
दुर्भगाणां यथा विभो । विषमे तत्त्वमुद्भूतमस्माच्चासृतकाङ्क्षया” ॥
अस्मात् समुद्रमथनात् । भागुरिः । “दिगीशं हृदये ध्यात्वा
गन्तव्याशामुखः स्थितः । अन्तःसमीरणे देहप्रवेगे समुपस्थिते ।
स्वस्तोति दक्षिणं पादमासनादवतारयेत्” । राजमार्त्तण्डे । “ब्रह्मि-
दिगीशं हृदये निधाय यथेन्द्रमैन्द्र्यामपराश्व तद्वत् । सुशक्त-
मास्याम्बरभृन्नरेन्द्रो विसर्जयेद्दक्षिणपादमादौ । स्नातः सिता-
म्बरधरः सुमनाः सुवेशः संपूजितोऽमरगुरुद्विजगोदिगीशः ।
कृत्वा प्रदक्षिणशिखं शिखिनं कृताशीर्गच्छेन्नरः शकुनसूचित-
कार्थसिद्धिः” विष्णुपुराणम् । “माङ्गल्यपुष्परत्नाद्यैः पुण्यामन-
भिवाद्य च । न निष्क्रमेत् गृहात् प्राङ्गः सदाचारपरो नरः ॥
गृहाद् गृहान्तरं गर्गः सीमन्तः सीमान्तरं श्वगुः । शरत्त्रेपाङ्गर-
हाजो वशिष्ठी नगराद्वहिः” ॥ यात्रानन्तरं वराहः । “संत्यजे-
द्धोजनागारं तथा शयनमन्दिरम् । दूरस्थं जलमध्यस्थं शयानं
व्याधिपीडितम् ॥ गच्छन्तमपि यानस्थं ब्राह्मणं नाभिवाद-
येत्” ॥ बृहत्यात्रायां राजमार्त्तण्डे “प्राच्यामहानि मुनयः
प्रवदन्ति सप्त याम्यामतीव शुभदानि दिनानि पञ्च । द्वीष्ट्वेव
पश्चिमदिशि क्षितिनायकानां प्रस्थानकेषु दिवसत्रयमुत्तरस्वाम् ॥
एतन्नायुक्तमित्याहुर्द्वाराशास्त्रविदो बुधाः । यात्रां त्रिपञ्चसप्ताहा
पुनर्भद्रेण योजयेत् ॥ वाञ्छितार्थफलावाप्तौ यात्रापरिसमा-
प्यते । जन्मर्त्तं चाष्टमे चन्द्रे वारे भौमशनैयरे ॥ प्रस्थितेऽपि
न गन्तव्यमत्यन्तगर्हिते दिने । जन्मभे जन्ममासे वा योग-

च्छेदष्टमे विधौ ॥ आयुक्षयमवाप्नोति व्याधिञ्च वधबन्धने ॥
 विश्वपुराणम् । “वर्षातपादिके ह्यत्रौ दण्डी रात्रयटवीषु च ।
 शरीरत्राणकामो वै सोपानक्तः सदा व्रजेत् ॥ नोद्धं न तिर्यग्-
 दूरं वा निरीक्षन् पर्यटेत् बुधः । युगमात्रं महौष्टं नरो
 गच्छेद्विलोकयन् ॥ चतुष्पद्यान्नमस्कुर्व्यात् चैत्र्यं वृश्च तथैव
 च । प्रश्ने मनोरमाभूमाङ्गत्वद्रव्यदर्शनश्रवणे ॥ यदि वादरेण
 पृच्छति देवज्ञं निर्दिशेद्विजयम् ॥ यात्रापशुविधिः । “स्तन-
 चरणतलीष्ठाङ्गुष्ठहस्तोत्तमाङ्गश्रवणवदन-नासा गुह्यरन्ध्राणि
 भूपः । सृशतिः यदि करप्रेरगण्डकव्याशकं वा द्युतिगतिशुभ-
 शब्दान् व्याहरन् यास्ति शत्रून् ॥ प्रश्ने स्वर्गादिभिर्जयज्ञानम् ।
 व्यासः । “चिरप्रवासयात्रायां गृहे कर्णस्य वेधने । चूडाकृतौ
 प्रतिष्ठायां भानुशुद्धिर्विधीयते ॥ आरोग्यवृत्तेण धनं क्षणेन
 कार्यस्य सिद्धिं तिथिनाप्रयाच । राशुद्धमे चाध्वनिसिद्धिमाहुः
 प्रायः शुभानि क्षणदाकरेण ॥ सवत्सरप्रदौषे । “सिंहे
 धनुषि मौने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे । यात्रोद्वाहगृह्यारम्भचौर-
 कर्माणि वर्जयेत् ॥ एष यात्राप्रतिषेधो राजेतरपरः । “मार्ग-
 शीर्षे शुभे मानि याद्याद्यात्रां महौपतिः । फाल्गुनं वाप्य
 चैत्रं वा मास प्रति यथाबलम् ॥ इति मनुवचनात् । “श्रावणे
 भाद्रमासे युवतिगृहगते चार्थलाभः प्रदिष्टो मासे पौषे तु यात्रा
 भवति नरपतेरर्थसिद्धिप्रदात्रौ” इति राजमासैः ॥ “शक्ताद्या
 स्वाच्छुभे चन्द्रे कुजार्कभृगुराशिगे । तत्पक्षे शमदा यात्रा
 कृष्णपक्षे ततोऽन्यथा” ॥ यात्रायां पक्षशुद्धिः । “वद्यष्टमी
 द्वादश्या न गच्छेत् त्रिदिनस्पृशे । पूर्णिमाप्रतिपद्योरिक्ताव-
 मदिनेषु च ॥ तथा यामद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ।
 अजातचन्द्रा प्रतिपत्तिथियां सा सर्वथा सिद्धिकरो न पुंसाम् ॥
 क्ली न चन्द्रा प्रतिपत्तिथियां सा सर्वदा सिद्धिकरो नियुक्ता ।

प्रतिपत्सु प्रयातानां सिद्धिरेव न संग्रहः । द्वितीयायां शुभः
 पन्थास्तृतीयायां जयो भवेत् ॥ बधवन्धनसंक्लेशश्चतुर्थ्यां नात्र
 संग्रहः । पञ्चम्यामौषितार्थः स्यात् षष्ठ्यां व्याधियुतो भवेत् ॥
 सप्तम्यामर्थलाभः स्यादष्टम्यामस्त्रपौडनम् । नवम्यां सृत्वसंयो-
 गात्त्र गन्तव्यं कदाचन ॥ दशम्यां भूमिलाभः स्यादेकादश्या-
 मरोगिता । द्वादश्याश्च न गन्तव्यं सर्वसिद्धा त्रयोदशी ॥ चतु-
 र्दश्यां षड्दश्यां गमनश्च निषेधयेत् । संत्वजेद्विषसे यात्रां
 सूर्यावाकीन्दुवक्रिणाम् ॥ अष्टवर्गदशापाकेष्वनिष्टफलदस्य
 च । सूर्यदिनेऽध्वनि नाशश्चन्द्रे शक्तिचयोऽर्थदानिश्च । ज्वलना-
 सृक्पित्तरुजः कौजे बुधे सुहृत्प्राप्तिः । जैवे धनजयलब्धिः शौके
 स्तोवस्त्रगन्धधनलाभान् ॥ दैन्यबधवन्धरोगान् प्राप्नोति दिने-
 ऽर्कपुत्रस्य । उपचयग्रहदिने सिद्धिः क्रूरेऽपि याधिन्यां भवति ॥
 सौम्येऽप्यनुपचयस्ये न भवति यात्रा शुभा यातुः । शुक्रादित्य-
 दिने न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे चोत्तरां मन्देन्दोय दिने न
 शक्रककुभं यास्यां गुरो न व्रजेत् ॥ शूनानोति विन्दइय यान्ति
 मनुजा ये सौख्यवित्तागया भ्रष्टागाः पुनराप्रतन्ति यदि ते
 शक्रेण तुल्या अपि । दिगोशांहे शुभा यात्रा पृष्ठाहे मरणं
 ध्रुवम् ॥ गर्गोऽपि । “दिगोश्वारे गमनं प्रशस्तं विहाय
 सौम्यं यदि जीविताशया ॥ न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ
 विशेपतोऽर्कावनिभूगनीनाम् । गुणयति तिथा हचेऽनिष्टे
 दिवागमनं हितम् । निशि च भगुणैः शस्तं यानं तिथिगुण-
 यजिते” ॥ भतियिगुणयजिते । “भतियि कथितान् दोषान्
 प्राप्नोत्वतः प्रतिभोमगः ॥ गुणमपि तयोयंघ्नात् सम्यग्जगद्
 र्गुमुनिः । याम्यायने निशायात्रा शुभा स्यादुत्तरे दिवा ॥
 चन्द्रसूर्यो रगादिस्यो पूर्वां यायात्तथोत्तराम् । दक्षिणां
 पयिमाणां कपर्पादौ तौ स्थितौ यदा ॥ अन्यथा बधवन्धा-

दिक्लेशमाप्नोत्यसंशयम्” ॥ योगिनौ तु । “प्रतिपन्नवमौ
पूर्वं रामारुद्राश्च पावके । शरच्चयोदशौ याम्ये वेदामासाश्च
नेर्ऋते ॥ षष्ठी चतुर्दशौ पञ्चात् वायव्यां मुनिपूर्णिमे । द्वितीया
दशमौ यत्ने ऐशान्यामष्टमौ कुहः ॥ योगिनी नवदण्डास्तु
शेषा वर्ज्या विशिषतः । दक्षमंमुखयोगिन्यां गमनं नैव कार-
येत् । वामे शुभकरो देवो पृष्ठे सर्वार्थसाधनी” ॥ राहुभ्रमण-
चक्रम् । “पश्चादर्के विधौ वज्रौ सौम्यां ज्ञे वायवे कुजे ।
रत्नो दिशि भृगौ याम्यां गुरावीशे शनौ दिने ॥ राहुर्भ्रमति
यामाहृदश्वगत्या च वामतः । प्रतीच्यां वज्रकोणे तु ततः
सौम्यामतो सृपे ॥ ततो प्राच्यामतो वायौ तस्माद् याम्यां
ततः शिवे । रवावेवमन्यवारिपृष्ठमिव क्रमेण हि ॥ द्यूते
युद्धे विवादे च यत्रायां समुखस्थितम् । राहुं विवर्जयेत् यत्नाद्
यदौच्छेत् कर्मणः फलम्” ॥ राहुसांसुख्यनिषेधः । “अश्वि-
हस्तगुरुमैत्रदेवतैः पीणविष्णुवसुशोतरश्मिभिः । यान्मेभि-
रतिसुन्दरं विदुः सर्व एव मुनयस्तु नेतरैः ॥ चित्राश्लेषास्ताति
विशाखा भरणी पितृशकृत्तिकाः । नातिशुभदा प्रयाणे
शेषाणि शुभाशुभानि धिष्यानि ॥ दग्ध शङ्खपुर सदग्निभ-
सुदेत्यर्को न चेदुत्तरे रोहिण्याश्च विशाखभे च न गमः पूर्वाह्न-
काले शुभः । मध्याह्ने न शिवाह्निमूलवल्गभिर्द्वेषद्विशेषिः श्वि-
नोहस्तापुष्यमरुत्सच्चित्रशशिमैत्रान्ये न रात्रादित । रात्रे-
र्मध्यमसत्तु पूर्वभरणी पितृषु शेषे निशो ह्यर्थादित्वितयादि-
तिष्वपि जल मध्याह्नरात्रान्वयोः । पुष्याहस्तमृगाच्युतेषु
शुभदाः सर्वेऽपि कालास्तथा सार्वद्वारिकसन्नितानि गुरुभ
हस्ताश्विमैत्राणि च । पूर्वार्धाग्निमघानुराधवसुभादन्यत्र
दण्डोऽन्तरे वायुन्योर्न स लङ्घ ऐक्यमनलप्राच्योस्तथान्यावि-
दिक् । लग्ने दिग्बदनेऽतिदण्डगमनं प्राच्यादि शूलं विना

तेजोऽष्टाजपदं सरोजनिलयः स्यादुत्तराफलगुणो” । अतिदृष्ट-
गमनं दण्डमुल्लङ्घ्य गमनम् । “दिशोरष्टमभागश्च विदिको-
णश्च कथ्यते । मेघाद्यास्त्रिभ्रमाज्ज्ञेयाः प्रागादि दिक्षु, खाः
यहाः । शोर्षादिये समभिवाञ्छितकार्यसिद्धिः पृष्ठोदये विक-
सता चलचित्तता च । यातव्यदिङ्मुखगतस्य सुखेन सिद्धि-
र्वर्त्मभ्रमो भवति दिक्प्रतिलोमलग्ने । केचिदाहुर्न यायान्तु
शुत्यां प्राच्यान्तु दक्षिणे । अश्विन्यां पश्चिमे पुष्ये नोदीर्घां
हस्तमे न तु । गुरुहस्ताश्विनैवाणि सर्वदिक्षु शुभं युजि ।
अतो दिग्भेददोषोऽत्र घराहादेरसम्मतः” । नेशाजान्निविशा-
खवायुवह्निमघायाम्येः परार्द्धं न सञ्चित्राद्यन्तकजं परप्रथमजं
पितृगान्धिले चाश्विले । राहुकूरयुगस्तस्रिविधितयोत्पातप्रदुष्टं
ग्रहेर्दार्दोयुंभमसहिने निशि तिथाहृत्सेऽप्यनिष्टे गमः । “ऋत्से
हाराद्यैः संयुतेऽन्तः प्रकोपो लक्ष्मोभ्रशो राहुषार्कन योगः ।
केतूष्कानां पीडिते देहनाशः क्लेशो भीमे सोऽण्यरश्मराक्षजे
च । उपप्रहास्य ऋत्सेषु वज्रयेहमनं नृपः । उपप्रहगतस्त्रो-
यजन्मर्चे न व्रजेत् क्वचित्” । उपप्रहास्य सर्वतो भद्रचक्रे
प्रागुक्ताः । “पूर्वोक्तजन्मकर्मादि नाडीनक्षत्रदोषवान् । याता
शत्रुवशं याति विशुद्धो शत्रुनाशकृत् । यात्रायं शोभनास्ताराः
समाः कर्मान्यसंयुताः । यात्राभङ्गविधावसत्यथ भवेत् सोऽर्का-
त्रिकोणे विधौ । भौमाज्ज्ञादिषु वा बलिन्यथ सुते गन्तव्य-
दिक्पालतः” । सुते इत्यत्र शुभे इत्यपपाठः । “यात्रादिगीशाद्-
यदि पञ्चमेऽन्यो ऋत्से यद्यो योर्व्ययुतोऽवतिष्ठेत् । यात्रोद्यत-
स्तत्र न याति याता तयोर्वनीयाद्यति स्त्र काष्ठाम्” इत्यनेन
विरोधात् । “सर्वं शुभफलं नश्येद् यात्रामङ्गे गतस्य च । व्यसनं
प्राप्नोति मद्दहतीपातविनिर्गतोऽथवा मृत्युम् । वैष्टितिगमने-
ऽप्येवं त्रयस्त्रयंऽप्युपदिगन्त्येके” । व्यसनान्याह मनुः । “काम-

जेषु प्रसक्तौ हि व्यसनेषु महीपतिः । विद्युज्यतेऽर्धधर्माभ्यां
क्रोधजेष्वात्मनैव तु । नृगयाद्यो दिवास्वप्नः परोवादस्त्रियो
मदः । तौर्यत्रिकं वृथाय्या च कामजो दशको गणः । पैशुन्यं
साहसं द्रोह इर्ष्याभ्युद्यार्थदूषणम् । वाग्दण्डजश्च पारुष्यं
क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः” । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि
त्रिणीति दश । पैशुन्यमविज्ञातपरदोषाविष्करणम् । साहसं
साधोर्बन्धनादिना निग्रहः । द्रोहो जिघांसा । इर्ष्या धन्य-
गुणासहिष्णुता । भद्रया परगुणेषु दोषाविष्करणम् । अर्थ-
दूषणम् अर्थानामपहरणं देयानामदानश्च । भौमपराक्रमे ।
“न विष्कुम्भो न वा गण्डो न व्यतीपातवेष्टी । चन्द्रतारा
बले प्राप्ते दोषागच्छन्त्यसंमुखाः । गरवण्णजविष्टिविवर्जि-
तानि करणानि यातुरिष्टानि । गरमपि कैश्चिद्दितं वण्णस्तु
वण्णिक्रियास्त्रेव । पूर्वाह्ने तूत्तरां गच्छेत् मध्याह्ने पूर्वतो
व्रजेत् । अपराह्ने व्रजेत् यास्यां अर्द्धरात्रे च पश्चिमात् । नव-
म्यद्द्वारकी विष्टिः शनैश्चरदिन तथा । व्यतीपातो न दुष्येत्
यस्यार्को दक्षिणे स्थितः । राशौ राशौ द्वादशेन्दोरवस्थाः
प्रोक्ताः कैश्चित् सुरिभिः प्रोपितायाः । यात्रोद्वाहाद्येषु कार्येषु
नून सद्भातुष्यं तत्फलं चिन्तनीयम् । प्रवासनट्यास्य नृताज-
यास्याद्वाप्यारतिक्रोडितसुप्तभुक्ताः । ज्वराह्वया कम्पितमूर्च्छिते
द्विपट्कमस्या हिमगोरवस्थाः” । चन्द्रस्य द्वादशावस्थागणन-
माह “अश्यादिभुक्तोऽुधटासमूहादेदा ४ इताहाण ममद्र
४५ । भुक्तात् सव्यार्कशेषे शशिनः क्रियाया भवन्त्ववस्था
गतगम्यरूपाः । सदादाः शून्यमृदण्डा एकावस्था भवेत्ततः ।
स्नान्नहोनान्यगुणान्वितापि प्रीति न यात्रा मनसः कर्गोति ।
स्नानहृत्तारूपगुणान्वितापि प्रभ्रष्टयोसा वनितेव पुंसः । मौने
कर्कन्त्यक्षिनि च हृषे जम्भकालस्यपापे वामे वा दिग्दुनिग्र-

बलिनां जन्मनग्नाष्टमे वा । वर्गे पापानुपचयकृतां वक्रिणां
 पृष्ठनग्ने पापान्तःस्थे न शुभमवल जन्मनग्नानधीने" । वामे
 विपरोते । "घटमिथुनकुनौराद्यापगो मोनकन्याः खलु शुभ-
 भवनत्वाद्वाशयः सप्त सौम्याः । अलिघटमृगमिंहाजास्तु पापा-
 ययत्वान्मुनिभिरभिदितास्ते प्रायशः क्रूरभावाः" । अन्यत्र ।
 "नग्ने कार्मुकमेपतौलिमिथुने कार्यं विन्वग्ने नृणां पञ्चास्ये
 मकरे तथा शनिगृहे तद्वत्फलं वृश्चिके । मिहे वा यदि गोध-
 टेपु गमनं सर्वार्थसिद्धिप्रदं स्यादाशापतिषु प्रयाति सकलं
 कन्याभूपे मन्मथे" । तथा । "नेष्ट दिगन्ति मकराणि कुनो-
 रनग्ने मेपे घटे धनुषि दीर्घकरी द्वि यात्रा । युग्माङ्गना
 भूपहपे ध्रुवमर्थलाभो ज्योतिर्विदः सकलसिद्धिसुपैति लक्ष्मीः" ।
 यात्रायां सामान्यनग्नविवेकः "मौने च कुटिनो मार्गा भवति
 तदग्नेऽन्यरागिनग्नोऽपि । नौयानमाप्यनग्ने कार्यं तेषां
 नषांगि वा" । दिगादि बलिनो यथा । "ऐन्द्रां मानुपराश-
 यस्तु पशवो यास्ये सवौर्या अस्तिर्वारुण्यां बलयुक् तथैव बलिनः
 पानोयजयोत्तरे । सर्वे मानुपराशयो दिनबलारात्रौ स वौर्या-
 यतुप्यादा । शेषगणाम्तथैव बलिनः सभ्याद्ये कौर्त्तिताः । स्व-
 रागिनग्नोऽष्टमनग्नयोय स्रगवुभाच्छत्रुगृहोदये वा । तद्रा-
 शिगेषां गमनं विन्वग्ने तुल्यं नराणां विषमचणेन । उपचय-
 करस्य वर्गः क्रूरस्यापि प्रगम्यते सग्ने । चन्द्रे वाप्युक्तेन तु
 विपरोतस्य मौम्यस्य । यानं भं जन्मराशेरुपचयमुदयारिक्त्वि-
 लाभश्च वेगिमिंखं वग्नं स्वजन्मस्वनुष्टयोर्यद्वपहेर्नानिरगम् ।
 स्यान् मौम्यस्य जन्मन्यभिमतफलदस्यापि यत्र प्रवय यास्यां
 त्यक्ताभिजिह्वं शुभफलदग्नोऽप्येय या कारुहीरा स्वाधिपते-
 दिंशि राशिः प्रव इति यवनेः सटा कथितम् । तत् प्रवगो विनि
 दन्यादधिरण्य महीपतिः शत्रून् सर्वद्वारः सर्वार्थसाधकः सर्व-

कर्मसु तथेष्टः । सर्वेषां वर्णानामभिजित्संज्ञको मुहूर्तः स्यात् ।
 अष्टमो दिवस्यर्द्धे त्वभिजित्संज्ञकः क्षणः । स ब्रह्मणो वरान्नित्यं
 सर्वकामफलप्रदः । चक्रमादाय गोविन्दः सर्वान्दीयान्नि-
 क्तन्तति । अभिजित्त्र बुधे शस्तं याम्यान्तु गमने तथा । अन्य-
 दिग्गमने शस्तं सर्वसिद्धिप्रदायकम् । वारप्रवृत्ते घटिका
 द्विनिघ्नाः कालाख्यहोरा पतयः शराप्ताः । दिने निशाया
 मृशुवाणहृत्त्या निजाहनायां पतयः प्रकल्प्याः । रेखा पूर्वा-
 परयोर्वारः सूर्योदयात् परस्तात् प्राक् । देशान्तरयोजनमि-
 तविघटीभिः पादहीनाभिः । हादशाङ्गुलिकाच्छहोः समरा-
 विदिनार्धके । छायापादानुमारेण रेखा स्वदेशयोजनम् ।
 सुमेर्वादिसु लङ्घान्ता भूमिरेखास्ति तद्वतः । रोहितकमवन्तो
 च तथा सन्निहित सरः । रेखादेशे वाङ्गुभातामपास्य स्वदे-
 शवाम् । हृत्वा पृथ्वा योजनानि स्वदेशान्तजानि वै ।
 तत्काले तु नवद्वीपे दिग्वाङ्गुलशराङ्गनाः । तच्छीघनाङ्गव-
 त्यत्र सत्रिंशच्छतयोजनम् । तत्पादहीनतो दण्डादसु-
 त्रिंशत्पञ्चाधिका । वारप्रवर्त्तन तस्मात् कालहोरा-
 विरेचनम् । दिनाधिपाद्यानिजप्रष्टपष्ठाः सूर्यास्कुजिजेजन्दु-
 शनोऽप्यभौमाः ॥ कर्मान्तरे तु वारप्रवृत्तिरुदयावधिरेव
 तथा च सूर्यसिद्धान्तः । “सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्द-
 पास्तथा । मध्यमपदभुक्तिय सावनेन प्रकीर्त्तिता । उदया-
 दोदय भानोर्भमिसायनवासराः ॥ भौमेति पिष्टदेवदिन-
 व्याहृत्त्वयम् । अत्र दिनाधिपस्य रथ्यादेर्भाष्यं दिनं वाररूप
 सायनगणनांशं भौकष्यवहारोऽपि तथेति । “तिर्य्यगधः षड्-
 बदना होराः स्युः सूर्ययोगतः क्रमशः । याञ्चितफलदोहं-
 सुश्री हे शिपे चाशमे यातुः ॥ यात्रायां होराफलम् । “मदृषदस्य
 च द्रेक्षापि रत्नभाण्डान्वितेऽपि वा । फलपुण्ययुते यायाञ्चुम-

शुक्रे चलत्वं ध्रुवम् । मन्दं मन्दगतेर्गतागतविधौ ज्ञेया सदा
 पण्डितैरात्रौ पञ्चभिरङ्घ्रि षड्भिरुदिता यावाह्वयामात्मिका” ॥
 देवज्ञमनोहरे । “वृषादौ चन्द्रमा ज्ञेयो मेषादौ लग्नमेव
 हि । परियोज्य समं मिथ्या विभिर्भागं हरेत्ततः ॥ शून्ये
 मृत्युर्हये हानिरेकाङ्के विजयी भवेत्” ॥ इत्येकाङ्की । भीम-
 पराक्रमे । “दिनं तिथिं वारयुक्तं स्वनचचाङ्गयोजितम् ।
 सप्तभिश्च हरेद्भागं शेषे यावां विनिर्दिशेत् ॥ प्रथमे शोभना
 यावा द्वितीये लाभकृद्भवेत् । तृतीये वित्तलाभः स्यात्तुर्थे
 सिद्धिरुत्तमा ॥ पञ्चमे भागंविघ्नः स्यात् षष्ठे निधनमेव च ।
 उक्तं प्रत्ययमुनिना शून्ये श्रीः सर्वतसुखो ॥ अतिवलिनीन्दो
 सुखगे गमनं यद्वाहिवर्जयेद्भग्नात् । सप्ताहश्च न यायाभि-
 विधोत्पातेष्वनिष्टेषु” ॥ वराहः । “देहः कोपो योऽधो बाह्य
 मन्दः शत्रुर्मार्गोऽथायुः । कर्मप्राप्तिर्मन्त्रो यात्रालगनाद्वावा-
 यिन्याः ॥ विलाभवर्जं रविसौरिभीमा द्विघ्नन्ति नो कर्मणि
 सूर्यभोमी । पुण्यन्ति क्षीम्याः परिहाय षष्ठमस्तं भृगुर्मृत्यु-
 विलग्नमिन्दुः ॥ केन्द्रकोणार्थंगो नैष्टः क्षीवः पूर्णः शुभः शशी ।
 सदेवत्रयायगः शस्तो न शस्तोऽन्त्यारिरन्ध्रगः ॥ आदित्येन्दु-
 महीजराहुरविजैः संप्रस्थितो लग्नगेः सुतृष्णा विपमव्ययामत-
 भवेद्रोगांघ नागाविधान् । क्षीवः सोमसुतस्तथैव भृगुजो
 यात्रोदयस्यो यदा सा यात्रा धनभोगपुत्रसुखदा पुण्यैः कृतै-
 र्नाभ्यते । कोपस्थाने नराणामधुरगुरुषुधे घर्मकामायलाभो
 यस्तोत्पत्तिश्च क्षीवे हृदि सुखमतुलं शत्रुपक्षघयश्च । पङ्क-
 वम् सुदीर्घं क्षितिमुतरसहितः कोपहानिश्च भानुचन्द्रः कुर्यात्
 प्रयाणे प्रियजनसहितं राहुरुत्पातसुपम्” ॥ २ ॥ “प्रस्थाने
 भूमिपथ्य क्षितिमुतरविजो भानुना संप्रयुक्तो शुक्रचन्द्रात्मजो
 वा सुरगुरुरथवा शीतरश्मियदा वा । भ्रातृस्थाने स्थिताः

स्युर्नरपतिगमने सर्वकामार्थसिद्धिं जित्वा शत्रून्शेषान् परि-
 चरति रणे गोकुले पुङ्गवाभः” ॥ ३ ॥ “बन्धुस्थानगतो ददाति
 विपुलं भोगं गुरुर्भागवः शत्रूणां क्षयमोहते नरपतेः सौख्यं
 तथा चन्द्रजः। हानिं कोपगतां करोति रविजः स्नेहक्षयं चन्द्रमा
 राहुभूमिसुतस्तथोष्णकिरणः कुर्वन्ति दुःखं महत्” ॥ ४ ॥ “जीवः
 पुत्रार्थलाभं जनयति भृगुजः सम्पदं स्थानलाभं प्रीतिं चैवोपपत्तिं
 कुमुदवनसुहृत् सूर्यरथं प्रदत्ते । सूर्य्यचन्द्रोऽथ भौमो दिन-
 करतनयः सिद्धिकाञ्चनयुक्तः । सर्वे ते पञ्चमस्थाः स्वसुत-
 भयकराः पार्थिवानां भवन्ति” ॥ ५ ॥ “यष्टस्थाने स्थिताथे-
 दिनकरतनयो भूमिपुत्रस्तथार्कः शीतांशुर्देत्यमन्त्री रजनिकर-
 सुतः सैहिकेयोऽथ जीवः । कुर्वन्त्येतेऽर्थलाभं यदपि हृदि गतं
 सिध्यते तच्च कार्यं यत्रैषा पार्थिवानां परबलमघनौ सर्वकामा-
 र्थदात्रौ” ॥ ६ ॥ “नेष्टाः शक्रदिवाकरार्कतनयां राहुस्तथा
 भूमिजः क्षिप्रं शत्रुवशं नयन्ति पुरुषं स्थाने स्थिताः सप्तमे ।
 सौम्यो मित्रसमागमं सुरगुरुः कार्यार्थसिद्धिं नृणाम् । चन्द्रः
 श्रेष्ठफलं ददाति नियतं यात्रोद्गमे भूभुजाम्” ॥ ७ ॥ “सूर्यो
 मृत्युं विधत्ते हिमरुधिरथवा शोकसुखं प्रदत्ते भौमो रोगश्च बन्धं
 रजनिकरसुतो भव्यदः क्लेशकृत् । मृत्युं जीवोऽष्टमस्यः खलु
 दनुजगुरुः सूर्य्यपुत्रश्च कुर्यादग्ने शस्त्राहिपादा वधमिह नियतं
 शस्त्रघातश्च राहुः” ॥ ८ ॥ “शक्रोऽतिसौख्यं नवमी बुधस्तु
 जीवोऽपि संरक्षयति प्रयातम् । चन्द्रार्कसौराः सह भूमिजेन
 कुर्वन्ति रोगान् सुबहुन्नराणाम्” ॥ ९ ॥ “कर्मस्थाने स्थितो-
 ऽर्कः प्रसुरधनकरः पुष्टिदः शीतरश्मिर्जीवः संग्रामकाले भवति
 विजयदः सौम्यशक्रो तथार्थम् । नित्यं यात्रोद्यतानां भवति
 विक्रयदः सर्वकार्येषु भौमो राहुर्वैकृत्यमुषं जनयति सरजं
 दीर्घवासित्वमार्कः” ॥ १० ॥ “भृगुसुतबुधजीवैश्चन्द्रसूर्या-

ग्रहवल्लोकिते ॥ रत्नभाण्डान्वितौ ज्ञेयौ धनुर्मध्यतुलादिभौ ।
 द्रेकाणः कर्कटाद्यश्च फलपुष्पयुतः स्मृतः ॥ नवभागे च
 तिग्मांशीर्षादननाशो विलम्बसंप्राप्ते । कृच्छ्रात् स्रग्दृग्गमनं
 प्रभावसृदुता चन्द्रांशे ॥ कौजेऽग्निभयं वीधे मित्रप्राप्तिर्धना-
 गमो जैवे । भोगविद्वद्द्विष्य शौक्रे भृत्यविनाशो रविसुतांशे ॥
 यत् प्रोक्तं राश्यादये द्वादशभागेऽपि तत् फलं वाच्यम् ॥ यश्च
 नवांशकविहितं तत्त्रिंशांशोदयेऽपि स्यात् । “पापः क्षीणो
 विधुरविदिनं यस्य जन्मर्षपोडा हीरा जन्माष्टमगृहपतिर्जन्मभं
 प्रत्यनिष्टः । नीचस्थास्तं गतपरजिता लम्बजन्मेशशत्रुलम्बे
 नेष्टाः खचररहितं वक्रियुक्तञ्च केन्द्रम्” ॥ यात्रायां लम्बस्थ-
 ग्रहनिर्णयः । शून्यकेन्द्रवक्रियुक्तकेन्द्रनिर्णयेष्वथ । हीरालम्बम् ।
 तथा च हीराराश्यार्दलम्बयोः । विशाखानलतीयानि वैष्णवं
 भगदेवतम् । पुष्यः पौष्णं यमः सर्पो जन्मर्षाण्यर्कतः क्रमात् ॥
 अस्तं गतादित्यमाह । “दिवसकरेणास्तमयः समागमश्च शीत-
 रश्मिसहितानां कुसुतादीनां युद्धं निगद्यतेऽन्योन्ययुक्तानाम् ।
 रश्मिर्नोद्दितः श्यामः पुरुषः सूक्ष्मतारकः । अपसव्यकृतो
 यश्च दक्षिणस्थः परालितः । उदध्मार्गगतिः स्त्रिग्धो विमलो
 विमलप्रभः ॥ वृहद्रूपोऽतिशक्तश्च विजयो कथितो यद्गः ।
 विपुनः स्त्रिग्धो द्युतिमान् दक्षिणदिकस्योऽपि जययुक्तः सर्वे
 जयिन उदक्क्षंस्या दक्षिणदिकस्यो जयो शक्रः । ग्रहस्य यो
 यम्य हतस्य वश्याः पीडां समृच्छन्ति त एव तस्य । संप्राप्त-
 योर्धम्य जये समृद्धा जयन्ति सर्वत्र मतं सुनीनाम् । क्रूरोऽप्य-
 नकूलस्यः शस्तीलम्बेऽशभोऽपि नानिष्टः । केन्द्रत्रिकोषेषु
 शभाः प्रशस्तान्तोषेव पापा न शुभमदाः स्युः । पापोऽपि
 कामं बलवान्द्विदोष्यः केन्द्रेषु शून्येषु शिवा न यात्रा । स्थानेऽर्कः
 स्रस्य स्रनोरुदयमुपगतः गस्त इन्दुः स्वकोये भौमः सौरं बुधा

देव्य शनिसितान्यस्य जीवोऽथ शुक्रः । सौम्यः स्वस्थानसंख्यः
 शनिरपि तरणे रक्षकाजन्मकाले ॥ तालः स्यात् कारको वा
 सुहृदपि शुभकृत्स्नजन्मेशयोर्यः ॥ 'यात्रायां लग्नस्थग्रहाप-
 वादः । तालानाह । "जन्मसमये शशाङ्काद्ये ह्यपचय-
 स्थिताः ग्रहाः केचित् । ते सर्गे तालारण्याः क्रूराः सौम्याश्च
 संविन्त्याः ॥ लालाटिनि दिग्धीये दिग्बलिविहगे ललाटगे
 वापि । प्रतिभृगुजे प्रतिशशिजे कालाशुद्धौ संत्यजेद् यात्राम् ॥
 यात्राहंलग्नं पूर्वस्यां तत्क्रमेण च खेचरान् । न्यस्य यात्राहं-
 दिक्स्थित्या पुरः खेटान् बिलोकयेत् ॥ एतत् स्रष्टं क्रमेण
 यथा । "लग्नेऽर्के व्ययलाभयोर्भृगुसुते कर्मस्थिते भूमिजे
 राहौ धर्मविनाशयो रविसुते द्युनेऽरिभूत्वोर्विधौ । बन्धौ च्छे
 सहजार्थयोः सुरगुरोरेवं ललाटोद्भवे योगे दिक्पतिभिः कृते
 चयभुजः प्रागादिकाष्ठां गताः । लग्ने सौम्यगुरुप्राच्यां याम्यां
 खे कुजभास्करौ ॥ पश्चिमेऽस्ते तथा सौरिं सौम्यां बन्धौ
 विधुं सितम् । एवं दिग्बलिनो याने त्यजेद् यन्नाललाटगान् ॥
 लग्ने व्यया ये दशमेऽष्टधर्मे द्युनेऽरि भूत्वोर्द्विबुके विविक्ते ।
 प्रतीपगा येषु सितेन्दुपुत्रौ प्राच्यादिकाष्ठासु न यातु रिष्टौ ॥
 नीचगे ग्रहजिते प्रतिलोमे भार्गवे कल्पितेऽस्त्रगे वा । प्रस्थितो
 नरपतिः प्रबली वा क्षिप्रमेव वशमेति रिपूषाम् ॥ एवंविधेऽपि
 शुक्ले यायाद् यदि चन्द्रजीऽनुकूलसाः । प्रतिबुधयातस्य न
 परिव्राणे ग्रहाः शस्ताः ॥ राजमार्त्तण्डे । "सौम्यां लग्नगते
 बुधे शिवदिशं वाचस्पतावहमे प्राचीं तीक्ष्णकरे कुजे च दशमे
 याम्यां प्रयाती नरः । आग्नेयीं भृगुजे च शीतकिरणे बन्धु-
 स्थिते वायवीं मन्दे सप्तमगे पश्चिमदिशं याति द्विपां वश्यताम् ।
 नाशौचसूतकोत्सवदिवसाथ यियासतां शुभदाः । उद्देगस्तपने
 सुखं शशधरे रोगो महीनन्दने लाभचन्द्रसुते गुरौ च कथितः

किंभौमेर्ब्रजति यदि नरेन्द्रः क्षिप्रमेकादशस्थैः । स जयति
रिपुदपं स्नेच्छया वैरिशङ्को विचरति गृहमध्ये मिंङ्गपोतो
यथैकः” ॥ ११ ॥ “रविपुत्ररुधिरार्का बुद्धिमोहं नराणां विद-
धति कुमुदेष्टः स्वेषु भेदेषु भेदम् । स जयति रिपुदपं मृत्युद्वी-
नोऽप्यवश्यं यदि बुधगुरुशुक्रा द्वादशस्था भवन्ति” ॥ १२ ॥
“तिष्यादिषु निषिद्धेषु चन्द्रताराविलोमतः । उषां गोधूलि-
योगं वा स्त्रीकृत्य गमनं भवेत् ॥ प्राच्यामुषां प्रतीच्याञ्च
गोधूलिं वर्जयेत्तृपः । दक्षिणे चाभिजिज्ञैवमुत्तरे च निशां
तथा” ॥ व्यासः । “लग्नशुद्धिर्यदा नास्ति प्राप्तकालोऽति-
वर्त्तते । अविशेषेण वर्षानां तदा गोधूलिरिष्यते ॥ आरक्त-
सन्धं रजनोविरामं वदन्त्युपायोगमिह प्रवीणाः । आहुः
प्रयातेः सकलार्थसिद्धिं संलक्षते हस्ततन्त्रस्थितेव ॥ सन्ध्यात-
धारुणितपयिमदिग्विभावे व्योम्नि स्फुरद्विरलतारकसन्निवेशे ।
रुद्धे गवां सुरपुटोद्गन्तैरजोभिर्गोधूलिरेव कथितो भृगुजिन
योगः” ॥ सूर्यसिद्धान्ते । “अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता
न तारका यावत् । तेजः परिह्वानिरुपा भानोरर्द्धोदयं
यावत्” ॥ एतद्वचनैकवाक्यतया सन्धयोपयोः सन्ध्यागोधूल्यो-
रैक्यम् । अतएवोक्तं “सन्ध्यामुहूर्त्तमाप्यातं द्वाभहहो समा
स्मृता । साभगव्यमहजेषु यमारो सोम्यशुक्रगुरवो वल्लयुक्ताः ॥
गच्छतो यदि ततोऽस्य धरित्री सागराम्बुवसना वसति” ॥
धरित्रीयोगः । “केन्द्रोपगतेन गुरुणा वीक्षिते त्रयायचतुर्थ्यमे
सिते । पापेरगवाष्टसप्तमैर्षष्टकिं न यदाभूयादतः” ॥ किवसु-
योगः । “अग्निं चतुर्थ्यं गृह समुपेते बुधमहितेऽस्तगते
भृगुपुत्रे । गमनमवाप्य पतिर्मनुजानां जयति रिपून् ममरेण
विनेश” ॥ विनाममरयोगः । “मितेन्दुजो चतुर्थ्यं गो निशा-
करय सप्तमे । यदा तदा गतो नृपः प्रशास्यरीन् विना

रणात्" ॥ विनारणयोगः । "एकान्तरक्षेत्रं भृगुजातं कुजाद्वा
सौम्यो स्थिते सूर्येसुताद्गुरोर्वा । प्रध्वस्यतेऽरिर्न चिराद्गतस्य
वेगाधिको भृत्य इवेश्वरस्य" ॥ अरिप्रध्वसयोगः । "गुरुदृष्टये
रिपुराग्निगतोऽर्को यदि निधनेन च शीतमद्युःखः । भवति
गतोऽत्र शशौष नरेन्द्रो रिपुवनिताननतामरसानाम्" ॥ शशि-
नरेन्द्रयोगः । "लग्नारिकर्मद्विवुकेषु शुभे स्थिते चो द्युनात्य-
लग्नरहितेष्वशुभग्रहेषु । यातुर्भय न भवति प्रभवेत् ससुद्धं
शशनापि किमुतारिसमागमेषु" ॥ शिलाप्रतरणयोगः ।
'मूर्त्तिवित्तसद्द्वेषु सस्थिताः शुक्रचन्द्रसुततिग्मरश्मयः । यस्य
गानसमये रणानले तस्य यान्ति शलभा इवारयः" ॥ अरि-
गानभयोगः । "शुक्रवाक्पतिबुधैर्धनसंस्थैः सप्तमे शशिनि
लग्नगतोऽर्के । निर्गतो नृपतिरेति कृतार्थो वैनतेयवदरीन्
वनिरुद्ध" ॥ अरिवैनतेययोगः । "त्रिपञ्चान्त्येवबर्जः
शशान्द्रिर्वज्रो यस्य गुरुषु केन्द्रे । तस्यारियोपाभरणैः
प्रयाणि प्रियाः प्रियाणां जनयन्ति सैन्ये" ॥ अरियोपाभरण-
योगः । "वर्गोत्तमगते चन्द्रे लग्ने वा चन्द्रवर्जिते । चतुरायी-
द्वैर्दृष्टे नृपाद्वा विंगतिः स्मृताः" ॥ राजयोगः । "मेषादि-
तादशराशीनां स्वीयनवांगस्ये लग्ने चन्द्रे च यत्र कुत्रापि स्थिते
चन्द्रवर्जितेचतुरादिभिर्ग्रहेर्विचिन्ते" ॥ अयमर्थः । द्वादश-
राशिषु लग्नस्य द्वादश एव स्वीयनवांगस्तत्र कुम्भं यज्जयित्वा
एकादशेव स्थिता एव चन्द्रस्यापि हृदिकवर्जनात् एकादशेव
स्थानानि स्थिरिति द्वाविंगतिः कुम्भलग्ने दीपदर्शनात् त्यागः ।
यथा । "न कुम्भलग्ने शुभमाह सत्यो न भागभेदान् यथना
वदन्ति । हृदिकरांगमन्द्रस्य भौचगृहमिति चन्द्रपक्षे हृदि-
कवर्जनम् ॥ सर्वगंगनभ्रमणैर्दृष्टे लग्ने भवति महीपानः ।
सिन्धुभिः शुभैः सर्वविगतभयो दीर्घजीवी च" । जातकोत्त-

मित्तं कुभोजनम्” ॥ भोजने क्षीरवर्जनम् उत्तरदिगितरपरम् ।
 पूर्वादिप्राशनविधिः । भुजवत्तभीमः । “सर्पिस्त्रिलौदन-
 भ्रुवैः पयसा च भुक्त्वा पूर्वादिवारणरथाश्वनरैर्गतस्य । सोढुं
 प्रतापमरयो न नृपस्य शक्ता गन्धद्विपस्य शलभा इव दानग-
 न्धम् । शुभाशुभानि सर्वाणि निमित्तानि स्युरेकतः । एक-
 तस्तु मनो यातुस्तद्वि श्रद्धं जयावहम् । रिक्तः कुम्भोऽनुकूलस्यः
 शस्तोऽम्भोऽर्थीयथासतः । चौर्यविद्या वणिज्यार्थसुद्यतानां
 विशेषतः । मेघाः शस्ता घनास्त्रिधा गजवृद्धितशब्दताः ।
 अनुलोमातडिच्छस्ता शक्रवापस्तथैव च । अप्रशस्ते तथा
 ज्ञेये परिवेशप्रवर्षणे । जनजानि च पुष्याणि देवदूर्वाद्रिंगो-
 मयम् । रूप्यताम्र यवाः शस्ताः शवारुदितवर्जिताः । अनु-
 लोमी हृषो नदंन् धन्या गोर्महपस्तथा । गमनप्रतिषेधाय
 गावः प्रत्युरसिस्थिताः । प्रागुदौच्योः शिवाः शस्ताः शान्ताः
 सर्वत्र पूजिताः । धूमितार्मिमुखी इन्ति स्वरदोसादिगोश्व-
 रान् । मुक्तिप्राप्तिय च्छ्याश्च फलं दिक्षु तथाविधम् । अङ्गार-
 दोत्तधूमिन्यस्ताश्च शान्तास्ततो परा” ॥ दग्धादि दिङ्निर्णयः ।
 “विध्ययथायतः पक्षी धुन्वन् ध्वांसो भयङ्करः । प्रत्युरस्युप-
 सर्पस्तु ससृशश्च भयङ्करः । ध्वांसः पार्श्वद्वयेनापि शस्तापात्रा-
 नुलोमगः । वामे श्वशिवा कुम्भा दक्षिणे गोश्वगहिजा” ॥
 दीपिकायाम् । “नृहयातपवारणेभश्छाध्वज देवानवक्ष्यन्
 लयाय । समयो विषरन् विना निमित्तं न शुभः श्वाभिमुखी
 भवन् निखनगाम् । इन्द्रोर्गार्दितास्त्रस्ताः कलहामिपका-
 द्विष । आपगान्तरितामत्तान् पाद्याः शकुनाः क्वचित् ।
 क्रीशाद्बृहं शकुनचरित निष्कलं प्राङ्दरेके । तत्रानिष्टे श्वस-
 गकुने सामयेत् पक्षवहा । प्राणायामासृपतिरशुभे षोडशे च
 द्वितीये प्रत्यागच्छेत् स्वभवनमृती यद्यनिष्टिसृतीये” ॥ मत्स्य-

पुराणे “दृष्ट्वा निमित्तं प्रथममङ्गल्यविनाशनम् । केशवं पुत्र-
वेद्विद्वान् स्तवेन मधुसूदनम् । हितोये तु ततो दृष्टे प्रतोपे
प्रविशेद् गृहम् । एहौति पुरतः शब्दः शस्यते न तु पृष्ठतः ।
गच्छेति पथाच्छुभदः पुरस्ताच्च विगर्हितः । उत्तानशखा-
स्तनपादुकादि निष्ठुतिदुर्दशनसैथुनानि । नेष्टानि शब्दाश्च
तथैव यातुरागच्छति स्वप्रविशस्थिराद्याः । विसर्जयति यञ्चोक्त
एकश्च प्रतिषेधति । सविरोधोऽग्नभायातुर्पाञ्चो वा बलवत्तरः ।
अनुत्तोमगते प्रदक्षिणसुरभौ देहसुखेऽनिले गतः । तिमिरा-
लिंगमस्त्रिमासिरप्रसभं हन्ति बलानि विद्विषाम् । ध्वजात-
पत्राब्धुधसन्निपातक्षितौ प्रयाणे यदि मानवानाम् । उत्तिष्ठतो
षाऽसुरमिति सङ्गं यातोऽथवा तन्नृपतेः क्षयाय । पौषादि
चतुरो मासान् वृष्टिं दृष्ट्वा न संव्रजेत् । यस्तु संप्रस्थितो यात्रां
ब्राह्मणानुपमन्यते । स्वकीयां परकीयां वा स्त्रिय पुरुषमेव
च । ताडयित्वा तु यो गच्छेत्तदन्तं तस्य जीवितम् । यात्रा-
काले तु संप्राप्ते मैथुनं यो निसेवते । रोगार्तः क्षीणकायश्च स
निवर्त्तत वा न वा । कृत्वा तु मैथुनं रात्रौ प्रभाते यः प्रति-
ष्ठते । नासी प्रतिनिवर्त्तत दुःखञ्च प्राप्नुयान्नरः । कटुतैल-
गुड़क्षीरपक्वमांसाशनन्तथा । भुक्त्वा यो यात्यसौ मोहाद्वाधितः
स निवर्त्तते” । वराहपुराणे । “दृषोदकाव्येषु वनेषु मत्ताः
क्रौडन्तु गावः स हृषाः स वत्साः । चौरं प्रमुञ्चन्तु मुखं स्वपन्तु
शोतातपव्याधिभयैर्वियुक्ताः । इमं मन्त्रं विशुद्धात्मा जपेन्नित्यं
समाहितः । गच्छन् तिष्ठन् स्वपन् जिघ्रन् भुञ्जन् क्रौडन्
पामुत्सृजन् । महाभयेषु सर्वेषु विषयेषु समेषु च । प्रयाण-
काले च तथा योतव्यमभयप्रदम्” । मत्स्यसूक्ते “बलिकर्मणि
यात्रायां प्रवेशे नक्षत्रेऽशनः । महोत्सवे च माङ्गल्ये तत्र स्त्रीणां
ध्वनिः शुभः” । धनिरुध्वनिः । दीपिकायाम् । “सिद्धा-

तत्कादर्शपयोऽञ्जनानि बह्वैकपञ्चामिपपूर्णकुम्भाः । उष्णीष
 शृङ्गारनृबद्धमानपुंयानवौषातपवारणानि” । शृङ्गारः कनका-
 लुका । “दधिमधुघृतरोचनाकुमार्योध्वज्जकनकाभ्रज तत्र
 पीठगङ्गाः । सितवृषकुसुमायुधानिमीनद्विजगणिकास्रजनाय
 चारुवेशाः । ज्वलितशिखिफलाक्षतेक्षुभक्ष्यद्विरदसृदङ्गाङ्ग-
 चामरायुधानि । मरकतकुरु विख्यपधरागस्फटिकमणिप्रसू-
 श्वाश्व रत्नभेदाः । स्वयमथ रचितान्य यत्नती वा यदि कथि-
 तानि भवन्ति मङ्गलानि । स जयति सकला ततो धरिषो
 ग्रहणशृंगानभनश्रुतेरुपास्य निर्गतस्य तु द्वाराद्येः” शिरसद्या-
 भिघातनम् । “छत्रध्वजादि वस्त्राणां पतनञ्च तथाशुभम् ।
 करीशर्गाभ्रिणो वापि भग्नभाण्डावलीकनम् । कार्पासौषध-
 क्लृप्तधान्यलवणक्लीवास्थितैलं धमापङ्गाङ्गारगुडादिचर्मसकृतः
 क्लेशायः स व्याधिताः । यान्तोन्मत्तजटोन्मनं तृणतुपक्षत्घा-
 मतक्रावयो मुण्डायक्तविमुक्तकेशपतिताः काप्रायिणयाशुभाः ।
 कुटुम्बकलहा गृहज्वलनमार्त्तवं योपिताम् । विडालममरं
 क्षुतस्रज्ज्वलितमम्बरादेस्तथा । दुरुक्तमतिकोपिता भद्रिपयोथ
 युङ्गं भवेत् । प्रयाणसमये नृणामभिमतार्थविच्छिन्नये” ॥
 यान्यत्र मङ्गलामङ्गलानि निर्गच्छतां प्रदिष्टानि । स्वप्नेऽपि
 तानि शुभाशुभानि विद्ध्येपनं पुनर्धन्यम् । एकस्यां यदि
 चेद्रात्रो शुभं वा यदि वाशुभम्” । तथा च मत्स्यपुराणे
 पुरुरवसा कृतम् । “शतकृत्यो यथा कामं पूजयित्वा जना-
 र्दनम् । सप्रसू देवदेवस्य न्यवेदयत धार्मिकः” इति । दृ स-
 प्राकयनं धन्यं पुनः प्रस्थापनस्तथा । पातघानं तिनैर्दोमी
 व्राह्मणमाद्य भोजनम् । स्तुतिश्च वाएदेवस्य तथा तस्य च
 पूजनम् । अक्षुण्णं भुजस्यन्त तथा दुःखप्रदगर्जनम् । शष्पुणाञ्च
 सन्तुत्यानमस्त्य गमयाशु मे । अमृत्यरूपो भगवान् प्रीयतां मे

जनार्दनः । मन्त्रेणानेन चाश्रुत्यं प्रार्थयेद्दीपसूचने । चिन्ता-
दुष्टेन शोकेन व्याधिग्रस्तेन वा पुनः । कामशुक्लेण चित्तेन
स्वप्ने न फलभाग्भवेत् । अविज्ञातस्वरूपाणां नराणां ज्ञान-
हेतवे । स्वप्ने दृष्टानि वक्ष्यामि पुण्यपापीद्भवानि च" । एष-
क्षेपां सूचकत्वं न कारकत्वम् "आदित्यमण्डलं स्वप्ने चन्द्रं वा
यदि पश्यति । व्याधिभ्यो मुच्यते रोगो अरोगी सुखमाप्नुयात् ।
दोषमत्रं फलं वस्त्र कन्यारत्नं रथध्वजम् । यस्तु पश्यति स्वप्नान्ते
नभते चोत्तमां त्रियम् । उपानही च ह्रस्व लम्बा यः प्रति-
सृध्यते । असिं वा निर्मलं तीक्ष्णमध्वानं तस्य निर्दिशेत् ।
देवताय द्विजा गावः पितरो निङ्गिनः स्त्रियः । यहदन्ति नरं स्वप्ने
तत्तथैव भविष्यति । आरोग्यं गोहयकुस्मराणां प्रासादशैलायव-
नस्यतीनाम् । आरुह्य भोकां प्रतिगृह्य वीणां भुक्त्वा हृदित्वा ध्रुव-
मर्थनामः । भक्षणश्चार्द्रमांसस्य मत्स्यस्य पायसस्य च । दर्शनं
रुधिरस्यापि दानं वा रुधिरं च । सुरारुधिरमद्यानां पानं
क्षीरस्य शोभनम् । ज्योतिषां भूमिपालानां सुहृदामपि दर्शनम् ।
उरगो वृथिकस्यैव जलौका दृश्यते यदि । तदा पुत्रादि लाभः
स्यादगम्यागमने शुभम् । सर्वाणि शुक्तानि सुशोभनानि कार्पा-
भमष्मास्थिकपालवर्जम् । सर्वाणि कृष्णानि विनिन्दितानि
गोहस्तिदेवद्विजवाजिवर्जम् । मरणं बन्धनं धन्यं यच्छिदाही
गृहादिषु । शुक्लपीताम्बरा नारो शुक्लपीतानुलेपना । अश्व-
गूहति यः स्वप्ने तस्य स्यात् सर्वतः सुखम् । कृष्णरक्ताम्बरा नारो
रक्तकृष्णानुलेपना । अश्वगूहति यं स्वप्ने व्याधिं मृत्युश्च
निर्दिशेत् । परावर्षखरोष्ट्राणामारोहो महिषस्य च । भक्षणं
पक्षिमांसानां तैजस्य कृशरस्य च । नर्तनं हसनक्षेत्रे विवाहो
गीतमेव च । तन्म्योगाद्यविहीनानां वाद्यानामपि वादनम् ।
दिव्यान्तरोचभोमानामुत्पातानान्तु दर्शनम् । स्वप्ने पश्यति

चात्मानं रक्षास्वरविभूषणम् । मलिनाम्बरधारित्वमभ्यङ्ग-
शौरनमता । उल्लावाचरणं पातो दोनारीश्च निन्दितः ॥
इति स्वप्नफलम् ।

“सर्वतः क्षुतमशोभनं स्मृतं गोक्षुतं मरणमेव करोति ।
केचिदाहुरफलं बलात् कृतं वृद्धपौनसितवालकृतञ्च ॥ वित्तं
वृद्धशेषे कार्यसिद्धिरतुलाशक्ते क्षुताशे भयं याम्यमग्निभयं
सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रान्तये । वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं
दिव्याङ्गना चीत्तरे । ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्ग्लक्षणं
खञ्जने । ज्येष्ठीरुते क्षुतेऽप्येवमृषुः केचिच्च कीचिदाः” ॥
विष्णुधर्मोत्तरे । विष्णोःरित्यधिकृत्य “नाम संकीर्तनं नित्यं
क्षुतः प्रसन्नमितादिषु । वियोगं शीघ्रमाप्नोति सर्वात्मा नात्र
संगयः” ॥ अतएव विष्णुपुराणम् । “स्मृते सकलकल्याण-
भाजनं यत्र जायते । पुरुषन्तमजं नित्यं घ्नजामि शरणं
हरिम्” ॥ युद्धयात्रायाम् । “यत्र ऋक्षे स्थितो राहुर्वदनं
तद्विनिर्दिशेत् । सुखात् पञ्चदशे ऋक्षे तस्य पृष्ठं प्रतिष्ठितम् ।
राहुमुक्तानि ऋक्षाणि जीवपक्षे त्रयोदश । त्रयोदशैरभो-
ग्यानि स्मृतपक्षगतानि च ॥ स्मृतपक्षे सुखं तस्य गुदं जीवाह-
मध्यगम् । जीवपक्षे क्षपानाथे स्मृतपक्षे रवो स्थिते ॥ तदा
रणे शुभा यात्रा विपरीते तु हानिदा । चन्द्रादित्यौ यदा
युक्ता जीवपक्षे व्यवस्थितौ ॥ तत्र चेमं जयोलाभो यात्राकाले
न सशयः । स्मृतपक्षे यदा काले संस्थितौ चन्द्रभास्करौ ॥
तदा हानिर्भयो भद्रो मृत्युर्यात्राफलं मतम् । जीवपक्षे स्थिते
चन्द्रे कार्यः स्यादस्मृतोपमम् ॥ स्मृतपक्षे स्मृतं ज्ञेयं यतश्चन्द्र-
बलाबलम् । युद्धकाले यदा शीघ्रं यात्रायोगीन लभ्यते ॥ उत्-
पत्त्यौ तु तदा शीघ्रं तत्कालेन्दुदिवाकरौ । इष्टा नाद्यो हता
धिष्टौ; यष्टिभागासथेयके ॥ अश्विन्यादीन्दुमुहूर्तेन योगात्तत्काल-

चन्द्रमाः । यथा चन्द्रस्तथा सूर्यः कर्त्तव्यशेषकालिकः । षडो-
 रात्रस्य मध्ये तौ विभ्रान्तौ धिष्ट्यमण्डले ॥ सर्वेषु शुभकार्येषु
 यात्राकाले विशेषतः । दण्डैश्च पञ्चभौराशावेवं स्युर्वादिगं
 क्रमात् ॥ लग्नवद् भुक्तभाग्यस्य त्यागाच्छेपक्रमात् क्रमः” ॥
 इष्टा नाड्यः कर्मकालीनदण्डसंख्या सूर्योदयावधि गतरात्रि-
 प्रविष्टनक्षत्रदण्डसंख्यावधि वा सप्तविंशत्या पूरिताः षड्या
 यो लब्धः सोऽश्विन्यादिचन्द्रभुक्तहृत्या नक्षत्राद्भ्युक्तः सप्तविंशा-
 धिकशेषमपचाय यत् संख्यानं तेन नक्षत्रं तत्र चन्द्रः । यः
 शेषस्तत्रोदयावधि कर्मकालीनदण्डसंख्याया गतरात्रिप्रविष्ट-
 नक्षत्रदण्डसंख्यायोगात् यो भवति तत्संख्यदण्डा भोग्याः । सूर्य-
 पक्षे सूर्यभुक्तनक्षत्राद्भ्युक्तो लब्धाद् इति विशेषः । “प्रवामः
 सुस्यता मृत्युर्हास्यं जायाच्चरोऽरतिः । नष्टता शून्यता क्रीडा
 सुप्तिर्भुक्तिश्च मेषतः । एतासेहादशावस्था शशाङ्कस्य दिने
 दिने । शुभाशभेषु कार्येषु फलं नाभ्यनुरूपतः” ॥ इति तत्-
 कालीनराहु तत्कालचन्द्रादित्यव्यवस्था च यात्रायां निर्दिष्ट्या ।
 हरिवर्गे “मरणं सहमानानां युद्धयतां विजयो ध्रुवम्” ॥ विदे-
 शगतभ्रात्रान्वेषणार्थं न गन्तव्यम् । यथा विष्णुपुराणम् ।
 “ततःप्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे द्विजः । प्रयातो नश्यति
 तथा तन्न कार्यं विजानता” ॥ ततः समस्तापृथिवीं द्रष्टुं
 गतानां ह्यर्थज्ञादीनां तदनुगामिनाश्च तद्भ्रातृणां सबलाश्चा-
 दीनाम् अनिवर्त्तनदर्शनात् । मत्स्यपुराणेऽपि । “ततःप्रभृति
 न भ्रातुः कनोयान् मार्गमिच्छति । अन्विष्य दुःखमाप्नोति
 तेन तत् परिवर्जयेत् ॥ तिथावरिक्ते शुभदे च चन्द्रे पापेषु
 केन्द्राष्टमवर्जितेषु । आस्ये स्थिरे वा निजमे सुलग्ने गृहं
 विशेषेण न मिहृत्तभूपः । परविषयपुरातो साधुदेवद्विजसं
 कुलजनवनिताय स्त्राधिपो नोपहृम्यात् । विहृगतुरगगच्छा-

वार्त्तभीतांश्च हन्याच्छुभतिथिदिवसर्षेण हृष्टसैन्यो विशेषः ।
पुष्टैः शक्रेन्दुजोषे ध्रुवलघुवलभिद्विष्णुमैत्रेन्दुपौण्ड्रैः सप्तगने
पापजम्भोदयपतिषु विरन्ध्रारिगेन्दारसौम्यैः । त्रयायारिस्थै-
रघाष्टव्ययगृहरहितैः सदृशैः केन्द्रकोणे वीर्याब्धौ चतुर्विंशति
सुदिनतिथिशुभेन्दो नृपस्याभिपेकः” ॥

अथ छत्रचक्रम् । “आदौ चक्रं खमालिख्य छत्रत्रयं सुशो-
भनम् । अग्निन्यादिलिखेत्तत्र सप्तविंशतिभानि च ॥ अग्नि-
न्याद्यं मघाद्यश्च मूलाद्यश्च क्रमेण तु । उत्तरे पूर्वदक्षे च
एतच्छत्रत्रयं मतम् ॥ प्रतीचीमध्यरेखाप्रादेशान्यन्तं हया-
धिपः । आग्नेय्यन्तं नराधीशो नैऋत्यन्तं गजाधिपः ॥ अक्षा-
ध्यक्षो नराध्यक्षो गजाध्यक्षः क्रमेण तु । एषां छत्रविभागेन
ज्ञातव्यश्च शुभाशुभम् ॥ अन्येषां भूभृताश्च यत्र छत्रे व्यव-
स्थितम् । तच्छत्र तस्य भूपस्य शुभाशुभफलप्रदम् ॥ चामरं
कलसी वीणा छत्रं दण्डः पतदृशहः । चासनं, कौलकं रज्जु-
नवंभेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥ यस्य छत्रे स्थितः सौरिः भङ्गं तस्य
विनिर्दिशेत् । फलश्च चामरादीनां प्रत्येकञ्च वदाम्यहम् ॥
चामरे चण्डता वायोरनाहृष्टिस्तु जायते । दुर्भिक्षश्च भवेद्दोरं
प्रजापीडा न संशयः । कलसस्ये भवेद्युद्धं रणे भङ्गो महद्भयम् ।
घातपातादिकं सर्वं जायते नात्र संशयः । वीणासंस्थोऽर्कतनये
पट्टराज्ञी विनश्यति । चलच्चित्ती भवेद्राजा भयभोता च
मेदिनी । यदा ऋक्षत्रये सौरिश्छत्रे दण्डे पतदृशहै । तदा
तस्य भवेद्भङ्गश्छत्रस्यापि न संशयः । चासनस्य भवेद्वाय
चासनस्ये शनैश्चरे । युवराजत्रयः कौले बन्धनं रज्जुसञ्चिते ।
सौम्ययुक्तोऽतिचारस्यः शनिकृत्तफलो न हि । यक्रगः क्रूरः
युक्तश्च सर्वक्रूरं करोति सः । शनिराहुकुजादित्या यदा
जीवेन्दुसंयुताः । उत्तराधीशराज्ञो वै निश्चितं छत्रभङ्गदाः ।

क्रूरश्चतुष्टयश्चैव बुधचन्द्रेण संयुतम् । पूर्वं ऋतुविनाशाय सूचितं
पूर्वसूरिभिः । एवं पापचतुष्कञ्च यदा शुक्रेन्दुसंयुतम् । दक्षि-
णाशापतेः ऋतुविनाशी भाषितो बुधैः । एवमन्येषु राज्येषु
यत्र यस्य च सम्भवः । उक्तग्रहसमायोगाः ऋतुभङ्गं विनि-
र्दिशेत् । यथा द्रुष्टफलः सौरिस्तथा सौम्यफलो गुरुः । भौम-
श्री गुरुराह च रविचन्द्रौ बले समौ । यथा दानिकराः
क्रूरास्तथा सौम्याः शुभङ्कराः । क्रूरयुक्तो बुधः क्रूरचन्द्रः
पूर्णस्तथाशुभः । सौम्याः क्रूराः यदा क्वे दृष्ट्या वै क्व-
संस्थिताः । क्वभङ्गी भवेत्तस्य परचक्रागमेन च । नृपनामार्त्त-
गोराहुः केतुर्वा यदि संस्थितः । क्वभङ्गी भवेत्तस्य विष-
दानेन भूपतेः ॥ मृगयां साहसं यात्रां दृष्ट्वाश्वगजवाहनम् ।
विषहृत् त्वजेद्राजा क्वस्ये क्रूरखेचरे ॥ एवं ज्ञात्वा यदा
राजा करोति ग्रहशान्तिकम् । यदुक्तं यामले तच्छे तेन शास्त्री
भवेत्तपः ॥

अथ सिंहासनात्मकम् । "अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं सिंहा-
सनात्मकम् । सप्तविंशतितन्त्रैरेकैकञ्च नरात्मकम् ॥ अश्विनो-
मघमूलाद्यं पञ्चनाडौ विभेदतः । अश्विन्याद्युत्तरे भागे
मघाद्यं पूर्वतः स्थितम् ॥ मूलाद्यं दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं
नृपतिव्रयम् । इतरेषु च षाड्येषु नृपनामर्त्तती वदेत् ॥ शुभा-
शुभमिदं सर्वं यत्र यस्य गनिः स्थितः । नाडिकापञ्चवेधेन
एकैकस्यामनं भवेत् ॥ आधारमासनं पट्टं सिंहं सिंहासन-
न्तथा । प्रहेवधवयाज्जेयं सौम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम् ॥ ऋष-
आधारगे राजा अभिषिक्तो यमासने । पराधीनगतं राज्यं
कुर्वते नात्र संशयः ॥ आसनस्थेन ऋषेण मीतियुक्तो भवे-
त्तपः । प्रधानपुरुषो देवः प्रजामान्तिहरो भवेत् ॥ पट्टं ऋषे
यदा राजा उपविष्टो नृपासने । पूर्वराजस्थितेस्तुत्थिरं पादः

यते महौम् ॥ सिंहरूपो भवेद्राजा सिंहर्चेणासने स्थितः ।
संग्रामस्य प्रियो नित्यमसाध्यो मन्त्रिमण्डलैः ॥ सिंहासनगते
धिष्ठ्ये तेजस्वी भीषणाकृतिः । चलश्चित्तो महाक्रोधी प्रजा-
पौडाकरो नृपः ॥ तत्कालेन्दुगते ऋचे क्रूरनिर्वेधनाडिके ।
शुभावस्था शुभे सन्ने संस्थाप्यो नृप आसने ॥ ईदृशे च समा-
योगे उपविष्टो य आसने । उच्छ्वाय गत्रसंघातमेकच्छत्रं
करोति सः ॥ क्रूरप्रहृगता नाडीमुपविष्टो य आसने । बन्धनं
भूमिनाशश्च तथा सृत्युः प्रजायते ॥ आधार ऋचगः सौरि-
रनावृष्टिं करोति च । दुर्भिक्षं रौरवं तत्र प्रजापौडा च
जायते ॥ आसने च यदा सौरियुद्धे भद्रप्रदा भवेत् । अथवा
व्याधिपौडा च मनोदुःखं प्रजायते ॥ पट्ट ऋचे यदा सौरिः
पट्टराश्री विनश्यति । प्रियो वाय कुमारो वा मन्त्रिवन्धु-
चयोऽपि वा ॥ सिंहे सिंहासने वापि यदा तिष्ठति सूर्यजः ।
तदा सृत्युर्न सन्देहो यदि शक्रसमी नृपः ॥ शनिराह्वर्कमा-
हेया यदा चन्द्रेण समुताः । यस्यासनगता एते तस्य राश्री
भयङ्कराः ॥ क्रूरयुक्तीऽथ वक्रस्तु क्रूरनाडीगतोऽपि वा ।
आसने चन्द्रयोगेन कालरूपी शनैश्चरः । एवं शुभफलं दद्या-
द्देवमन्त्रो न संशयः । करोति विपुलं राज्यं यस्यासनगतो
गुरुः ॥ इति बन्धवटोयहरिहरभट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दन-
भट्टाचार्यविरचित ज्योतिस्तत्त्वं समाप्तम् ।

मलमासतत्त्वम् ।

“प्रणम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमौखरम् । मुनौन्द्राणां
स्मृतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥ मलिन्नुचे दायभामि
सस्कारे शुद्धिनिर्णये । प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमौ-
व्रते ॥ दुर्गासवे व्यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये । तडागभवनो-
त्सर्गं वृषोत्सर्गत्रये व्रते ॥ प्रतिष्ठायां परोक्षायां ज्योतिषे
वास्तुयज्ञके । दीक्षायामाह्निके कृत्ये चेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥
सामग्राहे यज्ञ-ग्राहे शूद्रकृत्यविचारणे । इत्यष्टाविंशतिस्थाने
तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः ॥ प्रणम्य भारतीयकान्तमञ्जानध्वान्त-
भास्करम् । सता मुदे स्मृतेस्तत्त्वे तत्त्वं भाषे मलिन्नुचे ॥
मासशक्यं तथोत्पत्तिवाक्यं दर्शादिकस्य च । प्रकृतौ विवृते-
धर्मः पञ्चादिकालनिर्णयः ॥ चान्द्रसावननाक्षत्र सौराणाञ्च
निरूपणम् । तथा कर्मविशेषेषु चान्द्रादिमासनिर्णयः ॥ सिद्धा-
कादौ न यात्रा स्याद्दशाष्टौ व्यसनानि च । देवस्य लक्षणं
कर्मसिद्धये देवपौरुषो ॥ कालश्चेतवः कष्टो रिपुरर्घ्यप्रदा-
नकम् । अगस्त्यस्य मुनेर्वाच्यमुत्तरायणशक्तयोः ॥ चूडोप-
नयनं सन्ध्याकालेऽतीतेऽपि सा भवेत् । सौमन्तोन्नयनं जाते-
ऽप्युपनायोत्तराशुधि ॥ स्नाने च कार्तिकादेस्तु सौरचान्द्रवि-
कल्पनम् । तदगत्तौ प्रतिनिधिर्माघस्नानविधिस्तथा ॥ स्नान-
तर्पणयोर्मध्ये प्रातःसन्ध्यास्तिसृष्टथा । पौर्णमास्यन्तमासेन
मूलकानामभक्षणम् ॥ सौरिण्य माघपञ्चमं नाक्षत्रस्य प्रयो-
जनम् । चान्द्रमौरोक्तकार्याणां वाक्ये मासो तथाविधो ॥
अन्यत्र मुख्यचान्द्रः स्यादयोनिषस्य साधकम् । मासशब्दस्य
दर्शात्समकाले साधकाक्षरम् ॥ तिथेर्नक्षत्र दिनत्वश्च धर्म-

शास्त्रेण बाध्यता । अथशास्त्रस्य भोगानां त्रिपुरुषत्वनिर्णयः ॥
 त्रिंशत्तिथ्यात्मकी मासो लग्नमानादिनिर्णयः । नाक्षत्रवदा-
 रैरायुर्गताह प्राक् तिथौ तथा ॥ पाश्चात्तिकाब्दिके आह
 चैत्रादेशान्द्रवाचिता । हेतुवश्यायचर्चात्र मेघादिराशिनिर्णयः ॥
 यज्ञिप्राहकमानश्च चैत्रादेरद्द्रवाचिता । महाज्यैष्टी विचारोऽत्र
 संवत्सरनिरूपणम् ॥ लक्षणं मलमासस्य तदयुग्मस्यैकहायने ।
 विचारः सावनाहेन सहवारप्रवर्तनम् ॥ चयमासा द्विमासत्वं
 संक्षेपो मलमासके । दोषाकालविधानश्च दोषा प्रतिप्रसूतिका ॥
 शूद्रस्थोद्धारशुद्धान्तनिषेधश्च स्त्रिया अपि । सूतकेऽपि च
 पूजादिरशौचे विष्णुकीर्तनम् ॥ अधिमासे विवाहादिनिषे-
 धस्य निरूपणम् । सपिण्डीकरणश्राद्धात् सिद्धिः श्यादाब्दि-
 कस्य च ॥ यहदौःस्यफनस्यापि द्रव्यादौ पाकनिर्णयः ।
 श्यात्तं शूद्राधिकारश्च प्रायश्चित्तं मलिग्लुचे ॥ दत्तनष्टस्रणदानं
 गजच्छाया निरूपणम् । शूद्रस्यापि मघाश्राद्धमविभक्तैः
 पृथक् क्रिया ॥ मघानिमित्तके आहो पुत्रो पिण्डं विवर्जयेत् ।
 अपिण्डकमघाश्राद्धात् पक्षश्राद्धहतं भवेत् ॥ पार्वणासन-
 दानादौ ये चात्र त्वेति मापणम् । पर्युदासो गद्याशान्तु काल-
 दोषा प्रतीक्षणम् ॥ नवाश्राद्धकालश्च त्रिजन्मादिविवेचनम् ।
 कालाशुद्धिविचारोऽत्र चातुर्मास्य व्रतं तथा ॥ ऋतुभेदात्तयो-
 त्पाते दोषाभावविनिर्णयः । काम्य कृष्णस्य तुष्ट्यर्थं प्रकर्तव्यं
 सुसुक्ष्मा ॥ महादानस्य गणना तथा तस्य च लक्षणम् ।
 व्रतं यन्मलमासाहं पिण्डपचस्रतक्रिया ॥ अशुक्लं कृष्णपक्षौ-
 श्राद्धसम्यक् निरूपणम् । मलमासे त्वमायास्या प्रत्याब्धिकविवे-
 चनम् ॥ सपिण्डनस्यापकर्षी गर्भकृत्यादिहेतुकः । सत्यास-
 प्रतिषेधश्च क्लौ घञविशोर्भवेत् ॥ पुत्रेतरण कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं
 सूताहनि । न पार्षणं कदाचित्तु दर्शादिकस्रतस्य च ॥ मल-

मासान्तरैऽपि स्थान्नलमासस्मृतान्दिकम् । निबन्धान् बहुधा-
लोच्य निबन्ध्यन्ते सतां सुदे” ॥

अथ मासशक्यम् । तत्र लघुहारीतः । “इन्द्राग्नी यत्र
हृयेते मासादिः स प्रकीर्तितः । अग्नीषोमी स्मृतौ मध्ये
समाप्तौ पितृसोमकौ” ॥ यत्र शुक्लप्रतिपदि । “तथाहि
अमावास्यायाममावास्याया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या
यजेत” इति श्रुतिविहितदर्शपौर्णमासयागयोः कर्मस्वरूप-
ज्ञापकश्रुतीय समामनन्ति यथा “आग्नेयाष्टाकपालोऽमावा-
स्यायां पौर्णमास्याश्चाश्रुतो भवति षपांशुयाजमन्तरा यजति
ताभ्यामेवाग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छत् ऐन्द्रं
दध्यमावास्यायाम् ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति” । ताभ्याम्
आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयाजाभ्यां तेनाग्नेयाष्टाकपालोपांशु-
याजाग्नीषोमीय एकादशकपालयागास्त्रयः पौर्णमास्याम्
आग्नेयाष्टाकपालेन्द्र-दधि-पथी यागास्त्रयोऽमावास्यायामि-
त्यर्थः । आसु श्रुतिषु अमावास्या पौर्णमासोपदानि प्रतिपत्-
सहिततदुभयपराणि तत्र पूर्वयोर्यागारम्भः प्रतिपदोर्यागः तत्रा-
च्च “हे ष वै पौर्णमास्यौ हेऽमावास्ये तस्मात् प्रतिपद्युपवसन्
यजेतोपरेद्युः” । इति श्रुतिः अत्र पौर्णमास्यौ पौर्णमासौ
प्रतिपदौ अमावास्येऽमावास्या प्रतिपदौ यातपथब्राह्मणेऽपि
“पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमर्ह्यजतीति” । स्मृतयश्च यथा
गोभिलः । “पक्षान्ता उपवस्यथाः पक्षादयोऽभियष्टव्याः” ।
पारस्करः । “पक्षादिषु स्थानीपाकं अपयित्वा दर्शपौर्णमास-
देवताभ्यां जुहोतैति” तथा कल्पसूत्रम् । “दर्शपौर्णमासाभ्यां
मास यजन्ते पक्षादौ यज्ञविस्तारवर्षिन्निति” । अस्यार्थः ।
यावज्जीवकयोर्दर्शपौर्णमासयोः प्रकृतौभूतयोर्विकृतौभूतौ मास-
साध्यो दर्शपौर्णमासौ ऋषिपायिनामयनीयो पक्षादौ यष्टव्यौ ।

अत्र पक्षादौ यद्विस्तृतसर्वस्मिन्निति । नमासीत्यनेन विकृति-
 गतेन पक्षादावित्यनेन प्रकृतीभूतयोरपि दर्शपूर्णमासयोः
 पक्षादिकालत्वमवधारितम् । यथा ज्योतिष्टोमे । द्वादश-
 शतगोदक्षिणा विभागः षोडशत्विजां तद्विकृतीभूते सत्रात्मके
 द्वादशाहसाध्ये शतेनार्द्धिनोदोचयन्तीत्यादिदर्शनेन निर्णी-
 यते । तत्र विभागं मनुरप्याह । “सर्वेषामर्द्धिनो मुख्या-
 स्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरि । तृतीयनसृतीयांशाश्चतुर्थाथैकपादिनः” ।
 दक्षिणा गोशतविभागाय त्र्योतकात्यायनोऽपि अथ द्वादशद्वाद-
 शायोभ्यः षट्षट्द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रसृतीयेभ्यस्त्रिसस्त्रिस्त्र
 इतरैभ्य इत्यत्र षोडशानामृत्विजां चतुरश्रतुरः कृत्वा चत्वारो
 वर्गा इति तैत्र्यदर्शपूर्णमासयाजिना पक्षादियाजिना च यत्र
 शुक्लप्रतिपदि इन्द्राग्नी ह्येते समासादिः मध्ये मासमध्ये
 कृष्णप्रतिपदि अग्नीषोमी ह्येते इति कृत्वा स्मृतौ एवममा-
 वास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेनाचरन्तीति श्रुत्यक्तपिण्ड-
 पितृयज्ञाङ्गान्नीकरणहोमीयसोमाय पितृमते स्वाहेति मन्त्र-
 प्रकाश्या पितृसोमकौ समाप्तौ मासममाप्तौ अमावास्यायां
 ह्येते इति कृत्वा स्मृताविति अत्र विशेषतो मासादिमध्यान्त-
 कोर्त्तनात् शुक्लप्रतिपदि दर्शान्त एव मासशब्दस्याभिधेयताया
 मुनेः स्वरसोऽवगम्यते सावनसीरादौनां गौणतायामपीति ।
 अत्र “पर्वणो यस्तुरीयांश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः । यागकालः
 स विज्ञेयः प्रतर्युक्ती मनोपिभिः” ॥ इति बोधायनवचनेन
 ऋग्वेदिनां यागकालतया बोधितोऽपि दर्शपूर्णमास्यंशोऽनि-
 यततया न मासादिमध्यघटकः किन्तु पूर्वोक्त श्रुत्यादेः ऋन्दोग-
 परिशिष्टात् गर्गवचनाच्च पर्वकालकरणपक्षेऽपि प्रतिपदि
 समापनस्यावश्यकतया प्रतिपदेव तदघटिकेति । तथा च
 ऋन्दोगपरिशिष्टम् । “पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिक-

क्षरम् । 'पूर्वाह्न एव कुर्वीत विद्येऽप्यन्ये मनोविषः' ॥ विद्ये
 द्वितीयाविद्ये पक्षादाविवेत्ययोगव्यवच्छेदपरं न त्वन्ययोग-
 व्यवच्छेदपरम् । तथा कालादर्शकालमाधवीयप्रमृति दाक्षि-
 ण्यात्य वैदिकग्रन्थेषु गगः । "प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः
 समाप्यते । पुनः प्रथीय कृत्तेष्टिः कर्त्तव्या योगवित्तमैः" ॥
 प्रथीयाग्निमिति शेषः । गोभिलोऽपि । "आवर्त्तने यदा सन्धिः
 पर्वप्रतिपदोमंवेत् । तदहंर्याग इष्येत परतयेत् परेऽहनि" ॥
 पूर्वाह्नापराह्णद्विधाविभक्तदिनस्यावधित्वेनावर्त्तनमाह स्कन्द-
 पुराणम् । "आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्नी ह्यपराह्नस्ततः परम् । आव-
 र्त्तनाद्वासरस्य क्षायायाः परिवर्त्तनात्" ॥ प्राक् पूर्वाह्नः । अत-
 एवोक्तम् । "अत्रत्यं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाह्ने प्रहरद्वये । अत ऊर्ध्वं
 न वन्देत अत्रत्यन्तु कदाचन" ॥ परतोऽपराह्णे । त्रिधा-
 विभक्तदिनाभिप्राये तु लोकाक्षिः । "पूर्वाह्ने मध्यमे वापि
 यदि पर्व समाप्यते । तदोपवासः पूर्वद्युस्तदह्योग इष्यते ॥
 अपराह्णेऽथ या रात्रौ यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि
 शोभूते याग इष्यते" ॥ उपोष्येति नाहोरात्राभोजनपरम् ।
 किन्तु कृतेऽग्न्याधाने देवा यजमानस्य समीपमुपवसन्तीति उप-
 वासशब्देनाग्न्याधानसुच्यते । तैत्तिरीय ब्राह्मणे तथा श्रुतेः
 यथा उपाग्निन् शोयस्यमाषे देवता वसन्ति एव विद्वानग्नि-
 सुपस्तृणाति । हृद्यमातातपः । "सन्धिचेदपराह्णे स्यात् पादः
 प्रातः परेऽहनि । कुर्वाणः प्रतिपद्वागे तुरीयेऽपि न दुष्यति" ॥
 ननु चाम्ब्रवत् सावनादिष्वपि विष्णुधर्मोत्तरे मासपदं सङ्केतितं
 यथा "चन्द्रमाः कृत्वापक्षान्ते सूर्येण मह युज्यते । सन्निकर्षा-
 दघारभ्य सन्निकर्षमघापरम् ॥ चन्द्रार्कयोर्वुधैर्मासयान्द्र इत्य-
 भिधीयते । सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्योदयाः स्युताः ॥
 आदित्यराशिभोगेन सोरो मासः प्रकीर्त्तितः । सर्वर्षपरि-

वर्त्तन्तु नाक्षत्र इति चोच्यते" ॥ चन्द्रार्कयोः सन्निकर्षात्
 दर्शात् । अथानन्तरं प्रतिपदमारभ्य अन्यथा सन्निकर्षमार-
 भ्येति ब्रूयात् अपरं सन्निकर्षं यावत् तावत्कालश्चान्द्रः । एतेन
 सन्निकर्षादि सन्निकर्षान्तो मास इति नारायणोपाध्यायमतं
 निरस्तम् । विंशदशोरात्रात्मकः सावनः आदित्येकराशि-
 भोगावच्छिन्नः सौरः सप्तविंशतिरात्रावच्छिन्नो नाक्षत्र इति
 चतुर्विधा मासाः । तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते "चान्द्रः शुक्लादि
 दर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः । एकराशौ रविर्यावत् कालं
 मासः सभास्करः । सर्वर्षपरिवर्त्तन्तु नाक्षत्र इति चोच्यते" ॥
 मैव चान्द्रसौरसावननाक्षत्र मासीक्षिप्त कर्मसु ते कौट्या
 इत्याकाङ्क्षायां विष्णुधर्मोत्तरादिवचनस्य तत्परिचायकत्वेनोप-
 पत्तौ मासशब्दस्य तत्र तत्र शक्तिप्राप्तकत्वे प्रमाणाभावात् ।
 अनेकशक्तिकल्पने गौरवात् वक्ष्यमाणयुक्तिभ्यश्च चान्द्र एव
 शक्तिः ।

अथ कर्मविशेषे मासविशेषादिः । तत्र पितामहः ।
 "आष्टिके पितृकृत्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः । विवाहादौ
 स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनी मतः" ॥ प्रथमादिपरं यात्रा-
 ग्रहचारपरम् । यत्कमसूर्यभोग्यराश्यन्नेन यश्च विशेषोद्-
 गयनादिविहितं तत्परश्च अयनस्य सौरमासघटितत्वेन वक्ष्य-
 माणत्वात् तच्च श्रुडोपनयनादि । द्वितीयादिपदं सवभृति-
 हृदिप्रायश्चित्तायुर्दायाशीचरर्भाधानपुसवनश्रीमन्तोन्नयननाम-
 करणात्प्रप्राशननिरक्तमणचूडादिपरम् । तत्र श्रुडादावेकत्रैव
 सौरसावनग्रहणं पश्चादुपपादयिष्यामः । तथा च विष्णुधर्मो-
 त्तरे । "अध्यायनश्च ग्रहचारकर्म सौरेण मानेन सदाध्यवस्येत् ।
 सवाण्युपास्यान्यथ सावनेन सौम्यश्च यत्स्याद्ग्रहचारकर्म" ॥
 अध्यायनम् अध्वगमनं यावेति यावत् । सवत्सरप्रदीपे । "सिद्धे

धनुषि मीने च स्थिते सप्त तुरङ्गमे । यात्रोद्वाहृष्टहारभृशोर-
 कर्माणि वर्जयेत् ॥ एतन्मासद्वय यात्रानिषेधो राजतरपरः ।
 राज्ञः कार्यानुरोधात् सर्वदा यात्राविधानात् । यथा मनुः ।
 “मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः । फाल्गुनं
 वापि चैत्रं वा मास प्रति यथावलम् ॥ अन्येष्वपि तु कालेषु
 यदा पश्येत् भव जयम् । तदा यायाद्द्विगृह्येव व्यसने चोत्थितो
 रिपोः” ॥ व्यसनान्याह स एव । “कामजेषु प्रसक्तो हि
 व्यसनेषु महीपति । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वत्मनैव
 तु ॥ मृगयाद्यो दिवास्वप्न परीवाटस्त्रियो मदः । तीर्थ्यत्रिकं
 हृद्याद्या च कामजो दशकी गणः ॥ पेशुन्य साहस द्रोह
 ईर्ष्याभूयाथद्रूपणम् । वाग्दण्डजश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणो-
 ऽटकः” ॥ अक्षो द्यूतक्रोडा । तीर्थ्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि
 त्रीणि । दश पेशुन्यमविज्ञातपरदोषाविस्करणम् । साहसं
 माधोर्वभ्यनादिना निषेधः । द्रोहो जिघांसा ईर्ष्याऽन्यगुणा-
 महिष्णुता । असूया परगुणेषु दोषाविस्करणम् अर्थद्रूपणम्
 अर्थानामपहारः दयानामदानाश्च । अतएव दीपिकायाम् ।
 “देवहीनं रिपुं जेतुं यायाद्देवान्वितो नृपः । योज्या देवा-
 न्वितामात्या दैवहीने तथात्मनि ॥ व्यसनी विनष्टधर्मा
 त्रिविधोत्पातपौडितो यय । पुरुषः स दैवहीनः कथितो
 देवान्वितोऽन्यः” ॥ अतएव याज्ञवल्क्यः । “देवे पुरुषकारे
 च कर्मसिद्धिर्ध्वंस्थिता । तत्र देवमभिध्यक्तं पौरुषं पौर्व-
 टेदिकम्” ॥ अभिध्यक्तं फलोन्मत्तोभूतम् । मनुरपि । “युक्ते
 देवे च युज्येत जयप्रेषुर्ध्वंपेतभीः । साम्ना दानेन भेदेन
 समस्तोरथवा पृथक् ॥ विजेतु प्रयतेतारौ न युद्धेन कटा-
 चम । अनित्यो विजयो यस्माद् दृग्गते युद्धमानयोः । परा-
 जयस्य संप्राप्ते तस्माद् युद्धं विवर्जयेत् । तयापामप्युपा-

यानां पूर्वोक्तानां परिचये । तथा युजेत संयत्तो विजयेत
रिपून् यथा ॥ संयत्तः सम्यक्प्रयत्नवान् । कष्टरिपुमाह
स एव । “प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दत्तं दातारमेव च । कृतञ्च
दृष्टिमन्तश्च कष्टमाहुररिं वधाः” ॥ कालोऽपि फलहेतुरि-
त्याह मत्स्यपुराणम् । “दैवं पुरुषकारय कालय पुरुषोत्तम ।
त्रयमेतन्ननुष्याणां पिण्डितं स्यात् फलावहम् । कृपेर्दृष्टि-
समायोगाद्दृश्यन्ते फलमिद्वयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवा-
काले कथञ्चन” ॥ मन्त्राणि गवामयनादीनि मामसवस्तर-
माध्यानि । लौक्यं व्यवहारकर्म भृतिवृद्ध्यादिकं मासेन
यास्यसि मासेन दास्यसीत्यादिकम् । अगस्त्यार्घ्यदानं सीरेण
सिंहराशौ विधानात् । यथा ब्रह्मवैवर्ते “अप्राप्ते भास्करे
कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः । अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय गौडदेश-
निवासीनः” ॥ नारसिंहे । “शङ्खे तीर्थं विनिक्षिप्य सितपुष्या-
क्षतैर्युतम् । मन्त्रेणानेन वै दद्याद्दक्षिणाशामुखस्थितः ।
काशपुष्यप्रतीकाश अग्निमारुतमन्त्रव । मित्रावरुणयोः पुत्र
कुम्भयोर्ने नमोऽस्तु ते” ॥ प्रार्थनन्तु । “घातापिर्भक्षितो येन
वातापिच महाधरः । समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसौ-
दतु” ॥ गन्धादिकन्तु । अगस्त्याय नमः इत्यनेन देयं विशे-
षानुद्देशे मामान्यतः प्राप्तत्वात् दक्षिणाशामुखस्थित इति
गन्धादावपि प्रयोगाद्गर्भधर्मत्वात् इति रत्नाकरः । तत्पत्रार्घ्य-
मन्त्रस्तु । “लोपामुद्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते । गृह्णा-
णार्घ्यं मया दत्तं मैत्रावरुणि वल्लभे” । आश्वनायनः । उद्ग-
याने अपूर्थ्यमापे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौडकर्मोपनयनगोदान-
विवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येके । विवाहे विषय-
भेदमाह गृह्यपरिशिष्टम् । “धर्म्येष्वेव विवाहेषु कालपरो-
क्ष्यणं नाधर्म्येषु” ॥ व्यक्तं भुजवले । “अहश्चदिमद्दृष्टिं

मासायनर्तुदिवसानाम् । अर्वाक् दशवर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति
 कन्यकानाम् ॥ ननु "चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिष्ठन्वेवाष्टकासु
 च । मार्गे च फाल्गुने चैव आपादे कार्तिके तथा । यच्चयो-
 माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् । नाकालहृष्टो कुर्वीत व्रत-
 वन्धशुभक्रियाम्" । इति भुजबलोक्तं कथं सङ्गच्छता उपन-
 यनस्याश्वलायनेनोत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् पारस्करेणापि
 उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे पुण्याह इति कर्ममात्रे परिभा-
 पितम् असमासकरणं गर्भाधानादिषु कालविशेषनियतेषु
 उदगयनादीनां यथासम्भव नित्यत्वानित्यत्वप्रतिपादनार्थमिति
 हरिश्मर्मा । गोभिलेनापि "उदगयने पूर्वपक्षे पुण्येऽहनि
 प्रागावर्त्तनादङ्गः कालं विद्यात्" इति यामद्वयात्मकपूर्वाह्नमध्य-
 धिकं परिभाष्य यथा देशश्चेति पुनः कृतं यथा देशमित्यनेन
 स्रग्यह्नोक्तानां प्रौष्ठपद्याम् उपकर्मकरणस्यामावास्यायामपर-
 राह्णे पिण्डपितृयज्ञस्यान्यस्याप्येवंविधस्योदगयनादि विद्वद्-
 विहितस्य षट्कालगर्भसन्दन-पूर्वकालपठमासादि विहिता-
 धानपुंसवनसोमस्तोत्रयनादीनाञ्च दक्षिणायनादावनर्थानुप-
 पत्त्या ग्रहणम् । अथैवं यथा देशश्चेति सूत्रमवाप्यं तत्तद्विशेष-
 विधानादेव सिद्धान्तं दोषः । यथादिष्टकालस्य क्रियाया-
 मादरार्थमुक्तं तेन तत्तत्कालातिपत्तो केषाञ्चिन्नोपः यथा अष्ट-
 कापिण्डपितृयज्ञादीनां विद्याकराञ्चिककृत्येऽपि । "अकाले
 चेत् कृतं कर्म काले तस्य पुनः क्रिया । कालातोतश्च यत्
 कुर्यादकृतं तद्विनिर्दिशेत्" । यत् कर्म यद्यिन् काले विहितं
 तत्कालाभावेऽपि नाङ्गास्तरामाव इव तत्कर्मोत्पत्तानं नित्य-
 कर्मसु यथायत्नीत्युपदेशस्य कृतिसाध्यः प्रमात्रविशेषत्वात्
 कालस्यानुपादेयत्वात् तथेति । तदुक्तम् "अङ्गत्वेऽपि च कालस्य
 न त्वागोऽन्याहवत् कृतः । अनुपादेयरूपत्वात् काले कर्म-

विधीयते" ॥ वचनात् कालातिपत्तो केषाञ्चित् प्रायश्चित्तं कृत्वाऽनुष्ठानं यथा सन्ध्यावन्दनादीनां तद्यथा सांख्यायन-
 गृह्यम् । "अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्यामुपास्ते नित्यं वाग्यत
 उत्तरापरामिमुखोऽन्वष्टमदिशमानक्षत्रदर्शनात् अतिक्रान्तायां
 महाव्याहृतौः सावित्रोः स्रस्ययनादि जपित्वा एवं प्रातः प्राङ्-
 मुखस्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनात्" इति । उत्तरापरामिमुखो वायु-
 कोणाभिमुखः कोण विवृणोति अन्वष्टमदिशमिति उभयदि-
 गष्टमभागमिति यावत् । व्यासः । "सन्ध्याकाले व्यतीते तु
 न च सन्ध्यां समाचरेत् । गायत्रीं दशधा जप्त्वा पुनः सन्ध्यां
 समाचरेत्" ॥ जपे स्मृतिः । "कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः साय-
 छाधो मुखौ करौ । मध्ये तिर्यक्करौ प्रोक्तौ जप एव सुदा-
 हृतः" । पितृदयितायामप्येवम् । यत्तु काशोखण्डम् । "विधि-
 नापि कृता सन्ध्या कालातीता वृथा भवेत् । अयमेव हि
 दृष्टान्तो बन्ध्या स्त्री मैथुनं यथा" । इति तदकृतप्रायश्चित्त-
 परम् । हरिहरपद्धतौ । "यद्वागामिक्रियासुख्यकालस्याप्य-
 न्तरालवत् । गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्माणि" ।
 यद्देति पक्षान्तरं प्राक्तनकार्यं मध्यकालवत् आगामिक्रिया-
 मुख्यकालस्यापि गौणकालत्वं तत्र सायं सन्ध्याया रात्रिः प्रातः-
 सन्ध्याकालश्च गौणकाल इत्यर्थः । एवमन्यथापि । अतएव
 छन्दोगपरिशिष्टम् । "संस्कारा अतिपत्येरेन् सकालाच्चेत्
 कथञ्चन । इत्थैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः" । एतदिति
 महाव्याहृतिहोमादिप्रायश्चित्तम् । अधः पूर्वम् । वृहद्राज-
 मार्त्तण्डे । "या नार्थकृतसौमन्ता प्रसूते च कदाचन । अद्भि
 निधाय तं बाल पुनः संस्कारमर्हति" ॥ देवलः । "सकृच्च
 संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता । यं यं गर्भं प्रसूयेत स गर्भः
 संस्कृतो भवेत्" ॥ संस्कारक्रमनियममाह नारदः । "येषान्त

न क्षताः पूर्वं संस्कारविधयः क्रमात् । कर्त्तव्या भ्रातृभिस्त्रैषां
 पैटकादेव तद्वनात् ॥ अविद्यमाने पितर्ये स्वांशादुद्भूत्य वा
 पुनः । अवश्यकार्याः संस्काराः भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥
 क्रमाद् भ्रातृणां त्रेषामित्यनेन प्राप्तानां संस्काराणाञ्च पौर्वा-
 पर्यक्रमात् भ्रातृक्रमस्तु सोदरविषयकः । विवाहे तथा
 दर्शनात् । कर्णवेधस्य संस्कारत्वाभावात् तथा नियमः ।
 बृहद्राजमार्त्तण्डकृतचिन्तामण्योर्माण्डव्यवचने तथा दर्शनात्
 यथा । “यदापत्यद्वयं तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च । कर्ण-
 पट्कं विजानीयात् गर्हितं तन्नयस्य च ॥ इत्याशङ्क्य द्वयोर्मध्ये
 शुद्धिर्यस्याथ वक्षरे । यर्णवेधो हितस्तस्य नात्र ज्येष्ठादि-
 भावना ॥ षट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानीः शुद्ध्या समेऽपि च ।
 कर्णो वेधो न दोषः स्यादन्यथा मरणभवेत्” ॥ भ्रातृभिरिति
 बहुवचनादन्येषां घट्टणम् । अतएव नारायणपद्धतौ “अष्टौ
 संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्ये
 वा तदभायेऽपि तत्क्रमात्” इत्यत्रान्यो वीत्युक्तम् । न च प्रागुक्त-
 गोभिलसूत्रे उदगयनादावसमाप्तकरणम् एकैकस्यानुगुण्यद्योत-
 नार्थं समुच्चयोपलब्धो महानभ्युदय इति भट्टनारायणव्याख्या-
 नात् दक्षिणायनकृष्णपक्षयोरप्युपनयनमिति वाच्यं पूर्वोक्ता-
 म्प्रहायनवचनेन चोड्कर्मोपनयनयोर्विभिन्नस्य उदगयनशुक्ल-
 पक्षयोर्विहितत्वात् । भोजराजेनापि । “माघादिमासषट्-
 केषु शार्ङ्गिणः शयनावधि । चूडकर्म प्रकुर्वन्ति सुनयो व्रतमेव
 च” ॥ इति व्रतमुपनयनम् । कृत्यचिन्तामणौ दक्षिणायन-
 निषेधोऽपि । “रात्रिभागः समाख्यातः खरांशोर्दक्षिणायनम् ।
 व्रतवन्धादिकं तस्मात् चूडाकर्म च वर्जयेत्” ॥ तत्कथमुपन-
 यनादिके विभिन्न मार्गादिकृष्णद्वितीयादिनिषेधः । उच्यते ।
 दक्षिणायने वैश्वश्रौपनयनविधानात् कृष्णपक्षे प्रायश्चित्ता-

मनियतमापद्येत । सावने तु नियतं तेनात्रापि सावनगणना-
युक्ता योपिद्वयवहारसिद्धा च । अहन्येकादशे माम इत्यत्रापि
“अगोचक्ष्यपगमे नामधेयम्” इति विष्णुसूत्रात् । सूतकोत्तर-
टिनपरमेकादशपटं पूर्वोक्तसूर्यमिद्धान्तोक्तवचनेन सूतकस्य
सावनदिनघटितत्वात् तदुत्तरकालस्यापि तथात्वं तस्माद्गर्भा-
धानपुंसवननामकरणेषु सावनदर्शनात् तत्तस्माद्दृष्ट्यात् सीम-
न्तोन्नयनादावपि मासवर्षगणनायां तर्धेति अतयुडोपनयना-
दिषु वर्षगणना सावनेन शुभाशुभगणनन्तु मौरेणोति सिद्धम् ।
एवमेव इति एवमुक्तप्रकारगर्भाधानादिभिरेवः पाप वीजगर्भ-
समुद्भवं शुक्रगोणितसम्बन्धं गात्रध्याधिसंक्रान्तिनिमित्तं नाशं
याति नित्यत्वेषुप्यानुपद्भिकमेतत् । उपनयनीक्षरावधिमाह
याज्ञवल्काः । “आषोडशाच्च द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।
ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः” ॥ आङ् अभि-
विध्यर्थः । मर्यादाभिर्विधिसन्देशे काश्चान्वितत्वेनाभिविधेरेव
बलवत्त्वात् एवमेव भट्टभाष्यसरलाभवदेवभट्टमिताक्षराकुल्लक-
भट्टकल्पतरुस्मृतिधारप्रभृतयः । शूलपाणिरपि याज्ञवल्कर-
टीकायामेव किन्तु प्रायश्चित्तविवेके मर्यादार्यकतामाह यम-
वचनात् । यथा “पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।
ब्राह्मणस्य विजेपेण तथा राजन्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्तं भवे-
देषां प्रोवाच षडतां वरः” ॥ कुल्लुकभट्टप्रायश्चित्तकल्पतरु-
मध्येतत् । अत्र ब्रूमः । “औपनायनिकः कालः परः षोडश-
वार्षिकः । द्वाविंशतिः परोऽन्यस्य स्वाच्चतुर्विंशतिः परः” इति
कल्पतरुटव्यासवचनं परोऽन्यः षोडशवार्षिक षोडशवर्षे
वाप्य भूतः स्थित इति यावत् । तमधीष्टो भूतो भूतो भावोति
ठक् वर्षस्या भविष्यतीति उत्तरपदवृद्धिः अधीष्टोऽध्येषणायुक्तो
शुभः भूतो भूतिशब्दो दासः । राजमात्तंष्टे कृत्यचिन्ता-

मणौ च मार्कण्डेयः । “विप्रस्य षोडशाहर्षाद्राज्ञी द्वाविंशतेः
परम् । वैश्वस्वाष्ट्रिकादष्टात् सावित्री पतनं भवेत्” ॥
अष्टत्रिकाश्चतुर्विंशतेः । विष्णुधर्मोत्तरे । “षोडशाष्टा हि
विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः सप्ततुर्यी च वैश्वस्य
परिकीर्तिता । सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते” ॥
आभ्यां षोडशवर्षाद्युपरि यमेन पञ्चदशवर्षोपरि यत् पतन-
मभिहितं तद्गर्भजन्मप्रसृतिगणनाभ्यामविरुद्धम् । तथा । च
ऊत्यचिन्तामणौ माण्डव्यः । “व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरि-
कल्पनमाहुराचार्याः । आधानपूर्वमेके प्रसृतिपूर्वं सदान्ये
तु” ॥ एवञ्च व्यासमार्कण्डेयादिसाक्षैकवाक्यतया न्यायसिद्ध-
तया च आषोडशादित्यादावाहोऽभिविध्यतेव तत्रापि गर्भ-
तिरिक्ते वर्षगणनासावनेनैव । यत्तु द्विजानामुपनयनमुपक्रम्य
पेठोनसिवचनम् । “द्वादश षोडशविंशतियेदतीता अवरुहकाला
भवन्तीति” । तत् द्वादशवर्षाद्युपरि प्रत्यवायास्यत्वप्रापन-
परमिति गूलपाशुपाध्यायाः अत्र महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तं
तदुत्तरं ब्राह्मप्रायश्चित्तमिति मैथिलस्तु । “विवाहादौ स्मृतः
सोरो यज्ञादौ सावनी मतः । शेषे कर्मणि चान्द्रः स्यादेव
मासविधिः स्मृतः” ॥ शेषे सोरादिविषेयोत्सेखरहित इत्याहुः ।
गहावाक्यावस्थां दधः । “चान्द्रेण तिथिलत्यन्तु यथाविहित-
माचरेत्” । क्वात्तिकादिघ्नाने च चान्द्रसौरयोर्विकल्पेनानुष्ठानं
यथा ऊत्यकोमुद्यां पितामहः । “क्वात्तिकास्तु यत् घ्नानं माघे
भासि विधेयतः । ऊत्प्रादिनियमानासु चान्द्रमानप्रमापतः”
पद्मपुराणम् “तुलामकरमेघेषु प्रातःघ्नानं विधीयते । इविष्ये
मद्यपर्यन्तं महापातकनाशनम् ॥ अत्रोदितानुदितहोमवदि-
कल्पेनानुष्ठानमिति हेमाद्रिः । क्वात्तिका मन्वन्तु । क्वात्ति-
केऽहं करिष्यामि प्रातःघ्नानं जनार्दन । प्रोत्थये तत्र देवेभ

दामोदर मया सह" । मया लक्ष्म्या । स्कन्दपुराणे । "संप्राप्ते मकरादित्ये पुष्ये पुष्यप्रदे सदा । कर्त्तव्यो नियमः कश्चित् व्रतरूपो नरोत्तमैः" । आरब्धकार्तिकादिकाभ्यस्त्राने तु व्याघ्रादिनाऽसामर्थ्यं पुत्रादिप्रतिनिधिना कारयितव्यम् । नानु- कल्पविधिना । नित्यस्नान एव तद्विधानात् इति विद्याकरो युक्तश्चेतत् । "जिह्वां त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् । अनेन विधिराख्यात ऋत्विक् कर्षककर्मिणाम्" इति सम्भूय- वाशिन्ये याज्ञवल्क्यवचनात् जिह्वो मित्रवच्चकः । तं निर्लाभं कृत्वा त्यजेयुर्वाहिक्युः । गारुडे । "गङ्गायां येऽवगाहन्ते माघे मासि नराधिप । चतुर्थ्युगसहस्रान्ते न पतन्ति सुरालयात् । दिने दिने सुवर्षानां सहस्रान्तु विशाम्पते । तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति मानवः" ॥ पद्मपुराणे । "मकरस्ये रवौ माघे प्रातःकाले सदा मुने । गोस्रदेऽपि जले स्नान स्वर्गदं पापिनामपि" ॥ स्वान्दे । "मकरस्ये रवौ माघे न स्नात्वनुदिते रवौ । कथं पापैः प्रमुच्येत कथं स त्रिदिवं व्रजेत्" ॥ अनयोः सूर्यादयात् प्रागेव स्नानं प्रतीयते । तथा च सामान्यतः प्रातःस्नाने विष्णुः "प्रातःस्नाय्यरुणकिरणप्रस्तां प्राचीमवलोक्य ज्ञायात्" । दत्तोऽपि । "सम्यास्नान निशान्ते तु मध्याह्ने तु ततः पुनः" । यत्तु पद्मपुराणम् । "माघे मासि रटन्यापः क्षिप्रिदभ्युदिते रवौ । ब्रह्मघ्नमपि चाण्डालं कं पतन्त पुनोमहे" ॥ इति तद्रटन्याप्यचतुर्दशीविषयम् । यथा यमः । "माघे मास्यसिते पक्षे रटन्यास्या चतुर्दशी । तस्या- सुदययेनायां स्नाता नाविचते यमम्" ॥ स्नाता स्नानकारी । "अनकाभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशीम् । स्नात्वा मन्त- र्यतु यमान् सूर्यपापैः प्रमुच्यते" ॥ अनकाभ्युदित इति ईषदर्थं राज् पतो न सदययेनायामित्यनेन विरोध इत्याहुस्ताश्चिन्यं

“परवचनाद्वैयोर्मध्ये सुतारथ्योमकाले तु तत्र स्नानं महा-
फलम्” इति समुद्रकरभाष्यवृत्तात् । किन्तु उदयवेलाया-
मरुणोदयवेलायामित्यर्थः । किञ्चिदभ्युदिते रवावित्यनेन माघ-
प्रातःस्नानकालोत्तरावधित्वमुक्तम् । तथा वराहः “तेजः परि-
हानेरुषा भानोरर्होदय यावत्” । अतएव “यो माघमास्युपसि
सूर्यकराभिताम्ने स्नानं समाचरति चारुनदीप्रवाहे । उदृत्य
सप्तपुराणान् पितृमातृवंशान् स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरो-
ऽसौ” ॥ इत्यत्र ऊपसि इत्यभिधाय सूर्यकराभिताम्न इत्युक्तं
सूर्योदयात् प्रागपि तत्करसम्भवात् न तु सूर्याभिताम्न इत्युक्तं
विधिमाह पाप्मे । “माघमासमिमं पुण्यं साम्यहं देव
माधव । तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवान् हरि ॥ दुःख-
दारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तीक्ष्णाय च । प्रातःस्नानं करोम्यद्य
माघे पापप्रणाशनम् ॥ मकरस्त्रे रवौ माघे गोविन्दाण्युत-
माधव । स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भय ॥ एतन्मन्त्रं
समुच्चार्य स्नायान्मौनं समाहितः । यासुदेवं हरिं कृपां
श्रीधरश्च स्मरेत्ततः ॥ दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु
ते । परिपूर्णं करुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥ चान्द्रप्राने

चन्द्रग्रहाणादौ तु तदभावात् ज्ञानप्रयोगान्तर्गतत्वमिति
 छन्दोगाङ्गिकादयः मध्याङ्गज्ञानप्रयोगान्तर्गततर्पणन्तु “तर्प-
 णन्तु शुचिः कुर्व्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः । देवेभ्यश्च ऋषि-
 भ्यश्च पित्र्यभ्यश्च यथाक्रमम्” इति शातातपोक्त प्रधानतर्पणस्य
 प्रकृतौभूतं नित्याग्निहोत्रमिव सचाग्निहोमस्य तत्राङ्गतर्पणे
 सन्न्योत्तरत्वं साक्षादुक्तम् । विकृतावपि सम्भवप्राप्तम् । यथा
 ज्योतिष्टोमस्येष्टुत्तरकालत्वं विकृतीभूतसोमेऽप्यतिदेशप्राप्तम् ।
 किञ्च गृहमेधीय यागकालमध्ये अग्निहोत्रकाल आगते तत्-
 पदार्यक्रमवाधेनाग्निहोत्रानुष्ठानं निर्णीतं तथा ज्ञानानन्तरं
 सन्न्याकाल आगते तर्पणमकृतत्वेव सन्न्यानुष्ठानं युक्तमिति
 विद्याकरवाजपेयो व्यवहारोऽपि तथेति माघाधिकारे गारुडे
 “मातरं पितरश्चापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम् । यमुद्दिश्य निम-
 ज्जेत द्वादशांशं क्षमेत सः” ॥ मार्कण्डेयः । “सितासितेषु
 यः स्नायात् माघे मासि युधिष्ठिर । न तेषां पुनरावृत्तिः
 कल्पकोटिशतैरपि । दशकोटिसहस्राणि षष्टिकोऽयस्तथापराः ॥
 माघे मासि प्रयागे तु गङ्गायासुनसङ्गमे ॥ वैष्णवान्मृते
 स्कन्दपुराणम् । “पौष्यान्तु समतोताया यावद्भवति पूर्णमा ।
 माघमासस्य देवेश पुजाविष्णोर्विधीयते” ॥ पौर्णमास्यन्त-
 माघमुपक्रम्य “पितृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।
 ददन्नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥ ब्राह्मणो मूलकं
 भुञ्जा चरेत्साम्रायणं व्रतम् । अन्यथा याति नरकं चतुर्विद्-
 गूढ एव च” ॥ तथा “वरं भध्यमभक्ष्यश्च पिबेद्वा गर्हितश्च
 यत् । वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम्” ॥ वैशाख-
 चागन्तु सौरिण यथा भविष्ये “गवामर्हप्रसूतानां सस्रं दत्त्वा तु
 यत् फलम् । तत्फलं क्षमते राजन् निषे स्नात्वा तु जाङ्गवीम्” ॥
 नाघवमासप्रयोजनं विष्णुधर्मोत्तरे । “नक्षत्रसत्राध्ययनादि

चैन्द्रीमासेन कुर्याद्भगणात्मकेन” । नक्षत्रसत्राणि मासमाध्य-
यागविशेषाणि याज्ञिकप्रसिद्धानि इन्दोरयनानि सीमायनाप्य-
सत्राणि इति समयप्रकाशः । एव जन्मनक्षत्रे शनिभौमवार-
फल नाक्षत्रमासेन योग्यत्वात् यथा दौषिकायाम् “जन्मन्यृत्ते
यदि स्याता यारौ भौमशनैश्वरौ । स मासः कल्मषो नाम
ममोदुःखप्रदायकः” ॥ तस्मादेभिद्यान्द्रसौरसाधननाक्षत्रमा-
सेषु कर्माणि विहितानि तत्परिचायकानि चन्द्रमाः कृष्ण-
पक्षान्ते इत्यादि विष्णुधर्मोत्तराद्युक्तवचनानि न तु शक्ति-
द्याहकाणोति सिद्धम् । अतस्तत्त्वकर्मसङ्ख्ये “मामपच-
तिधीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य
फलभागभवेत्” ॥ इति ब्रह्माण्डपुराणाङ्गेन तत्तद्विहितमास
एव निर्देश्यः । अत्र चकारद्वयश्रुतेर्मासपक्षतिधीनाञ्चेति न
निमित्तविशेषण किन्तु स्वातन्त्र्येणैव यथासम्भवमुभयोरुल्लेखः ।
तथा च हेतुनिर्णये दर्शय्याद्यादौ कृष्णादिरेव मामो निर्देश्यः
तस्य तत्तिथिपुरस्कारेणैव करणात् तदितरत्र मावत्तरिकादौ
शुक्लादिरेव निर्देश्यः तस्य प्रयाणतिथिकर्तव्यत्वेन त्रिंशत्तिथि-
माधारणतया तत्तिथिनियत ब्रह्मपुराणास्पर्शादित्युक्तम् ।
आहचिन्तामणावपि आह्वाटिकर्माणि विशेषवचनं विना शुक्ला-
दिरेव निबन्धुभिरादरणादित्युक्तम् । गङ्गावाक्यावल्यामपि
वारुणीस्नाने मधुकृष्णाद्ययोदश्यामिति वाक्यरचना । किञ्च
यदि सर्वकर्मणि मुख्यचान्द्रेणैव वाक्यरचना स्यात्तदाश्वयुक्-
कृष्णपक्षीयत्राहेऽपि मुख्यचान्द्रेणैव भाद्रपदप्रयोगः सम्भवति
तत्राश्वयुक्पदप्रयोगो मुनीना व्यर्थः स्यात् तस्येदमेव प्रयोजन
वत्तेन निर्देशः । एवं विश्वामित्रादौ सौरिणामिकाद्यः प्रकृत्यः साधने
नाक्षत्रे च चैत्रादिनामानुल्लेखान्मुन्यचान्द्रेणैव निर्देशः अतएव
स्य तिसारं ब्रह्मपुराणम् । “तिथिस्त्ये च कृष्णादि व्रते शुक्लादि-

मेव च । विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत् ॥
 सौरः सूर्यसक्रमः । संकल्पे मासादिवदयोऽपि “ब्राह्मणा-
 नुपामन्त्रयेत् श्वोऽद्येति वा आहमाचरिष्ये” इति शङ्खलिखित-
 दर्शनात् । अद्यकृष्णाष्टमो देवोमिति वचनात् अद्यचन्द्रार्कग्रहण-
 मिति भविष्याच्च एतेनाहः पदस्य रात्रिपरत्वाभावात् रात्रौ
 चेत् अस्यां रात्रौ इति वक्तव्यं नाद्येति मतं चिन्त्यं रात्रिपदो-
 ष्छेत्ते मानाभावात् एवमनेकाहसाध्ये कर्मणि तिथ्युल्लेखानन्तर-
 मारभ्येत्युल्लेखः । अन्यथा तन्मासपक्षतिथिविशेषादीनां दिना-
 न्तरासत्त्वेनानन्वयः स्यात् ।

अथ दर्शान्तमासशक्यत्वे साधकान्तराणि । मत्सरपुराणे ।
 “प्रथमं श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः” । इत्यादि चतु-
 र्दशकल्पानुक्ता “कौर्म्यः पञ्चदशो ब्रह्मन् पूर्णिमासो प्रजापतेः ।
 योऽगो नारसिंहस्तु” इत्यादिना ऊनत्रिंशत् कल्पानुक्ता “पितृ-
 कल्पमन्तान्ते तु या कुङ्कुमैर्ब्रह्मणः स्मृता । इत्ययं ब्रह्मणो मासः
 सर्वपापप्रणायनः । आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य
 विधीयते । तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा” ॥
 अत्र ब्रह्मणोदर्शान्ते मासपदशङ्केतादन्येषामपि तथैव युक्तम् ।
 श्रुतिरपि “पूर्वः पक्षो देवानामपरः पक्षः पितॄणाम्” इति
 मामान्तर्गतशुक्लकृष्णपक्षावेव पूर्वापरत्वेन विदधाति । सवत्सर-
 प्रदोषे । पटत्रिंशत्तं “तत्र पक्षावभौ मासे शुक्लकृष्णौ
 क्रमेण हि । चन्द्रहृदिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रचयात्मकः । पक्ष-
 त्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः । दर्शान्ताः कृष्ण-
 पक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके” । पक्षतिः प्रतिपत् । अमर
 कोषे “पक्षो पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावभौ” । अत्र
 यदि दर्शान्तमासे मासपदस्य शङ्केर्न म्यात् तदा चान्द्रमास
 इत्येव विदध्यात् । मासविशेषवाचनस्यैवाद्योऽपि चान्द्रे

शक्ता वक्ष्यन्ते । चान्द्रे यौगिकोऽपि मासशब्दस्तथा हि मास-
 शब्दस्यायं वृद्धिज्ञासहेतुर्नचवभोगात्मकः क्रिया प्रचयः सूर्य-
 मण्डलवियोगसंयोग इति चन्द्रवाचिहलन्तमासशब्दादन् प्रत्य-
 यान्तात् सिद्धः । तथा च गदसिंहः । “सूर्ध्वन्यान्तो माषो-
 माने ब्रौह्मन्तरेऽपि निर्दिष्टः । कालविशेषे दन्त्योमासन्द्र-
 कालयोस्तथा” इति । तिथिस्वरूपमाह सूर्यसिद्धान्तः ।
 “अर्कादिनिःसृतः प्राचीं यदुयात्यहरहः शशी । भागेर्द्वादश-
 भिस्तत् स्यात्तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्” । द्वादशभिर्भागेर्यदुयाति-
 तदेव यान तिथिः विनिःसृत इति शुक्लपक्षतिथ्यभिप्रायेण
 कृष्णपक्षे विप्रकृष्टात् सन्निकर्ष इत्यपि बोध्यम् । भागस्त्रिंश-
 शराशेरेकोऽंशः । तथा च हेमाद्रिमारसंयहयोर्विष्णुधर्मो-
 त्तरे । “त्रिंशंगकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते । आदित्या-
 द्विप्रकृष्टस्तु भाग द्वादशकं यदा । चन्द्रमास्यात्तदा राम तिथि-
 रित्यभिधीयते” । तेनाकांषेक्षया चन्द्रस्य राशिद्वादशांशभो-
 गेन एकातिथिरेवमपरापरापि सा चैकैककनाक्रियान्तक्षणा ।
 तत्र प्रथमकनाक्रियारूपा प्रतिपत् एषं द्वितीयादिः । सा च
 वृद्धिरूपा चेत् शुक्ला ज्ञासरूपा चेत् कृष्णेति न च “षष्ठमाये
 चतुर्दश्याः क्षीणे भवति चन्द्रमाः । अमाषाष्याष्टमांशे च ततः
 किञ्च भवेदनुः” इति छन्दोगपरिशिष्टवचनाश्चतुर्दश्याः शेष-
 यामे षष्ठदश्याः कलायाः चयारन्धात् एषं दर्शान्तयामे चाद्य-
 कलाया उत्पत्तेर्विरोध इति वाच्यं तस्य दर्शत्राहार्यं पारिभा-
 षिकक्षयोत्पत्तिपरत्वं न तु वास्तव्यं अतिष्णोतिःशास्त्रोक्तगण-
 नाविरोधात् उपलब्धयोगोभिलविरोधाच्च । यथा गोभिलः ।
 “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः क्षामाषाष्या” इति । परः
 सन्निकर्षं उपर्यधी भावापन्नसमध्वपातन्यायेन एकांशावच्छे-
 द्दिन एकराग्रवस्थानं स च दर्शान्तपक्षेऽप्यभिचारो तथा च

विरोधे न्याययुक्तस्य प्रामाण्यमाह भविष्यपुराणम् । “स्मृत्य-
 र्थेन विरोधे हि अर्थशास्त्रस्य बाधनम् । परस्परविरोधे तु
 न्याययुक्तं प्रमाणवत्” ॥ अर्थशास्त्रस्य मन्वादिप्रणोतराज-
 नीत्यादिविषयस्य यदाह । “अनागमन्तु यद्भक्तं पित्रा पूर्व-
 तरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमाद्विपुरुषागतम्” ।
 पित्रा पूर्वतरैः पितरमादाय पूर्वतरैरित्यर्थः । “अनागमन्तु
 यो भुङ्क्ते बह्वन्यद्दगतान्यपि । चोरदण्डेन तं पाप दण्ड-
 येत् पृथिवीपतिः” । इत्यनयोर्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रति-
 पत्तो धर्मशास्त्रेण दण्डविधायकमर्थशास्त्रं बाध्यते ततश्च
 अर्थशास्त्रस्य द्विपुरुषीयेतरपरत्वेन मद्भोचः । हृदस्यतिः ।
 “आहर्त्ता शोधयेद्भक्तिमागमच्चापि संमदि । तत्सुतो भक्ति-
 मेकैकां पीत्रादिषु न किञ्चन” । भुक्तिशोधनमाह कात्यायनः ।
 “साममो दोर्घकालश्च निष्छिद्रोऽन्यतरोञ्जितः । प्रत्यर्थि-
 मन्निधानञ्च पञ्चाङ्गो भोग इत्यते” । त्रिपौरुषे विशेषमाह
 व्यासः । “प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम् ।
 तो विना तस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपौरुषः” । इति प्रसङ्गा-
 दुक्तम् । वहेमानोपाध्यायघृत ज्योतिर्वचनम् । “एकातिथिः
 कापि तदादि भूतातिथिस्तृतीयैति तिथिप्रबन्धः । मासः
 सचान्द्रस्तिथिनाम्नि यस्माच्चान्द्रो कलामाप्य सदा प्रवृत्तः” ।
 एकातिथिः प्रतिपत् तदातिभूता पञ्चदशो यदि हतौया भवति
 तदा प्रतिपदादिपञ्चदश्यन्तस्त्रिंशत्तिथिसमुदाय एको मासः
 एव द्वितीयोदि प्रतिपदन्तस्तृतीयादि द्वितीयान्त इति तस्य
 चान्द्रत्वे हेतुमाह यस्माच्चान्द्रो कलां वृद्धिचयार्हेत्वेन प्राप्य
 तिथिनाम्नि तिथिसमुदायात्मके प्रवृत्तस्तिथेरैकैककलाक्रिया-
 रूपत्वात् तथा च हेमाद्रिकालमाधवीययोः स्कान्दे प्रभास-
 श्लोम् । “अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।

संख्यता परमा माया देहिनां देहधारिणी । अमादिषोर्ण-
मास्यन्ता या एव शशिनः कलाः । त्रिययस्ताः समाख्याताः
षोडशैव वरानने" । चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता
देहधारिणी आधारशक्तिरूपा अमानान्त्रो महाकला प्रोक्ता
क्षयोदयरहितत्वान्नित्या सकृत्सूत्रवत् सर्वानुस्यूता तदन्याः पञ्च-
दशकलाः षोर्णमास्यन्ताः प्रतिपदादितिथिविशेषरूपा इति
षोडशैव कलास्त्रिय इति सिद्धान्तशिरोमणौ । "तन्मन्त्रे
कलिका यस्मात्तस्मात्तास्त्रिययः स्मृताः" । कलिकाः कलाः ।
सूर्यसिद्धान्ते । "नाडीपद्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रवचते ।
तत्रिंशता भवेन्नामः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥ ऐन्दवस्त्रिय-
मिन्द्रवत् सक्रान्त्या सौर उच्यते" ॥ तत्रिंशता नाक्षत्रदिन-
त्रिंशता मासी नाक्षत्रमामः । तथा त्रिंशताऽर्कोदयैस्तु राशि-
विशेषावस्थानवगेन लग्नस्य यावन्ति पलविपलानि रविभोगः
स्यात् तदधिक्यदृष्टदण्डैः सावनमहोरात्रं भवतीति तथा च
सिद्धान्तसन्दर्भे "साधनं दण्डाः षष्टिरहः स्वलग्नखगुणांशाद्या-
स्तदैनश्चयेत्" दण्डाः षष्टिस्वलग्नखगुणांशाद्याः साधनमह-
स्तदैनश्च तेन सावनैनयोः पर्यायता । ऐनमित्यनेन स्वलग्न-
मित्यत्र स्वपदेन रविभुज्यमानं प्रतीयते । खगुणांशास्त्रिंशंग
प्रथमान्त-द्वितीयान्तपदैर्लग्नदण्ड-पलान्याह दीपिकायाम् ।
"रामो गवेदैर्जलधित्तु मैत्रेर्वाणो रमैः पञ्चखसागरैश्च । बाणः
कुवेदैर्विषयोऽह्युरमैः क्रमीत्क्रमान्पेतुसादिमानम्" लग्नानां
दिनभोगस्तु लग्नदण्डपलानि द्विगुणोक्तानि पलविपल-
रूपाणि औक्तागिकाणि त्रिंशद्दिनन्यूनाधिक्यवशात् किञ्च-
दधिकन्यूनानि च ततश्च दिनं दिनं यानि यानि भूतानि
तानि रव्युदयलग्नव्य रात्रिशेषप्रविष्टानि अथश्रिष्टानि दिवसो-
यानि । एवं तत्कसमलग्नपलविपलानि दिनशेषप्रविष्टानि

अवशिष्टानि रात्रिसम्बन्धीनि ज्ञात्वा आद्यन्तलग्नमानयुक्तम-
 ध्यलग्नपञ्चमानैर्दिनरात्रिमानान्यवधार्य प्रातःकालविभागादि-
 निणयः । अतः साधनसंवत्सरेण एकदिनाधिकवत्सरो नाक्षत्री
 भवतीत्यनयोर्भेदः । नाक्षत्रमासफलन्तु । आयुर्दाये स्मृतं
 प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षष्टिनाडिकम्” इति तद्वदिति त्रिंशता एवं
 यत्किञ्चिद्विंशत्तिथ्यात्मकोऽयं मासशब्दः प्रयुक्तः स “एकाहेन
 तु पारमासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः । न्यूनाः संवत्सरस्यैव
 स्यातां पारमासिके तदा” ॥ इति कात्यायनेनोक्तस्य “पारमा-
 सिकाब्दिके आहे स्यातां पूर्वद्युरेव ते । मासिकानि स्वकीये
 तु दिवसे द्वादशापि च” इति हेमाद्रिमाधवाचार्यधृतपैठीन-
 स्युक्तवचनस्य च विषये गौणमामपरिचायकः । पूर्वोक्तयुक्त्या
 शुक्लप्रतिपदादेरेव मासशब्दाभिधेयत्वात् स्वकीये दिवसे मृताहे
 एव पूर्वतिथौ पारमासिकाब्दिकविधानात् एकाहेन तु पारमासा
 इत्यत्रापि तयार्थत्वात् पूर्वमृततिथिं विहायापरमृततिथि-
 मादाय मासवर्षगणना प्रसिद्धा । अतएवाधिकरणस्य कर्मत्व-
 विवक्षया प्रागुक्ततमधीष्ट इत्यादिसूत्रेण मासिकाब्दिकपद-
 मिद्धिः निमित्तसप्तम्यान्तु तदसम्भवात् न तथा एतेन पूर्वमृत-
 तिथिमादाय मासवर्षगणनेन मृततिथेः पूर्वतिथिं विहाय तत्-
 पूर्वदिने मैथिलानां यत् पारमासिकद्वयकरणन्तद्वेयमिति
 मिहान्तचिन्तामणौ चान्द्रे मासि चम्यथा व्युत्पत्तिर्दर्शिता
 यथा । “मस्यन्ते परमीयन्ते स्वकालावृद्धिदानितः । मास
 एते स्मृता मासास्त्रिंशत्तिथिसमन्विताः” ॥ मासयन्द्रप्य हृद्विष्य-
 याभ्या स्वकालावृद्धिसम्यन्त्रिकाला मस्यन्त इति मासाः । तस्मात्
 ऋतुयोगद्वयात्तद्युद्धारीतोक्तात् मासादिमध्यसमाप्तिकीर्तनात्
 प्रयोगोपाधिसङ्गताभ्यामपदस्य दर्शान्त एव सुप्यत्वं सोरादिषु
 नक्षत्रया गोष्ट्या या प्रयोगोपप्रभेर्न रुद्विगत्तिकास्पनेति । तदुक्त

भट्टपादैः “लब्धात्मिका सती रूढिर्भवेद्योगापहारिणी । कल्प-
नोया तु लभते नात्मानं योगबाधतः” ॥ न च सौरादिष्वपि
चन्द्रादिक्रियाया अर्थाभिचारात्सप्तहारीतोक्तवद्विष्णुधर्मोत्तराभि-
हितोपाधिचतुष्टयसङ्कताद्योगइयात् प्रवृत्तिरस्तु मासशब्द-
स्येति वाच्यं सप्तहारीतोक्तस्यादिमध्यसमाप्तिकीर्तनस्वरसादुपा-
धित्वं विष्णुधर्मोत्तरोक्तस्य तु तथात्वाभावात् न तथात्वमिति ।
वस्तुतस्तु चान्द्र एव मासे चन्द्रक्रियाया हृदिष्यरूपाया असा-
धारणत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वं सौरादौ तु सूर्यादिक्रियायां
तथेति । अतः कथं सौरादौ मासपदप्रयोगावसरः । तथा च
शारीरकटीकायां वाचस्पतिमित्राः असाधारणत्वेन हि व्यप-
देशा भवन्ति । यथा चित्तजलपवनबीजादिसामग्रीसमवधा-
नजन्माप्यङ्गुरः शालिवीजनन्यत्वेन व्यपदिश्यते शाल्यङ्गुर इति
न चित्यादिभिः तेषां कार्यान्तरेऽपि साधारण्यात् तद्विदग्धा-
न्तवच्चन्द्रक्रियाया असाधारणत्वेन पीर्यमास्यन्तेऽपि कथं न
प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति चेदुपाधित्वप्रतिपादकवचनाभावात्
किन्तु ब्रह्मपुराणादौ प्रौष्ठपदूङ्क् कृष्णपक्षादावश्वयुगादिप्रयोगा-
त्तथा त्वं गौण्यावसोयते इति । एतत् सर्वं क्रियैव काल
इति मतानुसारादुक्तं तदतिरिक्तकालवादिमते तु सर्वत्र तत्तत्-
क्रियोपलक्षितः काल इति विशेषः । तथा च विष्णुपुराणे ।
“कालस्वरूपं रूपं तद्विष्णो मैत्रेय वर्त्तते” । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्घर्षणात्मकः । कलनात् सर्व-
भूतानां स कालः परिकीर्त्तितः” ॥ कलनात् लयकरणात् ।
तथा च विष्णुः । “ये समर्था जगत्यध्विन् सृष्टिसंहारकारिणः ।
तेऽपि कालेन लोयन्ते कालो हि बलवत्तरः” ॥

अथ चैत्रादिमहानां चान्द्रवाचिता । सप्तहारीतः ।
“चक्रवत् परिवर्त्तत सूर्यः कालवशादयतः । अतः सांघर्षरं

आहं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥ मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौष-
 माघाद्यमेव हि । यतस्तत्र विधानेन स मासः परिकीर्तितः ॥
 चान्द्रग्रहणे हेतुवन्निगदमाह यतः सूर्यः कालवशाच्चक्रवत् गते-
 र्मन्दत्वामन्दत्वाभ्यां गच्छेत् तथा च एकराशिमुपभुञ्जानो
 रविर्मेघादौ मन्दगत्या कामप्येकां तिथिं हि स्पृशति तुलादौ
 शौघगत्या कामप्येकां तिथिं न स्पृशति इति पूर्वत्र संशयः ।
 उत्तरत्र कमणो लोपः स्यादतो मासचिह्नितं शुक्लादिमास-
 चिह्नितं कर्त्तव्यम् अत्र एकस्यास्तिर्घादित्वलोपयोरभावात्
 अथातः शुक्लादित्वं कुत इति चेत् लघुद्वारौतेनैव इन्द्राम्नी-
 त्यादिना निरुपपदमासशब्दस्य शुक्लादौ सङ्गतमभिधाय
 चक्रवदित्वभिधानात् एतेन "पार्वणे त्वष्टका आह्वे चान्द्रमिष्टं
 तथाष्टिके" इति पारस्करोये पार्वणादिमाहचर्यात् आष्टिक-
 आह्वमपि कृष्णादिमासेनेति पायात्प्रमत्तं निरस्तम् । हेतु-
 वन्निगदाधिकरणन्तु प्रमाणलक्षणे यथा हेतुवन्निगद्यते इति
 हेतुवन्निगदः शूर्पेण जुहोति तेन ह्यत्र क्रियते इति श्रूयते ।
 अत्र हिशब्द श्रुतेः स्तुतौ च लक्षणाप्रसङ्गादन्नकरणत्वं शूर्प-
 होमे हेतुरुद्दिष्टः तथा च यद् यदन्नकरणं दर्श्यादि तेन तेन
 होतव्यमिति प्राप्तेराहान्तः शूर्पस्य होमकरणत्वं व्यतोयथा
 श्रुत्याऽवगम्यते मिथ्यर्थस्य च न हेत्वपेक्षा तस्मात् शूर्पस्तुतिः ।
 यत्तु हेतो हिशब्द श्रुतिरिति तत्र न हि माघाहर्षादिना
 गण्यमन्नं कर्त्तुम् अथ शक्यं प्रणाल्या कथं तर्हि श्रुतिः प्रवर्तिता
 हेतुवचनप्यानपेक्षप्रवर्त्तकवाक्यस्यैव श्रुतिता । तथा चाभिधातुं
 पदेऽन्यस्मिन् निरपेक्षरथाश्रुतिरिति । ननु शूर्पस्तुतावपि
 लक्षणा स्यात् । न हि तेनापि माघादन्नं क्रियते वादं स्तुतिर्हि
 अनुवादकत्वाद् यथा प्राप्तलक्षणां सहेत । न विधिरपूर्वार्थक-
 त्वात् । ततश्चात्र यन्मतुपलिखनं तत्प्रमादकृतमिति मन्तव्यम्

अतएव भट्टवार्त्तिकेनापि ये हेतुवन्निरगद्यन्ते द्विशब्दादिभिर्न तु परमार्थहेतव इत्युक्तम् । एवञ्च यद्यपि “मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु धत्सरम्” । इत्यादिवचनोपात्तेषु मासिकयाज्ञेषु तत्तन्मासीयतत्तत्तिथिविशेषविहितकर्मसु च हेतुवन्निरगद्यन्तनीयः दर्व्यादिस्तु वचनानुपात्तत्वाद्वाकाङ्क्षावसर इति । अतः धावत्सरं आहमिति प्रदर्शनमात्रं तेन मासिकयाज्ञन्यतिथि कृत्यतत्तन्मासीय तत्तत्तिथिविशेषविहितकर्माप्येत्थं तत्र शुक्लादेरविशेषात् पुनरनध्यवसायः स्यात् तद्विरामार्थमाह धोषमाघाद्यमेव हीति सपौषादिः कौटुकं तस्य चान्द्रे वा कथं शक्तिरित्यत्राह यतस्तत्र विधानेन शास्त्रेण तच्च इन्द्राग्नी इत्याद्युक्तमेवेति आहविवेककृत् तच्च मनोरमं लघुहारौतोक्तौ तदुक्तवाक्यान्तरस्य हेतुत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । किन्तु विधानेन श्रुत्यादिना तथा च श्रुतिः । “सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्बध्यति” इति । “भद्राश्विन्यथ भरणी बहुलापादतश्च कीर्त्तितो मेघः । वृषभो बहुलाशेषं रोहिण्यर्द्धे च मृगशिरसः । मृगशिरसोऽर्द्धं चार्द्रा च पुनर्वसोश्चांशकास्त्रयो मिथुनम् । पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽञ्जपा च कर्कटः । सिंहोऽथ मघा पूर्वफल्गुनौपाद उत्तरायाः । तच्छेष इस्ताचित्रार्द्धे च कन्यकास्यः । तौलिनि चित्रार्द्धं स्वातीपादत्रयं विशाखाः । अलिनि विशाखायाः पादस्तथानुराधान्विता ज्यैष्ठा । मूलं पूर्वापादा प्रथमस्याप्युत्तरांशको धन्वी । मकरस्तत्परिशेषं श्रवणापूर्वं धनिष्ठाः षष्ठम् । कुम्भोऽथ धनिष्ठार्द्धं शतभिषापादत्रयं पूर्वायाः । भाद्रपदाशेषस्तथोत्तरारवतीमौनः” इति । राजमार्त्तण्डोक्त इपरामिभोम्यरोहिणौनक्षत्रयुक्तामावास्या वैशाखस्येति प्रतिपादयन्ती श्रुतिश्चान्द्र एव शक्तिं बोधयति सौरवैशाखे तदसम्भवात् । तथा हि “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः सामावास्या” इति

गोभिलसूत्राच्चन्द्रार्कयोरेकराश्ववस्थानमभावास्येति वृषस्यरवा-
वेव रोहिणीयुक्ताभावास्यायाः सम्भवात् । कृत्यचिन्तामणौ
व्यासः । “मौनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे । भवेत्ते-
ऽन्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः” । येषां शुक्लप्रतिपदादि
दर्शान्तानाम् आरम्भप्रथमक्षणे आद्यक्रियाद्यसमये मौनमेघा-
दिस्थो रविर्भवेत् । ते वर्षे चान्द्रमासाश्चैत्रवैशाखादि द्वादश-
संज्ञकत्वात् द्वादश स्मृताः । न पुनर्मलमासेऽपि संज्ञान्तरम् ।
किन्तु द्विद्येद्रादिरिति त्रयोदशापि द्वादशसंज्ञका इति व्यासे-
नोपदेशिकौ शुक्लादि मासे चैत्रादि शक्तिरभिहितेति । तदुक्तं
“शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोपाप्तवाक्याद्भवहारतश्च । वाक्यस्य
श्रीषाद्विवृतैर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः” । अतएव
“पथ्या तु दिवसैर्मासः कथितो द्वादरायणैः” । इति एक-
लक्षणशालित्वे न गौणमेकत्वमुक्तं मलमामेऽपि वसन्तादेर्मास-
द्वयात्मकत्वार्थम् । चातुर्मास्यादि व्रतान्तरालिकमलमास-
कर्त्तव्यत्वार्थश्च न तु वास्तवमेकत्वार्थं श्रुतिस्मृतिविरोधात् ।
तथा च श्रुतिः “द्वादशमासाः सप्तक्षरः षोडशत्रयोदश मासाः
संवत्सरः” इति त्रयोदशेत्यधिमामे स्मृतिः । “यद्यत्रवृद्धे
द्वादशैकस्य यथ्य” इति । यथ्यो मास इति यव्या मासाः
स्रमेक. सप्तक्षर इति शतपथश्रुत्या यव्यस्वमेकशब्दयोर्मासवर्ष-
पर्यायतोक्ता । यत् नृसिंहपुराणम् । “पञ्चमासान् हरो
शुभे देशे तत्र भयं भवेत् । ब्रह्महा च भवेद्राजा संग्रामे भय-
माप्नुयात्” इति । तस्मिन्मिथुनार्कमलमासपाते तस्याप्यापा-
टत्वात् तत्र हरिशयने सति दोषाभिधायकं तेन तत्र कर्कटे
प्रकृतापाट एव हरिशयनम् । “तत्र यदिदितं कर्म उत्तरे
मासि कारयेत्” इत्येकमूलत्वात् । यत्र तु मिथुनार्के हरि-
शयनं तत्र कर्कटादौ मनुमानपाते पञ्चमासत्वेऽपि न दोषः ।

चान्द्रापाढादिष्वेव शयनादि विधानात् । तथा च मत्स्य-
पुराणम् । “शेते विष्णुः सदापाढे भाद्रे च परिवर्तते । कार्तिके
परिवृध्येत शुक्लपक्षे हरद्विने” । सौरपरत्वे कर्कटादि शयनादौ
सदेत्यनुपपत्तेः । ततश्च व्यासवचनान्मौनस्यरविप्रारब्धशुक्ल-
प्रतिपदादिदर्शान्तश्चैत्रे मास इति एवं वैशाखादिरपि ।
एतेन मौनस्यरविप्रारब्धादीनां गुरुत्वान्मौनस्यरब्धादीनां लघु-
त्वात् “नाश्टहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये चोपजायते” इति
न्यायाच्च सौर एव शक्तिरिति निरस्तं वचनस्य नातिभार इति
न्यायात् । अतएव प्रमाणवन्त्यट्टणानि कल्पानि सुबह्वन्य-
पोल्युक्तम् अतएव सौरे कृष्णप्रतिपदादि पौर्णमास्यन्ते दाय-
श्चैत्रादि पदप्रयोगः सगौण्या लक्षणया वा वेदितव्य इति
चान्द्रवदुभयत्रोपदेशिकशक्तेरभावात् एव नानार्थतापि न तथा
चान्द्र एव चैत्रादिपदानां शक्ती नचत्वेण युक्तः कालः । सास्त्रिन्
पौर्णमासोति संज्ञायामिति सूत्राभ्या पाणिनेः स्वरसोऽवग-
म्यते । अतएव जयादित्येन परसूत्रे दशरात्रादि व्याहृत्यर्थं
मासाहमाससवत्सराणाम् इय सन्नेति अभिधाय पौषमासः
पौषाऽहमासः पौषः संवत्सर इत्युदाहृतम् एतत्समय प्रकाश-
कृतापि लिखितं तत्र पुष्ययुक्ता पौर्णमासौ पौषौ सास्त्रिन्
मासे इति पौष एव माघादिः अभिधानञ्च “पुष्ययुक्ता पौर्ण-
मासौ पौषोमासे तु यत्र सा नास्ती सपौषा माघा-
द्याश्चैवमेकादशापरं” । एवमहमासेऽपि सवत्सरे तु विश्वपो
वराहसंहितादेवज्ञमनोहरकृत्याचन्तामणियु नचत्वेण सप्तोद-
यमस्तं याति येन सुरमन्वोतत्सप्तं वक्तव्यम् वर्षं सामक्रमे-
णैव । वर्षाणि कार्तिकादीनि श्राम्नेयाद्द्वयानुयोगीनि क्रम-
शस्त्रिमञ्च पञ्चममन्थमुपान्त्यञ्च विज्ञेयम् । नचत्वेण गुरु-
भुज्यमाननचत्वेण श्राम्नेय कृत्तिका । पञ्चमं फाल्गुन_वर्षम्

चन्द्रमाश्रितम् उपान्त्यं भाद्रम् । “अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ
 ज्ञेयो फाल्गुनश्च त्रिभो मतः । शेषामासादिभाज्ञेयाः कृत्ति-
 कादि व्यवस्थया” इति वचनात् । “द्वे द्वे चित्रादि ताराणां
 पूर्णपूर्वेन्दुसङ्घते । मासाथेन्द्रादयो श्रेयास्त्रिकैः पष्ठान्त-
 सप्तमाः” । इति सङ्घर्षेणकाण्डाच्च । पूर्णपूर्वेन्दुसङ्घते पौर्ण-
 मासीसंयुते तदेकषाक्यतया पूर्ववचने पौर्णमासीसामः यथा
 मासानां पौर्णमास्यां कृत्तिकादिसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं
 तथा वर्षाणां हृदस्यतेरस्तोदयसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं तत्र
 कृत्तिकादीदृश्वोरैकतरस्मिन् हृदस्यतेरस्तोदयैकतरत्वात् कार-
 त्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि यत्र वर्षहयघटकयोर्नक्षत्रयोरैक-
 तरस्मिन्नस्तगती गुरुरन्त्यास्मिन्नुदेति तत्र का गतिरिति चेत्
 कार्तिकीत्तरं मार्गशीर्षं तदुत्तरपौषमित्यादि क्रमाद्गतिः ।
 एव महाज्यैष्ठां ज्यैष्ठसवत्तराभिधानम् अनया दिया ज्ञेयम् ।
 यथा राजमान्तंष्टकृत्यचिन्तामण्योः “ज्यैष्ठे संवत्सरे चैव ज्यैष्ठ-
 मासस्य पूर्णिमा । ज्यैष्ठामेन समा युक्ता महाज्यैष्ठो प्रकौ-
 त्तिता” । संवत्सरशब्दोऽत्र वर्षमात्रपर्यायः । न तु संवत्सर
 परिवत्सर इदावत्सरानुवत्सर उदावत्सरपञ्चकान्तगतवत्सरविशेष-
 पपरः । तदवगमकन्तु “शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् समाद्या-
 दिषु वत्सराः । सम्परौदानु पूर्वाद्य तथोदापूर्वका मताः” ।
 सवत्सरफलमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे । “सवत्सरे तथा दानं तिलस्य
 तु महाफलम् । परिपूर्वं तथा दानं यवानाञ्च द्विजोत्तमाः ।
 इदा पूर्वेऽन्नवस्त्राणां धान्यानाञ्चानु पूर्वके । उदासंवत्सरे दानं
 रजतस्य महाफलम् । ज्योतिर्विदस्त्रिज्यमध्यात् प्रभवादिषु
 सम्भवम् । ऊबुस्तद्वत् समाद्यादि वर्षाणामपि सम्भवम्”
 इत्यमध्यादुगुरुमध्यभागगणनात् । प्रभवार्दि वर्षेवष्टेः । गङ्गा-
 यात्रावल्यामपि ज्यैष्ठे संवत्सरे इत्येव पाठः । किन्तु ज्यैष्ठ-

संवत्सरपदार्थानभिज्ञैरेव तत्रान्यथा व्याख्यात ज्येष्ठानक्षत्र-
युक्ता यदि ज्येष्ठौ पूर्णमासवत्सरं स्यात् तदा मङ्ग-
ज्येष्ठो भवति संवत्सरस्तु संवत्सरपरिवत्सर इत्यादि
पञ्चविधवत्सरेषु वत्सरविशेष इति । तत्र ज्येष्ठ इत्यस्य संव-
त्सरविशेषेण स्थानार्थक्यात् । एतेन तद्वद्वा कश्चित् संवत्सरं
यदि स्थास्त्विति परिकल्प्य पठितामति तद्देयम् । तथा चाङ्गुत-
सागरे द्वादशवर्षफलप्रस्तावे क्रमशो विष्णुधर्मोत्तरहृद्वागर्ग्य-
वराहसंहितावचनानि “ज्येष्ठामूलोपगो लीवे वर्षे स्याच्छक्र-
देवतम् । पौडाकर धर्मभृता सम्यक् अष्टमधौमृताम् ॥ ज्येष्ठ
मूले च नक्षत्रे चरेद्यदि वृहस्पतिः । ऐन्द्र संवत्सर स स्यात्
संवभूताशिवप्रद” ॥ शक्रदेवत ज्येष्ठं वर्षं ज्येष्ठाया शक्र
देवतत्वात् । एवमैन्द्रोऽपि “ज्येष्ठे ज्ञातिकुलत्रेणियेष्ठानृपा
सर्वधर्मज्ञाः । “पौष्यन्ते सर्वधान्यानि हित्वा कङ्कशमीजानि” ।
शमी शिम्बा तत्रभवमुद्गकलायादौनि । “माषादयः शमी-
धान्ये शूकधान्ये यवादयः” इत्यमरः । शेषवचनं कृत्याचिन्ता-
मणावपि इत्यञ्च चैत्रादौना वर्षवाचित्वात् तद्व्याहृतये सङ्ख्य-
वाक्येऽप्यसुके मासौत्वच्यते । एव पक्षपट तिथिपटञ्च शक्रगुण-
द्वितीयादिसप्तकाना व्याहृतये । अतएव भविष्यपुराणादौ
“माघे मासि सिते पक्षे सप्तमो कार्तिभास्करा” । इत्युक्तम्
अतो माघशुक्लसप्तम्यामित्यादिवाक्यरचना मैथिलानां हेया ।
विद्याकरवाजपेयिनापि विहितविहितत्वसन्देहे क्रममात्र-
विरोधिरूपादविहितकरणाद्विहितकरणेऽपि मङ्गान् दीप
इति करणमिव न्याय्यमित्युक्तम् । तदस्तु प्रकृतमनुसराम ।
न च सौराऽपि पौषमाघादौ तादृशौ व्युत्पत्तिः सम्भवति ।
पुष्यमघादयोगस्य सौरे पौर्णमास्यामसम्भवात्तथा च गोभिलः ।
“सूर्याचन्द्रमसार्थं परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी” इत्यत्र

पौर्णमास्यन्तयामे सूर्याचन्द्रमसोः सप्तमराश्वस्थानरूपपरम-
 विप्रकर्षणियमात् स च पुष्यकर्कटस्थे चन्द्रे धनुःस्थे रवौ न
 भवेत् पडष्टकेनावस्थानात् किन्तु मकरस्थे रवौ सम्भवति तत्र
 सप्तमेनावस्थानात् ततश्च सा व्युत्पत्तिश्चान्द्र एव पौषे न तु
 सौरि । तथा चान्द्र एव मासः पौषः एवं माघादिषु ज्ञेयम् ।
 अतएव लघुहारीतेन प्रथमतः पौषमाघाद्यमेव होत्युक्तं न च
 चेत्रादौति पौषमाघाश्रिनेषु सौरिषु सर्वथा योगासम्भवात्
 चेत्रादौ कदाचित् सौरिऽपि योगासम्भवात् तर्हि उक्तयोगा-
 द्योगिकथैवादिशब्दोऽस्तु किं मीनस्वरविप्रारब्धेत्यादिना कृत्वि-
 कल्पनया मैवम् अन्यापान्यावित्याद्युक्तप्रकारेण रोहिण्यादौ
 योगस्य व्यभिचारात् । न च तदत्यन्ताभावाभावरूपयोग्यता-
 पश्चादपचक्षपि सूचकारः पाचक इतिवत् अत्रापि तथास्त्विति
 दौर्घताक्त युक्तम् इति वाच्यं व्यक्तिभेदेन कृत्तद्धितवाच्ययोग्य-
 ताभावात्तत्र योगकल्पनन्तु उदात्तादिस्वरसंभेदज्ञापनाय यदुक्तं
 भट्टपाटैः “यत्रार्थस्य विभंवादः प्रत्यक्षेणोपपद्यते । स्वरसंस्कार-
 मात्रार्था तत्र स्यात् पाणिनिस्मृतिः ॥ अथ सा वेद्याखस्या-
 मावास्या या रोहिण्यासम्यध्यते” इति श्रुतेर्वशात् एक एव
 चान्द्रः श्रोतः सौरास्तु माघादयो द्वादशैव श्रोतास्तथा च
 श्रुतिः । “तपस्तपस्यो जैशिराहतुः मधुच माधवय वाम-
 न्तिकाहतुः शुक्रय शुचिय शैष्माहतुः । अथैतद्गुदगयनं देवा-
 नान्दिनम् ॥ नभाय नभस्यय वार्षिकाहतुः इषय ऊर्जाय
 गारटाहतुः सहाय स्रष्टयय ऐमन्तिकाहतुः अथैतद्दक्षिणायनं
 देवानां रात्रिः” इति । अथायनस्य मोरत्वेन तदघटकः तप-
 स्तपस्याटोनामपि भौरपरतेति । अतो भूयसामनुरोधेन
 वेद्याख्यदयः मोरवाचिनोऽवधार्यन्ते मीनस्वरविप्रारब्ध त्वाटो
 सौरागमघाषेद्या चान्द्रावर्गातिरिति सौर एव मुख्य इति

जीमूतवाहनोक्तं युक्तमिति तथा च “विरोधी यत्र वाक्यानां
 ग्रामाख्यं तत्र भूयसाम् । तुल्यप्रमाणसत्त्वं तु न्याय एव प्रव-
 र्त्तकः” इति तत्र “सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्ब-
 ध्यते” इति श्रुत्या चान्द्र एवोपदेशिकी शक्तिः क्लृप्ता सौरे तु
 तपस्तपस्यावित्यादिश्रुत्या पर्यायद्वारा शक्तिः कल्प्या सा च
 क्लृप्तशक्तिविरोधाद्भवितुं नार्हतीति तपस्तपस्यादिरिति श्रुते-
 रयनारम्भकमासपरिचायकत्वमेव तथा च विष्णुपुराणं “मासः
 पञ्चदशेनोक्तो ह्ये मासावर्कवाहृतुः । ऋतुत्रयञ्चाप्ययनं द्वे
 अयने वर्षसंज्ञते । तथा कर्कटादिस्थिते भानौ दक्षिणायन-
 मुच्यते । उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्ये दिवाकरे” दक्षिणमयनं
 गमनं रवेः । एवमुत्तरायणमिति । अतस्तस्याः शक्तिग्राहकत्वे
 प्रमाणाभावात् ; एतन्मकरादिकर्कटाद्यर्केणायननिरूपणं श्रौत-
 स्मार्त्तकर्मार्थं धनुरर्कादौ सूर्यसिद्धान्ताभिहितोदगयनादि-
 निरूपणन्तु रविगत्यनुसारेण दिनमानादिज्ञानार्थमनयोर्न
 विरोधः । सौरप्रतीतिसापेक्षा चान्द्रप्रतीतिरित्यत्रापि “सौना-
 टिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे” । इत्यादिवाचनिकेऽर्थे
 साधवानवकाशात् एतेन प्रयोगबाहुल्यात् सौर एव वाच्यो न
 तु चान्द्रः स्वल्पप्रयोगदर्शनादित्यपि परास्तम् अन्यथाऽच-
 पादादिशब्दानामिन्द्रियचरणादिमात्रवाचकता स्यान्न विभौ-
 तकरश्म्यादिवाचकत्वं तदुक्तं वार्त्तिककृद्भिः । “न चाल्पत्व-
 बहुत्वाभ्यां प्रयोगाणां विशिष्यते । वाच्यवाचकभावोऽयमक्ष-
 पादादिशब्दवत् । विभौतकेऽप्यक्षशब्दो यद्यप्यल्पैः प्रयुज्यते ।
 तथापि वाचकस्तस्य जायते शकटाङ्गवत्” ॥ शकटाङ्गं चक्र-
 द्वयधारकदण्डः । श्रुतौ सौरै वैशाखादिपदानामेकेकेस्य बहु-
 प्रयोगाभावाच्च व्यक्तं ब्रह्मपुराणम् । “चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा
 ससर्जं प्रथमेऽहनि । शुकूपचे समग्रन्तु तदा सूर्योदये सर्ति ॥

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि । ग्रहान्नाशीनृतून्
मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान् ॥ इत्यनेन मासर्त्तवत्सराणां
चान्द्रत्वमुक्तम् । ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि “चैत्रसितादेरुदयाङ्गानो-
र्वर्षर्त्तुमासयुगकल्पाः । सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनै-
र्वत्स” ॥ चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदस्तामारभ्येत्यर्थः । दिनै-
स्तिथिभिः कृत्यगत्नाकरेऽर्ष्यवम् ।

अथ मलमासः । ननु यथा सौरि तिथिहयलाभे कर्मणि
संशयः । तथा चान्द्रेऽपि मलमासे सति द्विचैत्रादिना मृत-
तिथ्यादेर्द्वित्वात् पुनरपि कर्मणि संशयः स्यात् अत्राप्याह
लघुहारीतः । “इन्द्राग्नौ यत्र ह्येते” इत्युक्त्वा “तमतिक्रम्यतु
रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन । आद्यो मलिञ्जुचो ज्ञेयो द्वितीयः
प्रकृतः स्मृतः ॥ तस्मिंस्तु प्रकृते मामि कुर्यात् आह्वं यथा-
विधि । तथैवाभ्युदय कार्यं नित्यमेकं हि सर्वदा” ॥ यदा तं
दर्गास्तमामतिक्रम्य तत्पूर्वमासान्यक्षणहृत्तिराशिस्थः सन्
सूर्योऽतिवाञ्छ गच्छेत् मासान्तरे रःश्यन्तरसंयोग गच्छेत्त-
द्यायोऽतिक्रान्तो मामो मलिञ्जुचो ज्ञेयः मली सन् स्तोचति
गच्छतीति मलिञ्जुचः अस्य मलित्वं कठशास्त्राश्वलायनब्राह्म-
णाभ्यामप्ये स्फुटी भविष्यति । द्वितीयस्तु प्रकृतः शुद्धः कर्मार्ह-
त्वात् तदेवोपपादयति तस्मिंश्चेति अत्रापि आह्वमित्यादिप्रद-
र्शनमात्रं वक्ष्यमाणवचनजातात् ज्योतिषे । “अमावास्याह्वयं यत्र
रविमक्रान्तिवर्जितम् । मलमासः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति
कर्कटे” । अमावास्याह्वयम् अमावास्यान्यक्षणह्वयं रविमक्रान्तिभ्यां
क्रियोत्पत्तिरूपोत्तरसंयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्गा-
न्यक्षणह्वययोरेव क्रियोत्पत्त्युत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं संयोगी-
नाधिमासः । संक्रान्तेरेकक्षणे क्रियोत्पत्तिरपरक्षणे पूर्व-
संयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिरिति क्षणद्वये हृत्तित्वमिति

मीमांसकसिद्धान्तात् । एतेन क्षणचतुष्टयवादिनैयायिक-
मतानुसारिणा यदत्र दूषणन्तर्द्वयमिति श्राद्धविवेकेऽपि
“अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम्” इत्यत्रामावास्या-
पदेन तदन्तो लक्ष्यते । संक्रान्तिशब्देन क्रियाभिधेयते प्रथमा-
वास्यान्त्यक्षणे प्राक् क्षण एव संक्रमणे प्रतिपदादेर्मासस्य
लङ्घनं भवति तथा हि पूर्वदर्शान्तक्षणे प्राक्क्षणे संक्रमणे दर्श-
ान्तक्षणे च राश्यन्तरसंयोगः अपरक्षणे च प्रतिपदारम्भे प्रतिपदा-
देर्मासस्य दर्शान्तद्वयक्रोडौकृतस्य एकराश्यवस्थितेन रविणा
लङ्घनं भवति पूर्वदर्शान्तक्षणे च क्रियोत्पत्तौ नैषा प्रक्रिया सम्भ-
वतीत्युक्तम् । तन्मते तु अन्यामावास्यान्त्यक्षणे क्रियोत्पत्तौ
अमावास्यान्त्यक्षणद्वयस्य रविक्रिया वर्जितत्वाभावादेकराशिस्थ-
रविणा चान्द्रमासलङ्घनेऽपि मलमासाभावापत्तिरिष्टापत्तौ तु
द्वितीयाध्दे मलमासपातनियममङ्गप्रसङ्गः । पूर्वमासस्य
मलमासत्वाभावेऽप्यपरस्य सिधुनादिस्थरव्यारब्धत्वेन हिरा-
पाटत्वादि-प्रसङ्गस्य स्यादिति ततद्यामावास्याद्वयमित्यस्य
पूर्वीकव्याख्यायामपि प्रतिपदादेरेव यथा लङ्घनं भवति तथाभि-
हितम् अतो नामावास्यादित्वं तदन्तादित्वं वा मासस्य
तथात्वे वर्षे षष्ठां मासानां लोपः स्यात् एकस्य दर्शस्य तदन्तस्य
वा मासद्वयघटकत्वे दर्शान्तक्षणे संक्रान्तौ पूर्वस्य परस्य च
रविलङ्घितत्वाभावे द्वितीयाध्दे मलमासपातनियममङ्गः स्यात्
तदानीं ज्ञातस्य मृतस्य वा कर्मणि मासविशेषानध्यवसायः
स्यात् नानावचनसिद्धं प्रतिपदादित्वञ्च मासस्य व्याहृत्येत ।
गुरुचरणास्तु “हे ह वै पौर्णमास्यो हे अमावास्ये तस्मात् प्रतिप-
दुधसन् अजेत्पररेदुः” इति श्रुत्या ऐन्द्राग्नेययागाङ्गतिविधर्म-
योगेनाजहत्स्वार्थलक्षण्या अमावास्यापदस्य शक्यप्रतिपद-
मावास्यापरत्वं संक्रान्तिपदस्यापि राश्यन्तरसंयोगरूपफल-

परत्वमाहुः । अमावास्याहयमित्यनेन उपलक्षणविशेषण-
भावेन पूर्वापराभ्याम् अमावास्याभ्यां परिचायितः । शुक्लप्रति-
पदादिदर्शान्तकालो बोध्यते इत्यपरे । तेन पूर्वाभावास्याया
उपलक्षणत्वे क्रियानन्वयित्वात् तद्व्यापनाभावात् । “मित्युनस्यो
यदा भानुरमावास्याहयं सृजेत्” । इत्यत्रामावास्याहयमिति
कर्मता न स्यात् । तस्यार्को दर्शकश्चैकराशौ दर्शद्वयातिग
इत्यभिधानच्चासङ्गतं स्यात् पूर्वाभावास्याया उपलक्षणत्वे पूर्वा-
भावास्यान्तक्षणहत्तिराशिस्थः सन् सूर्योऽतिवाह्य गच्छेदिति
सोक्तव्यास्याप्यनुपपन्नः स्यात् । एवमन्यान्यपि वचनानि
व्याख्येयानि । गृह्यपरिशिष्टज्योतिः पराशरौ । “रविणा
लङ्घितो मासश्चान्द्रः स्यातो मलिञ्जवः । तत्र यदिद्विदितं कर्म
उत्तरे मासि कारयेत्” । पराशरः । “पक्षद्वयेऽपि संक्रान्ति-
र्यदि न स्यात् सितामिति । तदा तन्नामविहितमुत्तरे मासि
कारयेत्” । अथ लङ्घनमसंक्रमणश्च रवेस्तदा भवति यदा
तन्मास हेतुपूर्वमासान्वयक्षणयोरेकराशयवस्थितस्य तन्मासानन्त-
रमेव राशयन्तरसंयोगः न त्वेकराशिस्थितस्य मासव्यापनमात्रं
तथात्वे चतुर्दश्यामेकराशौ संक्रान्तस्य प्रतिपत् प्रथमक्षणेऽपर-
राशौ तत्परराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि वा रवेः संयोगेऽपर-
स्यापि मलमासता स्यात् । अतएव ज्योतिषे “अमावास्यापरि-
च्छिन्न रविसंक्रान्तिवर्जितम् । मलमासं विजानीयाद्गर्हितं सर्व-
कर्मसु । तस्यार्को दर्शकश्चैकराशौ दर्शद्वयातिगः” । अत्रैकराशि-
स्यार्कस्य दर्शद्वयातिगत्वसुक्ष्मम् । एतच्च पूर्वोपदर्शितयोर्मासयोः
पूर्वस्यैव सम्भवति न परस्य । मलमासकारणन्तु ज्योतिषे ।
“दिवसस्य षडत्यर्कः पट्टिभागमृत्तौ तदा । करोत्येकमह-
न्दे तथैकैकश्च चन्द्रमाः । एवमर्द्धतृतीयानामब्दानामधि-
मासकम् । शीघ्रो लघयतः पूर्वं पश्चाद्दान्ते तु पश्चिमम्” ।

भलमासस्य चान्द्रत्वात्तद्वृत्तकाङ्क्षदिवसपदयोरपि तथात्वात्
तिथिवाचकत्वं तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् । “तिथिनैकेन
दिवसञ्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः । अहोरात्रेण चैकेन सावनी
दिवसः स्मृतः” । अत्र सोमयागे सवनत्रयस्याहोरात्रसाध्य-
त्वात् तत्त्वस्वम्बिनं सावनमिति माधवाचार्यः । सूर्यसिद्धान्ते
“तिथिञ्चान्द्रमसं दिनम्” इति । समयप्रकाशे ज्योतिषं
“तिथिः शशाङ्गन्दिनम्” इति एतेन विष्णुधर्मोत्तरवचनमात्र-
प्रदर्शना वाचस्पतिमिश्रेण चान्द्रमाने तिथ्या तत्तद्दिनगणना
सिद्धात् । दिवसपदञ्च तिथिवाचकमित्यत्र न किञ्चित् प्रमाणं
तद्वि सूर्यावच्छिन्न चतुर्यामि शक्तं तथैव हृदयव्यवहारादित्युक्तं
हेयं परार्द्धेऽपि दिवसपदस्याहोरात्रवाचित्वापत्तेर्हृदयव्यवहारा-
च्छास्तोपपरिभाषाया वैयर्थ्यापत्त्या बलवत्त्वाच्च । तेन दिवसस्य
तिथेः षष्टिभागं दण्डमेकं रविर्हरति हृदयति उत्तरे हृदमित्य-
भिधानात् । ततश्च ऋतौ मासद्वये षष्टिनाडीच्छेदादङ्गस्तिथे-
च्छेदमाकर्षणं करोति । एवं चन्द्रोऽपि । एवमित्युक्तक्रमेण
वर्षे द्वादशतिथ्यात्मक-कालाकर्षादर्द्धतृतीयानामष्टानामन्ते
अर्द्धं तृतीयं शेषां ते तथा शीघ्रे माधवादिषु षट्केषु पूर्वं
माधवादि त्रिकपतितं पञ्चाष्टान्ते तु पश्चिमं श्रावणादि-
त्रिकपतितं भलमासश्चन्द्रार्कौ जनयतः । शीघ्रे माधवादि
षट्के इति यदुक्तं तद्व्यक्तमाह मिश्रिः । “माधवादिषु
षट्केषु मासि दर्शहयं यदा । द्विराषाढः सविज्ञेयः श्रेते तु
श्रावणेऽच्युतः” । द्विराषाढो द्विराषाढादिः । श्रावणे शीर-
श्रावणे । तथा च ज्योतिषे “मिथुनस्थो यदा भानुरमाषास्या-
हयं सृश्रेत् । द्विराषाढः सविज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे” ।
अमावास्याहयं तदन्यत्रणहयं सृश्रेत् संयुज्जयात् न तन्मध्ये
राश्वन्तरसंयोग इत्यर्थः । ननु कर्कटादिषिकेऽधिमासपाते

तत्पूर्वं मिथुन एव हरिशयनं तत् कथं माधवा दि षट्कमात्रे
कर्कटे तत् । तत्राह राजमार्त्तण्डः । “कन्यासिंहकुलीरेषु
यदा दर्शद्वयं भवेत् । आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः
स्वपेत्” । माधवादित्रिकश्रावणादित्रिकाधिमासविवेचनमध्ये-
तदर्थम् इदन्तु सार्धवर्षद्वयाधिमासपातमौचित्यक्रमादुक्तं
क्वचित्तिथीनां ह्रासबाहुल्येन दण्डपद्मधिकन्यूनदर्शनादुक्त-
कालन्यूनधिककालेऽपि मलमासो भवतीति समयप्रकाशकत् ।
यस्तु तस्तु वैपरीत्यं यतो न्यूनदण्डतिथेः प्रायिकत्वे तत्र तिथि-
क्षयस्य भ्रष्टित्वपलभ्यमानत्वात् सल्पकालेन तिथ्यन्तर-
सम्बन्धात् शीघ्र रविलङ्घनप्रतीतेः शीघ्रमेव मलमासो भवतीति
अधिकदण्डतिथेः प्रायिकत्वे तत्र तिथिक्षयस्य भ्रष्टित्वनुप-
लभ्यमानत्वेनाधिकेनेव कालेन तिथ्यन्तरसम्बन्धात् विलम्बे-
नेव रविलङ्घनप्रतीतिद्विरेणैव मलमासो भवतीति तथा च
विष्णुधर्मोत्तरम् । “सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ।
एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥ मासद्वये माष्टमासे
तस्मात्मासोऽतिरिच्यते । स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु
गर्हितः” ॥ इदन्तु नियतम् । एकस्मादधिमासान्तृतौयाब्दे
ऽधिमासान्तरमिति । यद्यपि “यां तिथिं समनुप्राप्य तस्मां
गच्छति भास्करः । तयैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्मेयं न गच्छति” ॥
इति राजमार्त्तण्डवचनात्तुलादिपण्मासे तिथिहृदयभावाद्द्वेषे
द्वादशद्विरेणुपपन्ना तथापि “मध्ये विपुवतोर्भानुर्यान्वहानि
तु वर्धयेत् । तैः सम्भूयाधिको मासः पतत्येव व्योदय” ॥
इति गृह्यपरिगिष्टवाक्ये विपुवतोर्मेषतुसासंक्रान्त्योर्मध्ये मेवा-
दिपण्मास एव तिथिहृदयत्वात् अहर्गणने । मेवादिपण्मासे
मन्दभुक्त्या सप्तदिनहृदिस्तुनादौ शीघ्रभुक्त्या दिनद्वयह्रासः इति
तथा च । षोडश्यात् “मेवादीनामहर्गणं पक्षां सप्ताष्ट-

चन्द्रकम् । तुलादीनामष्टमचन्द्रकन्तु लिखित् पृथक् ॥ चन्द्र
 एकः अङ्गुल्य वामांगतिः । इत्यङ्गुलिदां समयात् व्युत्क्रमेणाडा
 बोध्याः । तेन दिनहृदिक्रमसञ्चयाभ्यां मेषादिषट्के एव
 एकादशादितिघिहृदिः । एवञ्च "गतेऽद्दितये सार्धे पञ्चपक्षे
 दिनद्वये । दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः" ॥ इति
 राजमार्त्तण्डीकः सप्तदशदिनाधिकाष्टमासाधिकवर्षद्वयेऽधि-
 मासः । स सौरि मासि सप्तदशदिनोत्तरं चान्द्रमासलङ्घना-
 सम्रवात् सावनमानेन ज्ञेयः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरप्रथम-
 काण्डम् । "सौरेणाद्स्तु मानेन यदा भवति भार्गव । साव-
 नेन च मानेन दिनपट्कं प्रपूर्यते" ॥ सौरसंवत्सरे दिन-
 पट्काधिकः सावनः संवत्सरो भवतीति । सौरमासाट्का
 धिकवर्षद्वये सप्तदशदिनानि वर्द्धन्ते । सावनक्रमेणेति पूर्वाह्न-
 विष्णुधर्मोत्तरीकसमानविषयतास्त्रेति । यत्तु पञ्चपञ्चाश-
 दधिकनवशतशकाच्चे तुलासंक्रान्तिरमावास्यायां भूता ततो-
 ऽतिचारेण हृदिकसंक्रान्तिः प्रतिपदि पुनरपि ऋजुगत्या
 अमावास्यायां घनुः संक्रान्तिरिति दृष्टस्तुलायामधिवासोऽभ्यु-
 कभट्टेन लिखतः । पूर्वदशितविषये हृदिकस्यरथ्युत्संक्रान्त-
 मार्गगोर्षतोपोऽपि । अस्मिन्ने वैशाखमसमासात्तरमित्यु-
 क्तम् । तत् सत्यं किन्तु तुलादिद्यादौ दृश्यमानोऽपि नाद्यम-
 धिमासः किन्तु उत्पातादधिमाससमानधर्मोऽयम् । अतएव
 तत्र प्रतिपदि हृदिकसंक्रान्तोत्समासस्य तुलास्वरधारव्यत्वेऽपि
 यां तियं समनुप्राप्येति "यदा वक्रातिचाराभ्यां सूर्यसंक्रमणं
 भवेत् । अत्रियापामष्टधारां तदा वदति मिदिनी" इ इति
 ज्योतिःशास्त्रात् हृदिकस्यरथ्यारम्भात्त्वात् । तत्रागारभ्येऽपि
 यद्वेलाभ्यायेन प्रत्यभिज्ञामाहवति मार्गगोर्षपदवाप्यता ।
 अतिचारपदाच्च सस्यानमतोत्य चरतीति अमावास्याय हृदिक-

रविसंक्रान्तिः स्वस्थानमवसोयते । वैशाखे तु तत्राधिमास-
पातः प्रकृतत्वात् वक्रातिचारभ्यामिति रवेर्वक्रातिचारगत्य-
सम्भवात् मन्दशीघ्रगतिभ्यामित्यर्थः । एवमाश्विनाधिमासपाते
तुलादौ पुनस्तथा पाते पूर्वं एवाधिमासः प्रकृतत्वात् नोत्तरे
शौत्पातिकत्वात् अन्यत् सर्वं पूर्ववदिति । यदा पुनरमावा-
स्यायामेव तुलासंक्रान्तिर्भूता न भूतो माघवादिषट्केऽधिमास-
पातस्तदनन्तरमतिचारेण प्रतिपदि हृदिकसंक्रान्तौ भूताया-
मपरा अपि संक्रान्तयो विषुवपर्यन्तं प्रतिपद्येव भवन्ति तदा
पूर्वाधिमासात् साहस्रद्वितीयवर्षसञ्चितैरधिमासस्यावश्यम्भवात् ।
अन्यस्य चानुपलम्भात् तुलादित्य एवाधिमासो निर्णीयते ।
अतएव नाशङ्कितं कैश्चिदिदमिति कालविवेके जीमूतवाहन
आहस्र लिङ्गोऽप्येवं युक्तञ्चेत् तथाहि ज्योतिषे “दशानां
फाल्गुनादीनां प्रायो माघस्य च क्वचित् । नपुंसकत्वं भवति
न पोषस्य कदाचन” ॥ नपुंसकत्वं मलमासत्वम् । तथा
चोक्तम् । “असंक्रान्तौ हि यो मासः कदाचित्तिथिहृदितः ।
कालान्तरात् समायाति स नपुंसक इत्येते” ॥ शण्डिल्योऽपि
प्रायशो न शुभः सोम्यो ज्यैष्ठ्यापाठकस्तथा । मध्यमो चैत्र-
वैशाखावधिकोऽन्यः सुभिचकत्” ॥ सोम्यो मार्गशीर्षः
अधिकोऽधिमासः । यत्तु ज्योतिःसिद्धान्तब्रह्मसिद्धान्तयोः
“घटकन्यागते सूर्ये हृदिके वाय धन्विनि । मकरे वाय कुम्भे
वा नाधिमासं विदुर्वुधाः” ॥ इति तदेकवर्षे मासद्वये मल-
मामपाते श्रेयम् । घटन्मुक्ता एतद्विषये ग्रीष्म इति माघवा-
दिषु षट्सु इति नियमाभिधानम् । अतएव एकवर्षीया
संक्रान्तमासावधिमासमानुनद्धितभेदेनोपात्तो तथा च काठ-
कट्टघम् । “चूडां मोक्षीवन्धनश्च भान्याधेयं महालयम् ।
राजाभिषेकं काम्यश्च न कुर्यादधिमासके ॥ चूडां मोक्षी-

बन्धनश्च अन्याधेयं महालयम् । राजाभिपेकं काम्यञ्च न
 कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥ महालयम् कन्याकं श्रावम् । एत-
 द्विषय एव “यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः ।
 तावच्च श्रावकालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा” ॥ इत्यत्र तु क्रमा-
 दित्यनेन तच्छ्रावं तुलाकं विहितम् । भीमपराक्रमेऽपि ।
 “अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि । चक्रिणि
 सुप्ते कुर्यान्नो माङ्गल्य विवाहश्च” ॥ दिनपाते दिनचये तत्
 स्वरूपं कौर्मं पाशेऽपि । “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारो यत्र स स्याद्दि-
 नचयः” ॥ वशिष्ठः । “एकस्मिन् सावने त्वङ्गि तिथीनां
 त्रितय यदा । तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिक फलम्” ॥
 साहस्रिकं फलमिति माङ्गल्येतरवैदिककर्मपरम् । तथा च
 मत्स्यपुराणम् । “शतमिन्दुचये पुण्यं सहस्रन्तु दिनचये” ।
 कौर्मपाश-वशिष्ठ-वचनैकवाक्यतया सावन-दिनवहार-प्रवृत्तिः
 सूर्योदयावधिरेव सूर्यसिद्धान्तेऽपि “सूतकादिपरिच्छेदो
 दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिता” ॥
 अत्र दिनाधिपस्य रव्यादेर्भोग्यं दिनं वाररूपं सावनगणनीकं
 व्यवहारोऽपि तादृगीव तिथिविवेकेऽपि भवतु वारघोने व्यस्त-
 तिथेर्ग्रहणं तस्य दिनद्वयेऽसम्भवादित्युक्तम् । सावनदिनमाह
 सूर्यसिद्धान्तः । “उदयादीदयाद्धानोर्मैमिसावनवासराः” ।
 भोमेति पित्रादिदिनव्याहृत्पर्यम् । यत्तु रेखा पूर्वापरयो-
 रित्यादिना ज्योतिषे वारप्रवृत्तिरुक्ता तज्ज्योतिःशास्त्रोक्तकाल-
 होरादिघ्नापनार्थमिति ज्योतिस्तत्त्वे बहुधा विहितम् । “भैशा-
 स्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः । उदयास्तमनाभ्यां हि
 दर्शनादर्शनं रवेः ॥ येषैत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः
 स्मृतः” ॥ इति विष्णुपुराणात् दर्शनयोग्यकालादेव वारघटक-
 कर्मघ्नं च एव काल इति । यत्तु घटकन्यागत इत्यनेन कन्यागते

मलमासनिषेधः । स तदुत्तरमेवगतमलमासान्तरपाते बोध्यः । अन्यत्र तु माधवादिषु षट्केषु इत्यादिवचनात् क्रमसञ्चितत्वाच्च आश्विन एव मलमासः । न तु चैवान्ततुलादिषु तथा च पितामहः “मासि कन्यागते भानुरसंक्रान्तो भवेद् यदि । दैवं पेत्रं तदा कर्म तुलार्के कर्तुरक्षयम्” ॥ एवञ्च एकस्मिन्नब्दे मासद्वयस्य रविलङ्घने तदेकतरस्य मेषादिगतत्वे स एव मलमासः । षट्कन्यागत इत्यादिवचनात् माधवादिषु षट्केषु पतितत्वाच्च । अत्रैव विषये शातातपः । “त्रयोदशाख्यं श्रुतिराह मासं चतुर्दशः कापि न दृष्टपूर्वः । एकत्र मासद्वितयं यदि स्यादर्थेऽधिकं तत्र परोऽधिमासः” ॥ तथा च श्रुतिः । “द्वादशमासाः संवत्सरः” इति । कालमाधवीये जावालिः । “एकस्मिन्नपि वर्षे च द्वौ मासावधिमासकौ । प्रकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिन्नुचः” ॥ प्रकृतः शुद्धः कर्माहं इति यावत् । वर्षकृत्ये “मासद्वयस्य मध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् । प्रकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिन्नुचः” ॥ एकस्मिन्नब्दे तस्य मासद्वयस्य रविलङ्घने तस्य मेषाद्यस्युदत्ते तु पूर्व एव मलमासः क्रमसञ्चितत्वादप्यथा क्रमाभिधानमनर्थकं स्यात् कन्यागते माधवादिषु षट्कपतितत्वाच्च । तथा च ज्योतिः पराशरः । “कार्तिकादिषु मासेषु यदि स्यातां मलिन्नुचौ । सर्वकर्महरः प्रोक्तः पूर्वस्तत्र मलिन्नुचः” ॥ राजकार्तण्डे । “अमावास्याद्वयं यत्र मासि मासि प्रवर्तते । उत्तरयोत्तमो ज्ञेयः पूर्वस्तत्र मलिन्नुचः” ॥ न चैवं तमतिक्रम्येत्यादि लघुहारोतवाक्यमतिव्यापकमिति वाच्यं तस्यापवादनिराकृतत्वेन विशेदणीयत्वात् तस्माद् यां तिथिं समनुप्राप्येत्यादिवाक्यात्तत्तत्तयेस्तत्तद्वाशरविसंक्रमणारम्भार्हत्वात् वक्रातिचाराभ्यां फलाभावेन तत्तन्मासानां तत्रानारम्भेऽपि शङ्खेसान्यायेन प्रत्यभिज्ञानाः

इवति तत्तन्मासपदवाच्यतेति क्षयमासेऽपि मौनादिस्थो रवि-
रित्यादिध्यासोक्तलक्षणस्य पूर्वोक्तविषये सङ्गतिः । यत्र तु दर्शं
कन्यासक्रान्तिर्भूता तुलासक्रान्तिस्तु प्रतिपदि एव प्रतिपदि
हृदिकधनुःसक्रान्ती ततश्च वक्रगत्या दर्शं मकरकुम्भमौन-
संक्रान्तयः प्रतिपदिमेवसक्रान्तिस्तत्र कन्यायां मलमासः
धनुषि क्षयौ मौने भानुलङ्घितः । तत्र क्षयमासस्य मार्गशीर्ष-
मात्रत्वात्तदुत्तरमासानां भानुलङ्घितावधिकानां पौषादित्वार्थं
पूर्वराशिस्थरव्यारध्वत्वयोग्यतया तत्सङ्गतिः । ततश्च योग्यता-
श्रयणेन परस्तत्र मलिन्मुच इत्यस्य विषये सति भानुलङ्घितो-
त्तरक्षयमासावधिकेषु पूर्वस्तत्र मलिन्मुच इत्यस्य विषये सति
भानुलङ्घितावधिकेषु क्षयमासोत्तरमासेषु तद्विषयस्य ना-
व्याप्तिः । एवञ्चोत्पातिके तदनुरोधान्न व्यवहारः किन्तु
शौच्युर्गिककालानुरोधादेव । तथा च सवत्सरप्रदीपे । “उत्-
पातेन भवेद्यस्तु कालस्यातिक्रमः क्वचित् । न तत् स्याद्भव-
हाराद्भूमित्याह भगवान् हरिः” ॥ न च वर्षद्वयात् परं
तुनायाममावास्यायां हृदिकादिषु मेषपर्यन्तेषु प्रतिपदि
सक्रान्ती तुलायां कार्तिके एव मलमासः । तदुत्तरत्र भानु-
लङ्घितोत्तरवत् शङ्खवेलात्यायो नास्ति कथमिति वाच्यं क्षय-
मासयुताश्चे तु गत्यन्तराभावात् शङ्खवेलात्यायानुसरण तत्-
सम्भवे तदनुसरणस्यान्याव्यत्वात् । यत्तु इदं वा किं यदन्यस्यां
तियौ सक्रान्तेरुपधानं स्वरूपयोग्यता पुनरन्यस्यामिति तदपि
चिन्त्य गृहस्थितदण्डे घटस्य फलोपधानं स्वरूपयोग्यता पुन-
ररण्यस्यदण्डेऽपीति । अथ तत्र दृढदण्डत्वेन भ्रमिजनन-
योग्यतोभयसाधारणौ विद्यते प्रकृते तु कौटुम्भीति चेदकर्मोक्त-
मस्त्वेनेति ब्रूमः । सा च शक्तिः फलबलोत्सेया क्षयमासयुताश्चे
तु चैवोत्तरावैशाखस्तदुत्तरी ज्यैष्ठ इत्यादिक्रमानुरोधेन चैत्र-

पूर्ववर्ती फाल्गुनश्चात्पूर्ववर्ती माघ इत्याद्यनुरोधेन च एकस्य
 दर्शान्तस्य क्वचिदपि शास्त्रे मासद्वितयत्वानभ्युपगमेन च यां
 तिथिं समनुप्राप्येति तत्र परोऽधिमास इति पूर्वस्तत्र मन्त्रि-
 स्तु च इति घटकन्यागत इति उत्पातेन भवेद्यस्तु इत्यादि-
 वचनपर्यालोचनया च यथायथ शास्त्रगम्यापीति । यदि
 ज्योमूतवाङ्मनोक्तं यां तिथिं समनुप्राप्येति वचनोक्तमात्रयोग्य-
 तावच्छेदक स्यात् तदा यस्मिन्नप्ये कन्यासंक्रान्तिरमावास्यायां
 तुलासंक्रान्तिस्तु प्रतिपदि ततोऽमावास्यायान्तु वृषिकसंक्रान्ति-
 रमावास्यायामेव मेघावधिसंक्रान्तयो भूतास्ततः प्रतिपदि हृष-
 संक्रान्तिर्भूता तत्राश्विनो भातुलहितः कार्तिकः क्षयः वैशाखो
 मलमास इति कार्तिके तद्योग्यतावच्छेदकस्याभावात् लक्षणा-
 सङ्गतिः स्यात् । तथा हि तुलासंक्रान्त्यवच्छिन्नतिथित्वस्य
 वृषिकादिसंक्रान्तियोग्यतावच्छेदकत्वेनैव विधानं प्रकृते तु
 तत्रास्तौति । हृषारणिमणिस्यलेऽपि घङ्गजननयोग्यताया-
 मेकशक्तिमत्तयैव व्यभिचाराभाव इत्युक्तम् । एवञ्च एकस्मिन्नपि
 पापध्वसे प्रायश्चित्तस्थानेकधोक्तीर्त्तनमपि सङ्गच्छते । न च
 तत्र वैजात्येनापि सङ्गमयितुं शक्यते ध्वसे तदभावात् । एतत्
 भवे "मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे । भवेत्तेऽष्टे
 चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः" ॥ इति ध्यासवचनादव-
 सोयते । तथा शोक्तं भट्टपादेः । "सिद्धानुगममात्रं हि युक्तं
 कर्तुं परीक्षकैः । न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणैर्न निवर्त्तनम्"
 इति । ननु एकस्य क्षयमासस्य मेघमतरविसंक्रान्तिः
 यस्मिन् शशिमासे भवति तच्चेतम् । एवं वैशाखाद्या
 हृषादिसंक्रान्तियोगिनेति ब्रह्मगुप्तप्रतिपाद्य उभयलक्षणाक्रान्त-
 त्वादुभयमासत्वं युक्तम् इति चेन्न तस्य ध्यासवचनादिविरोधा-
 लक्षणपरत्वासङ्गतेर्मलमासाव्यापनाच्च । न च "वक्ष्यरान्तर्गतः

पापो यज्ञानां फलनाशकत् । नैऋतैर्यातुधानाद्यैः समा-
क्रान्तो विनामकः” इत्यादि ज्योतिःशास्त्रे आषाढादिना-
मशून्यत्वेन विनामकता मलमासस्योक्ता इति न तत्राध्यामि-
रिति वाच्यं हिराषाढः सविज्ञेय इत्यादिप्रयोगात् “तत्र
यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत्” इत्यभिधानाच्च । तस्या-
षाढादित्वाभावे तत्र यद्विहितमित्यनुपपन्नं स्यात् व्यासोक्त-
लक्षणाक्रान्तत्वाच्च । किञ्च मलमासस्याषाढादिनामशून्यत्वेन
तस्य षड्यमास्ये षाठकश्रुतावितरानुपजीवतीत्यभिधानं न
सङ्गच्छते । इतरोपजीवनं हि तदा भवति यदि तस्याषाढा-
दित्वं स्यादिति तर्हि विनामकत्वं कुत इति चेद्विरुद्धनामको
विनामकस्तस्य मलिन्मुचादिनामकत्वात् । यद्वा सद्यपि
नामासदेव तत्तन्मासकर्मानर्हत्वात् रत्नकोपे तु समाक्रान्तो-
ऽधिमासक इत्येव पाठः । अथमासस्य द्विमासत्वे तत्र श्रुतस्य
कर्मण्यनध्यवसायः स्यात् किं पूर्वं मासः किं वोत्तरो मास
इति । न च कपालाधिकरणन्यायात् पूर्वमास इति वाच्यं
तथात्वे तदुत्तरे मलमासपाते अथमासश्रुतस्य सप्तदशश्राद्धा-
नुपपत्तेः । वस्तुतस्तु तत्रैव कपालाधिकरणन्यायस्य विषयो
यत्र क्रमिकोपस्थितयोर्व्यक्तयोः प्रथमोपस्थितस्य ग्रहणम् अत्र तु
व्यक्तभेदेन क्रमिकोपस्थित्यभावात् कथं तदवसरः । स च
न्यायो दशमाध्याये चिन्तितो यथा वैष्णव्य एककपाल इति
श्रुतो कपालधर्माकाङ्क्षायाम् आग्नेयाष्टकपालो भवति पीर्य-
मास्थामिति प्रकृतियागसम्बन्धिकपालधर्मग्रहे यस्य कस्या-
प्येकस्य कपालस्य धर्मानुष्ठानोपकारसिद्धौ कस्येत्यपेक्षया प्रथ-
मोपस्थितत्वेन प्रथमकपालधर्मानुष्ठानमिति । न च तत्र “तिथ्यर्हे
प्रथमे पूर्वं द्वितीयाहं तदुत्तरः । मासाविति तुषेचिन्त्यौ अथ-
मासस्य मध्यगौ” ॥ इति वाक्यद्वयस्या भविष्यतीति वाच्यम् ।

इदं वाक्यं दक्षिणात्यसम्राजकर्तुरेव न तु सुनेरिति न तत्रास्या ।
 तथात्वे षष्टिदण्डात्मिकायास्तिथेः परार्द्धस्य रात्रिपतितत्वे
 परमासीय पूर्वार्द्धस्य च रात्रिपतितत्वे पूर्वमासीयस्याष्टका-
 न्याहादेर्लोपः किन्तु उत्तराधिमासपते चयमासीयतिथिपूर्वार्द्धे
 मृतस्य सप्तदशान्याहानुपपत्तिः । किञ्च वक्ष्यमाणकाठकश्रुती
 सोऽनायतन इत्यनेन मलमासस्याप्रतिनियतस्थानत्वान्तदन्वस्य
 षोडशेः प्रतिनियतस्थानत्वं प्रतीयते । तच्च षोडशस्य मार्ग-
 शीर्षोत्तरत्वं माघपूर्ववर्तित्वरूपम् एवमन्यत्रापि । एकस्य
 द्वित्वं तन्नियममद्भ इति । अन्ये तु मासषट्कानां त्रिंशत्तिथीनां
 पूर्वम्भिन्नार्द्धं पूर्वासु षष्ठदशतिथिषु पूर्वा मासः द्वितीयेऽर्द्धे
 परासु तासु उत्तरा इत्यर्थमुक्त्वा शुक्लपक्षमृतस्य पूर्वमासे कृष्ण-
 पक्षमृतस्य परे कृत्यमित्याहुः । तदतिमन्दं धनुषि चये
 पूर्वार्द्धे मार्गशीर्षकृष्णपक्षमृतस्य षोडशशुक्लपक्षमृतस्य च
 कृत्यलोपप्रसङ्गात् पूर्ववदुत्तरे मलमासपते चयमासपूर्वार्द्ध-
 मृतस्य सप्तदशान्याहानुपपत्तेश्च । केचित्तु "यस्मिन्नाग्निगते
 भानौ विपत्तिर्यान्ति मानवाः । तेषां तत्रैव कर्त्तव्या पिण्ड-
 दानोदकक्रिया" ॥ इति वचनं चयमासमृततिथिविषयतया
 व्याख्याय तुलादौ चये तत्र मृतस्य सौरकार्तिकादावेव आह-
 माहुः । तदतोऽव मन्दं तद्राशौ वर्षान्तरे तत्तत्तिथ्यप्राप्ती
 प्रत्याब्दकस्याहलोपापत्तेः । यस्मिन्नाग्निगते भानाविति तु
 षाड्यसवत्तरान्ताध्रिमासविषयम् । अथ "आहविघ्ने समुत्-
 पन्ने मृताहाविदिते तथा । एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे
 विशिषत." ॥ इत्यत्र विदेर्लाभपरत्वमभ्युपेत्येकादश्यामेव
 न चापि आहमिति चेन्न विदितपदस्य ज्ञातलब्धोभयपरत्वे
 वाक्यभेदापत्तेः विदितपदात् प्रयोगप्राप्त्यर्थेण ज्ञातस्यैव प्रथमो-
 पस्थितत्वात् तत्परतया श्रीलृगिकत्वादिति षदन्ति । वस्तुतस्तु

लाभार्थस्य विदेर्निष्ठायामित्प्रतिषेधाद्द्विदितप्रयोगानुपपत्तेः
न च तिथ्यर्हे इति वाक्यं क्षयमासीयजन्मभरणमासमात्रव्यव-
स्थापकं न तु सर्वविषयकमिति वाच्यम् अस्मिन्नर्थे प्रमाणा-
भावात् तस्यापत्वेऽपि मासद्वयघटकानां त्रिंशत्तिथीना पूर्वाह्ने
शुक्लपक्षे पौर्णमास्यन्तपूर्वमासस्य शुक्लपक्षीयकृत्यं द्वितीयाह्ने
कृष्णपक्षे तादृशस्य परमासस्य शुक्लपक्षीयकृत्यमिति । क्षय-
मासस्यापि मध्ये प्रकृतमासवन्मासद्वयमिति । ततश्च जौमूत-
वाहनोक्त एव प्रकारः आह्लादी युक्तः । अतएवात्र समय-
प्रकाशत्याहविवेकमैघिलसग्रहकारैरपि न किञ्चिदभिहितम् ।
ब्रह्मगुप्तलक्षणे त्वेकवर्षे सक्रान्तिशून्ययोर्मासयोरन्यतरस्य शुद्ध-
तया तन्मासविहितकर्माहंतायाः सर्वप्रामाण्यकसिद्धतया तत्रा-
ध्याप्तिः यां तिथिं समनुप्राप्येति योग्यताविवक्षया तत्र समा-
धानमिति चेत्तर्हि व्यासवाक्ये तथा कल्पनया सर्वमिदौ किम-
नार्थवाक्यादरेणेति दिक् । न च "मेघादिस्थे सवितरि यो
मासः प्रपूर्यते चान्द्र । चैत्रादिः स तु विज्ञेयः पूर्त्तिर्द्वित्वेऽधि-
मासोऽन्व." इति भाष्यवाच्यार्थदृष्टज्योतिशास्त्रोक्तलक्षणमाद-
रणोपमम् । तथात्वे क्षयमासस्य परमासत्वे पूर्वमासस्य लोपः
स्यात् । मिथुनादौ मलमासे । "मिथुनस्थो यदा भानुरमा-
वास्याद्वयं सृष्टेत् । हिरापाटः स विज्ञेयः श्वेते तु आवणे-
ऽच्युतः" । इत्याद्युक्तहिरापाटादित्वानुपपत्तिस्य स्यात् । प्रत्युत-
द्विन्यंष्टत्वाद्यापत्तिर्भवेत्तस्मादाधुनिकज्योतिर्विद्वाक्यं पूर्वाह्न-
व्यासवचनविरोधादनादेयं प्राथिकत्वाभिप्रायेण वर्धनीयं वेति ।
क्षयमासलक्षणमादृत्योतिःसिद्धान्त भोमपराक्रमौ । "असं-
क्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात् द्विसंक्रान्तमासः क्षयाख्यः
कदाचित् । क्षयः कार्त्तिकदिवयेनान्यदा स्यात्तदा वर्षमध्ये-
ऽधिमासद्वयं स्यात्" । असंक्रान्तत्वेनैवाधिमासस्य द्वित्वं

वस्तुतस्तु एकस्य मलमासत्वमपरस्य भानुलङ्घितत्वं पूर्वोपदिशित-
 काठकगृह्यभौमपराक्रमवचनैरुच्यते । तदयं सचेपः ।
 शुक्लपतिपदादिरमावास्यान्तो रविलङ्घितो मासो मलमासः स
 च माघवादो शौक्लिकः कदाचित् कार्तिकादावपि अयञ्चा-
 निष्टकत् माघवादि कार्तिकादि षट्कयोरपि तल्लक्षणयोगे
 माघवादेरेव तुलादि षट्क एवोभयमासे तल्लक्षणयोगे पूर्वं एव
 माघवादि षट्क एव आश्विनवैशाखयोस्तल्लक्षणयोगे पर एव
 मलमासः तद्विद्यस्तु भानुलङ्घितः । मलमासे आषाढादिर्द्वित्वं
 भानुलङ्घिते तु नैतदिति विस्तरः । यत्तु “यस्मिन्मासे न
 सक्रान्तिः सक्रान्तिद्वयमेव वा । मलमासः स विज्ञेयो मासे
 विशत्तमे भवेत्” । इति काठकगृह्ये द्विसक्रान्तमासस्य चया-
 परपर्यायस्य मलमासत्वाभिधाने तदेकमात्रसक्रान्तिरहितत्व-
 गुणयोगाहोणम् । मलमासवद्विवाह्याद्यनर्हत्वाद्यम् । तथा च
 वाह्येऽस्योतिर्ग्रन्थे । “एकत्र वर्षे द्वाधिमासयुगम् यत्का-
 र्तिकादित्रितये चमाख्यम् । तद्वर्जनीयं वितयं प्रयत्नाद्विवाह-
 यज्ञोत्सवमङ्गलेषु । यस्मिन् मासे न सक्रान्तिः सक्रान्तिद्वयमेव
 वा । ससर्पाहस्यतीमासावधिमासश्च निन्दितः” । अत्र सस-
 र्पोऽसक्रान्तत्वेनाधिमासवत् सर्वकर्मानर्हतायां तदपवादेन
 मङ्गल्येतरकर्माहंः सन् सस्यक् सर्पतीति माघवाचार्यः ।
 अंहसः पापस्य पतिरिति तत्तयेति ससर्पाहस्यती भानुलङ्घित-
 चयमासयोर्नाम्नो कठशाखाश्रलायनब्राह्मणम् “अर्हमासा वै
 अधस्तात् सन्तोऽकामयन्त मासाः स्याम इति ते द्वादशाह
 क्रतुमुपायन् त्रयोदशं ब्राह्मणं कृत्वा तस्मिन् ऋद्धोदतिष्ठन्
 तस्मात् सोऽनायतन इतरानुपजीवतीति तस्मात् द्वादशाहस्य
 त्रयोदशेन ब्राह्मणेन भवितव्यमिति” । अस्यार्थो जयस्वामिना
 व्याख्यातः । ते चार्हमासास्त्रयोदशं सलमासं ब्राह्मणं कृत्वा

हादशाहं क्रतुमुपायन् उपाहृतवन्तस्त्रिभ्रमलमासे सृष्ट्वा
संमार्ज्यं किमित्याकाङ्क्षायाम् अरातौरित्यध्याङ्गियते अरातोः
पापानि संमार्ज्यं उदतिष्ठन् पापभारशून्या उत्थिता अभवद्वि-
त्यर्थः । तत्र पापनिर्माणार्थवादात् सम्भवत्कालान्तरं कर्म
तत्र न कर्तव्यं न तु निरवकाशमिति अर्थवादाद्विधिकल्पनायाः
प्रतीतिबाधेनैवोचित्यात् अतो नित्यनैमित्तिकशान्तिकादेर्म-
लमामिन पर्युदासः सोऽनायतन इति नाप्यस्य चैत्रादिवत्
प्रतिनियतस्थानमित्यर्थः । इतरानुपजीवतीति भासान्तरेषु
चन्द्रस्यवृद्धिभ्यां तस्योपजननात् । आश्वलायनब्राह्मणं "प्राच्यां
दिशि वै देवा सोमं राजानसक्रोणन् तस्मात् प्राच्यां दिशि
क्रीणते त्रयोदशान्मासादक्रीणन् तस्माच्चयोदशो मासो नानु-
द्विद्यते पापो हि सोमविक्रयीति" । अस्या यमर्थः यतोऽधिमासः
सोमविक्रयी अतोऽसावितरमासवच्चानुद्विद्यते विद्यमानोऽपि
कर्मोपहृत्वादसन्निवित्यर्थः सोमविक्रय्यपि ऋत्विगन्तरवत् । अत-
एव पैठोनिभिः । "श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्वा हादशे मासि कीर्त्तिताः ।
त्रयोदशे च सर्वास्ता निष्फला इति कीर्त्तिताः ॥ तस्माच्चयोदशे
मासि कुर्यात्तान कथञ्चन । कुर्वन्नरकमाप्नोति कुर्यादात्मविना-
शनम्" ॥ हादशे प्रकृते त्रयोदशे मलमासे अत्र यन्मलमासस्य
त्रयोदशत्वमुक्तं तदगत्या व्युत्क्रमगणनेन प्रकृतस्यैव त्रयोदशत्वं
माहजिकं तथा च "ऋत्वित्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं सुक्ता तु वत्-
सरम्" इति गृह्यपरिशिष्टे "मलं षदन्ति कालस्य मासं काल-
विदोऽधिकम् । नेद्वेतात्र विशेषेण्यः मन्यत्रावश्यकादिधे." ॥
विशेषेण्यं वैशाखाद्युत्प्रेषेण विहितयागम् । पावश्रक्तात्
निरवकाशात् । तथा च क्षारमाधुषीये काठकगृह्यपरि-
शिष्टे "महाभयाष्टकायाहमुपाहृत्वादि कर्म यत् । षष्टमास-
विशेषाच्च विहितं वर्जयेन्नने" ॥ षष्टमासविशेषेति चैत्र-
वैशाखादिमासोत्प्रेषेण विहितमित्यर्थः ।

अथ दीक्षाकाशः । सा च मन्त्रमासे न कार्य्या यथागस्य-
 संहितायाम् । “यदा ददाति सन्तुष्टः प्रसन्नवदनो मनुम् ।
 अयमेव तथा चैवमिति कर्त्तव्यताक्रमः ॥ विशुद्धदेशकालेषु
 शुद्धात्मा नियतो गुरुः । सङ्कल्पोपोष्यकर्त्तव्यमङ्गरारोपणं
 सुने ॥ कुर्यान्त्रान्दोमुखं श्राद्धमादौ च स्वस्तिवाचनम् ।
 स्वष्ट्योक्तप्रकारेण तदेतद्विदधीत वै ॥ मधुमासे भवेद् दुःखं
 माधवे रत्नसञ्चयः । मरणश्रवति ज्येष्ठे षाषाढे वन्मुनाशनम् ॥
 सन्तुष्टिः श्रावणे नूनं भवेद्भाद्रपदे क्षयः । प्रजानामाश्विने
 मासि सर्वतः शुभमेव हि ॥ ज्ञानं स्यात् कार्तिके सौख्यं
 मार्गशीर्षे भवत्यपि । पौषे ज्ञानक्षयो माघे भवेन्नेधा विव-
 र्जनम् ॥ फाल्गुनेऽपि विवृद्धिः स्वाम्भलमासं विवर्जयेत् । गुरौ
 रवौ दिने शुक्रे कर्त्तव्यं बुधसोमयोः ॥ अश्विनोभरणीस्वाती-
 विशाखाहस्तभेषु च । ज्येष्ठोत्तरं त्रयोदशैः कुर्यान्मन्त्राभिषेच-
 नम् ॥ शुक्लपक्षे च कृष्णे वा दीक्षा सर्वसुखावहा । पूर्णिमा
 पक्षमी चैव द्वितीया सप्तमी तथा ॥ त्रयोदशौ च दशमी
 प्रशस्ता सर्वकामदा । पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे सोदये शशितारयोः ॥
 गुरुशुक्रोदये शुद्धे लग्ने द्वादशशोधिते । चन्द्रतारानुकूले च
 शस्यते सर्वकर्मसु ॥ सूर्यग्रहणकालेन समानो नास्ति कश्चन ।
 तत्र यद्यत्कृतं सर्वमनन्तफलदं भवेत् ॥ न मासतिथिवारा-
 दिशोधनं सूर्यपर्वणि । ददातौष्टं गृहीतं यत्तस्मिन् काले
 गुरोर्नृपु ॥ सिद्धिर्भवति मन्त्रस्य विनायासेन सेव्यतः” ॥ मनुं
 मन्त्रम् । अङ्गरारोपणमागमप्रमिष्टम् । शुद्धकालत्वं दर्शयति ।
 मधुमासेत्यादि । पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे तिथिवारनक्षत्रकरणयोग-
 शुद्धदिवसे । तथा च महाकपिलपञ्चरात्रम् । “एवं नक्षत्र-
 तिथ्यादौ करणे योगवामरे । मन्त्रोपदेगो गुरुणा माधकप्य
 शभावद्” ॥ सोदये शशितारयोरिति चन्द्रचन्द्राद्यतारयोरा-

सुकृत्यसहिते गुरुशक्रोदये गुरुशक्रानस्तमये । एतत्तु समय-
शुद्धान्तरी लक्षणम् । हादशशोधिते हादशांशशोधिते । ज्ञान-
मालायाम् । “रविसक्रमणे चैव सूर्यस्य षड्षे तथा” ।
तथा । “तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्यं कथञ्चन” । तत्त्व-
सारे । “यदैवेच्छा तदा दोषा गुरीराज्ञानरूपतः । न तिथिर्न
व्रतं हीमो न स्नान न जपः क्रिया ॥ दोषायाः कारणं किञ्चित्
स्नेच्छयाप्ते तु सदगुरौ” ॥ सिद्धमन्त्रगुरौ । दीपिकायाम् ।
“ध्रुवसृदुनक्षत्रगणे रविशुभवासरेषु सत्तिथौ सदगुरौ दोषा
स्थिरलग्ने शुभे चन्द्रे केन्द्रे कोणे शुभे गुरौ धर्मे” । ध्रुवाणि
व्रीण्युत्तराणि रोहिणो च । सृदूनि चित्रानुराधा सृगशिरी-
रिवत्यः । केन्द्रं लग्नचतुर्थसप्तदशकम् । कोणं नपपञ्चकम् ।
धर्मी नवमः । वीरतन्त्रे । “रोहिणी अवणार्द्रा च धनिष्ठा
चोत्तरात्रयम् । पुष्यः शतभिषाकेऽर्कौ च दोषा नक्षत्रमिष्यते” ॥
अर्कौ इस्तः । रत्नावल्यां “योगाय प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः
शोभनो धृतिः । हृदिर्ध्रुवः सुकर्मा च साध्यः शक्रश्च धर्मणः ॥
वरीयांश्च शिवः सिद्धो ब्रह्मा इन्द्रश्च षोडश” ॥ तथा “शुभानि
करणानि स्युर्दीक्षायाश्च विशेषतः । शकुन्दादौनि विष्टिश्च
विशेषेण विवर्जयेत्” ॥ शकुन्दादौनि शकुनिनामघतुष्यद
किन्तुघ्नानि । “छण्डोऽष्टम्यां चतुर्दश्यां पूर्वपक्षदिने तथा” ।
छण्डो छण्डपक्षे । कालोत्तरे “भूतिकामैः सिते सदा” ।

अथ दोषार्थां प्रतिप्रसवः । राघवभट्टमतमारमयहे । “शिष्य-
स्त्रिजम्बदिषसे मक्रान्तौ विपुषायने । सत्तोर्येऽर्कदिपुषासे
तन्तुदामनपर्वणोः ॥ मन्त्रदोषां प्रकुर्वाणो मासर्षादोश्च
शोधयेत्” ॥ तन्तुपर्व परमेश्वरोपधोतदानतिथिः यावन्तो
पूर्णिमा । दामनपर्वं दमनभञ्जनतिथियैवशुक्लघतुर्दश्या ।
सूर्मपुराणे हिमालयं प्रति देवीवाचनम् । “यानि शास्त्राणि

दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि
निष्ठा तेषां हि तामसौ ॥ करालभैरवश्चापि यामलं वाम-
माश्रितम् । एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥
मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे” ॥ तस्मात्
सद्भिः श्रुतिस्मृतिविरुद्धे वर्त्मनि न कदाचित् पद न्यस्तव्यम् ।
आर्यादिदुष्टमन्त्रप्रतीकारस्तु । “एषु दीपेषु सर्वत्र मायां
काममयापि वा । चिन्ता चादौ त्रियं दद्यात् तद्दूषणमिमुक्तये ॥
तारसंपुटितो वापि दुष्टमन्त्री विशुद्धति । यस्य तत्र भवेद्भक्तिः
सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिद्धति” ॥ भुवनेश्वरीपारिजातेऽपि ।
“मायावीजसमायुक्तः क्षिप्रं सिद्धिप्रदो भवेत् । पिण्डस्तु
केवलो मन्त्री मायावीजोऽञ्जलीकृतः ॥ मायावीजात् भवेत्
प्राणो वीजश्चैतन्यवीर्यवत्” ॥ नारदीये । “यद्दृच्छया श्रुतं
मन्त्रं हृद्रेणापि षटेन वा । पत्रेक्षितं वा गाथाञ्च तमुपेत्य
त्वनर्थकत् ॥ प्रविश्य विधिजहौचामभिषेकावसानिकाम् ।
श्रुत्वा तन्त्रं गुरोर्लब्धं साधयेदीप्सितं मनुम्” ॥ अन्यत्रापि ।
“देशिकानुग्रहादेव देवता व्यक्तरूपिणौ । गुर्वनुज्ञाः क्रियाः
सर्वा निष्फलाः स्युर्यतो ध्रुवम्” ॥ नारदीये । “कुर्वन्नाचा-
य्यश्रुयां मनोवाक्कायकर्मभिः । गृहभावी महीत्साहो
बोद्धा शिष्य इति स्मृतः ॥ न तूपदेशः पुत्रस्तु व्यत्ययी वस्तु-
दस्तथा” ॥ व्यत्ययी परस्परविद्यादायी । प्रयोगसारे ।
“तत्रापि भक्तियुक्ताय पुत्राय वस्तुदाय च” । अन्यत्रापि “यथा
देवे तथा मन्त्रे यथा मन्त्रे तथा गुरौ । यथा गुरौ तथा स्वात्म-
न्येप भक्तिक्रमः स्मृतः” ॥ पिङ्गलामते । “नाध्यातो नार्चितो
मन्त्रः सुसिद्धोऽपि प्रसौदति । नाजप्तः सिद्धिदो लोके नाद्भुतः
फलदो भवेत् ॥ पूजा होमौ जपं ध्यानं तथा कर्मचतुष्टयम् ।
प्रत्यहं साधकः कुर्यात् क्षयस्तेत् सिद्धिसिद्ध्यति” ॥ होम-

स्मरोत्तरे । “चीर्णावारव्रतो मन्वी ज्ञानवान् सुसमाहित ।
ब्रह्मनिष्ठो यात ख्यातो गुरुः स्याद्भोतिको हि सः” ॥ एतानि
राघवभट्टदृष्टानि ।

अथ स्त्रीशूद्रयोः प्रणवयुञ्जन्निषेधः । नृसिंहतापनीये ।
“सावित्रीं प्रणव यजुर्लक्ष्मी स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्री
प्रणव यजुर्लक्ष्मीं यदि स्त्रीशूद्रो जानीयात् स मृतोऽधो-
गच्छतीति” ॥ नेच्छन्तीति पर्यन्त पराशरभाष्येऽपि गोविन्द-
भट्टदृष्टम् । “स्वाहाप्रणवसयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददाद्दिज । शूद्रो
निरयमाप्नोति ब्राह्मणः शूद्रतामियात्” ॥

अथ दौर्घितस्याशौचे जपाद्यधिकारः । मन्त्रमुक्त्वावल्याम ।
“जपो देवार्घनविधि कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः । नास्ति पाप
यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम्” ॥ राघवभट्टदृष्टं नारद-
वचनम् । “अथ सूतकिनं पूजां वक्ष्याम्यागमचोदिताम् ।
स्नात्वा नित्यानि निर्वर्त्य मानस्याक्रियया तु वै ॥ बाह्यपूजा-
क्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् । यदा कामी न चेत् कामी
नित्यं पूर्ववदाचरेत्” ॥ यत्तु नृसिंहकल्पे । सदा मन्त्रजपमुक्त्वा
“यदि स्यादशुचिस्तत्र स्मरेन्नान्न न तूचरेत् । मनो हि सर्वं
जन्तूनां सर्वदेव शुचि स्मृतम्” ॥ इति तन्मूत्रोच्चारणशौच-
परम् । रामार्घनचन्द्रिकादृष्टमन्योत्तरेऽपि । “अशुचिर्वा शुचि-
र्वापि गच्छस्तिष्ठन् स्वप्नपि । मन्त्रैकशरणो विद्वान्नसैव
सदाभ्यसेत्” ॥

अथाशौचे विष्णुकीर्तनम् । यथा “चक्रायुधस्य नामानि
सदा सवत्रं कीर्तयेत् । नाशौचं कीर्तने चास्य स पवित्रकरो
यतः” ॥ सवत्सरप्रदीपे । “न देशनियमस्तत्र न कालनियम-
स्तथा । नोच्छिष्टादौ निषेधाऽस्तु हरिर्नामानं लुब्धकः” ॥
तेन “नाशुचिर्देवर्षिपिठनामानि कीर्तयेत्” । इति विष्णु
नामातिरिक्तपरम् ।

अथाधिमासे विवाहादिनिषेधः । भौमंपराक्रमे । “अधि-
मासे विवाहं यात्रां चूडां तथोपनयनादि कुर्यान्न सावकाशं
भाङ्गत्वं न तु विशेषेज्याम्” अत्र विवाहादिकीर्तनं निरव-
काशत्वेऽपि निषेधार्थम् । अन्यथा सावकाशमित्यनेनैव सिद्धेः ।
सावकाशश्च सम्भवत्कालान्तरं कर्म अतो निरवकाशस्यानन्व-
गतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात् सूचितः । तथा च मलमासाधि-
कारि काठकगृह्यम् । “कालेऽनन्यगतिं नित्यां कुर्यान्नैमि-
त्तिकीं क्रियाम्” । वृहस्पतिः । “नित्यनैमित्तिके कुर्यात्
प्रयतः सन् मलिस्तुचे । तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतग्राहं तथैव
च” ॥ नित्यमहरहः पुरस्कारविहितं स्नानसम्यापञ्चमहा-
यज्ञादि । काम्यमपि तथाविधसङ्कल्पितयत्किञ्चिद्द्रव्यदानशिव-
पूजादि । व्यक्तं भविष्ये । “कुर्यात् प्रात्याहिकं कर्म प्रयत्नेन
मलिस्तुचे । नैमित्तिकश्च कुर्यात् सावकाशं न यद्भवेत्” ॥
न च नित्यपदं यदकरणे प्रत्ययायस्तरम् । तथात्वे गज-
च्छायाप्रेतग्राहयोरुपादानं ध्यर्थं स्यात् । तथा च काल-
माधवीये मध्यपुराणम् “धर्मं वाहरहः ग्राहं दानश्च प्रति-
वामरम् । गोभूतिनहिरण्यानां मासेऽपि स्यान्मलिस्तुचे” ॥
एवञ्च “दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः” इति याज्ञ-
वल्क्योक्तं सङ्गच्छते । काठकगृह्यपरिशिष्टम् । “प्रवृत्तं मल-
मासात् प्राक् यत् कर्म न समापितम् । आगतं मलमासेऽपि
तत् समाप्यमसंग्रयम्” । ब्रह्मसिद्धान्ते । “शार्थं कर्म यत्
किञ्चित्तत् कार्यं हि मलिस्तुचे” । नैमित्तिक मासदिनसंबन्ध-
रादिविशेषनियमशून्यावश्यकत्तव्यकादाचित्कनिमित्तोत्पन्नम् ।
अतएवाचारमाधवीये वीधायनेनास्यागन्तुकत्वेनोपादानमक-
रणे दोषाभिधानश्च कृतं यथा “यस्य नित्यानि लुप्तानि तथे-
वागन्तुकानि च । विषदप्रस्तोऽपि न स्वर्गं गच्छेत्तु पतितो हि

स" ॥ तच्चाभ्युदयिकादि । "नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्ध-
मभ्युदयार्थकम् । पुत्रजन्मनि तत् कार्यं जातकर्मसमं नरैः"
इति भाकण्डेयपुराणात् । अन्यदप्येवं जातकर्मसममित्यनेन
नाडौच्छेदात् प्रागपि कर्त्तव्यतोक्ता । अभ्युदयार्थकम् । अभ्यु-
दयप्रयोजनकम् । तथा च शातातपः । "पूर्वाह्ने दैविकं श्राद्धं
कार्यमभ्युदयार्थिना" । तेनावात्मशब्दप्रयोगी भ्रान्तानामिति ।
जातकर्माद्यपि मलमासे कार्यम् । "जातकर्मान्त्यकर्माणि
नवश्राद्धं तथैव च । मघात्रयोदशौश्राद्धं श्राद्धान्यपि च
षोडश ॥ चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपम् ।
कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिक तथा" ॥ हेमाद्रि-
माधवाचार्य्येष्टयमवचनात् । मघात्रयोदशौश्राद्धस्य मल-
मासकर्त्तव्यतायां निरवकाशत्वं वीज तदद्दौयमासान्तरे तद-
लाभात् । यत्तु गर्गवचनम् । "नामान्नप्राशनं चौडं विवाहं
मौञ्चिवन्धनम् निष्क्रमम् । जातकर्मापि काम्य हृषविसर्जनम् ।
अस्त गते गुरौ शुक्ले बाले हृहं मलिन्मुचे । उपायनमुपारम्भं
व्रतानां नैव कारयेत्" ॥ उपायन प्रतिष्ठा । तन्नामकरणात्-
प्राशननिष्क्रमणजातकर्मणां प्रधानकान्नाकृतानां वेदितव्यम् ।
तदाह स एव । "नाम कर्म च जातेऽष्ट यथाकालं समाचरेत् ।
अतिपातेऽपि कुर्वीत प्रशस्ते मासि पुण्यदे" ॥ स्मृतिः । "श्राद्ध-
जातकनामानि ये च संसारमाश्रिताः । मलिन्मुचेऽपि कर्त्तव्या
काम्या इष्टौच वर्जयेत्" ॥ सस्कारमाश्रिताः अन्नप्राशननिष्क्र-
मणादयः । इति माधवाचार्य्यः । अन्यकर्माणि वृद्धनदृष्ट-
नोदकदानपिण्डदानास्तिस्रस्रयनादीनि । नवश्राद्धं "चतुर्थं
पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा । यदत्र दौयते जन्तोस्तत्रव-
श्राद्धमुच्यते" ॥ इति यमोक्तं तत्र चतुर्थाटिग्रहणं मरणदिना-
वधीति । षोडशश्राद्धानि तु । "द्वादशप्रतिमास्यानि पाद्यं

पाश्चात्तिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतत् श्राद्धपीड्यम्”
इति कर्मप्रदोपीक्तानि । ननु मलमासे कृते सपिण्डीकरणे
किमिति प्रकृते मासि प्रतिमासवत्सरिकं न क्रियते । इति चेन्न
“पूर्वसवक्षरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं
तेनैवाब्धिकमिष्यते” ॥ इति हेमाद्रिदृष्टवचनात् । सकृत्
कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायाच्च । एवमपकृत्य सपिण्डीकरणे
मृताह्ने प्रत्याब्धिकं न क्रियते । सपिण्डीकरणेनैव प्रत्या-
ब्धिकमिहेः । अतएव याज्ञवल्क्येन । “मृताहनि तु कर्त्तव्यं
प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रातसंवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि” ॥
प्रतिसवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यमिति सामान्येनोक्तम् । न त्वेकी-
दृष्टविशेषेणेति सामान्यादिभेदेन श्राद्धस्य नानात्वात् । एतेन
सपिण्डीकरणापकर्षपक्षे वर्षान्ते सांवत्सरिकं कार्यं बाधका-
भावादिति श्रौतवाचस्पतिमिशोक्तं हेयम् । बालग्रहभूत-
ग्रहनराधिपप्रबलतरशत्रुदुःसहरोगाभिभवाद्भुतदुःस्रप्रग्रहदौ-
स्थ्यादिनिमित्तकं शान्तिकर्मापि मलमासे कर्त्तव्यं विष्णुनापि ।
“शान्तिस्वस्थयनेदैवोपघातान् शमयेत् परचक्रोपघातांश्च”
इत्युक्तं मलमासेऽपि कर्त्तव्यम् । शुद्धकालप्रतीक्षायामसङ्घत्वे-
नानन्यगतिकत्वात् । अतएव “आत्मानं सततं गोपायीत”
इति श्रुतौ सततमुक्तम् । ग्रहदौस्थ्यफलपाकमाह मार्कण्डेय-
पुराणम् । “द्रव्ये गोष्ठेषु भृत्येषु सुहृत्सु तनयेषु च । भार्यायाश्च
ग्रहे दुष्टे भयं पुण्यवतां नृणाम् ॥ आत्मन्यथात्पुण्यानां
सर्वत्रैवातिपापिनाम् । नैकत्रापि ह्यपापानां नराणां जायते
भयम्” ॥ तदयमर्थः । यस्य दौर्घेजोवनादिजनक बलवत्-
पुण्यमस्ति तेन तन्मरणाद्युन्मुखमपि दुष्कर्मप्रतिहन्यते तत्प्रति-
हतं सत् तत्पुत्रादेस्तत् प्रतिघातकं पुण्यं नास्ति प्रत्युत तदनु-
गुणमेव पापमस्ति तत्र तं हित्वा तत्पुत्रादेः पीडयामावहतीति ।

बहुवृत्तपरिशिष्टम् । “यथा शस्त्रप्रचाराणां कवचं त्रिनि-
 वारकम् । एव देवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्” ॥
 शान्तिर्धर्मद्वारा सहदोःस्यदुःखप्रादिसूचितैद्विकानिष्टहेतु-दुःखि-
 तनिवृत्तिः । स्वस्ति धर्मद्वाराभिप्रेतार्थसिद्धिः तस्यायनं प्रापकं
 यागदानादिमङ्गलहेतुगोरोचनादिद्रव्यधारणम् । आशौर्नि-
 मित्तभूताभिवादनानि च । यथा कल्पतरौ यमः । “अभि-
 वादयेत्तु यः पूर्वमाश्रिपं न प्रयच्छति । तद्दुःकृतं भवेत्तस्य
 तस्माद्भोगं प्रपद्यते ॥ तस्मात् पूर्वाभिभाषी स्याच्चाण्डालस्यापि
 धर्मवित् । सुरा पिवेति वक्तव्यमेव धर्मो न लुप्यते ॥ स्वस्तोति
 ब्राह्मणे ब्रूयादायुष्मानिति राजनि । वर्द्धतामिति वैश्येषु
 शूद्रे त्वारोग्यमेव च” ॥ स्वस्तोति प्रत्यभिवादानेतरपरम् ।
 मन्वांदिविरोधात् । “यत् सुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिव्यसन-
 वर्जितम् । यस्मिन् सर्वे स्थिताः कामाः सा स्वस्तौत्यभिसंज्ञिता” ॥
 आश्रिपः प्रकृतत्वात् सा आशौः । अङ्घ्रिराः । “अप्रणामकृते
 शूद्रे स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः । शूद्रोऽग्रे नरकं याति ब्राह्मण-
 स्तदनन्तरम्” ॥ ब्राह्मण इत्यनुष्ठतौ मिताक्षरायां चारीतः ।
 “चत्रियस्याभिवादानेऽहोरात्रमुपवसेदेव वैश्यस्यापि शूद्रस्याभि-
 वादाने त्रिरात्रमुपवसेत्” इति । अहोरात्राद्युपवासयवणा-
 न्मुन्यन्तरोक्तविप्रदशकनमस्काररूपलघुप्रायश्चित्तन्तु प्रमादादि-
 विषय भ्रमकृतनमस्कृतविषय वा । यथा मनुः । “यदि
 विप्रः प्रमादेन शूद्रं समभिवादयेत् । अभिवाद्य दश विप्रास्ततः
 पापैः प्रसुच्यते” ॥ स्मृतः “मातुः पितुः कनीयांस न नमेहय-
 साधिकः । नमस्कुर्व्याद् गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमातरम्” ॥
 स्मृत्यर्थसारे । “स्त्रियो नमस्या हृदाय वयसा पत्युरेव ताः” ।
 यतः पत्युर्वयसा ता स्त्रियो हृदाः यतः कनिष्ठा अपि नमस्याः ।
 तन्नास्त्वयवन्दने हृदायुधधृतम् । “वधुःसन्द भुजसन्दं तथा

दुःस्वप्नदर्शनम् । शत्रूणाञ्च समुत्यानमखत्य शमयाशु मे ॥
 अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दन । दृष्ट्वा तु दूरतः
 पापं स्पृष्ट्वा लक्ष्मोर्विवहते ॥ प्रदक्षिणे भवेदायुः सदाश्वत्य
 नमोऽस्तु ते” ॥ शान्तिस्त्रस्यनयोः शूद्रस्याप्यधिकारः । तथा
 च अपिपालकारिकायां “स्मार्त्तं शूद्रः समाचरेत्” इति भविष्य-
 पुराणवचनञ्च । “चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयसे ।
 धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र शृणु तानि नृपीत्तम ॥ विज्ञेयतथ
 शूद्राणां पावनानां मनोपिभिः । अष्टादशपुराणानि चरितं
 राघवस्य च ॥ रामस्य कुरु शार्दूल धर्मकामार्थसिद्धये ।
 यथोक्तं भारतं वीर पराशर्येण धीमता ॥ वेदार्थं सकलं योज्य
 धर्मशास्त्राणि च प्रभो” ॥ तस्य संस्कारमाह यमः । “शूद्रो-
 ऽप्येवविधः प्रोक्तो विना मन्त्रेण सस्यतः । न केनचित् सम-
 सृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः” ॥ तं शूद्रं ब्रह्मपुराणम् ।
 “विवाहमात्रं संस्कार शूद्रोऽपि लभते मदा” । मातृशब्दोऽत्र
 न विवाहेतरसंस्कारनिवृत्तकपरः किन्त्वन्यत्र मन्त्रसम्बन्ध-
 निषेधपरः । यमवचनेन गर्भाधानादिमन्स्कारप्रतिपादनादिति
 शूलपाणिमहामहोपाध्यायाः । “धार्पक्रमेण सर्वत्र शूद्रावाज-
 मनेयिनः” । इति महाजनपरिगृहीतवचनाद् यजुर्वेदविधि-
 नेव ते कर्म कुर्युः । पुराणान्याह विष्णुपुराणम् । “अष्टादश
 पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते । घ्राह्यं पाह्यं वैष्णवञ्च शैवं
 भागवत तथा ॥ तथान्यद्भारतीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ।
 आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं तथा ॥ दशमं ब्रह्मवैवर्तं शैब्र-
 मिकादशन्तया । वाराहं द्वादशञ्चैव स्कान्दश्चात्र त्रयोदशम् ॥
 चतुर्दशं वामनकं कौर्मं पञ्चदशन्तया । मातृश्वं गारुडञ्चैव
 षष्ठाष्टञ्च ततः परम्” ॥ कौर्मं “अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः
 कथितान्यपि” । तानि च नरसिंहनन्द्यादित्य कालिका-

पुराणादीनि यथा “आद्यं सनतकुमारीकं नारसिंहं ततः
 परम् । तृतीयं वायव्येषु कुमारेण च भाषितम् ॥ चतुर्थ-
 शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् । दुर्वाससोक्तमाख्यं
 नारदीयमतः परम् ॥ नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च तथैवोचनमेरितम् ।
 कापिलं वारुणञ्चाथ कालिकाह्वयमेव च ॥ माहेश्वरं तथा
 शास्त्रं देवं सर्वार्थमिद्विदम् । पराशरोक्तमपरं मारीचं भास्कर-
 राह्वयम् ॥ देवं देवोपुराणं तेन द्विजातिविहितविशेषकर्म-
 तरसकलस्मात्तर्कमणि शूद्रस्याधिकारः । अतएव भारती आनु-
 शासनिके पर्वणि “अहिंसकशुभाचारो देवता-द्विजपूजकः ।
 शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मैरेव युज्यते” ॥ अतएव शूद्रानुवृत्तौ
 मनुः । “धर्मैश्चस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः । मन्त्रवर्जं
 न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च” ॥ ये पुनः शूद्राः स्वधर्म-
 वेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्त्रैवर्णिकाचारमनिपिहमाश्रितास्ते
 वक्ष्यमाण नमस्कारितरमन्त्ररहितं कर्म कुर्वाणान् प्रत्यवायिनः
 स्यातिभाजश्च भवन्ति एवमेव कुल्लुकभट्टः । तथा “धर्मोपदेशं
 दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः । तप्तमासेवयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च
 पार्थिवः” ॥ तथा “शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः ।
 शूद्रोऽपि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते” ॥ शूद्रस्य पूर्त्ताधि-
 कारमाह जानूकर्णः । “वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि
 च । अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते” ॥ आरामः पुष्प-
 फलोपचयहेतुर्भूभागः । “अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाद्यानु-
 पालनम् । चातिथ्यं वैश्वदेवस्य इष्टमित्यभिधीयते ॥ यज्ञोप-
 रारी यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधीयते । इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्मः
 मामान्य उच्यते । अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्तं धर्मं न वैदिके” ॥
 वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये । अग्निहोत्रादाविति रत्नाकरः । एवं
 स्तोत्रामपि पूर्त्ताधिकारः । यथा नारीत्यनुवृत्तौ वृद्धस्यतिः ।

“पिष्टव्यगुरुदोषित्वान् भर्तुः स्वस्रीयमातुलान् । पूजयेत् कव्य-
 पूर्त्ताभ्यां वृद्धानाद्यातिथीन् स्त्रियः” ॥ एतेन जलाशयोक्तर्गे
 गोरवतरणानुमन्त्रणयोर्यजमानकर्तृकमन्त्रपाठः तत्रामन्त्रक-
 तया स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण तद्वति यागेऽप्यनधिकारः । विप्रै-
 षोपदेशविरहादिति हेतुनिर्णयोक्तं निरस्तम् । अतएव तयो-
 र्जलाशयोक्तर्गादिप्रहयज्ञवेदो-हीमादिसमाचारः । अत्र हीमो
 वद्धौ न साधात् कल्पतरुवद्वाकरधृतापस्तम्बवचनात् । तद्यथा
 चारनवणाद्युपक्रम्य “तद्भुतमद्भुतश्चाम्नी न स्त्री जुहुयात्प्रानु-
 पेतः” इति अनुपेतः अनुपनीतः किन्तु ब्राह्मणद्वारा
 करणीयः । “श्रौतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्ह्यणुयादृत्विजः स्वयम्”
 इति याज्ञवल्क्योक्तेः । “ऋत्विग्वादे नियुक्तो च समो सम्परि-
 क्रीत्तितो । यज्ञे स्वाभ्यापृयात् पुष्यं हानिं वादेऽथ वा जयम्” ॥
 इति बृहस्पत्योक्तेः । वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः ।
 वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्येति छन्दोगाङ्घ्रिकाचारचिन्तामणिधृतस्मृतौ
 वेदेति विरोधेणात् । “शूद्रोऽप्येवविधः प्रोक्तो विना मन्त्रेण
 संस्कृतः । न केनचित् समसृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः” इति
 यमस्मृतौ छन्दसा वेदेन इत्युक्तेः । तं शूद्रम् । पञ्चयज्ञज्ञान
 आद्येषु वैदिकेतरमन्त्रोऽपि निषिद्धः । शूद्रमधिकृत्य । “नम-
 स्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाव वापयेत्” इति याज्ञवल्क्योयेन ।
 “ब्रह्मक्षत्रविशामिव मन्त्रवत् ज्ञानमिष्यते । तूष्णोमेव हि
 शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम्” इति योगियाज्ञवल्क्योयेन आह-
 मधिकृत्य “अथमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अम-
 न्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण सृष्ट्यते” इति वराहपुराणोयेन
 च नमस्कारेणेति तूष्णोमिति मन्त्रवर्जित इत्यभिधानात् ।
 अमित्युक्तामां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं मन्त्रक्षत्तमिति
 माधवाचार्यः । अथ “श्रावयेत्तुरी वर्षान् कृत्वा ब्राह्मण-

मघतः । वेदस्याध्ययनं ह्रीदं तच्च कार्यं महत् स्मृतम् ॥ इति
 सोऽधर्मोक्तं वेदस्य शूद्रावणमप्येतद्विषयम् । शूद्रस्य पुग-
 षादेरनध्ययनविधिमाह भविष्ये । “अध्येतव्यं न चान्येन
 ब्राह्मणं क्षत्रियं विना । श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं
 कदाचन” ॥ तथा “ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्न्यवर्णजमादरात् ।
 श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन् वाचकात्परकं व्रजेत्” ॥ तथा “अन्यार्थं
 बुध्यमानस्तु मघतं कृत्स्नगो नृप । ब्राह्मणादिषु वर्णेषु
 अप्ययन् विधिवन्नृप ॥ य एवं वाचयेद्ब्राजन् स ज्ञेयः सात्त्विको
 बुधः” । तथा “सत्यज्य सर्वकर्माणि भक्तियद्वाप्तमन्वितः ।
 सततं पूजयन् यस्तु वाचकं श्रद्धया नृप ॥ नित्यनेमित्तिके
 कार्ये गुरवे च ददत् सदा । य एवं शृणुयाद्दीरुः स ज्ञेयः
 सात्त्विको बुधैः” ॥ गुरवे च इत्यत्र वाचकायेति । काम-
 घेनुकल्पतरुः । वाराहै अयमेवेत्यस्य शूद्रमात्रनिष्ठत्वे शूद्रस्ये-
 त्यनेनैव सिद्धेरमन्त्रस्येति विशेषणं यावदमन्त्रव्याप्त्यर्थं परि-
 भाषार्थञ्च ततश्चामन्त्रकर्तृकश्राद्धोपदानादि-कर्ममन्त्रान्त्रि-
 मन्त्रेण विप्रो शृण्वते मन्त्रध्यते । स्त्रियास्त्वमन्त्रकता “अमन्त्रा
 हि स्त्रियो मता” इति शृद्धिरन्नाकरधृतबोधायनवचनात् ।
 अनुपमीतस्य श्राद्धातिरिक्तो मन्त्रपाठनिषेधमाह मनुः । “ना-
 भिश्राद्धारवेद् वक्ष्ये स्थानिनयनाहते । शूद्रेण हि समस्ता-
 वद्यावद्देहे न जायते” ॥ अथा श्राद्धं तच्चिन्तयते मप्याद्यते
 येन मन्त्रज्ञातेन तस्मात् तेन ह्योशूद्रानुपमीतानां सर्वकर्मणि
 दृश्यदेवतानुष्ठानादिदृष्टप्रयोजनप्रकाशाय ब्राह्मणेन मन्त्रः पठ-
 नीयः । मन्त्रपाठश्राद्धादृष्टमिद्विनमस्कारिण यथा हृदस्पतिः ।
 “शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा मत्प्रमकीध एव च । शूद्रकर्म तदा
 मन्त्रो नमस्कारोऽप्य दर्मितः” ॥ शूद्राधिकारि गोतमः । “अनु-
 मतोऽप्य नमस्कारो मन्त्रः” इति । एवं मलमासे प्रायश्चित्त-

मपि निरवकाशनैमित्तिकत्वेन कर्त्तव्यम् । “विहितस्थाननु-
ष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । प्रायश्चित्तं यत् क्रियते तन्नैमि-
त्तिकमुच्यते” ॥ इति वृहस्पत्युक्तेः । अस्य च निरवकाशत्वम्
अनारब्धप्रायश्चित्तस्य भुञ्जानस्य पापवृद्धेः । तथा चाङ्गिराः ।
“कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्द्धयेत्
पापमसत्यं पार्यदि ब्रुवन्” ॥ अनुपस्थितः परिपदित्वर्थः ।
अतएव दत्तः । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा-
यथा । तथातथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते” ॥ नैमि-
त्तिकानि काम्यानीति समानाधिकरणम् । निमित्तात् घड-
टोऽस्यदुःखप्लादेः कर्त्तव्यत्वेन प्रतीतानि नैमित्तिकानि निमि-
त्तसूचितदोषशान्तिकामनया क्रियमाणानि तान्येव काम्यानि
न कालस्तु विधीयते इति उदगयनशुक्लपक्षदिनपूर्वभागादि-
रूपः कालो नानुरुध्यते । तेन एतद्व्यतिरिक्ते दक्षिणायनादौ
निन्दिते मन्त्रिगुणादौ च शान्तिकां कर्त्तव्यामिति । शान्तिक-
पीठिके कल्पतरुः । तथा दत्तमष्टादशरूपस्यादाने स्त्रियत्व
श्रवणादारब्धदानसम्पादकत्वाच्च मलमासेऽपि तद्देयम् । तथाच
विष्णुपुराणम् । “प्रमादतस्तु तन्नष्टं तावन्मात्रं नियोजयेत् ।
अन्यथा स्त्रिययुक्तः स्याद्वन्नरदत्ते विनाग्निः” ॥ द्वाष्ट्रणायो-
न्मृष्टं द्वाष्ट्रणसादक्षत यदि चौरादिनापक्रियते तदा तावदेव
पुनरुत्तृष्य देयमिति दानसागरः । युक्तश्चेतत्तादित्यनेन पूर्व-
पक्षनोपात्तदत्तानुकर्षात् । तद्यथा “तस्मात् सर्वात्मना पात्रे
दद्यात् कनकमुत्तमम् । अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकाणवे” ॥
किञ्चान्यथेत्यनेनैवादाने प्राप्ते त्वदत्त इति पुनरुपादानं व्यथे
ष्यात् । एतेनानुत्तृष्टमनाशेऽपि तावदुत्तृष्य देयमिति
मैयिनोक्तं निरस्तम् । उत्प्रेष्टाप्रतिपादितविषयमिति षष्ठे
श्ररोऽपि साम्प्रदायिकास्तु । सर्वत्र एव सद्दोषात् प्रायश्चित्त-

भाचरन्ति तेषां वाक्यन्तु । अथ प्रमादनष्टहिरण्यतुल्यहिरण्य-
 प्रदानजम्बपापसमपापानुत्पत्तिकाम इदं प्रमादनष्टहिरण्यतुल्य-
 हिरण्यमित्यादि दक्षिणा च अस्मन्मते प्रमादनष्टानन्तरम् उत्-
 सृष्टाप्रतिपादितेति विशेषः । वृहस्पतिः । “नित्यनैमित्तिके
 कुर्यात् प्रयतः मन् मलिन्नुचे । तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेत्याहं
 तथैव च” ॥ तीर्थस्नानमाहत्तम् । अनाहृत्ते निषेधस्य वक्ष्यमाण-
 त्वात् । गजच्छायापदं तद्विहितकर्मपरम् । गजच्छाया वरा-
 षोक्ता । “सैहिकेयो यदा भानुं यसते पर्वसन्धिषु । गजच्छाया
 तु सा प्रोक्ता तत्र याहं प्रकल्पयेत्” ॥ अत्र च राहुर्वं हस्ती-
 भूत्वा चन्द्रमसं यसतीति श्रुतिमूलम् । सूर्यग्रहे चन्द्रयासस्या-
 वश्यक इति मूलमूलिनोर्विरोध इति मैथिलाः । तथा च विष्णु-
 धर्मोत्तरे । राहुं प्रति भगवद्वाक्यम् । “पर्वकाले तु संप्राप्ते
 चन्द्रार्कं ह्यादयिष्यसि । भूमिच्छायागतचन्द्रं चन्द्रगोऽर्कं
 कदाचन ॥ मच्छादयिष्यसि यदा तदा भावमवाप्स्यसि । स्नाने
 लभ्ये तथा होमे दाने याहे सुरार्चने । पुण्यः स कान्ती भविता
 नित्यमेवासुरेश्वर” ॥ नित्यं मलमासादिप्रतिपिडकान्तेऽपि ।
 वस्तुतस्तु सूर्यग्रहेऽपि साक्षात् श्रुतिरस्ति । तथा च समय-
 प्रकाशे कठघ्राह्यम् । “हस्तौ वै भूत्वा स्वभानुरंशभिरादित्यं
 तमसा विदधातीति । अमावास्यां गते सोमे छाया या
 प्राप्सु खो भवेत् । गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र याहं प्रम-
 स्यते” ॥ इति वचनात् अमावास्यायाहं मलमासेऽपि कार्यं
 इति मैथिलीः इयम् एतद्दृष्यष्य यथमापत्वात् । अत्र
 ब्रह्मपुराणोक्तगजच्छायायोगो न स्पृहते कन्यामलमासे त्रयो-
 दश्यां चित्रायामेव रथैरवस्थानेन तदसम्भवात् न च “योगो
 मघात्रयोदश्यां कुक्षरश्चायसञ्चितः । भवेत्तथायां मस्ये तु
 शग्निर्नर्कं करे स्थिते” ॥ करे हस्तायां तत्स्ये पूर्व्यं । मघामंसे

चन्द्र चेति मघात्रयोदश्या कुञ्जरच्छायसन्नितो योगो भवति ।
 षष्ठावस्थानञ्च सूर्यस्य कन्यादशमाशोत्तरकिञ्चिदधिकमपाट
 त्रयोदश्या यावत् । न चानेन कुञ्जरच्छाययोग मङ्गेतितो न
 तु गजच्छायेति वाच्य कुञ्जरच्छायस्य गजच्छायाटिका सजा
 जाता भवेतोत्तचप्रत्ययेन गजच्छायाया अपि मङ्गेतितत्वात्
 धुसूर कनकाङ्गय इतिवत् । व्य० कृत्यचिन्तामणौ । “कृष्णपक्षे
 त्रयोदश्या मघास्विन्दु करे रवि । यदा तटा गजच्छाया
 आङ्गे पुष्यैरवाप्यते” ॥ न च मघात्रयोदश्यामित्यनेनैव सिद्धे
 मघाया सस्त्रित्वधिकमिति वाच्यम् । मघात्रयोदश्यामित्य
 तावन्मात्रोक्तेस्त्रियैरकादशेऽपि मघायोगे कालान्तरेऽपि योग
 स्यात् अतो मघाया वर्तमानत्वार्थं मघाया सस्ये शशिनित्युक्त
 तर्हि एतदस्तु किं मघात्रयोदश्यामित्यत्र मघापटोपाटानमिति
 चेत् । आह तेनापि कर्त्तव्यं तैस्त्रैर्द्रव्यैः शुभञ्चिते । त्रयो
 दश्या प्रयत्नन वर्षासु च मघासु च” ॥ इतः ब्रह्मपुराणीय
 वचनान्तरस्य विधिवाक्यप्राप्त आह्वानमितीभूतमघात्रयोदश्या
 मेव फलातिशयाय कुञ्जरच्छायाख्ययोगो भवतीति न निमि
 त्तान्तरम् इत्यतदर्शनमव हि अतएवोक्तवचने आङ्गे पुष्यैरवाप्यते
 इत्युक्तं न तु आह्वाय निमित्तान्तरमिति तथा चाधिकरणमा
 लाया काम्यो गुण अयमाणो नित्यमर्थं विकृत्याभिनिविशते
 इति न्यायाद् यथा गोदोहगुणो नित्यं चमसनाधनकमपा
 प्रणयन विकृत्याभिनिविशत इत्युक्तं न तु गोदोहेन प्रणय
 नान्तरम् । तेन यदा कन्यादशमाशापराङ्गे मघात्रयोदशौ
 लाभस्तदा तत्परदिने तन्नाभेऽपि न कुञ्जरच्छाययोग पूर्वादन
 एव मघात्रयोदशौ आह्वयविधानात् । तथा च गृह्यपरिशिष्टम् ।
 “ययास्त सविता याति पितरस्तामुपासते । तिथिन्तेभ्यो
 ऽपराहो हि क्षयन्दत्त स्वयम्भूवा” ॥ एतेन कपालाधिकरण

न्यायादुभयदिने मध्याह्नलाभे पूर्वदिने एवैकोद्दिष्ट्यास्त्विति
 मैथिलमतमपास्तम् । अन्यथा अपराह्निकपिष्टकृत्येऽपि
 तत्रायात् पूर्वदिने एव लाभे यथास्तमिति वचनमनर्थकं स्यात् ।
 न चैतद्वचनमेव तत्रायमूलमिति वाच्यम् । अपराह्नो होति
 स्तोक्तहेतुमन्निगदेन पिष्टकृत्ये तत्रायानयकाशात् तस्मादाप-
 राह्निकेतरत्राह्णेऽपि “शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो
 रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः” ॥ इति
 विशुधर्मोत्तरवचनादेव व्यवस्था । तथा च कालमाधवीये
 व्यामः । “द्वितीयादिकयुरमानां पूज्यता नियमादिषु । एको-
 द्दिष्टादि हृदयादौ ह्यसहस्रादिदेशना” ॥ एकोद्दिष्टादि
 हृदयादौ एकोद्दिष्टादि निमित्तौभूततिथिर्विशेषस्य हृदयादौ ।
 ह्यसहस्रौ चन्द्रस्य ताभ्यां शुक्लकृष्णपक्षौ लक्ष्येते । आदिशब्दा-
 दापराह्निकपिष्टकृत्येऽम्नागामिन्येव पूर्वोक्तं यथास्तमिति वच-
 नात् । एवञ्च त्राह्णे निमित्तान्तरत्वेनानङ्गोकाराङ्गोद्दीय-
 मैथिलाभ्यां कुञ्जरच्छाययोगः फलातिशयार्थं इत्युक्तम् । ततश्च
 मघात्रयोदशौ त्राह्णं कृत्वा परदिने कुञ्जरच्छाययोगे त्राह्णं
 कलशमिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । एवञ्च ब्रह्मपुराणे
 तेस्त्रेऽर्च्यैः सुसंस्तैरित्यभिधानात् शुभविशेषे फलविशेषः
 स्यात् इति न्यायाच्च यत्किञ्चिन्मधुनामिश्रमिति वचनाच्च ।
 “मोक्षपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशौम् । प्राप्य त्राह्णं
 हि कर्त्तव्यं मधुना पायनं च” ॥ इति शङ्खवचनादौ पाय-
 नाभिधानं फलातिशयार्थम् । अतएव ग्राह्यातएव “पितर-
 स्त्रह्यन्वयमष्टकासु मघासु च । तस्माद्दद्यात् सदोद्भुजो
 विद्वत्सु माघपक्षे च” ॥ इत्यत्रापिमात्रमुक्तम् । मधुनापि ।
 “यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् त्रयोदशौम् । तदप्यस्य
 मेव स्यादप्यासु च मघासु च” । इत्यत्र यत्किञ्चिदित्युक्तम् ।

यत्किञ्चिदिति अप्रतिपन्नमिति कुङ्कुमदः । याज्ञवल्क्ये-
 नापि । “यद्देवति गयास्यथ सर्वमानन्त्यमश्रुते । तथा वर्षा-
 त्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः” ॥ इति तथा वर्षात्रयोदश्यां
 मघात्रयोदश्यां विशेषतो मघानक्षत्रयुक्तायां तस्यां यत्किञ्चि-
 द्दीयते तत् सर्वमानन्त्यमश्रुते इति मित्ताचरा । देवसेनापि
 “ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नेकव्यञ्जनवन्नरः । चूयपेयसमृद्धं
 यथावदुपपादयेत्” ॥ इति समुच्चय उक्तो न त्रोटि यववह्नि-
 कल्पः । गुणप्रधानयोः समुच्चयस्यैव युक्तत्वात् । अतोऽत्र
 शूद्राणामप्यधिकारः । अविभक्तानामपि पृथक् मघात्रयो-
 दश्यां आहमावश्यकम् । यथा कृत्यचिन्तामणौ । “विभक्ता
 अविभक्ता वा कुर्युः आहमदेविकम् । मघासु च तथान्यत्र
 नाधिकारः पृथग्विना” ॥ अदेविकं प्रत्याय्दिकैकोद्दिष्टम् ।
 अन्यत्र कृष्णपक्षादौ नाधिकारो न नित्याधिकारः । “सपि-
 ण्डीकरणान्तानि यानि आहानि षोडश । पृथङ् नैव सुताः
 कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि चाचित्” इत्यत्रापिना समुच्चिता पृथक्
 द्रव्यस्य पुंसः । सपिण्डीकरणान्तानौति विशेषणात् तदुत्तर-
 आहानां फलातिशयार्थत्वेन पृथक्त्वं प्रतीयते । एवञ्च आहाय
 विधिवाक्ये प्रौष्ठपद्युर्ह्वमघानयोदश्याश्रुत्या अर्थवादात् केवल
 त्रयोदश्याहं निरस्तम् अर्थवादेन क्लृप्तविधिसम्भवे तदनु-
 गुणैव स्तुतिः क्रियते इति मघात्रयोदश्याह्ने तु पुत्रवता
 पिण्डा न देयाः । “भोजङ्गो त्रियिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्ग-
 मम् । तत्रापि महतौ पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते । ऋक्षे
 पिण्डप्रदानन्तु व्येष्ठपुत्रौ विवर्जयेत्” इति देवीपुराणात् ।
 भोजङ्गी पञ्चमौ चन्द्रार्कसङ्गमोऽमावास्या पितृदेवते मघा-
 याम् । एवञ्चापिण्डकेन मघात्रयोदश्याह्नेन सपिण्डकस्या-
 प्यश्वयुक् कृष्णपक्षआहस्य सिद्धिर्नाघवात् अपिण्डकेऽपि

पिण्डाङ्गानामपि निवृत्तिः । प्रधाननिवृत्तायङ्निवृत्तेर्युक्त-
त्वात् । अतएव हेमाद्रिनव्यवर्द्धमानधृतशातातपवचनम्
“पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते । स्वधावाचनलो-
पोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते । अन्नय्य दक्षिणा स्वस्ति सौमनस्यं
तथास्त्विति” । इति भविष्यपुराणेऽपौष्टवचनम् अन्नय्येति
अन्नय्योदकदानम् । यथा छन्दोगपरिशिष्टम् । “अन्नय्यो-
दकदानन्तु भर्ष्यदानवदिष्यते । षष्ठैरवन्त्यं तत् कुर्यान्न
चतुर्थ्यां कदाचन” इति न चतुर्थ्येति तस्मै ते इत्यन्तस्य निषेधः
षष्ठैरेत्येवकारेण गोत्रसम्बन्धनाम्नां षष्ठ्यस्तता प्रतीयते ।
अन्नय्यविधानात् स्वधानिषेधः । तेन “ये चात्र त्वामनुयाय
त्वमनु तस्मै ते स्वधा” इत्यन्नय्योदकदाननिषेधः । ननु गोभि-
लेन ये चात्रत्वेति मन्त्रस्य तत्तत्स्थाने विशिष्योपदेशात् कथ-
मन्नय्योदकदाने तत् प्रसङ्गिरिति चेत् सत्यं “बहूनामेकधर्मा-
णामेकस्यापि यद्ब्रूयते । सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपा हि ते
स्मृताः” । इति वीधायनेनोक्ताकाङ्क्षया प्रसङ्गेः प्रागुक्तपरि-
शिष्टवचनेनापि ज्ञाप्यते । ततश्च छन्दोगानामन्नय्योदकदान-
तरत्र श्राद्धे कुशासनादि दाने सर्वत्रैवाविशेषाद् ये चात्रत्वेति
पाठः विशिष्योपदेशस्तु प्रदर्शक इति अतएवानिरुद्धमद्वेनापि
सर्वत्र वाक्ये श्राद्धविवेककृता चाक्षोष्मर्गवाक्ये ये चात्रत्वेति
वाक्यं लिखितम् । न चैवं सपिण्डकेनापिण्डकसिद्धिरिति
मियोक्त युक्तमिति वाच्यम् । अनयोरेकतरकरणे पिण्डदानतद-
भावान्यतराङ्गलोपस्यावश्यकत्वेनोभयत्रासाङ्गकरणानिष्यत्तेः ।
लाघवेनापिण्डकस्यैवीचित्यात् । “मघाया पिण्डदानेन ज्जिह-
पुवो विनश्यति” इति निन्दाश्रुतेः । अथ पिण्डनिषेधस्य
श्राद्धाङ्गत्वे किं मानमिति चेत् । “अविच्छिद्ये कथं भावे यत्
प्रधानस्य पच्यते । अविज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गता” ॥

इति न्यायस्य भाव यदभावेऽप्यविशेषात् । अतएव षोडश-
 यज्ञाभावे कृत्वर्थतया च यादृच्छिकप्रक्षणप्रसङ्गभावाविषे-
 धोऽय न कृत्वर्थः स्यादिति दायभागः । हेतुनिर्णयेऽपि साम्नि-
 कौरमेन पितुः अयाहे पित्राटित्रिकस्य आहे कृते तत्र माता-
 महादीनां आहाय न पुनः पार्वणारम्भः । वाजिनवत्तस्वा-
 नुष्ठानाप्रयोजकत्वादिति स्त्रीकृतेनाष्टकादो पाट्पौरुषिकत्वेऽपि
 “कर्पूममन्वितं मुक्ता तथाश्च आहपोडगम् । प्रत्याष्टिकश्च
 जेषेपु पिण्डाः स्युः पडितिस्थितिः” ॥ इत्युक्तं अयाहे वैपु-
 षिकमात्राभिधानपरिण विरोधात् । मातामहादीनां आहे
 स्वतोऽनुष्ठानाप्रयोजकत्वञ्च । “पितरो यत्र पुष्यन्ते तत्र
 मातामहा भ्रवम्” । इत्यनेन पितृआहाधीनप्रवृत्तेः । एतेन
 मघात्रयोदश्यां सपिण्डकापिण्डकोभयआहं पृथक् कार्यमिति
 निरस्तम् । न च पिण्डदानस्य आहाङ्गत्वेन प्राधान्यात्
 आहाहृत्तिरिति वाच्यम् । “अटेवं भोजयेत् आहं पिण्डमेकञ्च
 निर्वपेत्” ॥ इति मनुवचने “आमआहं यदा कुर्याद्विधिज्ञः
 आहदः सुतः । न चान्नो करणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्व-
 पेत्” ॥ इति मत्स्यपुराणे “आहं सपिण्डकं कृत्वा कुनसाहस-
 मात्मना । विष्णुलोकं समुहृत्य नयेद्विष्णुपदं नरः” ॥ इति
 गयाप्रकरणौयवायुपुराणे च पिण्डातिरिक्तस्यैव आहत्वकीर्त्त-
 नादिति । न च “सह पिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः ।
 अनयैवाहता धार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतेः” ॥ इति मनुवचने
 अन्नोत्सर्गस्येति कर्त्तव्यतोपदेशात् पिण्डदानस्य प्रधानत्वमिति
 वाच्यं प्रागुक्तमन्त्राट्रिकचनविरीभेत्, पिण्डपदस्य पितृपरत्वात् ।
 तथा च “ततः प्रमृति पितरः पिण्डमंशान्तु लेभिरे” इति
 मत्स्यपुराणं तस्मात् पिण्डनिर्वापणं पित्रे दानमित्यर्थकम् ।
 न चैवमष्टकादिः पित्रः अयतिष्ठित्वे तत्र पार्वणे कृते निरग्ने-

नैकोद्दिष्टाचरणमिति वाच्यम् । “यद्येकदिवसे स्यातामेको-
द्दिष्टन्तु पार्वणम् । एकोद्दिष्टं निवृत्त्यैव पार्वणं विनिवर्त्तयेत्”
इति । नव्यवर्द्धमानधृतवचनेन प्रागेकोद्दिष्टविधानात् । नत्वेवं
दृष्टिश्चाहे कृते तद्दिने तदनन्तरमेकोद्दिष्टं पार्वणं वा भवेदिति
चेन्न आभ्युदयिके नान्दीमुखविशेषणविशिष्टस्य पितृर्देवतात्वम्
अन्यत्र केवलस्येति देवताभेदात् पार्वणानन्तरन्तु मार्कण्डेय-
पुराणेन नित्यश्चाहे विकल्पविधानाच्च नित्यश्चाद्वात् पार्वण-
सिद्धिः । यथा मार्कण्डेयपुराणम् । “नित्यक्रियां पितृभान्तु
केचिदिच्छन्ति सप्तमाः । न पितॄणां तथैवान्ये श्रेय पूर्व-
वदाचरेत्” ॥

अथ पर्युदासविचारः । ननु भोजङ्गीन्तिथिमासाद्य
इत्यत्रोपजीव्य वाधभिया “रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत रात्रसौ
कौर्त्तिता हि सा । सम्यगीरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचरोदिने” ॥
इतिवत् पिण्डदानं विवर्जयेदिति पर्युदास इति चेन्न एत-
स्यातिदेशलभ्यत्वेन पर्युदासासम्भवात्तथा हि पिण्डदानं विव-
र्जयेदित्यस्य पिण्डेतरं दद्यादित्यर्थत्वेऽनुवादकतापत्तिस्तदित-
रस्य प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायलभ्यत्वात् किन्तु तदितरदाने-
ऽपि कथं वा स न दीयते न च प्रापकविध्यभावादप्राप्तिर्विध्य-
मावेऽपि प्रकृतिवद्विकृति न्यायात् प्राप्तेः । एव मघातिरिक्त
पिण्डं दद्यादिति पर्युदासेऽपि । न चैवं रात्रादौतरामा-
स्यायां श्राद्धं कुर्यादित्यत्र रात्रादावपि न कथं श्राद्धप्रसक्ति-
रिति वाच्यं न्यायविध्योरभावात् । अतएव राजमार्त्तण्डे
निषेधातिक्रमादनिष्टफलमुक्तम् । यथा “सक्ताभ्यामुपवासेन
पारण्येन युधिष्ठिर । सघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठपुत्री विनश्यति” ॥
सम्याकालमाह वराहः । “भर्त्तास्तमयात् सम्या व्यक्तीभूता
न तारका यावत् । तेजः परिज्ञानेरुपाभानोरर्होदये यावत्” ॥

योगियाञ्चवस्त्वः “ङ्गासहस्री तु सततं दिनरात्रोर्यथाक्रमम् ।
 सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ङ्गासि हृद्वी समास्मृता” ॥ तत्साङ्-
 चर्यादचिरोदितकालेऽपि मुहूर्त्तमात्रं “राधौ श्राद्धं न कुर्वीत
 राहोरन्यत्र दर्शनात् । सूर्यादयमुहूर्त्तं च सन्ध्योरुभयो-
 स्तथा” ॥ इति मदनपारिजाते माघवाचार्थेऽष्टतथातातप-
 वचनाच्च । एतेनाचिरोदित इत्यत्र श्रेयिलाना मुहूर्त्तद्वयवर्णनं
 हेयम् । अस्मादतिदेशस्थले न पर्युदासः । अतिदेशस्तूक्त-
 स्तान्तरत्वे । “प्रकृतात् कर्मणो यध्यात्तत् समानेषु कर्मसु ।
 धर्मोऽतिदिश्यते येन सोऽतिदेश इति स्मृतः” ॥ न च यजतिषु
 ये यजामह कुर्यान्नानुयाजेष्वित्यत्र क्रियान्तराभावादेकवाक्य-
 तया उपजौव्यवाधभिधा च पर्युदासोऽस्तु प्रकृते तु अमावा-
 स्याया पिष्टभ्यो दद्याद्रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत इति क्रियायाः
 पृथगभिधानात् तयोः सार्थकत्वाय मत्वन्तराभावात् रागाति-
 देशवदुपजौव्यवाधोऽस्तु इति वाच्यं न्यायनये यथा करोती-
 त्यत्र एक इत्यादौ च प्रकृतिप्रत्यययोरिकार्थत्वेऽपि सभेदेनान्य-
 तरवैयर्थ्यं तद्वदत्रापि अन्यथा नानाविधिकल्पने गोरवात् ।
 अतएव श्रीरसचेत्रजयोः शाब्दोरेव पार्वणं न तु क्रियाभेदेऽपि
 निरपेक्षेण विधिद्वयकल्पनम् । श्रीरसचेत्रजौ पुत्रौ विधिना
 पार्वणेन च । मत्वद्मितरं कुर्युरेकीदृष्ट सुता दश” इति ।
 “यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् । पार्वणेन विधा-
 नेन देयमग्निमता सदा” ॥ इति जावानमत्स्यपुराणवचना-
 भ्यामिति । किञ्च अदग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधी-
 यते इति “सर्वव्याख्यातमन्वये श्रूयमाणे पदान्तरे । विधि-
 गन्धुपसंक्रान्ते. स्यादातोरनुवादता” इति । महानये च साय
 प्रातर्जुहोतीत्यनेन हवनस्याङ्गरुहः सिदेर्यथा साय प्रातर्हवन-
 मन्वु दध्ना जुहोतीत्यादौ दध्यादेः करणत्वमात्रं विधेयम् ।

“तद्ददीरसचेत्रं कर्तृकप्रत्याब्धिकपार्वणविधिमन्याग्निभत्-
कर्तृकत्व’ विधीयते । एवमत्र तत्तद्विधिप्राप्त्याहकरणमनूय
रात्रोत्तरत्वमात्रविधेयमिति । अन्यथा प्रसज्यपक्षे “पूर्वाह्णे
मात्रकं आहमपराह्णे तु पैटकम् । एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे
प्रातर्द्विनिमित्तकम्” ॥ इति ब्रह्मपुराणोक्तवचनेन अमावा-
स्यादि विधीनानेकवाक्यतया आहमात्रस्य दिवाभाचकर्तृकत्व-
त्वाभावेनैकोद्दिष्टस्य मध्याह्णमात्रकर्तृकत्वे यत्रोभयदिने-
मध्याह्णाप्राप्तिस्तत्र तस्य लोपे प्रत्यब्दमिति वीषाभङ्ग-
प्रसङ्गः । अपि चैवं “यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतशाहानि
षोडश । पिशाचत्वं भ्रुवं तस्य दत्तैः आहयतेरपि” । इति
यमवचनेन षोडशशाहासम्पत्त्या पित्रादीनां प्रेतत्वापरीहारा-
न्नाहाननर्थः स्यात् । पर्युदासपक्षे त्वमावास्यादिविधीनां
रात्रोत्तरत्वेऽपराह्णादि विशेषविधीनां प्रागस्यपरत्वम् । तत्रा-
प्येकवाक्यत्वे रात्र्यादौत्तरत्वं विशेषणवैयर्थ्यम् । ततश्च प्रशस्त-
कालं विना रात्र्यादौत्तरकालेऽपि आहविधानान्न आहलोपः ।
अतएवापकर्षे एकाह्णे द्वादशाय वेति वचनमपि सङ्गच्छते ।
अन्यथा मध्याह्णकालमात्रपरत्वे तत्र द्वादशशाहानुपपत्तेः ।
यन्तुतस्तु । वेदान्तकल्पतरावधिकरणमालायाश्च पर्युदासा-
धिकरणस्य विषयवाक्यमेव किल श्रूयते । “आधयेति चतुर-
श्रम् अस्तु षोडशिति चतुरश्रं यजेति द्वादशं ये यजामहे
इति पञ्चाश्रं द्वादशरो वषट्कारः एव वे सप्तदश प्रजापति-
र्यज्ञे यज्ञेऽन्वायत्त इति ततो नानुयाज्ञेषु ये यजामहं करो-
तीति” । अत्र सप्तदशाश्रो मन्त्रगणः प्रजापतित्वेन श्रूयते
प्रजापतिरपि षडहारेणादयेन्द्रियशब्दस्मरूपरसगन्धतस्मात्-
पञ्चात्मकसप्तदशकनिर्गमरीरसमष्टिरूपत्वात् यज्ञे यज्ञेऽन्वा-
यत्तोऽनुगत इति । हि यतिरिदं यज्ञमन्त्राभ्याधोत्तेन यान्तेन

पेधोऽयं न विधितः प्राप्तस्येति तत्र वैधग्रहणस्यावैधग्रहणनि-
 धेधस्य च शुगपदुपसंहारासम्भवात् विकल्पाभावप्रसक्तेः क्रत्वर्थ-
 तया यादृच्छिकग्रहणप्रसङ्गभावान्निपेधोऽयं न क्रत्वर्थः स्यात्
 तस्मादुक्तनयाद्विकल्प इति दायभागः । न च यागेषु ये यजा-
 महकरणं यावद्व्यजति सामान्यहारा अनुयाजं यजति विशेष-
 सुपसर्पति तावदनुयाजगतेन निषेधेन तन्निषिद्धमिति शौघ-
 ग्रहत्तेः सामान्यशास्त्राद्विशेषनिषेधोऽयं बलवानिति वाच्यं
 यतो भवत्येवं विधिषु यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं
 कौण्डिन्यायेति तक्रविधिर्न दधिविधिप्रपेक्षते प्रवर्तितुं इह
 तु प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य ये यजामहकरणस्यान्यतोऽप्रा-
 संस्तन्निषेधेन निषेध्यप्राप्तौ तद्विधिरपेक्षणीयः । न च सापे-
 क्षतया निषेधाद्विधेरिव वक्षीयानित्यतुल्यश्रित्तया न विकल्पः
 किन्तु निषेधस्यैव बाध इति युक्तं तथा सति निषेधशास्त्रं प्रस-
 त्तगौतं स्यात् । न च तद्व्युक्तं तुल्यं हि साम्प्रदायिकमिति
 न च नान्तरीचेऽग्निखेतव्य इति वदनुवादकतास्त्विति वाच्यं
 तत्र ह्यन्तरीचेऽग्निचयनस्य शास्त्रतो रागतयाप्राप्तेस्तथा न
 चात्र ये यजामहभावास्तथा यागेषु ये यजामहविधानादनु-
 याजानाञ्च तद्भावाच्च पर्युदासः । नानुयाजेष्वित्ययं यदि
 पर्युदासः स्यात्तदा सुवन्तेन सह भजो योगात् समासः स्यात्
 कात्यायनेन समासनियतस्य स्मृतत्वात् तस्माद्विहितप्रतिषिद्ध-
 तया विकल्प इति प्राप्तम् एवं प्राप्ते उच्यते युक्तं हि षोडशि-
 ग्रहणग्रहणयोर्विकल्प इति न हि तत्रान्या गतिरस्ति विधि-
 प्रतिषेधयोर्द्वयोरपि विशेषनिष्ठत्वेन पर्युदासासम्भवात्तेना-
 ष्टदोषदुष्टोऽपि विकल्प आश्रियते पक्षेऽपि प्रमाणीभावान्मा-
 भूत् प्रसक्तगौततेति इह तु पर्युदासेनाप्युपत्तो सम्भवत्यां
 वि कल्पाश्रयणं तद्व्युक्तं “यत एव विकल्पोऽयं प्रतिषेधे प्रस-

ज्यते । अतस्तत्परिहाराय पर्युदासाग्रहो वरम् ॥ विक-
 ल्येऽष्टौ दीपा एकादशौतत्त्वेऽनुसन्धेयाः । एवं हि तदा नञः
 सम्बन्धोऽनुयाजेन सह तथा चानुयाजेतरेषु ये यजामहः कार्यं
 इति । ततश्चानुयाजेतरेषु इत्युक्ते के ते इति न ज्ञायते अती
 पर्यवसितं वाक्यम् । ततश्च येऽनुयाजादन्ये ते यागा इति
 पर्यवसातुं पूर्ववाक्यमपेक्षते न पृथक् पर्यवस्यतीति । एवञ्च
 पूर्ववाक्ये ये यजामहं प्रति शेषित्वेन बोधितानां यागानामनु-
 याजत्वं विशेषणमज्ञातमनेन ज्ञाप्यते इति विधिशेषित्वेन
 प्रतिषेधाभावात् विकल्प इति । न चाभियुक्ततरपाणिनि-
 विरोधे कात्यायनस्य नित्यसमासवादिनः सहादित्वं सम्भवति
 स हि विभाषाधिकारे समासमनुशास्ति । तथा च पूर्वमीमा-
 सायां राहान्ताय जेमिनिः । “अपि तु वाक्यशेषः’ आद-
 न्याय्यत्वादिकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति” । एतदेव
 सूत्रमर्थद्वारा उत्तरमीमांसायां पठति भगवान् शङ्कराचार्यः
 अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यादिति । प्रतिषेधे
 विकल्पः स्यादिति । तस्मादनुयाजवर्जिते ये यजामहविधान-
 मिति सिद्धम् । एवञ्च पूर्वोपदर्शितं पर्युदासविषयवाक्ययो-
 रन्वायत्त इति करोतीति क्रियाभेदमनालोच्यानुयाजवाक्ये
 क्रियान्तराभावात् पर्युदासता नान्यत्रेति यदुक्तं तद्देयमिति ।
 ततश्च यजातिषु ये यजामहं कुर्यान्वानुयाजेष्विति यद्विहितं
 तत् श्रुत्योस्तात्पर्यैर्यमादायेति । अतएवोक्तम् । “प्राधान्यन्तु
 विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन
 नञ् । अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसन्न्यप्रति-
 षेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्” । यद्यपि पर्युदेस्तरावगाटिषु
 आहादिकरणे विधेरीटासौन्यात् फलं न वा प्रत्यवाय इति
 सिद्धान्तस्तथापि नहिपये यत्र दोषमायश्चित्तयोः श्रुतिस्तत्र

ततश्चास्त्रानुरीधात् द्वयोरपि कल्पनम् । यथा सगोत्रादिः
 विवाहसप्तमचन्द्रादि उपरागदर्शनादौ । ततश्च तथाविधः
 विधये सजः पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधोभयपरत्वाद्वाक्यभेदकल्प-
 नमपि प्रामाणिकम् । अतएव ऋतुकालाभिगमनं कुर्यात्
 पर्वणि वर्जयेदिति वृहस्पतिना ऋत्वभिगमननियमे पर्वणः
 पर्युदासे कृतेऽपि “चतुदशष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
 पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविमंक्रान्तिरेव च । स्त्रीतैलमांसः
 सभोगौ पर्वस्वैतेषु यो नरः । विष्णुभोजनं नाम प्रयाति
 नरकं मृतः” इति विष्णुपुराणे निन्दया । “विदोदितानां
 नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्त-
 सभोजनम्” ॥ इति मनूज्ञेन च यथाक्रमं रागप्राप्तममननिषेधः
 प्रायश्चित्तञ्च सङ्गच्छते । अन्यथा तदुभयं न स्यात् । अतएव
 भोजराजः । “पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवाक्षं नाचरेद्बुधः । भवे-
 क्कान्तरं रोगो पितृणां नोपतिष्ठते” ॥ इति रोगौति निन्दा-
 श्रवणात् प्रसज्यता नोपतिष्ठत इति श्रवणात् पर्युदासतेति ।
 यत्तु ज्योतिषे । “कर्म कुर्यात् फलावाप्ते चन्द्रादिशोभने
 बुधः । सुखकाले त्विदं सर्वं नार्त्तः कालमपि चत । चन्द्रे च
 शङ्खं खड्गञ्च तारे तिथाश्रमद्रे निततण्डुनाय । धान्यञ्च
 दद्यात् करणर्क्षवारे योगे तिलान् हेममण्डिञ्च लग्ने” ॥ इति
 देवलवचनात् प्रायश्चित्तानन्तरं कर्मोपदिष्टम् । अतएव “न
 सकलगुणसम्पत् लभ्यतेऽल्पेरक्षीभिर्बहुतरगुणयुक्तं योजयेन्मङ्ग-
 लेषु । प्रभवति हि न दोषो भूरिभावे गुणानां मलिनत्वव
 इवाग्नेः संप्रदोषेन्धनस्य” ॥ इत्यनेन “कष्टाभौष्टे तुल्यमंस्ये
 फले चैत् स्याता नाशः फलयोस्तत्र वाप्यः । वक्ष्यापक्तियों-
 ऽतिरिक्तस्तयोः स्यात् सर्वस्थाने कल्पनैव प्रदिष्टा” इति वाट-
 रायणवचनेन च प्रवर्तते न तत्र पर्युदास इति । अतो विहि-

तेतरवारादौ विवाहादिः प्रवर्तते अन्यत्सुधीभिर्भाश्यम् । मृगु-
 कौशिकाम्निपुराणज्योतिःपराशराः । “अनादिदेवतां दृष्ट्वा
 शुचः स्युर्नष्टमार्गवे । मलमासेऽप्यनाहृतं तीर्थस्नानमपि
 त्यजेत्” ॥ पूर्वाह्नस्यार्थवादत्वेन विधाकाहायामुत्तराह्नस्थ-
 त्यजेदित्यन्वयेति उपस्थितत्वात् । द्वितीयापिना अनादि-
 देवतादर्शनस्य समुचितत्वाच्च । ततश्चानाहृत्तिमित्यपि द्विती-
 यान्तत्वेन त्यजेदित्यन्वयपरत्वाच्च तीर्थस्नानमात्रेऽन्वितं किन्त्व-
 नादिदेवतादर्शनंऽपि । ततश्च मलमासे देवदर्शनस्यानाहृत-
 त्वेन वर्जनं युक्तम् । अतएव तष्माप्तये मलमास इवेत्यति-
 देशमाहुः । अन्यथा वर्जयेदित्यनेनैव सिद्धेर्मलमास इवेत्य-
 नर्थकं स्यात् । यथा ब्रह्ममनुपैठीनसिभृगवः । “बाले वा
 यदि वा ब्रह्मे शुक्रे चास्तमुपागते । मलमास इवैतानि वर्ज-
 येद्देवदर्शनम्” ॥ किञ्चाहृतदेवदर्शनस्यापि निषेधे तावत्-
 कालमनादिदेवतानामपूज्यता प्रसज्येत । अतएव ज्योतिः-
 पराशरः । “अनादिदेवतार्चासु कालदोषी न विद्यते । नित्या-
 स्त्रभ्यासयोगेन तथैवैकादशौघ्रते” ॥ अनादित्वञ्च पुराणभार-
 तादिप्रसिद्धयौपुरुषोत्तमश्रीविश्वेश्वरप्रभृतित्वमिति । तेनाना-
 हृतमनादिदेवतादर्शनं तीर्थस्नानञ्च शुक्रास्ये मलमासे च
 त्यजेत् । तीर्थचिन्तामणौ गयायां प्रतिप्रसवमाह वायु-
 पुराणम् । “गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः । अधि-
 मासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः । न त्यक्तव्यं गयायाहं
 सिंहस्ये च ब्रह्मस्यती” ॥ ननु जन्मदिने आह्वानिषेधाभावात्
 कथं गयायां प्रतिप्रसव इति चेत् । “त्रयोदशीं जन्मदिनञ्च
 नन्दां जन्मर्चतारां सितवासरञ्च । त्यक्त्वा हरीज्येन्दुकरान्त्य-
 मैवधुषेऽपि च आह्वविधानमिष्टम्” ॥ इति दौपिकायां जन्म-
 दिने नवान्नादिआह्वानिषेधात् । हरिः यवणा । इज्यः सुष्यः

इन्दुर्मृगशिराः करो हस्ता भन्यो रेवती मैत्रोऽनुराधा ध्रुवगण
उत्तरात्रयोरोहिण्यः कर्माङ्गयाहस्य तु प्रधानानुरोधेन कर्त्तव्य-
तया तत्र न निषेधः । अतएव पुंसवनादिषु नन्दादिविधानं
सङ्गच्छते ।

अथ नवान्नम् । “सूर्य्यं चैव विशाखगे अरतिथौ पापे
त्रिजन्मान्विते । नन्दा मन्दमहीजकाव्यदिवसे पौषे मधौ
कार्तिके । भेषुग्राहिशिवेषु विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे ।
आहं भोजनकं नवान्नविहितं पुत्रार्थनाशप्रदम्” ॥ सूर्य्यं चैव
विशाखगे मार्गशीर्षस्य विशतिदण्डाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते
सूर्य्यं अरतिथौ त्रयोदश्याम् । पापे पञ्चमतारात्रये । उषः
पूर्वात्रयमघाभरण्यः । अहिरश्लेषा । शिव आर्द्रा । भोजराजः ।
“ब्रह्माविष्णुबृहस्पती-शशधरो मार्त्तण्डपौष्णादितौ मैत्रे चित्र-
विशाखवायुधनभे मूलाश्लिवङ्गी तथा । शक्रे वारुण ऋचके
शुभदिने आहं नवं शस्यते नन्दाभागंवभूमिजेषु न भवेत् आहं
नवान्नोद्भवम्” ॥ ब्रह्मादयश्च रोहिणीश्रवणपुष्यसृगशिरोहस्ता-
रेवतीपुनर्वस्रनुराधाचित्राविशाखास्वाती-घनिष्ठा-मूलाश्लिती-
कर्त्तिकाज्येष्टाशतभिषाः । अत्र मूलाकृत्तिकाज्येष्टाविधानात्
वक्ष्यमाणान्यादिनिषेधस्तु नवीदकआहपरः । उत्तरादि-
त्रितयमपि इह याह्य ध्रुवत्वेन प्रागुक्तदोषिकाकारवचनेन
आहविधानात् वक्ष्यमाणदेवलवचनाच्च । “अश्लेषा कृत्तिका
ज्येष्ठा मूलाजपदकेषु च । भृगुभौमदिने रिक्ततिथौ नाद्यात्र-
वौदनम्” ॥ अजपदं पूर्वभाद्रपदा एतद्वचनन्तु आहानधि-
कारिभक्षकमात्रपरम् । अन्यथा “प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत
पितृषेवितम् । ब्रह्मचारी भवेत्तान्तु रजनीं ब्राह्मणे सह”
इति याज्ञवल्क्योक्तस्य आहदिनमात्रकर्त्तव्योदोष्याहस्य आहा-
वशिष्टप्रतिपत्तिरूपभक्षणस्य नियमितस्य ज्येष्ठामूलयोः सर्वदा

बाधापत्या मुख्यकल्पे क्वचिदपि नवाक्षयाहं न स्यात् अन्यत्र
 तु प्रतिपाद्यगुणभूतत्वात् । प्रतिपत्तेर्गुणभूतस्य च प्रधाना-
 प्रयोजकत्वात् उपवासाद्यनुरोधेन विगिष्टाभासस्य क्वचित्कत्वाच्च
 सर्वदा बाधः । तन्नियमे किं मानमिति चेदापस्तम्बवचनम् ।
 तद्यथा आहशेषमधिकृत्य “सर्वस्मात् यासावराहमश्रीयात्”
 इत्यत्र भूरिद्रव्यकृतस्त्रवाचिसर्वशब्दश्रुतेः अन्यथा तद्व्यर्थं स्यात् ।
 व्यञ्जमाह नव्यवर्धमानधृतशिषरइस्यम् । “आहं कृत्वा तु
 यः शेषं नाक्षमश्रीति मन्दधोः । लोभाश्लोहादयादापि तस्य
 तन्निष्फलं भवेत्” ॥ ब्रह्मपुराणे वराहः । “हृदिके शुक्लपक्षे
 तु नवाक्ष गस्यते बुधैः । अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं
 भवेत् । धनुषि यत् कृत आहं मृगनेत्रासु रात्रिषु । पितर-
 स्तत्र गृह्णन्ति नवाक्षामिषकाक्षिणः” ॥ अपरे कृष्णपक्षे ।
 मृगो नेता प्रापयिता यासां रात्रौणामिति व्युत्पत्त्या । नक्षत्रा-
 न्नेतुरित्यनेनादिधानात्तत्पदं सिद्धम् । ततश्च मृगशिरः पूर्वार्धेन
 हायकशेषभागे रात्र्यारम्भाच्चत्वारिंशद्दण्डावशिष्टपद्माक्षयो मृग-
 नेत्रा इति । ज्योतिषे । “नवाक्षं नैव नन्दायां न च सुप्ते जना-
 दने । न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां नैव कारयेत्” ॥ इति
 न च सुप्ते जनादेन इत्याश्विनशुक्लपक्षेतरपरम् । आश्विना-
 धिकारे । “शुक्लपक्षे नवं धान्य पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम् ।
 गच्छेत् क्षेत्री विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः” ॥ इति ब्रह्म-
 पुराणे आहविधानात् । भोजराजः । “पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे
 नवाक्षं नाचरेद्बुधः । भवेज्जन्मान्तरं रीगौ पितृणां नोप-
 तिष्ठते” ॥ अत्र धनुषोत्प्रेषकवाक्यत्वात् धनुषीति धनुःस्थार्क-
 पर साहचर्याच्चैत्रोऽपि सौरः । एवञ्च तुलायामित्यपि तुला-
 र्कपरम् । यद्यपि “व्रीहिपाके कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।
 न तावाद्यौ महाराज विना आहं कथञ्चन” ॥ इति विष्णु-

धर्मोत्तरवचने आहं प्रति व्रीहियवपाकयोर्निमित्तत्वं प्रतीयते ।
 तथापि “नवीदके नवात्रे च गृहप्रच्छादने तथा । पितरः
 स्रष्टयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥ तस्माद्दद्यात् सदीदयुक्ती
 विदत्सु ब्राह्मणेषु च” ॥ इति शांतातपवचने पूर्वोक्तवद्भ्यु
 वचनेषु च नवात्रस्य श्रुतेर्नवात्र सत्वेनैवोभयसाधारणं निमित्तत्वं
 लाघवात् । अभिलाषवाक्ये नवात्रागमननिमित्तमिति
 नियोज्यं न तु यवान्नागमादि अन्नस्य शूकधान्यतण्डुलविकार-
 विशेष इति प्रायश्चित्तविवेकः । शूकधान्यविवेकेत्वमरः ।
 “भाषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः” ॥ इति शमी
 सिम्बा व्रीहिपाके यवपाके चेत्युभयोपादान आह्वयार्थम् ।
 नन्वेवं व्रीहियवपाककालवन्नवासे चेत्यस्य । “वृश्चिके शुक्ल-
 पक्षे च नवात्रं शस्यते बुधैः” इति वचनादय मध्यपरः काल
 इति चेन्न नवीदके नवात्रे चेत्यादौ सटेति अत्रणात्रत्यत्वे न
 व्रीहियवपाकयोरपि विष्णुवचनेन नित्यत्वाभिधानात् तयो-
 रेकवाक्यतया । यथा “अमावास्यातिसोऽन्वष्टकामाघीप्रौष्ठ-
 पद्युङ्क्ते कृष्णवयोदशी व्रीहियवपाकौ चेति । एतांस्तु आह-
 कालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः । आहमेतेष्वकुर्वाणो नरकं
 प्रतिपद्यते” ॥ वृश्चिके शुक्लपक्षे च इति तु धनुरादिपर्युदस्ते-
 तरगौणकाक्षमध्ये वृश्चिकस्य प्राशस्यमाचार्यम् । न तु आहा-
 स्तरार्थमिति “शरहसन्तयोः केचिन्नवयज्ञ प्रचक्षते । धान्य-
 पाकवशादन्ये श्यामाको वमिनः स्मृतः” ॥ इत्यनेन शरह-
 सन्तविहितनवशस्येष्टेः । “श्यामाकैर्व्रीहिभिश्चैव यवैरन्योन्य-
 कालतः । प्राग्यष्टुं युज्यतेऽवश्रं नस्वत्वापयणात्ययः” ॥ इति
 कालान्तरदर्शनात् । आहोऽपि तथेति । एवमेव आहचिन्ता-
 मणिकृत्यतस्त्वार्षवी । आग्रयणं नवशस्येष्टिः । नवीदके
 वर्षोपक्रके भार्द्वास्वरवाविति यावत् । “प्राहृट्काले समायाते

रोद्र ऋक्षगते रवौ । नाडीवेधममायोगे जलयोगं वदाम्यहम् ॥
 इति रुद्रज्ञामनात् । रोद्रमाद्रौ । अतएव नवीनवर्द्धमान-
 धृतम् । “आद्रादितो विशाखान्त रविचारिण वर्षति” । तस्माच्च
 प्रथमपादेऽम्बुवाची । यथा राजभार्तण्डे । ऋग्गिरसि
 निवृत्ते रोद्रपादेऽम्बुवाची । “ऋतुमति खलु पृथ्वी वर्जयेच्चौ-
 ष्यहानि । यटि वर्षति कृपाणः क्षेत्रमासाद्य वीजं न भवति
 फलयोगः यस्य चाण्डालपाकः” ॥ ज्योतिषे “तस्मिन् वारे
 महस्रांशुयुक्तानि मिथुनं व्रजेत् । अम्बुवाची भवेन्नित्यं पुन-
 स्तत् कालवारयोः” ॥ एतच्च प्रायिकं मत्स्यसूक्ते । “धरण्या
 ऋत्युमत्याश्च भूमिकम्पे तथैव च । अन्तरागमने चैव विद्यां
 नैव पठेन्नरः” ॥ अन्तरागमने गुरुशिष्ययोर्मध्ये पश्चादि-
 गमने । पशूनाह प्रायश्चित्तविवेकपैठीनसिः । “ग्राम्या-
 रण्याद्यतुर्दश । गोद्याधिरजोऽश्वतरोगर्दभी मनुष्यवेति सप्त-
 ग्राम्याः पशवः । महिषवानर ऋक्षसरोसृपरुरुपृषतमृगाश्चेति
 सप्तारण्याः पशवः” । इति तेन मनुष्यान्तरागमनेऽपि दोष-
 व्यवहारः अनुज्ञापि न दोषः । “नाग्निब्राह्मणयोरन्तरे
 व्यपेयात् न गुरुशिष्ययोरनुज्ञया तु व्यपेत्” इति मदनपारि-
 ज्ञातवृत्तवशिष्ठवचनात् । तथा “आद्राद्याः प्रथमे पादे क्षीर
 पिवति यो नरः । अपि रोपान्वितस्तस्य तक्षकः किङ्करि-
 यति” ॥ नवान्नग्राहे भक्षणस्य न निमित्तत्वम् । किन्तु
 नवान्नागमनस्यैव । “नक्षत्रयहपीडासु दुष्टस्वप्रावचोक्तने ।
 इच्छायाहानि कुर्वीत नवग्रम्यागमे तथा” ॥ इति विष्णु-
 पुराणात् । गोभिलभट्टभाष्ये श्रुतिः “गृहमेधो ब्रौहियवाभ्यां
 शरदसन्तयोर्यजेत श्यामाकैर्वनौ वर्षा स्नापत्कल्पेऽन्येन पुरात-
 नैर्वा” इति । आहचिन्तामणौ च हारोतः । “गृहमेधो
 शरदसन्तयोर्ब्रौहियवाभ्यां यजेत वनौ वर्षासु श्यामकैरापत्कल्पे-

ऽन्यैः पुरातनैर्वा” इति एतच्छास्त्रासंस्कृतधान्यजातेन श्राद्धा-
 न्तरं निषिद्धम् । तथा च श्राद्धाधिकारे वराहपुराणम् । “अक-
 ताग्रयणञ्चैव धान्यजातं द्विजोत्तम । राजामापाननूञ्चैव
 मसूराञ्च विवर्जयेत्” ॥ अतः संस्कृतधान्यालामे प्रेतश्राद्धं
 दुग्धादिनापि कार्यं प्रकृतौ तथा दर्शनात् । यथा ब्रह्म-
 पुराणम् । “पयोमूलफलेः शाकैः कृष्णपत्रे च सर्वदा । परा-
 धौन प्रवासौ च निर्धनो वापि मानवः । मनसा भावशुद्धेन
 श्राद्धे दद्यात्तिलोदकम्” ॥ अथ नवान्नश्राद्धाधिकारिणामेव
 तथा नियमः तदनधिकारिणान्तु विधवावदकृताग्रयणेनापि
 प्रेतश्राद्धमिति । एवं भोजनेऽपि । तथा च “दत्त्वैव ब्राह्मणे-
 भ्यश्च हुत्वा वा वैश्वदेविकम् । अन्यो नवान्नमश्रीयादिति
 वीधायनोऽन्नवौत्” ॥ इति रेणुकाचार्यनव्यवर्द्धमानधृत-
 वचनम् । अन्यो नवान्नश्राद्धकरणासमर्थः । देवीपुराणम् ।
 “नवं कृषरपूपाणि पायसं मधुपर्पिणौ । वृथामांस न चाश्री-
 यात् पितृदेवविवर्जितम्” ॥ नवं नवान्नम् । शङ्खः । “वृथा-
 कृषरसंयावपायसा पूषसंकुलीः । भुक्त्वा त्विरात्रं कुर्वति व्रत-
 मेतत् समाहितः” ॥ तेन देवपितृतिथिवर्जं कामतः सकृदमीषां
 भक्षण्ये त्विरात्रं कृषरादिसाहचर्येण नवान्नेऽपि तथा । विष्णु-
 पुराणम् । “प्राश्रयोद्यादधिसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम्” ।
 प्रागुक्तदीपिकावाक्ये जन्मदिनजन्मर्चतारानिषेधात् । “नन्दायां
 भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि । अत्र श्राद्धं न कुर्वति
 पुषदारधनक्षयात्” ॥ इत्यत्र त्रिजन्मनीत्यस्य जन्मतिथिजन्म-
 ताराजन्मराशिरूप इत्यर्थः । इसायुधोऽप्येवम् । प्रागुक्त-
 त्रयोदश्यां जन्मदिनश्च नन्दामित्यत्र दिनपदं तिथिपरं तिथि-
 चन्द्रशपाठात् त्रिजन्मनि त्रिजन्मनक्षत्रमिति व्याख्यानं गुरु-
 चरणानामपि मामाषिकम् । राजमार्तण्डात् यथा तारा-

प्रकरणे । “सर्वमङ्गलकांक्ष्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत् ।
 विवादश्राद्धभेषज्ययात्राञ्जीराणि वर्जयेत्” ॥ दीपिकायां मंत्रे
 श्राद्धविधानादारुणगणे यन्मैत्रमिति पठितं तदनुराधा इति
 व्याख्यातञ्च वाचस्पतिमिश्रेण तद्देयम् । अतएव श्राद्ध-
 विवेककृता । “दारुणश्चौरगं रौद्रमैन्द्रं नैर्ऋतमेव च” ।
 ऐन्द्रं ज्येष्ठेति लिखितम् । एवञ्च “नक्षत्रेऽपि न कुर्वीत
 यस्मिन् जातो भवेन्नरः । न प्रौष्ठपदयोः कार्यं न चाम्नेये
 च भारत । दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्ययौ च विवर्जयेत्” ॥
 इति श्राद्धाधिकारे महाभारतवचनं तत्प्रदर्शनमात्रम् ।
 त्रिषु जन्मसु एव पूर्वं निषिद्धत्वात् प्रौष्ठपदा पूर्वभाद्रपदा
 द्वितारकत्वात् द्विवचनम् इति श्राद्धविवेककृत् । ततश्च
 यत् वाचस्पतिमिश्रेणाभिहितं प्रौष्ठपदौ पूर्वभाद्रपदोत्तर-
 भाद्रपदौ इत्यत्रापि हेयम् । एतत्तारायाः पुंसि प्रयोगोऽप्य-
 साधुः स्त्रियां शेषाः । इति वक्ष्यमाणत्वात् “समधिनिष्ठाः
 स्युः प्रौष्ठपदाभाद्रपदास्त्रियः” इत्यमरकोशाच्च । पूर्वभाद्र-
 पदाया एव श्राद्धमधिष्ठत्य विष्णुधर्मोत्तरेण उच्यतेन निषे-
 धाच्च । यथा “नक्षत्राणि तथेवात्र दारुणोपाणि वर्जयेत् ।
 नचोत्तरभाद्रपदाया अपि उत्तरात्रितय रौद्ररोहिण्योयाम्य सर्प-
 पिण्डभेषु चाम्निभे । श्मश्रुकर्म सकलं विवर्जयेत् प्रेतकार्य-
 मपि बृद्धिमात्ररः” इति वचनान्निषेध इति वाच्यं तैरेव धृत-
 देवलवचनविरोधात् यथा “उत्तराश्रवणतिथौ सृगशोषः
 मजापतिः । इन्द्रः शतभिषस्त्रातीचित्रापित्रमथाग्निभम् ।
 नक्षत्राणि प्रशस्तानि सदैवैतानि पेटके । अपराणि च
 ऋचाणि उच्यन्ते कारणैः क्वचित्” । उत्तरास्तिस्र इति
 कल्पतरुः । अपराणि धनिष्ठादीनि कारणैर्मघाऽमावास्या-
 योगादिभिः । पूर्वलिखितदीपिकावचने ध्रुवत्वेन उत्तरा-

विधानाच्च । ततश्च देवलादिवचनविरोधात् प्रेतकार्यमिति न प्रेत्याहपरं किन्तु पतितप्रेतसम्प्रदानकदासीघटोदकदान-परम् ।

अथ समयाशुद्धिः । ज्योतिःपराशरः । “अन्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च । देवव्रतहृषीत्सर्गचूडाकरण-मेखलाः ॥ माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् । बाले वा यटि वा हृष्टे शुक्रे चास्तसुपागते ॥ मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् । पक्ष हृष्टस्तु पूर्वेण दशाहं पश्चिमेन तु ॥ प्रत्यग्बालो दशाहन्तु पूर्वेण च दिनत्रयम्” ॥ पूर्वेणेति प्रातः प्रातः पूर्वदिशि दृष्ट्वा रविकिरणाच्छन्नतया न दृश्यते चेदप्रहस्तदा प्रागस्तमितः तत्रास्तमितात् प्राक् पक्षं हृष्टः । पश्चिमेनेति । एवं सायं सायम् अपरदिशि दृष्ट्वा रविकिरणाच्छन्नतया न दृश्यते चेदप्रहस्तदा प्रत्यगस्तमितस्तत्रास्तमितात् प्राक् दशाहं हृष्टः । “दात्रिगहिवसायास्ते जीवस्य भागंधस्य च । द्वाप्ततिर्महास्ते तु पादास्ते द्वादशक्रमात्” ॥ इति ज्योतिर्विदुक्ककालानन्तरमपरदिशि दृश्यते चेत्तदा दशाहं प्रत्यग्बालः पूर्वदिशि चेत्तदा दिनत्रयं प्राग्बाल इति भद्रास्तरिणाह । “पक्षं हृष्टो महास्ते तु शानयाय दशाहिकः । पादास्ते तु दशाहानि हृष्टो बालो दिनत्रयम्” ॥ अत्र मलमासादिकोर्त्तनं पुण्येतरखालोपभक्षणम् । “बहूनामेकधर्मापामिकेभ्योपि यदुच्यते । सर्वेषामेष तत् कुर्व्यादेकस्या हि ते स्मृताः” ॥ इति शौधायनधचनात् । अतएव प्रतिप्रमथे कानदोषो न विद्यते इति सामान्यत एतम् । तथा च गोभिल-पारस्कराभ्यां कर्मणः कालपरिभारपायाम् उदगयने पूर्वपक्षे पुण्येऽपि प्रागावर्त्तनादृष्टः कालं विधारिति उदगयने चापूर्वमापपक्षे पुण्यादि इति एवाभ्याम् अष्टौ वासरस्य पुण्यत्वमुक्तम् ।

अथ "विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः । प्रतिपिद्धक्रियामाध्यः सगुणोऽधर्म उच्यते" ॥ इति तान्त्रिकै-
रभिहितम् । "चिरध्वस्तं फलायानं न कर्मातिशयं दिना" इत्यनेन
फाम्यस्यत्वेऽपूर्वं शक्तिकल्पनावश्यकत्वेनान्यत्रापि । "स्थालीस्यास्तण्डुला एते सर्वे विकृतिभागिनः । समकामाग्नि-
संयोगभागित्वात् प्रतिपद्यत्" इति स्थालीपुलाकन्यायेन
वैदिकलिङ्गत्वावच्छेदेनापूर्वं शक्तिकल्पनात् । प्रतिपद्यं हस्ता-
मर्दनादिना स्फुटितत्वेन ज्ञातम् । कार्यनियोगापूर्वशब्देरुच्चार्य-
माणो धात्वर्थसाध्य स्वर्गादिफलसाधनात्मगुणो धर्म इति
प्रभाकरैरभिहितम् । तत्कथमङ्गः पुण्यत्वमिति चेत् तज्जन-
नयोग्ये भाक्तोऽयं पुण्यशब्दः । तथा च भट्टयार्त्तिकम् । "द्रव्य-
क्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्यापयिष्यते । तेषामेन्द्रियकत्वेऽपि
न ताद्रूप्येण धर्मता । ज्ञेयः साधनता ह्येषां नित्यं वेदात्
प्रतीयते । ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्माच्चेन्द्रियगोचरः" इति ।
ताद्रूप्येण स्वरूपत्वेन । तच्च पुण्यत्वं यथा रिक्तादिदोष-
रहितत्वं शोभनचन्द्रादित्वञ्च तथा मलिनानुषादिदोषरहितत्व-
मपि । तथा च रत्नाकरादिष्टतं न्यायरत्नवाक्यम् । पुण्ये
शुद्धे तच्च मलिनानुषगुरुशुद्धवाक्यहृदास्तमयसिंहमकरान्यतर-
गुहास्थिति पूर्वराश्रनागतातिचारिगुरुकवत्तरपूर्वराशिषड्भि-
व्यमाणातिचारिगुरुकपक्षत्रयवक्रिगुरुकाष्टाविंशतिवासरकम्पा-
द्यद्भुतीत्तरसप्ताहसिंहादित्यगुर्वादित्यपीपादिमास-चतुष्टयान्य-
तमेकद्वितितदधिकान्यतमदिनहृत्त्याकालिकाहृद्युत्तर एक-
त्रिसप्ताहान्यतमदिनानिपिहसमयान्यसमयत्वमिति । एषु प्रमाणं
वक्ष्यामः । अत्र नव्यवर्द्धमानः । एकद्वितितदधिकान्यतम-
दिनहृत्त्या कालिकहृद्युत्तरेकत्रिसप्ताह इत्यत्र उत्तरदिनत्वस्य
पूर्वदिननिरूप्यत्वात् उत्तरत्वपूर्वत्वयोर्विरुद्धतया नानात्वात् ।

अतोऽपिमदिनादित्वप्राप्तिरिति जीवमित्रेणाभिहितम् । न
 चैकमेकदिनं हृद्यवच्छेदानवच्छेदाभ्यां भिन्नमिति वाच्यं
 विशेष्यभूतदिनस्यैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानविरोधेन उपाधिमात्र-
 भेदात् अन्यथा अथावच्छिन्नहृत्क्षान्मूलावच्छिन्नहृत्क्षयाभेदेनेना-
 न्याभावस्याध्याप्य हृत्तित्वप्रसङ्गादित्याह । तत्र हृष्टिदिनोत्त-
 रदिनस्य निषेधविषयत्वे हृष्टिदिनस्य कर्माहता स्यात् । तस्मात्
 विशेष्याया हृष्टेरेवोत्तरत्वम् । न तु तदवच्छेदकदिनस्यापीति ।
 तेनैकस्मिन् दिने हृद्या तद्दिनमात्रत्यागः द्वितीयदिनादौ तु
 अन्तिमदिनमारभ्य त्रयसप्ताहयोस्त्यागः । तथा च व्यासः ।
 “नो सन्ध्या गर्जिते प्राहुर्व्रतोपनयनं बुधाः । न च हृष्टावधा-
 काले हृद्या वा सप्तवामरान्” ॥ आसप्तवासरासुरानित्यत्र
 उपस्थितत्वाद्दृष्टिकालमादाय सप्ताहगणना आसप्तवासुरानिति
 अधिकसख्या व्यवच्छेदार्यम् एतेन विध्यनुवादभिया अधिक-
 सख्या निरस्ता । अत्र हृद्युत्तरमेव सप्ताहत्यागः एतेहचनन्तु
 तृतीयादिदिवसीयाकालहृद्यभिप्रायेण । “अतो दिनेनैकदिनं
 त्याज्यं द्वितीयेन दिनत्रयम् । तृतीयेन च सप्ताहं त्यजेदकाल-
 वर्षणे” ॥ इति न्यायरत्नपरिष्कृतवाक्येऽपि दिनेन दिन-
 हृत्तिवर्षणेन एवं द्वितीयेनैत्यादौ ज्ञेयम् । अतएव न्यायरत्ने-
 ऽपि हृद्युत्तरत्वमुक्तं न तु हृष्टियुक्तादिनोत्तरत्वमिति । एका-
 दिदिनहृत्तित्वविशेषणं दिनाख्यत्व बहुत्वज्ञापनार्थमिति शीप-
 तिव्यवहारनिर्णये । “आकालिकीं हृष्टिमवेक्ष्य गन्ता पदं न
 गच्छेच्छुभमात्मनोच्छन् । शीरं व्रतञ्चापि शुभाभिलाषी
 कदापि नैव मनसापि कुर्यात्” ॥ अत्र नो सन्ध्या गर्जित
 इति आकालिकी हृष्टिमवेक्ष्य इत्यादिश्रवणात् । “व्रतेऽङ्घ्रि
 पूर्वसन्ध्यायां वारिदौ यदि गर्जति । व्रतन्तत्र तु नैव स्यादिति
 धर्मो व्यवस्थितः” ॥ इति वचने पूर्वपदमपि कारणतापाहक-

त्वेन परसन्ध्याव्यावर्तकम् । अन्यथा संक्रान्तिवद्वाविनिमित्त-
त्वेन परसन्ध्यायां गर्जितेऽपि व्रतवैगुण्यं स्यात् एतेन पूर्वदिने
सायंसन्ध्यागर्जनेऽपि परदिने व्रतनिषेध इति मैघिलमतं
चिन्त्यमिति । सप्तम्यर्थानुपपत्तेः । गौतायां “मयैवेते पूर्वं
निवृत्ता निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्” इतिवत् स्वरूपाख्यान-
परं वा पूर्वपदं कामरूपीयनिबन्धेऽप्येवम् । योगीश्वरः ।
“चतुर्मासे निवृत्ते तु चक्रपाणो समुत्थिते । अकालदृष्टिं
जानीयात् यावन्न सुष्यते हरिः” ॥ अत्र यावद्विष्णुमहोत्सव
इति जीमूतवाहनः पठति महोत्सवः फाल्गुनी पूर्णिमा इति
व्याख्याति च । कृत्यचिन्तामणिभोजराजव्यवहारसमुच्चय-
श्रीधरसमुच्चयेषु । “पौषादिचतुरी मासान् ज्ञेया दृष्टिरका-
लजा । व्रतयज्ञादिकं तत्र धर्जयेत् सप्तवासरान् ॥ मार्गा-
न्मासात् प्रसृतिमुनयो व्यासवाल्मीकिगर्गासैत्रं यावत् प्रवर्षण-
विधौ नेति कालं वदन्ति । नाडीजङ्घः सुरगुरुमुनिर्वक्ति
दृष्टेरकालौ मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न ज्ञेयाः”
मार्गादित्यवधौ पञ्चमौ नाभिविधौ व्यासवाल्मीकिगर्गा इत्यत्र
व्यासवाल्मीकिश्रिया इति जीमूतवाहनः पठति । एतानि
राजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामणौ च । एवं पञ्चवये व्यवस्थिति
येन सर्वपरिग्रहः स्यात् तस्यैव ग्रहणमिति न्यायेनाद्यः पक्षः
श्रेयान् तदुत्तरन्तु पक्षद्वयमापदत्यन्तापद्विषयमेवमन्यत्रापि ।
अतएव राजमार्त्तण्डे । “उक्तानि प्रतिपिदानि पुनःसम्भावि-
तानि च । सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कीविदैः”
इति शेषचरणे मौमांस्थानोद्घ कोविदैरिति कृत्यचिन्तामणौ
पाठः । यद्वा “स्वष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपमंहार इत्यर्थः” इति
न्यायेन दोषातिशयार्थ एव सामान्यनिषेधे विशिष्यनिषेधः
-तत्रापि विशेष उक्तो ह्यस्त्वितिना “दृष्टिः करोति दीपं ताव-

नाकामसम्भवा राज्ञः । यावन्न भवति याने नरपशुचरणा-
 द्विता वसुधा” । काश्यपः “ऋत्तैकमन्दिरगती यदि, जीव-
 भानू शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्च सिंहे । नारभ्यते व्रतविवाह
 गृहप्रतिष्ठा चौरादिकर्म गमनागमनञ्च धीरैः” । ऋत्तैक-
 मन्दिरगताविति विशिष्टं न पृथक् । तथा च । “एकराशि-
 गती स्यातामेकैर्कविषये यदि । गुर्वादित्यौ तदा त्यज्या
 यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः” । चातुर्मास्यव्रते तु प्रतिप्रसवमाह
 महाभारते । “चातुर्मास्यव्रतारम्भमस्तगोऽपि गुरौ भृगौ ।
 खण्डे वापि तिथौ कुर्यात् एवमेव समापनम्” । धराहपुराणि ।
 “आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा । चातुर्मास्य-
 व्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे । अभावेऽपि तुलार्केऽपि मन्त्रेण
 नियमं व्रती । कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत्” ।
 महाभारते । “चतुर्धापि हि यच्चीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।
 कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत्” । अत्र द्वादश्यां
 यत्समापनमुक्तं तत् द्वादश्यारम्भपक्ष एव । कर्कटसंक्रमण-
 तुलासंक्रमारम्भयोस्तु वृषिकार्के हरेरुत्थाने सति तद्विषयश्च
 अन्यथा तुलार्के समापने कर्कटसंक्रमणारम्भे आषाढारम्भे
 च चातुर्मास्यानुपपत्तेः । तुलार्कसमारम्भे तुलार्कस्थापनानुप-
 पत्तेश्च । अतएव पौर्णमास्यारम्भपक्षे तत्रैव समापनमुक्तम् ।
 तथा च मत्स्यपुराणम् । “आषाढ्यादि चतुर्मासं प्रातःस्नायी
 भवेन्नरः । विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत्” ।
 तत्र मन्वानाह मनन्कुमारः । “इदं व्रतं मया देव गृहीतं
 पुरतस्तव । निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ।
 गृहीतोऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णे त्वहं स्त्रिये । तन्मे भवतु
 संपूर्णे त्वत्प्रसादाज्जनार्दन” । समाप्तौ तु “इदं व्रतं मया देव
 कृतं प्रीत्यै तव प्रभो । न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जना-

र्दन" । तुलार्कमात्रेऽप्येवं कर्त्तव्यं वर्षकृत्ये नारदीयम् । "अत्र-
 तेन क्षिपेद् यस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्यक्योनिम-
 वाप्नोति सर्वधर्मवद्विष्कृतः । व्रतोपवासनियमैः कार्तिकी
 यस्त गच्छति । देवो वैमानिकी भूत्वा स याति परमां गतिम्" ।
 गोविन्दमानसोक्तासे नारदीयम् । "न मत्स्यं खादयेन्मांसं न
 कौर्म्यं नान्यदेव हि । चाण्डालो जायते राजन् कार्तिके
 मांसभक्षणात् । अमांसाग्नौ भवेद्यस्तु गां स दद्याच्च दक्षि-
 णाम्" । तथा "नित्यस्नाने हविर्दद्याद्विःशेहे हृतशक्तवः" ।
 नित्यस्नाने प्रातःस्नाने हृतशक्तवो दक्षिणा देया । तथा "शामि-
 पस्य परित्यागे सवत्सा कपिला तथा । एकान्तरे त्वजा देया
 फलाहारे च शालयः । शाकाहारे हृतं दद्यात् पात्रं राजत-
 मेव हि । सर्वेषामप्यभावे तु यथोक्तकरणं विना । विप्रवाक्या-
 त्तया सभ्रु व्रतस्थोदयापलक्षणम् । इथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति
 मनुजः शुभे । अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति गरक ध्रुवम्" ।
 विप्रवाक्यमच्छिद्रायधारणं तदपि दक्षिणारूपं किञ्चिद्दत्त्वा
 ग्राह्यम् । तथा "निष्पावान् राजमापांश्च सुभे देवे जनार्दने ।
 यो भक्षयति राजेन्द्र चाण्डालादधिको हि सः । कार्तिके तु
 विद्येपेण राजमापांश्च वर्जयेत् । निष्पावाद्मुनिशार्दूल याव-
 टाहृत नारकी । कडम्बानि पटोलानि हृत्वाकसष्टितानि
 च । न त्वजेत् कार्तिके मासि यावदाहृत नारकी । एतानि
 भक्षयेद् यस्तु सुभे देवे जनार्दने । शतजन्मार्जितं पुण्यं दहति
 नात्र संशयः" । निष्पावः खेतगिम्भिरिति वर्षकृत्य निष्पावः
 गिम्भिरमदृगो दक्षिणापथे प्रसिद्ध इति कल्पतरुः । पटोलानि
 फलानि नपुमकनिर्दिष्टात् । अन्यत्र "पटोलमिच्छकः पटुः"
 इत्यमरकोषे पुमि निर्दिष्टः । केचित्तु कडम्बानि इति पठन्ति ।
 कडम्बानि कलसीत्येव प्रसिद्धानीति व्याप्यान्ति च । यथापि

“न वटप्लक्षोडुम्बरनीपदधित्यमातुलङ्गानि वा भक्षयेत्” इति
 हारौतेन सामान्यतः कदम्बं निपिहं तथाप्यत्राधिकदोषाय
 पुनर्निपिहं मातुलङ्गं वीजपूरकमिति कल्पतरुः । महा-
 भारते । न भोगादीन्पानुपक्रम्य “एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा
 मांसं न भक्षितम् । शारदं कौमुदं मांसं ततस्त्रे स्वर्गमाप्नुयुः ।
 कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप । वर्जयेत् सर्वमांसानि
 धर्मा ह्यत्र विधीयते” । कौमुदं कार्तिकम् । ब्रह्मपुराणे
 कार्तिकमधिकृत्य “एकादश्यादियु तथा तासु पञ्चसु रात्रियु ।
 दिने दिने च स्यात्तद्यं शौतलासु नदोयु च । वर्जितव्या तथा
 हिंसा मांसभक्षणमेव च” । मांसभक्षणनिषेधे कार्तिकमास-
 तच्छुक्लपक्षतत् पञ्चदिनानि शक्ताशक्ताभेदात् पापतारतम्यात्
 वा निपिहानि । ब्रह्माण्डपुराणे । “तुलायां तिलतैलेन
 सायसन्ध्या समागमे । आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं
 निरन्तरम् । सश्रीकाय श्रीपतये स श्रीमान् भुवि जायते ।
 दामोदराय नभसि तुलायां लीलया सह । प्रदीपन्ते
 प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे । इति मन्त्रेण यो दद्यात्
 प्रदीपं सर्पिरादिना । आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफल
 लभेत् । विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।
 अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः” ॥ विद्यापतिस्त-
 वर्षकृत्ये कल्पलतायाश्च गार्ग्यः । “जोवादित्ये बाले शुक्रे
 ऊर्ध्वं दशाङ्गान्माङ्गल्यं प्रतिष्ठां खातश्च कुर्यात्” । माङ्गल्यं
 विवाहादि । खातं पुष्करिण्यादि । राजमार्तण्डे हारौतः ।
 “यात्रां चूडां विवाहे श्रुतिविवरविधि साममद्यप्रवेगं प्रासादो-
 द्यानहर्भ्यान् सुरनरभवनारम्भविद्याप्रदानम् । मोञ्जीवन्धं
 प्रतिष्ठां मणियरकनकाधारणं कुर्वते ये । सत्युस्तेषाञ्च सिंहे
 गुरुदिनकरयोरिकराशिश्चयोश्च” । सिंहे गुरुदिनकरयोः सिंहे

गुरो रवौ च एकराशिस्थयोर्युगपत्तयोरिव तेषाञ्च सिंह इत्यत्र
तेषां हरीत्य इति पाठान्तरम् । हरीत्ये सिंहे । हृदस्यती ।
सोमशेखराख्यनिबन्धे । “वापोकूपतडागयागगमनक्षीरप्रतिष्ठा-
व्रतं विद्यामन्दिरकर्णवेधन महादानं वनं सेवनम् । तौर्ध-
स्नानविवाहदेवभवनद्यानादिदेवेक्षणं दूरेष्वेव किञ्चिद्विषुः परि-
हरेदस्तं गते भार्गवे” । दौपिकायाम् । “गुर्वादित्ये गुरो
सिंहे नष्टे शुक्रे मलिन्मुचे । याम्यायने हरी सुप्ते सर्वकर्माणि
वर्जयेत्” ॥ सर्वकर्माणीति वधनान्तरोक्तप्रतिस्त्रिकनिषिद्ध-
कर्मपरं स्नाघवात् अन्यथा अतिप्रसङ्गापत्तेः । हृदराज-
मार्तिण्डः । “यात्रा विवाहव्रतबन्धवेश्मप्रासाद-चूडाकरणं
द्वितैपी । नष्टे शुभौ नोपदिशेन्नराणां देवप्रतिष्ठामपि कर्ण-
वेधम् । द्वित्याद्यं शुभकर्माणि कुर्यादस्तमिते सिते । विवाहं
सेखलाबन्धं यात्राञ्च परिवर्जयेत्” ॥ अत्र यात्राञ्चेति चकारः
पूर्ववधनोपात्तमुच्यन्तरोक्तप्रतिस्त्रिकनिषिद्धकर्माणि समुच्चि-
नोति । “बाले शुक्रे हृद्रे शुक्रे नष्टे शुक्रं जीवे नष्टे बाले
लोवे लोवे सिंहे सिंहादित्ये जीवादित्ये । तथा मलिन्मुचे
मासि सुराधार्येऽतिचारणे । वापोकूपतडागादिक्लियाः प्रागु-
दितास्यजेत्” ॥ एवञ्च कानाशुद्धौ विद्यारम्भं न कुर्यात्
तद्विधानश्च विष्णुधर्मोत्तरे । “संप्राप्ते पक्षमे वर्षे अप्रसुप्ते
लनाटने । पक्षी प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तयाष्टमीम् ॥ रिक्तां
पक्षदयीश्चैव सौरिमौमादिनन्तथा । एवं सुनिरिते काले
विद्यारम्भन्तु कारयेत् । पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवोद्यापि
मरुपतीम् । स्वविद्यापुत्रकारांश्च स्नाञ्च विद्या विशेषतः” ॥
हृदस्यतिः । प्राप्नुष्वो गुरुरामो गो यदृणाभिसुखं शिशुम् ।
अध्यापयेत् प्रथमं दिनामीभिः प्रपूजितम्” ॥ अत्राधीतस्य
दानमावाहकम् । तथा च श्रुतिः । “योऽधीत्यार्घ्येभ्यो विद्यां

न प्रयुञ्जेत न कार्येष्टा स्यात् श्रेयसो हारमाहृगुयात्” इति
तद्दानञ्च “अध्यापनेन ध्यास्याय प्रतिनिख्यापनेन च । सभ-
वत्यतो धौमद्भिर्निबन्धः क्रियतेऽपि च” इति ॥ एवमेव सरला ।
एवं शिष्यस्यापि गुरुषु दानत्वमाह लघुहारीतः । “एकमध्य-
घरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं
यद्दत्त्वा मोऽनृणौ भवेत्” ॥ मिद्गपुराणे । “यद्य श्रुत्वान्यतः
शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वै शुभम् । अन्यस्य जनयेत् कौर्त्तिं गुरोः
न ब्रह्महा भयेत् ॥ विघ्नरेखाद्यथा भौव्यात् थोऽपि शास्त्र-
मनुत्तमम् । स याति नरकं घोरमक्षयं भौमदर्शनम्” ॥
राजमार्त्तण्डे देवलः । “धाले षडे तथैवास्तौ कुरुते देव्य-
मन्त्रिणि । उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकनाशनम्” ॥
अस्तक इति शेषः । राजमार्त्तण्डे । “सिंहे गुरौ परिणीता
पतिमात्मानमात्मजान् हन्ति । क्रमशस्त्रिपु पित्रादिपु वशिष्ठ-
गर्गादयः प्राहुः” ॥ पित्रादिपु सिंहघटकमघापूर्वफल्गुन्युत्तर-
फल्गुनोप्रथमपादेषु । प्रतिप्रसवमाह शातातपः । “माघ्यां
यदि मघा नास्ति सिंहे गुरुरकारणम्” । तत्रैव हेमाद्रिधृत-
माण्डव्यवचनम् । “श्रुतिवैधजातकाश्रमाशनच्छूडादिकः सर्वः ।
रविभवनस्ये जीवे कार्यो वर्यो विवाहस्तु” ॥ माघ्यां मघा-
योगे तु ऋक्षेकमन्दिरगतावित्यादिना सर्वकर्म निषेधात् ।
अथैवं विवाहोऽपि श्रूयते । तथा च राजमार्त्तण्डे दक्षः ।
“गुरौ हरिष्ये न विवाहमाहुर्हारीतगगंपमुखा सुनौन्द्राः । यदा
न माघी मघसंयुता स्यात् तदा च कन्योद्दहनं घटन्ति” ॥
इत्यथ माघ्यां मघायोगाभाविऽपि श्रुतिवैधादिमघास्यंऽपि गुरौ
भवति विवाहस्तु गुरोर्मघापरित्यागादेव तथा च माण्डव्यः ।
“मघा ऋक्षं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् । तत्राब्दे
कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत्” ॥ वात्स्यायनः । “यात्रो-

दाहप्रतिष्ठादिगृहचुडव्रतादिकम् । यत्रतो वनेयेद्येव जीवे
 वक्रातिचारणे । कोर्त्तिभङ्गः प्रतिष्ठाया भयं चौरात्तथाध्वनि ।
 चूडोद्वाहे भयेऽमृत्युर्भते हानिभयं गृहे । अतिचारे त्रिपक्षः
 स्यात् वक्रे पक्षचतुष्टयम् । न कुर्यात्तत्र यात्रादिगुरोर्वक्राति-
 चारयो ” । गर्गः । “गुरोर्वक्रातिचारे च वर्जयेत्तदनन्तरम् ।
 यच्चव्रतविवाहादावष्टाविंशतिवासरान्” । भाण्डव्यः । “यदा
 वक्रातिचाराभ्या राशिं गच्छति वाक्पतिः । दिनानि मम-
 विज्ञानि त्यक्त्वा कर्म समाचरेत्” ॥ अत्रापि पूर्व. पूर्वः पक्षः
 श्रेयान् राशिं राश्यन्तरम् अन्यथा ध्येयं स्यात् । अतएव
 न्यायरत्नेनापि पूर्वराशिगमिष्यमाणातिचारगुरुके इत्युक्तम् ।
 हृद्भ्राजमार्त्तण्डे । “वक्रातिचारोपगताः कुजाद्या यद्यन्य-
 राशौ परिवर्जनीयाः । यथाक्रमस्थाः स्वगृहस्थिता वा न
 वर्जनीया यवना घदन्ति” ॥ अथद्वारसमुच्चये कृत्यचिन्तामणौ
 च हारीतः । “कृत्वातिचारं यदि पूर्वराशिं नायाति मन्त्रो
 विबुधाधिपानाम् । यान विषाह व्रतबन्धगेह सर्वं तदा हन्ति
 मत्तं सुनीनाम् ॥ अतिचार गते जीवे हृषे हृदिककुम्भयोः ।
 यज्ञोद्वाहादिक कुर्यात्तत्र कालो न लुप्यते” ॥ कृत्यकल्प-
 लतार्या वाचस्पतिमिश्रैः “पूर्वराशि यदा त्यक्त्वा अपूर्णं वक्षरे
 गुरुः । सुप्तकालः स विज्ञेयः परगेह गतो यदा ॥ मौने मेपे
 हृषे चैव तथा मिथुनकन्ययोः । अतिचाराच्च दीप. स्यात्त्रिवर्तं
 कासलोपज.” ॥ हैतनिर्णये । “कन्याहृदिकमेपेपु मन्मथे
 च भूपे हृषे । अतिचारेपु कर्त्तव्य विवाहादि बुधैः मदा”
 इति अमूलकमित्युक्तम् । धराहसहितायाम् । “अतिचार गते
 लोचस्तथैव कुरुते म्यितिम् । तदा महातिचारः स्यात् सुप्त-
 मवत्सरक्रियः ॥ अतिचारेपु यो राशिर्लहितो देवमन्त्रिणा ।
 तदाद्यो वत्सरो सुप्तो योऽनर्हः, भयं कर्मसु ॥ तत्र वर्षे कर्मणो

लुप्तत्वात् वक्ष्ये लुप्त इति तदाह योऽनर्ह इति । भुजवल्-
 भीमादिनिबन्धेषु । “शुभं भवनमासाद्य यदातिक्रमते गुरुः ।
 अत्र संवर्द्धिता कन्या सुखं भर्तुः प्रमोदते” । दीपिकायाम् ।
 “त्रिकोणजाया धनलाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयाति ।
 यदा तदा प्राह शुभे विलम्बे द्विताय पाण्डिग्रहणं वशिष्ठः” ॥
 त्रिकोणं नवपञ्चकम् । जायासप्तमं धनं द्वितीयं लाभ
 एकादशग्रहम् । रत्नकोपे । “पक्षो दशाहानि तथा
 त्रिपक्षी मासत्रिभागः खलु पट्च मासाः । एषोऽति-
 चारः कथितो ग्रहाणां भीमादिकानां परतस्तु चारः” ॥
 प्रतिष्ठाकाण्डकल्पतरौ देवीपुराणम् । “यदा जौषे स्थिते
 सिंहे तथैव मकरस्थिते । देवारासतडागादिपुरोद्यानग्रहाणि
 च ॥ विवाहादिमहाभाग भयदानि विनिर्दिशेत् ॥ यदा
 द्वादशगे जौषे अष्टमेवाथ भास्करे । प्रतिष्ठा कारिता विष्णो-
 र्महाभयकरो मता” । कृत्यचिन्तामणौ देवीपुराणम् । “सिंह-
 सस्य गुरुं गुरुं सर्वारम्भेषु वर्जयेत् । आरब्धञ्च न मित्तेयत
 महाभयकरं भवेत् ॥ कूपारासतडागेषु पुरोद्यानग्रहेषु च ।
 सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥ कारकी व्रजते
 नाशं सन्तानः क्षीयतेऽचिरात्” । गुणिसर्वस्वे । मकरगुरौ
 प्रवर्त्तकं नरसिंहपुराणम् । “विवाहो नैव कर्त्तव्यः सिंहस्ये
 गुरौ यदा । मकरस्ये च तत्कार्यं कल्याणं सर्वतो बुधैः” ।
 तथा देवीपुराणम् । “मकरस्थो यदा जौषो वर्जयेत् पञ्चमा-
 गकम् । शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनी मतः” । एत-
 द्वाक्य व्यवहारपरिग्रहीतमिति कृत्यचिन्तामणिः । एतेनैतद-
 नाकरं भवति किन्तु सैथिलानामनाचारः इति स्वरसोऽव-
 गम्यते । अतएव रत्नावल्यादिषु नीचस्थ गुरावेव दोष उक्तः ।
 गुरोर्नीचस्थत्वमपि त्रिंशदंशमकरराशिः पञ्चमांशं यावदिति

ज्योतिस्तत्त्वे ज्ञेयम् । रत्नावल्याम् । “नीचस्थः सिंहगो वा
यदा भवति गुरुः सूर्यरश्मौ च लीनः । संयुक्तो वा यदि स्यात्
दशशतघृणिना क्षीणरूपोऽथ बालः । यात्रा गेहं विवाहो
व्रतममरगृहं यज्ञचूडादि सर्वे वापो चोद्यानकूपं न भवति
शुभदं यद् यदिष्टश्च लोके” । त्रीपतिरत्नमानायां ह्यत्याचिन्ता-
मणौ च वात्स्यः । “शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिन्
घारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिगृह-
गेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ व्रतविधिः स्मृतिकर्मज्ञेनः” ।
अस्य शाखाधिपस्य तेन सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनं साम-
पेधाधिपे भोम इत्युक्तत्वात् । कामरूपीय निबन्धे स्मृति-
नागरे देवीपुराणम् । “मकरस्यो यदा जीवस्तदा त्रिंशद्दिनं
त्वजेत् । त्यक्त्वा तु पष्टिदिवसं कुर्यात् कर्माणि मानवः” ।
रायमुकुटज्योतिःकालकौमुद्याम् । यत्तु “मकरस्यं गुरुं
यदात् मिहवत् परिवर्जयेत् । देवारामतडागीषु पुरोद्यान-
गृहेषु च” । इत्यादि देवत्ववचनं तदपि सिंहवत् परिवर्जये-
दित्यनेन यथा सिंहस्य गुरोर्म्यन्यता तथा मकरस्यस्यापीति
गम्यते । सिंहस्यगुरोर्मघायुक्तमाष्यां सत्यामेव त्याज्यता अतो
मकरस्यस्यापि गुरोस्तस्यामेव त्याज्यता इत्यवगम्यते । अतएव
देवीपुराणम् । “यथा जीवस्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते” ।
इत्यत्र यथा तथोपादानं तदपि देशविशेष एव दूषणम् ।
तथा हि “गण्डक्या छत्रे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्यं
मकरस्यञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्” । अतएवान्यदेशाभिप्रायेण ।
भोमपराक्रमे । “वापीकूपतडागादि निर्पिहं मिहगे गुरो ।
मकरस्ये तु तत्कार्यं न दोषः काललोपज्ञः । कार्यं मकरगे
लोषे विवाहाद्यस्त्रिंशद्दिनेः । न तु सिंहगते लोषे कुर्याद्विप्रः
कथञ्चन” । अत्र पूर्वोक्तनरसिंहपुराणवचने मकरस्यमात्रे

विवाह उक्तः । अतएव तत्कारभूतं व्यवहारमात्रं विवक्षितं
 श्रीपतिनात्मबुद्धेरिति प्रतिज्ञाय समयाशुद्धौ मकरस्यहृहस्यति-
 दोषमनभिधाय केवलमुपनयने नीचस्यहृहस्यनिर्दिष्टः । एतेन
 द्वैतनिर्णये श्रीपतिसंहितायां व्यवहारोपहृंहितमेव वचनं न च
 व्यवहारविरुद्धमिति । एतेन मकरस्यगुर्वादौ विवाहादि-
 विधायकं वचनं तदाचारविरहादनादरणीयम् । इति वाच-
 स्यतिमिश्रोक्तं हेयम् । प्रतिष्ठाव्यतिरिक्तमकरस्यगुरुकर्मनि-
 पेधकश्रीपतिग्रन्थविरहात् । अथ तद्विपेधकमुनिवचनानि
 प्रामाणिकान्तरधृतत्वादुपादेयानीति चेत् तर्हि प्रतिप्रसव-
 वचनान्यपि तथा । एवञ्चातिचारविवाहादिनिपेधकवचनानि
 श्रीपतिना लिखितानि न तु तदपवादकानीति । तेन तान्य-
 प्रामाणिकानीति यदुक्तं तदपि हेयम् । प्रकृते पुरोक्तयुक्ती-
 स्तीत्यात् । भुज्रवलभौमे । “जोवोऽर्केण युतः करोति मरणं
 वानाशकी भागुरिः । नक्षत्रैकगतो वदन्ति यवनाः पाद-
 स्थितो देवलः । प्रायो गर्गपराशरादिमुनयो नेच्छन्ति धार्म-
 गते तस्मादस्तमिते सुरेन्द्रसचिवे नेष्टं विवाहादिकम्” ॥
 श्रीपतिरत्नमालायाम् । “प्रागुद्गतः शिशुरहस्तितयं सितः
 स्यात् पयाद्दशाहमितपञ्चदिनानि हृहः । प्राक्पञ्चमेव कथितो-
 ऽत्रिविशिष्टगर्गर्जिवस्तु पञ्चमपि हृहगिष्पिर्वर्ष्य” । हृहगिष्-
 त्वगन्तेति क्वचित् पाठः । मितः शुक्रः इह पयाद्दिशि ।
 राजमार्त्तण्डे । “भवेत् सभ्यागतः पयात् अस्तमेप्यन् दिन-
 वयम् । दिनानि पञ्च पूर्वेषु तत्कृते धर्मं वर्जयेत् । बाले
 हृहे च सभ्याग्ने चतुःपञ्चत्रिवासरान् । लीवे च भार्गवे चैव
 विवाहादिषु वर्जयेत् । बाले हृडे च सभ्यायां नष्टे च भृगु-
 नन्दने । दुर्भगा चासतो यस्या गत्युयुक्ता फल क्रमात् ।
 बाले च दुर्भगा नारी हृहे नष्टपत्रा भवेत् । नष्टे च सत्यु-

माप्नोति सर्वमेवं गुरावपि" ॥ वृद्धे पञ्च दिनत्वकीर्तनमप्या-
 पद्विपयम् । ज्योतिःपराशरेण । भृगोः पादास्त्रोऽपि दशाङ्क-
 विधानात् एवं गुरावपि । रत्नमालायां पञ्चविधानात् तयो-
 र्भते न सन्न्यायाः पृथङ्निर्देशोऽपि वृद्धत्वेनव तदप्रवृत्त्यात् ।
 दौषिकायाम् । "गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुक्रे मलिन्मुचे ।
 याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत्" ॥ तत्रैव "नो
 शुक्रास्त्रोऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेन्दौ विष्टौ मासे
 मलास्ये कुजशशिदिवसे जन्मतारासु पाथ । नाडौनक्षत्र-
 चोने गुरुरविरजनीनायताराविशुद्धौ प्रातः कार्या परीक्षा
 द्वितनुचरयद्वांशोदये शस्तन्तने" ॥ ज्योतिषे । "सिंहस्ये मकरस्ये
 च जौये चास्तमिते तथा । सिंहस्ये तु रवौ नैव परीक्षा
 शस्यते बुधैः" ॥ गर्गः । "दाहे दिशाश्चैव घराप्रकम्पे वज्र-
 प्रपातेऽथ विदारणे वा । धूमे तथा पाशुकरप्रपाते न कारये-
 न्नाह्नलिकादि कार्यम् । उल्कापाते च निर्घाते तथैवाकान-
 वर्षणे । क्षिद्रे सूर्यं विनिर्दिष्टे न कुर्यान्मङ्गलक्रियाम् ।
 धूमकेतौ समुत्पन्ने ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ यद्वाणां सङ्घरे चैव
 न कुर्यान्मङ्गलक्रियाम् । द्विसूर्यं वा त्रिसूर्यं वा दृष्ट्वा गगन-
 मण्डले । रात्रौ शक्रधनुषैव मङ्गलानि विवर्जयेत् । दिग्दाहे
 दिनमेकञ्च ग्रहे सप्तदिनानि च । भूमिकम्पे च सम्भूते
 व्रज्याणि परिवर्जयेत् । उल्कापाते च त्रितय धूमे पञ्च-
 टिनानि च । वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्वकर्मासु" ॥
 काश्यपः । "वृद्धच्छिखा च सूक्ष्माया रत्नोलशिखीञ्जला ।
 पौरुषो च प्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता ॥ यदान्तरौचे
 बलवान् भारतो भरताहतः । यतत्यधः स निर्घातो जायते
 वायुसम्भवः" ॥ सशब्द इति गेयः । भोजराजः । "ग्रहे
 रवोन्दौ रवनिप्रकम्पे कीतूद्गमोल्कापतनादिदोषे । हृते दद्या-

हानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्” ॥ केतवय
 शिखावन्तो ज्योतीषि स्थिराण्युत्पातरूपाणि । ग्रहणकाले
 भूकम्पोल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाहम् अश-
 ष्टम् । किञ्चिद्गूढतत्समाहारेऽपि दशाहम् । ग्रहणाद्येकैक-
 दोषे त्रयहमिति वाचस्पतिमिथाः । अत्र स्मृतिसागरघृत-
 सारसंग्रहे । राज्यादिकमहासिद्धौ यज्ञदानतपःसु च । होम-
 स्नाध्याययोश्चैव वर्जयेद्दशरात्रकम् ॥ लक्षहोमे महादाने वर्जयेत्
 सोमके मखे । तपःस्नाध्याययोश्चैव चिरारम्भे त्रयोदश” ॥ इति
 व्यवस्था अन्यत्र । “उल्कापाते भुवः कम्पे अकालवर्षगर्जिते ।
 वज्रकेतूद्गमोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ प्रयाणन्तु त्यजेत्
 क्षत्रः मत्सरात्रमतः परम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्यजित् कर्म
 त्रिरात्रकम् ॥ शूद्रस्यज्ञा चैकरात्रं सर्वकर्म समाचरेत्” ॥
 पराशरः । “प्रयाणे सप्तरात्रं स्यात् त्रिरात्रं व्रतबन्धने । एक-
 रात्रं परित्यज्य कुर्यात् पाणिग्रहं ग्रहे” ॥ भृगुः । “कम्पे
 राजनि मत्साहो ब्राह्मणानां त्रयहन्तथा । शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं
 सर्वकार्येषु वै भृगुः” ॥ शूद्रस्यापद्विपयम् । कम्प इत्युप-
 लक्षणम् । ग्रहणादावप्येवमेवान्यत्रैकत्र पठितत्वात् । भोज-
 देवव्यवहारसमुच्चये । “सर्वं कार्यं न कुर्वीत गुरौ सिंहेऽस्तगे-
 ऽपि च । व्रतदोषे न कुर्वीत तमोयुक्ते वृहस्पतौ” ॥ तमो-
 युक्ते राहुयुक्ते । व्रतदोषे इति नित्येतरकर्मोपलक्षणम् । तथा
 च स्मृतिसागरसारे ज्योतिषम् । “एकराशो स्थितो स्यातां
 यदि राहुवृहस्पतौ । विवाहव्रतयज्ञादि सर्वान्तत्र विषर्जयेत्” ॥
 मलमासाद्युपक्रम्य भविष्ये । “ऋतभेदेऽप्येकराशो सम्पर्को
 यदि वानयोः । गुरोः राहोरपि तथा त्यजेद्विदास संशयः” ॥
 अत्र गुरोर्लज्जितत्वं हेतुः । तद्यथा “यत्र यत्र स्थितो जीव-
 स्तमोर्यागेन सञ्जते । उपहासाय किं न स्यादसख्यो मन्त्रो-

पिणाम्” ॥ इति । “अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंद्धिकासुतु-
दर्शने । सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रोद्वाहादिमङ्गलम्” ॥ इति
दौषिष्वायामनिष्टमित्यभिधानात् । अनिष्टजनकोत्पात एव
सर्वकर्मानधिकारः । पूर्वलिखितभोजराजवचनेऽपि । “केतू-
द्गमोक्त्वापातनादिदोषे” इति दोषजनक एव तथोपरामे मङ्ग-
लतः शुभेऽपि यात्रानिषेधाय सिंद्धिकेति पृथगुपादानम् । अत्र
‘विवाहादावपि सप्तरात्रनिषेधात् पराशरोक्तस्वल्पकालनिषेध
आपद्धिपयः । तेनानिष्टजनके भूमिकम्पादौ न दोषः । अतएव
पट्कालिकायाम् । वराह्येण उत्पातप्रकरणे प्रायः पदमभि-
हितम् । तथा च यः प्रकृतिविपर्ययासः प्रायः संक्षेपतः स
उत्पातः चित्तियोमदिव्यजातो यद्योत्तरं गुह्यतरो भवति प्राय
इति ऋत्वादिप्रयुक्तविपर्ययासव्यावृत्त्यर्थं यदाह “ये च न दोषं
जनयन्त्युत्पातास्तान् ऋतुस्वभावकृतान् । ऋषिपुत्रैः कृतैः
श्लोकैर्विद्यादेतैः सप्तसोक्तैः । तथा च मत्स्यपुराणम् “वज्रा-
ग्निमहोक्तये सव्या निर्घातनिस्त्रनाः । परिवेशरजो धूम-
रक्ताकास्तमयोदयाः ॥ इमेभ्योऽथ रसघ्नेहमधुपुष्पफलोद्गमाः ।
गोपन्निमदहृदिय शिवाय मधुमाधवे ॥ तारोक्त्वापातकलुषं
कपिलार्केन्दुमण्डलम् । अग्निज्वलनं स्फोटं धूमरेणुनिरा-
कुलम् । रक्तपद्मारुणासन्ध्या नभःशुभ्रार्णवीपमम् ॥ सुरिता-
स्त्राब्जुसंशोषं दृष्ट्वा शीघ्रमे शुभं वदेत् । शक्रायुधपरीवेशौ
विद्युच्छुष्कविरोहणम् ॥ कम्पोदत्तनवैकृत्यं रसनं दारुणं
चित्तेः । नद्युदपानसरसां वृष्ट्यृद्वाभिरणप्लवाः ॥ पतनञ्चाद्रि-
नीहाभां वपांश्च न भयावहम् । दिव्यस्तोभूतगन्धर्वाधिमाना-
द्भुतदर्शनम् ॥ यदनच्चक्रताराणां दर्शनन्तु दिवाम्बरे । गीत-
वाटिचानर्धोपो वनपर्वतसानुषु । शस्यवृहोरसोत्पत्तिरपापः
शरदि क्षताः । शीतानिक्ततुपारत्वं नर्दनं सृगर्पाक्षयाम् ॥

रघो यक्षादि सत्त्वानां दर्शनं वागमानुषो । दिशो धूमाश्र-
काराश्च शलभा वनपर्वताः उच्चैः सूर्यादियास्तत्वं हेमन्ते
शोभना मताः । हिमपाता निलोत्पात विरूषाद्भुतदर्शनम् ।
दृष्टाञ्जनाभमाकाशं तारोक्त्वापातपिञ्जरम् । चित्रागर्भोद्भवा
स्त्रीषु गोजाश्च भृगपक्षिणाम् । पत्राङ्गुरलतानाञ्च विकाराः
शिशिरे शुभाः । ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टा स्वर्त्तौ शुभावहाः ।
ऋतावन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृगदारुणाः । उग्रतानाञ्च
या गाथा शिशूनाञ्चेष्टितञ्च यत् । स्त्रियो यच्च प्रभापन्ते तस्य
नास्ति व्यतिक्रमः । पूर्वञ्चरति देवेषु पद्याद्गच्छति मानु-
षान् । नादेशिता वाग्वदति सत्याहोपा सरस्वती” । अतएव
मनुनापि । “निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्पणे ।
एतानाकालिकान् विद्यादेनध्यायानृतावपि” । अत्रानध्यय-
नार्थं सृतावपीत्युक्तम् । उत्पाते दोषभङ्गमाह श्योपतिव्यव-
हारनिबन्धे । “अथ दिवसत्रयमध्ये सृदुजलपतनं यदा स्यात्
तदोत्पातदोषं शमयेदित्याङ्गुराचार्या” ॥ वार्हस्पत्ये “शम-
यन्त्यासप्ताहात् कम्पादिकृत निमित्तमाश्वेव । अतिवर्षणोप-
वासव्रतदीक्षाजप्यहवनानि” । विष्णुधर्मोत्तरे । “शेतेऽथ
चतुरी मासान् यावद्भवति कार्त्तिकः । विशिष्टा न प्रवर्त्तन्ते
तदा यज्ञादिकाः क्रियाः । नाभिपेथो नृपथैत्रे नाधिभासे
कटाचन । ॥ सुप्ते च तथा कृण्वे विशिषात् प्राहुषि द्विज” ।
भविष्योत्तरे । “सुप्ते मयि जगन्नाथे केशवे गरुडध्वजे । निष्ट-
र्त्तन्ते क्रियाः सर्वाद्यातुर्वर्णस्य भारत । विशाङ्गप्रतवन्वादि
षूडासंस्कारदोषणम् । यज्ञमृदप्रवेशादि दानार्चनप्रतिष्ठा-
नम् । पुण्यानि यानि कर्माणि षड्येदृष्टिपायने” । सर्वा-
स्तत्तद्वाक्यगणिताः पूर्वप्रातिलिकीक्षाः । एवं पुष्टानोति ।
अन्यथा विशेषवचनवेयर्ष्यादिति वदन्ति । भोजराज ।

“वापो-तडाग-गृह-गोपुर-देवसङ्ग-प्रासादशारिमठकूपविवाह-
 त्यान् । कर्तुं यथागमविधानविधिर्विधात्रा प्रोक्तस्तथैव कथ-
 यामि समासतोऽहम् । सुप्ते हरो प्रकटशेषफणोपधाने लघ्नौ-
 करालपरिमार्जितपादपद्मे । मौने रवौ भनुषि चास्तमिते
 तथेज्ये धास्तुक्रियाविधिरसौ मुनिभिर्निर्दिष्टः” । इत्यो गुरुः ।
 नारदः । “वापोकूपतडागादि प्रतिष्ठायन्नकर्म च । न कुर्व्या-
 न्मलमासे च महादानव्रतानि च” । दानपदं सामान्यदान-
 परमिति वदन्ति । तथा च स्मृतिः । “अस्ते सन्ध्यागते
 बाले भृगौ मासि मलिस्तुचे । देवतादर्शनं दानं महादानं
 विवर्जयेत्” । लघुहारीतः । “भृगावस्ते गुरो सिंहे गुर्वा-
 दित्ये मलिस्तुचे । त्यजेत् दानं महादानं व्रतं देवबिलो-
 कनम्” । एतद्वचनद्वयं कालविवेकेऽपि । अत्र दानमह-
 दानयो रूपादानात् । किन्त्वियान् विशेषः । मरौचवच-
 नोक्तरोगादौ दानमेव प्रतिप्रसृतं न तु महादानमिति । नारा-
 यणोपाध्यायस्तु । सुमुक्षुणा त्वनभिसहितफलदानम् । मन्-
 मासेऽपि कत्तथ्यमेव महादानन्वनभिसहितफलमपि नेत्याहुः ।
 कृत्यचिन्तामणौ । दानमित्यत्र यानमिति पठन्ति । यान
 यात्रामित्यर्थः । प्रागुक्तज्योतिः पराशरवचने मन्त्रमासनिषि-
 द्धगणे दानपदं महादानपरमिति शूलपाणिः । अत्राकान्ति-
 क्कमनध्याय इति स ज्योतिः स्यादनध्याय इति वचनयोः
 सन्ध्यागर्जनप्रकरणीययोर्विरोधः शक्ताशक्तभेदेन परिहरणीय
 इति केचित् उल्कासहचरितत्वेन महागर्जनविषयम् आका-
 निकमिति । यथा भनुः । “विद्युत्स्तनितव्रजेषु महोल्का-
 नाश्च सङ्गवे” इति वस्तुर्थः । एतद्वचनं तिथितत्त्वे विवृतम् ।
 कालाकालविषय इति इलायुधः । गर्जादि समाहारविषय-
 भाकानिकमित्यपरे । आकानिकं निमित्तमारभ्या परदिने

तत्कालपर्यन्तं सज्योतिः सौरनक्षत्रान्यतरज्योतिषा सह वर्तन्ते
दिनमात्रं रात्रिमात्रञ्चेत्यर्थः ।

अथ रोगी दानादि । शातातपीयकर्मविपाके । “महा-
पातकजं चिह्नं सप्तजन्मसु जायते । उपपापोद्भव पञ्च त्रीणि
पापसमुद्भवम् । दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमा-
च्छमम् । जपैः सुरार्चनेर्होमैर्दानैस्त्रैषां शमी भवेत् । पूर्व-
जन्मकृतं पापं नरकस्य परिचये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य
कृच्छ्रादिभिः शमः । कुष्ठञ्च राजयक्षा च प्रमेहो घृहणी तथा ।
भ्रूवकृच्छ्राश्मरीकाया भतिसारभगन्दरौ । दुष्टव्रणं गण्डमाला
पचाघातोऽघ्निनाशनम् । इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः
स्मृताः । जलोदरयकृत् क्षौद्र शूलरोगव्रणानि च । खासा-
जोर्णज्वरहृदिभ्रममोहगलपहाः । रक्तार्धुदविसर्पाद्या उप-
पातोद्भवा गदाः । दण्डावतानकृयित्रवपुःकम्पविचार्चकाः ।
वक्ष्मीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः” । तथा “अर्श
आद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि । अन्ये च बहुधा
रोगा जायन्ते रोगसङ्हराः । उच्यन्ते हि निदानानि प्राय-
श्चित्तानि च क्रमात् । महापापेषु सर्वं स्यात् तदर्धस्तपपातके ।
दद्यात् पापेषु षष्ठ्यांशं कल्पं व्याधिवलाचलम् । सप्तमुचा-
वचं पुष्यं प्रदद्याद्देवतार्चने । दद्यात् द्विजमहसाय मिष्टान्नं
द्विजभोजने । गोदाने च सवत्सा गोः सुग्रीला च पर्यास्यनी” ।
गोदानमधिकृत्यादि पुराणम् । “अरोगयेव जायेत तेजस्यो च
भवेत्वरः” । मनुः । “दोषधान्यगदो विद्यार्हवी च विविधा
स्थितिः । तपसेव प्रसिद्धान्ति तपस्त्रैपान्तु साधनम्” । अगदो
नेहज्यम् । शातातपः । यथा मिष्टानं दोषात्यः कर्मजो
हेतुभिर्विना । महारम्भाऽस्पृके हेतावन्तिमो दोषकर्मजः” ।
सारावल्याम् । “पप्याग्निर्गोसवता नरापः सदृष्टिमाजां

विजितेन्द्रियाणाम् । एवं विधानामिदमायुरत्र चिन्त्यं सदा
 ब्रह्ममुनिप्रवादः । व्यक्तमाह याज्ञवल्काः । “वर्त्याधारस्त्रेह-
 योगाद् यथा दीपस्य सस्थितिः । विक्रियापि च दृष्टैवमकाले
 प्राणसमयः” । यथात्वविकलवर्त्यादि सत्त्वे प्रचण्डवातादिना
 दीपनाशस्तथा सत्यप्यायुपि अशुभकर्मवशात्सोकादुर्गवर्त्मयुडा-
 पप्याशित्वादिना प्राणनाश इति । आयुर्वेदे । “यथा शास्त्रञ्च
 निर्णीते यथा ध्याधि चिकित्सितः । न शमं याति यो व्याधिः
 स क्षीयः कर्मजो बुधैः” । तत् चिकित्सायां भीषटाचार्यैः
 “दानैर्दयादिभिरपि द्विजदेवतागोर्गुर्वर्धनप्रणतिभिश्च जपैस्त-
 पोभिः । इत्युक्तं पुण्यनिश्चयैरुपचीयमानाः प्राकृतापजा यदि
 रुज प्रशम प्रयान्ति” । अतएव हेमाद्रिहृतदानखण्डे तत्त-
 द्रोगे तत्तद्दानाभिधानपूर्वकं भगवद्वाक्यम् । “सुवर्णदानं
 सर्वेषां रोगाणां नाशकारणम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं
 कमलोद्भवम्” । कर्मदोषोभयजन्यव्याधौ च । “दानादिभिः
 कर्मभिरोपधोभिः कर्मक्षये दोषपरिहारे च । सिद्ध्यन्ति ये
 यद्भवता कथञ्चित् ते कर्मदोषप्रभवा गदास्तु” । अतएवोक्तम् ।
 “प्रायश्चित्तमकृत्वा तु कर्म कुर्यान्न किञ्चन । अनिस्तौर्णमघ
 यस्मात् द्विगुणं परिपच्यते” । केचनदोषजे तु । “स्वहेतुदुष्टे
 रनिष्ठादिदापैरुपप्लुतैः स्वेषु परिस्वनद्धि । भवन्ति ये प्राण-
 मृता विकारास्तु दोषजा भेषजशुद्धिसाध्याः” ।

अथ सुमुह्युक्त्यम् । मनु । “इह चासुत्रं वा काम्यं
 प्रवृत्तं कर्म कौर्त्तते । निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ।
 प्रवृत्तं कर्म ससिद्ध्यं देवानामिति सार्ष्टंताम् । निवृत्तं सिद्ध्यमा-
 नन्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै” । कामनापूर्वकं कर्म शरीरं प्रवृत्ति-
 हेतुत्वात् प्रवृत्तं तदेव कर्म कामनारहितम् । पुनर्ब्रह्मज्ञाना
 भ्यासपूर्वकं ससारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते । सार्ष्टंता

समानगतिताम् । ऋपेर्गत्यर्थात् पञ्चभूतान्यत्येति अतिक्रामति
मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । विष्णुपुराणम् । “विशिष्टफलदा काम्या
निष्कामाणां विमुक्तिदा” । भगवद्गोतापि । “युक्तः कर्म-
फलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण
फले सक्तो निबध्यते” । युक्त ईश्वराय कर्माणि न फलस्य
इत्येव समाहितः । फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्निति शेषः ।
शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम् । सत्वशुद्धिज्ञान-
प्राप्तिसर्वकर्मसत्यासन्नाननिष्ठाकामेणेति वाक्यमिति उपः ।
अयुक्तस्तद्विद्भिर्मुखः कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः
प्रहृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः मम फलाय इदं कर्म करो-
मौत्येवं फले सक्तो नियतं बन्धं प्राप्नोति तथा चार्जुनं प्रति
भगवद्वाक्यम् । “मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निरासौर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः” । सत्यस्य निश्चिप्य
समर्प्य इति यावत् । अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या अहंकर्ता
ईश्वराय भृत्यवत् करोमौत्यनया बुद्ध्या निरासौख्यकाम-
सङ्ख्यः । अतएव निर्ममो ममतारहितः । विगतज्वरः
विगतसन्तापः । व्यक्तमाह स एव । “यत् करोषि यदश्रासि
यत् जुहोषि ददासि यत् । यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व
मदर्पणम्” । विष्णुपुराणे । “कर्माण्यसङ्ख्यित तत् फलानि
सैन्यस्य विष्णो परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्ममहौमनन्ते
तस्मिन्नयं ते त्वमन्ताः प्रयान्ति” । तां कर्ममहौं भारतवर्ष-
रूपाम् । एकादशस्कन्धे । “वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गो-
ऽर्पितुमौश्वरे । नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः” ।
वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निविडम् । ननु कर्माणि क्रियमाणि
तस्मिन्नासत्तिस्तत् फलञ्च स्यात् न तु नैष्कर्म्यरूपा फलसिद्धिः ।
अतएवाह निःसङ्ग इति अनभिनिवेशितवान् ईश्वरेऽर्पितुं

न फलोद्देशेन । अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं
 भवत्येव इत्यत आह रीचनार्था इति । कर्मणि रच्युत्पाद-
 नार्था अतएव अत्रैव "फलश्रुतिरियं नृणां नाश्रयो रीचनं
 परम् । श्रेयो विवक्षया प्रोक्ता यथा भेषज्यरीचनम् । उत्-
 पत्त्येव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च । आसक्तमनसो मर्त्या
 आत्मनोऽनर्थहेतुषु । न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो हजिना-
 ध्वनि । कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विगतो बुधः । एवं
 व्यवस्थितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कुसमितां न
 वेदन्ना वदन्ति हि" ॥ इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः परमपुरुषार्थ-
 परा न भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवाप्तर-
 कर्मफलैः कर्मसु रच्युत्पादनमात्रम् । यथा भेषज्ये औषधे
 रच्युत्पादनम् । यथा "पिब निस्वं प्रदास्यामि खलु ते खण्ड-
 लड्डकान् । पिबैव सुक्तः पिबति तिलमप्यतिबालकः" ॥
 अत्र तिलनिष्वादिपानस्य न खलु खण्डादिनाभ एव प्रयो-
 जनम् । किन्त्वारोग्यम् । तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन्
 मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते । ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि
 न श्रूयते कुत एवं व्याख्यायते । यथा श्रुतस्यैवाघटनादित्याह
 उत्पत्त्येति हाभ्याम् उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पञ्चादिषु
 प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलबोर्त्यादिषु स्वजनेषु पुत्रदारादिषु ।
 परिपाकतो दुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः
 अजानतो यतो न तान् प्रद्वीभूतान् बुधो वेदो यद्वोधयति
 तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः तानेवं भूतान् हजिना-
 ध्वनि पापि वर्तन्नि देवादियोनी भ्राम्यतः । पुनस्तमो भूत-
 हृत्तादियोनी विगतः पशुकाम इति चायुरिन्द्रियादिकाम
 इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधो वेदो
 युञ्ज्यात् । तथासत्यनाप्तः स्यादिति भावः । कथं तर्हि कर्म-

मोमांसकाः कर्मफलपरतां वदन्ति तत्राह एवमिति व्यव-
स्थितम् । वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अवान्तरफल-
रोचनतया रमणीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुतश्चयः ।
तदाह हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादथः तथा न वदन्तीति अत-
एव निष्कामकर्मणात्मज्ञानमित्युक्तम् । यथा “अयमेव क्रिया-
योगी ज्ञानयोगस्य साधकः । कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्य-
चिन्नैव दृश्यते” ॥ सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात् । तथा च
“ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः । श्रुतिस्तमेव
वेदार्थवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा दानेन
श्रद्धया यज्ञेनानशनेन चेति” तमात्मसाक्षात्कारम् । अतएव
यज्ञादीनां ज्ञानश्रेयताश्चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्तते ।
पण्डितेनापि मूर्खः काम्ये कर्मणि न प्रवर्तयितव्यः । इत्याह
षष्ठस्कन्धे । “स्वय निःश्रेयस विद्वान् न वक्तव्यज्ञाय कर्म हि ।
न राति रोगिणेऽपथ्य वाञ्छतेऽपि भिषक्तमः” ॥ राति ददाति ।
समयप्रदीपे श्रौतज्ञः । “दासीं दासमलङ्कारमन्नं षड्रस-
सकृतम् । पुरुषोत्तमस्य तुष्ट्यर्थं प्रदेय सार्वकालिकम् । यद्-
यदिष्टतमं लोके यद्वाप्यस्ति गृहे शुचि । तत्तद्वि देयं तुष्ट्यर्थं
देवदेवस्य चक्रिणः” ॥ इदं दानं ब्राह्मणसम्प्रदानकमेव
विष्णुप्रीतिमुद्दिश्य एवं सर्वत्र दाने विष्णुप्रीतेः सामान्यतः
श्रवणात् । विष्णुप्रीतौ देवताधिकरणन्यायविरोध इति चेन्न
स्वर्गवटधिकारिविशेषणत्वेन तत्तत्त्वप्रसाधनादित्याह । ब्राह्मण-
सम्प्रदानकत्वे किं प्रमाणमिति चेत् वामनपुराणे तत्तन्मास-
मेदेन तत्तद्दानमभिधाय “विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि
ब्राह्मणेष्वथ । देयानि विप्रमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये” ॥ इति
चाभिधाय दासी दासमिति वचनद्वयाभिधानात् । तथा
विष्णुधर्मोत्तरेऽग्निपुराणे च । “यत्र यत्र भवेत् प्रीतिर्विपयेभ्यो

मासो यदा भवेत् ॥ सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः” ॥
 अत्र सप्तमस्य पितृपक्षत्वात् । “पद्या तु दिवसैर्मासः कथितो
 वादरायणैः” इत्यनेन त्रिंशता तिथिभिः पक्षत्वात् सप्तमस्य
 पक्षमत्वाच्च । तदर्थे तत्र स्मृतस्य । “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं
 यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र अयं कुर्यात् वर्जयित्वा स्मृता-
 हनि ॥ अमावास्यां क्षयी यस्य प्रेतपक्षेऽथा पुनः । सपि-
 ण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः” । इति शङ्खोक्तेन
 प्रत्याब्धिकं पार्वणविधिना कर्त्तव्यम् । न तु मन्त्रमासभाद्र-
 कृष्णपक्षस्मृतस्य वर्षान्तरेऽश्वयुक्कृष्णपक्षेऽपि पार्वणं तस्य
 प्रेतपक्षस्मृतत्वाभावात् किन्त्वेकोद्दिष्टम् अत्र पार्वणो विधिः
 पार्वणेति कर्त्तव्यताकेकोद्दिष्टविधिरिति न व्यवहृत्मानप्रभृतयः
 तन्न पूर्ववचनोक्तत्रैपुरुषिकस्य स्मृताहे पर्युदस्तस्य पार्वणो
 विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् । “अपुत्रा ये स्मृताः केचित्”
 इत्यत्र पार्वणनिषेधानुपपत्त्या कर्षूसमन्वितमित्यत्र घट्पुरुष-
 निषेधेन च त्रैपुरुषिकत्वलाभाच्च । तस्माच्चैपुरुषिकं युक्त-
 मिति । एवममावास्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्या-
 ब्धिकं पार्वणविधिनेव : “अपुत्रा ये स्मृताः केचित् स्त्रियो वा
 पुरुषाय ये । तेषामपि च देयं स्यात् एकोद्दिष्टं न पार्वणम्” ॥
 इत्यापस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपदानात् सपुत्राणां
 पार्वणाभ्यनुष्ठानात् । एतच्च मातृप्रभृतिवयदैवतं कार्यम् ।
 मात्रे पितामहौ प्रपितामहौ पूर्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा इत्य-
 न्वष्टकायां तथा दर्शनात् । अत्रावसानदिननिमित्तत्वेन पार्वण-
 विधानात् छन्दोगैरपि मात्रादिव्रिकाणां श्राद्धं कार्यम् । “न
 योषिज्ञः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते” । इति छन्दोगपरिशिष्टेन
 विशेषतः प्रतिप्रसवात् एवं सपिण्डीकरणेऽपि । एतच्च माता-
 पित्रोरिव । तथा हेमाद्रिदृष्टतकात्यायनवचनम् । “सपिण्डीकर-

णादूर्ध्वं पितरोरेव हि पार्वणम् । पितृभ्य भ्रातृमातृणामेको-
 द्विष्टं सदैव तु ॥ मातृपदं सपत्नीमातृपरम् । पितृभ्यादि-
 समभिव्याहारात् अत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनि-
 पातः । अत्रानुज्ञाग्रहणामिलापस्तु । अद्येत्यादि पितु-
 रभावस्याक्षयनिमित्तक-पार्वणविधिक-सांवत्सरिक-याद्द्वार्थम् ।
 अमुकगत्रस्य पितुरमुकदेवशर्मणोऽमुकगोत्रस्य पितामहस्यामु-
 कदेवशर्मणोऽमुकगोत्रस्य प्रपितामहस्यामुकदेवशर्मणः पार्वण-
 विधिकसांवत्सरिकयाद्दे कर्त्तव्ये पुरुरवोमाद्रवसोर्विशेषां
 देवानां पार्वणविधिकयाद्दे दर्भमयत्राङ्गणयोरहं करिष्ये ।
 एवमन्यत्राप्युच्यते । एवञ्च सप्तमस्य पितृपक्षत्वादश्वयुक्कृष्ण-
 पक्षौययाद्दे मलमासे न कार्यम् ।

अथाश्वयुक्कृष्णपक्षयाद्देम् । ब्रह्मपुराणम् । “अश्वयुक्-
 कृष्णपक्षे तु याद्दे कुर्याद्दिने दिने । त्रिभागहीन पक्ष वा
 त्रिभागन्वहमेव वा” ॥ दिनपदं तिथिपर तत्तत्कर्मनिमित्त-
 षोर्णमास्यन्तर्धेवादिद्वादशमाससम्बन्धित्वात् तिथिथान्द्रमसं
 दिनमित्वादिप्रागुक्तत्वाच्च । अर्धमेवेति अर्धं कुर्यादेव इति
 नियमन्युत्तरर्धस्यावश्यकत्वम् । तच्च त्रिभागस्यैव अर्धत्वे सम्भवति
 न तु पक्षस्य तथात्वे त्रिभागकरणे अर्धमेवेति नियमानुपपत्तेः ।
 चयाणां पूरणो भागस्त्रिभागस्त्रिभागहीनः पूर्वत्रिभागहीनः
 द्विभागः परस्त्रिभागः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे । “उत्तरा-
 दयनात् याद्दे श्रेष्ठ स्याद्दक्षिणायनम् । चातुर्मास्यञ्च तत्रापि
 प्रसुप्ते केशवे हितम् । प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशे-
 यतः । पञ्चम्यूर्ध्वं च तत्रापि दशम्यूर्ध्वं मतीऽप्यति । मघायुक्ता न
 तत्रापि शस्ता राजस्त्रयोदशी” । एवञ्च प्रतिपदादिपक्षदशक
 षष्ठ्यादिदशक एकादश्यादिपक्षक त्रयोदश्यादित्रिकतियस्त्रि-
 पक्षश्चतुष्टयविधानात् । प्रागुक्तनागरखण्डे यत्सकृच्छ्रादविधानं

महासुने । तन्तमच्युतमुद्दिश्य विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत्” ॥ विष्णु-
धर्मात्तरद्वितीयकाण्डे तु विष्णुसम्प्रदानकमेव दानम् । “विष्णोः
शङ्खप्रदानेन वारुणं लोकमाप्नुयात्” ॥ इत्यादिना “क्षीर-
पल्लवमयुक्तान् कलसान् सुविभूषितान् । दत्त्वा वै देवदेवाय
वाजिमधफलं भयेत्” ॥ इत्यन्तेन तत्तत्फलं तत्तद्दानमभि-
धायोक्तम् । “अकामः सात्त्विको लोको यत्किञ्चिद्विनिवे-
दयेत् । तेनेव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते ॥ धर्म-
वाणिजिका सूटाः फलकामा नराधमाः । अर्चयन्ति जगन्नाथं
ते कामानामुवन्द्यथ । अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधमाम् ॥
पद्भ्या प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम् । सूर्द्धां प्रतीच्छते
दत्तमकामिन इजोत्तमैः” ॥ इति वामनपुराणवचने सार्ध-
कालिकमित्यनेन मनमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयम् ।

अथ महादानलक्षणम् । मत्स्यपुराणे । “अथातः संप्रव-
क्ष्यामि महादानस्य लक्षणम्” । इत्यभिधाय । “आद्यन्तु
सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् । हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं
तदनन्तरम् । कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च पञ्चमम् । हिरण्य-
कामधेनुञ्च हिरण्याश्वस्तथैव च । पञ्चलाङ्गलकक्षैव धरादानं
तथैव च । हिरण्याश्वरयस्तद्वत् हेमश्मिन्निरयस्तथा । द्वादशं
विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् । समसागरदानञ्च रत्न-
धेनुस्तथैव च । महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्तितः” ॥
अत्र सामान्यलक्षणं सूत्रजपाङ्गकदान महादानम् । विना-
यकादिपञ्चाशद्देवताहोमाङ्गक वा । तथा च मत्स्यपुराणम् ।
विनायकादिग्रहलोकपालवस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम् । ब्रह्मा-
ण्डितेशानवनस्पतीनां स्वमन्वतो द्यौमचतुष्टयं स्यात् । जप्यानि
सूक्तानि तथैव चैपामनुक्रमेणापि यथा स्वरूपम्” इत्यादिना
सूत्रजपहोमाङ्गयोश्च विधिः प्रत्येकं षोडशतुलापुरुषप्रधाना-

न्युद्दिश्योक्तो न तु महादानत्वेन उद्दिश्येति । अतो नेतरैतरा-
श्रयत्वम् । न तु कुण्डमण्डपेतिकर्त्तव्यतायोगित्वं जिज्ञानीय-
लक्षणमचलमठदानेऽपि गतत्वात् । एवञ्च “कनकाश्रतिला-
नागादासीरघमहीगृहाः । कन्या च कपिला धेनुमहादा-
नानि वै दश” । इति कूर्मपुराणोक्तं महादानपदं गौणम् ।
अन्यथा महाशक्तिकल्पनापत्तेः । कनकादि साधारणानुगतै-
करूपाभावाच्च । न वैपरीत्यम् ।

अथ मलमासकर्त्तव्यव्रतम् । चातुर्मास्यव्रतमापादाद्युल्ले-
खेन विहितं यत् तदप्यारब्धं मलमासे कार्यम् । आपादादि
प्रतिदिनकर्त्तव्यत्वेन निरवकाशात् । “पथ्या तु दिवसैर्मासः
कथितो वादरायणैः” इति ज्योतिःशास्त्रे पितामहेन एक-
मासत्वाभिधानाच्च । यच्च “संवत्सरन्तु यः पूर्णमेकभक्तो न
तिष्ठति” । इत्यादौ माघाद्यनुलिखितं संवत्सरव्रतमारब्धं
तन्मलमासेऽपि कर्त्तव्यम् । “कृच्चिन्नयोदशमासाः संवत्सरः”
इति श्रुतेः । यच्च प्रतिमासविहितं न माघाद्युल्लेखेन तन्म-
लमासेऽपि कर्त्तव्यम् । तथा च रमावृत्तौ याव्रते शिवर-
हस्यम् । “मासे मलिस्तुचेऽप्येवं यजेद्देवीं सगङ्गराम् ।
किन्तु नोदयापनं कार्यमित्याह भगवान् शिवः” । उद-
यापनं प्रतिष्ठा । व्रतारम्भोऽपि निषिद्धः । पूर्वनिरुक्त-
काश्रपवचनात् । जैष्ठादिमासविशेषविहितं सावित्रीव्रता-
दिकन्तु सावकाशत्वान्नमलमासे न कार्यम् । प्रकृत एव जैष्ठादौ
कर्त्तव्यमिति ।

अथ पित्रपक्षमृतक्रिया । हेमाद्रिकालमाधवौयसंपथो-
र्नागरखण्डम् । “आषाढ्याः पक्षमे पक्षे कन्यासंस्ये दिवाकरे ।
यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥ तस्य संवत्सरं
यावत् वृष्टाः स्युः पितरो ध्रुवम् । नभो धाय नभस्यो वा मल-

तत् कन्यास्वरविनिमित्तकम् । “अनेन विधिना आहं त्रिरब्द-
 स्येह निर्वपेत् । कन्याकुम्भहृत्पस्येऽर्के कृष्णपक्षे च सर्वदा” ॥
 इति मत्स्यपुराणीयैकवाक्यत्वात् । तत्रैव आपाद्गौयपञ्चम-
 पञ्चसम्बन्धे अतीव प्राशस्त्यं तथा चादिपुराणम् । “पक्षा-
 न्तरेऽपि कन्यास्ये रवौ आहं प्रशस्यते । कन्यां गते पञ्चमे
 तु विशेषेणैव कारयेत्” ॥ न तु पञ्चमपक्षेऽपि सकृद्विधानम् ।
 तथात्वे अर्हमेवेति नियमभङ्गप्रसङ्गः । अत्र त्रिभागादिकल्पः
 शक्त्यपेक्षया । अन्यथा सम्भवति लघुपाये गुरुपायत्वेनानु-
 ष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् पक्षादिविधेः । न च तत एव
 फलभूमाः एका देया तिस्रो देयाः षड्देया इतिवत् कल्पा
 इति वाच्यं नित्यत्वादिति आहचिन्तामणिः । तत्र नित्यत्वेऽपि
 सन्ध्यावन्दने सूर्यापस्थानमुपक्रम्य कात्यायनः । “तदसयुक्त-
 पार्श्विर्वा एकपादद्विपादपि । कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि उद्ध-
 वाहुरथापि वा” ॥ अत्र च गुरुलघुप्रयत्नसाध्यानां कथं
 विकल्प इत्याह स एव । “यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि
 मनीषिणः । भूयस्त्वं ह्युवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयो ह्यवाप्यते” ॥
 नित्येऽप्यायास-वाहृत्यादुपात्तदुरितक्षयाणामानुषङ्गिक-फला-
 नाञ्च भूयस्त्वसम्भवादिति भावः । तद्वदत्रापि तारतम्येन
 फलभूम्नः कल्पनीयत्वम् । न तु शक्त्यपेक्षया । तथात्वे
 “प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे न वर्त्तते । न साम्परायिकं
 तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्” ॥ इत्यनेन शक्तस्य ह्येककल्पकरणे
 फलानुदयः स्यात् । यत्तु “आहवेपु विपन्नानां जलाग्निभृगु-
 पातिनाम् । चतुर्दश्यां भवेत् पूजा अमावास्यान्तु कामिकौ” ॥
 इति कन्यागतापरपक्षप्रकरणस्य देवीपुराणवचनेन विशेषवि-
 धिमहिम्ना अर्थादन्येषां तत्र पूजानिषेधाच्चतुर्दशोवर्जनमुक्तम् ।
 सच्चिन्म्यम् । न ह्येतद्वचनादन्येषां आहं निषिद्धते । परि-

संख्याप्रसङ्गात् किन्तु शस्त्रादिहतानां भ्रात्रादीनां तत्र आहं विधीयते । आहविवेकेऽपि ब्रह्मपुराणे प्रायोऽनशनेत्यादिना सकलक्षणपक्षीयचतुर्दश्यां आहमभिधाय तदाश्विने “तर्पणीयाश्चतुर्दश्यां तुप्तपिण्डोदकक्रिया.” इति पुनरभिधानं तच्छस्त्रहतभ्रात्रादिविषयमित्यन्तेनोक्तम् । हेतुनिर्णयेऽपि । इदं हि वाक्यममावास्यान्तु कामिकौत्सुपसंहाराच्च चतुर्दश्यां शस्त्रहतानां नित्यतां विधत्ते न त्वशस्त्रहतानां आहमपि निषेधति । उभयपरत्वे वाक्यभेदापत्तेरित्युक्तम् । “क्षणपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् । आहो प्रशस्तास्त्रिययो यथैता न तथेतरा.” इति मनुक्तसामान्यक्षणपक्षचतुर्दशीनिषेधोऽपि नात्र सम्यध्यते । अश्वयुक्क्षणपक्षीयविशेषविधौ दिने दिने इति वीष्माया चतुर्दश्याः आहविविषयत्वेन द्रागालिङ्गनात् । अन्यथा वीष्मां विहाय दिन इत्येव विदध्यात् । तेनैव सहात्करणभङ्गात् । अन्यथा दिन इत्यपि व्यर्थं स्यात् । प्रकरणभेदाच्च । तथा च मीमांसासूत्रम् । “प्रकरणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वम्” इति पायात्तन्निर्णयानृतकालमाधवोययीरितत्रयायभूल कार्णाजिनिवचनम् । “नभस्यस्यापरि पक्षे आहं कुर्याद्दिने दिने । नैव नन्दादिवर्जं स्यान्नैव वर्ज्यां चतुर्दशी” ॥ नभस्यस्येति मुख्यचान्द्रेण । अतएव वृषद्राजमार्त्तण्डे मत्स्यपुराणवचनम् । “कन्यां गते सवितरि दिनानि दश पञ्च च । पार्वणेन विधानेन आहं तत्र विधीयते” ॥ इति न चैतन्नक्ष्मोधराद्यनिश्चितत्वादमूलमिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं युक्तम् । भोजदेवल्लिखनादेवास्य सन्मूलत्वात् । न च लक्ष्मोधरेणाप्येतन्निर्मूलमिति लिखितम् । एतेन आहाय प्राप्तसामान्यक्षणपक्षकल्पचतुष्टयविधानं न त्वश्वयुक्क्षणपक्षत्वेन निमित्तान्तरमित्यपि निरस्तम् । ब्रह्मपुराणे

प्रकरणभेदात् सामान्यकृष्णपक्षाश्वयुक्कृष्णपक्षत्राहयोरकरणे
निन्दाद्वयश्रवणाच्च । अन्यथा एकत्रोभयमभिधाय एकैव निन्दा
विधीयते । एतेनैव “ऊर्द्ध्वचतुर्थ्यायदष्टः सम्यद्यते” इति
कात्यायनवचनात् यत् सकृत्करणं तत्पक्षचतुष्टयावस्तुष्टिना-
परपक्षेतरापरपक्षविषयम् । सामान्यविशेषन्यायादुक्तम् ।
तद्येयम् । अन्यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय
इत्यत्रापि तक्रावस्तुष्टिकौण्डिन्याय दधिवन्निमित्तान्तरेऽपि का-
श्चनादि न देयं स्यात् । अश्वयुक्कृष्णपक्षीयाष्टमौ त्रयोदशो-
श्चतुर्थ्यष्टका मघात्रयोदशौ त्राहान्तरनिमित्तत्वेन भवन्मतेऽपि
प्राप्तत्वात् । तदितरदिनेष्वेवाश्वयुक्कृष्णपक्षकल्पचतुष्टयविधानं
स्यात् । न च दिने दिने इति वीप्सयेति न तथेति वाच्यम्
अत्रापि “मासि मासि वोशनम्” इति श्रुतेः । वो युष्माकं
पितृणामिति श्रेयः । तस्मात् प्रकरणभेदेन निमित्तभेदादेक-
त्रैवाश्वयुक्कृष्णपक्षे विधिद्वयप्रवृत्तिः । पक्षचतुष्टयान्यतम-
करणे तन्वादेव सिद्धिः । एतदकरणेऽपि सामान्यमासविहितं
भवत्येवेति । अत्रैककल्पाश्रयणे तदनिर्वाहे सति कल्पा-
न्तराश्रयणम् । त्रौहिण्यववदुदितस्त्रीमवध । इति यदुक्तं तदपि
चिन्त्यम् । कल्पचतुष्टयविधानेनारम्भान्तरसम्भवात् । अन्य-
थैकादशे द्वादशे पिता नाम कुर्व्यादिति श्रुतेरेकादशेऽष्टि
नामकरणे पारथ्ये तत्र राजादिकृतविघ्ने द्वादशाष्टेऽपि तत्-
करणं स्यात् । तथा द्वादशाष्टे मपिष्टने पारथ्ये एकद्वित्रयादि-
मासिके कृतेऽनन्तरं विघ्ने तदानीं तत्कल्पासमापनात् भवन्मते
च कल्पान्तराकरणे पित्रादीनां प्रेतत्वपरौहारी न स्यादिति ।
किन्त्येकं कर्म यथेनारभ्य वैकल्पिकेन त्रौहिण्या न समाप्यते
इति दृष्टान्तार्थः । तथेकस्मिन् कल्पे पारथ्ये तत्र विघ्ने
अनन्तरदिने सन्त्यायन्दनादिवत् किमिति न क्रियते । इति

चैत्र । एकतिथ्यकरणे प्रतितिथिकर्त्तव्यकल्पसमापनाभावात्
 अत्र कल्पान्तरीक्तो युक्तः । सन्ध्यावन्दने तु कल्पान्तराभावात्
 तथेति । इत्यक्षारव्यकल्पेऽप्यशक्ता अन्येन कार्यः । तथा च
 याज्ञवल्काः । “जिह्वा त्यजेयुर्निलाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।
 अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्कर्षिककर्मिणाम्” ॥ विद्याधर-
 धृतम् । “तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके । निषिद्धे
 दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्” ॥ तिथिविशेषे अमा-
 वास्यायाम् । स्मृतिः “रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां श्राद्धवासरे ।
 सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ॥ मत्स्यपुराणे ।
 “सप्तम्यां निशि संक्रान्त्यां रविशुक्रदिने तथा । श्राद्धे जन्म-
 दिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ॥ श्राद्धे अमावास्याश्राद्ध-
 भिन्ने । “नीलपण्डविमोक्षेण अमावास्यां तिलोदकैः । वर्षासु
 दौषटानेन पितृणामनृषो भवेत्” ॥ इति मातृयात् । प्रति-
 प्रसवमाह स्मृतिः । “अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां श्राद्धेषु च ।
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ श्रुतवासरे ॥ रविमंक्रान्ति-
 वारोऽपि न दौषस्तिलतर्पणे” ॥ स्कन्दपुराणे । “तीर्थमात्रे
 तु कर्त्तव्यं तर्पणं सतिलोदकैः । अन्यथा तर्पयेद्यस्तु विष्टायां
 स कर्मिर्भवेत् ॥ विशेषतस्तु जाङ्गव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितृन्” ॥
 स्मृतिः । निषिद्धदिनमासाद्य यः कुर्यात्तिलतर्पणम् । रुधिरं
 तद्भवेत्तोर्यं दाता च नरकं व्रजेत्” ॥ एतच्च तीर्थव्यतिरिक्तकाले
 “यो नित्यं तर्पयेत्तीर्थे पितृन् कृष्णतिलोदकैः । सवन्धान्
 मोचयित्वा तु स्वयं ब्रह्मपुर व्रजेत्” ॥ इति कात्यायनवचनात् ।
 उक्तस्कन्दपुराणीयवचनाच्च । सवस्तरप्रदोषे । “अमावास्यास्तु
 कन्यार्के तीर्थप्राप्ती तथा नृप । कृत्वा श्राद्धं विधानेन दद्यात्
 षोडशपिण्डकम्” ॥ इति वायुपुराणीयस्तत्रयोगास्तथितत्त्वे-
 ऽनुसन्धेयः । भृगुः । “दृष्टिशाहं तथा सोमसन्ध्याधेयं महालयं

राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्याद्भानुलहिते" । इद्विद्याहमिति सावकाशद्विद्याहविषयम् । निरवकाशस्य पूर्वं ध्वस्यस्थापितत्वात् ।

अधामास्य । कुयुमिः । "संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यान्नयोदशः । तस्मिंस्त्रयोदशे याहं न कुर्यादिन्दुसंचये" ॥ संवत्सरप्रदीपस्मृतिरत्नाकरयोः । "एकराशिस्थिते सूर्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् । दर्शयाहं तदादौ स्यान्न परत्र मलिस्तुचे" ॥ यत्तु "जातकर्मणि यत् याहं दर्शयाहं तथेव च । मलमासेऽपि तत् कार्यं व्यासस्य वचनं यथा" ॥ इति व्यासवचनं तत् पिण्डपिष्टयज्ञाद्यथाहपरम् । समाप्तौ पिष्टसोमकावित्यभिधाय तमतिक्रम्य तु रविरित्यनेन मलमासाभिधायकेन मलमासप्राप्तपिष्टयज्ञैकभूलत्वात् । न पार्वणयाहपरम् । "असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकां प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणं तथा" ॥ इति लघुचारीतवचने मासिकं पूर्वमित्यभिधानेन सपिण्डीकरणात् परं मासिकं कृत्वापद्योपपार्वणं निवर्त्तते इत्यवगतेः । प्रथमाब्दिकात् पूर्वं मासिकमिति समयप्रकाशव्याख्यानेऽपि तथैवार्थः । अन्यथा पूर्वमासिकवत् परमासिकदर्शयाहस्यापि करणे पूर्वपदवैयर्थ्यापत्तेः । "सपिण्डीकरणाद्गृहं यत् किञ्चित् याहिकं भवेत् । इष्टं वाप्यथ वा पूर्त्तं तन्न कुर्यान्मलिस्तुचे" इति वचनान्तरेण प्रतिषेधाच्च । अथ वा व्यासवचनं भानुलहितत्वयं मासाभिप्रायम् । तयोरपि पूर्वनिश्चितकाठकटघ्नेन मलमासप्रयोगात् । तयोर्द्विःकात्तिकत्वाद्यभावात् । "तत्र यदिहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत्" । इत्यस्याविषयत्वम् । मुष्यमलमासे आयाटादेर्हितत्वात् । तत्सम्भवः । एतेनापरेति इति कृत्वा कुयुमिवचने "तस्मिंस्त्रयोदशे याहं न

कुर्यादिन्दुसंघये” । इति पठित्वा व्यासवचनविरोधात् न
 कुर्यान्नोपातष्ठते इति काश्मीरपाठी व्यायानिति हेमाद्रिणा-
 भिहितं यत् तद्वैयम् । समयप्रकाशकतापि । अमावास्या-
 मृतस्य तु मध्ये मलमासपातेऽपि तत्र न मासिकम् इत्यभिधाय
 पूर्वाक्तकुथमिवचनं साधकत्वेनाभिहितं यत्तदपि वैयम् ।
 तद्वचने अमावास्यामृतस्येति विशेषतोऽभिधानात् । न च
 “अह्मसम्बुधट दद्यात् अन्नञ्चामिषञ्चङ्कुतम् । संवत्सरे विष्ट-
 षेऽपि प्रतिमासञ्च मासिकम्” । इति कुथुमिवधनान्तराभि-
 हितप्रेतमासिकवृद्धिनिषेधार्थं तद्वचनमिति वाच्यम् । तत्परत्वे
 प्रमाणाभावात् । किन्तु मलमासे प्रेतमासिकवृद्धिः पिष्टमा-
 सिकन्तु नास्तीति वचनयोरर्थः । पूर्वलिखितहारीतवचनार्थ-
 समः । यत्तु तस्मिंस्त्रयोदशं आहमिति पठितम् अमावा-
 स्यायां मृताहे मलमासे मासिकं न कुर्यादन्यत्र तु मलमासे
 प्रेतमासिकवृद्धिरिति । न चामावास्यायां पार्वणनिषेध इति
 वाच्यं पुरुषभेदेन तस्यानियतसंख्यात्वात्ततोदशत्वानुपपत्तेः ।
 पर्वचाग्रयणन्त्येति अमावास्यानिमित्तकस्य प्रतिप्रसवाच्च ।
 इति लोमूतवाहनव्याख्यातं तदपि चिन्त्यम् । अमावास्या-
 मृतस्येतिविशेषाभावेन तदर्थकल्पने प्रमाणाभावात् । अमावा-
 स्यापार्वणस्य पुरुषभेदेनानियतसंख्यात्वात्ततोदशत्वानुपपत्त्य-
 भिधानञ्च न सङ्गच्छते । यतो भवन्मतेऽपि एकद्वित्रयादि
 मासिकानन्तरमासिकस्य त्रयोदशत्वानुपपत्तेः । अथ तत्र
 वत्सरापेक्षया षण्णपुरणन्यायेन त्रयोदशत्वमिति चेत् “अनेन
 विधिना आहं कुर्यात् संवत्सरं सङ्कत् । द्विद्यतुर्वा यथाशक्ति
 मासे मासे दिने दिने” । इति देवत्ववचनेन संवत्सरे प्रतिमासं
 आहविधानात् तदपेक्षया अमावास्या आहस्यापि तत्राया-
 त्ततोदशत्वमिति । इन्दुसंघय इत्यभिधानादपि तन्निमित्तक

प्रशस्त्याहमेवावगम्यते । न प्रेत्याहमिति पर्वचाग्रयणन्त-
येति । अत्र साग्निमात्रकर्त्तव्याग्रयणमाहचर्यात् पर्वपटं
दर्शयागपरम् । पिण्डपितृयज्ञपरञ्च । न पार्वण्याहपरम् ।
तस्य कृष्णपञ्चनिमित्तकत्वेन पर्वनिमित्तत्वाभावात् । पूर्वाह्न-
तत्त्याहप्रतिषेधकनानावचनविरोधाच्च । अतएव मुन्यन्तरै-
र्नानादेशीयसग्रहकृद्भिरप्यभावास्यामृतस्यैव विशेषो नाभि-
हितः । आहविवेककृद्भिरपि मन्त्रमासे पार्वणाभावो बहुप्रव-
न्धेरुक्तः ।

अथाधिमासे प्रत्याब्दिकादिविचारः । लघुहारीतः ।
“प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्यां प्रेतक्रिया बुधैः । क्वचिन्नयो-
दशेऽपि स्यादाद्यं सुक्ता तु वत्सरम्” । प्रत्याब्दिको या प्रेत-
क्रिया सा द्वादशे मासि कार्या इत्युत्सर्गः । अत्र प्रेतपदं
प्रमोतमात्रपरम् । क्वचिन्मन्त्रमासे पतिते त्रयोदशेऽपि मासे
कार्याः । आद्यं सांवत्सरिकं द्वादश एव मन्त्रमासेऽपि कार्यं
नत्वेकादशमासाभ्यन्तरे मन्त्रमासेऽपि तथात्वे द्वादशे मासि
मृततिथ्यनाभात् । सपिण्डनानुपपत्तेः । अतएव द्वैतनिर्णये
एतद्विषये विष्णुधर्मोत्तरेण त्रयोदशे मासिकयाहमुक्तम् । यथा
“सवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः । तदा त्रयोदशे
मासि कार्यां प्रेतस्य वार्षिकी” । सत्यव्रतेनापि । “सवत्स-
रस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः । तदा त्रयोदशं आहं
कार्यं तदधिकं भवेत्” । लघुहारीतः । “असंक्रान्तेऽपि
कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डौ-
करणन्तथा” । असंक्रान्ते रवौ मन्त्रमासे इत्यर्थः । आब्दिकं
प्रथमं तच्च न्यूनाब्दिकं सपिण्डौकरणस्य पृथङ्निर्देशात् ।
ततश्च “गर्भे वार्हुपिकृत्ये च मृतानां पिण्डकर्मसु । सपिण्डौ-
करणे चैव नाधिमास प्रचक्षते” । इति यत् पुनःसपिण्डौ-

करणमभिहितं तन्मलमासेऽपि गर्भाधानपुंसवनादिनिमित्त-
सपिण्डोकरणापकर्षार्थम् ।

अथ सपिण्डनापकर्षविचारः । अत्र केचित् । “यद्-
हर्षा हृदिरापद्येत” इति गोभिलसूत्रेण । “प्रेतसंस्कारकर्माणि
यानि श्रादानि षोडश । यथा कालन्तु कार्याणि नान्यथा
मुच्यते ततः” । इति लघुहारीतवचनादन्यथानुपपद्यमान-
वृद्ध्यर्थमेवापकर्षो बोध्यते । गर्भाधानादि संस्कारा अन्नप्राश-
नान्ता निरवकाशाः । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति
यथा यथा । तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते” ।
इत्यनेन तुल्यन्यायात्तन्मध्ये करणेऽप्यन्यथोपपन्ना इति । न
चैव चूडाकरणादीनामपि तुल्यन्यायतयानुष्ठाने यद्दृष्ट्वेति
निर्विषय स्यादिति वाच्यम् । अधिमासके यात्रां विवाहं
चूडा तथोपनयनादि कुर्यान्न सावकाशं माद्वल्य न तु विशे-
षेण्यम् इत्यादौ निरवकाशत्वेन संस्कारमात्रस्य कर्त्तव्यतायां
चूडाकरणादीनां मृद्ग्यादिकतया निषेधावगमात् । “ऋत्वे-
कमन्दिरमतो यदि जीवमान् शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुषु
सिद्धे । नारभ्यते व्रतविवाहगृहप्रतिष्ठा चौरादिकर्मगमना-
गमनञ्च धीरैः” । इत्यादौ सर्वत्र कालाशीचे चूडाकरणादीनां
विशेषतो निषेधावगमाच्च । अन्नप्राशनान्तस्य काप्यनुष्ठेष्टात्
नानास्मृतीनां मूलभूततत्त्वदवन्नानाश्रुतीनां कल्पनायाश्च
गौरवात् । कालाशीचे चूडादि न कार्यमिति । नैमित्तिकानि
काम्यानीत्यस्यापवादकचूडादौ निषेधः । तथा च
महागुरो प्रेतोभूते किं सपिण्डनमपकर्षणीयम् । किं वा
चडादेः स्वकालवाधेन कालान्तरे तत्करणीयम् इत्याकाङ्क्षायां
यद्दृष्ट्वेति वचनं सविषयमेव कुतो निर्विषयता । न चाकृत-
सपिण्डनस्य वृद्धिश्राद्धाभावात् तत्पूर्वपाच्च । “ब्राह्मणादिहते

चादिपदस्य प्रकारार्थत्वात् निष्क्रमणादावपि कर्त्तव्यता नाम-
 कर्माणः पृथगुपादानधेयव्यापत्तेः । इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं
 निरस्ताम् एवं “अनाश्रमो न तिष्ठेत् क्षणमात्रमपि द्विजः” ।
 अथ “आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तोयते त्वसौ । जपे होमे
 तथा दाने स्वाध्याये वा रतः सदा । नामो फलमवाप्नोति
 कुर्वाणोऽप्याश्रमाश्रुतः” ॥ इति दक्षवचनादपि आत्मविवा-
 चार्थमपकर्षो युक्तः । कन्याया अनाभ एव यथा कर्षश्चित्
 स्थितिरुक्ता पैठोनिभिना । यथा “अनाभे चैव कन्यायाः
 स्नातकयतमाचरेत्” । भविष्ये । “चत्वारिंशदक्षराणां साष्टा-
 नाञ्च परे यटि । स्त्रिया वियुष्यते कश्चित् स तु रण्डाश्रमो
 मतः ॥ अष्टचत्वारिंशदष्टं वयो यावन्न पूर्यते । पुत्रभाष्या-
 वियुक्तस्य नाम्नि यज्ञेऽधिकारिता” ॥

अथ सत्रासनिषेधविचारः । तत्राश्रयमानाह पराशरभाष्ये
 ब्रह्मपुराणम् । “चत्वार आश्रमाश्चैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः ।
 गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यञ्च वानप्रस्थं त्रयो मताः ॥ क्षत्रियस्यापि
 कथिता आश्रमास्तत्र एव हि । ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रम
 द्वितयं विश्वः । गार्हस्थ्यमुचितम्भवे कं शूद्रस्य क्षणमाचरेत्” ॥
 क्षणमुत्सवरूपम् । यत्तु “प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयोवर्णा
 द्विजातयः । निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रवैश्ययोः” ॥ इति
 कात्यायनेनीलं तद्युगभेदादविरुद्धम् । प्रव्रज्यावसिताः प्रव्रज्या-
 च्युताः । अतएव “अश्वमेधं गवालम्भं सत्रासं पलपैष्टकम् ।
 देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ षष्ठं विवर्जयेत्” ॥ इति कलौ
 सत्रासनिषेधकं क्षत्रियवैश्यविषयमिति । एवञ्च “आत्मन्यग्नौन्
 समाधाय ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृह्णात्” इति मनुवचनस्य “ब्राह्मणः
 क्षत्रियो वाथ पैश्याऽपि प्रव्रजेद् गृह्णात्” । इति विश्वरूप-
 लिखितस्य च युगभेदादविरोधे सम्भवति शूलपाणिर्याज्ञवल्कर-

टौ कायां शेषवचनानाकराभिधानं हेयम् । तत्कृतप्रायश्चित्त-
विवेकधृतपूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधः स्यात् । मिताचरा-
यान्तु । ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेः अयजन्मन एवाधिकारो
न द्विजातिमात्रस्य । अन्ये तु धैवर्णिकानां प्रकृतत्वात् ।
वयाणां वर्णानां वेदानधीत्य चत्वार आश्रमा इति सूत्रकार-
वचनात् द्विजातिमात्रस्यावृत्तिरिति लिखितम् ।

अथापुत्रस्य मृताहे न पार्वणम् । प्रचेताः । “प्रेतमासस्य
यः पञ्चस्तत्तिथौ प्रतिवत्सरम् । यावत् स्मरति पौत्रोऽपि एक-
मुद्दिश्य दापयेत्” ॥ प्रेतमासस्य मृतमासस्य एकमुद्दिश्येति
श्रवणात् अमावास्यामृतस्यापि पौत्रादिना पार्वणं न कर्त्तव्यम् ।
तथा चापस्तम्बः । “अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुत्र-
धाश्च वे । तेषामपि च द्वयं स्यात् एकोद्दिष्टं न पार्वणम्” ॥
अतएव जाबालेन प्रत्याब्धिकम् औरसचेत्रजाभ्यामेव पार्वणं
कर्त्तव्यमेव । यथा “औरसचेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन च ।
प्रत्याब्दिमन्तरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश” ॥

अथाधिमासे मृतस्याधिमासे प्रत्याब्धिकं कर्त्तव्यम् । “मलि-
स्तुचेऽपि सप्राप्ते ब्राह्मणो स्मरयते यदि । ऊनाभिधेयोऽमासो-
ऽसौ कथं कुर्यात्तदाब्धिकम् ॥ यस्मिन्नाश्रिते भानौ विपत्तिः
स्यात् द्विजन्मनः । तस्मिन्नेव प्रकुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाः”
इति व्यासवचनान्मलमासमृतस्य सीरेणेव प्रत्याब्धिकं सदा
कर्त्तव्यमिति समयप्रकाशकत् । तत्र पूर्वोक्तयुक्त्या तुलादिपट्के
यदि मलमासस्तदा मृतस्याब्दान्तरे कदाचिन्मृताद्वाप्राप्तौ
आहलीपापक्षेप । किन्तु व्यासवचनं तन्मासस्य पुनर्मल-
मासत्वे तत्रैव आहं नीत्तर इति विधायकम् । “मलमास-
मृतानान्तु आहं यत् प्रतिवत्सरम् । मलमासेऽपि कर्त्तव्यं
नान्येषान्तु कदाचन” । इति कासमाधवीयधृतपैठीनसि-

ताते पतिते सङ्गवर्जिते । व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव
 ददात्यसौ” । इति परिगणितनिमित्तव्यतिरेकेण अकरणात्
 वृद्ध्याहस्य का गतिरिति वाच्यम् । “न तत् पूर्वं यतः प्रोक्तः
 सपिण्डनविधिः क्वचित् । वृद्ध्याहस्य श्लोपः स्यादुभयोरपि
 पक्षयोः” । इति वक्ष्योप एव न चाङ्गवाधात् संस्काराणां वैगुण्य-
 मिति वाच्यं तत्तद्देवाङ्गबोधकविधीनां तदितरपरत्वादिति ।
 अन्यथा गर्भाधानादि निमित्तत्वेनाप्यपकर्षे मद्वाविष्णवापत्तेः ।
 इत्याहुस्तद्धित्यम् । “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वणभुग्भ-
 वेत् । वृद्धीष्टापूर्त्तयोग्यस्तु गृहस्यय ततो भवेत्” । इति
 मत्स्यपुराणवचनान्महागुरौ प्रेतीभूते वृद्धिकर्म न युज्यते इति
 वचनाच्च महागुरुप्रेतीभावमात्रे वृद्धिकर्मानधिकारात् निरव-
 काशहृदयार्थं मेवापकर्षो युक्तः । न च नैमित्तिकानीत्यादि
 दृक्वचनात् प्रतिप्रसव इति वाच्यम् । तस्य कालाशुद्धेः प्रति-
 प्रसवरूपत्वात् । न च महागुरुप्रेतीभावस्य कालाशुद्धित्वम् ।
 “प्रमीतो पितरो यस्य देहन्तस्याशुचिर्भवेत् । नापि देवं नवा-
 पैत्रं यावत् पूर्णो न वक्षरः” । इति तत्त्वित्खितदेवीपुराणवच-
 नेन देहाशुद्धाभिधानात् । अतएव बलिवैश्वदेवान्धाधाना-
 रम्भे प्रतिप्रसवमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । बलिकर्मं प्रक्रम्य
 “एतद्गृहपतो प्रेते कुर्यादेकादशेऽहनि । प्रागेवैकादशात्
 श्राद्धात् सद्विजागरणादिकम्” । एतद्वलिकर्मं तदयुगनद्व-
 वाहत्वात् वैश्वदेवस्यापि ग्रहणम् । एकादशाद्वात् एकाद-
 शाहक्रियमाणात् । जागरणादिकम् अन्यथाधानाङ्गम् । वस्तु-
 तस्तु कालाशौचन्तु तदेव यत् सर्वान् पुरुषान् प्रति समानम् ।
 यथा मलमासादि अन्यथा दशाहाशौचस्यापि कालाशौचत्वे
 तत्रापि नैमित्तिकानीतिवचनात् पुंसवनादि स्यात् । यदप्य-
 भिहितं न तत् पूर्वमित्यनेन केवल वैश्वदेवान्धाधानसहित-

वैश्वदेवो महागुरुनिपाते हृदित्याहं विना करणीयौ । तथा गर्भाधानाद्यन्नप्राशनान्ताः कर्त्तव्या इति तदपि न समीचीनम् । यथा यावद्वचनं हि वाचनिकम् इति न्यायात्तत्र तथास्तु । अत्र तु तथाविधवचनाभावात् कथं हृदित्याहं विना अन्नप्राशनान्तकर्मसिद्धिः । अतएव निर्णयान्मृते अन्नप्राशनाद्यर्थः सपिण्डीकरणापकर्ष इत्यभिहितम् । एतेन यदप्युक्तं गर्भाधानादिनिमित्तेनाप्यपकर्षे महाविप्लवापत्तेरिति तदपि पितृव्यम् । यतो यत्र गर्भाधाने हृदित्याहमपि तत्र सुतरामपकर्षव्यवहारः । यत्र तु कन्दोगानां नास्ति हृदित्याहं तत्रापि हृदित्याहाभावे नैव न व्यवह्रियते इति किन्तु तत्राप्यपकर्षो युज्यते । गर्भाधानस्य हृदिरूपत्वादिति । ननु निष्क्रमणाद्यन्नप्राशनयोः कथं हृदित्याहमिति चेत् निष्क्रमणस्य गोभिन्नेनोक्तत्वात् । सर्वाण्येवान्वाहाय्यैवस्तौत्यनेन तत्र हृदित्याहसिद्धेः । अन्नप्राशने च शौनकः । “अथ पुण्येऽङ्गि षष्ठे तु मासेऽन्नप्राशनं भवेत् । कृत्वाभ्युदयिकं आहं दधिमध्वान्यसंयुतम्” ॥ मत्स्यपुराणे । “अन्नप्राशने च सौमस्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने ॥ देवहृत्तजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः । तोर्ययात्रा हृषोत्सर्गे हृदित्याहं प्रकल्पयेत्” ॥ राजमार्त्तण्डे कृत्यचिन्तामणौ च । “सुतोत्पत्तौ तथा आहमन्नप्राशनिके तथा । चूडाकार्ये व्रते चैव नाम्नि पुंसवने तथा ॥ पाणिषद्दे प्रतिष्ठायां प्रथमे नववेश्मनः । एतद्दृष्टिकरं नाम गृहस्थस्य विधीयते” ॥ एतेन “नामकर्माणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा” । इति विष्णुपुराणवचने चूडाकर्मादिक इत्यादिपदात् उपनयनपरिग्रहः । तेन चूडाकरणात् प्राक् निष्क्रमणाद्यन्नप्राशनयोराभ्युदयिकं न कार्यम् । नामकरणे तु विशेषोपदेशादेव कर्त्तव्यता । न

वचनैकमूलत्वात् । एवञ्च “जातकर्माणि यत् आहं नवआहं
 तथैव च । प्रतिसंवत्सरं आहं मलमासेऽपि तत् स्मृतम् । प्रति-
 संवत्सरं आहमशौचात् पतितश्च यत् । मलमासेऽपि तत्कार्य-
 मिति भागुरिभाषितम्” ॥ इति वाचस्पतिमिश्रधृतमेतद्विषयं
 बोध्यम् । जनाभिधेयमिति जनमभिधेयं यस्य तन्नया इति ।
 तद्दिनामकत्वयद्वाख्येयम् । “विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यदत्र भाषितं
 मया । तत् क्षन्तव्यं बुधैरेव स्मृतितत्त्वं बुभुक्षया” ॥

इति वन्द्यघटोपयोग्यरिहरभट्टाचार्यात्मजयोरबुगन्दन-
 भट्टाचार्यविरचिते स्मृतितत्त्वे
 मलमासतत्त्वं सम्पूर्णम् ।

संस्कारतत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं भुक्तिसुक्तिप्रदायकम् । संस्कारतत्त्वं
तत्प्रौढ्यै वक्ति शीरघुनन्दनः । अथ संस्काराः । तत्र द्वाः । तत्र द्वाः ।
“गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति पुंसवनात् पुंसीकरोति
फलस्थापनात् मातापिठजं पाप्मानमपोहति रेतो रक्तगर्भोप-
घातः पञ्चगुणो जातकर्म्मणा प्रथममपोहति, नामकरणेन
द्वितीय प्राथमेन तृतीयं चूडाकरणेन चतुर्थं स्नापनेन पञ्चमम्
एतेरष्टाभिः संस्कारैर्गर्भोपघातात् पुतो भवतीति” । गर्भाधानवत्
गर्भाधानविधिना विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्यादिना । उपेत स्त्रिय-
सुपगतः । ब्रह्मगर्भं सन्दधातीति ब्रह्म वेदः तदग्रहणयोग्यं गर्भं
सन्दधाति संजनयति पुंसीकरोति अव्यक्तलिङ्गं गर्भं पुमांसं
पुत्रं विन्दस्वेति मन्त्रलिङ्गात् । फलस्थापनात् फलस्थापना-
ङ्कसौमन्तोन्नयनात् । मातापिठजं मातापिठद्वारा जातं
गर्भस्थस्याश्रयसंस्कारद्वारैतेऽपत्यसंस्काराः । उपघातः पापसंहः
पञ्चगुणः पञ्चप्रकारः । उपपातकः । जातिभ्रशकरसङ्घरी-
करणापात्र-करण-भस्मिनीकरणरूपपापपञ्चकसंक्रान्त इति ।
स्नानञ्चात्र समावर्त्तनरूपमिति कल्पतरुः । अत्र दृष्टान्तमा-
हाङ्गिराः । “चित्रं कर्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्म-
स्थमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः” । संस्काराणां नित्य-
त्वात् प्रतिनिधिमप्याह स्मृतिः । “षष्ठी संस्कारकर्माणि
गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्यो वा तदभावेऽपि
तत्क्रमात्” ।

अथ अग्निस्थापनम् । अत्राग्निषाध्यसंस्कारे हृन्दोगानां

तद्विधिमाह गोभिलः । “अनुगुप्ता चप आहृत्य प्रागुदक् इवनं
 देग समं वा परिसमूह्य उपलिप्य मध्यतः प्राचीं रेखासुस्त्रिस्थ
 उदीचीश्च संहतां पश्चात् मध्ये प्राचीस्त्रिभ्र उल्लिख्याभ्युक्षयेत्
 लक्षणावृद्धेया सर्वत्रेति” । अनुगुप्ता आच्छादिताः । पतिता-
 दिभिरदृष्टा इति यावत् । प्राङ्नीचादिफलमाह गृह्यासंग्रहे
 गोभिलपुत्रः । “प्राङ्नीचं ब्रह्मवर्चस्यमुदङ्नीचं यशोत्तमम् ।
 पित्रं दक्षिणतो नीचं प्रतिष्ठान्मकं समम्” । यशोत्तम-
 मित्यत्र सान्ता अप्यदन्ता इत्युक्तेरदन्तोऽपि यशशब्दः गया-
 शिर इतिवत् । परिसमूह्य सर्वतः कुशैः पाश्चादिकमपसार्य
 उत्तरस्यान्दिशि सार्द्धहस्तोपरि क्षिपेत् । परिसमूह्य वितस्त्रि-
 वये उत्तरत उत्तरं करोतीति हरिशर्मावचनात् । तत उप-
 लेपनं तत्र कारणमाह गृह्यासंग्रहः । “इन्द्रेण वज्राभिहतः
 पुरा वृत्तो महासुरः । मेदसा तस्य सक्लित्रा तदर्धमुपलेपयेत्”
 इति मध्यतः स्थण्डिलाभ्यन्तरे दक्षिणांशेन तु मध्यांशे उदग्-
 तैकविंशत्यङ्गुलरेखानुरोधात् । अन्यथा “कुशैः संमार्जयेद्भूमिं
 शुद्धामादौ शुचिस्ततः । हस्तमात्रां चतुरस्रा गोमयेनोपले-
 पयेत्” इति भारद्वाजीयहस्तप्रमाणस्थण्डिले तदनुपपत्तेः ।
 प्राचीं प्रागताम् उदीचीश्च संहतां पश्चादिति । प्राग्गतायाः
 पश्चिमे भागे संलग्नानुदग्यां मध्ये उदग्गतायाः प्राचीं प्राग्-
 ग्रास्त्रिसो रेखा उल्लिख्याभ्युक्षयेदिति । रेखाभ्य उल्लिखितमृत्ति-
 कोहरणपूर्वकमभ्युक्षयेत् । उल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्षयेदिति कात्या-
 यनसूत्रात् । उत्तरप्रक्षेपदेगमाह गृह्यासंग्रहः । “उत्तरं
 गृह्यरेखाभ्योऽरत्निमात्रे निघापयेत् । द्वारमेतत् पदार्थानां
 प्रागुदोद्या टिग्नि स्मृतम्” इति । परिसमूहनादि परिषे-
 कान्तं कम्पे लक्षणसंज्ञकम् । तस्य लक्षणस्याहत् प्रक्रिया
 सधेव यत्र यत्रान्निप्रणयनं तत्र तत्र वीध्या । रेखाप्रमाण-

माह हृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । “दक्षिणे प्राग्गतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम् । तन्मूललग्नायोदौचौ तस्या एवं नवी-
त्तरम् । उदग्गतायाः संलग्नाः शेषाः प्रादेयमात्रिकाः । सप्त-
सप्ताङ्गुलांस्यक्ता कुशेनैव समुल्लिखेत्” । नरोत्तरं नवाधिकं
द्वादशाङ्गुलमेकविंशत्यङ्गुलमित्यर्थः । शेषा उक्तरेखयोरवशि-
ष्टास्तिष्ठः कुशेनेति सर्वत्राभिसम्बध्यते । एवकारेण शाखा-
न्तरोक्तस्फाट्यावृत्तिः । रेखाणां देवतावर्णांश्चाह स्मृतिः ।
“प्राग्गता पार्थिवी ज्ञेया ह्याग्नेयी चाप्युदग्गता । प्राजापत्या
तथा चेन्द्री सोमी च प्राक्कृताः स्मृताः । पार्थिवी पीतवर्णा
स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत् । प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला
चेन्द्री प्रकीर्तिता । श्वेतवर्णेन सोमी स्यात् रेखाणां वर्णलक्ष-
णम्” । अग्निस्थापनपर्यन्तं सव्यहस्तप्रादेशस्य विधानमाह
गृह्यामंग्रहः । “सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोल्लिखेद्दक्षिणेन तु ।
तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत्” । मानकर्त्ता-
रमाह हृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । “मानक्रियायामुक्ता-
यामनुक्ते मानकर्त्तरि । मानकृद् यजमानः स्याद्विदुषामप्य
निश्चयः” । अङ्गुलाङ्गुलिमानमाह स एव । “अङ्गुलाङ्गुलि-
मानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र वृहत् पर्वग्रन्थिभिर्मि-
तुयात् सदा” । यजमानासन्निधौ होमे तु साधारणाङ्गुलि-
मानं यथा कपिलपञ्चरात्रम् । “षट्भिस्तैर्भवेत् ऋषेः मध्यमं
सप्तभिर्यवैः । कन्यस षड्भिर्दृष्टमङ्गुलं मुनिसत्तमैः” ।
तैः प्रक्रम्यमानयवैः । कन्यसं कनिष्ठम् । मानन्तु पार्श्वेन ।
“षड्यवाः पार्श्वसन्निताः” इति कात्यायनवचनात् । अग्नि-
स्थापनमन्त्रमाह गोभिलः । ओम् भूर्भूवः स्वरित्यभिसुख-
मग्निं प्रणयन्तीति । अग्निमभिसुखं होत्रभिसुखम् । प्रण-
यन्ति रेखोपरि स्थापयन्ति । प्राञ्चं नीत्वातर्कस्थापयन्तीति

हरिशर्मोद्धृतवचनात् । तत्प्रकारमाह ऋद्धासंपहे । “शुभं पात्रस्तु कांश्यं स्यात्, तेनाग्निं प्रणयेद्बुधः । तस्याभावे शरा-
 वेण नवेनाभिसुखञ्च तम् । सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽग्नि-
 शिरो सुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु” ।
 एवञ्चाग्निं प्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो युज्यते प्रणीत
 इति मन्त्रनिष्ठात् अन्यथा स्थापनानन्तरमेतदभिधानं व्यर्थं
 स्यात् । ताम्रपात्रमप्याह देवीपुराणम् । “ताम्रपात्रे शरावे
 वा घानयित्वा हुताशनम् । अग्निप्रणयनं कुर्यात् यजमान-
 सुखावहम्” इति । अत्रिरपि । “पात्रान्तरेण प्रिद्धिते
 ताम्रपात्रादिके शुभे । अग्निप्रणयनं कुर्यात् शरावे तादृ-
 शेऽपि वा” ॥ यत्तु “शरावे भिन्नपात्रे वा कपाले वील्मुके-
 ऽपि वा । नाग्निप्रणयनं कुर्यात् व्याधिहानिभयावहम्” ॥
 इति स्मृतिसागरोद्धृतवचनं तत् सुख्यकांस्यादिमये सद्भावे
 निषेधकमिति राघवभट्टः । कन्दोगपरिशिष्टम् । “जातस्य
 लक्ष्णं कृत्वा तं प्रणीय समिधं च । आधाय समिधञ्चैव
 ब्राह्मणमुपवेशयेत्” ॥ जातस्यारण्याद्युत्पन्नाग्नेः इति साग्नि-
 कपरं प्रागुक्तरेखादि । तमग्निं क्रव्यादमग्निं प्रहि-
 णोमि दूरं यमराज्यं गच्छतुरिप्रवाह इति मन्त्रेण तस्याग्नेः
 क्रव्यादागं मन्त्रनिष्ठात् दक्षिणस्यां दिशि क्षिप्त्वा प्रणीय
 उत्तमप्रकारेण स्थापयित्वा यद्यग्निस्थापनानन्तरं कर्मकाले
 वृष्ट्यादि शङ्कया सस्रताग्निरन्वजानीयते, तदा पुनर्भू-
 मस्कारः कर्तव्यः । समूह्य उपलिप्य उल्लिख्य उहृत्वाभ्यु-
 चयेत् एष संस्कारोऽनुगतोऽग्नौ भूय इति ऋद्धान्तरात् ।
 समिधं ज्वालित्वा समिधं तत्र तूष्णीं दत्त्वा वक्ष्यमाणक्रमेण
 ब्राह्मणमुपवेशयेत् । समिधं च तत्रैव । “नाङ्गुष्ठादधिका
 न्यूना समित्स्फूर्णतया क्वचित् । न निर्मुक्तत्वचा चैव न स

कोटौ न पाटिता ॥ प्रादेशान्नाधिकानोना न तथा स्याद्वि-
शाखिका । न सपत्रा न निर्घोर्ष्या होमेषु च विजानता ॥
विशाखिका विविधशाखायुक्ता । एवं समित्प्रक्षेपपूर्वकं स्वयं
होता वा कृता कृतावैचनादिकर्मकरणाय ब्राह्मणमुपवेशयेत् ।
तदुक्तं ऋद्धासंगेहे । “द्यूते च व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि ।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति ॥ एकः कर्म-
नियुक्तः स्यात् द्वितीयस्तन्त्रधारकः । तृतीय प्रश्नकं ब्रूयात्ततः
कर्म समाचरेत्” ॥ प्रव्रते प्रकष्टव्रते । एतद्वचनद्वैतोर्गच्छे पूर्ववचने-
नोदासीना इति विशेष उक्तः । कर्मनियुक्त आचार्य्य, स च
ब्रह्माङ्गके होमकर्मणि ब्रह्मा । स्वयं होमाकरणे होतापि
स्वयं प्रधानकर्मकरणे प्रतिनिधिरपि । तन्त्रधारकः पुस्तक-
धारकः । प्रश्रवज्ञा सदस्यः ।

अथ वरणविधिः । तेषामाचार्यादीनां होमसाध्ये कर्मणि
होमारम्भात् पूर्वमानत्वर्थं यजमानेन स्वयं वरणं कार्यम् ।
“दानवाचनान्वारम्भणवरणव्रतप्रमाणेषु यजमान प्रतोयात्”
इति हरिशर्मद्वैतकाल्यायनसूत्रात् तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः ।
ज्योतिष्टोमे ब्रह्मोद्गाहोद्गाह्युत्पादिक्रमदर्शनेनान्यथाका-
ङ्क्षया दृष्टकल्पनाया न्याय्यत्वात् सुगतिमोपानप्रभृतयोऽप्येवम् ।
वरणन्तु गन्धादिदानद्वारा प्रीतिमुत्पाद्य कर्मणाय प्रेरणम् ।
तत्र च “सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता यदोता च उदङ्मुखः” इति
वचनात् यजमानस्य प्राङ्मुखत्वम् आचार्यादीनामुदङ्मुखत्व
प्रतीयते वरणविधिमाह काल्यायनः । आसनमाचार्याह “साधु-
भवानाम्नामर्चयिष्यामो भवन्तम्” इति । आसनमाचार्यानीय
संन्याप्याह साधुभवानाम्नामिति । साध्वह माम् इति प्रति-
वचनम् अर्चयिष्यामो भवन्तमिति पुनरुक्तेऽर्चयेति प्रतिवचनं
सामर्थ्यादिति हरिशर्मो ।

अथ ब्रह्मस्थापनम् । तत्र षोडशकर्तृकमेव । अग्निमुप-
समाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तौर्य इति कात्यायनेनेककर्तृ-
कत्वाभिधानात् । प्रह्नोपवेशनप्रकारमाह गोभिलः । “अग्ने-
षाम्नि परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तौर्य
तेषां पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् सथस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनि-
ष्ठया चाङ्गुल्या ब्रह्मासनात्क्षणमभिसंगृह्य दक्षिणापरमष्टमदेशं
निरस्यति । निरस्तः परावसुः” इति । अप उपसृश्याथ
ब्रह्मासनमुपविशति आवसोः सदने सोदामोति अग्न्यभिसुखो
वाग्यतः प्राञ्जलिरास्ते आकर्मणः पर्यवमानात् “भापेत यज्ञ-
संसिद्धिं नायज्ञियां वाचं वदेत् यद्ययज्ञियां वाचं वदेत्तदा
वैष्णवीभृचं यजुर्वा जपेत अपि वा नमो विष्णवे इत्येवं ब्रूयात्
यद्युवा उभयं चिकीर्षेद्वीचं ब्रह्मत्वञ्चैतेन कल्पेन कृत्वमुत्तरा-
सङ्गं सोदककण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्या-
वृत्त्यान्यथा चेष्टेदिति” । अस्यायं । अग्रेषु पूर्वदिशा प्रद-
क्षिणेनाग्निं गत्वा अग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि प्रागग्रान् दर्भाना-
स्तौर्यान्त्यचेष्टेदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । न तु निरस्यती-
त्यनेन । अत्र ब्रह्मेतिकर्तृनिर्देशात् न च ब्रह्मेत्यासनेन सम्बन्धः
उपवेशनात् पूर्वं तत्सम्बन्धाभावात् अतो दर्भास्तरणान्त याज-
मानिकम् । तत्र ब्रह्मासनस्थाने आस्तरणात् पूर्वं वारिधारा-
माह गृह्यासंग्रहः । “उदग्धारामविच्छिन्नामग्निमारभ्य दक्षि-
णम् । दद्यात् ब्रह्मासनस्थाने सर्वकर्मसु नित्यशः” ॥ अत्र
तु धारासहितमुदकपात्रं गृह्योत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृतिदक्षि-
णदेशं गत्वाऽरत्विमात्वान्तरिते देशे पूर्वाभिसुखं वारिधारा-
टानमिति विशेषो भवदेवभट्टोक्तः ब्रह्मा तु तेषां पुरस्तात्
आस्तृतकुशानां पूर्वदिग्भागे तिष्ठन् अनुपविष्टः सथस्य वामस्य
उपकनिष्ठया अनामिकया आसनात् यजमानास्तृतात् दृषं

कुशपत्रं गृहीत्वा दक्षिणापरं दक्षिणपश्चिमदेशम् अन्वष्टमम्
उभयदिगष्टमभागं नैर्ऋतमिति यावत् निरस्तः परावसुरित्यनेन
प्रक्षिपतीति अप उपसृष्ट्य दक्षिणपाणिना जलं स्पृष्ट्वा अद्यान-
न्तरमासने ब्रह्मासनत्वेन कल्पते उपविशति आवसोः सदनं
सौदाम्नीति मन्त्रेण एवमेव भट्टनारायणव्याख्यानात् तेषां पुर-
स्तादित्यादि आवसोः सदनं सोदित्यन्तं यजमानकर्तृकं सौदा-
म्नीति प्रतिवचनं ब्रह्मकर्तृकमिति भवदेवभट्टकल्पन कल्पनमेव
सौदेति सूत्रानुपात्ताच्च । भाषेत यज्ञसंसिद्धिम् इति होत्रा-
न्यथा क्रियमाणे कर्मणि तस्मिन्नर्थम् एतदेवं कुरु एतत् कृत्वा
एतत् कुरु इत्यादि भाषेत अत्राप्ययन्नियाम् असंस्कृतां वदेद्यदि
तदा वैष्णवौ ऋक् इदं विष्णुरिति यजुर्विष्णोर्विराडमसौत्यादि
नमो विष्णवे इति प्रकारत्रितयान्यतमप्रकार प्रायश्चित्तमिति ।
यद्युवेत्यशक्तौ उत्तरासङ्गमुत्तरीयं दर्भवटुः कुशमयत्राङ्गणः ।
स चापरिमितकुशदलेभंवतीति भट्टभाष्यात् एकपत्रौ कृतान्
कुशानित्यपि भवदेवभट्टलिखनाच्च । दलेभ्यर्वद्ध्यते तत्रापरि-
मितसख्यात्वमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “यज्ञवास्तुनि मुद्गाश्च
स्तम्बे दर्भवटौ तथा । दर्भसख्या न विहिता विष्टरास्तरणे-
ष्वपि” इति । एतच्छन्दोगपरम् । अन्यथा शान्तिदौषिका-
याम् । “सप्तभिर्नवभिर्वापि सार्द्धहितयवेष्टितम् । ओद्गारे-
णैव मन्त्रेण द्विजः कुर्व्यात् कुशद्विजम्” ॥ कर्मोपदेगिन्यान्तु
नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति पाठः । एतदेकवाक्यतया “द्विरा-
हृत्याद्य मध्ये वै अर्द्धवत्यान्तदेशतः । यग्निः प्रदक्षिणावर्त्तः
स ब्रह्मपत्निसप्तकम्” इति काशिकापुराणोक्तव्याख्येयम् । रत्ना-
करे ऋह्यासपष्टपरिशिष्टम् । “ऊर्ध्वकेशी भवेद् ब्रह्मा लम्ब-
केशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तकी ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः” ॥
एतन्निवेद्येवकारः स्वयं कर्तृकपक्षे आवसोः सदनं सौदा-

मौल्यस्य मन्त्रस्य ऊह प्रतिषेधोऽर्थः । स्वयञ्चेदुभयं
 कुर्यादिति छन्दोग-परिशिष्टात् । कृताकृतावेक्षणवत्
 स्वयं तत्कुशोपवेशनस्य कर्त्तव्यत्वात् कुशमयत्राङ्गणादिप्रति-
 निधिना तदुपपत्तेः तेनैव पूर्ववर्त्मानेति भट्टभाष्यम् । अथेति
 विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति तच्च द्रव्यानुपयोगक्रमेणान्नेरुत्तरतः
 उदगयान् पूर्वक्रमेणामाद्य वीक्ष्य प्रोक्ष्य चेति । अद्यानन्तर-
 मन्यद्दक्षमाणं कर्म चिष्टेत् कुर्यात् यजमानः । परस्मैपदं
 छन्दोवत्सुताणि भवन्तीत्युक्तेः ।

अथ द्रव्यासादनम् । तत्र कात्यायनः । “प्राञ्चमुदगन्ने-
 रुदगग्रं समौपतः । तत्तथासादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते” ॥
 इति भट्टभाष्ये धृतञ्च । “द्रव्याणामुपकृतानां होमीयानां
 यथाक्रमम् । सादयन् वीक्षणं कुर्यादङ्घ्रिभ्युत्तणं तथा” ॥
 छन्दागपरिशिष्टम् । “आञ्चस्थालौ च कर्त्तव्या तैजसद्रव-
 सभवा । माहेयौ वापि कर्त्तव्या नित्यं सर्वाग्निकर्म्मसु” ॥
 अथ यदि प्रकृतकर्म्मणि चरुहोमस्तदा अस्मिन्नेव समये चरुं
 अपयेत् । गोभिलेन ब्रह्मस्थापनानन्तरं तद्विधानात् ।

अथ चरुविधानम् । तत्र गोभिलः । “अथोदूषलमुपले
 प्रचास्य सूर्यश्च पयादग्नेः प्रागयान् कुशानास्तौर्यं उपसादयति
 अथ हविर्निर्वहेदिति । द्रोहीन् यवान् वा कांस्येन चरु-
 स्थास्या वा अमुष्मैत्वायुष्टं निर्वपामीति देवतानामोद्देशः
 सकृद्यजुषा द्विस्तृणीम् अथ पयादवहन्तुमुपक्रमते दक्षिणो-
 त्तराभ्यां पाणिभ्यां त्रिफलोक्ततांस्तण्डुलांस्त्रिदेवताभ्यः प्रचा-
 लयेत् द्विर्मनुषेभ्यः सकृत् पिष्टभ्य इति पविचान्तर्हितास्त-
 ण्डुनानावपेत् कुशलशृतमिव स्थालीपाकं स्थापयेत् प्रदक्षिण-
 सुदायुवन् शृतमभिघार्यं उदगुहास्य प्रत्यभिघारयेदिति” ॥
 अस्मार्थः उदसादयति स्थापयति देवतानामोद्देशं देवतानामो-

धारणं यथा स्यात्तथा असुप्तैत्वायुष्टं निर्वापामीत्यनेन उदू-
 खलोपरि व्रीह्यादीन् कांस्यादिना सकृन्निर्वपेत् । अत्रासुप्ता
 इत्यत्र चतुर्थ्यन्तनामोच्चारणम् । अतएव कात्यायनः । असा-
 विति नाम गृह्णाति । नारायणीयेऽपि “अदःपदं हि यद्रूपं
 यत्र मन्त्रे हि दृश्यते । साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियो-
 जयेत्” । अतोऽदःपद एव नामोच्ची न तु विरूपाक्षजपादा-
 विदमित्वाद्दौ । एवञ्चाम्नये त्वायुष्टं निर्वापामीति सामगा-
 नाम् । यजुः प्रयोगो गोभिन्ने निर्वापमात्रश्रुतेः यजुर्वेदिक-
 समन्त्रकप्रवृत्तौ प्रोक्षणे सामगिन न कार्यं । यजुः परिभाषा-
 माह जैमिनिः । “शेषे यजुःशब्द इति शेषे मन्त्रभिन्ने मन्त्र-
 जाते । ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रसिद्धपठितं गानपादभेदरहितं
 तद् यजुरिति बहुदेवत्ये च बहुदेवतानामभिः प्रत्येकं निर्वापः ।
 अत्रनिर्वापो मन्त्रेष्वैव होमोऽपि पृथक् निर्वापपरिमाणन्तु होम-
 संख्या शेषस्थित्यनुसारेणेत्याह छन्दोगपरिशिष्टम् । “देवता-
 माख्यया गृह्णानिर्वापांश्च पृथक् पृथक् । तूष्णीं हिरैव गृह्णी-
 याहोमश्चापि पृथक् पृथक् । यावता होमनिर्हृत्तिर्भवेद्वा यत्र
 कौर्त्तिता । शेषश्चैव भवेत् किञ्चित्तावन्तं निर्वापेश्वरम्” ।
 यद्यपि देवतासंख्येति वचनं चरुः समसनीयो य इत्युपक्रम्य
 पठितं तथाप्याकाङ्क्षाया लाघवेन चरुसामान्यपरमिति । चरु-
 विधौ तु विद्याकरवाजपेयो । यत्र प्रयोजनाभावनिययस्तत्रैव
 तदुपादानादि लोपः । यत्रानुष्ठानवेलायामिव पुरुषदोषेण
 प्रयोजनाभावो ज्ञायते तदा प्राक् तन्निश्चयात् शास्त्रमापितः
 षट्कार्थी नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेय इति । अतएव यदा त्वान-
 स्यादिना व्रीह्यादिस्थाने तण्डुला गृहीताः तदापि अवघातादि
 समाचरन्ति याज्ञिकाः पठन्ति च । “घाते न्यूनं तथा छिन्ने
 मात्राद्ये मान्त्रिके तथा । यत्रे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थ-

साधकाः” । मान्त्रिके मन्त्रसाध्ये अवघातादौ । न्यूनै तत्-
 काले मन्त्रपाठाभावेऽपि यज्ञकाले मन्त्राः पाठ्याः । अग्निंस्तु
 मन्त्रार्थज्ञानस्य नास्त्युपयोगः । इत्यमेवेदानीं प्रयोगानुष्ठानमाह
 चरुस्थालीयपरिमाणमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “तिर्थ्यगूर्हस-
 मिन्मात्रा दृढा नातिदृढन्मुखी । नृण्योडुम्बरी वापि चरुस्थाली
 प्रशस्यते” । गर्भप्रस्तार दीर्घाभ्यां प्रादेशप्रमाणा चरुस्थाली ओडु-
 म्बरी ताम्रमयी एषा पायसचरावपि न निषिद्धा “पयानुद्धृतसारश्च
 ताम्रपात्रे न दृश्यति” इति स्मृतिसागरधृतवचनाच्च । अतएव
 सारदातिलके । “ततश्च संस्कृते दङ्गो गोघोरेण चरुं पचेत् ।
 मन्त्रेण घालिते पात्रे नवे ताम्रमयादिके” । दक्षिणोत्तरा-
 भ्यामिति दक्षिण उत्तरत उपरि ययोः पाश्वोस्ताभ्यां सुपलं
 गृहीत्वा इति शेषः । त्रिफलीकृतान् त्रिधा वितुपीकृतान्
 कण्डलप्रच्छटनाभ्यामिति शेषः । पवित्रान्तर्हितान् पवित्रम्
 अन्तर्हितं व्यवहितं येषां तान् । तेन चरुस्थाल्यामुत्तराग्रं
 पवित्रं निःक्षिप्य तण्डुलान् निक्षिपेत् । कुशलशृतमिवेति
 कुशलेन पाकनिपुणेन शृतं यथा न दग्धं नातिकृन्न न मन्द-
 पक्वं तथा स्थालीपाकं यथा स्यात्तथा श्रपयेत् । अतएव
 छन्दोगपरिशिष्टम् । “स्वशाखोक्तचरुः खिन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः
 शुभः । न चातिशिथिलः पाको न च वीतरसो भवेत्” ।
 वीतरसो गालितमण्डः । प्रदक्षिणमुदायुवन्निति प्रदक्षिणा-
 वत्तं यथा स्यात्तथा मेक्षणेन ऊर्ध्वमौषन्मिश्रयन् । शुमिश्रणे
 इत्यस्य रूपमेतत् । शृतमित्यभिधाय्येति स्फुटितम् । चरु-
 माज्यश्रवणाप्लाव्य उदगग्नेरुत्तरस्थाम् उत्तार्थं प्रत्यभिघारयेत्
 पुनर्घृतेन तथा सेचयेत् । हपोत्सर्गे तु अभिघारणद्वयात् पूर्वं
 ज्वलदङ्गारिण विद्योतनद्वयमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “अधि-
 शृतमश्वद्योत्सु श्रुतश्चाभिघारयेत् । घृतेन सेचयेत् पथात्

पुनरेवाभिधारयेत्" । मेक्षणादोनाह छन्दोगपरिशिष्टम् ।
 "इध्मजातीयमिध्माहंप्रमाणं मेक्षणं भवेत् । वृत्तं वार्चंश्च पृथ्व-
 प्रमवदानक्रियाक्षमम्" । इध्माहंप्रमाणं प्रादेशद्वयमिधमस्य
 प्रमाणं परिकल्पितमिति । तदर्हं एवैव दर्वीं विशेषस्तु महा-
 सुवे । "दर्वींदाद्गुलपृथ्वया तुरीयेण तु मेक्षणम् । सुपलो-
 दूखले वार्चं स्वायते सुदृढे तथा । इच्छाप्रमाणे भवतः सूर्पं
 वैणवमेव च" । अत्र तिर्य्यगूर्द्ध्वत्यादि वैणवमेव चेत्यन्तेन चर्वङ्ग-
 मभिधाय भूमिजपपरिसमूहनहस्तविन्यासं कुर्यादित्युक्तम् ।

अथ भूमिजपादिविधानं तदाह चतुर्थे प्रथमकाण्डिकायां
 गोमिलः । "पद्यादग्नेर्भूमौ न्यस्यौ पाणौ प्रतिस्थाप्य" इति ।
 भूमेर्भूमामह इति वसन्त रात्रौ धनमिति दिवेति इदमिति
 मन्त्र वसन्तं विन्दते वसु इति रात्रौ दिवा क्रियमाणे कर्मणि
 धनमित्यन्तं जपेत् । विन्दते धनमिति । अत्र विन्यासे
 विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टं "दक्षिणं वामतो वाह्यमात्माभि-
 मुखमेव च । करं करेण कुर्वीत करणे न्यस्य कर्मणः । कृत्वा-
 न्यभिमुखौ हस्तौ स्वस्थानस्थौ सुसंज्ञतौ । प्रदक्षिणं तथा-
 सीनः कुर्यात् परिसमूहनम्" । करेणेति पष्ठये वृत्तौ ।
 दक्षिणहस्तमधीमुखं तथाविधवामहस्तस्य पृष्ठोपरि भावे
 न विपर्य्येस्तात्माभिमुखं भूमिजपे कुर्यादित्यर्थः । अन्त्य-
 भिमुखौ नात्माभिमुखौ स्वस्थानस्थौ न तु भूमिजपवद्व्यस्तौ सुसं-
 जतौ विस्तृतजग्नौ तथा चाग्नेः परिसमूहनं विधिसावयवानाम्
 एकोकरणरूपं सुकरं स्यात् । एवमेव भट्टनारायणोपाध्यायौ ।
 एतेन च दक्षिणहस्तेन क्रुशान् गृह्णीत्विति भवदेवभट्टनिखनं
 निध्मप्रमाणम् । इमं स्तोत्रमर्हते इति वृत्रेण परिसमूहेदिति
 सूत्रस्य भाष्यम् एतदनुसारादेव ब्रह्मस्थापनानन्तरं भूमिजप-
 परिसमूहनादिति भवदेवभट्टवीरेश्वरोक्तं युक्तम् । भट्टभाष्ये

तु भूमिजपं वृत्रेण परिसमूहनं कुर्यात् पश्चाद्ब्रह्मोपवेशन-
मिति । सरलापरिशिष्टप्रकाशयोस्तु भूमिजपानन्तर चतस्र-
पणमिच्छुक्तम् ।

अथास्तरणम् । “अग्निसुपसमाधाय कुत्रैः समस्तं परि-
स्तृणुयात् पुरस्ताद्दक्षिणतः उत्तरतः पश्चादिति सर्वतस्त्रिवृतं
पञ्चावृतं वा बहुलमयुग्ममसंहतं प्रागग्रैर्मूलान्यच्छादयन्”
इति अस्याधः उपसमाधाय ज्वालयित्वा समस्तं सर्वतः पुर-
स्तादित्यनेन क्रमेण सर्वतः सर्वासु दिक्षु त्रिवृतं पञ्चावृतं वा
बहुल बहुललक्षणकम् अयुग्मं युग्मभिन्नम् असंहतमसंलग्न पृथक्
पृथक् त्रिवृतं पञ्चावृतं वेत्यनेन अयुग्मे सिद्धे अयुग्ममित्यकावृत-
स्याप्राप्त्यर्थम् । तथा च गृह्यान्तरम् । “सकृत्त्रिर्वा प्रतिदिशं
प्रदक्षिणमग्निं परिस्तृणातीति” एवमेव भट्टनारायणचरणाः ।
तत्र सकृदावृतमशक्तविषयम् । “पूर्वास्तृतावृतानां मूलानि
पश्चादावृताग्रेच्छादयन् परिस्तृणुयात्” । एवञ्च “प्रतिदिशं
दक्षिणयेणावृतानि कृत्वा तेषां मूलानि तथैवाच्छाद्य तेषां
मूलानि तथैवाच्छादयेत् ततो दशदिक्षु स्वस्तिकान् दद्यात्”
इति भवदेवमदः ।

अथ विंशतिकाष्टिकाः । गोभिलः । अथेधान् कल्पयेत्
खादिरान् पालासान् वेति” । तत्र छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“प्रादेशद्वयमिधस्य प्रमाण परिकौर्णितम् । एवंविधाः सुरे-
वेधममिधः सर्वकर्मसु ॥ समिधोऽष्टादशेधस्य प्रवदन्ति
मनोपिणः । दशं च पौर्णमासे च क्रियास्रन्वासु विशतिः” ॥
इति । विंशतिकाष्टिकारूपममिधामहोमादियु निषेधस्त-
त्रैव “अह्नोमममिधन्त्र शोधयन्त्याप्येषु कर्मसु । येषाञ्चेत-
दुपर्युक्त तेषु तत् सदृशेषु च ॥ अक्षमहादिविपटिजनहोमा-
दिकर्मणि । होमावृत्तियु सर्वासु नैतेष्विधो विधीयते” ॥

अङ्गहोमाः सीमन्तोन्नयनचूडाकरणादौ विहिताः तेषु अन्य-
सीमन्तोन्नयनादेः प्रधानत्वात् । तथा द्विविधा होमा यात्रिक-
प्रसिदाः क्षिप्रहोमास्तन्त्रहोमाश्च । तत्र क्षिप्रहोमाः क्षिप्रं
ह्यन्त इति श्रुत्युत्था सायं प्रातर्होमादयः तन्त्रहोमाश्च परि-
समूहनवर्द्धिरास्तरणाद्यङ्गविस्तारयुक्तः । अत्र ये समिद्धवि-
स्कास्तन्त्रहोमाः यद्य सुखप्रसवार्थं शोथन्ती होमस्त्रीषु येषाञ्च
वैश्वदेव सायं प्रातर्होमादीनामेतदिभाष्यं द्रव्यम् उपरि पद्यात्
अथ इध्मानुकल्पयेत् इत्यनेन सूत्रेषोक्तं तेषु वा तत्सदृशेषु क्षिप्र-
होमेषु इध्मस्य निवृत्तिर्भवेदिति । अचमंद्वादिविपदि विवाहो-
त्तरगोभिलोक्तयानकालौनाचमद्वादिविपन्निमित्तहोमो जल-
होमादिकर्मस्त्विति । “लौकिके वैदिके चैव हुतोच्छिष्टे जले
क्षिप्तौ । वैश्वदेवय कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये” ॥ इत्याद्युक्त-
जलक्षिप्तादिहोमेषु सीमरसाहुतिषु ।

अथाज्यसंस्कारः । गोभिलः । “वह्निःसु स्थालीपाक-
मासाद्य इध्ममग्नावाधायान्ज्यं संस्क्रुते । आस्तौर्णकुशेषु चरुं
निधाय समिधमग्नावाधाय ज्वलनार्थत्वाटमन्त्रकम्” ॥ तथा
च कात्यायनः । “इध्मोऽप्येधार्थमेवान्नेर्हविराहुतिषु स्मृतः” ।
आज्यमाह ऋद्ध्यासप्रहे । “अग्निना चैव मन्त्रेण पवित्रेण
च चक्षुषा । चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाज्यमिति च स्मृतम् ॥
घृत वा यदि वा तैल पयो वा दधिक्रावकम् । आज्यस्थाने
नियुक्तायामाज्यशब्दो विधीयते” ॥ एतद्वचनं यज्ञपाश्वीय-
मपि । संस्कारविधिमाह गोभिलः । “ततः एव वह्निषः
प्रादेशमात्रे कुरुते ओषधिमन्तर्धायच्छिनन्ति न नखेन पवि-
त्रेष्वौ वैष्णव्यौ” इति । तत आस्तृतात् प्रादेशमात्रे विस्तृत
तर्जन्यङ्गुष्ठप्रमाणे । द्विवचनं दलापेच “न त्वनन्तर्गर्भिषं साय
कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यच्च क्षुर

चित्” ॥ इति कात्यायनोक्तद्विदलपवित्रस्य द्वित्वं तथात्वे
 प्रादेशमात्रे इति अर्थं स्यात् अतएव कात्यायनोक्तेनैवाज्य-
 स्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु इत्यत्र एकत्वेन निर्दिष्टम् ।
 अनन्तर्गर्भिणम् अन्तर्गर्भस्याभावोऽनन्तर्गर्भं तदयुक्तम् अन्तर्गर्भ-
 शून्यमित्यर्थः । “अनन्तस्तरुणौ यौ तु कुशौ प्रादेशसम्पत्तौ ।
 अनश्वच्छेदिनौ साशौ तौ पवित्राभिधायकौ” ॥ इति शौनका-
 वचनेकवाक्यत्वात् । अत्र दलेऽपि कुशपदप्रयोगः । श्रोत्रधि-
 मन्तर्धाय ब्रीह्यादिनान्तरा कृत्वा । गोभिलः । “अथैने
 अद्भिरनुमाष्टिं विष्णोर्मनसा पूतेस्य” इति । एने पवित्रे ।
 सव्येन मूलप्रादेशे गृहीत्वा दक्षिणेनानुसृज्यात् विष्णोरिति
 मन्त्रेण । गोभिलः । “संपूयोत्पुनात्युदगग्राभ्यां पवित्रा-
 भ्याम् अद्भुष्टाभ्याश्चोपकनिष्ठाभ्यामभिसंगृह्य प्राक्यस्त्रिरुत्-
 पुनाति देवस्य त्वासधितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः
 सूर्यस्य रश्मिभिः स्वाहा” इति सकृत् जुहुयात् द्विस्तूप्योमिति ।
 संपूयप्रकृतमाज्यं “पवित्रमन्तराकृत्वा स्थास्यामाज्यं समावपेत्”
 इत्येवं वक्ष्यमाणविधिना संपूयेति भट्टभाष्यम् । सपूय मक्षि-
 काद्यपनोयेति सरला उत्पुनात्यूर्ध्वं शोधयेत् । तत्प्रकार-
 माह उदगग्राभ्यामिति । अद्भुष्टाभ्यामित्यादौ द्विवचनं पाणि-
 ष्यार्थम् । एवमनेन प्रकारेणाभिसंगुह्य प्रकृते पवित्रे प्राक्यः
 प्रागतं विरुत्पुनाति अग्नौ धारत्रयं घृतं निक्षिपति । तत्-
 प्रकारमाह मन्त्रेण सकृत् द्विस्तूप्योम् । गोभिलः । “अथैने अद्भि-
 रभ्युक्ष्य अग्नावप्युत्सजेदिति” । अपिरेवार्थं अथानन्तरमेवा-
 सुधन एने पवित्रे सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेनाभ्युक्ष्य । गोभिलः ।
 “अथैतदाज्यमधिप्रित्य उदगुदासयेदेवमाज्यसंस्कारोऽपि भव-
 तोति” । पाण्यं तदघृतघातम् अधिप्रित्य अग्नेरुपरिहृत्य
 उदक् उत्तरतः उदासयेदवतारयेत् यत्रैवाज्यसंस्कारस्तत्रैवार्थं

कल्प इति अत्र गर्भपात्रसंस्कारवत् सकृत् संस्तृताद्यपात्रे
यानि निःक्षिप्यन्ते तेषां संस्कारान्तरी नास्तीत्याह गृह्या-
सपहः । “यथा सीमन्तिनी नारी पूर्वगर्भेण संस्तृता ।
एवमाज्यस्य संस्कारः संस्कारविधि चोदितः” ॥ आग्रसायन-
गृह्यपरिमिटम् । “सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयन-
संस्कारी गर्भपात्रसंस्कारः” । इति श्रुतिरिति । गर्भपात्रयो-
रयं गर्भपात्रः गर्भपात्रस्य तदाधारस्य क्षिया इति कल्पतरुः ।
हारोतः । “सकृच्च संस्तृता नारी सोमन्तेन कुलक्षियः । यं यं
गर्भं प्रक्ष्यन्ते स गर्भः संस्तृती भवेत्” इति । गोभिलः । “पूर्व-
माज्यमपरस्थानीपाकः” । इति । अत्र पूर्वापरदेने स्थित्याज्य-
स्थालीपाकयोस्तथा व्यपदेशः तेन तो पूर्वापरयोः स्थाप्यो तत्र
प्रथमतोऽग्नेरुत्तरस्थामासादनं ततः कर्मकाले मोक्षार्थाग्नेः
पथात् । तथा च गृह्यान्तरम् । “दात्रन्योरन्तरा चाज्य-

मार्जनं कुशैः कार्यम् । घृतादिलेपवतास्तूपेन धारिणा
 प्रक्षालनपूर्वकमग्नी प्रतापनं कार्यम् । लेपरहितानान्तु
 प्रतापनं दर्भैः सम्मार्जनमभ्युक्षणम् । पुनः प्रतापनमुत्तरतो
 निधानञ्च कुर्यात् तथा च कात्यायनः । “स्रुवं प्रतप्य दर्भैः
 संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात्” इति श्रान्यादिसंस्कारं
 वारत्रयं कुर्यादिति भवदेवभट्टः । हरिशर्मणाप्येतत् प्रकरणे
 सकृच्चिर्वेति वचनादित्युक्तम् । होमकाले पञ्चाङ्गुलांश्वज्जा
 शङ्खमुद्रया धार्यः स्रुवः “पञ्चाङ्गुलान् वह्निस्यज्जा धारयेच्छङ्ख-
 मुद्रया” इति वचनात् । पाण्याहुतो तु गोभिलः । “उत्ताने-
 नैव हस्तेन छद्गुष्ठाप्रेण पीडितम् । संदताङ्गुलिपाणिस्तु
 वाग्यतो जुहुयाद्विः” ॥ तत्र परिमाणे कात्यायनः । “पाण्ड्या-
 हुतिर्द्वादशपर्यंपूरिकाकंशादिना चेत् स्रुवमात्रपूरिका । दैवेन
 तीर्थेन च ह्यते हविः स्वगारिणि स्वर्धिपि तच्च पावके” ॥
 अग्नौ तु स्मृतिः । “भार्द्रामलकमानेन कुर्याद्दोमहवि-
 र्वसौन् । प्राणाहृतिवन्निश्चैव मृद गात्रविशोधनोम्” ॥ का-
 त्यायनः । “यो नर्धिपि जुहोत्यग्नी व्यहारिणि च मानवः ।
 सन्दाग्निरामयावो च दरिद्रय स जायते ॥ तस्मात् समिद्धे
 होतव्य नासमिद्धे कदाचन । आरोग्यमिच्छतामायुः त्रिय-
 मात्यन्तिकीं तथा ॥ जुह्वय हृतो चैव पाणिधूर्पस्फरदारुभिः ।
 न कुर्यादग्निधमन न कुर्याद्द्वजनादिना ॥ सुरेणैव धमेदग्निं
 मुष्ठाद्वेरोऽध्यजायते” ॥ नाग्नि मुखेनेति च यत् लौकिके
 योजयन्ति तत् । हि यस्मात् सुर्यात् मुखपठितमन्त्रात् एष
 मरुतोऽग्निः । ततश्च लौकिक इति तदितराग्निपरम् एतेन
 लौकिक इति श्रोताग्निभिन्नपरमिति मैथिलोक्तं हेयम् ।
 सुप्रपय हृते चैवेत्यनेनोपक्रमवचनेन सक्रियमाणसंस्कृतान्यो-
 रैव पाणिधूर्पादिनिषेधमुखेन मुखधमनस्य विहितत्वात् तद्-

व्यतिरिक्तस्यैव लौकिकशब्देनाभिघारणविधेरीचित्यात् आदि-
 तत्वस्यानुपस्थितेय एवमेव गुह्यचरणाः । यत्तु अग्निस्तु नाम-
 धेयादौ होमे सर्वत्र लौकिके इति हृन्दीगपरिशिष्टवचने नाम-
 करणाद्यर्थमन्नेर्लौकिकत्वमुक्तं तत्र । खेऽग्नावन्यहोमः स्या-
 दिति तस्यैव वचनान्तरेण अग्नेः पितुः स्वीयाग्नौ तत्करण-
 निषेधात् लौकिकाग्न्यन्तरमादाय तत्कर्त्तव्यताविधायकं न तु
 तदग्नेः संस्कारान्तरमपि लौकिकत्वप्रतिपाटकमिति । गोभिलः ।
 “अग्निमुपसमाधाय परिसमूह्य दक्षिणजान्वक्तो दक्षिणेनाग्निं
 अदितेऽनुमन्यस्वेति उदकाञ्चलिं सिञ्चेत् अनुमते अनुमन्यस्वेति
 पश्चात् सरस्वत्यनुमन्यस्वेति उत्तरतः देवमवितः प्रसुवेति प्रद-
 क्षिणमग्निं पर्युञ्चेत् सकृच्चिर्वा पर्युञ्चणान्तान् ध्यातिहरद्वति-
 पर्युञ्चणहोमौयमिति अग्निमुपसमाधाय काष्ठादिना प्रज्वाल्य
 परिसमूह्य विधिप्रावयवान् एकौकृत्य दक्षिणजान्वक्तो भूमि-
 गतदक्षिणजानुः दक्षिणेनाग्निम् अग्नेर्दक्षिणे अदितेऽनुमन्य-
 स्वेति मन्त्रेण उदकाञ्चलिं प्रागतं सिञ्चेत् अनुमत इत्यादिना ।
 अग्नेः पश्चादुदगन्तं सिञ्चेत् सरस्वत्यनुमन्यस्वेति आदिनाऽग्ने-
 रुत्तरतः प्रागतं सिञ्चेत् । देवमवितः प्रसुवयन्नमित्यादिना
 प्रदक्षिणोऽग्निर्यथा स्यात्तथा उदकाञ्चलिना सिञ्चेत् वेष्टयेत्
 त्रिवेति फलभूमाद्ये तत्र मन्त्रस्त्रिधोश्चायंः मुख्याहत्तो गुणा-
 वृत्तेर्युक्तत्वात् पर्युञ्चणान्तानिति बहुवचनं त्रित्वपक्षे दण्डवदु-
 टकधारादिष्वादिदरप्यन्तो भवन्तीति अतियुवन् अस्तर्हयं मिथो-
 कुर्वन् होमौय होतव्य पर्युञ्चन् तज्जनेन स्वशयन्” इति ।
 वेष्टनप्रकार उक्तः ।

अथ विरूपाक्षजपः । अर्चुर्धर्मयः षोडशीत्यग्रथमन्त्रादिष्वायं,
 गोभिलः । “वैरूपाक्षः पुरस्ताहोमानामिति” । विरूपाक्ष-
 शब्दो विद्यतेऽत्र इति वैरूपाक्षः श्रीमूर्धुवः स्वरोमित्यादिको

मन्त्रः । होमानां वक्ष्यमाणप्रागुक्तनित्यनेमित्तिकानां पुर-
स्तात् जप्यः । अस्य क्षिप्रहोमे पर्युदासमाह छन्दोगपरि-
शिष्टम् । “न कुर्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम् ।
विरूपाक्षश्च न जपेत् प्रपदश्च विवर्जयेत्” ॥ क्षिप्रहोमेषु
अब्रह्मकेषु सायं प्रातः शोथन्ती होमादिषु ब्राह्मण इमं स्तोम-
मर्हते इत्यादि मन्त्रं करणकपरिसमूहनं न कुर्यात् । विरू-
पाक्षप्रददौ च त्यजेत् । प्रपदविधानमप्याह गोभिलः ।
“काम्येषु च प्रपदः तपस्य तेजस्येत्यादिकः । च एवार्थं तत्र
विरूपाक्षजपात् पूर्वं तत् पाठमाह स एव । तपस्य तेजस्येत्यादि
जपित्वा प्राणानायस्य तन्मना वैरूपाक्षमाहृत्तो ऋमेत् । तपस्य
तेजस्येत्यादि जपित्वा वायुधारणपूर्वकं यं कश्चिदर्थं साधयितु-
कामस्तन्मनास्तद्वायुं विरूपाक्षमन्त्रं जप्त्वा वायुं रचयेत् । अथ
यदि काम्यकर्माथं कुशण्डिका तदा प्रपदजपानन्तरम् इति
भवदेवभट्टः । नित्यनेमित्तिकयोर्नास्य पाठः । ततः सर्वकर्म-
साधारणं विरूपाक्षजपान्तं कर्म ।

अथ प्रकृतं कर्म । तत्र वज्रैर्नामानि गृह्यासंघे । “लौकिके
पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकल्पितः । अग्निस्तु सारतो नाम
गर्भाधाने विधायते ॥ पुंसवने चन्द्रमाय शुद्धाकर्म्मणि शोभनः ।
सोमन्ते महानो नाम प्रगल्भो जातकर्म्मणि ॥ नाम्नि स्यात्
पाथिवो ह्यग्निः प्राग्ने च शुचिस्तथा । मत्स्यनामा च चूडायां
व्रतादिषु समुहवः । गोदाने सूर्यनामा च केशान्ते ह्यग्नि-
रुच्यते ॥ वैश्वानरो विमर्गं तु विवाङ्गे योजकः स्मृतः । गोदाने
गोटानाप्यमंस्कारे । “चतुर्ष्यान्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथा-
परं” । अपर धृतिहोमादौ । “प्रायश्चित्ते विधुरैव पाकयज्ञे
तु माहमः । लक्षहोमे तु वज्रिः प्यात् कोटिहोमे हुतागनः ॥
पूर्णाहुत्यां गृहो नाम शान्तिके वरदस्ताया । पोटिके वलदथैव

क्रोधोऽग्निश्चाभिचारके कोष्ठे तु जठरो नाम क्रव्यादो मृत-
 भक्षणे । आह्वय चैव होतव्यं यो यत्र विहितोऽनलः” ।
 प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमादौ । पाकयज्ञे
 पाकाङ्कहोमे हपोत्सर्गं गृहप्रतिष्ठाहोमादौ । पौष्टिके दुर्गो-
 क्षवाङ्कहोमादौ ततश्चासुककर्मणि अग्ने त्वमसुकनामासि इति
 नाम कृत्वा “पिङ्गभ्रूश्मशुकेशाक्षः पीनाङ्कजठरोऽरुणः । छागस्थः
 साक्षसूत्रोगिः सप्तार्चिः शक्तिधारकः” । इत्यादित्यपुराणोयं
 ध्यानं कृत्वा अमुकाग्ने इहागच्छेत्यावाह्यामुकाग्नये नम इति
 पूजयेत् । “संपूजयेत्ततो वज्रिं दद्याच्चैवाहुतीः क्रमात्” इति
 मार्कण्डेयपुराणात् । चरुहोमे विशेषमाह गोभिलः । “पर्यु-
 ष्यस्थालीपाके आज्यमानौयमेक्षणेनोपघातं होतुमेवोपक्रमते”
 इति अदितेऽनुमन्यस्वेत्येवं पर्युष्य । स्थालीपाके चरौ । आज्यं
 प्रक्षिप्य मेक्षणेनोपघातम् उपहत्यावदाय । होतुमेवोपक्रमते
 आरभते । उपघातमिति हिंसार्थाच्चैककर्मकादित्यनेन दत्तो-
 यन्तोपपदेन न मासिङ्गम् एवकारकरणमुपघातहोमे अभिघा-
 रणक्षताद्यङ्गप्रतिषेधार्थम् । होतुमेवोपक्रमते नान्यतः । उप-
 घातहोमलक्षणमाह गृह्यासंग्रहे । “पाणिना मेक्षणेनाथ सुवेणैव
 तु यद्विः । ह्यते चानुपस्तीर्य उपघातः स उच्यते । यद्यु-
 पघातं जुहुयाच्चरावाज्यं समापयेत् । मेक्षणेन तु होतव्यं
 नाज्यभागौ नस्त्रिष्टिकत्” । बहुदैवत्यचरुहोमे तु उपघात-
 होम एव । “चरौ तु बहुदैवत्ये होमस्तस्योपघातवत्” इति
 परिशिष्टप्रकाशवचनात् ततः प्रकृतहोमात् परापरयोस्तूष्णीं
 समित्प्रक्षेपमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “समिधादिषु होमेषु
 मन्त्रदेवतयजिता । पुरस्ताद्धोपरिष्ठाच्च इत्यनार्थं समिद्धयेत्” ।
 स्मृतिः । “मन्त्रेणोद्धारपूतेन स्वाहान्तेन विधक्षणः । स्वाहा-
 वसाने जुहुयाद्वायन् वै मन्त्रदेवताम्” । स्वाहान्तमन्त्रे

स्वाहान्तरं नास्तीति मरणा । मृदभाष्ये मन्वतन्वप्रकाशे
 च । “नमोऽन्तेन नमो दद्यात् स्वाहान्ते द्विठमेव च । पूजा-
 यामाहुती चापि सर्वत्रायं विधिः स्मृतः” । द्विठः स्वाहा
 इत्यागमविदः । गोभिलः । “आज्याहुतिव्याज्यमेव संस्कृ-
 त्योपघातं जुहुयान्नाज्यभागो न स्वष्टिकृत् । आज्याहुतिव-
 नादेः पुरस्ताद्धोपरिष्ठाच्च महाध्याहृतिहोमः यथा पाण्डिपद्वणे
 तथा चूडाकर्मण्युपयने गोदाने” इति आज्यमेव यथोक्तेन
 विधिना संस्कृत्य उपघातं स्रुषेणोपहत्य जुहुयात् आज्यमात्रक-
 होमेषु आज्यभागस्वष्टिकृतामतिदेगप्राप्तानां निषेधः एव-
 माज्यमात्रकहोमेषु धृतिहोमादिषु अनादेः यत्र पुंमवनगद्गा-
 कर्म सोमस्तोत्रयनचूडाकरणादिषु पयादग्ने उदगघेषु दर्भ-
 पित्यादिनाऽङ्गपद्वणं प्राप्तं विशिष्टहोमो नोपदिष्टः तत्र
 प्रधानकर्मणोऽङ्गाभिर्मर्षणादेः पुरस्ताद्धोपरिष्ठाच्च महाध्याहृ-
 तिभिः भूर्भुवः स्वरिति तिस्रभिर्होमः कार्यः यथा पाण्डिपद्वणे
 इति यथा पाण्डिपद्वणे महाध्याहृतिः पृथक् अमस्ताभियतुर्यो-
 मिति गोभिलश्रुतेन यथा पाण्डिपद्वणे अतस्वस्ताया चूडादिषु
 संस्कारद्वेषु पृथं पयाद्यतस्यतस्यः महाध्याहृत्याहुतयः
 स्वरिति । अहहोमानन्तरम् गोभिलेन महाध्याहृतिभिराज्येन
 जुहुयादिति श्रुताहोमहोमं यथाश्रवाध्याहृतिहोमः कर्त्तव्यो
 न तु पूर्वमिति गोभिलः । “यद्यथा उपस्तोत्राभियारितं जुहु-
 यंटाज्यभागादेव प्रथमं जुहुयात् । अतुष्टेहोतमाज्यं गृहीत्वा
 पयावसेत्तु भृगूनामन्त्रे स्वाहा इत्युत्तरतः सोमायेति टक्षि-
 रतः प्राग्गो जुहुयादिति श्रुतेन स्रुषियटाण्य प्रथमं गृह्यते
 गद्वपस्तोत्रं यद्विष्टेहोत्वा अनन्तरमाज्यं द्योयते तदभियारितं
 यदि तथापि होतुमिच्छेत्तदाज्यभागादेव प्रथमं जुहुयात् ।
 गृध्राहोमस्तु अत्रैव गृहीतं जुह्वा जुहोतीति गृह्यान्तरात्

सुवेण स्रुचि चतुर्धा गृहीतमाज्यम् । ऋगूणां ऋगुगोत्राणा-
मिति सरला । पञ्चार्पेयाणामिति गृह्यान्तरात् भार्गवप्रवरा-
णामिति भट्टभाष्यम् । ऋगुगोत्राणां भार्गवप्रवराणामिति ;
भवदेवमष्टः । तेषां पञ्चवारं तथा गृहीत्वा अग्नये स्वाहेत्य-
नेनाग्नेर्मध्यदेशादुत्तरे प्राङ्मुखधारया जुहुयात् उत्तरमागीर्यं
दक्षिणे सौम्यं मध्येऽन्याहुतयः” इति सांख्यायनसूत्रात् तथैव
टात्तणभागे । सोमाय स्वाहेति जुहुयात् । ततः प्रकृतदेवता
चरुहोमानन्तरं स्विष्टिकृद्धोममाह गोभिलः । “अथ स्विष्टि-
कृत उपस्तीर्य्यारभ्योत्तरपूर्वार्धात् सकृदेव भूयिष्ठं द्विरभि-
घारयेत् यद्यवापञ्चावर्त्ती स्यात् द्विरुपस्तीर्य्यावदाय द्विरवघा-
रयेत् न प्रत्यनक्तवदानस्थान यातयामताये अग्नये स्विष्टि-
कृते स्वाहेत्युत्तरपूर्वादे जुहुयात् मद्वाव्याहृतिभिरान्येनाभि-
जुहुयात् । प्राक् स्विष्टिकृत आवापोगणेष्वेकं परिसमूहनम्
इधो वर्हिः पर्यञ्चणमाज्यभागे सर्वेभ्यः समवदाय सकृदेव
सौष्टिकृतं जुहोति हुत्वेतन्नेचणमनुहरेदिति । स्विष्टिकृदर्थं
स्रुचिघृतस्रुवं दत्त्वा चरोरुत्तरपूर्वार्धादीशानकोणरूपान्नेच-
ण्येन बहुतरमेकवारं गृहीत्वा स्रुचि स्थापयित्वा वारद्वयं घृतेन
सेचयेत् पञ्चावदानपक्षे घृतस्रुवद्वयेनोपस्तरणं सकृद्विनिर्क्षेपः
पुनर्घृतेनाभिसेचनद्वयमिति । अत्र मेचणक्षतस्थानं घृतेन
प्लावयेत् पुनर्यागार्थमेव तत् ततश्च यागायोग्यतारूपयातयाम-
तायामपि न दीप इत्यर्थः । ततोऽग्नये स्विष्टिकृते स्वाहेत्यनेन
ईशानकोणे जुहुयात् । ततो भूर्भुवः स्वरिति तिसृभिर्मद्वा-
व्याहृतिभिर्होमः । अस्य चरुहोमे पथादुद्देशान्न प्राकरण-
मिति । आ उष्यत इत्यावापः प्रधानहोमः स तु स्विष्टिकृदो-
मात् प्राक् न तु पथादित्यर्थः । एवञ्च मुख्यहोमे त्वहते यदि
चरुर्नष्टो द्रुष्टो वा तदाऽन्यः पाथः मुख्ये कृते यदि नागद्रुष्टो

स्यातां तदाज्येनैव स्त्रिष्टिक्रहोम इति सरला । गणेषु एक-
दानेकयागेषु एकमेव न प्रत्येकं 'परिसमूहनादि उपलक्षणत्वा-
दुदूखलमुपलाद्यपि एवं स्त्रिष्टिक्रहोमोऽपि सकृदुपलक्षणमेतत्
महाव्याहृत्यापीति सरला । अनुदरेत् अग्नौ क्षिपेत् एवमुक्त-
प्रकारेण यथायथं समापयेत् ।

अथोदीच्यम् । अत्र गोभिलः । "समिधमाधायानुपर्युक्ष्य
तथैवोदकाञ्चलीन् सिञ्चेत् अन्नमंस्या" इति मन्त्रे विशेषः ।

अथ प्रायश्चित्तम् । होमानन्तरं कर्मवैगुण्यममाधानार्थं
प्रायश्चित्तं गोभिलानुक्तमपि तत्परिशिष्टोक्तं कुर्यात् तद्यथा
"यत्र ध्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् । चतस्रस्तत्र
विज्ञेयाः स्तोपाणिग्रहणे यथा ॥ अथवा ज्ञातमित्येषा प्राजा-
पत्यापि बाहुतिः । होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः
स्मृतः" ॥ यत्र प्रायश्चित्तरूपो महाव्याहृतिहोमो विधीयते
तत्र चतस्र आहुतयो होतव्याः । यथा विवाहे तथा च
गोभिलः । "महाव्याहृतिभिः पृथक् समस्ताभियतुर्थीमिति" ।
अस्यार्थः । भूराद्याभिर्यंस्ताभिस्त्रिष्टिक्रहोमिस्त्रिष्टिक्रहोमोः
भृभुवः स्वः स्वाहेति समस्ताभियतुर्थी जुहुयात् अपि वा ।
अथवा अज्ञातं यदनाज्ञातमिति मन्त्रेणाहुतिर्होतव्या प्रजापतये
स्वाहेति वा प्रायश्चित्तविधिर्विकल्पत्रयवान् मुनिभिः स्मृतः
इत्यनेन पक्षान्तरं निरस्तम् । ततश्च भवदेवभट्टीकप्रायश्चित्ता-
त्मकमाध्यायनहोमो निष्प्रमाणः भट्टनारायणैर्गोभिलभाष्ये
तदप्रमाणीकृतत्वात् । ततश्च प्रायश्चित्तहोमार्थं सङ्ख्येयं अग्ने-
त्वं विधुनामासीति नाम कृत्वावाह्य संपूज्य समिधं प्रक्षिप्य
"प्राच्यद्रव्यमनादेमे जुहोतिषु विधीयते" इति छन्दोगपरि-
शिष्टात् । प्राच्यद्रव्यकहोमत्वेन पूर्वापरं महाव्याहृतिहोमः ।
तथा च गोभिलः । "प्राच्याहृतिष्वनादेमे पुरस्ताद्धोपरि-

ष्टाच्च महाव्याहृतिद्योम इति” । एवञ्च तिसृभिर्महाव्याहृतिभिर्हुत्वा अ्यस्तसमस्ताभिः प्रायश्चित्तरूपायतस्र आहुतौर्हुत्वा तिसृभिर्महाव्याहृतिभिर्हुत्वा समित्प्रक्षेपेण प्रायश्चित्तं समापयेत् ।

अथ यज्ञवास्तुकरणम् । गोभिलः । “समिधमाधायानुपर्युष्य यज्ञवास्तु करोति तत एव वह्निपः कुशमुष्टिमादायाज्ये हविषि वात्रिरवदध्याटपाणि मध्यानि भूनानि अक्षं रिहानाव्यन्तु षय इति । अथैनमद्भिरभ्युष्याम्नावपवर्जयेत् । यः पशूनामित्वादि इत्येतद् यज्ञवास्तु इत्याचक्षत इति” समिधादानानुपर्युक्षणयोः सिद्धयोः पुनर्वचनं क्रमार्यम् । यज्ञवास्तु इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । अथं करोतीत्यत आह तत इति । ततस्तस्मादेव वह्निप आस्तुतकुशात् कुशमुष्टिमादायाज्येऽवदध्यात् मञ्जयेत् न चेदाज्यमवशिष्टं हविषि चरावादध्यात् अयादिप्रदेशम् अक्षमिति मन्त्रेण स्थानभेदात्मन्वाहृतिः । अथानन्तरमेवामुद्धन एवं कुशमुष्टिमहिः प्रणीताद्भिरभ्युष्याम्नावपवर्जयेत् दाहयेत् यः पशूनामिति मन्त्रेण तत एव वह्निप इत्यारभ्य यदुक्त तद्यज्ञवास्त्विति वृद्धाः कथयन्ति । एतत् प्रयोजनन्तु प्रतिपत्तिकर्मत्वेऽपि तद्ब्रह्मनाम्ने एतत् कर्माप्राप्तावपि यज्ञो यस्मिन् वमतोति व्युत्पत्तिप्रतिपादार्थसिद्धयर्थं कुशान्तरमुष्टिमादाय तत्कर्मत्वमिति एवमेव भट्टभाष्यम् ।

अथ पूर्णाहुतिः । तत्र पूर्णाहुत्यां मृडो नामेति प्रागुक्तवचनात् मृडनामानमग्निमावाह्य संपूज्य दद्यादुत्थाय पूर्णं वै नोपविश्य कदाचनेति भविष्याग्निपुराणाभ्यामुत्थाय पूर्णाहुतिं कुर्यात् ।

अथ वन्दनादिकर्म । तत्र वशिष्ठः । “ऐमान्वामाहरेद्वस्र

सुचाग्रेण सुवेण वा । वन्दनं कारवेत्तेन शिरः कण्ठांगकेषु
 च ॥ कस्यपश्चेति मन्त्रेण यथानुक्रमयोगतः । ततः शान्तिं
 प्रकुर्यात् अवधारणवाचनम् ॥ दक्षिणा च प्रदातव्या यद्वायाश्च
 विसर्जनम् ॥ शान्तिः सामगानां वामदेव्यगानम् । तथा
 च गोभिन्तः । “अपहृत्ते कर्मणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थमिति” ।
 अपहृत्ते समाप्ते । गानाशक्तौ त्रिधा पाठमाह छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । “पर्युचणश्च सर्वत्र कर्त्तव्यमदितेऽन्विति । अन्ते
 च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा” ॥ गानं कुर्याद्वचस्त्रि-
 धेति वा पाठः । अवधारणमच्छिद्रावधारणम् । “अच्छिद्रामिति
 यद्वाक्यं वदन्ति चित्तिदेवताः । प्रणम्य शिरसा याह्यमग्नि-
 ष्टोमफलैः समम्” ॥ इति शातातपपराशरवचनात् । अव-
 धारणं तच्च दक्षिणादानानन्तरं कर्त्तव्यं न तु पाठक्रमादरः ।
 “वृथा विप्रवधी यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभे । अदत्त्वा दक्षिणां
 वापि स याति नरकं भुवम्” ॥ इति नारदीयात् । अतएव
 भवदेवभटेनापि वामदेव्यगानानन्तरं दक्षिणाभिहितान् त्व-
 च्छिद्रावधारणात् परम् । षोमदक्षिणा च स्वयं षोडशपदे
 ब्रह्मणे देया । ब्राह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तता ।
 कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥ इति छन्दोग-
 परिशिष्टात् । गोभिलेनापि दर्गादियागसभिधाय पूर्णपात्रं
 दक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यादित्युक्तम् । त्रान्तत्वेऽपि पुंस्त्वं
 छान्दसम् एतदनुसारात् कर्मान्त इति ब्रह्मसाध्यः षोमान्तपरं
 न तु परिशिष्टप्रकाशोक्तनामकरणादिप्रधानकर्मान्तपरम् यतः
 प्रधानकर्मदक्षिणां कर्मोपदेष्टे आचार्याय दद्यात् । यजमाने-
 तरः षोडशपदे तु ब्रह्मः षोडशपदेन दक्षिणा विशेषानुपादाने षोम-
 दक्षिणैव ब्रह्मः षोडशपदेन दद्यात् । स्वयमेव षोडशपदकरणे
 अन्यस्मै दद्यात् “विदध्याधीत्रमन्येर्द्वाक्षणाईहरो भवेत् ।

स्त्रयश्चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥ इति छन्दोग-
परिशिष्टात् । पूर्णपात्रलक्षणन्तु षट्छासग्रहयज्ञपात्रपरि-
शिष्टप्रकाशयोः । “अष्टसुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ तु
पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधोयते ॥
अत्र षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयसुष्टिमितं पूर्णपात्रम् । असम्भवे
तु छन्दोगपरिशिष्टम् । “यावता बहुभोक्तुश्च तृप्तिः पूर्णं
जायते । नावराहं ततः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥
अवराहं न्यूनम् । ततः प्रागुक्तनारदीयाच्छिद्रावधारणं
कुर्यात् । ततः साङ्गतार्थं तद्विष्णोरिति मन्त्रेण विष्णुं स्मरेत्
“प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव
तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण
स्त्रायादसु, पुनः पुनः । गायत्री वैष्णवी श्लेषा विष्णोः संस्मर-
णाय वै ॥ इति याज्ञवल्क्यात् । ततो “गच्छध्वममराः
सर्वे षट्श्रीत्वार्चां स्वमालयम् । सन्तुष्टा वरमस्माकं दत्त्वे दानीं
सुपूजिता ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरोयेण विस्मर्जयेत् । अत्र
सामान्यनिर्देशात् वशिष्ठवचने यज्ञाणामित्युपलक्षणम् । ततः
“प्रौयतां पुण्डरीकाक्षः सर्वयज्ञेश्वरो हरिः । तस्मिंस्तुष्टे जग-
त्तुष्टं प्रौषिते प्रौषितं जगत् ॥ इति मत्स्यपुराणोऽयं पठेत्
इति सर्वहोमसाधारणेति कर्त्तव्यता ।

अथ विवाहः । तत्र पूर्वं यदि वाग्दानं क्रियते यदा
अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्यारोगिणोऽप्यद्रस्यापतितस्यास्त्रीवत्या-
विवाहामुकगोत्रासुकीं देवीं कन्यां दातुं तवाहं प्रतिजाने इति
पिता ब्रूयात् । अग्निन् कालेऽग्निमासिधे स्नातः स्नाते
ह्यरोगिणि “अथ्यद्नेऽपतितेऽस्त्रीये पिता कन्यां प्रदास्यति”
इति । पितुरभसिधाने भ्रात्रादिभिरेवं प्रतिष्ठा कर्त्तव्या
तत्त्वसिधाने तु पूर्वोक्तं वायम् । पितुरभावे कर्त्तव्यं तस्यापि

ल्योतिषे । “गुरोर्भृगोरस्तवान्ये वाहिके सिंङ्गी गुरो । वकि-
 लोवेऽष्टविशेऽङ्गि गुर्वादित्ये दगाहिके ॥ पूर्वरारागवनायाता-
 तिघारिगुरुवक्षरे । प्राद्यागिगन्तृजोवम्ब चातिघारे त्रिपक्षके ॥
 कम्पाद्यद्भुतसप्ताष्टे नोचस्येज्ये मन्त्रिस्तुषे । भानुसहितके भासि
 घये राष्ट्रयुते गुरो ॥ पोपादिकचतुर्भासे चरणाद्वितययंगे । एके-
 नाङ्गा चेकदिने द्वितीयेन दिनवये ॥ तृतीयेन तु मत्ताष्टे मद्र-
 स्थानि जिज्ञोविपुः । विद्यारम्भकर्णवेधो घूडोपनयनोद्वहान् ॥
 तीर्थस्नानमनाहृतं तथानादिसुरेक्षणम् । परीक्षारामयप्रांश
 पुरथरणदोषणे ॥ व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृह्यारम्भप्रयोगे । प्रतिष्ठा-
 रम्भणे देवकूपादेर्वर्जयन्ति च” ॥ चाग्रनायनः । “उदगयने चापू-
 र्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे घूडोपनयनगोदानविवाहाः” ।
 विवाहः सार्वकालिक इत्येके । चापूर्यमाणे पक्षे शुक्लपक्षे ।
 दशवर्षाभ्यन्तर एवोदगयनाद्यपेक्षामाह भुजवल्गभीमः । “ग्रह-
 गृह्णिमद्गुणिं मासायनर्तुदिवसानाम् । चर्वाक् दशवर्षेभ्यो
 सुनयः कथयन्ति कन्यकानाम् । एतत् परन्तु विज्ञेयमद्विरो
 वचनं यथा । कालात्यये च कन्यायाः कालदीपो न विद्यते ।
 मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः । पुंसः प्रति सदा
 दोषात् सर्पदेव हि वर्ज्यता । रेवत्युत्तररोहिणीशुभशिरा-
 मूलानुराधामघाहस्तस्वातिषु तोलिपष्ठमिथुनेषूद्यक्षु पाणि-
 ग्रहः । सप्ताष्टान्यवधिः शुभैरुडुपतावेकादशहिविगी क्रूरै-
 स्त्र्यायषडष्टगैर्न तु भृगौ षष्ठे कुजे चाष्टमे” ॥ पारस्करः ।
 “कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् त्रिषु त्रिपूत्तरादिषु” । स्नातो
 शुभशिरसि रोहिण्यां वेति । त्रिषु त्रिपूत्तरादिषु नवस्त्रित्यर्थः ।
 एतद्वचनाच्चित्रश्रवणधनिष्ठशशिनोन्मन्त्राणि लभ्यन्ते । “आद्ये
 सघाचतुर्भासे नैकृतस्याद्य एव वा । रेवत्यन्ते चतुर्भासे
 विवाहः प्राणनाशकः” ॥ समयलाकवेधमाह दीपिका ।

“कृत्तिकादिचतुःसप्तरेखाराशौ । परिभ्रमन् ग्रहश्चेदेकरेखास्थी
 वेधः सप्तशलाकजः । वैश्यस्य चतुर्थे अग्ने अथवादौ लिप्तिका-
 चतुष्टये च अभिजित् तत्स्थे खचरे विज्ञेया रोहिणीविदा” ॥
 अभिजिति खचरेऽधिकदोषार्थमाह रोहिणीति नेतर्हर्शना-
 द्युतिवेधो निषिद्धः । “चन्द्रातिरिक्तखचरंर्यथैव वेधसम्भवः ।
 चिताभूमि तदा नारी भर्ता सृष्ट विशेद्भ्रुवम्” इति माण्डव्य-
 विरोधात् । दोषिकायां “कर्णवेधे विवाहे च व्रते पुंसवने
 तथा । प्राशने चाद्यचूडायां विदमृत्त विवर्जयेत्” ॥ तद्रूपं
 दशयोगमङ्गमाह । “तिथ्यङ्गवेदैकदशो न विंशभैकादशाष्टा-
 दशविंशसख्याः । इष्टोऽनुना सूर्ययुतोऽनुना च योगादमूचेद्दश-
 योगमङ्गः” ॥ राजमार्त्तण्डः । “दम्पत्यो द्विवाष्टराशिरहिते
 दारानुकूले रवी चन्द्रे चार्ककुजाकिंशुकवियुते मध्येऽथ वा
 पापयोः । त्यक्त्वा च व्यतिपातवैष्टितिदिनं विष्टेषु रिक्तां तिथिं
 क्रूराहायनचैत्रपौषराहते लग्नाशके मानुषे । पापात् सप्तमगः
 शशौ यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथ वा । यत्नेनापि विवर्जये-
 न्मुनिमते दोषो ह्ययं कथ्यते । यात्रायां विपदो गृहे सुतवधः
 चौरै च रोगोद्भवो वैधव्यं विवहे व्रते च भरणं शूलञ्च
 पुस्कर्मणि” ॥ अयं यामित्रवेधः । अस्यापवादमाह । “मून-
 त्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ तदौचित्ये वा । यामित्रवेधवि-
 हितानपहाय दोषान् दीपाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते” ॥
 व्यासः । “रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्थाद्विवाहिता ।
 शनैश्चरदिनं चैव यदि रिक्तातिथिर्भवेत् । तस्मिन् विवाहिता
 कन्या पतिसन्तानवर्द्धिनौ” ॥ सरोदये । “त्रिनाडोवेधनक्षत्र-
 मखिन्द्याद्रांशुगोत्तरा-इस्तेन्द्र-मूलवाचस्प्यः । पूर्वभाद्रपदास्तथा
 याम्यसौम्यो गुर्योनिचिचामित्रजलाह्वयम् । धनिष्ठा चोत्तरा
 भाद्रा मध्यनाडो व्यवस्थिता । कृत्तिका रोहिणौ सर्पो मघा

स्नातोविगाहके उत्तराश्रवणाघौष्णपृष्ठनाडीध्वस्थिता ।
 प्राडनाद्याविध्यते भर्ता मध्यनाद्योभयतया । पृष्ठनाडीध्वधे
 कन्यास्त्रियते नात्र मगयः । प्रमटं जन्मभयस्य तस्य नाम-
 र्चती षदेत् । इयोर्जन्मभयोर्ध्वधे न कर्तव्यं कदाचन । एक-
 राग्यादियोगी तु नाडीदोषो न विद्यते ॥ तद्यथा । “एकरागौ
 च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके । चतुर्थे दशमे चैव तृती-
 येकादशे तथा” ॥ अन्यज्ज्योतिस्तत्त्वेऽनुसन्धेयम् । अत्र च ।
 “स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् धृतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोदङ्ग-
 नात्तेषां तदभावेऽपि तत्क्रमात्” ॥ इति ह्यन्दोगपरिशिष्टात् ।
 “कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः । नामकर्मणि वान्नाना
 घूडाकर्मादिके तथा । सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
 नान्दोमुखे पित्रगणं पूजयेत् प्रयतो गृहो” इति विश्व-
 पुराणाच्च । कन्यापुत्रविवाहे पिता नान्दोमुखं कुर्यात् पितृ-
 देगान्तरस्यत्वादित्ये अन्येनापि प्रतिनिधिना नान्दोमुखयाच
 कर्तव्यम् । तदभावे पितुर्नामि पातित्यादिना यादानधि-
 कारित्वे वा तत्क्रमात् तस्य संस्कार्यस्य क्रमात् तेन स्वयं
 तदन्यो वा तत्पितृभ्यस्तन्नातामहेभ्यश्च याच कुर्यात् । एतत्
 प्रपञ्चितं यावत्स्वोद्वाहत्त्वयोः । विश्वे । “व्रतयज्ञविवाहेषु
 याचं होमेऽर्चने जपे । आरभ्ये सूतकं न स्यादनारभ्ये तु
 सूतकम् । आरभ्यो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः । नान्दो-
 याचं विवाहादौ याचं पाकपरिष्कृत्या” ॥ व्रतममावास्यादि-
 आदिपदात् सायंप्रातर्होमपरिग्रहः । “प्रवृत्तं मलमासात्
 प्राक् यत् कर्म न समापितम् । आगते मलमासेऽपि तत्
 समाप्य न मगय” इति काठकगृह्यपरिशिष्टम् । आरभ्य
 विवाहादिकं मलमासेऽपि कार्यम् अनारभ्य न कार्यम् ।
 “अधिमासके विवाहं यात्रा घूडा तद्योपनयनादि । न कुर्यात्

भावकाशमङ्गल्यं न तु विशेषेज्यामिति” भीमपराक्रमात् ।
 अथ विवाहादिकोत्तर्नं निरवकाशमपि निषेधार्थम् अन्यथा
 भावकाशमित्यनेनैव सिद्धे वैयर्थ्यात् भावकाशश्च सम्भवत् का-
 न्तान्तरमतो निरवकाशस्याप्यनन्यगतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात्
 सूचितः । जातकर्मादौ प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः । आहो जातक-
 नामानि ये च संस्कारमाश्रिताः । मन्त्रिन्नुचेऽपि कर्त्तव्याः
 काम्या इष्टोर्विधर्जयेत्” इति संस्कारा अन्नप्राशननिष्क्रमणा-
 दय इति माधवाचार्यः । यत्तु “नामान्नप्राशनं चोड विवाहं
 मौञ्चिवन्धनम् । निष्क्रमं जातकर्माणि काम्यं वृषविसर्जनम् ।
 अस्तं गते गुरो शुक्ले बाले वृद्धे मन्त्रिन्नुचे । उपायनमुपारम्भं
 व्रतानां नैव कारयेत्” इति गार्ग्यवचनं नामकरणादीनां
 वर्जनमुक्तं तन्नामकरणान्नप्राशनजातकर्माणामेकादशद्वादश-
 प्रधानकालाकृतानां यद्भागामिक्रियामुख्येत्यादिवचनात् । अ-
 न्तरालकर्त्तव्यानां न सावकाशं मङ्गल्यमित्युक्तविषयकाणां
 वेदितव्यं तदाह स एव । “नामकर्मं च जातञ्च यथाकाल
 समाचरेत् । अतिपातेऽपि कुर्वीत प्रशस्ते मासि पुण्यदे” ॥
 तथा गर्भाधानपुंसवनसौमन्तोन्नयनानि कार्याणि “गभ
 वार्द्धुपि कृत्ये च नाधिमासं विदुर्बुधाः” इति मनुवचनात् ।
 मत्स्यसूक्ते । “भूकम्पादेनं टोपोऽत्र वृद्धिश्चाहो कृते सति” ।
 एतदनन्तरं क्षीरं कर्त्तव्यम् । “आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनां
 टारकममृतसूतकेषु च । बन्धमोक्षमथ दीक्षणेऽपि क्षीर-
 मिष्टमग्निलेषु चोडुषु” इति श्रीपतिरत्नमालोक्तेः । तद-
 नन्तरं कृतोदत्तस्नाने जामातारि गृहप्राङ्गनमागते तस्य
 गन्धपुष्पादिवरणम् । दानवाचनाद्धारणवरणप्रमाणेषु यज-
 मानं प्रतीयात्” इति हरिशर्मोद्धृतवचने वरणप्रदान-
 परिणयनशुचिपरिकर्माभिपेक्षकर्माणि शुभदे तित्यौ विसृजने

न भवन्ति किनाल्पपुण्यानामिति दोषिकायाश्च वरणश्रुतेः ।
 एतदनन्तरं वरकन्ययोः पुण्यमानाद्यत्सवेन साम्प्रत्याचरण-
 रूपमुत्तचन्द्रिकामाह हरिवंशे । “आशौर्भिवर्द्धयित्वा तु
 देवार्थः कृष्णमवबोत् । अनिरुहय्य द्यौर्याग्या विवाहः
 क्रियता विभो । जम्बूनमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम
 जायते” । तामाह हारावस्तौ “जम्बूनमालिका कन्या वरयो-
 र्मुखचन्द्रिका” । दक्षिणात्यास्तु “आसने गयने दाने भोजने
 धनसंग्रहे । विवादे च विवाहे च क्षुतं मत्सु शोभनम्” । मत्स्य-
 सूक्त “वनिकर्मणि यात्रायां प्रवेशे नववेश्मनः । महोत्सवे च
 मङ्गल्ये तत्र स्त्रीणां शुभध्वनिः” । स्त्रीणां ध्वनिः उलुबलुध्वनिः
 गीत वा । मत्स्यपुराणम् । “मङ्गल्यानि च वाद्यानि ब्रह्म-
 घोषश्च गीतकम् । ऋद्धार्थं कारयेद्द्विदानमङ्गलविनाशनम्” ।

अर्घ्यहणम् । तत्र दानात् पूर्वमर्हणमाह मतुः । “आच्छाद्य
 चार्घयित्वा च श्रुतशौलवते स्वयम् । आह्वय दानं कन्याया
 ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः” । आच्छाद्य रक्तवासोभ्या कन्यां
 शुक्लवासोभ्या वर परिधाप्य तच्च वरणदत्तवस्त्राभ्यामेव निष्यन्न-
 र्मात न पुनर्दोषयते । अर्घयित्वा कन्यामलङ्कारादिना वरश्च
 गोभिलाक्तप्रकारादिना । तथा च चतुर्यप्रपाठके दशमका-
 ण्डिकाया गोभिलः । उत्तरतो गां वध्वाऽवतिष्ठेत् अर्हणा
 पुत्रवाससा इति अर्हणीयदेशस्योत्तरस्यां दिशि गां स्त्रीगवौम् ।
 पुत्रवाससेति मातारुद्राणामिति मन्वन्तिज्ञात् वध्वा उपस्थानं
 कुर्यात् । तस्या एव गौरन्यस्या अश्रवणात् अर्हणा पुत्रवाससा
 इति मन्त्रेणार्हणीयानामुपवेशने मन्त्रमाह स एव । इदमह-
 मिमा पद्या विराजमन्नाद्यायाधितिष्ठामि इति प्रतिष्ठमानो
 जपेद् यत्रैवमर्हयन्तः स्युः । इदमहमिति प्रतिष्ठमान ऊर्ध्वं स्ति-
 ष्ठन् जपेत् । जामाता यत्र देशे । एव जामात्रादिकं अर्हयन्तः

पूजयन्तः सम्प्रदायादिकाः स्युः । तेन इदमहमिति मन्त्र
 तिष्ठन् पठित्वा जामाता चामने उपविशति । अर्घ्यप्रकार-
 माह न एव । “विष्टरपाद्याप्याचमनोयमधुपर्कान् एकैक-
 गन्धिननिर्वेदयेरयति” । विष्टरन्तु माहं हितयवामावर्त्त-
 वलितार्धोमुष्णापा अमंष्यात्तदर्भाः । तथा च गृह्यामंषुहः ।
 “ऊर्ध्वेऽङ्गो भवेद् मद्या मन्त्रकेगन्तु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको
 मद्या वामावर्त्तन्तु विष्टरः” । इति छन्दोगपरिशिष्टम् । “दर्भ-
 मस्या न विदित्वा विष्टराभ्युत्थयेत्” । एवञ्च “पश्चाद्दि-
 भंवेद् मद्या तदङ्गेन तु विष्टरः” । इति यदि समूहं तदा
 शाक्यन्तरोपम् । एतेन विष्टरे पञ्चविशतिसंख्या भवदेव-
 भद्रोक्ता निरस्ताः । एवं विष्टरपद्धतं इत्याभ्यामपि यदुक्तं
 तदपि निरस्तम् । “यत्रोपदिश्यते काग्रे कर्तुराह न चोच्यते ।
 दक्षिणस्याय विशेषः कर्मणां पारगः करः” इति छन्दोगपरि-
 शिष्टात् । पाद्य पादचामनार्थमुदकम् । तथा चामरः ।
 “वाद्य पादाय वारिणि । अर्घ्यं दध्यक्षतसुमनोयुक्तं जनम् ।
 माक्षतं सुमनोयुक्तमुदकं दधिमिश्रितम् । अर्घ्यं दधिमधु-
 भ्याञ्च मधुपर्कं विधोयते” । इति भट्टभाष्यदृष्टवचनात् ।
 चाचमनोयमाचमनार्थमुदकम् । दधिमधुमाक्षेण मधुपर्का-
 मिधानं घृतान्धवपरम् । तत्सम्भवे गोभिलः । मधुपर्कं
 दधिमधुघृत मिश्रितं कांस्यस्यं कांस्येनेति । पूर्ववचने पात्रा-
 नुपदेशात् कांस्यपात्रं विनापि मधुपर्कं दीयते । तान् पञ्च
 विष्टरादीन् द्रव्यविशेषान् एकैकगः प्रत्येक त्रिस्त्रिःप्रतिपादन-
 कालेऽर्घ्यकर्त्तारो निवेदयेरन् ज्ञापयेयुः । विष्टरादीनि निवे-
 दनीयानि । चिरञ्जा प्रतिगृह्यतामिति मज्जत् सर्वत्र वाक्य-
 शेषं कुर्यात् । पाद्या इति अथसम्बन्धात् स्त्रीबहुवचनमिति
 सरला तत्र । बोधनविधौ तस्मान्त्वे च अप इति श्रुत्या षड्द्वये

तथा कल्पनानुपपत्तेः । “पादार्थमुदकं पाद्यं केवलं तीयमेव
 तत् । तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनापि निवेदयेत्” इति कालि-
 कापुराणात् “पाद्यं पादाय धारिणि” इत्युक्तेः । अतएव भट्ट-
 भार्ये पाद्यं पाद्यं पाद्यमित्युक्तं विशाहानन्तरमर्हणमुक्त्वा
 गतेष्वित्येक इति वक्ष्यमाणसूत्रेण गोभिलोऽप्यागमनमात्र एव
 वराहणमुक्तवान् । तत्रैक इत्यनेन वट्टवाटिसम्मतत्वात् तत्-
 काले वराहणं व्यवह्रियते तत्प्रकारमाह । या औषधीरित्य-
 दक्षं विष्टरमास्तौर्याप्युपविशति या औषधीरित्यनया ऋषा ।
 उदक्ष मुदगं विष्टरमास्तौर्यं उपविशति । पादयोरन्यमध-
 ष्मास्तौर्यं उपरिपादौ तूष्णीं कुर्यादिति सरना । भट्टभार्ये ।
 ततः पादोपवेशने भवदेवमन्त्रनिखनं प्रमाणशून्यम् । ततः
 पाद्यजलप्रेक्षणमाह स एव । यतो देवोवित्यपः प्रेक्षेत । यतो
 देवोरिति मन्त्रेणापः पादप्रक्षालनमुदकं प्रेक्षेत । गोभिलः ।
 “मथ पादमनेनिजे” इति मथ पादं प्रक्षालयेत् । “दक्षिण
 पादमवनेनिजे” इति दक्षिणं प्रक्षालयेत् । तत्र जनाञ्जलि-
 निक्षेपं कुर्यात् एव दक्षिणेऽपि । गोभिलः । पूर्वमन्यमपर-
 मन्यमित्यभौ शेषेण पूर्वमन्यमपरमन्यमुभाविति मन्त्रेण पूर्व-
 प्रक्षालनार्थागष्टजनाञ्जलिहतेन उभयपादप्रक्षालनं कुर्यात् ।
 गोभिलः । “अन्नस्य राष्ट्रिरसि” इति इत्यस्य प्रतिगृह्णीयात्
 कांस्यपात्रेण दध्यक्षतादियुक्तं जलरूपमर्थ्यम् अन्नस्य राष्ट्रि-
 रसोति मन्त्रेणाञ्जली गृह्णीत्वा शिरसि दद्यात् तथा च भट्ट-
 भार्ये शुनपाणिष्टवचनात् । “कास्येन वार्हणोयस्य निनये-
 टध्यमञ्जली” । गोभिलः । यशोऽमोत्याचमनोयमाचामेत् ।
 यशोऽसोति मन्त्रमुच्चार्याचमनोयं जलमाचामेत् । तच्च सक-
 न्त्रेण ब्राह्मतीर्थेन भक्षयित्वा द्विस्रूषी भक्षयेत् तत इन्द्रि-
 याण्युपसृशेत् । गोभिलः । “यशसी यशोऽसोति मधुपकं

गृह्णीयात्" । यशसो यशोऽसीति मन्त्रेण गृह्णीयात् । तथा "यशसो भक्ष्योऽसि महसो भक्ष्योऽसि श्रीर्भक्ष्योऽसि श्रियं मयि धेहोति" त्रिःपिबेत् । तूष्णीं चतुर्थमिति मन्त्रं प्रतिपानं पठित्वा वारत्रयं पिबेत् चतुर्थममन्त्रकं पिबेत् । इदानीं पानव्यवहाराभावात् जिघ्रति । तत आचम्य गोर्माचणं कारयेत् । तथा च गोभिलः । आचान्तोदकाय गौरिति नापितस्त्रिद्रूयात् । सुञ्च गां वरुणपाशाद्विपन्तं मेऽभिधेहि इति तं जह्यमुथ चोभयोरुत्सृज गामत्तु लृणानि पिबतूदकं द्रूयात् । माता रुद्राणामनुमन्त्रवेदिति" । आचान्तोदकाय कृताचमनाय प्रकृतत्वाहराय । सप्तम्यर्थं चतुर्थी तेन वरे आचान्ते नापितः प्रकृताया गोः समीपेऽवस्थितो गौरिति द्रूयात् । एवं नापितेनाक्ते तं आवधति वरो सुञ्च गामित्यादि । अत्र मेऽभिधेहोति शब्दप्रक्षेपात् मेऽभिधेहीति इत्येवप्रयोगः न तु निराकाङ्क्षोकरणाय मोचये बन्धुरिति । अमुथ इत्यनेन कन्यादानानाम निर्देश इति भट्टभाष्यम् । ततश्च भवदेवभट्टेन यदभिधेहीति अवेति पट न लिखितम् अमुष्येत्यनूहेन लिखितं कन्यादानानन्तरश्च गौरित्यादि गवामन्त्रणपर्यन्तं लिखितं तद्देय भट्टभाष्यादिविरोधात् प्रमाणाभावाच्च । अर्हणादित्येन कन्यादानात् पूर्वमेव गोमोचनस्य युक्तत्वात् । मनुवचने अर्हयित्वेत्यनेन अर्हणानन्तरमेव कन्यादानविरोधाच्च ।

अथ विवाहपरिपाटी । तत्र गोभिलः । "पुण्ये नक्षत्रे दारान् कुर्वीत" । पुण्ये टोपरहिते नक्षत्रे ज्योतिःशास्त्रोक्तप्रशस्तो रोहिण्यादौ सपिण्डादिदोपरहितां कन्यां स्त्रीकारेण दारान् पत्नीं कुर्वीतेति । एवम् "उदगयने चापूर्यमाणे पक्षे पुण्येऽहनि प्रागावर्त्तनादङ्गः कालं विद्यादिति" तस्यैव सूत्रान्तरेण पुण्येऽहनीत्यनेनैव वारतिथिनक्षत्रयोगानां शुभसूचक-

त्वप्राप्तौ विवाहे पुण्ये नक्षत्रे इति पुनर्विधानमितरापेक्षया
 नक्षत्रस्य प्राधान्यं द्योतनार्थम् । अत्र च विवाहात् पूर्वं
 ज्ञातिकर्तृकसमन्वृत्तकन्याभिषेकरूपस्य ज्ञातिकर्माणो भद्र-
 भाष्येण काम्यत्वाभिधानेन इदानीं तथा नाचरणात् तत्प्रमाणं
 न लिखितम् । कल्पतरुनाकरयोगेष्टपरिशिष्टम् । “कन्यां
 वरयमाणानामेष धर्मो विधीयते । प्रत्यङ्मुखं वरयन्ति प्रति-
 गृह्णन्ति प्राङ्मुखः” ॥ वरयन्ति गोत्रप्रवराभिधानपूर्वकं ददति
 प्रतिगृह्णन्तीति श्रवणात् । अतएव “सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता
 गृह्णीता च उदङ्मुखः । एव एव विधिदोने विवाहे च
 व्यतिक्रमः” ॥ इति प्रत्यङ्मुखः सम्प्रदाता प्रतिग्रहोता प्राङ्मुखः ।
 तथा च “प्राङ्मुखायाभिहूपाय वराय शुचिमन्त्रिभ्यो । दद्यात्
 प्रत्यङ्मुखः कन्यां क्षणे नक्षत्रमयुते” ॥ इति वचनात् । भव-
 देवोयमम्बन्धविवेके प्रवराभिधानमाह भविष्यपुराणम् ।
 “तुलापुरुषदाने च तथैव चाटकाचले । कन्यादाने तद्योत्सर्गं
 कौत्सेत् प्रवरादिकम्” ॥ इति शर्मधृतम् आश्वलायनगृह्य-
 परिशिष्टम् । “शिवदत्तप्रपौत्रो ब्रह्मादत्तपौत्रो विष्णुदत्तपुत्रो
 यज्ञदत्ता कन्या शिवमित्त्रप्रपौत्राय राममित्त्रपौत्राय विष्णु-
 मित्त्रपुत्राय रुद्रमित्त्राय तुभ्यं सम्प्रदत्तेति” । सम्प्रदत्ता इत्यत्र
 दृष्टार्थत्वात् पुत्रवत्तं तत्र प्रत्ययार्था विवक्षितत्वेन सम्प्रददे इत्येव-
 प्रयोगः । तथा च व्यासः । “नामगोत्रे समुच्चार्यं प्रदद्यात्
 श्रद्धयान्वितः । परितुष्टेन भावेन तुभ्यं सम्प्रददे इति” ॥
 स्वगामिफले तुभ्यं सम्प्रददे इति परगामिफले तु अहमस्मै
 ददानौति एवमाभाष्यं दीयते इति छन्दोगपरिशिष्टदर्शनात्
 ददानौति वाच्यम् उभयपदिदाधातोः फलवत् कर्त्तर्यात्मने-
 पदम् अफलवत् कर्त्तरि परस्मैपदमिति पाणिनिश्रुतेः ।
 अतश्च आत्मनेपदपरस्मैपदयोरात्मनेपरस्मै इति समाख्या

सङ्गच्छते । ददानौत्यस्य दद इति वर्त्तमानार्थता । अतएव
सङ्गदाइ ददानौति मनुनाप्युक्तं सङ्गच्छते । अनुमतिग्रहणार्थ-
प्रार्थनार्थत्वे तु सङ्गत्वाभिधानमप्रयोजकमिति । आद्यादौ
फलभागिनां गोत्रायुल्लेखदर्शनात् तदितरत्रापि तदुल्लेखाचारः ।
ऋन्दोगपरिशिष्टेऽहं पददर्शनादहं पदप्रयोगोऽपि । एवं आह
“असुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” इति ब्रह्मपुराण-
दर्शनात् । देय विशेषणत्वेनैतच्छब्दप्रयोग इति । तत्र
कन्या वरकुलयोः पाठकक्रममात् ऋष्यशृङ्गोक्तशब्दक्रमस्य बल-
वत्त्वात् वरकुलाभिधानानन्तरं कन्याकुलाभिधानसमाधारः ।
तथा च हेमाद्रिधृतम् ऋष्यशृङ्गवचनम् । “वरगोत्रं ससु-
चार्यं प्रपितामहपूर्वकम् । नाम संकीर्तयेद्विद्वान् कन्याया-
श्चैव मेवहि” ॥ इति धनञ्जयकृतसम्बन्धविवेकपरिशिष्टोद्यम् ।
“नान्दौमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । वाक्यमुच्चारये-
द्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् । एतदेव त्रिरुच्चार्यं कन्यां दद्याद्
यथाविधि” ॥ नान्दौसमृद्धिरिति कथ्यते इति ब्रह्मपुराणात्
नान्दौमुखे पुत्रादिसमृद्धिप्रधानरूपे विवाहे । विशेषणन्तु
विवाहादेव पुत्रादिनाभविशेषज्ञापनाय । चरुवर्यं अन्यत्र
प्राप्तपित्वादिक्रमस्यवच्छेदाय । नान्दौमुखपदस्य आहपरत्वे
पर्नेकवचनप्राप्तपितृपूर्वकाभिलाषवाधापत्तेश्च । ज्योतिःसार-
समुच्चये । विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता ।
विवाहानलदाया सा नियतं स्वामिघातिनी” ॥ अतएव
महाभारते । “रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम् ।
विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा दौपमन्नं प्रतिशयम्” ॥ अभयदक्षिणाम्
अभयदानम् । प्रतिशयः प्रवासिनामाश्रयः । विवाहे रात्रौ
दानान्तरमप्याह देवलः । “राहुदर्शनसंक्रान्ति विवाहात्यय-
हृदिषु । स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च” ॥ अहादि-

दोषशान्त्यर्थं दानादिकन्तु विवाहात् प्रागिव कर्त्तव्यम् । भग-
वत्या रुक्मिण्या विवाहे तथा दर्शनात् । तथा च भारते ।
“चक्रुः सामर्ग्ययुर्मन्त्रैर्वध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः । पुरोहितोऽथर्व-
विद्वे जुहाव ग्रहशान्तये ॥ हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च
गुडमिश्रितान् । प्रादाद्देनूथ विप्रेभ्यो राजा विधिविदां वरः” ॥
ततो जोटकादिदोषे तत्तत् सूचनोपपापक्षयकाम इति वक्त-
व्यम् । अतएव टीपिकायां ये ग्रहारिष्टसूचका इत्युक्तम् ।
संबर्त्तः । “तां दत्त्वा च पिता कन्यां भूपणाच्छादनासनैः ।
पूजयन् स्वर्गमाप्नोति नित्यमुक्तवहत्तिषु” ॥ विष्णुपुराणश्च ।
“विशिष्टफलदां कन्या निष्कामाणां विमुक्तिदा” ॥ निष्का-
माणां सुक्तिर्पतिकूलकामेन रक्षितानाम् । तेन विष्णुप्रीति-
कामनया दानेन दोषः । “देयानि विप्रमुख्येभ्यो मधुसूदन-
तुष्टये” इति धामनपुराणे सामान्यतोऽभिधानात् । एवं पितु-
द्देशेऽपि दानम् । तथा च विष्णुपुराणीयपितृगाथा । “रत्न-
वस्त्रमहोयानसर्वभोगादिकं वसु । विभवे सति विप्रेभ्यो
योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति” ॥ याज्ञवल्क्यः । “ब्राह्मो विवाह
आह्वय दीयते गत्यलंकृता । तज्जः पुनात्युभयतः पुंरुपा-
नेकविंशतिम् ॥ इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।
सकायः पावयेत्तज्जः षड्वंश्यांश्च महात्मना” ॥ पुनाति
पित्रादौन् पापात् नरकाच्च समुद्धरति पुत्रादौन् निष्पापान्
जनयति आत्मानमापि निष्पाप करोति । सह धर्मं चरता-
मिति नियमं कृत्वा कन्या दीयते सकायः कः प्रजापतिर्देवता-
ऽस्येति प्राजापत्यनामक इत्यर्थः । “आच्छाद्य चार्चयित्वा च
श्रुतगौलवते स्त्रयम् । आह्वय दान कन्याया ब्राह्मो धर्मं प्रकी-
र्त्तितः” । अत्र यद्दानपदं तद्दीयते यस्मै ग्रहणाय इति व्युत्पत्त्या
कृत्यस्युटो बहुलमिति स्युटासिद्धमिति ग्रहणपरं न तु भाव-

साधनं तथात्वे दातुरेव विवाहकर्तृत्वापत्तेः । अत्र प्रत्ययार्थ-
 ग्रहणनिमित्तोभूत प्रकृत्यर्थत्यागेन सहैककर्तृकत्वमाह्वानस्य
 स्थितादिपदाध्याहारेण वा व्यक्तम् । हरिवंशीयत्रिशंङ्खुपा-
 एयानि । “पाणिग्रहणमन्त्राणां विघ्नं चक्रे सदुर्मतिः । येन भार्या
 हृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै” ॥ कृतोद्वाहा भार्या पाणिग्रहात्
 पूर्वं कृतेत्यर्थः । एवं “पाणिग्रहिका मन्त्रा नियतं दारं लक्षणम् ।
 तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे षडे” ॥ इति मनुवचनं
 विवाहगतसंस्कारविशेषार्थम् अतएव निष्ठेत्युक्तम् । तथा च
 रत्नाकरः । “पाणिग्रहणिका मन्त्रा विवाहकर्माङ्गभूताः”
 इति मनुः । “ज्ञातिभ्यो द्रविणं देत्वा कन्यायै चैव शक्तिनः ।
 कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरी धर्म उच्यते” इति । कन्या-
 प्रदानं कन्यायाः स्वीकरणमिति कुल्लूकभट्टः । स्वाच्छन्द्यात्
 स्वेच्छया । दानाधिकारमाह याज्ञवल्क्यः । “पिता पिता-
 महो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाथे प्रकृ-
 तिस्यः परः परः । अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्या मृता-
 एतौ । कामन्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात् स्वयंवरं” तथेत्य-
 नेन नारदीक्ष मातामहाद्याः सूचिताः । तथा च नारदः ।
 “पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमतः पितुः । मातामहो
 मातुल्य सकुल्यो बान्धवस्तथा । मातात्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ
 यदि वर्त्तते । तस्यामप्रकृतिस्यायां कन्यां दद्युः सनाभयः” ।
 बान्धवः पितामहः याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् । अत्र सकुल्य-
 मातामहयोर्नारदीक्ष क्रमो न याज्ञः पाठक्रमाच्छाब्दक्रमस्य
 बलवत्त्वात् । तस्यामित्यनेन मातुल्यस्थितत्वात् । सनाभय
 इत्यनेन मातामहमातुलेतरसकुल्य उच्यते । प्रकृतिस्यः पाति-
 त्यादिदोषरहितः । देयद्रव्यस्य प्रेषणस्पर्शनं याह्व हारीतः ।
 “तस्मादङ्गिरसोऽस्य दद्यादात्म्यं चेति” । कालिकापुराणम् ।

“यस्य यद्दीयते वस्त्रमलद्वारादि किञ्चन । तेषां देवतमुच्चार्य
 कृत्वा प्रीक्षणपूजने” । सम्प्रदानार्चनमाह मतुः । “योऽर्चितं
 प्रतिगृह्णाति दद्यादर्चितमेव वा । तापुभौ गच्छतः स्वर्गं नर-
 कन्तु विपर्यये” । योऽर्चा पूर्वकमेव ददाति यत्र प्रतिग्रही-
 ताऽर्चा पूर्वकमेव दातुः प्रतिगृह्णाति तापुभौ स्वर्गं गच्छतः ।
 अनर्चितदानप्रतिग्रहणे तु नरकमिति कुल्लुकभट्टः । ततश्चा-
 र्चितमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वात् पुरुषार्चापि प्रतीयते । अत-
 एव देवब्राह्मणौ संपूज्य दद्यादिति मैथिलैरुक्तम् । सम्प्रदान-
 करे जन्मपूर्वकं दानमाहापस्तम्भः । “सर्वाण्युदकपूर्वाणि
 दानानीति” । गोतमः । “अन्तर्जानुकरं कृत्वा सङ्गुशन्तु
 तिलोदकम् । फलांशमभिसन्धाय प्रदद्यात् अहयान्वितः” ।
 कन्याया देवतं प्रतिग्रहप्रकारमाह विष्णुधर्मोत्तरम् । “कन्या-
 दामस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः” । प्राजापत्याः
 प्रजापतिदेवताकाः तथा “भूमेः प्रतिग्रहं कुर्यात् भूमेः कृत्वा
 प्रदक्षिणम् । करे गृह्य तथा कन्यां दासीदासी द्विजोत्तमाः” ।
 करे गृह्य करं गृहीत्वा । तदाहादित्यपुराणम् । “ओङ्कार-
 मुञ्चन् प्राचीं द्रविणं शतृमोदनम् । गृहीयाद्दक्षिणे इम्भे
 तदन्ते स्वस्ति कीर्त्तयेत्” । ओङ्कारस्य स्त्रीकारार्थत्वात् ते-
 नैवात्र ग्रहणमुक्तम् । तथा च श्रीमित्त्वभ्युपगमे इति शार्ङ्गकाः
 स्वस्त्विति दात्रमिमतलाभाविष्कारार्थम् । तथा चामरः
 स्वस्व्याशोः क्षेमपुण्यादाविति” मार्कण्डेयपुराणम् । “दातुरि-
 दमभिध्यायन् प्रतिगृह्णादलोलुपः” । विष्णुधर्मोत्तरे । “द्रव्यस्य
 नाम गृहीयाद्दानीति ततो वदेत् । तोय दद्यात्तथा दाता
 दाने विधिरयं स्मृतः । प्रतिग्रहीता सावित्रीं सर्वत्रैव च
 कीर्त्तयेत् । ततस्तु सार्धं द्रव्येण तस्य द्रव्यस्य देवतम् । समा-
 प्येत्ततः पथात् कामभुत्वा प्रतिग्रहम्” । व्यासः । “श्रद्धा-

युक्तः शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम् । अदक्षिणन्तु
यद्दानं तत्क्षवं निष्फलं भवेत् । दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म-
सिध्यति मानवे । सुवर्णमेव सर्वासु दक्षिणासु विधीयते ।
सुवर्णं काञ्चनमात्रं नपुंसकनिर्देशात् ।

अथ पाणिग्रहणम् । तत्र गोभिलः । “पाणिग्रहणे पुर-
स्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति” । पाणि-
ग्रहणे कर्तव्ये गृहसमौपदेश उपसमाहितः स्थण्डिले रेखादि
विरूपाक्षजपान्तं कर्म कृत्वा प्रकृतकर्मायं योजकनाम्नावाह-
नेन समाहितोऽग्निर्भवति । गोभिलः । “अथ जन्यानामेको
ध्रुवाणामपां कलसं पूरयित्वा सहोदकुम्भः प्रावृतो वाग्यतो-
ऽग्नेर्गार्भं परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते” । अग्निस्था-
पनानन्तरं वरस्य महायाना मध्ये एकोऽगाधजलेन घटं पूर-
यित्वा गृहीतकुम्भो वस्ताच्छादितदेहः प्रदक्षिणेनाग्निं वेष्ट-
यित्वाऽग्निर्ब्रह्मणोर्दक्षिणस्यान्दिशि उदङ्मुखोऽवतिष्ठते” ।
अवपूर्वस्तिष्ठतिरनुपविष्टतां बोधयति गोभिलः । “प्राजने-
नान्यः” इति । प्रतीदेन सह कुम्भधारिवदागत्य कुम्भधारिणः
प्रागन्योऽवतिष्ठते । गोभिलः “शमोपलाशमित्यान् लाजाय-
तुरञ्जनिमात्रान् सूर्पेणोपसादयन्ति पयादग्नेः” इति । शमो-
ह्वक्षपत्रमित्यितान् चतुरञ्जलिपरिमितान् लाजान् अग्नेः
पयात् सूर्पस्यान् स्थापयन्ति बहुवचनात् कर्तुरनियमः ।
“अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता धाना भृष्टा भवन्ति ते । भृष्टास्तु
ब्रीहयो लाजा घटोऽखण्डिक उच्यते” । गोभिलः । तथा दृशत्
पुत्रञ्च । दृशत् शिला पेषणाधाररूपा पुत्रः पेषणकरणरूप-
प्रस्तरस्तदुभयं पूर्ववदुपसादयन्तोत्तर्यः ।

अथ यस्याः पाणिं ग्रहीष्यन् भवति सशिरस्का माद्रुता
भवति । यस्याः कन्याया जामाता पाणिं ग्रहीष्यन् भवति

पाणिग्रहणं करिष्यतीत्यर्थः । अथ तदारम्भदिने चारोद्धर्ताना-
 नन्तरम् अथिधवाहृतमङ्गलोदकेः सा स्याता भयति तथा आह-
 तेन वसनेन पतिः परिदध्यात् या अहन्तश्चित्येतयर्चा । आहत-
 स्वरूपमाह । “ईपद्भौतं नवं शुभं उदगं यत्र धारितम् ।
 आहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्” । ईपत् सूक्ष्मम् ।
 न धारितं न परिहितम् एवभूतेन, वस्त्रेण या अहन्तदिति
 मन्त्रेण परिधत्स्वेति श्रुतेः परिदध्यादित्यन्तभूतनिर्णयः । तेन
 परिधापयेदित्यर्थः । एवञ्च परिधापनानुरोधेन वध्वा उत्पि-
 तत्व प्रतीयते । अतएव कटवर्द्धिपोर्मध्ये प्रापणानन्तरं वर-
 दक्षिणे उपविशतीत्युक्तम् । एतदधरोधयस्त्रपरिधापने उत्तरत्र
 प्राहृतमित्यनेनोत्तरीयलाभात् स्त्रीपरिधाने शक्तमित्यावश-
 चितम् । “धारयेदय रत्नानि नारो चेत् पतिसंयुता । विषवा
 च न रत्नानि कुमारो शक्तवाससो” इति मय्यपुराणात् । परि-
 धानप्रकारमाह तुः शकलिलिखितो । “न नाभिं दर्शयेत् कुल-
 यधूरागुल्फाभ्यां व्यासः परिदध्यात् न स्तनो पिहितो कुर्यात्”
 इति । वासो विन्यासविशेषस्तु तत्तद्देशाचारादवगन्तव्यः ।
 रत्नाकरोऽप्येवम् । गोभिलः । “परिधत्तधत्तवाससेति प्राहृतां
 यज्ञोपवीतिनीम् अभ्युदानयन् जपेत् सोमोऽददद्भ्यर्वायेति” ।
 प्राहृता यज्ञोपवीतिनीं यज्ञोपवीतवत् कृतोत्तरीयपरि-
 धानात् । तथोक्तं विद्याकरवाजपेयिष्टतवचनेन यथा
 स्मृतिः । “यथा यज्ञोपवीतश्च धार्यते च द्विजोत्तमैः ।
 तथा सन्धार्यते यद्वाद्दुत्तराच्छादनं शुभम्” । न तु
 यज्ञोपवीतिनीमित्यनेन स्त्रीणामपि कर्माङ्गत्वेन यज्ञो-
 पवीतधारणमिति हरिशर्माक्तं युक्तम् । स्त्रीणां यज्ञोप-
 वीतधारणानुपपत्तेः सरलाभट्टमाययोरप्येवम् । ततो वधू-
 र्दक्षिणश्रवणं स्पृशेत् । “श्रुते निठौयिते वान्ते परिधानेऽश्रु-

मोचने । कर्मस्य एषु नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” इति स्मृतेः । अभ्युदानयन् अग्नेरभिसुखीमानयन् जपेत् । सोमेऽददिति मन्त्रं पतिः पठेत् । गोभिन्नः । “पथादग्नेः संवीष्टतं कटमेवं जातोयं वान्यं पदा प्रेरयन्तीं वाचयेत् । प्रमे पतियानः पत्याः कल्पतामिति” ॥ अग्नेः पथाद्दोरणरचितं कटं तज्जातीयमन्यग्रथितं वा वस्त्राच्छादितं पादेन प्रेरयन्तीं वधूं प्रमे पतियान इति वाचयेत् पतिः । स्वयं जपेदजपत्यां प्रास्या इति वह्निपोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत् । पूर्वकटान्ते दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविशति । प्रमे इति मन्त्रं वाच्यात् लज्जया वाऽजपान्त्या वध्वां स्वयमेव पतिः पूर्वमेव मन्त्रं प्रमे इति स्थाने प्रास्या इत्युहं कृत्वा जपति । अन्तशब्दः समीपवचनः । तेन कटवह्निपोः समीपदेशम् अन्तरालरूपं प्रापयेत् । पत्युर्दक्षिणतः कटस्य पूर्वभागे कन्या उपविशति । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंशमन्वारध्यायाः पडाज्याहुतौर्जुहोति अग्निरेतु प्रथम इत्येतत् प्रभृतिभिरिति । अन्वारध्याया इति कर्त्तरि क्तः । सप्तम्यर्थे षष्ठी । तेन पत्युर्दक्षिणस्कन्धं दक्षिणहस्तेनान्वारध्यायां संलग्नायां सत्याम् अग्निरेतु इत्यादि षड्भिर्मन्त्रैः पडाज्याहुतौर्जुहोति वरः महाध्याहृतिभिः पृथक्समस्ताभियतुर्थी महाध्याहृतिभिर्भूर्भुवः स्वरिति तिसृभिः प्रत्येकमाज्याहुतौर्जुहुयात् । हुत्वोपेत्य अवतिष्ठत इति हवना-नन्तरम् उपेत्याञ्जलिं वध्वा वधुवरातुपतिष्ठतः । अंगस्पर्शनात् कन्यायाः होमानुकूलं श्रेयावत्त्वात् समानकर्त्तृकत्वेन ज्ञा । अनुष्टुभं पतिः परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते वध्वञ्जलिं गृहीत्वा । अनुष्टुभं पृष्ठं लक्षोक्त्य परिक्रम्य गत्वा तेन कन्यायाः पदादङ्गना तस्या दक्षिणं गत्वा वध्वञ्जलिं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा उदङ्मुखोऽवतिष्ठेत् । एषोऽञ्जलिः प्रहणपर्यन्तं

स्याम्यति एतेन कन्यायाः प्राङ्मुखत्वमाधाति । ततश्चाञ्जल्या
 लभनान्तर पाण्डिग्रहणपर्यन्तं कन्यालभनं पतिर्न त्यजेत् ।
 तथा च भट्टभाष्यधृत गृह्यान्तरम् । “हुत्वाज्यमथ जायाया-
 मन्वारभ्याञ्जलिर्मातः । न विमुञ्चेदनापस्तु यावत् पाण्डिग्रहो
 क्षपः” इति । “पूर्वा माता लाजानादाय भ्राता वा वधू-
 माक्रामयेत् । अश्मानं दक्षिणेन प्रपदेन पाण्डिग्रहो क्षपति
 इममश्मानमारोहा इति” । पृथदेशस्याया वध्वा एव माता
 तथैव भ्राता अन्यो वा ब्राह्मणः प्रागासादितान् लाजान् सूर्प-
 स्थान् गृह्णीत्वा वधू दृशत्पुत्र दक्षिणपदाद्येण क्रामयेत् ।
 तदाक्रामणकाले इममश्मानमारोहा इति । वरो जपेत् ।
 सकृत् सगृह्णीत लाजाञ्जलि भ्राता वध्वञ्जलावावपति तं
 सोपस्तोर्णाभिघारितमग्नी जुहोत्यवच्छिन्दत्यञ्जलिम् इयं
 नार्युपव्रते इति एकवारम् अविच्छेपेण सम्यग्गृह्णीतं लाजाञ्जलिं
 वध्वञ्जलो उपस्तोर्णाभिघारितमिति मिषये उपस्तरणाय वरो
 घृतसुव वध्वञ्जलो ददातीति । ततो वध्वा माताभ्राताऽन्यो
 वा ब्राह्मणो लाजान् ददाति तदुपत्यभिघारणाय घृतसुवद्वय
 ददाति वरः” इति । चतुरावर्त्तपत्ने भृगुगोत्रो भार्गवप्रवर-
 येत्तदा पञ्चावर्त्ताय उपस्तरणे घृतसुवद्वयमिति विशेषः ।
 एवमुपस्तोर्णाभिघारितं लाजाञ्जलिभेदमकुर्वतौ वरेण इय-
 मिति मन्त्रानिद्वादि यं नार्युपव्रते इति पठिते वधूः सुसमिद्धे-
 ऽग्नी जुहुयात् । अर्थमण नुदेव पूषणमित्युत्तरयोः । उत्तरयो-
 स्तथाविधयोर्लाजहोमयोः । अर्थमणं नुदेव पूषणं नुदेव-
 मित्ये तौ मन्त्रौ यथासख्य नियोक्तव्यौ हुते पतिर्यद्येतं परिक्रम्य
 प्रदक्षिणमग्नि परिणयति मन्त्रवान् वा ब्राह्मणः कन्यला
 पितृभ्य इति” । हुते लाजाञ्जला मन्त्रवान् ब्राह्मणः पतिर्यथा-
 पूर्वम् इत गतं तथैव परिक्रम्य वध्वाः पश्चिमेन प्रत्याहृत्य

प्रदक्षिणं यथा स्यात्तथा यातीति । मन्त्रलिङ्गाय कन्यना
 पित्रभ्य इति मन्त्र पठन् मधूमग्निं परिणयति परिसर्वतो-
 भावेन नयेत् प्रदक्षिणं कारयेदित्यर्थः । यत्तु सरस्वायां पत्यु-
 रशक्ती अघोतयेदोऽन्यो वा परिणयतीत्युक्तं तन्मन्त्रलिङ्गविरो-
 धाद्वाव हारापरिगृहीतत्वाच्च हेयम् । अत्राग्निप्रदक्षिणे ना-
 जादीनां प्रदक्षिणमाह भद्रभाष्यष्टता स्मृतिः । “लाजानाज्यं
 सुव कुम्भं प्राजनाश्मानमेव च । प्रदक्षिणानि कुर्व्याता
 दम्पतीनविनाग्निकम्” ॥ परिणीता तथैवावतिष्ठते यथा-
 क्रामति तथा जपति तथावपति तथा जुहोति एव त्रि परि-
 णीता वधुस्तथैवानुष्टुष्टगमनेन भर्त्रा गृहीताञ्जलिका प्राङ्मुखी
 भवतिष्ठते । तथैव यथापूर्वं तेनैव प्रकारेणाक्रामति अश्मान
 दक्षिणप्रपदेन तथा जपति पाणिस्रष्टे इममश्मानमिति तथा-
 वपति वध्वञ्जली मङ्गदृष्टहीतनाजानामञ्जलिं तथा जुहोति
 उपस्तोर्णाभिघारितम् अविच्छिन्दत्यञ्जलिम् एवमनेन प्रका-
 रेण त्रिकृत्व प्रथमेन मह वित्वम् । उत्तरयोरित्यनेन द्वयोरेव
 मन्वोपदेशात् । सूर्पेण शेषमग्नाधाधाय प्रागुदीचोमत्युत्-
 क्रामत्येकमिष इति दक्षिणेन प्रक्रम्य मध्येनानुक्रामन्ती ताद्या-
 क्रममाणा पतिर्मा मध्येन दक्षिणमाक्रमेति ब्रूयात् । एव
 मत्तपटाक्रमणे पाणिस्राष्टस्तथैवावतिष्ठते इति । सूर्पम्यात्तरार्द्धे
 घृतसुव टप्त्वा तदुपरि नाजशेष निधाय तदुपरि घृतसुवद्वय-
 मिति चतुरावर्त्तपद्ये । पञ्चावर्त्तपद्ये तु सुवद्वयोपरि नाज-
 शेषदानमिति शेषः । ततश्च । अग्नये स्विष्टिक्वते ध्याहेति
 सूर्पेण जुहुयात् एतदनन्तरं सरलोक्तं वामदेव्यगानं न युक्तं
 प्रसाणानुपदेशात् । नाजशेषदानन्तरं प्रागुदीचोर्दिग्गमाभि-
 मुख्येन दक्षिणपाटपुरं मरेण गच्छ मायामपुरं मरेणेत्युक्ता एक-
 मिष इत्यादिमत्तभिमन्त्रैर्यथाक्रमं मत्तमु स्थानेषु वधुर्दक्षिण-

पादेन गत्वा तद्देशे वामपादेन न गच्छेत् । एवं पट्सु स्थानेषु मयेज्जामाता । एतदनन्तरं सखा सप्तपदौत्यनेन प्रार्थनं भवदेवभद्योक्तं गुणविष्णुनापि लिखितो मन्त्रो व्याख्यातश्च ईक्षकान् प्रति मन्त्रयति सुमङ्गलौरियं वधूरिति विवाहं द्रष्टु-
 मागतान् सुमङ्गलौरिति मन्त्रेण जामाता प्रार्थयेत् । अपरे-
 णाम्निमौदकोऽनुमंग्रज्य पाणिग्राहं मूर्द्धदेशेऽवसिञ्चति तथेतरां
 समञ्जन्तु इत्येतयर्चा । मौदको गृहीतोदककुम्भः पूर्वस्थापितः
 सोऽग्नेः प्रादक्षिण्येन पश्चादागत्य समञ्जयन्त्वेतया ऋचा
 मन्त्रनिष्ठाहरणं जप्यमानया मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपात इति
 न्यायात् मन्त्रान्तरमभिपिञ्चेत् तथा तेनैव प्रकारेण भेदोपा-
 दानेन इतरां वरेतरां वधून् पृथगभिपिञ्चेत् इतरयासमभ्याभिधानं
 स्यात् । तथाच गृह्यसूत्रम् । भेदे मन्त्रावृत्तिरमन्निपातत्वात् एव-
 मेव भट्टभाष्यम् । एतेन करणमन्त्रत्वात् कुम्भधारिणाऽयं पाठ्यः
 न सिच्यमानस्य नाविति तु युवयोरित्यर्थे छान्दसो व्यतयः इति
 सरलोशं मन्त्रलिङ्गाहर एवाभिपिञ्चतीति चोरेखरोक्तञ्च नोपादेयं
 व्यवहारविरोधात् । श्रवसिक्तायाः सध्येन पाणिनाञ्जनिमुपोद्-
 गृह्य दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमुत्तानं गृहीत्वा
 एता. पट्पाणिसहणीया जपति गृभ्रामि त इति । कन्याव-
 सेचनस्य प्राक् प्राप्तत्वेनावसिक्ताया इति पुनरुपादानम् श्रव-
 सेचनस्थानस्थाया एव हस्तग्रहणार्थम् । उपउद्गृह्य उपमा-
 मोष्ये तेन मणिवन्धसमीपे ग्रहणमर्थान्दामेन उत्तरतः साङ्गुष्ठ-
 दक्षिणस्य दक्षिणेन ग्रहणाभिधानात् । उद्गृह्याञ्जनिसका-
 शाह्दक्षिणपाणिं विच्छिद्य वध्वा उत्तानं साङ्गुष्ठं दक्षिणं पाणिं
 दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा गृभ्रामि ते इत्यादि पडुधः पति-
 र्जपति । साङ्गुष्ठमित्यनेन तर्जन्यादोर्नां ग्रहणम् उत्तानमित्य-
 नेन करस्य पृष्ठग्रहणं प्रतीयते । समाप्तसूदहन्ति प्रागुदौचां

दिशि ब्राह्मणकुलमभिरूपम् । समस्तासु पाण्डिग्रहणक्रियासु
 सतीषु ऐशान्यां दिश्वस्थितं विद्यातपःसंयुक्तं ब्राह्मणकुलं
 बधुमुत्पाप्य नयेयुः तदभावे स्थानान्तरस्थितं तदभावे वेद्यव-
 स्थितम् । तथा च गृह्यान्तरम् । अयोत्तरविवाहः प्रागुदौ-
 ष्यामन्यत्र वा ब्राह्मणकुलं मन्त्रवदीति वेद्यां वेति । भट्ट-
 भाष्येऽप्येवम् । इदानीन्तु गोभिलोक्त ब्राह्मणगृहगमनाभावात्
 भवदेवेन तथा न लिखितं किन्तु वेदिस्थब्राह्मणममीपस्यापि
 शास्त्रार्थत्वात् सुकरत्वाच्च तत्कर्तुं युज्यते तत्राग्निरूपसमा-
 दितो भवति । सप्तमं कृत्वा तत्र ब्राह्मणगृहे अग्न्यन्तरः
 स्थापितो भवति तत्रैव यद्यमाणं कर्म कुर्यात् । इदानीन्तु
 तथाविधानाचरणात् वेद्यामेव पूर्वस्थापितान्नः पश्चात् कर्म
 कर्त्तव्यं न त्वग्न्यन्तरस्थापनम् । तथा च भट्टभाष्ये । वेद्या-
 मेव चैतन्त्रेण स्यात् । ततश्च गणेष्वेकं परिसमूहमिति
 वचनात् प्रधानमेव तत् कुर्यादित्युक्तम् । अपरेणाग्निमान-
 ङ्ङुहं लोहितं चर्मं प्राग्प्रोथमुत्तरलोमास्तोर्णं भवति । चर्मः
 पथादिशि रक्तं प्राग्प्रोथं पूर्वशिरस्कम् उपरि लोमहृत्पचर्मं
 उपवेशनार्थमाधृतं भवति लोहिताभावेऽन्यवर्णमपि चर्मणः
 प्राधान्यात् तस्य गुणत्वादिति भट्टभाष्यम् । इदानीन्तु “यत्रा-
 धर्मयतुष्यादः स्थावर्मः पादविषहः । कामिनस्तमसाच्छत्रा
 जायन्ते यत्र मानवाः । अहद्वारगृहीताय प्रघोषस्त्रेह-
 शान्त्रवाः । विप्राः शूद्रममाचाराः सन्ति सर्वे कथो युगे” ।
 इति मत्स्यपुराणोक्त कनियुगस्यभावेन सम्यग्धर्माचरणरहिते-
 नापि चर्मोपवेशनाद्यज्ञभावेऽपि चर्मणः प्राधान्यादाद्य-
 होमादिकं क्रियते । गोभिलः । “तन्निचेनां वाग्यतामुप-
 देशयन्ति सा पश्यन्तु एवमानचतदगंनात्” । प्रोक्ते नचदे
 पडाभ्यादृतीर्जुहोति सेषासन्निधेतत् प्रभृतिभिः । आहृते

गृह्णतेस्तु सम्पातं ब्रुद्धिं वध्वा ष्वनयेत् । आहृतेराहृते-
 हृतायाः सुवाग् संलग्नः पततीति ॥ सम्पातोऽत्र घृतविन्दुः
 तं प्रतिवारं वध्वा गिरसि निदध्यात् । हुत्वोत्थाय उपनि-
 ष्कम्य ध्रुवं दर्शयति । ध्रुवमसि ध्रुवाहं पतिकुले भूयासम्
 अमुथासाविति पतिनाम गृह्णीयादात्मनश्च । प्रकृतहोमा-
 नन्तरं परिहृताहृद्विर्धुं नौत्वा ध्रुवमसौति मन्त्रं पाठयन् ।
 ध्रुवं नक्षत्रविशेषं दर्शयति पतिः । अमुथासाविति अत्र
 पठान्तप्रथमान्तत्वेन पत्युरात्मनामोच्चारयेत् अरुन्वतोश्च रुदा-
 हमश्नोति । एवञ्च सप्तपिनिकटवर्तिनीं सूक्ष्मां तारां रुदा-
 हमश्नोति सात्मन्त्रेण पश्येत् । न तु प्रागुक्तवदूहितेन ।
 अथेनामनुमन्त्रयते ध्रुवाद्यौरित्येतयञ्चा । अरुन्वतो दर्शना-
 नन्तरं ध्रुवाद्यौरिति पत्नीं बोधयेत् पतिः । अनुमन्त्रिता गुरुं
 गोत्रेषाभिवादयेत् सोऽस्थावास्वसर्गः । गुरुं पतिं “पतिरिहो
 गुरुः स्त्रोणाम्” इति वचनात् । गोत्रेषु पतिगोत्रेण “स्वगो-
 त्रादुभ्रस्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे । पतिगोत्रेण कर्त्तव्या
 तस्याः पिण्डोदकक्रिया” इति वचनात् । एतेन पित्रगोत्रेण
 भर्तुरभिवादनं सरला भवदेवभष्टाभ्यासुक्तं हेयम् । अभिवा-
 दयेत् मनुक्तप्रकारेणाभिवादनं कुर्यात् । अभिवादाने प्रत्य-
 भिवादनस्यावश्यकत्वात् तदुक्तं प्रत्यभिवादनमपि क्रियते ।
 तथा च मनुः । “अभिवादात् परं विप्रो ज्यायां समभिवाद-
 यन् । असी नामाहमश्नोति स्व नाम परिकीर्त्तयेत् । भो.शब्दं
 कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने । नाम्नां स्वरूपभावो हि
 भोभाषी ऋषिभिः स्मृतः । आयुषान् भव सौम्येति वाच्यो
 विप्रोऽभिवादाने । अकारयास्व नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः
 मृतः” । अभिवादात् परं भो अभिवादये इत्युच्चारणानन्तर-
 ममुकोऽहमश्नोत्यत्र स्वकीयं नाम परिसर्वतोभावेन देवसर्गः

मुक्तेन कौर्त्तयेत् । अत्राभिवादये इति विशेषलाभो गोतम-
वचनात् यथा स्व नाम प्रयोज्याह स्वयमभिवादय इति ।
अत्रायमित्यभिधानात् मनुवचनेऽयमित्यर्थेऽस्मौत्यव्ययं तेना-
हमस्मौत्यव्ययं पुरोवर्त्तीत्यर्थः । एवञ्चाभिवादात् परमित्वने-
नाभिवादय इत्यनन्तरप्राप्तस्य नामकौर्त्तनस्य मनुक्तस्य विरो-
धाद्गोतमोक्ताभिवादय इत्यन्तपाठो न शक्यः । “वेदार्थोप-
निबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् । मन्वर्थविपरीता
या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते” इति षड्वर्त्तवचनात् ततश्च कुङ्कु-
मदृशूनपाण्युपाध्यायप्रभृतिभिः स्वनामादावभिवादय इति
लिखितं युक्तम् । सरलाभवदेवभट्टप्रभृतिभिरन्ते लिखितं
हियम् । अभिवादाने क्रियमाणे स्वीयनाम्नोऽस्मौत्यस्थान्ते
समोपेऽभिवादाय संबोधनाय भोःशब्दं कौर्त्तयेद् यतः ।
संबोधनान्नां स्वरूपभावः प्रहृत्तिनिमित्तम् आत्माभावनिष्ठी
यो धर्मः स एव भोभावः भोःशब्दस्य प्रहृत्तिनिमित्तधर्मा
सुनिमित्तः तेन संबोधनामस्यानौयं भोरिति । ततयाभि-
वादयेत्वामनुकशर्माहमस्मि भो इत्यादिकं प्रयोज्यम् आयुष्मा-
नित्यभिवादाने कृते प्रत्यभिवादयित्वा अभिवाद्यायुष्मान् भव
सौम्येति वाच्यः अस्य संबोध्यमानस्य नाश्रः शर्मादियुक्तम्यान्ते
यः स्वरः स पूर्वाक्षरः न विच्छिद्यो वर्णागमः स एव प्रुतो वाच्यः
त्रिमात्रकोऽनेनोच्चार्यः । “एकमात्रो भवेद्दृष्टो द्विमात्रो दोष
उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्रुतो श्रेयो व्यञ्जनश्चार्द्धमात्रकम्” इत्युक्तेः ।
तेनायुष्मान् भव सौम्यानुकदेवशर्मान् एवमेव कुङ्कुमदृः ।
एवञ्चाभिवादानेऽस्मौत्यस्य प्रत्यभिवादने च सौम्येत्यस्य नाश्रय
यदनभिधानं भवदेवभट्टप्रत्ये तत्र युक्तम् । मनुविरोधात् ।
अभिवादाने यः पादपद्व्यवस्थित्यासविशेषो मनुना विहितः स
इह वक्ष्यते । नाश्रयत्वात् विहितः । सोऽप्यावाग्विसर्गः स

एवाभिवाद् एवास्या बध्वः वाग्विसर्गः वाक्प्रसरणं तस्मात् पूर्वं
 मोनम् इदानीं मोनत्याग इति तावुभौ ततः प्रमृति विरात्र-
 मचारलक्षणाग्निौ ब्रह्मचारिणो भूमौ सद् गयीयाताम् ।
 विवाहात् प्रमृति दम्पतौ दिनत्रयं चारमवणवर्जितं मुञ्चानी
 मैथुनमक्षुर्वाणौ सद्देव गयीयातां भूमाविति खटादेः प्रतिषेधार्थं
 न तु प्रस्तरकम्बलादीनामपीति । अथाह्णमित्याहुः । अस्त्रि-
 पसरे कन्या पित्रा विष्टरादिदाने नार्हणं कर्तव्यं स्वागतेष्वित्येके
 विवाहार्थमागतमात्रेष्वेवाह्णमित्येके इदानीं बहुवादिसम्मत-
 नेव व्यवह्रियते । इदित्याहं प्रथमं परिजपितं मुञ्चोत । तत्र
 श्वशुरमृष्टे यदन्नं प्रथमं भुञ्चोत तस्मात्कीदृवादिरहितं वक्ष्य-
 माणाश्रपाशेनेति मन्त्रेणाभिमन्त्रितं श्वो भूते वा समग्रनीयं
 स्थालीपाकं कुर्वीत । यदि विवाहे यज्ञादिना महानिशा भूता
 तत्परदिने अस्यगमनार्थं क्रियते इति समग्रनीयं स्थालीपाकं
 कुर्वीत । तस्य देवताग्निः प्रजापतिर्विश्वेदेवा अनुमतिरिति ।
 तस्य समग्रनीयस्याग्न्याद्या देवताः । अममासकरणं पृथङ्निर्वा-
 पद्दोमार्थं मैक्षणेन चायं होमः बहुदेवतत्वात् देवदत्तविशेषस्यैव
 भोजनीयत्वात् होमदेवतानां प्राधान्यात् विःप्रचालनम् उद्धृत्य
 स्थालीपाकं व्युह्येकदेश पाणिनाभिमृषेदन्नपाशेन मनुनेति ।
 उद्धृत्य पात्रान्तरे कृत्वा स्थालीपाकश्रेयं व्युह्यान्वपात्रे निधाय
 एकदेशं न सर्वमपि भाण्डस्थितमिति अन्नपाशेन मनुनेति
 मन्त्रवयेण अत्रासावित्यत्र सम्बोधनविभक्त्या भार्या नाम
 प्रयोष्यमिति भट्टनारायणैरुक्तम् । ततश्च यदसावित्येव भव-
 देवभट्टेनानूहेन मन्त्रेणोक्तं गुण-विष्णुनाऽसावित्यहमिति
 व्याख्यातं तदयुक्तं भट्टभाष्यविरोधात् त्वेति युष्मत्पदप्रयोगात्
 सम्बोधनार्थं बहुनामप्रयोगस्य युक्तत्वाच्च । किन्त्विदानीं सम-
 ग्रनीयचरुहोमाकारणाद्भवदेवभट्टेन न समग्रनीयचरुहोमादिकं

लिखितं मयापि प्रयोगेन लिखनीयमिति । भुक्तोच्छिष्टं
 वध्वै प्रदाय यद्यर्थं गौर्दक्षिणा इति पतिः परिजपितमन्त्रं
 स्त्रयं किञ्चिद्भुक्ता उच्छिष्टमुच्चरितं वध्वै जायायै प्रदाय दत्त्वा
 तृतीयमन्यदपि भुञ्जाचम्य यद्यर्थं वामदेव्यगानान्तं कृत्वा ।
 गौर्दक्षिणा ब्राह्मणे देया । यद्यशक्तेः कुलाचाराद्वा तद्दिन एव
 हृतिहोमादिचतुर्थी होमान्तं कर्म क्रियते तदाऽभिमन्त्रितं
 कदलादिकं स्वमाघ्राय बधूमाघ्रापयेत् ततो वामदेव्यगानान्तं
 कुर्यात् ।

अथ यानारोहणादि । तत्र गोभिलः । “यानमारोहन्त्यां
 शास्त्रलिमित्येतान्मृच जपेत्” प्रकृतत्वात् पाणिपाहको जपेत्
 एतामित्यवाच्यमिति चेन्न यथा प्राप्तविद्यादियानेऽप्येतामेव-
 ऋतामेव जपेत् । नासमवेतार्थपदस्य लोपमूहनं वा कुर्या-
 दिति । अध्वनि चतुष्पथान् पतिमन्त्रयेत् नदीय विषमाणि
 च महाहृत्तान् श्मशानञ्च माविदन् परिपन्थिनः” इति मार्गे
 गच्छन्चतुष्पथानुद्दिश्य भाषेत विषमाण्युच्चनौचत्वेन चौर-
 व्याघ्रादिभयाद्वा विषमाणि अक्षमद्देऽनहुदिमोक्षे यानविष-
 र्यांसे यद्वागतं पूर्वं तत् त्यक्त्वाऽन्यत्र याने वा अन्यासु चौर-
 व्याघ्रौपद्रवकृतापत्सु यमेवाग्निं नयन्ति तमिन्वनेनादिना
 संधुष्य भूरादिभिराज्येन हृत्वाऽन्यदद्यादिकं योजयित्वा यत्कतं-
 विदतिप्रिय इत्युक्त्वा आज्येनाभ्युचयेत् वामदेव्यं गौत्रारोहेत् ।
 पाणिपाहको वामदेव्यं गौत्रा यानं बधूमारोपयेदिति ।
 अक्षमद्गादिनिमित्तहोमस्य इदानीं तथाचाराभावात् भवदेव-
 मदेन लिखितं मयापि प्रयोगेन सेष्यं प्राप्तेषु वामदेव्यं वरः
 वध्वाः पतिः गृह प्रथमप्राप्तो वामदेव्यं गौत्रा प्रथमयेत् ।
 गृहहृतां पतिपुत्रगोशसम्पदा ब्राह्मण्यो वरोऽप्यानहुद्वे चर्मणि
 उपवेशयन्तोऽगावः प्रजायष्यमिति । गोशमाचारः सम्पदा

युक्ता यामौदवतार्यै उपचर्मादो ऽऽ गाय इति मन्त्रेण भर्वा
 जप्यमानेन गायत्र्या वा स्थापयन्ति तस्याः कुमारमुपस्थ
 आदधुः । तस्या वध्वाः कुमारम् अकृतघोडं बालकम् उपस्थे
 क्रोडे उपवेशयेयुः । ब्राह्मण्यस्तस्मै शकलोटान् अञ्जलो
 आवपेयुः फलानि वा कुमाराय शालुकानि कदल्यादिफलानि
 वा ब्राह्मण्योऽञ्जलौ ददुः । शके कर्दमे चुटन्तीति शकलोटाः
 कन्दकाः । उत्थाप्य कुमारं ध्रुवा आज्याहुतीर्जुहोति । अटा-
 विह धृतिध्रुवा पावय्यकाः । कथञ्चिद्गृहगमनाभावेऽपि
 श्वशुरगृहनिवासेऽपि अवश्वं हीतव्या इति । अत्र इह धृति
 स्वाहा इति इत्यादिप्रयोगः । न तु स्वाहायोगे चतुर्थी धृति-
 होमेन प्रयुज्यात् । गोनामसु तथाष्टसु चतुर्थीमर्घ्यं इत्येतन्नो-
 नामसु हि ह्यते इति कन्दोगपरिशिष्टात् । धृतिहोमे धृत्यष्टक-
 होमे समाप्तासु समिधमाधाय यथा वयसं गुरुन् गोत्रेषाभि-
 वाद्य यथार्थं समाप्तासु धृत्याज्याहुतिषु समिधमाधाय समिधं
 प्रक्षिप्य यथावयसं वयोऽधिकक्रमेण गुरुन् हुद्धान् गोत्रेण स्वगो-
 त्रेषाभिवाद्य पादवन्दनं कृत्वा वधूमप्येवं कृत्वा यथार्थं प्राय-
 चित्तहोमादिकमुदीच्य कर्म समापयेत् एवमुभयकर्तृकाभि-
 वादनं भट्टभाष्योक्तत्वात् यदि त्वशक्तेः कुलाचाराहा तद्दिन एव
 चतुर्थी होमः क्रियते तदा तत् समाप्ताविधौदीच्यं कर्मतन्त्रेण
 कर्तव्यम् । गोभिन्नाः । “अथातश्चतुर्थीकर्मविवाहतिथ्यनन्तरं
 चतुर्थ्यां तिथौ वक्ष्यमाणं कर्म वर्त्तयित” इति वाक्यार्थः । अतः
 शब्दो हेत्वर्थं यत एतदकरणे यास्याः पापौ लक्ष्मौरित्यादि-
 दोषः शरीरान्नापेति तत एतदवश्यं कर्त्तव्यम् अग्निमुपसमा-
 धाय प्रायश्चित्ताहुतीर्जुहोति अग्नेः प्रायश्चित्त इति चतुस्रुः
 अग्निमुपसमाधाय विवाहाग्निमिन्धनेन सशुच्य प्रायश्चित्त-
 क्षिप्रैर्मन्त्रैराज्याहुतीर्जुहोति अग्नेः प्रायश्चित्त इति मन्त्रेण

चतुश्चतुरिति वीष्णा बोध्या वक्ष्यमाणपरिशिष्टस्वरसात् प्रथमा-
 हुतिर्यथा पठितेन मन्त्रेणैव भवति अन्यासु तिसृष्वग्निपद-
 स्थाने वायुचन्द्रसूर्याः क्रमशः कार्याः एतावानेव विशेषः शेषं
 पूर्ववत् एव चतसृष्वप्याहुतिषु पापीरिति स्यात् कुतः प्रथम-
 स्थैव मन्त्रस्याभ्यासोपदेशात् तस्य चाग्नेः स्थाने वायुचन्द्रसूर्या
 इत्येतावता विशेषोक्तत्वात् समस्य पञ्चमीं बहुवद्गृह्य तथैव
 समस्य बहुवदग्निवायुचन्द्रसूर्या इत्यादि पञ्चमीमाहुतीं
 जुहुयादिति अत्रापि वीष्णा बोध्या कञ्चेति कथनादत्रापि
 पापी लक्ष्मीरित्यादिवदेव द्रष्टव्यं द्वितीयपञ्चके पतिघ्नोति
 विशेषः शेषं पूर्ववत् तृतीये आहुतिपञ्चके अपुत्रेति विशेषः ।
 चतुर्थेऽपसथ्येति विशेषः । एतत् स्पष्टयति कन्दोगपरिशिष्टे
 कात्यायनः । “मन्त्रान्त्रायेऽग्नय इत्येतत् पञ्चकं लाघवादिभिः
 पठ्यते तत् प्रयोगे स्थान्मन्त्राणामेव विंगतिः । अग्निस्थाने
 वायुचन्द्रसूर्यान् बहुवदूह्य च । समस्य पञ्चमौसृष्वे चतुश्चतु-
 रिति श्रुतेः । प्रथमे पञ्चमे पापी लक्ष्मीरिति पदं भवेत् ।
 अपि पञ्चसु मन्त्रेषु इति मन्त्रविदो विदुः । द्वितीये च पतिघ्नो
 स्यादपुत्रेति तृतीयके । चतुर्थेऽपसथ्येति इति आहुति-
 विंशकम्” ॥ गोभिलः । आहुतेराहुतेस्तु सम्पातमुदपात्रेऽवनयेत् ।
 जलपात्रे चिपेदित्यर्थः । तेन एनां भकेग्नत्वाभ्यज्य क्रामयित्वा
 ग्नावयन्ति तेनाज्यमित्यजलेन एनां बहुं अक्षयित्वा भकेग्नत्वा-
 मिति सर्वहोमाद्यङ्गार्यं क्रामयित्वाऽग्निस्थानाद्देशान्तरं गम-
 यित्वा ग्नावयन्ति आपयन्ति बहुवचनादनियतः कर्त्ता । लङ्
 विराडात् सम्भव इत्येके” । प्रजताधिरात्रादूहं सम्भवः रुयोगो
 मैथुनं कर्त्तव्यमित्येके आचार्या मन्यन्ते ।

अथ गर्भाधानम् । गोभिलः । “यदा ऋतुमतो भवति
 उपरतगोषिता तदा सम्भवकालः” । ऋतुः प्रजाजननयोग्य-

कालः तन्निमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्यम् अकुर्वतः प्रत्य-
 वायान्निधमः “ऋतुमतीन्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपसर्पति ।
 भवाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्यामृताहतो” इति स्मृतैः ।
 ज्योतिषे । “ज्येष्ठामूनामघाग्नेपारेयतीकृत्तिकाश्विनौ । उत्तरा-
 व्रितयं त्यक्त्वा पर्ववजे ब्रजेदृतो” ॥ विष्णुपुराणम् । चतु-
 र्दशष्टमी चैव समावास्याथ पूर्णिमा । पर्याख्येतामि राजेन्द्र
 रविसंक्रान्तिरेव च” ॥ याज्ञवल्करः । “षोडशर्तुर्निशास्तोर्णा
 तासु युग्मासु संविशेत्” । अत्र षोडशाहोरात्रात्मककालस्य
 सावनत्वात् पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनायायुक्तत्वाच्च
 संस्कारमात्रे सावनगणनया व्यवहारश्च तथा च याज्ञवल्करः ।
 गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा । षष्ठेऽष्टमे वा
 शीमन्तः प्रसवे जातकर्म च । अहन्येकादशे नाम चतुर्थे
 मासि निष्क्रमः । षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथा-
 कुलम् । एवमेनः शमं याति षोडशमसमुद्भवम्” ॥ चतुर्थे
 स्पन्दते तत इति वधमात् स्पन्दनात् पूर्वमासत्रयं पुंसवन-
 कालः । अत्र चतुर्थमासस्य मौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेककाम-
 स्यापि तथात्वे तटाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकन्यूनकालयो-
 र्गर्भस्पन्दनमनियतमापद्येत सावने तु नियतं तेनात्र सावन-
 गणना युक्ता योषिद्व्यवहारसिद्धा च । अहन्येकादशे नाम
 इत्यत्रापि अशौचव्यपगमे नामधेयमिति विष्णुसूत्रात् । सूत-
 कोत्तरदिनपरमेकादशदिनपदम् । “सूतकादिपरिच्छेदो
 दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता”
 इति सूर्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिनघटितत्वात्
 तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम् अतो दिनमासवर्षगणना सावने-
 नेति । शुभाशुभविवेचनन्तु सोरेण ज्योतिःशास्त्रात् । अतएव
 पितामहः । “विषाहादौ स्मृतः सोरो यज्ञादौ सावनो मतः” ।

अत्र द्वितीयादिशब्दात् सस्कारपरिग्रहः । “गर्भाधाने सदा
 ग्राह्या वारा भौमरवौव्यकाः” । गोभिलः । “दक्षिणेन पाणिना
 उपस्यमभिसृशेत् । विष्णुर्योनिं कल्पयत्वेतयाञ्च गर्भं धेहि
 सिनो च समाप्यञ्चै सन्भवतः । झुलितदेशस्य सञ्च्येन पाणिना
 शोचदग्यनात् तद्धारणाय दक्षिणेनेति । उपस्यं योनिं सृशेत्
 विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनोवालीत्यादि-
 मन्त्रेण च । मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपात इति न्यायात् पाठा-
 नन्तरं स्मर्यः न तु भवदेवभट्टोक्तं सृशन् जपति । ऋचौ
 समाप्यैव संयोगं कुरुतः न मध्ये वामदेव्यजपः । देवलः ।
 “सक्तश्च सस्कृता नारौ सर्वगर्भेषु सस्कृता” । तेन गर्भाधान-
 पुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सक्तदेव कर्त्तव्यानि । छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । “विवाहादिकर्मणो य उक्तो गर्भाधानं शृशुम
 यस्य चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात् आहं नाटो
 कर्मणः कर्मणः स्यात्” । विवाहादि गर्भाधानान्तकर्मसु एकमेव
 आहं न तु प्रतिकर्मादौ एकेनैव आहनेन कृतेन सर्वाणि आह-
 वन्तीति । अन्तश्चोऽत्रावयवार्थः दशान्तःपट इतिषत्
 समौपार्थे उपस्यक्षण स्यात् । ततश्च विशेषणोपस्यक्षणसन्देहे
 विशेषणत्वेन यद्वचं कार्यान्वितत्वात् । यत्तु “निषेककाले
 सीमे च सीमन्तोन्नयने तथा । त्रैयं पुंसवने चैव आहं
 कर्माङ्गमेव च” ॥ इत्यनेन भविष्यपुराणेन आहं कर्माङ्गत्वेन
 विहितं तच्छन्दोगेतरपरम् । एतएव भवदेवभट्टेनापि न
 लिखितम् । अथ आहोत्तरगमनेऽपि न दोषः उक्तभविष्य-
 पुराणात् । “नित्ये नान्दोमुख्याहो हते दानाद्यवर्जनम्”
 इति यचनास्तराद्य ।

अथ पुंसवनम् । गोभिलः । “तृतीयस्य गर्भमासस्यादिम-
 देगे पुंसवनस्य ऋचः” । गर्भे सति तृतीयमासस्य चादिमदेगे

दशमदिनाभ्यन्तरे ज्योतिःशास्त्रीकाले पुंसवनं कार्यम् ।
 प्रातःसशिरस्कापुता पयादग्नेरुदगग्रेषु केशेषु प्राञ्चुपविशति
 आङ्गता स्राता पश्चात् पश्चिमदिशि प्राङ्मुखो उपविशति
 पत्युर्दक्षिणतः दक्षिणतः पाणिप्राङ्कस्यापविशतीत्यन्यत्र
 दर्शनात् । पयादित्यभिधानात् अग्निस्थापनं लभ्यते । तत्-
 सार्थकत्वाय “आल्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधोयते । मन्त्रस्य
 देवतायाः प्रजापतिरिति स्थितिः” इति छन्दोगपरिशिष्टोक्त-
 द्रव्यादि लभ्यते । जुहोतिषु हवनेषु । मन्त्रस्यानादेशे प्रजा-
 पतिः प्राजापत्यो मन्त्रः । समन्त्रः व्याहृत्यात्मकः । ततश्च
 विरुपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्य समिपत्रेपादिमहा-
 व्याहृतिभिर्होमं कृत्वा प्रजापतिदेवताकसमस्तमहाव्याहृति-
 होमं कुर्यात् । ततः प्रकृतं कर्म । तत्र गोभिलः । “पश्चात्
 पतिरवस्थाय दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंशमन्ववमृषानाहितं
 नाभिदेशमंभिसृजेत् पुमांशौ मित्रावरुणावित्येतयश्चां उपा-
 विष्टाया वध्वाः पश्चिमदेशं गत्वानुपविष्टः पतिर्दक्षिणहस्तेन
 तूष्णीं तस्या दक्षिणस्कन्धमवमृष्य वस्त्राद्यव्यवहितं नाभिं
 पुमांसाविति मन्त्रेण सृजेत् अथ यथार्थम् अनन्तरं वामदेव्य-
 गानान्तं समापयेत् यदि त्वशक्तेर्देशाचारात् कुलाचाराद्वा
 एकस्मिन् दिने द्वितीयं पुंसवनमपि क्रियते तदा गणेष्वेकं
 परिसमूहनम्” । इधो वहिः पर्युत्थमान्यभागः सर्वेभ्यः
 समवदाय सक्तदेव सौविष्टकृतं जुहोतीति गोभिलसूत्रा-
 न्तरात् । उभयकर्मान्ते वामदेव्यगानाद्युदौच्यं कर्म कर्तव्यम्
 अतएव सरन्तायां दिनद्वये भृशमाप्यभवदेवयोरेकदिने उभय-
 करणं लिखितम् । अथापरम् अथ प्रथमपुंसवनसमाप्ति-
 कालानन्तरं तदानौमपरमन्यत् पुंसवनं कार्यं प्रागुदौचा
 दिशि न्ययोधशङ्कामुभयतः फलामन्त्रानामक्तानिपरिमृष्टौ

त्रिःसप्तभिर्यवैर्मासैर्वा परिक्रौय उत्यापयेत् । यद्यसि सौमो
सोमाय त्वावङ्गे परिक्रौणामि यद्यसि वारुणो वारुणाय त्वावङ्गे
परिक्रौणामि यद्यसि वसुभ्यः वसुभ्यस्वापरिक्रौणामि यद्यसि
रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्वापरिक्रौणामि यद्यसि आदित्येभ्य आदित्येभ्य-
स्वापरिक्रौणामि यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्वापरिक्रौणामि यद्यसि
विश्वेभ्यो देवेभ्यस्वापरिक्रौणामि ओषधयः सुमनसो भूत्वा
अस्यां वौर्यं समाधत्त इय कर्म करीष्यतीत्युत्याप्य ढणैः परि-
धायाहृत्य वैहायसीं निदध्यात् । षटतरोः पूर्वस्यां दिशि शुद्धा-
सुकुलितप्लवः । "सताग्रः पल्लवो गूढः शुद्धेति परिकौर्त्यते ।
पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मवन्धुस्तथाश्रुतः" इत्युक्ते । अश्रुती
वेदहिनः तां फलयुगलयुतामन्त्रानां कृमिभिरव्यासां विराहत्तैः
सप्तभिर्यवैर्मासैर्वा विराहत्तैः क्रीत्वा गृह्णीयात् । क्रयश्च
हृत्स्वामिनो न हृत्वात् तेन हृत्स्वामिने यवा माघा वा देयाः
यद्यसौत्यादि सप्तभिर्मन्त्रैः । प्रतिमन्त्रश्च गुडकत्रयं दद्यात् ।
ओषधय इति मन्त्रेणोत्याप्य च ढणैर्वेष्टयित्वा आनीयाकाशस्यां
निदध्यात् । दृशदं प्रचास्य ब्रह्मचारीव्रतवती वा ब्रह्मवन्धुः
कुमारो वा अपत्याहरन्तो पिनाष्टि दृशदं शिनां पेपणार्थत्वेन
सपुत्रां कुमारो अनूटा व्रतवती पतिव्रता अपत्याहरन्तो
तिय्यैकपुत्रकेण पेपणमकुवतो किन्तुच्छ्रितपुत्रकेण पुनः पुनः
पेपणं कुर्वती प्रातः सशिरस्काङ्गता उदगघेषु कुशेषु प्राक्-
शिराः सविशति शैते शेषं सुगमम् । पद्यात् पतिरवस्थाय
दक्षिणस्य प्राणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठयाऽङ्गुल्या । अभिसगृह्य
दक्षिणनासिकायेण तस्या नयेत् । पुमानग्निः पुमानिन्द्र
इत्येतयर्था । पद्याद्दधाः पयिमदिशि उपकनिष्ठयानामिकया
तेनाङ्गुष्ठानामिकाभ्याम् । पिष्टां शुद्धां वस्त्रवहां गृहीत्वा
त्रिःषोडश दक्षिणतासारन्ध्रे क्षिपेत् पुमानग्निरिति मन्त्रेण ।

अथ यथार्थम् अनन्तरं दक्षिणाद्युदौचं कर्म कुर्यात् । पुंसवन-
कर्माधानकर्तुरसन्निधानेऽन्येनापि कर्तव्यम् । “पटो संस्कार-
कर्माणि गर्भाधानमिव स्त्रयम् । पिता कुर्यात्तदन्यो वा
तस्याभावेऽपि तत्क्रमात्” ॥ इति स्मृतेः । भुजवले ।
“सुफलञ्च करे कृत्वा स्थिरे तत्रासने तथा । गृह्योदितेन
होमञ्च यान्तिञ्चैव च कारयेत् ॥ ऊर्णासूत्रेण संग्रह्य जीवं
जातीञ्च विद्रुमम् । गुवाकं रजतं हेम दद्यात् स्नानतटान्तरे ॥
ततः प्रभृति नक्षत्रीरं देवखातोदकं त्यजेत् । सन्ध्याटनं
तरोर्मूलं तथा देवगृहं त्यजेत्” ॥

अथ सोमन्तोन्नयनम् । यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मि-
न्नेव दिने प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा पुंसवनं
कृत्वा सोमन्तोन्नयनं कार्यम् । तथा च नारदः । “येषान्तु
न कृताः पूर्वं संस्कारविधयः क्रमात् । कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां
पेटकादिव तद्वनात् ॥ अविद्यमाने पितृर्षे स्त्रांशानुद्वृत्त
वा पुनः । अथश्रुकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतेः” ॥
क्रमात् भ्रातृणां संस्काराणाञ्च पौर्वापर्यक्रममात् भ्रातृक्रमस्तु
सोदरविषयः । विवाहे तथा दर्शनात् । छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“देवतानां विषयामि जुहोतिषु कथं भवेत् । सर्वं प्रायश्चित्तं
कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः ॥ संस्कारा अपतिपत्येरन्
स्वकामाश्च कथञ्चन । हुत्वेतदेव कुर्याति ये तूपनयनादधः” ॥
एतदित्यनेन सर्वं प्रायश्चित्तमनुकृतं तच्च प्रागेव विवृतम् ।
उभयकरणे तन्त्रेणैव मातृकापूजादि । “गणेशः क्लियमापे तु
मातृभ्यः पूजनं मकृत् । मकृदेव भवेत् आहमादौ न पृथगा-
दिषु” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । गोभिलः । अथ सोमन्त-
करणं प्रथमे गर्भं चतुर्थे मासि पष्टेऽष्टमे वा । अथ पुंसवना-
नन्तरं सोमन्तः केसरचनाविशेषः । वाग्भ्येकान्न चतुर्थादि-

मासानां तुल्यवद्विकल्पः किन्तु पूर्वपूर्वकालः प्रशस्तः समर्थस्य
 चेपायोगादिति न्यायात् । ततो नवमासादौ प्रायश्चित्तं
 कर्तव्यं । प्रथमगर्भं इत्युपादानात् । यदि कथञ्चिद-
 क्तं एतस्मिन् सस्कारे गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ अयं काल-
 नियमो न किन्तु गर्भस्यन्दने सौमन्तोन्नयनं यावन्न बालप्रसवः
 इति शङ्खलिखितोक्तकालो ग्राह्यः । वृहद्राजमार्त्तच्छे ।
 “यानार्थकृतसौमन्ता प्रसूते च कथञ्चन । अद्भे निधाय तं
 बालं पुनः संस्कारमर्हति । पठे मासेऽष्टमेऽङ्गोज्यकुजदिन-
 कृतां नन्दे सभद्र तिथौ मैत्रे भूले सृगाद्भे करपिष्टपवने पौष्ण-
 विश्णुत्रियुग्मे । पुष्याश्रादित्यरौद्रे युवतिङ्गरिभूपे वृथिके
 वापि लग्ने चन्द्रे तारासुकूले शुभमपि नियतं स्याच्च सौमन्त-
 कर्म । सृगाजरहिते लग्ने नवांशे पुंप्रहस्य च । केचिद्वदन्ति
 सौमन्त तथा रिक्तेतरे तिथौ” । गोभिलः । “प्रातः सशिर-
 स्काङ्गतोदगघ्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति उक्ताथमेतत् । पश्चात्
 पतिरवस्थाय युगमन्तमौडुस्वरं शलाटुप्रथुमावध्नाति अयमूर्जा-
 वतो वृक्ष इति” । अग्नेः पश्चात् पतिः स्थित्वा युगानि फनानि
 यस्मिन् शलाटुप्रथु नौलस्तवके सयुगमान् मतवन्तम् । तथा च
 भट्टनारायणघृत छन्दोगपरिशिष्टम् । “शलाटु नौलमित्युक्तं
 यद्यस्तवक उच्यते । कपुष्पिकाभितः केशा मूर्द्धि पश्चात्
 कपुष्पिकः” ॥ इति एतद्वचनं नारायणोपाध्यायेन घृतम् ।
 उडुखाभवमौडुस्वरम् । अयमूर्जावतो वृक्ष इति मन्त्रेण
 भार्यायाः कण्ठे बध्नाति । अथ सौमन्तमूर्द्धं नयति भूरिति
 दर्भपिच्छलोभिरेव प्रथमं भुव इति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम् ।
 अथानन्तरं यत्र मिन्दूरं स्तो टटाति तं सौमन्तं शलाटोर्द्धं
 नयति भूरिति मन्त्रेण दर्भपिच्छलोभिस्त्रिभिः एकवारकर-
 षाद् यावत्पुत्रयनाति तावतोभिरेव तिस्रभिरित्यर्थः । प्रथमा-

द्विपदानि तु व्याहृतीनां पिञ्जलीनाञ्च पृथग्विनियोगार्थम् ।
 पिञ्जलीपवित्रम् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् । “अनन्त-
 गर्भिण्यं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं
 यत्र कुवचित् । एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम्” ॥
 गोभिलः । “अथ वीरतरेण येनादितेरित्येतयर्चा” । वीर-
 स्तरन्वनेन युद्धमिति वीरतरः शरः । तथा च छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । “श्वाविच्छलाका शलली तथा वीरतरः शरः ।
 तिलतण्डुलसम्पाकः कृपरः सोऽभिधीयते ॥ ततः शरेण येना-
 दितेरिति मन्त्रेण सोमन्तमूर्द्धं नयति इति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते ।
 अथ पूर्णेन सूत्रं चात्रेण वाकाहमित्येतयर्चा । चात्रं टक्रुः ।
 तेन सूत्रपूर्णेन वाकाहमिति मन्त्रेण सोमन्तमूर्द्धं नयतीति
 शेषः त्रिःश्वेतया शलल्या यास्तेवाकेसुमतय इति स्थानत्रितये
 शक्तेन श्रे जाजन्तु कण्टकेन यास्ते इति मन्त्रेण सोमन्तमूर्द्धं
 नयतीति शेषः । कृपरस्यालोपाक उत्तरष्टतस्मामवेक्षयेत् ।
 कृपर उक्तः स्यालोपाकयसुः स उपरिदत्तष्टतस्त वध्वाः प्रदर्श-
 येत् स्यालोपाकपदं चरुस्थाल्यां कृपरस्य अपनार्थं मनुष्यार्थ-
 त्वात् द्विप्रक्षाननम् । ततश्च यः कश्चिन्महानसे अपयित्वा
 स्थापयेत् । किम्पश्यसीत्युक्ता प्रजामिति वाचयेत् किं पश्य
 षीति पतिरुक्ता प्रजामित्यादिमन्त्रं गर्भिणीं वाचयेत् । तम-
 वेचितकृपरम् । वीरसृज्वसृर्जीवपदौति ब्राह्मण्यो मङ्गल्यादि-
 भिर्वाग्भिरुपासीरन् । वीरान् विक्रान्तान् पुत्रान् सूत इति
 वीरसृत्व भवेति वाच्यं शेषः । प्रतिपदं म्यात् जीवतो दौर्घा-
 यप. पुत्रान् सूत इति जीवसुः जीवतः पदौ जीवपदौ अवि-
 धवेत्यर्थः । एव प्रकाराभिर्वाग्भिरनुनयेयुः । ततश्च महा-
 प्याहृतिभिर्हुत्वा षोडशरफलस्तवक कण्ठं वध्वा प्रजामिति
 वाचयेदित्यन्तं तन्त्रं कृत्वा व्याहृतिभिर्होमादितन्त्रं समाप-
 येत् । ततो ब्राह्मण्य उपासीरन् ।

पुनः । चन्द्रसूर्योपरागीण तमाहुः समयं समम् ॥ कृत्य-
 चिन्तामणौ देवतः । “जाते पुत्रे पिता श्रुत्वा सचेलं स्नान-
 माचरेत् । नान्घणेषु यथाशक्त दत्त्वा वानं विलोकयेत् ॥
 गर्गः । “श्रुत्वा बालस्य वै लक्ष्म कृत्वा वेदादिताः क्रियाः ।
 अच्छिन्ननालं पश्येत्तं दत्त्वा रुक्मं फलान्वितम् ॥ पुनः
 स्नानमाहादिपुराणम् । “सूतके तु सुखं दृष्ट्वा जातस्य जनक-
 स्नातः । कृत्वा सचेल स्नानन्तु शुद्धो भवति तत्क्षणात् ॥
 गोभिलः । “ब्रोह्मिणो पपयेत्तयैवाहता यथाशङ्कं ब्रोह्मि-
 शरत् पक्कधान्य तदभावे हैमन्तिक धान्यं यवालावे गोधूमाः” ।
 तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् । “यद्योक्तं वस्त्वमस्यतां प्राह्य
 तदनुकारि यत् । यथानामिव गोधूमा ब्रोह्मिणामपि शालयः” ॥
 उभयालाभे प्रत्येकम् । “यथा लाभोपपन्नं वा रीष्येषु तु विग्रे-
 पतः” ॥ इति याज्ञवल्करवचने पात्रे तद्दर्शनात् । अत्राप्य-
 शक्त्या तथा कल्पयते वटशुद्धा पेपणे या परिपाटौ तथात्रापि
 पेपयेत् । दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठया चाङ्गुल्याऽभि-
 संगृह्य कुमारस्य जिह्वा निर्माष्टि इत्यमात्रेति । पिष्टो ब्रोहि-
 यवो दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुलाभ्या गृह्येत्वा कुमारस्य रसनायां
 निदधाति इत्यमात्रेति मन्त्रेण तथैव मेधाजननं सर्पिः प्राग्दे-
 ज्ञातरूपेण चादाय कुमारमुखे जुहोति मेधान्ते मित्रावरुणा-
 मित्येतयर्था मदसक्षतिमिति च । तथैव दक्षिणहस्तानामि-
 काङ्गुलाभ्या धृतेन जातरूपेण काञ्चनेन घृतं गृह्येत्वा मेधाजननं
 घृतम् । शिशीरास्ये संदधाति प्रत्येकमृग्भ्यां जुहोतीत्यनेन
 मन्त्रस्य स्वाहान्तत्वं प्राग्देदित्यनेन मुग्धाधिकरणत्वं कन्तत-
 नाभिमिति द्रूयात् स्नानञ्च प्रतिषेत्तेति उक्तनिषेधविधिरयं
 नाभिगण्ठो नाभिनिकटनाडीपरः स्नानपटं तत्क्षीरपरम् अत
 ऊर्ध्वमममालभनमादगराभात् जातकर्मण उपरि असंस्पर्गः ।

दयमदिनं व्याप्य अभिविधावां जातकर्म कृत्वा न स्नानाहंता सद्यो जाते एनी नास्तौति वचनादिति सरला ।

अथ नामकरणम् । तत्र गोभिलः । “जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे वा संवक्षरे वा नामधेयकरणम्” । व्युष्टे गते । तथा च श्रुतिः । “एकादशे द्वादशे वाङ्नि पिता नाम कुर्यात्” एकादश इति मुख्यकल्पः । समर्थस्य क्षेपायोगात् इति न्यायात् । अतएव भट्टभाष्ये श्रुतिः । “नञ्चः समुपासीत कोऽसमर्थस्य श्वो वेदेति” । एतच्च प्रथस्ततरतमपरपरकाल-कर्मंतरपरम् । अथ यस्तत् करिष्यन् भवति पयादग्नेरुदग-श्रेषु दर्भेषु प्रागुपविशति । अथेति जन्म गृहाभ्यन्तरे अन्यथा चन्द्रदर्शनात् प्राक् तद्दृष्टिर्गमनं स्यात् । य इत्यनेन पितरु-भावेऽन्योऽप्यधिकारी । अथ माता शचिना वस्त्रेण कुमार-माच्छाद्य दक्षिणत उदक्ष कर्मकर्त्रे प्रयच्छति उदक्शिरसमनु-पृष्ठं पश्चिम्योत्तरत उपविशति उदगघेषु कुशेषु आच्छाद्य आङ्घ्रिपदर्थं तेन मुखवर्जं छादयित्वा दक्षिणतः पत्युर्दक्षिणतः स्थित्वा उदक्ष सुत्तानम् अनुपृष्ठं कर्तुः पश्चिमदेशं परिक्रम्य गत्वा । अथ जुनेति प्राजापतये त्रिथये नक्षत्राय देवतायै” इति । त्रिथये नक्षत्राय कुमारस्येति शेषः । देवतायै त्रिथि-नक्षत्रयोरित्यर्थः । तथा च बह्वृचगृह्यम् । “तन्मध्ये जुहु-याद् यस्मिन् जातः स्यात् इति” ॥ त्रिथयः प्रतिपदाद्याः तद्देवताः प्रह्वत्त्वष्टृविष्णुयमसोमकुमारमुनिवसुपिशाचधर्म-ब्रह्मायुमश्रयचपितरः । पौर्णमास्यां विश्वेदेवाः । एषा होम-विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “नामधेये मुनिवसुपिशाचा-बहुवक्तदाः अक्षय पितरो देवा यष्टया त्रिशिदेवताः” ॥ तेन मुन्यादयो बहुवचनात्ता होतव्या इति शेषाः एकवचनात्ता होतव्याः । नक्षत्राश्चित्रिन्यादौनि । देवता ण्योतिपे अग्निः

यमेत्यादि । अत्राभिजितो भिन्नत्वात् अष्टविंशतिहोमे तु
नाभिजितो षष्ठ्यम् उत्तराषाढात्वेन अश्लेषात्वेन च तटभि-
घानात् । तेन विरिञ्चिषष्ठ्यम् । नक्षत्रहोमे छन्दोगपरि-
शिष्टम् । “आग्नेया इष्ट्य सर्पा हे विशाखा हे तथैव च ।
आषाढा हे धनिष्ठा हे अश्लिन्या हे तथैव च । इन्द्रान्येतानि
बहुवदृचायां जुहुयात् सदा” ॥ इन्द्रद्वयं द्विवच्छेषमवशिष्टा-
न्यथैकवत् । कृत्तिका हे विशाखा हे आषाढा हे धनिष्ठा हे
एतानि द्विकानि द्विकानि ओम्कृत्तिकाभ्यः स्वाहा रोहिणीभ्यः
स्वाहा इत्यादि बहुवचनयुक्तानि जुहुयात् शेषं इन्द्रद्वयं भाद्र-
पदद्वयं फल्गुनौद्वयञ्च द्विवचनयुक्तं जुहुयात् शेषास्यैकवचन-
युक्तानि तद्देवता होमेऽपि विशेषः । “देवता अपि ह्यन्ते
बहुवत् सर्पवस्त्रपः । देवाय पितरथैव द्विवद्व्रज्जाश्लिनौ
तथा” ॥ देवा विश्वेदेवाः । गोभिलः । “तस्य च सुख्यान्
प्राणान् सृशन् कोऽसि कतमोऽसि इत्येतन्मन्त्रं जपति आह-
स्यत्यं मासं प्रविशासावित्यन्ते च मन्त्रस्य घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं
दौर्घाभिनिष्ठानान्तकृतं नाम दध्यात्” । कुमारस्य मुखभवान्
वायुन् प्राणनिर्गमोपायभूतान् छिद्रविशेषसप्तसुखमच्चिणो
नासिके कर्णाविति आभिमुख्येन सृशन् काऽसौति मन्त्र जपेत्
आहस्यत्यं मासं प्रविशासावित्यत्रासाविति मन्त्रान्ते वासाविति
च पदद्वयस्थाने सम्बोधनान्तं नामोच्चारयत् । कौटुम्भं कक-
र्गादि पञ्चकलतीघादिवर्णान्यतमवर्णाद्यन्तरस्थं यरलवाद्यन्त-
तमवर्णमध्यं दौर्घं द्विमात्रम् । आकारादि अभिनिष्ठानो
विसर्गः । एतद्गुभयान्यतरं यस्यान्ते अर्घटिसंबुद्धिप्रथमान्त-
प्रयोगः । अन्यविभक्तेरसम्भवात् कृतं कृदन्तं यथा बलिध्वसी
विष्णुभर इत्यादि । तथा च गर्गः । “आदौ घोषवदचरान्
यरलवान् मध्ये पुनः स्थापयेत् अन्ते दौर्घविसर्जनौघसहित

नाम प्रयत्नात् कृतम् । ऋचे तिथ्यकराश्विनीसौम्यवसुभे चित्रा-
नुराधोत्तरे षोष्णे चादितिरोच्चिणीषु शुभकृत् पुंसां समैर-
क्षरेः” । गोभिलः । “एतदतद्धितम् । एतन्नाम तद्धित-
रहितम् एतच्च स्वगृह्योक्तत्वात् प्रशस्तपरं कुलदेवानघत्रामि-
सम्बद्धं पिता नाम कुर्यात् तदन्यो वा कुलवृद्धः” इति कल्प-
तरुशङ्खलिखितवचनान्नामान्तरकरणव्यवहारः । अत्र नक्षत्र-
सम्बन्धेन नामकरणं शतपदचक्रानुरोधत् स्वनक्षत्रपादानु-
सारेण तच्च देवग्रन्माद्युपपदान्तत्वेन कर्तव्यम् । तथा च
विष्णुपुराणम् । “ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि ग्रन्मं वर्न्मादि संयुतम्” इति । नरमाचष्टे
इति नराख्यं नरनाम देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं ग्रन्मंयुतम् ।
“शर्मा देवश्च विप्रस्य धर्मा वाता च भूभुजः । भूतिगुप्तश्च
वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्” । इति यमवचने समुच्चयोप-
लब्धः “शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात्” इति मातातपोयेन शर्मा-
न्तता च । गोभिलः । “अयुग्दान्तं स्त्रीणाम्” । अयुक्
अयुग्माक्षरं दान्तं यथा यशोदा इत्यादि । “देवं गुरुं गुरु-
स्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदवताम् । सिद्धं सिद्धाधिकाराय त्र्योपूर्वं
समुदौरयेत्” । इति राघवभट्टतत्प्रयोगसारदशमनात् । स्वर्ग-
गामित्वादिना सिद्धः अधिकारो येषां नराणामित्यनेन जीवतां
त्र्योशब्दादित्वं नाम्नी न गृह्णानां तथेति शिष्टाचारः । गोभिलः ।
“मात्रे चैव प्रथमं नामधेयमाख्याय यथार्थम् उदोच्यं वामदे-
व्यगानान्तं कुर्यात् गोर्दक्षिणा सा च प्रधानस्य नामकर्मणः” ।

अथ निष्क्रमणम् । गोभिलः । “जननाद्यस्तृतीया-
ज्योत्स्नस्तस्य तृतीयाया प्रातः सगिरस्क कुमारमाग्राव्यास्ता-
मिते सूर्ये वोते सोऽहते पञ्चलिङ्गतः पितांतिष्ठत” । कुमा-
रस्य जननमारभ्य योज्यात्स्ना दृष्टिपुत्रः पचदास्य तृतीया-

तियो प्रातः सशिरस्कं कुमारं स्नापयित्वा प्रातर्न मध्याह्नादी
अस्तमिते सूर्ये विगते रक्तिमावस्ये काले सन्ध्योपरमे अञ्जनि-
कृतः बहुब्रोहावाहितान्निगणपाठात् कृताञ्जतिरूपतिष्ठते
चन्द्राभिमुख ऊर्ध्वंस्तिष्ठेत् । अथ माता शुचिना वस्त्रेण
कुमारमाच्छाद्य दक्षिणे उदरं पित्रे प्रयच्छति उदक्शिरमम्
उदञ्जमुत्तानमिति भट्टभाष्यम् । उत्तरां गच्छन्तमिति सरला ।
अनुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरतः अवतिष्ठते पत्युः पृष्ठस्य पथादुपक्रम्य
सा उत्तरस्यां तिष्ठेत् पथिमाभिमुखी अथ जपति यत्ते सुप्तो मे
हृदयमिति यथायं न प्रमोयते पुत्रोजनित्रया अधीति उदरं
मात्रे प्रदाय यथायं मातर्युद्गतायां पिता यत्त इत्यादि
पुत्रोजनित्रया अधीत्यन्तमन्त्रद्वयं जप्त्वा उत्तानमुत्तरां गच्छन्त-
मुदक्शिरमं कुमारं मात्रे दत्त्वा वामदेव्यगानान्तं कुर्यात् ।
कृत्यचिन्तामणिः । “स्वस्त्रविधानतोऽर्क्यशिनोरर्घ्यं दापयेत्”
अर्काघंस्तु छन्दोगीतरपरः । चन्द्रार्घंस्तु चौरौदारुणवसभूर्त-
त्यादि । तत्र वृद्धियाहमाह गोभिलः । “सर्वाण्येवान्वाहार्थ्य-
वन्ति” । एतद्गृह्योक्ते कर्मणि सर्वाण्येवान्वाहार्थ्यवन्ति ।
अन्वाहार्थ्यं नान्दोमुख्याहं दक्षिणा च तदुभययुक्तानि । तथा
च गृह्यान्तरम् । “यच्छाहं कर्मणामादो या चान्ते दक्षिणा
भवेत् । आमवास्यं द्वितीयं यदन्वाहार्थ्यं विदुर्वुधाः” । माह-
पूजानन्तरमाङ्गियमाणत्वात् आहस्य प्रधानकर्मानन्तरमाङ्गिय-
माणत्वाद्दक्षिणायाः पिण्डपिण्डयज्ञानन्तरमाङ्गियमाणत्वाद्-
मावास्यायाहस्यान्वाहार्थ्यत्वम् । न च वृहत् पत्रक्षुद्रपशु-
न्वर्धेऽर्घ्यस्तिष्ठतोः । “सूर्येन्दोः कर्मणैयि तु तयोः आहं
न विद्यते” । इति छन्दोगपरिशिष्टाच्चान्द्रकर्मत्वेन आहपर्यु-
दासः कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्तो युक्त इति वाच्यम् । पूर्वार्हान-
वसोक्तनात् । अतएव वृहत् इरेति पञ्चर्षा इति प्रकृते द्विती-

यथा ऋचा आदित्ये परिविश्यमाने अक्षततण्डुलान् जुहुयात्
 पत्रस्वस्थयनकामः तृतीयया चन्द्रमसौति तिलतण्डुलान्
 क्षुद्रपशुस्वस्थयनकामः इति सूत्राभ्याम् । परिविश्यति सूख्यं
 हस्यखादिं वृद्धहाडनस्वस्थयनार्थं चन्द्रे च परिविश्यति अज-
 संपादि क्षुद्रपशुस्वस्थयनार्थं होमकर्मद्वयमुक्तं तयोः आहं
 नास्तौति परिशिष्टप्रकाशः । आहविवेकौऽप्येवम् । गोभिलः ।
 “अथ ये अत ऊर्ध्वं ज्योत्स्नाः पक्षः प्रथमोद्दिष्टा एव तेषु पितो-
 पतिष्ठते अथामञ्जलो पुरायत्वाभिमुखश्चन्द्रमसां यददयन्द्रम-
 सौति स ऋजु जुहुयात्” । द्विसृणोम् उत्सृज्य यथायं
 कियदाधि अत ऊर्ध्वं ज्योत्स्ना स्वेतत् कर्मा सवत्सरम् । तृतीय-
 शुक्लपक्षाद्ूर्ध्वं शुक्लपक्षेषु प्रथमोद्दिष्टे तृतीयायां त्रयो वक्षर-
 पथ्यन्तं चन्द्राभिमुखः पिता सकञ्चन्द्रायास्त्रिनिम् । सोम्यदद-
 यन्द्रमसौति मन्त्रेण दद्यात् । प्रथमोदित एवेति भट्टभाष्ये
 पाठः । तन्मते प्रथमोदिते चन्द्रमसि प्रतिपदि द्वितीयायां
 वेति व्याख्यातश्च । ततो वामदेव्यगानमाच्छुद्रावधारण
 कुर्यात् ।

अथान्नप्राशनम् । यद्यपि गोभिलगृह्ये अन्नप्राशनमंस्कारे
 नाभिहितः तथापि “अन्नस्य प्राशनं कार्यं मासि पठाष्टमे
 वृधेः । स्त्रीणान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगो मुनिः” । इति
 कृत्यचिन्तामण्यिष्टतत्त्वचर्चनेन सर्वगायिकर्तृकत्वेनाकाङ्क्षितः ।
 “यश्चास्नातं स्वगाखाया परीक्षापरिरोधि च । विहृष्टिस्तदनु-
 ष्टेयमग्निहोत्रादिकमवत्” इति छन्दोगपरिशिष्टादन्यशास्त्रीक-
 प्रकारेण छन्दोगेन कर्तव्यः । पूर्वापरिति कत्तव्यताकनापन्तु
 स्वगृह्यानुसारेण कार्यं । इति भट्टनारायणप्रभृतयः भुजबन्ध-
 भोमः । “पठे मासि निगाकरं शुभकरं रिक्तेतरे वा त्रियो
 सोम्यादित्यसितेन्दुजोर्वादिषु पक्षे च कृण्येतरः । प्राज्ञेगादिति-

पोष्णवैष्णवयुगेर्हस्तादि पदकोत्तरैराग्नेयापतिपित्रभेषु नितं
 रामन्नादिभक्ष्य शुभम् । युगैरिति प्राजिमादौ प्रत्येक सम्ब-
 ध्यते । सत्यधित्तामणौ । “हादगौ सप्तमौ नन्दा रिक्तासु
 पञ्चपर्वसु । बलमायुर्यशो हन्याच्छिशूनामन्नभक्षणम्” । भुज-
 बलभोगे । “वृषहृन्धधनुमीनकन्यालग्नेन्द्रभक्षणम् । त्रिको-
 णाष्टयुगान्तेषु ग्रहा यद्यत्तथा फलम् । दुष्टः शशधरो
 जम्नात् पष्ठाष्टस्योऽन्नभक्षणम्” । मत्स्यपुराणं “अन्नप्राशे
 च मौमन्ते पुत्रोत्पात्तनिमित्तके । पुंसवने निपेके च प्रवेशे
 नववेश्मनः । देवहृच्चजलादीनां प्रतिष्ठासु विशेषतः ।
 तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिद्याहं प्रक्षीर्तितम्” । मार्कण्डेयः ।
 “देवतापुरतस्तस्य पितुरङ्गतस्य । अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं
 पात्रे च काञ्चने ॥ मध्वाच्यकनकोपितं प्राशनं शंसते ततः ।
 क्षतप्राशनमुत्सङ्गे मातुर्वालन्तु तं त्यजेत् ॥ देवाग्रतोऽथ
 विन्यस्य शिल्पभाण्डादिसर्वशः । शस्त्राणि चैव शास्त्राणि
 ततः पश्येत् नक्षत्रम् ॥ प्रथमं यत् सृष्टेर्दालः शिल्पभाण्डं
 स्वयं तथा । लौषिका तस्य बालस्य तेनेव तु भविष्यति” ॥

अथ चूडाकरणम् । गोभिलः । अथातस्तृतीये वर्षे चूडा-
 करणम् । जननानन्तरं वर्त्तमानद्वितीये वर्षे चूडाकरणमुद-
 गयनादीनां ममुच्चये बोद्धव्यम् । कर्पुष्णिका कपुष्पलास्यः
 केशचूडा तामां वक्ष्यमाणविधिना संस्कारकरणम् । चूडा-
 करणं क्रमेणो नामधेयम् । अयं कालो मुख्यः गृह्णीतत्वात् ।
 अत्रासामर्थ्येऽन्योऽपि कालः । यथा मनुः । “चूडाकर्मा
 द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽथ द्वितीये वा कर्त्तव्य
 शुतिदर्शनात्” इति । शङ्खनिखिलौ । “द्वितीये वर्षे चूडा-
 करणं पञ्चमे वेति” । ज्योतिषे । “अयुग्माब्दे तथा मासि चूडा
 भोगमनोतरं । अर्केन्दुकालग्रहा च जन्ममासेन्दुभादृते । रिक्ता

दशाष्टमीपक्षोपतिपद्विजिते सिते ॥ सिते शुक्लपक्षे । दक्षः ।
 "पष्टाष्टमीपक्षदशौ उभे पक्षे चतुर्दशी । अत्र सन्निहितं
 पाप तैले मांसे भगे क्षुरे ॥ अथवादित्रयस्वातीचित्रापुरथाश्वि-
 चन्द्रभे । आदित्यरेवतोहस्तक्येष्टामूले च चोडकम् ॥ तुला-
 मेपसिंहककिंहुशिकेतरलग्नके । अत्रापि तिष्यद्वादिविहर्षं
 विवर्जयेत् । "सूर्यं दक्षिणमार्गंगामिनि हरो सुप्ते निरग्ने
 रवौ क्षोणे शीतरुचौ महोजयमयोर्वारि निशामन्थयोः ।
 भुङ्क्तेऽभ्यक्ततनौ नियुद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ क्षीराद्रोगभयं
 वदन्ति जवना मृत्युं तथान्ये जगुः" ॥ भोजराजः । "उत्तर-
 वत्सनि सवितरि चूडाकरणं जगुः शुभं जवनाः । श्वेते मासि
 दिवाकरवारे शिखिसन्निधाने च" ॥ रविवारेतरत्र गर्गः ।
 "जन्मर्त्तं जन्ममासे च युग्मे मासि च वत्सरे । न कुर्यात्
 प्रथमं क्षीरं विशेषाच्चैवपौषयोः" ॥ ज्योतिषे । "कृत्तिकास्यं
 रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् । उत्सवानि च कार्याणि
 टिग्दिनानि च वर्जयेत्" ॥ गोभिलः । "पुरस्ताच्छालाया
 उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवतीति" । अथकार्यमेतत् ।
 गोभिलः । "तत्रैव तान्युपकृतानि भवन्ति" । अत्र उपलिप्ते
 देगे उपकृतानि अग्निसमोपे आमादितानि । तान्याह ।
 एकाविंशतिदर्भापिञ्जल्यः उष्णोदककंसचोडुम्बरः क्षुरः । आ-
 दर्शो वा क्षुरपाणिर्नापित इति दक्षिणतः पिञ्जल्यः पवित्राणि
 तानि सप्तसप्तकृत्वा स्यान्वये स्याप्यानि । उष्णोदकं कंस-
 मग्निन् उष्णोदककंसः । उडुम्बरम्यायमोडुम्बरस्ताम्बमयः क्षुरः
 तटभावे आदर्शो दर्पणम् । दक्षिणतोऽग्नेरिति गेयः । आमा-
 दनश्च पूर्वग्निन् पूर्वग्निन् । गोभिलः । "प्रातर्दुहोः गोमयः
 क्षुपरम्याभोपाको हथाप्राक् इत्युत्तरतः" । प्रातर्दुहो हवजातः
 हथापको होमानुपयुक्तत्वात् संस्काररहितः । एतद्दुभय प्राक्-

संख्यमुत्तरतः क्लृप्तं भवतीति त्रीह्रियवैस्त्रिलमापैरिति पृथक्-
पात्राणि पूरयित्वा पुरस्तादुपनिदध्युः । इन्द्रहयवलात् त्रीह्रि-
यवैर्मित्रैः पात्रद्वयं पूरयित्वा पुरस्तादग्नेः पुरतः स्थापयेत् ।
एवं तिलमापैरिति करणात् एषामलाभेऽन्येनापि पूरणमिति
भट्टभाष्यम् । इत्यादिवहुवचनान्ता गणस्य समूचका इति
अत्र वोजं बहुवचनादनियतकर्तृकमासादनम् । गोभिलः ।
“क्षपरो नापिताय सर्वबीजानि चेति” । निवृत्ते कर्मणि
क्षपरो त्रीह्र्यादिपात्राणि च नापिताय देयानि प्रतिपत्ति-
स्यामादनप्रसङ्गादत्रोक्ता । अथ माता शुचिना वस्त्रेण
कुमारमाच्छाद्य पश्चादग्नेरुदगगेषु दर्भेषु प्राच्यपविशति” ॥

अथाज्यसंस्कारानन्तरम् । प्राची प्राङ्मुखी । अथ यस्तत्
करिष्यन् भवति पश्चात् प्राङ्मुखोऽवतिष्ठते । अथ शब्दः
किञ्चित् कर्म स्मारयति तच्च कर्म यथा पाणिग्रहणे तथा
चूडाकर्मणोति वचनात् चूडाकर्मणः पुरस्तादधीपरिष्टाच्चतस्रो
महाव्याहृतयो भवन्तीति भट्टनारायणः । पाणिग्रहणे तु
महाव्याहृतिभिः पृथक्, समस्ताभिद्यतुर्थीमिति गोभिल-
दर्शनात् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोम उक्तः । तेन यच्चूडां
करोति स व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमानन्तरं गृहोत्-
कुमारायाः पश्चात् प्राङ्मुखः ऊर्ध्वंस्तिष्ठति । अथ जपति
ध्यायमगात् क्षुरेणिति भवितारं मनसा ध्यायन् नापितं प्रेक्ष्य-
माणः । अथ ऊर्ध्वावस्थानानन्तरमेवायमगात् इति मन्त्रं
भवितारं ध्यायन् । पितरश्चावलोकयन् जपति । उप्येन वाय
उटकेनैधीति वायुं मनसा ध्यायन् उप्योदकं सप्रेक्ष्यमाणः ।
वायुं ध्यायन् उप्योदकपूर्णं कंसपात्रश्चावलोकयन् उप्येन वाय
इति मन्त्रं जपेत् । गोभिलः । “दक्षिणेन पाणिना अप
आदाय दक्षिणां कर्पुष्णिकाम् उन्दयति आप उन्दन्तु जीवसे

इति" । कंसपात्रादक्षिणेन पाणिना अप आदाय कुमारस्य दक्षिणकपुष्पिका सुन्दयति क्लेदयति । कं शिरः शीत-
 तपादिरक्षणेन पुष्पाति इति कपुष्पिका शिरस उभयपार्श्वस्थ-
 केशजटिका उच्यते । उक्तञ्च । "कपुष्पिकाऽभितः केशा मूर्द्धि"
 पश्चात् कपुच्छलमिति" । गोभिलः । "विष्णोर्दंडोऽसीति
 श्रीडुम्बरं क्षुर प्रेक्षेत आदर्शं वा" ॥ श्रीडुम्बर ताम्रं तदलाभे
 दर्पण पश्येत् विष्णोर्दंडोऽसीति मन्त्रेण । ओषधे त्रायस्त्रेण-
 मिति सप्तदर्भपिञ्जलीर्दक्षिणाया कपुष्पिकायामभिशिरोऽप्रा
 निदधाति । आसादितदर्भपिञ्जलीमध्यात् सप्तपिञ्जलीर्गृहीत्वा
 दक्षिणायां कपुष्पिकायाम् ओषधे त्रायस्त्रेणमिति मन्त्रेण
 स्थापयति । अभिशिरोऽप्राः शिरसोऽभिमुखाया ऊर्ध्वमूलाधो-
 ऽप्रा इत्यर्थः । गोभिलः । "ता वामेनाभिगृह्य दक्षिणपाणिना
 श्रीडुम्बरं क्षुर गृहीत्वा दर्शं वा निदधाति संलग्नं धारयति ।
 येन पूया वृहस्पतिरिति प्राञ्चं प्रोहत्य अप्रच्छिन्दन् सकृत्
 यजुषा द्विसूष्णोम्" ॥ येन पूषेत्यनेन मन्त्रेण वारत्रयं प्राञ्चं
 प्रागत क्षुर कपुष्पिकादेशे प्रोहति प्रेरयति । अप्रच्छिन्दन्
 केशच्छेदकुर्वन् एकवारं मन्त्रेण वारत्रयं तूष्णोम् अप्रच्छिन्द-
 त्विति क्षुरपक्षे । गोभिलः । "अथायसेन प्रच्छिद्यानडुहे गोमये
 निदधाति" । अनन्तर लीङक्षुरेण कपुष्पिका केशान् दर्भ-
 पिञ्जलीसहितान् कृत्वा ताभिः सह हृषगोमये निदध्यात् ।
 गोभिलः । "एतयैवाहता कपुच्छलम्" । अमयेवाहता परी-
 पाद्या कपुच्छल संस्कुर्व्यात् भवटस्योपरि उदतगिरोऽवयवः
 कपुच्छलम् । गोभिलः । "एतयोत्तरा कपुष्पिकाम्" । एतया
 प्रक्रियया कालं कपुष्पिकां कृत्वा । गोभिलः । "उदन्
 प्रभृतिष्वेवाभिमिषर्त्सयेत् । क्लेदनादिर्कर्म पुनः कुर्यात्" ॥
 चन्द्रीक्लेदने । उभाभ्या पाणिभ्या मूर्धानं परिगृह्य जपेत्

अथायुषं जमदग्नेरिति मूर्धानं कुमारस्य । एतयेवावृता स्त्रिया-
स्तूष्णी मन्त्रेण तु होमः । आवृता प्रक्रियया तूष्णीमनन्तरोक्ताः
सर्वे संस्कारा मन्त्रवर्जं भवति । “अमन्त्रिका तु कार्त्थ्यं
स्त्रीणामावृदशेषतः” इति मनुवचनात् । तूष्णीमिताः क्रियाः
स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः” इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च ।
होमस्तु मन्त्रेण तु शब्दार्थे तेन वृद्ध्याहश्च मन्त्रवदेव भव-
तीत्यर्थः । गोभिलः । “उदगग्नेरुत्सृष्य कुशली कारयन्ति
यथा गोत्रकुलकल्पम्” उदक् उत्तरतः उत्सृष्य गत्वा कुमारं
कुशलीकारयन्ति नापितहस्तेन मुण्डयन्ति यथा गोत्रकुला-
चारस्तथा । राजमार्त्तण्डः । “प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि
भूत्वा कुर्यान्नरः चौरमनुत्कटस्यः” । इहगगं । “केशवमा-
नर्त्तपुर पाटलिपुत्र पुरोमहिच्छवाम् । दितिमदितिश्च स्मरता
चौरविधौ भवति कल्याणम्” । “गोभिलः । आनहुहे गोमये
केशान् कृत्वा अरस्ये गत्वा निखनन्ति” । हपगोमये सर्वान्
केशान् अवस्थाप्यारस्यं नीत्वा निखनन्ति बहुवचनादनियत-
कर्तृकत्व स्तम्बे द्वैके निदधाति । इ इति निपातः । एके
आचार्याः प्रोक्ष्यवादिस्तम्बे निदधाति तान् केशान् प्रक्षिप-
न्तीत्यर्थः । ययार्थे गोर्दक्षिणा । ययार्थमुदीच्य व्यस्तसमस्त-
महाव्याहृतिधोमादि वामदेव्यगानान्तं कर्म समापयेत् दक्षिणा
देया प्रधानकर्मणामित्यर्थः ।

अथोपनयनम् । अत्र गोभिलः । “गर्भाष्टमेषु ब्राह्मण-
सुपनयेत् । गर्भकाटमेषु क्षत्रिय गर्भहादमेषु वैश्यम् । आ-
षोडशादत्राह्मणस्थानतोतः कासो भवति आहाविशात् क्षत्रि-
यस्य आचतुर्विंशद्वैश्यस्य अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ।
नेमानुपनयेयुर्नाभ्यापयेयुर्न एभिर्विवाहयेयुः” । गर्भवर्षमष्टमं
येषा वर्षाणां तानि वर्षाणि गर्भाष्टमानि तेषु गर्भाष्टमेषु वर्त्त-

मानं ब्राह्मणमुपनयेत् । अध्यापनार्थमाचार्यसमीपं नीयते
 येन कर्मणा तदुपनयनमिति कर्मणो नामधेयं तेन कर्मणा
 योजयेत् । “शृद्धोक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः । वानो
 वेदाय तद्योगात् बालस्योपनयं विदुः” इति स्मृतेः । आयो-
 ङगादित्यभिविधावाद् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् । “पौड-
 शाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः सचतुर्थी
 च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता । सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं
 निवर्त्तते” ॥ अत्र पौडशवर्षाणामुपनयनाङ्गता प्रतीयते ।
 “पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य
 विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥ प्रायश्चित्तं भवेदेवां प्रोवाच
 षट्तां वरः” इति यमवचनेन तदनङ्गता प्रतीयते । अनयो-
 र्गर्भजन्मगणनाभ्यामविरुद्धता । तथा च माण्डूक्यः । “व्रत-
 धन्यविधाहे च वल्करपरिगणनमादुराचार्याः । आधानपूर्वमेके
 प्रसूति पूर्वं सदान्ये तु” । यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य पैठौनसि-
 वचनम् । “हादशपौडशविंशतियेदतीता । पवदहकाला
 भवन्तीति” । तद्वादशवर्षाद्युपरि ब्राह्मणादीनां महाध्याङ्गति-
 षोमरूपप्रायश्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरि गुरुप्रायश्चित्तमिति ।
 तथा च शङ्खलिखितौ । “ब्राह्मणान्द्रायणेष्वरेत् गीप्रदानञ्च
 कुर्यात् षान्द्रायणाशक्तो धेनुदकं तन्मूल्यं वा सार्द्धं द्वाविंशति-
 कार्पापणाः गोमूल्यं कार्पापण एकः मिलित्वा सार्द्धं त्रयो-
 विंशतिकार्षापणा देयाः” । पिष्टमायरहितस्य निःस्राप्य
 देगोपप्लवादिना यतितभावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णु ।
 “येषां द्विजानां सावित्री नानुष्ठेत् यथाविधि । तान्यारयित्वा
 चोन् ऊर्ध्वान् यथाविध्युपनाययेत्” । ऊर्ध्वं प्राजापत्यम् ।
 तद्वयाशक्तो धेनुदकं तन्मूल्यं गवक्षाकार्षापणा वा देयाः अहृत-
 प्रायश्चित्तान् प्रत्याह नैतानित्यादि । तत्र बहुवचनं तत्संभू-

संसर्गिणां प्रायश्चित्तदर्शनाद्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरम् । “ब्राह्मि-
 चार्यस्य भुक्त्वाऽन्नं कृच्छ्रपादेन शुध्यति । यद्योपनयते ब्राह्म्यान्
 त्रिभिः कृच्छ्रैः स शुध्यति” ॥ भुजवलभौमकृत्यचिन्तामण्योः ।
 “स्वातीशक्रघनाखिमित्रकरभे पोष्णोज्यचित्राहरिवेन्दो तोय-
 पती भगी दितिसुते भाद्रपदे सागरे । केन्द्रस्य भृगुजेऽङ्घ्रिः
 शशिशुभे चन्द्रे च तारे शुभे । कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ
 वाराः सितार्कच्छकाः” ॥ अदितिसुत उत्तरफल्गुनी सागरः
 पूर्वाषाढा । दीपिकायाम् । “जीवाकेन्दूद्गुह्यौ हरिशयन-
 वहिर्भास्करे चोत्तरस्ये स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे
 क्षीरभे नादितो च । अर्कशुक्रार्केज्यर्क्षन्ने रविमदनतिथि
 प्रोज्झ्य पष्ठाष्टमेन्दुं नो जीवास्तातिचारे मितगुर्ददिने काल-
 शुद्धौ व्रतं स्यात्” । रविमदनतिथिं सप्तमीत्रयोदशीं पष्ठाष्टमेन्दुं
 लग्नापेक्षया । प्रोज्झ्य त्यक्त्वा कृत्यचिन्तामणौ । “माघे द्रविण-
 शीलाद्यः फाल्गुने च दृढव्रतः । चैत्रे भवति मेधाधी वैशाखे
 कोविदो भवेत् ॥ ज्येष्ठे गहननीतिश्च आपाटे क्रतुभाजनः ।
 शिपेध्वन्येषु रात्रिः स्यान्नृपिह निशि च व्रतम्” राजमार्त्तण्डे ।
 “पुनर्दशौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति” । आश्वलायनः ।
 “उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयन-गो-
 टानविवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येकं” । आपूर्यमाणे
 पक्षे शुक्लपक्षे । हृद्गर्गः । “स्मृतिस्मृत्ताननध्यायान् सप्तमीश्च
 त्रयोदशीम् । पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्” ।
 श्रीपतिव्यवहारसमुच्चये । “कार्तिकस्याग्निनस्यापि फाल्गुना-
 पाटयोरपि । कृष्णपक्षे द्वितीयायामनध्यायं विदुर्बुधाः” ॥
 भुजवलः । “वैश्वक्याद्वितीयाया तिसृष्वेवाष्टकासु च मार्गं च
 फाल्गुने चैव आपाटे कार्तिके तथा । पक्षयोर्माघमासस्य
 द्वितीयां परिवर्जयेत् । नास्मान्महष्टौ कुर्वन्ति व्रतदन्वशुभ-

क्रियाम्" उपनयने उत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् कासि-
 कादौ कृष्णपक्षे च द्वितीयाया निषेधः पुनःसंस्कारमर्हती-
 त्युक्तप्रायश्चित्तरूपोपनयनपरः । वैश्वोपनयनपरश्च । तथा च
 गर्गः । "विप्रस्य चत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादक्षिणायने । दक्षिणे
 च विशां कार्यं मानध्याये न सक्रमे । अनध्यायेऽपि कुर्वीत
 यस्य नैमित्तिकं भवेत्" । अपिना दक्षिणायनकृष्णपक्षयोः
 समुच्चयः । नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपम् । चेत्रशुक्लतृतीया
 आषाढशुक्लदशमी मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा वैशाखशुक्ल-
 तृतीया युगादित्वेन निषिद्धा । "षष्ठ्यामशुचिरुग्भार्यो
 रिक्तासु बहुदोषभाक्" । सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनं
 शाखाधिपत्वात् । तथा च "शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथ
 षास्त्रिन् वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नौचस्थिते-
 ऽरिष्टहरोऽथ पराजिते वा जीवे ऋगाधुपनयनः स्मृतिकर्म-
 ङीनः" अस्य शाखाधिपस्य । कृत्यचिन्तामणौ । "जन्मोदये
 जन्मसु तारकासु मासेऽथ वा जन्मनि जन्मभे वा । व्रतेन विप्रो
 न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् । अस्तं गते
 दैत्यगुरौ गुरौ वा ऋचेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते । व्रतोपनीतो
 द्विषसैः प्रणाशं प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः" । उदये लग्ने व्रतेन
 उपनयनेन । गोभिलः । "यदहरुपैथन् माणवको भवति प्रागे-
 धैनं तदहर्भोजयन्ति कुशलीकारयन्त्याप्राययन्त्यलं कुर्वन्त्याह-
 तेन वाससा समाच्छादयन्ति" । यदहर्यंस्त्रिभुवनि उपैथन्
 उपनयनं कारयिष्यन् माणवक उच्यते भवति । माणवकोऽन-
 धौतवेदः । "धृची माणवको ज्ञेय एन.कृष्णमृगः स्मृतः ।
 रुर्गौरमृगः प्रोक्तः समरः शल उच्यते" । प्राक् प्रातः ।
 तद्य "चतस्रो घटिका प्रातररुणीदय उच्यते" इति मद्भवेवर्तो-
 क्तम् । अत्र घटिका दण्डः । "त्रियामां रजनीं माहुस्वजा-

द्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" ।
 इति तत्रैवोक्तेः । भोजयन्ति क्षीरादिकमिति शेषः तथा च
 ब्रह्मचारिकाण्डे कल्पतरुधृतशङ्खलिखितौ । "पयो यवाग्वा-
 मिच्छाहाराः क्रमशो द्विजातीनाम्" । कुशलीकारयन्ति
 मुण्डयन्ति आप्नावयन्ति स्रपयन्ति आइतेना सूदितेन वाससा
 वक्ष्यमाणेनाच्छाद्यन्ति परिधापयन्ति । अत्रैकवचनादध-
 रोयमेतत् । उत्तरीयन्तु उपरिष्ठादजिनं वक्ष्यते । क्षीमं
 शान वा ब्राह्मणस्य कार्पासं चत्रियस्य चात्रिकं वैश्यस्य" ।
 क्षुमा घतसी तथ्या इदं क्षीमं तसरादि । शानं शनतन्तुभवं
 तदुभय ब्राह्मणस्य । गोभिलः । "ऐशेयरीरवाजानि अजि-
 नानि" । एनः कृष्णमृगः रुर्गौरिमृगः अजः ह्यगः यथाक्रमं
 द्विजानामेतान्यजिनानि । गोभिलः । "सुष्णकाशतासून्यो-
 रसना" । सुष्णः शरः तासूनः शनस्तद्भवा रसना मेखला
 तासूनी । तथा च मनुः । "मौष्णोत्रिहत्समा श्लेषा कार्या
 विप्रस्य मेखला । चत्रियस्य च मौर्वोज्या वैश्यस्य शनतान्तवो ।
 सुष्णालाभे तु कर्तव्या कुशश्मान्तकषत्वजैः । त्रिहताश्रान्थि-
 नेकेन त्रिभिः पक्षभिरेव वा" । गोभिलः । "पार्णवैस्वा-
 श्रत्यदण्डाः" । पार्णः पान्नागः । मनुः । "ब्राह्मणो वैस्व-
 पान्नागो चत्रियो घाटखादिरो । वैश्वोडुम्बरी वैश्वो दण्डा-
 नर्हन्ति धर्मातः" । गृह्ये पार्णमात्रस्य ब्राह्मणे विधानात्
 प्रतिगृह्येष्ठितं दण्डमिति मनुपचनान्तरे एकवचनश्रुतेरत्रैक-
 दण्डधारणं न तु इन्द्र निर्देगादण्डद्वयधारणम् । मनुः "केगा-
 न्तिकी ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः । ललाटसन्धितो
 राज्ञः प्वात्तु नासान्तिकी विश्व" । ऋजवस्ते तु सर्वं स्युरवणाः
 गोम्यदर्गनाः । अनुद्देगकरा नृषां सत्वचो नाम्निद्रूपिताः" ।
 पक्षानि वा सर्वाणि सर्वेषाम् । सस्य स्रप्यास्ताभे सर्वाणि

श्रीमादीनि सर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् । गोभिलः । “पुरस्ता-
 ष्छालाया उपलिप्तेऽग्निरूपसमाहितो भवति । स्पष्टार्थमेतत् ।
 गोभिलः । “अग्ने व्रतपते इति हुत्वा पश्चादग्नेरुदगगेषु दर्भेषु
 प्रागाचार्योऽवतिष्ठते । व्याहृतिभिराहुति चतुष्टये हुते अग्ने
 व्रतपते” इति पश्चाहुतीहुत्वा आचार्यः पश्चादुदगेषु कुगीषु
 प्राङ्मुख ऊर्ध्वं स्तिष्ठेत् । अत्र हुत्वाचार्य इत्येककर्तृकत्वादेव
 एव हुत्वातिष्ठेत् । होमकरणत्वान्मन्त्राणां होमकर्तुराचार्यस्य
 मन्त्रपाठो न माणवकस्य । यत्र च ब्रह्मचारिणामुच्चारणं तत्र
 ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयतीति वचनादग्ने व्रतपते व्रतं
 चरिष्यामीति मन्त्रलिङ्गेषु ऋत्विक्त्वानौयत्वान्माणवकस्य
 मन्त्रैरग्न्यादिप्रार्थना ब्रह्मचर्यं नाचार्यस्य । तथा च । “यां
 वै काश्चन ऋत्विज आश्रियमाशासते सा यजमानस्यैव” इति
 सरला । तत्र ऋत्विक् यजमानपदयोराचार्यमाणवकपरत्वे
 प्रमाणाभावात् । अतएव भट्टभाष्यम् । होमेन सहाचार्य-
 सम्बन्धः कुतो हुत्वाचार्योऽवतिष्ठते इति ज्ञा प्रत्यययोगात्
 मन्त्रन्तु माणवको जपेत् कुतो मन्त्रलिङ्गात् । व्रतचरिष्या-
 मीत्याद्यत्तमपुरुरूपप्रयोगोऽन्यथानुपपद्यते । गोभिलः । “अन्त-
 रेणान्याचार्योमाणवकोऽञ्जलिगतोऽभिमुख आचार्य उदग-
 गेषु दर्भेषु अग्न्याचार्यधोमध्ये आचार्याभिसुखः सन्नवतिष्ठते
 इति योज्यम् । तस्य दक्षिणतोऽवस्थाय मन्त्रवान् ब्राह्मणो-
 ऽपामञ्जलिं पूरयति उपरिष्ठादाचार्यस्य तस्य माणवकस्य
 दक्षिणस्यां दिग्भवस्थितो ब्राह्मणोऽधोतवेदः सलिनाञ्चर्त्विं
 माणवकस्य पूरयित्वा उपरिष्ठात् पश्चादाचार्यस्याञ्जलिम् ।
 गोभिलः । “प्रेक्ष्यमाणो जपत्यागन्वा समगमहीति” । क
 प्रेक्ष्यमाणः कोजपति । माणवकं प्रेक्ष्यमाण आचार्य आगन्वा
 समगमहीति मन्त्र जपति । स्वस्तिचक्षुरतादयमिति मन्त्र-

सिद्धात् । गोभिलः । “आचार्यो ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति” । आचार्योमाणवकं पाठयतीत्यर्थः । कोनामासीति नामधेयं पृच्छति तस्याचार्योऽभिवादनोयम् । नामधेयं कल्पयित्वा देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं गोत्राश्रयं वा इत्येके । अभिवादनोयम् अभिवादननिमित्तं नाम कल्पयित्वा तदानोमेवाचार्यः कोनामासीति पृच्छेत् । तच्च देवताश्रयं कृष्णादिनक्षत्राश्रयं शतपटचक्रोक्तजन्मकालौनक्षत्रपादात् ज्ञेयम् । गोत्राश्रयं शाण्डिल्यादि । गोभिलः । “उत्सृज्यापामञ्जलि-राचार्यो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं साङ्गुष्ठं गृह्णाति । देवस्य ते सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पुण्यो हस्ताभ्यांऽस्तं गृह्णा-स्यसौ” इति जलाञ्जलिं त्यक्त्वा गुरुदक्षिणेन ब्रह्मचारिदक्षिण-पाणिमङ्गलेन सह गृह्णाति देवस्य इति मन्त्रेण । असाविति सम्बोधनविभक्त्या माणवकस्य नाम गृह्णीयात् इदानीं गृहीत-माणवकहस्तस्याचार्यस्याग्निस्ते हस्तमग्रहीदिति मन्त्रपाठे प्रमाणं गोभिले नास्ति अन्यत्र बोध्यम् । गोभिलः । “अयेनं प्रदक्षिणमावर्त्तयति सूर्यस्यावृतमग्नावृतं वासाविति । तद्दे-शस्यमेवेनं प्रत्यङ्गुष्ठं सन्तं प्रादक्षिण्येन प्राङ्गुष्ठं करोति सूर्यस्येति मन्त्रेण । अत्राप्यसावित्यत्र सम्बोधनान्तनामग्रहः । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंगमवस्पृश्य अनन्तर्हितं नाभिदेश-मभिस्पृशेत् प्राणानां घट्टिरसोति प्रदक्षिणावर्त्तं माणवके प्राङ्गुष्ठावस्थिते आचार्योऽस्य दक्षिणमंगं स्पृष्ट्वा अथ्यवर्जितां नाभिं प्राणानामिति मन्त्रेण स्पृशेत् । अत्राप्यसुमिति पदस्थाने द्वितीयान्तं नाम प्रयोज्यम् । गोभिलः । “उत्सृप्य नाभिदेशमभुव” । इति जपेदिति वाक्यगीपः । उत्सृप्य करं सर्पतेर्गत्यर्थत्वात् ऊर्ध्वं करमुत्सृप्य ऊर्ध्वं नीत्वा नाभिदेशं समीपार्थां द्वितीया नाभिदेशसमोप एव उदरे करमवस्थाप्या-

भुव इति जपेत् । कुतो मन्त्रलिङ्गात् अमुवशब्देन जठरोऽग्नि-
रुच्यते । तस्मान्नाभेरुत्सृप्य करं नाभिदेशमभौप एव उदरं
जठराग्निस्थानमालभ्या भुव इति जपेत् । इति भट्टभाष्यदर्श-
नात् वायुदेवता इति भवदेवगुणविष्णुक्तं निरस्तम् अइवविभ-
क्तिव्युत्पत्त्या अमुव इति समाख्या । अत्राप्यमुमिति पदस्थाने
द्वितीयान्तं नाम प्रयोज्यम् उत्सृप्य हृदयदेशं कृशन् इति ।
जठगदुत्सृप्य ऊर्ध्वं नीत्वा करं हृदयमालभ्य कृशन् इति
जपेत् । कृशनशब्देन हृदय एव पुरुषोयत उच्यते अतो हृदय-
देशमालभ्य जपतीति तदधिष्ठातृत्वात् पुरुषस्य । तथा च श्रुतिः ।
“स एवैष आस्त्राटयतीति” । अत्राप्यमुमिति पदस्थाने द्विती-
यान्तं नाम प्रयोज्यम् । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंशमा-
लभ्य प्रजापतये त्वा परिदटाम्यसाविति । अथ माणवकस्येति
शेषः । आलभ्य स्पृष्ट्वा प्रजापयेत्विति जपेत् । असाविति
स्थाने सम्बोधनान्तनामग्रहणम् । गोभिलः । “सद्येन सव्यं
देवाय त्वा सवित्वे परिदटाम्यसाविति वामेन पाणिना ब्रह्म-
चारिणः सव्यमशं स्पृष्ट्वा देवायत्विति जपेत् । अत्रासाविति
स्थाने सम्बोधनान्त नाम प्रयोज्यम् । गोभिलः । “अथैनं
संप्रेषयति ब्रह्मचार्यसाविति” । समिधमाधेहि आपोशानं
कर्मे कुरु मा दिवास्वाप्सोरित्यपि सर्वत्र भोम्वाटमिति च
ब्रूयात् । “यदुच्यति अस्तमिते समिधमादधाति तदिदमा-
दिश्रते यज्ञ मायं प्रातः समिधमाधेहि” इति श्रुतावुक्तं
तस्मान्नात्र तदंशग्रिथ्यते पुरस्ताशोपरिष्ठाद्यादिः परिदधाति
इति तदिदमादिश्रते मायं प्रातर्भोजनयोरपि पुरस्ताशोपरि-
ष्ठाच्च पृथङ्मन्त्राभ्यामापोशानं हि ब्रह्मचारिविति । मन्त्रो तु
शाख्यन्तरादुपादेयो । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति पुरस्तात्
अमृतापिधानमसि स्वाहेति उपरिष्ठात् इति यद्यदिहितं कर्म

तत्तत् कुरु मा दिवास्वाप्सोः दिवा स्वप्नमाकाशीरित्यर्थः ।
 माणवकः सर्वेष्वेव प्रैथेषु वाटमोमिति वा प्रतिवचनं दद्यात् ।
 तथा च कन्दोमपरिशष्टम् । “ब्रह्मचारिसमादिष्टे गुरुणा
 व्रतकर्म्मणि । वाटमोमिति वा ब्रूयात् तत्तथैवानुपालयन्” ॥
 गोभिलः । “उदगग्नेरुत्सृज्य प्रागाचार्य्य उपविशति उदग-
 ग्रेषु दर्भेषु” स्पष्टार्थमेतत् । प्रत्यङ्गाणवको दक्षिणजान्बन्तो-
 ऽभिमुखमाचार्य्येमुदगग्रेषु दर्भेषु प्रत्यङ्गुखो माणवको दक्षिण-
 जामु अक्षं तं भूमौ यस्य स आचार्य्याभिमुखं यथा स्वात्तया
 उपविशति इति पूर्वैणान्वयः । उत्तरत एवाग्नेः अग्नेन
 त्रिःपदक्षिणं सुञ्जमेखला परिहरन् वाचयति । इयं दुरुक्तं
 परिबाधमाना ऋतस्य गोप्तीति च । अथ तथैवोपविष्टं
 माणवकम् इयं दुरुक्तं परिबाधमाना इति ऋतस्य गोप्तीति
 च मन्त्रद्वयं कटिदेशस्य मोञ्जमेखलां वारत्रय परिधापयन्
 वाचयति । अत्र परिधानस्याहत्तावपि सत्यां सकृदेव मन्त्र-
 पाठः । एकद्रव्ये कर्म्मोपत्तौ सकृदेव मन्त्रवाचनं कर्त्तव्यं
 यचनात् । सुञ्जालाभे कुर्मिनेति प्रागुक्तं गृह्णानुक्तमपि ।
 यज्ञोपवीतमग्निधेव समये परिधापयेत् । मेखलानन्तरं
 कार्पासमुत्तरीयं ध्यात् विप्रस्योर्द्वैवत विष्टदिति मन्त्रैः । पवित्रं
 चाग्ने प्रयच्छतीति जानूकर्णात् । यज्ञोपवीतिन कुर्त्यादिति
 सांख्ययनाह । “मेखलामजिनं दण्डमुपवीते कमण्डलुम् ।
 अण्डु प्राप्य विनष्टानि निगृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्” ॥ इति
 अनुवचनेन नोपवीताजिनयोरपि धारणे समन्त्रत्वावधारणा-
 दिगृह्ये तदनुपदेगात् शास्त्रान्तरादुपादद्यात् । यज्ञोपवीत-
 मपि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपनेष्यामि इति भट्टभाष्यम् । अस्मिन्ने-
 वावसरे अजिनमुत्तरीयमित्यापस्तम्बः । अजिनश्च कृष्यभार-
 चमं प्रागुक्तत्वात् । अजिनपदमन्त्रन्तु धोम् निवृत्तं चतु-

वर्षणं बलीयस्तेजो यथास्व स्थविरं समृद्धमनाइतस्य वसनं
जविष्णुपवीतं वाह्यजिन दधेयमिति तैत्तिरीयशाखापठितो
द्रष्टव्य इति भट्टभाष्यम् । एवञ्च दण्डाजिनोपवीतानि मेखला-
ध्वेव धारयेत् इति याज्ञवल्करवचनं द्रव्यधारणविधायकम् ।
एतदनन्तरमाचमनं कुर्यात् । यज्ञोपवीतिना आचान्तोदकेन
कृत्यमिति गोभिलसूत्रात् आचामेदित्यनुवृत्तो "शिखां बद्ध्वा
वसित्वा हे निर्णित्ते वाससो शुभे । तूष्णींभूत्वा समादाय
नो गच्छन्न विलोकयन्" ॥ इति देवत्ववचनाच्च । हरिशर्मा-
ऽप्येवम् । गोभिलः । अथोपसौदत्वधोहिमीः सावित्रीं मे
भवाननुब्रवीत्विति" । अनन्तरं तथैवोपदिष्टो माणवक उप-
सौदति कृताञ्जलिपुट आचार्य्यं गतचक्षुरयससो भवति ।
अधोहि भोरित्यादि मन्त्रेण अधोहि अध्यापय सावित्रीं
सवितृदेवताकां गायत्रीम् । भोरित्याचार्य्यं सम्बोधनम् ।
भट्टभाष्यऽप्येवम् । तस्मा अन्वाहपच्छ. अर्द्धर्चयः ऋक्शः
इति । तस्मै माणवकाय अन्वाह अनुब्रूयात् पूर्वं तावत् पच्छः
पादशः ततोऽर्द्धर्चयः तत ऋक्शः । ऋक्श इत्यत्र सर्वामिति
पाठः सरलायाम् । महाध्याहृतौ विह्वलाः ओङ्कारान्ताः
विह्वला. मृद्यक्कृताः ओङ्कारान्ता इत्यत्र भूरोमिति भट्ट-
भाष्यम् । भूरिति भवदेवभट्टः । उभयमतप्राप्तौ वीरेखरस्तु
ओम्भूरोमिति अन्ता अवसानभूता । वार्चमसमे दण्डं
प्रयच्छन् वाचयति सुश्रव सुश्रुवन माकुर्विति वार्चं पलाशादि-
भव दण्डं माणवकाय ददत् सुश्रवेति पाठयति । अथ भैष्य-
श्चरति । अथ शब्दसूक्तोमादित्योपस्थानमग्निप्रदक्षिणश्च
शसति । "प्रतिगृह्णीषत दण्डमुपस्थापय भास्करम् । पदक्षिण
परोत्याग्निं चरेद्भैष्यं यथाविधि" ॥ इति मनुवचनात् ।
भिन्नासमूहं भैष्यं तश्चरति प्रावर्तति इत्यर्थः । मातरमेवापे

ये चान्ये सुहृदो यावत्यो वा सन्निहिताः स्युः । याचते
 इत्यध्याहार्यम् । सुहृदे स्निग्धहृदये स्वसाथे तथा च मनुः
 “मातरं वा स्वभारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् । भिच्छीत
 भिक्षां प्रयमां याचेनं नावमानयेत्” ॥ सन्निहितास्तद्देशस्थाः
 न तु प्रतिगृह्य गत्वा । भवति भिक्षां देहोति ब्राह्मणभिक्षा-
 प्रयोगः । तथा च मनुः । “भवत् पूर्वं चरेत् भैक्ष्यमुपवीतो
 द्विजोत्तमः । भवन्नाध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ आदि-
 मध्याधसानेषु भवच्छूद्रोपलक्षिता । ब्राह्मणक्षत्रियविगां
 भैक्ष्यचर्या यथाक्रमम्” ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनात् । आचार्याय
 भैक्ष्यं प्रणिवेदयतो वेदयति ममर्षयति भोरिति । आचार्याय
 निवेद्य प्रति गृह्णीयादिति गृह्यात्स्वरवचनात् । भैक्ष्यं भोरिति
 निवेदनमन्त्रः । भैक्ष्यस्य सम्कारार्थत्वात् आचार्याय निवेद्य
 भ्यय तदेष भुञ्जीत । तथा च मनुः “ममाहृत्याद्य तद्भैक्ष्यं
 यावदक्षममायया । निवेद्य गुरवेऽग्रीयात् आचार्यः प्राङ्मुखः
 शुचिः” ॥ आचार्याय माणवकाय भैक्ष्यं प्रदाय कर्मशेषं
 ममापयेत् इति तत्र माणवका चरुहोमादिवर्षमावततद्
 चत्यात् तिष्ठत्यहः जेयं वाग्यतः । माणवकीऽहः जेयं मयत-
 वागाह्ते । चप्तामिहं समिधमादधाति चग्नेये समिधमहार्प-
 मिति । चप्त गते शूर्य्यं समिधं प्रादेशमाद्रमानये समिध-
 महार्पमित्यनेनादधाति इत्यनेयातः प्रधानाहुतिः । ततयाप्याः

मोत्रनामनौ प्रोच्याभिवाद्यावार्यमभिवादेयेत् । उभयत्र सायं
 प्रातः । अभिवाद्यग्निमित्यन्वयः । चिरात्रमक्षारलवणाशी
 भवति । स्पष्टार्थम् । तस्यान्ते सावित्रचरुः । तस्य उपनयनरूप-
 व्रतस्य न तु सन्निधानाच्चिरात्रस्य अद्यक्तशब्दस्य प्रधानेन सह
 सम्बन्धदर्शनात् । अन्यथा तस्यान्त इत्यवधानेन स्यात् ।
 अस्यान्त इति वक्तुं युक्तम् । भद्रभाष्येऽप्येवम् । ततश्चतुर्थे-
 ऽहनि सावित्रचरुरिति भवदेवभट्टोक्तं चतुर्थेऽङ्गि सावित्रचरुः
 कार्ये इति मरनोक्तञ्च हेयम् । सवितास्य देवता इति सावित्रः
 यथार्थं गोर्दक्षिणा । यथार्थम् उदीर्च्य महाव्याहृत्यादि कर्म ।
 इयं दक्षिणा उपनयनकर्मणः न तु सावित्रचरोः प्रधानस्य
 उपनयनकर्मणो दक्षिणान्तरानभिधानात् । अतएव उपनय-
 नान्तरमाचार्याय वरो दक्षिणा इति गृह्यान्तरमिति सरसा ।
 वरोगोः । तथा घोशम् । “गोविंशिटतमा लोके वेदेष्वपि
 निगम्यते । न ततोऽन्यद्गो यस्मात्तस्माद्गोर्वर उच्यते” ॥
 इदानीमुपनयनातिरिक्तव्रताचरणादन्यद्गुतादि न लिखितम् ।
 भवदेवभट्टेनापि न लिखितम् । गोभिन्नः । “सर्वेषां चार्थं
 तदग्रकं तेनारात् सत्यमुपागामिति” विशेषः । सर्वत्र सर्वेषां
 व्रतानामन्ते अयं मन्त्रे विशेषः । यत्र चरिष्यामि तत्राचार्य-
 मिति । यत्र तच्छक्रेयमित्यत्र तदग्रकमिति । यत्र तेनद्देश-
 समिधामि तत्र तेनारात् समिधमिति यत्र उपैमीति तत्र
 उपागामिति । कर्मक्रमस्तु । उपनयनव्रतान्ते सावित्र-
 चरुहोमः । ततः सिष्टिक्रुहोमः । प्राक्सिष्टिक्रुदावाप इति
 सूत्रात् । ततोऽग्ने व्रतपते व्रतमचार्यं तप्ते प्रवर्षीमि तदग्रकं
 तेनारात् समिधमदमृतात् सत्यमुपागां प्वाहेत्येवमुक्ता होम-
 कर्मसमाप्तौ दक्षिणा मोदानमिति भद्रभाष्यम् । एतन्न वृद्ध-
 चारिणां उपमात्रं न होमो वचनाभावात् । सादान्नामपि

होमदेवत इत्यादीनां होमदर्शनमिति सरलौक्तं हेयम् । अग्ने
 व्रतपते इति ह्रत्वा पद्यादुदगघेषु गर्भेषु प्रागाचार्य्योऽवतिष्ठते
 इति प्रागुक्तसूत्रे अग्ने व्रतपते इत्यादिमन्त्रस्तु चरिष्यामीत्यादि-
 पदस्थाने अचार्यमित्यादिपदोहमावोक्तेन होमादेः प्राप्तेः ।
 तस्मत्तऽध्यचार्यमित्यस्य ब्रह्मचारिपाठवत् पूर्वत्रापि चरिष्या-
 मीति मन्त्रसिद्धसार्थकत्वाय ब्रह्मचारिपाठो युक्तः । एवञ्चाग्ने
 व्रतपते व्रतमचार्यमित्यादिहोमः समावर्त्तनमध्ये भवदेवभट्टोक्तो
 न युक्तः । व्रतचरिष्यामीत्यारम्भवत् व्रतमचार्यमित्यस्यापि
 व्रतसमापकत्वे तस्यैवान्तताया एव युक्तत्वात् ।

अथ समावर्त्तनम् । ज्योतिषे । “भौमभानुजयोर्वीरे
 नक्षत्रे च व्रतोदिते । ताराचन्द्रविशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते” ॥
 गोभिलः । “अथाप्लवनम्” । अथ व्रतानन्तरमाप्लवनं स्नानं
 कुर्यादिति शेषः । उत्तरतः पुरस्तादाचार्य्यकुलस्य परिव्रतं
 भवति । आचार्य्यगृहादुत्तरस्यां पूर्वस्यां वा स्नानार्थमाहृतं
 स्नानं कुर्यात् । अथ प्रागघेषु दर्भेषु उदगाचार्य्य उपविशति
 तत्राहते उदक् उदङ्मुत्रः प्राक् ब्रह्मचार्य्युदगघेषु दर्भेषु ।
 प्राक् प्राङ्मुख उपविशतीत्यन्वयः । सर्वोपधिविर्काण्डाभि-
 रद्विर्गन्धवतीभिः शीतोष्णाभिराचार्य्योऽभिपिचेत् । सर्वोपधयश्च
 “व्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्पपास्त्रिजाः । यवायोधधयः
 सप्त विपदोऽग्नित् धारिताः” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तास्ताभिः
 सह या आपो विर्काण्डा विपक्षा उष्णोक्तास्ताः सर्वोपधि-
 विर्काण्डास्ताभिरगन्धवतीभिर्यन्दिनादिगन्धद्रव्ययुक्ताभिः शीतो-
 ष्णाभिः शीतोदकमिश्रिताभिरिति भट्टभाष्यम् । स्वयमिव
 तु मन्त्रवर्षो भवति । इव शब्द एवार्थः । स्वयमेव ब्रह्मचारौ
 आत्मानमभिपिचेत् आचार्य्यकर्तृकाभिपेकस्तु परमतो यतो
 सन्त्यवर्षा भवन्ति । मन्त्रवर्षोऽभिपेकमन्त्रसिद्धं तच्च तेनाह-

मामभिपिञ्चामि इति तेन मामभिपिञ्चितमिति च । तद्विधि-
माह येऽप्स्वरन्तरग्नयः प्रविष्टा इत्यपामञ्चलिसवसिञ्चति ।
येऽप्स्वरन्तरग्नय इति मन्त्रेण काशामपामञ्चलिं ब्रह्मचारौ
अर्वाञ्चति । क भूमौ कुतः अवसिञ्चति वचनात् । तन्मन्त्र-
स्याभितान् सृजामोति यदपामिति मन्त्रस्याभितान् सृजामोति
मन्त्रनिष्पद्यच्च सर्वाधारत्वेन प्राप्तायां भूमौ त्यजति । यदपां
घोरं यदपा क्रूरं यदपामशान्तमिति च । अपामञ्चलिसव-
सिञ्चतीति वर्त्तते चकारात् । यो रोचनस्तमिह गृह्णामौत्या-
त्मानमभिपिञ्चति । प्रहृतानामपामञ्चलिना यो रोचन इति
मन्त्रेण ब्रह्मचारौ आत्मानमभिपिञ्चति । ओम् यशने तेजसे
इति च । आत्मानमभिपिञ्चतीति वर्त्तते । तूष्णो चतुर्यम् ।
आत्मानमभिपिञ्चतीति वर्त्तते । अभिपेकः शिरसि कर्त्तव्यः
शिरः प्रधानमङ्गानामिति वचनात् । उपोत्यायादित्यमुप-
तिष्ठेत उद्यन् भ्राजर्वाष्टिभिरित्येतत् प्रभृतिमन्त्रेण । आचार्य-
समोपादृत्याय उद्यान्नित्येतत् प्रभृतिमन्त्रेण मा हिंसौरित्यन्त-
मन्त्रेषादित्यमुतिष्ठेत उपान्मन्त्रेण चेत्यात्मनेपदम् । मेखला-
मवमुचते उदुत्तमं यरुणमिति अवमुचते अधस्तादवतारयति
अवशब्दोऽधस्तादर्थे । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा
केशश्मशु रोमनखानि वापयतौ शिखावर्जम् । भोजयित्वा
स्वयं भुक्त्वा नापितेन सुण्डयीत । अत्र शिखावर्जमिति वच-
नात् प्राक् सगिखं वपनमिति दर्शयति । उक्तञ्च । सगिखं
वपनं कार्यमाद्यानात् ब्रह्मचारिणामिति । स्नात्वालहृत्वा-
हते वामसो परिधाय स्रजमावधीत यौरसि मयि रमस्वेति ।
अलहृत्य कुण्डलादिनाम्नानं योजयित्वा पाहते । "इंपद्योतं
नव शभ्रं सदगं यच्च धारितम् । आहतं तदिजानीयात्
सर्वकर्मसु पावनम्" ॥ इति षगिठोक्तप्रत्यये इंपत् सूत्रम् ।

न धारितं न परिधानादिकृतम् । स्रजं ग्रथितपुष्पं श्वधूत
 शिरसोति श्रेयः । श्वोरसोति मन्त्रेण नेत्रौष्ठे नियतं मामि
 त्पुपानहौ । श्वधूतेत्यनुवर्तते । उपानहौ चर्मपादुके
 योग्यत्वात् पादयोः गन्धर्वोऽसोति मन्त्रेण वैश्वं दग्धं शृङ्गाति
 वैश्व वंशप्रभव गन्धर्वोऽसोति मन्त्रेण । आचार्यं सपरिपत्-
 क्रमभ्येत्वाचार्यपरिपदमोक्षतो यक्षमिव चक्षुषः प्रियो बोभूया-
 समिति । सपरिपत्कं शिष्यादिसभासहितम् अभ्येत्वाभि-
 सुख्येन गत्वाचार्यं परिपदश्चेत्ते यक्षमिति मन्त्रेण । उपो-
 पविश्य मुख्यान् प्राणान् संस्पृशन् श्रोत्रापिधानानकुलोति
 उपाचार्यसमीपे मुख्यान् प्राणान् सुखप्रभवान् वायून् संस्पृशन्
 स्नातकः । श्रोत्रापिधानमिति मन्त्रं जपेत् । अत्रैवमाचार्या-
 ऽहंयेत् पत्रावसरे एव स्नातक विवाहोक्तवराहविधिनाऽर्च-
 येत् । तदशक्तौ गन्धर्वाभ्याम् । गोपुङ्गव रथमुपक्रम्य
 पक्ष्मीकूर्वरवाक्रूराभिसृपेत् । वनस्पतिविहङ्गोद्दि भूया इति ।
 पक्ष्मी पक्ष्मे । कूर्वरं रथिकस्थानं वाक्रूर रथरंसेत्यर्थः । वन-
 स्पतोति मन्त्रेषाभिसृपेत् । अग्नेत् । आस्था ते जयतु
 जेत्यागौत्यातिष्ठति । रथमारुह्य आस्था ते जयतु जेत्या-
 नौति वनस्पते इत्यादि मन्त्रस्य चतुर्थपादेनातिष्ठति उपविशति
 प्राग्वा उदम्बाभिप्रयाय प्रदक्षिणमावृत्त्या उपयाति । तेन रथेन
 प्राङ्मुखो वा प्रयाय प्रकर्षेण गत्वा उपयाति आचार्यसमीप-
 मागच्छति । उपयातायार्थमिति कोहनोयाः । उपयाता-
 याचार्यसमीपमागतायाद्ये देयमिति कोहनोया आचार्या
 षाहूः । रथाभावेऽपि मन्त्रपाठाचारः चरुकरणे तण्डुलाटा-
 ववघातादिवत् । यस्य कर्मणः समावर्त्तनसंज्ञावि । “गुरु-
 षानुमतः स्नात्वा समावर्त्तं यथाविधि । उद्वृत्तं द्विजो भार्यां
 सवर्षां सप्तषांश्चिताम्” इति मन्त्रोः । स्पष्टं गोनककारि-
 ष्यायाम् । “कुर्वति इयमेवैत समावर्त्तन संज्ञकम्” ।

अथ नवगृहप्रवेशकर्म । ज्योतिषे । “ज्येष्ठापुनर्वसु युतं
 गृहहारभोदितञ्च यत् । तत् सर्वं योजयेद्देश्मप्रवेशे दैवचि-
 न्तकः” । गृहहारभे मत्स्यपुराणम् । “चन्द्रादित्यबलं लब्धा
 लग्नं शुभनिरोचितम् । स्वस्वीच्छायादिकत्तश्चमन्थत्र परि-
 वर्जयेत् । अश्विनोरोहिणोमूलमुत्तरात्रयमैन्दवम् । स्वाती-
 ष्टानुराधा च गृहहारभे प्रशस्यते । वज्रव्याघातशूले च
 व्यतीपातातिमण्डयोः । विष्णुभगण्ड परिघवर्जं योगेषु
 कारयेत् । आदित्यभौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः” ।
 राजमार्तण्डः । “आदित्येज्यभरोहिणोमृगशिरश्चित्राधनिष्ठो-
 त्तरा । पौर्णं विष्णुगतानुराधपवनेः शुद्धैः सुतारान्वितैः ।
 सौम्यानां दिवसेऽथ पापरहिते योगे विरिक्ते तिथौ । षष्टि-
 त्यक्तदिने वदन्ति सुनयो वेश्मादिकार्यं शुभम्” । ज्योतिषे ।
 “उग्रं विशाखामदितिञ्च शक्रं भुजङ्गमग्निञ्च विहाय गेहम् ।
 ग्राम्यस्वलग्नस्थिरमन्दिरेषु कुर्याच्छूभैर्युक्तनिरोचितेषु । कृत्वा-
 यतो द्विजवरानय पूर्णकुम्भं दध्यत्तत्तन्मफलपुष्पदलोपग्रोभम् ।
 दत्त्वा हिरण्यवसनानि तथा द्विजेभ्यो मङ्गल्यगान्तिनिलयं
 निलय विशेच” । विष्णुधर्मोत्तरे । “गोपुच्छविन्द्यस्तकरः
 प्रविशेच्च गृह गृहो । अनुलिप्तः सुखी सखी सपत्नोकस्तथैव
 च” । गोभिलः । “मध्येऽग्निसुपसमाधाय कृष्णेन गवा
 यजेताजेन वा श्वेतेन सपायमानां पायसेन वा । गव्ये गृहस्य
 उपसमाधाय कुशण्डकोक्तविधिनाग्निं स्थापयित्वा । पायसेन
 वा केवलेन रक्षमाख्य मांसं पायसमिति संयूयाष्टगृहौतं
 गृहीत्वा जुहुयात् । वास्तोस्पते इति प्रथमा वामदेव्यर्चं
 महाश्याहृतयः प्रजापतये इत्युत्तरीया रसं घृतं मांसं संयूय
 मिययित्वा केवलपायसं वा अष्टगृहौतं केवलमेक्षपेनाष्टवा-
 रान् गृहीत्वा वास्तोस्पते प्रतिजानोति मन्तेण प्रथमाहुतिः ।

वामदेव्यर्चस्त्रिस्रस्तामिस्त्रिस्रः महाव्याहृतिभिस्त्रिस्रस्तामि-
 स्त्रिस्रः महाव्याहृतिभिस्त्रिस्रः प्रजापतः इत्येका प्रथमोक्त-
 रीया इति प्राहुतिभेदाद्यम् । तत्र शब्दोऽप्यत्र देवताहोम-
 मन्त्रेभ्यो ज्ञेयाः । यावत्प्रस्तास्तावतीर्हृद्विष्णु निर्वापः ताव-
 चाद्यस्य वास्तोःस्ततिः । वामदेव्यर्चांमिन्द्रः महाव्याहृतीनामग्नि-
 वायुसूर्याव्याहृतीनाञ्च सर्वेषामार्येष्वेव प्रजापतिः । “अग्नि-
 र्वायुस्तथासूर्यो वृहस्पतिरपांपतिः । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः
 समुदाहृताः” इति संवत्सर्वचनात् । एतेन महाव्याहृतीनां
 पृथिव्यादि वाचकत्वात् । पृथिव्याद्यादेवता इति भूस्त्वाभुव-
 स्त्वास्त्रस्ता इति च संज्ञादर्शनात् भवदेवभेदेनापि यत् भूस्त्वा-
 युष्टमित्यादि लिखितं तद्वेद्यम् । तस्यैव स्थानान्तरे महा-
 व्याहृतिहोमन्त्रिष्वने षण्म्यादीनां देवतात्वमिति लिखनात्
 प्रजापतिरुक्त एव । सूत्रे केवल पायसपत्रे च ओम् वास्तो-
 षतये त्वायुष्टं निर्वापामीति त्रौह्यादिकमादाय एवमिन्द्राय
 इति त्रिभिः । अग्नये वायवे सूर्याय प्रजापतये इत्यष्टौ
 निर्वापाः । ततः । सिंहचरो वृत्सुवो दत्त्वा मेघणेनाष्टौ
 प्रधानहोमाः । शेषं स्थानीपाकाहृताहुत्वा वन्नोन् हरेत् ।
 पदविण प्रतिदिशमवान्तरदेशेष्वानुपूर्वेण व्यतिहरन् । इत्येति
 क्रमप्राप्तेऽप्यानन्तर्यार्थम् । तेन प्रधानाहृतीहुत्वा स्त्रिष्टिक्रहु-
 त्वैव वन्नोन् हरेत् इत्येतेष्वेव तदभावे पायसेन प्रतिदिश
 सर्वासु दिक्षु क्रमेणाव्यवधानं कुर्वन् । यदि मुख्यसत्तुर्दिक्षु
 दत्त्वा विदिक्षु दीयते तदा व्यवधानता स्यात् । इन्द्रायिति
 पुरस्तात् वायवे इत्यवान्तरदेशे यमायेति दक्षिणतः पितृभ्य
 इत्यवान्तरदेशे वरुणायेति पश्चात् महाराजायेत्यवान्तरदेशे
 सोमायेत्युत्तरतः महेन्द्रायेत्यवान्तरदेशे वातुकये इत्यधस्तात्
 ऊर्ध्वं नमो ब्रह्मणे इति दिवि वन्नोन् हरेदिति पूर्वसूत्रेष्वन्वयः ।

अन्यत् सुगमम् । नमस्कारेण बलीन् दद्यात् स च मन्वान्ते
प्रयोज्यः पिष्टभ्य इत्यत्र घर्षां कुर्यात् "अमुष्मै नम इत्येवं
बलिदानं विधोयते । बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ।
स्वधाकारः पितृषान्तु इन्तकारो ऽनृषां यतः । स्वधाकारेण
निनयेत् पितॄन् बलिमतः सदा" । इति कण्ठीगपरिशिष्टात् ।
अधस्तात्त्रोचप्रदेशे । दिवि आकाशे । "विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो
बलिमाकाश उत्क्षिपेत्" । क्रमस्तु अग्निस्थापनादि प्रधान-
होमान्तं कृत्वा बलीन् हरेत् । ततः खिष्टिक्तदादि वामदेव्य-
गानान्तं कृत्वा दक्षिणां दद्यात् इति ।

अथ ग्रहयज्ञः । दौपिकायाम् । "शुभग्रहार्कवारेषु सृदु-
क्षिप्रध्रुवेषु च । शुभराशिविलम्बेषु शुभं शान्तिकपौष्टिकम्" ।
सृदुगणः चित्रानुराधा मृगशिरा रीवत्यः । क्षिप्रगणो ज्येष्ठाश्लेषः ।
पुष्याश्लेषस्ताम्रुवगणो रोहिण्युत्तराश्रयम् । "गोचरे वा विलम्बे
वा ये ग्रहारिष्ट सूचकाः । पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः
शुभावहाः" । गोचरे स्वराश्रयपेक्षया यदा कदापि । विलम्बे
जन्मलम्बे सूचका न तु रिष्टकारकाः । तेन दुष्टग्रहसूचनीयदोषो-
पशमनं फलम् । मध्यपुराणे । "उत्सवानन्दसन्तानयघ्नोद्वाहादि
मङ्गले । मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् । ततो माता-
महानाश्च विश्वेदेवास्तथैव च" । नान्दीमुखे वारादिदोषो
नास्ति । "नान्दीमुखे पिष्टयाज्ञे सक्रान्त्यां षडण्डये । युगाद्यांति
निमित्तेषु न वारतिथिटूपणम्" इति सत्यव्रतवचनात् । अत्र
शूद्रस्याप्यधिकारः । आर्त्तं शूद्रः समाचरेदिति वचनात्
अस्य आर्त्तत्वेन प्रतिनिधिनाप्यारम्भः कर्त्तव्यः । "श्रीतं क्षमं
स्वयं कुर्यादन्योऽपि आर्त्तमाचरेत् । अशक्तो श्रीतमप्यन्यः
कुर्यादाचारमन्ततः" । इति यातातपीयात् । अन्तत उप-
क्रमात् परतः । दाप्रवस्कारः । "श्रीक्षमः शान्तिकामो वा

ग्रहयज्ञं समाचरेत् । वृद्ध्यायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिवर्-
 त्रपि । सूर्यः सोमो महौपुत्रः सोमपुत्रो वृद्धस्यतिः । शुक्रः
 शनेशरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः । ताम्रकात् स्फाटिका-
 द्रक्तचन्दनात् स्वर्णकादुभौ । रजतादयसः सोसात् कांस्यात्
 कार्याग्रहाः क्रमात् । स्वैर्वर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु
 वा । यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च । गन्ध्याश्च
 वलयश्चैव धूपो देयः सगुग्गुलुः । कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च धरवः
 प्रतिदेवतम् । आकृष्टेन इमं देवा अग्निर्मूर्द्धादिः ककुत् ।
 उदुध्यस्त्रेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्त्तिताः । वृद्धस्यतेऽति-
 यदर्थस्तथैवात्रात् परिश्रुतः । शत्रो देवौ तथा काण्डात् केतुं
 कृश्वन्निति क्रमात् । अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ
 पिप्पलः । उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ।
 एकेकस्याष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा । होतव्या दधिमपिंभ्यां
 दध्ना क्षीरेण वा युताः । गुडौदनं पायसश्च हविष्यं क्षीर-
 पाष्टकम् । दध्यौदनं हविष्यूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च । दद्याद्
 ग्रहक्रमाद्येदं द्विजेभ्यो भोजनं बुधः । शक्तितोषा यथालाभं
 सत्कृत्य विधिपूर्वकम् । धेनुः शङ्खस्तथानडान् हंसवासो
 हयस्तथा । कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणा क्रमात् ।
 यद्य यस्य सदा दुःखः स तं यज्ञेन पूजयेत् । ब्रह्मण्यैषां वरो
 दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ । ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायः
 पतमानि च । भावाभाधो च जगतस्तस्मात् पूष्यतमा ग्रहाः ॥
 शान्तिधर्मद्वारा ऐदिकानिष्टनिवृत्तिः । शान्त्यर्थयागो मन्त्रि-
 न्मन्त्रादिष्वपि कार्थ्यः । “नैमित्तिकानि कार्थ्यानि निपतन्ति
 यथायथा । तथातथैव कार्थ्यानि न कालन्तु विधोयते” इति
 दक्षवचनात् । नैमित्तिकानि कार्थ्यानीति समानाधिकरण-
 मिदम् । ग्रहदो.स्यत्राधिदु.स्यत्रादिनिमित्वाच्चैमित्तिकानि

तच्छान्तिफलकत्वात् काम्यानि । 'त्र्योप्रहृद्यार्थयागस्तु न
कार्यं पुष्ट्यर्थत्वेन केवलकाम्यत्वात् । अतएव मत्स्यपुराणम् ।
वैशम्पायनमासीनमपृच्छच्छौनकः पुनः । सर्वकामाप्तये नित्यं
कथं शान्तिकपीष्यकम्" ॥ वैशम्पायन उवाच । "त्र्योकामः
शान्तिकामो वा तथा चाभिचरन् पुनः । येन ब्रह्मन् विधानेन
तस्मै निगदतः शृणु" ॥ इत्युपक्रम्य षड्रयागाभिधानात् ।
हृष्टिकामहोमस्त्ववग्रहनाशार्थत्वे शान्तिकः । केवलहृष्ट्यर्थत्वे
पीष्टिकः । अयमपि सद्व्यात् परमशौचेऽपि कार्यः । "व्रत-
यज्ञविवाहेषु ग्राहे होमेऽर्चने जपे । आरभ्ये सूतकं न स्यात्
अनारभ्ये तु सूतकम्" इति विष्णुवचने व्रतशब्दस्य सद्व्याङ्ग-
ककर्मपरत्वात् । "विवाहादौ च मस्कारे हृष्टिग्राहे कृते
सति । सद्व्ये षड्रयात्तो च नाशौचं मन्यते बुधाः" इति
निर्णयामृतधृतवचनाच्च । अत्र मान्दीग्राहं विवाहाटावित्यनेन
ग्राहस्यारभ्यार्थकत्वात् हृष्टिग्राहे कृते इति श्रवणाच्च विवाहो-
पनयनाटावन्नोत्सर्गात् परमशौच एव दोषाभावः । न हृष्टि-
ग्राहारश्रणाटपीति । अत्राग्निनामान्याह गृह्यामग्रहे ।
"पूर्णाहुत्यां सृडो माम शान्तिके वरदस्तथा । पीष्टिके वलट-
येव क्रोधाग्निद्याभिचारके" ॥ षड्रयाणाह सूर्ये इत्यादि यद्यपि
सर्वेजमिद्वत्त्वात् षड्रयाणां षड्रयः शब्दा वाचकाः सन्ति शब्दो-
पहितयार्थोऽर्थोपहितः शब्दो वा देवता उभयथापि शब्दा-
नियमाटविनिगमना स्यात् । तथापि सूर्यमोममङ्गलबुध-
हृष्ट्यतिशयक्रमेणैश्वरराहुकेतुपदेः पूजनं सर्वेजमिद्वत्त्वात् ।
उभो बुधहृष्ट्यतो । स्वैर्वर्णैस्ताम्राद्यभावे यष्य षड्रय्य यो
वर्णो रक्ताटस्त्वैर्वर्णैर्षणमाह मत्स्यपुराणम् । "मग्नरेदत्तमा-
दित्वमङ्गारकसमन्वितम् । मोमशुको तथा ग्रेतो बुधशोभो
च पिद्रसो । मन्दराङ्ग तथा लुप्तो धूम्रं वेतुगप विटुः" ।

पिङ्गलो पीतो । धूम्र चन्द्र नानावर्णं “मीमपुत्री गुरुश्चैव
तदुभो पीतको स्मृतौ” इति । चित्राय केतव इति षमिष्ठ-
सहितास्कन्दपुराणगोभिलैकवाक्यत्वात् । तथा चामरसिंहः ।
“धूम्रधूमलो कृष्णलोहिते” । गन्धैश्च रक्तचन्द्रनादिभिः । कृतेषु
मण्डलकेषु वर्तुनादिप्रदूरुपेषु पूज्या इति शेषः । तथा च
शान्तिदौषिकायाम् । “वर्तुलो भास्करः कार्यी ह्येवन्द्रो
निशाकरः । अद्धारकश्चिकीर्णस्तु बुधस्यापाकृतिस्तथा । पद्मा-
कृतिर्गुरुः कार्य्ययतुष्काणस्तु भार्गवः । सर्वाकृतिः शनिः
कार्यी राहुस्तु सकराकृतिः । खड्गाकृतिस्तथा केतुः कार्यी
मण्डलपूजने” ॥ मण्डलकरणसामर्थ्यं वेदिकामाह मत्स्य-
पुराणम् । “गभंय्योत्तरपूर्व्यां वितस्त्रिद्वयविस्तृताम् । विप्र-
द्ययुता वेदो वितस्युच्छ्रायसयुताम् । सस्थापनाय देवानां
चतुरस्रासुदक्ष्णवाम् । अग्निप्रणयन कृत्वा तस्याभावाद्येत्
सुरान्” । गर्भस्य मण्डपगर्भस्य । मत्स्यपुराण “मध्ये तु भास्कर
विद्यात् लोहितं दक्षिणेन च । उत्तरस्या गुरुं विद्याद्बुध पूर्वोत्त-
रेण तु । पूर्वेण भार्गवं विद्यात् मीमं दक्षिणपूर्वक । पश्चिमेन
शनिं विद्याद्ग्राहं दक्षिणपश्चिम । पश्चिमोत्तरतः केतु स्थापयेत्
शुक्लतण्डुलैः” ॥ अत्रैव आवाहयेद्ग्राहभिरिति दर्शनादावाहन
व्याहृतिभिः शुक्लतण्डुलैः कार्य्यम् । स्कन्दपुराणे । “जन्मभू-
र्गोदभंतेपां वर्णस्थानमुद्धानि च । योऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं
प्रशस्ते नावमानिताः ॥ उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाश्च
चन्द्रमाः । अद्धारकस्त्वग्रन्त्यान्तु मगधाव्यं द्विमांगुजः ॥
सैन्येषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा । शनैश्चरन्तु सीराट्टे
राहुर्वराटिकापुरे ॥ अन्तर्वेद्यां तथा केतुरित्येता ग्रहभूमयः ।
आदित्यः काश्यपो गोत्र आत्रेयश्चन्द्रमा भवेत् ॥ भरद्वाजी
भवेद्गोमस्तघात्रेयश्च सामजः । गुरुः पूज्योऽङ्गिरो गोत्रः शुक्रो
वै भार्गवस्तथा । शनिः काश्यप एवाय राहुः पेठीनसिन्धया ॥
केतवो जामिनेयाश्च घटा लाकहिते रताः” ॥ मत्स्यपुराणम् ।
“आदित्यामिमृषाः सर्वे माधिपप्रत्यधिदेवताः । स्थापनीया
मुनिशुष्ठ नान्तरा न पराद्गुणाः” ॥ आदित्यान्यान्यस्य च

स्थापितग्रहस्थान्तरालेऽन्यो ग्रहो न स्थापनीयः नाप्यादित्य-
 पराङ्गुष्ठाः कार्य्याः । अधिदैवतपूजा अयुतहोमादौ कार्य्या ।
 कात्यायनः । “तद्गोत्रजातौरघ्नात्वा होमं यः कुरुते नरः ।
 न तस्य फलमाप्नोति न च तुष्यन्ति देवताः ॥ न हुत न च
 संस्कारो न च यज्ञफलं लभेत्” ॥ वशिष्ठगीभलकात्यायनाः ।
 “ब्राह्मणो भार्गवाचार्य्यौ चन्नियावर्कलोहितौ । वैश्या सोम-
 बुधौ चैव गेषान् शूद्रान् विनिर्दिशेत्” ॥ वल्लयस्तु मत्स्य-
 पुराणे । “गुडोदन रवेर्दद्यात् सोमाय वृत्तपायसम् । सयावर्कं
 कुजे दद्यात् चौराक्षं सोमसूनवे ॥ दध्योदनञ्च जीवाय शक्राय
 तु वृत्तौदनम् । शनैशराय कृपरमाज मामञ्च राहवे ॥ चित्रो-
 दनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्ष्यैः समर्चयेत्” ॥ सर्वभक्ष्यैस्तु तत्तद्भक्ष्या-
 लामे यथान्नाभीपपत्रैः । मन्त्रवन्तः । सोमं सूर्यायत्वायुष्ट
 निर्वपामीति मन्त्रयुक्ताः । यजुषा ग्रहणनिर्वापप्राक्षणमन्त्र-
 युक्ताः । ऋग्वेदिनान्तु निर्वापप्रोक्षणमन्त्रयुक्ताः । चरुद्वय-
 माह गोभिलः । “अथ इविर्निर्वपति त्र्योहोन् यवान् वेति”
 तदन्नामे शालिगोधूमावपि प्राद्धौ । “यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ प्राद्ध
 तदनुकारि यत् । यवामुहा च गोधूमा त्र्योहौणामिव शालयः”
 इति छन्दोगपरिशिष्टात् । समिधमाणत्वे मत्स्यपुराणे । “प्रादेश-
 मावाः सगिष्ठाः सवस्काः सपलाशिनौ । समिधः कल्पयेत्
 प्राज्ञः सर्वकर्मसु सर्वदा” ॥ तत्तत्समिदन्नामे पैठौननिः । “काण्ड-
 वस्क्लपुष्पप्ररोहरसगन्धादीना सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात्
 सर्वांशोमे यवः प्रतिनिधिर्भवतीति काण्डं नालं प्ररोहाऽङ्कुरः ।
 यव इति कल्पतरु पाठः । अवयव इति नारायणोपाध्याया ।
 ‘आकृष्टेनेत्यादयः क्रमेषु सूर्यादिमन्त्राः । एकैकस्येति खगट्छा-
 नुसारेण । चरुसमूहेनाज्यभागं कृत्वा चरुणा प्रत्येकमेकैका-
 हुतिभर्कादिक्रमेणार्कादिमन्त्रैर्हुत्वा पश्चात् खस्रमन्त्रैरेव
 यथोक्तसत्या होतव्या । इति शूनपाणिमहामहापाध्याया ।
 दूर्वा होमे दूर्वात्रयं प्राद्धम् । सरदातिलके होमद्रव्यपरिमाणे
 दूर्वात्रयसमुद्दिष्टमिति दर्शनात् । चूर्णं पक्वं तिलतण्डुलचूर्णं
 कृपररूपं शनैशराय कृपरमिति मत्स्यपुराणात् । मासमाज
 प्राज्ञ मासञ्च राहवे” इति मत्स्यपुराणात् । चित्रान्न “अजा-

शौर्येण संखिन्ना यथाय तिनतण्डुलाः । अजाकर्णस्य
 रक्षाखिन्नाश्च संखिता ॥ इति दौषिकोक्तम् । यथा साम-
 मित्यनेन तत्तद्बुद्ध्यान्नामि भक्ष्यान्तर देयम् । सर्वभक्षोः समर्चये-
 दिति मत्स्यपुराणात् । सत्कृत्य पाद्यादिना पूजयित्वा धेन्वा-
 दिदक्षिणा देया । तदभावे तु मत्स्यपुराणम् । “सुवर्क-
 मद्यवा दद्यात् गुरुर्वा येन तुष्यति” । तथा च मत्स्यपुराणम् ।
 “यजमान, सपत्नीक ऋत्विजस्तान् समाहितः । दक्षिणाभिः
 प्रयत्नेन पूजयेद्दत्तविषयम् ॥ इत्युपक्रमात् गुरुर्वा येन तुष्य-
 तीत्युपसंहारात् । तत्रैव जज्ञडोमे । “दातव्या यजमानेन
 पूर्ववद्दक्षिणा पृथक् । त्वराक्रोधविह्वलेन ऋत्विग्भ्यः शान्त-
 चेतसा” ॥ इत्युक्त्वात् ऋत्विग्भ्य एव दक्षिणा । “सुखादि-
 कपित्वा धेनु दद्याच्छुभं तथैन्दवे” ॥ इत्यादिषु तादृशैः
 चतुर्थी । तत्र सुखयागप्रतिष्ठार्थं कपित्वा धेनुम् ऋत्विजो
 दद्यात् । गुडोदनादिभोजनमपि तस्यैव उपस्थितत्वात् ।
 एता दक्षिणा भोजितजाह्नवामिति शूलपाणिभ्याख्यानात् ।
 “समन्त्रेण प्रदातव्या सर्वा, सर्वत्र दक्षिणा” इति मत्स्यपुरा-
 णात् । धेन्वादिदाने कपिले सर्वदेवानामित्यादि तत्तत्तन्नाः
 पाठ्याः । तेषु च प्रयोगे वक्ष्यते । ऋत्विग्भ्य इत्यनुनादिशोम-
 विषयम् । अथडोमेऽशक्वाविकोऽपि पृथक् । अतएव गुरुर्वा
 येन तुष्यतीत्युक्तं यथेति यत्नेन पूर्वोक्तादतिरिक्तोपचारेण अत-
 एव दौषिकाद्याम् । “एकैकस्याष्टंशतमष्टाविंशतिरेव वा ।
 होतव्या मधुसर्पिभ्या टप्ता शौर्येण वा युतम्” ॥ पूजयिष्यथ
 त्वमीष्टवरदानेन अतोदुस्यः यज्ञो यज्ञतः पूजनोयः । यथा
 मत्स्यपुराणे । “सुख, सन्तोषचारेण दुस्य, शक्त्याद्यपिषया ।
 यज्ञतः पूजनोयास्ते पूजितासेत् शुभावहा” ॥ तथा “यस्तु
 पाडाकरो नित्यमहविषय वा श्रद्धः । अत यज्ञेन संपूज्य
 शेषानप्यर्चयेत्तरः ॥ तस्मात् पाडाकरो नित्य य एव भवति
 श्रद्धः । तमेव पूजयेद्दत्त्वा हो वा त्रीन् वा यथाविधि” ॥ एक-
 मप्यर्चयेद्दत्त्वा ब्राह्मण वेदपारगम् । दक्षिणाभिःप्रयत्नेन न
 बह्वनस्यापत्तवान्” ॥ इति वन्द्यघटीय-हरिहरमहाशय्यांशक-
 श्रीरघुनन्दनमहाशय्यविरचित संस्कारतत्त्व समाप्तम् ।